

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

~~~~~  
**VOL. II. PART I. Nos. 5 TO 9.**  
~~~~~

**सानन्दगिरिकृतटीकशाङ्करभाषसम्वलित-
बृहदारण्यकोपनिषत् १**

—————
THE BRIHAD ARANYAKA UPANISHAD,
WITH THE
COMMENTARY OF SANKARA ACHARYA, AND THE GLOSS OF
ANANDA GIRI.
EDITED BY DR. E. RÖER.

~~~~~  
**CALCUTTA :**

**PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,**  
**CIRCULAR ROAD.**

**1849.**

[The page contains extremely faint and illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the document. The text is too light to transcribe accurately.]

BIBLIOTHECA INDICA;  
A  
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS  
PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE  
Hon. Court of Directors of the East India Company,  
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE  
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.  
EDITED BY DR. E. RÖER.

~~~~~  
VOL. II. PART II. Nos. 10 to 12, 14, 16 & 18.
~~~~~

मानन्दगिरिकृतटीकशाङ्करभाष्यसम्बलित-
बृहदारण्यकोपनिषत् १

—
THE BRIHAD ĀRANYAKA UPANISHAD,
WITH THE
COMMENTARY OF SANKARA ACHARYA, AND THE GLOSS OF
ANANDA GIRI.
EDITED BY DR. E. RÖER.

~~~~~
CALCUTTA :
PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.
1849.

ॐ परमात्मने नमः ॥

ट्टददारखकभाष्यारम्भः ॥

भा० ॐ नमो ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्म-
विद्यासम्प्रदायकसृष्टो वंशसृष्टिभ्यो नमो गुह्यः ॥

भा० ॐ ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिकृतट्टददारखकभाष्यटीका ॥

यदविद्यावशादित्यन्वृष्यते रसनाहिवत् ।
यद्विद्यया च तद्भानिसं वन्दे पुढ्योत्तमं ॥ १ ॥
नमस्तुभ्यन्तसन्देहसरसीबह्वभानवे ।
गुरवे परपद्मौषधान्तभ्रंसपटीवसे ॥ २ ॥
भगवत्पादपादाकाङ्क्षं बन्दनिवर्द्धनं ।
सुरेश्वरादिसङ्गैरवशमितमाभजे ॥ ३ ॥
ट्टददारखके भाष्ये शिष्योपकृतिसिद्धये ।
सुरेश्वरोक्तिमाश्रित्य क्रियते न्यायनिर्णयः ॥ ४ ॥

आख्योपनिषदिवरब्रह्मजनाशेषामेवोपनिषदं श्रोत्रवितुक्तामे
भगवान् भाष्यकारो विज्ञोपश्रमादिसमर्थं शिष्टाचारप्रमाणं
परापरगुणनमस्काररूपं मङ्गलमाचरति । नमो ब्रह्मादिभ्य इति ॥
वेदो हिरण्यगर्भो वा ब्रह्म । तन्नमस्कारेण सर्वा देवता नमस्कृता
भवन्ति तदर्थत्वात्तदात्मकत्वात् । एष उ ह्येव सर्वे देवा इति
श्रुतेः । आदिपदेन परमेष्ठिप्रभृतयो गृह्यन्ति । यद्यपि तेषामुक्तो
ब्रह्मान्तर्भावस्तथापि तेभ्यनादरनिदासार्थं एधगग्रहणं । चतुर्थी
नमोवोत्रे । नमः शब्दस्त्रिविधः प्रज्ञीभावविषयः । ननु ब्रह्मविद्या

भा० उषा वा अश्वत्थेत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत् ।
तस्या इयमल्पयन्या वृत्तिरारभ्यते संसारनिवृत्तुभ्यः
संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । सेधं
ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसार-
स्यात्यन्तावसादनात् ।

आ० बह्वक्षामेव किमित्येते नमस्त्रियन्ते सैव हि बह्वक्षेत्यत आह ब्रह्म-
विद्येति । एतेषां तत्सम्बन्धायकर्तृत्वे बंधब्राह्मणं प्रमाद्यति ।
बंधश्रुतिभ्य इति । यद्यपि तत्र पौतिमाध्यादयो ब्रह्मान्ताः सम्ब-
न्धायकर्तारः श्रूयन्ते तथापि गुरुश्रित्यक्रमेण ब्रह्मणः प्राथम्यमिति
तदादित्यमिति भावः । सम्बन्धपरगुरुब्रह्मस्वरूपेति । नमो गुरुभ्य
इति । यद्यपि ब्रह्मविद्यासम्बन्धायकर्तृत्वाभावादेते प्रागेव नमस्कृ-
तास्तथापि शिष्याणां गुरुविषयबाधरातिरेककार्यार्थं पृथग्गुरुनम-
स्कारणं । यस्य देवे परा भक्तिरित्यादि श्रुतेरिति । यदुद्दिश्य
मङ्गलमाचरितन्तत्प्रतिज्ञातुं प्रकीकमादत्ते । उषा वा इति । एतेन
चिन्तित्वात्वा उक्तेर्भर्तृप्रपञ्चभाष्येऽन्तर्गतार्थत्वमुक्तं । तद्विद्वान्ने-
त्यादिमाध्यन्दिनश्रुतिश्रुतिश्रुतिप्रवृत्तं । इदं पुनरुषा वा अश्वत्थे-
त्यादि कारणश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुति । अथोद्देशं निर्दिशति तस्या इति ।
भर्तृप्रपञ्चभाष्यादिशेषान्तरमाह । अल्पयन्नेति । अस्या यन्नेतो-
ऽल्पत्वेऽपि नार्थवत्त्वमिति यन्नेस्य यन्नेषं । वृत्तिश्रुतेः भाष्य-
विवयः । सूत्रानुकारिभिर्वाक्यैः सूत्रार्थस्य संप्रदानाद्योपवर्जनस्य
भाष्यकक्ष्यस्य भावादिति । ननु कर्मकाण्डाधिकारियो विज-
क्षयो ऽधिकारी न ज्ञानवाक्ये सम्भवति अर्थत्वादेः साधारण-
त्वाद्देवाग्यादेश्च दुर्बलत्वात् । न च विरश्चिकारं ब्राह्मणस्यारम्भ-
मईतीत्यत आह संसारेति । कर्मकक्षे हि ब्रह्माद्विज्ञानः संसार-
परब्रह्मो नरदमुरधिकारी । इह तु संसाराद्यावृत्तिमिच्छन्वो
विरक्ताः । न च वैराग्यन्दुर्बलं मुञ्जुञ्जे विवेकिनो ब्रह्मचोक्तानो
संसादे तत्सम्भवात् ।

उक्तं हि । शोचमानस्तु तश्चित्तमोन्मत्तार्पितकर्मभिः । वैराग्यं
ब्रह्मचोक्तानो अन्तर्ह्यामु सुनिर्मलमिति ।

भा० उपनिषूर्वस्य सहेसादधीनात्सादधीनाऽनुपनिषदु-
च्यते । विधं षडध्यायी अरखीऽनूच्यमानत्वादारण्यकं ।
दृष्टत्वात्परिभाषती दृष्टदारण्यकं ॥

षा० अतो यथोक्तविशिष्टाधिकारिभ्यो हत्तेरारण्यः सम्भवतीत्यर्थः ॥
तथापि विषयप्रयोजनसम्बन्धानामभावे कथं दृष्टिरारण्यते
तत्राह । संसारहेत्विति । प्रमादताप्रमुखः कर्तृत्वादिरनर्थः संसार-
ण्यस्य हेतुरात्माऽविद्या तन्निवृत्तेः साधनं ब्रह्मात्मैकत्वविद्या, तस्याः
प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धायाः प्राप्तिस्तदर्थं दृष्टिरारण्यत इति योजना ॥
इतदुक्तं भवति । सनिदानानर्थनिवृत्तिः शास्त्रस्य प्रयोजनं । ब्रह्मा-
त्मैकत्वविद्या तदुपायस्तदर्थं विषयः । सम्बन्धो ज्ञानकर्मयोगोपायो-
पेयत्वं । शास्त्रतद्विषययोर्विषयविषयित्वं, तदारण्यं शास्त्रमिति ।
प्रयोजनादिषु प्रकृत्यङ्गतयोक्तैस्त्वपि सर्वथापारायां प्रयोजनार्थ-
तस्यप्राधान्यं ॥

उक्तं हि । सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनमोक्तं तावत्तत् केन गृह्यत इति ॥

तथाच शास्त्रारम्भोपधिकं प्रयोजनमेव नामथ्युत्पादनद्वारा
श्रुत्यादयनि । सेयमिति । अध्यात्मशास्त्रेषु प्रसिद्धा समिहिता चात्र
ब्रह्मात्मैकत्वविद्या । तन्निष्ठानां सर्वकर्मसम्प्राप्तिना सनिदानस्य
संसारस्यात्यन्तनाशकत्वाद्भवत्युपनिषच्छब्दवाच्या । उपनिषदं भो
ब्रूहीत्याद्या च श्रुतिः । तस्मादुपनिषच्छब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्विद्याया-
स्ततो यथोक्तपक्षसिद्धिरित्यर्थः ॥ कथन्तस्यास्तच्छब्दवाच्यत्वे ऽप्येता-
वानर्थो लभ्यते तत्राह । उपनिषूर्वस्येति । अस्यार्थः । षट्क विभ्ररज-
मत्त्वसादनेत्विति स्मर्यते । सदेर्धातोऽपनिषूर्वस्य क्लिबन्तस्य सहे-
तुसंसारनिवर्तकब्रह्मविद्यार्थत्वादुपनिषच्छब्दवाच्या सा भवत्युक्त-
वचवती । उपशब्दे हि सामोप्यमाह । तत्रासति सन्नोचके प्रतोषि
पर्यवस्यति । निशब्दश्च निश्चयार्थस्तस्मादैकात्म्यं* निश्चितं । तद्विद्या
सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदुच्यते ॥ उक्तं हि । अवसादना-

* निश्चितमिति पुस्तकान्तरपाठः ॥

भा० तस्यास्य कर्मकाण्डेन सम्बन्धोऽभिधीयते । सर्वोऽप्ययं
वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारो-
पायप्रकाशनपरः सर्वपुरुषाणां निवर्गत एव तत्प्राप्तिपरि-

आ० यस्य चावसादादिति । ब्रह्मविद्यैव चेदुपनिषदित्यने कथन्तर्हि यत्र
ब्रह्मसम्बन्धं प्रयुञ्जते । न खल्वेकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वमन्याथ-
मित्याशङ्क्याह । तादर्थ्यादिति । यत्रस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वादुपधा-
रात्तत्रोपनिषत्पदमित्यर्थः ॥ यद्योक्तविद्याजनकत्वे यत्रस्य किमिति
तदध्येष्टव्यां सर्वेषां विद्या न भवतीत्याशङ्क्य अवयादिपराबामेवा-
रख्यानुवचनादिनियमाधीताक्षरेभ्यस्तद्वन्मेति ब्रह्मदारख्यकनाम-
निर्वचनपूर्वकमाह । सेयमिति ॥ अथारख्यानुवचनादिनियमाधी-
तवेदान्तानामपि केषाञ्चिद्विद्यानुपजम्भात् कुतो यद्योक्ताक्षरेभ्यस्त-
दुत्पत्तिरित्यत आह । ब्रह्मत्वादिति । उपनिषदन्तरेभ्यो यत्रप-
रिमाणातिरेकादस्य ब्रह्मत्वं प्रसिद्धमर्थतोऽपि तस्य तदस्ति । ब्रह्म-
बोऽख्यैकरसस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्तज्ज्ञानहेतूनां चान्तरङ्गवहिर-
प्रायां भूयसामिह प्रतिपादनात् । अतो ब्रह्मत्वादारख्यकत्वाच्च
ब्रह्मदारख्यकं । न चैतदमुडबुद्धेरधीतमपि विद्यामादधाति ।
कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानमिति स्मृतेरित्यर्थः ।

ज्ञानकाण्डस्य विशिष्टाधिकार्यादिवैशिष्ट्येऽपि कर्मकाण्डेन निय-
तपूर्वापरभावानुपपत्तिबन्धः सम्बन्धो वक्तव्यः । स च परीक्षकवि-
प्रतिपत्तेरशक्नो विप्रवेततो ज्ञातुमित्याशङ्क्याह तस्यास्येति ॥ प्रति-
ज्ञातं सम्बन्धं प्रकटयितुमसिद्धप्रमाणाभावानां वेदान्तानां सम्बन्धा-
भिधानावसराभावात् तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्य यन्नात्तेषां कर्मकाण्डेन
सम्बन्धविशेषवचनमुचितमिति मन्वानस्तत्प्रामाण्यं साधयति ।
सर्वोऽपीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यागमातिरिक्तप्रमाणापेक्ष-
वार्थः । एषोऽर्थोऽध्ययनविध्यपात्तः । सर्वोऽपि काण्डद्वयात्मको वेदो
मानान्तरानधिगतं यदिष्टोपायादितच्छासनपरस्वया चाज्ञात-
ज्ञापकत्वाविशेषात्तुल्यं प्रामाण्यं काण्डयोरिति । अथवा वेदं
वेदोऽनुभवः स च शब्देतरमानायोग्यो रूपादिहीनत्वात् । एतद-
प्रमेयमिति हि स्मृतिः । स चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायस्तस्यैव

भा० शरयोरिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वात्प्रामाण्ये-
 यथा । न चास्ति जन्मान्तरसम्बन्धात्मास्त्रिविज्ञाने
 जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेष्वा स्मात् । स्वभाववा-
 दिदर्शनात् । तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्धात्मास्त्रिविज्ञाने जन्मा-
 न्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्तते ॥

आ० तत्तदात्मनावस्थानात् । स च तत्राभवदित्यादिश्रुतेः । स च प्रका-
 शनः सर्वप्रकाशनः सर्वप्रकाशकत्वात् । तमेव भान्तमनुभाति सर्व-
 मिति श्रुतेः । स च परोऽविद्यातत्कार्यातीतत्वात् । विद्वजः पर
 आकाशादित्यादि श्रुतेः । एवं रूपो वेदपदवेदनीयश्चिदेकरसः
 प्रत्यक्षातुरेव सर्वोऽपि कार्यकारणत्वात्कः प्रपञ्चः । आत्मैवेदं सर्व-
 मिति श्रुतेः । तथाच यथोक्तं वस्तुस्वरूपं प्रकाशयन्तो वेदान्ता
 विधिवाक्यवत् प्रमात्रमिति । अथवा प्रत्यक्षादिनामवगतो
 वोऽसाविष्टप्राज्ञाद्युपायो ब्रह्मात्मा तस्य प्रकाशनपरः सर्वोऽप्ययं
 वेदः । तस्यैवाद्यातत्तत्र कर्मकाण्डं कर्मानुष्ठानप्रयुक्तपुञ्जि-
 दाका ब्रह्माधिगतावारारुपकारकं । विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेः ।
 ज्ञानकाण्डन्तु साक्षादेव तत्रोपयुक्तं । परमपुरुषस्यौपनिषदत्व-
 अवस्थात् । सर्वे वेदा यत्पदमामगन्तीति च श्रुतेः । तद्युक्तं कर्म-
 काण्डवञ्जानकाण्डस्यापि प्रामाण्यमिति । अधिकांशैकान्तप्रति-
 पादनद्वारा ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमेव स्पुष्टयति सर्वपुरुषात्मामिति ।
 अयमर्थः । सुखं मे स्यात् दुःखं माभूदिति स्वभावतः शास्त्रं विना
 सर्वेषां पुरुषात्मामगवच्छिन्नसुखादिमात्रेऽभिजावोपकम्भात् ।
 तन्मात्रस्य च मेऽज्ञत्वात् । तत्कामिनो ज्ञानकाण्डाधिकारिणः
 सुखभवात् । तस्मिन् प्रमां स्वार्थविषयामादधत् कथन्तदप्रमात्र-
 मिति । नून वेदस्य कार्यपरतया प्रामाण्यात् कर्मकाण्डवत्
 काण्डान्तरस्यापि कार्यपरतया प्रामाण्यमेष्टव्यमिति नेत्याह । दृष्ट-
 विषयेति । क्रियाकारकप्रज्ञेति कर्तव्यतागामन्यतमस्मिन् कार्ये
 समीहितप्राज्ञाद्युपायभूते श्रुत्यन्तिकाले प्रत्यक्षादिसिद्धये तथा-

भा० वेद्यं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नाद्यमस्तीति चैक
 इत्युपक्रन्वास्तीत्येवोपसम्बन्ध इत्येवमादिभिर्बन्धदर्शनात् ।
 यथा च मरणं प्राप्येत्युपक्रम्य धोनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाद्य
 देहिनः । स्नाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतमिति
 च । स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य तं विद्याकर्षणी समन्वारभेते

आ० विद्यकार्यधियोऽन्यथासम्बन्धात् तत्रनागमोऽनुसन्धेयः ॥ न हि
 लोकवेदयोस्तद्भिद्यते । अलौकिके तस्मिन्नच्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । न
 चाद्युत्पन्नानि पदानि बोधकानि अतिप्रसङ्गात् । न च ब्रह्मस्थपि
 गुह्या अत्यन्तमुपपत्तिः । तस्मिन् ब्रह्मत्वेनात्मत्वेन च प्रसिद्धेः ।
 तस्मान्मन्योपाधौ विद्वानादिपदानां अत्यन्तैः सुकरत्वात् । तानि
 चालौकिकमखण्डं प्रत्यग्रह्य निर्गुणितसामान्यविशेषं कक्षयया
 बोधयन्ति । तस्मात् ब्रह्मैव वेदप्रमाखण्डं न कार्यमिति भावः ॥
 किञ्च तिरुमु वेदान्तप्रामाख्यं कर्मकाख्येऽपि अतिरिक्तात्मास्ति-
 त्वादौ सिद्धेऽर्थे प्रामाख्यमावश्यकं । तदभावे तत्रामाख्यायोगात् ।
 न हि भविष्यद्देहसम्बन्धात्मसद्भावानधिगमे पारलौकिकप्रवृत्ति-
 विषयः । तस्मात् कर्मकाख्यप्रामाख्यमिच्छता सिद्धेऽर्थे भविष्य-
 द्देहसम्बन्धिन्यात्मनि स्वर्गादौ च तत्रामाख्यस्याभ्युपेयत्वत् । कार्ये
 वेदप्रामाख्यानियमात् वेदान्तानामपि स्वार्थे मानत्वं सिद्धतीत्याह ।
 न चेति ॥ ननु देहान्तरसम्बन्धात्मज्ञानं विनापि विधिवशाद्-
 दृष्टार्थक्रियासु प्रवृत्तिः स्यादिति नेत्याह । स्वभावेति । यदात्मा
 देहान्तरसम्बन्धी शास्त्राभ्यानान्तराच्च न प्रमितस्तदा भोक्तुरन-
 वगमात् न प्रेक्षापूर्वकारी बागाद्यनुतिकेत् । लोकायतस्य अति-
 रिक्तात्मास्तिवमजानतो जन्मन्तरेष्टानिष्टप्रतिहानीच्छया वैदि-
 कक्रियासुप्रवृत्तेर्दर्शनात् । अतो नातिरिक्तात्मज्ञानं विना साम्य-
 राविके प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु विषयः साधनविशेषं बोधयन्तो
 नातिरिक्तात्मास्तित्वादौ मागं वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यत आह ।
 तस्मादिति । अतिरिक्तात्मधियं विना पारलौकिकप्रवृत्त्यनुप-
 पन्ना कर्मकाख्यप्रामाख्यायोगादिति यावत् । विधीनां अत्यन्त-
 भ्यामुभयार्थत्वमविबद्धमित्यर्थः ॥ न केवलं विधिभिरेवार्थादात्ति-

भा० पुष्यो वै पुष्येन कर्षाणा भवति । अपयिष्यामीत्युपक्रम्य
विज्ञानमय इति च अतिरिक्तात्मास्त्वितं ॥ तत्प्रत्यक्षविषय-
मेवेति चेत् । वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् ।

न हि देवान्तरसम्बन्धिन आत्मानः प्रत्यक्षेणास्त्वित-
विज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः शुर्नास्त्वा-
त्मेति वदन्तः ।

आ० इतिरिक्तात्मास्त्वितं चिन्तु शुभापि समुच्छेदोक्तमित्याह । येय-
मिति । निरुपयदभ्रं नाद्यतिरिक्तात्मास्त्वितमिति सम्बन्धः ॥ तत्रैव
प्रकृतोपयोगित्वेनोपक्रमोपसंहारात्तरे दर्शयति । यथा चेति ।
पूर्ववदेव सम्बन्धेनार्थे चकारः । उपक्रमोपसंहारैकस्यात्
चटवल्लीनामतिरिक्तात्मास्त्विते तात्पर्यमुक्त्वा उद्देशरस्यकवाक्य-
स्यापि तत्र तात्पर्यमाह स्वयमिति । न हि प्रसिद्धजडत्वस्य
देहादेः स्वयं ज्योतिर्मिति ज्योतिर्ब्राह्मणमतोपक्रमः । तद्विषयो
देहादित्यतिरिक्तात्मानमधिकरोति । तं प्रेतं विद्याकर्म्मणी पूर्वो-
पाजिते यक्षदानायानुग्रहतः । स च त्वा ज्ञानकर्म्मणुमुद्यम-
नकुभवतीति शारीरिकब्राह्मणमतोपसंहारोऽपि अजान्तर-
सम्बन्धविषयः । न चात्रैव भङ्गीभवतो देहादेर्जान्तरसम्बन्धो
युक्तः । तेनात्मा देहादित्यतिरिक्तो जन्मान्तरसम्बन्धी सिद्धो
ब्राह्मणध्यामित्यर्थः । अजातभ्रमुब्राह्मणे च खेव त्वा अपयि-
ष्यामीत्युपक्रम्य अतिरिक्तास्त्वितविषयः । न हि प्रत्यक्षे देहादौ
जिज्ञासास्ति । तत्रैवोपसंहारे य एव विज्ञानमयः पुरुष इति
विज्ञानमयविशेषवादिरिक्तात्मास्त्वितं दर्शितं । न हि देहा-
देर्विज्ञानमयत्वमस्ति । तस्मात्तदुपक्रमोपसंहारात्था अतिरि-
क्तात्मास्त्वितं ममयकोत्याह । अपयिष्यामीत्युपक्रम्येति । न लोका-
यतानां वाक्यानामप्रामाण्यं । तत्रामाख्यस्यौत्पत्तिकसूत्रे हेतु-
विशेषाद्यभ्युपेयत्वादिभिभावः । अथोक्तात्मन्यहमत्ययो मानं तत्र
देहाकाररूपुरवात् अतिरिक्तात्मास्त्वितस्य तेनैव स्फुर्तुंयपत्तेः ।
अत्रो न तत्र अतिप्रामाण्यमिति शक्यते । तत्रत्यमेति । प्रत्यक्षस्य

भा० न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति
 घट इति । स्थाखादौ पुरुषादिदर्शनाच्चेति चेत् । न । निरू-
 पितेरभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाखादौ विप्र-
 तिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्वहमितिप्रत्यये जायमानेऽपि
 देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात्
 प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात् प्रत्यक्षान्नात्मास्तित्वसिद्धिः । तथा-
 नुमानादपि । श्रुत्यात्मास्तित्वे सिद्धस्य दर्शितत्वात् सिद्धस्य
 च प्रत्यक्षविषयत्वाच्चेति चेत् । न । जन्मान्तरसम्बन्धस्या
 ग्रहणात् आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिक-
 सिद्धविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहम्य-
 त्ययसिद्धानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कल्पयन्तो
 वदन्ति प्रत्यक्षज्ञानमेवस्यात्मेति ॥

आ० विषयोऽवकाशो यस्मिन्नित्यतिरिक्तात्मास्तित्वमुच्यते । यद्यपि
 व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं तदभिप्रायेष्वाहं धीगोचरः । तथापि न सा
 व्यतिरेकमात्मनो गोचरयति । युक्त्यागमविवेकश्रुत्यानामहमत्व-
 यभावां व्यतिरेकप्रत्ययप्राप्तौ विपश्चितां विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गा-
 दिति परिहरति । न वादीति । वेदप्रतिक्रूणा वादिनो नास्तिका
 नैव विवादं मुञ्चन्तीत्याह । न हीति । तेषु प्रातिकूल्यसम्भावनायं
 विशेषणं नेत्यादीति वदन्तः सन्तो नोऽस्माकं प्रतिक्रूणा न हि
 स्युरेवं वदनस्यैवासम्भावादध्यक्षविरोधादिति योजना । प्रत्यक्ष-
 विषये विप्रतिपत्त्यभावे दृष्टान्तमाह । न हीति । तत्र अभिचारं
 शङ्कते स्यात्वादादिति । प्रत्यक्षे धर्मिणि स्यात्तुं पुरुषो वेति
 विप्रतिपत्तेरपक्षमात्रं प्रत्यक्षे विप्रतिपत्त्यभावो अभिचारादिति
 शङ्कार्थः । आदिपदेन पाषाणादौ गजादिविप्रतिपत्तिः सङ्गृह्यते ।
 किम्वत्प्रत्यक्षमात्रे विप्रतिपत्तिः किंवा तेन विविक्ते प्रतिपत्ते ।
 नाद्योऽङ्गीकारात् । नचैवमात्मनि प्रत्यक्षे विप्रतिपत्तावपि नाम-

भा० सर्वथाप्यस्यात्मा देहान्तरसंमन्धीत्येवमतिपत्तुर्दे-
हान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेष-
ज्ञापनाय कर्षकाण्डं समारम्भं ।

आ० मान्येषु । तेनैव तन्निरासेन तन्निर्यादिति मन्याने द्वितीयं
दूषयति । नेत्यादिना । प्रत्यक्षतो विविक्तेऽर्थे विप्रतिपत्त्यभावं
प्रपञ्चयति । न हीति । आत्मनः स्थूलदेहव्यतिरिक्तत्वं न प्रत्यक्षमिति
प्रतिपाद्य स्फुटदेहव्यतिरिक्तत्वमपि नाहव्यत्ययप्राप्तमित्याह ।
वैनाशिकास्त्विति । ते खल्वहमिति धियमनुभवन्ति । तथापि
देहान्तरं स्थूलदेहव्यतिरिक्तं सूक्ष्मं । तत्र प्रधानभूताया बुद्धेरति-
रिक्तस्यात्मनो नास्तित्वमेव पश्यन्ति । तत्राहन्विया स्फुटदेहाति-
रिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ किञ्च प्रत्यक्षस्य विषयो रूपादिस-
त्वाहित्वन्तद्वैकल्यन्तदात्मनोऽस्ति । अशब्दमस्यर्शमरूपमित्या-
दिश्रुतेः । न हि रूपादि तदाधारं विना प्रत्यक्षं ज्ञमते । अतो
न देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वस्य प्रत्यक्षाप्रसिद्धिरित्याह । तस्मा-
दिति । प्रत्यक्षतो विविक्ते विप्रतिपत्त्ययोगात् पश्यते च तद-
दर्शनादिति यावत् । अथेकादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वानूपवदित्व-
नुमानादतिरिक्तात्मसिद्धिरिति नेत्याह । तथेति । नात्मास्तित्वप्र-
सिद्धिरिति सम्बन्धार्थस्तथाशब्दः । अयम्भावः । इच्छादीनां ज्ञातव्ये
स्वरूपासिद्धिः पारतन्त्र्ये परस्यराश्रयत्वमाधारस्येदानीमेव
साध्यमानत्वात् ।

क्वचिच्छब्देन चाश्रयमात्रवचने सिद्धसाधनत्वं मनसक्तदाश्र-
यस्य सिद्धत्वादात्मोक्तौ च दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पतेति । यः प्राखेन
प्राखितीत्यादिश्रुत्या प्राखनादिव्यापाराख्यस्य किङ्कस्यात्मास्तित्वे
प्रदर्शितत्वात् । तस्य च ज्ञातिसापेक्षस्य प्रत्यक्षादिसिद्धात्मवि-
षयत्वात् तस्य शब्दैकगम्यतेति शङ्कते । श्रुतेति ॥ आत्मनः ज्ञातव्ये
किङ्कमभ्यत्वाभिप्रायेण श्रुत्या किङ्कनोपन्यक्तमिति परिहरति ।
नेति । योऽचेतनव्यापारः स चेतनाधिक्यानपूर्वको यथा रथा-
दिव्यापारः । प्राखनादिव्यापारस्याप्यचेतनव्यापारत्वाच्चेतनाधि-
क्यानपूर्वकत्वमिति सम्भावनामात्रेण किङ्कोपन्यासः । न हि निश्चा-
यकत्वेन तदुपन्यस्यते आत्मनो जन्मान्तरसम्बन्धस्य प्रमाणात्-

भा० न त्वात्मन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेहाकारणमात्म-
 विषयमज्ञानं कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपाभिमानसत्त्वं तद्विपरी-
 तब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतं । यावद्धि तन्नापनीयते
 तावदयं कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शा-
 स्त्रविहितप्रतिषिद्धातिक्रमेषापि प्रवर्त्तमानो मनोवाक्-
 कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधनान्यधर्मसंज्ञकानि कर्माण्युपचि-
 नेति वाञ्छस्येन । स्वाभाविकदोषबलीयस्वात् । ततः
 स्वावरान्ताधोगतिः ।

भा० रेखायुक्त्वात् तद्वाप्तजिज्ञासायोगादित्याह । जन्मान्तरेति । ननु
 अतिरिक्तात्मास्तित्वमागमैकगम्यं चेत् कथन्तत् प्रत्यक्षमनुमेयञ्चेति
 वादिनो वदन्तीति तत्राह । आगमेन त्विति । येयं प्रेते विचि-
 क्तिस्तेत्याद्यागमेन । को ह्येवान्यादित्यादिवेदोक्तैश्च प्राञ्जनादि-
 भिरैकैकैर्जिज्ञासैर्वैरात्मास्तित्वे सिद्धे यथोक्तात्मसिद्धिमनु-
 सरन्तो वादिनो वैदिकमेवाह्वयत्वयं प्रतिजभमाना वैदिका-
 न्येव च जिज्ञानि पश्यन्तः स्वोत्प्रेक्षानिर्मितानि तानीति कल्प-
 यन्तो द्विधात्मानं वदन्ति । वस्तुतस्तु आत्मा यथोक्तश्रुत्यैकसम-
 धिगम्य इत्यर्थः । तस्यास्येत्यादिना काण्डयोः सम्बन्धं प्रतिज्ञाय
 तादर्थ्येन सिद्धेऽर्थे वेदान्तप्रामाण्यं सर्वोऽपीत्यादिना प्रसा-
 ध्याधुना कर्मभिः शुद्धबुद्धे वैराग्यादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिरिति
 तयोः सम्बन्धं कथयति । सर्वथापीति । आगमाज्जानान्तरादा
 अतिरिक्तात्मास्तित्वप्रतिपत्तावपीत्यर्थः । पुत्रवार्योपायविशेषा-
 र्थिनो ज्ञापनार्थं कर्मकाण्डं समारब्धं चेत्तर्हि तत्रोक्तकर्मभिरेव
 विवक्षितपुनर्धसिद्धेर्वेदान्तारम्भवैयर्थ्यात् सम्बन्धोक्तिः सावका-
 शेत्वात्प्राञ्जनाह । नत्विति । आत्माज्ञानं स्वप्नवर्णकारव्यमन्वयव्यतिरे-
 कज्ञास्त्रगम्यं निश्चाज्ञानकार्यजिज्ञासश्च । तत्राकर्तृभोक्तृब्रह्मात्म-
 ज्ञानादपनेयं । न हि तत्कर्मकाण्डोक्तैरेव कर्मभिः शक्यमपनेतुं
 विरोधाभावात् । तस्मात्तद्वाधनार्थं ज्ञानसिद्धये वेदान्तार-

भा० कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारवलीयस्त्वं । ततो * मत्यादिभि-
रिष्टसाधनं वाङ्मनोपचिनोति धर्मास्त्वं । तद्विविधं ।
ज्ञानपूर्वकं केवलञ्च । तत्र केवलं पिढलोकादिप्राप्ति-
फलं । ज्ञानपूर्वकं देवलोकादिब्रह्मलोकान्तप्राप्तिफलं ।
तथाच शास्त्रं आत्मयाजी त्रेयान् देवयाजी इत्यादि ।
स्यतिस्य द्विविधं कर्म वैदिकमित्याद्या । साम्ये च धर्मा-
धर्मयोर्भनुत्यत्वप्राप्तिः । एवं ब्रह्माद्या स्थावरान्ता स्थाभा-
विकाविद्यादिदोषवतो धर्माधर्मसाधनकृता संस्कारगति-
र्नामरूपकर्माश्रया ।

भा० अस्मन्मवादुक्तसन्मन्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ यदि कर्मभिरुद्धानं न
निवर्तते । मा निवर्तिष्ये । सत्त्वेव तस्मिन् कर्मवशात्प्रोक्तः
स्यादित्वात्तद्व्याह । यावद्भोति । सन्मन्वज्ञानमेव साक्षात्प्रोक्तहेतु-
नं कर्म । तत्तु प्रबाल्या तदुपयोगि । न हि सत्त्वेवाज्ञाने मुक्तिः ।
तस्मिन् सति संसारस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात् कर्मकाण्डस्य वैराग्य-
द्वारा प्रवेशे मुक्ताविति भावः । अयमित्यज्ञे निर्दिश्यते । रागदे-
वादित्यादिशब्देनाविद्यास्मिताभिनिवेशादयो गृह्यन्ते । दोषाणां
स्थाभाविकत्वं शास्त्रानपेक्षत्वं । अपिकारः सम्भावनार्थः । दृष्टत्व-
मन्वयथतिरेकसिद्धत्वं । अदृष्टत्वं शास्त्रमात्रमन्वत्वं ॥ अधर्मोपचय-
प्राप्त्यर्थे हेतुमाह । स्थाभाविकेति ॥ अथ वैराग्यार्थं कर्मफलम-
यस्यस्यधर्मफलमाह । तत इति ॥

उक्तं हि । शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इति ॥
तत् किमुद्योपचयाभावादनवकाशं स्वर्गादिफलमिति नेत्याह ।
कदाचिदिति ॥

शास्त्रीयसंस्कारस्य वलीयस्त्वे फलितमाह । तत इति । आदि-
शब्दे वाग्देहविषयः ॥ फलविभागं वक्तुं कर्म भिन्नत । तद्विविध-

भा० तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरव्या-
कृतमासीत् । स एष बीजाङ्कुराविवाविद्याकृतः संसार
आत्मनि क्रियाकारकफलाधारोपलक्षणोऽनादिरनन्तो

आ० मिति ॥ तस्य मुक्तिफलत्वं निरसितुं फलं विभजते । तत्रेति ।
केवलमिष्टादिकर्मेति श्लेषः ॥ कर्मणा पिढलोक इति हि
वक्ष्यति । तस्मिन्काले नानात्मभिप्रेत्यादिशब्दः ॥ विद्यया देव-
लोक इति श्रुतिमाश्रित्याह । ज्ञानेति । देवलोको यस्यादि-
ब्रह्मलोको यस्यान्तस्तस्यार्थस्य प्राप्तिरेव फलमस्येति विग्रहः ।
उक्तोऽर्थे ज्ञातपथी श्रुतिं प्रमाणयति । तथाचेति । सर्वत्र पर-
मात्मभावनापुरःसरं नित्यं कर्मानुतिष्ठन्नात्मयाजी । कामना-
पुरःसरं देवान्यजमानो देवयाजी । तयोर्मध्ये कतरः श्रेयानिति
विचारे सत्यात्मयाजी श्रेयानिति निरुस्यः कृतः । अतो ज्ञानपूर्वकं
कर्म देवलोकस्य कामनापूर्वं पिढलोकस्य प्रापकमित्यर्थः ॥

प्रलक्ष्णं निरुलक्ष्णं द्विविधं कर्म वैदिकं । इह कामुत्र वा
काम्यं प्रलक्ष्णं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निरुलक्ष्ण-
भिधीयत इत्यादिमनुस्मृतिश्चात्रैवोदाहरति । स्मृतिश्चेति ॥
धर्माधर्मयोरेकैकस्य फलमुक्त्वा मिश्रयोः फलमाह । साम्येति ॥
उक्तं हि । उभाभ्यामुपपादाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवश इति ॥
द्विविधमपि कर्मफलं वैराग्यार्थं सङ्घिष्योपसंहरति । एवमिति ॥
सा चाविद्याकृतत्वादनर्थरूपेत्याह । स्वाभाविकेति ॥ विचित्र-
कर्मजन्यतया तस्या वैचिन्यमाह । धर्माधर्मेति ॥ तर्हि धर्मा-
धर्माभ्यामेव तस्मिन्मात्रसम्भवात् कृतमविद्ययेत्यत आह । नामे-
ति । तेषां सूक्ष्मावस्थाऽविद्या तदात्मनेति यावत् । धर्मादेरवि-
द्यायाश्च निमित्तत्वोपादानत्वाभ्यामुपयोग इति भावः ॥ ननु संसा-
रमतेराविद्यकत्वमयुक्तं । प्रत्यक्षादिप्रतिपन्नत्वात्तन्नामरूपाभ्यामेव
व्याक्रियतेति । श्रुतौ च नामरूपात्मनो जगतोऽभिव्यक्तिश्रवणात् ।
न च प्रामाणिकस्याविद्याकृतत्वमत आह । तदेवेदमिति ॥

जगतः स्वरूपमात्मा तत्राध्यस्तत्वादात्मतत्त्वेऽनभिव्यक्ते प्रत्य-
क्षादिना श्रुत्या चाभिव्यक्तमिव दृश्यमानमपि अनभिव्यक्तमेवेति

भा० ऽनर्थ इत्येतस्मादिरक्तस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरीतब्रह्म-
विद्याप्रतिपत्त्वर्थोपनिषदारभ्यते । अस्य त्वश्वमेधकर्षसम्ब-
न्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं येषामश्वमेधेनाधिकार-
स्तेषामस्मादेव विज्ञानान्तत्पालप्राप्तिः ॥

विद्यया वा कर्मणा वा तद्धोतृहोतृकजिदेवेत्येवमा-
दियुतिभ्यः कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेत् । न ।
योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति विकल्पश्रुतेर्विद्या-

आ० न तस्याविद्याकृतत्वव्यतिरितिभावः । अविद्याकृतां संसारवृत्ति-
मनुभाषते । स एव इति । अविद्याकृतत्वे अयमगादित्वमित्याशङ्क्य
तस्य प्रवाहरूपेणेत्याह । बीजाङ्गुराविवेति । तर्हि कादाचित्क-
तया साधनपेक्षामन्तरेण नाशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । क्रियेति ।
चैतन्यवदात्मनि तस्याविद्याकृतत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य नानारूपत्वेन
ततो विवक्ष्यत्वादेकरूपे युक्तं तस्य कल्पितत्वमित्याह । अगादि-
रिति । अगादेरपि संसारस्य प्रागभाववन्निरूपितः स्यादिति चेत्-
द्यापि ब्रह्मविद्यामन्तरेण नाशो नास्तीत्याह । अनन्त इति । प्रयत्नतो
हेयत्वं द्योतयितुमनर्थं इति विशेषणं । नैसर्गिक इति पाठे कार-
णरूपेण तत्त्वमुच्येयं । यस्मात् कर्म संसारफलं न मोक्षं फलयति
तस्मात् सनिदानसंसारनिवर्तकात्मज्ञानार्थत्वेन साधनचतुष्टय-
सम्पन्नमधिकारिबन्धनमधिकृत्य वेदान्तारम्भः सम्भवतीत्युपसंहरति ।
इत्येतस्मादिति । यथोक्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भे ब्रह्म वा
इदमय आसीदित्यारम्भणं । तस्मादारम्भे ज्ञानोपदेशात् उवा वा
अश्वस्येत्यारम्भस्तु न युक्तः साक्षादत्र तदनुष्ठेयत्वाशङ्क्यास्मादा-
रम्भोपनिषदारम्भेऽभीष्टम्यजनमभिधित्वमानः प्रथममश्वमेधफल-
माह । अस्य त्विति । राजयज्ञत्वादश्वमेधस्य तदगधिकारिबा-
मपि ब्राह्मणादीनान्तत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनात्तदामितिरिति
मत्वा तदुपासनोक्तिरित्यर्थः ।

द्विमत्र नियामकमित्याशङ्क्य विकल्पश्रवणं । केवलस्यापि ज्ञानस्य
साधनत्वं सूचयति इत्यर्थतो विकल्पश्रुतिमुदाहरति । विद्ययेति ।

भा० प्रकरणे साक्षात् कर्मान्तरे च सम्पादनदर्शनादिज्ञानान्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते । सर्वेषाम् कर्माणां परं कर्मान्धमेधः । समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात् ।

तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भे आक्षानं सर्वकर्माणां संसारविषयत्वदर्शनार्थं । तथाच दर्शयिष्यति फलमग्ननायां

आ० तत्फलाप्राप्तिरिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह । तज्येतदिति ॥ तदेतत् प्राग्दर्शनं लोकप्राप्तिसाधनमिति यावत् । आदिशब्देन केवलोपास्था ब्रह्मलोकप्राप्तिवादिन्यः श्रुतयो ऽष्टमन्ते ॥ अन्धमेधे यदुपासनं तस्याप्यन्वादिवत् तच्छेषत्वेन फलवत्त्वात् । न खातन्त्रेण तद्वत्त्वं अङ्गेषु स्वतन्त्रफलाभावादिति शङ्कते । कर्मविषयत्वमिति । ज्ञानस्य कालार्थत्वन्वयमिति । नेति ॥ पूर्वचार्थतो दर्शितां विकल्पश्रुतिमत्र हेतुतया स्वरूपतोऽनुकाममिति । न योऽन्धमेधेनेति । स सर्वेषु पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यामिति सम्बन्धः । ज्ञानकर्मणोऽस्तुल्यफलत्वस्य न्याय्यत्वादिति शेषः ॥ उपास्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वमाशङ्क्यान्धमेधवदुपास्तेरपि कर्मात्वात् विहितत्वात् कर्मप्रकरणाद्युत्थितत्वाच्च नैवमित्याह । विद्येति ॥ फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावे हेतुन्तरमाह । कर्मान्तरे चेति । अन्धमेधातिरिक्ते कर्मण्यर्थं वा लोकलोऽभिरित्यादौ पितृगन्यादावेतल्लोकप्राप्तिसम्पादनस्य दर्शनात् न फलश्रुतेरर्थवादतेत्वर्थः ॥ अन्धमेधोपासनं न कालार्थं किन्तु पुरुषार्थं । तत्र चाधिकारोऽन्धमेधकालनधिकारिणामपीत्येतावदेवेष्टं चेदुपासने कर्मप्रकरणाद्येऽपि तन्नाभात् विद्याप्रकरणे नास्याध्ययनमर्थवदित्याशङ्क्याह । सर्वेषाम्चेति ॥ परत्वे हेतुः समष्टीति । अनुदत्तत्वात्तत्परुषिदरख्यगर्भप्राप्तिहेतुत्वात्तस्य श्रेष्ठतेत्वर्थः ॥ तस्य मुख्यश्रेष्ठत्वेऽपि प्रकृते किमायातन्तदाह । तस्य चेति ।

यदा क्रतुप्रधानस्यान्धमेधस्योपास्तिरहितस्यापि संसारफलत्वं तदास्वीयसामग्निहोत्रादीनां संसारफलं किं वाच्यमित्यस्मिन् कर्मराशौ बन्धहेतौ विरक्ताः साधनचतुष्टयविशिष्टा ज्ञानम-

भा० मृत्युभावं * । न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत् ।
 न । सर्वकर्माफलोपसंहारश्रुतेः । सर्वं हि पत्नीसम्बद्धं
 कर्म । जाया मे स्यादेतावान् वै काम इति निसर्गत एव
 सर्वकर्माणां काम्यत्वन्दर्शयित्वा पुत्रकर्मापरविद्यानाच्चायं
 लोकः पितृलोको देवलोक इति फलन्दर्शयित्वास्मात्प्र-
 कतास्मान् उपसंहरति त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्मेति ।

आ० पेशुमात्रास्तदुपाये अवशादावेव सर्वकर्मसंगत्यासपूर्वके कथञ्च-
 वर्त्तेरन्नित्याश्रयवती अतिरूपासनां विद्यारम्भेऽभिदधातीति ।
 तेनोषा वा अश्रयेत्वाद्युपनिषदारम्भो युक्तोऽस्य विशिष्टाधिका-
 रिसमर्पकत्वादिद्वयर्थः । उपासनफलस्य संसारगोचरत्वमेव कुतः
 सिद्धमत आह । तथाचेति । अश्रयया हि मृत्युः स वै नैव देवे
 सोऽपिभेदिति भयारत्वादिश्रवणात् उपास्तियुक्तक्रतुफलस्य
 सूत्रस्य बन्धमध्यपातित्वादिशिष्टोऽपि क्रतुर्न मुक्तये पर्याप्नोती-
 त्वर्थः । उक्ते सर्वकर्मणां बन्धफलत्वे नित्यनैमित्तिकानां न
 तत्फलत्वं । तेषां विध्युद्देशे फलाश्रुतेर्नष्टान्श्रवणद्वयन्यायेन मुक्ति-
 फलत्वसाभादिति शङ्कते । न नित्यत्वमिति । एतावान् वै काम
 इति सर्वकर्मणामविशेषेण फलसम्बन्धश्रवणात् । पश्चादेव
 काम्यफलत्वस्य तद्विध्युद्देशवशात् सिद्धत्वात् । कर्मणा पितृलोक
 इतिवाक्यस्य नित्यादिकर्मफलविषयत्वान्न मोक्षफलत्वाशङ्केति
 परिहरति । नेति । उक्तमेव स्पुटयति । सर्वं हीति । पत्नी-
 सम्बन्धे मानमाह । जायेति । तथापि कथं कर्मणः सर्वस्य
 कामोपायत्वं तत्राह । एतावान् वै काम इति । कथन्तर्हि तेषां
 फलभेदो लभ्यते तत्राह । पुत्रेति । अथैवं फलविभागे कथं
 समच्छिद्यद्विप्राप्तिफलत्वमन्वमेधस्योक्तमत आह । अत्रात्मकता-
 च्छेति । अस्याध्यायस्यावसाने कर्मफलस्य हिरण्यगर्भरूपतां त्रय-
 मित्याद्या श्रुतिरूपसंहरिष्यतीत्यर्थः । उपसंहारश्रुतेस्तात्वर्थमाह ।

* भयमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

भा० सर्वकर्मणां फलं व्याहृतं संसार एवेति । इदमेव चयन्या-
गुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याहृतमासीत् ।

तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाद्वाक्रियते बीजादिव
वृत्तः । सोऽयं व्याहृताव्याहृतरूपः संसारोऽविद्याविषयः ।
क्रियाकारकफलात्मकतयात्मरूपत्वेनाधारोपितोऽविद्ययैव
मूर्त्तामूर्त्ततद्वासनात्मकः । अतो विलक्षणोऽनामरूप-
कर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाका-
रकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते । अतोऽस्मात् क्रिया-
कारकफलभेदस्वरूपादेतावदिदमिति साध्यसाधनरूपादि-
रक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तयेरञ्ज्या-

आ० सर्वकर्मणामिति ॥ कर्मफलं संसारश्चेत् प्राप्तदनुष्ठानात्तदभा-
वान्मुक्तानां पुनर्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह । इदमेवेति । तर्हि
तस्यामवस्थायामिति यावत् ॥ तस्य पुनर्कारण्ये कारणमाह ।
तदेवेति ॥

व्याहृताव्याहृतात्मनः संसारस्य च प्रामाणिकत्वेन सत्यत्वमा-
शङ्काविद्याहृतत्वेन तन्मिथ्यात्वमुक्तं स्मारयति । सोऽयमिति ।
स एव हि भ्रान्तिविषयो न प्रामाणिकस्तत् कुतोऽस्य सत्यतेत्यर्थः ॥
अथमस्यात्मन्यद्वये कूटस्थे प्राप्तिरित्याह । क्रियेति ॥ समारोपे
मूलकारणमाह । अविद्ययेति ॥ आत्मन्यविद्यारोपितं द्वैतमित्यत्र
हे वा वै ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तैवामूर्त्तैवेत्यादिवाक्यं प्रमाणयति ।
मूर्त्तेति ॥ नन्वात्मन्यारोपो नोपपद्यते । तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वभावस्य द्वैतविलक्षणात् । असति सादृश्येऽध्यासासिद्धेरत
आह । अत इति ॥ संसाराद्वैलक्ष्यमेव प्रकटयति । अनामेति ।
आदिपदेनान्येऽपि विपर्ययभेदाः संकृच्छन्ते ॥ आरोपे प्रमि-
शोमि करोमि भुञ्जे चेत्यनुभवं प्रमाणयति । अवभासत इति ॥
आत्मन्यध्यासः सादृश्याद्यभावेऽपि नभसि मज्जितत्वादिवद्यतोऽ-

भा० मिव सर्पविज्ञानापनद्याद्य ब्रह्मविद्यारभ्यते । तत्र तावद-
 न्यमेधविज्ञानाय उषा वा अश्वेत्यादि । तत्रान्यविषयमेव
 दर्शनमुच्यते प्राधान्यादश्वस्य । प्राधान्यञ्च तन्नामाङ्कित-
 त्वात् क्रतोः प्राजापत्यत्वाच्च ॥

आ० नुभूयतेऽतः सविज्ञासाविद्यानिवर्त्तकत्रह्मविद्यार्थत्वेनोपनिषदा-
 रम्भः सम्भवतीत्युपसंहरति । अत इति । एतावदित्यनर्थोक्तिः ॥
 तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ दृष्टान्तमाह । रज्ज्वाभिषेति ॥ एवमु-
 पनिषदारम्भे स्थिते प्राथमिकब्राह्मणयोरेवान्तरतात्पर्यमाह ।
 तत्र तावदिति ॥ आद्यस्य पुनरेवान्तरतात्पर्यन्दर्शयति । तत्रेति ॥
 नन्यन्यमेधस्याङ्गवाङ्मये कस्मादश्वस्याङ्गविषयमेवोपासनमुच्यते ।
 तत्राह । प्राधान्यादिति ॥ तदेव कथमिति तदाह । प्राधान्य-
 चेति ॥ प्राजापतिदेववाक्यत्वात्प्राधान्यस्य प्राधान्यमित्याह । प्राजा-
 पत्यत्वाच्चेति ॥ प्रतीकमादाय आचष्टे । उषा इत्यादिना ॥

उ० सूर्य्यश्चसुवीतः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः समूत्-
सर आत्मा अश्वस्य मेध्यस्य ।

भा० पत्यत्वञ्च प्रजापतिवृक्षधारोपणात् । कास्यसोकदेवता-
त्वाधारोपञ्च प्रजापतित्वकरणं पशोः । एवंरूपो हि
प्रजापतिः । विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ ।

सूर्य्यश्चक्षुः शिरसोऽनन्तरत्वात् सूर्य्याधिदैवतत्वाच्च ।
वातः प्राणो वायुस्वाभाव्यात् । व्यात्तं विवृतं मुखमग्नि-
र्वैश्वानरः । वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणं । वैश्वानरो नामाग्नि-
र्विवृतमुखमित्यर्थो मुखस्याग्निदैवतत्वात् । संवत्सर
आत्मा संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा । आत्मा
शरीरं । कासावयवानाञ्च संवत्सरः शरीरं शरीरश्चात्मा ।

आ० सात्मानमश्वस्ययित्वा सशिरःप्रभृतिषु कासादिदृष्टिकरणेन
प्रजापतित्वं सम्याद्य प्रजापतिरस्मीति विज्ञानात्तद्भावं प्रतिप-
द्येतेति भावः ।

चक्षुषि सूर्य्यदृष्टौ हेतुमाह । स शिरस इति । उवसो
ऽनन्तरत्वं सूर्य्ये दृष्टं । चक्षुषि च शिरसोऽनन्तरत्वानुपपत्तेः ।
तस्मात्तत्र तद्दृष्टिर्बुद्धेत्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह । सूर्य्येति ।
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः । चक्षुषि सूर्य्योऽधि-
ष्ठात्री देवता । तेन सामीप्यात्तत्र तद्दृष्टिरित्यर्थः । अश्वप्राणवा-
युदृष्टौ चकनस्वाभास्यं हेतुः । अश्वस्य विदारिते मुखे भवत्वग्नि-
दृष्टिक्रथापि पर्यायोपादानं अर्थमित्याशङ्क्य अथादादिव्याह-
त्वर्थं* विशेषणमित्याह । वैश्वानर इत्यग्नेरिति । अग्निर्वाग्भूत्वा
मुख्याविशदिति श्रुतिमान्मित्य मुखे तद्दृष्टौ हेतुमाह । मुख-

* मुखविशेषणमिति पुस्तकान्तरपाठः

उ० द्यौः पृष्ठमक्षरिश्ममुदरं पृथिवी पाजस्यं ।

भा० मध्यं क्षेपामङ्गानामात्मेति श्रुतेः । अन्वस्य मेध्यस्येति सर्व-
चानुषङ्गायै पुनर्वचनं ॥

द्यौः पृष्ठं ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । अन्तरिक्षमुदरं सुवि-
रत्वसामान्यात् । पृथिवी पाजस्यं पादस्यं । पाजस्यमिति वर्ष-
व्यत्ययेन पादासनस्थानमित्यर्थः । दिग्भक्षतस्योऽपि पार्श्वे
पार्श्वेन दिशां सम्बन्धात् । पार्श्वयोर्दिशाश्च सङ्गावैषम्याद-
युक्तमिति चेत् । न । सर्वमुखत्वोपपत्तेरन्वस्य पार्श्वोभ्यामेव

भा० स्येति । अधिकमासमनुसृत्य त्रयोदशमासो वेतुर्लक्षं । शरीरे
संबन्धरदृष्टिरित्यत्रात्मत्वं हेतुमाह । काचेति । आत्मा हस्ता-
दीनामङ्गानामिति शेषः । काजावयवानां संबन्धरस्यात्मत्ववद-
ङ्गानां शरीरस्यात्मत्वे प्रमादमाह । मध्यं हीति । पुनरक्षेपार्थवच-
माह । अन्वस्येति ।

पृष्ठे युजोक्कदृष्टौ हेतुमाह । ऊर्ध्वत्वेति । उदरेऽन्तरिक्षदृष्टौ
निमित्तमाह । सुविरत्वेति । पादा अस्यन्ते यस्मिन्निति श्रुत्यति-
माश्रित्य विवक्षितमाह । पादेति । अन्वस्य हि खुरे पादासनत्व-
सामान्यात्पृथिवीदृष्टिरित्यर्थः । पार्श्वयोर्दिक्षुचतुष्टयदृष्टौ हेतु-
माह । पार्श्वेनेति । हे पार्श्वे चतस्रश्च दिग्भक्षत्र कथं तयोस्तदा-
रोपस्यं द्वाभ्यामेव द्वयोः सम्बन्धादिति शङ्कते । पार्श्वयोरिति ।
यद्यपि हे दिशौ द्वाभ्यामपार्श्वोभ्यां सम्बन्धेते तथाप्यन्वस्य प्राक्पृष्ठत्वे
प्रत्यङ्मुखत्वे च दक्षिणोत्तरयोक्तन्मुखत्वे च प्राक्पृथीयोर्दिशो-
क्ताभ्यां सम्बन्धसम्भवात् तत्र तद्दृष्टिरविवक्षेति परिहरति ।
नेत्यादिना । तदुपपत्तौ चान्वस्य चरिष्णुत्वं हेतु कर्त्तव्यं ।
पार्श्वोदिव्ववान्तरदिशामारोपे पार्श्वदिक्सम्बन्धो हेतुः । अतवः
संबन्धरस्याङ्गानि । हस्तादीनि च देहस्यावयवाः । तस्मा-
दतुदृष्टिरङ्गेषु कर्त्तव्येत्याह । अतव इति । अस्ति मासादीनां

उ० दिशः पार्श्वं अवाक्षरदिशःपर्वव ऋतवोऽङ्गानि
मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्वीण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्ष-
त्राण्यस्थीनि नभो मांसानि ।

भा० सर्वदिशां सम्बन्धाद्दोषः । अवाक्षरदिश आग्नेय्याद्याः
पर्ववः पार्श्वस्थीनि । ऋतवोऽङ्गानि संवत्सरावयवत्वादङ्ग-
साधर्म्यात् । मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्वीणि सम्बन्धः सन्धिसा-
मान्यात् । अहोरात्राणि प्रतिष्ठा वज्रवचनात्प्राजापत्य-
दैवपितृमानुषाणि प्रतिष्ठाः पादाः प्रतितिष्ठन्त्येतैरिति ।
अहोरात्रैर्हि काशात्मा प्रतितिष्ठति अयस्य पादैः । नक्ष-
त्राण्यस्थीनि शुक्लत्वसामान्यात् । नभो नभस्त्वा मेघा अन्त-
रिचस्योद्दरत्वोन्नेर्मांसानि उदकवधिरसेचनसामान्यात् ।

आ० संवत्सरसन्धित्वं । अस्ति च शरीरसन्धित्वम्यर्बुदां । अतस्तेषु
मासादिदृष्टिरित्याह । सन्धीति । युगसहस्राभ्यां प्राजापत्यमे-
कमहोरात्रं । अयनाभ्यान्दैवं । पक्षाभ्याम्यैत्र्यं । षष्टिघटिकाभि-
र्मानुषमिति भेदः ॥ प्रतिष्ठाशब्दस्य पादविषयकत्वं व्युत्पादयति ।
प्रतितिष्ठन्तीति । पादेष्वहोरात्रदृष्टिसिद्ध्यर्थमुक्तमुपपादयति ।
अहोरात्रैरिति । अस्मिन् नक्षत्रदृष्टौ हेतुमाह । अस्त्विति ।
नभःशब्देनान्तरिक्षं किमिति न गृह्यते मुख्ये सत्युपचारायोगा-
दित्याशङ्क्य पुनरन्तरिक्षदृष्टिसिद्धिर्मुनिष्याह । अन्तरिक्षस्येति । उदकं
सिद्धन्ति मेघा मांसानि वधिरं । अतः सेककटंत्वसामान्याभ्यां-
सेषु मेघदृष्टिरित्याह । उदकेति ॥

उ० उवध्यं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि उद्यन् पर्वीर्द्धी निम्लोचन् जधनार्द्धी यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ (१)

भा० ऊवध्यमदरस्त्रमर्द्धीर्षमन्नं सिकता विश्लिष्टावयवसामान्यात् । सिन्धवः स्रन्दनसामान्यान्नद्यो गुदा नाद्यो बद्धवचनाच्च । यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्थाधस्तादक्षिणोत्तरौ मांसखण्डौ । क्लोमान इति नित्यम्वद्धवचनमेकस्त्रिमेव पर्वताः काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च । ओषधयश्च सुद्राः स्थावरा वनस्पतयो महान्तो लोमानि केशाश्च यथासम्भवं । उद्यन्नुद्गच्छन् भवति सविताऽऽमध्याह्नादशस्य पूर्वार्द्धौ नाभेरूर्द्धमित्यर्थः । निम्लोचन्नसं यन्वामध्याह्नाद्व्यधनार्द्धौऽपराद्धः पूर्वोपरत्वसाधर्म्यात् । यद्विजृम्भते गात्राणि

षा० अश्वजठरविपरिवर्त्तिन्यर्द्धीर्षी सिकतादृष्टौ हेतुमाह । विश्लिष्टेति ॥ किमिति मुदशब्देन पायुरेव न गृह्यते शिरायश्चे हि मुखार्थातिक्रमः स्यात् तत्राह । बद्धवचनाच्चेति । चकारोऽवधारणार्थः । यद्यपि बद्धव्या शिराभ्योऽर्थान्तरमपि गदशब्दमहति तथापि स्रन्दनसादृश्यात् तास्त्रेव सिन्धुदृष्टिरिति तासामिह ग्रहणमिति भावः ॥ कुतो मांसखण्डयोर्द्वित्वमेकत्र बद्धवचनाद्बद्धत्वप्रतीतेरित्याशङ्क्य दारा इतिवद्बद्धत्वेर्गतिमाह । क्लोमान इति । तयोः पर्वतदृष्टौ हेतुद्वयमाह काठिन्यादिना । क्षुद्रत्वसाधर्म्यादोषधिदृष्टिर्लोमसु, महत्त्वसामान्यादनस्पतिदृष्टि-स्त्रान्त्रकेशेषु कर्त्तव्येत्याह । यथा सम्भवमिति ॥ पूर्वत्वसामान्या-

उ० अहवी अश्रुम्पुरस्तान्महिमानुजायत तस्य
पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनम्पशान्महिमानुजायत
तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्रुं महिमानाव-
भितः सम्भूवतुः ।

भा० विनामयति विधिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखचन-
विदारणसामान्यात् । यद्विधुनुते गात्राणि कम्पयति तत्स-
नयति गर्जनशब्दसामान्यात् । यन्मोहति मूचं करोत्यश-
स्यदर्शति वर्षणन्तत् सेचनसामान्यात् । वागेव शब्द एवा-
स्याश्वस्य वागिति नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥ १ ।

अहवी इति सैवर्णराजतौ महिमास्त्रौ यहावशस्या-
यतः पृष्ठतश्च स्नायेते तद्विषयमिदन्दर्शनं । अहः सैवर्णौ
यहो दीप्तिषामान्यात् । वै अहरशम्पुरस्यान्महिमानुजा-
यतेति कथं अश्वस्य प्रजापतित्वात् । प्रजापतिर्हि आदि-

आ० अथात्रात्माश्रवस्यादित्यदृष्टिरश्वस्य नाभेरूर्ध्वभागे कर्त्तव्येत्याह ।
उद्यन्विन्वादिना । अपरत्वसादृश्यादश्वस्य नाभेरपराूर्ध्वभागे
मथ्यात्रादनन्तरभागादित्यदृष्टिः कार्येत्याह । निस्त्रोचन्नित्वा-
दिना । विण्टम्भत इत्यादौ प्रत्ययार्थो न विवक्षितः । विण्टम्भस्य
मुखं विदारयति । विद्योतनं पुनर्नेत्रविदारणं । अतो विद्यो-
तनदृष्टिर्नेत्रे कर्त्तव्येत्याह । मुखेति ॥ स्तनयतीति स्नि-
तमुच्यते तदृष्टिर्मात्रकाम्ये कर्त्तव्येत्वच हेतुमाह । गर्जनेति ॥ मूच-
करणे वर्षणदृष्टौ कारणमाह । सेचनेति । अश्वस्य हेधितशब्दे
नास्मारोपशमित्यतो न सादृश्यं वक्तव्यमित्याह । नात्रेति ॥ १ ॥

अन्वावयवेषु नाजादिदृष्टीर्विधावाश्वमजापतिरूपं विव-
क्षित्वा कश्चिन्नान्तरङ्गहीत्वा तात्पर्यमाह । अहर्वेत्वादिना । यद्वा

उ० ह्यो भूत्वा देवानवहत् वाजी गन्धर्वानवीसु-
रानशो मनुष्यान् समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो
योनिः ॥ २ ॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

भा० त्यादिसचषोऽङ्गा सच्यते । अश्वं सचयित्वाजायत
वृक्षमनुविद्योतते विद्युदिति यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्वं पूर्वंः
समुद्रे समुद्रे योनिर्विभक्तित्यत्ययेन । योनिरित्यासादन-
स्थानं । तथा रात्री राजतो ग्रहे वर्षासामान्याज्जघन्यत्व-
सामान्यादा । एनमश्वमस्यात्पुष्टतो महिमान्वाजायत
तस्यापरे समुद्रे योनिः । महिमा महत्त्वं । अश्वस्य हि
विभूतिरेषा । यत्सौवर्षी राजतस्य ग्रहावुभयतः स्थाप्येते
तावेतौ वै महिमानौ महिमास्थौ ग्रहावश्वमभितः सम्ब-
भूवतुः । उक्तसचषावेव सम्भूतावित्यमसावशो महत्त्वयुक्त
इति पुनर्वचनं स्तुत्यर्थं । तथा च ह्यो भूत्वाद्यादि स्तुत्यर्थ-
मेव । ह्यो हिनोतेर्गतिकर्षणे विशिष्टगतिरित्यर्थः ।
जातिविशेषो वा देवानवहत् देवत्वमगमयत् प्रजापति-

आ० हवनीयद्रथाघारौ पात्रविशेषौ अगतः पृथक्चेति सञ्ज्ञपनात्
प्रागूर्द्ध्वेति यावत् ॥ प्रसिद्धा तावदङ्गी दीप्तिः सौवर्ष्ये च
ग्रहे साक्ति । अतस्तस्मिन्नहर्दृष्टिरिति दर्शनं विभजते । अह-
रिति ॥ अश्वसञ्ज्ञपनात् पूर्वं यो महिमास्थो ग्रहः स्थाप्येते
स चेदहर्दृष्टोपास्यते कथं सोऽश्वमन्वाजायतेति पश्चादश्वस्य
तज्जन्मवाचोयुक्तिरिति शङ्कते । अहरश्वमिति ॥ नावमन्वादर्थो
ऽनुशब्दः किन्तु सञ्ज्ञार्थः । तथाचाश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात्
तं सचयित्वा ग्रहस्य यथोक्तस्य प्रवृत्तेरपदेशादश्वमन्वाजायते-
त्यविबद्धमिति परिहरति । अश्वस्येति ॥ तदेव द्युटवति । प्रजा-

भा० त्वाद्देवानां वा वोढा भवत् ॥ ननु निन्दैव वाहनत्वं । नैष दोषो वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य स्वाभाविकत्वात् उच्छ्रा-
यप्राप्तिर्देवादिसम्बन्धोऽश्वस्येति स्तुतिरेवैषा । तथा वाञ्छा-
दयो जातिविशेषाः । वाजी भूत्वा गन्धर्वानवहदित्यनु-
षङ्गः । तथावा भूत्वाऽसुरान् । अश्वो भूत्वा मनुष्यान् ।
समुद्र एवेति परमात्मा बन्धुर्वन्धनमन्धतेऽस्मिन्निति । समु-
द्रे योनिः कारणमुत्पत्तिम्रति । एवमसौ शुद्धयोनिः

आ० यतिरिति । काजसोकदेवतात्मा प्रजापतिरन्नात्मना दृश्यमानो
ऽत्राहर्दृष्ट्या दृष्टेन ग्रहेण ज्ञस्यते । तथाचाश्वमश्वजायतेति
स्तुतिरविबद्धेत्यर्थः ॥ नुशब्दो न पश्चाद्वाचीत्यत्र दृष्टान्तमाह ।
दृष्टमिति । यदा दृष्टं ज्ञायित्वा तस्यापि विद्युद्दियोतते तदा
दृष्टमनु विद्योतते सेति प्रयुज्यते । तथात्राप्यनुशब्दो न पश्चादर्थ
इत्यर्थः ॥ यत्र च स्थाने ग्रहः स्थाप्यते तत्पूर्वसमुद्रदृष्ट्या ध्ये-
यमित्वाह । तस्येति । पूर्वत्वमत्र सादृश्यं ॥ कथं सप्तमी प्रथ-
मार्थे योच्यते । इन्द्रस्यर्थानुसारेण अत्ययसम्भवादित्वाह । विभ-
क्त्यिति । यथा सौवर्से ग्रहेऽहर्दृष्टिरुपदिष्टा तथा राजते
ग्रहे रात्रिदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । तथेति ॥ अस्ति हि चन्द्रात्-
पवत्त्रात्रात्रेः शौक्ल्यं अस्ति च राजतस्य ग्रहस्य तदुक्तं । तत्र
रात्रिदर्शनमित्याह । वर्त्तते ॥ राजतं सुवर्सांस्त्वधन्यं । अङ्ग-
रात्रिः । अतो वा सादृश्यात्तत्र रात्रिदृष्टिरित्याह । जघन्येति ॥
प्रजापतिरूपमङ्गतमश्वं ज्ञायित्वा तत्सुदृष्टपनात्पश्चादस्य प्रष्ट-
त्तिन्दर्शयति । एनमिति । तदासादनस्थाने पश्चिमसमुद्रदृष्टि-
र्विधेयेत्याह । तस्येति ॥ कथमेतौ ग्रहौ महिमाख्यावुक्त्वा
महत्त्वोपेतत्वादित्याह । महिमेति ॥ अथाश्वविषयन्दर्शनमा-
दिष्वग्रहविषयन्तदादिश्रुतो वाक्यभेदः स्यान्नेत्याह । अश्वस्येति ॥
किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य पुनरुक्तिरिति मत्वाह । तावित्या-
दिना । वैशब्दार्थं कथयति । एवेति ॥ वाक्यश्लेषोऽप्यत्रानु-
गुणीभवतीत्याह । तथा चेति ॥ इयशब्दनिष्पत्तिपुरःसरन्त-

उ० नैवेह किञ्चनाय आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमा-
सीत् ।

भा० ऋद्धस्तिरिति सूचते । अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेः ।
प्रसिद्ध एव वा इति समुद्रो योनिः ॥ १ ॥ इति तृतीया-
ध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषय-
दर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिः सुत्यर्था ॥ नैवेह किञ्चनाय आ-
सीत् । इह संसारमण्डले किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रवि-
भक्तविशेषं नैवासीत् न बभूव । प्रागुत्पत्तेर्मनश्चादेः किं
शून्यमेव बभूव शून्यमेव स्यात् । नैवेह किञ्चनेति श्रुतेः ।

आ० दर्शमाह । इय इति ॥ वाज्यादिशब्दानाम्प्रातिविशेषवाचित्वा-
दत्रापि तदेव ग्राह्यमिति पक्षान्तरमाह । जातीति ॥ देवा-
नान्देवत्वप्रापकत्वं कथमस्येत्याशङ्क्याह । प्रजापतित्वादिति ।
अश्वं क्षीतुमारभ्य कल्पान्तरोक्त्या तन्निन्दावचनमनुचितमिति
ज्ञप्रते । गन्धिति ॥ उपक्रमविरोधो नास्तीति परिहरति ।
नेत्यादिना ॥ समुत्पद्यभूतानि इवत्यस्मिन्निति सुत्यत्वा परम-
गम्भीरस्थेन्द्रस्य समुद्रशब्दतामाह । परमात्मेति । तत्र योनित्व-
मुत्पादकत्वं । बन्धुत्वं स्थापकत्वं । समुद्रत्वं विलापकत्वमिति भेदः ॥
अथ परमात्मयोनित्वादिवचनमुपास्यान्वस्य क्षीपयुज्यते तत्राह ।
एवमिति ॥ सुत्यन्तरानुरोधेन समुद्रो योनिरित्यत्र समुद्रशब्दस्य
रूढिमनुजानाति । अप्सु योनिरिति ॥ १ ॥ इति तृतीयस्य
प्रथमं ब्राह्मणं ।

अथादिदर्शनोक्त्यनन्तरं अग्निदर्शनं वस्तुं ब्राह्मणान्तरमवतार-
यति । अथेति ॥ नैवेहेत्यादौ तद्दृष्टिर्वास्तीति चेत्सत्यं ।

भा० न कार्यं कारणं वासीदुत्पत्तेश्च । उत्पद्यते हि घटः ।
 अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वं । ननु कारणस्य न नास्तित्वं
 घृत्पिच्छादिदर्शनात् ॥ यन्नोपसम्भते तथैव नास्तित्वात्
 अस्तु कार्यस्य ननु कारणस्योपसम्भवात् । न ।
 प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपसम्भवात् ॥

आ० तत्राद्येर्जन्म वक्तुं भूमिका क्रियत इत्याह । अद्येति । वायो-
 रभिरित्यादौ प्रसिद्धं तज्जन्मेति चेत्सत्यं । तद्विशेषस्यात्र ज-
 न्मोक्तिरित्याह । अन्वयेति ॥ दर्शने विधित्तिरिति किञ्चनोक्त्येति
 चेत्तत्राह । तद्विषयेति । अभिदर्शनस्य विधातुमिच्छस्य विध्य-
 र्थमुपास्याभिस्रुतिपक्षा तदुत्पत्तिरिच्छा श्रुद्धजन्मत्वात् । उत्पद्य-
 त्वेनायमुपास्यो राजादिवदित्त्वर्थः ॥ तात्पर्यमुक्त्वा वाच्यमादा-
 याक्षराणि याचते । नैवेत्यादिना । नामरूपाभ्यां विभक्तौ
 विशेषो यस्मिन्निति नञ्प्रोहिः । अत्र श्रुत्यवादी जन्मवाक्ये
 विशदय्य परेष्टश्रुत्यवयवत्वेन स्वपक्षमाह । किमित्यादिना ॥ कार्यस्य
 प्रागसत्त्वे हेत्वन्तरमाह । उत्पत्तेश्चेति । विमतव्यागसदुत्पद्य-
 मानत्वात् यन्नैवं न तदेवं यथा परेष्टं ब्रह्मोत्पत्तयः ॥ हेत्वसिद्धिं
 शङ्कित्वोत्तरमाह । उत्पद्यते हीति । घटयद्द्वयं कार्यमात्रस्यो-
 पसम्भवात् ॥ उक्तमनुमानं निमगयति । अत इति । तत्र तार्किको
 ब्रूते । नत्विति । यदुक्तं न कार्यं कारणं वासीदिति तत्र भागे
 बाधो भागे* चानुमतिरित्यर्थः ॥ कार्यस्यापि कथम्यागसत्त्वोप-
 त्तिरित्याशङ्क्याह । यन्नेति । एतेनाजमानस्य सिद्धिसाध्यतोक्त्वा ॥
 कार्यवत् कारणस्यापि प्रागसत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्योक्तहेत्वभा-
 वाभैवमित्याह । नत्विति ॥ श्रुत्यवाद्याह । न प्रागुत्पत्तेरिति ।
 विमतव्यागसद्योग्यत्वे सति तदनुपसम्भवात्सम्मतवन्नचासिद्धो
 हेतुः श्रुतेरनतिशङ्कत्वात् । तद्विरोधे सत्त्वोपसम्भवाभासत्वा-
 दित्यर्थः ।

* अनुमितीति यावन्नरः ।

भा० अनुपलब्धिसेदभावो हेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्ते-
 र्ण कारणं कार्यञ्चोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु ।
 न । मृत्युर्नैवेदमावृत्तमासीदिति श्रुतेः । यदि हि किञ्चि-
 दपि नासीत् येनात्रियते यथात्रियते तदा नावच्छन्मृ-
 त्युर्नैवेदमावृत्तमिति । न हि भवति गगनकुसुमच्छ्लो-
 वन्ध्यापुत्र इति ॥ ब्रवीति च मृत्युर्नैवेदमावृत्तमासीदिति ।
 तस्माद्येनावृत्तं कारणेन यथावृत्तं कार्यं प्रागुत्पत्तेस्तदु-
 भयमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यात् । अनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते
 च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्त्रित्वं । कार्यस्य हि सतो
 जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात् । असति चाद-
 र्शनात् ॥ जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्त्रित्वमनुमीयते

आ० तदेव प्रपञ्चयति । अनुपलब्धिसेदिति ॥ कार्यवत् कारणस्यापि
 प्रागसत्त्वे प्राप्ते सिद्धान्तयति । नेत्यादिना । नैवेत्यादिश्रुति-
 र*व्याहृतनामरूप्यादिविषया न प्रागसत्त्वं कार्यकारणयोरस्य ।
 अन्यथा वाक्यशेषविरोधादित्यर्थः । श्रुतिं विवृणोति । यदि
 हीति ॥ इयोरसत्त्वे का वाचो युक्तेरनुपपत्तिस्तत्राह । न हीति ॥
 मा तर्हि वाक्यमेवाभूदित्याशङ्क्याह । ब्रवीति चेति ॥ मृत्युर्नै-
 त्यादिवाक्यमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ श्रुतेः प्रामाण्यादिति । तत्-
 प्रामाण्यस्य प्रमात्रकक्षणे स्थितत्वादिति यावत् ॥ परकीयेऽनुमाने
 श्रुतिविरोधमभिधायानुमानविरोधमाह । अनुमेयत्वाच्चेति ।
 कार्यकारणयोः सत्त्वस्यानुमेयतया तदसत्त्वमनुमातुमशक्यं । उप-
 जीव्यविषयतया सत्त्वानुमानस्य ब्रवीत्यस्त्वादित्यर्थः । कार्यकार-
 णयोः सत्त्वानुमानं प्रतिज्ञाय प्रथमं कारणसत्त्वमनुमिनोति ।
 अनुमीयते चेत्यादिना । कार्यस्य हीति । विमतं सत्पूर्वं कार्यत्वात्

भा० घटादिकारणादिकारणाक्षितवत् । घटादिकारणस्या-
प्यसत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिष्टादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति
चेन्न । मृदादेः कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं
घटरूपकादेर्न पिष्टाद्याकारविशेषः । तदभावे तद-
भावात् ॥

असत्यपि पिष्टाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्र-
व्यमात्रादेव घटरूपकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान्न
पिष्टाकारविशेषो घटरूपकादिकारणं । असति तु
मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरूपकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णा-
दिद्रव्यमेव कारणं नतु पिष्टाकारविशेषः ॥ सर्व्वं हि
कारणं कार्य्यमुत्पादयत् पूर्व्वोत्पन्नस्यात्मकार्य्यस्य तिरो
धानं कुर्व्वत् कार्य्यान्तरमुत्पादयति । एकस्मिन् कारणे

षा० कुम्भवदित्यर्थः । नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न्यायेन दृष्टान्तस्य
साध्यवैकल्यं चोदयति । घटादीति । न तावदसिद्धो घटः
सकारणमुपमृद्नाति । असतोऽकारकत्वात् सिद्धस्य रूपमर्दकत्वे-
नासत्पूर्वकत्वमिति कुतः साध्यवैकल्यतेत्याह । नेति ॥ किञ्चान्-
न्ययिद्रव्यमेव सर्वत्र कारणं न पिष्टादिविशेषोऽनन्ययादख्यव-
स्थानाच्चेति कुतः साध्यवैकल्यमित्याह । मृदादेरिति । तदेव
रूपुच्यते । मृत्सुवर्णादीति । तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः ॥ किञ्चान्-
यत्तिरेकाभ्यां कारणमवधेयं । न च पिष्टाभावे घटो न भवतीति
व्यतिरेकोऽस्ति । पिष्टाभावेऽपि शककादिभ्योऽपि घटाद्युद्भवो-
पसम्भादित्याह । तदभावेति । तदेव रूपुटयति । असत्यपीति ।
तन्मतेऽपि व्यतिरेकराहित्यं तुल्यमित्याशङ्क्याह । असतीति ।

भा० युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे कार-
णस्य स्वात्मोपमर्दे भवति । तस्मात् पिच्छाद्युपमर्दे का-
र्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः ॥ प्रागुत्पत्तेः कारणसत्त्वे पिच्छा-
द्विद्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् । पिच्छादि-
पूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते घटादिका-
र्यान्तरेऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तं ॥ पिच्छघटादिव्यतिरेकेण
मृदादिकारणस्यानुपलब्धादिति चेन्न । मृदादिकारणानां
घटाद्युत्पत्तौ पिच्छादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात् ॥ सादृ-
श्यादन्यथदर्शनं न कारणानुवृत्तेरिति चेन्न ।

आ० मृदाद्येव घटादिकारणं चेत् किमिति पिच्छादौ सत्येव ततो
घटाद्यनुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह । सर्वमिति । ब्रह्मवित्तविद्याव-
शादुपपत्तिरिति भावः । अन्यथिद्वयं पूर्वोत्पन्नकार्यविरोधा-
नेन कार्यान्तरप्लनयति चेत् कार्यतादात्म्येन स्वयमपि नश्ये-
त्तत्रोत्तरकार्योत्पत्तिर्हेत्वभावादित्याशङ्क्याह । न चेति । कार्य-
ान्तरेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् । कार्यान्तरात्मनाभावाच्चेत्यर्थः । अन्य-
थिद्वयस्यैव कारणत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ अन्यथिनो मृदा-
देर्मानाभावेनाभावान्न कारणतेति शङ्कते । पिच्छादीति ॥ तदेव
शेषं विवक्ष्यति । पिच्छादीत्यादिना ॥ मृदुः सुवर्णकुण्डलमित्या-
दितादात्म्यप्रत्ययस्य पिच्छाद्यतिरिक्तमृदाद्यभावेऽनुपपत्तेरनुगतं
मृदाद्युपेयमिति परिहरति । नेति ॥ किञ्च या पिच्छात्मना पूर्वे-
द्युर्भेदासीत्सैवाद्याभूदिति प्रत्यभिज्ञया मृदेऽन्यथिन्याः सिद्धे-
सात्कारत्वं दुरपह्नवमित्याह । मृदादीति । यत्सत्तत्त्वज्ञिकं
यथा दीपः । सन्तच्छेमे भावा इत्यनुमानात् सर्वाद्यानां क्षत्रि-
कत्वसिद्धेरन्यदृष्टिः सादृश्याङ्गान्तिरिति शङ्कते । सादृश्यादिति ॥
प्रत्यभिज्ञासिद्धस्याप्यर्थविरुद्धं क्षत्रिकार्थनोधकिकमनुष्णतानुमा-
नवन्न मानमिति दूषयति । नेत्यादिना ।

भा० पिच्छादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्ष-
त्वेऽनुमानाभावात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः ॥ न च प्रत्य-
क्षानुमानयोर्विद्वद्वा व्यभिचारिता । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनु-
मानस्य सर्व्यैवानाम्नासप्रसङ्गात् । यदि च चक्षिकं
सर्व्यं तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरपि अन्यतद्बुद्धापेक्षत्वे
तस्या अन्यन्यबुद्धापेक्षत्वमित्यनास्थात्वात् तत्सदृशमिदमित्यस्या
अपि बुद्धेर्दृष्टत्वात् सर्व्यैवानाम्नासतैव । तदिदम्बुद्धोरपि
कर्त्तृभावे सम्बन्धानुपपत्तिः । सादृश्यात्सम्बन्ध इति चेन्न ।
तदिदम्बुद्धोरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरे-

भा० सादृश्यादीत्यादिशब्देन प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तित्वादि शृङ्खते । *प्रत्य-
क्षात् कारकैक्यं गम्यते । अनुमानात्तद्भेदः । अतो हयोर्विद्वद्वत्त्व-
स्याव्यभिचारित्वात्तन्नाथ्येनानुमानबाधो वैपरीत्यसम्भवादित्याश-
ङ्कात् । न चेति । प्रत्यभिज्ञामुपजीव्य क्षत्रिकत्वानुमानाप्रवृत्ता-
वप्युपजीव्यजातीयत्वात्तत्प्राबल्यादुपजीवकजातीयकमुक्त्वानुमान-
न्दुर्बलं तद्वाध्यमित्यर्थः ॥ प्रत्यभिज्ञा स्वार्थं स्वतो न मानं बुद्ध-
न्तरसम्पादादेव बुद्धीनां मानत्वस्य वैज्ञैरिच्छत्वात् । न च बुद्ध-
न्तरस्यायत्वसाधकमस्तीति प्रत्यभिज्ञायमानस्यापि क्षत्रिकत्वमि-
त्याशङ्कात् । सर्व्येति ॥ प्रसङ्गमेव प्रकटयति । यदि चेति ।
क्षत्रिकत्वादिबुद्धेरपि स्वार्थं स्वतो मानत्वाभावात्सादृश्यान्तरा-
पेक्षायान्तस्यापि तद्यत्वेनावस्थानाद्बुद्धेः स्वतः प्रामाण्यमुपेयं ।
तथाच प्रत्यभिज्ञानं सर्व्यन्तर्धैवाबाधादित्यर्थः ॥ किञ्च प्रत्यभि-
ज्ञाया भ्रान्तित्वं वदता स्वरूपानपङ्गवात्तदिदम्बुद्धोः सामाना-
धिक्यस्थेन सम्बन्धो वाच्यः । स च वस्तुं न शक्यते । क्षयव्य-
सम्बन्धिना त्रयुरभावादित्यात् । तदिदमिति । असति सम्बन्धे
बुद्धोः सादृश्यात्सदृशिरिति शङ्कते । सादृश्यादिति ॥ तयोः स्वसंवे-
द्यत्वाद्वाचकान्तरस्य चाभावान्न सादृश्यासिद्धिरिति दूषयति ।

* प्रत्यक्षमादिति पठाम्बरः ।

भा० तरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्तिः ॥ असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेन्न । तदिदम्बुद्धोरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयप्रसङ्गात् ॥ असद्विषयत्वमेव सर्व्वबुद्धीनामस्त्विति चेन्न बुद्ध्युद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्त्विति चेन्न ।

सर्व्वबुद्धीनां मृषालेऽसत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत् सादृश्यात्तद्बुद्धिरित्यतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसङ्गावः । कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सङ्गावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येत्यभिव्यक्तिः । साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यद्भि लोके प्रादुर्गतं तम आदिना घटादि स्तुव तदास्त्रोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्न-

आ० न तदिदम्बुद्धोरिति ॥ तथापि किमिति सादृश्यासिद्धिरित्याशङ्क्याह । असति चेति ॥ सादृश्यासिद्धिमभ्युपेत्य शङ्कते । असत्येवेति । यत्र सत्येवार्थे धीस्तत्रैव साधकापेक्षा नान्येति भावः ॥ तत्र बाह्यार्थवादिनमत्याह । न तदिदम्बुद्धोरिति ॥ विज्ञानवाद्याह । असदिति ॥ तथा सत्यनालम्बनं क्षणिकविज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यासद्विषयतया विज्ञानवादासिद्धिरित्याह । नेति ॥ शून्यवाद्याह । तदपीति ॥ सर्व्वा धीरसद्विवयेत्सेषा धीरसद्विषया स्यात्ततश्च सर्व्वबुद्धेरसद्विषयत्वासिद्धिरिति दूषयति । नेत्यादिना ॥

परपक्षासम्भवात्तत्रत्वभिन्नायाः *स्यापिहेतुसिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहृत्यावान्तरप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ सम्प्रति कारणसत्त्वानुमानं निगमयति । अत इति ॥ कार्यकारणयोर्द्वयोरपि प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनुमेयमिति प्रतिज्ञाय कारणस्तित्वं प्रपञ्चितं । इदानीं कार्यास्तित्वानुमानन्दर्शयति ।

भा० वत् प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति । तच्चेदमपि जनत् प्रागु-
त्पत्तेरित्यवगच्छामः ॥ न हि अविद्यमानो घट उदिते
ऽप्यादित्य उपसृज्यते । न तेऽविद्यमानत्वाभावादुपसृज्य-
तैवेति चेत् । नहि तव घटादिकाव्यं कदाचिदप्यविद्य-
मानमित्युदितेऽप्यादित्य उपसृज्येतैव ॥ सृत्पिच्छेऽसन्निरहिते
तमप्राधावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत् ।

आ० कार्यस्येति । प्रागुत्पत्तेः सद्भावः प्रतिज्ञ इति चकारार्थः ॥
प्रतिज्ञाभावं विभजते । कार्यस्येति ॥ हेतुभाजमाक्षिपति । कथ-
मिति । अव्यक्तिकिञ्चिन्मस्येति व्युत्पत्त्या कथमव्यक्तिकिञ्चिन्मस्येति
दिति कार्यसत्त्वे हेतुः । उच्यते । सिद्धे हि सत्त्वेऽव्यक्तिकिञ्चिन्म-
स्येति सिद्धति । तद्वत्त्वाच्च सत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥
सम्प्रतिपन्नयाभिव्यक्त्या विप्रतिपन्नं सत्त्वं साध्यते । तन्नाश्यान्वा-
श्रयत्वमिति परिहरति । अव्यक्तिरिति ॥ कथं तर्हि इहा-
नुमानश्रयोक्त्याभिव्यक्त्या प्रथमं स्यात्प्रतिमाह । यद्गीति । वक्ष्य-
मिष्येत्यमानत्वात्प्रथमं स्यात्प्रतिमाह । यद्गीति । वक्ष्य-
मिष्येत्यमानत्वात्प्रथमं स्यात्प्रतिमाह । यथा तमोऽन्तःस्थं घटादीन्वर्तयः ॥
सम्प्रत्यनुमिनोति । तथेति । विमतस्यागभिव्यक्तेः सदभिव्यक्ति-
विषयत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ ननु तमोऽन्तःस्थो घटोऽभि-
व्यक्तिसामोप्यादभिव्यच्यते न तत्र प्राक्काकीर्णं सत्त्वं प्रयोजकमि-
त्याशङ्क्याह । न हीति ॥ उक्तेऽनुमाने कार्यस्य सदोपलब्धिप्रसङ्गं
विपक्षे बाधकमाशङ्कते । नेत्यादिना । उक्तानुमाननिषेधो नशर्तः ।
अविद्यमानत्वादिति हेदः ॥ अनुमाने बाधकोपन्यासं विह-
योति । न हीति । वर्तमानवदतीतमागामि घटादि सदेव
येदुपलब्धिसामग्र्यां सत्त्वां तद्वत्प्रागजनेर्नाश्राचोर्द्धमुपलब्धेत । न
पैवमुपलब्धते । तस्मादयुक्तं कार्यस्य सदोपलब्धित्यर्थः । सृत्पिच्छ-
यश्च विरोधिकार्यान्तरोपलब्धित्यर्थः । असन्निरहिते सतीति हेदः ।
न तावदविद्यमानत्वमात्रं कार्यस्य सदोपलब्ध्यापादकं । सतोऽपि
घटादेरभिव्यक्त्याभिव्यक्त्याव्युत्पत्त्यादिति समाधत्ते । नेति ॥
अव्यक्तिसामग्र्योपलब्ध्याव्यक्तिसाधकं । न तु सतस्तत्त्वाम-
यीणियमोऽस्तीत्यभिप्रेत्याह । द्विविधत्वादिति ॥

भा० न । द्विविधत्वादावरणस्य ॥ घटादिकार्यस्य द्विविध-
 द्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुचादि प्राङ्मुदोऽभि-
 व्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्कारं ।
 तस्मात् प्रागत्यन्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्यावृतत्वाद्-
 नुपलब्धिः ॥ नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्यभिव्यक्ति-
 तिरोभावयोर्द्विविधत्वाच्चेपः । पिण्डकपासादेरावरणवै-
 च्छण्याद्युक्तमिति चेत् । तमःकुचादिर्हि घटाद्यावरणं
 घटादिभिरुदेवं दृष्टं न तथा घटादिभिरुदेवे दृष्टे
 पिण्डकपासे । तस्मात्पिण्डकपाससंस्कारनयोर्विद्यमानस्यैव

भा० उत्पन्नस्य कुचाद्यावरणं अनुत्पन्नस्य विशिष्टं कारकमिति
 द्वैविध्यमेव प्रतिज्ञापूर्य्यकं साधयति । घटादीति । बसोपलभ्य-
 मानका*रथावयवानां कार्यान्तराकारेण स्थितिसदा नेदं कार्य-
 नुपलभ्यते । तत्रान्यथा चोपलभ्यत इत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धकारकस्य
 कार्यान्तररूपेण स्थितस्य कार्यावरणत्वमिति वृत्त्यं ॥ विशिष्टस्य
 कारकस्यावरणत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमाह । तस्मादिति ॥ प्राक्
 कार्यास्तित्वे सिद्धे सदा तदुपलब्धिं प्रसङ्गबाधकं निराकृत्य नष्टो
 घटो नास्तीत्यादिप्रयोगप्रत्ययभेदानुपपत्तिं बाधकान्तरमाश-
 ङ्गाह । नष्टेति । कपासादिना तिरोभावे नष्टव्यवहारः पिण्डाद्या-
 वरणभङ्गेनाभिव्यक्त्यावुत्पन्नव्यवहारो दीपादिना तमोनिरासेना-
 भिव्यक्तौ भावव्यवहारः । पिण्डादिना तिरोभावेऽभावव्यवहारः ।
 सदेवं कार्यस्य सदा सत्वेऽपि प्रयोगप्रत्ययभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥
 पिण्डादि न घटाद्यावरणं तेन समानदेशत्वात् । यद्यस्यावरणं न
 बन्नेन समानदेशं । यथा कुचादीति शङ्कते । पिच्छेति ॥ व्यतिरेक-
 नुमानं विदुषोति । तम इत्यादिना ॥ अनुमानपक्षं निगमयति ।

*कार्यावयवानाभित्तिपाठान्तरः ।

भा० घटाद्यावृत्तत्वाद्गुणसम्भिरित्युक्तमावरणधर्मवैकल्यादि-
ति चेत् ।

न । श्रीरोदकादेः श्रीराद्यावरणेनैकदेशलदर्शनात् ॥
घटादिकार्ये कपासपूर्वाद्यवयवानामन्तर्भावाद्नावरणत्व-
मिति चेत् । न । विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणमोपपत्ते-
रावरणभाव एव यत्नः कर्त्तव्य इति चेत् पिच्छकपासावस-
थोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यमावृत्तत्वाद्योपपन्नमिति चेत् ।
घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाश एव यत्नः कर्त्तव्यो न
घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति तस्माद्युक्तं विद्यमानस्यैवावृत्त-
त्वाद्गुणसम्भिरिति चेत् । न । अनियमात् ॥ न हि विना-
शमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्निष्यता तमप्राद्यावृते

आ० तस्मादिति । किमिदं समानदेशत्वं किमेकान्यत्वं किं वैकल्याद-
त्वमिति विवक्ष्याद्यं विद्वज्जलेन दूषयति । जेष्ठादिना ।

श्रीरेख सङ्गीर्ष्ये।दकादेरात्रियमावस्येति यावत् । द्वितीयमु-
त्थापयति * । घटादीति । यस्येदं कार्यं तस्मिन्मुदात्मनि तेषा-
मवस्थानात्तदेषामनावरणत्वमित्यर्थः । घटावस्यस्यत्वात्तदिति
कपासादेर्घटेनावरणत्वमित्यर्थेति सिद्धसाधनता * । अथत्त-
टावस्यस्यदृष्टिककपासादेरनावरणत्वसाधने हेतुसिद्धिः । घटस्य
कपासादेस्त्वान्यवयववयवभेदादिति दूषयति । न विभक्ताना-
मिति । विद्यमानस्यैवावृत्तत्वाद्गुणसम्भिरित्येदावरणवतिरस्मादे यत्नः
स्यात् । न घटादेवत्यत्तौ । अतोऽनुभवविरोधः सत्कार्यवादिनः
स्मादिनाश्रयते । आवरणेति । तदेव प्रपञ्चयति । पिच्छेति । यथा-
वृत्तं वस्तु अव्यते तत्रावरणभङ्ग एव यत्न इति त्यागभावान्नानु-
भवविरोधोऽस्तीति दूषयति । नाभिव्यमादिति । अनियमं

* उपवाद्भवतीति पाठान्तरः । * निदृशयन्तेति पाठान्तरः ।

भा० घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रथमदर्शनात् ॥ सोऽपि तमोना-
 श्रायैवेति चेत् दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रथमः सोऽपि तम-
 स्तिरस्कारणाय । तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपसम्भते ॥ न हि
 घटे किञ्चिदाधीयत इति चेत् । न । प्रकाशवतो घटस्यो-
 पसम्भमानत्वात् । यथा प्रकाशविभिष्टो घट उपसम्भते
 प्रदीपकरणे । न तथा प्राक् प्रदीपकरणात् । तस्मात् न
 तमस्तिरस्काराद्यैव प्रदीपकरणं । किन्तर्हि प्रकाशवत्ताय ।
 प्रकाशवत्त्वेनैवोपसम्भमानत्वात् ॥

कचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात् यथा कुश्यादि-
 विनाशे । तस्मान्न नियमोऽस्ति । अभिव्यक्तार्थिनावरणवि-
 नाश एव यत्नः कार्य्य इति । नियमार्थवत्त्वाच्च ॥ कारणे
 वर्त्तमानं कार्य्यं कार्य्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम ।
 तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्य्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा

आ० साधयति । न हीति । तमसादृते घटादौ दीपोत्पत्तौ यत्नोऽस्ती-
 त्वत्र चोदयति । सोऽपीति ॥ अनुभवविरोधमाशङ्कोक्तमेव
 व्यनक्ति । दीपादीति ॥ दीपसमस्तिरयति चेत् कथं कुम्भोप-
 णविरत आह । तस्मिन्निति ॥ तत्र हेतुमाह । न हीति ॥ अनु-
 भवमनुदत्त परिहरति । नेत्यादिना । किमिदानीमावरणभङ्गे
 प्रयत्नो नेत्येव नियमोऽस्तु नेत्याह । कचिदिति ॥

अनियममिगमयन्ननुभवविरोधाभावमुपसंहरति । तस्मा-
 दिति ॥ किञ्चाभिव्यक्तकथापादे सति नियमेन घटो व्यन्यते ।
 तदभावे नेत्यव्ययतिरेकावधारितो घटार्थः कुलाकादिस्थापादः ।
 तस्यार्थवत्त्वार्थमभिव्यक्त्यर्थ एव प्रयत्नो वक्तव्यः । आवरणभङ्ग-
 स्त्वार्थिक इत्याह । नियमेति ॥ उक्तं स्मारयन्नेतदेव विदुषोति ।
 कारण इत्यादिना । आद्यन्तिभङ्गार्थे यत्ने यतो घटानुपसम्भ-

मा० कपालस्य विनाश एव यत्नः क्रियेत । तदा विद्वत्पूर्णा-
 क्षयि कार्यं जायेत । तेनाप्यावृते घटो नोपलभ्यते इति
 पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव । तस्माद्घटाद्यभिव्यक्तार्थिना निवृत्त
 एव कारकव्यापारोऽर्थवान् । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरपि सदेव
 कार्यं अतीतानागतप्रत्ययभेदात् ॥ अतीतो घटोऽनागतो
 घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्त्तमानघटप्रत्ययवत्त्वं निर्विष-
 यत्वं युक्तं । अनागतार्थिप्रवृत्तेः । नञ्प्रत्ययार्थितया प्रवृत्ति-
 लोके दृष्टा । योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य सत्यत्वा-
 दसंशङ्कविष्यद्घट ऐश्वर्यविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या

आ० रतस्तदुपलब्धार्थत्वेन नियतः सन् यत्नः सफलः स्यादिति षष्ठी-
 तमाह । तस्मादिति । प्रकृतमभिव्यक्तिविशेषमनुमानं निर्देव-
 त्वादादेयं मन्वानस्तत्प्रथमसंहरति । तस्मात् प्रागिति । कार्यस्य
 सत्त्वे युक्तान्तरमाह । अतीतेति । विमतं सदर्शं सप्रमादत्वात्
 सञ्जतिपन्नवदित्त्वर्थः । तदेवानुमानं विशदयति । अतीत इति ।
 अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह । अनागतेति । आगामिनि घटे तदर्थि-
 त्वेन लोके प्रवृत्तिर्दृष्टा । न चात्प्रत्यासति सा युक्ता । तेन तस्या-
 सत्त्वित्वात्त्वर्थः । किञ्च योगिनामीशस्य चातीतादिविषयं
 प्रत्यक्षज्ञानमित्यं । तच्च विद्यमानोपलम्बनं । अतो घटस्य सदा-
 सत्त्वमित्याह । योगिनाच्चेति । ईश्वरसमुच्चयार्थसकारः । भवि-
 व्यद्गुरुत्वमतीतोपलब्धार्थमैश्वरं यौगिकच्चेति प्रवृत्तं । प्रसङ्ग-
 खेदत्वमाशङ्क्याह । न चेति । अधिकवचनं हि बाधकं । न चानतिश-
 यादैशादिज्ञानादधिकवचनं ज्ञानन्दुष्टं । अतो बाधकाभावात्प्रत-
 म्निष्ठेत्वर्थः । तस्य सत्यत्वेऽपि पूर्वोत्तरकाकयोः सद्घटवि-
 यवत्त्वं किञ्चस्यादित्वाशङ्क्याह । घटेति । पूर्वोत्तरयोः काकयो-

भा० ज्ञात् । न च प्रत्यक्षमुपचर्यते । घटसद्भावे ज्ञानुमानमवो-
चाम । विप्रतिषेधाच्च ॥

यदि घटो भविष्यतीति कुलाखादिषु व्याप्रियमाणेषु
घटार्थं प्रमाणेन निश्चितं । येन च कालेन घटस्य सम्बन्धो
भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रति-
षिद्धमभिधीयते । भविष्यन् घटोऽसन्निति न भविष्यती-
त्यर्थः । अयं घटो न वर्तत इति यद्दत् । अथ प्रागुत्प-
त्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलाखादिषु तत्र
यथा व्यापतरूपेण वर्तमानास्तावत् कुलाखादयस्तथा

आ० इति शेषः । घटस्य प्रागसत्त्वाभावे हेतुन्तरमाह । विप्रति-
षेधादिति ।

स हि कारकव्यापारदशावामसन्निति कोऽर्थः किन्तस्य भविष्य-
त्त्वादिति तदा नास्ति किं वार्थक्रियासामर्थ्यं । आद्ये व्याहृतिं साध-
यति । यदीति । घटार्थं कुलाखादिषु व्याप्रियमाणेषु सत्सु घटो
भविष्यतीति प्रमाणेन निश्चितत्वेत् कथन्तद्विरुद्धं प्रागसत्त्वमुच्यते ।
कारकव्यापारावच्छिन्नेन हि कालेन घटस्य भविष्यत्वेनातीतत्वेन
वा भविष्यत्त्वभूदिति सम्बन्धो विवक्ष्यते । तथाच तस्मिन्नेव काले
घटस्य तथाविधसत्त्वनिषेधे व्याहृतिरतिव्यक्तेरित्यर्थः । नामेवा-
भिनयति । भविष्यन्निति । यो हि कारकव्यापारदशायां
भविष्यत्त्वादिरूपेणास्ति, स तदा नास्तीत्युक्ते तस्य तस्यामवस्थायां
तेनाकारेणान्तरमर्थो भवति । तथाच घटो यदा तेनाकारेणास्ति
स तदाकारेण नास्तीति व्याहृतिरित्यर्थः । द्वितीयमुक्त्यापयति ।
अथेति । प्रागुत्पत्तेर्घटार्थं कुलाखादिषु प्रवृत्तेषु असत्त्वसन्नि-
त्त्वसत्त्वस्यार्थं सत्यमेव विवेचयति । तत्रेत्यादिना । तत्र
सिद्धान्तो ब्रूते । न विवक्ष्यत इति । कथम्युनः सत्त्वार्थवादि-
गणदसत्त्वमविरुद्धमित्याह । कस्मादिति । प्रागुत्पत्तेस्तु असत्त्वा-
वृत्तिरूपं सत्त्वं घटस्य सिद्धाद्यविवर्तितं, तत्रेद्भवानपि तस्य सदा-

भा० घटो न वर्त्तत इत्यस्यैवकार्यत्वेन विरुध्यते कक्षात् खेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्त्तते । न हि पिच्छस्य वर्त्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति । न च तयोर्भविष्यत्ता घटस्य । तस्मात् कुक्षासादिधापारवर्त्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्सम्भविष्यत्कार्यरूपं तत् प्रतिविष्येत । तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । नतु तद्भवान् प्रतिषेधति ॥

न च सर्वेषां क्रियावतामेकैव वर्त्तमानता भविष्यत्त्वया । अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्येतरैतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः पटादिरेव न घट-

भा० तनमर्थक्रियासामर्थ्यं निषेधन्ननुमन्यते नावयोर्विप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्याह । खेन हीति ॥ ननु त्वन्मते सर्वस्य म्यस्यावत्याविशेषात् पिच्छादेर्वर्त्तमानता घटस्य स्यात् । तस्य चावीतता भविष्यत्ता च पिच्छकपालयोः स्यादिति साङ्गर्थ्यमाशङ्क्याह । न हीति । अवधारद्वारायां यथा प्रतिभासमनिर्वाच्य संस्थानभेदाभयत्वादि-त्वर्थः ॥ प्राग्ब्रह्मायां घटस्यार्थक्रियासामर्थ्यस्यसत्त्वनिषेधे विरोधाभावमुपपादितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ उक्तमेव वतिरेकद्वारा विदुषोति । यदीत्यादिना । वदा कारकाणि चाप्रियन्ते वदा घटोऽसन्निति तस्य भविष्यत्त्वादिरूपं तत्त्वाने निविष्यते चेदुक्तविषयवा व्याघातः स्यात् । न च तस्य तस्मिन् काले भविष्यत्त्वादिरूपं सत्त्वं निविष्यते । अर्थक्रियासामर्थ्यस्यैव निषेधात् तन्न विरोधावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥

न हि पिच्छस्येत्यादिना साङ्गर्थ्यसमाधिदत्तकामिदानो सर्व-तत्त्वसिद्धान्ततया स्फुटयति । न चेति । भविष्यत्त्वमतीवत्वचेति श्रेयः ॥ कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नाशापोद्धमसत्त्वाभावे हेतुत्वत्तमाह । अपि चेति । तदेवानुमानतया स्पष्टवितुन्मुष्टानां साधयति ।

भा० स्वरूपमेव । न च घटाभावः सन् पटोऽभावात्मकः कि-
 न्नाहिं भावरूप एव । एवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्प्रत्याभावा-
 नामपि घटादन्यत्वं स्यात् । घटेन व्यपदिश्यमानत्वात् घट-
 स्तरेतराभाववत् । तथैव भावात्मकता अभावानां ।
 एवञ्च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्प-
 न्नेर्नास्ति । अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य चत् स्वरूपं
 तदेवोच्येत । घटस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः । अथ कल्पयित्वा
 व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत् । तथापि

आ० चतुर्विधानामिति । षष्ठी निर्धारणे । घटान्योन्याभावः पटा-
 दन्यत्वे तत्राप्यन्योन्याभावान्तराङ्गीकारादनवस्थोत्पाशङ्गाह । दृष्ट
 इति । न यौक्तिकमन्यत्वं किन्तु घटो न भवति पट इति
 प्रतीतिकं । तथाच घटाभावः पटादिरेवेति । पटादेस्ततो
 ऽन्यत्वात् घटान्योन्याभावस्यापि घटादन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु
 घटाभावः पटादिरित्युक्तं । विशेषणत्वेन घटस्यापि पटा-
 दावन्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्नैवं दृष्टपदेन निराकृतत्वात् ।
 घटाभावस्य पटादित्वाभावेऽपि न स्वातन्त्र्यं । अभावत्वविरो-
 धात् । नापि तदन्योन्याभावः पटादेर्धर्मः संसर्गाभावान्त-
 र्भावापातात् । न च स घटस्यैव धर्मः स्वरूपं वा घटः । घटो
 न भवतीति प्रतीत्यभावादित्यभिप्रेत्याह । न घटस्वरूपमेवेति ॥
 यदि प्रतीतिमान्मित्य घटान्योन्याभावः पटादिरित्यते तदा पटा-
 देर्भावस्याभावत्वविधानाद्याघात इत्याशङ्गाह । न चेति । स्वरू-
 पपररूपाभ्यां सर्व्वं सदसदात्मकमिति हि दृष्टाः । तथाच
 पटादेः स्वेनात्मनाभावत्वं घटतादात्म्याभावात्तदभावत्वस्येत्यथा-
 हतिरित्यर्थः ॥ सिद्धे प्रतीत्यनुसारिणि दृष्टान्ते विवक्षितमनु-
 मानमाह । एवमिति ॥ किञ्च तेषामभावानां घटाद्भिन्नत्वात्पट-
 वदेव सत्त्वमेकव्यमित्यनुमानान्तरमाह । तथेति । अनुमानपक्षं
 कथयति । एवञ्चेति । तेषां घटादन्यत्वे तस्यानाद्यनन्तत्वमवयत्वं

भा० घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशे
न घटस्वरूपस्यैव ॥

अथार्थान्तरं घटाद्घटस्याभाव इत्युक्तोत्तरमेतत् । कि-
ञ्चान्वत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वका-
रसत्तासम्बन्धानुपपत्तिः । द्विनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्याद्युत-
सिद्धानामदोष इति चेत् । न । भावाभावयोरद्युतसिद्ध-
त्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि द्युतसिद्धताऽद्युतसिद्धता वा

आ० सर्व्वात्मत्वस्य प्राप्नोति । सत्त्वे च तेषामभावानामभावाद् भावा-
भावयोर्मिथः सङ्गतिरित्यर्थः ॥ ननु प्रसिद्धोऽभावो भाववद्व-
न्द्वोऽप्यत्रोत्तमिति चेत् स तर्हि घटस्य स्वरूपमर्थान्तरं वेति विक-
ल्प्याद्यमनूद्य दूषयति । अथेत्यादिना । प्रागभावादेर्घटत्वेऽपि
सम्बन्धं कल्पयित्वा घटस्येत्युक्तिरिति शङ्कते । अथेति । सम्बन्धस्य
कल्पितत्वे सम्बन्धिनोऽप्यभावस्य तथात्वं स्यादिति दूषयति ।
तथापीति । यत्र सम्बन्धं कल्पयित्वा व्यपदेशकस्य न वास्तवो
भेदो यथा राज्ञश्चिरसोक्तथात्रापि विकल्पिते सम्बन्धे भेदस्य
तथात्वाद्वास्तवत्वं सम्बन्धिनोरन्वतरस्य स्यात् । न चाभावस्यथा
सापेक्षत्वादतो घटस्येत्यर्थः । कल्प्यान्तरमनुब्रूयति । अथेति ।

अनुमानपक्षं ब्रूयति घटस्य कारणात्मना भुवत्ववचनेन समा-
हितमेतदित्याह । उक्तोत्तरमिति । असत्कार्यत्वादेर्दोषान्तर-
माह । किञ्चेति । अहेतुसम्बन्धः सत्तासम्बन्धो वा जन्मेति
तार्किकाः । न च प्रागुत्पत्तेरसत्तः सम्बन्धस्य सतोर्दोषेः इत्यर्थः ।
द्युतसिद्धयोरप्युत्पत्तेर्योगः प्रयक्सिद्धिरपेक्ष्यते । अद्युत-
सिद्धानां परस्परपरिचारेण प्रतीकनर्त्तकानां कार्यकारणादीनां
मिथोयोगे एवमप्युत्पत्तेर्भावो न दोषमावहतीति शङ्कते । अद्युतेति ।
परिहरति । नेति । उक्तमेव स्फोटयति । भावेति । अत्राहारदृष्ट्या
कार्यकारणयोः साधितानुष्णत्वावतिमुपसंहरति । तस्मादिति ।

नैवेहेत्यत्र सर्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशङ्का मूलनेत्यादिवाक्या-
स्यानेन निरुक्ता । सत्यपि मूलशब्दस्यार्थान्तरं कृत्वा तत्रैवावयव

उ० अशनाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुता-
त्मनी स्यामिति ।

भा० खान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा तस्मात् सदेव कार्यं प्रागु-
त्पत्तेरिति सिद्धं । किं लक्षणेन मृत्युनावृतमित्यत आह ।

अशनायया अशितुमिच्छा अशनाया सैव मृत्युः सा हि
मृत्योर्लक्षणं । तथा लक्षितेन मृत्युनाशनायया । कथ-
मशनाया मृत्युरिति । उच्यते ॥ अशनाया हि मृत्युः ।
हि शब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो अशितुमिच्छति
सोऽशनायानन्तरमेव हन्ति जन्तून् । तेनासावशनायया
लक्ष्यते मृत्युरिति । अशनाया हीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽ
शनाया धर्म इति स एष बुद्ध्यावस्थो हिरण्यगर्भो मृत्यु-
रित्युच्यते । तेन मृत्युनेदं कार्यमावृतमासीत् । यथा

आ० जगतः सम्भवतीत्याक्षिपति । किं लक्षणेनेति ॥ अनभिव्यक्तनाम-
रूपमध्यक्षाद्ययोग्यमपक्षीकृतपक्षमहाभूतावस्थातिरिक्तं माया-
रूपं साभासं मृत्युरित्युच्यते । न हि सर्वं कार्यमवानरकार-
बादुत्पत्तुमर्हतीत्यभिप्रेत्याह । अत आहिति ॥

कथं यथोक्तो मृत्युरशनायया लक्ष्यते । नहि मूलकारणस्या-
शनायादिमत्त्वं । अशनायापिपासे प्राबस्येति स्थितेरिति शङ्कते ।
कथमिति ॥ मूलकारणस्यैव सूक्ष्मं प्राप्तस्य सर्वसंहर्तृत्वामृत्यु-
त्वे सति वाक्शेषोपपत्तिरिति परिहरति । उच्यत इति ॥ प्रसि-
द्धमेव प्रकटयति । यो हीति ॥ तथापि प्रसिद्धं मृत्युं हित्वा
कथं हिरण्यगर्भोपादानमत आह । बुद्ध्यात्मन इति । उक्तं हेतुं
कृत्वा लक्षितमाह । इति स इति ॥ ननु न तेन जगदाश्रित्यते
मूलकारणेनैव तदावरणात् । तत् कथं वाक्शेषोपपत्तिरिति

उ० सोऽर्चनचरतस्यार्चित आपोऽ जायन्तार्चिते वै मे-

भा० पिच्छावस्त्रया मृदा घटादय आवृताः क्षुरिति तदत् ।
तन्मनोऽक्षुरत ॥ तदिति मनसो निर्देशः । स प्रकृतो
मृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिद्धयया तत्कार्यालोचनकर्म मनः-
ब्रह्मवाच्यं सङ्ख्यादिसङ्घमन्तःकरणमक्षुरत कृतवान् ।
केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदित्युच्यते आत्मन्वी आत्मुवा-
निति सिद्धव्यत्ययेन स्था भवेद्यं । अहमनेनात्मना मनसा
मनसो स्थामित्यभिप्रायः ॥

स प्रजापतिरभिव्यक्तेन मनसा समनसः सजर्षस-
र्षयन् पूजयन्नात्मानमेव कृतार्थोऽस्मीत्यचरचरसमक-
रोत् । तस्य प्रजापतेरर्षतः पूजयत आपो रसात्मिकाः
पूजाङ्गभूता अजायन्त उत्पन्नाः । अचाकाङ्क्षप्रवृत्तीनाम्-

आ० आह । तेनिति । ननु हिरण्यगर्भे प्रकृते कथं वदति नपुंसक-
प्रयोगस्तत्राह । तदिति । मनस इति वाक्यार्थमधुना कथ-
यति सप्रकृत इति । भूतवृत्तिरेकेण भौतिकस्य मनसः वृत्ति-
रयुक्तेति मत्वा पृच्छति । केनेति । अपचीकृतानां हिरण्य-
गर्भादिभूतानां प्रागेव सन्मात्मकत्वात्तेभ्यो मनोवृत्तिरविरह्ये
ति मन्वानो ब्रूते । उच्यत इति । आत्मवत्त्वस्य साभाविकत्वात्
तदा शंसनीयमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । अहमिति । मनसो
व्यक्तस्योपयोगमाह । स प्रजापतिरिति ।

ननु तैत्तिरीयवाक्यामाकाशादिवृत्तिवच्यते तत् कथमिहा-
यामादौ वृत्तिवचनत्वाह । अनेति । सप्तम्या हिरण्यगर्भ-
कर्तृत्वसर्गोक्तिः । अयावन्मचीकृतानामिति यावत् । मन्वावा-
प्राद्या तैत्तिरीये वृत्तिः । इह त्ववासेति । उदितानुदित-

उ० कमभूदिति तदेवाकर्ष्यस्यार्कत्वं । कः ह वा अस्मै
भवति य एवमेतदकर्ष्यस्यार्कत्वं वेद १ १ १

भा० याशामुत्पत्तनन्तरमिति वक्तव्यं श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात् विक-
ल्पासम्भवाच्च सृष्टिक्रमस्य ॥ अर्चते पूजां कुर्वति वै मे मन्त्रं
कमुदकमभूदित्येवममन्यत । यस्याश्चतुस्तदेव तस्यादेव
हेतोरर्कस्यार्कस्याग्नेरश्वमेधकृतूपयोगिकस्यार्कत्वमर्कत्वे हेतु-
रित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत् । अर्चनास्तु सहे-
तुपूजाकरणासम्भवाच्चाग्नेरेतद्गौणं नामार्क इति । य
एवं यथोक्तमर्कस्यार्कत्वं वेद जानाति कमुदकं सुखं वा
नामसामान्यात् । इ वा इत्यवधारणार्थो भवत्येवेति । अस्मै
एवमिदे एवमिदर्थसम्भवति ॥ १ ॥

आ० हेमवद्विकल्पो भविष्यति नेत्याह । विकल्पेति । पुरुषतन्मत्वात्
क्रियाया युक्तो विकल्पः । सिद्धेऽर्थे तु पुरुषानधीने नासौ सम्भ-
वति । अतः सृष्टिर्विवक्षिता चेदाकाशाद्यैव सा युक्ता ।
अविद्याप्रधानत्वात् नादरः सृष्टाविति भावः । अपामत्र
सृष्टिवचनमनुपयुक्तं । न ससृष्ट्याभिदेव पूजा सिद्धतीत्याशङ्का-
श्वमेधिकाग्नेरर्कनामसिद्ध्यर्थं तदुपयोगमनुपगम्यस्यति । अर्चत इति ।
कोऽसौ हेतुरित्यपेक्षावाचनार्चतिपदावयवस्यार्कशब्देन सङ्गतिरिति
मन्त्रानः सन्नाह । अर्कत्वमिति । एवं सत्त्वोरर्कत्वोऽपि कथमग्नेर-
र्कत्वमित्याशङ्क्य सत्त्वुसम्भवादिनाह । अग्नेरिति । विमर्शनग्नेर-
र्कनामनिर्वचनमित्याशङ्क्यापूर्वक्रियायोगस्य कलात्तराभावादु-
पासनाद्यमित्याह । अग्नेरिति । निर्वचनमेव स्वीरवति । अर्च-
नादिति । कलावत्त्वाच्च यथोक्तनामवतोऽग्नेरपास्तिरत्र विवक्षि-
तेत्याह । य एवमिति ॥ १ ॥

उ० आपो वा अर्कस्तद्यदपांशर आसीत्समहन्यत ।

सा पृथिव्यभवत्तस्यामत्राम्यत् तस्य ब्रह्मस्य तपस्य
तेजो रसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥

भा० आपो वा अर्कः । कः पुनरर्क इत्युच्यते । आपो
वा या अर्चनाद्भूतास्ता एवार्कोऽग्नेरर्कस्त इत्युच्यते ।
असु चाग्निः प्रतिष्ठित इति । न पुनः साक्षादेवार्कस्ताः ।
तासामप्रकरणादग्नेस्य प्रकरणं । वक्ष्यति चाथमग्नेरर्क
इति । तत्तत्र यदपांशर इव शरो इव इव मच्छभूतमा-
सीत् तत् समहन्यत संघातमापद्यत ॥ तेजसा वाङ्मानः
पथमानं लिङ्गव्यत्ययेन वा योऽपांशरः स समहन्यतेति सा
पृथिव्यभवत् स सङ्गतो ज्येष्ठं पृथिवी साऽभवत् । ताभ्यो
ऽग्न्योऽष्टमभिनिर्द्वन्द्वमित्यर्थः । तस्मान्पृथिव्यामुत्पादिताद्यां
स सृष्ट्युः प्रजापतिरत्राम्यच्छ्रमयुक्तो बभूव । सर्वो हि

भा० अपामर्कत्वमवस्थात् नाग्नेरर्कत्वमिति दृश्यते । कः पुनरिति ।
प्रकरणात्तत्र तासामर्कत्वमौपचारिकमित्युक्तमाह । उच्यते
इति । तास्वन्तर्हिरेण्यमखं सम्भूवेति श्रुतिमनुबन्धमुपचारहे-
त्वन्तरमाह । असु चेति । मुख्यमर्कत्वमपां वारयति । न पुनरिति ।
ननु श्रुतिनिष्ठावाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवायपारदौ-
र्बन्ध्यमर्थविप्रकर्षात् प्रकरणादापो वा अर्क इति वाक्यं बलव-
दित्याशङ्क्य वाक्यसङ्गतं प्रकरणमेव केवलवाक्याद्भवदित्याशय-
वानाह । वक्ष्यति चेति । भूतान्तरसहितास्तसु कारकभूतास
पृथिवीद्वारा पार्थिवोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्युक्तमिदानीन्मृथिवी-
सर्गनाम्नो दर्शयति । तदित्यादिना । असु भूतान्तरसहिता-
स्यत्यन्नासु सवीध्विति सतन्वर्थः । शर इव शर इत्युक्तमेव
वाच्ये । दध्न इवेति । सङ्गते सहकारिकारणमाह । तेज-

उ० स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृती-

भा० श्लोकः कार्यं कृत्वा आन्यति । प्रजापतेस्य तन्मदत् कार्यं यत्
पृथिवीसर्गः किन्तस्य आन्तसेत्युच्यते । तस्य आन्तस्य सन्त-
प्रस्य खिन्नस्य तेजो रसस्तेज एव रसस्तेजोरसः सारो निरे-
वर्त्तत प्रजापतिशरीरान्निष्क्रान्त इत्यर्थः । कोऽसौ निष्क्रा-
न्तोऽग्निः सोऽण्डस्यान्तर्विराट् प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकरण
सङ्घातवान् जातः । स वै शरीरी प्रथम इति स्मरणात् ॥२॥

स च जातः प्रजापतिस्तेधा त्रिप्रकारमात्मानं स्वयमेव
कार्यकरणसङ्घातं व्यकुरुत व्यभजदित्येतत् कथं चेधेत्या-
ह । आदित्यं तृतीयमग्निवाय्वपेक्षया तथाणाम्पूरणमकुरु-
तेत्यनुवर्त्तते । अन्यादित्यापेक्षया वायुन्तृतीयं । तथा वा-

ष्या० सेति । यत्तदिति पदे नपुंसकत्वेन अने कथन्तयोः शरशब्देन
कारणस्योष्णत्ववाधिना पुंकिङ्केनाग्वयस्तत्राह । किङ्कयत्ये-
नेति । उक्तानुपपत्तिद्योतनार्था वाशब्दो अत्ययेनाग्वयमेवाभि-
नयति । योऽपामिति । वाक्कतात्यर्थमाह । ताश्च इति । सूक्ष्म-
प्रपञ्चात्मकविराजः सूक्ष्मप्रपञ्चात्मकसूत्रादुत्पत्तिं वक्तुं यातनि-
कामाह । तस्यामिति । उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति ।
सर्वो हीति । इदानीं विराडुत्पत्तिमुपदिशति । किन्तस्येवादि-
ना ॥ अग्निशब्दार्थं स्पुटयति । सोऽण्डस्येति । तस्य प्रथमशरी-
रित्वे मानमाह । स वा इति ॥ २ ॥

विराजो ध्यानार्थमवच्छेदभेदमाह । स चेति । कोऽस्य त्रेधा-
भावस्य कर्त्तेति विवक्षायामाह । स्वयमेवेति । कथमेकस्य त्रिधा-
त्वमन्यथा कथमेकत्वमित्याह । कथमिति । मुदे घटशरावा-
द्यनेकरूपवत्स्ववद्विराजो बहुरूपत्वं साधयति । आहृत्वादिना ॥
कथमभिन्तृतीयमित्यनुत्तं कथयते तत्राह । सामर्थ्यस्येति । वाग्वा-
दित्येवोदिवाभेरेपि सङ्घात्पूरणत्वशक्तेरविशिष्टत्वादभिन्तृतीयम-

उ० य^{११} स एष प्राणत्रेधा विहितः | तस्य प्राची
दिक् शिरोऽसौ चा-सौचेर्भौ ॥

भा० आदित्यपेचयाग्निन्तृतीयमिति द्रष्टव्यं । सामर्थ्यस्य तुल्य-
त्वात् चयाणां सङ्ख्यापूरणत्वे । स एष प्राणः सर्वभूताना-
मग्निवाद्यादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्वात्मना त्रेधा
विहितो विभक्तो न विराट्स्वरूपोपमर्दनेन । तस्यास्य प्रथ-
मजस्राग्रेरश्वमेधोपयोगिकस्यार्कस्य विराजस्रित्यात्मकसा-
श्वस्येव दर्शनमुच्यते । सर्वा हि पूर्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्रुत्यर्थे-
त्यवोचाम । इत्यमसौ शृङ्गुज्ज्वेति । तस्य प्राची दिक्
शिरो विशिष्टत्वसामान्यात् । असौ चासौ च ऐशान्याग्नेयौ
ईर्भौ बाह्व । ईरयतेर्गतिकर्षणः ।

आ० कुर्वतेत्युपसङ्गायते स त्रेधात्मानमिति चोपक्रम्यादित्यर्थः । ननु
किमर्थं त्रेधा भावो विराट् स्वरूपोपमर्दनेन क्लियते । न हि स
तस्मिन् सत्त्वेव युक्तो विरोधादित्याह । स एष इति । यथा
तन्ववस्थानुपमर्दनेन मूलकारणात् पटो जायते तथा सर्वेषां
भूतानां प्राणतया साधारणोऽप्यर्थं स्वेनैव स्रुतत्वेनानुग्रहेन
मूलरूपेण त्रेधा विभागस्य कर्त्ता । न चैकस्य बहुरूपत्ववि-
रोधो मायाविवदुपपत्तेरित्यर्थः । तस्य प्राचीत्वादेकात्म्य-
माह । तस्येति । उक्तानि विशेषज्ञानि प्रकरणाविवेदार्थमनूयन्ते ।
अग्निविवयन्दर्शनमिदानीमुच्यते चेत् नैवेहेत्यादि पूर्वोक्तमनर्थ-
कमित्याशङ्क्याह । सर्वा हीति । स्रुतिमेवाभिगमयति । इत्य-
मिति । कर्त्तापिः संस्कार्यत्वाच्चित्याग्निशिरसि प्राचीदृष्टिः
कर्त्तव्येत्याह । तस्येति । आरोपे सादृश्यमाह । विशिष्टत्वेति ।
शिरसोऽनुत्तरभाविताद्वाङ्गेरैशान्यादिदृष्टिमाह । असौ चेति ।
अथमीर्मशब्देो बाह्ववाचीत्याशङ्क्य तदुत्पत्तिमाह । ईरयतेरिति ।
मत्तर्षणोत्तादीर्मशब्देो बाह्वमधिककरोतीत्यर्थः ।

उ० अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च-
सक्त्रैग दक्षिणा चेदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्त-
रिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽसु प्रतिष्ठितो यत्र
कू चेति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

भा० अथास्त्राग्नेः प्रतीची दिक् पुच्छं अधन्यो भागः । प्राप्सु-
खस्य प्रत्यग्दिक्सम्बन्धात् । असौ चासौ च वायव्यनैर्ऋतौ
सक्त्रैगैः सक्त्रिणी पृष्ठकोणत्वसामान्यात् । दक्षिणा चे-
दीची च पार्श्वे उभयदिक्सम्बन्धसामान्यात् । द्यौः पृष्ठमन्त-
रिक्षमुदरमिति पूर्ववत् । इयमुरः अधोभागसामान्यात् ।
स एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्निरसु प्रति-
ष्ठितः । एवमिमे लोका आप्सुन्तरितिश्रुतेः । यत्र क्वच
यस्मिन् कस्मिंश्चिदेति गच्छति तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठति

आ० तत्पुच्छादिषु प्रतीचादिदृष्टिरध्यस्यति । अथेवादिना ।
चित्तस्याग्नेः शिरसि वाग्नेः प्राच्यादिदृष्टिकरवानन्तरमित्यर्थः ।
सक्त्रिपदं पृष्ठनिष्ठोन्नतास्त्रिदयविवर्धं । उभयशब्देन प्राचीप्रती-
चीदयं गृह्यते । उरसि पृथिवीदृष्टिमाह । इयमिति ।
उपास्यमुक्तमभिमानुवदति । स एष इति । तस्योपासनामे-
वासु प्रतिष्ठितत्वं गुह्यमुपदिशति । अप्निरिति । भूतान्तर-
द्विजानामपि सर्व्वलोककारकत्वाद्ग्रेषलोकालोकात्मकोऽग्निस्तत्र प्रति-
ष्ठितः सम्भवति इत्यत्र श्रुत्वन्तरं संवादयति । एवमिति । यथै-
तेषु लोकेषु सर्व्वं कार्य्यं प्रतिष्ठितं तथेति वावत् । लोकशब्देन
लोकानां भूतानां सन्निवेशविशेषा गृह्यन्ते । अप्सु भूतान्तर-
सहितेषु कारकभूतास्त्विति वावत् । यत्रश्रुतिं वाचते । यथेति ।

उ० सोऽकामयत द्वितीयो भ आत्मा जायेतेति

भा० स्थितिं सभते । कोऽसावेवं यथोक्तमसु प्रतिष्ठितत्वमग्नेर्विद्वान्
विज्ञानम् गुणफलमेतत् ॥ ३ ॥

सोऽकामयत योऽसौ मृत्युः सोऽबादिक्रमेणात्मनात्मान-
ममच्छत्यान्तः कार्यकरणसङ्घातवन्तं विराजमग्निमस-
जत स चेधा सात्मानमकुर्वतेत्युक्तं । स किं व्यापारः सन्नसज-
तेत्युच्यते । स मृत्युरकामयत कामितवान् । किं द्वितीयो
मे ममात्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्यां स जायेतोत्पद्ये-
तेत्येवमेतदकामयत । स एवं कामयित्वा मनसा पूर्वोत्प-
न्नेन वाचं त्रयीसत्त्वणां मिथुनं इन्द्रभावं समभवत् सत्त्वनं
कृतवान् मनसा त्रयीमालोचितवान् त्रयीविहितं सृष्टि-
क्रमं मनसा अन्वालोकयदित्यर्थः ॥ कोऽसावग्रनाथया स-
चितो मृत्युः । अग्रनाथासत्त्वणो मृत्युरित्युक्तं । तमेव परा-

धा० अथोपास्तिफलं अथ पुनर्मृत्युप्लवयतीत्यादिना वक्ष्यते । किमिदम-
स्थाने फलसङ्गीर्तनमत आह । गुणेति ॥ ३ ॥

उत्तरग्रन्थमवतार्यं तस्य पूर्वग्रन्थेन सम्बन्धं वक्तुं इत्तं कीर्त-
यति । सोऽकामयतेत्यादिना । अवान्तरव्यापारमन्तरेण कर्तुं-
त्वानुपपत्तिरिति मत्वा पृच्छति । स किं व्यापार इति ॥ काम-
नादिक्रमवान्तरव्यापारमुत्तरवाक्यावच्छब्देन दर्शयति । उच्यत
इति । कामनाकार्थं मनःसंयोगमुपन्यस्यति । स एवमिति ॥
कोऽस्यं मनसा सह वाचो इन्द्रभावस्तत्राह । मनसेति ॥ वाक्का-
र्यमेव स्पुटयति । त्रयीविहितमिति ॥ वेदोक्तसृष्टिक्रमानुचनं
प्रजापतेर्नेदम्यथमं । संसारस्यानादित्वादिति वक्तुमनुशब्दः । सोऽ-
कामयतेत्यादौ सर्वनाम्नोऽप्यवहितविराट्प्रियत्वमाशङ्क्य परि-

उ० स मनसा वाचं मिथुनं^१ समभवत् अशनाया मृत्यु-
स्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः
संवत्सर आस तमेतावन्नं कालमविभः *—

भा० षडशत्यन्वच प्रसङ्गे मा भूदिति । तद्रेत आसीत् । तप्तच
मिथुने यद्रेत आसीत्प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कार-
रणं रेतेो वीजं ज्ञानकर्मारूपं चय्यालोचनायां यत् दृष्ट-
वानासीत् । जन्मान्तरकृतं तद्भावभावितोऽपः सृष्ट्वा तेन रे-
तसा वीजेनाश्वनुप्रविश्याच्छरूपेण गर्भिभूतः स संवत्सरोऽ
भवत् स संवत्सरकालनिर्माता संवत्सरः प्रजापतिरभवत् ॥

न ह पुरा पूर्वं ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजा-
पतेः संवत्सरः कालो नास ह न बभूव ह । तं संवत्सरकाल-
निर्मातारमन्तर्गमं प्रजापतिं यावानिह प्रसिद्धः काल

आ० हरति । कोऽसावित्यादिना । कथन्तया मृत्युर्णश्यते तत्राह ।
अशनायेति । किमिति तर्हि पुनरुक्तिदित्वात्प्रज्ञाह । तमे-
वेति । अन्यजानन्तरप्रकृतेर्विराडात्मनीति यावत् ॥ अजानन्तर-
ख्यापानन्तरमाह । * तदित्यादिना । प्रसिद्धं रेतेो यावत्तयति ।
ज्ञानेति । ननु प्रजापतेर्न ज्ञानं कर्म वा सम्भवति तत्रा-
नधिकारादित्वात्प्रज्ञासीदित्यस्य पदस्यार्थमाह । जन्मान्तरिति ।
वाक्यस्यापेक्षितं पूरयित्वा वाक्यान्तरमादाय आहरेति ।
तद्भावेत्यादिना ।

ननु संवत्सरस्य प्रागेव प्रसिद्धत्वान्न प्रजापतेरुत्पत्तिर्भावेन
तदात्मत्वमित्वात्प्रज्ञात्तरं वाक्यमुपादत्ते । न ह पुरेति ॥ तद्या-

उ० यावान्त्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्ताद-
सृजत । तत्रातमभियाददात् स भाणकरोत्सैव
वागभवत् ॥ ४ ॥

भा० एतावन्तमेतावत्संवत्सरपरिमाणं कालमभिभः कृतवान् ।
यावान् संवत्सर इह प्रसिद्धस्ततः परस्तात् किं कृतवान्
तमेतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्ताद्दूर्ध्वमसृजत
सृष्टवान् अष्टमभिनदित्यर्थः । तमेवं कुमारश्चातमग्निं
प्रथमशरीरिणं अन्ननायावत्क्षान्मृत्युरभियाददात्क्षुब्धविदा-
रणं कृतवान्तुं । स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याऽविद्य-
या युक्तो भाषित्येवं शब्दमकरोत् । सैव वागभवदाक्
शब्दोऽभवत् ॥ ४ ॥

आ० चष्टे । पूर्वमिति । प्रजापतेरादित्वात्मन्वात्तदधीनत्वाच्च संव-
त्सरव्यवहारस्यादित्वात्पूर्वमै व्यवहारो नासीदेवेत्यर्थः । क्रियन्तं
कालमखण्डरूपेण गर्भो बभूवेत्यपेक्षायामाह । तमित्यादिना ॥
अवान्तरस्यापारमनेकविधमभिधाय विराहुत्पत्तिमाकाङ्क्षादा-
रोपसंहरति । यावानित्यादिना ॥ केवम्यूर्ध्वमेव गर्भंतया-
विद्यमानस्य विराजः कृष्टित्वात् । अख्यमिति । विरा-
हुत्पत्तिमुक्त्वा शब्दमात्रस्य कृष्टिं विवक्षुर्भूमिकां करोति । तमे-
वमिति ॥ अयोध्येऽपि पुत्रभक्षणे प्रवर्त्तकन्दर्पयति । अन्नना-
यावत्त्वमिति ॥ विराजो भयकारकमाह । स्वाभाविक्येति ॥
इन्द्रियन्देवताच्च यावत्तयति । वाक् शब्द इति ॥ ० ॥

उ० स एक्षत यदि वा इममभिमंश्ये कनीयोऽङ्गं
करिष्य इति स तथा वाचा तेनात्मनेदं सर्व-

भा० स ऐक्षत स एवभीतं ह्यतरवं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरैक्षत
ईक्षितवान् । अशनायावानपि यदि कदाचिद्वै इमं कुमार-
मभिमंश्ये । अभिपूर्वो मन्यति हिंसार्थः हिंसिष्य इत्यर्थः ।
कनीयोऽङ्गं करिष्ये कनीयोऽल्पमङ्गं करिष्य इत्येवमीच्छित्वा
तद्गच्छणादुपरराम । बह्वृच्छन्नं कर्त्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय
न कनीयः । तद्गच्छणे हि कनीयोऽङ्गं स्यात् वीजभक्षण इव
सस्याभावः ॥ स एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य तथैव
त्रय्या वाचा पूर्वाक्तया तेनैव चात्मना मनसा मिथुनीभा-
वमालोचनमुपगम्योपगम्येदं सर्वं स्थावरजङ्गमच्चासृजत
यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं । किन्तदृशो यजुषि सामानि
हन्दांसि च सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्रशस्त्रादिकर्माङ्गभू-
तांस्त्रिविधाम्बान् गायत्र्यादिहृन्दोविशिष्टान् यज्ञांश्च

षा० इदानीमग्नादिदृष्टिमुपदेष्टुं पातनिकां करोति । स इत्या-
दिना ॥ ईक्षन्नप्रतिबन्धकसङ्गावन्दर्शयति । अशनायावानपीति ।
अभिपूर्वो मन्यतिरिति ब्रह्मोऽस्य पशून्मभिमन्येत नास्य बहः पशू-
न्मभिमन्यत इत्यादि शास्त्रमत्र प्रमाद्यितव्यं ॥ अन्नस्य कनीयस्त्वे का
हानिरित्याशङ्क्याह । बह्वृच्छेति ॥ तथापि विराजो भक्ष्ये
का क्षतिरुच्याह । तद्गच्छये हीति । तस्यान्नात्मकत्वात्तदुत्पादक-
त्वाच्चेति श्रेयः । कारवनिष्टौ कार्यनिष्टतिरित्यत्र दृष्टान्त-
माह । वीजेति । यथोक्तेक्ष्यानन्तरं मिथुनभावद्वारा त्रयी-
दृष्टिं प्रसूति । स एवमिति । ननु विराजः दृष्ट्या स्थावर-
जङ्गमात्मनो जगतः दृष्टेरङ्गत्वात् किं पुनस्तथेत्याशयेन पृष्ठा

उ० मसृजत यदिदं किञ्चिच्चै यजूंषि सामानि ह-
न्दांषिसि यज्ञान् प्रजाः पशून् ।

स यद्यदेवासृजत तत्रदत्तुमध्रियत सर्वं वा

भा० तस्याध्यान् प्रजासात्कर्त्तृः पशून् च ग्राम्यानां रक्षान् कर्त्तृसा-
धनभूतान् । ननु चत्था मिथुनीभूतयाऽसृजतेत्युक्तं च्छगा-
दीनीह कथमसृजतेति । नैष दोषः । मनसस्त्वय्यक्तोऽयं मि-
थुनीभावस्तथा बाह्यः । च्छगादीनां विद्यमानानामेव
कर्त्तृसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति ॥

स प्रजापतिरेवमन्नवृद्धिं बुद्ध्या यद्यदेव क्रियां क्रिया-
साधनं फलं वा किञ्चिदसृजत तत्तदत्तुं भक्षयितुमध्रियत

भा० परिहरति । क्तिन्दिति । गायत्र्यादीनीत्यादिपदेनोष्णिगनुष्टु-
बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीह्रन्दांस्युक्ताणि । केवचानां ह्रन्दांसां
सर्गासम्भवात्तदारूटानामुग्यजुःसामात्मनां मन्त्राणां हृदिरत्र
विवक्षितेत्याह । सोऽचेति । उद्गात्रादिना गीयमाणमृगात्
सोऽत्र तदेव होत्रादिना शंस्यमाणं शक्यं । स्तुतमनुशंसतीति
श्रुतेः । यन्न गीयते न च शंस्यतेऽध्वर्युप्रभृतिभिश्च प्रयुज्यते तदप्यत्र
प्राज्ञमित्यभिप्रेत्यादिपदं । अतएव त्रिविधानित्युक्तं ।

अजादयो ग्राम्याः पशवो गवयादयस्सारथ्या इति भेदः । कर्त्तृ-
साधनभूतान् रक्षतेति सम्बन्धः ॥ स मनसा वाचं मिथुनं
समभवदित्युक्तत्वात् प्रागेव चत्थाः सिद्धत्वात् तस्याः हृदिः स्थिते-
ति शक्यते । नन्विति ॥ व्यक्ताव्यक्तविभागेन परिहरति । नेत्या-
दिना । इति मिथुनीभावसर्गयोः पपत्तिरिति शेषः ॥

असृजतसर्गात्तसर्गश्चेति द्वयमुक्तं । इदानीमुपास्यस्य प्रजापते-
र्गुणान्तरं निर्दिशति । स प्रजापतिरित्यादिना । कथं सृष्टो-
रदितिनामत्वं सिद्धवदुच्यते तत्राह । तथा चेति । अदितेः
सर्वात्मत्वं वदता मन्त्रेण सर्वकारणस्य मृत्योरदितिनामत्वं

उ० अतीति तददितेरदितित्वं सर्वस्यैतस्यात्ता
भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेर-
दितित्वं वेद ॥५॥

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति ।

भा० धृतवान् मनः सर्वं कृत्स्नं वै यस्मादतीति तत्तस्माददितेर-
दितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रशिद्धं । तथाच मन्त्रोऽदि-
तिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पितेत्यादिः । सर्वस्यै-
तस्य जगतोऽन्नभूतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवति अन्यथा वि-
रोधात् । न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽन्ता दृश्यते तस्मात् सर्वात्मा
भवतीत्यर्थः । सर्वमस्यान्नं भवति । अतएव सर्वात्मनो ज्ञातुः
सर्वमन्नमभवतीत्युपपद्यते । य एवमेतद्यथोक्तमदितेर्भृत्योः
प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं वेद तस्यैतत् फलं ॥ ५ ॥

सोऽकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह ।

भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यजेयेति । जस्मान्त-

भा० सूचितमिति भावः । मृत्योरदितित्वविज्ञानवतोऽवान्तरफल-
माह । सर्वस्यैति । सर्व्वात्मनेति कुतो विशिष्यते तच्चाह ।
अन्वयेति । सर्वरूपेष्वभावस्थानाभावे सर्वान्नमन्नस्यप्रकृत्यादि-
त्यर्थः । विरोधमेव साधयति । न हीति । फलस्योपासना-
धीनत्वात्प्रजापतिमदितिनामानमात्मत्वेन ध्यायन् ध्येयात्मा भूत्वा
तत्तद्रूपत्वमापन्नः सर्वस्यान्नस्यात्ता स्यादित्यर्थः । अन्नम-
न्नमेवास्त्य सदा न कदापित्तदस्यात् भवतीति वस्तुमनन्तर-
वाक्यमादत्ते । सर्वमिति । अतएवेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । सर्व्वा-
त्मनो हीति ॥ ५ ॥

उपास्त्रिविधौ सप्तके सति समान्तिरेव ब्राह्मणस्योपिता

उ० सोऽब्राह्म्यत्स तपोऽतप्यत तस्य ब्राह्मस्य तप्तस्य यशो
वीर्यमुदक्रामत् ।

भा० रकरणापेक्षया भूयः शब्दः । स प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्व-
मेधेनायजत् । स तद्भावभावित एव कल्पादौ व्यावर्त्तत ।
सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकामयत
भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेत्येवं महत् कार्यं कामयित्वा
सोकवदब्राह्म्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य ब्राह्मस्य तप्तयेति
पूर्ववद्यज्ञोवीर्यमुदक्रामदिति । स्वयमेव पदार्थमाह ।

षा० त्रिमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह । सोऽब्राह्म-
यतेत्यादिना । तदेवान्श्वमेधस्याश्वमेधत्वमित्तेतदन्तं वाक्मिदमा-
निर्दिश्यते । भूयो दक्षिणकत्वादश्वमेधस्य भूयस्त्वमिति शब्दोऽब्राह्म-
मयतेत्यनेन सम्बध्यते । अथभ्युगस्तेन यज्ञमावस्य प्रजापते-
र्भूयःशब्दोक्तिः । न हि स पूर्वमश्वमेधमन्वतिष्ठत् कर्मा-
नधिकारत्वात्तत्राह । जन्मान्तरेति । तदेव स्पष्टयति । स
प्रजापतिरिति । अथातीति जन्मनि यजमानोऽश्वमेधस्य कर्त्ताभूत् ।
अधुना हिदस्यमर्भो भूयो यजेयेत्याह । तथाच कर्त्तमेदाङ्गुयः
शब्दासामङ्गस्यमत आह । स तद्भावेति । स प्रजापतिरश्वमेध-
वासनाविशिष्टो ज्ञानकर्म्मफलत्वेन कल्पादौ निवृत्तो भूयो यजे-
येत्याह । कर्त्तमोक्षोदक्येन साधकप्रजावस्ययोर्यजमानसूत्रयो-
र्भेदाभावादित्यर्थः । प्रजापतिरीश्वरो न तस्य दुःखात्मककाल-
नुष्ठानेहा युक्तेत्याशङ्क्य प्रकृतिवशात्तदुपपत्तिमभिप्रेत्याह । सोऽ
श्वमेधेति । अथमेतावता विवक्षिता कृतिः सिद्धा इत्याशङ्क्याह ।
एवमिति । * अमकारश्चमाह । स तप इति ।

* अमकार्यमाहेतिपुस्तकारणपाठः ।

उ० प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूक्त्राक्षेषु शरी-
रं श्रुयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आ-
सीत् ॥ ६ ॥

भा० प्राणसञ्चुरादयः । वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु
ख्यातिर्भवति । तथा वीर्यं बलमस्मिन् शरीरे । न ह्युत्-
क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान् भवति । तस्मात्प्राणा एव
यशो वीर्यं चास्मिन् शरीरे । तदेवं प्राणसञ्चरणं यशो
वीर्यमुदक्रामत् उत्क्रान्तवत् । तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणे
षूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरप्रजापतेः श्रुयितु-
मुच्छूनभावङ्गन्तुमध्रियतामेध्यञ्चाभवत् । तस्य प्रजापतेः
शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । यथा
कस्यचित् प्रिये विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत् ।
स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति ॥ ६ ॥

आ० चक्षुरादीनां यशस्वे हेतुमाह । यशोहेतुत्वादिति ॥ तदेव
साधयति । तेषु हीति । प्राणा एवेति तथाशब्दार्थः । तत्सु
हि तेषु शरीरे बलमभवतीति पूर्ववदेव हेतुवन्नेयः ॥ उक्तमर्थं
यतिरेकद्वारा स्फोटयति । न हीति ॥ प्राणानां यशस्वं
वीर्यवत्त्वं चोपसंहृत्य वाक्यार्थं निगमयति । तदेवमिति ॥
तन्प्राणेष्वित्यादि व्याचष्टे । तदेवमित्यादिना ॥ शरीरान्निर्गतस्य
प्रजापतेर्भुक्तत्वमाशङ्क्याह । तस्येति ॥ सन्ध्यानाभावादासङ्गे
सत्यपि न पुनस्तस्मिन्प्रवेशो युक्तः परित्यक्तपरिग्रहायोगादि-
ति शङ्कते । स तस्मिन्निति ॥ ६ ॥

उ० सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्यनेन

भा० उच्यते सोऽकामयत कथं मेध्यं मेधार्हं यच्चिद्यं मे
ममेदं शरीरं स्यात् । किञ्चात्मन्वी आत्मवांशानेन शरी-
रेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश । यस्मात्तच्छरीरं मदि-
योगाद्गतयज्ञोवीर्यं सदस्यदस्यत् ततस्तस्मादस्यः समभवत् ।
ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादस्य स्रयते । यस्माच्च
पुनस्तत्प्रवेशाद्गतयज्ञोवीर्यत्वादमेध्यं सन्धेधमभूत्तदेव त-
स्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनाम-
स्तामः । क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः । स च प्रजा-
पतिरेवेति स्रयते ॥ क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तं

आ० अश्वानवशात्परित्यक्तपरिग्रहोऽपि सम्भवतीत्याह । उच्यते
इति । वीतदेहस्य कामनाऽयुक्तेति शङ्कते । कथमिति । साम-
र्थ्यातिशयादशरीरस्यापि प्रजापतेस्तदुपपत्तिरिति मन्वानो व्रूते ।
मेध्यमिति । कामनाफलमाह । इति प्रविवेशेति । तथापि
कथं प्रकृतिनिबन्धिसिद्धिरित्याशङ्क्याह । यस्मादिति । बन्धो
बन्धादिति आख्यातः । देहस्याश्वत्वेऽपि कथं प्रजापतेस्तथा-
त्वमित्याशङ्क्य तत्तादात्म्यादित्याह । तत इति । अश्वस्य
प्रजापतित्वेन स्तुतत्वात्सखोपास्यत्वं पक्षतीति भावः । तथापि
कथमश्वमेधनामनिर्वचनमित्याशङ्क्याह । यस्माचेति । क्रतोस्त-
दात्मकस्य प्रजापतेरिति यावत् । देहो हि प्राणवियोगादश्व-
यत्पुनस्तत्प्रवेशाच्च मेधार्होऽभूदतः सोऽश्वमेधस्तत्तादात्म्यात्प्रजा-
पतिरपि तथेत्यर्थः । ननु प्रजापतित्वेनाश्वमेधस्य स्तुतिर्नैपयो-
गिनी । अपेक्षयास्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् क्रतुपासनाभावादेव आह ।
क्रियेति । ननु क्रत्वङ्गस्याश्वस्याश्वमेधक्रत्वात्मनश्चापेक्षशरीरत्वा
स्तुतत्वात्तदुपास्येत्तत्र प्रागेवोक्तत्वादेव इ वा अश्वमेधमित्यादिवाच्यं

उ० स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभू-
दिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वं ।
एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद ।

भा० उषा वा अश्वस्य मेध्यस्येत्यादिना । तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य
प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलत्वरूपतया सम-
स्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्वञ्च क्रियापदस्य
विधायकस्याश्रुतत्वात् क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्यायम-
र्थोऽवगम्यते ॥

एष ह वै अश्वमेधं क्रतुं वेद यः कश्चिद्देनमश्वमग्नि-
रूपमर्कञ्च यथोक्तमेवं वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्शमानेन
विशेषणेन विस्पष्टं वेद स एषोऽश्वमेधं वेद नान्यः ।

आ० नोपयुज्यते तथाह । क्रतुनिर्वर्तकस्येति । उंक्तञ्च । चित्तस्याग्ने-
स्य प्राची दिगित्वादिना प्रजापतित्वमिति शेषः । अश्वोपा-
सनमग्न्युपासनस्यैकमेवेति बहुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तस्यैवेति ॥
य एवमेतददितेरदित्वं वेदेत्यादौ प्रागेव विहितमुपासनं
किन्मुनरारम्भेत्वाशङ्क्याह । पूर्वञ्चेति ॥ यद्यपि विधिरदितित्वं
वेदेति श्रुतस्तथापि सगुणोपास्तिविधिर्न प्रधानविधिः । अत्र तु
प्रधानविधिरुपास्तिप्रकारत्वादपेक्ष्यते । अतोऽश्वमेधं वेदेति
प्रधानविधिरिति भावः ॥

तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायास्तत्रास्ति व्याकरोति । एष इति ।
यथोक्तमित्युभयत्र प्रजापतित्वमनुद्ध्यते । तमनवबद्धेत्यादिभिः
प्रदर्शमानविशेषणं । विधिरत्र स्पष्टो न भवतीत्याशङ्क्याह ।

उ० तमनवरूद्धैवामन्यत । तं संवत्सरस्य परस्ता-
दात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् ।

भा० तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः ॥ कथन्तत्र पशुविषयमेव ताव-
द्दर्शनमाह । तत्र प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति
कामयित्वात्मानमेव पशुं मेधं कल्पयित्वा तं पशुमनवरू-
द्धैवोत्सृष्टं पशुमवरोधमकृतैव मुक्तप्रपद्ममन्यताचिन्तयत् ।
तं संवत्सरस्य पूर्वस्य परस्तादूर्द्धमात्मने आत्मार्यमाह-
भत प्रजापतिदेवतात्मकत्वेनेत्येतदासभतासम्भं कृतवान् ।
पशून्गन्धान् घान्धारणांश्च देवताभ्यो यथादेवतं प्रत्यौ-
हत् प्रतिगमितवान् । यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत तस्मा-
देवमन्योऽप्युक्तेन विधिनात्मानं पशुमभं मेधं कल्पयित्वा
सर्वदेवत्योऽहं प्रोक्ष्यमाण आसभ्यमानस्सहं महैवत्य एव
सौं । अन्व इतरे पशवो घान्धारणा यथादेवतमन्याभ्यो
देवताभ्य आसभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एवेति विद्यात् ॥

भा० तस्मादिति । अश्वमेधो विधेयत्वेन सम्भध्यते ॥ एवं शब्दा-
त्प्रसिद्धार्थत्वे भाति सति कुतो विधिरित्याह । कथमिति ॥
एष ह वा अश्वमेधं वेदेत्वादेौ विवक्षितस्य विधेर्भूमिकां
करोति । तत्रेत्वादिना । उपास्तिविधिप्रस्तावः सप्तम्यर्थः ॥ कथं
न पशुविषयवद्दर्शनवद्दर्शयति । तत्रेति । एवमनन्तरवाक्ये प्रकृते
सतीति यावत् ॥ अथ विवक्षितं विधिमभिदधाति । यस्माच्चेति ॥
प्रजापतिरित्यस्यासावस्थायाममन्यतेत्यत्र क्लियमाश्रमिताश्रय
सम्पति तत्कार्यभूतासु प्रजासु तथाविधचेष्टादृष्टिरित्याह ।
अत एवेति ॥

उ० तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन् ।
एष वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर
आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानः ता-
वेतावकीश्वमेधौ * —

भा० अतएवेदानां सर्वदेवत्यं प्रोक्षितप्राजापत्यमालभन्ते
याज्ञिकाः । एवं एष वा अश्वमेधो य एष तपति यस्त्वेवं
पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात् फलभूतो निर्दिश्यते
एष वा अश्वमेधः । कोऽभौ य एष सविता तपति जगद-
वभाषयति तेजसा । तस्यास्य क्रतुफलात्मनः संवत्सरः
कालविशेष आत्मा शरीरं तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । तस्यै-
व कलात्मनोऽग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुलरूपेणैव निर्देशः ।
अथप्यार्थिवोऽग्निरर्कः साधनभूतः । तस्य चार्कस्य क्रतौ

आ० प्रोक्षितं मन्त्रसंस्कृतं पशुमिति यावत् । फलावस्यप्राजापतिव-
दित्येवं शब्दार्थः । उपासनविधिरक्तः । सम्यति प्रतीकमादाय
तात्पर्यमाह । एष इति । द्विविधो हि क्रतुः । कल्पितपशु-
हेतुको वाङ्मतजेतुकश्च । स च द्विप्रकारोऽपि फलरूपेण स्थितः ।
सवितैवेति उपासितमन्त्रं वक्तुं एतद्वाक्यमित्यर्थः । विशेषोक्तिं
विना नास्ति बुभुक्षोपशान्तिरित्याह । कोऽसाविति । क्रतुप-
लात्मकः सविता मन्त्रं देवता वेति सन्देहे द्वितीयं गृहीत्वा
तस्यैत्यादि व्याचष्टे । तस्यास्येति । आदिबोदयानुदयाभ्याम-
होराधिद्वारा संवत्सरस्यवस्थानात्तन्निर्मातृत्वात्स्य युक्तं तन्मादात्म्य-
मित्यर्थः । क्रतौरादित्यत्वमुक्त्वा तदङ्गस्याग्नेस्तद्वत्त्वं वक्तुमयम-
ग्निरर्क इति वाक्यं । तस्यार्थमाह । तस्यैवेति । ननु पूर्वोक्तस्यै-
वाग्नेरादित्यत्वं कुतो नियम्यतेऽन्यच्छिवोऽग्निरन्यथाग्निरादित्यः किं
न स्यादित्याशङ्क्याह । तस्य चेति । तथापि कथं तस्यैवादि-

उ० सा पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुन-
मृत्युञ्जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा

भा० चित्यस्त्रेमे लोकास्त्रयोऽप्यात्मानः प्ररीरावयवाः । तथाच
व्याख्यातं तस्य प्राची दिगित्यादिना ॥ तावन्वादित्यावेतौ
यथा विभेधितावर्कान्शमेधौ क्रतुफलम् ॥

अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साक्षात् क्रतुरूपः क्रिया-
त्मकः क्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्रूपेणैव निर्देष्टः । क्रतुसाध्य-
त्वाच्च फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देष्टः । आदित्योऽन्वमेध इति ।
तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावग्न्यादित्यौ सा उ पुनर्भूय
एकैव देवता भवति । का सा मृत्युरेव । पूर्वमथेकैवा-
सीत् क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता ॥ तथाचोक्तं । स
वेधात्मानं व्यकुर्वतेति । सा पुनरपि क्रियानिर्हृत्युत्तरका-
लमेकैव देवता भवति मृत्युरेव फलरूपः । यः पुनरेव-

षा० त्वत्वं तत्राह । तथा चेति । तस्य प्राचीत्यादिना जोषात्मकत्व-
दित्याभेदत्वं तद्विद्याप्युच्यते तस्मात्तस्यैवात्रादित्यत्वमिच्छमित्यर्थः ॥
अग्न्यादित्यभेदस्य जोषवेदसिद्धत्वात् तयोरेकेन क्रतुना तादात्म्य-
मित्याशङ्क्याह । ताविति । यथा विभेधितत्वमादित्यरूपत्वं ॥

क्रतुस्य चार्कस्य क्रतुरूपत्वं साधनत्वेन भेदादित्याश-
ङ्कोपचारादित्याह । क्रियात्मक इति ॥ तथापि अथमादि-
त्यस्य क्रतुतादात्म्योक्तिरित्याशङ्क्याह । क्रतुसाध्यत्वादिति ॥
ग्न्यादित्यस्य क्रतुफलत्वेन क्रतुत्वे तद्धेतोरपेक्षादात्म्यायोगादयुक्त-
मभेदादित्यत्वमित्याशङ्क्याह । ताविति । क्रतुफलत्वात्तादात्म्या
सर्विता तद्धेतुचित्योऽग्निस्त्वायुक्तविभागान् व्युत्पादितोपासनादि-
यापारौ सन्तावेकैव प्रायास्या देवतेति तयोरेक्योक्तिरित्यर्थः ॥

उ० भवति एतासान्देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥
इति द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

इया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ।

भा० मेनमश्वमेधं मृत्युमेकान्देवतां वेद अहमेव मृत्युरस्मि
अश्वमेध एका देवता सा मद्रूपाश्चाग्निसाधेति । सोऽ
पजयति पुनर्घृत्यं पुनर्मरणं सङ्गमृत्वा पुनर्मरणाय न
जायत इत्यर्थः । अपजितोऽपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्या-
शङ्काह । नैनं मृत्युराप्नोति ॥ कस्मान्मृत्युरस्मैवं विद
आत्मा भवति । किञ्च मृत्युरेव फलरूपः सञ्जेतासान्दे-
वतानामेको भवति तस्मैतत् फलं ॥ ७ ॥ तृतीयस्य द्वितीयं
ब्राह्मणं ॥

इया हेत्याद्यस्य कः सम्बन्धः । कर्मणां ज्ञानसहितानां
परा गतिरुक्ता । मृत्यूत्पात्मभावोऽश्वमेधगत्युत्था । अथेदानीं
मृत्यूत्पात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत् उद्भवस्तत्प्र-

ष्ठा० एकैवेत्युक्ते प्रकृतयोरग्न्यादित्ययोरन्यतरपरिशेषं शङ्कते । का
सेति ॥ कथं इयोरैकत्वमेकत्वे वा कथं द्वित्वं तत्राह । पूर्वमपीति ॥
उक्तेऽर्थे वाक्योपक्रमपुनरुक्तयति । तथा चेति ॥ सा पुनरित्यत्र
पुनरित्यादेरर्थं निगमयति । सा पुनरिति । ननु फलकथनार्थमुप-
क्रम्य प्राजात्मनाग्न्यादित्ययोरैकत्वं वदता प्रकान्तं प्रसृतमिति
वेत्याह । यः पुनरिति । एकत्वमभिन्नत्वं ॥ १ ॥ तृतीये द्वितीयं
ब्राह्मणं ॥ २ ॥

द्वितीयमभिप्राह्यान्तरमवतार्यं तस्य पूर्वेषु सम्बन्धाप्रती-
तेर्न सोऽस्तीत्याक्षिपति । इया हेत्याद्यस्येति ॥ विवक्षितं सम्बन्धं
वक्तुं एतं वीक्षयति । कर्मज्ञानमिति ॥ सा काष्ठा सा परा गतिरिति

भा० काश्चनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते ॥ ननु मृत्वात्मभावः
पूर्वत्र ज्ञानकर्म्मणोः फलमुक्तं । उद्गीथज्ञानकर्म्मणोस्त
मृत्वात्मभावातिक्रमणं फलं वक्ष्यति ॥ अतो भिन्नविषय-
त्वात्फलस्य न पूर्वकर्म्मज्ञानोद्भवप्रकाश्चनार्थत्वमिति चेत् ।
नायन्दोषः । अन्यदित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्य पूर्व-
त्राप्येतदेव फलमुक्तमेतासान्देवतानामेको भवतीति ॥ ननु
मृत्युमतिक्रान्त इत्यादि विद्वद्धं । न स्वाभाविकपाप्मासङ्ग-
विषयत्वादतिक्रमणस्य कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो
मृत्युः । कुतो वा तस्योद्भवः । केन वा तस्यातिक्रमणं ।
कथं वेत्येतस्यार्थप्रकाश्चनमायाख्यायिकाऽऽरभ्यते । कथं
इया द्विप्रकारः । इ इति पूर्ववृत्तावद्योतको निपातः ।

भा० अतरेवत्ता परा गतिर्मुक्तिरित्याशङ्काह । मृत्वात्मभाव इति ॥ अश्व-
मेधोपासनस्य चान्यमेधस्य केवलस्य वा फलमुक्तं नोपास्यन्तरात्
कर्म्मन्तरात्वाद्येत्वाशङ्काश्वमेधफलोत्पयोपास्यन्तरात्वां केवलानां
समुच्चितानाञ्च फलमुपलक्षितमित्याह । अश्वमेधेति ॥ इत्तम-
नूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । अथेति । ज्ञानयुक्तानां कर्म्मणां
संसारफलत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत् । ज्ञानकर्म्मणोद्भा-
वकस्य प्राक्स्य स्वरूपं निरूपयितुं ब्राह्मणमित्युत्थाप्योत्थापकत्वं
सम्बन्धमुक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति
मृत्योरतिक्रमस्य वक्ष्यमाणज्ञानकर्म्मफलत्वात्पूर्वत्र च तदनाभावस्य
तत्फलस्योक्तत्वात् उभयस्यापि फलस्य भेदात् पूर्वोत्तरयोश्चान-
कर्म्मणोर्विषयशब्दितोद्देश्यभेदान्न पूर्वोक्तयोस्तयोर्द्वयकारण-
प्रकाश्चनार्थं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ पूर्वोत्तरज्ञानकर्म्मफलभेदाभावा-
देकविषयत्वात्तदुद्भावकप्रकाश्चनार्थं ब्राह्मणं युक्तमिति परिहरति ।
नायमिति ॥ वाक्यशेषविरोधं शङ्कित्वा दूषयति । नन्वि-
त्यादिना । स्वाभाविकः शास्त्रानाधेयो योऽयं पाप्मा त्रिवयासङ्ग-

भा० वर्त्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यदृत्तन्नदेव द्योतयति इ
 ब्रह्मेण । प्राजापत्याः प्रजापतेर्दृत्तजन्मावसथापत्यानि
 प्राजापत्याः । के ते देवास्त्रासुराश्च । तस्यैव प्रजापतेः
 प्राणा वागादयः । कथम्यनस्तेषान्देवासुरत्वं । उच्यते
 शास्त्रजनितज्ञानकर्म्मभाविता द्योतनाद्देवा भवति । त
 एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्म्मज्ञान-
 भाविता असुराः । स्त्रैवेवासुषु रमणात् सुरेभ्यो वा
 देवेभ्योऽन्यत्वात् । यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्म्मभाविता
 असुराः ।

आ० रूपः स मृत्युः । तस्यातिक्रमणं वाक्यशेषे कथ्यते । न हि हिर-
 ण्यगर्भाख्यभृत्योरतः पूर्वोक्तज्ञानकर्म्मभ्यां तुल्यविषयत्वमेवोत्तर-
 ज्ञानकर्म्मयोरित्यर्थः ॥ ज्ञानकर्म्मयोरद्भावकत्वं वक्तुं ब्राह्मणमा-
 रभ्यतामाख्यायिका तु किमर्थेत्वाशङ्क्य तस्यास्तात्पर्यमाह । कोऽ-
 साविति । कथं यथोक्तो ब्राह्मणाख्यायिकयोरर्थः शक्यो ज्ञातु-
 मित्याकाङ्क्षां निक्षिप्याक्षराखि व्याकरोति । कथमित्यादिना ।
 निपातार्थमेव स्फुटयति । वर्त्तमानेति । प्रजापतिशब्दे भवि-
 यद्ब्रह्मया यजमानं गोचरयतीत्याह । दृत्तेति ॥ इन्द्रादयो
 देवा विरोचनादयस्त्रासुरा इत्याशङ्कां वारयति । तस्यैवेति ॥
 याजमानेषु प्राणेषु देवत्वमसुरत्वञ्च विद्वजं न सिद्धतीति शङ्कते ।
 कथमिति ॥ तेषु तदुभयमौपाधिकं साधयति । उच्यत इति ।
 शास्त्रानपेक्षयोर्ज्ञानकर्म्मयोस्त्यादकमाह । प्रत्यक्षेति । सन्निधा-
 नासन्निधानाभ्यां प्रमाणादयोक्तिः । स्त्रैवेवासुषु रमणं नामात्म-
 न्नरित्वं ॥ तत इत्यादिवाक्यद्वयं व्याचष्टे । यस्माच्चेति ॥

उ० ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः ।
य एषु लोकेषुस्पर्द्धन्ते ते ह देवा उचुर्हन्तासुरान्यज्ञ
उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

भा० ततस्त्वस्मात् कानीयसाः कनीयांस एव कानीयसाः
स्वार्थे वृद्धिः कनीयांसोऽस्या एव देवाः । आधसा असुरा
आथांसोऽसुराः । स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्म-
हत्तरा । प्राणानां ब्राह्मजनितायाः कर्मज्ञानप्रवृत्ते-
र्दृष्टप्रयोजनत्वात् । अतएव कनीयसं देवानां ब्राह्मज-
नितप्रवृत्तेरप्यत्वात् । अत्यन्तघनसाध्या हि सा ।

ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्था एषु लोकेषु नि-
मित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येष्वस्यर्द्धन्त स्वर्द्धां
छतवन्तः । देवानाश्चासुराणाञ्च वृत्त्युद्भवभिभवौ स्वर्द्धां
कदाचिच्छास्त्रजनिता कर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणा-
नामुद्भवति । यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्य-

भा० देवानामत्यसं प्रपद्यति । स्वाभाविकीहीति । महत्तरं
हेतुर्दृष्टप्रयोजनत्वादिति । असुराणां बलं प्रपद्यति । ब्राह्म-
जनितेति । असुराणां ब्राह्मजनितेति शेषः । तदेव साधयति ।
अत्यन्तेति ।

उभयेवान्देवासुराणां मिथः सङ्घर्षोद्भवति । ते देवाश्चेति ।
कथञ्चसादीनां व्यावस्तानां भोगस्थानानां स्वर्द्धानिमित्तत्व-
मित्याशङ्क्य तेषां शास्त्रोद्येतरज्ञानकर्मसाध्यत्वात्तद्येव देवा-
सुरजयाधीनत्वात्तस्य च स्वर्द्धायुर्ध्वंशत्वात्परम्परया चोक्तानान-
निमित्तत्वमित्यभिप्रेत्य विधिर्नष्टि । स्वाभाविकेति । का मुन-

भा० ज्ञानमानजनितकर्म्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां
वृत्तिरासुर्याभिभूयते । स देवानाञ्चयोऽसुराणां परा-
जयः । कदाचित्तद्विपर्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयते
आसुर्या उद्भवः । सोऽसुराणाञ्चयो देवानां पराजयः ।
एवन्देवानाञ्चये धर्माभूयस्त्वादुत्कर्ष आप्रजापतित्वाप्राप्तेः ।
असुरजयेऽधर्मभूयस्त्वादपकर्ष आस्त्वावरत्वप्राप्तेः । उभय-
साम्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः । त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना
असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवन्त इत्युच्यते । ते
देवा असुरैरभिभूयमाना ह किञ्च ऊचुरन्तवन्तः । कथं
हन्तेदानीमस्मिन्वञ्चे ज्योतिष्टोम उद्गीथेनोद्गीथकर्म्मपदार्थ-
कर्म्मस्वरूपाश्रयणेनात्यथामातिगच्छामः । असुरानभि-
भूय स्वन्देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामह इत्युक्तवन्तो
ऽन्येन्यं ॥ उद्गीथकर्म्मपदार्थकर्म्मस्वरूपाश्रयणञ्च ज्ञानक-
र्म्माभ्यां । कर्म्म वक्ष्यमाणमन्त्रजपलक्षणं विधित्समानं तदे-
तानि जपेदिति । ज्ञानन्विदमेव निरूप्यमाणं ॥ १ ॥

भा० देवां स्यर्जा नामेत्याशङ्क्याह । देवानाच्चेति ॥ तामेव सप्तर्जा
निदधेति । कदाचिदित्यादिना ॥ अधिष्ठतैरसुरपराजये देव-
जये च प्रथतितथमित्यनुग्रहबुद्ध्या जयफलमाह । एवमिति ॥
आकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरवाक्यमादाय व्याकरोति । त एवमित्या-
दिना ॥ योऽयमद्गीथो नाम कर्म्माङ्गभूतः पदार्थस्तत्कर्म्मः प्राक्स्य
स्वरूपाश्रयणमेव कथं सिद्धतीत्याशङ्क्याह । उद्गीथेति ।
किन्नात् कर्म्म किं वा ज्ञानन्तदाह । कर्म्मेति । तान्वेताम्ब-
सतो मा सद्गमयेत्यादीनि यजूषि जपेदिति विधित्समानमिति
योजना ॥ १ ॥

भा१ नन्विदमभारोहजपविधिष्वेवोऽर्थवादो न ज्ञाननिरूप्यपरं । न । च एव वेदेति वचनात् । उद्गीथप्रस्तावे पुरा-
 कल्पश्रवणाद् उद्गीथविधिपरमिति चेत् । न । अप्रकर-
 णात् । उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात् द्विधप्रकरण-
 ताद्यास्ताभारोहजपस्य चाजित्यत्वात् । एवंविधयोक्तत्वात्
 विज्ञानस्य च नित्यवन् अवशात् । तद्वैतस्योक्तविदेवेति
 च श्रुतेः । प्राक्स्य वागादीनाञ्च बुद्धिबुद्धिवचनात् । न
 ज्ञानप्राप्तये प्राक्स्य बुद्धिवचनं । वागादीनां च सन्नोपपन्न-

भा० इवा हेत्वादि न ज्ञाननिरूप्यपरं । अपविधिष्वेवत्वेनाथं-
 वादत्वात् तत् कुतोऽन ज्ञानस्य निरूप्यमात्रत्वमित्याक्षिपति ।
 नन्विति । आभिमुख्येनारोहति । देवभावमनेनेन्द्रभारोह
 मन्त्रजपस्यविधिष्वेवोऽर्थवादो इत्या हेत्वादिवाच्यमित्यर्थः । उपा-
 क्षिपतिश्रवणात् तत्परं वाच्यं न अपविधिष्वेव इति दूषयति ।
 नेति । माभूष्णपविधिष्वेवस्यथाप्युक्त्यायैतौक्तास्य कर्मणः त्रि-
 धाने पुरातनकल्पनाप्रकारस्य इया हेत्वादिना श्रवणात् त्रि-
 धिष्वेवोऽर्थवादोऽयमिति शङ्कते । उद्गीथेति । त्रैदं वाच्यं ज्ञान-
 ज्ञोद्गीथविधिष्वेवस्यप्रकरणत्वाभावेन त्रिधिसंभवादिदिति दूष-
 यति । नाप्रकारादिति । उद्गीथस्यैवं च विधीयते न अन्य-
 विहितमङ्गलवति तत्राह । उद्गीथस्य चेति । अन्येति कर्म-
 चाख्येति । अथेत्कायेत्तुद्गीथविधिरपि इह प्रतीयते तत् कथं
 त्रिधिरयोद्यते तत्राह । विद्येति । उद्गीथविधिरिह प्रतीयमानः
 प्राख्योक्तादृष्टोपासनविधिः । अन्यथाप्रकारविरोधाद्विद्यर्थः ।
 अपविधिष्वेवत्वमुद्गीथविधिष्वेवत्वं वा ज्ञानस्य ग्राह्यत्वम् ।
 इदानीं अपविधिष्वेवत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह । अन्वयोऽहेति ।
 अनित्यत्वं साधयति । एवंमिति । प्राख्यविज्ञानवतानुष्ठेयो जपो
 न तद्विज्ञानात् प्रागस्ति तत्रासौ पञ्चाङ्गावी । प्राग्मेव सिद्धं
 विज्ञानं प्रयोजनप्रतीत्यर्थः । तस्यापि प्राचीनत्वं कथंमिवाह-

भा० खानामशुद्धिवचनं । वागादिनिन्दया मुख्यप्राणश्रुतिस्वा-
भिप्रेतोपपद्यते । मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादिफलवच-
नञ्च । प्राणस्वरूपापत्तिर्हि फलं तद्यदागाद्यन्यादिभावः ।

भवतु नाम प्राणस्योपासनं नतु विशुद्ध्यादिगुणवत्तेति ।
ननु स्याच्छ्रुतत्वात् न स्यादुपास्यत्वे श्रुत्यर्थोपपत्तेः । न ।
अविपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत् । यो
अविपरीतमर्थं प्रतिपद्यते सोको स इष्टं प्राप्नोति अनिष्टादा
जिवर्त्तते न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या । तथेहापि औतग्रह-
जनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेयःप्राप्तिरूपपद्मा न विपर्यये । न

भा० ज्ञाह । विज्ञानस्य चेति । य एवं विद्वान् पौर्बमासीं यजत
इति वत् य एवं वेदेति विज्ञानं श्रुतं न हि प्रयाजादिपौर्ब-
मासीप्रयोजकं । तस्या एव तत्प्रयोजकत्वात् । तथा प्राबवि-
त्यवोच्यो जपो न विज्ञानप्रयोजकः । तस्य स्वप्रयोजकत्वेन
प्राग्नेय सिद्धेरावशकत्वादित्यर्थः । फलवत्त्वाच्च प्राबविज्ञानं
स्वतन्त्रं विधित्सितमित्याह । तज्जेति । प्राबोपास्येर्विषयित्वे
हेत्वन्तरमाह । प्राबस्येति ॥ यद्वि श्रूयते तद्विधीयत इति
न्यायमाश्रित्वोक्तमेव प्रपञ्चयति । न हीति ॥ अतश्च प्राबो-
पास्तिरत्र विधित्सितेत्याह । मृत्युमिति । फलवचनं प्राब-
स्यानुपास्यत्वेनोपपद्यत इति सम्बन्धः । उक्तमेव अत्रिति ।
प्राबेति । मृत्युमोक्षज्ञानन्तरं वागादीनां बद्गन्धादित्त्वं फलं
तदद्यात्मपरिच्छेदं हितोपासितुराधिदैविकप्राबस्वरूपापत्तेरुप-
पद्यते । तस्माद्विधित्सितैवात्र प्राबोपास्तिरित्यर्थः ।

उक्तन्यायेन प्राबोपास्तिरुपेत्य प्राबदेवतां शुद्ध्यादिगुणवती-
माश्रियति । भवत्विति ॥ यथा प्राबस्योपास्तिः प्राबदृष्टत्वा-
दिष्टा तथास्य गुणसम्बन्धः श्रुतत्वादिष्टः । उपास्यतुपास्ये च
गुणवति प्राबे प्रामाश्रिकप्राप्तेरविशेषादिति सिद्धान्ती ब्रूते ।
नन्विति । प्राबस्योपास्यत्वे विशुद्ध्यादिगुणवादस्य श्रुत्यर्थत्वेना

भा० चोपासनाद्यभूतब्रह्मेत्वविज्ञानविषयस्वायचार्यत्वे प्रमाण-
मस्ति । न च तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते । ततः श्रेयःप्राप्ति-
दर्शनाद्यथार्थतां प्रतिपद्यामहे । विपर्यये चानर्थप्राप्ति-
दर्शनात् । यो हि विपर्ययेष्वर्थं प्रतिपद्यते सोऽपि पुनश्च
स्वाप्नुरिति अमित्रं मित्रमिति वा सोऽनर्थं प्राप्नुवन् दृश्यते ।
आत्मेश्वरदेवतादीनामप्यथार्थानामेव चेद्दृष्टं श्रुतिनो
ऽनर्थप्राप्त्यर्थं ब्राह्मणमिति भुवं प्राप्नुषाम्भोक्वदेव न चैतदिष्टं ।

आ० र्थवादत्वसम्भवात् यथोक्ता देवता स्यादिति पूर्ववाद्याह ।
न स्यादिति । विमुञ्जादिगुणवादस्यार्थवादत्वेऽपि नाभूतार्थवाद-
त्वमिति परिहरति । नेति । विमुञ्जादिगुणविशिष्टप्राज्ञदृष्टेरत्र
शब्दप्राप्तिः श्रुता न चानस्य मिथ्यार्थत्वे युक्ता सम्भ्रान्ना-
देव पुनर्थात्तः सम्भवादतः श्रुतिरपि यथार्थैवेत्यर्थः । चोक्त-
दृष्टान्तं व्याचष्टे । वो हीति । इहेति वेदाख्यदाष्टान्तिशोक्तिः ।
ननु विमुञ्जादिगुणवती देवता वदन्ति वाक्यान्मुपासनाविध्य-
र्थत्वात् स्वार्थं प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते तत्राह । न चेति । अन्य-
दाहामपि वाक्यानां मानान्तरसंवादविसंवादयोरसतोः स्वार्थं
प्रामाण्यमनुभवानुसारिभिरेकत्वमित्यर्थः । ननु प्राज्ञस्य विमु-
ञ्जादिवादो न स्वार्थं मानमन्यपरत्वादादित्वयूपादिवाक्यव-
दत् आह । न चेति । आदित्वयूपादिवाक्यार्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादि-
नापवादवद्विमुञ्जादिगुणविज्ञानस्य नापवादः श्रुतस्वादि-
मुञ्जादिवादस्य स्वार्थं मानत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः । विमुञ्जादिगु-
णप्राज्ञविज्ञानान्तरवशात्तदाहस्य यथार्थत्वमेवेत्युपसंहरति ।
तत इति । चोक्तवहेदेऽपि सम्भ्रान्नादिदृष्टप्राप्तिरनिरुपपरिहा-
रक्षेत्रव्यवमुखेनोक्तमर्थं श्रुतिरेकमुखेनापि समर्थयते । विपर्यये
चेत्वादिना । ब्राह्मणस्थानार्थार्थत्वमित्युक्तिमिति ब्रह्मां निराचष्टे ।
न चेति । अपौरुषेयस्यासम्भावितसर्वदोषस्वाप्नेयपुत्रवर्षार्थेतोः
ब्राह्मणस्थानार्थार्थत्वमेकत्वमित्यर्थः । ब्राह्मणस्य यथार्थभूतार्थत्वं
निगमयति ।

भा० तस्माद्यथाभूतानेवात्मेभ्यरदेवतादीन् यादृच्यत्युपासनाथं
 प्राप्तं । नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत् स्फुटं
 नामादेरब्रह्मत्वं । तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थाप्यादाविव पुरुषदृष्टिं
 विपरीतां यादृच्यच्छास्त्रं दृश्यते । तस्माद्यथाथमेव शास्त्रतः
 प्रतिपत्तेः श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत् । न । प्रतिमावद्भेद-
 प्रतिपत्तेः । नामादावब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीतां यादृ-
 च्यति । शास्त्रं स्थाप्यादाविव पुरुषदृष्टिमिति नैतत्साध-
 वेषः । कस्माद्भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तुप्रतिपत्तस्य
 नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादाविव विष्णुदृष्टिः ।
 आत्मन्यनले हि नामादिप्रतिपत्तिः प्रतिमावदेन न तु
 नामाद्येव ब्रह्मेति । यथा स्थाणावनिर्घाते न स्थाणुरिति
 पुरुष एवायमिति प्रतिपद्यते त्रिपरीतं । न तु तथा नामादौ

भा० तस्मादिति । उपासनाथं ज्ञानार्थचेति श्रेयः । शास्त्राद्यथार्थ-
 प्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्तिरित्यत्र अभिचारं चोदयति । नामादा-
 विति । तदेव स्पुटयति । स्पुटमिति । अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टि-
 रेतस्मिंस्तद्गुडित्वाप्तिमिथा धीः । सा च यावद्ब्राह्मे गतमित्वा-
 द्विश्रुत्या फलवती । ततः शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेरेव फलमि-
 त्ययुक्तमित्यर्थः । भेदाद्यद्पूर्वकोऽन्यस्यान्यात्मतावभासो मिथ्या-
 ज्ञानं । अत्र तु भेदे भासमानेऽन्यत्रान्यदृष्टिर्विधीयते । यथा ।
 विष्णोर्भेदे प्रतिमायां ब्रह्ममात्रे तत्र विष्णुदृष्टिः क्रियते ।
 तद्भेदं मिथ्याज्ञानमित्वाद् । नेति । ननुर्थं स्पष्टयति । नामा-
 दाविति । प्रत्यपूर्वकं हेतुं व्याचष्टे । कस्मादिति । प्रतिमायां
 विष्णुदृष्टिं प्रत्यात्मन्यनलेन न विष्णुतादात्म्यं नामादेस्तु ब्रह्म-
 तादात्म्यं श्रुतमिति वैषम्यमाशङ्क्याद् । आत्मन्यनलेनेति । उक्तमर्थं
 वैषम्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । कर्ममीमांसको ब्रह्मविदेनं

भा० ब्रह्मदृष्टिर्विपरीता । ब्रह्मदृष्टिरेव केवला नास्ति ब्रह्मेति चेत्, एतेन प्रतिमात्राङ्गणादिषु विष्णादिदेवपित्रादि-दृष्टीनां तुल्यता । न च्छगादिषु पृथिव्यादिदृष्टिदर्शनात् विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृष्टीनामेवर्गादिविषयेष्वाद्येपदर्श-नात् । तस्मान्तत्सामान्यास्त्रामादिषु ब्रह्मादिदृष्टीनां विद्य-मानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः । एतेन प्रतिमात्राङ्गणादिषु विष्णादिदेवपित्रादिवस्तुदृष्टीनाञ्च सत्यवस्तुविषयत्वसिद्धिः । मुख्यापेक्ष्यत्वाच्च गौणत्वस्य । पञ्चाग्न्यादिषु चाग्नित्वादे-र्गौणत्वान्मुख्यान्वादिसङ्गाववस्त्रामादिषु ब्रह्मत्वस्य गौण-त्वान्मुख्यब्रह्मसङ्गावोपपत्तिः । क्रियायस्याविशेषाद्विद्या-

षा० प्रकटयन् प्रत्यवतिष्ठते । ब्रह्मेति । केवला तद्दृष्टिरेव नास्ति चोद्यते चोदनावशाच्च यत्नं सेत्स्यति ब्रह्म तु नास्ति माना-भावादित्यर्थः । अथ यथा देवानां प्रतिमादिषूप्रास्यमानानाम-न्वत्र सत्त्वं । यथा च वस्त्राद्यानां पितृणां ब्राह्मणादिदेहे तर्था-मात्रानामन्वत्र सत्त्वं । तथा ब्रह्मब्रह्मोऽपि नामादावुपास्यत्वादन्यत्र सत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह । एतेनेति । नामादौ ब्रह्मदर्शनेनेति यावत् । दृष्टान्तासिद्धिर्न कापि ब्रह्मास्तीति भावः । सत्यघ्नाना-दिसत्त्वं ब्रह्म नास्तीत्ययुक्तं । सदेव सौम्येदमित्यादिभ्रुतेरित्याह ।

नेति । किञ्च ब्रह्मदृष्टिः सत्यर्था शास्त्रीयदृष्टित्वात् इयमे-वर्गभिः सामेतिदृष्टिवदित्याह । ऋगादिस्मिति । तदेव स्पष्टयति । विद्यमानेति । ताभिर्दृष्टिभिः सामान्यं दृष्टित्वं वस्त्रादिति यावत् । यत्तु दृष्टान्तासिद्धिरिति तत्राह । एते-नेति । ब्रह्मदृष्टेः सत्यार्थत्ववचनेनेति यावत् । ब्रह्मास्तित्वे हेतु-कारणाह । मुख्यापेक्ष्यत्वादिति । उक्तमेव विदुषोति । पञ्चेति । पञ्चाग्नयो शुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः । आदिपदं वाग्धेन्वा-दियद्दार्ढ्यं । ननु वेदान्तवेद्यं ब्रह्मेत्येते न च तेभ्यस्तद्गीः सिद्धयति तेषां विधिवैधुर्मेधाप्रामाख्यात् तत् कुतो ब्रह्मसिद्धिरत आह ।

भा० र्थानां । यथा च दर्शपूर्णमासादिक्रियेदम्बला विशिष्टेति-
कर्त्तव्यताका एवं क्रमप्रयुक्ताङ्गा चेत्येतदलौकिकं वस्तु
प्रत्यक्षाद्यविषयं तथाभूतञ्च वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते । तथा
परमात्मेश्वरदेवतादिवस्तुसूखादिधर्मकमन्नयाद्यतीतं चे-
त्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यत इत्यलौकि-
कत्वात्तथाभूतमेव भवितुमर्हतीति ॥ न च क्रियार्थैर्वाक्यै-
र्ज्ञानवाक्यानां बुद्ध्युत्पादकत्वे विशेषोऽस्ति । न चानिश्चिता
विपर्यक्ता वा परमात्मादिवस्तुविषया बुद्धिरुत्पद्यते ।
अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत् ।

त्रियार्थैर्वाक्यैस्त्वंग्नाभावानुष्ठेया ज्ञाप्यतेऽलौकिकमपि ।
न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयं किञ्चिदस्ति । अतः
क्रियार्थैः साधर्म्यमित्ययुक्तमिति चेत् । न । ज्ञानस्य तथा-
भूतार्थविषयत्वात् । न ह्यनुष्ठेयस्य अंगस्य भावनास्वस्थानु-

षा० क्रियार्थेऽचेति । विमतं स्वार्थे प्रमादमन्नातच्चापत्वात् सम्मतवत् ।
अतो वेदान्तशास्त्रादेव ब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः । सिद्धसाध्यार्थभेदेन
वैषम्यात् अविशिष्टत्वमनिष्टमित्याशङ्कोक्तं विद्यतेति । यथा चेति ।
विशिष्टत्वं स्वरूपोपकारित्वं यजोपकारित्वञ्च यज्ञमोक्षव्यकारं
परामर्शमेवमित्यादिसं शक्यैकित्वं साधयति । प्रत्यक्षादीति ।
किञ्च वेदान्तानामप्रामाण्यं बुद्ध्यनुत्पत्तेर्वा संशयाद्युत्पत्तेर्वा नाह
इत्याह । न चेति । न द्वितीय इत्याह । न चानिश्चितेति । कौटि-
क्यास्यधिंत्वाद्वाधाचेत्यर्थः । क्रियार्थैर्वाक्यैर्विद्यार्थानां वाक्यानां
साधर्म्यमुक्तमाद्यपि । अनुष्ठेयति । साधर्म्यस्यावुक्तत्वमेव
यनक्ति । क्रियार्थैरिति । वाक्यैर्बुद्धेर्यार्थत्वादिव्यभावेऽपि
वाक्यप्रामाण्यमन्नातच्चापत्वेनाविबद्धमिति परिहरति । न
ज्ञानस्येति । अनुष्ठेयनिष्ठत्वमन्तरेण कृतो वस्तुनि प्रयोगप्रत्ययवो

भा० हेयत्वात्तथात्वं किन्तर्हि प्रमाणसमधिगतत्वात् । न च तद्विषयाया बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तथात्वं किन्तर्हि वेद-
वाक्यजनितत्वादेव ॥ वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे
सत्यनुष्ठेयत्वं विशिष्टं चेदनुतिष्ठति नोचेत् अनुष्ठेयत्वविशिष्टं
नानुतिष्ठति अनुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिरिति चेत् ।
न ह्यनुष्ठेयेऽपि पदानां संहतिरूपपद्यते । अनुष्ठेयत्वे तु
सति तादर्थ्येन पदानि संहन्यन्ते । तच्चानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं
प्रमाणं भवति । इदमनेनैव कर्त्तव्यमिति । न त्विदमनेनैव-
मित्येवंप्रकाराणां पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति । कुर्यात्
क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादित्येवमादीनामन्यतमेऽसत्यतः
परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वं ॥

आ० स्वार्थत्वमित्याशङ्क्य तयोर्विषयतयात्वार्यं तदपेक्षाप्रामाण्या-
द्यत्वं वेति विकल्प्याद्यन्दूषयति । न हीति । तदुभयविषयस्य
कर्त्तव्यार्थस्य तथात्वं न कर्त्तव्यत्वापेक्षं । किन्तु मानगम्यत्वादन्वया
विप्रकम्भकविधिवाक्येऽपि तथात्वापत्तेरित्यर्थः ॥ द्वितीयम्यत्वाद् ।
न चेति । बुद्धियश्च प्रयोगोपकल्पार्थं । कर्त्तव्यतार्थविषयप्रयो-
गादेर्नानुष्ठेयविषयत्वान्मागतं किन्तु प्रमाकरत्वात् तज्जन्मत्वा-
च्चान्वयोक्त्यातिप्रसङ्गतादवस्थादतोऽनुष्ठेयनिष्ठत्वं मानत्वेऽनुप-
बुक्तमित्यर्थः ॥ कुतस्तर्हि कार्याकार्यधियावित्वाशङ्काद् । वेदेति ॥
वेदिकस्यार्थस्याबाधेन तथात्वं सिद्धे समीहितं साधनत्वविशिष्टं
चेदह्य तदा कर्त्तव्यमिति धियानुतिष्ठति । तच्चेदनिष्टसाधनत्व-
विशिष्टं तदा न कार्यमिति धिया नानुतिष्ठति । अतो मानस्या-
वगुणानामगुणानहेतू कार्याकार्यधियावित्वर्थः ॥ तथापि ब्रह्मज्ञो
वाक्यार्थत्वं पदार्थत्वं वा नाद्यमित्याद् । अननुष्ठेयत्वमिति ॥
तस्याकार्यत्वेऽपि वाक्यार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्काद् । न हीति ।
उभयभासतीति ह्येदः ॥ द्वितीयन्दूषयति ।

भा० पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वं । अतोऽसदेतदिति चेत् । न । अस्मि मेवैवर्षणचतुष्टयोपेत इत्येवमाद्यननुष्ठेयेऽपि वाक्यदर्शनात् । न च मेवैवर्षणचतुष्टयोपेत इत्येवमादिवाक्य-
 अवशेषे मेवादावनुष्ठेयत्वबुद्धिरुत्पद्यते । तथास्मिपदसहि-
 तानां परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानां विशेषण-
 विशेष्यभावेन संहतिः कोन वार्यते । मेवादिज्ञानवत्पर-
 मात्मज्ञाने प्रयोजनाभावादयुक्तमिति चेत् । न । ब्रह्मविदा-
 प्रोति परं । भिद्यते हृदयपन्थिरिति फलश्रवणात् । संसार-
 वीजाविद्यादिदोषनिवृत्तिदर्शनाच्च । अनन्यशेषत्वाच्च तज्ज्ञा-

षा० पदार्थत्वे चेति । ब्रह्मणः शास्त्रार्थत्वमेतदित्युच्यते । कार्य्या-
 स्पृष्टेऽर्थे वाक्यप्रामाण्यं दृष्टान्तेन साधयति । नेत्यादिना । युक्त-
 क्त्वोद्धितमिच्छन्त्यर्थं वर्षणचतुष्टयं तद्विशिष्टो मेवैवर्षणत्वा-
 दिप्रयोगे मेवादावकार्य्येऽपि सम्यग्धीदर्शनात् तत्त्वमसिवाक्यादपि
 कार्य्यास्पृष्टे ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । दृष्टान्तेऽपि कार्य्य-
 धीरेव वाक्यादुदेतीत्याशङ्क्याह । न चेति । ननु तत्र क्रिया-
 पदाधीना पदसङ्गतिर्युक्ता । वेदान्तेषु पुनस्तदभावात्पदसंह-
 त्तयोगात् कुतो वाक्यप्रामाण्यत्वं ब्रह्मणः सम्भवति तत्राह । तथेति ।
 विमतमप्येवं सिद्धार्थज्ञानत्वात् सम्मतवदित्यनुमानात् तत्त्वमादेः
 सिद्धार्थस्यायुक्तं मानत्वमिति शङ्कते । मेवादीति । श्रुतिवि-
 रोधेनानुमानं धुनीते । नेत्यादिना । विददनुभवविरोधाच्च
 नैवमित्याह । संसारेति । फलश्रुतेरर्थवादत्वेनामानत्वादनुमा-
 नाबाधकतेत्याशङ्क्याह । अन्वयेति । पर्यमयीत्वाच्चिरञ्जयायेन
 जुद्धा फलश्रुतेरर्थवादत्वं युक्तं । ब्रह्मधियोऽन्यशेषत्वप्रापका-
 भावात्तत्त्वश्रुतेरर्थवादत्वासिद्धिरिति । अन्यथा शारीरका-
 वारम्भः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यनुभवाभ्यां वाक्योक्तज्ञानस्य फल-
 वत्त्वदृष्टेर्युक्ता कार्य्यास्पृष्टेऽर्थे तत्त्वमस्यादेर्मानतेत्युक्तं । सम्यति
 शास्त्रस्य कार्य्यपदत्वान्नियमे हेतुन्तरमाह । प्रमिषिद्धिति ॥

भा० नख जुडामिव फलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्तिः । प्रतिषिद्ध-
निवृत्तसम्बन्धस्य वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेयः सः । न च
प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्वाकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति ।

अकर्तव्यताज्ञाननिवृत्तैव हि परमार्थतः प्रतिषेधवि-
धीनां स्थात् । शुधार्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंज्ञकतत्त्वाभक्ष्येऽभोक्ष्ये
वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिन्नस्वाप्तादाविदं भक्ष्यमदे
भोक्ष्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयथा प्रतिषेधज्ञानस्यत्या-
नाशते । मृगदण्डिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषयस्याथा-
व्याविज्ञानेन तस्मिन्वाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञाने ऽन-
र्थकरी तद्गुणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञान-

भा० वद्यपि कलञ्जभक्ष्यादेरधःपातस्य च सम्बन्धो न कलञ्जस-
म्बन्धेदित्यादिवाक्यात्प्रतीयते । तथापि तस्यानुष्ठेयत्वादात्म्यस्य-
नुष्ठेयनिवृत्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह । न चेति । सम्बन्धस्याभावात्-
त्वादानुष्ठेयत्वार्थः । अमक्ष्यादिकार्यमिति विधिपरत्वमेव निवे-
द्यवाक्यस्य किञ्च स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । तस्यापि कार्यार्थत्वे
विधिनियेधभेदभङ्गात्तत्र च सम्बन्धभावबोधेन मुख्यस्याद्यान्तरे
रुचौ अक्षयापातान्निविद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो
निषेधशास्त्रार्थधीसंश्रुतस्य निषेधश्रुतेरकरणात् प्रसक्तक्रियानि-
वृत्तमुपलक्षितादीदासीन्वादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः ।
भावविषयं कर्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु निषेधानामिति
विज्ञेयमाशङ्क्याह । अकर्तव्येति । अभावस्य भावार्थत्वाभावात्
कर्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हिशब्दार्थः । प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि
कलञ्जभक्ष्यादिज्ञानदर्शनात् तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात् तन्निवृ-
त्तेव वाक्यमेवमिति चेन्नेत्याह । शुधार्तस्येति । विषयिप्रवाच-
तस्य प्रयोर्मांसं कलञ्जं । प्रवृत्तव्याप्यभिज्ञापयुक्तस्यान्नपानादि ।
तस्मिन्मभक्ष्येऽभोक्ष्ये च प्राप्ते बद्धमज्ञानं श्रुत्त्वानस्योत्पन्नं तन्निषेध-

भा० निमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्यस्य द-
भावे । तस्मात्प्रतिषेधविधीनां वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठतैव न
पुरुषव्यापारनिष्ठतागन्धोऽप्यस्ति । तथेहापि परमात्मादि-
याथात्म्यज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्यवसानतैव स्यात् । तथा
तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानाम्यवृत्ती-
नामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात् । परमात्मादियाथात्म्यज्ञान-
स्य स्यात्वा स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञानबाधितेऽभावः स्यात् ॥

ननु कलञ्जादिभक्षणादेरनर्थार्थत्वेन वस्तुयाथात्म्य-
ज्ञानस्य स्यत्वा स्वाभाविके तद्गच्छत्वादि विपरीतज्ञाने नि-
वृत्तिते तद्गच्छणाद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववदप्रतिषेधविषयत्वाच्छा-

भा० धीसंस्कृतस्य तद्गीकृत्या बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह । मृग-
दृष्टिकायामिति । तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थतामिति
चेन्नेत्याह । तस्मिन्निति । तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिज-
न्यप्रयत्नसाधो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः ॥ दृष्टान्तमुपसंहर-
ति । तस्मादिति ॥ दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥ न केवलं
तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्यवसानता किन्तु सर्व-
कर्मनिवर्त्तकत्वमपि सिद्धतीत्याह । तथेति । अकर्त्तृभोक्तृप्रज्ञा-
हमिति ज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावः स्यादिति सम्बन्धः ।
तस्माद्द्रव्यभावादिपरीतोऽर्थो यस्य कर्त्तृत्वादिज्ञानस्य तन्निमित्ता-
नामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः ॥ कदा पुनस्तासा-
मभावः स्यादत आह । परमात्मादीति । भ्रान्तिप्राप्तभक्षणादि
निरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेधवाक्यमानत्ववत् तत्त्वमादेरपि
प्रत्यग्ज्ञानोत्पत्त्यकर्त्तृत्वादिनिवर्त्तकत्वेन मानत्वोपपत्तिरिति समु-
दायार्थः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाशङ्कते ।

गन्विति । तस्य निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव यद्वस्तुयाथात्म्यं
तज्ज्ञानेन निषेधे कृते तत्संस्कारद्वारा सम्पादितस्मृत्या शास्त्री-
यज्ञानविपरीतज्ञाने बाधिते तत्कार्यप्रवृत्त्यभावो निमित्ताभावे

भा० स्वविहितप्रवृत्तभावो न युक्त इति चेत् । न । विपरीत-
 ज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात् । कलञ्जमृच्छा-
 दिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वञ्च यथा तथा प्रा-
 स्वविहितप्रवृत्तीनामपि । तस्मात् परमात्मयाद्यात्मवि-
 ज्ञानवतः प्रास्वविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्त-
 त्वेनानर्थत्वेन च तुल्यत्वात् परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने
 निवर्त्तिते युक्त एवाभावः ॥ ननु तत्र युक्तो नित्यानान्तु
 केवसप्रास्वनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो न युक्त
 इति चेत् । न । अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात् ।
 यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपौरुषमासादीनि काम्यानि
 कर्माणि विहितानि तथा सर्वानर्थवैजाविद्यादिदोषवत-
 स्वान्नितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रे-

षा० नैमित्तिकाभावन्यायेन युक्तो न तथाभिहोत्रादिप्रवृत्तभावो
 युक्तः । ब्रह्मविदाऽभिहोत्रादि न कर्त्तव्यमिति निषेधानुपलम्भा-
 दित्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्येनार्थान्निषिद्धमभिहोत्रादीति मन्वानः
 सांख्यमाह । नेत्यादिना ॥ शास्त्रीयप्रवृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वाद्-
 नर्थार्थत्वमृच्छादिमिथ्याद्यभिमानकृतत्वेन विपरीतज्ञाननिमित्तत्वं ।
 इतदेव दृष्टान्तावच्छम्भेन स्पष्टयति । कलञ्जेति ॥ काम्यानामज्ञान-
 हेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यां विदुषस्तेषु प्रवृत्तभावो युक्तो नित्यानान्तु
 प्रास्वमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वान्नाज्ञानकृतत्वं । प्रथवायास्यानर्थञ्च-
 चित्वाच नानर्थकरत्वं । अतस्तेषु प्रवृत्तभावो युक्तो न भव-
 तीति शङ्कते । नन्विति ॥ नित्यानां प्रास्वमात्रकृतानुष्ठानत्व-
 मसिद्धमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ तदेव प्रपञ्चयति ।
 यथेति । अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितादिक्लेशचतुष्टयोक्तिः । तैर-
 विद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्तौ तादृगनिष्टप्राप्तौ च क्रमेण रागद्वेष-
 वतः पुनश्चोष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारश्च वाञ्छतकाभ्यामेव राज-

भा० रिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिना नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते न केवलं शास्त्रनिमित्तान्येव । न चाग्नि-
होत्रदर्शनपूर्णमासचानुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्माणां स्वतः
काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति ।

कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकाम्यदोषेण कामार्थता । तथा
विद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिन-
स्तदर्थान्येव नित्यानीति युक्तं तन्नति विहितत्वात् । न पर-
मात्मचायात्म्यविज्ञानवतः भ्रमोपायव्यतिरेकेण किञ्चित्
कर्म विहितमुपलभ्यते । कर्मनिमित्तदेवतादिसर्वसाधन-
विज्ञानोपमर्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते । न चोपमर्दित-
क्रियाकारकादिविज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते । विशिष्ट-
क्रियासाधनादिविज्ञानपूर्वकत्वात् क्रियाप्रवृत्तेः । न हि देश-

भा० देवाभ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामनाभिप्रेरि-
ताविशेषप्रवृत्तियुक्तस्य नित्यानि विधीयन्ते । स्वर्गकामः पशुकाम
इति विशेषार्थिनः काम्यानि । तुल्यन्तुभयेषां केवलशास्त्रानि-
मित्तत्वमित्यर्थः ॥ किञ्च काम्यानां दुष्टत्वं ब्रुवता नित्यानामपि
तद्विद्युत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारविधिरूपे विशेषाभावाद्
दित्याह । नचेति ॥ कथन्तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राह ।

कर्तृगतेनेति । स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः
काम्यविधिरिष्टं मे स्यादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामप्रेरितावि-
शेषितप्रवृत्तिमतो नित्यविधिरित्युक्तमित्यर्थः ॥ नन्वविद्यादिदो-
षवतो नित्यानि कर्माणीत्युक्तं । परमात्मज्ञानवतोऽपि याव-
ज्जीवन्मुतेस्तेषामनुष्ठेयत्वादित्याशङ्क्य स्मृतेरविरक्तविवक्षत्वात्त्वैव-
मित्याह । न परमात्मेति । योगाख्यस्य तस्यैव श्रमः कारक-
मुच्यत इति स्मृतेर्ज्ञानपरिपाके कारकं कर्मापश्रम एव प्रतो-
यते न तथा कर्मविधिरित्यर्थः ॥ न केवलं विहितं नोपलभ्यते

भा० कात्यायनवह्निब्राह्मणादद्यादिब्रह्मप्रत्ययधारिणः कर्मा-
वसरोऽस्ति ॥ भोजनादिप्रवृत्तवसरवत् स्यादिति चेत् ।
न । अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरा-
वशकत्वानुपपत्तेः । न तु तथा नियतं कदाचित् क्रियते क-
दाचिन्न क्रियते चेति नित्यं कर्मापपद्यते । केवलदोषनिमि-
त्तत्वात् भोजनादिकर्माणोऽनियतत्वं स्यात् । दोषोद्भवा-
भिभवयोरनियतत्वात् कामानामिव काव्येषु ।

ब्राह्मनिमित्तकालाद्यपेक्षकत्वाच्च नित्यानामनियत-
त्वानुपपत्तिः । दोषनिमित्तत्वे सत्यपि यथा काव्याग्नि-

या० न सम्भवति चेत्वाह । कर्मनिमित्तेति । यदा नास्ति त्वं
संसारो जिनत्वकर्तृ भोक्तृ ब्रह्मास्तीति श्रुत्या द्वाप्यते तदा देवतायाः
सम्प्रदानत्वं करणत्वं । त्रीद्व्यादेरित्येतत् कर्ममुपमदितं भवति ।
तत् कथमकर्त्रादिज्ञानवतः सम्भवति कर्मविधिरित्यर्थः । उप-
मदितमपि वासनावशादुद्भविष्यति ततश्च विदुषोऽपि कर्म-
विधिः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । वासनावशादुद्भूतस्याभा-
सत्वादात्मकृत्या पुनः पुनर्वाधाच्च विदुषो न कर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
किञ्चानवच्छिन्नं ब्रह्मास्तीति स्मरतस्तदात्मकस्य देशादिसामेक्षं
कर्म निरवकाशमित्याह । नहीति । विदुषो भिक्षाटनादिवत्
कर्मावसरः स्यादिति शङ्कते । भोजनादीति । अपरोक्षज्ञानवतो
वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिप्रवृत्तिः । नाद्यः । अनभ्युप-
ग्रमात् तत्प्रवृत्तेर्बाधितानुवृत्तिमात्रत्वात् । अग्निहोत्रादेरबाधि-
ताभिमाननिमित्तस्य तथात्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह । नेति ।
न द्वितीयः । परोक्षज्ञानिनः ब्राह्मणप्रेक्ष्युत्पिपासादिदोषक-
कत्वात् तत्प्रवृत्तेरिच्छत्वादित्याह । अविद्यादीति । अग्निहो-
त्राद्यपि तथा स्यादिति चेन्नेत्याह । नत्विति । भोजनादि-
प्रवृत्तेरावशकत्वानुपपत्तिं विदुषोति । केवलेति । न तु तथे-
त्यादि प्रपद्यति । ब्राह्मनिमित्तेति । तर्हि ब्राह्मविहितकाला-

भा० होत्रस्य शास्त्रविहितत्वात् सायंप्रातःकालाद्यपेक्षत्वं एवं तद्भोजनादिप्रवृत्तौ नियमवत् स्यादिति चेत् । न । नियमस्याक्रियात्वात् क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वान्नासौ ज्ञानस्थापवादकरः । तस्मात् परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्वि-

धा० द्यपेक्षत्वान्नित्यानामदोषप्रभवत्वं भवेदित्याशङ्क्याह । दोषेति ॥ एवन्दोषकृतत्वेऽपि नित्यानां शास्त्रसापेक्षत्वात् कालाद्यपेक्षत्वमविरुद्धमित्याह । एवमिति ॥ भोजनादेर्दोषकृतत्वेऽपि चातुर्वर्ण्यं चरेद्भेदं यतीनान्तु चतुर्गुणमित्यादिनियमवद्विदुषोऽभिहोत्रादिनियमोऽपि स्यादिति शङ्कते । तद्भोजनादीति ॥ विदुषो नास्ति भोजनादिनियमोऽतिक्रान्तविधित्वात् । न चैतावता यथेष्टचेष्टापत्तिरधर्माधीनाऽविवेककृता हि सा । न तौ विदुषो विद्येते । अतोऽविद्यावस्थायामप्यसती यथेष्टचेष्टा विद्यादशायां कुतः स्यात् । संस्कारस्याप्यभावात् । बाधितानुष्टत्वेऽपि अभिहोत्रादेस्त्वनाभासत्वान्न बाधितानुष्टत्तिरित्याह । नेति ॥ किञ्चाविदुषां विविदुषूनामेष नियमः । तेषां विधिनिवेधगोचरत्वात् । न च तेषामप्येव ज्ञानोदयपरिपन्थी । तस्यान्यनिवृत्तिरूपस्य स्वयंक्रियात्वाभावात् । नापिसत्क्रियामाक्षिपन् ब्रह्मविद्यां प्रतिक्षिपति । अन्यनिवृत्त्यात्मनस्तदाक्षेपत्वासिद्धेरित्याह । नियमस्येति ॥ कर्मसु रागादिमतोऽधिकारात् । विरक्तस्य ज्ञानाधिकारात् । ज्ञानिनो ह्येत्वभावादेव कर्माभावात् । तस्य भोजनाद्यतुल्यत्वात् । तत्त्वमादेः सर्वथापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्तकत्वेन प्रामाण्यमतिपादितमुपसंहरति । तस्मादिति । तस्य विधिरत्पादकं वाक्यं । तस्य निषेधवाक्यवत् तत्त्वज्ञानहेतोस्तद्विरोधिमिथ्याज्ञानध्वंसित्वात् । अशेषव्यापारनिवर्तकत्वेन ब्रूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं प्रामाण्यं । मिथ्याज्ञानध्वंसे ह्येत्वभावे फलाभावन्यायेन सर्वकर्मनिवृत्तेरित्यर्थः ॥ तत्पदोपात्तं हेतुमेव स्पष्टयति । कर्मप्रवृत्तीति । यथा प्रतिषेधे भक्षणादौ प्रतिषेधशास्त्रवशात् प्रवृत्त्यभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्यात्कर्मस्यपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमित्यर्थः ॥ प्रतिषेधशास्त्रसाम्ये तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्यो-

उ० ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उजायेति तथेति तेभ्यो
वाग्दगायत् १

भा० परीतस्यूलदैतादिज्ञाननिवर्त्तकत्वात् सामर्थ्यात् सर्वकर्ष-
प्रतिषेधविषयत्वं सम्पद्यते । कर्षप्रवृत्तभावस्य तुल्यत्वाद्यथा
प्रतिषेधविषये । तस्मात्प्रतिषेधविधिवच्च वस्तुप्रतिपादनं
तत्परत्वञ्च सिद्धं प्राप्स्यस्य ॥ १ ॥

ते देवा ह एवं विनिश्चित्य वाचं वाग्भिमानिनीं देव-
तां ऊचुःकृत्वन्तः । त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गाथ औद्गाथं कर्मन् कुर्वस्य
वाग्देवतानिर्वर्त्तयिष्यमौद्गाथं कर्मन् वृष्टवन्तः । तामेव च देव-
तां अपमन्नाभिधेयां असतो मा सद्गमयेति । अथ सोपा-
सनायाः कर्षणस्य कर्तृत्वेन वागादथ एव विवक्ष्यन्ते । क-
स्मात् । यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्तृकस्यदिषथ एव च सर्वे

भा० अत्राने तथैव निश्चितिनिष्ठत्वं स्यान्नवस्तुप्रतिपादकत्वमित्याश-
ङ्गाह । तस्मादिति ॥ प्रतिषेधो हि प्रसक्तक्रियां निवर्त्तयन्त-
दुपलक्षितौदासीन्यात्मनो वस्तुनि पर्यवस्यति । तथा तत्त्वम-
स्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपादकत्वमविबद्धमित्यर्थः । वेदान्तानां
सिद्धे प्रामाण्यवदर्थवादादीनामन्यपरायामपि संवादविसंबाद-
योरभावे स्मार्थे मानत्वसिद्धौ सिद्धा विशुद्धादिगुणवती प्राब-
देवतेति चकारार्थः ॥ १ ॥

ज्ञानमिह परीक्षमायमित्येतत् प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य
ते ह वाचमित्यादि आचष्टे । ते देवा इति । अथेतनाया वाचो
नियोज्यत्वं वारयति । वाग्भिमानिनीमिति ॥ नियोज्यत्वां देवा-
नामभिप्रायमाह । वाग्देवतेति ॥ नमौद्गाथं कर्मन् अपमन्मप्रकाश्या
देवता निर्वर्त्तयिष्यति ननु वाग्देवतेति तत्राह । तामेवेति । असतो
मा सद्गमयेति अपमन्नाभिधेयां वृष्टवन्त इति पूर्वैव सम्बन्धः ॥
वाग्नाथात्म्यं कर्तृत्वादि दर्शयतोऽर्थवादस्य प्रासङ्गिकत्वात्पर्थ-

मा० ज्ञानकर्मसंख्यवहारः । वक्ष्यति हि ध्यायतीव लेलायती-
वेत्यात्मकर्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे । इहापि चाध्यायान्त
उपसंहरियति अथाहतादिक्रियाकारकफलजातं चयं वा
इदं नामरूपं कर्मैत्यविद्याविषयं । अथाहतात्तु यत्परं
परमात्माख्यं विद्याविषयमनामरूपकर्मात्मकं नेति नेती-
तरप्रतीत्याख्यानेनोपसंहरियति षष्ठे ॥ यस्तु वागादि-
समाहारोपाधिकल्पितः संसार्थात्मा तच्च वागादिसमाहा-
रपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यति तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्ये-
वानुविनश्यतीति । तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्मा-

आ० माह । अत्र चेति ॥ आत्मान्त्रये कर्तृत्वादाववभासमाने तस्य
वागाद्याश्रयत्वमयुक्तमित्याह । कस्मादिति ॥ परस्य जीवस्य वा
कर्तृत्वादि विवक्षितमिति विवक्ष्याद्यन्दूषयति । यस्मादिति ।
विचारदशायां वागादिसङ्घातस्य क्रियादिशक्तिमत्त्वात् कर्तृ-
त्वादिसदाश्रयो यस्मात्प्रतीतस्तस्मात्परस्यात्मनः स्वतन्त्रशक्ति-
शून्यस्य न तदाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ किञ्चाविद्याश्रयः सर्वो व्यव-
हारो न तज्जीने परस्मिन्नवतरतीत्याह । तद्विषय इति ।
कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति न्यायेन कर्तृत्वमात्मनोऽङ्गीकर्तव्यमि-
त्याशङ्क्य यथा च तद्योभयथेति न्यायादौपाधिकन्तस्मिन् कर्तृत्व-
मित्यभिप्रेत्याह । वक्ष्यति हीति ॥ यदुक्तमविद्याविषयः सर्वो
व्यवहार इति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । इहापीति ॥ इतश्च
परस्मिन्मात्मनि कर्तृत्वादिव्यवहारो नास्तीत्याह । अथाहता-
पिष्यति । अनामरूपकर्मात्मकमित्यस्मादुपरिष्ठात् तत्पदमध्याह-
र्त्तव्यं पृथग्विद्याविषयात् क्रियाकारकफलजातादिति शेषः ॥
माभूत् परमात्मा कर्तृत्वाद्याश्रयो जीवस्तु स्यादिति द्वितीयमाश-
ङ्क्याह । यस्त्विति । जीवशब्दवाच्यस्य विशिष्टस्य कल्पितत्वात्
न तास्त्विकं कर्तृत्वादिर्कं । किन्तु तद्वारा स्वरूपे समारोपि-
तमिति भावः ॥ आत्मनि तास्त्विककर्तृत्वाद्यभावे कल्पितमर्थ-

उ० यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् क-
ल्याणं वदति तदात्मने ।

भा० कर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा ॥ तथेति तथास्त्विति देवैरन्ना
वाक् तेभ्यो ऽर्थिभ्योऽर्थाद्योदगायदुद्गानकृतवती ।

कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थाय उद्गानकर्मणा वाचा निर्व-
र्त्तितः कार्यविशेष इति । उच्यते । यो वाचि निमित्त-
भूतायां वागादिसमुदायस्य च उपकारो निष्पद्यते वदना-
दिद्यापारेषु च एव । सर्वेषां ह्यसौ वाग्मदनाभिनिर्गृप्ता
भोगः फलं । तन्भोगं वा त्रिषु पवमानेषु कृत्वावशिष्टेषु नवसु
स्रोत्रेषु वाचनिकमार्त्तिज्यं फलं यत् कल्याणं भोगं वदति
वर्षानभिनिर्वर्त्तयति तदात्मने मद्भवेव । तद्वाचाधारणं
वाग्देवतायाः कर्म यत् सम्बन्धार्णानामुच्चारणं भतस्तदेव

भा० वादतात्पर्यमपसंहरति । तस्मादिति ॥ तात्पर्यमर्थवादस्योद्भव
नियुक्त्या वाग्देवतया यत् कृतन्तदुपन्यस्यति । तथेत्यादिना ।

उद्गाहृतं अपमन्त्रप्रकाशत्वज्ञातमोऽङ्गीकृत्य वाग्द्वाने प्रवृत्ता
चेतया कश्चिदुपकारो देवानामुद्गानेन निवर्त्तनीयः । स
च नास्तीति शङ्कते । कः पुनरिति ॥ वदनादिद्यापारे सति
यः सुखविशेषः सङ्गतस्य निष्पद्यते स एव कार्यविशेष इत्याह ।
उच्यते इति । यो वाचीति प्रवीकमादाय व्याख्यायते कथम्युन-
र्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादिना निष्पन्नं फलं सर्वसा-
धारणमित्याशङ्कानुभवमनुद्वेष्ट्याह । सर्वेषामिति ॥ त्रिषु देवा-
र्थमुद्गायन्त्या वाचः स्वार्थमपि निश्चिदुद्गानमस्ति । तथा च ज्योति-
ष्ठोत्रे वादप्रस्तोत्राणि तत्र त्रिषु पवमानास्थेषु स्रोत्रेषु वाच-
मानं फलमुद्गानेन कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्रोत्रेषु यत् कल्याणवदन-
सामर्थ्यं तदात्मने स्वार्थमेवागायत् इत्याह । तं भोगमिति ॥
ऋत्विजां क्रीतन्नात्र फलसम्बन्धः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । वाचनिक-

उ० ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यतीति
तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदे-
वेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

भा० विद्वेष्यते यत् कल्याणं वदतीति ॥ यत्तु वदनकार्यं सर्व-
सङ्घातोपकारात्मकं तद्याजमानिकमेव । तत्र कल्याणवद-
नात्मसम्बन्धासङ्गावसरं देवताया रन्ध्रमेव प्रतिख्यते ।

विदुरसुराः कथमनेनोद्गात्रा नोऽस्मान् स्वाभाविकं
ज्ञानं कर्म चाभिभूयातीत्य शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण
व्येतिषोद्गात्रात्मनाऽत्येव्यन्ति अतिगमिष्यन्तीत्येवं विज्ञाय
तमुद्गातारमभिद्रुत्याभिगम्य खेनासङ्गलक्षणेन पाप्मनाऽवि-
ध्यन्तादितवन्तः संयोजितवन्त इत्यर्थः । स यः स पाप्मा प्रजा-
पतेः पूर्वजन्मावस्थस्य वाचि न क्षिप्तः स एव प्रत्यक्षीक्रियते

भा० मिति ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यभागायदिति श्रुतमित्यर्थः ॥ कल्याणवदन-
सामर्थ्यस्य स्वार्थत्वं समर्थयते । तद्वीति ॥ कल्याणवदनं वाचोऽसा-
धारवं चेत् कक्षर्हि यो वाचीत्यादेर्विषयस्तत्राह । यत्त्विति । वाग्दे-
वतायामसुराखामवकाशन्दर्शयति । तत्रेति । स्वार्थे परार्थे चोद्गात्रे
सतीति यावत् । कल्याणवदनस्यात्मना वाचैव सम्बन्धे योऽयमा-
सङ्गाऽभिनिवेशश्च एवावसरो देवतायास्तमवसरं प्राप्येत्यर्थः ॥
अवसरमेव आकरोति । रन्ध्रमेवेति । अस्मानतीत्येति सम्बन्धः ॥

कोऽसावसुरात्त्वयस्तं व्याचष्टे । स्वाभाविकमिति ॥ तत्रोपा-
यमुपन्यस्यति । शास्त्रेति ॥ असुरानभिभूय केनात्मना देवाः
स्यास्थन्तीति विवक्षायामाह । व्येतिषेति ॥ प्रजापतेर्वाचि पाप्मा
क्षितोऽसुरैरिति कुतोऽवगम्यते तत्राह । स यः स पाप्मेति ॥ प्रति-
विद्धवदनमेव पाप्मेत्ययुक्तमदृष्टस्य क्रियातिरिक्तत्वाङ्गीकारादि-
त्याशङ्काह । येनेति । असम्भं सभानर्हं स्त्रीवर्षनादिबीभत्सं भवान-
नकम्भेतादिवर्षनं अन्तमयथादृष्टवचनं आदिशब्दात् पिशुनत्वं

उ० अथ ह प्राणमूचुस्त्वन्न उहायेति तथेति तेभ्यः
प्राण उद्गायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्य आगायत्

भा० कोऽसौ यदेवेदमप्रतिरूपमनुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति
येन प्रथुक्तोऽस्यबीभत्सानृताद्यनिष्कल्पि वदति अनेन का-
र्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यभूतासु प्र-
जासु वाचि वर्तते स एवाप्रतिरूपवदनेनानुमितः स प्रजाप-
तेर्वाचि गतः पाप्मा कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥ १ ॥

तथैव प्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्त्तकत्वाज्जपमन्त्रप्र-
काशा उपास्याञ्चेति क्रमेण परीक्षितवक्तो देवानाञ्चैत-
न्निश्चितमासीत् वागादिदेवताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः
कक्षाणविविधविशेषात्मसम्बन्धामङ्गहेतोरारासुरपाश्रंसर्गा-

भा० गृह्यते । किमत्र प्रजापतेर्वाचि पाप्मसत्त्वे मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य
स एव स पाप्मेति व्याकरोति । अनेनेति ॥ प्राजापत्यासु प्रजासु प्रति-
पन्नेनासत्त्ववदनादिना किङ्केन तद्वाचि पाप्मानुमीयते । विमतं
पाप्मपूर्वकं प्रतिकूलधीविवयत्वाद्दुःखवद्यः स पाप्मा प्रजावाच्यनु-
मितः स एव प्रजापतिवाचि पाप्मानं गमयति । विमतं कारकपूर्वकं
कार्यत्वात् घटवत् । न च प्रजागतन्दुरितं प्राजापत्यं तदिना हेत्व-
न्तरादेव स्यात् कारकानुविधायित्वात् कार्यस्य । न च तत्कार-
केऽपि परस्मिन् प्रसङ्गेपायविद्मिति श्रुतेः । न च न ह वै देवान्
पापङ्कशन्तीति श्रुतेर्न सूत्रेऽपि पापे वेधस्तस्य पञ्चावस्थायापाप-
त्वेऽपि यजमानावस्थस्य तद्भावादित्यर्थः ॥ आद्यसकाराभ्यां कार-
कस्य पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्यत्वमुच्यते । उत्तराभ्यान्तु कार्यस्यं
पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारकस्यत्वमिति विभागः । २ ॥

वाग्देवताया अपमन्त्रप्रकाशत्वमुपास्यत्वञ्च नेति निर्धास्यां-
श्रित्पर्यायचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह । तथैवेति । परीक्षा
रुचनिर्भवमाह । देवानाञ्चेति । अनुपास्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।

उ० यत् कल्याणञ्चिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन
वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽ
विध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्चिघ्र-
ति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरुचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य-
श्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेभ्य आगा-
यद्यत्कल्याणम्पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन
वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽवि-
ध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति
स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वन्न
उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद् यः श्रोत्रे
भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृणोति
तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति
तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदे-
वेदमप्रति-रूपं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

भा० दुग्धीथनिर्वर्त्तनासमर्थाः । अतोऽनभिधेयाः । असतो मास-
द्गमयेति अनुपास्याद्यामुद्धृत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति । एवमु
ख्यमनुक्ता अपि एतास्त्वगादिदेवताः कल्याणकल्याणका-
र्यदर्शनादेवं वागादिवदेवैनाः पाप्मनाऽविध्यन् पाप्मना

आ० इतरिति । इतरः चार्यकारणसङ्घातः तस्मिन्नथापकत्वं परि-
च्छिन्नत्वं अतश्चानुपास्यत्वं जपमन्त्राप्रकाशत्वञ्चेत्यर्थः । उक्ते-
रिन्द्रियैरनुक्तेन्द्रियाख्यपक्षक्षणीयानीति विवक्षितोपसंहरति ।
एवमिति । वागादिवत्त्वगादिषु कल्पकाभावान्न पाप्मवेधोऽस्ती-

उ० अथ ह मन उचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो
मन उदगायत् यो मनसि भोगस्तन्देवेभ्य आगा-
यद्यत्कल्याणं सद्गुरुपयति तदात्मने ते विदुर-
नेन वै न उद्गात्रात्येथकीति तमभिद्रुत्य पाप्मना-
ऽविध्यन्तस यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं स-
द्गुरुपयति स एव स पाप्मैवमुखत्वेता देवताः
पाप्मभिरूपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥
अथ हेममासन्यम्प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति
तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गा-
त्रात्येथकीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तस

भा० विद्रुवन्त इति यदुक्तान्तु पाप्मभिरूपासृजन् पाप्मभिः संसर्गं
कृतवन्त इत्येतद्वागादिदेवता उपासीना अपि मृत्युव्यतिग-
मनाद्यान्नरणाः सन्तो देवाः क्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
अद्यानन्तरं ह इममित्यभिनयप्रदर्शनं आसन्यं आख्ये
भवमासन्यं मुखान्तर्विषयं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति
तथेत्येवं नरणमुपगतेभ्यः स एष प्राणो मुख्य उदगायत्

भा० त्वाग्नाह । कल्याणिति ॥ पाप्मभिरूपासृजन्पाप्मनाऽविध्यन्ति-
नयोरस्ति पौनःपुन्यमित्वाग्नाह्यास्थानव्याख्येयभावात्तैवमित्वाह ।
इति यदुक्तमिति ॥ सम्प्रति मुख्यप्राणस्य मन्त्रप्रकाशत्वमुपास्यत्वञ्च
बहुमुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति । वागादीति । क्रमेणोपासीना
इति सम्बन्धः । वागादिषु नैराशानन्तर्भ्रमथशब्दार्थः । विवक्षिता-
र्थश्चापकोऽसाधारणदेवतदवयवव्यापारोऽभिनयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
दोषासंसर्गिणं दोषेण संस्पृष्टं गुणमिच्छा कुतो जातेत्वाग्नाह ।
खेनेति । तदभ्यासानुत्थरा तस्य पाप्मसंसर्गकरत्वस्याभ्यासव-

उ० यथाश्मानमृत्वा लोष्टे विध्वंसेतैव ॥ हैवविध्वं ॥

भा० इत्यादि पूर्ववत् पाप्मनाऽविध्यन्तस् वेधनकर्तुमिष्टवन्तस्ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं खेनासङ्गदोषेण वागादिषु सन्धप्रसराः तदभ्यासानुवृत्त्या संस्वरूपमाणा विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः । कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते । स यथा स दृष्टान्तो यथा लोकेऽश्मानम्याषाणमृत्वा गत्वा प्राप्य लोष्टः पांशुपिण्डः पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विध्वंसेत विचूर्णीभवेत् । एवं हैव यथायन्दृष्टान्त एवमेव विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना विष्वस्यो नानागतयो विनेशुर्विनष्टाः यतस्तत्संस्मादसुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबन्धभूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो विद्योगात् । असंसर्गधर्ममुख्यप्राणाश्रयबलाद्देवा वागादयः प्रकृता अभवन् । किमभवन् स्वन्देवतारूपमन्याद्यात्मकंवक्ष्यमाणं ।

आ० श्रादिति यावत् ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना ॥ असुरनाशेनासङ्गजनितपाप्मवियोगे हेतुमाह । असंसर्गेति । वक्ष्यमाणं सोऽधिरभवदित्यादि नेति शेषः ॥ वागादीनां स्थितानां नष्टानाञ्च कुतोऽग्न्यादिरूपत्वमित्याशङ्क्याह । पूर्वमपीति ॥ न तर्हि तेषाम्परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशङ्क्याह । स्वाभाविकेनेति ॥ परिच्छेदाभिमानादग्न्याद्यात्माभिमानस्य बलवत्त्वं सूचयति । श्राद्धेति ॥ न केवलमत्रो*क्त्वा नामेवासुराणाम् संसर्गधर्मिप्राणाश्रयादिनाशः । किन्तु तुल्यजातीयानामपीत्वभिप्रेत्याह । किञ्चेति ॥ वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन तत्संहृतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासुरपाप्मध्वंसश्च फलमित्युक्तं । तत्र

* अप्राप्तानामिति पाठान्तरः ।

उ० समाना विघ्नत्रे विनेशुस्ततो देवा अभवन्पराऽ

भा० पूर्वमप्यग्याद्यात्मानं । एवं सन्तः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमाना आसन् । ते तत्पाप्मवियोगादुज्ज्वला पिण्डमात्राभिमानं ब्राह्मणमर्षितवागाद्यग्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः । किञ्च ते प्रतिपन्नभूता असुराः पराभवन्नित्यनुवर्तन्ते । पराभूता विगृह्य इत्यर्थः ॥ यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकाञ्चिकः । एतामेवास्याधिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव क्रमेष वागादिदेवताः परीक्ष्य ताश्चापो ह्यासङ्गपाशास्यदोषवत्त्वेनादोषास्यदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य वागाद्याद्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा वैराजपिण्डाभिमानं वागाद्यग्याद्यात्मविषयं वर्तमानप्रजापतित्वं ब्राह्मणप्रकाशितं प्रतिपन्नः तथैवायं यजमानस्यैव

भा० पूर्वकल्पीययजमानस्यातिशयशान्धिल्याद्यथोक्तपञ्चवत्त्वेऽपि नेदान्तिनस्यैवमित्याशङ्क्य परास्य भवतीत्यादिस्रुतिमवतारयति । यथेति । पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वजन्मस्यो यजमानः ब्राह्मणप्रकाशितं वर्तमानप्रजापतित्वमतिपन्नो यथेति सम्बन्धः । पूर्वयजमान इत्यस्य ग्यास्या अतिक्रान्तकाञ्चिक इति । पुराकल्पमेव दर्शयति । एतामिति । तेनेति श्रुत्युक्तेनेत्येतत् । तेनैव विधिना श्रुतिप्रकाशितेन क्रमेष मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्येति शेषः । सापन्नो आहवण्यस्य द्विषमिति कुतो विशेषबन्धसिद्धत्वाद्देवस्येत्याशङ्क्याह । यत इति । तस्य हेतुत्वनिश्चये हेतुमाह । पारमार्थिकेति । अपरिच्छिन्नदेवतात्वमत्र पारमार्थिकमात्मस्वरूपं विवक्षितं । तत्तिरस्कारकारकत्वादुक्तपाप्मनो विशेषबन्धवदिति शेषः । यदाभेयोऽष्टाक्षपाण इति यत् य एवं वेदेति प्रसिद्धार्थोपबन्धवि-

उ० सुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति
य एवं वेद ॥ ७ ॥

भा० विधिना भवति । प्रजापतिस्वरूपेणात्मना परा चास्य
प्रजापतित्प्रतिपन्नभूतः पाप्मा भ्रातृव्यो भवति ॥ यतो
ऽदेष्टापि भवति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितुष्यो यस्मिन्त्रि-
विषयासङ्गजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो देष्टा च । पारमार्थि-
कात्मस्वरूपतिरस्कारणहेतुत्वात् । स च पराभवति विप्रो-
र्यते लोष्टवत्प्राणपरिव्यङ्गान् । कश्चित्कथमित्याह । य
एवंवेद । यथोक्तं प्राणमात्मन्नेन प्रतिपद्यते पूर्वजमान-
वदित्यर्थः ॥ फलमुपसंहृत्याधुनाऽऽख्यायिकारूपमेवात्रि-
त्याह ॥ कस्माच्च हेतोर्वागादीन्मुक्ता मुख्य एव प्राण आत्म-
त्वेनाश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय । यस्मादयंवा-
गादीनां पिण्डादीनाञ्च साधारण आत्मेत्येतमर्थमाख्या-
यिकया दर्शयन्त्याह श्रुतिः ॥ ७ ॥

आ० धिपरं वाक्यं । अतश्चैवं विद्यादिति विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह ।
यथोक्तमिति ॥ प्रजावत्प्रधानोपासोदत्तत्वात् हेतुपरित्याद्युत्त-
रवाक्यं गुणोपासिपरमित्याह । फलमिति । फलवन्त्यध्यान-
विधिमुक्ता सत्यत्वाख्यायिकामेवात्रिषु गुणविधित्प्रत्योपास-
नमाहानन्तरश्रुतिरित्यर्थः ॥ श्रुतिपरत्वेन चोत्तरग्रन्थमव-
तारयति । कस्माच्चेति । विशुद्धस्योक्तत्वाज्जेतन्तरं जिज्ञास्यमिति
द्यातयितुं च शब्दः । करणानां कार्यस्य तदवयवानाञ्च प्राणो
यस्मादात्मा व्यापकस्तस्मात् एवाश्रयितव्य इत्युपपत्तिनिरूप-
णार्थं तस्य व्यापकत्वमित्येतदर्थं आख्यायिकया दर्शयन्ती श्रुति-
हेतुत्वात्तस्माच्चेति शेषः । तच्छब्दस्तस्मादर्थः ॥ ७ ॥

उ० ते होचुः क्व नु सोऽभ्रदयो न इत्यमसक्ते-
त्ययमास्थेऽन्तरिति सोऽथास्य आङ्ङिरसोऽङ्गानां
हि रसः ॥ ८ ॥

भा० ते प्रजापतिप्राणा मुखेन प्राण्येन परिप्रापितदेवस्व-
रूपा इ ऊचुः उक्तवन्तः फलावस्थाः किमित्याह । क्व नु
इति वितर्के । क्व नु कस्मिन्नु सोऽभ्रूत् । सो नोऽस्यान् इत्य-
मेवमसक्तं सञ्चितवान् देवमा*वमात्मत्वेनोपगमितवान् ।
स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं लोकवदेव
स्मरन्तो विचारयमाणाः कार्यकरणसङ्घाते आत्मन्वे-
वोपसम्भवन्तः । कथमयमास्थेऽन्तरिति आख्ये मुखे च आ-
काशस्मिन्नन्तरयम्यत्यचो वर्त्तत इति । सर्वे हि लोको
विचार्याध्यवस्यति । तथा देवाः । यस्मादयमन्तरा-
काशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाजित्य वर्त्तमान उपसम्भो

षा० प्राणस्यात्मत्वादि व्यक्तीकर्तुमाख्यायिका श्रुतिं विभजते । ते
प्रजापतीति । वागादयश्चेत् प्राणमाश्रित्य फलावस्थादर्हि
किमिति प्राणं स्मरन्ति प्राप्तफलत्वादित्याशङ्क्याह । स्मरन्ति
हीति । विचारणं उपकर्मिणं कथयति । लोकवदिति । तामे-
वोपसम्भिमाम्नाङ्गादारेण विदुषोति । कथमिति । दृष्टान्तं स्पष्ट-
यति । सर्वो हीति । तथा देवा विचार्य प्राणमास्थान्तराकाशस्थं
निर्धारितवन्त इत्याह । तथेति । किमनवा कथया सिद्धमित्याश-
ङ्क्याह । यस्मादिति । उपसम्भिसिद्धेऽर्थे युक्तं समुच्चिनोति । विशे-
धेति । सर्वानेव वागादीनविशेषेणैवाग्न्यादिभावेन प्राणः सञ्चित-
वान् । न चामध्यस्थः साधारणं कार्यं निवर्त्तयति अतो युक्तितोऽप्य-

उ० सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरं लस्या मृत्यु-

भा० देवैः । तस्मात्स प्राण अथास्यो विशेषानाश्रयाश्चासक्त-
सञ्चितवान् वागादीन् । अत एवाङ्गिरसः । आत्मा कार्य-
करणानां । कथमाङ्गिरसः । प्रसिद्धं ज्ञेयदङ्गानां कार्यक-
रणलक्षणानां रसः सार आत्मेत्यर्थः । कथं पुनरङ्गिरसत्वं
तदपाये शेषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः । यस्मात्सायंमङ्गिरसत्वा-
द्विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा वि-
शुद्धश्च तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एव आत्मत्वेनाश्रयितव्य
इति वाक्यार्थः । आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगम्योऽविपरीत-
बोधाच्छ्रेयःप्राप्तेर्विपर्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात् ॥ ८ ॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति । ननु परिहृतमेत-
द्वागादीनां कल्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्यासङ्गास्यदत्ता-
भावेन । वाढं । किन्वाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या

आ० यमास्थान्तराकाशे वर्तमानःसिद्ध इत्यर्थः । आयास्यत्ववदाङ्गिरसत्वं
गुणान्तरं दर्शयति । अत एवेति । सर्वसाधारणत्वादेवेति यावत् ।
तथापि कुतोऽस्याङ्गिरसत्वं साधारण्येऽपि नभसि तदगुणत्व्येति-
त्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । अङ्गेषु च रमधातोः सार-
त्वप्रसिद्धेर्न प्राणस्य तथात्वमिति शङ्कित्वा समाधत्ते कथं पुन-
रित्यादिना । कस्माच्च हेतोरित्यादि बोध्यपरिहारमुपसंहरति ।
यस्माच्चेति । वाक्यार्थं प्रपञ्चयति । आत्मा हीति ॥ ८ ॥

प्राणस्य शुद्धत्वाद्यापकत्वाद्योपास्यत्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादि-
वदसिद्धमित्याशङ्कते । स्यान्मतमिति । शङ्कामाक्षिप्य समाधत्ते ।
नन्वित्यादिना । शब्देन स्पष्टिर्यस्यास्ति तेन स्पष्टापरस्याशुद्धता-
वदशुद्धत्वं वागादिसम्बन्धादशुद्धत्वाशङ्का प्राणस्योन्निषवतीत्यर्थः ॥

उ० दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

भा० वागादिदारेण श्रवस्यृष्टितत्पृष्टेरिवाशुद्धता शक्यत इत्याह ।
 शुद्ध एव प्राणः कुतः सा वा एषा देवता दूर्नाम चं
 प्राणं प्राथ्याम्नानमिव लोष्टवत् विध्वस्ता असुराः तं
 परासृजति । चेति । सैवैषा येयं वर्त्तमानयजमानशरीर-
 स्था देवैर्निर्धारिताऽयमाद्येऽन्तरिति देवता च स्थात्
 उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वात् । यस्यास्ता
 दूर्नाम दूरित्येवं स्थाता । नामशब्दः स्थापनपर्यायः ।
 तस्मात्प्रसिद्धास्त्वा विशुद्धिं दूर्नामत्वात् । कुतः पुनर्दूर्नामत्व-
 मित्याह । दूरं दूरे हि यस्मादस्थाः प्राणदेवताया मृत्यु-
 राशुद्धलक्षणः पाप्माऽसंश्लेषधर्म्मिन्मत्वात्प्राणस्य समीपस्थ-
 स्थापि दूरता मृत्योस्तस्माद्दूरित्येवं स्थातिरेव प्राणस्य वि-
 शुद्धिश्चापिका । विदुषः फलमुच्यते । दूरं ह वा अस्मान्

भा० तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति । आहिति । नन्वत्र
 प्राणो नेष्यते स्त्रीलिङ्गेनार्थान्तरोक्तिप्रतीतेरित्याशङ्क्याह । यं
 प्राणमिति । तस्यामूर्त्तस्य परोक्षत्वादपरोक्षवाची च कथ-
 मेतच्छब्दो युज्यते तत्राह । सैवेति । कथं प्राणो देवताशब्दे न हि
 तस्य तच्छब्दत्वं प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह । देवता चेति । यागे हि दे-
 वता कारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा । तथा प्राणोऽपि त्रयाद्यन्त्ये
 सति विहितक्रियामुबत्वाद्देवतेत्यर्थः । प्राणोपासोर्द्विविधं फलं
 यापहानिर्देवताभावश्च । तत्र यापहानेरेव प्रधानफलस्यात्र श्रव-
 बाहुर्गुणविश्लेषप्राणोपासिरिह विवक्षितेति वाक्यार्थमाह ।
 यस्मादिति । न तावत्प्राणदेवताया दूर्नामत्वं निरुद्धं तत्र
 तच्छब्दप्रसिद्धेरदर्शनात्प्रापि यैमिषं प्राणस्य प्रत्यग्दत्तेर्दूरत्वा-
 भावादित्याक्षिपति । कुतः पुनरिति । परिहरति । आहिति ।

उ० सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं
मृत्युमपहत्य

भा० मृत्युर्भवति । अस्मादेवंविदो य एवं वेद । तस्मादेवमिति
प्रकृतं विभुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्य इत्यर्थः । उपासनं
नामैवापास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञायते
तथा मनसोपगम्यामगं चिन्तनं लौकिकप्रत्यवायवधानेन
यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति ॥ लौ-
किकात्माभिमानवत् । देवो भूत्वा देवानप्येति किन्देवतो
ऽस्यां प्राच्यां दिशस्तीत्येवमादियुतिभ्यः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूरं च वास्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तं । कथं
पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीत्युच्यते एवंविचविरोधादि-
न्द्रियविषयसंशर्गसङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो
हि विरुध्यते । वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वा-

प्मा० कथं पाप्मसन्निधौ वर्तमानस्य ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याह । असंश्ले-
षेति । उपास्ये सदा भावयतीति यावत् ॥ ब्रह्मज्ञानादिव प्राणत-
त्त्वज्ञानात्पञ्चसिद्धिसंभवे किं सदा तद्भावनेत्याशङ्क्य भावना-
पर्यायोपासनशब्दार्थमाह । उपासनं नामेति । दीर्घकाला-
दरनैरन्तर्यरूपविशेषवचनं विवक्षित्वाह । लौकिकेति । तस्य
मर्थ्यादां दर्शयति । यावदिति । मनुष्योऽहमितिवद्देवो ऽहमिति
यस्य जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिसस्यैव देहपातादूर्ध्वं तद्भावः
फलतीत्यत्र प्रमाद्यमाह । देवो भूत्वेति । का देवता रूपं तवेति ।
किंदेवोऽसि तद्भावो भातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कश्चिद्वान्तरभवतार्थं वृत्तं कीर्त्तयति सा वा इति । नित्यानृणा-
नात्पापज्ञानिर्धर्मात्पापक्षयश्रुतेः । न चेदमुपासनं नित्यं नैमित्तिकं
वा देवतात्मत्वकामिनो विधानात्तत्कथं पापमेवंविदो दूरे भवती-

भा० भाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च । शास्त्रजनितो हि प्राणात्मा-
भिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा दूरभवतीति युक्तं विरोधा-
त्तदेतत् प्रदर्शयति । सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थमेतासां
वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्र-
युक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्माना सर्वां चिद्यते
स ह्यतो मृत्युसं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽप-
च्छिद्यापहृत्य प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्यु-
च्यते । विरोधादेव तु पापैवंविदो दूरङ्गमो भवति किं
पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्येत्युच्यते ॥

आ० न्याक्षिपति । कथं पुनरिति ॥ विरोधिसन्निपाते पूर्वभ्रंसमाव-
श्यकं मन्वानः समाधत्ते । उच्यते इति ॥ उक्तमेव यनक्ति । इन्द्रि-
येति ॥ इन्द्रियाणां विषयेषु संसर्गे बोऽभिभिवेशस्तेन जनितः पाप्मा
परिच्छेदाभिमानो परिच्छिन्नेऽप्राणात्मन्यात्माभिमानवतो विव-
च्यते परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ विरोधं
साधयति । वागादीति ॥ पाप्मानो वागादिविशेषवत्त्वात्मनि
विशिष्टोऽभिमान हेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने भ्रंसे
युज्यते । दृश्यते हि । चाख्यानभाष्यावबन्धिनो जलस्य मङ्गाद्य-
*विशेषभावापत्तावपेयत्वनिवृत्तिः । अमुच्यमि पयः प्राप्य मङ्गां
याति पवित्रतामिति न्यायादित्यर्थः ॥ यत्रैसर्गिकाज्ञानजन्यं तदा-
मन्तुकप्रमाद्यज्ञानेन निवृत्तंते । यथा रज्जुसर्पादिज्ञानं । नैसर्गि-
काज्ञानजन्यञ्च पाप्मा । तेन प्रामाणिकप्राखविज्ञानेन तद्दृष्टिरि-
त्याह । स्वाभाविकेति । नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्वाध्यबाध-
कत्वव्यवस्थायोऽग्राह्योरपि मिथो बाधः स्यात्तत्राह । शास्त्रजनितो
हीति । उक्तमेव पापभ्रंसरूपविद्यापन्नं प्रपञ्चयितुमुत्तरवाक्य-
मित्याह । तदेतदिति । मृत्युमपहृत्य यथासांन्दिशामन्तस्तद्रमया-
द्यन्नागेति सम्बन्धः । कथं पाप्मा मृत्युवच्यते तत्राह । स्वाभाविकेति ॥

* मङ्गास्यविशेषभावात् पयत्वनिवृत्तिरिति पञ्चकान्तरपाठः ।

उ० यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार तदासां

भा० यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामन्तोऽवसानं तत्तत्र गमयाञ्चकार गमनं कृतवानित्येतत् । ननु नास्ति दिशामन्तः कथमन्तं गमितवानित्युच्यते । श्रौतविज्ञान-वज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामन्तो देशान्तोऽरण्यमिति यददित्य-दोषः तत्तत्र गमयित्वासां देवतानां पाप्मन इति द्वितीया बह्वचनं विन्यदधादिविधं न्यग्भावेनादधात्स्थापितवती प्राणदेवता प्राणात्माभिमानमून्येवमन्यजनेष्विति सामर्थ्या-दिन्द्रियसंसर्गजो हि स इति प्राण्याश्चयतावगम्यते । तस्मात्तमन्तं जनं नेयात् न गच्छेत्सन्नाषणदर्शनादिभिर्न संसृजेत् । तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो

भा० अपहृत्येत्तत्र पूर्ववदन्वयः । प्राणदेवता चेत्याप्तानं इति स-दैव किञ्च हन्यादित्याशङ्क्याह । प्राणात्मेति । भवतु प्राणो वागा-दीनां पाप्मनोऽपहृन्ता विदुषस्तु किमायातमित्याशङ्क्याह । विरोधादेवेति । अनन्ताकाशदेशत्वाद्दिशामन्ताभावाद्यत्रासा मित्याद्ययुक्तमिति शङ्कते । नन्विति । शास्त्रीयज्ञानकर्म्मसंस्कृतो जनो मध्यदेशः । प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेशत्वात् तत्राप्यन्त्यजाधिष्ठितदेशस्य पापीयस्वस्वीकारादतत्त्वं जनं तदधि-ष्ठितश्च देशमवधिष्णुत्वा तेनैव निमित्तेन दिशां कल्पितत्वादान-न्त्याभावात्पूर्वोक्तजनानिरिक्तजनस्य तदधिष्ठितदेशस्य चान्त-त्वोक्तेर्मध्यदेशान्यो देशो दिशामन्त इत्युक्ते न काचिदनुपपत्ति-रिति परिहरति । उच्यत इति । किमित्यन्त्यजनेष्वित्यधिका-वापः क्लियते तत्राह । इति सामर्थ्यादिति । देशमात्रे पाप्मावस्थानानुपपत्तिरित्यर्थः । तामेवानुपपत्तिं साधयति । इन्द्रियेति ।

उ० पाप्मनो विन्यदधात्स्मानं जनमियान्नात्तमिषा-
नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं
मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

भा० हि सः तज्जननिवामं चान्तं दिग्गतवद्वाच्यं नेषाज्जन-
ब्रूयमपि जनमपि तद्देवविद्युक्तमित्युक्तमित्यभिप्रायः । ने-
दिति परिभयार्थे निपातः । इत्थं जनसंसर्गे पाप्मानं मृत्यु-
मन्ववायानीति । अनु अत्र अयानीति अनुगच्छेयमि-
त्येवं भीतो जनमन्तं नेषादिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ १० ॥

सा वा एषा देवता तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्म्मफलं वागा-
दीनामग्याद्यात्मत्वमुच्यते । अथैना मृत्युमत्यवहत् । यस्या-
दाद्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञाने-
नापहृतस्तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः । तस्यात्स

भा० भवतु यथोक्तो दिशामन्तस्तथा च पाप्मसंसर्गोऽस्तु तथापि किमा-
यातमित्याशङ्क्य तस्य शिष्टैस्त्याग्यत्वमित्याह । तस्मादिति ॥
निषेधद्वयस्य तात्पर्यमाह । जनश्रूयमपीति ॥ प्राणोपासि-
प्रकरणे निषेधश्रुतेस्तदुपासकेनैवायं निषेधोऽनुष्ठेयो न सर्वैरि-
त्याशङ्क्याह । नेदित्यादिना । इत्थं श्रुतुत्वं निषेधं न चेदहङ्कुर्वी
ततः पाप्मानमनुगच्छेयमिति निषेधातिक्रमादिति सर्वस्य भयं
जायते न प्राणोपासकस्यैव । अतः सर्वेऽपि पापाङ्गीतो न
भवन्गच्छेद् वाक्यं हि प्रकरणाद्भवदित्यर्थः ॥ १० ॥

द्विविधमुपासिप्रकं पापहानिर्देवताभावश्च । तत्र पाप-
हानिमुपदिशता प्रासङ्गिकसाधारणो निषेधोदर्शितः । सम्प्रति
देवताभावं ब्रह्ममुत्तरवाक्यमिति प्रतीकोपादानपूर्वकमाह ।
सा वा एषेति ॥ अथ शब्दावस्योत्तितमर्थं कथयति । यस्यादिति ॥

उ० स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्य-
मुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽप्यग्निः परेण मृत्युमति-
क्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

भा० एव प्राण* एना वागादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्युमतीत्या-
वहत्प्राणयत्स्वं स्वमपरिच्छिन्नमम्बादिदेवतात्मरूपं । ११ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । स प्राणो वाचमेव
प्रथमां प्रधानामित्येतदुद्गीयकर्मणीतरकरणापेक्षया सा-
धकतमत्वं प्राधान्यं तस्यासां प्रथमामत्यवहद्वहनं कृत-
वान् । तस्याः पुनर्मृत्युमतीत्योढायाः किंरूपमित्युच्यते ।
सा वाक् यदा यस्मिन् काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यत
अतीत्यामुच्यत मोक्षिता स्वयमेव तदा सोऽग्निरभवत्सा
वाक् पूर्वमप्यग्निरेव वती मृत्युविद्योगेऽप्यग्निरेवाभवत् ।
एतावांसु विशेषेण मृत्युविद्योगे । सोऽप्यमतिक्रान्तोऽग्निः
परेण मृत्युं परस्वामृत्योर्दीप्यते । प्राप्नोषामृत्युप्रति-
बद्धोऽध्यात्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीदि-
दानीं तु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युविद्योगात् ॥ १२ ॥

आ० पाप्मापहन्तात्मनूद्यावशिष्टभागं वाचके । तस्मात्स एवेति ॥ ११ ॥
सामान्योक्तमर्थं विशेषेण प्रपञ्चयति । स वै वाचमित्यादिना ॥
कथं वाचः प्राथम्यं तदाह । उद्गीयेति ॥ वाचो मृत्युमतिक्रान्ता-
या रूपं प्रपञ्चपूर्वकं प्रदर्शयति । तस्या इति ॥ अग्निरमित्य-
विदोषं धुनीते । सा वागिति ॥ पूर्वमपि वाचोऽप्यित्येनोपासना
कथ्यन्तदमित्यमित्याशङ्काह । एतावानिति ॥ उक्तं विशेषं
विशदयति । प्रागिति ॥ १२ ॥

* एता इतिपाठान्तरः ।

उ० अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आक्षित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवत्स्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भा-

भा० तथा प्राणः प्राणो वायुरभवत् । स तु पवते मृत्युं परे-
णातिक्रान्तः । सर्वमन्वदुक्तार्थं । १३ ॥ तथा चक्षुरादित्योऽ
भवत् स तु तपति । १४ ॥ तथा श्रोत्रं दिशोऽभवत् ।
दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः । १५ ॥ मनश्चन्द्र-
मा भाति । यथा पूर्वं यजमानं वागाद्यन्धादिभावेन मृत्यु-
मत्यवहत् । एवमेवं वर्त्तमानद्यजमानमपि च वै एषा प्राण-
देवता अतिवहति । वागाद्यन्धादिभावेनैव यो वागादि

षा० वागादीनामगन्धादिदेवतात्प्राणावुपासकस्य क्षिमायातं । न
हि तद्देव तस्य अक्षमित्वात्प्रज्ञात् । यद्येति । देवतात्प्रतिबन्ध-
वान्नाप्यगः सर्वानपोऽस्योक्तवत्संज्ञा वागादीनामुपासकोपाधि-
भूतावागन्धादिदेवतास्यैव सोऽपि सदा प्राणमात्मत्वेन ध्यायन्
भावनावशाद्देवाजं यदं पूर्वयजमानवदाप्नोतीति भावः । कस्येदं
अक्षमित्वात्प्राणावां उपासकं विद्मिनष्टि । यो वागादीति । उक्ता-

उ० त्येवꣳ ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति
य एवं वेद ११६ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किञ्चान्मद्यतेऽ
नेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति १ १७ ॥

भा० पञ्चकवित्रिंशं प्राणं वेद तं यथा यथोपासते तदेव भव-
तीति श्रुतेः । १६ ॥

अथात्मने । यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं
तथा मुख्याऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यं फल-
मागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेष्वद्यानन्तरं त्रिष्टेषु नवसु सो-
चेत्त्वात्मने आत्मार्थमन्नाद्यमन्नञ्च तदाद्यन्नाद्यमागा-
यत् । कर्तुः कामसंयोगो वाचनिक इत्युक्तं ॥ कथं पुनस्तद-
न्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह ।
यत्किञ्चेति । सामान्यान्नमत्र परामर्शार्थः । हीति हेतौ य-
स्माहोके प्राणिभिर्यत्किञ्चिदन्नमद्यते भक्ष्यते तदनेनैव प्रा-
णेनैव । अन्न इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अन्नः शब्दः सान्तः

आ० पासनस्य प्रागुक्तं कश्चमनुगुचमित्यत्र मानमाह । तं यथेति ।
उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकदम्बसङ्घातस्य विघाटफलं नाम गुणा-
न्तरं वक्तुमुत्तरवाक्यं ॥ १३ । १४ । १५ । १६ ॥

तदादाय थाकरोति । अथेत्यादिना ॥ कश्चमुक्तातुर्विज्ञीतस्य
कश्चसम्बन्धस्तत्राह । कर्तुरिति ॥ अन्नाजानमार्त्विग्यमित्यत्र
प्रअप्रपूर्वकं वाक्यश्लेषमनुकूलयति । कथमित्यादिना ॥ तमेव
हेतुमाह । यस्मादिति । प्राणेनैव तदद्यत इति सम्बन्धः ॥
यस्मादित्यस्य तस्मादित्यादिभाष्येऽन्वयः । अमितेर्जातोऽन्नशब्द-
स्येत्याद्यपर्यायकार्षिं कथं शकटे तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह । अन्नः शब्दः

उ० ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं त-
दात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्ननु आभजस्वेति ते

भा० प्रकटवाची यस्तन्वः सरान्तः न प्राणपर्यायः प्राणेनैव
तदद्यत इत्यर्थः । किञ्च न केवलं प्राणेनाद्यत एवासाद्य-
न्तस्मिन्हरीराकारपरिणतेऽद्याद्ये इह प्रतिष्ठति प्राण-
संख्याप्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमाजीतमन्नाद्यं । यदपि
प्राणेनासादनं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादि-
खिव कस्याप्यसङ्गप्राणमसम्भवः प्राणेऽस्ति ॥ १७ ॥

ते देवाः । मन्ववधारणमयुक्तं प्राणेनैव तदद्यत इति ।
वागादीनामप्यस्मिन्नोपकारदर्शनार्थेव दोषः । प्राण-
दारत्वान्तदुपकारस्य । कथं प्राणदारकोऽप्यकृतो वागादी-
नामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह । ते वागादयो देवाः
स्वविषयस्योतनाद्देवा अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुखं प्राणमिदमेता-

भा० इति इतश्च प्राणस्य स्वार्थमज्ञानं युक्तमित्याह । किञ्चेति प्राणेन
वागादिवदात्मार्थमज्ञानमाजीतश्चेत्तर्हि तस्यापि पाप्मवेधः स्यादि-
त्याशङ्क्याह । यदपीति । इहान्ने देहाकारपरिणते प्राणसिद्धति
वदन्नुसादिबन्ध वागादयः स्थितिभाजः । प्राणजातस्त्रिणय
प्राणस्यात्ममिति न पाप्मवेधश्चिन्नस्त्रीत्वार्थः । १७ ॥

भर्ता श्रेष्ठः पुरोऽन्तोत्पादिमुखविधानार्थं वाक्कात्तरमादत्ते । ते
देवा इति । तस्य विवक्षितमर्थं वक्षुमादावाक्षिपति । नन्विति ॥
अयुक्तत्वे हेतुमाह । वागादीनामिति ॥ अवधारणामुपपत्तिं दूष-
यति । नैव दोष इति ॥ यथा प्राणस्योपकारोऽप्यकृतो न वागा-
दिदारकस्तथा तेषामपि नासौ प्राणदारको विशेषाभावादिति
प्रकृते । कथमिति ॥ वाक्त्वेन परिहरति । इतमर्थमिति ॥ आह

उ० वै माभिसंविशतेति तथेति तथुं समन्तं परिण्य
विशक्त ॥

भा० वस्त्रातोऽधिकमस्ति । वै इति स्मरणार्थं । *इदन्तत्सर्वमेताव-
देव किं यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके तत्सर्वमात्मने
आत्मार्थमागासीरगीतवान्स्वागानेनात्मसात्कृतमित्य-
र्थः । वयञ्चात्मन्तरेण स्थातुमोत्सहामहे ऽतोऽनुपस्थासो
ऽस्मान्स्मिन्नन्ने आत्मार्थे तवाग्ने आभजस्वाभाजयस्व । षि-
चोऽन्नवणं ह्यन्दसं । अस्मांश्चात्मभागिनः कुर्व इतर आह ।
ते यूथं यद्यन्मार्थिनः वै मा मामभिसंविशत समन्ततो
मामाभिमुख्येन निविशतेत्येवमुक्तवति प्राप्ते तथेत्येवमिति
तन्प्राणं परिसमन्तं परिसमन्ताद्भ्यविशन्त निश्चयेना-
विशन्त तन्प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्त इत्यर्थः ॥

आ० विभेषमिति शेषः ॥ तेषां देवत्वं साधयति । स्वविययेति ॥ तत्र
प्रसिद्धिं प्रमादयितुं वै शब्द इत्याह । वा इति ॥ स्मरणार्थं इति
तत्प्रसिद्धिद्वयार्थस्थेति शेषः ॥ वाक्यार्थमाह । इदन्तदिति । एता-
वत्त्वमेव व्याचक्षे । तत्सर्वमिति । किमिदं प्राकार्यमन्नामानं
नाम तदाह । आगानेनेति ॥ आ पुनरेवावता भवताकृति-
कृताह । वयञ्चेति ॥ अन्नमन्तरेण ममापि स्थातुमशक्तेर्मदर्थ-
न्तदागीतमिति चेत्तत्राह । अत इति ॥ आभजस्वेति श्रूयमात्रे
अथमन्यथा व्याख्यायते तत्राह । त्विच इति ॥ तवैवाग्नेस्वामित्व-
मस्माकमपि तन्न प्रवेष्टमानं स्थित्वर्थमपि स्थितमिति वाक्या-
र्थमाह । अस्मांश्चेति । वैशब्दो यद्यर्थे प्रयुक्तः ॥

* इदन्तत्सर्वं किं यदन्नं लोके तत्सर्वमेतावदेवेति विभेषपाठः ।

उ० तस्माद्यदनेनान्नुमन्ति तेनेतास्तृप्यन्त्येव॥ ह वा
एन॥ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वाना॥ त्रेष्टः
पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ

भा० तथा निविष्टानां प्राणानुस्रया तेषां प्राणैवाद्यमानं
प्राणवित्तिकरं यदन्नं तन्निकरं भवति न ज्ञातस्तेषाञ्च
सम्बन्धो वागादीनां । तस्माद्युक्तमेवावधारणमनेनैव तद-
द्यत इति । तदेव चाह । तस्माद्यस्मात्प्राणव्ययतयैव प्रा-
णानुस्रयाभिसन्निविष्टा वागादीनान्देवतास्तस्माद्यदन्नम-
नेन प्राणेनात्ति लोकस्तेनाग्नेता वागाद्यासृष्यन्ति । वा-
गाद्यात्रयग्राह्यं यो वेद वागादद्यश्च पञ्च प्राणात्रया इति
तमखेवमेव ह वै ज्ञा ज्ञातय अभिसंविशन्ति वागादद्य इव
प्राणं । ज्ञातीनामात्रयशीयो भवतीत्यभिप्रायः । अभि-
सन्निविष्टानां च ज्ञानां प्राणवदेव वागादीनां ज्ञानेन
भर्ता भवति । तथा त्रेष्टः पुरोऽद्यत एता गन्ता भवति ।
वागादीनामिव प्राणः तद्यान्नादोऽजामवावीत्यर्थः । अधि-

षा० प्राणं परिवेक्ष्य तदनुस्रया वागादीनामग्राह्येनामवस्थान-
क्षेत्रेणामपि प्राणवदन्नसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह । तथेति ।
तस्मात्प्राणस्यान्नवशाद्वागादीनिस्त्रिभन्नुपपत्त्येतिन्नर्थः । वागादीना-
मन्नसन्धोपकारस्य प्राणदारत्वे सिद्धे यन्नितमाह । तस्मादिति ।
तेषामन्नसन्धोपकारस्य प्राणदारत्वे वाक्यश्रयं संवादयति ।
तदेवेति । विद्याफलं दर्शयन् गुणजातमुपदिशति । वागादीति ।

उ० हैवंविदं स्वेषु प्रतिपत्तिर्बुभूषति न है-वालं
 भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै-
 तमनुभार्यान् बुभूषति स है-वालं भार्येभ्यो
 भवति ॥ १८ ॥ * प्रतिबुभूषति

भा० पतिरधिष्ठाय च प्राणयिता स्वतन्त्रः पतिः प्राणवदेव वागा-
 दीनां च एवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलम्भवति । किञ्च
 य उ ह एवं विदं प्राणविदम्यति स्वेषु ज्ञातीनामग्रे प्रति-
 पत्तिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्यद्धि भवितुमिच्छति
 सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्यद्धिनो न है वासं न पर्याप्तो
 भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवितुमित्यर्थः । अथ पुनर्य एव
 ज्ञातीनामग्रे एतमेवविदं वागादय इव प्राणमन्वुगतो
 भवति यस्यैवै तमेवविदमन्वेवानुवर्त्तयन्नेवात्मीयान्
 भार्यान्बुभूषति भर्त्तुमिच्छति यथैव वागादयः प्राणानु-
 वृत्त्या आत्मबुभूषव आसन् । स है वासं पर्याप्तो भार्येभ्यो
 भरणीयेभ्यो भवति भर्त्तुं नेतरः स्वतन्त्रः ॥ १८ ॥

आ० वेदनमेव व्याचष्टे । वागादयश्चेति । स च प्राणोऽहमस्मीति
 वेदेति चकारार्थः । अनामयावी आधिरहितो दीप्ताप्रिरिति
 यावत् । सम्प्रति प्राणविद्यां ज्ञोतुं तद्विद्यावद्विदेविष्यो दोष-
 माह । किञ्चेति । इदानीं प्राणविदम्यति अनुराजे चाभं दर्शयति ।
 अथेत्यादिना ॥ १८ ॥

उ० सोऽप्यास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अङ्गानां रसः प्राणो हि वा अङ्गानां रसः

भा० सर्वमेतन्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तं । कार्यकरणानामात्मत्व-
प्रतिपादनाय प्राणस्याङ्गिरसत्वमुपन्यस्तं । सो वास्य आङ्गि-
रस इति अस्माद्धेतोरयमाङ्गिरस इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्त-
स्तद्धेतुसिद्ध्यर्थमारभ्यते । तद्धेतुसिद्ध्यापत्तं हि कार्य-
करणात्मत्वं प्राणस्थानकारस्य वागादीनां प्राणाधीनतोक्ता ।
सा च कथमुपपादनीयेत्याह । सो वास्य आङ्गिरस
इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयते । उत्तरार्थं प्राणो वा
अङ्गानां रस इत्येवमन्तं वाक्यं यथा व्याख्यातार्थमेव पुनः
स्मारयति । कथमप्राणो वा अङ्गानां रस इति । प्राणो
हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ अङ्गानां रसः । प्रसिद्धमेतन्प्रा-
णस्याङ्गिरसत्वं न वागादीनां । तस्माद्युक्तं प्राणो वा इति

षा० ते देवा अत्रुवमित्यादौ मुक्तविधिर्विवक्षितो न विशिष्टवि-
धिर्मुक्तफलस्यैवान्न अबवादित्याह । सर्वमेतदिति । उत्तरग्रन्थस्य
व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं व्यवहितमनुवदति । चायंकारणानामिति ।
अनन्तरग्रन्थमवतारयति । अस्मादिति । किमित्याङ्गिरसत्वसाध-
नो हेतुः साधनीयस्तत्राह । तद्धेतुमिति । सव्यत्वव्यवहितं सम्बन्धं
दर्शयति । अनन्तरश्चेति । प्रकारान्तरं बुभुक्ष्यमानमिति
सूचयितुं च शब्दः । तर्हि यदुपपादनीयं तदुच्यतां किमित्युक्तस्य
पुनर्वक्तिरित्याशङ्क्याह । उत्तरार्थमिति । प्रतिष्ठानुवादे
वक्ष्यमाणहेतोरुपयोगीत्यर्थः । यथोपन्यस्तमेवेत्यादि प्रपञ्चयति ।
प्राणो वा इति । उक्तार्थनिर्बन्धहेतुं पृच्छति । कथमिति ।
तत्र प्रसिद्धिं हेतुं कुर्वन् परिहरति । प्राणो हीति । प्रसि-

उ० स्तस्मैद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव
तच्छुद्यत्येष हि वा अङ्गानां रसः ॥ १६ ॥

भा० स्मरणं । कथं पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह । तस्माच्छब्द
उपसंहारार्थं उपरित्वेन सम्बध्यते । यस्माद्यतोऽवयवात्क-
स्मादनुक्तविशेषाद्यस्मात्कस्माद्यतः कुतश्चिच्चाङ्गाच्छरीरा-
वयवाद्दविशेषितात्प्राण उत्क्रामत्यपसर्पति तदेव तत्रैव
तदङ्गं शुद्ध्यति नीरसश्भवति शेषमुपैति । तस्मादेष हि
वा अङ्गानां रस इत्युपसंहारः । अतः कार्यकरणाना-
मात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धमात्मापाये हि शेषो मरणं स्या-
त्तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्मादपास्य वागा-
दीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥ १६ ॥

आ० द्विमेव प्रकटयति । प्रसिद्धमिति । स्मरणं प्रसिद्धस्याङ्गिरस-
त्वस्येति शेषः ॥ प्रसिद्धिरसिद्धेति शङ्कते । कथमिति ॥ तामन्व-
यत्यतिरेकाभ्यां साधयति । अत आह्वेति ॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्या-
र्थमाह । यस्मात्कस्मादिति । उक्तेन व्यतिरेकेणानुक्तमन्वयं समु-
च्चेतुं च शब्दः । तस्माच्छब्दस्योपरिभावेन सम्बन्धमुक्तं स्पष्टयति ।
तस्मादिति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामङ्गरसत्वे प्राणस्य सिद्धे फलि-
तमाह । अत इति ॥ उक्तन्यायादङ्गरसत्वे सिद्धेऽपि कथमात्म-
तत्वं सिध्येदित्याशङ्क्याह । आत्मेति ॥ अस्तु प्राणः सङ्घातस्यात्मा
तथापि किं स्यात्तदाह । तस्मादिति ॥ भवतु प्राणाधीनं
सङ्घातस्य जीवनं तथापि कथं तस्यैवोपास्यत्वमित्याशङ्क्याह ।
तस्मादयास्येति ॥ १६ ॥

उ० एष उ एव बृहस्पतिर्वीग्वै बृहती तस्या एष
पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २० ॥

भा० एष उ । न केवलं कार्यकरणयोरेवात्मा प्राणो रूपकर्ष-
भूतयोः किन्तर्हि अग्न्यजुःसाक्षां नामभूतानामात्मेति ।
सर्वात्मकतया प्राणं सुवन् महीकरोति उपास्यताथ ।
एष उ एव प्रकृत आग्निरसो बृहस्पतिः । कथं बृह-
स्पतिरिति । उच्यते । वाम्बै बृहती बृहती इन्दः षट्-
त्रिंशदक्षरा । अनुष्टुप् च वाक् कथं । वाम्बा अनुष्टुबिति
श्रुतेः । सा च वागनुष्टुम्बृहत्यां इन्दस्वप्नार्भवति । अतो
युक्तं वाम्बै बृहतीति प्रसिद्धवदक्तं । बृहत्याच्च सर्वा

आ० बृहस्पत्यादिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यान्तरमवतारयति ।
एष इति । तस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह । न केवलमिति ।
कार्यं सूक्ष्मशरीरं प्रत्यक्षतो रूपमात्रं रूपात्मकं करणञ्च ज्ञान-
क्रियाशक्तिमत्कर्मभूतं तयोरात्मा प्राण इत्युक्त्वा नामराशेरपि
वथेति वक्तुं कथिक्वाचतुष्टयमित्यर्थः । किमिति प्राणस्य आत्म-
त्वेन सर्वात्मत्वोक्त्या कृतिरित्याशङ्काह । उपास्यतायेति । उशब्दे-
ऽप्यर्थो बृहस्पतिशब्दाद्परि सम्बध्यते । बृहस्पतिर्देवानां पुरो-
हित आसीदिति श्रुतेर्देवपुरोहितो बृहस्पतिरुच्यते । तत्कथं
प्राणस्य बृहस्पतित्वमिति शङ्कते । कथमिति । देवपुरोहितं
थावर्तयितुमुत्तरवाक्येनोत्तरमाह । उच्यत इति । प्रसिद्धवचनं
कथमित्याशङ्काह । बृहतीति । इन्द इति । सप्त हि गायत्र्या-
दीनि प्रधानानि इन्दांसि तेषां मध्यमं इन्दो बृहतीत्युच्यते ।
सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धेत्यर्थः । भवतु यथोक्त्वा
बृहती तथापि कथं वाम्बै बृहतीत्युक्तं तत्राह । अनुष्टुप् चेति ।
इतिश्रदक्षरा तावदनुष्टुबिन्धा सा आष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः

भा० अचोऽन्तर्भवन्ति प्राणसंस्तुतत्वात् । प्राणो वृहती प्राण-
 अच इत्येव विद्यादिति श्रुत्यन्तरात् । वागात्मत्वाच्चर्चा
 प्राणेऽन्तर्भावः । तत्कथमित्याह । तस्या वाचो वृहत्या
 अच एष प्राणः पतिः । तस्या निर्वर्त्तकत्वात् कौष्ठ्याग्नि-
 प्रेरितमारुतनिर्वर्त्त्या हि अक् पासनादाचः पतिः प्राणे-
 न हि पास्यते वाक् । अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात् ।
 तस्माद् वृहस्यतिः अर्चा प्राण आत्मेत्यर्थः ॥ २० ॥

भा० षट्त्रिंशद्वारायां वृहत्यामन्तर्भवत्यन्तरसंख्याया महासङ्ख्याया-
 मन्तर्भावादित्याह । सा चेति ॥ वागनुसुमीरनुसुमुहयोऽशो-
 क्तमैक्यमुपजीय्य फलितमाह । अतः इति । भवतु वागात्मिका
 वृहती तथापि तत्पतित्वेन प्राणस्य कथम्कथपतित्वमित्याशङ्क्याह ।
 वृहत्याचेति । सर्वात्मकप्राणरूपेण वृहत्याः स्तुतत्वात्तत्र सर्वा-
 साम्प्रदान्तर्भावः सम्भवति तस्मात्प्राणस्य वृहस्यतित्वे सिद्ध-
 म्कथपतित्वमित्यर्थः । प्राणरूपेण स्तुता वृहतोत्पन्न प्रमाद्यमाह ।
 प्राणो वृहतीति ॥ तथापि प्राणस्य विवक्षितमृगात्मत्वं कथं
 सिध्यतीत्याशङ्क्याह । प्राण इति । तस्य तदात्मत्वे हेतुन्तरमाह ।
 वागात्मत्वादिति ॥ तासां तदात्मत्वेऽपि कथं प्राणेऽन्तर्भावो न
 हि घटो मृदात्मा षट्ऽन्तर्भवतीति शङ्कते । तत्कथमिति ॥
 प्राणस्य वाङ्मिथ्यादकत्वात्तद्भूतानामृचां प्राणो कारणे युक्तोऽन्तर्भाव
 इत्याह । आह्वेत्यादिना । प्राणस्य तन्निर्वर्त्तकत्वेऽपि न तस्मिन्
 वाचोऽन्तर्भावो न हि घटस्य कुण्डलोऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्याह ।
 कौष्ठेति । कौष्ठनिष्ठेनाग्निना प्रेरितस्तद्गतो वायुर्ऋद्धंश्च
 कण्ठादिभरभिरुत्थमानो वर्षतया व्यज्यते तदात्मिका च
 वाङ्मिथीता देवताधिकारणे अक् च वागात्मिकोक्ता तद्युक्तं तस्याः
 प्राणेऽन्तर्भूतत्वमित्यर्थः । अमृगात्मत्वं प्राणस्य प्रक्षारान्तररेख साध-
 यति । पाकनादेति ॥ सत्ताप्रदत्वे सति स्थापकत्वं तादात्म्यव्याप्त-
 मित्यभिप्रेत्योपसंहरति । तस्मादिति ॥ २० ॥

उ० एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष
पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

भा० तथा यजुषां । कथमेव उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म-
यजुषाश्च वाग्विशेष एव । तस्मा वाचो यजुषो ब्रह्मण एव
पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत् । कथं पुनरेतद्वगम्यते ।
वृहती ब्रह्मणो ऋग्यजुष्टं न पुनरन्यार्थत्वमित्युच्यते ।
वाचोऽन्ते सामसामानाधिकरणनिर्देशादाग्वै सामेति ।
तथा च वाग्वै वृहती वाग्वै ब्रह्मेति च वाक्समानाधि-
करणयोर्ऋग्यजुष्टं युक्तं परिशेषात् साध्यभिहिते ऋग्य-
जुषी एव परिशिष्टे । वाग्विशेषत्वाच्च वाग्विशेषे हि ऋग्य-
जुषी । तस्मान्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता । अविशेष-
प्रसङ्गाच्च । सामोद्गीय इति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वं । तथा

आ० यजुषामात्मेति पूर्वैव सम्बन्धः । नियतपादाक्षराबाध्या-
भ्यासत्वे कुतश्चदिपरोतानां यजुषां तत्त्वमिति शक्तिव्या परि-
हरति । कथमिति । तथापि कथम्भाषो यजुषामात्मेत्वाद्-
ब्रह्माह । वाग्वै ब्रह्मेति । निर्वर्तकत्वं पाण्डित्यद्वयत्वात्तथापि
तुल्यमित्वाह । पूर्ववदिति । ऋद्धिमाश्रित्य ब्रह्मेति । कथं पुन-
रिति । वाक्सम्येवविरोधान्नात्र ऋद्धिः सम्भवतीति परिहरति ।
उच्यत इति । वाचोऽन्ते सामेत्वन्ते वाचः सामसामानाधिकरण्येन
निर्देशाद्देवादिक्कारोऽयमिति योजना । तथापि कथम्यत्वं यजुष्टं-
वा वृहती ब्रह्मणोरिति तत्राह । तथा चेति । परिशेषमेव
दर्शयति । सामनीति । इतश्च वाक्समानाधिकृतयोर्वृहती
ब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्टमेकत्वमित्वाह । वाग्विशेषत्वाच्चेति । तत्रैव हे-
त्वन्तरमाह । विशेषेति । प्रसङ्गमेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति ।
सामेति । द्वितीयक्कारोऽवधारणार्थः । किञ्च वाग्वै वृहती

उ० एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति
तत्साम्नः सामत्वं ॥

भा० दृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तं । अन्यथा
ऽनिर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेस्तु । विशेषाभिधानस्तु
वाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्याद् ऋग्यजुःसामोद्गीथशब्दा-
नाञ्च श्रुतिष्वेवं क्रमदर्शनात् ॥ २१ ॥

एष उ एव साम । कथमित्याह वाग्वै सा यत्किञ्चित्स्त्री-
शब्दाभिधेयं सा वाक्सर्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि
सर्वनामसाशब्दः । तथाऽमः एष प्राणः सर्वपुंशब्दाभिधेय-
वस्तुविषयोऽमः शब्दः । केन मे पौंस्थानि नामान्याप्रोषीति
प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचेति श्रुत्यन्तरात् ।
वाक् प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ । तथा प्राणं निर्व-

भा० वाग्वै ब्रह्मेति वाक्याभ्यां दृहतीब्रह्मयोर्वागात्मत्वं सिद्धं न च
तयोर्वाङ्मात्रत्वं वाक्यद्वयेऽपि वाग्वै वागिति पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्तस्मा-
द्दृहतीब्रह्मयोरेकव्यवृत्त्युद्गमितीत्याह । वाङ्मात्रत्वे चेति ॥ तत्रैव
स्थानमाश्रित्य हेत्वन्तरमाह । ऋगिति ॥ २१ ॥

ऋग्यजुर्द्वं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्यैव सामत्वं साधयति । एष
इत्यादिना ॥ तदेव स्पष्टयति । सर्वेति ॥ सा शब्दो हि सर्वनाम ।
तथा च यस्त्रीलिङ्गः सर्वः शब्दस्तेनाभिधेयं वस्तु वागित्यर्थः ॥
अमः प्राण इत्युक्तमुपपादयति । सर्वपुंशब्देति । पुंलिङ्गेन
सर्वेषु शब्देनाभिधेयं वस्तु प्राण इत्यर्थः ॥ तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमा-
णयति । केनेति ॥ आचार्यस्य शिष्यं प्रत्येतद्वाक्यं पौंस्थानि-
पुंसोवाचकानि । तथापि कस्य सामशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य
फलितमाह । वागिति । वागुपसर्जनः प्राणः सामशब्दाभिधेय
एकवचननिर्देशादित्यर्थः ॥ ननु गीतिषु सामाख्येति न्यायादिशि-

उ० यद्वेव समः स्रुषिणा समो मशकेन समो नागेन
सम एभिच्छिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव-

भा० त्वं खरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयतेऽतो
न प्राणवाग्व्यतिरेकेण सामनामास्ति किञ्चित्स्वरवर्णादेश
प्राणनिर्वृत्यत्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च । एष उ एव प्राणः साम
यस्मात्साम सामेति वाक् प्राणात्मकं सा सामश्चेति
तत्तस्मात्सामो गीतिरूपस्य खरादिसमुदायस्य सामत्वं ।
तत्र*गीतं भुवि यत उ एव समस्तुत्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन
प्रकारेण तस्माद्वा सामेत्यनेन सम्बन्धः ॥

वाशब्दः सामशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तरनिर्देशसा-
मर्थसम्बन्धः । केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते ।

आ० एा काचिद्गीतिः सामेत्युच्यते । तत्कृतो वागुपसर्जनस्य प्राणस्य
सामत्वमत आह । तद्येति । प्राणस्य सामत्वे सतीति यावत् ।
प्रगीते मंत्रवाक्ये सामशब्दस्य दृष्टैरिष्टत्वादस्तिप्राणादिस्थिति-
रेकेण सामेत्वाशङ्काह । खरेति । आदिपदेन पदवाक्यादिग्रहः ।
वागुपसर्जने प्राणे मुख्यः सामशब्दस्तत्सम्बन्धादितरत्र गौबो
मञ्चादिशब्दवदित्यर्थः । उक्तेऽर्थे तत्प्राणः सामत्वमिति वाक्यं
योजयति । यस्मादिति ॥ इदं सामेदं सामेति यद्वावङ्गियते
तदाक्प्राणात्मकमेवोच्यते सा सामश्चेति श्रुत्वत्तेर्यस्मादेवं तस्मात्प्र-
सिद्धस्य सामो यत्सामत्वं तन्मुख्यसामनिर्वृत्यत्वाद्गौबमेव सद-
ध्येद्व्यवहारे प्रसिद्धमिति योजना ॥ प्रकारान्तरेण प्राणस्य
सामत्वमुपासनार्थमुच्यस्यति । यदित्यादिना ॥

प्रकारान्तरावद्योती वाशब्देऽत्र न श्रूयत इत्याशङ्काह ।
वाशब्द इति ॥ निमित्तान्तरमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । केन-

उ० सामाश्रुते साम्नः सायुज्यं (स-लोकतां जयति)
य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥

भा० समः सुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समो मशकेन मशकशरी-
रेण समो नागेन हस्तिशरीरेण समः । एभिस्त्रिभिर्लोकै-
स्तैल्लोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समोऽनेन जगद्रूपेण हैरिष्य-
गर्भेण पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कास्त्वेन परिसमाप्त
इति समत्वं प्राणस्य । न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनै-
वामूर्त्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्स-
ङ्कोर्षविकाशितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वं । त एते
सर्व एव समाः । सर्वेऽनन्ता इति श्रुतेः । सर्वगतस्य तु शरी-
रेषु शरीरपरिमाणवृत्तिस्त्राभो न विरुध्यते । एवं सम-
त्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रसारितमहत्त्वं तस्यैतत्फ-
लमश्रुते व्याप्नोति साध्वः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समा-

धा० त्यादिना । ननु प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमात्रत्वे परिच्छिन्नत्वा-
दानन्त्यानुपपत्तिस्तत्कथमस्य विरुद्धेषु शरीरेषु समत्वमित्याश-
ङ्काह । पुत्तिकादीति ॥ समशब्दस्य यथा श्रुतार्थत्वं किन्नस्या-
दित्याशङ्काह । न पुनरिति । आधिदैविकेन रूपेणामूर्त्तत्वं सर्व-
गतत्वञ्च असृष्ट्यं ॥ ननु प्रदीपो घटे सङ्गृह्यति प्रासादे च
विकसति तथा प्राणोऽपि मशकादिशरीरेषु सङ्गोचमिभादि-
देषु विकासश्चापद्यतामिति समत्वासिद्धिरित्याशङ्काह ।
न चेति ॥ प्राणस्य सर्वगतत्वे समत्वश्रुतिविरोधमाशङ्काह । सर्ग-
गतस्येति । खण्डादिषु गोत्ववच्छरीरेषु सर्वत्र स्थितस्य प्राणस्य
तत्तच्छरीरपरिमात्राया वृत्तेर्लाभः सम्भवति । सर्वगतस्यैव नभ-
सस्तत्र तत्र कूपकुम्भाद्यवच्छेदोपलम्भादित्यर्थः ॥ फलश्रुतिमवतार्य
व्याकरोति । एवमिति ॥ फलविकल्पे हेतुमाह । भावनेति ॥

उ० एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदं
सर्वमुत्तन्धं वागेव गीथोच्चगीथा चेति स उ-
द्गीथः ॥ २३ ॥

भा० न देहेन्द्रियाभिमानत्वं सासोक्तं समानसोक्ततां वा भाव-
नाविभेदतो य एवमेतद्योक्तं साम प्राणं वेद आप्राणात्मा-
भिमानाभिव्यक्तेरुपास इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एष उ वा उद्गीथः । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्ति-
विशेषो नोद्गानं । सामाधिकारान् । कथमुद्गीथः प्राणः ।
प्राणो वा उत्प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगदुत्तन्धमूर्धं सर्वं
उत्तन्धितं विष्टतमित्यर्थः । उत्तन्धार्थावद्योतकोऽयमु-
च्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः । तस्मादुत्प्राणो वागेव गीथा
शब्दविशेषत्वाद्गुद्गीथशब्देः । गायतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव ।

आ० वेदनं व्याकरोति । आप्राणेति ॥ इदं कथं मध्यप्रदीपन्वाये-
नोभयतः सम्बद्धमवधेयं ॥ २१ ॥

पूस्तावादिशब्दवदुद्गीथशब्दस्यापि भक्तिविशेषे कृत्वाद्-
द्गीथेनात्प्रयामेत्यत्र चोद्गाने कर्मणि प्रयुक्तत्वात्प्रथमुद्गीथः प्राण
इत्याशङ्गाह । उद्गीथो नामेति । ननुपदस्योभयतः संबन्धः
सामशब्दितस्य प्राणस्य प्रकृतत्वादिति हेतुमाह । सामाधिका-
रादिति ॥ न तावदुद्गीथशब्दस्य प्राणे कृत्स्नस्य तस्मिन्कृ-
प्रयोगादर्शनात्प्राणि योगोऽवयववृत्तेरदृष्टेति शङ्कते । कथ-
मिति ॥ योगवृत्तिमुपेत्य परिहरति । प्राण इति । उच्छब्दो
नास्त्वार्यस्य वाचको निपातत्वादित्याशङ्गाह । उत्तन्धेति ॥ तथापि
कथं प्राणो वा उदित्वत्वं तत्राह । प्राणेति ॥ वायुर्वै मौतमः

उ० तद्वापि ब्रह्मदत्तत्रैकितानेयो राजानं भक्षयन्नु-
वाचायं त्यस्य राजा मूर्खानं विपातयताद्यदितो-

भा० न ह्युद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किञ्चिद्रूपमुत्प्रेक्ष्यते तस्मा-
द्युक्तमवधारणं । वागेव गीथेत्युच्यते प्राणो गीथा च प्राणतस्मा-
वागित्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः ॥ २३ ॥

उक्तार्थदाकार्याद्याख्याधिकारभ्यते । तद्वापि तत्तत्रैतस्मि-
न्नुक्तेऽर्थे च अपि आख्यायिकापि श्रूयते च स्म । ब्रह्मदत्तो
ब्रह्मदत्तो नामतः । चिकितानस्थापत्यं चैकितानः तद-
पत्यं युवा चैकितानेयो राजानं यज्ञे सोमं भक्षयन्नुवाच
किमयं चमंसस्यो मया भक्ष्यमाणो राजा त्यस्य तस्य ममा-
नृतवादिनां मूर्खानं शिरो विपातयतादिस्यष्टं पातयतु ।
तेरयन्नातडादेश आग्निषि लोट् । विपातयतादिति । यद्य-
हमनृतवादी स्थामित्यर्थः । कथम्यनरनृतवादित्वप्राप्तिरि-
त्युच्यते । यद्यदीतोऽस्मात्प्रकृतात्प्राणादाकंस्युक्तादद्याद्यो

षा० तत्सूत्रमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । उद्गीथभक्तेः शब्दविशेषत्वेऽपि
गीथावागिति कथमुच्यते तत्राह । गीथेतिरिति । अथावधारणं
साधयति । नञ्हीति ॥ तथापि कथं प्राणस्योद्गीथत्वमित्याशङ्क्य
वागुपसर्जनस्य तस्य तथात्वं कथयति । उच्येति ॥ २३ ॥

तद्वापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याह । उक्तार्थेति ।
उद्गीथदेवताप्राणो न वागादिरित्युक्तेऽर्थः ॥ जीवति तु वंशे युवा
(पां ४ । १ । १६३) इति स्मरणात्पित्रादौ वंशे जीवति पौत्रप्र-
भृतेर्यदपत्यन्तद्युवतच्छकामिति द्रष्टव्यं । क्रियापदनिष्पत्तिप्रकारं
सूचयति । तेरिति । तुप्रत्ययस्यायमाग्निषि विषये तातडादेशः ।
तु स्त्रीस्त्राडाग्निष्यन्तरस्यां (पां ७ । १ । ३५) इति स्मरणादि-

उऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा चक्षैव
स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥

भा० मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते । वि-
श्वसृजां पूर्वर्षीणां सचे उद्गाता सोऽन्येन देवतान्तरेण
वाक्प्राणव्यतिरिक्तेनोदगायदुद्गामं हतवाब् । ततोऽहमनूत-
वादी स्यां । तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्च्छानं विपा-
तयत्वित्येवं प्रपथञ्चकारेति विज्ञाने प्रत्ययदार्ढ्यकर्त्तव्यतां
दर्शयति । तमिमं आख्यायिकानिर्द्धारितमर्थं खेन
वचसोपसंहरति श्रुतिः । वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन
च खस्यात्मभूतेन सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता उदगा-
यदित्येषोऽर्थो निर्धारितः प्रपथेन ॥ २४ ॥

आ० त्वर्थः ॥ मूर्द्धपातप्रापकं दर्शयति । यदीति ॥ अन्वतवादित्यस्य
प्रापकाभावादप्राप्तिरिति शङ्कते । अथम्युनरिति ॥ उद्गामस्य
बुद्ध्यादिसन्निधानात्तद्देवताप्राजापत्यादिकक्षया किन्तस्मिन्देवता
किंवा वर्षखरादिसन्निधानात्तद्देवतैव तत्र देवतेति विप्र-
तिपत्तेरन्वतवादित्ये शङ्किते ब्रह्मदत्तः प्रपथेन निर्दयञ्चकारेत्याह ।
उच्यत इति । प्राजाहाक्संयुक्तादन्येनायास्यो बभूवुदगायदिति स-
म्बन्धः । नन्वयास्याङ्गिरसशब्दवाच्यो मुख्यः प्राणो देवता तन्नोद्गाता
भविषुमत्यहते तत्राह । मुख्येति ॥ उद्गार्थदर्ष्टांवेत्सुक्तमुपसं-
हरति । इति विज्ञान इति । उक्तरीत्या प्रपथकियया प्राण
एवोद्गीयदेवतेत्वस्मिन्विज्ञाने प्रत्ययो विन्नासत्तस्य यदार्थान्तस्य
कर्त्तव्यतामाख्यायिकया दर्शयति श्रुतिरिति यावत् ॥ आख्या-
यिकार्थस्यैव वाचेत्यादिनेक्तेः यौनवत्त्वमित्याशङ्क्याह । तमिति ॥
प्रपथस्य स्नातन्मेवाप्रामाख्येऽपि श्रुतिमूक्ततया प्रामाख्यं सिध्यती-
ति भावः ॥ २४ ॥

उ० तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य
स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करि-
यन्वाचि स्वरमिच्छेत तथा वाचा स्वरसम्पन्नया-
र्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवत्त्वं दिदृक्षन् एव॥

भा० तस्य हैतस्य । तस्येति प्रकृतम्प्राणमभिसम्भ्रति । ह एत-
स्येति मुखं अपदिशत्यभिनयेन । साधः सामशब्दवाच्यस्य
प्राणस्य यः खन्धनं वेद तस्य ह किं स्यात् । भवति हास्य स्वं ।
फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य इन्द्रभूषवे आह । तस्य वै साधः
स्वर इव स्वं । स्वर इति कण्ठगतं माधुर्य्यमादेवास्य स्वं
विभूषणं । तेन हि भूषितमृद्धिमत्तमभ्यते उद्गानं । यस्मादेवं
तस्मादार्त्विज्यं अलिङ्ग्योद्गानं करिष्यन्वाचि विषये वाचि
वागाश्रितं स्वरमिच्छेत । साधो धनवत्तां स्वरेण चिकी-
र्षुर्द्वाता । इदन्तु प्रासङ्गिकं विधीयते साधः सौख्य्येण
स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्त्तव्ये इच्छामात्रेण सौख्य्यं न भवतीति

भा० उद्गीषदेवता प्राण इनेति निर्धार्य्य स्वरसुवर्षप्रतिष्ठागुण-
विधानार्थमुत्तरकण्ठिकात्रयमवतारयति । तस्येत्वादिना । किमि-
त्यादौ यत्नमभिषस्यते तत्राह । यत्नेनेति । सौख्य्यं साम्नो भू-
षणमित्यनुभवमनुकूलयति । तेन हीति । कथन्तर्हि कण्ठ-
गतं माधुर्य्यं सम्पादनीयमित्याह । यस्मादिति । प्राणो
ऽहं ममैव प्रीतिभावमापन्नस्य सौख्य्यं धनमिति प्रकृते प्राण-
विज्ञाने गुणविधिर्विवक्षितश्चेत्किमित्युद्गातुरन्यवर्षानुपदिशत
इत्याह इन्द्रयत्नतयेत्याह । इदन्विति । अथेच्छायां कर्त्तव्यत्वेन
विहितयां तावन्मात्रे सिद्धेऽपि कथं सौख्य्यं सिध्येन्नहि स्वर्ग-
कामनामात्रेण स्वर्गः सिध्यत्यत आह । साध इति । तस्य सुस्वरत्वेन

उ० अथो यस्य स्वभवति/भवति हास्य स्वं य एव-
मेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य

भा० दन्तधावनतैलपानादिसामर्थ्यात्कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथैवं
संस्कृतया वाचा खरसम्पन्नयान्तिष्ठं कुर्यात् । तस्माच्च-
स्मात्साधः खभूतः खरस्येन खेन भूषितं साम । अतो यज्ञे
खरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त एव धनि-
नमिव लौकिकाः । प्रसिद्धं हि लोकेऽद्योऽपि यस्य खं
धनमभवति तं धनिनं दिदृक्षन्त इति । सिद्धस्य गुणवि-
ज्ञानफलसम्बन्धस्योपसंहारः क्रियते । भवति हास्य खं य
एवमेतस्माच्चः खं वेदेति ॥ २५ ॥

अथान्यो गुणः सुवर्णवन्तास्येषो विधीयते । असावपि
सौख्यमेव । एतावान्विशेषः । पूर्वं कण्ठगतमाधुर्यमिदन्तु
साक्षरिकं सुवर्णशब्दवाच्यं तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं

भा० तच्छब्दितस्य प्राज्ञस्योपासनात्मकस्य खरवत्प्रत्यये कार्ये सति
विहितेष्वामात्रेषु साम्नः सौख्यं न भवतीत्यस्मात्सामर्थ्याद्-
दन्तधावनादिकर्त्तव्यमित्येतदत्र विधित्स्मितमिति योजना । सौख्य-
स्य सामभूषणत्वे मन्त्रमाह । तस्मादिति । दृष्टान्तम-
न्तरवाक्कावचम्भेन स्पष्टयति । प्रसिद्धं हीति ॥ भवति
हास्यमिति प्रागेवोक्तत्वादनर्थिका पुनरुक्तिरिवाशङ्काह ।
सिद्धस्येति ॥ २५ ॥

साम्नो मुबान्तरमवतारयति । अथेति ॥ तर्हि पुनरुक्तिः
स्यात्तत्राह । एतावानिति ॥ साक्षरिकं कश्चोऽयं वर्णो दन्तो-
ऽयमिति अक्षरज्ञानपूर्वकं सुष्ठु वर्णोच्चारणं ममैव साम-

उ० सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य-
सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह
तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि

भा० वेद भवति हास्य सुवर्णं । सुवर्णशब्दसामान्यात्स्वरसुवर्णयो-
र्लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलभावतीत्यर्थः । तस्य वै
स्वर एव सुवर्णं । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं
वेदेति पूर्ववत्सर्वं ॥ २६ ॥

तथा प्रतिष्ठागुणं त्रिधत्सन्नाह । तस्य हैतस्य साम्नो
यः प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा वाक् तां
प्रतिष्ठां साम्नो गुणं यो वेद स प्रतिष्ठति ह । तं यथा यथो-
पासत इति श्रुतेः । तद्गुणवत्त्वं युक्तं । पूर्ववत्फलेन प्रतिलो-
भिताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषवे आह । तस्य वै साम्नो
वागेव । वागिति जिह्वामूलीयादीनां स्थानानामाख्या ।

आ० शब्दितप्राग्भूतस्य धनमिति यावत् । साक्षदिकसौख्यं गुण-
वत्प्राग्भूतविज्ञानवतो यथोक्तफलभावे हेतुमाह । सुवर्णशब्देति ॥
वाक्यार्थमाह । लौकिकमेवेति ॥ फलेन प्रयोभ्याभिमुखीकृत्य
किन्तत्सुवर्णमिति शुश्रूषवे ब्रूते । तस्येति ॥ गुणविज्ञानफल-
मुपसंहरति । भवतीति ॥ साम्नशब्दवाच्यस्य प्राग्भूतस्य सख-
पभूतस्येति यावत् ॥ २६ ॥

उपास्यस्य प्रतिष्ठागुणत्वेऽपि कथमुपासकस्य तद्गुणवत्त्वमाह ।
तं यथेति । आदिपदादुरःशिरःकण्ठदन्तौष्ठनासिकातापुनि
ऋक्षन्ते । अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठं शिरस्यथा । जिह्वा-

उ० खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते ऽनु इत्यु हेक
आहुः ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु

भा० चैव प्रतिष्ठा । तदाह वाचि हि जिह्वामूलीयादिषु हि
यस्मात्प्रतिष्ठितः सन्नेष प्राण एतद्गानं गीयते गीतिभावमाप-
स्यते । तस्मात्साक्षः प्रतिष्ठा वागन्ने प्रतिष्ठितो गीयत इत्यु ह
एकेऽन्ये आहुः इह प्रतिष्ठिततीत्यक्तं अनिन्दितत्वादेकीय-
पक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात् वाम्ना प्रति-
ष्ठास्यं वेति ॥ २७ ॥

एवं प्राणविज्ञानवतो अपकर्षं विधित्यते । यदिज्ञा-
नवतो अपकर्षस्थधिकारस्तदिज्ञानमुक्तं । अथानन्तरं
यस्माच्चैव विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावायाभ्यारोहफलं
अपकर्षं अतस्तस्मात्तद्विधीयते । इह तस्य चोद्गीथसम्बन्धा-

आ० मूषस्य दन्तास्य नासिकौष्ठौ च तासु च । किमिच्छौ स्थानानि
वामित्युच्यन्ते तत्राह । वाचि हीति ॥ पक्षान्तरमाह । अन्न
इति । अन्नशब्देन तत्परिचामो देहो गृह्यते । श्कीयपक्षे
युक्तिमाह । इहेति ॥ कथन्तर्हि प्रतिष्ठागुणस्य प्राणस्य विज्ञानं
कर्त्तव्यमत आह । अनिन्द्यत्वादिति ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामित्यादिवाक्यमवतारयति । स्वमिति ॥
तत्रायशब्दं आचष्टे । यदिज्ञानवत इति । अतःशब्दार्थमाह ।
यस्माच्चेति ॥ इहेति प्राणविदुक्तिः । कदा तर्हि अपकर्षं कर्त्तव्यं
तत्राह । तस्येति ॥ उद्गीथेनात्ययाम त्वं न उद्गायेति च
प्रकरणादुद्गीथेन सम्बन्धाज्जपस्य सर्वत्रोद्गानकाक्षे प्रातौ पव-
मानानामेवेति वचनत्वाज्जपस्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ स वै खल्वि-

उ० प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि
जपेत्

भा० सर्वत्र प्राप्तौ पवमानानामिति वचनात् । पवमानेषु
चिखपि कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः काससङ्कोचङ्करोति ।
स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स प्रस्तोता यत्र यस्मिन्
कासे साम प्रस्तुयात्प्रारभेत तस्मिन् कास एतानि जपेत् ।
अस्य च जपकर्म्मण आख्याऽभ्यारोहः आभिमुख्येनारो-
हत्यनेन जपकर्म्मणा एवं विद्देवभावमात्मानमित्यभ्यारोहः ।
एतानीति वज्रवचनास्त्रीणि यजूषि । द्वितीयानिर्देशा-
द्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथा पठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो
न मान्नः । याजमानं जपकर्म्म ॥

षा० त्वादिवान्धतात्पर्यमाह । पवमानेष्विति ॥ ननु कर्त्तव्यत्वेना-
भ्यारोहः श्रूयते । जपकर्म्म विधित्सितमिति चोच्यते । किं केन
सङ्गतमित्याशङ्क्याह । अस्य चेति ॥ अभ्यारोहशब्दस्य न तत्र
रूढिर्वज्रप्रयोगाभावादित्याशङ्क्याह । आभिमुख्येनेति ॥ यजू-
र्मन्त्राक्षराणामनियतपादाक्षरत्वादसतो मासङ्गमयेत्वारभ्यैको
वा द्वौ वा मन्त्रावित्याशङ्क्याह । एतानीति । यद्यमी याजुषा
मन्त्रास्तर्हि मान्सेव स्वरेव वैभाविकग्रन्थोक्तेन भाव्यमित्याश-
ङ्क्याह । द्वितीयेति ॥ यत्र स्वरो विवक्षितस्तत्र द्वितीयानिर्देशो
दृश्यते । उच्यैर्ष्या क्रियते उच्यैः साक्षोपांशुयजुषेति । प्रकृते
तु द्वितीयानिर्देशाज्जपकर्म्ममात्रं प्रतीयते मान्नस्तु स्वरो न
प्रतिभातीत्यर्थः । केन तर्हि स्वरेव प्रयोगो मन्त्राणामिति चेत्त-
च्चाह । ब्राह्मणेति । भवतु शातपथेन स्वरेव मन्त्राणां
प्रयोगस्तथापि किमात्किञ्च किंवा याजमानजपकर्म्मेति विवक्षा-
वामाह । याजमानमिति ॥

उ० असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय
मृत्योर्भीमृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्ग-
मयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्भीमृतं गम-
यामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्ग-

भा० एतानि तानि यजूंषि । असतो मा सद्गमय तमसो
मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्भीमृतं गमयेति मन्वाषामर्थस्त्रिरो-
हितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मन्वाथं । स मन्वो
यदाह यदुक्तवान्कोऽसावर्थ इत्युच्यते । असतो मा
सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत्स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरि-
त्युच्यते ॥ असदत्यन्ताधोभावहेतुत्वात् । सदमृतं सञ्ज्ञास्त्री-
यकर्मविज्ञानेऽमरणहेतुत्वाद्मृतं । तस्मादसतोऽसत्कर्मणे
ऽज्ञानाच्च मा मां सञ्ज्ञास्त्रीयकर्मविज्ञाने गमय देवभाव-
साधनात्मभावमापादयेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थमाहामृतं
मा कुर्वित्येवैतदाहेति । तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति ।
मृत्युर्वै तमः सर्व्वं ज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमसदेव च
मरणहेतुत्वामृत्युः । ज्योतिरमृतं पूर्व्वोक्तविपरोतदैवस्वरूपं ।
प्रकाशात्मकत्वाज्ज्ञानं ज्योतिरसदेवामृतमविनाशात्मकत्वा-

भा० व्यापिस्थानितयजूषां स्वरूपं दर्शयति । एतानीति । मन्वाथं-
शब्देन पदार्थो वाक्यार्थस्तन्मन्वेति अयमुच्यते । जौषिकन्तमो
व्यावर्त्तयति । सर्व्वं हीति । पूर्व्वोक्तपदेन व्याख्यातन्तमो मृच्छते ।
वैपरीत्ये हेतुमाह । प्रकाशात्मकत्वादिति । ज्ञानन्तेन साध्य-
मिति यावत् । पदार्थोक्तिस्समाप्ताविति शब्दः । उत्तरवाक्याभ्यां

उ० मयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मीमृतं
गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मीमृतं गम-
येति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीत-
राणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्स्माद्
तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तश्च एष

भा० स्नात्तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । पूर्व्वमृत्योर्मीमृतं गमये-
त्यादि । अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । दैवं प्राजापत्यं फल-
भावमापादयेत्यर्थः । पूर्वा मन्त्रोऽसाधनस्वभावात्साधन-
भावमापादयेति । द्वितीयस्तु साधनभावादप्यज्ञानरूपा-
त्साध्यभावमापादयेति । मृत्योर्मीमृतं गमयेति पूर्व्वयोरेव
मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्मृतीयेन मन्त्रेषोच्यत इति
प्रसिद्धार्थतैव । नात्र तृतीये मन्त्रे तिरोहितमन्त्रार्थमि-
वार्थरूपं पूर्व्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति यथा श्रुत एवार्थः ॥

याजमानमुद्गानं कृत्वा पवमानेषु त्रिष्वथानन्तरं यानी-
तराणि शिष्टानि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् ।
प्राणविदुद्गाता प्राणभूतः प्राणवदेव यस्मात्स एष उद्गाता

भा० वाक्यार्थस्तत्प्रलक्षणेति इयं क्रमेणोच्यत इत्याह । पूर्व्ववदिति ।
फलवाक्यमादाय पूर्व्वस्माद्दिशेषं दर्शयति । अमृतमिति । प्रथम-
द्वितीयमन्त्रयोरर्थभेदाप्रतीतेः पुनरुक्तिमाशङ्क्यावान्तरभेदमाह ।
पूर्व्वमन्त्र इति । तथापि तृतीये मन्त्रे पुनरुक्तिस्तदवश्येत्याश-
ङ्क्याह । पूर्व्वयोरिति ।

तृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्यं थाचष्टे । याजमानमिति ॥ यथा
प्राणस्त्रिषु पवमानेषु साधारणमागानश्रुत्या शिष्टेषु स्तोत्रेषु

उ० एवंविदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं
कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न

भा० एवं प्राणं यद्योक्तं वेत्स्यतः प्राणवदेव तं कामं साधयितुं
समर्थस्तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत
यं कामं कामयेत तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेत । यस्मात्स
एष एवंविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव सम्बध्यते । आत्मने
वा यजमानाय वा यं कामं कामयते इच्छत्युद्गाता
तमागानेन साधयत्येवं तावज्ज्ञानकर्म्मभ्यां प्राणात्मापत्ति-
रित्युक्तं । तत्र नास्मान्नङ्कासम्भवः । अतः कर्मापाद्ये प्राणा-
पत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्क्यते । तदाशङ्कानि वृत्त्यर्थमाह ।
तद्धैतल्लोकजिदेवेति । तत् इ तदेतत्प्राणदर्शनं कर्म्म वियुक्तं
केवलमपि लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव । न इ एवास्लो-
क्यतायै अलोकार्हेत्वायाज्ञा शंसनं प्रार्थनं नैवास्ति इ ।

आ० स्वार्थमागानमकरोत्तथेत्याह । प्राणविदिति । तद्दिदो तद्ददागाने
योग्यतामाह । प्राणभूत इति । हेतुवाच्यमादौ योजयति ।
यस्मादिति । प्रतिष्ठावाच्यं व्याचष्टे । तस्मादिति । किमिति
स्यत्वासेन वाच्यदयव्याख्यानमित्याशङ्कार्थाच्चेति न्यायेन पाठ-
क्रममनादृत्य परिहरति । यस्मादित्यादिना । स एष एवं-
विदुद्गाताऽऽत्मने यजमानाय वा यजमानं कामयते तमागानेन
साधयति । यस्मादिति हेतुयत्रयकस्मादिति प्रतिष्ठायात्प्रागेव
संबध्यत इति योजना । वृत्तं कीर्तयति । एवं तावदिति ।
तत्र कर्म्मसमुच्चिते ज्ञाने देवतामौ शङ्कासम्भवो नास्ति । मिथः
सहस्रतयोर्मानवकर्म्मबोक्तदामिहेतुत्वादित्याह । तत्रेति । समनन्तरं
वाच्यमवतारयति । अत इति । समुच्चयात्प्रकारेणैतदित्यादिति

उ० हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणं ॥

भा० न हि प्राणात्मन्युत्पन्नात्माभिमानस्य तन्प्राण्यां शंसनं सम्भवति । न हि यामस्यः कदा यामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्य इवाशास्ते । असन्निकृष्टविषये ज्ञानात्मन्याशंसनं न तस्मात्तमनि सम्भवति । तस्मान्नाशास्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रतिपद्येयमिति । कस्यैतद्य एवमेतत्साम प्राणं यद्योक्तं निर्धारितमहिमानं वेदाहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरासुरैः पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्धो वागादिपञ्चकञ्च मदाश्रयत्वादग्याद्यात्मस्वरूपं स्वाभाविकविज्ञानोत्थेन्द्रियविषयासङ्गजनितासुरपापदोषवियुक्तं सर्वभूतेषु च मदाश्रयान्ना-

शा० यावत् ॥ न हेत्यादिना यदानि हिन्दुग्यान्वमादाय व्याकरोति । अजोकार्हत्वायेति ॥ तदेव स्फुटयति । न हीति । तत्र दृष्टान्तमाह । न हीति ॥ दृश्यमानमाशंसनं तर्हि कस्मिन्विषये स्यादित्याशङ्काह । असन्निकृष्टेति ॥ प्राणात्मना व्यवस्थितस्य विदुषस्तदात्मभावं कदाचिदहं न प्रतिपद्येयमित्याशंसनं नास्तीति निगमयति । तस्मादिति । कर्मसमुच्चितादुपासनात्केवलाच्च प्राणात्मत्वं फलमुक्तं तत्र समुच्चितादुद्गातुर्यजमानस्य वा फलं केवलाच्चोपासनात्तयोरन्यतरस्यान्यस्य वा कस्यचिदिति जिज्ञासमानः शङ्कते । कस्येति । ज्ञानकर्मयोग्यभयत्र समभावादुभयोरपि वचनात्फलसिद्धिः । आश्रमान्तरविषयन्तु केवलज्ञानस्य लोकजयहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याह । य एवमिति ॥ एवं शब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्पूर्वोक्तं सर्वं वेद्यस्वरूपं सङ्गिपति । अहमस्मीत्यादिना ॥ तस्य वागादिभ्यो विश्लेषं दर्शयति । इन्द्रियेति ॥ किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यतया वागादिपञ्चकमुपेक्षितमिति

उ० आत्मैवेदमय आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य
नान्यदात्मनोऽपश्यत्

भा० सोपयोगवन्धनमात्मा चाहं सर्व्वभूतानामाङ्गिरसत्वादृग्-
जुःसामोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा तद्ग्याप्तेस्त्विवर्त्तकत्वाच्च
मम साखो गीतिभावमापद्यमानश्च बाह्यन्धनं भूषणं सौख्यं
ततोऽप्यन्तरतरं सौवर्ण्यं साक्षणिकं सौख्यं गीतिभाव-
मापद्यमानश्च मम कण्ठादिस्नानानि प्रतिष्ठा । एवंगुणोऽहं
पुष्पिकादिन्नरीरेषु कात्स्त्रेण परिसमाप्नोऽमूर्त्तत्वात्सर्व्वगत-
त्वाच्चेति । आ एवमभिमानाभिव्यक्तिर्वेदोपास्त इत्यर्थः ॥
इति बृहदारण्यकभाष्ये तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमय आसीद् ज्ञानकर्म्मभ्यां समुच्चिताभ्यामप्रजा-
पतित्वप्राप्तिर्याख्याता । केवलप्राणदर्शनेन च तद्धीतलोक-

खा० नेत्याह । वागादीति । तस्य प्राणाभ्यन्तरेऽपि कुतो देवतात्वमा-
सङ्गपाप्मविद्वत्त्वादित्वात्प्राणाह । साभाविकेति । अन्नक्षतोपकारं
प्राणद्वारा वागादौ स्मारयति । सर्व्वेति । रूपात्मके जगति प्रा-
णस्य स्वरूपमगुसंधत्ते । आत्मा चेति । नामात्मके जगति प्राणस्या-
त्मत्वमुक्तं स्मारयति । ऋमिति । सति सामत्वे गीतिभावावस्थायां
प्राणस्योक्तं बाह्यमाप्यन्तरश्च सौख्यं सौवर्ण्यमिति गुणद्वयम-
नुवदति । ममेति । तस्यैव वैकल्पिकी प्रतिष्ठामुक्तामनुस्मा-
रयति । गीतीति । तद्वैवेत्वादिनेह्यं पराम्भति । एवं गुणोऽहं
इमिति । इत्येवमभिमानाभिव्यक्तिपर्य्यन्तं यो ध्यायति तस्येदं
फलमित्युपसंहरति । इतीति । इति तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ० ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य्य पूर्व्वेण सम्बन्धं वक्तुं दत्तं कीर्त्तयति ।
आत्मैवेत्वादिना । केवलप्राणदर्शनेन च प्रजापतित्वप्राप्तिर्या-
ख्यातेति सम्बन्धः । इदानीमात्मैवादेस्तद्देदमित्यतः प्राणन-

भा० जिदवेत्यादिना प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु
जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्माणोर्वैदिकयोः
फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते । तेन च कर्षका-
ण्डविहितज्ञानकर्षस्तुतिः कृता भवेत् सामर्थ्यादिविचिन्तन्वे-
तत् । सर्वमथेतज्ज्ञानकर्षफलं संसार एव भयारत्यादियुक्त-
त्वश्रवणात्कार्यकरणसङ्घणत्वाच्च स्तूलव्यक्तानित्यविषयत्वा-
च्चेति ॥ ब्रह्मविद्यायाः केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतु-
त्वमित्युत्तरार्थश्चेति । न हि संसारविषयात्साध्यसाधना-
दिभेदसङ्घादविरक्तस्यात्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकारोऽऽपि
तस्येव पाने । तस्माज्ज्ञानकर्षफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्त-

भा० यज्ञस्यापाततन्नात्पर्यमाह । प्रजापतेरिति । आदिपदेन सर्वा-
त्मत्वादि गृह्यते । फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोपवृष्यते तत्राह ।
तेन चेति । कर्षकाण्डपदेन पूर्वग्रन्थोऽपि सङ्गृहीतः । फला-
तिशयो हेत्वतिशयापेक्षोऽन्यथाऽऽकर्षकत्वापातादतो ज्ञानक-
र्षफलभूतसृष्टिविभूतितथ्यमाणा ज्ञानकर्षबोर्भूत्त्वन्दर्शयती-
त्वाह । सामर्थ्यादिति ॥ आपातिक्रान्तात्पर्यमुक्त्वा परमतात्पर्य-
माह । विवक्षितमिति । किञ्च । विमतं संसारान्तर्भूतं
कार्यकरणत्वात्मादात्मदादिकार्यकरणवदित्वाह । कार्येति ॥ प्राजा-
पत्यपदस्य संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह । श्रूषेति ॥
श्रूषत्वं साधयति । शक्नोति ॥ अनित्यत्वाददृश्यत्वाच्च प्रजापतित्वं
संसारान्तर्गतमित्वाह । अनित्येति । इतिशब्दे विवक्षितार्थ-
समाख्यर्थः । किमित्येतद्विद्वक्षितमुपवर्ण्यते तत्राह । ब्रह्मवि-
द्याया इति । तच्चेदं विवक्षितार्थवचनमेकाकिन्य विद्याया
वक्ष्यमाणाया मुक्तिहेतुत्वमित्युत्तरार्थमिति ब्रह्म ॥ यदा हि
कर्षज्ञानफलं प्रजापतित्वं संसार इत्युच्यते तदा तात्पर्यन्तावत्
सर्वस्मात्तस्माद्विरक्तस्य वक्ष्यमाणाविद्यायामधिकारः सेव्यतीत्यर्थः ॥
अथ यस्य कस्यचिदर्थितामात्रेण तत्राधिकारसम्भवाद्दैरार्थं

भा० राथं । तथाच वक्ष्यति । तदेतत्पदनीयमस्य तदेतत्प्रथः
 पुत्रादित्यादि आत्मैवात्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽख्यजः ब्ररी-
 र्थभिधीयते । वैदिकज्ञानकर्माफलभूतः स एव किमिदं ब्ररी-
 रभेदजातं तेन प्रजापतिब्ररीरेणाविभक्तमात्मैवासीत् अग्रे
 प्राक् ब्ररीरान्तरोत्पत्तेः । स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः
 ब्रिरःपाश्चादिस्रचणो विराट् स एव प्रथमः सम्भूतः ।
 अनुवोच्यान्वालोचनं कृत्वा कोऽहं किंस्रचणो वाप्सीति
 गान्यदस्त्वन्तरमात्मानः प्राणपिण्डात्मकात् कार्यकरणरू-
 पास्त्रापश्चक्ष ददर्श । केवलत्वात्मानमेव सर्व्वात्मानामपश्यत् ॥

आ० न मय्यभित्याश्रयाह । न हीति । उभयत्रापि विषयशब्दः
 पूर्व्वेव समानाधिकरणः ॥ विवक्षितमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
 वैराग्यमन्तरेव ज्ञानानधिकाराज्ज्ञानादिफलस्य प्रजापति-
 त्वस्योत्कर्षवतः संसारत्ववचनं ततो विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्या-
 यामधिकारार्थं ॥ विरक्तस्य विद्याधिकारे मोक्षादपि वै-
 राग्यं स्यादित्याश्रयाह । तथा चेति ॥ ननु मोक्षार्थं विद्याया-
 अवर्तितव्यं मोक्षश्चापुत्रवार्थत्वात् प्रेक्षावता प्रार्थते तत्राह ।
 तदेतदिति । आपातिकमनापातिकश्च तात्पर्य्यमुक्त्वा प्रतीकमा-
 दायाक्षराणि व्याकरोति । आत्मैवेति ॥ तस्यान्वयेधाधिकारे
 प्रकृतत्वं सूचयति । अख्यज इति ॥ पूर्व्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य
 प्रकृतत्वमस्तीत्याह । वैदिकेति । स एवासीदिति सम्बन्धः । स्थित्य-
 वस्थायामपि प्रजापतिरेव समच्छिदे हस्ततश्चात्माना तिमृतीति
 विश्वेवासिद्धिरित्याश्रयाह । तेनेति ॥ आत्मशब्देन परस्यापि
 यश्चसम्भवे किमिति विराडेवोपादीयत इत्याश्रय वाक्यश्रवादि-
 त्वाह । स चेति ॥ वक्ष्यमाणमन्वालोचनादि विराडात्मकर्तृकमे-
 वेत्याह । स एवेति ॥ स्वरूपधर्मविषयौ वै विमर्षौ गान्यदिति
 वाक्यमादायाक्षराणि व्याचष्टे । वस्त्वन्तरमिति ॥ दर्शनशक्त्यभा-
 वादेव वस्त्वन्तरमजापतिर्न दृष्टवानित्याश्रयाह । केवलत्विति ।

उ० सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहन्नामाभवत्
तस्मादप्येतलीमन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वा-

भा० तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः
सर्वात्माहमस्मीत्यग्रे व्याहरद्व्याहृतवान् । ततस्तस्माद्यतः
पूर्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे तस्मादह-
न्नामाऽभवत् तस्योपनिषदोऽहमिति श्रुतिप्रदर्शितमेव नाम
वक्ष्यति ।

तस्माद्यस्मात् कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात् कार्य-
भूतेषु प्राणिवेतर्ह्येतस्मिन्नपि काले आमन्त्रितः कस्त्व-
मित्युक्तः सन्नहमयमित्येवाग्र उक्त्वा कारणात्माभिधाने-
नात्मानमभिधायाग्रे पुनर्विशेषनामजिज्ञासवेऽद्यानन्तरं
विशेषपिण्डाभिधानं देवदत्तो यज्ञदत्तो वेति प्रब्रूते

षा० सोऽहमित्यादि व्याचष्टे । तथेति ॥ यथा सर्वात्मा प्रजा-
पतिरहमिति पूर्वस्मिन् जन्मनि श्रौतेन विज्ञानेन संस्कृतो
विराडात्मा तथेदानीमपि यथावस्थः सोऽहं प्रजापतिरस्मीति
प्रथमं व्याहृतवानिति योजना ॥ व्याहरत्तवत्तमाह । तत इति ॥
किमिति प्रजापतेरहमिति नामोच्यते । साधारणं हीदं
सर्वेषामित्याग्रज्ञोपासनार्थमित्याह । तस्येति । आध्यात्मिकस्य
चाक्षुषस्य पुरुषस्याहमिति रहस्यं नामेति यतो वक्ष्यत्यतः
श्रुतिसिद्धमेवैतन्नामास्य ध्यानार्थमिदोक्तमित्यर्थः ॥

प्रजापतेरहन्नामत्वे लोकप्रसिद्धिं प्रमाद्यितुमुत्तरं वाक्यमि-
त्याह । तस्मादिति ॥ उपासनार्थम्यजापतेरहन्नामोक्त्वा पुरुषनाम-
निर्वचनशब्देति । स चेत्यादिना ॥ पूर्वस्मिन् जन्मनि साधका-
वस्थायां कर्माद्यनुष्ठानैरहमहमिकया प्रजापतित्वप्रेम्भूनां मध्ये
पूर्वो यः सम्पक् कर्माद्यनुष्ठानैः सर्वं प्रतिबन्धकं यस्माददह-

उ० थान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वीऽ
स्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष
ओ औषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वी बुभूषति य
एवं वेद ॥ १ ॥

मा० कथयति यस्मान्मास्य विशेषपिच्छस्य मातापिहृत्कृतम्भवति
तत् कथयति । स च प्रजापति * रतिक्रान्तजन्मनि सम्यक्
कर्म्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्त्वाद्यां यद्यस्मात् कर्म्म-
ज्ञानभावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपित्सूनां पूर्वैः प्रथमः
सन्नस्मात् प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्वस्मादादावौ-
षद्ददत् किमासङ्गाज्ञानसन्नस्यान् सर्वान् पाप्मनः प्रजा-
पतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान् ।

यस्मादेवन्तस्मात् पुरुषः पूर्वमौषदिति पुरुषो यथा-
यम्प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबन्धकान् पाप्मनः सर्वान् स
पुरुषः प्रजापतिरभवत् । एवमन्योऽपि ज्ञानकर्म्मभावना-

या० तस्मात् स प्रजापतिपुरुष इति योजना ॥ उक्तमेव स्फुटयति ।
प्रथमः सन्निति । सर्वस्मादस्मात् प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदा-
यात् प्रथमः सन्नौषदिति सम्बन्धः ॥ आकाङ्क्षापूर्वकान्दास्यन्दर्श-
यति । क्षिमित्वादिना ॥

पूर्वस्यजापतित्वप्रतिबन्धकप्रर्ध्वसित्वे सिद्धमर्थमाह । यस्मा-
दिति । पुरुषमुद्योपासकस्य यजमाह । यथेति । ययम्प्रजा-
पतिरिति भविष्यदुक्त्वा साधकोक्तिः पुरुषः प्रजापतिरिति
कथावस्यः स कथ्यते । कोऽसावौषतीत्यपेक्षायामाह । तन्द-

* पूर्वजन्मोतिपाठान्तरः ।

उ० सोऽविभेत्तस्मादेकाकी विभेति सहायमीक्षा-
अत्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मानु विभेतीति तत

भा० नुष्ठानवर्द्धना केवलं ज्ञानबलादौषति भस्मीकरोति इ वै
सः तद्धं योऽस्माद्दिदुषः पूर्वं प्रथमः प्रजापतित्वम्भूषति
भवितुमिच्छति तमित्यर्थः । तन्द्वयंयति य एवं वेदेति
सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान् । नन्वत्रथाय प्राजापत्यप्रति-
पित्वैवंविदा चेदृच्छते । नैष दोषः । ज्ञानभावनोत्कर्षा-
धावात् प्रथमस्यजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाद्वा इत्य ।
उत्कृष्टसाधनः प्रथमस्यजापतित्वस्याप्नुवन् न्यूनसाधनो न
प्राप्नोतीति स तन्द्वयतीत्युच्यते न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधने-
नेतरो दृश्यते । यथा लोके आजिसृतां यः प्रथममाजिमु-
पसर्पति तेनेतरे दग्धा इवापहतसामर्थ्या भवन्ति तद्वत् ॥१॥

यदिदं तुष्टुषितं कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मफलं प्राजा-
पत्यस्यचरणं नैव तत्संसारविषयमत्यकामद्वितीममर्थस्यद-

आ० श्रंयतीति । सुखमृगः प्रजापतिरहमस्मीति यो विद्यास्योऽन्या-
नौषतीत्यर्थः । निद्यासाध्ये कथमेवा व्यवस्थेत्वाप्रज्ञाह । साम-
र्थ्यादिति । हेतुसाध्ये दाहकत्वानुपपत्तेरुक्तप्रकर्षवाङ्मितरान्द्वयती-
त्यर्थः । प्रसिद्धन्दाहमादाय चोदयति । नन्विति । तथा च तत्रे-
ष्यायोत्पत्तदुपाख्यसिद्धिरित्यर्थः । निवृत्तिरन्दाहन्द्भयंमुत्तर-
माह । नैष इति । तदेव स्फुटयति । उत्कृष्टेति । प्राप्नुवन् भवतीति
श्रेयः । औपचारिकन्दाहन्द्द्वान्तेन साधयति । यथेति । आजि-
मर्थ्यादा तां सरन्धि धावन्तीत्याजिसृतस्त्वैवामिति यावत् ॥ १ ॥

ज्ञानकर्मफलं सौम्यदसुत्कृष्टत्वान्मुक्तिरुदन्यमुत्पत्त्यभावात्तद्वे-
दु सम्बन्धीसिद्धये प्रसृतिरनर्थिकेत्याह सोऽविभेदित्यस्य तात्पर्य-

उ० एवास्य भयं वीयाय क्तमात्रभेषत् द्वितीयादे
भयम्भवति ॥ २ ॥

भा० अविद्ययाह सोऽविभेत् । स प्रजापतिर्भोऽव्ययमः प्ररीरी
पुरुषविधो व्याख्यातः सोऽविभेद्गीतवान् अस्मदादिव-
देवेत्याह वस्मादवमुषविधः प्ररीरकरत्वात् अत्मा-
नात्रविपरीतदर्शनवत्त्वादविभेत्सामान्यात्तस्मान्वाद्ये-
काकी विभेति । किञ्चास्मदादिवदेव भयहेतुविपरी-
तदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनं सोऽव्यय-
पतिरिच्छामीच्छन्ने कृतवान् स ह । कथमित्याह ।
अद्यस्मान्तोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वक्ष्यन्तरम्यतिदन्दीभूतं
नास्ति तस्मिन्नात्मविनाशहेतुभावे कस्मान्नु विभेतीति ।
तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्महं वीयाय

अ० नाह । यदिदमिति । तुष्टूधितं सोतुम्भिप्रेतमिति यावत् । आह
विदधितार्थसिद्धार्थं हेतुमयभाक्तमिति शेषः । ज्ञानकर्म्मफलं
त्रैलोक्यात्मसूत्रत्वमुत्पद्यतेऽपि संसारान्तर्भूतमेव न कैवल्यमिति
वक्ष्यन्मुक्त्वात्ममित्यर्थः । अहमेकाकी सोऽपि मां हनिस्यतीत्यात्म-
नाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वात् प्रजापतिर्भीतवान् इत्यत्र किञ्चि-
माश्रित्याशङ्क्य कार्त्तव्यतेन सिद्धेन कारणे प्रजापतौ तद-
नुमेयमित्याह । वस्मादिति । तस्मानान्यादेकाश्रित्यादिविषयादिति
यावत् । प्रजापतेः संसारान्तर्भूतत्वे हेतुन्तरमाह । किञ्चेति ॥
यथास्मदादिभोरव्यख्यात्वाद्दी सर्वंपुरुषादिभ्यमजनितभयनि-
वृत्तये विचारणे तन्मज्ञानं सम्पाद्यते तथा प्रजापतिरपि
भयस्य तज्ज्ञेताश्च विपरीतधियो अस्तिहेतु तन्मज्ञानं विचार्य
सम्भदितवानित्यर्थः ॥ अदनाप्यदर्शनमेव प्रत्यपूर्वकं विषद-
यति । कथमित्यादिना । तस्मिन्नित्यत्र तस्मादित्यादौ यदित्यर्थं

भा० विसृष्टमपगतवत् तस्य प्रजापतेर्यद्भयन्तत् केवलाविद्या-
निमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह कस्माच्चभे-
द्यत् किमित्यसौ भीतवान् परमार्थनिरूपणायां भयम-
नुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः । यस्माद्धितीयादस्वन्नरादौ भय-
म्भवति द्वितीयञ्च वस्वन्नरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव ।
न ह्यदृश्यमानद्वितीयम्भयजन्मनो हेतुः । तत्र को मोहः
कः शोक एकत्वमनुपपद्यत इति मन्त्रवर्षात् । यच्चैकत्व-
दर्शनेन भयमपनुनोद अपनोदितन्तद्युक्तं । कस्माद् द्विती-
यादस्वन्नरादौ भयम्भवति तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शन-
मपनीतमिति नास्ति यतः अत्र चोदयन्ति । कुतः प्रजा-

या० मच्छब्दोपलक्षितं प्रत्यक्षैतन्मद्वितीयब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा सहेतु-
भीतिमजापतिराक्षिपतीत्युक्तं इदानीन्तत्त्वज्ञानफलमाह । तत
इति । कस्माद्धीत्यादेवत्तरस्य पूर्वेषु यौनब्रह्ममित्याशङ्क्य वि-
दुषो हेत्वभावात् भयमित्युक्तसमर्थनार्थत्वाद्दुस्तरस्य नैवमित्याह ।
तस्येत्वादिना ॥ अनुपपत्तौ हेतुमाह । यस्मादिति ॥ परमार्थ-
दर्शनेऽपि वस्वन्नरात् किमिति भयं न भवति इत्याशङ्क्याह ।
द्वितीयश्चेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतस्याविद्याप्रत्युपस्थापि-
तत्वेऽपि कुतस्तदुत्थद्वैतदर्शनम्भयकारणं न भवतीत्याशङ्क्याह ।
न हीति ॥ तत्त्वज्ञाने सत्त्वज्ञानायोगात्तदुत्थं द्वैतं तद्दर्शनं ज्ञायुक्त-
मित्यतो हेत्वभावाद्भयानुपपत्तिरित्यर्थः । अद्वैतज्ञाने भयनिवृ-
त्तिरित्यत्र मन्त्रं संवादयति । तत्रेति । विराडैकत्वदर्शनेनैव प्रजा-
पतेर्भयमपनीतं नाद्वैतदर्शनेनेत्यस्मिन्नर्थेऽपि यन्मदन्यन्नास्तीत्यादि-
शब्दं व्याख्यातुमित्याशङ्काङ्गीकुर्वन्नाह । यच्चेति ॥ तदेव प्रश्न-
द्वारा प्रकटयति । कस्मादित्यादिना । प्रथमव्याख्यानां
सारेण चोद्यमुत्थापयति । अत्रेति । प्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक-
ज्ञानाद्धीतिध्वस्तिसक्ता न च तस्य तदज्ञानं युक्तं हेत्वभावा-
दित्याह । कुत इति ॥ यस्मादस्माकमैकधीस्तस्मादेव तस्यापि

भा० पतेरेकत्वदर्शनज्ञातं को वा अस्मा उपदिदेश । अद्यानुप-
 दिष्टमेव प्रादुरभूत् । अस्मादादेरपि तथा प्रसङ्गः । अथ
 जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकं । एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः ।
 यथाप्रजापतेरतिक्रान्तजन्मावस्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमथ-
 विद्यावन्धकारणं नापिन्ये । यतोऽविद्यासंयुक्त एवायज्ञातो
 ऽविभेदेवं सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति । अन्यमेव
 निवर्त्तकमिति चेत् । न । पूर्ववत्पुनःप्रसङ्गेनानैकान्धात् ॥
 तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति नैष दोषः । उत्कृष्ट-
 हेतुङ्गवत्वात्लोकवद्यथापुण्यकर्माङ्गवैविक्रैः कार्यकरसैः
 संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधास्तितिवैशारद्यन्दृष्टं । तथा

आ० स्यादित्याशङ्क्याह । को वेति । न हि तस्य शास्त्रभववमा-
 चात्माभावात्प्रापि सन्ध्यासक्तस्य त्रैवर्षिकविषयत्वान्नापि ज्ञमाद्यै-
 श्वर्यासक्तत्वादतोऽस्मात्प्रसिद्धभववादिविद्याहेत्वभावान्न प्रजाप-
 तेरैश्वरीयुक्तेत्यर्थः ॥ उपदेशानपेक्षमेव प्रजापतेरैश्वर्याज्ञानं
 प्रादुर्भूतमिति शङ्कते । अथेति ॥ अतिप्रसक्त्या प्रत्याह । अस्म-
 दादेरिति ॥ प्रजापतेर्यजमानावस्थायामाचार्यस्य सत्त्वाश्रव-
 याद्याहतेरैश्वर्याज्ञानोदयात् तत्संस्कारोक्तं तथाविधमेव तज्ज्ञानं
 फणावस्थायामपि स्यादिति चोदयति । अथेति ॥ दूषयति ।
 एकत्वेति ॥ आज्ञानध्वंसित्वे गार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याह । यथेति ।
 तत्र गमकमाह । यत इति ॥ दाहान्तिकमाह । एवमिति ॥
 नन्वस्मिन्नेव जन्मनि प्रजापतेरैश्वरीरनपेक्षा जायते । ज्ञानमप्रतिषं-
 दस्येति स्मृतः । न च तदुत्पत्त्यनन्तरमेव सहेतुत्वमन्त्रं निरवधि
 भयारत्नादिप्रयोगेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धादतो मरुत्वाकीर्णं
 तदज्ञानध्वंसोति शङ्कते । अन्यमेविति ॥ प्रवृत्तफलस्य कर्मणः
 स्तोपपादकाज्ञानक्षेत्रादिज्ञानशक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि जन्मान्तरा-
 दिसर्वसंस्कारहेत्वज्ञानध्वंसिज्ञानसामर्थ्यप्रतिबन्धकत्वे मागाभा-
 वाभ्यधे जातं ज्ञानमनिवर्त्तकमित्याशङ्क्य वक्तुमन्यस्य च ज्ञानस्य

भा० प्रजापतेर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुत्वव्यपापदाहसिद्धि-
 शब्दैः कार्यकरसैः संयुक्तमुक्तदृष्टव्यं तदुद्भवज्ञानुप-
 दिष्टमेव युक्तमेकत्वदर्शनप्रजापतेः । तथाच स्यतिः ।
 ज्ञानमप्रतिषेधं यस्य वैराग्यञ्च प्रजापतेः । ऐश्वर्यञ्चैव
 धर्मस्य सहसिद्धस्तदुच्यमिति । सहसिद्धत्वे भवानुपप-
 न्तिरिति चेत् । न ज्ञादित्येन सह तम उदेति । नान्यानुप-
 दिष्टार्थत्वात् सहसिद्धवाक्यस्य । अद्भुतात्पर्यप्रक्षिपाता-
 दीनामहेतुत्वमिति चेत् । स्वाकृतं । अद्भुतांशुभते
 ज्ञानं तत्परः संवतेन्द्रियः । तद्विद्धि प्रक्षिपातेनेत्येव-
 मादीनां श्रुतिस्यतिविहितानां ज्ञानहेतुत्वमहेतुत्वं ।

निर्वर्तकत्वेनाक्यत्वं हेतुः । यजमानान्तरस्थान्ने ज्ञाने कर्त्तव्यत्वा-
 द्वा० दृष्टेरन्वयत्वाच्चानर्धंसित्वेनानियमात् । न च यजमानान्तरे
 प्रजापतेः ज्ञानसं ज्ञानं ज्ञानत्वादज्ञानध्वंसिसर्वज्ञानेषु बन्धहे-
 त्वज्ञानध्वंसित्वादृष्टेर्ज्ञानहेतोरनैकान्यात् । न चान्यमैवज्ञान-
 त्वादज्ञानध्वंसीति युक्तं । उपान्यतादृग्ज्ञानवदन्त्येऽपि तदयो-
 ग्यात् । उपान्ये हेतोरनैकान्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति । नेत्यादिना ॥

ज्ञानकारणाभावात्तदन्तरेण चोत्पत्तावतिप्रसङ्गात् संस्कारा-
 धीनत्वेऽपि विशेषाभावादन्यस्य च ज्ञानस्य चाज्ञानध्वंसित्वा-
 सिद्धेरनुक्तप्रजापतेरेकत्वदर्शनमित्युपसंहरति । तस्मादिति ।
 प्रजापतेः सुप्तप्रतिबुद्धकत्वच्छादयेत्त्वकार्यकरत्ववत्त्वात् पूर्व-
 कस्योपपदप्रदार्थवाक्यस्वरूपवतः स्मृतिविपरिवर्तिने वाच्या-
 दिचार्यभाषाददृष्टसहस्रतात्तत्त्वज्ञानं स्यात् । लोके विशिष्टा-
 दृष्टेत्त्वकार्यकरणानां प्रक्षायतिप्रयदर्शनान्तेन च ज्ञानेन यजमा-
 नान्तरेत्वविद्याद्येऽप्यारब्धं कर्म तज्जस्य भयारत्नाद्यविद्याभेदतो
 भविष्यतीति परिहरति । नैव दोष इति ॥ सङ्गृहीतमर्थं
 समर्थयते । यद्येत्यादिना । धर्मादिचतुष्टयादिपरीतमसर्वा-

भा० प्रजापतेरिव ज्ञानान्तरकृतधर्महेतुत्व ज्ञानस्येति चेत् । न ।
 निमित्तसमुच्चयविकल्पगुणवदगुणत्वभेदोपपत्तेः । लोके हि
 नैमित्तिकानां कार्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्पते ।
 तथा निमित्तसमुच्चयः । तेषाञ्च विकल्पितानां समुच्चि-
 तानाञ्च पुनर्गुणवदगुणवत्कृतो भेदो भवति । तद्यथा
 रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्ये तमसि विनालो-
 क्तेन चक्षुरूपसन्निकर्षो नक्तञ्चराणां रूपज्ञाने निमित्तं
 भवति । नन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगिनाम-

भा० दिव्यतुल्यं तत्र हेतोः सर्वस्य घाम्यनो ज्ञानाद्यतिशयेन नाश-
 दिति यावत् । उत्कृष्टत्वमकृष्टज्ञानादिशक्तिम् । उत्कृष्टत्वम-
 कमाह । तदुद्भवचेति । तस्य ज्ञानादिवैशारद्ये पौराणिकी
 स्मृतिमुदाहरति । तथा चेति । अप्रतिघमप्रतिबद्धं निरङ्कुश-
 मित्वेवत् प्रत्येकं सम्बध्यते । तस्मैतत्तुल्यं सहसिद्धं सह
 निरवर्ततेति सम्बन्धः । सहसिद्धत्वस्मृतेः सोऽविभेदिति
 चतुर्विधत्वाद्प्रानात्म्यमिति विरोधाधिकरवन्मन्त्रेण ब्रह्मते ।
 सहसिद्धत्व इति । सत्त्वेव सहजे ज्ञाने सहेतोर्भयमपि
 स्यादिति चेत् नेत्याह । नहीति । अन्येनाचार्येणानुपदिष्टमेव
 प्रजापतेर्ज्ञानमुदेति इत्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धत्वात्स्य तच्छा-
 नात् प्राक् तस्य भवमविबद्धं । उद्भवाज्ञानलेशादतो न
 विरोधः स्मृतिस्मृतोरिति समाधत्ते । नेत्यादिना । ज्ञानोत्पत्ते-
 राचार्याद्यवपेक्षान्ते अज्ञादिविधानानर्थक्यादनेकस्मृतिस्मृतिवि-
 रोधः स्यादिति ब्रह्मते । अहेति । आदिपदेन प्रमादिग्रहः ।
 अज्ञादादिषु तेषां हेतुत्वमिति चेत्नेत्याह । प्रजापतेरिवेति ।
 चोदितं विरोधं निराकरोति । नेत्यादिना । निमित्तानां विकल्पः
 समुच्चये मुञ्चवत्त्वममुञ्चवत्त्वमित्यनेन प्रकारेण कार्योत्पत्तौ वि-
 शेषवत्त्वान्न अज्ञादिविधानार्थक्यमित्यर्थः । सद्गुणवत्त्वं विद-
 योति । लोके हीति । तद्वि सर्वं विकल्पादि यथा ज्ञानं

भा० स्नाकन्तु सन्निकर्षालोकाभ्यां सह तथादित्यश्चाद्यालो-
कभेदैः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति । तथाऽऽलोक-
विशेषगुणवदगुणवत्त्वेन भेदाः स्युः । एवमेवात्मैकत्वज्ञाने
ऽपि कश्चिज्जन्मान्तरकृतं कर्म निमित्तभवति । यथा
प्रजापतेः । कश्चित्तपोनिमित्तं । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति
श्रुतेः । कश्चिदाचार्यवान् पुरुषो वेद । अद्भवांस्तभते ज्ञानं ।
तद्विद्धि प्रणिपातेन । आचार्याद्भैव ज्ञातव्यो द्रष्टव्यः
श्रोतव्यः इतिश्रुतिस्यतिभ्यः । एकान्तज्ञानसाभनिमित्तत्वं

आ० शब्दं तथैकस्मिन्नेव नैमित्तिके रूपज्ञानस्थे कार्ये दर्शयामी-
त्याह । तद्यथेति । तत्र विकल्पमुदाहरति । तमसीत्वा-
दिना । समुच्चयन्दर्शयति । अस्माकन्विति । विकल्पितानां
समुच्चितानाञ्च निमित्तानां गुणवदगुणत्वप्रयुक्तभेदश्चयति ।
तथेति । आलोकविशेषस्य गुणवत्त्वं ब्रह्मत्वमगुणवत्त्वं मन्द-
प्रभवत्वं चक्षुरादेर्गुणवत्त्वं निर्मलत्वादि तिमिदोपहतत्वादि
चागुणवत्त्वमिति भेदः । दृष्टान्तभूतिपाद्य दार्ष्टान्तिकमाह ।
एवमिति । तथान्यस्यापि प्रजापतितुल्यस्य कामदेवादेर्जन्मा-
न्तरीयसाधनवशादीश्वरानुग्रहादस्मिन् जन्मनि स्मृतवाक्यादै-
श्चज्ञानमुदेतीति शेषः । ऋगुक्तस्तुल्यो वाधिकारो कश्चिदि-
त्युच्यते । तपोऽन्वयव्यतिरेकास्त्रमाजोषणं श्रेतक्रेतुप्रवृत्तिषु
ज्ञाननिमित्तानां समुच्चयन्दर्शयति । कश्चिदित्यादिना । एकान्तं
नियतमावश्यकं ज्ञानोदयकाभे निमित्तत्वमिति यावत् । अथ
प्रणिपातादित्यतिरेकेण न प्रजापतेरपि ज्ञानं सम्भवति साम-
ग्यभावादत् आह । अधर्मादीति । प्रणिपातादेर्ज्ञानोदयप्रति-
बन्धकनिवर्तकत्वात् प्रजापतेश्च तन्निवृत्तेर्जन्मान्तरीयसाधनाव-
तत्वादाधुनिकप्रणिपातादिना विना स्मृतवाक्यादेर्वैक्याधीः सम्भ-
वतीत्यर्थः । तर्हि श्रवणादित्यतिरेकेणापि प्रजापतेर्ज्ञानं स्यादि-
त्याशङ्क्याह । वेदान्तेति । न तैर्विना ज्ञानं कस्यचिदपि स्यात्

उ० स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्विती-
यमैच्छत् ।

भा० अद्वाप्रश्नतीनां । अधर्मादिनिमित्तविवेकहेतुत्वात् । वेदा-
न्नाश्रयमनननिदिध्यासनागाश्च वाचाञ्छेषविवक्षत्वात् ।
पापादिप्रतिबन्धक्षये चात्ममनसोर्भूतार्थज्ञाननिमित्तसा-
भाव्यात् । तस्मादहेतुत्वं न ज्ञानस्य अद्वाप्रश्निपातादीना-
मिति ॥ १ ॥

इतश्च संसारविवक्षय इव प्रजापतित्वं यतः च प्रजापतिवै-
नैव रेमे रतिं गान्धभवत् अरत्याविष्टोऽभ्यदित्यर्थोऽस्मादा-
दिवदेव यत इदानीमपि । तस्मादेकाकित्वादधर्मावस्था-

भा० प्रजापतेस्तु अन्धकारोपश्रवणवशादिदात्रीमनुस्यूववाक्काशदुत्-
क्रिरिति श्रेयः । तर्हि अज्ञादिकमपि प्रतिबन्धनिवर्धकत्वेन
प्रजापतेरादरणीयं तन्निवृत्तिमन्तरेण ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्या-
शङ्काह । यापादीति । आत्ममनसोर्मिथासंयुक्तयोः सम्बन्धि
यत् पापं तत्कार्यं च रामादि । तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धस्य
पूर्वोक्तेन न्यायेन क्षये सति प्रजापतेरीश्वरानुग्रहात् स्यूववा-
क्यस्य परमार्थज्ञानोत्पत्तौ केवचस्य निमित्तत्वात्तस्यापुनिक-
अज्ञाद्यतिरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तदधिभैवर्धं । अज्ञानान्ध-
कारादेव तदुत्पत्तेर्वाक्यवाक्यादिज्ञानं सर्व्वेवानेव ज्ञानसाधन-
माकार्यादिषु पुनर्विकल्पसमुच्चवाविवर्धः । अधिकादिभेदेव
ज्ञानहेतुषु विवक्ष्येऽपि तेषामस्मात् समुच्चवात् श्रुतिस्मृतिवि-
दोषोऽस्तीत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ १ ॥

प्रजापतेर्भवाविकृतेन संसारान्धभूतत्वमुक्तमिदानीमनैव
हेतुत्वादमाह । इत्येति ॥ अरत्याविकृते प्रजापतेरेका-
कित्वं हेतुत्वदीति । यत इति । कार्य्यस्या रतिः कारकस्या
ऽप्येवंप्रमित्यनुमानं सूचयति । इदानीमपीति । आदिपदेव

उ० स हैतावानास यथा स्त्री-पुमांशौ सम्परिष्वक्तौ

भा० देकाकी न रमते रतिं नानुभवति । रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा क्रीडा । तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगात्मानस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । स तस्या अरतेरपनोदाय द्वितीयमरत्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्त्रैश्चद् गृह्णिमकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृह्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्त्रेवात्मनो भावो बभूव ॥

तेन सत्येष्वात् ह एतावानेतत्परिमाण आस बभूव ह । किन्परिमाण इत्याह । यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदाय सम्परिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां तदा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः । स तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं देधा द्विःप्रकारमपातयत्पातितवानिममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विभेषणार्थं । न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराज्जावोपमर्देनैतावानास । किन्तर्हि

आ० भयाविष्टत्वादियहः । अरतिव्यतियोगिनिरतिवृत्तिद्वारा निर्वृत्ति । रतिर्नामेति । अथन्तर्हि यथोक्ताऽरतिनिरसनमित्याशङ्क्य स द्वितीयमेष्टदिव्येतद्याचष्टे । स तस्या इति ॥ स हेतस्य वाक्मस्य पातनिष्ठा करोति । तस्येति । तेन भावेनेति यावत् ॥

अथमभिमानमात्रेण यथोक्तपरिमाजलं । तथाह । सचेति । निपातोऽवधारणे । तस्यैव पुनरनुवादोऽन्वयार्थः ॥ परिमाजमेव प्रश्नपूर्वकं विष्टयोति । किमित्यादिना ॥ सम्पत्ति स्त्रीपुंसयोश्चत्पत्तिमाह । स तथेति ॥ ननु देधाभावो विराजो वा संसक्तस्त्रीपुम्मानस्य पिच्छस्य वा । नायः । सशब्देन विराज्जावोमात् तस्य कर्मत्वाद् द्वितीये स्वात्मशब्दानुपपत्तिश्चाह । इममिति । तथा च सशब्देन कर्तृतया विराज्जावमविवृद्धमि-

उ० स इममेवात्मानं द्वेषाऽपातयन्नतः पत्तिश्च पत्नी
चाभवतां तस्मादिदमर्द्धबृगलमिव स्व इति
हं स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः—

भा० आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसङ्कल्पत्वादात्मव्यति-
रिक्तं स्त्रीपुंसपरिस्वक्तपरिमाणं त्ररीरान्तरं बभूव । स एव
च विराट् तथा भूतः स हैतावानासेति सामानाधिकर-
ण्यात्ततस्तस्मात्पातनात्पत्तिश्च पत्नी चाभवतामिति दम्प-
त्योर्निर्वचनं लौकिकयोरत एव तस्मात्तस्मादात्मन एवाहुः
पृथग्भूतो येन स्त्री तस्मादिदं त्ररीरमात्मनोऽर्द्धं दृगल-
मर्द्धं च तद्गुणश्च तदर्द्धदृगलं विदलमर्द्धं विदलमिवेत्यर्थः ।
प्राक्स्युद्धनात्कस्यार्द्धदृगलमित्युच्यते । स आत्मन इति ॥

एवमाह स उक्तवान्किल याज्ञवल्क्यः यज्ञस्य वक्षो
वक्ता यज्ञवल्कः तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो देवरातिरित्यर्थः ।

आ० त्वर्थः । तदेव स्पृष्टयति । जेत्वादिना । कस्य तर्हि द्विधा-
करत्वमित्याशङ्क्याह । किन्तर्हीति । तच्च द्विधाकरत्वकर्मेति
शेषः । कथन्तर्हि तत्रात्मशब्दः सम्भवतोत्प्राशङ्गाह । स एव
चेति । तथा भूतः संसक्तजायापुं परिमाणोऽभूदिति यावत् ।
न केवलं मनुः अतस्त्वेतन्नयोरेव दम्पत्योरिदं निर्वचनं । किन्तु
षोडशसिद्धयोः सर्वयोरेव तयोरेतद्गुणं । सर्वत्रास्य सम्भ-
वादित्याह । बौद्धिकयोरिति । उक्तं निर्वचने षोडशानुभवमनु-
कूचयति । तस्मादिति । प्राप्तिरिति सहधर्मचारिणीसम्भवा-
त्युर्व्वमित्यर्थः । आकाङ्क्षाद्वारा यक्षीमादायानुभवमवबन्ध
व्याचष्टे । कस्येत्यादिना । दृगलशब्दे विचारार्थः ।

अनुभवसिद्धेऽर्थे प्रागाधिकसम्भतिमाह । एवमिति ।
द्वेषापातने सखेनो भागः पुत्रवोऽपरस्तु स्त्रीत्वैव हेतुत्वर-

उ० स्त्रिया पूर्यते एव/ताऽ समभवत्ततो मनुष्या
अजायन् ॥ ३ ॥

सौ हेयमीक्षाञ्चक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा
सम्भवति हन्ति तिरोसानीति सा गौरभवदृषभ

भा० ब्रह्मणो वाऽपत्यं यस्मादयं पुरुषार्द्धं आकाशः स्थर्द्धं भूत्वाः
पुनरुद्बहनात्तस्मात्पूर्यते स्थर्द्धेन पुनः संपुटीकरणेनैव विद-
साद्धः । तां स प्रजापतिर्भन्वाख्यः भतरूपाख्यामात्मनो
दुहितरं पत्नीलेन कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगतवान् तत-
स्तस्मात्तदुपगमनाम्ननुष्या अजायन्तोत्पन्नाः ॥ ३ ॥

सा शतरूपा उह इयं सेयं दुहितृगमने स्मार्त्तं प्रतिषेध-
मनुस्मरन्तीषाञ्चक्रे । कथन्विदमकृत्यं यस्मा मामात्मन
एव जनयित्वात्प्राप्तं सम्भवत्युपगच्छति । यद्यप्ययं निर्घृष्टो
ऽहं हन्तेदानीं तिरोसानि जात्यन्तरेण तिरस्कृता भवा-

भा० माह । यस्मादिति । उद्बहनात्प्रागवस्थायामाकाशः पुरुषार्द्ध-
द्वयार्द्धभूत्वा यस्मादसम्पूर्णे वर्धते तस्मादुद्बहनेन प्राप्तस्वर्द्धेन
पुनरिदरे भागः पूर्यते । यथा विद्वान्ऽसम्पूर्णः संपुटीकरणेन
पुनः सम्पूर्णः क्लियते तद्वदिति योजना । पूर्वमपि स्थाभावि-
कबोग्यसाक्षेण संसर्गेऽभूदनादित्वात्संसारख्येति सूचयितुं
पुनरित्यक्तं पुरुषार्द्धख्येतरार्द्धस्य च मिथःसम्बन्धात्पुनःप्रादि-
च्छित्तिरित्याह । तामित्यादिना । स्मार्त्तं प्रतिषेधमिति न
सर्गोर्भा समानप्रवरः भार्थी विन्देतेत्यादिभ्रमिति यावत् ॥ ३ ॥

यस्मात्तं हीदं यद्दुहितृगमनं माहृतत्प्रापत्तमात्पुनःप्रापत्त-
त्प्राप्तमादिति स्मृतेरिति मत्वाह । कथमिति । तयोर्जात्व-
न्तरगमनं कथमित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । शतरूपायां गो भा

I. II

१४१

उ० इतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त उवे-
तराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतर-
स्तां समेवाभवत्त एकशफमजायताऽजेतरा-
भवद्वस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्तां समेवा-
भवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मि-
थुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

भा० नीत्येवमीचिलाऽसौ गौरभवदुत्पाद्य प्राणिकर्षमिच्छोद्य-
मानायाः पुनः पुनः सैव मतिः व्रतरूपायाः मनोऽभ-
वत्ततश्च षडभ इतरस्तां समेवाभवदित्यादिपूर्ववत् । ततो
गावोऽजायन्त । तथा उवेतराभवदश्ववृष इतरस्ताया
गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताश्च बडवाश्ववृषादीनां सङ्गमात्तत
एकशफं एकरुरमश्वतरगर्दभास्थं चयमजायत । तथा
ऽजेतराभवद्वस्तश्चाग इतरस्तायाविरितरा मेष इतरः सतां
समेवाभवत्तां तामिति वीक्षा । तामजां तामविच्छेति सम-
भवदेवेत्यर्थः । तत अजाश्चावयस्याजावयोऽजायन्त । इव-
मेव यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं मिथुनं स्त्रीपुंससङ्गणं इन्द्रमा-

भा० वमापन्नायाश्चभमादिभावो मनोर्भवतु तावता यथोक्तदोषपरि-
हारस्तयोर्बडवादिभावे तु न कारकमस्तीत्याशङ्क्याह । उत्या-
द्येति । ततस्तस्या मोभावादनन्तरमिति यावत् । अयां जन्मार्थं
मिथःसम्भवनं ततःशब्दार्थः । तच्च तेषामुत्पत्तौ सत्वामिति
यावत् । वाक्यद्वये वीक्षा विवक्षितेत्याह । तामिति । तामेवाभि-
नयति । तामजामिति । तां बडवां तां गर्दभो जेत्यपि प्रकृतं ।
ततो मिथःसम्भवनाद्यथोक्तादिति यावत् । विशेषवानामानन्त्या-

वाव

उ० सोऽवेदहं त्रेष्वसृष्टिरस्यहं हीदं सर्वम-
सृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्यां हास्येतस्याम्भ-
वति य एवं वेद ॥ ५ ॥

भा० पिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सहानेनैव न्यायेन तत्सर्वम-
सृजत जगत्सृष्टवान् ॥ ४ ॥

स प्रजापतिः सर्वमिदं जगत्सृष्ट्वा ज्वेत्कथमहं वाऽव
अहमेव सृष्टिः सृज्यत इति सृष्टं जगदुच्यते सृष्टिरिति ।
यन्मया सृष्टं जगन्मदभेदत्वाद्दहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरि-
च्यते । कुत एतदहं हि यस्मादिदं सर्वं जगदसृष्टिं सृष्ट-
वानस्मि तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिश्चेत्नात्मानमेवाभ्य-
धात्प्रजापतिस्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टिनामाभवत्सृष्ट्यां ज-
गति इ अस्व प्रजापतेरेतस्वामेतस्मिन् जगति स प्रजापति-
वत्सृष्टा भवति स्वात्मनोऽनन्यभूतस्व जगतः । को य एवं

आ० त्रलोकमुपदेशासम्भवं मन्वानः सङ्क्रियोपसंहरति । एवमे-
वेति ॥ तदिभजते । इदं मिथुनमिति ॥ ४ ॥

प्रसुकर्म प्रयोगे न्यायः । यद्यपि मन्वादिदृष्टिरेवाक्ता तथापि
सर्वा दृष्टिरुक्तैवेति सिद्धवत्कत्वाद् । स प्रजापतिरिति । अ-
गतिं प्रप्रपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना । कथं दृष्टि-
रस्मीत्यवधार्यते कर्तृक्रिययोरेकत्वायोगादिवाशश्चाद् । सृज्यत
इतीति ॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यन्मयेति । जगच्छब्दा-
दुपरि तच्छब्दमध्याहृत्वाहमेव तदस्मीति सम्बन्धः ॥ तत्र हेतु-
माह । मदभेदत्वादिति ॥ एवकारार्थमाह । नेति ॥ मदभे-
दत्वादित्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते । कुत इत्यादिना । न हि
सृष्टं सृष्टुरर्थान्तरं तस्यैव तेन मायाविवदस्यानादित्वर्थः ॥ ततः

उ० अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निम-

भा० प्रजापतिवद्यथोक्तं स्वात्मनो ऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्माधि-
भूताधिदैवं जगद्दहमस्मीति वेद ॥ ५ ॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्म-
णादिवर्णनियन्त्रीर्देवताः मिसृचुरादावथेति शब्दद्वयम-
भिनयप्रदर्शनार्थं । अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभ्य-
मन्थदाभिमुख्येन मन्थनमकरोत्स मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा
मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातेरनु-
ग्रहकर्त्तारमसृजत सृष्टवान् । यस्माद्दाहकस्याग्नेर्योनिरे-
तदुभयं हस्तौ मुखञ्च । तस्मादुभयमप्येतदलोमकं लोम-
विवर्जितं । किं सर्व्वमेव न अन्तरत अभ्यन्तरतोऽस्ति हि
योन्वा सामान्यमुभयस्यास्य । किमलोमका हि योनिरन्त-

भा० सृष्टिरित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । किमर्थं ससृष्टेया विभू-
तिरपदिष्टेत्याशङ्क्याह । सृष्ट्यामिति । जगति भवतीति सम्बन्धः ।
वाक्यार्थमाह । प्रजापतिवदिति ॥ ५ ॥

ननु सर्वां सृष्टिरक्ता उक्तञ्च प्रजापतेर्विभूतिसञ्जीर्तनफलं
किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरं वाक्यमित्याशङ्क्याह । एवमिति ।
आदावभ्यमन्थदिति सम्बन्धः । अभिनयप्रदर्शनमेव विशदयति ।
अनेनेति । मुखादेरभिन्नतियोनित्वे जनकमाह । यस्मादिति ।
प्रत्यक्षविरोधं शङ्कित्वा दूषयति । किमित्यादिना । हस्तयो-
मुखे च योनिशब्दप्रयोगे निमित्तमाह । अस्ति हीति । प्रजा-
पतेर्मुखादित्यमभिः सृष्टोऽपि कथं ब्राह्मणमनुष्ठेयमिति तत्राह ।
तथेति ॥ उक्तेऽर्थे अतिस्मृतिसंवादं दर्शयति । तस्मादिति ।
आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्याद्या अतिस्तदनुसारीषी च स्मृतिर्न-

उ० सृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतो ऽलोमका
हि योनिरन्तरतः

भा० रतः स्त्रीणां । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापते-
स्वास्मादेकयोनिताज्ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुष्टुप्तेऽग्निना ब्राह्मणः ।
तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदैवत्यो मुखवीर्यञ्चेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं ।
तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं क्षत्रिय-
जातिनियन्तारं क्षत्रियञ्च तस्मादैन्द्रं क्षत्रं बाहुवीर्यञ्चेति
श्रुतौ स्मृतौ चावगतं । तथोक्त ईहा चेष्टा तदाश्रयाद-
स्वादिस्त्रयणं विशेषेण नियन्तारं विभ्रञ्च । तस्मात्क्षत्र्यादिपरो-
वस्वादिदैवत्यश्च वैभ्यः । तथा पूषणं पृथ्वीदैवतं ऋद्रञ्च पश्यां
परिचरणक्षममसृजतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः । अथ क्षत्रा-
दिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टि-

ष्या० कृत्वा । अग्निमसृजतेत्येतदुपलक्ष्यार्थमित्थमिमेत्य वक्ष्यन्तर-
माह । तथेति ॥ बलभिदिन्द्रः । आदिशब्देन वदन्नादिर्गुण्यते ।
क्षत्रियश्चासृजतेत्यनुवर्त्तते । उक्तमर्थं प्रमात्रेण प्रकथयति ।
तस्मादिति । ऐन्द्रो राजन् इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च
स्मृतिरवधेया । विश्वश्चासृजतेति पूर्ववत् । इहाश्रयादृशतो
जातत्वं वस्वादेर्ज्येष्ठत्वञ्च तच्छब्दार्थः । पश्यां ऋद्रो अजायते-
त्याद्या श्रुतिस्तथाविधा च स्मृतिरनुवर्त्तन्त्या । अग्निसर्गस्य
वक्ष्यमाणोसर्गोपलक्ष्यत्वे सति सृष्टिसाक्षात्कारेण उ एव
सर्वे देवा इत्युपसंहारसिद्धिरिति कथितमाह । अनेति ।
उक्तेन वक्ष्यमाणोपलक्ष्यत्वं सर्वंशब्दः सूचयतीति भावः । किञ्च
सृष्टिरथ न विवक्षिता । किन्तु तेन प्रकारेण सृष्टिश्रुतिः
स्मृता तेन प्रकारेण देवतादि सर्वे प्रजापतिदेवेति विवक्षित-
मित्याह । तथेति ॥ तत्र हेतुमाह । सृष्टिरिति ॥ तथापि

उ० तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमे-
तस्यैव सा विसृष्टिरेष उ खेव सर्वे देवाः ।

भा० साकलानुकीर्त्ये । यथेयं अतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजा-
पतिरेव सर्वे देवा इति निश्चितोऽर्थः । सृष्टुरनन्यत्वात्सृ-
ष्टानां । प्रजापतिर्नैव सृष्टलाद्देवानां । अथैवं प्रकरणार्थे
व्यवस्थिते तत्सृष्ट्यभिप्रायेणाविदन्मत्तान्तरनिन्दोपन्यासे
* नान्यनिन्दा ऽनिन्दार्थैव ॥

किन्त्वन्यसुतथे तत्तत्र कर्मप्रकरणे केवलयाज्ञिका
यागकाले यदिदं वच आहुरमुमग्निं यजामुभिन्द्रं यजे-
त्यादि नामत्रस्तस्रोत्रकर्मादिभिन्नलाङ्घ्यमेवाग्न्यादिदेव-
मेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तत्र । तथा विद्या-
द्यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्वः । एष उ
हि एव प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवाः । अत्र विप्रतिप-

षा० कथं देवतादि सर्वं प्रजापतिमात्रमित्याशङ्क्याह । प्रजापतिर्नेति ।
तद्यदिदमित्यादिवाच्यस्य तात्पर्यमाह । अथेति ॥ अथा प्रजा-
पतिरेव सृष्टं सर्वं कार्यमिति प्रकरणार्थे पूर्वोक्तप्रकारेण
व्यवस्थिते सत्यनन्तरं तस्यैव सृष्टिविवक्षया तद्यदिदमित्या-
द्यविदन्मत्तान्तरस्य निन्दार्थं वचनमित्यर्थः ॥

मतान्तरे निन्दितेऽपि कथं प्रकरणार्थः सृष्टो भवतीत्या-
शङ्क्याह । अन्येति ॥ एकैकं देवमित्यस्य तात्पर्यमाह । नामेति ॥
काठकं आषापकमितिवन्नामभेदाङ्गुषु तत्तद्देवतासृष्टिभेदा-
द्भूटशकटादिवदर्थक्रियाभेदाच्च प्रत्येकं देवानां भिन्नत्वात्कर्मिणा-
मेतद्वचनमित्यर्थः ॥ आदिशब्देन रूपादिभेदात्तद्भेदत्वं सङ्गु-

* अन्यनिन्दान्यसुतथ इतिपाठान्तरः ।

भा० चन्ने। पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके। संसारीत्यपरे। पर एव
 तु मन्त्रवर्षात्। इन्द्रं मित्रं वदन्मग्निमाहुरिति श्रुतेः।
 एव ब्रह्मैव इन्द्र एव प्रजापतिरेते सर्वे देवा इति श्रुतेः।
 स्यतेश्च एतमेके वदन्मग्निं मनुमन्ये प्रजापतिमिति। यो
 ऽसावतीन्द्रियोऽप्याह्नः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातन सर्वभूतमयो
 ऽचिन्मयः स एव स्वयमुद्भवमिति च।

आ० ज्ञाति । नन्वत्र कर्मिणां निन्दा न प्रतिभाति तन्मतोपन्या-
 सस्यैव प्रतीतेरित्याशङ्क्याह । तन्नेति । एकस्यैव प्रायस्थानेक-
 विधो देवताप्रभेदः शाकल्यब्राह्मणे वक्ष्यत इति विवक्षित्वा
 विशिनष्टि । प्राय इति । अग्न्यादयो देवाः सर्वे प्रजापतिदे-
 वेत्युक्तं । सम्प्रति तस्मैरूपनिर्दिष्टारथिवया तत्र विप्रतिपत्तिं दर्श-
 यति । अत्रेति । हिरण्यगर्भस्य परमात्मनो द्वितीये कल्पे संसा-
 रित्वं विधेयमिति विभागः । तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति । पर
 एव त्विति । नन्वेकस्यानेकात्मकत्वं मन्त्रवर्षादवगम्यते नतु
 परमात्मत्वं प्रजापतेरित्याशङ्क्य ब्राह्मणवाक्यमुदाहरति । एव
 इति । ब्रह्मप्रजापती सूत्रविराजौ । एव शब्दः परमात्मविषयः ।
 श्रुतेश्च पर एव हिरण्यगर्भ इति सन्बन्धः । तत्रैव वाक्यान्तरं
 पठति । योऽसाविति । कर्मेन्द्रियाविषयत्वमतीन्द्रियत्वं । अद्यात्तत्वं
 ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वं । तत्र हेतुमाह । सूक्ष्माव्यक्त इति ।
 न च तस्यासत्त्वं प्रमाणादिभावाभावसाक्षिणेन सदा सत्त्वा-
 दित्याह । सनातन इति । इत्यत्र तस्य नासत्त्वं सर्वेषामात्म-
 तादित्याह । सर्वेति । अनाकारत्वाविषयत्वमाह । अचिन्मय
 इति । योऽसौ परमात्मा यद्योक्तविशेषकः स एव स्वयं
 विराडात्मना भूतवानित्याह । स एवेति । मन्त्रब्राह्मणश्रुतिषु
 परस्य सर्वदेवतात्मत्वदृष्टेरत्र च सूत्रस्य तत्रतीतेऽस्य परत्व-
 मित्युक्तं ।

भा० संसार्येव वा साक्षात्सर्वान्मात्रेण चैवदिति श्रुतेः । न च संसारिणः पाप्मदाहप्रसङ्गोऽस्ति । भवारतिर्वचोमन्त्रकथा च । अथ यन्मर्त्यैः सज्जतानसृजतेति च । हिरण्यगर्भसम्पन्नते जायमानमिति च मन्त्रवर्षात् । सृतेषु कर्मविपाकप्रक्रियायां ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति । अथैवं विद्वद्ब्रह्मार्थानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेन्न । कल्पनाम्नरोपपत्तेरविरोधादुपाधिविशेषसम्बन्धाद्विशेषकल्पनाम्नरमुपपद्यते । आसीनो दूरं प्रजति प्रयानो याति सर्व्वतः । कसं महामदं देवं मदस्यो ज्ञातुमर्हत्येवमादिश्रुतिभ्यः । उपाधिवशात्संसारितं

भा० इदानीं पूर्व्वमज्ञानमाह । संसार्येवेति ॥ सर्व्वपाप्मदाहभववमात्रेण कथं प्रजापतेः संसारित्वन्तमाह । न हीति ॥ अतस्तत्रार्थोपदेशादित्रय परस्यापि सर्व्वबाधोदयाङ्गीकारात्नेदं संसारित्वे किञ्चिन्निवारणमाह । भवेति । अस्त्यतेति च अत्रयादिति सम्बन्धः । न केवलं मर्त्यत्वमुदेरेव संसारित्वं किन्तु जन्मश्रुतेष्वेत्याह । हिरण्यगर्भमिति । यथोक्तचेतुर्णां संसार्येव स्यादिति प्रतिश्रयान्वयः । कर्मव्यवहर्तनाधिकारे ब्रह्मैवाद्यायाः सृतेषु तत्प्रवृत्तस्य प्रजापतेः संसारित्वमेवेत्याह । सृतेष्वेति । विपद्ब्रह्मसृजते । विश्वसृजो मन्वादयः धर्मस्यदभिमानिनी देवता यमः । महान् प्रकृतेरायो विकारः । सूत्रं अथक्तं प्रकृतिरिति भेदः । अस्तु तर्हि द्विविधवाक्यवशात्प्रजापतेः संसारित्वमसंसारित्वञ्चेत्याशङ्क्याह । अथेति । तद्विधिवशात्प्रवृत्तानन्तर्धमप्यशङ्क्यार्थः । एवंशब्दः संसारित्वासंसारित्वप्रकारपरामर्शार्थः । विरोधकृतमप्रामाण्यं निराश्रयेति । गेवादिना ॥ अतोऽसंसारित्वं कल्पनया च संसारित्वमिति कल्पनान्तरसम्भवात् । द्विविधश्रुतीनामविरोधात्सा-

भा० परमार्थतः स्वतोऽसंसार्यैव । एवमेकत्वं नानात्वञ्च हिरण्य-
गर्भस्य । तथा सर्वजीवानां । तत्त्वमसीति श्रुतेर्हिरण्यगर्भ-
सूपाधिः शुद्धतिशयापेक्षया प्रायशः पर एवेति श्रुतिसृति-
वादाः प्रवृत्ताः । संसारित्वन्तु क्वचिदेव दर्शयन्ति ॥

जीवानां तूपाधिगताशुद्धिवाङ्मत्यात्मसंसारित्वमेव प्राय-
शोऽभिलष्यते । व्यावृत्तकृत्त्रोपाधिभेदापेक्षया तु सर्वः पर-
त्वेनाभिधीयते अतिसृतिवादैः । तार्किकैस्तु परित्यक्ता-

आ० माण्डसिद्धिरित्यर्थः ॥ कल्पनया संसारित्वमित्येतद्विशदयति ।
उपाधीति ॥ औपाधिकी परस्य विशेषकल्पनेत्यत्र प्रमाद्य-
माह । आसीन इति । खारस्येन कूटस्थोऽप्यात्मा मनसः
शीघ्रं दूरगमनदर्शनात्तदुपाधिको दूरं प्रजति । तथा स्वप्ने शया-
नोऽपि मनसो गतिभ्रान्त्या सर्वत्र यातीव भाति यथा जाम-
रेऽपीत्यर्थः ॥ कल्पितेन हर्षादिविकारेण स्वाभाविकेन तदभा-
वेन च युक्तमात्मानं न कश्चिदपि निश्चेतुं शक्नोतीत्याह । कल्प-
मिति । आदिपदेन ध्यायतीवेत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते ॥ उदाहृत-
श्रुतीनां तात्पर्यमाह । उपाधीति ॥ किन्तर्हि परमार्थिकन्त-
दाह । स्वत इति । पूर्वैश्च संबन्धः ॥ हिरण्यगर्भस्य वास्तवम-
वास्तवञ्च रूपं निरूपितमुपसंहरति । एवमिति ॥ तस्याप्यस्म-
दादिवन्न स्वतो ब्रह्मत्वं किन्तु संसारित्वमेव स्वाभाविकमित्या-
शङ्क्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह । तथेति ॥ सर्वजीवाना-
मेकत्वं नानात्वञ्चेति पूर्वैश्च संबन्धस्तेषां स्वतो ब्रह्मत्वे प्रमाद्य-
माह । तत्त्वमिति ॥ कस्तर्हि हिरण्यगर्भे विशेषो येनासाव-
स्मदादिभिरुपास्यते तत्राह । हिरण्यगर्भस्त्विति ॥ ननु श्रुति-
स्मृतिवादिषु क्वचित्तस्य संसारित्वमपि प्रदर्शते । सत्त्वं । तसु
कल्पितमित्यभिप्रेत्याह । संसारित्वन्त्विति ॥ अस्मदादिषु तुल्य-
मेतदित्याशङ्क्याह । जीवानां त्विति ॥ कथन्तर्हि तत्त्वमसि । क्षेत्र-
ज्ञश्चापि मां विद्धीत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः सङ्गच्छन्ते । तत्राह ।
व्यावृत्तेति ॥ स्वमते तत्त्वनिश्चयमुक्त्वा परमते तदभावमाह ।

उ० अथ यत्किञ्चेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोमः

भा० गमवखैरक्षिनास्तिकर्त्ताकर्त्तव्यादिविरुद्धं वञ्च तर्कयद्भि-
राकुलीकृतः शास्त्रार्थः । तेनार्थनिश्चयो दुर्लभः । ये तु
केवलशास्त्रानुसारिणः श्रान्तदर्पास्त्रेषां प्रत्यक्षविषय इव
निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः । तत्र प्रजापतेरेकस्य
देवस्यान्नादिसत्त्वणो भेदो विवक्षित इति । तथाग्निरुक्तो
ऽन्नाद्यः सोम इदानीमुच्यते ॥

अथ यत्किञ्चेदं लोके आर्द्रं द्रवात्मकं तद्रेतस
आत्मनो वीजादसृजत रेतस आप इति श्रुति*द्रवात्मकस्य
सोमस्यस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव ।
एतावद्दे एतावदेव नातोऽधिकमिदं सर्वं । किन्तदसृष्टैव

आ० ताकिञ्चैस्त्विति । नन्वेकजीववादेऽपि सर्वथवस्थानुपपत्तेस्तत्त्व-
निश्चयदौर्लभ्यं तुल्यमिति चेन्नेत्याह । ये त्विति । स्वप्रवत्प्रबोधा-
त्प्राग्शेषथवस्थासम्भवादूर्द्ध्वं तदभावस्येष्टत्वादेकमेव ब्रह्माणाद्य-
विद्यावशादेव व्यवहारास्यदमिति पक्षे न काचन दोषकञ्चेति
भावः । सर्वदेवतात्मकस्य प्रजापतेः स्वतोऽसंस्वारित्वकल्पनया
वैपरीत्यमिति स्थिते सत्त्वथेत्वाद्युत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति ।
विवक्षित इत्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरिति शेषः । तस्य विषयं परिशि-
नष्टि । तथाग्निरिति । अन्नाद्ययोर्निर्धारणार्थां सप्तमी ।

सम्यति प्रतीकमादायाद्यरात्रि व्याकरोति । अथेति । असृः
सर्गानन्तर्यमथशब्दार्थः । रेतसः सजाशादपां सर्गेऽपि सो-
मशब्दे किमायातमित्याशङ्क्याह । अवात्मकश्चेति । अद्वात्सा-
ङ्गतेः सोमोत्पत्तिश्रवणात्तत्र श्रैत्योपलब्धेति भावः । सोमस्य
द्रवात्मकत्वे षष्ठितमाह । तस्मादिति । अग्नीषोमयोरन्नाद्ययोः

* द्रवात्मकश्चेति पाठान्तरः ।

उ० एतावद्वा इदं सर्वमनुश्रैवान्नादश्च सोम एवान्न-
मग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः ।

भा० सोमो ब्रवात्मकत्वादाप्यायकमन्नादश्चाग्निरौष्ण्यद्रूच-
त्वाच्च । तत्रैवमवधियते सोम एवाकं । यदद्यते तदेव सोम
इत्यर्थो य एवात्ता स एवाग्निरर्थवलाद्भवधारणं । अथमग्नि-
रपि क्वचिद्रूयमानः सोमपक्षस्यैव । सोमोऽपीव्यमानोऽग्नि-
रेवात्तत्वात् । एवमग्नीषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्
केनचिद्दोषेण लिप्यते । प्रजापतिश्च भवति । सैषा ब्रह्मणः
प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया ॥

आ० अर्थावपि जगति दृश्यन्तरमवशितमस्तीत्याशङ्क्याह । एता-
वदिति ॥ आप्यायकः सोमो ब्रवात्मकत्वाद्ब्रह्मणाप्यायकं प्रसिद्धं
तस्मादुपपन्नं सोमस्यान्नत्वमित्याह । ब्रवात्मकत्वादिति ॥ सोम
एवान्नमग्निरन्नाद इत्यवधारणस्य विवक्षितमर्थमाह । तत्रेति ।
यथोक्तं वाक्यं सप्तमर्थः । यथाश्रुतमवधारणमवधार्यं कुतो विधा-
नतरेण तद्वाख्यानमित्याशङ्क्याह । अर्थवन्नाडीति । अन्नादस्य
संहर्तृत्वादग्नित्वमन्नस्य च संहरणीयतया सोमत्वमवधारयितुं
युक्तमित्यर्थः । नन्वन्नस्य सोमत्वेन न नियमोऽग्नेरपि जलादिना
संहारात्त चात्तुरग्नित्वेन नियमः । सोमस्यापि कदाचिदिव्यमान-
त्वेनात्तत्वात्तत्कुतोऽर्थवन्नमित्याशङ्क्याह । अग्निरपीति । सोऽपि
संहर्तृत्वेत्येवम एव । स च संहर्ता चेदग्निरैवेत्यवधारणसिद्धि-
रित्यर्थः । प्राजापतेः सर्वात्मत्वमुपपन्नम्य जगतो देधा विभक्तत्वा-
भिधानं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्य तस्य सूत्रे पर्यवसानात्तस्मिन्ना-
त्मबुद्धोपासकस्य सर्वदेवराहित्यं फलमत्र विवक्षितमित्याह ।
एवमिति । अनुग्राहकदेवदृष्टिं शिष्टा तदुपासकस्य फलोत्तर्य-
मादौ देवदृष्टिं स्तौति । सैवेति ।

उ० यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सनुमृतान-
सृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्यां हास्येतस्यां
भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

भा० का सेत्याह । यच्छ्रेयसः प्रशस्यतरादात्मनः सका-
शाद्यस्मादसृजत देवान् सैषा तस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिः ।
कथं पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह । अथ यद्यस्मा-
न्मर्त्यः सकारणधर्मा ससृष्टतानमरणधर्षिणो देवान् कर्मा-
ज्ञानवह्निना सर्वानात्मन पापान उषित्वाऽसृजत । तस्मा-
दियमतिसृष्टिरत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः । तस्मादेतामति-
सृष्टिं प्रजापतेरात्मभूता यो वेद स एतस्यामतिसृष्ट्यां
प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवदेव सृष्टा भवति ॥ ६ ॥

तद्देवं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञान-
कर्माख्यं कर्माद्यनेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं
साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारोऽथैतस्यैव साध्यसा-

था० अग्निर्मूर्ध्निवादिश्रुतेरग्न्यादयोऽस्यावववास्तत्त्वं तत्सृष्टिरतो
ऽतिशयवतीत्याशङ्कते । कथमिति । प्रजापतेर्यजमानावस्था-
पेक्षया देवसृष्टेरत्कृष्टं वचनमविद्वजमिति परिहरति ।
अत आहति । देवसृष्टेरतिसृष्टित्वाभावश्चानुवादार्थोऽयमशब्दः ।
ज्ञानस्यैतुपपन्नत्वं कर्मणोऽपीति प्रकृत्यं । अतिसृष्ट्यामित्यादि-
त्याचष्टे । तस्मादिति । देवतादिसृष्टा तदात्मा प्रजापतिरह-
मेवेत्युपासितुं कर्तव्यत्वात् तत्सृष्टत्वं यजतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वोत्तरग्रन्थयोः सम्बन्धं वस्तुं प्रतीकमादाय उक्तं कीर्तयति ।
तद्देवादिना । तस्यादेवत्यार्थं वैदिकमित्युक्तं । साधनमित्युक्ते
मुक्तिसाधनं पुरः स्फुरति तन्निरसति । ज्ञानेति । यत्कल्पस्य

उ० तद्देदं तर्ह्याकृतमासीत्

भा० धनसञ्चयस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात्प्राग् वीजावस्था या तां निर्दिदिच्छत्यङ्कुरादिकार्यानुमितामिव वृक्षस्य कर्मवीजो ऽविद्याचेचोद्भवौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्तव्य इति । तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः । तथाचोक्तं । ऊर्द्धमूलो ऽवाक्शाख इति काठके । गीतासु च ऊर्द्धमूलमधःशाखमिति । पुराणे च ब्रह्मवृक्षः समातन इति । तद्धेतुदिति वीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेः । तर्हि तस्मिन्काले परोक्षत्वात्सर्वनाचोऽप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते । भूतकालसंबन्धित्वाद् व्याकृतभाविनो जगतः सुखयदृणार्थमैतिह्यप्रयोगो ह्यशब्दः । एवं ह

आ० मोक्षस्यानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः । मुक्तिसाधनं मानवस्तुतन्मं तत्त्वज्ञानमिदन्तु कारकसाध्यमतोऽपि न तद्देतुरित्याह । कर्मादीति । किञ्चेदं प्रजापतित्वफणावसानं मृत्युरस्यात्माभवतीति श्रुतेः । न च तदेव कैवल्यं भयारत्यादिमवबादतोऽपि नेदं मुक्त्यर्थमित्याह । प्रजापतित्वेति । किञ्च नित्यसिद्धामुक्तिरिदन्तु साध्यफलमतोऽपि न मुक्तिहेतुरित्याह । साध्यमिति । किञ्च मुक्तिर्याकृतादर्थान्तरमन्यदेव तदिदितादित्यादिश्रुतेः । इदन्तु नामरूपं व्याकृतमतोऽपि न तद्देतुरित्याह । एतावदेवेति । सम्प्रत्यव्याकृतकश्चिदकामवतारयन्प्रवेशवाक्यात्प्राक्तनस्य तद्देदमित्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्यमाह । अथेति । ज्ञानकर्मफलज्ञानान्तर्यमद्यशब्दार्थः । वीजावस्था साभासप्रत्यगविद्या तस्यानिर्देष्टुमिच्छत्वमेव न साक्षाभिर्देश्यत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वहुं निर्दिदिच्छतीत्युक्तं । वृक्षस्य वीजावस्थां जोकौ निर्दिशतीति सम्बन्धः । यज्ज्ञाने पुमर्थानिस्तदेव वार्थं किमिति प्रत्यगविधोष्यते तत्राह । तदुद्धरणकर्मैति । उद्धर्तव्य इति तन्मूलनिरूपणमर्थवदिति शेषः । अथ पुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुद्धारोऽपि

भा० तदाधीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतोऽवस्थां प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजाधीदित्युक्ते यद्दिदं व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्षितमभिधीयते तदिदं ब्रह्मदयाः परोक्षप्रत्यक्षावस्थाजगदावकायोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्था जगतोऽवगम्यते । तदेवेदमिदमेव च तद्व्याकृतमाधीदिति । अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्येत्यवधत्तं भवति ॥

भा० कोपयुष्यते तत्राह । तदुद्धरते हीति । ननु संसारस्य मूलमेव नास्ति स्वभाववादात्प्रधानादेव वा तन्मूलं नास्तीति त्रैलोक्याशङ्क्युतिस्मृतिभ्यां परिहरति । तथा चेति । ऊर्द्धमूर्द्धं कारणं कार्यापेक्षया परमव्याकृतं मूलमस्यैवेत्यूर्द्धमूखो हिरण्यगर्भो मूलापेक्षया ऽवाक्शाखा इत्यवाक्शाखाः । एवमूर्द्धमूलमधःशाखमित्यादिमीता अपि नेतव्याः । अस्ति हि संसारस्य मूलं नेदममूलमविष्यतीति अनेत्सत्त्वात्तत्र त्रैलोक्येति अतिस्मृतिप्रसिद्धमिति भावः । सम्प्रति प्रतीकमादाय पदानि व्याचष्टे । तज्ज्ञेत्यादिना ॥ अप्रत्यक्षाभिधानेन तदिति सर्व्वनाम्ना वीजावस्थं जगदभिधीयते परोक्षत्वादिति सम्बन्धः । कथं जगतो वीजावस्थत्वमित्याशङ्क्य तर्हीत्यस्यार्थमाह । प्रागिति ॥ कथन्तस्य परोक्षत्वं तत्राह । भूतेति ॥ निपातार्थमाह । सुखेति ॥ ह्यशब्दार्थमाभनयति । किञ्चेति । यथा वक्षितमित्यनर्थत्वेन संसारेऽसारत्वोक्तिः । पदद्वयसामानाधिकरण्याव्यवयवमर्थमाह । तदिदमिति ॥ एकत्वमभिनयेनोदाहरति । तदेवेति ॥ एकत्वावगतिफलं कथयति । अथेति ॥ सामानाधिकरण्यावशादेकत्वे निश्चिते सत्त्वन्तरे नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्मृतिरनुसृता भवतीति भावः ॥

उ० तन्नामरूपाभ्यामेव याक्रियतासौ नामायमिदं-
रूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव

भा० तदेवम्भूतं जगदव्याकृतं सन्नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपे-
णैव च व्याक्रियत। व्याक्रियतेति कर्मकर्मप्रयोगान्तरत्वाद्यमेवा-
त्मैव व्याक्रियत। वि आ अक्रियत विस्यष्टं नामरूपविशेषाव-
धारणमर्थ्यादं व्यक्तीभावंमापद्यत। सामर्थ्यादाच्चिन्ननियन्तृ-
कर्तृसाधनक्रियाभिनिमित्तं असौ नामेति सर्व्वनाम्नाऽविशेषा-
भिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति। देवदत्तो यज्ञदत्त इति

भा० अज्ञातं ब्रह्म जगतो मूलमित्युक्त्वा तद्विवर्त्तो जगदिति निरूप-
यति। तदेवम्भूतमिति॥ तृतीयामित्यम्भावार्यत्वेन व्याचष्टे।
नास्तेति॥ क्रियापदप्रयोगाभिप्रायन्तदनुवादपूर्व्वकमाह। व्याक्रि-
यतेति॥ तत्र यदच्छेदपूर्व्वकान्तदाद्यमर्थमाह। व्याक्रियतेत्यादिना॥
स्वयमेवेति कुतो विश्लेष्यते कारखमन्तरेण कार्योत्पत्तिरयुक्तेत्या-
शङ्काह। सामर्थ्यादिति। निर्हेतुकार्यसिद्ध्यनुपपत्त्याच्छिन्नो नियन्ता
जनयिता कर्त्ता चोत्पत्तौ साधनक्रियाकारखथापारक्तत्रिभिन्नत-
दपेक्षं व्यक्तीभावमापद्यत इति योजना॥ नामसामान्यं देवदत्ता-
दिना विशेषनाम्ना संयोज्य सामान्यविशेषवानर्थो नाम व्याकरख-
वाक्ये विवक्षित इत्याह। असावित्यादिना॥ असौशब्दः औतो
ऽप्ययत्नेन नेयो रूपसामान्यं युक्तव्यादिना विशेषेण संयोज्योच्यते
रूपव्याकरखवाक्ये नेत्याह। तथेत्यादिना॥ अथाह्यमेव व्याकृ-
तात्मना व्यक्तमित्येतत्सुप्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति। तदिदमिति।
तद्देत्यत्र मूलकारखमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्यमूल-
मिदानीं प्रवेशवाक्यस्यसशब्दापेक्षितमर्थमाह। यदर्थ इति॥
काण्डद्वयात्मनो वेदस्यारम्भो यस्य परस्य प्रविपत्थर्यो विद्यायते।
कर्मकारखं हि स्वार्थानुष्ठानाहितचित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोप-
योगीयते। ज्ञानकारखन्तु साक्षादेव तत्रोपयुज्यते। सर्व्वे वेदा
यत्पदमामगन्तीति च श्रूयते। स परोऽत्र प्रविष्टो देहादाविति

उ० व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदं रूपं इति स एष इह
प्रविष्टः—

भा० वा नामाख्येत्यसौ नामायं । तथेदमिति शुक्लकृष्णादीनाम-
विशेषः । इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमख्येतीदं रूपः । तदिद-
मव्याकृतं वख्येतर्ह्येतस्मिन्नपि काले नामरूपाभामेव व्या-
क्रियतेऽसौ नामायमिदं रूपं इति । यदर्थः सर्वत्राकारभो
यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाधारोपणा
कृता यः कारणं सर्वस्य जगतो यदात्मके नामरूपे वस्त्रिधा-
दिव स्वप्नात्मसमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेत । यच्च ताभ्यां

या० योजना । सर्वस्यान्नायस्य ब्रह्मात्मनि समन्वयमुक्त्वा तत्र विरोध-
समाधानार्थमाह । यस्मिन्निति । अध्यासस्य चतुर्विधस्यातीना-
मन्वयमत्वं वारयति । अविद्ययेति । तस्या मिथ्याज्ञानत्वेन सा-
दित्वादानाद्यव्यासहेतुत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह । स्वाभाविक्येति ।
विद्याप्राप्तभावत्वमविद्याया आवर्त्तयति । कर्त्तिति । न हि तदु-
पादानत्वमभावत्वे सम्भवति नचोपादानान्तरमस्तीति भावः ।
अन्वयस्तु सर्वत्र यच्छब्दस्य पूर्ववदुच्यते । आत्मनि कर्त्तृत्वाध्या-
सस्याविद्याकृतत्वोक्त्या समन्वये विरोधः समाहितः सत्यत्वधा-
सत्कारबस्योक्तत्वेऽपि निमित्तोपादानभेदं साङ्ख्यवादमाशङ्कोक्त-
मेव कारणं तद्भेदेनिराकरञ्चार्थं कथयति । यः कारणमिति ।
अतिशृङ्खलादिषु परस्य तत्कारबत्वं प्रसिद्धमिति भावः । नाम-
रूपात्मकस्य हेतस्याविद्याविद्यमानदेहत्वाद्विद्यापनोद्यत्वं सिध्य-
तीत्याह । यदात्मकेति । व्याकर्तुंदात्मनः स्वभावतः शुद्धत्वे दृष्टान्त-
माह । सच्चिदादिति । व्याक्रियमात्रयोर्नामरूपयोः स्वतोऽशुद्धत्वा-
द्दृष्टान्तमाह । मन्मथेति । यथा फेनादि जलोत्थं तन्मात्रमेव
तथा ज्ञातब्रह्मोत्थं जगद् ब्रह्ममात्रं तज्ज्ञानवाध्यमेति भावः ।
नित्यशुद्धत्वादिब्रह्ममपि वस्तु न स्वतोऽज्ञाननिवर्त्तकं जेवजस्य
तत्साधकत्वात् । वाक्योत्थबुद्धिदृष्ट्याकृत्तु तथेति मन्वानो ब्रूते ।

भा० नामरूपाभ्यां विश्वेषः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः
स एषोऽव्याकृतते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्ष्वन् ब्रह्मादिसंश-
पर्यन्तेषु देहेष्विह कर्मफलाश्रयेष्वन्ननायादिमत्सु प्रविष्टः ॥

नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तं कथमिदानीमुच्य-
ते पर एव त्वात्माऽव्याकृतं व्याकुर्ष्वन्निह प्रविष्ट इति । नैव
दोषः । परस्वात्मनो*ऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षित-
त्वादाक्षिप्तनियन्तृकर्तृक्रियानिमित्तं हि जगदव्याकृतं

आ० यच्चेति । आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा-
तद्गच्छेति श्रुतिमाश्रित्याह । ताभ्यामिति । नामरूपात्मकद्वैतासंश-
र्षित्वादेवनित्यशुद्धत्वं अशुद्धैतसंबन्धाधीनत्वात्तत्राविद्या प्रयो-
जिकेत्यभिप्रेत्य तत्सम्बन्धं निषेधति । बुद्धेति ॥ तस्मादेव दुःखाद्य-
नर्थासंशर्षित्वात्माह । मुक्तेति ॥ विद्यादशायां शुद्धादिसद्भावेऽपि
बन्धावस्थायां नैवमिति चेन्नेत्याह । स्वभाव इति ॥ अव्याकृतवा-
ज्जोक्तमन्नातं परमात्मानं परात्मज्ञति । स इति ॥ तमेव कार्यस्थं
प्रत्यक्षं निर्दिशति । एष इति ॥ आत्मा हि स्वतो नित्यशुद्धत्वा-
दिरूपोऽपि साविद्यावस्तुभ्यामनामरूपे व्याकरोतीति तत्सर्जनस्या-
विद्यामयत्वं विवक्षित्याह । अव्याकृत इति ॥ तयोरात्मना व्याकृ-
तत्वे तदतिरेकेणाभावः पश्यतीति मत्वा विधिगच्छि । आत्मेति ॥
जनिमन्नात्मनिह शब्दार्थं कथयति । ब्रह्मादीति । तत्रैव दुःखा-
दिसंबन्धो नात्मनीति मन्वानो विधिगच्छि । कर्मेति ॥ ब्रह्मात्मैक्ये
पदद्वयसामानाधिकरण्याधिगते हेतुमाह । प्रविष्ट इति ॥

परमात्मा खडा वृष्टे प्रविष्टो जगतीत्यादिदृष्टमाक्षिपति ।
नन्विति ॥ पूर्व्यापरविरोधं समाधत्ते । नेत्यादिना । व्याक्रि-
यतेति कर्मकर्तृप्रयोगाज्जगत्कर्तृद्विवक्षितत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह ।
आक्षिप्तेति । मुच्यते वत्सः स्वयमेवेतिवत्कर्मकर्तृरि ककारो
व्याकरवसौकार्थ्यापेक्षया सत्येव कर्तृरि निर्वहतीति भावः । अव्या-

* परस्वात्मान इति पाठान्तरः ।

भा० व्याक्रियतेत्यवोचाम । इदं ब्रह्मसामानाधिकरण्याच्च व्याकृत-
 तब्रह्मस्य यथेदं जगद्विद्यन्माद्यनेककारकनिमित्तादिवि-
 शेषवद्भाकृतं । तथाऽपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तद्व्याकृतं ।
 व्याकृताव्याकृतमात्रम् विज्ञेयो दृष्टञ्च लोके विवक्षातः
 ब्रह्मप्रयोगो याम आगतो यामः शून्य इति कदाचि-
 द्द्वामब्रह्मेन निवासमात्रविवक्षायां यामः शून्य इति
 ब्रह्मप्रयोगो भवति कदाचिन्निवाशिजनविवक्षायां याम
 आगत इति कदाचिदुभयविवक्षायामपि यामब्रह्म-
 प्रयोगो भवति यामञ्च न प्रविशेदिति यथा । तद्वदिहापि
 जगदिदमव्याकृतं व्याकृतञ्चेत्यभेदविवक्षायामात्मानात्म-
 नोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मक-
 मिति केवलजगद्व्यपदेशस्तथा महानज आत्माऽख्यल्लोऽ-
 नशुः स एव नेति नेत्यादि केवल आत्मव्यपदेशः ॥

भा० कृतब्रह्मस्य नियन्मादियुक्तजगदाचित्ते हेतुत्वरमाह । इदं-
 ब्रह्मेति । कथमुक्तसामानाधिकरण्यात्प्रमात्रादव्याकृतस्य जगतो निय-
 न्मादियुक्तत्वं तत्राह । यथेति ॥ नियन्मादीत्यादिब्रह्मेन कर्तृकर-
 ङादियद्दृशं । निमित्तादीत्यादिप्रदेनोपादानमुच्यते । विमतं निय-
 न्मादिसापेक्षं कार्यात्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्तर्यः ॥ कथञ्चिं प्रागवश्ये
 सम्प्रतितने च जगति विश्लेषस्तत्राह । व्याकृतेति ॥ कथम्यु-
 रव्याकृतेन जगदाधिना परो गृह्यते । स्वस्य ब्रह्मस्यानेकार्थत्वा-
 योमादत आह । दृष्टञ्चेति ॥ उक्तमेव स्फुटयति । कदाचिदिति ॥
 उभयविवक्षया यामब्रह्मप्रयोगस्य दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदिति ॥
 इहेत्वव्याकृतवाक्योक्तिः । निवासमात्रविवक्षया यामब्रह्मप्रयो-
 गस्यापि दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥ निवाशिजनमात्रविवक्षया
 तस्ययोगस्यापि दार्ष्टान्तिकं कथयति । तथा महानिति ॥

भा० ननु परेण व्याकर्त्ता व्याकृतं सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत्स
 कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते । अप्रविष्टो हि देशः परि-
 ष्किन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते । यथा पुरुषेण यामादिर्नाकाशेन
 किञ्चिन्नित्यप्रविष्टत्वात्पाषाणे सर्पादिवद्भ्र्मान्तरेणेति चे-
 दद्यापि स्यान्नपर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश किन्तर्हि
 तत्स एव धर्मान्तरेणोपजायते तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते
 यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्त्रः सर्पो नारिकेले वा तोयं न
 तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । यः संष्टा स भावान्तरम-
 नापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते । यथा

आ० अथाकृतवर्त्तके परस्य प्रकृतत्वान्तस्य प्रवेशवाक्ये सशब्देन परा-
 न्तस्य सृष्टे कार्ये प्रवेशे उक्तस्तच्च प्रकारान्तरेणाक्षिपति ।
 नन्विति । कथमिति सूचितामनुपपत्तिमेव स्पष्टयति । अप्र-
 विष्टो षीति ॥ दृष्टान्तावच्छेपेण प्रवेशवादी शङ्कते । पाषाणेति ॥
 तदेव किञ्चोति । अथापीत्यादिना । परस्य परिपूर्वस्य क्वचित्प्र-
 वेशाभावे ऽपीति यावत् ॥ तच्छब्दः सृष्टकार्यविषयः । धर्मान्तरं
 जीवास्त्रं । दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । पाषाणाद्वाङ्मः सर्पादि-
 स्तत्र प्रविष्ट इति शङ्कापेक्षार्थं सहजं विशेषणं ॥ सर्पादेरन्त-
 दिरूपेण स्थितभूतपञ्चकपरिणामत्वात्तत्र सहजत्वं पाषाणादौ
 यानि भूतानि स्थितानि तेषां परिणामः सर्पादिस्तद्रूपेण
 तत्र भूतानामनुप्रवेशवदपरिच्छिन्नस्यापि परस्य जीवाकारेण
 बुद्ध्यादौ प्रवेशसिद्धिरित्यर्थः ॥ आक्षेपा श्रुतेः । नेति ॥ तदेव
 स्पष्टयति । यः सृष्टेति ॥ ननु तच्छान्निभिते वेद्यमिति ततो
 ऽन्यस्यापि प्रवेशो दृश्यते । तथा परेण सृष्टे जगत्स्य प्रवेशो
 भविष्यति नेत्याह । यथेति ॥ पाषाणसर्पन्यायेन कार्यस्यस्यैव
 परस्य जीवास्त्रे परिणामे तत्सृष्टेत्वादिश्रवणमनुपपन्नमिति स्थित-
 रिकं दर्शयति । नन्विति ॥ अस्तु तर्हि परस्य मार्जारादिव-
 त्पूर्वावस्थानत्वान्तेनावस्थानान्तरसंयोगात्मा प्रवेशो नेत्याह ।

भा० भुक्त्वा नच्छतीति भुजिगमिक्त्रिययोः पूर्व्यापरकाशघोरित-
 रेतरेविच्छेदेऽविशिष्टस्य कर्त्ता तददिहापि स्यान्नतु तत्स-
 खैव भावान्तरोपजनन एतत्सम्भवति । न च स्थानान्तरेण
 वियुज्यस्थानान्तरसंयोगसत्त्वः प्रवेशो निरवयवस्थापरि-
 ष्किन्नस्य दृष्टः । सावयव एव प्रवेशप्रवणादिति चेन्न । दिव्यो
 अमूर्त्तः पुरुषो निष्कलं निष्कलमित्यादिश्रुतिभ्यः । सर्व-
 व्यपदेशधर्माविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च । प्रतिविम्बप्रवेशवदिति
 चेन्न । वक्ष्यन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः । द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति
 चेत् । न । अनाश्रितत्वान्श्रित्यपरतन्मसौवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये
 प्रवेश उपपद्यते । न तु ब्रह्मणः स्नातन्मश्रवणात्तथा प्रवेश
 उपपद्यते । फले बीजवदिति चेन्न । सावयवत्ववृद्धिचयो-

भा० न चेति । निरवयवो ऽपरिष्किन्नश्चात्मा तस्य स्थानान्तरेण वियोगं
 प्राप्य स्थानान्तरेण सङ्घ संयोगसत्त्वो यः प्रवेशः स सावयव
 परिष्किन्ने च मूर्त्तारादौ दृष्टप्रवेशसदृशो न भवतीति योजना ।
 वियुज्येति पाठे तु स्फुटैव योजना । प्रवेशश्रुत्या निरवयव-
 त्वासिद्धिं शङ्कते । सावयव इति । प्रवेशश्रुतेरन्यथोपपत्ते-
 र्वक्ष्यमाश्रितवमिति परिहरति । नेत्यादिना । अमूर्त्तत्वं निर-
 वयवत्वं । पुरुषत्वं पुरुषत्वं । प्रकारान्तरेण प्रवेशोपपत्तिं शङ्कते ।
 प्रतिविम्बेति । आदित्यादौ जलादिना समिकर्षादिसम्भवात्प्र-
 तिविम्बास्यप्रवेशोपपत्तिः । आत्मनि तु परस्मिन्नसङ्गोऽनवच्छिन्ने
 केन चिदपि तदभावान्न यथोक्तप्रवेशसिद्धिरित्याह । न वक्ष्य-
 न्तरेणेति । प्रकारान्तरेण प्रवेशं चोदयति । त्रय इति । पर-
 स्थापि कार्ये प्रवेश इति शेषः ॥

गुणापेक्षया परस्य वैकल्याण्यन्दर्शनपरिहरति । नेत्यादिना ।
 स्नातन्मश्रवणमेव सर्वेश्वर इत्यादिपनसादिपक्षे बीजस्य प्रवेश-
 वत्कार्ये परस्य प्रवेशः स्यादिति शङ्कित्वा दूषयति । फल

भा० त्पत्तिविनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात् । न चैवं धर्मवत्त्वं ब्रह्मणो
 ऽजोऽजर इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात् । अन्य एव संसारी
 परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेन्न । सेयं देवतेषुतेत्यारभ्य ना-
 मरूपे व्याकरवाणीति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः ।
 तथा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्स एतमेव सीमानं विदार्यै-
 तथा द्वारा प्रापद्यत । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो
 नामानि ह्यत्वाभिवदन्यदासौ त्वं कुमार उत वा कुमारी
 त्वं जीर्णो दृष्टेन वक्षसि पुरश्चक्रे रूपमिति च मन्त्रवर्षान्न
 परादन्यस्य प्रवेशः । प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्व-
 मिति चेत् । इ । एको देवो बह्वधा सञ्चिविष्टः एकः सन्बह्वधा
 विचार त्वमेकोऽसि बह्वननुप्रविष्ट एको देवः सर्वभूतेषु

आ० इत्यादिना ॥ विनाशादीत्यादिशब्देनागात्मत्वानीश्वरत्वादि
 गृह्यते ॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे । न चेति । जन्मादीनां
 धर्माणां धर्मिणो भिन्नत्वाभिन्नत्वासम्भवादिन्यायः ॥ वीजप्र-
 लयोरेवयवावयवित्वं । पाषाणसर्पयोराधाराधेयतेत्वपुनरुक्तिः ।
 परस्य सर्वप्रकारप्रवेशासम्भवे श्रुतेरात्मत्वं वाच्यमित्याशङ्क्य
 पूर्वपक्षमुपसंहरति । अन्य एवेति ॥ जगतो हि परः सृष्टेति
 वेदान्तमर्थ्यादा सृष्टैव च प्रवेष्टा प्रविश्य व्याकरवाणीति
 प्रवेशव्याकरवाणोरेकत्वश्रुतेस्तस्मात्परस्मादन्यस्य प्रवेशो न
 युक्तिमिति सिद्धान्तयति । नेत्यादिना ॥ तत्रैव तैत्तिरीय-
 श्रुतिं संवादयति । तथेति ॥ ऐतरेयश्रुतिरपि यथोक्तमर्थमु-
 पोद्ब्रूयतीत्याह । स एतमेवेति ॥ श्रीनारायणस्यमन्त्रमपि
 अत्रानुब्रूयति । सर्वाणीति । वाक्यान्तरमुदाहरति । त्वं
 कुमार इति ॥ अत्रैव वाक्यशेषस्यानुगुण्यं दर्शयति । पुर इति ॥
 उदाहृतश्रुतीनाम्नात्पर्यभाह । न परादिति ॥ परस्य प्रवेशे
 प्रविष्टानाम्मियो भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि नागात्मत्वप्रसङ्गिरिति

भा० गूढः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुतिभ्यः प्रवेष्ट
उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु तावत्प्रविष्टानां संसा-
रित्वात्तदनन्वत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत् न । अ-
ग्रनायाद्यत्यचश्रुतेः । सुखितदुःखित्वादिदर्शनाच्चेति चेत् ।
न । न खिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिवि-
रोधाद्युक्तमिति चेत् । न । उपाध्यायजनिताविशेषविषय-
त्वात्प्रत्यक्षादेर्न दृष्टेर्द्रष्टारं पञ्चेर्विज्ञातारमरे केन वि-
विजानीयादविज्ञातं विज्ञाचित्यादिश्रुतिभ्योऽनात्मविषयं
विज्ञानं । किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपायात्प्रतिष्ठायाविषयमेव
सुखितो दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमह-

षा० श्रुते । प्रविष्टानामिति । न परस्यानेकत्वमेकत्वश्रुतिविरोधा-
दिति परिहरति । नेत्यादिना । विचार विचचारैति यावत् ।
परस्य प्रवेष्टे नानात्वप्रसङ्गं प्रत्याख्याय दोषान्तरघोदयति ।
प्रवेष्ट इति । तेषां संसारित्वेऽपि परस्य विभाषातन्मादाह ।
तदनन्वत्वादिति । श्रुतवदन्मेन दूषयति । नेति । अणुभव-
मनुसृत्य श्रुते । सुखीति । नासंसारित्वमिति शेषः ।

गूढाभिसन्धिबन्धमाह । नेति । आगमो हि परस्या-
संसारित्वे मानं त्वयोच्यते । स चाध्यक्षविषयोऽस्त्वार्थे न मानं
न च वैपरीत्यं । ज्येष्ठत्वेन बन्धवत्त्वादिति श्रुते । प्रत्यक्षादीति ।
श्रुतिरे पूर्व्ववादिनि स्थापयमाविव्यक्तवति सिद्धान्ती स्थाभिस-
न्धिमाह । नोपाधीति । उपाधिरन्तःकरणं तदात्मयत्वेन जनिता
विशेषश्चिदाभासस्तदुत्थादिविषयत्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्ते-
नात्मन्यसंसारित्वाग्रमस्य न विदोषोऽस्तीत्यर्थः । किञ्च प्रत्यक्षादी-
नामनात्मविषयत्वादात्मविषयत्वात्तागमस्य भिन्नविषयतया ना-
नयोर्मिथो विदोषोऽस्तीत्यभिप्रेत्यात्मनोऽध्यक्षाविषयत्वे श्रुतीर-
दाहरति । न दृष्टेदिति । सुख्यहमित्यादि प्रतिभासस्य तर्हि

भा०मिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्यापचाराज्ञान्यदतोऽस्ति द्रष्टित्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविश्लेषत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वं आत्मनस्तु कामायेत्यात्मार्यत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न । यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यविद्याविषयात्मार्यत्वाभ्युपगमात्तत्केन कं पश्येन्नेह नानास्ति किञ्चन तत्र को मोहः कः श्लोक इत्यादि विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्मत्वं । तार्क्षिकसमयविरोधाद्युक्तमिति

आ०का गतिरित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति । किन्तु हीति ॥ ब्रह्मादिबपाधिसत्त्वात्मप्रतिष्ठाया तत्प्रतिविम्बसद्विषयमेव सुखदुःखमित्यादि विद्यानमिति योजना । आत्मनो दुःखित्वाभावे हेतुन्तरमाह । अयमिति ॥ अयं देहोऽहमिति दृष्टेन प्रकृतादात्म्याध्यासदर्शनाद्दृष्टविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वान्न केवलस्य आत्मनो दुःखादिसंसारोऽस्तीत्यर्थः ॥ किञ्चास्युच्चादिविश्लेषबन्धनद्वारं प्रकृत्य तस्यैव प्रत्यगात्मत्वं दर्शयन्ती श्रुतिरात्मनः संसारित्वं वारयतीत्याह । नान्यदिति ॥ किञ्च पादबोर्दुःखं शिरसि दुःखमिति देहावयववावर्धित्वेन तत्प्रतीतेस्तद्वर्त्मत्वनिश्चयात्त्वात्मनि संसारित्वं प्रामाणिकमित्याह । देहेति ॥ श्रुतिवशादात्मनः संसारित्वं शङ्कते । आत्मनस्त्विति ॥ सुखं तावदात्मानयमात्मनस्तु कामायेति सुखसाधनस्यात्मार्यत्वश्रुतेरतस्तदविनाभूतं दुःखमपि तत्रैत्यात्मन्यसंसारित्वमयुक्तमित्यर्थः ॥ आविद्यसंसारित्वानुवादेनात्मनोऽनतिशयानन्दत्वप्रतिपादकमात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यमिति मत्वाह । नेति ॥ तदाविद्यसंसारानुवादोत्त्वच गमकमाह । यत्रेति ॥ अनेन हि वाक्येनाविद्याबध्नायामेवात्मार्यत्वं सुखादेरभ्युपगम्यते ॥ अतो न तस्यात्मधर्मत्वमित्यर्थः ॥ आत्मनि संसारित्वस्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि गमकमाह । तत्त्वेनेति ॥ आत्मनोऽसंसारित्वे विद्वदनुभवमनुकूलमिति च शब्दः । तर्कशास्त्रप्रामाण्यादात्मनः संसारित्वमिति शङ्कते । तार्क्षिकेति ॥ बुद्ध्यादिचतुर्दशगुणवनात्मेति तार्क्षिकसमयस्तेन विरोधात्तस्या-

मा० चेन्न । युक्त्याप्यात्मनो दुःखितानुपपत्तेः । न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेषात्मनो विज्ञेयत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वादाकाञ्चन ब्रह्मगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखितमिति चेन्न । एकप्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । न हि सुखपादकेषु प्रत्यक्षविषयेषु प्रत्ययेन नित्यानुमेयत्वात्मानो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषयभावप्रसङ्गः ॥

का० संसारित्वमयुक्तं । तस्माद्विद्वो हि सिद्धान्तो भवतीत्यर्थः । सर्वतर्काविरोधी वा कतिपयवक्त्राविरोधी वा सिद्धान्तः । नाद्यः । तार्किकादिसिद्धान्तस्यापि मिथो वैदिकतर्कैश्च विरोधादसिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये तु शैततर्काविरोधादात्मसंसारित्वसिद्धान्तोऽपि सिद्धोदित्वमिसन्धावाह । न युक्त्यापीति । किञ्च दुःखादिरात्मधर्मो न भवति वेद्यत्वाद्रूपादिवदित्वाह । न हीति । प्रत्यक्षाविवयत्वोक्त्या प्रतीचक्षदिवयदुःखाविशेष्यत्वमयुक्तं । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः शब्दाकाशयोरेव दुःखात्मनोरपि गूढगुणित्वसम्भवादिति शङ्कते । आकाशस्येति । यत्र धर्मधर्मिभावस्तत्रैकज्ञानमम्यत्वं दृष्टं यथा युक्तो घट इति तद्व्यापकं व्यावर्तमानं दुःखात्मनो धर्मधर्मित्वं व्यावर्तयति । शब्दाकाशयोरेपि गूढगुणित्वभावे नास्माकं सम्मतः । शब्दवन्मात्रमाकाशमिति स्मिन्तेरित्वाश्रयेणाह । नैवेति । अथन्नादनुपपत्तिश्चत्राह । न हीति । नित्यानुमेयस्येति अरत्तार्किकमतानुसारेण साङ्ख्यसमवानुसारेण वा । आधुनिकं तार्किकमप्यत्राह । तस्य चेति । सुखादिवदात्मनोऽपि प्रत्यक्षेण विषयीकारे सत्येकस्मिन्नेहे तदैकसम्भतेरात्मान्तरस्य तत्रायोमादेकत्र भोक्तृदयानिष्टेः पुनरान्तरस्थान्द्वयत्वप्रत्यक्षत्वाद्भ्रूभावादात्मदृष्टत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥

भा० एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न । युगपदस-
 भवादात्मन्वंशानुपपत्तेश्च । एतेन विज्ञानस्य यादृश्याह-
 कत्वं प्रत्युक्तं । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुण-
 गुणित्वेनानुमानं । दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्गुणा-
 दिसामानाधिकरण्याच्च मनःसंयोगजलेऽप्यात्मनि दुःखस्य
 सावयवत्वविक्रियावत्वानित्यत्वप्रसङ्गात् । न ह्यविकृत्य

आ० दीपस्य स्वयवहारहेतुत्वेन विषयविषयित्ववदेकस्यैवात्मनो
 द्रष्टृदृश्यत्वसिद्धेर्द्रष्टृभावो नास्तीति शङ्कते । एकस्यैवेति ।
 आत्मनो विषयविषयित्वं कात्स्न्येनाशाब्धां वा । आद्येऽपि युगप-
 त्कमेव वा । नाद्य इत्याह । न युगपदिति । क्रियायां गुणत्वं
 कर्तृत्वं तत्र प्राधान्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रियां प्रत्येकस्य
 साकल्येन गुणप्रधानत्वायोगाग्नैवमित्यर्थः । न द्वितीयः । एक-
 भावेऽप्याभावादिति मत्वा कल्पान्तरव्याह । आत्मनीति ।
 एतेन प्रदीपदृष्टान्तोऽपि प्रतिनोतस्तस्यां शाब्धां तद्भावे प्रकृतता-
 ननुकूलत्वात् । ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साक-
 ल्येन ग्राह्यग्राहकत्वमुपयान्ति तथा त्वदात्मनोऽपि स्यात्तत्राह ।
 एतेनेति । एकस्योभयत्वनिरासेनेत्यर्थः । ना भूत्प्रत्यक्षमागमिकं
 पारिभाषिकं वात्मनः संसारित्वं । आनुमानिकं तु भविष्यति
 दुःखादि क्वचिदात्मितं गुणत्वाद्गुणादिवदित्याश्रये सिद्धे परिश्रे-
 षादात्मनस्तदात्मयत्त्वादित्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षेति । न हि मियो-
 विद्वद्भयोर्गुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादेश्च साभासवृद्धित्वात्प्रा-
 रिश्रेष्ठ्यासिद्धिरित्यर्थः । साभासान्तःकरणमिदं दुःखादीत्वत्र
 प्रमाणाभावात्कथं सिद्धसाधनमित्याशङ्क्य दुःख्यहमित्यादिप्रत्य-
 क्षस्य तत्र प्रमाणात्वादुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यतया परिश्रेष्ठा-
 सिद्धिरित्याह । दुःखस्येति । यत्र रूपादिमति देहे दाहके-
 दादि दृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलम्भात्मानस्तद्वत्त्वमिति हेतु-
 न्तरमाह । रूपादीति । यत्त्वात्ममनः संयोगादात्मनि बुद्ध्या-
 दयो नव वैशेषिका गुणा भवन्तीति तद्वयति । संयोगेति ।

भा० संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्मपयन्वा दृष्टः कश्चित् । न च
निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं कश्चिद्विगत्यगुणाग्रथं वा नित्यं ।
न चाकाश आगमवादिभिर्नित्यतथावगम्यते । न चान्यो
दृष्टान्तोऽस्ति विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेर्नित्य-
मेवेति चेत् । द्रव्यस्यावयवान्प्रथात्वव्यतिरेकेण विक्रियामु-

भा० दुःखस्यात्मनि मनःसंयोगजले ऽभ्युपगतेऽपि मनोवदात्मनः संबो-
धित्वात्सावयवत्वादिप्रसङ्गादात्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः ॥ तत्र
संयोगित्वेन सक्रियत्वं साधयति । न हीति । सम्प्रति सक्रि-
यत्वेन सावयवत्वं प्रतिपादयति । न चेति ॥ यदा दुःखाद्या-
त्मनो विक्रियेति कैश्चिद्विद्युत्वात्तस्य सक्रियत्वमविरुद्धमित्याश-
ङ्गाह । न चेति ॥ आत्मा न परिजामी निरवयवत्वाग्रभो-
वदिति भावः ॥ किञ्चात्मा न गुणी नित्यत्वात्मान्यवदित्याह ।
अनित्येति । नित्यं पश्याम इति शेषः । वा शब्दे नानुच-
रार्थः । आकाशे अभिचारमाशङ्गाह । न चेति । आका-
शस्य नित्यत्वं चेदात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुतिविरोधः
स्यादिति सूचयितुमागमवादिभिरित्युक्तं । परमाण्वादौ अभि-
चारमाशङ्गाह । न चान्य इति । न तावदखवः सन्ति च्यमुक्ते-
तरसत्त्वे मानाभावादिश्रद्धाकाशेऽन्तर्भवन्ति काकस्तु सर्वे निमेषा
अश्रिते इत्यादिश्रुतेस्तत्पत्तिमात्मनोऽप्यग्रमयं श्रुतिप्रसिद्धमनो न
कश्चिद्यभिचार इति भावः । यस्मिन्विक्रियमाणे तदेवेदमिति
बुद्धिर्न विहन्यते तदपि नित्यमिति न्यायेन परिजामवादी
शङ्कते । विक्रियमाणमिति ॥ तत्प्रत्ययस्तदेवेदमिति प्रत्ययः ।
विक्रियां वदता द्रव्यस्यावयवान्प्रथात्वं वाच्यं । तदेव तस्या-
नित्यत्वं अत्यन्ताभावस्य प्रामाणिकत्वे दुर्वचत्वादिति परिह-
रति । न द्रव्यस्येति ॥ आत्मनः सक्रियत्वं सावयवत्वं वाऽस्तु
तथापि नानित्यत्वमिति स्यादादौ शङ्कते । सावयवत्वेऽपीति ॥
यत्सावयवं तदवयवसंयोगजन्यं यथा पटादि । तथा सति संयो-
गस्य विभागावसानत्वादवयवविभागे द्रव्यनाशोऽवगम्यन्मावोति

भा० पपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न । सावयवव्या-
वयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः ॥

वज्रादिव्यदर्शनाच्चेति चेन्नानुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य ।
तस्मात्कात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वात्पपत्तिः । परस्वा-
दुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपपन्नमाय शास्त्रा-
रम्भानर्थक्यमिति चेन्नाविद्याऽध्यारोपितदुःखित्वधमापो-
हार्थत्वात् । आत्मनि प्रकृतसङ्ख्यापूरणधमापोहवत्कल्पित-
दुःखात्माभ्युपगमाच्च । जलसूर्यादिप्रतिबिम्बवदात्मप्रवे-
शस्य प्रतिबिम्बवद्भाकृते कार्ये उपलभ्यत्वं । प्रागुत्पत्ते-
रनुपलब्ध आत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेर-
न्तरूपलभ्यमानः सूर्यादिप्रतिबिम्बवज्जलादौ कार्यं सृष्ट्वा
प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते । स एव इह प्रविष्टः ।

आ० दूषयति । न सावयवस्येति । यत्सावयवं तदवयवसंयोगपूर्व-
कमिति न स्यातिः ॥

सावयवेष्वेव वज्रादिव्यवयवसंयोगपूर्वकत्वे प्रमाणाभावा-
दिति शङ्कते । वज्रादिव्येति । विमतमवयवसंयोगपूर्वकं
सावयवत्वात्पटवदिव्यनुमानेन परिहरति । नानुमेयत्वादिति ॥
आत्मनो मनःसंयोगजन्यदुःखादिगुणत्वे सावयवत्वसत्क्रियत्वात्नित्य-
त्वादिप्रसङ्गमतिपाद्य प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ आत्मनो
ऽनर्थध्वंसार्थं शास्त्रारम्भान्ध्यानुपपत्त्या संसारितेज्यार्थापत्त्या
शङ्कते । परस्येति ॥ अविद्याविद्यमानमात्मज्ञाननर्थक्यं निराकर्तुं
तदारम्भः सम्भवतीत्यन्वयोपपत्त्या समाधत्ते । नाविद्येति ॥
पदस्यैवाविद्याकृतसंसारित्वभ्रान्तिध्वंसार्थं शास्त्रमित्येतद्दृष्टान्तेन
स्पष्टयति । आत्मनीति ॥ यत्तु परस्यादुःखित्वमन्वस्य दुःखिनो
ऽसत्त्वन्नाह । कल्पितेति ॥ न तावत्परस्वादन्वो दुःखी गन्धो
ऽतोऽस्ति ऋष्ट्यादिश्रुतेः स पुनरनाद्यनिर्वाणा ज्ञानसम्भवा-

भा० तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत्स एतमेव सीमानं विदार्यतया द्वारा प्रापद्यत । सेयं देवतैश्चत । इन्नाहमिमास्त्रिसो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्येवमादिभिः । न तु सर्व-
गतस्य निरवयवस्य दिग्देशकालान्तरापक्रमणप्राप्तिसंशयः प्रवेष्टः कदाचिदप्युपपद्यते । न च परादात्मनो ऽन्योऽस्ति गान्धर्तनोऽस्ति द्रष्टृ गान्धर्तनोऽस्ति श्रोत्र इत्यादिश्रुतेरित्यवोचाम । उपलब्धार्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्त्रित्ययथावाक्यानामुपलब्धेः । पुरुषार्थश्रवणादात्मानमेवावेत्तस्मान्मत्सर्व-
मभवद्ब्रह्मविदाप्नोति परं । स धो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्याचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिभ्यः । ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विभ्रते तदगन्तरं ।

आ० सत्त्वन्वैर्बुद्ध्यादिभिरैकाध्यासमापन्नः संसरति । तथा च कल्पिताकारद्वारा दुःखिनः परस्यात्मनो ऽङ्गीकाराद्गार्थापत्तेरुत्थानमित्यर्थः । परस्य प्रवेशे प्रमादोषपरम्परां पराङ्मत्त तत्प्रवेशसं-
सृष्टं निरूपयति । अजेति । यथा जले सूर्यादेः प्रतिबिम्बसदृशः प्रवेशो दृश्यते । तथात्मनोऽपि कृष्टे कार्ये कास्मिन्निः प्रवेश इत्यर्थः । अगवच्छिन्नादयश्चिदस्तुनो वक्षन्तरेण सन्निकर्षासम्भवात् प्रतिबिम्बात्प्रवेशः सम्भवतीत्याशङ्क्य वक्षन्तरकल्प-
नया कल्पितसन्निकर्षाद्यादाय प्रतिबिम्बपक्षं साधयति । आत्मेति । तदेव प्रपद्यति । प्रागुत्पत्तेरित्यादिना ॥ साभिप्रेतं प्रवेष्टं प्रतिपाद्य परेष्टं पराचष्टे । न त्विति । कुतश्चिद्विशो देशा-
त्प्राणायापक्रमणेन दिग्गन्तरे देशान्तरे कालान्तरे च प्राप्तिशक्य इति यावत् । वस्तु परस्मादन्यस्य प्रवेष्टृत्वमिति तत्राह । न चेति । अथेदं प्रवेशादि वस्तुतो विद्यमानमस्तु क्षिप्रित्वाविद्यं कथ्यते तत्राह । उपलब्धीति । आत्मज्ञानार्थत्वेन प्रवेशादीनां कल्पितत्वात्तदात्मनां न स्वार्थे पर्यवसानमित्यर्थः ॥ पञ्चव-

उ० आनखायेभ्यो यथाक्षुरः क्षुरधानेऽवहितः

भा० तद्वाच्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते स्मृतं तत इत्यादिस्यतिभ्यश्च ।
भेददर्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थ-
परलोपपत्तिः । तस्मात्कार्यस्यस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्यु-
पचर्यते ॥

आनखायेभ्यो नखायमर्थ्यादमात्मनस्यैतन्वमुपलभ्यते ।
तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह । यथा लोके क्षुरधाने
क्षुरो धीयते ऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्करा-
धाने क्षुरोऽन्तःस्यो यथोपलभ्यते ऽवहितः प्रवेशितः स्याद्यथा
वा विन्धम्भरोऽग्निर्विन्धस्य भरणद्विन्धम्भरः कुलाये नीडे
ऽग्निः काष्ठादाववहितः स्यादित्यनुवर्तते तत्र हि स म-
य्यमान उपलभ्यते । यथा च क्षुरः क्षुरधानेकदेशे ऽवस्थितो

भा० त्वन्निधावफलान्तदङ्गमिति न्यायस्यश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति । उप-
लब्धेरित्यदिना ॥ ततः शब्दो भक्तियोगपरामर्शी तदित्वात्म-
ज्ञानमुच्यते । तस्याग्र्यत्वं साधयति । प्राप्यते होति ॥ सृष्ट्या-
दिवाक्यानामैकत्वज्ञानार्थत्वे हेतुन्तरमाह । भेदेति ॥ कल्पितं
प्रवेशं प्रतिपादितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्थ्यादेत्याशङ्क्याह । आनखायेभ्य
इति ॥ सम्भवति मर्थ्यादान्तरे किमिति प्रवेशस्येयमेव मर्थ्यादे-
त्याशङ्क्याह । नखायेति ॥ दृष्टान्ताद्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति ।
तत्रेति ॥ प्रवेशाधारे देहादिः सप्तम्यर्थः ॥ प्रथमोदाहरणप्रती-
कोपादानं । यथेति ॥ तद्वाच्ये लोका इति ॥ तत्र प्रवेशितत्वं
क्षुरस्य कथं सिद्धमत आह । अन्तःस्य उपलभ्यत इति । विन्ध-
म्भरस्यापि विषयत्वं व्युत्पादयति । विन्धस्येति । तस्य तद्गर्हत्वं
महाभूतत्वाज्जाठरत्वाद्वा द्रष्टव्यं काष्ठादावग्रेरवहितत्वे बुद्धि-

उ० स्याद्विश्वभरो वा विश्वभरकुलाये तन्न पश्यन्ति ।
अकृत्स्नो हि स प्राणनेव प्राणो नाम भवति ॥

भा० यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्त्रित एवं सामान्यतो
विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्त्रित आत्मा । तच्च हि स प्रा-
णनादिक्रियावान्दर्शनादिक्रियावांसोपलभ्यते । तस्मान्त-
त्रैवं प्रविष्टं तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यन्ति
* नोपलभन्ते ।

नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयं तन्न पश्यन्तीति दर्शनस्याप्रकृतत्वा-
च्चैव दोषः । सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वा-
त्प्रकृतमेव तस्य दर्शनं । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य

आ० माह । तत्रेति ॥ दृष्टान्तद्वये विवक्षितमंशमनूद्य दाष्टान्तिक-
माह । यथेत्यादिना ॥ आत्मनो जायत्वप्रयोर्देहे इयी दृष्टिः
स्वापे तु सामान्यदृष्टिरेवेत्यवान्तरविभागमाह । तत्र होति ॥
अवस्थाद्वयं सप्तम्यर्थः । न केवणं विशेषदृष्टिरेव तदोपलब्धा
किन्तु सामान्यदृष्टिश्चेति चकारार्थः । अवस्थान्तरे सैवेत्यपि
तस्यैवार्थः । वाक्यान्तरभवतारयितुं भूमिकामाह । तस्मादिति ॥
यस्यादुभयी दृष्टिरात्मनः शरीरे दृश्यते तस्मात्तत्रैव जलसूर्य-
वदविद्यया प्रविष्टोऽयमिति योजना । व्याकृतत्वात्मगतः सक्ताशा-
दात्मानं पृथक्कृतुं तन्न पश्यन्तीति वाक्यं तद्याचष्टे । तमात्मान-
मिति । विशिष्टं पश्यन्तोऽपि केवलमात्मानं न पश्यन्तीति यावत् ॥
आद्युपलनिशेधस्येत्यत्रमाशङ्क्य व्याचष्टे । नोपलभन् इति ॥

उक्तनिशेधमाक्षिपति । नन्विति ॥ प्रतिषेधस्य प्राप्तिं दर्शय-
न्परिहरति । नेत्यादिना ॥ तन्नामरूपाभ्यां स एव इत्यादि-
वाक्यानां आनार्थत्वे मानमाह । रूपमिति ॥ विशिष्टस्य
दर्शनेऽपि पूर्वस्यादर्शने हेतुक्लिरनन्तरवाक्यमिवाह । तत्रेति ।

उ० वदन् वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो
मनस्तान्यस्यैतानि कर्म्मनामान्येव ॥

भा० रूपं प्रति चक्षणायेति मन्त्रवर्षात् । तत्र प्राणनादिक्रिया-
विशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह । अद्यत्तोऽममसो हि यस्मात्स-
प्राणनादिक्रियाविशिष्टः । कुतः पुनरद्यत्तत्त्वमित्युच्यते ।
प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः
प्राणाभिधानो भवति । प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणि-
तीत्युच्यते नान्यां क्रियां कुर्वन् । यथा सावकः पाचक इति ।
तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृतो हि सः ॥

तथा वदनक्रियां कुर्वन्वक्त्रीति वाक्पश्यंश्चक्षुष्ये द्रष्टा
चक्षुरिति शृण्वन्शृणोतीति श्रोत्रं प्राणन्नेव प्राणो वद-
न्वागित्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति पश्यंश्चक्षुः
शृण्वन् श्रोत्रमित्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्शिते । नाम-

आ० प्रतिष्ठावाक्यार्थे स्थिते सतीति यावत् । तस्मात्तद्दर्शनेऽपि पूर्व-
स्यादर्शनमिति शेषः । विशिष्टस्यापि पूर्वत्वमात्मत्वात् ॥ अन्यथा
प्राञ्जनादिकर्तृत्वायोगादिति शङ्कते । कुत इति ॥ प्राञ्जनादि-
क्रियाकर्त्ता प्राण्यादिभिः संहतत्वात्पूर्वो न भवतीत्युत्तरवाक्यैव-
त्तरमाह । उच्यत इति ॥ आत्मनि प्राञ्जशब्दप्रवृत्तिमुपपादयति ।
प्राञ्जनक्रियाकर्त्तृत्वादिति । तत्कर्त्तृत्वादात्मा प्राञ्ज उच्यते प्राञ्जि-
तीति व्युत्पत्तेरिति योजना ॥ सदृष्टान्तमेवकारार्थमाह । नान्या-
मिति ॥ एवकारार्थमनूद्य हेत्वर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

स्वाभावस्थायां समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राञ्जस्य व्यापारदर्श-
नात्प्राधान्यावगमात्प्राञ्जित्यादिवाक्यमादौ व्याख्याय क्रियाशक्ति-
त्वेन प्राञ्जसादृश्यादाद्यो वदन्नित्येतत्पूर्वकमुत्तरवाक्यानि व्याचष्टे ।
तथेत्यादिना ॥ प्राञ्जनवदनाभ्यामनुक्तकर्म्मिन्प्रियव्यापारमुपलक्ष्य

भा० रूपविषयत्वादिज्ञानशक्तेः । न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेय-
मस्ति । तयोश्चोपसम्भकरणं चक्षुःश्रोत्रे क्रिया च नामरूप-
साध्या प्राणसमवायिनी । तस्याः प्राणाश्रयाया अभि-
व्यक्तौ वाक्करणं । तथा पाणिपादपायूपस्त्रास्थानि सर्वेषामु-
पसन्नव्यर्थार्था वाक् । एतदेव हि सर्वं व्याकृतं अयं वा इदं नाम-
रूपं कर्मेति हि वक्ष्यति । मन्वानो मनो मनुत इति ज्ञान-
शक्तिविकासानां साधारणं करणं मनः मनुतेऽनेति पुरुषस्य
कर्त्ता सम्मन्वानो मन इत्युच्यते । तान्येतानि प्राणादी-
न्यस्यात्मनः कर्मनामानि कर्मजानि नामानि कर्मनामा-

भा० वाक्यद्वयतात्पर्यमाह । प्राग्भवेति । प्राग्वागाद्युपाधिद्वारे-
णात्मनीति शेषः ॥ दृष्टिभ्रमिभ्यामनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापारेऽप-
क्षयं ह्यत्वानन्तरवाक्ययोस्तात्पर्यमाह । पश्यन्निति । चक्षुराद्यु-
पाधिद्वारात्मनीति पूर्ववत् । उक्तबुद्धीन्द्रियव्यापारेऽभ्यामनुक्तं
तस्यापारमुपलक्ष्यात्मनः प्रकृत्वादिरिच्छेदो न सिध्यति । सम्बन्धं
विनोपलक्ष्यादित्याशङ्क्याह । नामरूपेत्यादिना । प्रकाशप्रका-
शकातिरिक्तश्रेयाभावासदुपलक्ष्मे च चक्षुःश्रोत्रयोरिव त्वगादे-
रपि करणत्वादेकार्थत्वरूपसम्बन्धादुपलक्ष्यसम्भवादात्मनः प्रकृ-
त्वादिसिद्धिरित्यर्थः । तथाप्युक्तकर्मेन्द्रियव्यापारेऽननुक्ततद्यापारे-
पलक्ष्यत्वादात्मनो न गन्तृत्वादिपरिच्छेदः सङ्गच्छते ॥ विना सम्बन्ध-
मुपलक्ष्यत्वासिद्धेरित्याशङ्क्याह । क्रिया चेत्यादिना । सर्वं क्रिया
नामरूपसंख्या प्राणाश्रया च । तत्र प्राणाश्रयनामविषयोच्चार-
श्रियाथ्यञ्जकत्वं वाचो हस्तादीनान्तदाश्रयादानादिव्यञ्जकता । त-
स्मादेकाश्रयश्रियाथ्यञ्जकत्वयोगादुपलक्ष्यसम्भवादात्मनो गन्तृत्वा-
दिसिद्धिरित्यर्थः ॥ शक्तिद्वयोद्भवोक्त्या समस्तसंसारस्य प्रतीत्यध्या-
सोऽत्र विवक्षित इत्याह । एतदेवेति ॥ उद्धृतं शक्तिद्वयमेतच्छ-
ब्दार्थः । उक्तेऽथ वाक्यशेषमनुकूलयति । अयमिति ॥ आत्मा मन्वा-
नः सम्भन इत्युच्यते । मनुत इति व्युत्पत्तेरिति वाक्यान्तरं व्याचष्टे ।

उ० स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्सो लेषोऽत

भा० न्येव न तु वस्तुमात्रविषयाणि । अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योत-
कानि । एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजन-
तप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि ॥

स योऽतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकं प्राणं
चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहतेतरविशिष्टक्रियात्मकं म-
नसाऽयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति न स वेद न स जानाति
ब्रह्म । कस्मादकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मादेष आत्मा अस्मा-
त्प्राणनादिसमुदायादतः प्रविभक्त एकैकेन विशेषणेन
विशिष्ट इतरधर्मान्तरानुपसंहाराद्भवति । यावद्यमेवं वेद
पश्यामि शृणोमि स्पृशामीति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद
तावद्ब्रह्मा कृत्स्नमात्मानं न वेद । कथम्युनः पश्यन् वेदे-

आ० मन्वान इति ॥ करणे प्रसिद्धस्य मनःशब्दस्य कथमात्मनि दृष्टि-
रित्याशङ्क्य व्युत्पत्तिभेदमाह । ज्ञानशक्तीत्यादिना ॥ आत्मादिश-
ब्देभ्यो विशेषमाह । तानोति ॥ कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि न भव-
न्तीत्येतदेव स्फुटयति । एवं हीति । प्राणादीनां कर्मनामत्वे स-
तीति यावत् । अवद्योत्यमानोऽपि न कृत्स्नो दृष्टः स्यादिति शेषः ॥

अकृत्स्नदर्शिनोऽप्यात्मदर्शित्वमाशङ्क्याह । स य इति ॥ आत्मो-
पासितुरात्मदर्शनासत्त्वमयुक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति । कस्मा-
दित्यादिना । तस्माद्विशिष्टात्मदर्शी न ब्रह्मात्मत्वदर्शीति शेषः ॥
उपासिर्ज्ञानमुपास्त इति जानाति न स्वभावादुपासनमित्युक्त-
त्वात् । तथा च जानन्न जानातीति व्याहृतिरित्याशङ्क्याह । याव-
दिति ॥ य एवं वेदेत्येतदेव विव्रियते । पश्यामीत्यादिना ॥
आकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति । कथमिति ॥ तत्र
आख्येयं पदमादत्ते । आत्मेतीति ॥ तद्वाच्ये । प्राणादीति ॥

उ. एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र द्वेते सर्वे एवं भवन्ति ।

भा० त्वाह । आत्मेत्येव आत्मा इति ॥ प्राणादीनि विशेषणानि चान्युक्तानि तानि यस्य स आप्तुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते । स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन्कृष्टो भवति । वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति । तथाच वक्ष्यति ध्यायतीव सेलायतीवेति । तस्मादात्मेत्येवोपासीत । एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणो भवति । कस्मात्कृत्स्न इत्याशङ्क्याह । अत्रास्मिन्नात्मनि हि यस्मान्निरूपाधिके जस्यस्यप्रतिविम्बभेदा इवादित्ये प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्षजनामाभिधेया यद्योक्ता ह्येते एकमभिन्नतां भवन्ति प्रतिपद्यन्ते अत आत्मेत्येवोपासीतेति ॥

भा० व्याख्येयम्पदमादत्ते । आत्मेतीति । तद्वाचये । प्राणादीति । तस्मिन् दृष्टे पूर्वोक्तदोषराहित्यं दर्शयति । स तथेति । तद्विशेषव्याप्तिदारेणेति यावत् । कथन्तत्तद्विशेषोपसंहारी तेन तेनात्मना तिष्ठन् कृत्स्नः स्यात्तत्राह । वस्तुमात्रेति । स्वतोऽस्य प्राणनादिसम्बन्धे सम्भवति किमित्युपाधिसम्बन्धेनेत्याशङ्क्याह । तथा चेति । आत्मनि सर्वोपसंहारवति दृष्टे पूर्वोक्तदोषाभावात्तं पश्यन्नेवात्मदर्शीत्युपसंहरति । तस्मादिति । यद्योक्तात्मोपासने पूर्वोक्तदोषाभावे प्रागुक्तमेव हेतुं स्मारयति । एवमिति । तस्यार्थं स्फोरयति । स्वेनेति । वाङ्मनसातीतेनाकार्यकारणेन प्रत्यग्भूतेनेति यावत् । आत्मात्मापूर्वकमुत्तरवाक्यमवसाध्यं व्याकरोति । कस्मादित्यादिना । तस्माद्यथोक्तमात्मानमेवोपासीतेति शेषः । अस्यैव द्योतको द्वितीयो हि शब्दः ।

भा० आत्मेत्येवोपासतेति नापूर्वविधिः । पक्षे प्राप्तत्वाद्य-
त्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमय
इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं वि-
ज्ञानमुत्पादितं । तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयाना-
त्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाधारोपणात्म-
का विद्या निवर्त्तिता । तस्यां निवर्त्तितायां कामादिदो-
षानुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्तिः । पारिशेष्यादात्मचि-
न्तैव । तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यं । प्राप्तत्वात् ।
तिष्ठतु तावत्याच्चिख्यात्भोपासनप्राप्तिर्नित्या वेत्यपूर्व-

शा० विद्यासूत्रं विधिस्यर्षे विना विवक्षितेऽर्थे व्याख्यायां पूर्व-
विधिरयमिति पक्षम्यथाह । आत्मेत्येवेति ॥ अत्यन्ताप्राप्तार्थो
ह्यपूर्वविधिर्यथा स्वर्गकामोऽभिष्टौत्रं जुहुयादिति । नायं तथा
यत्ते प्राप्तत्वादात्मोपासनस्य तस्य तत्राप्तिस्य पुरुषविशेषायेक्षया
विचारावसाने स्पष्टीभविष्यतीत्यर्थः । इदानीमात्मज्ञानस्यावि-
धेयत्वस्थापनार्थं वस्तुस्वभावालोचनया निवृत्तप्राप्तिमाह । यत्सा-
क्षादिति ॥ उत्पाद्यतामुक्तश्रुतिभिरात्मविज्ञानं किन्तावतेत्याह ।
तत्रेति ॥ कारकादीत्यादिपदं तदवान्तरभेदविषयं ॥ नन्ववि-
द्यायामपनीतायामपि रागद्वेषादिसङ्कावाद्बैधी प्रवृत्तिः स्यान्न हि
विद्वद्विदुषोर्यवहारे कश्चिद्विशेषः पन्थादिभिश्चाविशेषादिति
न्यायादत आह । तस्यामिति ॥ बाधितानुवृत्तिमात्रान्न वैधी-
प्रवृत्तिरबाधिताभिमानमन्तरेण तदयोगादिति भावः ॥ विदुषः
सुषुप्तत्वं थावर्त्तयति । पारिशेष्यादिति ॥ औत्तज्ञानात्पूर्वमपि
सर्वासां चित्तवृत्तीनां जन्मनैवात्मचैतन्यव्यञ्जकत्वात्प्राप्तमात्मज्ञानं
श्रौते तु ज्ञाने नास्त्यनात्मेति स्फुरयं । आत्मज्ञानमेवेति निवृ-
त्तप्राप्तिमभिप्रेत्याह । तस्मादिति । अस्मिन् पक्षे इति निवृत्तप्रा-
प्तपक्षोक्तिः ॥ अपूर्वविधिवादी शङ्कते । तिष्ठतु तावदिति ।
सर्वेषां स्वभावतो विषयप्रवृत्तानोन्निधाच्चि नात्मज्ञानवार्ता-

भा० विधिः स्नात् स्नानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वाच्च स वेदेति
 विज्ञानं प्रसृत्यात्मैत्येवोपासीतेत्यभिधानादेदोपासनशब्द-
 योरेकार्थतावगम्यते । अनेन ह्येतत्सर्वं वेदात्मानमेवावेदि-
 त्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञानमुपासनं तस्य चाप्राप्तत्वादिध्यर्थत्वं ।
 न च स्वरूपात्वास्थाने पुरुषप्रवृत्तिरूपपद्यते । तस्मादपूर्व-
 विधिरेवायं कर्माविधिसामान्याच्च । यथा चजेत जुहुया-
 दित्यादयः कर्माविधयो नतैरस्नात्मेत्येवोपासीतात्मा
 वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशेषोऽवनम्यते ।
 मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य ।

आ० मपि मृच्यन्ते तदत्वन्ताप्राप्तत्वादात्मज्ञाने भवत्वपूर्वविधिरिति
 भावः । विशिष्टस्याधिकारिणः शब्दज्ञानं शब्दादेव सिद्धमिति
 कथमप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । ज्ञानेति ॥ न खल्वत्र शब्दज्ञानं
 विवक्षितं किन्तुपासनं नाम मानसं कर्म तदेव ज्ञानावृ-
 त्तिरूपत्वाज्ज्ञानमित्येकत्वे सत्यप्राप्तत्वादिधेयमित्यर्थः ॥ तयो-
 रेकत्वं विद्वेद्योति । नेत्यादिना ॥ अनेन हीत्वदौ वेदशब्दस्या-
 र्थान्तरविषयत्वन्न स वेदेत्यत्रापि किन्न स्यादित्याशङ्क्याह । अने-
 नेति ॥ उक्तश्रुतिभ्यो यदिज्ञानं श्रुतं तदुपासनमेवेति योजना ॥
 स योऽत एकैकमुपास्य इत्युपक्रमादात्मेत्येवोपासीतेत्युपसंहाराच्च
 न स वेदेत्यत्र तावद्देदशब्दस्योपासनार्थत्वमेकैक्यमन्यथोपक्रमोप-
 संहारविरोधात् । तथा चार्धवैश्रसासम्भवादुपासनमेव सर्वत्र
 वेदनं तच्च सर्वथैवाप्राप्तमिति तस्मिन्नपूर्वविधिः स्यादिति भावः ।
 इतश्च तस्मिन्नेत्येवो विधिरित्याह । न चेति ॥ अतः प्रवर्तको-
 विधिरूपेय इति शेषः । स चात्मन्ताप्राप्तविषयत्वान्नियमादिरूपो
 न भवतीत्याह । तस्मादिति ॥ आत्मोपास्तिर्विधेयेत्यत्र हेतु-
 न्तरमाह । कर्माविधीति । कर्मात्मज्ञानविधोः शब्दानुसारे-
 षाविशेषमभिदधाति । यथेत्यादिना ॥ सम्प्रत्यर्थतोऽप्यविशेष-
 माह । मानसेति ॥

भा० यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्नात्तां मनसा ध्याये-
 द्ब्रह्मरिष्यन्नित्याद्या मानसी क्रिया विधीयते । तथात्मै-
 त्येवोपासीत मन्त्रयो निदिध्यासितव्य इत्याद्या क्रियैव
 विधीयते ज्ञानात्मिका । तथाऽवोचाम वेदोपासनशब्दयो-
 रेकार्थत्वमिति । भावनांश्चयोपपत्तेश्च । तथा हि यजेते-
 त्यस्यां भावनायां किं केन कथमिति *भाव्याद्याकाङ्क्षापन-
 यकारणमंश्चयमवगम्यते । तथोपासीतेत्यस्यामपि भाव-
 नायां विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत कथमुपा-
 सीतेत्यस्यामाकाङ्क्षायामात्मानमुपासीत मनसा त्यागब्र-
 ह्मचर्यंश्चमद्भोपरमतिचिदादीतिकर्तव्यतासंयुक्त इत्या-
 दिशास्त्रेषुैव समर्थतेऽश्चयं ॥ यथा च ब्रह्मस्य दर्शनपूर्व-
 मासादिविद्युद्देशत्वेनोपयोगः । एवमौपनिषदात्मोपासन-

आ० तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ यदि क्रिया विधीयते
 कथं ज्ञानात्मिकेति विशेष्यते तत्राह । तथेति ॥ इतश्चात्मोपा-
 सनविधिरस्तीत्याह । भावनेति ॥ वेदान्तेषु भावनापेक्षितां-
 श्चयोपपत्तिं विशदयितुं दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ भावनायां
 विधीयमानत्वे सतीति शेषः । प्रेरणाधर्मकशब्दस्यापारः स्वप्ना-
 नकारणकः स्तुत्यादिज्ञानेतिकर्तव्यताकः पुरुषप्रयत्नभाष्यनिष्ठः
 शब्दभावनोच्यते । स्वर्गं यागेन प्रयाजादिभिरुपकृत्य साधये-
 दिति पुरुषप्रवृत्तिरर्थं भावनेति विभागः । दृष्टान्तस्यमर्थं
 दार्ष्टान्तिके योजयति । तथेत्यादिना ॥ त्वागो निषिद्धकाम्यव-
 र्जनं । उपरमे नित्यनैमित्तिकत्वागः । तितिच्चादीत्वादिपदं समा-
 धानादिसङ्गृह्यार्थमित्यंश्चयमिति सम्बन्धः । शास्त्रं शान्तो दान्त
 इत्यादि । उक्तप्रकारमंश्चयं अन्यदपि सुखमिति वस्तुमादि-

भा० प्रकरसखात्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैवोपयोगो नेति नेत्यस्य
समेकमेवाद्वितीयमग्रनायाद्यतीत इत्येवमादिवाक्याना-
मुपाखात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलञ्च मोक्षो-
ऽविद्यानिवृत्तिर्वा ॥

अपरे वर्षयन्त्युपासनेनात्मविषयं विग्रिष्टं विज्ञानान्तरं
भावयेत्तेनात्मा ज्ञायतेऽविद्यानिवर्त्तकञ्च तदेव नात्म-
विषयं वेदेवाक्यजनितं विज्ञानमित्येतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि
विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत । द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः सोऽश्वेष्टव्यः स जिज्ञासितव्य इत्यादीनि । नार्था-
न्तराभावात् । न चात्मेत्येवोपासीतेत्यपूर्वविधिः कस्मादा-
त्मस्वरूपकथनानामात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यति-

आ० पर्द । विधियुक्तानां वेदान्तानां कार्यपरत्वेऽपि तद्गीतानां तेषां
वस्तुपरतेत्वात्प्रज्ञाह । यथा चेति । विध्युद्देशत्वेन तच्छेद्यत्वेनेति
चावत् । अस्युपादिवाक्यानामारोपितद्वैतनिषेधेनाहयं वस्तु
समर्पयतां कथमुपासिविधिश्चेत्यतमित्याशङ्क्याह । नेत्यादिना ॥
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति श्लोकमात्मविदित्यादीनां फला-
पेक्षत्वेनोपासिविध्युपयोगमभिप्रेत्याह । फलञ्चेति ॥ मोक्षो
ब्रह्मप्राप्तिः ।

आत्मोपासनं विधेयमिति पक्षमुक्त्वा पक्षान्तरमाह । अपर
इति ॥ तस्यानुपयोगमाशङ्क्याह । तेनेति ॥ शब्दस्य ज्ञानस्यासंख-
टापरोक्षात्मविषयत्वाभावमिति शब्देन हेतुकरोति । ज्ञानान्तरं
वेदान्तेषु विधेयमित्यत्र मागमाह । एतस्मिन्निति ॥ पक्षद्वये प्राप्ते
प्रथमपक्षं प्रत्याह । नार्थान्तराभावादिति ॥ तत्र नञर्थमेव स्वयं
चाचष्टे । न चेति ॥ शब्दज्ञानवतो विषयाभावात्त विधिः
सम्भवत्यविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ स्वयं फलावस्थत्वाच्चेत्यर्थः । हेतुभागं
प्रत्यपूर्वकं विदुषोति । कस्मादित्यादिना । आत्मोपदेशेनात्म-

भा० रेकेणार्थान्तरस्य कर्त्तव्यस्य, मानसस्य वाङ्मत्याभावान् ।
 तत्र हि विधेः साफल्यं । यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनितवि-
 ज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां
 स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादौ । न हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्य-
 जनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानं । तत्राधिकाराद्यपे-
 क्षानुभावि । न तु नेति नेत्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञान-
 व्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः सम्भवति ।
 सर्व्वव्यापारोपश्रमहेतुत्वात्तदाक्यजनितविज्ञानस्य । न ह्युदा-
 सीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकमब्रह्मानारम्भविज्ञाननिवर्त्तकत्वा-
 च्चैकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यानां । न च तन्नि-
 वृत्तौ प्रवृत्तिरूपपद्यते । विरोधात् । वाक्यजनितविज्ञान-
 मात्रान्नाब्रह्मानारम्भविज्ञाननिवृत्तिरिति चेन्न ॥

आ० निषेधद्वारा वाक्योत्थज्ञानातिरेकेणेति यावत् ॥ कर्त्तव्यान्तरा-
 भावेऽपि वाक्यजन्यविज्ञानमेव विधेयं स्यादित्याशङ्काह । तत्र
 हीति । दृष्टान्तेऽपि वाक्योत्थज्ञानातिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिरसिद्धे-
 त्याशङ्काह । न हीति ॥ तत्तर्हि वाक्यार्थज्ञानाधीनमिति अर्थो
 विधिसत्त्वाह । तच्चेति ॥ अधिकारो विधिपुरुषसम्बन्धस्तत्कृत-
 ज्ञानापेक्षमनुष्ठानमित्यर्थवान् विधिरित्यर्थः ॥ तर्हि प्रकृतेऽपि
 वाक्योत्थज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषव्यापारसम्भवादिधिसापेक्ष्यमि-
 त्याशङ्काह । नत्विति ॥ अथ विमतं प्रवर्त्तकं वैदिकज्ञानत्वादिधि-
 वाक्योत्थज्ञानवदित्याशङ्का प्रवर्त्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह । न
 हीति ॥ मिथ्याज्ञानानिर्वर्त्तकत्वमुपाध्यन्तरमाह । अत्रहीति ॥
 वाक्योत्थज्ञानस्य तन्निर्वर्त्तकत्वेऽपि प्रवर्त्तकत्वं किन्न स्यादित्या-
 शङ्काह । न चेति ॥ द्वितीयोपाधेः साधनव्याप्तिं शङ्कते ।
 वाक्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यधीपरवाक्योत्थविज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यध्वं-
 सित्वध्रैव्यात्र साधनव्याप्तिरित्याह । नेत्यादिना ॥

भा० तत्त्वमसि नेति नेत्यात्मैवेदमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदम-
 मृतं नान्यदतोऽसि द्रष्टृ तदेव ब्रह्मत्वं विद्मीत्यादिवाक्यानां
 तद्वादित्वात् । द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाख्येतानीति चेन्नार्था-
 न्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात् । आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव
 वाक्यैस्तत्त्वमसीत्यादिभिः श्रवणकाख्य एव तद्दर्शनस्य कृतत्वा-
 द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानान्तरं कर्त्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत् । आत्म-
 स्वरूपान्वाख्यानमात्रेणात्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रव-
 र्त्तत इति चेन्नात्मवादिवाक्यश्रवणेनात्मविज्ञानस्य जगित-
 त्वात्किं भोः कृतस्य करणं । तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्त्तत इति
 चेन्नागवस्थाप्रसङ्गात् । यथात्मवादिवाक्यार्थश्रवणे विधिम-
 न्तरेण न प्रवर्त्तते तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्त-
 रेण न प्रवर्त्तिष्यत इति विध्यन्तरापेक्षा । तथा तदर्थश्रवणे

भा० तद्वादित्वाद्द्रष्टुपरत्वादिति यावत् । उक्तानां वाक्यानां विद्य-
 पेक्षितार्थकत्वेन तच्छेषत्वं शङ्कितमनुभावते । प्रकथ्येति । सिद्धा-
 न्तोपक्रमेण समाहितमेतदित्याह । नेति ॥ तदेव स्पष्टयति ।
 आत्मेति । परोक्तमुद्गावयति । आत्मस्वरूपेति । कुत्र तर्हि
 विधिरात्मज्ञाने वा वाक्यश्रवणे वा तदर्थज्ञानस्मृतिसन्ताने वा
 चित्तवृत्तिनिरोधे वा । नाद्य इत्याह । नात्मवादीति ॥ द्वितीयं
 शङ्कते । तच्छ्रवणेऽपीति । अग्निसावादिवाक्यस्यासत्त्वादिकक्ष-
 यस्य विधिं विना श्रवणवत्तत्त्वमादेरपि तस्मादृते श्रवणम-
 विबद्धमित्यभिसन्धाय दोषान्तरमाह । नेत्यादिना ॥ तत्त्व-
 मादिश्रवणप्रयोजको विधिरात्मनोऽपि प्रयुङ्क्ते श्रवणमिति
 चेन्नैवं । स खल्वध्ययनविधिरन्यो वा । आद्ये तदपेक्षया श्रुतस्य तत्त्व-
 मस्यादेः स्वार्थनोधित्वं कर्मवाक्यवदिति स्वार्थनिष्ठत्वाविशेषः ।
 द्वितीये तस्याप्रमात्वात्तदीयस्वरनिर्वाहकत्वं दूरोत्प्रादित्तमि-
 त्तभिप्रेतानवस्थां विदुष्येति । यथेत्यादिना ॥ तृतीयमाशङ्कते ।

भा० ऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत । वाक्यजनितात्मज्ञानस्यतिसन्ततेः
 अवणविज्ञानमात्रादर्थान्तरत्वमिति चेन्नार्थप्राप्तत्वात् ।
 यदैवात्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्प-
 द्यते । तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्त्त-
 यदेवोत्पद्यते । आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च
 तत्प्रभवाः स्यतयो न भवन्ति स्वाभाविक्यो नात्मवस्तुभेदवि-
 षयाः । अनर्थत्वावगतेषु । आत्मावगतौ हि सत्यामन्य-
 दस्त्वन्र्थत्वेनावगम्यते अनित्यदुःखाशुद्धादिवज्जडोपवत्त्वा
 दात्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात् ॥

तस्मादनात्मविज्ञानस्यतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः ।
 पारिश्रेय्यादात्मैकविज्ञानस्यतिसन्ततेरर्थत एव भावाच्च
 विधेयत्वं । श्लोकमोहभयायासादिदुःखदोषनिवर्त्तकत्वाच्च
 तत्स्यतेर्विपरीतज्ञानप्रभवे हि श्लोकमोहादिदोषः। तथा च

आ० वाक्यजनितेति ॥ ततः सा विधेयेति शेषः । तस्या विधेयत्वं
 दूषयति । नेति ॥ अर्थप्राप्तिं विदुष्येति । यदैवेति । अनात्म-
 स्मृतिहेत्वज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यस्मृत्यनुपपत्तेः स्वभाववक्त्रप्राप्तेवा-
 त्मस्मृतिरित्युक्तं ॥ इदानीमनात्मस्मृतेरनर्थत्वस्यान्यथ्यतिरेकसि-
 द्धत्वाच्चात्मस्मृतिः स्वभावप्राप्तेत्याह । अनर्थत्वेति ॥ अनात्मनो
 ऽनर्थत्वनिश्चयाच्च तदीयस्मृत्यनुपपत्तावितरस्मृतिरर्थप्राप्तेत्याह ।
 आत्मावग्रताविति ॥ आत्मनश्च परमेष्टत्वावग्रमादर्थप्राप्ता
 तदीयस्मृतिरित्याह । आत्मवस्तुनश्चेति ॥

अर्थप्राप्त्या विधेयत्वाभावमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अना-
 त्मस्मृतिहेत्वज्ञानाभावादित्युक्तं चार्थः । अर्थतश्चिदेकरसात्मस्व-
 भाववत्त्वादिति यावत् । दृष्टपक्षत्वाच्चात्मस्मृतिर्न विधेयेत्याह ।
 श्लोकेति ॥ मिथ्याज्ञानमेव सा निवर्त्तयति न श्लोकादीत्याश्र-

भा० तत्र को मोक्षो विदास विभेति कुतश्चनाभयं वै जनक
 प्राप्नोऽसि भिक्षते हृदयग्रन्थिरित्यादिभ्रुतयः । निरोध-
 सार्थान्तरमिति चेदथापि स्याच्चित्तवृत्तिर्निरोधस्य वेद-
 वाक्यजनितान्तरविज्ञानादर्थान्तरत्वात् । तन्मात्तरेषु च
 कर्त्तव्यतयावगतत्वादिधेयत्वमिति चेन्न । मोक्षसाधनत्वेना-
 नवगमात् । न हि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परम-
 पुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते । आत्मानमेवावेत्तस्मान्तरस्य-
 मभवत् । ब्रह्मविदाप्नोति परं । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म
 वेद् ब्रह्मैव भवति । आचार्यवान्पुरुषो वेद् तस्य तावदेव
 चिरमभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्येवमादिभ्रुतिश्र-
 तेभ्यः । अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य । न ह्यात्मविज्ञान-

भा० ह्याह । विपरीतेति । आत्मस्मृतेः श्रोत्रादिनिवर्त्तकत्वे मान-
 माह । तथा चेति । चतुर्थमुत्थापयति । निरोधस्तर्हीति ।
 यदि वाक्योत्थानादेरविधेयत्वं तर्हि चित्ततद्वृत्तिनिरोधो
 मुक्तिसाधनत्वेन विधीयतां तस्योक्तज्ञानादेरर्थान्तरत्वादित्यर्थः ॥
 चोद्यमेव विद्वेति । अथापीति । अर्थान्तरत्वात्तस्य विधे-
 यतेति श्लेषः । तस्य मुक्तिहेतुत्वेन विधेयत्वे योगशास्त्रं संवाद-
 यति । तन्मात्तरेऽस्ति । अथ योगानुशासनमिति । निःश्रेयसहेतुः
 समाधिः सूत्रितस्तस्य च अक्षयमुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध
 इति । तन्निरोधावस्थायाच्चात्मनः स्वरूपप्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं ।
 तदा ब्रह्मः स्वरूपेऽवस्थानमित्येवं योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेनेष्टो
 निरोधविधिरित्यर्थः ॥ योगशास्त्रादपि बलवतीं भ्रुतिमाश्रि-
 न्नात्तरमाह । नेत्यादिना । चित्ततद्वृत्तिनिरोधस्य मुक्तिहेतु-
 त्वेऽपि न विधेयत्वं विधिं विना तस्मिन्नेतिहाह । अगन्धेति ।
 न तावत्तथा अथश्चिन्निरोधो विधेयः सर्वस्यापि तत्सम्भवादि-
 धिवैवर्त्तान्नापि सर्व्वात्मना तन्निरोधो विधेयो ज्ञानादेव तस्मि-

भा० तत्स्यतिसन्मानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधन-
मस्यभ्युपगम्येदमुक्तं । न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणान्वयो-
क्षसाधनमवगम्यते । आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभावः ।
यदुक्तं यजेतेत्येवमादौ किङ्क्षेन कथमिति भावनाकाङ्क्षार्था
फलसाधनेति कर्त्तव्यताभिराकाङ्क्षापनयनं यथा तददि-
हाप्यात्मविज्ञानविधायुपपद्यत इति । तदसत् ॥

एकमेवाद्वितीयं । तत्त्वमसि । नेति नेत्यन्तरमवाह्यम-
यमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्व्या-
काङ्क्षाविनिवृत्तेः । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तिः प्रव-
र्त्तते । विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम । न चैक-
मेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु विधिरवगम्यते । आत्मस्वरू-
पात्वाख्यानेनैवावसितत्वात् । वस्तुस्वरूपात्वाख्यानाभावात्वा-

भा० द्वेर्विध्यनर्थक्यादित्यर्थः ॥ नान्यः पन्था विद्यते ज्ञानादेव तु
कैवल्यमित्यादिशास्त्रमनुसरन्मुपेत्य वादं त्यजति । अभ्युपगम्येति ॥
निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वमिदमा पराम्बुष्टं ॥ योगशास्त्रमपि श्रुति-
स्मृतिविरोधे न प्रमाद्यं । एतेन योगः प्रत्युक्त इति न्यायादिति
भावः । वेदान्तेषु विधेयाभावोक्त्या विधिनिर्रक्तः सम्बन्धश्चयवती
भावना तेजस्वीत्युक्तं दूषयति । आकाङ्क्षेति ॥ तदेव स्पुट-
यितुमुक्तमनुवदति । यदुक्तमिति ॥ आगमावच्छेपेन निराचष्टे ।
तदसदिति ॥

विधिमन्तरेण वाक्यार्थज्ञाने प्रवृत्त्ययोगाद्वैधमेव ज्ञानं सर्व्या-
काङ्क्षानिवर्त्तकमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ यथा कर्मकाण्डे
साध्यायविधेरर्थवबोधपर्यन्तत्वेन ज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञाने
विध्यन्तरं नापेक्षते तथा ज्ञानकाण्डेऽपि स्यादित्यर्थः । तथापि
वेदः ह्यत्वेऽधिगन्तव्य इति विध्यन्तरप्रयुक्तमेव वाक्यार्थज्ञान-
मित्याशङ्क्याह । विध्यन्तरेति ॥ श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च

भा० दप्रामाण्यमिति चेदद्यापि स्वाद्यथा सोऽरोदीद्यदरोदी-
 तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वा-
 दप्रामाण्यं। एवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न। विशेषात्। न
 वाक्यस्य वस्तुन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्ये
 कारणं। किन्तर्हि निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वं। तद्य-
 चास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं यच्च नास्ति तदप्रमाणं। किञ्च भोः
 पृच्छामस्वामात्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्नि-
 श्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते न वोत्पद्यते चेत्कथमप्रामाण्य-
 मिति किंवा न पश्यस्वविद्याश्लोकमोहभयादिसंसारबीज-
 दोषनिवृत्तिं विज्ञानफलं न शृणोषि वा किं तच्च मोहः
 कः श्लोक एकत्वमनुपश्यतो मन्त्रविदेवास्ति मात्मविज्ञोऽहं
 भगवः शोचामि तं मा भगवांश्लोकस्य पारम्पारयत्तु

भा० न विधिष्वेवत्वं वेदान्तानामित्याह। न चेति। वेदान्ताः
 स्वार्थे न मानं सिद्धार्थवाक्यत्वात्सोऽरोदीत्यादिवदित्यनुमानात्तेषां
 विधिष्वेवत्वं प्रामाण्यार्थमेष्टव्यमिति शङ्कते। वस्तुस्वरूपेति। तदे-
 वानुमानं प्रपञ्चयति। अथापीति। विधेरश्रुतत्वेऽपीति यावत्।
 फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वमुपाधिरिति मन्वानः समाधत्ते। न
 विधिष्वेवदिति। नञर्थं स्पष्टयति। न वाक्यस्येति। विशिष्टं
 व्याचष्टे। किन्तर्हीति। तस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरे-
 काभ्यां दर्शयति। तद्यत्रेति। सामान्यन्यायं प्रकृते योजयन्मृच्छति।
 किञ्चेति। किन्नेषु तादृग्ज्ञानमुत्पद्यते न वेति प्रप्रार्थः। द्वितीये
 ऽनुभवविरोधः स्यादिति मत्त्वा पक्षान्तरमनूय प्रत्याह। उत्प-
 द्यते चेदिति। प्रामाण्ये हेतुसङ्गावाप्ताप्रामाण्यमित्यर्थः। निश्चित-
 ज्ञानजनकत्वेऽपि फलवत्त्वविधिष्वेवमसिद्धमित्याशङ्क्याह। किञ्चेति।
 विद्वदनुभवपक्षश्रुतिसिद्धं विशेषणमिति भावः। दृष्टान्तं

भा० इत्येवमाद्युपनिषदाक्यप्रतान्येवं विद्यन्ते । किं सोऽरोदीदि-
त्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानं । न चेदिद्यतेऽस्त्व-
प्रामाण्यं । तदप्रामाण्ये फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य
किमित्यप्रामाण्यं स्यात् । तदप्रामाण्ये वा दर्शपूर्णमासा-
दिवाक्येषु को विश्वम्भः ॥

ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानो-
त्पादकत्वात्प्रामाण्यं । आत्मविज्ञानवाक्येषु तन्वास्तीति सत्य-
मेव । नैष दोषः । प्रामाण्यकारणोपपत्तेः । प्रामाण्यकार-
णञ्च यथोक्तमेव नान्यदलङ्कारश्चायं यत्सर्वप्रवृत्तिवीज-
निरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानां
नाप्रामाण्यकारणं । यत्तूक्तं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतित्यादि-
वचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासमार्थत्वमिति ।

आ० विघटयितुं प्रभ्रान्तरं प्रक्षैति । एवमिति ॥ वेदान्तरेष्विवेति
यावत् । किंवा नेति शेषः । आद्ये साध्यवैकल्यं मत्वा द्वितीयं
दूषयति । न चेदिति ॥ तर्हि तद्दृष्टान्तेन तत्त्वमस्यादेरपि स्याद-
प्रामाण्यमित्याशङ्काह । तदप्रामाण्य इति । विमलं स्वार्थे
मानं यथोक्तज्ञानजनकत्वाद्दर्शादिवाक्यवदिति भावः । विषये
दोषमाह । तदप्रामाण्ये वेति ॥

प्रवर्तकज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ साध-
नव्याप्तिं धुनोते । आत्मेति ॥ प्रवर्तकधीजनकत्वधर्म्मिन्धि
नास्तीत्यङ्गो करोति । सत्यमिति ॥ तर्हि यथोक्तोपाधिसङ्गावा-
दनुमानानुत्थानमित्याशङ्काह । नैष दोष इति ॥ न हि प्रवर्तक-
धीजनकत्वं प्रामाण्ये कारणं निषेधवाक्येऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च
निवर्तकधीजनकत्वमपि । तथाविधवप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न सोऽभयं
प्रत्येकमुभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्यादिति भावः ॥ वेदान्तेषु
प्रवर्तकधीजनकत्वाभावे न कोषकमदोषः किन्तु गुण इत्याह ।

भा० सत्यमेतत्किन्तु नापूर्वविधिर्यता पक्षे प्राप्तस्य नियतार्थतेव ।
 कथमुनरूपासनस्य पक्षप्राप्तिर्थावता पारिभेद्यादात्मविज्ञान-
 नस्यतिसन्नतिर्नित्यैवेत्यभिहितं । वाढं । यद्यथेवं शरीरार-
 श्वकस्य कर्मणो नियतफलत्वात्सम्बन्धज्ञानप्राप्तावयवसंभवा-
 विनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकाशानां सन्धवृत्तेः कर्मणो बलीय-
 स्त्वात्पुत्रेभ्योऽदिप्रवृत्तिवृत्तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिर्दौर्बल्यं ।
 तस्यात्त्यागवैराग्यादिसाधनब्रह्मावसन्नेनात्मविज्ञानस्यति-

या० अत्रह्यारंभेति । आत्मानं चेदिन्द्रादिभूतेरेतद्भुङ्क्तेऽदिभूतेषा-
 त्मज्ञानं ह्यतद्वत्त्वानिदानं । न च ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तद्युक्तं
 प्रवृत्तीनां ज्ञेयाक्षेपकत्वादतो यथोक्तज्ञानजनकत्वं वाङ्मनां भूय-
 खमेवेत्यर्थः । इत्येतां ज्ञानं विधेयमिति प्रविक्ष्य पूर्वोक्त-
 यस्यान्तरमनुवदति । यत्तुक्तमिति । उपासनायत्नमित्यालो-
 पासनेन तस्यात्त्यागारं भावयेदित्येवमर्थम्भित्यर्थः । अन्नुपक्रम-
 वादेन परिहरति । सत्यमिति । यथोक्तेषु वाक्येषु आत्मोपासनं
 तस्यात्त्यागारमुद्दिश्य विधीयते चेत्तद्वत्तेऽपि वाक्ये तत्सम्भवात्प्रा-
 पूर्वविधिरिति प्रक्रमो भव्येतेत्याशङ्काह । किन्त्विति । कथ-
 न्नाहं विध्यङ्गीकारवाचो युक्तिरित्याशङ्काह । पक्षेति । यथा
 पक्षे प्राप्तस्यावघातस्य ग्रीहीनवहन्तीति नियमरूपो विधि-
 रङ्गीकृतस्यात्मोपासनस्यापि पक्षे प्राप्तस्य तदेव कर्तव्यं गाना-
 त्मोपासनमिति यो नियमस्तदर्थता प्रकृतवाक्यस्येति न प्रक्रम-
 विरोधोऽस्तीत्यर्थः । पाक्षिको प्राप्तिमुक्त्वात्प्राप्तिपति । कथमिति ।
 का पुनरुचानुपपत्तिरित्याशङ्काह । यावतेति । आत्मनि वाक्येऽप्ये
 विज्ञाने सत्त्वनात्मस्मृतिहेतूनां मिथ्याज्ञानादीनामपनीतत्वाद्बल-
 भावे फलाभावव्यायेन तासामसम्भवादात्मस्मृतिसन्नतिरेव पुनः
 सदा स्यात्कारान्तराद्योगादिति सिद्धान्तिगोक्तत्वात्प्रात्मोपास-
 नस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः । तस्य नित्यप्राप्तिमुक्त्वात्प्राप्तिपति ।
 नाहमिति । तर्हि नियमविधिवाचो युक्तिरयत्नेत्याशङ्काह ।
 यद्यपीति । आत्मनि नित्यापदोक्तसंविदेकतामे स्मरत्वं विस्मरत्वं

भा० सन्ततिर्नियन्तव्या भवति न त्वपूर्वा कर्त्तव्याप्राप्तत्वादित्य-
वोचाम । तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्य तिसन्माननियमविध्यर्थानि
विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्वन्यार्थासम्भवात् ॥

अनात्मोपासनमिदमिति शब्दप्रयोगाद्यथा प्रियमित्ये-
तदुपासीतेत्यादौ न प्रियादिगुण एवोपास्यः किन्तर्हि
प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यं । तथेहापीति परात्मशब्द-
प्रयोगादात्मगुणवदनात्मवस्त्रुपास्यमिति गम्यते । आत्मो-

आ० वा यद्यपि नोपपद्यते तथापि तयोस्तस्मिन्ननुभवसिद्धत्वाग्निवम-
विधेः सावकाशत्वमित्याशयेनाह । शरीरेति । अथारब्धपक्ष-
स्यापि कर्मणः सन्धगङ्गानाग्निदत्तेर्न विदुषो वागादीनामव्यतिरत
आह । कथ्येति । यथा मुक्तस्येषुपाशाबाधेरप्रतिबन्धाद्यावदेमं
प्रवृत्तिरवशम्भाविनी । तथा प्रवृत्तपक्षस्य कर्मणो ज्ञानेनोप-
जीव्यतया ततो बन्धवत्त्वात्तदशाद्दिदुषोऽपि यावद्भ्रमं वागादि-
प्रवृत्तिप्रौढमित्यर्थः । आरब्धकर्मप्राबल्ये यत्कृतमाह । तेनेति ॥
आरब्धस्य कर्मणो यथोक्तेन न्यायेन प्राबल्ये तदशात्पुष्पादि-
दोषो बद्धोद्भवति तदात्मनि विस्मरणादिसम्भवात्तदज्ञानप्राप्तेः
याद्विकल्पादवशम्भाविक्कर्मापेक्षया तदौर्बल्यं स्यादित्यर्थः ॥
तथापि नियमविध्यङ्गीकारस्य किमाद्यतन्नादाह । तस्मादिति ॥
ज्ञानस्य पक्षे प्राप्तत्वं तच्छब्दार्थः । आदिपदं ब्रह्मचर्य्यभ्रमद-
मादिसङ्गृहार्थं । विज्ञायेत्यादिवाक्यानां नियमविध्यर्थत्वमुपसं-
रति । तस्मादिति ॥ आदिपदेन प्रकृतमपि वाक्यं सङ्गृह्यते ।
तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति । अन्वार्थेति । शाब्दज्ञानादेव पुमर्थ-
सिद्धेस्तस्य तदादत्तेऽप्यमीयज्ञानस्य वा विधेयत्वाभावाद्देदान्ताः
शुद्धे सिद्धेऽर्थे मागमित्युक्तं ॥

इदानीमिति शब्दप्रयुक्तं चोद्यमुत्थापयति । अनात्मेति ॥
आत्मशब्दाद्दुर्द्धमिति शब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थस्योपास्यत्वेनाविव-
क्षितत्वादात्मगुणकस्यानात्मनोऽप्याहृतशब्दितस्य प्रधानस्योपास-
नमस्मिन्वाक्ये विवक्षितमित्यर्थः । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्ट-

भा० पाख्यत्ववाक्यवैलक्षण्येण । परेषु च वक्ष्यत्यात्मानमेव लोका-
मुपासीतेति । तत्र च वाक्ये आत्मैवोपाख्यत्वेनाभिप्रेतो द्विती-
याश्रवणादात्मानमेवेति । इह तु न द्वितीया श्रूयत इति ।
परस्यात्मशब्द आत्मैवोपासीतेति । अतो नात्मोपाख्य
आत्मगुणस्यान्व इति त्वगम्यते । न वाक्यशेष आत्मान उपा-
ख्यत्वेनावगमादस्यैव वाक्यस्य शेष आत्मैवोपाख्यत्वेनाव-
गम्यते । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य चदयमात्मान्तरतरं
चदयमात्मात्मानमेवावेदिति प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधाद्-
नुपाख्यत्वमिति चेत् । यस्यैवात्मानः प्रवेश उक्तस्यैव दर्शनं
वार्थते । तत्र । पश्यन्तीति प्रकृतोपादानात् । तस्मादात्म-
नोऽनुपाख्यत्वमिति चेत् । अकृत्स्नत्वदोषाद् दर्शनप्रतिषेधा
ऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण नात्मोपाख्यत्वप्रतिषेधाच्च प्राणना-

या० इति । यथेत्यादिना । अनात्मोपासनमेवात्र विधित्वित्यमित्यत्र
हेत्वन्तरमाह । आत्मेति । तदेव प्रपञ्चयति । परेच्छेति । ततो
वैकल्यास्यं दर्शयति । इह त्विति । वैकल्यास्यान्तरमाह । इति
परच्छेति । वैकल्यास्यफलमाह । अत इति । नात्रानात्मोपासनं
विवक्षितमिति परिहरति । नेत्यादिना । हेत्वर्थं स्पुष्टयति ।
अस्यैवेति । आत्मनश्चेदुपाख्यत्वं तदा प्रकृतविरोधः स्यादिति
शङ्कते । प्रविष्टस्येति । आत्मनो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति ।
यस्येति । तस्यैवेति नियमे हेतुमाह । प्रकृतेति । तच्छब्दस्य
प्रकृतपरामर्शित्वात्प्रविष्टस्य च प्रकृतत्वात्तस्य तेनोपादानादिति
हेत्वर्थः । पूर्वपक्षं निगमयति । तस्मादिति । प्राखनादिविप्रिष्टस्य
परिच्छिन्नत्वात्तस्य दृष्टत्वेऽपि पूर्वस्य न दृष्टतेति निषेधपर्यवसा-
नान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति । नेत्यादिना । तदेव विश-
दयति । दर्शनेति । कथमयमभिप्रायभेदः अन्तरवगम्यते तथाह ।
प्राखनादीति । प्राख्येवेत्यादिना क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनात्मने

भा० द्विक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् । आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभि-
 प्रेतं प्राणनाथेकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमन-
 र्थकं स्यादकृत्स्नो ज्ञेयोऽत एकैकेन भवतीत्यनेकैकविशिष्ट-
 स्यात्मा कृत्स्नादुपास्य एवेति सिद्धं । यस्यात्मशब्दस्येति
 परः प्रयोगः । आत्मशब्दप्रत्यययोरान्तरात्मत्वस्य परमार्थतो
 ऽविषयत्वज्ञापनार्थमन्यथात्मानमुपासीतेत्येवमवक्ष्यत् । तथा
 चार्थादात्मनि शब्दप्रत्ययानुज्ञातौ स्यातां । तच्चानिष्टं
 नेति नेति विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञात-
 यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिभ्युक्तिभ्यः ।
 चत्वात्मानमेव श्लोकमुपासीतेति तदनात्मोपासनप्रसङ्गनि-
 वृत्तिपरत्वाच्च वाक्यान्तरं ॥

भा० विशेषणान्तस्य दृष्टेरेऽपि नासौ परिपूर्वो दृष्टः स्यादिति अन्ते-
 राग्रयो ज्ञस्यते । केवचस्य तु तस्योपास्यत्वमभिसंहितमद्वैतत्व-
 दोषाभावादित्यर्थः । उक्तमर्थं अतिरेकमुखेन साधयति । आत्म-
 नश्चेदिति । तस्यानुपास्यत्वार्थं तद्वचनमर्थवदित्वात्तदु-
 पास्यत्वनिषेधस्यातोपास्यत्वे पर्यवसानमभिप्रेत्याह । नैकैवेति ।
 उपक्रमोपसंहाराभ्यां उपास्यत्वमात्मनो दर्शितमिदानीमिति-
 शब्दप्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह । यस्त्विति । प्रयो-
 गशब्दादुपरिष्ठात्तशब्दो ब्रह्मः । इति शब्दस्य वयोक्तार्थत्वाभावे
 दोषमाह । अन्यथेति । न चात्मनः स्यातन्त्येवानुपास्यत्वार्थ-
 मिति शब्दोऽर्थवान्पूर्वापरवाक्यविरोधादिति ब्रह्मं । इति
 शब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमाह । तथेति । तस्य शब्दप्र-
 त्ययविषयत्वमित्येवेति चेत्तत्राह । तथेति । आत्मोपास्यत्ववाक्य-
 वैलक्षण्यादनात्मोपासनमेतदित्युक्तं दूषयति । यस्त्विति । आत्मव-
 चातथो नानारमेति प्रतिज्ञायाच हीत्यादिहेतुबलः । सत्यति तदेत-
 त्यदगोचरमित्यादिवाक्यापोद्यं चोद्यमृत्यापयति । अनिर्घातत्वेति ॥

उ० तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यद्यमात्मानेन
येतत्सर्वं वेद ॥

भा० अग्निर्ज्ञातत्ववामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽनात्मा च । तत्र
कस्मादात्मोपासन एव शक्यं आस्तीयते । आत्मेत्येवोपासी-
तेति नेतरविज्ञान इत्यत्रोच्यते । तदेतदेव प्रकृतं पद-
नीयं गमनीयं नान्वदस्य सर्वस्येति निर्द्धारणार्था षष्ठी ।
अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थः । यद्यमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं किं
न विज्ञातव्यमेवान्यत्र किं तर्हि ज्ञातव्यत्वेऽपि न वृथगज्ञा-
नान्तरमपेक्षते । आत्मज्ञानात् । कस्मादेतन्नात्मज्ञानेन
हि यस्मादेतत्सर्वमनात्मज्ञातमन्यद्यत्तत्सर्वं समस्तं वेद
जानाति । नन्वन्यज्ञानेनान्यत्र ज्ञायत इत्यस्य परिहारं
दुन्दुब्धादियन्त्रेण वक्ष्यामः । कथं पुनरेतत्पदनीयमिति ।

आ० उत्तरमाह । अत्रेति ॥ निर्द्धारणमेव स्फोरयति । अस्मिन्निति ॥
नान्यदित्युक्तत्वादानात्मनो विज्ञातव्यत्वाभावश्चेदनेन हीत्यादिशे-
षविरोधः स्यादिति ब्रूते । किं नेति ॥ तस्याद्येयत्वं निषेधति ।
नेति ॥ तस्यापि ज्ञातव्यत्वेनान्यदिति वचनममवकाशमित्याह ।
किं तर्हीति ॥ तस्य सावकाशत्वं दर्शयति । ज्ञातव्यत्वेऽपीति ॥
आत्मनः सक्ताशादनात्मनोऽर्थान्तरत्वात्तस्यात्मज्ञानाज्ज्ञातव्यत्वा-
योमाज्ज्ञातव्यत्वे ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमेवेति ब्रूते । कस्मादिति ॥
उत्तरवाक्येनोत्तरमाह । अनेनेति । आत्मन्यनात्मजातस्य कल्पि-
तत्वात्तस्य तदतिरिक्तखरूपभावात्तज्ज्ञानेनैव ज्ञातव्यत्वेनेति
ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः । कोऽदृष्टिमाश्रित्वामेनेत्यादिवान्प्रार्थमा-
क्षिपति । नन्विति ॥ आत्मकार्यत्वादानात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावात्-
ज्ज्ञानेन ज्ञानमुचितमिति परिहरति । अस्मिेति ॥ सव्योपा-
याभावादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वात्सिद्धिरिति ब्रूते । कथमिति ॥

उ० यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्त्तिं श्लोकं
विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥

भा० उच्यते । यथा ह वै लोके पदेन गवादिखुराङ्गितो
देशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विविक्षितं पशुं पदेना-
न्वियमाणोऽनुविन्देत सभेत । एवमात्मनि सन्धे सर्वमप-
सभत इति । नन्वात्मनि विज्ञाते सर्वमन्यज्ज्ञायत इति
ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति । न । ज्ञान-
साभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मनो ज्ञानाभोऽज्ञा-
नमेव । तस्माज्ज्ञानमेवात्मनो लाभो नानात्मसाभवदप्राप्त-
प्राप्तिसङ्घः । आत्मलाभो सन्धुसन्धयोर्भेदाभावात् । यत्र
ज्ञात्मनोऽनात्मा सन्धयो भवति तच्चात्मा सन्धो सन्धयो-
ऽनात्मा । स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः कारक-
विशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य सन्धयः । स त्वप्राप्त-

भा० असत्त्वस्यापि श्रुत्वा चार्थादेरर्थक्रियाकारित्वसम्भवादात्म-
तत्त्वस्य पदनीयत्वोपपत्तिरित्याह । उच्यत इति । विविक्षितं सन्धु-
मिष्टं । सन्धेसन्धोपायत्वं दर्शयितुं पदेनेनेति पुनरुक्तिः । अनेने-
त्यत्र वेदेति ज्ञानेनेपन्नानुविन्देदिति लाभमुक्त्वा कीर्त्तिमित्या-
दिश्रुतौ पुनर्ज्ञानार्थेन विदिनेपसंहारादनुविन्देदिति श्रुतेरप-
न्नमेपसंहारविरोधः स्यादिति शङ्कते । नन्विति ॥ शङ्कितं विरोधं
निराकरोति । नेति ॥ कथं तयोरेकार्थं ग्रामादौ तद्वेत्तत्वाप्र-
तिज्ञेरित्याशङ्क्याह । आत्मन इति ॥ ग्रामादावप्राप्ते प्राप्तिरेव
लाभो न ज्ञानमात्रं तथात्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नेत्या-
दिना ॥ ज्ञानलाभशब्दयोरर्थभेदस्तर्हि कुत्रेत्याशङ्क्याह । यत्र
हीति । अनात्मनि सन्धुसन्धयोर्ज्ञानज्ञेययोश्च भेदे क्रिया-

भा० प्राप्तिश्चक्षोऽनित्यो मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभव-
त्वात्सन्ने पुत्रादिसाभवत् । अयन्तु तदिपरीत आत्मा
आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः । अतोऽनित्यसम्ब-
न्धरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानं । यथा ऋद्धमाणाया
अपि शुद्धिकाया विपर्ययेन रजताभासाया अग्रहणं
त्रिपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथाग्रहणं । ज्ञानमात्रमेव वि-
परीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वात्ज्ञानस्य । एवमिहाप्यात्म-
नोऽज्ञाभोऽविद्यामात्रव्यवधानं । तस्माद्विद्यया तदपोहन-
मात्रमेव ज्ञाभो नान्यः कदाचिदुपपद्यते । तस्मादात्मज्ञाभे
ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्नानार्थक्यं वक्ष्यामः । तस्माच्चिरा-
त्तद्भवेव ज्ञानज्ञाभयोरेकार्थत्वं विवक्ष्याह । ज्ञानं प्रक-
त्यानुविन्देदिति । विन्दतेर्ज्ञाभार्थत्वाद्गुणविज्ञानफलमिद-
मुच्यते । यथाऽयमात्मा नामरूपानुप्रवेष्टेन स्याति गतः

आ० भेदात्प्रभेदसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मजाभोऽपि ज्ञानाद्भिद्यते
जाभत्वाद्नात्मजाभवदित्याशङ्क्य ज्ञानहेतुमात्रानधीनत्वमुपाधि-
रित्याह । स चेति । अप्राप्तत्वं व्यक्तीकरोति । उत्पाद्येति । तद्व-
यवधानमेव साधयति । कारकेति । किं ज्ञानात्मजाभोऽविद्या-
कल्पितः कादाचित्कत्वात्सम्मतवदित्याह । स त्विति । किञ्चासा-
वविद्यावकल्पितो ऽप्रामाणिकत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्याह । मिथ्येति ।
प्रकृते विभवेऽं दर्शयति । अयन्त्विति । वैपरीत्यमेव स्फोटयति ।
आत्मतत्त्वादिति । आत्मनस्तर्हि नित्यसम्बन्धत्वात् तत्रान्वयत्वबुद्धिः
स्यादित्याशङ्क्याह । नित्येति । आत्मन्यजाभोऽज्ञानं जाभस्तु ज्ञान-
मित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । शुद्धिकायाः स्वरू-
पेन ऋद्धमाणाया अपीति योजना । आत्मजाभोऽविद्यानि-
वृत्तिरेवेत्यनेन । वक्ष्यामां च समकं दर्शयति । तस्मादिति ।

उ० तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्स-
र्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ॥

भा० आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्त-
वानित्येवं यो वेद स कीर्त्तिं स्वाति श्लोकं च सङ्गातमिष्टैः
सह विन्दते सभते । यदा यथोक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षुषा-
मपेक्षितं कीर्त्तिशब्दितमैक्यज्ञानं तत्प्राप्तश्लोकशब्दितमु-
क्तिमाप्नोतीति मुख्यमेव फलं ॥ ७ ॥

कुतश्चात्मतत्त्वमेव श्रेयमनाहुत्यान्यागीत्याह तदेतदा-
त्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात्पुत्रो हि श्लोके प्रियः प्रसि-
द्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति ।
तथा वित्ताद्धिरण्यरत्नादेस्तथान्यस्तस्माद्यश्लोके प्रियत्वेन
प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । तत्कस्मादात्मतत्वमेव प्रिय-

षा० अविरोधमपसंहरति । तस्मादित्यादिना ॥ तयोरेकार्थत्वेऽपि
कथमनुविन्देदिति मध्ये प्रयुज्यते तथाह । विन्दतेदिति ॥
आदिमथावसानानामविरोधमुक्त्वा कीर्त्तिमित्यादिवाक्यमवतार्य
व्याकरोति । गुणेत्यादिना । इतिशब्दादुपरिष्ठाद्यथेत्यस्य सम्बन्धो
ज्ञानस्तुतिश्चात्र विवक्षिता ज्ञानिनामीदृक् पक्षस्थानभिषवित-
त्वादिति श्लोकं ॥ ७ ॥

आत्मनः पदनीयत्वे तस्यैवाच्चातत्वसम्भवो हेतुवत्तोऽधुना तत्रैव
हेत्वन्तरत्वेनोपरवाक्यमवतारयति । कुतश्चेति । इतश्चेति यावत् ॥
निरक्तस्य पुत्रे प्रीत्यभावात्प्रथमात्मनस्तस्मात् प्रियतरत्वमित्याह-
त्याह । पुत्रो हीति । प्रियतरमात्मत्वमिति श्रेयः । श्लोकदृष्टि-
मेवावच्छब्धाह । तथेति । वित्तपदेन मानुषवित्तवद्देवं वित्तमपि
शुद्धते ॥ विशेषात्प्रामाण्यत्वात्प्रत्येकं प्रदर्शनमशक्यमित्याशयेनाह ।

भा०तरं न प्राणादीत्युच्यते बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्ड-
समुदायो ह्यन्तरोऽभ्यन्तरः सन्निहृष्ट आत्मनः । तस्मा-
दभ्यन्तरतरादन्तरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्वं ।
यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन स्वयम्यो
भवति । तथायमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः ।
तस्मात्तस्मात्ते महान् यत्न आक्षेप इत्यर्थः । कर्त्त-
व्यताप्राप्तमय्यव्यप्रियत्वात्ते यत्नमुष्णित्वा कस्मात्पुनरा-
त्मानात्माप्रियथोरन्यतरप्रियदानेनेतरप्रियोपादानप्राप्तौ
आत्मप्रियोपादानेनेवितरदानः क्रियते न विपर्यय
इत्युच्यते ॥

आ० तथान्यस्मादिति ॥ युष्मादौ प्रीतिव्यभिचारेऽपि प्राणादौ तदव्यभि-
चारादात्मनो न प्रियतमत्वमिति शङ्कते । तन्व्यस्मादिति ॥ यदात्म-
रमादाय व्याकुर्वन् परिहरति । उच्यत इत्यादिना ॥ अन्तरतरत्वे
प्रियतमत्वसाधने हेतुरात्मत्वमित्यभिप्रेत्य विज्ञेयं यद्यदिशति ।
यदयमिति ॥ आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेऽपि कुतश्चक्षुः यद-
नीयत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । यो हीत्यादिना । युष्मादिनाभे
रामादीनां कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मत्वात्ते प्रयत्नः
सुकरो न भवतीत्याशङ्क्याह । कर्त्तव्येति ॥ आत्मनो निरतिशय-
प्रेमास्पदत्वे युक्तिं पृच्छति । कस्मादिति ॥ आत्मप्रियस्थोपादान-
मनुसन्धानमितरस्यानात्मप्रियस्य हानमननुसन्धानं । विपर्यय-
योऽनात्मनि युष्मादावभिनिवेशेनात्मप्रियस्याननुसन्धानमिति
विभाजः ॥ युक्तिक्षेत्रं दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवतारयति । उच्यत
इति । कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादन्तं प्रियं ब्रूयादिति
सम्बन्धिः ॥

उ० स योज्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियं
रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रिय-

भा० स यः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियतरमा-
त्मनः सकामाद्ब्रुवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी । किं प्रिय
तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं
प्राप्स्यति विनश्यतीति । स कस्मादेवं ब्रवीति यस्मादीश्वरः
समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव
स्याद्यत्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति । यथाभूतवादी हि सः
तस्मात्सर्व ईश्वरो वक्तुमीश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित् ।
भवेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात्तस्मादुज्ज्वलान्यग्निप्रियमात्मान-
मेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपासो आत्मैव

आ० वक्तव्यं प्रत्यक्षं प्रकटयति । किमित्यादिना ॥ आत्मप्रिय-
वादिन्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाशक्तवाक्यार्थो नियतो न सिध्यती-
त्वाशङ्क परिहरति । स कस्मादित्यादिना ॥ इत्यर्थोऽवधारणार्थः
समर्थपदादुपरि सम्बध्यते । तस्मादेवं वक्तुमीति शेषः ॥ उक्तं साम-
र्थ्यमनूद्य फलितमाह । यस्मादिति ॥ अथात्मप्रियवादिना यथोक्तं
सामर्थ्यमेव कथं कथमित्याशङ्क्याह । यथेति । अतोऽन्यदार्त्त-
मित्यनात्मनां विनाशित्वादिनाशिनश्च दुःखात्मकत्वात्तत्रियत्वस्य
भ्रान्तिमात्रत्वादात्मनस्तद्वैपरीत्यान्मुखा प्रीतिरुत्प्रेतेति भावः ॥
यद्दान्तरमनूद्य दृढप्रयोगाभावेन दूषयति । ईश्वरशब्द इति ॥
आत्मन्यमुखा प्रीतिरिति स्थितेः फलितमाह । तस्मादिति ।
उपास्तिमनूद्य तत्फलं कथयति । स य इति ॥ अनुवादद्योतको
इत्यर्थः । प्रियमात्मसुखं तस्यापि जैकिकसुखवन्नाशः सुख-
त्वादित्याशङ्किते तन्निरासार्थमनुवादमात्रं विवक्षितमित्याह ।
नित्येति ॥ फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह । आत्मप्रियेति ॥ महद्दीदमात्म-

उ० मुपासीत स आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य
प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ६ ॥

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्नो मनुष्या
मन्यन्ते ।

भा० प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यते । अन्यलौकिकं प्रियमप्य-
प्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते चिन्तयति न हास्यैवंविदः
प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवति । नित्यानुवादमात्र-
मेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावादात्मप्रिय-
यदृष्टस्तुत्यर्थं वा प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मद-
र्शिनस्त्वाच्छील्यप्रत्ययोपादानात् ॥ ८ ॥

सूचितां ब्रह्मविद्या आत्मैत्येवोपासीतेति यदर्थोपनिष-
त्कत्नापि तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनाभि-
धित्वयोपोच्चिघांसति । तदिति वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्ये-

ष्या० प्रियग्रहणं यत्तन्निष्ठस्य प्रियं न प्रवक्षति तस्मात्तदनुसन्धानं कर्त्त-
व्यमिति सूत्रार्थं फलकीर्त्तनमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह । प्रियमुचेति ॥
यो मन्दः सन्नात्मदर्शी तस्य प्रियमुच्यविशिष्टात्मोपासने प्रियं
प्राप्तादि न नश्यतीति फलं विधातुं फलवचनमित्यर्थः । नन्वात्मानं
प्रियमुपासीतस्य प्रियं प्राप्तादिविध्यसामर्थ्याद् न नश्यति । तथा च
मन्दविशेषवत् मन्दमित्याशङ्क्याह । ताच्छील्येति । ताच्छील्येऽर्थे वि-
हितस्योक्तप्रत्ययस्य श्रुत्योपादानात्प्रभावदानायोगाच्च प्रमरश्चशी-
लत्वाभावे प्राप्तादेरात्मन्तिक्रमप्रमरश्चमविवक्षितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तदाहुरित्वादेर्मतेन ग्रन्थेन सम्बन्धं ब्रह्मं वृत्तं कीर्त्तयति ।
सूत्रितेति । तस्याभ्यामाश्रयाह । यदर्थेति । तर्हि सूत्रवा-
ख्यानैव सर्वोपनिषदर्थसिद्धेस्तदाहुरित्वादि वक्ष्येत्प्राशङ्क्याह ।

भा० ऽवद्योत्यं वस्तु । आङ्गर्भाङ्गाणां ब्रह्म विविदिषवो जन्मजरा-
मरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिस्र-
वभूतं गुह्यमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवो धर्माधर्मसाध-
नतत्फलसञ्चणात्साध्यसाधनरूपान्निर्विषास्तद्विषयसञ्चणित्य-
निरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवः किमाङ्गरित्याह । यद्ब्रह्म-
विद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यथा वेद्यते सा ब्रह्मविद्या
तथा ब्रह्मविद्यया सर्वैर्निरवशेषं भविष्यन्तो भविष्याम
इत्येवं मनुष्या यन्मन्यन्ते । मनुष्यग्रहणं विज्ञेयतोऽधिका-
रज्ञापनार्थं । मनुष्या एव हि विज्ञेयतोऽभ्युदयनिश्रेयस

षा० तस्येति ॥ विद्यासूत्रं व्याख्यातुमिच्छन्ती श्रुतिः द्युषितं विद्यावि-
वक्षितप्रयोजनाभिज्ञानायोपोद्गतं द्युषीर्षति । प्रतिपाद्य*मर्थं
बुद्धौ सङ्गुह्य तादर्थ्येनार्थान्तरोपवर्षणस्य तथात्वाच्चिन्ताव्यक्तत-
सिद्धार्थानुपोद्घातव्यचक्षत इति न्यायादित्यर्थः । यद्ब्रह्मविद्ययेत्यादि
वाक्यप्रकाशस्योर्थं तच्छब्देनीयते । प्रकृतसम्बन्धासम्भवादि-
त्याह । तदिति । ब्राह्मणमात्रस्य योद्यकर्त्तव्यत्वं व्यावर्त्तत इति ।
ब्रह्मेति ॥ उल्लेख्यया ब्रह्मवेदनेऽवशम् व्यावर्त्तयितुं तदेव विज्ञे-
यत्वं विभजते । जन्मेति ॥ जन्म च जरा च मरणञ्च तेषां प्रबन्धे
प्रवाहे चक्रवदनवरतं भ्रमणेन कृतं यदायासात्मकं दुःखं तदे-
वोदकं वक्षिन्नप्रारे संसाराख्ये महोदधौ तत्र क्वभूतं तर-
जसाधकमिति यावत् ॥ तत्तीरं तस्य संसारसमुद्रस्य तीरं परं
ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तेषां विविदिषावाः साकस्यार्थं तत्रत्वमीके संसारे
वैराग्यं दर्शयति । ब्रह्मेति ॥ निर्वेदस्य निरङ्गुलत्वं वारयति ।
तद्विषयस्येति ॥ उत्तरवाक्यप्रवृत्तार्थं व्याचष्टे । किमित्यादिना ॥
अथ मदा । यथा तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुतान्तरमाश्रित्याह ।
तद्यथेति ॥ मनुष्या यन्मन्यन्ते तत्र विद्वजं वस्तु भोतीति सम्बन्धः ।

उ० किमु तद्गुणावेद्यस्मान्तत्सर्वमभवदिति । ६ ।

भा० साधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायो यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं भ्रुवां कर्मभ्रो मन्यन्ते । तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्व्वात्मभाव-फलप्राप्तिं भ्रुवामेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयथावि-ज्ञेयात् ॥

तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः । किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात् सर्व्वं भवित्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते तत्किमवेद्यस्मादिज्ञानान्तत्सर्व्वमभवद्ब्रह्म च सर्व्वमिति श्रूयते । तद्यद्यविज्ञाय किं चित्सर्व्वमभवत्तद्यान्येषामयत्तु ।

षा० मनुष्ययद्ब्रह्मस्य ह्यब्रह्माह । मनुष्येति । ननु देवादीनामपि विद्याधिकारो देवताधिकारवन्मात्रेण वक्ष्यते तन्नुतो मनुष्याणां-वाधिकारश्चापनमित्यत आह । मनुष्या इति । विशेषतः सर्व्वा-विश्वंवादेनेति यावत् । तथापि किमिति ते ज्ञानात्पुत्रिं सिद्धव-द्ब्रवन्तीत्याशङ्गाह । वधेति । उभयत्र कर्मब्रह्मबोदिति यावत् । उत्तरवाक्यमुपादत्ते । तथेति । मनुष्याणां मतं तच्छब्दार्थः । वस्तुशब्देन ज्ञानात्फलमुच्यते । आद्येपत्र्यर्थस्य चोद्यस्य प्रवृत्तौ विरोधप्रतिभासो हेतुरित्यतः शब्दार्थः । तद्ब्रह्मपरिच्छिन्नमपरि-च्छिन्नं वेति कुतो ब्रह्मवि चोद्यते तथाह । यस्मैति । प्रश्नान्तरं करोति । तत्किमिति । ब्रह्म आत्मा नाम आसीदतिरिक्तं वेति प्रश्नस्य प्रसङ्गं दर्शयति । यस्मादिति । सर्व्वस्य यतिरिक्तविकवे ज्ञानं प्रसिद्धं तन्मिं विचारेद्येत्वाशङ्गाह । ब्रह्म चेति । सर्व्वं त्वत्किं ब्रह्मे-त्यादौ ब्रह्मणः सर्व्वात्मत्वशक्यादतिरिक्तविवथाभावादात्मा-नमवेदिति यद्यस्य तावकाश्रतेत्यर्थः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वमु-क्त्वाऽऽद्योपार्थमाह । तद्यदीति । ब्रह्म हि किञ्चिदज्ञात्वा सर्व्व-मभवत्तथात्वात् । नाद्यः । ब्रह्मविद्यानर्थवाक्यादित्युक्त्वा द्वितीय-मनुवदति । तथेति । सत्त्वमन्यदा ज्ञात्वा ब्रह्मणः सर्व्वापत्तिरिति

उ० ब्रह्म वा इदमय आसीत्तदात्मानमेवावेत् १

भा० किं ब्रह्मविद्यया विज्ञाय सर्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वात्कर्ष-
फलान्न तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफल-
स्यानवस्थादोषस्य । तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्ततः पूर्व-
मप्यन्यद्विज्ञायेति । न तावद्विज्ञाय सर्वमभवत् शास्त्रार्थवै-
रूप्यदोषात्फलानित्यत्वदोषः । तर्हि नैकोऽपि दोषोऽर्थ-
विशेषोपपत्तेः । यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्
पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ८ ॥

एवञ्चोदिते सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह ब्रह्मा-
परं सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः । न हि परस्य ब्रह्मणः

आ० विकल्पयोभयत्र साधारणदूषणमाह । विद्वानिति ॥ द्वितीयदो-
षान्तरमाह । अगवस्येति ॥ बहिरेवाक्षेपं परिहरति । न
तावदिति ॥ अक्षात्वैव ब्रह्मणः सर्वभावोऽस्मदादेशु ज्ञानादिति
शास्त्रार्थे वैरूप्यं । न चास्मदादेरपि तदन्तरेण तद्भावः । शास्त्रा-
नर्थक्याऽज्ञानाद्ब्रह्मणः सर्वभावपक्षे खोक्तं दोषमाक्षेपा स्मर-
यति । यजेति ॥ स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्माविद्यातत्कार्यसम्बन्धा-
त्परिच्छिन्नवद्भाति तन्निवृत्तौपाधिकं सर्वभावस्य साध्यत्वं । न
ज्ञानवस्था । ज्ञेयान्तरानुप्रीकाराद्भाति त्रिधाविरोधो विषयत्वम-
न्तरेण वाक्कायबुद्धौ स्फुरत्यादि परिहरति । नैकोऽपीति ॥ एतेन
विद्यावैयर्थ्यमपि परिहृतमित्याह । अर्थेति । यद्यपि ब्रह्मा
परिच्छिन्नं नित्यसिद्धं तथापि तत्र विद्या तत्कार्यध्वंसरूपस्या-
र्थविशेषस्य ज्ञानादुपपत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ इदानीं प्रश्नमनूय
तदुत्तरत्वेन ब्रह्मेत्यादिश्रुतिमवतारयति । यदीत्यादिना । तत्र
वृत्तिवृत्तां मतानुसारेण ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्रह्मेति ॥ ९ ॥

तस्य परिच्छिन्नत्वाऽज्ञानेन सर्वभावस्य साध्यत्वसम्भवादिति
हेतुमाह । सर्वभावस्येति ॥ सिद्धान्ते यथोक्तहेत्वनुपपत्तिदोष-

भा० सर्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या । विज्ञानसाध्याश्च सर्वभावा-
पत्तिमाह । तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । तस्माद्ब्रह्म वा इद-
मयन्नासीदित्यपरं ब्रह्म भवितुमर्हति । मनुष्याधिकाराद्वा
तद्भावी ब्राह्मणः स्यात् । सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त इति
हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाभ्युदयनिःश्रेयससाधने विज्ञे-
षतोऽधिकार इत्युक्तं । न परस्य ब्रह्मणो नाथपरस्य प्रजापतेः ।
अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्मसहितयाऽपरब्रह्मभाव-
मुपसंगमो * भोज्यादपादत्तः सर्वप्राप्तोच्छिन्नकामकर्म-
बन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते ।
दृष्टश्च लोकेऽपि भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो
यथौदनं पचतीति ज्ञास्ते च परिब्राजकः सर्वभूताभय-
दक्षिणामित्यादिसूत्रेहेति केचिद्ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण

भा० माह । न हीति । सा तर्हि विज्ञानसाध्या माभूदित्यत आह ।
विज्ञानेति । हिरण्यगर्भस्य नोपदेशजन्यज्ञानं ब्रह्मभावः स ह
सिद्धस्तुष्टयमिति स्मृतः । साभाविकज्ञानवत्वात्तस्मात्तत्सर्वमभव-
दिति नोपदेशाधीनधीसाध्याऽसौ अतो न चासीदित्यतीतकाला-
वच्छेदस्त्रिकाले तस्मिन् युज्यते । समवर्त्ततेति च जन्ममात्रं
श्रूयते । काशात्मके तत्सम्बन्धस्य साश्रयपरारहतत्वात्तन्मनुष्याणां
प्रकृतत्वाच्च नापरं ब्रह्मेह ब्रह्मशब्दमित्यपरितोषादुत्तिकारमतं
हित्वा ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निर्दिश्यत इति भर्तृप्रप-
ञ्चास्तिमाश्रित्य तन्मतमाह । मनुष्येति । तदेव प्रपञ्चयति । सर्व-
मित्यादिना । द्वैतैकत्वं सर्वजगदात्मकमपरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म ।
तस्मिन् विद्याहिरण्यगर्भोऽहमित्यहङ्गहोपास्तिः । तथा समु-
चितया तद्भावमिहैवोपगतो हिरण्यगर्भपदे यद्भौख्यं ततोऽपि

भा० इति व्याचक्षते । तत्र । सर्वभावापपत्तेरनित्यत्वदोषात् । न हि
 सोऽस्मिन् लोके परमार्थतो यो निमित्तवशाद्भावात्तरमा-
 पद्यते नित्यश्चेति । तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकता चेत्सर्व-
 भावापत्तिर्नित्या चेति विरुद्धं । अनित्यत्वे च कर्षफलतुल्य-
 तेत्युक्तो दोषः । अविद्याकृताऽसर्वत्वनिवृत्तिश्चेत्सर्वभावा-
 पत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्था
 ज्ञात् । प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वे जन्तुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव
 सर्वभावापन्नः । परमार्थतोऽविद्ययात्मब्रह्मत्वमसर्वत्वज्ञा-
 धारोपितं । यथा शूद्रिकायां रजतं । योजि वाऽतस्त्वं
 मस्रवत्त्वादि तथेह ब्रह्मणि अधारोपितमविद्ययाऽब्रह्म-
 त्वमसर्वत्वञ्च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यत इति मन्यसे यदि ॥

आ० दोषदर्शनादिरक्तः ॥ सर्वकर्मफलप्राप्त्या निवृत्तकामादिनिगदः
 साध्यान्तराभावादिद्यामेवार्थसमानश्चदशाद्ब्रह्मभावी जीवोऽ-
 स्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्दार्थ इति फलितमाह । अत इति । कथं
 ब्रह्मभाविनि जीवे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्काह । दृश्यतेति ।
 आदिशब्देन गृह्यः सदृशी भार्या विन्देतेत्यादि गृह्यते
 इति प्रकृतवाक्यकथनं । भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानं दूषयति । तत्रेति ।
 ब्रह्मशब्देन परस्मादर्थात्तरस्य ग्रहे तस्य सर्वभावापत्तेः साध्य-
 त्वादनित्यत्वापत्तेर्न तन्मतमुचिदमित्यर्थः ॥ साध्यस्यापि मोक्षस्य
 नित्यत्वमाशङ्क्य यत्पुत्रकं तदनित्यमिति न्यायमभिप्रायह । न
 हीति ॥ सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति । तथेति ॥ भवतु सर्व-
 भावापत्तेरनित्यत्वं वा हानिस्तत्राह । अनित्यत्वे चेति । किञ्च
 जीवस्याब्रह्मत्वं तवाविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्प्याद्य-
 मनूद्य दूषयति । अविद्याकृतेति ॥ तत्रानुवादभागं विभज्यते ।
 प्रागित्यादिना ॥

भा० तदाद्युक्तं चत्परमार्थत आसीत् परमृच्छ ब्रह्मब्रह्मस्य
 मुख्यार्थभूतं ब्रह्म वा इदमय आसीदित्यस्मिन् वाक्य
 उच्यत इति वक्तुं । यथा भूतार्थवादित्वादेदस्य । न त्विद्यं
 कल्पना युक्ता । ब्रह्मब्रह्मार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो
 ब्रह्मेत्युच्यत इति । अतश्चान्यश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।
 महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसत्यविद्याकृतव्यतिरेकेषा ब्रह्मत्वम-
 सर्व्वत्वञ्च विद्यत एवेति चेन्न । तस्य ब्रह्मविद्ययापोहानुपपत्तेः ।
 न हि कदाचित्साक्षाद्ब्रह्मधर्मस्यापोत्री दृष्टा कर्त्तुं वा
 विद्या । अविद्यायास्तु सर्व्वत्रैव निवर्त्तिका दृश्यते । तथेहाय-
 ब्रह्मत्वमविद्याकृतमेव निवर्त्ततामसर्व्वत्वञ्च ब्रह्मविद्यया । न
 तु पारमार्थिकं वस्तु कर्त्तुं निवर्त्तयितुं शक्यति ब्रह्मविद्या ।

आ० ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्थेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । तदेति ॥ तस्मिन्
 पक्षे ब्रह्मज्ञानात् पूर्व्वमपि परमार्थतः परं ब्रह्मासीत्तदेव प्रकृते
 वाक्ये ब्रह्मब्रह्मेनोच्यत इति युक्तं । तडि ब्रह्मब्रह्मस्य मुख-
 मात्मनमिति योजना । गौर्वाहिक इति वदमुख्यार्थोऽपि ब्रह्म-
 ब्रह्मे निर्व्वहतीत्याशङ्क्याह । यथेति ॥ निरतिशयमहत्त्वसम्पन्नं
 वस्तु ब्रह्मब्रह्मेन अतं । असुतस्तु ब्रह्मभावी पुरुषः । अतश्चान्यश्रुत-
 कल्पना न न्यायवती । तस्मात्तत्कल्पना न युक्तेति व्यावर्त्तमाह । न
 त्विति । अभिरधीतेऽनुवाकमित्यादौ अतश्चान्यश्रुतोपादानं दृष्ट-
 मित्याशङ्क्याह । महत्तर इति । तत्राभिब्रह्मस्य मुख्यार्थत्वं
 सत्वन्विताभिधानानुपपत्त्या वाक्यार्थासिद्धेस्तज्ज्ञाने प्रयोजने
 अतमपि हित्वाऽश्रुतं गृह्यते । प्रकृते त्वसति प्रयोजनविशेषे अत-
 श्चाद्यादिर्न युक्तिमामित्यर्थः ॥ मनुष्याधिकारं निर्वाहुं ब्रह्म-
 भाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्याह महत्तरविशेषणं । यद्ब्रह्मविद्ययेति ।
 परस्यापि तुल्यमधिकृतत्वं तस्य चाविद्याद्वाराऽधिकारित्वमवि-
 बद्धमित्यये स्फुटीभविष्यतीति भावः ॥ द्वितीयं कल्पमुत्थापयति ।

भा० तस्माद्ब्रह्मैव श्रुतशान्यश्रुतकल्पना ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्ति-
रिति चेन्न । ब्रह्मणि विद्याविधानात् । न हि शुक्तिकायां
रजताधारोपणे ऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञायते । चतुर्गोचरा-
पन्नायामियं शुक्तिका न रजतमिति । तथा सदेवेदं सर्वं
ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्ति । अब्रह्मेति ब्रह्म-
ण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याधारोपणायाम-
सत्यां । न ब्रूमः शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्ब्रह्माधारोपण-
मास्तीति किं तर्हि न ब्रह्मस्मात्प्रान्यतद्ब्रह्माधारोप*निमि-
त्तमविद्याकर्तृ चेति । भवत्वेवं नाविद्याकर्तृ भ्रान्तं ब्रह्म ।
किन्तु नैवाब्रह्माविद्याकर्त्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इत्यते ।
नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ तत्त्वमस्मा-
त्मानमेवावेदं ब्रह्मास्यन्योऽसावन्योऽहमस्तीति न स

भा० अविद्येति ॥ ब्रह्मविद्यावैयर्थ्यप्रसङ्गाभिवृत्तिरिति दूषयति । न
तस्येति ॥ अनुपपत्तिमेव साधयति । नहीति । साक्षादा-
रोपमन्तरेणेति यावत् ॥ बलुधर्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थ-
स्येत्वर्थः । विद्यायास्तर्हि कथमर्थवत्वं तत्राह । अविद्यायाश्चिति ।
सर्वत्र मुक्त्वादाविति यावत् ॥ विमतमविद्यात्मकं विद्यानिव-
र्त्तनाप्रजतादिवदित्वभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥ विमतं
न कारकं विद्यात्वाच्छुक्तिकाविद्यावदित्याशयेनाह । नत्विति ॥
अब्रह्मत्वादेवास्तवत्यायोगाद्युक्ता ब्रह्मभावि पुरुषकल्पनेत्युपसं-
हरति । तस्मादिति ॥ ब्रह्मण्यविद्यानिवृत्तिर्विद्याप्रकमित्वत्र चोद-
यति । ब्रह्मण्येति । न हि सर्वज्ञे प्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादित्वे-
तमोवदुपपन्नमिति भावः ॥ तस्याज्ञातत्वमज्ञत्ववाऽऽस्तिष्यते नाद्य
इत्याह । न ब्रह्मण्येति । न हि तत्त्वमस्तीति विद्याविधानं विज्ञाते

भा० वेदेत्यादिश्रुतिभ्यः । स्यतिभ्यश्च यमं सर्वेषु भूतेषु अह-
मात्मा गुडाकेशे ऋणि चैव अपाके च । अस्य सर्वाणि
भूतानि यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मन्त्रवर्षात् ॥

नन्वेवं ब्राह्मोपदेशानर्थक्यमिति वाचं । एवमवगते ऽस्त्वे-
वानर्थक्यमवगमानर्थक्यमपीति चेन्न । अनवगमनिवृत्तेर्दृष्ट-
त्वान्तस्त्रिवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्वमिति चेन्न । दृष्टविरोधात् ।
दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिर्दृश्यमानमप्यनु-
पपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात् । न च दृष्टविरोधः
केनचिदप्यभ्युपगम्यते । न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वा-

या० ब्रह्मस्ययुक्तं पितृपितृप्रसङ्गात् । अतस्तदघातमेकत्वमित्यर्थः ।
ब्रह्मात्मैक्यमघातं ब्राह्मेण चाप्यते तद्विषयश्च अदवादि विधी-
यते । तेन तस्मिन्नघातत्वमेकत्वमित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति । न
हीति । मिथ्याज्ञानस्याज्ञानाव्यतिरेकाद्ब्रह्मस्यविद्याभ्यादोपजाया
शुक्तौ दौष्यरोपखं दृष्टान्तितमितिमिति ब्रह्मं । कस्यान्तरमा-
कन्ते । न ब्रूम इति । ब्रह्माविद्याकष्टं न भवतीत्यस्य यथाश्रुते
वार्यस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा तत्राद्यमङ्गीकरोति । भवत्विति ।
अनादित्वादविद्यायाः कर्मपेक्षाभावादिना च द्वारं ब्रह्मि भान्द्य
नभ्युपगमादित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । किन्त्विति । ब्रह्मयोऽन्यत्वे-
तनो नास्तीत्यत्र श्रुतिस्मृतौ उदाहरति । गान्योऽस्तीत्यादिना ॥
ब्रह्मयोऽन्यत्वेतनो ऽपि नास्तीत्यत्र मन्त्रद्वयं पठति । यस्त्विति ॥

ब्रह्मयोऽन्यस्याज्ञस्याभावे दोषमाशङ्कते । नन्विति । किमि-
दमानर्थक्यमवगतेऽनवगते वा चोद्यते तत्राद्यमङ्गीकरोति । वाच-
मिति । द्वितीयेनोपदेशानर्थक्यमवगमादिति ब्रह्मं । उपदेशव-
दवगमस्यापि स्वप्रकाशे वस्तुनि नोपयोगोऽस्तीति शङ्कते । अव-
गतेति । अनुभवमनुसृत्य परिहरति । नानवगतेति । सा
वस्तुनो भिन्ना चेद्वैतज्ञानिरभिन्ना चेन्नानाधीनत्वाविशिष्टिरिति
शङ्कते । तन्निवृत्तेरिति । अनवगमतन्निवृत्तेर्दृश्यमानतया खल-

भा० देव दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्तत्राप्येषैव युक्तिः । पुष्टो वै पुष्टेन कर्माणा भवति । तं विद्याकर्माणी समन्वारभेते । मन्ना बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवमादिश्रुतिस्रुति-
न्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसारी अवगम्यते । तद्वि-
लक्षणस्य परः स एष नेति नेत्यशनायासत्येति च आत्मा
ऽपहंतपाप्मा विजरोविमृत्युरेतस्य वा अक्षरस्य प्रभासन
इत्यादिश्रुतिभ्यः काष्ठादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषु च संसा-
रिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते । संसारदुःखापन-
यार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणो ऽवग-
म्यतेऽवाक्यानादरः । न मे पार्थास्तीति श्रुतिस्रुतिभ्यः ।

आ० पापजापायोमात्रकारान्तरासम्भवाच्च पक्षम प्रकारमेष्टमिति
मत्वाह । न दृष्ट इति । दृष्टमपीत्युक्ते विरोधे त्वाव्यमित्वाश्रद्धाह ।
दृष्टमानमिति । दृष्टविरुद्धमपि कुतो नेष्यते तत्राह । नचेति ।
अनुपपन्नत्वमप्रीकृतोक्तं तदेव नास्तीत्याह । न चेति । युक्ति-
विरोधे दृष्टिराभासी भवतीति शङ्कते । दर्शनमिति । दृष्टिविरोधे
युक्तेरेवाभासत्वं स्यादिति परिहरति । तत्रापीति । अनुपप-
न्नत्वं हि सर्वस्य दृष्टिवत्त्वादिकं दृष्टस्य त्वनुपपन्नत्वेन विश्विनि-
मित्तमस्तीत्यर्थः । ब्रह्माभावियुक्तव्यक्त्यानां निराकृत्य स्वपक्षे शास्त्र-
स्यार्थवत्त्वमुक्तं । सम्प्रति प्राकारान्तरेण पूर्व्वयक्तयति । पुस्त्य इति ।
आदिशब्देन योऽयं विज्ञानमयः प्राखेभ्वित्वाद्या श्रुतिर्दृश्यते ।
कुत्र कर्मैव तस्मात्त्वमित्वाद्यास्मृतिन्यायो मियो विरुद्धवोरे-
कत्वायोगः । विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः । जीवस्य परस्मादन्यत्वेऽपि न
तस्य ततोऽन्यत्वेऽपि मतस्य ततोऽन्यत्वमित्वाश्रद्धाह । तद्विलक्षण-
चेति । परस्य तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्ति-
माह । कावादेति । श्रुत्यादिकमुपलब्धिमत्त्वार्कं कार्यत्वाद्दृष्टव-
दित्वाद्योपपत्तिस्रुयोर्मियोभेदे हेत्वन्तरमाह । संसारेति । जीवस्य
समतदुःखध्वंसे दुःखं मे माभूदित्यर्थित्वेन प्रवृत्तिर्दृष्टा नेष्यस्य

३०

अहं ब्रह्मास्मीति ॥

भा० सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यस्यं विदित्वा न लिप्यते ब्रह्म-
विदाप्नोति परं एकधैवानुद्भूयमेतद्यो वा एतदक्षरं
गार्गि विदित्वा तमेव धीरो विज्ञास्य प्रणवो धनुःशरो
ज्ञात्मा ब्रह्म तन्नक्ष्यमुच्यत इत्यादिकर्षककर्मनिर्देशाच्च ॥

मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषोपदेशात् । अस्मिन् भेदे कस्य
कुतो गतिः स्थाप्यत्वात् न च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपप-
त्तिर्गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति । भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः
सर्वमेतदुपपन्नं । कर्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च । भिन्नस्यैव ब्रह्मणः
संसारोऽस्याद्युक्तस्य प्रत्यभ्युदयनिश्रेयससाधनयोः कर्मज्ञान-
योः उपदेशो नेश्वरस्याप्तकामत्वात् । तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्म-
भावी पुरुष उच्यत इति चेन्न । ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
संसारो चेद्ब्रह्मभाव्यब्रह्म सन्विदित्यात्मानमेवाहं ब्रह्मा-
स्मीति सर्वमभवत्तस्य संसार्थात्मविज्ञानादेव सर्व्यात्मभा-

षा० साक्षि दुःखाभावादतो भेदस्तयोरित्यर्थः । इत्येश्वरस्य न प्रवृत्ति-
र्हेतुफलयोरभावादित्याह । अवाकीति ॥ मिथोभेदे औतं सिद्धान्त-
ान्तरमाह । सोऽन्वेष्टव्य इति ॥

तत्रैव सिद्धान्तान्तरमाह । मुमुक्षोश्चेति ॥ गतिर्देवयानाद्या तस्या
मार्गविशेषोऽर्चिरादिर्देशो गन्तव्यं ब्रह्म तेषामुपदेशास्तेऽर्चिष-
मभिसंभवन्तीत्यादयस्तथापि कथं भेदसिद्धिस्तत्राह । अस्तीति ॥
माभूद्भूतिरित्याशङ्क्याह । तदभावे चेति ॥ कथं तर्हि गत्यादिक-
मुपपद्यते तत्राह । भिन्नस्येति ॥ जीवेश्वरयोर्मिथोभेदे हेत्व-
न्तरमाह । कर्मैति । भेदे सत्युपपन्नाः सम्भवन्तीति शेषः । तदेव
स्पष्टयति । भिन्नस्येदिति । तद्भेदेः प्रामाणिकेऽपि कथं ब्रह्मभा-

भा० वस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य भुवमानर्थक्यं प्राप्तं । तद्विज्ञानस्य कश्चित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसम्पादनार्थं उपदेश इति चेद-
निर्घाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं सम्पादयेदहं ब्रह्मास्मीति । निर्घातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या सम्पत्कर्तुः । नाथमात्मा ब्रह्म यस्माच्चादपरोच्चाद्ब्रह्म । य आत्मा तत्सत्यं य आत्मा ब्रह्मविदाप्नेति परमिति प्रकृत्य तस्मादा एतस्मादात्मन इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेका-
र्थत्वमेवेत्यवगम्यते । अन्यस्य ह्यन्यत्वे सम्पत्कियते नैकत्वे । इदं सर्व्वं यदयमात्मेति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्यात्मन एकत्वं दर्शयति । तस्मात्सात्मनो ब्रह्मत्वसम्पदुपपत्तिर्न चाप्यन्यत्र-
योजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । अभयं

आ० विपुलवक्ष्यनेत्याशङ्कोपसंहरति । तस्मादिति ॥ ब्रह्मभाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे ब्रह्मोपदेशस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्तैवमिति दूषयति । नेत्यादिना ॥ प्रसङ्गमेव प्रकटयति । संसारी चेदिति ॥ विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थवानिति चेत्तत्र किं कर्मविधि-
शेषत्वेनोपास्ति विधिशेषत्वेन वा तदर्थवत्त्वमिति विक्षयार्थं दूषयति । तद्विज्ञानस्येति । अविनियोगाद्विनियोजकमुत्पा-
द्यभावादिति शेषः । कल्पान्तरमादत्ते । संसारिण इति ॥ उपदे-
शस्य ज्ञानार्थत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च सम्पत्तेस्तस्य कथं तादर्थ्यमित्वा-
शङ्काह । अनिर्घाते हीति ॥ अतिरेकमुक्त्वान्वयमन्वाचष्टे । निर्घातेति ॥ यदयोः सामानाधिकरण्यात् जीवब्रह्मसोऽभेदाव-
गमात् सम्पत्पक्षः सम्भवतीति समाधत्ते । नेत्यादिना ॥ कथ-
मेकत्वे गन्वमानेऽपि सम्पादोऽनुपपत्तिरित्याशङ्काह । अन्यस्य हीति ॥ एकत्वे हेतुन्तरमाह । इदमिति ॥ एकत्वे कलि-
समाह । तस्मादिति ॥ किञ्च सम्पत्पक्षे तदापत्तिः फलम-

भा० वै ब्रह्म भवतीति च । तदापत्तिप्रवृत्त्यात्मन्तिचेत्तदाप-
त्तिर्न स्यात् । न ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते ॥

वचनात्मन्तेरपि तद्भावापत्तिर्ज्ञापकं स्यादिति चेन्न ।
सम्पत्तेः प्रत्ययमात्रत्वादिज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्त्त-
कत्वव्यतिरेकेष्टाकारकत्वमित्यवोचाम । न च वचनं वस्तुनः
शामर्थ्यजनकं ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः ।
स एव इह प्रविष्ट इत्यादिवाक्येषु च परस्मैव प्रवेन्न इति
स्थितं । तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना साध्वी ।
इष्टार्थबाधनाच्च । सैन्धवघनवद्गन्तारमवाह्यमेकरसं ब्रह्मेति
विज्ञानं सर्व्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः काश्च-
दयेऽप्यन्तेऽवधारणादवगम्यते । इत्यनुशासनमेतावदेव
स्वल्पममृतत्वमिति । तथा सर्व्वत्राखोपनिषत्सु च ब्रह्मैक-

था० न्यदेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ आद्यं दूषयति ।
सम्पत्तिश्चेति ॥

तं यथायथेत्वादिवाक्यमात्रित्य शङ्कते । वचनादिति ॥ सम्पत्ते-
रमानत्वान्न तददन्त्यस्यामानत्वमित्याह । नेति ॥ तस्यामानत्वेऽप्येवं
मानस्य कारकत्वात् । न च सूत्राद्युपासनादप्यन्यस्यामानत्वं । स्थितस्य
नष्टस्य वाऽनुपपत्तेः । श्रुतिश्च न पूर्व्वसिद्धत्वसूत्रादिभावानिधा-
यिनी । तस्माद्दृश्याद्या तद्भावापचारादतो ब्रह्मभावः स्वतः सिद्धो न
साम्यादिकमित्याह । विज्ञानस्येति ॥ अथान्यस्यान्यभावे यद्योक्तं
वचनमेव शङ्क्याऽधायकमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ ब्रह्मोपदेशानर्थ-
न्यप्रसङ्गात् ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा तत्रैव हेतुन्तरमाह ।
स एव इति ॥ ब्रह्मोपदेशस्य सम्पत्तेर्वत्वे दोषान्तरमाह । इष्टा-
र्थेति ॥ तदेव विदुष्वभिष्टमर्थमाचष्टे । सैन्धवेति ॥ यद्योक्तं
वस्तुतात्पर्यमन्यमस्यामुपनिषदीत्वत्र हेतुमाह । काश्चदयेऽपीति ।
मधुकाश्चावगतमवधारणं दर्शयति । इत्यनुशासनमिति ॥ मुनि-

भा०त्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः । तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽन्य
 आत्मानमेवावेदिति कल्पेत । इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात् ।
 तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमञ्जसं कल्पितं
 स्याद्व्यपदेशानुपपत्तेः । यदि चात्मानमेवावेदिति संसारी
 कल्पेत । ब्रह्मविद्येतिव्यपदेशेन स्यात् । आत्मानमेवावेदिति
 संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः । आत्मेति वेत्तुरन्यदुच्यत इति
 चेन्न । अहं ब्रह्मास्मीति विशेषणात् । अन्यस्येदेषः स्यादसम-
 साविति विशेष्येत । नत्वहमस्मीति अहमस्मीति विशेषणा-
 दात्मानमेवावेदिति सावधारणाभिहितमात्मैव ब्रह्मेत्यव-
 गम्यते । तथा च सत्युपपत्तेः ब्रह्मविद्याव्यपदेशे नान्यथा
 विद्या ह्यन्यथा स्यात् । न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपत्ते

आ० काष्ठान्ते यवस्थितमुदाहरति । एतावदिति ॥ न केवलमुपदेशस्य
 सम्यक्त्वत्वे दृष्टदारण्यकविरोधः । किन्तु सर्वोपनिषद्विरोधो
 ऽस्तीत्याह । तथेति ॥ इष्टमर्थमित्यमुक्त्वा तद्बाधनं निगमयति ।
 तत्रेति ॥ ननु दृष्टदारण्यके ब्रह्म कश्चिन्नायां जीवपरवेर्भेदोऽभि-
 प्रेत उपसंहारे त्वभेद इति व्यवस्थायां तद्विरोधः शक्यः समाधातु-
 मित्यत आह । तथाचेति ॥ ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामुपदे-
 शानर्थक्यमिष्टार्थबाधस्येत्संज्ञं । इदानीं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये ब्रह्म-
 शब्देन परस्याग्रहणे तद्विद्यायां ब्रह्मविद्येति सञ्ज्ञातुमुपपत्ति-
 दोषान्तरमाह । व्यपदेशानुपपत्तेरिति ॥ अत्रोक्तब्रह्मशब्दार्था-
 जेतुर्जीवादन्यस्तदात्मानमित्यत्रात्मशब्देन परो ऽशङ्कते । तद्विद्या च
 ब्रह्मविद्येति सञ्ज्ञासिद्धिरिति शङ्कते । आत्मेति । वाक्यशेष-
 विरोधात्तैवमित्याह । नाहमिति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । अन्यस्ये-
 दिति ॥ यद्योक्तावगमे फलितमाह । तथाच सतीति ॥ अत्यन्त-
 भेदे व्यपदेशानुपपत्तिं विप्रदयति । संसारीति ॥ जीवब्रह्मत्वा-
 र्भेदाभेदापगमादभेदेन ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः सेत्स्यतीत्याश-

उ०

तस्मान्नत्सर्वमभवत्

भा० परमार्थतत्त्वमःप्रकाशाविव भानोर्विद्वत्त्वात् । न चोभय-
निमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तस्तदा ब्रह्म-
विद्या संसारिविद्या च स्यात् ॥

न च वस्तुनोऽङ्गं जरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं । तत्त्वज्ञान-
विवक्षायां श्रोतुः संग्रहो हि तथा स्यात् । निश्चितञ्च ज्ञानं
पुरुषार्थसाधनमिष्यते । यस्य स्यादङ्गा न विचिकित्सास्ति ।
संग्रहात्मा विनश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामतो न संग्रहितो
वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना । ब्रह्मणि साधकत्वकल्पना-
स्मदादिष्विवापेक्षया । तदात्मानमेवावेक्षन्त्यास्तत्सर्वमभव-
दिति चेन्न । ब्राह्मोपलम्भात् । न ह्यस्मात्कल्पनेयं ब्राह्मणता
तु तस्माच्छास्त्रस्थायमुपालम्भः । न च ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुषा

भा० न चेति ॥ स्यातां वा ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदौ तथापि भिन्नाभिन्न-
विद्यायां ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो न स्यादित्याह । न
चेति ॥ निमित्तं विषयं भिन्नाभिन्नविषया विद्या ब्रह्मविष-
यापि भवत्येवेति व्यपदेशविद्धिमाशङ्क्याह । तदेति ॥

उभयात्मकत्वाद्ब्रह्मनस्त्वादिविद्यापि तथेति विकल्पोपपत्तिमा-
शङ्क्याह । न चेति ॥ अस्तु तर्हि वस्तु ब्रह्म वा ब्रह्म वा वैकल्पिकमि-
त्याशङ्क्याह । श्रोतुरिति ॥ संग्रहितमपि ज्ञानं वाक्यादुत्पद्यते
चेत्तावतैव पुरुषार्थः श्रोतुः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । निश्चितश्चेति ॥
श्रोतुर्निश्चितज्ञानस्य फलत्वेऽपि वस्तुः संग्रहितमर्थं वदतो न
काचन हानिरित्याशङ्क्याह । अतश्च ॥ निश्चितस्यैव ज्ञानार्थस्य
पुरुषार्थसाधनत्वं न संग्रहितस्येत्यतः शब्दार्थः । जीवपरयोरत्यन्त-
भेदस्य भेदाभेदयोश्चायोगात्परमेव ब्रह्मशब्दवाच्यं न जीवस्तद्वा-

भा० शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्यः । न
 चैतावत्येवाक्षमा युक्ता भवतः सर्व्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि
 कल्पितमेवैकधैवानुद्द्रष्टव्यं । नेह नानास्ति किञ्चन यत्र हि
 द्वैतमिव भवति एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यशतेभ्यः
 सर्व्वी हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येव कल्पितो न परमार्थः
 सन्नित्यत्यल्पमिदमुच्यते । इयमेव कल्पनापेक्षेति ।
 तस्माद्यत्प्रविष्टं स्रष्टुं ब्रह्म तद्ब्रह्म । वै शब्दोऽवधारणार्थः ।

आ० वीर्युक्तं । सम्यक्तन्ताभेदपक्षे दोषमाश्रयते । ब्रह्मणीति ॥ तदा-
 त्मानमेवावेदिति चादृत्यं ब्रह्मण्युच्यते तदयुक्तं । तस्य ज्ञानमूर्त्ति-
 त्वादत् एव न तत्कर्मत्वमपि । न च स्वकर्तृकर्मकक्षानामुक्तिः
 क्रियाकारकफलविषयत्वाद्दतो न परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दितमित्यर्थः ॥
 शास्त्रं ब्रह्मणि साधकत्वादि दर्शयति तच्चापौरुषेयमदोषान्नोपक-
 म्भार्थं । तथाच तस्मिन्नाविद्यसाधकत्वाद्यविरुद्धमिति ॥ समाधत्ते ।
 न शक्नोति । स चायुक्तस्यपौरुषेयत्वेनासम्भावितदोषत्वादिति
 शेषः ॥ ननु ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वपरीक्षार्थं शास्त्रमप्युपाकम्भते
 नेत्याह । न चेति ॥ शास्त्राद्ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं गम्यते
 साधकत्वादि च तस्य तेनैवोच्यते । न चाङ्गद्वयतयमुचितं । तथाच
 वाक्यं नित्यमुक्तत्वं कल्पितमितरदित्याख्येयं । यदि तस्य नित्य-
 मुक्तत्वाद्यं सर्व्वधैव साधकत्वादि नेष्यते तदा स्वार्थपरित्यागः
 स्यात्साधनत्वादिना विनाभ्युदयनिश्चयसद्योरसम्भवात् । न च
 ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनोऽचेतनो वास्ति । नाग्नोऽतोऽस्ति प्रष्टा ब्रह्मैवेदं
 सर्व्वमित्यादिश्रुतेस्तस्माद्यथोक्ता व्यवस्थाऽऽख्येयत्वर्थः । किञ्च सर्व्व-
 स्थापि संसारस्य ब्रह्मण्येवाविद्ययाध्यासतदन्तर्भूतं साधकत्वाद्यपि
 तत्राध्यस्तमित्युपक्रमे कानुपपत्तिरित्याह । न चेति ॥ तस्यास्मि-
 न्कल्पितत्वं कुतोऽवगतमित्याशङ्क्याह । एकधेति ॥ उक्तश्रुति-
 तात्यर्थं सङ्गलयति । सर्व्वो हीति ॥ सर्व्वस्य द्वैतव्यवहारस्य ब्रह्मणि
 कल्पितत्वे प्रकृतचोद्यस्याभासत्वं फलतीत्याह । इत्यल्पमिति ॥
 परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं दर्शयति । तस्मादिति ॥ तद्यतिरेकेण

भा० इदं शरीरस्य बहुज्ञानेऽपि प्राक् प्रतिबोधादपि ब्रह्मैवासी-
त्सर्वज्ञेदं ॥

किन्त्वप्रतिबोधाद्ब्रह्मास्यमर्थं चेत्यात्मन्यध्यारोपा-
त्कर्त्ताहं क्रियावान्फलानाञ्च भोक्ता सुखी दुःखी संसा-
रीति चाध्यारोपयति । परमार्थतस्तु ब्रह्मैव तद्विज्ञाप्यं
सर्वज्ञं तत्कथञ्चिदाचार्य्येण दयालुना प्रतिबोधितं नासि
संसारित्यात्मानमेवावेत्त्वाभाविकमविद्याध्यारोपितविशेष-
वर्जितमित्येव ब्रह्म स्यात् । ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविको
ऽस्मात्मानं विदितवद्ब्रह्म । ननु न स्मरस्मात्मानं दर्शितो
कसौ य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानिति उदानिति
समानितीति । नन्वसौ गौरसावश्च इत्येवमसौ व्यपदिश्यते

आ० अग्न्यास्तीति सूचयति । वैश्वदेव इति । तत्पदार्थमुक्त्वा त्वंपदार्थं
कथयति । इदमिति । तयोर्वस्तुतो भेदं श्रित्वा पदान्तरं
वाच्ये । प्राणिति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह । सर्वज्ञेति ॥

कथं तर्हि विपरीतधीरित्याशङ्क्याह । किन्त्विति । यथा प्रति-
भासं कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वमाशङ्क्य शास्त्रविरोधान्मैवमित्याह ।
परमार्थतस्त्विति । तद्विज्ञाप्यमध्यस्तसंसाररहितमिति यावत् ।
किमुव ब्रह्मेति चेद्यं परिहृत्य किन्तदवेदिति चेद्यान्तरं प्रत्याह ।
तत्कथञ्चिदिति । पूर्ववाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारित्वेन अब-
स्थितं ब्रह्म नासि संसारित्याचार्य्येण दयावता कथञ्चिद्बोधित-
मात्मानमेवावेदिति सम्बन्धः । आत्मैव प्रमेयस्तस्मानमेव प्रमा-
यमित्येवमर्थत्वमेवकारस्य विवक्षणाह । अविद्येति । प्रकृत-
मात्मशब्दार्थं विविच्य वस्तुं पृच्छति । ब्रूहीति । स एव इह
प्रविष्ट इत्यथात्मनो दर्शितत्वात्प्राज्ञादिभिर्ब्रह्मस्य तस्य तथैवानु-
सन्धानुं शक्यत्वात्प्राप्तिं वक्तव्यमित्याह । नन्विति । आत्मानं प्रत्य-
क्षयितुं पृच्छतस्त्वत्परोक्षवचनमनुत्तरमिति शङ्कते । नत्वसाविति ॥

भा० भवता । नात्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि । एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता
मन्ता विज्ञाता स आत्मेति । नन्वचापि दर्शनादिक्रिया-
कर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि । न हि गमिरेव गन्तुः
स्वरूपं ह्रिदिर्वा ह्येत्तुरेवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता
मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति । नन्वच को विशेषो
द्रष्टरि । यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य द्रष्टा सर्वथापि
द्रष्टैवं द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति । द्रष्टा तु
यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य द्रष्टा द्रष्टैव न विशेषोपपत्तेः ।
अस्यच विशेषो यो दृष्टेर्द्रष्टा स दृष्टिसेङ्गवति नित्यमेव
पश्यति दृष्टिं न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्टा तत्र

आ० आत्मानं चेत्यत्यक्षयितुमिच्छसि तर्हि प्रत्यक्षमेव तं दर्शयामी-
त्याह । एवं तर्हीति ॥ नेदं प्रतिज्ञानरूपम्यतिवचनमिति चोद-
यति । नन्वनेति ॥ प्रत्यक्षत्वाददर्शनादिक्रियायास्तत्कर्तुः स्वरूप-
मपि तथेत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ यदि दर्शनादिक्रियाकर्तृस्व-
रूपोक्तिमात्रेण जिज्ञासा नोपशाम्यति तर्हि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेना-
त्मोक्त्या तुष्यतु भवानित्याह । एवं तर्हि दृष्टेरिति ॥ पूर्व-
स्मात्प्रतिवचनादस्मिन्प्रतिवचने द्रष्टृविषयो विशेषो नास्तीति
शङ्कते । नन्विति ॥ विशेषाभावं विशदयति । यदीत्यादिना ॥
घटस्य द्रष्टा दृष्टेर्द्रष्टेति विशेषे प्रतीयमाने तदभावोक्त्याहते-
त्याशङ्क्याह । द्रष्टव्य एवेति ॥ तथा द्रष्टव्यमपि विशेषो भविष्यती-
त्याशङ्क्याह । द्रष्टा त्विति । हृत्तिर्मदन्तःकरणावच्छिन्नः सवि-
कारो घटदृष्ट्या कूटस्थचित्तमात्रस्वभावः ॥ सन्निधिसत्तामात्रेण
बुद्धितद्गुत्तीनां द्रष्टेति विशेषमङ्गीकृत्य परिहरति । नेत्यादिना ॥
एतदेव स्फुटयति । अस्तीति ॥ सप्तमी द्रष्टारमधिकरोति । दृष्टे
र्द्रष्टावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विशदयति । यो दृष्टेरिति ॥
भवतु दृष्टिसङ्गावे द्रष्टुः सदा द्रष्टृत्वं । तथापि कथं कूटस्थदृष्टित्व-

भा० द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यया भवितव्यं । अनित्या चेद्द्रष्टुर्दृष्टिस्तत्र
दृष्ट्या या दृष्टिः सा कदाचिन्न दृश्येत । अपि यथा
ऽनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु । न च तद्दृष्टेर्द्रष्टा कदा-
चिदपि न पश्यति दृष्टिं ।

किं द्वे दृष्टी द्रष्टुर्नित्या अदृष्ट्यान्याऽनित्या दृश्येति ।
वाढं । प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टिरन्धानन्धत्वदर्शनात् ।
नित्यैव चेत्सर्वोऽनन्ध एव स्याद्द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिर्न हि
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिसोपो विद्यत इति श्रुतेरनुमानाच्चा-
न्धापि घटाद्याभाषविषया स्वप्ने दृष्टिरूपत्वभ्यते । सा तर्हि
इतरदृष्टिनाशेन नश्यति द्रष्टुर्दृष्टिस्तयाऽविपरिसुप्तया
नित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयं श्रोतिःसमाख्ये-
तरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नबुद्धां तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां

आ० नित्याशङ्काह । तत्रेति ॥ नित्यत्वमुपपादयति । अनित्या चेदिति ॥
उक्तपक्षे परामर्शार्था सप्तमी ॥ कदाचित्त्वे द्रष्टृदृश्यत्वे दृष्टान्त-
माह । यथेति ॥ घटादिव दृष्टिः कदाचिदेव दृष्टा दृश्यते न
सर्वदेवनिष्ठापत्यभावमाशङ्काह । न चेति । विकारिणश्चित्त-
स्याद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वमन्धघाद्रष्टृत्वञ्च दृष्टं तत्प्राप्तियोगो ध्यावर्त्त-
मानं तस्य निर्विकारत्वं गमयतीति भावः ॥

दृष्टिद्वयं प्रमाणाभावादस्त्विति शङ्कते । किमिति । तदु-
भयमङ्गीकरोति । वाढमिति ॥ तत्रानित्यां दृष्टिमनुभवेन साध-
यति । प्रसिद्धेति ॥ उक्तमर्थं युक्त्या व्यक्तीकरोति । नित्यैवेति ॥
सम्पति नित्यां दृष्टिं श्रुत्या समर्थयते । द्रष्टुरिति ॥ तत्रैवोप-
पत्तिमाह । अनुमानाच्चेति ॥ तदेव विदुषोति । अन्धस्यापीति ॥
जागरिते चक्षुरादिहीनस्यापि स्वप्ने पुंसो वासनामयघटादि-
विषया दृष्टिरूपत्वमा या च सा तस्मिन्काले चक्षुरादिजनित-
दृष्ट्यभावेऽपि स्वयमविनश्यन्नुभूयते । सा द्रष्टुः स्वभावभूतार्थ-

भा० नित्यमेव पश्यन् दृष्टेर्द्रष्टा भवति । एवञ्च सति दृष्टिरेव स्वरूपमस्यान्यौष्यवन्न काष्ठादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्तोऽन्योऽचेतनो द्रष्टा तद्ब्रह्मात्मानमेव नित्यदृष्टूपमध्यारोपितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेवावेदितवत् । ननु विप्रतिषिद्धं न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया इति श्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञानं । नैवं विज्ञानान्न विप्रतिषेधः । एवं दृष्टेर्द्रष्टा इति विज्ञायत एव । अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च । न च द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यामाकाङ्क्षते । निवर्त्तते हि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकाङ्क्षा तदसम्भवादेव । नञ्चविद्यमाने विषये आकाङ्क्षा कस्यचिदुपजायते । न च दृष्ट्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तुमुत्सहते । यतस्त्वामाकाङ्क्षेत । न च स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव ।

भा० दृष्टिर्नित्यैव । विमतं नित्यमव्यभिचारित्वात्परेष्टात्मवदिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः ॥ नन्वात्मादृष्टिः स्वभावस्यैवार्थं द्रष्टुं शक्नोति न च । तथेति ॥ नित्यत्वेहेतुः । अविपरिकल्पयेति । नित्यदयं परिहर्तुं स्वरूपभूतयेत्सुक्तं ॥ तस्या दृष्ट्यन्तरापेक्षां वारयति । स्वयमिति ॥ उक्तमविपरिकल्पत्वं व्यनक्ति । इतरामिति ॥ आत्मा दृष्टेर्द्रष्टेति स्थिते फलितमाह । एवञ्चेति । अन्यचेतनोऽचेतनो वेति शेषः ॥ नित्यदृष्टिस्वभावमात्मपदार्थं परिशोध्य श्रुतक्षरान्वि योजयति । तद्ब्रह्मेति ॥ वाक्यशेषविरोधस्योदयति । नन्विति ॥ किं कर्मत्वेनात्मनो ज्ञानं विबध्यते किं वा साक्षित्वेनेति वाच्यं । नाद्योऽनभ्युपगमादित्याह । नेति ॥ न द्वितीय इत्याह । एवमिति ॥ तदेव स्पष्टयति । एवं दृष्टेरिति ॥ तर्हि तद्विषयं ज्ञानान्तरमपेक्षितमिति कुतो विरोधो न प्रसरतीत्याशङ्क्याह । अन्यज्ञानेति । न विप्रतिषेध इति पूर्वैव सम्बन्धः ॥ सकृद्गीतमर्थं विदुषोऽति । न चेति । नित्यैव स्वरूपभूतेति शेषः ॥ विज्ञातत्वं वाक्कायव-

उ० तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा

भा० तस्माद् ज्ञानाद्धारोपणनिवृत्तिरेवात्मानमेवावेदिकृत्यं ना-
त्मनो विषयीकरणं । तत्कथमवेदित्याह । अहं दृष्टेर्द्रष्टात्मा
ब्रह्मास्मि भवामीति । ब्रह्मेति यस्माच्चादपरोक्षात्सर्वान्तर
आत्माऽऽनायास्यतीतो नेत्यसूक्ष्ममनसित्येवमादिसक्षणं ॥

तदेवाहमस्मिन्नान्यः संसारी यथा भवानाहेति । तस्मा-
देवं विज्ञानान्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । अत्रह्माधारोपणापग-
मान्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत् । तस्माद्युक्त-
मेव मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति

आ० द्विदृष्टिव्याप्यत्वं । अन्यां दृष्टिं स्फुरत्प्रकाशं । आत्मविषय-
स्फुरत्प्रकाशाङ्गाभावं प्रतिपादयति । निवर्तदेहीति ॥ आत्मनि
स्फुरत्प्रकाशे स्फुरत्प्रकाशस्यान्यस्यासम्भवेऽपि कुतस्तदाकाङ्क्षापशान्ति-
रित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ किं च अस्मिन् दृष्ट्याऽदृष्ट्या वा दृष्टि-
रपेक्षते । नाद्य इत्याह । न चेति । आदित्यप्रकाशस्य रूपादेस्तत्प्र-
काशकत्वाभावादिति भावः ॥ न द्वितीय इत्याह । न चेति । आत्म-
नो दृष्टिव्याप्यत्वेऽपि स्फुरत्प्रकाशत्वानुपरीकरणात्त वाक्यशेषवि-
रोधोऽस्तीत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्व-
कमादत्ते । तत्कथमिति ॥ तदच्छरात्रि व्याचष्टे । दृष्टेरिति ॥ इति
पदमवेदित्यनेन सम्बध्यते । ब्रह्मशब्दं व्याचष्टे । ब्रह्मेतीति ॥

ब्रह्माहंपदार्थयोर्निधो विश्लेष्यविश्लेष्यभावमभिप्रेत्य वाक्या-
र्थमाह । तदेवेति ॥ आचार्योपदिष्टेऽर्थे स्वस्य निश्चयं दर्श-
यति । यथेति ॥ इतिशब्दे वाक्यार्थज्ञानसमाह्वयः ॥ इदानीं
पक्षवाक्यं व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ सर्वमभवमेव व्याकरोति ।
ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मेवाविद्यया संसरति विद्यया च मुच्यत इति
पक्षस्य निर्दोषत्वमुच्यत इति पक्षस्य निर्दोषत्वमुपसंहरति ।

उ० ऋषीणां तथा मनुष्याणां तज्जैतत्पश्यन्नुषिर्वीम-
देवः प्रतिपेदेऽहं मनु रभवः५ सूर्यश्चेति ॥

भा० यत्पृष्टं । किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति । तन्निर्णीतं
ब्रह्म वा इदमय आसीत्तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभव-
दिति । तत्र यो यो देवानां मध्ये प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्ध-
वानात्मानं यथोक्तेन विधिना । स एव प्रतिबुद्ध आत्मा
तद्ब्रह्माभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां च मध्ये देवा-
दीनामित्यादिलोकदृश्यपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्धोच्यते । पुरः
पुरुष आविशदिति सर्वत्र ब्रह्मैवान्तः प्रविष्टमित्यवोचाम ।
अतः शरीराद्युपाधिजनितलोकदृश्यपेक्षया देवानामि-
त्युच्यते । परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाय आसीत्प्रति-
बोधाद्देवादिशरीरेष्वन्यथैव विभाव्यमानं । तदात्मान-

आ० तस्माद्युक्तमिति । वृत्तं कीर्त्तयति । यत्पृष्टमिति । यथाभिज्ञेत्त्रादि
मनुष्यत्वादिजातिमन्तमर्थित्वादिविशेषवन्तश्चाधिकारिबभूवुस्तते
न तथा ज्ञानमिति वक्तुं । तद्यो यो देवानामित्यादिवाक्यं तदक्ष-
राखि व्याचष्टे । तत्र तत्रेति ॥ यथोक्तेन विधिना अन्यथादि-
कृतपदार्थपरिशोधनादिनेत्वर्थः । ज्ञानादेव मुक्तिर्न साधनान्त-
रादित्येवकारार्थः । विवक्षितमधिकार्यनियमं प्रकटयति । तथे-
त्यादिना । यो यः प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥
ब्रह्मैवाविद्यया संसरति मुच्यते च विद्ययेत्युक्तत्वाद्देवादीनां विद्या-
विद्यार्था बन्धमोक्षोक्तिसद्विबुद्धेत्याशङ्काह । देवानामित्या-
दीति ॥ तत्त्वदृष्ट्यैव भेदवचने का ज्ञानितित्याशङ्काह । पुर इति ॥
अविद्यकं भेदमनूद्य तत्तदात्मना स्थितब्रह्मचैतन्वस्यैव विद्या-
विद्यार्था बन्धमोक्षोक्तेर्न पूर्वोपरिवरिषोऽस्तीति फलितमाह ।

उ० तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति

भा० मेवावेत्तथैव च सर्वमभवदस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावा-
पत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रष्टृष्वे मन्वानुदाहरति
श्रुतिः । कथं तद्ब्रह्मैतदात्मानमेवाहमस्मीति पञ्चमेतस्या-
देव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वामदेवास्थः प्रतिपेदे च प्रतिप-
न्नवान् किल । स एतस्मिन् ब्रह्मात्मदर्शनेऽवस्थित एताव-
न्मान्दर्शं अहं मनुरभवं सूर्यंश्वेत्यादीन् ॥

तदेतद्ब्रह्म पञ्चमिति ब्रह्मविद्या परामृश्यते अहं मनु-
रभवं सूर्यंश्वेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं
परामृशति । पञ्चमसर्व्वात्मभावं फलं प्रतिपेद इत्यस्या-
त्ययोनाद्ब्रह्मविद्याऽसहायसाधनसाधं मोक्षं दर्शयति ।

आ० अत इति ॥ अविद्यादृष्टिमगूद्य तत्त्वदृष्टिमग्याचष्टे । परमार्थत-
स्त्विति । प्रबोधात् प्राग्गपि तत्र देवादिशरीरेषु परमार्थतो
ब्रह्मैवासीत्तदौपदेशिकं ज्ञानमनर्थकमित्याह ब्रह्माह । अन्यथैवेति ॥
नानाजीववादस्य तु नावकाशः प्रकमबिरोधादित्याशयेनाह ।
तदिति ॥ तथैवेत्युत्पन्नज्ञानानुसारित्वपरामर्शः ॥ तद्वैतदित्यादि-
वाक्यमवतार्यं व्याकरोति । अस्या इति ॥ मन्मोदाहरणश्रुतिमेव
प्रत्यक्षारो व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥ ज्ञानानुष्ठितित्वस्यार्थ-
वादोऽवमिति द्योतयितुं क्लिबेत्तुल्यं । आदिपदं समस्तवामदेव-
सूक्तग्रहणार्थं ॥

तत्रावान्तरविभागमाह । तदेतदिति ॥ ब्रह्मप्रत्ययप्रयोगप्राप्त-
मर्थं कथयति । पञ्चमिति । कथञ्चहेत्वाः क्रियायाः (पां ३ । २ ।
१२६ ।) इति हेतौ ब्रह्मप्रत्ययविधानाग्नैरन्तर्ये च सति हेतुत्वसम्भ-
वात्प्रकृते च प्रत्ययवशाद्ब्रह्मविद्यामोक्षबोर्नैरन्तर्यप्रतीतेस्तथा साध-
नान्तरानुष्ठेयया अभ्यसोक्षं दर्शयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ अत्रोदाहरण-

उ० स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च-नाभृत्या
ईशत ✕—

भा० भुञ्जानस्तृणतीति यद्वत् । सेयं ब्रह्मविद्यया सर्वभावाप-
त्तिरासीन्महतां देवानां वीर्यातिशयास्त्रेदानोमैदंयुगी-
नानां । विशेषतो मनुष्याणामल्पवीर्यत्वादिति । स्यात्कस्य-
चिद्बुद्धिसद्गुत्यापनायाह तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्वभू-
तानुप्रतिष्ठं दृष्टिक्रियादिलिङ्गमेतर्द्धेस्त्रिंशत्पि च वर्त्त-
मानकाले यः कश्चिद्वाटत्तबाह्यौत्सुक्य आत्मानमेवैवं
वेदाहं ब्रह्मास्तीति । अपोह्यौपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञाना-
ध्यारोपितान्विशेषान् संसारधर्मानागन्धितमनस्करम-
वाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति । सोऽविद्याकृतासर्वत्व-
निवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्वं भवति । न महावीर्येषु वाम-

आ० माह । भुञ्जान इति । भुजिक्त्रियामात्रसाध्या हि ढमित्तत्र प्रतीयते
तथा यश्चन्नित्यादावपि ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिर्भातीत्यर्थः ।
तज्जैतदित्यादि व्याख्याय तदिदमित्याद्यवतारयितुं शक्यति । सेय-
मिति । ऐदंयुगीनानां कलिकालवर्त्तिनामिति यावत् । उत्तरं वाक्य-
मुत्तरत्वेनावतार्यं याकरोति । तद्युत्यापनायेति । तस्य ताटस्थं
वारयति । यत्सर्वभूतेति । प्रविष्टे प्रमाद्यमुक्तं स्मारयति ।
दृष्टीति । आकृतं वाह्येषु विषयेष्वत्सुकं साभिभावं मनो यस्य
स तथोक्तः । एवं शब्दार्थमेवाह । अहमिति । मनुष्योऽहमि-
त्यादिज्ञाने परिप्रथिनि कथं ब्रह्माहमिति ज्ञानमित्याशङ्क्याह ।
अपोह्येति । अहमित्यात्मज्ञानं सदा सिद्धमिति न तदर्थं प्रय-
तितव्यमित्याशङ्क्याह । संसारेति । केवलमित्यादितीयत्वमुच्यते ।
ज्ञानमुक्त्वा तत्फलमाह । सोऽविद्येति । यत्तु देवादीनां महावी-
र्यत्वाद्ब्रह्मविद्यया मुक्तिः सिद्ध्यति नास्मदादीनामल्पवीर्यत्वादिति

भा० देवादिषु हीनवीर्येषु वा वार्त्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणे
विशेषस्तद्विज्ञानस्य वास्ति वार्त्तमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्म-
विद्याफलेऽनैकान्तिकता ब्रह्मत इत्यत आह । तस्य च ब्रह्म-
विज्ञातुर्यथोक्तेन विधिना देवा महावीर्याश्च न अपि
अभूत्यै अभवनाथ ब्रह्म सर्व्वभावस्य जेहते न पर्याप्ताः ।
किमुतान्ये ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईदृशत
इति का ब्रह्मेत्युच्यते देवादीन् पिद्वषवस्त्वान्मर्त्यानां ॥

ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पिद्वभ्य
इति हि जायमानमेवर्णवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः ।
पशुनिदर्शनाद्यायोऽयं वेत्यादिलोकश्रुतेःसात्मनो ऋत्ति-
परिपिपास्यचिषयाऽधमर्णानिव देवाः परतन्वान्मनू-

आ० तत्राह । नहीति ॥ अयांसि बह्विप्लानीति प्रसिद्धिमाश्रित्य
ब्रह्मते । वार्त्तमानिकेभ्यिति ॥ ब्रह्मोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमादाय
व्याकरोति । अत आहृत्वादिना । यथोक्तेनाम्ययादिना प्रकारेण
ब्रह्मविज्ञानुरिति सम्बन्धः ॥ अपिभ्रष्टार्थं काययति । किमुतेति ॥
अल्पवीर्यास्तत्र विघ्नकरत्रे पर्याप्ता नेति किमुत वाच्यमिति
योजना ॥ अप्रामृप्रतिषेधायोगमभिप्रेत्य चोदयति । ब्रह्मविद्येति ॥
ब्रह्मानिमित्तं दशयन्त्युत्तरमाह । उच्यत इति । अधमर्णानिवोत्त-
मर्णा देवादयो मर्त्यान् प्रति विघ्नं कुर्वन्तीति शेषः ॥

अथ देवादीन् प्रति मर्त्यानामश्रित्वं तत्राह । ब्रह्मचर्य्येभ्येति ॥
यथा पशुरेवं स देवानामिति मनुष्याणां पशुसादृश्यश्रवणात्
तेषां पारतन्त्र्याद्देवादयस्तान् प्रति विघ्नं कुर्वन्तीत्याह । पश्विति ॥
आयोऽयं वा आत्मा सर्व्वेषां भूतानां लोक इति च । तेषां सर्व्व-
प्राप्तिभोग्यत्वश्रुतेश्च सर्व्वे तद्विघ्नकरा भवन्तीत्याह । अथो इति ॥
लोकश्रुत्वभिप्रेतमर्थं प्रकटयति । आत्मन इति । यथाऽधमर्णान्
प्रत्युत्तमर्णां विघ्नमाचरन्ति तथा देवादयः । अश्रित्वितिपरि-

भा० मृतत्वप्राप्तिविघ्नं कुर्युरिति न्याय्येवैषा शङ्का । स्वपशून्
स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवाः । महत्तरां हि वृत्तिं
कर्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां । बहुपशुसमतयैकैकस्य
पुरुषस्य । तस्माद्देवां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति हि
वक्ष्यति । यथाह वै स्वाय सोकायारिष्टिमिच्छेदेवं देवं-
विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्तीति च ब्रह्मवित्त्वे
पारार्थनिवृत्तेर्न स्वलोकत्वं पशुत्वञ्चेत्यभिप्रायोऽप्रिया-
रिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते । तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफल-
प्राप्तिं प्रति कुर्युरेव विघ्नं देवाः प्रभाववन्तश्च हि ते । नन्वेवं
सत्यन्नास्वपि कर्माफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेय-

आ० रक्षाकार्यं परतन्वान् कर्मिणः प्रत्यमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य विघ्नं
कुर्वन्तीति तेषां तान् प्रति विघ्नकर्तृत्वशङ्का सावकाशैवेत्यर्थः ॥
पशुनिदर्शनेन विवक्षितमर्थं विदुष्येति । स्वपशूनिति ॥ पशु-
स्थानीयानां मनुष्याणां देवादिभीरुष्यत्वे हेतुमाह । महत्तरा-
मिति ॥ इतश्च देवादीनां मनुष्यान् प्रति विघ्नकर्तृत्वममृतत्वप्राप्तौ
सम्भावितमित्याह । तस्मादिति ॥ इतश्च तेषां तान् प्रति विघ्न-
कर्तृत्वं भासीत्याह । यथेति ॥ स्वलोको देह एवंपितृत्वं सर्वभूतभो-
ज्योऽहमिति कल्पनावत्त्वं । क्रियापदानुवक्तार्यञ्चकारः । ब्रह्मवित्त्वे
ऽपि मनुष्याणां देवादिपारतन्व्याऽविद्या । तत्किमिति ते विघ्नमाचर-
न्तीत्याशङ्क्याह । ब्रह्मवित्त्वं इति ॥ देवादीनां मनुष्यान् प्रति विघ्न-
कर्तृत्वशङ्कामुपपादितामुपसंहरति । तस्मादिति ॥ न केव-
न्मत्तहेतुबन्धादेव । किन्तु सामर्थ्याच्चेत्याह । प्रभाववन्तश्चेति । साम-
र्थ्याच्चेद्विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरणत्वं तर्हि कर्माफलप्राप्तावपि
स्यादित्यतिप्रसङ्गं शङ्कते । नन्विति ॥ भवतु तेषां सर्वत्र विघ्ना-
चरयमित्यत आह । इतीति ॥ अविद्यासाभावः सामर्थ्याद्विघ्न-
कर्तृत्वेऽतिप्रसक्त्यन्तरमाह । तथेति ॥ अतिप्रसक्त्यान्तरमाह ।
तथा काचेति ॥ विघ्नकरये प्रभुत्वमिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ईश्वरा-

भा० पागवमं । इत्त तर्ह्यविस्त्रभोऽभ्युदयनिःश्रेयसासाधनानु-
ष्ठानेषु । तथेश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वादिप्रकरणे प्रभुत्वं । तथा
कालकर्ममन्त्रौषधितपसामेषां हि फलसम्पत्तिविपत्ति-
हेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धं । अतोऽप्यनाम्नासः शास्त्रा-
नुष्ठाने ॥

न सर्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानाज्जगद्वै-
चित्र्यदर्शनाच्च । स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः । सुखदुः-
खादिफलनिमित्तं कर्मेत्येतस्मिन् पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्या-
यलोकपरिगृहीते देवेश्वरकालास्तावन्न कर्मफलविपर्या-
सकर्त्तारः । कर्मणां काङ्क्षितकारकत्वात् । कर्म हि शुभा-
शुभं पुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नात्मानं
प्रति स्वभते लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थं । क्रियाया हि

आ० दोनां यथोक्तकार्यकरत्वे प्रभावमाह । एषां हीति । एष द्वेष
साधु कर्म कारयति । कर्म हैव तद्वचतुरित्वादिवाक्यं शास्त्रं
शब्दार्थः । देवादीनां विघ्नकर्तृत्ववदीश्वरादीनामपि तत्सम्भ-
वाद्देदार्थानुष्ठाने विश्वासाभावात्तदप्रामाण्यं प्राप्तमिति फलित-
माह । अतोऽपीति ॥

किमिदमवैदिकस्य चोद्यं किंवा वैदिकस्येति विकल्पवाद्यं दूष-
यति । नेत्यादिना । दध्वाद्यत्पिपादयिषया दुग्धाद्यादानदर्श-
नात्प्राणिनां सुखदुःखादितारतम्यदृष्टेः स्वभाववादे च नियत-
निमित्तादानवैचित्र्यदर्शनयोरनुपपत्तेस्तदयोगात्कर्मफलं जगदे-
ष्टव्यमित्थर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । सुखेति । कर्म हैवेत्याद्या श्रुतिः ।
कर्मणा बाध्यते अन्तुरित्वादिस्मृतिर्जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिश्च न्यायः ॥
कथमेवावता देवादीनां कर्मफले विघ्नकर्तृत्वाभावस्तथाह ।
कर्मणामिति । कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्मणः खोत्पत्तौ
देवाद्यपेक्षां अतिरेकमुखेन दर्शयति । कर्म हीति ॥ स्वफलेऽपि

भा० कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात् । तस्मात् क्रिया-
नुगुणा हि दैवेयरादय इति कर्मसु तावन्न फलप्राप्तिं
प्रत्यविस्मभः । कर्मणामप्येषां वशानुगलं क्वचित्सामर्थ्यस्या-
प्रणोद्यत्वात्कर्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधान-
भावस्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य
कर्मैव कारकं नान्यत्फलप्राप्ताविति केचित् । दैवमेवेत्यपरे ।
काल इत्येके । द्रव्यादिस्वभाव इति केचित् । सर्व्व एते संहता
एवेत्यपरे । तत्र कर्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्यतिवादाः ।

भा० तस्य तत् सापेक्षत्वमस्तीत्याह । कर्मेति ॥ निष्पन्नमपि कर्म पूर्व्वोक्तं
कारकमनपेक्ष्य स्वफलदाने शक्तं न भवतीत्यर्थः ॥ कर्मणः
स्रोतस्तौ स्वपक्षे च कारकसापेक्षत्वे हेतुमाह । क्रियाया हीति ।
कारकादीनामनेकेषां निमित्तानामुपादानेन स्वभावो निष्पद्यते
यस्याः सा तद्योक्ता तस्या भावः कारकाद्यनेकनिमित्तोपादान-
स्वाभाव्यं । तस्मादुभयत्र परतन्त्रं कर्मत्वर्थः ॥ देवादीनां कर्मा-
पेक्षितकारकत्वे पक्षितमाह । तस्मादिति ॥ इतोऽपि कर्म-
पक्षेनाविस्मभोऽस्तीत्याह । कर्मणामिति यदां देवानां क्वचि-
द्विन्नकारक्ये कार्य्ये कर्मणां वशवर्त्तित्वमेष्ट्यं । प्राणिकर्मापेक्षा-
मन्तरेण विन्नकारक्येऽतिप्रसङ्गादतोऽन्यत्रापि सर्व्वत्र तेषां तद-
पेक्षा वाच्या इत्यर्थः ॥ तत्र तेषां कर्मवशवर्त्तित्वे हेत्वन्तरमाह ।
स्वसामर्थ्येति ॥ विन्नकारक्यं हि कार्य्यं दुःखमुत्पादयति । न च
दुःखमृतेऽपायाद्युपपद्यते । दुःखविषयेऽपायसामर्थ्यस्य शास्त्रा-
धिगतस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मात्प्राणिनामदृष्टवशादेव देवादयो
विन्नकारकमित्यर्थः ॥ देवादीनां कर्मपारतन्त्र्ये कर्म तत्परतन्त्रं
न स्यात्प्रधानगुणभाववैपरीत्यायोगादित्वाशङ्क्याह । कर्मेति ॥
इतश्च नामीषां नियतो गुणप्रधानभावोऽस्तीत्याह । दुर्विज्ञे-
यश्चेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यतो गुणप्रधानकृतो मतिविभ्रमो
लोकस्थोपकथ्यते । तस्मादसौ दुर्विज्ञेयो न नियतोऽस्तीति योजना ॥

उ०

आत्मा श्लेषां स भवति

भा० पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यादयः । यद्य-
 श्लेषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भव इतरेषां तत्कालीन-
 प्राधान्यशक्तिसम्बन्धस्यापि न कर्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यने-
 कान्तिकत्वं । शास्त्रन्यायनिर्द्धारितत्वात्कर्मप्राधान्यस्य ॥

नाविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । यदुक्तं ब्रह्म-
 प्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्युरिति तत्र न देवानां विघ्न-
 करणे सामर्थ्यं । कस्मात् । विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्रा-
 प्तिफलस्य । कथं । यथा लोके द्रष्टुश्चक्षुष आलोकेन न सं-
 योगो यत्कालस्तत्काल एव रूपाभिव्यक्तिः । एवमात्मवि-
 षयं ज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयाज्ञानतिरोभावः

आ० मतिविभ्रमे वादिविप्रतिपत्तिर्हेतुमाह । कर्मैवेत्यादिना ॥ कथं
 तर्हि निश्चयस्तत्राह । तत्रेति ॥ वेदवादानुदाहरति । पुण्यो वा
 इति ॥ आदिपदेन धर्मरज्जा प्रजेदृढमित्यादिसृतिवादा
 गृह्यन्ते ॥ सूर्योदयदाहसेचनादौ कालज्वलनसक्तिकादेः प्राधान्य-
 प्रसिद्धेन कर्मैव प्रधानमित्याशङ्काह । यद्यपीति । अनेकान्ति-
 कत्वमप्रधानत्वं । तत्र हेतुमाह । शास्त्रेति । श्रुतिसृतिष्वक्षयं
 शास्त्रमुदाहृतं । अगद्वैधिन्यानुपपत्तिर्न्यायः ॥

कर्मफलं देवादीनां विघ्नकर्तृत्वं प्रसङ्गागतं निराकृत्य विद्या-
 फले तेषां तदाशङ्कितं निराकरोति । नाविद्येति ॥ तत्र
 नगर्थमुक्तानुवादपूर्वकं विघ्नदर्यति । युक्तमिति ॥ तत्र प्रत्यपूर्वकं
 पूर्वोक्तं हेतुं स्फुटयति । कस्मादिति । आत्मने ब्रह्मत्वप्राप्ति-
 रूपाया मुक्तोरज्ञानाच्छिमात्रत्वात्तस्याश्च ज्ञानेन तुल्यकालत्वा-
 त्कालिन सति तस्य फलस्यावश्यकत्वाद्देवादीनां विघ्नाशरणे नाव-
 काशोऽस्त्यर्थः ॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकं दृष्टान्तेन समर्थ-

भा० स्यात् । अतो ब्रह्मविद्यायां सत्यामविकार्यानुपपत्तेः प्रदीप इव तमःकार्यस्य । तत्केन कस्य विद्मं कुर्व्युर्देवाः । यत्रात्मत्वमेव देवानां ब्रह्मविदस्तदेतदाहात्मस्वरूपं ध्येयं । यत्तत्सर्व्व-
 प्राक्तैर्विद्ध्येयं ब्रह्म । हि यस्मादेषां देवानां स ब्रह्मविद्भवति । ब्रह्मविद्यासमकालमेवाविद्यामात्रव्यवधानापगमा-
 ष्कुम्भिकाया इव रजताभासायाः शुम्भिकात्वमित्यवोचाम । अतो नाम्नः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः सम्भवति । यस्य
 ज्ञानात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं तत्रानात्म-
 विषये सफलः प्रयत्नो विज्ञाचरणाय देवादीनां । न त्विह
 विद्यासमकाल आत्मभूते देशकालनिमित्तान्तरिते ।

आ० यति । कथमित्यादिना । ब्रह्मविद्यातत्फलज्ञयोःसमानकालत्वे
 फलितमाह । अत इति । देवादीनां ब्रह्मविद्याफलं विद्मकर्तृत्वा-
 भावे हेतुन्तरमाह । यत्रेति । यस्यां विद्यायां सत्यां ब्रह्मविदो
 देवादीनामात्मत्वमेव तस्यां सत्यां कथं ते तस्य विद्ममाचरेयुः
 स्वविषये तेषां प्रातिबुद्ध्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः । उक्तैरेषे सम-
 न्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तदेतदाहेति । कथं ब्रह्मविद्या-
 समकालमेव ब्रह्मविद्देवादीनामात्मा भवति तत्राह । अवि-
 द्यामात्रेति । यद्येदं रजतमिति रजताकारायाः शुम्भिकात्वम-
 विद्यामात्रव्यवहितं तथा ब्रह्मविदोऽपि सर्वात्मत्वे तन्मात्रव्यव-
 धानात्तस्याश्च विद्योदयेनान्तरीयकत्वेन निरुत्प्रेयुक्तं विद्यातत्फ-
 लयोः समानकालत्वं । उक्तश्चैतत्प्रतिवचनदशायामित्यर्थः । उक्तस्य
 हेतोरपेक्षितं वदन् ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलितमाह । अत
 इति । कैवल्ये तेषां विद्मकर्तृत्वे कुत्र तत्कर्तृतेत्याशङ्क्याह ।
 यस्य हीति । तेषां निरङ्कुशं प्रसरत्वं वारयति । न त्विति ।
 सफलप्रयत्न इति पूर्व्वेण सम्बन्धः । तस्य निरवकाशत्वादिति हेतु-
 माह । अवसरेति । ज्ञानस्यानन्तरफलत्वात्तत्फले देवादीनां
 न विद्मकर्तृतेत्युक्तमुपेत्य स्वयुध्यः शङ्कते । एवं तर्हीति । ज्ञान-

भा० ऽवसरानुपपत्तेः । एवं तर्हि विद्याप्रत्ययवसन्तत्यभावादिपरी-
तप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादन्व एवात्मप्रत्ययो विद्या-
निवर्तको न तु पूर्व इति । न प्रथमो नागैकान्तिकत्वात् ।
अदि हि प्रथम आत्मविवदः प्रत्ययो विद्यां न निवर्त-
यति तथान्योऽपि तुल्यविषयत्वात् ।

एवं तर्हि सन्ततोऽविद्यानिवर्तको न विशिष्ट इति । न ।
जीवनादौ सति सन्तत्यनुपपत्तेः । न हि जीवनादिहे-
तुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसन्ततिरुपपद्यते विरोधात् ।
अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैवामरसाम्नादिव्यासन्-
तिरिति चेन्न । प्रत्ययेचनासन्मानानवधारणाच्छास्त्रार्था-
नवधारणदोषादियत्तां प्रत्ययानां सन्ततिरविद्याया

आ० स्थानन्तरपक्षेन तदज्ञानं निवर्तयेदज्ञानमिव तत्त्वज्ञाना-
मपि ब्रह्मास्तीति ज्ञानसन्तत्यभावात् । न चाद्यमेव ज्ञानमज्ञान-
व्यति प्रागिव ऊर्ध्वमपि रागादेष्टत्वाव्यस्य च दृष्टत्वात् । अतो
देहपातकाशीर्णं ज्ञानं विज्ञानं निवर्तयतीति कुतो जीवन्मुक्ति-
दित्यर्थः । अन्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं तत्सन्ततेर्वा प्रथममेतस्या-
न्वत्वादात्मविषयत्वादा तर्जसितेति विषय्योभयत्र दृष्टान्ताभावं
मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह । न प्रथमेनेति । तदेवानुमानेन
दधीरवति । अदि हीति ।

अस्यान्तरं ब्रह्मवति । एवं तर्हीति । अविशिष्टज्ञानसन्तति-
ज्ञानं निवर्तयतीत्येतद्ब्रह्मवति । नेत्वादिना । जीवनादिहेतुः
प्रत्ययो बुभुक्षितोऽहं भोक्षेऽहमित्यादिनक्षयः । तस्य बुभुक्षाद्युप-
बुतस्य ब्रह्मास्तीत्यविशिष्टप्रत्ययसन्ततेश्च विरुद्धतया बौगपथा-
योमं हेतुमाह । विरोधादिति । प्रत्ययसन्ततिमुपमादयन्ना-
ब्रह्मते । अथेति । उक्तरीत्या प्रत्ययसन्ततिमुपेत्य दूषयति । नेत्वा-
दिना । तमेव दोषं विद्मदयति । इवचामिति । शास्त्रार्थे

भा० निवर्त्तिकेत्यनवधारणाच्छास्त्रार्थो नावभियेत। तच्चानिष्टं।
सन्ततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेन्नाद्यन्तयोरविशेषा-
त्प्रथमा विद्या प्रत्ययसन्ततिर्नरसकासान्ता वेति विशेषा-
भावादाद्यन्तयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तौ दोषौ प्रसञ्जेघातां।
एवं तर्ह्यनिवर्त्तक एवेति चेन्न। तस्मान्तसर्व्वमभवदिति श्रुतेः।
भिक्षते इदद्यप्रत्ययज्ञान को मोह इत्यादि श्रुतिभ्यश्चार्थवाद
इति चेन्न। सर्व्वशास्त्रोपनिषदांमर्थवादत्वप्रसङ्गात्। एता-
वन्नाचार्थत्वोपधीणा हि सर्व्वशास्त्रोपनिषदः प्रत्ययप्रति-
तात्मविषयत्वादस्त्वैवेति चेन्न। उक्तपरिहारत्वादविद्या-

भा० ज्ञानसन्ततिरज्ञानं निवर्त्तयतीत्येवमात्मकः। आत्मत्वेवोपासी-
तेति श्रुतेरात्मज्ञानसन्ततिमात्रसङ्गावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याभ-
क्षिरिति शास्त्रार्थनिश्चयसिद्धिरित्याह। सन्ततीति। आत्मधीस-
न्ततेः सन्तेऽपि न स्वात्मविषयत्वाद्विद्याद्वाराऽविद्यां निवर्त्तयति।
आद्यदिनिश्चयस्यात्मसन्ततौ अभिचारादिति परिहरति। नाद्य-
न्तयोरिति। पूर्व्वस्मिन् प्रत्यये नाविद्यानिवर्त्तकत्वमन्ये तु तथेत्युक्ते
तस्यान्यत्वात्तथात्वं चेदृष्टान्ताभावः। आत्मविषयत्वात्तथात्वे प्रथ-
मप्रत्यये अभिचारः स्यादित्युक्तौ दोषौ। आद्या सन्ततिर्न विद्या-
भक्षिणी। अन्यथा तु तथेत्तद्विचारेऽपि विशेषाभावादन्यत्वात्तस्या
निवर्त्तकत्वे दृष्टान्ताभावः। आत्मविषयत्वात्तद्भावत्वमेकांतिकत्व
मिच्छेतावेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विद्वेति। प्रथमेति। अन्य-
प्रत्ययस्य सन्ततेऽविद्यानिवर्त्तकत्वासम्भवे प्रथमस्यापि रामा-
द्यनुदत्त्वा तदयोगाज्ञानमज्ञानानिवर्त्तकमेवेति चोदयति।
एवं तर्ह्येति। श्रुतिविरोधेन परिहरति। न तस्मादिति।
तास्वामर्थवादत्वेनाविबक्षितत्वं शङ्कते। अर्थवाद इति चेदिति।
अतिप्रसङ्गेन दूषयति। न सर्व्वेति। यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वे
ऽपि कथं सर्व्वशास्त्रोपनिषदां तत्त्वप्रसङ्गिरित्याशङ्क्याह। एता-
वदिति। एतावन्नाचार्थत्वमात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येता-

भा० श्लोकमोहभवादिदोषनिवृत्तेः । प्रत्यक्षत्वादिति चोक्त
 एव परिहारसंज्ञादासोऽन्वयः सन्ततोऽवन्ततश्चेत्युच्यते ।
 एतद्विधादिदोषनिवृत्तिफलत्वावधानत्वाद्विधायाः । च
 एवाविधादिदोषनिवृत्तिफलत्वावधानत्वाच्च आसोऽन्वयः सन्ततो
 ऽवन्ततो वा च एव विद्येत्यभ्युपगमाच्च चोद्यत्वावतारगन्धो
 ऽप्यस्ति । यत्तु न विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनमिति ।
 न । तच्छेषस्त्वितिहेतुत्वात् । येन कर्षणा प्ररीरमारब्धं
 तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विप-
 रीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति । यावच्छ-
 रीरपातस्त्वावच्छेषभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रामा-

भा० वक्ष्यामि स्थानार्थस्य सूत्रावः । अहन्धीग्रन्थे प्रतीतौ तासां प्रवृत्तेः संवा-
 दविसंवादाभ्यां मानत्वाद्योगादस्त्वैवार्थवादतेति प्रसङ्गस्येदं
 शङ्कते । प्रत्यक्षेति । प्रमातुरहन्धीग्रन्थता नात्मनस्तस्यास्त्वि-
 कस्य वेदान्ताः ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न संवादादिशङ्केत्याह ।
 नोच्छेति । विद्वदनुभवमात्रित्वापि यत्तुतेरर्थवादत्वं समाहित-
 मित्याह । अविद्येति । आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वे
 स्थिते परमतस्य निवृत्त्यात्तत्वं पश्यतीत्याह । तस्यादिति ।
 चोद्यत्वावच्छेषमेव विद्वदवति । अविद्यादीति । ज्ञानस-
 तातेरन्वयज्ञानस्य वा ज्ञानभङ्गित्वात्सिद्धेराद्यमेव ज्ञानं तथेभुक्तं ।
 सत्यति परोक्तमनुवदति । यत्तुक्तमिति । दर्शनमज्ञानं ज्ञान-
 नज्ञानभङ्गीति श्रेयः ।

प्रारब्धकर्मश्रेयस्य विद्वदेहस्थितिहेतुत्वादिदुषोऽपि वावदा-
 र्क्यत्वं राजाद्याभासाविरोधात्तत्त्वये च देहाभासजगदाभा-
 सवैरभावाद्वाद्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकमुपपत्तिरित्युक्तमाह । न
 तच्छेवेति । तदेव प्रपञ्चवति । वेनेत्यादिना । तच्छब्दस्या-
 धिपदीत्वमेव सम्बन्धः । आच्छेपकत्वनिवर्तकं साधयति । विपरी-

भा० दिदोषश्च तावन्मात्रमाधिपत्येव । मुक्तैषु वत्प्रवृत्तफलत्वा-
त्तद्भेदकस्य कर्मक्षेत्रेण न तस्य निवर्त्तिका विद्याऽविरो-
धात् । किं तर्हि स्थाय्यादेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्यं यदु-
त्पिष्यु तन्निरूपणाद्यगानतत्त्वाद्दीप्तं हीतरत् । किञ्च न च
विपरीतप्रत्ययो विद्यावत् उत्पद्यते । निर्विषयत्वाद्भव-
द्वृत्तविषयविशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विप-
रीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते । यथा इन्द्रिकायां रज-
तमिति । स च विषयविशेषावधारणवतोऽश्लेषविपरीतप्र-
त्ययात्प्रत्यक्षोपमर्दितत्वात् पूर्ववत् सम्भवति । इन्द्रिकादौ

भा० तेषु । मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषेषु च निमित्तेन प्रवृत्तत्वादिति
यावत् । तथाभूतस्थेत्वस्य विवरत्वं विपरीतप्रत्ययेत्यादि कर्मैव
यथा विद्येयते । तावन्मात्रं प्रतिभासमात्रस्योरं । प्रारब्धक-
र्मज्ञोऽप्यज्ञानजन्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्तत्वात् ज्ञानिनस्ततो देहाभा-
सादि सम्भवतीत्याशङ्क्याह । मुक्तैषुवदिति । यथाप्रवृत्तवेगस्थेष्वा-
देर्देगस्थयादेवाप्रतिबद्धस्य ज्ञयस्यथा भोगादेवारब्धयो भोगेन
त्वितरे क्षययित्वा सम्पद्यन्त इति न्यायादिद्वयार्थः । तद्भेदकस्य विप-
रीतप्रत्ययादिप्रतिभासकार्यजनकस्येति यावत् । ननु ज्ञानमना-
रब्धकर्मवदारब्धमपि कर्मत्वाविशेषाश्रित्यवर्त्तयित्वाति तेषाह । ते-
नेति । अविद्याक्षेत्रेण संहारस्य कर्मज्ञो विद्यानिवर्त्तिका न भव-
तीत्यत्र हेतुमाह । अविरोधादिति । न हि ज्ञानाहाररब्धकर्म क्षीयते
तदविरोधित्वादविद्याक्षेत्रात् । तदवस्थितेः । अन्यथा जीवन्मुक्ति-
शास्त्रविरोधादिति भावः । आरब्धस्य कर्मज्ञो ज्ञाननिवर्त्तये
ज्ञानं कर्मनिवर्त्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याह । किं तर्हीति ।
प्रसिद्धिब्रह्मयमाह । ज्ञानयादिति । ज्ञाननिरोधि यदज्ञान-
कार्यमनारब्धं कर्म ज्ञानाश्रयप्रभावात्प्रत्ययाद्ज्ञानात्प्रत्यात्मना
जन्माभिमुखं तन्निवर्त्तकं ज्ञानमिति प्रसिद्धिरित्येवमेवार्थः । विमतं
न ज्ञाननिवर्त्तकं कर्मत्वादारब्धकर्मवदित्वानुमानादनारब्धमपि

भा० सम्बन्ध प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात् । क्वचित्तु विद्यायाः
 पूर्वोत्पत्तयविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्यया-
 वभाषाः स्युतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययप्राप्तिमकस्मा-
 त्कुर्वन्ति । यथा विज्ञातदिग्भागस्याप्यकस्माद्द्विग्विपर्य-
 यविभ्रमः सम्बन्धज्ञानवतोऽपि चेत्पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय
 स्युत्पद्यते सम्बन्धज्ञानेऽप्यविद्यमानास्त्वास्त्वाविज्ञानादौ प्रकृ-
 त्तिरसमञ्जसा ज्ञात् सर्वज्ञ प्रमाद्यमप्रमाद्यं सम्बन्धेत् ।

भा० कर्म न ज्ञाननिरस्तमित्वात्प्रज्ञाह । अनागतत्वादिति । अनागतं
 कर्मवत्कल्पेणैवाप्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तेन ज्ञानेन निवर्त्तं । आरम्भं तु कर्म-
 वत्कल्पेण जातत्वात्तद्भेदात्प्रवृत्ते न निवृत्तिमर्हति । अनुमानत्वा-
 त्प्रमाद्यं बाधितमप्रमाद्यमित्यर्थः । नन्वनागतकर्मनिवृत्तत्वावपि
 विदुषोद्वेदार्थकर्म न निवर्त्तते तथाच यथापूर्वं विपरीतप्रत्य-
 यादिप्रवृत्तेर्विद्वद्विद्विद्विद्वेभ्यो न स्यादत आह । त्रिषेति । हेतु-
 छिन्नार्थं विपरीतप्रत्ययविवचनं विशदयति । अनवच्छेति । सम्प्रति
 विद्वद्विद्वे विद्ययाभावाद्द्विपरीतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिमुपन्यस्यति ।
 स चेति । आश्रयस्याऽऽद्योतविशेषस्य सामान्यमात्रस्याव्यवस्थेति
 अत्र । आश्रयस्येति पाठेऽप्यवमेवार्थः । विदुषो विपरीतप्रति-
 भासेन यथापूर्वं तत्त्वत्वं । यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वमित्वा-
 दिन्वावविरोधादिति मत्तोक्तं । न पूर्ववदिति । तत्रानुभवं
 प्रमाद्ययति । युक्तिवादाविति । यथाऽज्ञानवतो विपरीतप्रत्य-
 यभावोऽनुभूयते तथा तद्वतोऽपि क्वचिद्विपरीतप्रत्ययो दृश्यते ।
 तथा च कथं तत्रानुभवविरोधो न प्रसरेदित्वात्प्रज्ञा परोक्षज्ञान-
 वति विपरीतप्रत्ययवत्त्वेऽपि नापरोक्षज्ञानवति तदार्थमित्त्वभि-
 प्रेत्वाह । क्वचित्तिविति । परोक्षज्ञानाधारःसप्तम्यर्थः । यद्यमीत्यप-
 रोक्षज्ञानार्था । अत्रस्यादित्त्वज्ञानाविरिक्तकृतसामर्थ्यभावोक्तिः ।
 विदुषो मिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वा विपक्षो दोषमाह । सम्प्रति ।
 तत्पूर्वकमनुष्ठानमादिशब्दार्थः । सम्बन्धज्ञानाविव्यम्भे दोषान्तर-
 माह । सम्बन्धेति । ज्ञानादज्ञानभ्रंसे तदुक्तमित्त्वज्ञानस्य सवि-

भा० प्रमाणाप्रमाणयोर्विभेदानुपपत्तेः । एतेन सम्बन्धाना-
 नन्तरमेव शरीरपाताभावः कस्मादित्येतत्परिहृतं ।
 ज्ञानोत्पत्तेः प्रागूर्द्धं तत्कालं जन्मान्तरसञ्चितानाञ्च
 कर्माणामप्रवृत्तफलाणां विनाशः सिद्धो भवति फल-
 प्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेव । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ।
 तस्य तावदेव चिरं । सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते । तं विदित्वा
 न खिद्यन्ते कर्माणा पापकेन । एतमुद्देवैतेन तरतो नैनं
 ह्यताहते तपतः । एतं ह वाव न तपति न विभेति कुतश्च-
 नेत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुर्वत-
 इत्यादिस्मृतिश्च । यत्तु ऋषैः प्रतिबध्यत इति । तन्न । अवि-
 द्याविषयत्वात् । अविद्यावान् द्यूषी । तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः ।
 यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत् पश्येदिति हि वक्ष्यत्यन-
 न्यत्सदस्वात्मास्थं । यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिव स्यात्त-
 मिरह्यतद्वितीयचन्द्रवत्तत्राविद्याकृतानेककारकापेक्षं दर्श-

भा० वयस्य बाधितत्वान्न विदुषो रामादिरित्युपपाद्य ज्ञानाप्नोद्ये
 तज्जन्ममात्रेण शरीरस्थितिहेत्वभावात्पतेदिति सद्यो मुक्तिपदं
 प्रत्याह । एतेनेति । प्रवृत्तफलस्य कर्मणो भोगादृते क्षयो
 नास्तीत्युक्तेन न्यायेनेति यावत् । चारम्भकर्मणां देहस्थितिमुक्त्वा
 इतरेषां ज्ञाननिवर्तत्वमुपसंहरति । ज्ञानोत्पत्तेरिति । तस्य ह न
 देवाश्च नेति विदुषो विद्याफलप्राप्तौ विघ्ननिषेधश्रुत्यनुपपत्त्या
 यथोक्तोऽर्थो भातीयर्थः ॥ न केवलं श्रुतार्थापत्त्या यथोक्तार्थसिद्धिः ।
 किन्तु श्रुतिस्मृतिभ्यामपीत्याह । क्षीयन्ते चेत्यादिना ॥ जीवश्रुक्तिं
 साधयता ज्ञानफलं प्रतिबन्धाभाव उक्तः ॥ इदानीं पूर्वोक्तं ब्रह्मा-
 जीवमनुवदति । यत्त्विति । अखित्वं हि विदुषोऽविदुषो वेति
 विक्षेप्याद्यं दूषयन् द्वितीयमङ्गीकरोति । तत्रेत्यादिना ॥ अखि-

३. अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहम-
स्मीति न स वेद यथा पशुरेव११ स देवानां ॥

भा० नादिकर्म तत्कृतं फलञ्च दर्शयति तत्रान्योऽन्यत्पश्चेदित्या-
दिना । यत्र पुनर्विद्यायां सत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमप्र-
हरणात्तत्त्वेन कं पश्चेदिति कर्मासम्भवं दर्शयति ।

तस्मादविद्यावदिवय एव वर्णितं कर्मासम्भवाच्चेतरत्र ।
एतद्योत्तरत्र व्याचिख्यासिष्यमाषैरेव वाच्यैर्विस्तारेण प्रद-
र्शयिष्यामः । तद्यथेहैव तावत् । अथ यः कश्चिद्ब्रह्मविद-
न्वामात्मनो व्यतिरिक्तां यां काश्चिद्देवतामुपासते सृष्टिन-
मस्कारद्यागबन्धुपदारप्रणिधानध्यानादिनोपासते तस्मा
गुणभावमुपगम्यासते अन्योऽसावनात्मा मन्तः पृथगन्यो
ऽहमस्यधिकृतो मयास्मा अष्टिवत्प्रतिकर्त्तव्यमित्येवंप्रत्ययः
सङ्गुपासते न स इत्थं प्रत्ययो वेद विजानाति तत्त्वं न स

भा० त्वयेति श्लेषः ॥ तदेव स्फुटयते । अविद्यायामिति ॥ अविदुषो
ऽस्ति कर्त्तृत्वादीत्यत्र मानमाह । यत्रेति ॥ बन्धमात्रवाक्यार्थं प्रकृतो-
पर्याप्तित्वेन कथयति । अनन्वदिति ॥ अखिलं विदुषेनेत्युक्तं व्यक्ती-
कर्त्तुं तस्य नास्ति कर्त्तृत्वादीत्यत्रापि प्रमात्रमाह । यत्र पुनरिति ।
विद्यायां सत्यामविद्यायास्तत्कृतानेकत्वभ्रमस्य च प्रमात्रं यत्र
सम्बन्धते तत्र तस्मादेव कारणात्तत्त्वेनेत्यादिकर्त्तार्देरसम्भवं दर्श-
यतीति योजना । प्रमात्रसिद्धमर्थं विग्रमयति । तस्मादिति ॥
अविद्याविवयमखिलमित्येतत्पृथक्पञ्चविद्यासूत्रमवतारयति ।
एतथेति । तदखिलमविद्याविवयं यथा स्फुटं भवति तथाऽतो
योऽन्वामित्यादावनन्तरपञ्च एव कथ्यते प्रथममित्यर्थः ॥ तदस्य-
राशि व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ विद्यासूत्रानन्तर्यमविद्या-

भा० केवलमेवभूतो विद्वानविद्यादिदोषवानेव । किं तर्हि यथा
 पशुर्गवादिर्व्याह्नदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते एवं स इज्या-
 यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वादेकैकेन देवादीनां । अतः
 पशुरिव सर्वार्थेषु कर्माखधिकृत इत्यर्थः । एतस्य ह्यविदुषो
 वर्षाश्रमादिविभागवतो ह्यधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहि-
 तस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त
 उत्कर्षः । शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं
 मनुष्यत्वादिक एव स्वावरान्तोऽपकर्षो यथाचैतन्नथा ।
 अथत्रयो वाव लोका इत्यादिना वक्ष्यामः ह्यत्रेनैवा-
 ध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्ये-
 तत्संशेषतो दर्शितं सर्वा हीयमुपनिषद्विद्याऽविद्याविभाग-
 प्रदर्शनेनैवोपचीणा ॥

आ० सूत्रस्याथ शब्दार्थः । यागो मन्त्रपुष्पादिना पूजा । बल्युपहारो
 निवेद्य समर्पणं । प्रविधानमैकाग्र्यं । ध्यानं तत्रैवानन्तरितप्रत्यव-
 प्रवाहकरणं । आदिपदं प्रदक्षिणादिसङ्ग्रहार्थं । भेददर्शनमाचो-
 पासनं न शास्त्रीयमित्यभिप्रेत्यैतदेव विदुषोति । अन्योऽसाविति ।
 तस्य मूकमाह । न स इति ॥ वाक्यान्तरमवतार्यं व्याचष्टे । न स
 केवलमिति ॥ सोऽविद्वानेवमुक्तदृष्टान्तवशात्पशुरिव देवानां
 भवति । तेषां मध्ये तस्यैकेकेन बडभिरुपकारैर्भोग्यत्वादिति
 योजना । पशुसाम्ये सिद्धमर्थं कथयति । अत इति । अथानेना-
 विद्यासूत्रेण किं कृतं भवतीत्यपेक्षायामविद्यायाः संसारहेतुत्वं
 सूचितमिति वक्तुमविद्याकार्यं कर्म यत्नं सङ्गिपति । एतस्येवा-
 दिना । कर्मसहायभूता विद्यादेवता ध्यानात्मिका शास्त्रीयवत्स्वा-
 भाविककर्मणोऽपि द्वैविध्यं सूचयितुं च शब्दः । तत्र तु सह-
 कारिणी विद्या नमस्त्रीदर्शनादिदपेति भेदः ।

७० यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेवैकः
पुरुषो देवान् भुनक्तैकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽ

भा० यथा शैवोऽर्घ्यः कृत्स्नस्य ब्राह्मणस्य तथा प्रदूर्ध्वविद्यामः ।
यस्मादेवं तस्मादविद्यावन्मं पुरुषं प्रति देवा ईदृशे विद्मं
कर्तुमनुग्रहं वेत्येतद्दर्शयति । यथाह वै लोको बहवो गोऽ
श्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनोऽधिष्ठातारं भुञ्ज्युः
पालयेद्युरेवं ब्रह्मपशुस्वामीव एकैकोऽविदाम् पुरुषो
देवान्देवानिति ब्रह्मवचनं पित्राद्युपलक्षणार्थं भुनक्ति पाल-
यतीति । इमे इन्द्रादयोऽन्ये मनो ममेन्नितारो अत्य
इवाहमेवां कृतिवमस्कारेभ्यादिनाऽऽराधनं कृत्वाभ्युदयं
निश्चेत्सस्य तत्रदत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसन्धिः । तत्र
लोके ब्रह्मपशुमनो यथैकस्मिन्नेव पशावादीयमाने स्वाप्ना-

भा० अथं यथोक्तवर्त्मफलमविद्यावतः स्वादित्वात्प्रज्ञाह । यथा
चेति । सूत्रद्वैविध्यसिद्ध्यर्थं विद्यासूत्रार्थमनुकामति । विद्याया-
च्चेति । सूत्रान्तराशङ्कान् वारयति । सर्व्वां हीति । अथमेतदवगम्यते
तत्राह । वधेति । मनुष्याद्यामविद्यावतां देवपशुत्वे स्थिते फलि-
तमाह । यस्मादिति । तत्र प्रमादत्तेनेत्तरं वाक्यमनुष्यापयति ।
एतदिति । किमिदमविद्यावतो देवादिपावनमित्वात्प्रज्ञा वाक्य-
तात्पर्यमाह । इमे इन्द्रादय इति । अभिसन्धिरविद्यावतः पुरु-
षस्त्विति शेषः । एवस्मिन्नेवेत्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे । तत्रेति ।
मनुष्याणां पशुभावाद्भुत्वात्प्रियं देवानामिति स्थिते तदुपाय-
मपि तत्त्वज्ञानं तेषां देवा किंविद्यन्तीत्याह । तस्मादिति ।
तत्रविद्याया दौर्ध्र्यात्वं अथर्वनेतुर्त्वं । मनुष्याद्यामुत्सर्गं देवा न
नृत्स्यन्तीत्यत्र प्रमादमाह । तथा चेति । तेषां ब्रह्मविद्यायाः
जैवज्जातिः सुतरामनिष्टेति भावः । देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्म-

उ० प्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं
यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

भा० दिनाऽपद्विचमाणे महदप्रियं भवति तथा ब्रह्मपशु-
स्वामीय एकस्मिन् पुरुषे पशुभावाद्भुक्तिष्ठत्यप्रियं भवतीति
किं चित्रं देवानां ब्रह्मपशुपहरण इव कुटम्बिनः । तस्मादेषां
देवानां तन्न प्रियं किं तद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथञ्च न
मनुष्या विद्युर्जानीयुः । तथा च स्मरणमनु गीतासु भगवतो
व्यासस्य ॥ क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकाः समावृतः । न
चैतद्दिष्टं देवानां मर्त्यैरपरि वर्त्तनमिति ॥ अतो देवाः
पशूनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्भिन्नमाचिकीर्षन्ति ।
अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेद्युरिति । यन्मुमुषोषयिष्यन्ति
तं अद्भुदिभिर्द्यौश्च्यन्ति विपरीतमद्भुदादिभिः । तस्मान्मुमुषु-

भा० ज्ञानस्याप्रियत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याह । अत इति । तेषां विद्म-
माचारतामभिप्रायमाह । अस्मादिति । तर्हि देवादिभिरपह-
तानां मनुष्याणां मुमुक्षैव न सम्पद्येतेत्याशङ्क्याह । यत्त्विति ।
उक्तं हि । न देवा दस्यमादाय रक्षन्ति यशुपाणवत् । यं हि
रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमिति । तर्हि किं सर्व्वा-
नेव देवानमुद्गृह्णन्तीत्याशङ्क्याह । विपरीतमिति । देवतापरा-
कुलममुषोषयिषितमिति यावत् । सम्पति देवाः प्रियवाक्येन ।
अनितमर्धमाह । तस्मादिति । अविद्वत्सु मनुष्येषु देवादीनां
ज्ञातमर्धं तच्छब्दार्थः । अद्भुदिप्रधानस्तदारोधनपरः सन् देवानां
प्रियः स्यात्तदियच्छस्य मुमुक्षा वैषम्यादित्थर्थः । तस्तीतिविषयश्च
तस्यसादादासादितवैराग्यः सर्व्वाणि कर्माणि संन्यस्य विद्याप्रापकं
अवशादिकं प्रत्येकायमना स्यादित्याह । अप्रमादीति । अवशा-
दिकमनुतिष्ठन्नपि वर्त्ताममाचारपरो भवेदन्यथा विद्यापक्षे

उ० ब्रह्म वा इदमय आसीदेकमेव तदेकं सन्न यभवत् ॥

भा० देवाराधनपरः अद्वाभक्तिपरः प्रणयोऽप्रमादी साद्विद्या-
प्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीति वा काकैतत्प्रदर्शितं भवति देवा
अप्रियवाक्येन ॥ १० ॥

सूचितः शास्त्रार्थः । आत्मैत्येवोपासीतेति । तस्य
च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन तदाऽऽर्थद्वयविषययत्या-
दिना सम्बन्धप्रयोजनेऽभिहितेऽविद्यायाश्च संसाराधिका-
रणत्वमुक्तं अथ योऽन्वां देवतामुपास्य इत्यादिना । तथा-
विद्वान् षष्ठी पशुवहेवादिकर्मकर्त्तव्यतया परतन्म इत्युक्तं
किं पुनर्देवादिकर्मकर्त्तव्यत्वे निमित्तं । वर्षाअमास । तत्र

भा० यत्ने प्रतिबन्धसम्भवादित्वाश्रयेनाह । विद्यां प्रतीति । भयादिनि-
मित्तध्वनेर्विज्ञातिः काकुबध्यते । यथाह काकुःस्त्रियां विकारो वः
श्रोत्रभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः । तथा काक्वा एव श्रुतेः स्वरकल्पेन
भयमुपबध्य देवादिभजने कथ्यते तात्पर्यमित्वाह । काक्वेति ॥ १० ॥

ब्रह्मकश्चिद्विद्यामित्यर्थं व्याख्याय ब्रह्म वा इदमित्यादि वाक्यस्याती-
तेन सम्बन्धं वक्तुं कर्त्तव्यं । सूचित इति । शास्त्रार्थशब्दे
ब्रह्मविद्याविषयः । तदाऽऽदित्यादिनोक्तमनुवदति । तस्य चेति ॥
अर्थवादस्तयो यो देवानामित्यादिः । सम्बन्धो ज्ञानस्य सम्ब-
न्धपक्षेन साध्यसाधनत्वमधिकारिजाअयाअथित्तमैक्येन विषय-
विषयित्वमिति विभागः । अविद्यासूत्रे क्तं कथयति । अवि-
द्यायाच्चेति । संसारस्याधिकारः प्रकृतिरूपतिरिति यावत् । यथा
पशुरित्यादिनोक्तमनुभाषते । तच्चेति ॥ अविद्याधिकारः सत्पर्ययः ।
तथाविद्याकार्थं प्रपञ्चवितुमध्यावशेषप्रकृतिरिति मन्वानोऽवि-
द्याविवर्तिघातुर्व्यर्थेऽतिप्रकटनार्थं तदेतद्ब्रह्मेत्यस्मात् प्राप्तं
वाक्यमित्याकाङ्क्षापूर्वकमाह । किं पुनरिति । ब्रह्म वा इद-
मित्यादिवाक्यमिदमा पराम्बुधते । वर्त्मानेव विज्ञानेति । यन्निमि-

भा० के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते । यन्निमित्तसम्बन्धेषु कर्मस्य च
 परतन्म एवाधिकृतः संसारी*त्येतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनाद्याग्नि-
 सर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः । अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः
 सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शितः । अथस्येन्द्रादिसर्गस्यैव द्रष्टव्य-
 साच्छेषत्वात् । इह तु स एवाभिधीयतेऽभिदुषः कर्माधिका-
 रहेतुप्रदर्शनाय ॥ ब्रह्म वा इदमय आसीद्यदग्निं सृष्ट्वा-
 ग्निरूपापक्षं ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानाद्भ्रष्टेत्यभिधीयते । वै
 इदं सृष्ट्वादिजातं ब्रह्मैवाभिजमासीदेकमेव । नासीत् सृष्ट्वा-
 दिभेदसाद्ब्रह्मैकं सृष्ट्वादिपरिपालयिनादिप्रभूत्वं सञ्च
 व्यभवत् न विभूतवत्कर्षणे नासमासीदित्यर्थः ॥

आ० नेति । यैर्निमित्तैर्ब्राह्मण्यादिभिः सम्बन्धेषु कर्मस्यमविदानधिकृतः
 पशुरिव संसरतीति पशुनिदर्शनश्रुतौ प्रसिद्धं । तानि निमित्ता-
 नि दर्शयितुमुत्तरं वाक्यं प्रकृतमित्यर्थः ॥ अथेत्यभ्यमग्नदित्वात्पानु-
 याहकदेवतासमं प्रकृत्याभेदेव सृष्टिरङ्गा नेन्द्रादीनां अत्र त्वविद्यां
 प्रकृत्य तेषां सौख्यते । तत्र कः श्रुतेरभिप्रायस्तत्राह । एतस्येति ।
 पूर्वमग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो वाचोऽपि नोक्तः । यथाभा-
 वात् । इह त्वभिदुषस्तत्कार्यवर्णाद्यभिमानिनः कर्माधिक्यविरिक्त्ये-
 तस्यार्थस्य प्रदर्शनाय तदाविद्यत्त्विवक्ष्या स श्रुत्याद्यत इत्यर्थः ॥
 अदिसर्गोऽपि तद्वन्नैव वाचा विज्ञेयाभावादित्याशङ्क्याह । अग्ने-
 स्त्विति ॥ प्रजापतेः सृष्टिपूर्तये चेदपिसृष्टिस्योक्ता । इन्तेन्द्रादि-
 सर्गोऽपि तत्रैव वाचोऽन्यथा तदपूर्तेरित्याशङ्क्याह । अथचेति ॥
 तर्हि तन्नेक्तस्य अस्मादप्रोक्तिः पुनरुक्तेरित्याशङ्क्या तस्यैवार्थस्येत-
 नोक्तं स्मारयति । इह त्विति ॥ सङ्गतिमुक्त्वा वाक्यमादाव वाचये
 ब्रह्मेति ॥ अग्नेः सृष्ट्वादिसर्गात्पूर्वमिति यावत् । वै सम्बन्धस्याव-
 धादकार्थत्वं वदन्वाकार्थोक्तिपूर्वमिति तस्यार्थमाह । इद-
 मिति । द्वितीयमेवकारं व्याचष्टे । नासीदिति ॥

* संसरतीति पाठान्तरः ।

- उ० तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा-
 • क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो
 मृत्युरीशान इति ।

भा० ततस्तद्गुणं प्राज्ञाणोऽस्मि ममेत्थं कर्त्तव्यमिति प्राज्ञा-
 जातिनिर्वर्त्य*कर्त्तव्यिकीर्षात्मनः कर्त्तव्यत्वविभूत्यै श्रेयो-
 रूपं प्रज्ञारूपमत्यसृजतातिज्ञेनासृजत सृष्टवान् । त-
 किं पुनस्तद्यसृष्टं च च त्रियजातिसृष्टिभेदेन प्रदर्शयति ।
 यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवता देवेषु चचाषीति जात्या-
 ख्यायां पक्षे वज्रवचनस्मरणशक्तिवज्रत्वाद्वा भेदोपचारेण
 वज्रवचनं । कानि पुनस्तानीत्याह । तत्राभिधिका एव विभे-
 दतो निर्दिशन्ते । इन्द्रो देवानां राजा । वरुणो आदशां ।
 सोमो प्राज्ञाणानां । रुद्रः पशूनां । पर्जन्यो विद्युदादीनां ।
 यमः पितृणां । मृत्युरोगादीनां । ईशानो भासामित्येवमा-
 दीनि देवेषु चचाषि । तदन्विन्द्रादिचतुर्देवताधिष्ठितानि

षा० कथं तर्हि तस्य कर्म्मगुणसामर्थ्याद्विद्वित्त्वात्तस्य समनन्त-
 रवाक्यं चाचष्टे । तदिति । तदेव वज्रमाकाङ्क्षादारा स्यसृजति ।
 किं पुनरिति । एता चेत् क्षत्रजातिः सृष्टा कथं तर्हि बान्येता-
 नीति वज्रशक्तिरित्याह । तस्यशक्तिभेदेनेति । क्षत्रजातेरेकत्वात्
 कथं चचाषीति वज्रवचनमित्याह । आत्माख्यायामेकस्मिन् वज्र-
 वचनमन्यतरस्यां (पां १।२।५८) इति स्मृतिमात्रित्याह । जातीति ।
 वज्रशक्तिर्वास्तवमाह । चक्षीति । तासां वज्रत्वाज्जातेषु तदभेदात्
 तत्रापि भेदमुपचर्य वज्रशक्तिरित्यर्थः । चचाषीति वज्रवचनमिति

* निमित्त इति पाठान्तरः ।

उ० तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियः
मधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति
सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्बल १

भा० मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंधानि पुरूरवःप्रसृतीनि सृष्टा-
न्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थं एव हि देवक्षत्रमर्गः प्रसृतः ॥
यस्माद्ब्राह्मणतिग्रयेन सृष्टं क्षत्रं तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति
ब्राह्मणजातेरपि नियन्तु । तस्माद्ब्राह्मणः कारणभूतः
क्षत्रियस्य क्षत्रियमधस्ताद्भवस्वितः समुपरिस्वितमुपास्ते ॥
राजसूये । क्षत्र एव तदात्मीयं यन्नः स्थातिरूपं ब्रह्मेति
दधाति स्थापयति । राजसूयाभिविक्रानामन्धां स्थितेन
राज्ञाऽऽमन्वितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक् पुनस्तं प्रत्याह त्वं
राजन् ब्रह्मासीति । तदेतदभिधीयते क्षत्र एव तद्यशो
दधातीति । सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव यद्बल ॥

आ० सम्बन्धः । तेषां विशेषतो ग्रहणं क्षत्रस्योत्तमत्वं स्थापयितुमिति
मन्वानः सन्नाह । काणि पुनरित्यादिना ॥ ननु किमिति देवेषु
क्षत्रसृष्टिरुच्यते । ब्राह्मणस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यासिद्धार्थं मनुष्येभ्येव
तत्सृष्टिरुपदेष्टव्येत्याशङ्गाह । तदन्विति । तथापि विक्रिता
सृष्टिर्मुखतो वक्तव्येत्याशङ्कोपिोद्गतोऽयमिवाह । तदर्थं इति ।
तस्मादित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्ष-
हेतुन्तरमाह । तस्मादिति ॥ ब्रह्मेति प्रसिद्धं ब्राह्मणस्यमिति
यावत् । उक्तमेव प्रपद्यति । राजसूयेति ॥ आसन्धां मन्वि-
क्षायां । क्षत्रेक्षकीयंयन्नः समर्पयतो ब्राह्मणस्य निम्बर्षमाशङ्गाह ।
सैवेति ।

उ० तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मेवा-
 क्षत उपनित्रयति स्वां योनिं य उ एनं
 हिनस्ति स्वां स योनिमृच्छति स पापीयान्
 भवति यथा त्रेयांश्च-सं हिं-सित्वा ॥११॥

भा० तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं
 गच्छत्याप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेवान्ततोऽप्ये कर्षपरि-
 समाप्तावुपनित्रयति स्वां योनिं पुरोहितं निधत्त इत्यर्थः ॥
 यस्तु पुनर्वशाभिमानात्स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य
 उ एनं हिनस्ति न्यगभावेन पश्यति स्वामात्मीयामेव स
 योनिमृच्छति स्वं प्रभवं विच्छिनत्ति विनाशयति । स
 एतत्कृत्वा पापीयान् पापतरो भवति । पूर्वमपि चत्रियः
 पाप एव । क्रूरत्वादात्मप्रसवहिंसया सुतरां । यथा लोके
 त्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति
 तद्वत् ॥११॥

आ० तयोर्ब्राह्मणत्वस्य तुल्यत्वात्कुतोऽवान्तरभेदः । अत्रमपि क्रतुकाणे
 ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्याशङ्काह । तस्मादिति । अत्रस्य ब्रह्माभिभवे
 दोषश्रवणाच्च तस्य तदपेक्षया तद्गुणत्वमित्याह । यश्चिति । प्रमा-
 दादपि वस्तुमुशब्दः । य एनं हिनस्तीति प्रतीकग्रहणं । यस्तु
 पुनरित्यादित्याख्यानमिति भेदः । ईयस्तुनस्तारवर्धस्य प्रयोगे हेतु-
 माह । पूर्वमपीति । ब्राह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन
 बुद्धावावोपयति । यथेति । ११ ॥

उ० स नैव व्यभवत् स विश्वमसृजत यान्येतानि
देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा
आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥

स नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणभियं वै

भा० चने इष्टेऽपि स नैव व्यभवत् कर्कशे ब्रह्म । तथा न
व्यभवद्विज्ञोपार्जयितुरभावात् । स विश्वमसृजत कर्कशा-
धनविज्ञोपार्जनाय । कः पुनरसौ विट् । यान्येताति देवजा-
तानि स्वार्थे निष्ठा । य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । गणशो
गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते गणप्राया हि विश्वः । प्रायेण
रुद्रता हि विज्ञोपार्जने समर्थाः नैकैकशः । वसवोऽष्ट-
सङ्घो गणस्तथैकादशरुद्राः द्वादशादित्याः त्रिंशदेवा-
स्तद्योद्ग विश्वावा अपत्यानि सर्वे वा देवा मरुतः सप्त
सप्त गणाः ॥ १२ ॥

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्ण-
मसृजत शूद्र एव शौद्रः स्वार्थे वृद्धिः कः पुनरसौ

भा० कर्तुर्ग्राह्यस्य नियन्तुश्च क्षत्रियस्य इष्टत्वात्किमुत्तरेवेत्या-
शङ्काह । क्षत्र इति । तस्यापष्टे । कर्कश इति । ब्रह्म ब्राह्म-
णोऽस्मिन्नभिमानो पुंसवः तथा क्षत्रसर्गात्पुर्णमिवेति यावत् ।
कथं तर्हि सौमिकसामर्थ्यसम्पादनद्वारा कर्मानुष्ठानमत-
प्राह । स विश्वमिति ॥ देवजातानीत्यत्र तत्कारो निष्ठा गणं
गणं कृत्वा किमित्वाख्यानं विश्वमित्वाशङ्काह । ब्रह्मेति ॥ विश्वां
समुदायप्रधानत्वमद्यापि प्रत्यक्षमित्वाह । प्रायेणेति ॥ १२ ॥

कर्तुं याजयिष्ट धनार्जयिष्ट्वां इष्टत्वात् कृतं वर्णान्तरवृत्त्ये-
त्याशङ्काह । स परिचारकेति । शौद्रं वर्णमसृजतत्वेत्तौकारो

उ० पूषेयः५ हीदः५ सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥
 स नैव व्यभवत्क्षेत्रोऽयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदे-
 तत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्दर्भस्तस्माद्दर्भोत्परं नास्त्यथो
 अबलीयान् बलीयाः५-समाशः५सते धर्मेण यथा

भा० शूद्रो वर्षो यः सृष्टः । पूषणं पुष्यतीति पूषाकः । कः
 पुनरथो पूषेति विशेषतस्तस्मिर्दिशति । इयं पृथिवी पूषा ।
 स्वयमेव निर्व्वचनमाह । इयं हीदं सर्वं पुष्यति पुष्याति
 यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥

स चतुरः सृष्टापि वर्षास्यैव व्यभवदुपत्तात्क्षत्रस्यानि-
 यताश्रया तच्छ्रेयोऽरूपमत्यसृजत । किं तद्दर्भं तदेत-
 श्च्रेयोऽरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तु उपा-
 दयुगं यद्दर्भो यो धर्मस्तस्मात्क्षत्रस्यापि नियन्तुत्वाद्दर्भा-
 त्परं नास्ति । तेन हि नियम्यन्ते सर्वे तत्कथमित्युच्यते । अथो
 अथस्यवक्षीयास्तुर्बलतरो बलीयांसमात्मनो बलवन्तर-

भा० वृद्धिः । पुष्यतीति पुषेत्पुष्यत्वात्प्रस्थानवकाशत्वमाश्रयाह ।
 विशेषत इति ॥ पूषण्स्वर्यान्तरे प्रसिद्धत्वात् कथं पृथिव्यां
 वृत्तिरित्याश्रयाह । स्वयमेवेति ॥ १३ ॥

ननु चातुर्व्वर्ण्ये वृष्टे तावत्तैव कर्मानुष्ठानसिद्धेरकं धर्मवृष्ट्ये-
 त्यत आह । स चतुर इति । अनियताश्रया नियामकाभावे
 तस्यानियतत्वसम्भावनेति यावत् । तच्छब्दः स्वयुत्रक्षत्रविषयः ॥
 कुतो धर्मस्य सर्वनियन्तृत्वं क्षत्रस्यैव तत्प्रसिद्धेरित्याह । तत्क-
 थमिति । अनुभवमनुवृत्त्य परिहरति । उच्यत इत्यादिना ॥
 तदेवोदाहरति । यथेति ॥ राज्ञा स्पृष्टमान इति शेषः ॥
 धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियन्तृत्वे सत्त्वादभिन्नत्वे हेत्वन्तरमाह ।

उ० राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्रस्मात् सत्यं
वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं
वदतीत्येतद्वैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥

भा० मयाशंसते कामयते जेतुं धर्मैण बलेन । यथा लोके राज्ञा
सर्व्वबलवत्तमेनापि कुटुम्बिकः । एवं तस्मात् सिद्धं धर्मैक
सर्व्वबलवत्तरत्वात्सर्व्वनियन्तृत्वं । यो वै स धर्मो व्यवहार-
सप्तलो लौकिकैर्बवन्नियमाणः सत्यं वै तत्सत्यमिति
यथाशास्त्रार्थता स एवानुष्ठीयमानो धर्मानामा भवति ।
शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति । यस्मादेवं तस्मा-
त्सत्यं यथा शास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था
उभयविवेकज्ञाः । धर्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं
वदतीति । तथा विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं
वदन्तमाहुः सत्यं वदति शास्त्रादनपेतं वदतीत्येतद्यदुक्त-
मुभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानञ्च तद्वर्णं एव भवति । तस्मात्

आ० यो वा इति ॥ कथं धर्मस्य सत्त्वं । स हि पुरुषधर्मो वचनधर्मः ।
सत्यत्वमित्यवान्तरभेदादित्याशङ्क्याह । स एवेति ॥ यथोक्ते विवेके
लोकप्रसिद्धिं प्रमादयति । यस्मादिति ॥ उभयशब्दे धर्मसत्त्ववि-
षयो धर्मं वदतीत्येतदेवं विभजते । प्रसिद्धमिति ॥ यथा शास्त्रा-
नुसारेण वदन्तं धर्मं वदतीति तथा पूर्वोक्तवदन्वैपरीत्येन
धर्मं वदन्तं सत्त्वं वदतीत्याहुर्इति योजना ॥ धर्ममेव आचष्टे ।
लौकिकमिति ॥ सत्त्वं वदन्तीत्येतदेव स्पुटयति । शास्त्रादिति ॥
कार्यकारणभावेनाग्योरेकत्वमुपसंहरति । यदुक्तमिति ॥
शास्त्रार्थसंग्रहे शिष्टव्यवहारान्निश्चयः । यथा यववदाहृदि-
शब्देषु धर्मसंग्रहेषु तु शास्त्रार्थवशात्निश्चयः । यथा चैकवन्द-

उ० तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रस्तदग्निनेव देवेषु ब्रह्मा-
भवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः

भा० स धर्मो ज्ञानानुष्ठानस्यैवः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्वानेव
निश्चयमिति । तस्मात् स चक्ष्णोश्च चक्ष्णोश्च चक्ष्णोश्च चक्ष्णोश्च
ऽविदांश्च द्विजेष्वनुष्ठानाय ब्रह्मचक्षुर्विद् शूद्र निमित्तवि-
शेषमभिमन्यते । तानि च निश्चयत एव कर्माधिकार-
निमित्तानि ॥ १४ ॥

तदेतच्चातुर्वर्ण्यं ब्रह्म ब्रह्म विद् शूद्र इत्युत्तरार्थं
उपसंहारो यत्तच्छब्दं ब्रह्म तदग्निनेव नाम्नेन रूपेण देवेषु ।
ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवद्ब्राह्मणो । ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु
ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य चक्षियेण
क्षत्रियोऽभवदित्थादिदेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण

आ० नादिशुदासेनाभिहोत्रादावता हेतुहेतुमद्भावादुभयोरैक्यमिति
भावः ॥ धर्मस्य सत्त्वात्तदेवैव चक्षितमाह । तस्मादिति ॥
तस्य सर्वनियन्तरेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । तस्मात्
इति ॥ तर्हि यद्येकं धर्मवशादेव कर्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णाश्रमा-
भिमानस्याकिञ्चित्करत्नमित्याशङ्क्याह । अत इति ॥ धार्मिक-
त्वाद्यभिमानो ब्राह्मणत्वाद्यभिमानं पुरोधायानुष्ठापकक्षित्त-
भिमानोऽपि तथैवाभिमानान्तरं पुरस्कर्त्तानुष्ठापयेदित्याशङ्क्याह ।
तानि चेति ॥ १४ ॥

न खल्विदुषो धार्मिकस्य ब्राह्मण्यदिषु निमित्तेषु सत्यु
कर्म्मप्रकृतौ निमित्तान्तरमपेक्षते प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ पुन-
रुक्तवैयर्थ्यमाशङ्क्योक्तं । उत्तरार्थं इति । पूर्वत्र देवेषु दक्षितस्य
वर्षविभागस्य मनुष्येषुत्तरयज्ञयोजनार्थं इति यावत् ॥ ब्रह्मवर्ष-
चतुष्टयनिवृत्तवान्तरविभागेमभिधानुसारभते । यत्तदिति ॥

उ० शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ने
ब्राह्मणे मनुष्येघेताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत्

भा० शूद्रः । यस्मात् क्षत्रादिषु विकारापन्नमग्नौ ब्राह्मण एव
चाविकृतं सृष्टं ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं
कर्माफलमिच्छन्त्यग्निसम्बद्धं कर्म ह्येत्यर्थः । तदर्थमेव हि
तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं । तस्मात्तस्मि-
न्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयत इत्येतदुपपन्नं ब्राह्मणे
मनुष्येषु । मनुष्याणां मध्ये कर्माफलेच्छायां गान्ध्यादि-
निमित्तक्रियापेक्षा किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिसम्भे-
नैव पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धि-
स्तत्रैवान्ध्यादिसम्बन्धक्रियापेक्षा । स्वतेसु जप्येनैव तु संसिद्धे-

षा० गान्धेन देवान्तरस्वरूपेण क्षत्रादिविकारमन्तरेणेति यावत् । वि-
कारान्तरमग्निब्राह्मणकक्षयं । क्षत्रियेभ्योश्च विवक्षितमर्थमाह ।
इन्द्रादिदेवताधिष्ठित इति । वैश्वेनेति वस्त्राद्यधिष्ठितत्वं । शूद्रे-
णेति पूषाधिष्ठितत्वं । अग्न्यादिभावमापन्नस्य क्षत्रादिभावो न तु
क्षत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण ब्रह्मणो विव-
क्षितत्वाविकृतत्वमग्निब्राह्मणकृत्यर्थमुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि
व्यापद्ये । यस्मादिति । यथोक्तप्रार्थनया न्यायत्वं साधयति । तदर्थ-
मेवेति । कर्म फलदानार्थमिति यावत् । मनुष्याणां मध्ये कर्मपि
मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामधिकरणसम्बन्धदानभावेना-
वस्थिताग्नीन्द्रादिनिमित्तक्रियापेक्षा नास्ति किन्तु ब्राह्मणजाति-
प्राप्तिमात्रेण तत्सम्बद्धं जप्यादि कर्मावश्यम्भावीति तन्मात्रेण
पुरुषार्थः सिध्यतीति प्रतीकग्रहणपूर्वकमाह । मनुष्यायामिति ।
कुत्र तर्हि यथोक्तक्रियापेक्षेति तत्राह । यत्र त्विति । देवानां
मध्येऽग्निसम्बन्धमेव कर्म कृत्वा पुरुषार्थकाभो मनुष्याणां मध्ये तु

भा० द्वाद्वाष्टा नाम संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यात्सौत्रो ब्राह्मण उच्यते इति । पारिव्राज्यदर्शनाच्च । तस्माद्ब्राह्मणस्य एव मनुष्येषु लोकं कर्माफलमिच्छन्ति । यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्माकर्माधिकरणरूपाभ्यां यत्सद्यु ब्रह्मसाक्षाद्भवत् ॥

अत्र तु परमात्मलोकमग्री ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित् । तदसत् । अविद्याधिकारे कर्माधिकारार्थं वर्षविभागस्य प्रसूतत्वात्परेण च विशेषणात् । यदि ह्यत्र लोकशब्देन पर एवात्मोच्येत परेषु विशेषणमनर्थकं स्यात्सं लोकमदृष्टेति । स्वलोकव्यतिरिक्तस्येदम्वधीनतया प्रार्थ्यमाणः प्रकृतो लोकज्ञतः स्वमिति युक्तं विशेषणं प्रकृतपरलोकनिवृत्त्य-

षा० ब्राह्मणप्रयुक्तजप्यादिमात्रेण तत्प्राप्तिरित्यत्र प्रमाद्यमाह । कृते-
 खेति । जप्यग्रहं जातिमात्रमयुक्तकर्मापक्षकार्थं । अन्व-
 दधिसम्बद्धं कर्म ॥ कोऽयं ब्राह्मणो नाम तत्राह । नैत्र इति ।
 सर्वेषु भूतेष्वभयप्रदो विशिष्टजातिमानिति यावत् ॥ ननु
 यथोक्तकृते ब्राह्मणप्रतिकर्ममात्रादभ्युदयकार्थेऽपि कुतस्ततो नि-
 श्रेयससिद्धिस्तत्राह । पारित्र ज्येति । ब्राह्मणो कृत्यायाच भिक्षा-
 चर्यं चरन्तीति ब्राह्मणस्य पारिव्राज्यं श्रूयते । तत्र सग्न्यासाद्ब्राह्मणः
 स्थानमिति ब्राह्मणसाधनं गन्वते । अतश्च ब्राह्मणजातिनिमित्तं
 लोकमिच्छन्तीति युक्तमित्यर्थः । ब्राह्मणो मनुष्यैस्त्वित्यर्थमुपसं-
 हरति । तस्मादिति ॥ हेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे । यस्मादिति ।

हिशब्दार्थो यस्मादित्युक्ते यत्सद्यु ब्रह्म तदेताभ्यां यस्मात्साक्षा-
 दभवत्तस्माद्भावेवेत्यादि युक्तमिति योजना । अग्री ऊत्वा ब्राह्म-
 णे च दत्त्वा परमात्मवक्ष्यं लोकमाप्तमिच्छन्तीति भर्तृप्रपञ्च-
 व्याख्यानमनुवदति । अत्रेति ॥ सप्तमी तस्मादित्यादिवाक्यविषया ।
 प्रकृतमाशोचनायां कर्माफलमिहलोकशब्दार्थो न परमात्मा

भा० र्थात्सत्त्वेन चाव्यभिचारात्परमात्मलोकस्य । अविद्याक-
 तानाच्च स्वत्वव्यभिचारात् । ब्रवीति च कर्माकृतानां व्यभि-
 चारं क्षीयत एवेति । ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्मार्याः । तच्च
 कर्म धर्माख्यं । सर्वानेव कर्त्तव्यतया नियन्मृपहृषार्थ-
 साधनं च । तस्मात्तेनैव चेत्कर्मणा खो लोकः परमात्मा-
 ख्योऽविदितोऽपि प्राप्यते किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत
 इत्यत आह ॥

आ० प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति । तदसदिति ॥ कर्माधिकारार्थं
 कर्मसु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ वाक्यश्लेषगतविशेषख-
 वशादपि कर्मस्यस्यैवात्र लोकशब्दवाच्यत्वमित्याह । परे च चेति ।
 तदेव प्रपञ्चयति । यदि हीति ॥ परपक्षे खमिति विशेष्यं
 व्यावर्थाभावात् घटते चेत्त्वत्पक्षेऽपि कथं तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।
 खलोकेति । परशब्देऽनात्मविषयः । ननु प्रकृते वाक्ये लोक-
 शब्देन परमात्मा बोध्यते चेदुत्तरवाक्येऽपि तेन नासावुच्येत
 विशेषाभावादित्याशङ्क्य विशेष्यसामर्थ्यान्नैवमित्याह । स्वत्वेन
 चेति । कर्मस्यैवविषयत्वेनापि विशेष्यत्वस्य नेतुं शक्यत्वात्
 विशेष्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह । अविद्येति । तेषां स्वरूपव्यभिचारे
 वाक्यश्लेषं प्रमादयति । ब्रवीति चेति । उत्तरवाक्यं व्यावर्था
 पूर्वपक्षमाह । ब्रह्मणेति । तत्पुनरचेतनमाकृष्टित्वरमित्या-
 शङ्क्याह । तच्चेति । सर्वैरेव वर्णैः स्वस्वकर्त्तव्यतया तान् प्रति
 नियन्मृ भूत्वेति योजना । तस्य पुमर्थोपायत्वप्रसिद्धिमादाय फलि-
 तमाह । तस्मादिति । अविदितोऽपीति ह्येदः । देवतामुखाकर्म
 मुक्तिहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षेपमुत्तरवाक्यमुत्थापयति । अत
 आहिति ।

उ० अथ यो ह वा अस्मात्सोकात्स्वं लौकमदृष्ट्वा प्रैति
स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूतो

भा० अथेति पूर्वपक्षविनिवृत्त्यर्थः । यः कश्चित् ह वै अस्मात्सां-
सारिकात् पिण्डग्रहणसङ्घादविद्याकामकर्महेतुकाद-
न्यधीनकर्माभिमानतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्माभि-
मानितया वा आगन्तुकादस्वरूपभृताज्ञोकात्सं लोकमा-
त्माख्यमात्मत्वेनाद्यभिचारित्वाद्दृष्ट्वाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रैति
चिद्यते । स यद्यपि स्रो लोकोऽविदितोऽविद्यया व्यव-
हितोऽस्व इवाज्ञात एनं सञ्ज्ञापूरण इव लौकिक आत्मा
न भुनक्ति न पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन ।
यथा च लोके वेदोऽननूतोऽनधीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन
न भुनक्त्यन्यथा लौकिकं कृत्यादि कर्माकृतं स्वात्मनान-

भा० आनादेव मुक्तिर्न कर्मयोग्यागमप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः ।
तत्र निमित्तमुपादानश्चेति द्वयं सङ्घियति । अविद्येति । निमित्तं
विद्येति । अग्न्यधीनेति । आत्माख्यस्य लोकस्य सत्त्वे हेतु-
माह । आत्मत्वेनेति । अहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्टेति सम्बन्धः ॥ यः
परमात्मानमविदित्वैव चिद्यते तमेनं परमात्मानं पालयतीति
बोधिना । परमात्मनः स्वरूपत्वादविदितस्यापि पालयित्वं
स्यादित्याहञ्ज्ञाह । स यद्यपीति । लोकशब्दादुपरिष्ठात्तत्तथापीति
प्रत्यर्थं । अविदित इत्यस्य आत्मानमविद्ययेत्यादि । परमा-
त्माख्यो लोको नाज्ञातो भुनक्तीत्यत्र कर्मफलभूतं लोकवैधर्म्यं
दृष्टान्ततया दर्शयति । अन्व इति ॥ अज्ञातस्यापालयित्वे
साधर्म्यदृष्टान्तमाह । सञ्ज्ञेति । तथा लौकिको दग्धो दग्धो
ऽस्मीत्यज्ञातो न शोकादिनिवर्त्तनेनात्मानं भुनक्ति तथा पर-
मात्मापीत्यर्थः ॥ तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे । यथाचे-

उ० ऽन्यद्वा कर्मीकृतं यदिह वा अप्यनेवंविद्
महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयत

भा० भिव्यञ्चितमात्मीयफलप्रदानेन भुग्नत्वेवमात्मा खो लोकः
खेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यञ्चितोऽविद्यादिप्रहाणेन
न भुग्नत्वेव । ननु किं खलोकदर्शननिमित्तपरिपासनेन
कर्मणः फलप्राप्तिभ्रौव्यादिष्टफलनिमित्तस्य च कर्मणो
वाऽऽख्यात्तन्निमित्तं पासनमन्त्रं भविष्यति । तन्न । कृतस्य
क्षयवत्त्वादित्येतदाह । यदि ह वै संसारेऽद्भुतवत्कश्चिन्म-
हात्माप्यनेवंवित् खं लोकं यद्योक्तेन विधिना विदाम्मह-
द्ब्रह्ममेधादि पुण्यं कर्मैष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोत्य-
नेनैवानन्दं मम भविष्यतीति । तत्कर्म ह अस्याविद्याव-
तोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात्प्रदर्शनविभ्रमोद्भूतविभ्रति-
वदन्ततोऽन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव । तत्कारणयोर-

आ० त्वादिना । अविद्यादीत्यादिशब्देन तदुत्थं सर्वं सङ्गच्छते ॥ यदि-
हेत्यादिवाक्यापीद्यस्योद्यमुत्थापयति । न चेति ॥ तन्वनिष्टफल-
निमित्तस्यापि कर्मणः प्राप्तिभ्रौव्यात्प्रथं कर्मणो मोक्षः सेत्स्यति
तत्राह । इष्टेति । वाऽऽख्यमन्त्रमेधादिकर्मणो महत्तरत्वं तद्वि-
दुरितमभिभूय मोक्षमेव सम्पादयिष्यतीत्यर्थः ॥ यत्कृतं तद-
नित्यमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति । तन्नेत्यादिना ॥ सप्तम्यर्थः
संसार इति निपातार्थं कथयति । अद्भुतवदिति ॥

अनेवंविधं व्याकरोति । खं लोकमिति । यद्योक्ते विधिर-
न्वयव्यतिरेकादिः ॥ पुण्यकर्मैष्टेषु दुरितप्रसक्तिं निवारयति ।
नैरन्तर्येणेति ॥ तथा पुण्यं सच्चिन्वतोऽभिप्रायमाह । अनेनेति ॥
प्रक्रान्तयच्छब्दापेक्षितं कथयति । तत्कर्मिति ॥ प्रागुक्तन्याया-

उ० एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव
लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते

भा० विद्याकामयोश्चलत्वात्कृतञ्चयन्नौब्योपपत्तिस्तस्मान्न पुण्यक-
र्मफलपावनानन्याशास्त्रेव । अत आत्मानमेव खं लोकं ।
आत्मानमिति खं लोकमित्यस्मिन्नर्थे खं लोकमिति प्रकृत-
त्वादिह च खञ्जब्दस्याप्रयोगादुपासीत । स च आत्मानमेव
लोकमुपास्ते । तस्य किमित्युच्यते । न हास्य कर्म क्षीयते ।
कर्मभावादेवेति नित्यानुवादः । यथाऽविदुषः कर्म-
चयलक्षणं संसारदुःखं सन्ततमेव । न तथा तदस्य विद्यत
इत्यर्थः । मिथिज्ञायां प्रदीप्तायां न मे दहति किञ्चनेति
यदत् । स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषोऽविद्यासंयोगात्कर्मैव
न क्षीयत इत्यपरे वर्णयन्ति । लोकशब्दार्थञ्च कर्म-

आ० शोती निपातः । कारञ्चरूपेण कार्यस्य भ्रुवत्वमाशङ्क्याह । तत्कार-
ण्येति । मुक्तिरनित्यत्वदोषसमाधिस्तर्हि केन प्रकारेण
स्यादित्याशङ्क्याह । अत इति । आत्मशब्दार्थमाह । खं लोक-
मिति । तदेव स्पुटयति । आत्मानमिति । आत्मशब्दस्य प्रकृत-
खलोकविषयत्वे हेत्वन्तरमाह । इह चेति । प्रयोगे तु
पुनश्चिन्तितभयान्तरविषयत्वमपि स्यादित्यर्थः । विद्याफलमा-
काङ्क्षाद्वारा निक्षिपति । स य इति । कर्मफलस्य क्षयित्वमुक्त्वा
कर्मयोऽक्षयत्वं वदतो व्याहृतिमाशङ्क्याह । कर्मैति ॥ वाक्यस्य
विवक्षितमर्थवैधर्म्यं दृष्टान्तेन व्याचष्टे । यथेति । अविदुष इति
हेदः ॥ कर्मक्षयोऽपि वा विदुषो दुःखाभावे दृष्टान्तमाह ।
मिथिज्ञायामिति । आत्मानमित्यादि केवलघ्नानाम्मुक्तिरित्येवं-
परतया व्याख्यातं । सम्प्रति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामुत्थापयति ।

भा० समवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किलौको व्याहृतावस्थः
 कर्माश्रयो लोको हिरण्यगर्भास्थस्तं कर्मसमवायिनं
 लोकं व्याहृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परि-
 छिन्नकर्मात्मदर्शिनः कर्म चीयते । तमेव कर्मसमवा-
 यिनं लोकमव्याहृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तुपास्ते
 तस्यापरिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्य च कर्म न चीयत
 इति । भवतीयं शोभना कल्पना न तु श्रौती । स्वलोक-
 शब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् ॥

आ० स्वात्मैति ॥ आत्मलोकोपासकस्य कर्माभावे कथं तदक्षयवाचो
 युक्तिरित्याशङ्क्य कर्माभावस्यासिद्धिमभिसन्धाय कर्मसाध्यं
 लोकं व्याहृताव्याहृतरूपेण भिनत्ति । लोकशब्दार्थश्चति । शौत्से-
 द्दिकी कल्पना न तु श्रौतीति वक्तुं किञ्चेत्युक्तं ॥ तत्राद्यंलोकशब्दा-
 र्थमनूद्य तदुपासकस्य दोषमाह । एक इति । परिच्छिन्नः कर्मात्मा
 तस्याधो व्याहृतावस्थो लोकस्तस्मिन्नहङ्गोपासकस्येति यावत् ।
 किलशब्दस्तु पूर्ववत् । द्वितीयं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य
 काभं दर्शयति । तमेवेति । यथा कुण्डलादेरन्तर्बहिरन्वेषयो
 सुवर्णातिरिक्तरूपानुपलम्भान्तरूपेणास्य नित्यत्वं । तथा कर्मसाध्यं
 हिरण्यगर्भादिलोकं कार्यत्वादव्याहृतं कारणमेवेत्यङ्गीकृत्य यस्त-
 स्मिन्नहङ्गोपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्मसाध्यलोकलोकोपासकत्वा-
 द्ब्रह्मविच्यं कर्मित्वञ्च घटते । तस्य स्वस्यात्मैव कर्म । तेन तस्य तत्र
 चीयते । यः पुनरद्वैतावस्थामुपास्ते तस्यात्मैव कर्म भवतीति
 हि भर्तृप्रपञ्चैवक्तमित्यर्थः ॥ आत्मानमित्यादि समुच्चयपरमिति
 प्राप्तं पक्षं प्रत्याह । भवतीति ॥ श्रौतत्वाभावे हेतुमाह । स्वलो-
 केति । स्वं लोकमदद्वैतञ्च स्वलोकशब्देन परस्य प्रकृतस्यात्मान-
 मेवेत्यत्र प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रियापरिहारार्थमुक्तत्वात्तत्र लोक-
 द्वैविध्यकल्पना युक्तित्यर्थः ।

उ० अस्माद्धेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते । १५१

भा० खं लोकमिति प्रस्तुत्य खशब्दं विद्यायात्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र कर्मसमवायिलोककल्पनाया अगवसर एव । परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणाद्येषां नोऽयमात्मानं लोक इति पुन्र्णकर्मपरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विश्विनष्टि अयमात्मानो लोक इति । न हास्य केन च न कर्मणा लोको मीयते एषोऽस्य परमलोक इति च । तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता । इहापि खं लोकमिति विशेषणदर्शनादस्मात्कामयत इत्ययुक्तमिति चेदिह खो लोकः परमात्मा तदुपासनात् स एव भवतीति स्थिते यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मानः

व्या० लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेतुन्तरमाह । खं लोकमिति । यथा लोकस्य खशब्दार्थो विशेषणं तथात्मानमित्यत्र खशब्दपर्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते न च कर्मफलस्य मुख्यमात्मत्वमते लोकशब्दोऽत्र परमात्मैवेत्यर्थः । प्रकरणादिशेषबाध सिद्धमर्थं दर्शयति । तच्चेति । परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेतुन्तरमाह । परेणेति । उत्तरमेव प्रपञ्चयति । पुञ्जेति । अथ परेषु वाक्येषु परमात्मा लोकशब्दार्थः । प्रकृते तु कर्मफलमिति व्यवस्थेति चेन्नैवमेकवाक्यत्वसम्भवे तद्भेदस्यान्यायत्वादित्याह । तैरिति । एकवाक्यत्वसम्भावनामेव दर्शयति । इहापीति । यथोत्तरात्मादिशब्देन लोको विशेषितस्तथात्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देन विशिष्यते । पूर्ववाक्ये च खं लोकमदृशेति खशब्देनात्मवाचिना तस्य विशेषणं दृश्यते । तथा च पूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रकरणेन परस्य लोकशब्दार्थत्वमयुक्तं लिङ्गविरोधादिति चोदयति । अस्मादिति । तदेव विदुषोति । इहेत्यादिना । अर्थवादखं लिङ्गं

भा० सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न । खलोकोपासनस्तुतिपरत्वात्सस्मादेव लोकात्मव्यभिष्टं सम्पद्यत इत्यर्थो नान्यदतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात् । आत्मतः प्राण आत्मत आशा इत्यादि श्रुत्यन्तरेण । यथा सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्ववद्यदि हि पर एवात्मा सम्पद्यते तदा युक्तोऽस्माद्धेवात्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः खस्मादेव प्रकृतात्मनो लोकादित्येवमर्थः । अन्यथाऽव्याकृतावस्थात्कर्षणो लोकादिति सविशेषणमवच्छेत् । प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च । न ह्यस्मिन् प्रकृते विशेषितेऽश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते ॥ १५ ॥

आ० न प्रकरणाद्भवदिति मत्वा समाधत्ते । नेत्यादिना ॥ स्तुतिमेव स्पष्टयति । खस्मादेवेति । लोकाच्छातादिति शेषः । यथाह्यान्वोग्ये स्तुत्यर्थमात्मनः खट्वत्वमुच्यते तथाप्राप्यात्मलोकं स्तुतु-मेतन्फलवचनमित्याह । आत्मत इति ॥ भवतु वा माभूदस्माद्धेवेत्यादिरर्थवादस्तथापि तस्य सर्वात्मत्वप्रदर्शनार्थत्वाद्युक्तमत्र लोकशब्देन परमात्मग्रहणमित्याह ॥ सर्वात्मेति । तस्मात्तत्सर्वमभवदिति वाक्यं दृष्टान्तयति । पूर्ववदिति ॥ किञ्चात्मशब्दस्य त्रिधा परिच्छेदश्रुत्यार्थवाचिताया यच्चाप्रोतीत्यादिन्यायेन सिद्धत्वात्तस्माननाधिकरणलोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात्परस्यैवात्र लोकत्वमित्याह । यदि हीति ॥ किञ्च यदि लोकशब्देन परं हित्वा र्थान्तरमुच्यते तदा सविशेषणं वाक्यं स्यादन्यथा खं लोकमिति प्रकृतपरमात्मलोकस्य त्वत्पक्षेऽनन्तरोक्तब्रह्मलोकस्य व्यावृत्तयोगात् । न चात्र सविशेषणं वाक्यं दृष्टमतः खलोकमिति प्रकृतः परमात्मैवात्मा-चापि लोक इत्याह । अन्यथेति ॥ विशेषणं विनैवास्मादित्यत्र परा-पराभ्यामर्थान्तरं त्रिं न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ खं लोकमिति प्रकृते परमात्मन्यात्मनमेवेति विशेषिते चाव्याकृतावस्थापरापरा-भ्यामन्तरावस्था न प्रतिपत्तुं शक्यते तस्याः श्रुतत्वाभावादित्यर्थः ॥ १५ ॥

उ० अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति

भा० अथो अयं वा आत्मा अत्राविदान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मैष नियम्यमानो देवादि कर्मकर्त्तव्यतया पशुवत्य-
रतन्त्र इत्युक्तं । कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्त्तव्यतया पशुवत्यरतन्त्रो भवति । के वा ते देवादयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति । अथो इत्ययं वाक्योपन्यासार्थः । अयं चः प्रकृतो गृही कर्माधिकृतो ऽविदाञ्छरीरेन्द्रियसङ्घातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्म-
भिरुपकारित्वात् । कौः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूत-
विशेषाणां लोक इत्युच्यते । स गृही यज्जुहोति यद्यजते । यागो देवतामुद्दिश्य स्वल्पपरित्यागः । स एवासेचनाव-
धिको होमस्तेन होमयागलक्षणैः कर्मणावश्यकर्त्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्यरतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकोऽथ यदनु-

आ० कश्चिद्विद्वान्तरमवतार्य उत्तमनूद्याकाङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यमाह । अथो इत्यादिना । अचेत्यविद्यावस्थापूर्वग्रन्थो वा गृह्यते ॥ अपि-
यर्थ्यायस्याथोशब्दस्यासङ्गतिमाशङ्क्य व्याकरोति । अथो इतीति ॥ परस्यापि प्रकृतत्वात्ततो विशिनष्टि । गृहीति । गृहित्वे हेतुरवि-
द्वानित्यादिरितरपर्युदासार्थं कर्माधिकृत इत्युक्तं ॥ कथमुक्त-
स्यात्मनः सर्वभोग्यतेत्याशङ्क्याह । सर्वेषामिति ॥ तदेव प्रश्नद्वारा

उ० यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वा-
सयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणां अथ
यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य
गृहेषु आपदावयाऽस्यापिपीलिकाभ्य उपजी-

भा० ब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहस्तेन च्छीणां लोकोऽथ यत्पि-
तृभ्यो निपृणति प्रयच्छति पिण्डोदकादि । यच्च प्रजामि-
च्छते प्रजार्थमुद्यमं करोतीच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था प्रजा-
श्चोत्पादयतीत्यर्थः । तेन कर्मणावश्यकर्तव्यत्वेन पितृणां
लोकः पितृणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः । अथ यन्मनुष्यान्
वासयते भृशुदकादिदानेन गृहे यच्च तेभ्यो वसज्ञोऽवसज्ञो
वार्थिभ्योऽन्नं ददाति तेन मनुष्याणां ॥ अथ यत्पशु-
भ्यस्तृणोदकं विन्दति लभयति तेन पशूनां यदस्य
गृहेषु आपदावयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलि-
भाण्डच्छालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोको यस्मादयमे-
तानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्माद्यथाह

आ० प्रकटयति । कैः पुनरिति ॥ यजति जुहोत्योस्त्यागार्थत्वेनाविशेषा-
त्युपकृतिमाशङ्क्य यजतिश्चोदना त्रयदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थ-
त्वादिति न्यायेनाह । याग इति । आसेचनं प्रक्षेपः । उक्तञ्च ।
जुहोतिरासेचनावधिकः स्यादिति । यथोक्तहोमादिभिर्देवादीन्
प्रत्युपकुर्वन्ते गृहियोऽविद्यया प्रतिबन्धसम्भवात्तदुपकारित्व-
व्यावृत्तिरित्याशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ पूर्वेषामथशब्दानाम-
भिप्रेतमर्थमनुद्य समनन्तरवाच्यमवतार्य तदर्थमाह । तस्मा-
दिति ॥ देवादीनां कर्माधिकारिणि कर्तृत्वादिपरिपालन-

उ० वस्ति तेन तेषां लोको यथाह वै स्वाय लोकायारि-
ष्टिमिच्छेदेवः हैवविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टि-
मिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमांसितं । १६ ।

भा० वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टिमविनाशं
स्वभावात्प्रच्युतिमिच्छेत्स्वस्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणा-
दिभिः सर्वतः परिपालयेदेवं ह एवंविदे सर्वभूत-
भोग्योऽहमनेन प्रकारेण मयाऽवश्यमृषिवत्प्रतिकर्त्तव्य-
मित्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्वाणि भूतानि देवा-
दीनि यथोक्तान्यरिष्टिमविनाशमिच्छन्ति स्वत्वाऽप्रच्युत्यै
सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिन इव पशून्सस्त्रादेषां तन्न
प्रियमित्युक्तं । तदै एतत्तदेतद्यथोक्तानां कर्मणामृण-
वदवश्यकर्त्तव्यत्वं पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं कर्त्तव्यतया
मीमांसितं विचारितञ्चावदानप्रकरणे ॥ १६ ॥

आ० मेव परिरक्षन्मिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तं स्मारयति । तस्मा-
दिति ॥ यथोक्तं कर्म कुर्वन् यद्यपि देवादीन् प्रत्युपकरोति
तथापि न तत्कर्मत्वमावश्यकं मानाभावादित्याशङ्क्याह । तद्वा
इति ॥ भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्म-
यज्ञश्चेत्त्वेवं पञ्च महायज्ञाः । ननु श्रुतमपि विचारं विना
नानुष्ठेयं । न हि ब्रह्मरोदनादि श्रुतमित्येवानुष्ठीयते तत्राह ।
मीमांसितमिति ॥ तदेतदवदयते यद्यजते स यदमौ जुष्टोतीत्या-
द्यवदानप्रकरणं । ऋयं ह वावजायते जायमानो योऽस्ती-
त्यादिनार्थवादेनेति शेषः ॥ १६ ॥

भा० आत्मैवेदमय आसीत् । ब्रह्मविदांश्चेत्तस्मात्प्रशुभा-
वात्कर्त्तव्यताबन्धनरूपात्प्रतिमुच्यते । केनायं कारितः
कर्मबन्धनाधिकारेऽवश इव प्रवर्त्तते न पुनस्तद्विमोक्षणे-
पाथे विद्याधिकार इति । ननूनं देवा रचन्तीति । वाढं ।
कर्मनाधिकारे स्वगोचराकूटानेव तेऽपि रचन्ति । अन्यथा
ह्यताभ्यामागमकृतनाशप्रसङ्गात् । न तु सामान्यपुरुषमात्रं
विशिष्टाधिकारानाकूढं तस्माद्भवितव्यं । तेन येन प्रेरितो-
ऽवश एव वह्निर्मुखीभवति स्वस्माहोकात् । नन्वाविद्या साऽ-
विद्यावान् हि वह्निर्मुखीभूतः प्रवर्त्तते । सापि नैव प्रव-
र्त्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्त्तकवीजत्वन्तु

आ० वाक्यान्तरमादाय व्याख्यातुं पातनिकां करोति । आत्मै-
वेत्यादिना ॥ कर्मैव बन्धनं तत्राधिकारोऽनुष्ठानं तस्मिन्निति
यावत् । विद्याधिकारस्तदुपाये अवगाढौ प्रवृत्तिसन्नेत्यर्थः ॥
यथोक्ताधिकारिणो देवादिभीरक्षयं प्रवृत्तिमार्गे नियमेन
प्रवर्त्तकमिति शङ्कते । गन्विति ॥ उक्तमङ्गीकरोति । वाढ-
मिति ॥ तर्हि प्रवर्त्तकान्तरं न वक्तव्यं तत्राह । कर्मनाधिकारेति ॥
कर्मसिद्धिकारेण स्वगोचरत्वं प्राप्तानेव देवादयोऽपि रचन्ति न
सर्वान्प्रमसाधारणं ब्रह्मचारिणमतोऽस्य कर्ममार्गे प्रवृत्तां देवा-
दिरक्षयस्याहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणो निवृत्तिं त्यक्त्वा प्रवृत्तिपरत्वपक्ष-
पाते कारणं वाच्यमित्यर्थः ॥ मनुष्यमात्रकर्मण्येव ते बलात्प्रवर्त्त-
यन्ति तेषामचिन्त्यशक्तित्वादित्वात्प्रक्षयाह । अन्यथेति ॥ स्वगोचर-
रूढानेवेत्येवकारस्य व्यावर्त्तयितीत्यति । न त्विति ॥ विशिष्टाधि-
कारो ऋहस्यानुष्ठेयकर्मसु ऋहस्यत्वेन स्वामित्वं तेन देवगो-
चरतामप्राप्तमित्यर्थः ॥ देवादिरक्षयस्याकारणत्वे फलित-
माह । तस्मादिति ॥ प्रत्यगविद्या यथोक्ताधिकारिणो नियमेन
प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरिति शङ्कते । गन्विति ॥ तदेव स्फुटयति ।

३. आत्मैवेदमय आसीदेक एव सोऽक्रामयत

भा० प्रतिपद्यतेऽन्धत्वमिव गर्त्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः । एवं तत्तर्हि
उच्यतां किं यत्प्रवृत्तिहेतुरिति । तदिहाभिधीयते । एषणा
कामः सः स्वाभाविक्यामविद्यायाञ्च वर्त्तमाना वासाः
प्रवर्त्तन्ते । पराञ्चः कामाननुयन्तीति काठकश्रुतौ । स्मृतौ च
काम एष इत्यादि । मानवे च सर्व्वा प्रवृत्तिः कामहेतुष्ये-
वेति । स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्शयत इहाध्यायपरिसमाप्तेः ॥

आत्मैवेदमय आसीत् । आत्मैव स्वाभाविकोऽविद्वान्
कार्यकरणसंघातसञ्चयो वर्षी अग्रे प्राग्द्वारसम्भवा-
दात्मैत्यभिधीयते तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं

आ० अविद्यारवानिति । तस्याः स्वरूपेण प्रवर्त्तकत्वं दूषयति । सापीति ॥
अविद्यायास्तर्हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकी कथमित्याशङ्क्य कारक-
कारकत्वेनेत्याह । प्रवर्त्तकेति ॥ सत्यन्यस्मिन् कारके कारकमेवा-
विद्याप्रवृत्तेरिति चेत्तत्राह । एवं तर्हीति ॥ उत्तरवाक्यमुत्त-
रत्वेनावतार्य तस्मिन् विवक्षितं प्रवर्त्तकं सङ्गृह्णति । तदिहा-
भिधीयत इति ॥ तत्रार्थतः श्रुत्यन्तरं संवादयति । स्वाभावि-
क्यामिति ॥ तत्रैव भगवतः सम्मतिमाह । स्मृतौ चेति ॥ अथ
केन प्रयुक्तोऽयमित्यादिप्रश्नस्योत्तरं काम एव क्रोध एव रजो-
गुणसमुद्भव इत्यादि ॥ अकामतः क्रिया कापि दृश्यते नेह कस्य-
चित् । यद्यजि कुर्वते जन्तुस्तत्कामस्य चेष्टितमिति वाक्यमा-
श्रित्याह । मानवे चेति ॥ दर्शितमिति श्रेयः । उत्तोऽर्थे दृती-
याध्यायश्रेयमपि प्रमाद्यति । स एषोऽर्थ इति ॥

एवं तात्पर्यमुक्त्वा प्रतीकमादाय पदानि व्याकरोति ।
आत्मैवेत्यादिना । वर्षी दिव्यत्वद्योतको ब्रह्मचारीति यावत् ॥
कथं तर्हि हेत्वभावे तस्य कामित्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह । जाया-

उ० जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म कुर्वीयेत्येतावान् वै कामो नेच्छेत्

भा० जायादिभेदरूपं नासीत् स एवैक आसीज्जायाद्येषणा
बीजभूताविद्यावानेक एवासीत्स्वाभाविक्या स्वात्मनि
कर्त्तादिकारकक्रियाफलात्मकताधारोपलक्षणया ऽविद्या-
वासनया वासितः । सोऽकामयत कामितवान् । कथं जाया
कर्ममाधिकारहेतुभूता मे मम कर्त्तुः स्यात्तथा विनाऽह-
मनधिहृत एव कर्ममप्यतः कर्ममाधिकारसम्पत्तये भवे-
ज्जाया । अथाहं प्रजायेथ प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येथ । अथ
वित्तं मे स्यात्कर्मसाधनं गवादिलक्षणमथाहमभ्युदयनिः
श्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां
लोकान् प्राप्नुयां तत्कर्म कुर्वीय । काम्यानि च पुत्रवि-
त्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान् वै काम एतावद्विषयपरि-
च्छिन्न इत्यर्थः । एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो यद्
जायापुत्रवित्तकर्माणि । साधनलक्षणैषणा । लोकाश्च त्रयो

भा० दीति । सशब्दं व्याकुर्वन्नुत्तरवाक्यमादायावश्लिष्टं व्याचष्टे । स्वाभा-
विक्येति । कामनाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमिति ।
कर्ममाधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति । तथेति । प्रजां प्रति जायाया
हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः । प्रजाया मानुषवित्तान्तभावमभ्युपेत्य
द्वितीयोऽथशब्दः । तृतीयवस्तुवित्तस्य कर्मानुष्ठाने हेतुत्वविव-
क्षयेति विभागः । कर्मानुष्ठानफलमाह । येनेति । तत्त्वं
नित्यनैमित्तिककर्मशामेवानुष्ठानं नेत्याह । काम्यानि चेति ।
क्रिया पदमनुकृतं च शब्दः । कामशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं

उ० नातो भूयो विन्देतस्मादप्येतर्लकाकी कामयते

भा० मनुखलोकः पितृलोको देवलोक इति फलभृता साधनैषणायाश्चास्याः । एतदर्थं हि जायापुत्रवित्त-कर्मसञ्चया साधनैषणा । तस्मात् सैकैवैषणा या लोकैषणा सैव सत्यैषणा साधनापेक्षेति द्विधाऽतोऽवधारयिष्यत्युभे ह्येते एषणे एवेति । फलार्थत्वात्सर्वारम्भस्य । लोकैषणार्थप्राप्तोक्तैवेत्येतावान् वै एतावानेव काम इत्यवधियते । भोजनेऽभिहिते दृष्टिर्न हि पृथगभिधेया । तदर्थत्वाद्भोजनस्य । ते एते एषणे साध्यसाधनसञ्चये कामो येन प्रयुक्तो विदामवश्च एव कोशकारवदात्मानं वेष्टयति कर्ममार्गं एवात्मानं न प्रणिदधदृष्टिर्मुखीभृतो न खं लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्तिरीयके अग्निमुग्धो हैव मृतान्तः खं लोकं न प्रतिजानातीति । कथं

आ० गृहीत्वैतावानित्वादिवाक्यस्याभिप्रायमाह । साधनसञ्चयेति ॥ अस्याः साधनैषणायाः फलभृता इति सम्बन्धः । इयोरैषणात्वमुक्त्वा लोकैषणा परिश्रिनष्टि । एतदर्थं हीति । कथन्तर्हि साधनैषणोक्तिरित्याशङ्काह । सैकेति ॥ एतेन वाक्यशेषोऽप्यनुगुणोभवतीत्याह । अत इति ॥ साधनवत्फलमपि काममात्रञ्चेत्कथन्तर्हि श्रुत्या साधनमात्रमभिधायैतावानवधियते तथाह । फलार्थत्वादिति ॥ उक्तसाधने साध्यमार्थिकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । भोजन इति ॥ साधनोक्तौ साध्यस्यार्थादुक्तेरेतावानिति इयोरनुवादेऽपि कथमेषणात्वे कामशब्दस्तत्र प्रयुज्यते । नहि तौ पर्यायौ । न च तदवाच्यत्वे तयोरनर्थक्येत्वाशङ्कापर्यायत्वमेषणाकामशब्दयोरेष्येत्याह । त एत इति ॥ वेष्टनमेव स्पष्टयति । कर्ममार्गं इति ॥ अग्निमुग्धोऽभिरैव

उ० जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नो-

भा० पुनरेतावन्नमवधार्यते । कामानामनन्तत्वादनन्ता हि कामा इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह । यस्मान्नेच्छंश्च न इच्छन्नपि अतोऽस्मात्फलसाधनत्वलक्षणान्कुर्यादधिकतरं न विन्देत् । न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति । लब्धव्यविषयो हि कामस्तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावद्युक्तं वक्तुमेतावान् वै काम इति । एतदुक्तं भवति दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणमविद्यावत् पुरुषाधिकारविषयमेषणादयं कामोऽतोऽस्माद्विदुषा व्युत्पातव्यमिति । यस्मादेवमविदानात्मा कामी पूर्व्वं कामयामास तथा पूर्व्वतरोऽपि । एषा लोकस्थितिः प्रजापतेस्त्वैवमेष सर्गं आसीत् सोऽपिभेदविद्यया । ततः कामप्रयुक्त एकाक्षरममाणो ऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छन्तां समभवत्ततः सर्गोऽयमा-

भा० होमादिद्वारेण मम श्रेयःसाधनं नात्मज्ञानमित्यभिमानवान् धूमतान्तो धूमेन ग्लानिमापन्नः । धूमतां वा ममान्ते देहावसाने भवतीति मन्यमानस्ते धूममभिसम्भवन्तीति श्रुतेः ॥ खं लोकमात्मानं वाक्यान्तरमुत्थाप्य आचष्टे । कथमित्यादिना । तस्मादेतावत्त्वमवधार्यते । तेषामिति शेषः ॥ उक्तमेवार्थं लोकदृष्टिमवष्टभ्य स्पष्टयति । न हीति ॥ लब्धव्यान्तराभावेऽपि कामयितव्यान्तरं स्यादित्याशङ्क्याह । लब्धव्येति । एतद्व्यतिरेकेण साध्यसाधनव्यतिरेकेणेति यावत् ॥ तयोर्द्वयोरपि कामत्वविधायिश्रुतेरभिप्रायमाह । एतदुक्तमिति । कामस्यानर्थत्वात् साध्यसाधनयोश्च तावन्मात्रत्वात्सर्गादौ पुनर्मर्थाविश्वासं त्यक्त्वा स्वप्रज्ञाभगुण्याभ्यस्तित्त्वभ्योऽप्येष-

उ० त्यकृत्स्म एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन
एवास्यात्मा वाग्जाया ।

भा० सीदिति शुक्रं । तस्मान्नात्महाऽवेत्तर्ह्येतस्मिन्नपि काश्च एका-
की मन् प्राग्द्वारक्रियातः कामयते जाया मे स्यादथ प्रजा-
येथ अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यं ।
स एवं कामयमानः सम्पादयंश्च जायादीन् यावत्सम-
स्तान् स एतेषां यथोक्तानां जायादीनां एकैकमपि न
प्राप्नोत्युक्तोऽसम्पूर्णाऽहमित्येतावदात्मनं मन्यते । पारि-
श्रेय्यात्मसंस्तानेवैतान् सम्पादयति यदा तदा तस्य
कृत्स्नता । यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां सम्पादयितुं तदा-
स्याकृत्स्नत्वं तदास्य कृत्स्नत्वसम्पादनायाहतस्योक्तस्वाकृ-
त्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयमेवं भवति । कथमयं कार्य-
करणसङ्घातः प्रविभज्यते तत्र मनोऽनुवृत्ति हीतरत्सर्व्यं
कार्यकरणजातमिति । मनः प्रधानत्वादात्मेवात्मा । यथा

आ० बाष्पां व्युत्थानं सन्न्यासात्मकं कृत्वा काङ्क्षितमोक्षहेतुं ध्यानमुद्दिश्य
अवबाधावर्त्तयेदित्यर्थः । तस्मादपीत्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ।
प्राकृतस्थितिरेषा न बुद्धिपूर्वकारिणामिदं वृत्तमित्याशङ्क्याह ।
प्रजापतेश्चेति । तत्र हेतुत्वेन पूर्वोक्तं स्मारयति । सोऽविभेदि-
त्यादिना । तत्रैव कार्यनिष्कामुमानं सूचयति । तस्मादिति । स
यावदित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे । स एवमिति । पूर्वसंशब्दे
वाक्यप्रदर्शनार्थः । द्वितीयस्तु व्याख्यानमध्यपातीत्यविरोधः ।
अर्थसिद्धमर्थमाह । पारिश्रेय्यादिति । तस्याकृत्स्नत्वेतदवृत्तार्थं
व्याकरोति । यदेत्यादिना । अकृत्स्नत्वाभिमानिनो विरुद्धं कृत्स्न-
त्वमित्याशङ्क्याह । कथमिति । विरोधमन्तरेण कार्त्स्न्यार्थं विभागं

उ० प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्द-
ते श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य

भा० जायादीनां कुटुम्बपतिरात्मैव । तदनुकारित्वाज्जायादि-
चतुष्टयस्य । एवमिहापि मन आत्मा परिकल्पते कुत्सतायै ।
तथा वाग्जाया मनोऽनुवृत्तिलसामान्याद्वाचो वागिति
शब्दस्योदनादिलक्षणो मनसा श्रोत्रादिद्वारेण वृद्ध्यते
ऽवधार्यते प्रपूज्यते चेति मनसो जायेव वाक् ॥

ताभ्याञ्च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसू-
यते प्राणः कर्मार्यमिति प्राणः प्रजेव । तत्र प्राणचेष्टा-
दिलक्षणं कर्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं
वित्तं । तद्विविधं वित्तं मानुषमितरच्चातो विशिनष्टि इतर-
वित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति । गवादि हि मनुष्यसम्बन्धि
वित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनं तस्मान्तत्स्थानीयं । तेन सम्ब-

धा० दर्शयति । अयमिति ॥ विभागे प्रकृते मनसो यजमानत्वक-
ल्पनाया निमित्तमाह । तत्रेति ॥ उक्तमेव व्यनक्ति । यथेति ॥
तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः ॥ वाचि जायात्वकल्प-
नायां निमित्तमाह । मन इति ॥ वाचो मनोऽनुवृत्तित्वे स्वरूप-
कथनपुरःसरं स्फोरयति । वागिति ॥

प्राणस्य प्रजात्वकल्पनां साधयति । ताभ्याञ्चेति ॥ कथं पुन-
श्चक्षुर्मानुषं वित्तमित्युच्यते पशुहिरण्यादि तथेत्याशङ्क्याह ।
तत्रेति । आत्मादित्रये सिद्धे सतीति यावत् । आदिपदेन
क्वायचेष्टा गृह्यते ॥ मानुषमिति विशेषणस्यार्थवत्त्वं समर्थयते ।
तद्विविधमिति ॥ सम्प्रति चक्षुषो मानुषवित्तत्वं प्रपञ्चयति ।
गवादीति ॥ तत्पदपराम्बुमेवार्थं व्याचष्टे । तेन सम्बन्धादिति ॥

उ० कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्गा यज्ञः
पाङ्गः पशुः पाङ्गः पुरुषः पाङ्गमिदं सर्वं यदिदं

भा० आक्षुर्मानुषं वित्तं । चक्षुषा हि यस्मान्नानुषं वित्तं
विन्दते गवाद्युपलभत इत्यर्थः । किं पुनरितरद्वित्तं श्रोत्रं
दैवं देवविषयत्वाद्भिज्ञानस्य । विज्ञानं दैवं वित्तं तदिह
श्रोत्रमेव सम्पत्तिविषयं । कस्माच्छ्रोत्रेण हि यस्मान्नानुषं
वित्तं विज्ञानं शृणोति । अतः श्रोत्राधीनत्वाद्भिज्ञानस्य
श्रोत्रमेव तदिति किं पुनरैतैरात्मादिविज्ञानैरिह नि-
र्वर्त्यं कर्मैत्युच्यते । आत्मैव आत्मेति शरीरमुच्यते । कथं
पुनरात्मा कर्मस्वानीयोऽस्य कर्महेतुत्वात् । कथं कर्म-
हेतुत्वं । आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति तस्या-
कृत्स्नत्वाभिमानिनः । एवं कृत्स्नता सम्पन्ना । यथा वाङ्म-
जायादिसञ्चणा । एवं तस्मात् स एष पाङ्गः पञ्चभिर्निर्द्वित्तः
पाङ्गो यज्ञो दर्शनमात्रनिर्द्वित्तोऽकर्मिणोऽपि कथं पुनरस्य

आ० तत्स्थानीयं मानुषवित्तस्थानीयं तेन मानुषेण वित्तेनेत्येतत् ।
सम्बन्धमेव साधयति । चक्षुषा हीति । तस्माच्चक्षुर्मानुषं वित्त-
मिति शेषः । आत्माङ्गापूर्वकमुत्तरवाक्यमुपादत्ते । किं पुनरिति ।
तद्वाच्ये । देवेति । तत्र हेतुमाह । कस्मादित्यादिना । यजमाना-
दिनिर्वर्त्यं कर्म प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किं पुनरित्यादिना । इहे-
ति सम्पत्तिपक्षोक्तिः । शरीरस्य कर्मत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा
परिहरति । कथं पुनरिति । अस्येति यजमानोक्तिः । हिशब्दार्थो
यत इत्यनूद्यते । तस्यास्तत्त्वतेत्युक्तमुपसंहरति । तस्येति । उक्तरीत्या
स्तत्त्वते सिद्धे प्रथितमाह । तस्मादिति । अस्येति दर्शनोक्तिः । पशोः
पुरुषस्य च पाङ्गत्वं तच्छब्दार्थः । पुरुषस्य पशुत्वाविशेषात्पृथग्य

उ० किञ्च तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद १७१४१
चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता एक-
मस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्रीण्यात्मनेऽकुरुत

भा० पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेण यज्ञत्वमुच्यते । यस्मादाह्नोऽपि
यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः स च पशुः पुरुषश्च पाङ्कः एव ।
यथोक्तमनन्नादिपञ्चत्वयोगात् । तदाह पाङ्कः पशुर्गवादिः
पाङ्कः पुरुषः पशुत्वेनास्य विशेषः । पुरुषस्येति पृथक्पुरुष-
ग्रहणं । किं ब्रह्मना पाङ्कमिदं सर्वं कर्मसाधनं फलञ्च
यदिदं किञ्च सर्वमेवं पाङ्कं यज्ञमात्मानं यः सम्पादयति
स तदिदं सर्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥
इति ऋहदारण्यके तृतीये प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता । तत्राविद्या-
नन्वां देवतामुपासोऽन्येऽसावन्योऽहमस्मीति सर्वथात्रमा-

धा० इहमयुक्तमित्याशङ्क्याह । पशुत्वेऽपीति । न केवलं पशुपुरुषयो-
रेव पाङ्कत्वं किन्तु सर्वस्येत्याह । किं ब्रह्मेति । तस्मादाध्या-
त्मिकस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्वयोगादविरहमिति शेषः । सम्प-
त्तिफलं व्याकरोति । सर्वमिति । व्याख्यासार्थवाक्यमनुवदन्
ब्राह्मणमुपसंहरति । य एवं वेदेति । साध्यं साधनञ्च पाङ्क-
सूत्रात्मना ज्ञात्वा तच्चात्मत्वेनानुसन्दधानस्य तदातिरेव फलं
तस्मात्तुन्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणं ।

ब्राह्मणान्तरमवतार्यं सङ्गतिं वस्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । यत्सप्ता-
न्नानीत्यादिना । तत्रेत्यतिक्रान्तब्राह्मणोक्तिः । उपास्तिशब्दितं
भेददर्शनमविद्याकार्थमनेनानूद्य न स वेदेति तज्जेतुरविद्या

३० पशुभ्य एवं प्रायच्छतस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्नेऽद्यमानानि सर्वदा यो वै-तामक्षितिं वेद सोऽनुमतिं प्रतीकेन

भा० भिमानः कर्मकर्त्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन् सर्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तं । यथा च स्वकर्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः । एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्ककर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वंश्च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत । एवमेकैकः स्वकर्मविद्यागुरूप्येण सर्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यश्च सर्वस्य सर्वः कर्त्ता कार्यश्चेत्यर्थः । एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः । सर्वं सर्वस्य कार्यं मध्वित्यात्मैकत्वविज्ञानार्थं । यदसौ जुहोतीत्यादिना पाङ्केन काम्येन कर्मणात्मभोज्यत्वेन जगदसृजत । विज्ञानेन च

आ० पूर्वत्र प्रस्तुतेति योजना । अथोऽयमित्यत्रोक्तमनुवदति । सर्वत्रात्ममाभिमान इति । आत्मैवेदमय आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति । कामप्रयुक्त इति ॥ इत्तमनूद्योत्तरयत्यमवतारयितु-मपेक्षितं पूरयति । यथा चेति । गृह्णो जगतश्च परस्परं स्वकर्म्मोपाजितत्वनेष्ट्यमन्यथाऽन्योन्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः ॥ ननु सूत्रस्यैव जगत्कर्त्तृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवत्त्वात्तेतरेषां तद-भावादत आह । एवमिति ॥ पूर्वकल्पीयविहितप्रविधिज्ञ-ज्ञानकर्म्मगुणता सर्वो जन्तुवत्तरसर्गस्य पिहत्वेनापि विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं सङ्ग्रह्याह । सर्वस्येति ॥ सर्वस्य मिथोहेतुहेतुमत्त्वे प्रमादमाह । एतदेवेति ॥ सर्वस्यान्योन्यकार्य-कारकत्वोक्त्या कल्पितत्ववचनं कुत्रोपयुज्यते तथाह । आत्मैक-

उ० स देवानपि गच्छति स उर्ज्ज्वमुपजीवतीति
श्लोकाः १ १ १

भा० तस्मिन्मन्त्रेण मन्त्राणां प्रविभज्यमानं कार्यकारणत्वेन सप्त-
मन्त्रान्युच्यन्ते भोज्यत्वात् तेनासौ पिता तेषामन्त्राणां । एतेषा-
मन्त्राणां स विनियोगाणां सूत्रभूताः सङ्क्षेपतः प्रकाशक-
त्वादि मे मन्त्राः यत्सप्तमन्त्रानि यदजनयदिति क्रियाविश्लेष-
वर्णं मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्ममेषा ज्ञान-
कर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये । तयोः प्रकृतत्वाच्चे-
तरे मेधातपसी अप्रकरणात् । पाङ्क्तं हि कर्म जायादि-
साधनं च एवं वेदेति चानन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतं । तस्मान्न
प्रसिद्धयोर्मेधातपसोरानुष्ठाया कार्या । अतो यानि यत्सप्त-
मन्त्रानि ज्ञानकर्माभ्यां अनितवान्विता तानि प्रकाशयिष्याम
इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

भा० त्वेति ॥ एवंभूमिनां कालोत्तरब्राह्मणव्यवसायार्थमाह । यदस्माविति ।
उच्यन्ते । ध्यानार्थमिति शेषः ॥ अन्तरे हेतुः । भोज्यत्वादिति । तेन
ज्ञानकर्मभ्यां जनकत्वेनेति यावत् ॥ ब्राह्मणव्यवसायार्थं मन्त्रमवतार-
यति । तेषामिति । तत्रार्थं मन्त्रभागमादाय आचष्टे । यत्सप्त-
मन्त्राणीति । अनयदिति क्रियाया विश्लेषणं यदिति पदं । तथा च
तद्युक्तं पित्रत्वादिति शेषः । यत्रार्थधारयत्किर्मेधा । कर्म-
चात्रायणादि तपः । ते कस्मादत्र न गच्छन्ते तत्राह । ज्ञान-
कर्मणीति । तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति । पाङ्क्तं हीति । इतरयो-
रप्रकृतत्वं हेतुज्ञानमनूय फलितमाह । तस्मादिति । ज्ञान-
कर्मणोः प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय वाक्यं पूरयति । अह इति ॥ १ ॥

उ० यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति
मेधया हि तपसाऽजनयत्पितैकमस्य साधारण-

भा० तत्र मन्त्राणामर्घसिरोहितलाग्रायेण दुर्भिक्षेणो
भवतीति तदर्घ्याख्यानाच्च ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र घस-
प्ताङ्गानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । अथ कोऽर्थ उच्यत
इति । हिंस्रव्येनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन । प्रसिद्धो
अथ मन्त्रार्थ इत्यर्थो यदजनयदिति चानुवादस्वरूपेण
मन्त्रेण प्रसिद्धार्थैव प्रकाशिता । अतो ब्राह्मणमविग्रह्यै-
वाह । मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेति ॥ ननु कथं प्रसि-
द्धतास्यार्थस्तेत्युच्यते आयादिकर्म्मनाम्नां लोकफलसा-
धनानां पिबत्वं तावत् प्रत्यक्षमेवाभिहितञ्च आया मे

भा० यत्सप्तान्नादीनादि मन्त्रभारं खात्याय ब्राह्मणवाच्यं समुपा-
दाय तात्पर्यमाह । तत्रेति ॥ मन्त्रब्राह्मणवाच्यो यत्रः सप्तमर्थः ।
मेधया हीत्यादि ब्राह्मणमाह्वानपूर्वकमुत्थापयति । तत्र वदिति ॥
प्रकृतमन्त्रसमुदायः सप्तम्या पराम्यङ्गते ॥ खात्यानमेव सङ्गच्छति ।
प्रसिद्धो हीति । न केवंच हिंस्रव्यान्मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किन्तु
मन्त्रस्वरूपाणोचनायामपि तत्त्वित्यतीत्याह । यदिति ॥ मन्त्रार्थस्य
प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्यानुबन्धत्वं हेतुत्वं पञ्चितमाह । अत इति ॥
तत्रप्रसिद्धमुपपादयितुं एच्छति । वन्दिति ॥ साध्यसाधनात्मके
अमति वत्प्रित्यमविद्यावतो भावि तत्राद्यत्वात्प्रसिद्धमनु-
भूवते हि आवादि उभ्यादवन्नविद्वानित्याह । उच्यत इति ॥
अथा च प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्धमेतदित्याह । अभिहितचेति ॥ यत्र
मेधातपोर्भावं सकृत्वं मन्त्रब्राह्मणयोर्वचनं तदपि प्रसिद्धमेव विद्या-
कर्मपुत्राणामभावे लोकचलोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह । तत्र चेति ॥
पूर्वोक्तद्वयः सप्तमर्थः । पुत्रेभ्योवायं लोको ज्ञय इत्यादौ वक्ष-

उ० मितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते ।

भा० स्वादित्यादिना । तत्र च देवं विस्रं विद्या कर्म पुत्रस्य फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टृत्वं प्रतीत्यभिहितं । वक्ष्यमाणस्य प्रसिद्धमेव । तस्माद्युक्तं वक्तुं मेधयेत्यादि । एषणा हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके । एषणा च जायादीत्युक्तमेतावाञ्चै काम इत्यनेन । ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैकत्वात्कामानुपपत्तेः । एतेनाब्रह्मीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति । स्वावरान्तस्य चानिष्टफलस्य कर्मविज्ञाननिमित्तत्वात् । विवक्षितस्तु ब्राह्मीय एव साध्यसाधनभावः । ब्रह्मविद्याविधित्तया तदैराग्यस्य विवक्षितत्वात्सर्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽऽहुडोऽगित्यः

आ० मायत्वात्साध्यस्य प्रसिद्धतेत्याह । वक्ष्यमायचेति । मन्मार्थस्त्वर्थं प्रसिद्धत्वे मन्मस्य प्रसिद्धार्थविषयं ब्राह्मणमुपपन्नमित्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रकारान्तरेण मन्मार्थस्य प्रसिद्धार्थत्वमाह । एषणा हीति । फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभवसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः । तस्या लोकाप्रसिद्धत्वेऽपि कथं मन्मार्थस्य प्रसिद्धत्वमत आह । एषणा चेति । जायाद्यात्मकस्य कामस्य संसाररम्भकत्ववशोऽपि कामः संसारमारभेत कामत्वाविशेषादित्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह । ब्रह्मविद्येति । तस्या विषयो मोक्षः । तस्मिन्नद्वितीयत्वाद्ब्राह्मादिपरिपन्थिनि कामापरपर्यायो रामो जावकल्पते । न हि मिथ्याज्ञाननिदानो रामः सम्यग्ज्ञावाधिगन्धे मोक्षो सम्भवति । अज्ञा तु तत्र भवति तत्त्वबोधाधीनतया संसारविरोधिनी तत्र संसारानुपपत्तिर्मुक्तावित्यर्थः । ब्राह्मीयस्य जायादेः संसारहेतुत्वे कर्मादेरब्राह्मीयस्य कथं तज्जेतुत्वमित्याशङ्क्याह । एतेनेति । अवियोत्स्यस्य कामस्य संसार-

उ० स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो यावन्तीते
मिश्रं खेतं ।

भा० साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इत्येतस्माद्विरक्तस्य
ब्रह्मविद्यारम्भयेति । तत्रास्त्राणां विभागेन विनियोग
उच्यते । एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्या-
नमिदमेवास्य तत्साधारणमस्यमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदा-
यस्य । किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्व-
हनि तत्साधारणं सर्वभोक्तृर्धर्मकल्पयत् पिता सृष्ट्वाञ्च ॥

स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्वितिकरं भुज्य-
मानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम
तात्पर्यं । इष्टं खोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्य इत्यादौ ।

आ० हेतुत्वोपदर्शनेनेति यावत् । स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्र-
युक्ताभ्यामित्यर्थः । इतश्च तयोर्जगत्सृष्टिप्रयोजकत्वमेष्टव्यमित्याह ।
स्वावरान्तस्थेति । यत्सप्तान्नानीत्वादिमन्त्रपदस्य मेधया हीत्वादि-
ब्राह्मणस्य साक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह । विवक्षितत्विति ।
शास्त्रपरवशस्य शास्त्रवशादेव साध्यसाधनभावादशास्त्रीयाद्वै
मुख्यसम्भवान्न तस्यात्र विवक्षितत्वमित्यर्थः । शास्त्रीयस्य साध्य-
साधनभावस्य विवक्षितत्वे हेतुमाह । ब्रह्मेति । तदेव प्रयच्छयति ।
सर्वैः हीति । दुःखयतीति दुःखसाधेतुरिति यावत् । प्रकृत-
मन्त्रब्राह्मणव्याख्यासमाप्ताविति शब्दे विवक्षितार्थप्रदर्शनस-
माप्तौ वा । मन्त्रब्राह्मणयोः श्रुत्वार्थाभ्यामर्थमुक्त्वा समनन्तर-
यथ्यमवतारयति । तत्रेति । सप्तविधेऽग्ने इष्टे सतीति यावत् ।
व्याख्यानमेव विद्वद्योति । अस्थेत्यादिना ।

साधारणमन्नसाधारण्योर्बन्धो दोषं दर्शयति । तत्परो
भवतीति । उक्तं विद्वद्योति । उपासनं हीति । ब्रह्मबोक्तृर्धर्मं मन्त्रं

भा० तस्माच्छरीरस्वित्त्वर्थाज्ञोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्म-
 प्रधान इत्यर्थः । स एवम्भूतो न पाप्मनोऽधर्माङ्घ्रावर्त्तते
 न किमुच्यत इत्येतत् । तथाच मन्त्रवर्णो भोगमन्त्रं विन्दत
 इत्यादिः । स्मृतिरपि नात्मार्यं पाचयेदन्नं । अतिथिभ्यो
 ऽप्रदायेभ्यो यो मुञ्चे स्तेन एव सः । अन्नादेर्भूषणं माहीं-
 त्यादिः । कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्त्तते मित्रं स्नेतस्व-
 र्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते सर्वभोज्य-
 त्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि घासः परस्व पीडाकरो
 दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्वेषां तथाशा प्रतिबद्धा ।
 तस्मान्न परमपीडयित्वा पशितुमपि शक्यते । दुष्कृतं हि
 मनुष्याणामित्यादि स्मरणाच्च । शृद्धिणा वैश्वदेवाख्यमन्त्र-

आ० प्रमाद्यति । तथा चेति । भोगं विषयं देवाद्यनुभोग्यमन्नं
 यदि ज्ञानदुर्वजो चभते तदा सर्वथैव तस्येति साधारणा-
 न्नस्यासाधारणीकरणं निन्दितमित्यर्थः । तत्रैव स्मृतीश्चदाह-
 रति । स्मृतिरपीति । न कथा घातयेत्पशुं न चैकःस्वयमग्नीया-
 दिधिवर्षं न निर्बयेदिति पादचयं ब्रह्मं । इहाग्नेमान् हि वो
 देवा दास्यन्ते यन्नभाविताः । तैर्दत्तानिति शेषः । * अनेनाभिष्टंस-
 तिक्षेन प्रमुञ्चे राजनि तावन्नादृतसङ्कर इत्युत्तरपादचयं ब्रह्मं ।
 तत्राद्यपादस्थार्थो भूषणं श्रेष्ठप्राण्यवघातकः । यदाजः । बरिष्ठ-
 ब्रह्महा चैव भूषणैस्त्वभिधीयत इति । स्वस्यान्नमन्त्रेण स्वपापं
 माहं शोधयतीत्यन्नदातुः पापक्षयोक्तिरितरस्यासाधारणीकृत्य
 भुङ्गानस्य पापितेति । अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुञ्जेऽविचक्ष्वः ।
 स भुङ्गानो । न जानाति अष्टत्रैर्जग्धिमात्मन इत्यादिवाक्यमादि-
 शब्दार्थः । आकाङ्क्षापूर्व्वकं हेतुमवतार्यं श्याकरोति । कस्मादित्वा-

* अनेनेत्यादि सङ्कर इत्यन्तं बुद्धानर्थम् ।

महन्वहनि निरूप्यत इति केचित् । तन्न सर्वभोग्गुसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यसाधनस्य । तन्न सर्वप्राणभृद्गुण्यमाना-
 जवत् प्रत्यक्षं नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनु-
 कूलं । सर्वप्राणभृद्गुण्यमानासान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य
 युक्तं श्रवाण्डासाधनस्य ग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेके-
 षापि श्रवाण्डासाधनान्दर्शनान्तत्र युक्तं यदिदमद्यत
 इति वचनं । यदि हि तन्न गृह्येत साधारणशब्देन पिचा
 सृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयातां । इत्यते हि तत्स-
 र्वत्वं तद्विनियुक्तत्वञ्च सर्वस्यान्नजातस्य । न च वैश्वदेवाख्यं
 ब्राह्मणं कर्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्भुक्ता ॥

आ० दिना ॥ सर्वं भोग्यत्वं साधयति । यो मुख इति । परस्य श्रमाणां-
 रादेरिति यावत् । पीडाकरत्वे हेतुमाह । ममेदमिति । प्रामुक्त-
 दृष्टिपक्षमाचष्टे । तस्मादिति । साधारणमन्नसाधारणीजु-
 र्वाणस्य मापानिवृत्तिरित्यत्र हेतुकारमाह । दुष्कृतं हीति ।
 यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमाश्रित्य सिद्धति तदा तदसाधा-
 रणीजुर्वतो महत्तरं पापं भवतीत्यर्थः । एकमस्येत्वादिमन्नप्राप्ता-
 नयोः स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपक्षमाह । गृह्येति । यदन्नं
 गृह्येत्वा प्रत्यहमसौ वैश्वदेवाख्यं निर्वर्षते तत्साधारणमिति
 भर्तृप्रपक्षैवकृतमित्यर्थः । साधारण्यदानुपपत्तेर्न युक्तमिदं व्याख्या-
 नमिति दूषयति । तन्निति । वैश्वदेवस्य साधारण्यमन्नं याज्ञ-
 मित्वाह । सर्वेति । वैश्वदेवग्रहेऽपीतरग्रहदृष्टिः स्यादिति
 चेन्नेत्याह । वैश्वदेवेति । यत्तु परपक्षे यदिदमद्यत इति वचो
 नानुक्तमिति तन्नास्मत्पक्षेऽस्तीत्याह । तत्रेति । प्रत्यक्षं साधा-
 रण्यमन्नं समन्वयः । त्रिपक्षे दोषमाह । यदि हीति । प्रसङ्गस्ये-
 कत्वं निराचष्टे । इत्यते हीति ॥ परपक्षे वाक्पक्षेऽविरोधं
 दोषान्तरमाह । न चेति ॥

उ० द्वे देवानभाजयदिति हुतञ्च प्रहुतञ्च तद्देवेभ्यो
जुहुति च प्रजुहुत्यथो आहुर्दशीपौर्णमासाविति ।

भा० न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति । न च मत्स्यबन्धनादिकर्मावत्
स्वभावजुगुप्सितमेतच्छ्रुतिर्विर्त्यत्वादकरणेषु प्रत्यवायश्रव-
णादितरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः । अहमन्नमन्नमदन्नमघ्नीति
मन्त्रवर्षात् । हे देवानभाजयदिति मन्त्रपदं । ये हेऽन्ने सद्वा
देवानभाजयत् के ते हे इत्युच्येते । ऊतञ्च प्रऊतञ्च । ऊत-
मित्यग्नौ हवनं । प्रऊतं ऊला बलिहरणं । यस्माद्धे एतेऽन्ने
ऊतप्रऊते देवानभाजयत्पिता । तस्मादेतर्क्षपि शृष्टिषः
काले देवेभ्यो जुहुति देवेभ्य इदमन्नमस्याभिर्दीयमान-
मिति मन्वानाः प्र च जुहुति प्रजुहुति च ऊला च बलिहर-
णञ्च कुर्वन्त इत्यर्थः । अथोऽप्यन्ये आऊर्देऽन्ने पित्रा देवेभ्यः

आ० श्येनादितुल्यत्वं तस्य व्यावर्त्तयति । न च तस्येति ॥ अनिधिद्व-
स्यापि तस्य स्वभावजुगुप्सितत्वात्तदनुष्ठायिनः पापानिहन्तिरित्वा-
शङ्काह । न चेति ॥ अथश्रं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाऊतं हवि-
रित्यकरत्रे वैश्वदेवस्य प्रत्यवायश्रवणात् तदनुष्ठायिनो न पाप्म-
नेभ्योऽस्तीत्याह । अकरत्रे चेति ॥ सर्वसाधारणाग्नयहे तु तत्प-
रस्य निन्दावचनमुपपद्यते तेन तदेव ग्राह्यमित्याह । इतर-
चेति । तत्रैव श्रुत्यन्तरं संवादयति । अहमिति ॥ अर्धिम्योऽ
विभक्त्यान्नमदत्वा स्वयमेव भुञ्जानं नरमहमन्नमेव भक्षयामि
तमनर्थभाजं करोमीत्यर्थः ॥ मन्वान्तरमादायाकाङ्क्षाद्वारा
त्रास्यन्नमुत्थाप्य व्याचष्टे । हे देवानित्यादिना ॥ ऊतप्रऊतयो-
र्देवान्नत्वे सम्पत्ति तमनुष्ठानमनुकूलयति । यस्मादिति ॥ पक्षा-
न्तरमुपन्यस्य व्याकरोत् । अथो इति ॥ यदि दर्शपूर्णमासौ
देवाग्ने कथं तर्हि ऊतप्रऊते इति पक्षस्य प्राप्तिस्तत्राह । हित्येति ॥

भा० प्रक्ते न ऊतप्रऊते । किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति । द्वित्वश्रव-
णाविशेषाद्* न्यत्र प्रसिद्धत्वाच्च ऊतप्रऊते इति प्रथमः
पक्षः । यद्यपि द्वित्वं ऊतप्रऊतयोः सम्भवति तथापि त्रैतयो-
रेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्मत्वं प्रसिद्धतरं मन्त्रप्रकाशित-
त्वात् । गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतरावगतिः । दर्श-
पूर्णमासयोश्च प्राधान्यं ऊतप्रऊतापेक्षया । तस्मान्नयोरेव
यद्यप्यं युक्तं हे देवानभाजयदिति । यस्माद्देवार्थमेते पिचा
कृते दर्शपूर्णमासाख्येऽप्ये तस्मान्नयोर्देवार्थत्वाविधाताथ

भा० तर्हि हे देवानिति ॥ अतद्वित्वस्य ऊतप्रऊतयोरपि सम्भवान्न
प्रथमपक्षस्य पूर्वपक्षत्वमत आह । यद्यपीति ॥ प्रसिद्धतरत्वे हेतु-
माह । मन्त्रेति । अप्रये जुष्टं निर्व्वपान्यभिरिदं हविरजुष-
तेत्वादिमन्त्रेषु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्मत्वं प्रतिपन्नत्वादिति
यावत् ॥ इतश्च दर्शपूर्णमासयोरेव देवान्मत्त्वमिति वक्तुं सामा-
न्यन्यायमाह । गुणेति ॥ गुणप्रधानयोरेकत्र साधारणशब्दा-
त्प्राप्तौ सत्यां प्रथमतरां प्रधाने भवत्ववगतिर्मात्रमन्त्रयोर्मन्त्रे कार्ये
सम्बन्ध इति न्यावादित्यर्थः ॥ अस्यैवं प्रस्तुते किं ज्ञातं तदाह ।
दर्शपूर्णमासयोश्चेति । तयोर्निरपेक्षश्रुतिदृष्टतया सापेक्षश्रुति-
सिद्धऊताद्यपेक्षया प्राधान्यं सिद्धं । तथा च प्रधानयोक्तयोरित-
रयोश्च गुणयोरेकत्र प्राप्तौ प्रधानयोरेव हे देवानिति मन्त्रयज्ञो
बुक्तिर्मात्रित्यर्थः । दर्शपूर्णमासयोर्देवान्मत्वं समनन्तरनिषेध-
वाच्यमनुकूलयति । यस्मादिति ॥ इच्छियजनशीलो न स्यादिति
सम्बन्धः । ननु तत्तद्यजनशीलत्वाभावे कुतो दर्शपूर्णमासयोर्देवा-
मत्वं । न हि तावन्निष्पन्नौ तदर्थावित्वाशङ्काह । इच्छिशब्दे-
नेति ॥ किं पुनरक्षिन्वाच्चे काण्डेच्छिविषयत्वमितीच्छिशब्दस्यैत्यत्र
नियामकं । तत्र किञ्चशब्दसूचितां पाठकप्रसिद्धिमाह । शात-

* अत्यनेति पाठान्तरः ।

उ० तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छ-
दिति तत् पयः १ पयो खेवाये मनुष्याश्च पशव-

भा० नेष्टियाजुक इष्टियजनशीलः । इष्टिशब्देन किल काम्बा
इष्टयः ज्ञातपथीयं प्रसिद्धिस्ताच्छीत्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्बे
इष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ।

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति यत् पशुभ्य एकं प्रायच्छ-
त्पिता किं पुनस्तदन्नं तत्पयः । कथं पुनरवगम्यते पशवोऽस्या-
न्नस्य खामिन इत्यत आह पयो ह्यये प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च
पशवश्च पय एवोपजीवन्तीत्युचितं हि तेषां तदन्नमन्वद्य
कथं तदेवाये नियमेनोपजीवेयुः । कथमये तदेवोपजीव-
न्तीत्युच्यते । मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्तेनैवाग्नेन वर्त्तन्ते

षा० पथीति ॥ काम्बेष्टीनामनुष्ठाननिषेधे खर्गकामवाक्वविरोधः
स्यादित्याशङ्क्याह । ताच्छीत्येति ॥ तन्न विहितस्योक्तप्रत्यय-
स्यात्र प्रयोगात्काम्बेष्टियजनप्रधानत्वमिह निविध्यते । तन्न देवप्र-
धानयोर्दशपूर्वमासयोरवश्यानुष्ठेयत्वसिद्धयर्थं न तु ताः खतो
निविध्यन्ते तन्न खर्गकामवाक्वनिरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥

पशुभ्यविषयमन्वपदमादाय प्रश्नपूर्वकं तदर्थं कथयति । पशुभ्य
इति । पशूनां पयोऽन्नमित्येतदुपपादयितुं पृच्छति । कथं
मुनरिति । पयो हीति प्रतीकमुपादाय व्याकरोति । अय इति ।
पशवो हिपादश्चतुष्पादश्चेति श्रुतिमाश्रित्य मनुष्याश्चेत्युक्तं ।
उचितं हीत्यत्र हिशब्दस्तस्मादर्थे । यस्मादित्युपक्रममादौचित्यं
व्यतिरेकद्वारा साधयति । अन्वयेति ॥ नियमेन प्रथमं पशूनां
तदुपजीवनमसम्पत्तिपन्नमिति शङ्कते । कथमिति ॥ मनुष्यवि-
षये वा प्रश्नस्तदितरपशुविषये वेति पृच्छति । उच्यत इति । तत्रा-
द्यमनुभूयावदग्नेन ब्रह्माचष्टे । मनुष्याश्चेति । चकारो मनु-

उ० शोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं वैवाये
प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जात-

भा० ऽद्यत्वेऽपि यथा पित्राऽऽदौ विनियोगः कृतस्तस्मात्कुमारं
बालं जातं घृतं वा चैवर्णिका जातकर्माणि जातरूपसंयुक्तं
प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति । स्तनं वानुधापयन्ति पश्चात्पा-
ययन्ति । यथासम्भवमन्येषां स्तनमेवाये धापयन्ति मनु-
ष्येभ्योऽन्येषां पशूनां । अथ वत्सं जातमाहुः । कियत्प्रमाणो
वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽदृष्टाद इति नाद्यापि दृष्टम-
स्यतीव बालः पयसैवाद्यापि वर्त्तत इत्यर्थः । यच्चाये जात-
कर्मादौ घृतमुपजीवन्ति यच्चेतरे पय एव तत्सर्वथापि
पय एवोपजीवन्ति घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव

आ० अमात्रसङ्ग्रहायः । तेनैव पयसैवेति यावत् । घृतं वेति-
वाशब्दे बन्धमात्रविकल्पयोक्तव्यः । जातरूपं हेमं चैवर्णिकेभ्यो
ऽन्येषां जातकर्माभावाद्योग्यतामगतिक्त्वञ्च स्तनमेव जातं कुमारं
प्रथमं पाययन्तीत्याह । यथासम्भवमिति । यद्वा तेषां जात-
कर्मानधिष्ठितानां जातं कुमारं यथासम्भवं घृतं वा स्तनं वा
प्रथमं पाययन्तीति यावत् । पशुविवयं प्रश्नं पशवश्चेति
सूचितं समाधानं प्रत्याह । स्तनमेवेति । पशूनां जातवत्स-
मिति सम्बन्धः । पशूनां पयोऽग्नमित्यत्र कोकप्रसिद्धं प्रमाणा-
यति । अथेति । द्विपात्यन्वधिकारविच्छेदार्थं शब्दः प्रतिवचनं
व्याचष्टे । नाद्यापीति । नन्वेवामये हृतोपजीवित्वमुपलभ्यते
पयस्तेनोपजीवन्ति हृतपयसोर्भेदादतः पश्वन्नत्वं पयसो भ्राजा-
सिद्धमत आह । यच्चेति । नन हृतमुपजीवन्तोऽपि पय एवोपजी-
वन्तीत्ययुक्तं तद्देदस्योक्तत्वात्तत्राह । हृतस्यापीति । मन्वपाठक्रम-
मतिक्रम्य पश्वन्ने व्याख्याते प्रत्यवतिष्ठते । कस्मादिति । हे देवान-

उ० भाहुरतृणाद इति तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं। यच्च

भा० कस्मात्पुरः सप्तमं सत् पञ्चमं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते कर्म-
साधनत्वात्कर्म हि पथःसाधनाश्रयमग्निहोत्रादि तच्च
कर्मसाधनं विज्ञसाध्यं वक्ष्यमाणस्याश्रयस्य साध्यस्य। यथा
दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावन्ने। अतः कर्मपक्षत्वात्कर्मणा सह
पिण्डीकृत्योपदेशः। साधनत्वाविशेषादर्थसम्बन्धादानन्तर्य-
मकारणमिति च। व्याख्यानप्रतिपत्तिमौक्त्याच्च। सुखं हि
नैरन्तर्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽस्मानि व्याख्यातानि च। सुखं
प्रतीयन्ते तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं। यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य
कोऽर्थ इत्युच्यते। तस्मिन्पञ्चमे पथसि सर्वमध्यात्माधिभूता-

भा० भाजवदिति व्याख्याने साधिते साधनत्वाविशेषात्पथोऽपि बुद्धिस्थ-
मित्यर्थमाश्रित्य परिहरति। कर्मेति॥ तदेव स्पष्टयति। कर्म
हीति। यद्यपि पथोऽस्य साधनमाश्रित्य कर्म प्रकृतं तथापि
दर्शपूर्णमासानन्तर्यं कथं पथसा सिध्यति तथाह। तच्चेति॥
वित्तेन पथसा साध्यं कर्माश्रयस्य साधनमिति। अत्र दृष्टान्त-
माह। अथेति। पूर्वोक्ता दर्शपूर्णमासौ द्वे देवान्ने वक्ष्यमाण-
स्याश्रयस्य यथा साधनं तथा पथोऽप्यग्निहोत्रादिद्वारा
तत्साधनत्वात्कर्म्मकोटिनिवृत्त्याद्याख्यानानन्तर्यं पथोऽव्याख्या-
नस्य युक्तमित्यर्थः। पाठक्रमस्य हि अथमित्याश्रयार्थक्रमेण तद्वा-
चमभिप्रेत्याह। साधनत्वेति। आनन्तर्यं पाठक्रमः। अकारबल-
मविवक्षितं। पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्वात्तेनेतरस्य बाध्यत्व-
मित्येतन्न्यथमे तन्मे स्थितमित्यभिप्रेत्याह। इति चेति॥ पञ्चमस्य
चतुर्थत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तरमाह। व्याख्यान इति। व्याख्या-
नसौकार्यं साधयति। सुखं हीति। प्रतिपत्तिसौकर्यं प्रकट-
यति। व्याख्यातानीति॥ अत्रादि साधनानि त्रीणि साध्यानीति
विभक्त्याऽपि वक्तुमशक्नोः सौकर्येण धीर्भवति ततश्च पाठक-

उ० प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं
यच्च प्राणिति यच्च न ।

भा० धिदैवस्य चणं ह्यत्तं जगत्प्रतिष्ठितं । यच्च प्राणिति प्राणचे-
ष्टावद्यच्च न स्थावरं ब्रैसादि । तच्च च हिशब्देनैव प्रसिद्ध-
वद्योतकेन व्याख्यातं । कथं पयोद्भवस्य सर्वप्रतिष्ठालं
कारणत्वोपपत्तेः । कारणत्वस्याग्निहोत्रादिकर्माद्यमवायित्व-
मग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकस्य । जगत्कृत्स्नमिति
श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः । अतो युक्तमेव हि
शब्देन व्याख्यातुं ॥

आ० मातृक्रमः श्रेयानित्यर्थः ॥ पञ्चमस्य द्रव्याधिष्ठानविषयं मन्त्र-
मवतार्यं प्रश्नपूर्वकं तदीयं ब्राह्मणं व्याचष्टे । तस्मिन्नित्या-
दिना ॥ मन्त्राद्भेदे ब्राह्मणेन प्रतिभातीत्याशङ्काह । तत्रेति ।
पयसि हीति ब्राह्मणे हिशब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकमस्ति । तेन
च हेतुना हिशब्देन तस्मिन्नित्यादिकं मन्त्रपदं व्याख्यातमिति
योजना ॥ मन्त्रार्थस्य लोकप्रसिद्धभावान्न प्रसिद्धावद्योतिना
हिशब्देन व्याख्यातुं न युक्तमिति शङ्कते । कथमिति ॥ कार्यं
कारणे प्रतिष्ठितमिति न्यायेन वैदिकीं प्रसिद्धिमादाय समा-
धत्ते । कारयत्येति । पयसो प्रवक्ष्यमाणस्य कुतः सर्वजग-
त्कारयत्यमित्याशङ्काह । कारयत्येति ॥ तत्प्रमवायित्वेऽपि
कुतो जगतः कारयत्येत्याशङ्काह । अग्निहोत्रादीति ॥ ते वा
एते आहुती ऊते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत इत्यादयः श्रुति-
वादा ह्यपरिजन्यग्रीष्मादिक्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भाकारप्रामिन्द-
शङ्कन्ति । अग्नौ ब्राह्मण ऊतिः सम्यग्मादित्वमुपतिष्ठते । आदित्या-
प्यायते ऋद्धिर्दृष्टेः ततः प्रजा इत्यादिस्मृतिवादाः ॥ पयसि
हीत्यादि ब्राह्मणमुपसंहरति । अत इति । पयसः सर्वजग-
दाधारत्वस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति यावत् ।

उ० तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुहुदप पुन-
मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति

भा० यत्तद्ब्राह्मणान्तरेष्विदमाहुः संवत्सरं पयसा जुहुद-
पपुनर्मृत्युं जयतीति संवत्सरेण किल त्रीणि षट्त्रिंशता-
न्यक्तां तेषु च आहुतीनां सप्त च शतानि विंशतिश्चेति
याजुश्मतीरिष्टका अभिसम्पद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरा-
त्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्त्येवं कृत्वा संवत्सरं
जुहुदपजयति पुनर्मृत्युमितः प्रेत्य देवेषु सम्भूतः पुनर्न
स्रियत इत्यर्थ इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुर्न तथा विद्यान्
तथा द्रष्टव्यं यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपज-
यति न संवत्सराभ्यासमपेक्षत एवं विद्वान् सन् यदुक्तं
पयसि हीदं सर्व्वं प्रतिष्ठितं पय आहुतिविपरिणामात्म-
कत्वात्सर्व्वस्येति । तदेकेनैवाह्ना अगदात्मत्वं प्रतिपद्यते

आ० सर्व्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये आत्मा-
न्तरीयमतं निन्दितुमुद्भावयति । यत्तदिति । न केवलं कर्मणा
मृत्युञ्जयः किन्तु दर्शनसहितेनेति दर्शयितुमभिहोत्राहुतिषु
सङ्गां कथयति । संवत्सरेणेति । उक्ताहुतिसङ्ख्यायां संवत्सरा-
वष्टिन्नायामभिहोत्रविदा सम्प्रतिपत्त्यर्थं कियेत्सुक्तं । ननु प्रत्यहं
सायं प्रातस्त्रैवाहुती दे विद्ये तत्कथमाहुतीनां यद्यधिकानि
त्रीणि शतानि संवत्सरेण भवन्ति तत्राह । सप्त चेति । प्रत्येक-
महोरात्रावष्टिन्नाहुतिप्रयोगाखामेकस्मिन् संवत्सरे पूर्व्वोक्ता
सङ्ख्या तत्रैव प्रयोगार्ज्जनां विंशत्यधिका सप्तशतरूप्या सङ्घोति
सिद्धमित्यर्थः । आहुतीनां सङ्ख्यामुक्त्वा तासु याजुश्मतीनामिष्ट-
कानां दृष्टिमाह । याजुश्मतीरिति । तासामपि यद्यधिकानि

३० तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्तसर्वे हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति ।

भा० तदुच्यते अपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकलमृत्वा विदा-
च्छरीरेण वियुज्य स सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाद्य
परिच्छिन्नं नरीरं गृह्णातीत्यर्थः। कः पुनर्हेतुः सर्वात्माया
मृत्युमपजयतीत्युच्यते । सर्वं समस्तं हि यस्माद्देवेभ्यः
सर्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नमेव तदद्यच्च सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण
प्रयच्छति तद्युक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदे-
वान्स्वरूपेण सर्वदेवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा

आ० श्रीवि श्रुतानि सङ्ख्याया भवन्ति । तथाच प्रत्यहमाहुतीरभि-
तिष्यद्यमानाः सङ्ख्यासामान्येन याजुष्मतीरिष्टकाश्चिन्तवेदित्वर्थः ।
आहुतिमयीनामिष्टकानां संवत्सरावयवाहोरात्रेषु सङ्ख्यासा-
मान्येनैव दृष्टिमन्वाचष्टे । संवत्सरस्येति । तान्यपि षड्यधिकानि
श्रीवि श्रुतानि प्रसिद्धानि । तथाच तेषु यथोक्तेष्टकादृष्टिः
स्येष्टित्वर्थः । चित्तमौ संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह । संवत्सर-
मिति । यः संवत्सरः प्रजापतिस्तं चित्तमिं विदांसः सम्पादयन्ति
अहोरात्रेष्टकाद्वारा तयोः सङ्ख्यासान्ध्यादित्वर्थः । दृष्टिमनूद्य फलं
दर्शयति । एवमिति । उक्तसङ्ख्यासामान्येनाभिहोत्राहुतीरगन्धव-
बवभूतयाजुष्मतीसञ्चकेष्टकाः सम्पाद्य तद्रूपेणाहुतीर्ध्यायन्नाहु-
तीमयोश्चेष्टकाः संवत्सरावयवाहोरात्राणि तेनैव सम्पाद्य पुबध-
नाडीस्यसङ्ख्यासामान्येन तन्नाडीसान्येवाहोरात्राख्यापाद्य तद्रूपे-
णाहुतीरिष्टका नाडीस्यानुसन्दधानो नाद्यहोरात्रयाजुष्मतीद्वारा
पुबधसंवत्सरचित्तानां समत्वमापाद्याहमभिः संवत्सरात्मा प्रजा-
पतिरेवेति ध्यायन्नभिहोत्रं पयसा संवत्सरं जुह्वदियथा सहित-
होमवभ्रात्प्रजापतिं संवत्सरात्मकं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्यर्थः ।
एकीयमतमुपसंख्यत् तन्निन्दापूर्वकं मतान्तरमाह । इत्येवमित्या-

उ० कस्मात्तानि न क्षीयन्नेऽद्यमानानि सर्वदेति
पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते ।

भा० पुनर्न विद्यत इति । अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन । ब्रह्म वै
स्वयभुक्तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्थानमथमस्ति इत्याहं
भूतेष्व्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु
भूतेष्व्वात्मानं ऊत्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानां
श्रेष्ठे खाराग्न्यमाधिपत्यं पर्वेदिति ॥

कस्मात्तानि न क्षीयन्नेऽद्यमानानि सर्वदेति । यदा
पित्रास्त्रानि सृष्ट्वा सप्त पृथक् पृथग्भोक्तृभ्यः प्रप्तानि तदा
प्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि । तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः

आ० दिना ॥ एवं विद्वानित्युक्तं व्यक्तीकरोति । यदुक्तमिति । तत्तथैव
विद्वानेकाहोरात्रावच्छिन्नाऽऽतिमात्रेण जगद्भ्रूयं प्रजापतिं प्राप्य
सत्त्वमपजयतीत्याह । तदेवेनेति । उक्तेऽर्थे अतिमवतार्यं व्यापद्ये ।
तदुच्यत इति । सर्वं हीत्वादि हेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य
व्याकरोति । कः पुनरित्यादिना । यद्योक्तदर्शनवशादेकयैवाऽऽत्वा
मृत्युं प्रजयतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरं संवादयति । अथेति । यथा
संबन्धरमित्याद्युक्तं तथा यदहरेवेत्याद्यपि ब्राह्मणान्तरे सूचित-
मित्यर्थः । ब्रह्म हि रस्यगर्भभावी जीवः स्वयम्भुः परस्यैव तदा-
त्मनावस्थानात्तपोऽतप्यत कर्मान्वतिसृत् । यत्कृतकं तदनिवृत्तमिति
न्यायेन कर्मनिन्दाप्रकारमाह । तदैक्षतेति । कर्मसहाय-
भूतामुयासनामुपदिशति । इत्येति । उपासनामनूद्य समुच्चय-
फलं कथयति । तत्सर्वेऽस्त्विति । श्रेष्ठत्वेऽपि राजकुमारवदस्वा-
तन्त्र्यमाश्रयति । खाराग्न्यमिति ।

अधिष्ठाय पातयितृत्वमाधिपत्यं । पञ्चने व्याख्याते । पञ्चरूपं
मन्त्रपदमादत्ते । कस्मादिति । ननु चत्वार्यङ्गानि व्याख्यातानि
जीवि आधिस्थासितानि तेष्वव्याख्यातेषु कस्मादित्यादिप्रश्नः

भा० सर्व्वदा नैरन्तर्व्वेष कृतचयोपपत्तेश्च युक्तशेषां चयः ।
 न च तानि क्षीयमाणानि जगतोऽविभ्रष्टरूपेषैवावस्थान-
 दर्शनाद्भवितव्यञ्चाद्यकारणेन । तस्मात् कस्मात्पुनश्चानि न
 क्षीयन्त इति प्रश्नः । तस्येदं प्रतिवचनं । पुरुषो वा अचित्ति-
 र्चथासौ पूर्व्वमज्ञानां सृष्टासीत्पिता मेधया जायादिसम्ब-
 द्धेन च पाङ्ककर्षणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यज्ञानि
 तेऽपि तेषामज्ञानां भोक्कारोऽपि सन्तः पितर एव मेधया
 तपसा च जनयन्ति तान्यज्ञानि । तदेतदभिधीयते पुरुषो
 वै चोऽज्ञानां भोक्ता चोऽचित्तिरचयहेतुः । कथमस्त्वाचि-
 तित्वमित्युच्यते स हि यस्मादिदं भुज्यमानं सप्तविधं

आ० कस्मादित्वाद्यञ्च साधनेषूक्तेषु साध्यानामपि ते सामर्थ्यादुक्त-
 त्वमस्तीत्यभिप्रेत्य प्रश्नवृत्तिं मन्वानो व्याचष्टे । वदेति । सर्व्व-
 देत्वस्य आस्थानैरर्थ्येत्त्वज्ञानां सदा भोक्तृभिरद्यमानत्वे हेतु-
 माह । तन्निमित्तत्वादिति । भोक्तृणां स्थितेरन्ननिमित्तत्वात्तैः
 सदाद्यमानानि तानि यवपूर्व्वकुशूकवद्भवन्ति क्षीयानीत्यर्थः ।
 किञ्च ज्ञानकर्मफलत्वादन्नां यस्तत्तत्त्वं तदनिवृत्तमिति न्यायेन
 क्षयः सम्भवतीत्याह । कृत्येति । अस्तु तर्हि तेषां क्षयो नेत्याह ।
 न चेति । भवतु तर्हि स्वभावादेव सप्तान्नात्मकस्य जगतोऽक्षीयत्वं
 नेत्याह । भवितव्यञ्चेति ॥ स्वभाववादस्यातिप्रसङ्गित्वादित्यर्थः ।
 प्रश्नं निगमयति । तस्मादिति । प्रतिवचनमादाय व्याचष्टे ।
 तस्येत्यादिना । तेषां पिष्टत्वे हेतुमाह । मेधयेति । भोगकाले
 ऽपि विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मसम्भवात् प्रवाहरूपेणात्माक्षयः
 सम्भवतीत्यर्थः । तत्र प्रतिज्ञाभासमुपादायाक्षराणि व्याचष्टे ।
 तदेतदिति । हेतुभासमुत्थाप्य विभजते । कथमित्यादिना ।
 तस्मात्तदक्षयः सम्भवति । प्रवाहात्मनेति शेषः । उक्ते हेतुं
 यतिरेकद्वारोपपादयितुं यद्वीतदित्यादि वाक्यं तद्व्याचष्टे ।

भा० कार्यकारणसत्त्वञ्च क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो भूयो
 जनयते उत्पादयति धिया धिया तत्तत्कासभाविन्या
 तथा प्रज्ञया कर्माभिस्य वाङ्मनःकायचेष्टितैर्यद्यदि
 यद्येतत्सप्रविधमक्षमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुर्यात्प्रज्ञया
 कर्माभिस्य ततो विच्छिद्येद्बुध्यमानत्वात्सातत्येन चीयेत
 ह । तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्ताक्षाना नैरन्तर्येण
 यथा प्रज्ञं यथा कर्म च करोत्यपि तस्मात्पुरुषोऽचितिः
 सातत्येन कर्तृत्वान्तस्माद्बुध्यमानान्यथ्यक्षानि न चीयन्त
 इत्यर्थः । अतः प्रज्ञाक्रियाफलसत्त्वञ्चप्रबन्धाकूटः सर्व-
 लोकः साध्यसाधनसत्त्वञ्चः क्रियाफलात्मकः संहतानेक-
 प्राधिकर्मानासनासन्तानोऽबष्टन्वत्वात्त्वष्टिकोऽऽऽङ्कोऽसारे-

या० यदिति ॥ अन्ययत्यतिरेकसिद्धं हेतुं निगमयति । तस्मादिति ।
 यथा तद्याप्रज्ञमिति यदितत्त्वं साध्यं निगमयति ॥ अक्षयहेतौ
 सिद्धे फलितमाह । तस्माद्बुध्यमानानीति ॥ धिया धियेत्यादि-
 श्रुतेः स हीदमित्यभोजनं परिहारं प्रयच्छवन्वाः सप्तविधाम्नस्य
 कार्यत्वात् प्रतिक्षयध्वंसित्वेऽपि पुनः पुनः क्रियमावत्वात् प्रवाहा-
 त्मना सदचनं । मन्दाः पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमाह । अत इति ॥
 प्रज्ञाक्रियाभ्यां हेतुभ्यां लक्ष्यते व्यावर्त्यते निष्पाद्यते यः प्रबन्धः
 समुदायसदाकूटसदात्मकः सर्वो लोकश्चेतनाधेतनात्मको
 हैतुप्रपञ्चः साध्यत्वेन च वर्तमानो ज्ञानकर्म्मफलभूतः स्वष्टिको
 ऽपि निश्च इव लक्ष्यते । तत्र हेतुः । संहतेति ॥ संहतानं नियः
 सहायत्वेन स्थितानामनेकोवां प्राधिक्रियामनानि कर्माणि वास-
 नाश्च तत्सन्तानेनावष्टन्वत्वाद्गीकृतत्वादिति वाचत् ॥

उ० यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः
स हीदमन्नं धिया धिया अनयते कर्मभिर्यद्वैतन्न
कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमन्ति प्रतीकेनेति मुखं

भा० नदीस्रोतःप्रदीपसन्तानकल्पः कदलीसाम्भवदक्षारः फेन-
माषामरीच्यम्भः खग्नादिषमस्यदात्मगतदृष्टीनामविकी-
र्यमाषोऽनित्यः सारवानिब सञ्च्यते । तदेतद्वैराग्यार्थ-
मुच्यते धिया धिया अनयते कर्मभिर्यद्वैतन्न कुर्यात्क्षी-
येत इति विरक्तानां हि । तस्माद्ब्रह्मविद्यारम्भया चतुर्थ-
प्रमुखेनेति । यो वै तामक्षितिं वेदेति वक्ष्यमाणान्यपि
चीक्षन्तान्यस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्नेवेति कृत्वा तेषां चाद्या-
न्यविज्ञानफलमुपसंहरति । यो वै तामक्षितिमणयहेतुं
यथोक्तं वेद पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया
अनयते कर्मभिर्यद्वैतन्न कुर्यात्क्षीयेत इति सोऽन्नमन्ति
प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमित्येतत्प्रा-

षा० प्रातीतिकमेव संसारस्य स्वरूपं न तात्त्विकमिति वक्तुं विच्छि-
नष्टि । नदीति ॥ असारोऽपि सारवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह ।
कदलीति ॥ अशुद्धोऽपि शुद्धवद्भातीत्यत्रोदाहरणमाह । मावे-
त्यादिना । अनेकोदाहरणं संसारस्थानेकस्वप्नस्योत्पत्तयर्थं ॥
केषां पुनरेव संसारोऽप्यथा भातीत्यपेक्षायां संसाराय परा-
दृष्टान्तमिति न्यायेनाह । सदात्मेति ॥ त्रिमिति प्रतिशब्दं प्रथमं
अत्रादिति अनुबोधते तत्राह । तदेतदिति ॥ वैराग्यमपि कुषोप-
बुध्यते तत्राह । विरक्तानां हीति ॥ इति वैराग्यमर्थवदिति
शेषः । पुरुषोऽज्ञानामशये हेतुरित्युपमाया ब्रह्मज्ञानमनूय पञ्च-
माह । यो वै तामित्यादिना । यथोक्तमनुवदति । मुख इति ॥

उ० प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्ज-
मुपजीवतीति प्रशंसा १ २ १

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्या-
त्मने ऽकुरुतान्यत्रमना अभूवन्नादर्शिमन्यत्रमना

भा० धान्येनैवाग्नानां पितुः पुरुषस्याचितित्वं यो वेद सोऽन्न-
मन्ति नान्नं प्रतिगुणभूतः सन् यथाऽन्नस्यथा विद्वानग्ना-
नामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते स
देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवति देवानपि गच्छति
देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्जममृतस्योपजीवतीति यदुक्तं
सा प्रशंसा नापूर्वार्थोऽन्योऽस्ति ॥ २ ॥

पाङ्कस्य कर्मणः फलभूतानि यानि चीष्टन्नान्युपचि-
त्तानि तानि कार्यलादिसीर्षविषयत्वाच्च पूर्वभोऽन्नेभ्यः
पृथगुक्तानि तेषां व्याख्यानार्थं उत्तरो गन्ध आत्रा-
ह्मणपरिसमाप्तेः त्रीण्यात्मने कुरुतेति । कोऽस्यार्थं इत्यु-

षा० यत्रविषयमन्त्रपदमुपादाय तदीयब्राह्मणमवतार्यं व्याकरोति ।
सोऽन्नमित्यादिना । यथोक्तोपासनावतो यथोक्तं यत्रमुपास्त्रि-
प्राधान्येनैव सोऽन्नमन्तीति सम्बन्धः । विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे
हेतुमाह । अन्नानामिति ॥ उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति । भोक्तैवेति ।
प्रसक्तिं सिद्धये प्रपद्यति । स देवानित्यादिना । साधनात्मक-
मन्नचतुष्टयमन्त्राद्यकारणमक्षितित्वमुखप्रक्षेपेण पुरुषोपासनस्य
फलसोक्तं ॥ २ ॥

इदानीमात्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह । पाङ्कस्ये-
त्यादिना । ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनुयायाकाङ्क्षादारा
ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे । चीष्टीत्यादिना ॥ ज्ञानकर्माभ्यां सप्ता-

उ० अभूवं नात्रौषमिति मनसा खेव पश्यति मनसा
शृणोति ।

भा० अते मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यज्ञानि तानि मनो
वाचं प्राणञ्चात्मने आत्मार्यमकुरुत कृतवान् सृष्टादौ
पिता । तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपञ्च प्रति संशय इत्यत आह
अस्ति तावन्नमः ओचादिवाङ्मकरणान्यतिरिक्तं । यत एवं
प्रसिद्धं वाङ्मकरणविषयात्मसम्बन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं
विषयं न शृणोति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्य-
न्यत्र मे गतं मन आसीत् मोऽहमन्यत्रमना आसं नादृशं ।
तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं
वात्रौषं न श्रुतवानस्तीति । तस्माद्यस्यासन्निधौ रूपादिग्रह-
णसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसम्बन्धे रूपशब्दा-
दिज्ञानं न भवति । यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो

आ० ज्ञानि सृष्टा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्यं कस्यादौ
पिता कल्पितवानित्यर्थः ॥ अन्यत्रेत्यादि वाङ्ममुपादत्ते । तेषा-
मिति । सृष्टी निर्द्धारार्था ॥ तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयति ।
अस्ति तावदिति ॥ आत्मेन्द्रियार्थसाम्निध्ये सत्यपि कदाचिदेवार्थ-
धीर्जायमाना हेतुत्तरमाप्तिपति । न चादृष्टादिति । युक्तं तस्य
दृष्टसंवादितात्तस्मादर्थोदिसाम्निध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्ति-
र्मनःसाधिकेत्यर्थः ॥ लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाद्यमित्याह । यत
इति । अतोऽस्ति वाङ्मकरणव्यतिरिक्तं विषयग्राहि करण-
मिति शेषः ॥ तामेव प्रसिद्धिमुदाहरणतयोदाहरति । किं दृष्ट-
वानित्यादिना । तत्रैवान्वयव्यतिरेकानुपन्यस्यति । तस्मादिति ।
यथोक्तार्थापत्तिर्लोकाप्रसिद्धिवशादिति यावत् । विमतमात्माद्य-

उ० कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिर
धृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि

भा० नामान्तःकरणं सर्व्यकरणविषयोपयोगीत्यवगम्यते । तस्मात्स-
र्व्यो हि लोको मनसा ज्ञेय पश्यति मनसा शृणोति तद्गुणत्वे
दर्शनगद्यभावादस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते ॥

कामः स्त्रीयतिकराभिलाषादिः । सङ्कल्पः प्रत्युपस्त्रि-
तविषयविकल्पनं शृङ्खलीलादिभेदेन । विचिकित्सा संशय-
ज्ञानं । श्रद्धाऽदृष्टार्थेषु कर्मव्याप्तिक्रयबुद्धिर्देवतादिषु च ।
अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्द्वारणं देहाद्यवसाद
उत्तम्भनं । अधृतिस्तद्विपर्ययः । हीर्षव्या । धीः प्रज्ञा ।
भीर्भयं इत्येतदेवमादिकं सर्व्यं मन एव मनसोऽन्तःकरणस्य
रूपाख्येतानि । मनोऽस्तित्वं प्रत्यन्यत्र कारणमुच्यते । तस्मा-

भा० तिरिक्तापेक्षं तस्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वाद्दृढवदित्यनुमानं तच्छ-
ब्दार्थः । तस्मादनुमानादिमानादन्वदस्ति मनो नामेति सम्बन्धः ।
रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सत इति प्रमातोच्यते । अन्तःकरणस्य
चक्षुरादिभ्यो वैजक्ष्यमाह । सर्व्वेति । समनन्तरं वाक्यं यत्कि-
तार्थविषयत्वेनादत्ते । तस्मादिति । तच्छब्देनोक्तं हेतुं स्पष्टयति ।
तद्गुणत्वं इति । कामादिवाक्यमवतार्य्यं व्याकुर्व्वन्मनसः स्वरूपं प्रति
संशयं निरस्यति । अस्तित्व इति ।

अश्रद्धादिवत्कामादिर्विवक्षितोऽनेति मत्वा मनोबुद्धौरेकत्व-
मुपेत्योपसंहरति । इत्येतदिति । हैतप्रकृत्युत्सुखं मनो भोक्तृ-
कर्मवशाद्गानार्थकारेण विवर्त्तत इत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमव-
तारयति । मनोऽस्तित्वमिति । तदेवान्यत्कारणं स्पष्टयति ।
यस्मादिति । तस्मादास्तित्वं विवेककारणमन्तःकरणमिति
सम्बन्धः । चक्षुरसंप्रयोगात्तेन स्वार्थविवेकादर्शनेऽपि संप्रयुक्तया

उ० पृष्ठत उपस्पृष्टे मनसा विजानाति | यः कश्चि
शब्दे वागेव सा ।

भा० मनो नामाख्यन्तःकरणं । यस्माच्चक्षुषो ज्ञानोचरे पृष्ठतो-
ऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्भूतस्तथायं स्पर्शा ज्ञानोरथमिति विवे-
केन प्रतिपद्यते । यदि विवेकज्ञानो नाम नास्ति त्वङ्गा-
चेष्ट कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्याद्यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकार-
णं तन्नानोऽस्ति तावन्नमःस्वरूपञ्च तस्माधिगतं । चीष्ण-
ज्ञानीह फलभूतानि कर्मणा मनोवाक्प्राणास्थानि
अध्यात्ममधिभूतमधिदेवञ्च व्याचिख्यासितानि । तत्राध्या-
त्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातं । अथेदानीं
वाम्बन्धव्येत्यारभो यः कश्चिह्लोके शब्दे ध्वनिस्तात्प्रादि-
व्यङ्ग्यः प्राणिभिर्वर्षादिलक्षण इतरो वा वादिचर्मेधा-
दिनिमित्तः सर्वो ध्वनिर्वागेव सा इदं तावदाद्यः स्वरूप-
मुक्तं । अथ तस्याः कार्यमुच्यते ॥

भा० त्वचा विनापि मनोविशेषदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याह । यदीति ।
त्वङ्गाद्यस्य स्पर्शमात्रव्याप्तित्वेन विवेककलायोमादिव्यर्थः । विवे-
कत्वे कारुणान्तरे सत्यपि कुतो मनःसिद्धिस्तथाह । यत्तदिति । दर्शनं
कीर्तयति । अस्ति तावदिति ॥ उत्तरयत्यमवतारयितुं भूमिकां
करोति । श्रीयोति । एवं भूमिकामारुच्यध्यात्मिकवाग्वास्थानार्थं
यः कश्चेत्यादि वाच्यमादाय व्याकरोति । अथेत्यादिना । इन्द्रिय-
वर्णयो ध्वनिर्द्विविधो वर्णात्मकोऽवर्णात्मकस्तथाद्यो व्यवहर्तुंभि-
स्तात्प्रादिश्यावच्छिन्नो द्वितीयो मेधादिज्ञतः स सर्वोऽपि प्रकृतता
वागेवैत्यर्थः । प्रकाशमात्रं वाजित्युक्ता तत्र प्रमाद्यमाह । इदं
वावदिति । तस्मादभिधेयनिर्णायकत्वात्प्रासावपकापार्हेति शेषः ॥

उ० एषा ह्यक्षमायतैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान
उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो

भा० एषा वाग्धि यस्मादन्तमभिधेयावसानमभिधेयनिर्ण-
यमायत्तानुगता एषा पुनः स्वयन्नाभिधेयवत्प्रकाशा-
भिधेयप्रकाशिकैव प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपादिवन्न हि
प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाशते तददाक्यप्र-
काशिकैव स्वयं न प्रकाशेत्यनवस्थां श्रुतिं परिहरत्येषा
हि न प्रकाशा प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः ।
अथ प्राण उच्यते । प्राणो मुखनासिकासञ्चार्या हृदय-
वृत्तिः । प्रणयनात्प्राणः । अपनयनात्पुत्रपुरीषादेरपानो
ऽधोवृत्तिः । आनाभिस्त्रानो व्यानो व्याधमनकर्मा व्यानः ।
प्राणापानयोः सन्निर्वीर्यवत्कर्माहेतुश्च । उदान उत्कर्षो-

आ० वचोऽपि प्रकाशत्ववत्कथं प्रकाशमात्रं वागित्युक्तमाशङ्क्याह ।
रघेति । दृष्टान्तं समर्थयते । न हीति । प्रकाशान्तरेण सजातीये-
नेति शेषः । प्रकाशिकापि वाक् प्रकाशा चेतत्रापि प्रकाशकान्तर-
मेष्ट्यमित्यवस्था स्यात्तन्निरासार्थमेवा हि नेति श्रुतिः प्रकाश-
मात्रं वागित्याह । स्वपरनिर्व्वोहकस्तुशब्दः । तस्मात्प्रकाशकत्वं
कार्यं यत्र दृश्यते तत्र वाचः स्वरूपमनुगतमेवेत्याह । तद-
दित्यादिना । आध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्प्रभवतार्थं व्याकरोति ।
अथेति । मुखदौ सञ्चार्यासञ्चरणाहं हृदयसन्निविनी वा
वायुवृत्तिः । तत्र प्राणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । प्रणयनादिति ।
पुरतो निस्तुरणादिति यावत् । व्यायनं प्राणापानयोर्नियमनं
कर्मास्येति तथोक्तः । वीर्यवत्कर्मारण्यामन्पुत्पादनादि । उत्कर्षो
देहे पुष्टिः । आदिपदेनोक्तान्तिरक्ता । प्राणशब्देनानशब्दस्य

उ० वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः १३१

भा० ध्वंगमनादि हेतुरापादतत्त्वमसकस्त्वान ऊर्ध्ववृत्तिः समानः
 समं नयनाहुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता अन्न
 इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेह-
 चेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेवं यद्योक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेत-
 त्सर्वं प्राण एव । प्राण इति वृत्तिमानाधात्मिकोऽननुक्तः
 कर्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातं । व्याख्या-
 तान्याधात्मिकानि मनोवाक्प्राणास्थान्यन्वान्येतन्नय
 एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः । कोऽ
 सावयं कार्यकारणसङ्घात आत्मा पिष्ट आत्मस्वरूपत्वे-
 नाभिमतोऽविवेकिभिरविशेषेषैतन्नय इत्युक्तस्य विशेषणं
 वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इत्यपि प्राणस्युटीकरणं ॥ ३ ॥

आ० वृत्तिमाशङ्क्याह । अन्न इत्येषामिति । तथापि तृतीयस्य प्राणश-
 ब्दस्य ताभ्यां युगवृत्तिरित्याशङ्क्याह । प्राण इतीति । साधारणा-
 साधारणवृत्तिमाश्रया इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । मनसो दर्शनादि-
 वदाचोऽभिधेयप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्यं वक्तव्यमित्या-
 शङ्क्याह । कर्म चेति । एतन्नय इत्येव मयटो विकारार्थत्वं दत्तस-
 ष्टीर्जनपूर्वकं कथयति । व्याख्यातातीति । आधात्मिकानां
 वागादीनामारम्भकत्वं वारयति । प्राजापत्यैरिति । आरब्ध-
 स्वरूपं प्रत्यपूर्वकमनन्तरवाङ्मनिर्जायति । कोऽसाविति ।
 कार्यकारणसङ्घाते कथमात्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । आत्म-
 स्वरूपत्वेनेति । वाङ्मय इत्यादि वाङ्मस्य पूर्वैव पौनरुक्त्यमा-
 शङ्क्याह । अविशेषेणेति ॥ ३ ॥

उ० त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽग्नि-
 श्लोकः प्राणोऽसौ लोकः १४१ त्रयो वेदा एत एव
 वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः १५१
 देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः
 पितरः प्राणो मनुष्याः १६१ पिता माता प्रजैत
 एव मन एव पिता वाञ्छाता प्राणः प्रजा १७१
 विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च-

भा० तेषामेव प्राजापत्यानामन्नानामाधिभैतिको विज्ञा-
 रोऽभिधीयते । त्रयो लोकाः भूर्भुवः स्वरित्याख्या । एत एव
 वाङ्मनःप्राणास्तत्र विज्ञेषो वागेवायं लोको मनोऽग्नि-
 श्लोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ तथा त्रयो वेदा
 इत्यादीनि वाक्यानि स्वार्थानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विज्ञातं
 विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव तत्र विज्ञेषो यत्किञ्च
 विज्ञानं विस्मृतं ज्ञातं वाचसद्रूपं तत्र स्वयमेव हेतुमाह ।
 वाग्नि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेद्या-

था० वागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनार्थमुत्तरग्रन्थमववायति ।
 तेषामेवेति ॥ ४ ॥ तत्रेत्सु सामान्यं परावृत्ति । चित्तोप-
 बाधवदुत्तरं वाचं विज्ञातादिवाक्यात् प्राक्तनं नेतव्यमि-
 त्याह । तथेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विज्ञातादि वाक्यमादाव तदुत्तं
 विज्ञेयं दर्शयति । विज्ञातमिति । विज्ञातं सर्वं वाचो रूपमिति
 प्रतिज्ञावोऽर्थः सप्तमर्थः । प्रकाशकत्वेऽपि कथं वाचो विज्ञा-
 तत्वमित्वात्प्राह । कथमिति । प्रकाशात्मकत्वमेव कुतो वाचः
 सिद्धमित्याह । वाचेति । वाग्निशेषस्तदिभूतिः सन्दिग्धमाना-

उ० विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनं
तद्भूत्वाऽवति । ८ । यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनस-
स्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽ

भा० न्यायपि विज्ञापयति वाचैव सघाट् बन्धुः प्रज्ञायत इति
हि वक्ष्यति वाग्धिविद इदं फलमुच्यते वागेवेनं
यथोक्तवाग्धिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति पालयति ।
विज्ञातरूपेणैवास्मान्नं भोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥
तथा यत्किञ्चाविस्मृतं विस्मृतं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं
तत्सर्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात्सन्दिग्धमाणाकार-
त्वाद्विजिज्ञास्यं । पूर्व्ववन्नमो विभूतिविदः फलं मन एनं
तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्यं स्वरूपेणैवास्मलमा-
पद्यते ॥ ९ ॥ तथा यत्किञ्चाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न
च सन्दिग्धमानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ज्ञाविज्ञात अवि-
ज्ञातरूपे हि यस्मात्प्राणोऽनिरुक्तश्रुतेर्विज्ञातविजिज्ञा-

भा० कारत्वात्सर्वस्वविकल्पात्मकत्वादिति यावत् । तस्मात्सर्वं विजि-
ज्ञास्यं मनोरूपमिति योजना । विज्ञातादिरूपमिति सम्बन्धः ।
पूर्व्ववद्वान्विभूतिविदो यथा फलमुक्तं तद्वदिति यावत् । अनि-
रुक्तश्रुतेर्विज्ञातरूपो यस्मात्प्राणस्यैवाविज्ञातं सर्वं प्राणस्य
रूपमिति योजना । विज्ञातादिरूपातिरेकेण चोक्तवेदाद्यभावा-
द्विज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैव वागादीनां चोक्ताद्यात्मत्वे सिद्धे
विमर्शे चोक्ता इत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य तथैव ध्यानार्थमि-
त्याह । विज्ञातेति । भूरादिव्येकैकत्र विज्ञातादित्रयदृष्टेर्वागादेस्त-
द्यवस्थितत्वात्ततो विज्ञातादेर्वागाद्यात्मकत्वं मियन्तुं शक्यमित्या-
शङ्काह । सर्व्वमेति । प्राणविभूतिविदः सद्यति फलं कथयति ।

उ० वति । ६ । यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं
प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ११०१
तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमय

भा० व्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनःप्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका
इत्यादयो वाचनिका एव । सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शना-
द्वचनादेव तस्य नियमः स्मर्त्तव्यः । प्राण एनं तद्भूत्वा
ऽवत्यविज्ञातरूपेष्वैवास्व प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । शिष्य-
पुत्रादिभिः सन्दिग्धमाना अविज्ञातोपकारा आचार्य-
पित्रादयो दृश्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि सन्दिग्ध-
मानाविज्ञातयोरन्नलोपपत्तिः ॥ १० ॥

व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणानामाधिभौतिको विस्तारो
ऽथायमाधिदैविकार्थं आरम्भस्तस्मैतस्या वाचः प्रजापते-
रन्नत्वेन प्रसूतायाः पृथिवी शरीरं वाङ्म आधारेो
ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं पृथिव्या आधेयभूतं अयं

भा० प्राण इति । लोके विज्ञातस्यैव भोग्यलोपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।
शिष्येति । शिष्यैरविवेकिभिः सन्दिग्धमानोपकारा अपि मुख-
स्त्रेषां भोग्यतामापद्यमाना दृश्यन्ते पुत्रादिभिश्चातिवाक्यैर-
विज्ञातोपकाराः पित्रादयस्त्रेषां भोग्यत्वमुपपद्यते तथा प्रकृतेऽपि
सम्भवतीत्यर्थः । ८ । ६ । १० ।

दृप्तमनूय तस्यैव वाचः पृथिवीत्वाद्यवतारयति । व्याख्यात
इति । आधिदैविकार्थंस्तद्धिभूतिप्रदर्शनार्थं इति यावत् । सम-
नन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमुक्त्वा वाङ्माक्षराणि योजयति । तस्या
इति । अयमाधाराधेयभावो वाचो निर्दिश्यते तत्राह ।
दिरूपा हीति । उक्तमर्थं सङ्ग्रह्य निगमयति । तदुभयमिति ।

उ० मग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानय-
मग्निः १ ११ १

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसा-
वादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावान-

भा० पार्थिवोऽग्निर्विरूपो हि प्रजापतेर्वाक्कार्यमाधारोऽप्रकाशः
करणश्चाधेयं प्रकाशस्तदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापते-
स्तत्तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती
वाग्भवति तत्र सर्वत्राधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता
तावत्येव भवति कार्यभूता तावानयमग्निराधेयः करण-
रूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति
समानमुत्तरं ॥ ११ ॥

अथैतस्य प्राजापत्याज्जोक्तस्यैव मनसो द्यौर्युलोकः
शरीरं कार्यमाधारो ज्योतीरूपं करणमाधेयोऽसावा-
दित्यस्तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूतं वा मन-

आ० अध्यात्ममधिभूतञ्च या वाक् परिच्छिन्ना तस्यास्तुल्यपरिमात्रत्व-
माधिदैविकवाग्भवाद्वाग्भिनेञ्च तादात्म्यात्तथा स ह दर्शयति ।
तत्तत्रेति ॥ तावानयमग्निरिति प्रतीकमादाय व्याकरोति । आधेय
इति ॥ समानमुत्तरमित्यस्यायमर्थोऽध्यात्ममधिभूतं च मनः-
प्राख्योरधिदैविकमनःप्राखांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरि-
मात्रत्वमुच्यते । तथाच वाचा समानं प्राखादावुत्तरवाक्के कथ्यमान-
समानपरिमात्रत्वमिति ॥ ११ ॥

आधिदैविकवाग्भूतित्याख्यानागन्तव्यमथशब्दार्थः । मनसो
दैविक्यमुक्त्वा व्याप्तिमभिधत्ते । तत्रेति । मन एवास्यात्मा वाग्जाया
प्राखः प्रजेत्वध्यात्मं मन एव पिता वाङ्माता प्राखः प्रजेत्व-

उ० सावादित्यस्तौ मिथुनश्च समैतां ततः प्राणोऽ
जायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो
नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद । १२ ।

भा० स्त्रावती तावद्विस्वारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योती-
रूपस्य करणस्थाधारत्वेन व्यवस्थिता सौस्तावानसावा-
दित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयं तावन्त्यादित्यौ वाङ्मनसे
आधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसंघर्षं
समैतां सङ्गच्छेतां । मनसादित्येन प्रसूतं पित्रा वाचाग्निना
माचा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीत्यन्तरारोदस्योस्तत-
स्तयोरेव सङ्गमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दाद्य
कर्माणि । यो जातः स इन्द्रः परमेश्वरो न केवलमिन्द्र
एवासपत्नोऽविद्यमानः सपत्नो यस्य कः पुनः सपत्नो नाम
द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतो द्वितीयः सपत्न इत्यु-
च्यते तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते

भा० धिभूतश्च वाङ्मनसयोः प्राणस्य प्रजात्वमुक्तं तथाऽधिदैवेऽपि
तस्य तत्प्रजात्वं वाचमित्यभिप्रेत्याह । ताविति । कथमा-
दित्यस्य मनसः प्राणं प्रति पित्रत्वं वाचो वाचेर्मातृत्वं
तत्राह । मनसेति । सावित्रं याकमाधेयं च प्रजाप्रत्यये कार्य-
सिद्धादर्शनान्तयोः सिद्धं जनकत्वमित्यर्थः । कर्मशब्देन कार्य-
मुच्यते तत्परिष्यामीति प्रत्येकमभिसन्धिपूर्वकमादिताग्न्योर्धावा-
पृथिव्योरन्तराले सङ्गतिरासीदित्याह । कर्मिति । सङ्गतिर्कार्य-
मभिप्रायानुसारि दर्शयति । तत इति । वाचेदिन्द्रत्वासपत्नत्व-
मुक्तविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह । यो जात इति । द्वितीयस्य
सपत्नत्वे वागादेरपि तद्यात्वं स्यादित्याशङ्क्याह । प्रतिपक्षत्वेनेति ।

उ० अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ

भा० प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अद्यात्ममिव तत्र प्रासङ्गिकासपत्नविज्ञानफलमिदं नास्ति विदुषः सपत्नः प्रतिपद्ये भवति य एवं यद्योक्तं प्राणमसपत्नं वेद ॥ १९ ॥

अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यात्मस्य प्राणस्य न प्रजो-
क्तज्ञानान्तरनिर्दिष्टस्यापः शरीरं कार्यं कारणाधारः
पूर्ववज्ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तथावानेव प्राणो याव-
त्परिमाणोऽध्यात्मादिभेदेषु तावद्वाप्तिमत्य आपस्तावत्य-
रिमाणास्तावानसौ चन्द्र आधेयस्तास्यप्सुनुप्रविष्टः करण-
भूतोऽध्यात्ममधिभूतश्च तावद्वाप्तिमानेव तान्येतानि पिपा
पाङ्गेन कर्मणा दृष्टानि शीघ्रज्ञानि वाङ्मनःप्राणास्थानि
अध्यात्ममधिभूतश्च जगत्समस्तमेतैर्याप्तं नैतेभ्योऽन्वदस्ति

पा० यद्योक्तसपत्नस्यास्थानफलमाह । तेनेति । सपत्नगुणकप्रायोपासने
फलवाच्यं प्रमादयति । तत्रेति । प्राणस्यासपत्नत्वे सिद्धे सतीति
यावत् ॥ प्रासङ्गिकत्वं प्रजोत्पत्तिप्रसङ्गादागतत्वं ॥ १९ ॥

आधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तर्यमथेत्युक्तं ।
नन्वेतस्येतच्छब्देन प्रजात्वेनात्मस्य प्राणस्य किमिति च ग्रहणं
तत्राह । न प्रजेति ॥ अन्नत्रयस्य समप्रधानत्वेन प्रकृतत्वादेत-
च्छब्देन प्रधानपरामर्शोपपत्तौ नाप्रधानं पराच्छब्देतेत्यर्थः । पूर्व-
वदाद्यो मनसश्च पृथिवी द्यौश्च शरीरं यथा तथेत्यर्थः ॥ ईरूप्ये
प्राणस्योक्ते वाप्तिमवशिष्टा व्याचष्टे । तत्रेति । तावानिवादि
प्रतीकमादाव व्याचष्टे । चन्द्र इति । वाङ्मनःप्राणानामाधिदै-
विकशब्देनोपासनं विधानुं कृतं कीर्तयति । तानीति । एतेभ्यो

उ० चन्द्रस्त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हे-
तानन्तवत् उपास्तेऽनन्तं स लोकां जयत्यथ यो
हेताननन्तानुपास्तेऽनन्तं स लोकां जयति । १३ ।

भा० कार्यात्मकं कारणात्मकं वा । समस्तानि त्वेतानि प्रजाप-
तिस्त एते वाङ्मनःप्राणाः सर्वे एव समास्तुष्ट्या व्याप्तिमन्तो
यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिता अत-
एवानन्ता यावत्संसारभाविनो हि ते । न हि कार्यक-
रणप्रत्याख्यानेन संसारोऽवगम्यते । कार्यकरणत्मा हि
त इत्युक्तं । स यः कश्चित् ह एतान् प्रजापतेरात्मभू-
तानन्तवतः परिच्छिन्नानधिभूतरूपेणाध्यात्मरूपेण वोपास्ते
स च तदुपासनागुरूपमेव फलमनन्तं लोकां जयति परि-
च्छिन्न एव जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अथ
पुनर्ये हेताननन्तान् सर्वात्मकान् सर्वप्राण्यात्मभूतान-
परिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकां जयति ॥ १३ ॥

आ० ऽतिरिक्तमधिकानमस्तीत्याशङ्क्य विभिनष्टि । कार्यात्मकमिति ।
प्रजापतिरेतेष्वेऽतिरिक्तोऽस्तीत्याशङ्क्याह । समस्तानीति । खोप-
स्करं वृत्तमनूद्य वाक्यमादाय व्याचष्टे । त एत इति । तुल्यां
व्याप्तिमेव व्यनक्ति । यावदिति । तावदश्रेयं अगम्याप्येति
योजना । तुल्यव्याप्तिमन्तमुपजीव्याह । अत एवेति । तेषां याव-
त्संसारभावित्वमभिव्यनक्ति । न हीति । कार्यकरणत्वबोधाव-
त्संसारभावित्वेऽपि प्राणानां किमायातमत आह । कार्येति ।
तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह । स च इति । एवं यावन्निर्वा-
णा विवक्षितमुपासनमुपदिशति । अथेति । १३ ।

उ० स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य
रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला
स रात्रिभिरेवावपूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमा-

भा० पिता पाङ्क्तेन कर्मणा सप्ताह्नाति सृष्ट्वा त्रीण्यन्त्या-
त्मार्यमकरोदित्युक्तं । तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि
व्याख्यातानि । तत्र कथं पुनः पाङ्क्तस्य कर्मणः फलमेतानी-
त्युच्यते । यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वक्षेषु पाङ्क्तावगम्यते । विस्रकर्म-
घोरपि तत्र सम्भवात् । तत्र पृथिव्यग्नी माता । दिवादित्यौ
पिता । योऽयमनघोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातं । तत्र
विस्रकर्मणी सम्भावयितव्य इत्यारम्भः । स एष संवत्सरो
योऽयं अन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना
विशेषतो निर्दिश्यते षोडशकलः षोडशकला अवयवा
अस्य योऽयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा काल-
रूपः । तस्य च कालात्मनः प्रजापते रात्रय एवाहोरा-
त्राणि तिथय इत्यर्थः । पञ्चदशकलाः भ्रुवा एव नित्या

भा० अन्नत्रये पञ्चवज्रानविवये व्याख्याते वक्तव्याभावात्तन्निमुत्तर-
ग्रन्थेनेत्याशङ्क्य कृतं कीर्तयति । पितेति ॥ तेषां तत्फलत्वे प्रमा-
णाभावमादाय शङ्कते । तत्रेति ॥ प्रकृतं व्याख्यानं सप्तम्यर्थः ।
कार्यनिष्कमनुमानं प्रमाद्ययन्नुत्तरमाह । उच्यत इति ॥ अनु-
मानमेव स्पुटयितुमन्नेषु पाङ्क्तावगतिं दर्शयति । यस्मादिति ।
तस्मात्तत्कारणमपि तादृशमिति शेषः । कथं पुनस्तत्र पाङ्क्तत्वधी-
रित्वाशङ्काह । विस्रेति ॥ आत्मा जाया प्रजेति त्रयं सङ्घटितु-
मपि शब्दः । उक्तं हेतुं यत्कीकुर्वन्मुक्तं स्मारयति । तत्रेति ॥
अन्नत्रयं सप्तम्यर्थः । तथापि कथं पाङ्क्तत्वमित्याशङ्कानन्तरग्रन्थ-

उ० वास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं
प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां

भा० व्यवस्थिता अस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी
कला स रात्रिभिरेव तिथिभिः कलोक्ताभिरापूर्यते
चापचीयते च । प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमाः प्रजापतिः
शुक्लपक्षे आपूर्यते । कलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्द्धते यावत्स-
मूर्धमण्डलः पौर्णमास्यां । ताभिरेवापचीयमानाभिः कला-
भिरपचीयते कृष्णपक्षे यावद्दुवैका कला व्यवस्थिता
ऽमावास्यायां । सः प्रजापतिः कालात्प्रामावास्याममावा-
स्यायां रात्रिं रात्रौ या व्यवस्थिता भुवा कलोक्ततया
षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत्प्राणिजातमनुप्रविश्य
यदपः पिवति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्वमेवौषधात्मना
सर्वं व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाप्य ततोऽपरेद्युः प्रात-
र्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः । एवं पाङ्क्तात्मको

आ० मवतारयति । तत्र विन्देति । सप्तमी पूर्ववत् । अवतारितग्रहं
याचष्टे । योऽयमित्यादिना । कथं प्रजापतेस्तिथिभिरापूर्य-
माख्यत्वमपचीयमाख्यत्वञ्च तत्राह । प्रतिपदाद्यादिभिरिति ।
वृद्धेर्मर्यादां दर्शयति । यावदिति । अपक्षयस्य मर्यादामाह ।
यावद्भवति । अवशिष्टाममावास्यां निविष्टां कलां प्रपक्षयन्
द्वितीयकलोत्पत्तिं शुक्लप्रतिपदि दर्शयति । स प्रजापतिरिति ।
प्राणिजातमेव विशिनष्टि । यदिति । स्यावरं जङ्गमश्चेत्यर्थः ।
षोषधात्मनेत्युपलक्ष्यं जलात्मनेत्यपि ब्रूयं । मज्जभूते प्रजापतौ
पाङ्गत्वं वस्तुमुपक्रान्तं तदद्यापि नोक्तमित्याशङ्क्याह । यत्रमिति ।
तदेव पाङ्गत्वं व्यनक्ति । दिवेति । कलानां विसर्गविसर्गत्वे हेतु-

उ० रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृत्वा
लासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

भा० ऽथै प्रजापतिः । दिवादित्यौ मनः पिता । पृथिव्यग्नी
वाग्जाया माता तयोश्च प्राणः प्रजाः । चान्द्रमस्यस्थितयः
कक्षाः । वित्तमुपचयापचयधर्मिणादित्तवत्तासां च कक्षाणां
कालावयवानां जगत्परिणामहेतुत्वं कर्म । इवमेष ह्यत्रः
प्रजापतिर्जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म कुर्वीयेत्येषणानुरूप एव पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतः
संवृत्तः । कारणानुविधायि हि कार्यमिति लोकेऽपि
स्थितिर्यस्मादेव चन्द्र एतां रात्रिं सर्व्वप्राणिजातमनुप्र-
विष्टो भ्रुवया कक्षया वर्त्तते । तस्माद्धेतोरेताममावास्यां
रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणञ्च विच्छिन्द्यात्प्राणिनं न
प्रमापयेदित्येतदपि ह्यकक्षास्य । ह्यकक्षासो हि पापात्मा
स्यभावेनैव हिंस्यते प्राणिभिर्दृष्टोऽप्यमङ्गल इति क्त्वा ।
ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिर्हिंसा अहिंसन्सर्व्वभूतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्य इति । बाढं प्रतिषिद्धा तथापि नामावास्याया

भा० माह । उपचयेति । पाङ्क्तनिर्देशेन कर्ममर्धमाह । इवमेष
इति । सस्यति ह्यस्यस्य प्रजापतेरुपक्रमानुसारित्वं दर्शयति ।
जायेति । भवनु प्रजापतेरुत्तनीत्वा पाङ्क्तत्वं तथापि कथं
पाङ्क्तकर्मफलत्वं तत्राह । कारयेति । पाङ्क्तकर्मफलत्वं प्रजापते-
रुत्तना प्रासङ्गिकमर्धमाह । वस्मादिति । अपि ह्यकक्षास्येति
कुतो विशेषोक्तिरित्याशङ्क्याह । ह्यकक्षासोः हीति । कुतस्तस्य
पापात्मात्वं तत्राह । दृष्टोऽपीति । विशेषनिषेधस्य शेषानुच्चा-
परत्वादिदोषः सामान्यशास्त्रेण स्यादिति शङ्कते । नन्विति ।

उ० यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽय-
मेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्च-
दशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनै-

भा० अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं कचनं हिंसायाः कृकलासविषये वा
किन्तुर्ज्ञेयस्याः सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थं ॥ १४ ॥

यो वै स परोक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडश-
कलः स नैवात्यन्तं परोक्षो मन्त्रयो यस्मादयमेव सः
प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसावयं यो यथोक्तं अस्मात्प्रकं
प्रजापतिमात्मभूतं स एवंवित्पुरुषः केन सामान्येन
प्रजापतिरिति तदुच्यते तस्मैवविदः पुरुषस्य गवादिवि-
त्तमेव पञ्चदशकला उपचयापचयधर्मित्वात्तद्विस्तृता-
यश्च कर्म । तस्य कृत्स्नतायै आत्मैव पिण्ड एवास्व विदुषः

भा० तीर्थशब्दः शास्त्रविदितप्रदेशविषयः । साधारण्येन सर्वत्र निवि-
द्धापि हिंसा विशेषतोऽमरवास्यायां निविध्यमाना सोमदेवता-
पूजार्था । ततः श्रेयानुष्ठाभावान्न सामान्योक्तिविरोधोऽस्तीति
परिहरति । बाह्यमिति ॥ १४ ॥

यत्पूर्वमाधिदैविकव्यक्तात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि
प्रजापतिरित्यहंकारेण कर्त्तव्यमित्याह । यो वा इति ।
प्रत्यक्षमुपलभ्यमानं प्रजापतिं प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कोऽसा-
विति । तस्य प्रजापतित्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति ।
केनेत्यादिना । कलानां जगद्विपरिग्रामहेतुत्वे कर्महेतुत्वं । वित्ते
ऽपि कर्महेतुत्वमस्ति तेन तत्र कलाशब्दप्रवृत्तिवर्चित्वाह ।
वित्तेति । यथा चन्द्रमाः कलाभिः शुक्लकृष्णपक्षयोरुपार्थ्वते
ऽपक्षीयते च तथा स विद्वान्वित्तेनोपधीयमानेनोपार्थ्वतेऽपधीय-
मानेन चापक्षीयते । एतच्च लोकप्रसिद्धत्वात्प्रतिपादनसापेक्षमि-

उ० वा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा
 प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आ-
 त्मना चेज्जीवति प्रधिनागादित्येवाहुः ॥ १५ ॥
 अथ त्रयो वाक्लोका मनुथलोकाः पितृलोको

भा० षोडशी कला भुवस्थानीया स चन्द्रवदित्तेनापूर्यते चाप-
 क्षीयते च । तदेतल्लोके प्रसिद्धं । तदेतन्नभ्यं नाभ्यै हिरं
 नभ्यं नाभिं वार्हतीति किं तद्यदयं योऽयमात्मा पिण्डः
 प्रधिर्वित्तं परिवारस्थानीयं वाङ्मं चक्रस्त्रेवारनेभ्यादि ।
 तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते
 स्त्रानिं प्राप्नोतीत्यात्मना चक्रनाभिस्थानीयेन चेशदि
 जीवति प्रधिना वाङ्मेन परिवारेणायमगात् क्षीणोऽयं
 यथा चक्रमरनेमिविमुक्तमेवमाहुर्जीवञ्चेदरनेमिस्थानीयेन
 वित्तेन पुनरुपक्षीयत इत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

एवं पाङ्केन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा अन्ना-
 त्मकः प्रजापतिर्भवतीति व्याख्यातमनन्तरञ्च आद्यादि-

आ० त्माह । स चन्द्रवदिति । आत्मैव भुवा कजेत्युक्तं तदेव रथचक्रदृ-
 ष्टान्तेन स्पष्टयति । तदेतदिति । नाभिश्चक्रपिण्डिका तदस्थानीयं
 वा नभ्यं तदेव प्रश्नद्वारा स्फोरयति । किन्तदिति । शरीरस्य
 चक्रपिण्डिकास्थानीयत्वमयुक्तं परिवारादर्शनादित्वाशङ्काह
 प्रधिरिति । शरीरस्य रथचक्रपिण्डिकास्थानीयत्वे फजितमाह ।
 तस्मादिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । जीवञ्चेति ॥ १५ ॥

अन्नजयात्मनि प्रजापतावहङ्गुहोपासनस्य फलस्योक्तत्वात्त-
 व्याभावादुत्तरग्रन्थवैयर्थ्यामित्याशङ्क्य तद्विषयं वक्तुं कृतमनुवदति ।

उ० देवलोक इति सोऽयं मनुथलोकः पुत्रेणैव जय्यो
 नान्येन कर्मणा | कर्मणा पितृलोको विद्यया
 देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्मा-
 द्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

भा० वित्तं परिवारस्वानीयमित्युक्तं । तत्र पुत्रकर्मपर
 विद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं न
 पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसम्बन्धनियमः ।
 सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसम्बन्धो वक्तव्य
 इत्युत्तरकण्डिका प्रणीयते । अथेति वाक्योपन्यासार्थस्तयो
 वा वेत्यवधारणार्थस्तय एव शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकान-
 न्यूनानधिका वा । के त इत्युच्यते । मनुष्यलोकः पितृलोको
 देवलोक इति । तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन
 जय्यो जेतव्यः साधो यथा च पुत्रेण जेतव्यसाधोत्तरच
 वक्ष्यामो नान्येन कर्मणा विद्यया वेति वाक्यशेषः । कर्मणा

भा० इतिमति । साधनोक्तैव फलमुक्तं ॥ तयोर्मिथो बद्धत्वात्प्रजाप-
 त्वस्य फलं प्रागेव दर्शितं तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य सामान्येन
 तत्प्रतीतावपीदमस्येति विशेषो नोक्तस्तदुक्त्यर्थमुत्तरा श्रुति-
 रित्याह । तत्रेति । पूर्वग्रन्थः सप्तम्यर्थः । नियमो नावगत इति
 सम्बन्धः । उपन्यासः प्रारम्भः । वा अवशब्दस्यावधारणरूपमर्थं
 विद्वद्येति । अथ इवेति ॥ तदेव लोकत्रयं प्रश्नद्वारा स्फोरयति ।
 के त इत्यादिना । जयो नाम पुत्रेण मनुष्यलोकातिक्रम इति
 केचित्तान् प्रत्याह । साध्य इति ॥ पुत्रेणास्य सिद्धत्वमसिद्धत्वमि-
 त्वाशङ्क्याह । यथा चेति । द्विविधो हि मनुष्यलोकश्चो वः कर्त्तव्य-
 शेषाबुद्धानं भोगश्च । तत्राद्यमाश्रित्वान्ययोग्यवच्छेदमेवकारार्थं

उ० अथातः सम्प्रतिर्यदा प्रेष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमा-
ह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्या-

भा० अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न
पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया देवलोको न पुत्रेण नापि
कर्मणा । देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रब्रह्म-
तमः । तस्मान्तत्साधनत्वादिसां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्म-
विद्याख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्ममार्थ-
त्वात् पृथक्साधनमिति पृथक्काभिहिता । वित्तं च
कर्मसाधनत्वात् पृथक्साधनं । विद्याकर्मणोलोकजयहेतुत्वं
स्वात्मप्रतिसाधनेनैव भवतीति प्रसिद्धं । पुत्रस्य तत्क्रियात्म-
कत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायतेऽत-
स्तद्वक्तव्यमित्यथानन्तरमारभ्यते । सम्पत्तिः सम्पदानं ।
सम्पत्तिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं । पुत्रे हि

भा० दर्शयति । नाम्येनेति । द्वितीये त्वयोग्यवच्छेदार्थः । ज्योतिषेऽं
लोकं जयतीति साधनान्तरेणापि मनुष्यालोकजयश्रुतेरिति
भावः । पूर्ववाक्यस्य भेदकारमुत्तरवाक्यधेरनुषक्तमुपेत्य वाक्य-
द्वयं व्याचष्टे । कर्मणोत्थादिना ॥ साधनद्वयापेक्षया फलदा-
कमुत्सर्वं विद्यायां दर्शयति । विद्यया देवलोक इति ॥ १६ ॥

वृत्तमनुवदति । यद्यमिति ॥ पुत्रादिवज्जायावित्तयोरपि
प्रकृतत्वात्कर्मविशेषे विनियोगो बलवत् इत्याशङ्क्याह । जाया
त्विति । न पृथक् पुत्रकर्मभ्यामिति शेषः । न पृथक् साधनं कर्मणः
सक्ताशादिति प्रकृतं ॥ भवत्येवं साधनत्रयनियमस्तथापि विद्या-
कर्मणो हित्वा समनन्तरग्रन्थे किमिति पुत्रनिरूपणमित्या-

उ० हाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किञ्चानूक्तं
तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ।

भा० स्वात्मव्यापारसम्प्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पिता तेन
सम्पत्तिसञ्ज्ञकमिदं कर्म तत्कस्मिन्काले कर्त्तव्यमित्याह ।
स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैथ्यन्मरिच्यन्मरिच्यामीत्यरिष्टा-
दिदर्शनेन मन्यतेऽथ तदा पुत्रमाह्वयाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं
लोक इति स एवमुक्तः प्रत्याह स तु पूर्वमेवानुशिष्टो
जानाति मयैतत्कर्त्तव्यमिति तेनाह अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं
लोक इति । एतदाक्यत्रयमेतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना
श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्त्तते । यद्वै किञ्च यत्किञ्च शिष्टमनू-
क्तमधीतमनधीतञ्च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन् पद एकतै-
कत्वं योऽध्ययनव्यापारो मम कर्त्तव्य आसीदेतावन्तं काखं
वेदविषयः । स इत ऊर्द्धं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्त्तव्योऽस्तित्यर्थः ॥

आ० शङ्काह । विद्याकर्मणोरिति । यथोक्ते षोडशे पुत्रस्य लोकहेतु-
त्वज्ञापनार्थं सम्पत्तिवाक्यमित्याह । अत इति । अथात इति
पदद्वयं व्याख्याय सम्पत्तिपदं व्याचष्टे । सम्पत्तिरिति । किमिदं
सम्प्रदानं नाम तदाह । सम्पत्तिरिति । तदेव कर्म विशद-
यति । पुत्रे हीति । अनेन प्रकारेणेति वक्ष्यमात्मप्रकारोक्तिः ।
अरिष्टादीत्यादिपदेन दुःखप्रादिसङ्ग्रहः । प्रत्याह वाक्यव्य-
मिति सम्बन्धः । पुत्रस्याहं ब्रह्मेत्यादि प्रतिवचने हेतुमाह ।
स त्विति । मया कार्यं यदध्ययनादि तदेवावशिष्टं त्वया कार्य-
मिति । पुत्रस्य प्रागनुशिष्टताभावे प्रतिवचनानुपत्तिरित्यर्थः ।
यद्वै किञ्चेत्यादि वाक्यानां पुत्रानुमन्वयवाक्यैरर्थभेदाभावात्पुन-
रुक्तिरित्याशङ्काह । एतस्तेति । यद्वै किञ्चेत्यादिनाम्ने वाक्यार्थ-
माह । योऽध्ययनेति ॥

उ० ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता
ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतै-

भा० तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयानुष्ठि-
ताद्याननुष्ठिताश्च तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन् पद
एकत्वं मत्कर्तृका यज्ञा य आसन् । त इत ऊर्द्धं यज्ञस्त्व-
त्कर्तृका भवन्वित्यर्थः । ये वै के च लोका मया तेजव्याः
सन्तो जिता अजिताश्च तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मि-
न्यदे एकता इत ऊर्द्धं त्वं लोकस्त्वया जेतव्यास्ते इत ऊर्द्धं
मयाध्ययनयज्ञलोकजयकर्त्तव्यक्रतुस्त्वयि समर्पितोऽहन्तु
मुक्तोऽस्मि कर्त्तव्यताबन्धनविषयात्कृतोः । स च सर्वं तथैव
प्रतिपन्नवान्युत्रोऽनुमिष्टत्वात् । तत्रेभं पितुरभिप्रायं मन्वा-
नाऽऽचष्टे श्रुतिरेतावदेतत्परिमाणं वै इदं सर्वं यद्गृहिणा
कर्त्तव्यं यदुत वेदा अध्येतव्या यज्ञा यष्टव्या स्त्रिकाश्च
जेतव्या एतन्मा सर्वं सन्नयं सर्वं हीमं भारं मदधीनं

भा० त्वं ब्रह्मेति वाक्यबलं यज्ञ इति वाक्यमपि शक्यं व्याख्यातु-
मित्याह । तद्येति । ब्राह्मणार्थं सङ्गृह्णाति । मत्कर्तृका इति ॥
त्वं लोक इत्यस्य व्याख्यानं ये वै केचिदित्यादि । तत्र पदार्थानुक्ता
वाक्यार्थमाह । इत इति । किमिति त्वत्कर्तृकमध्ययनादिकमपि
समर्थ्यते त्वयैव किं नानुष्ठीयते तत्राह ॥ इत ऊर्द्धमिति । कर्त्त-
व्यतैव बन्धनं तद्विषयः । क्रतुः सङ्गन्त्यस्तस्मादिति यावत् । स
यत्र इत्यादेस्तात्यर्थ्यमाह । स चेति । तत्रेत्यथोक्तानुप्रासनेोक्तिः ।
एतत्सर्वमित्यादि प्रतीकमादाय आचष्टे । सर्वं हीति । अनद्य-
तने भूतेऽर्थे विहितस्य लडो भविव्यदर्धत्वं कथमित्याशङ्काह ।
हृन्दसीति । पुत्रानुप्रासनस्य फलवस्त्वमाह । यस्मादित्यादिना ॥

उ० तावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितो भुन-
जदिति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मा-

भा० मत्तोऽपच्छिद्यात्मनि निधायेतोऽस्मास्योक्तान्मा मामभुन-
जत् पाक्षयिष्यतीति लडर्थे लड् इन्द्रसि काक्षनियमा-
भावाद्यस्मादेवं सम्पन्नः पुत्रः पितरमस्मास्योक्तात्कर्त्तव्य-
ताबन्धनतो मोक्षयिष्यति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं
लोकहितं पितुराहुर्ब्राह्मणाः । अत एव ह्येनं पुत्रमनु-
शासति लोक्योऽयं नः स्यादिति पितरः स पिता यदा
यस्मिन्काले एवंवित्पुत्रसमर्पितकर्त्तव्यताक्रतुरस्मास्योक्ता-
मैति श्रियतेऽथ तदा एभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैः
पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति अध्यात्मपरिच्छेदहेत्वपग-
मात्पितुर्वाङ्मनःप्राणाः खेमाधिदैविकेन रूपेण पृथिव्य-
न्यार्काद्यात्मनाभिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्व्वमाविशन्ति तैः
प्राणैः सह पिताप्याविशति वाङ्मनःप्राणात्मभावितत्वा-
त्पितुरहमस्यनन्ता वाङ्मनःप्राणा अध्यात्मादिभेदवि-

भा० छतसम्पत्तिकः सन्पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह । स पितेति ॥
कोऽयं प्रवेशो न हि विशिष्टस्य क्षेत्रस्य वा बिम्बे सर्पवत्प्रवेशः
सम्भवत्यत आह । अध्यात्मेति ॥ हेतुर्मिथ्याज्ञानादिः । वागा-
दिभ्याविष्टेष्वपि कुतोऽर्थान्तरस्य पितुरावेशधीरित्याशङ्क्याह ।
वागिति ॥ तद्भावित्वमेव स्फोरयति । अहमिति ॥ भावना-
पक्षमाह । तस्मादिति ॥ पुत्रविशेषात्परिच्छिन्नत्वं पितुस्त-
दवस्थमित्याशङ्क्याह । सर्व्वेषां हीति । नृतस्य पितुरितो ज्ञाना-
द्यादृशस्य अर्थं यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्याह । एतदुक्तमिति ॥

उ० देनमनुशासति स यदेवंविदस्माह्लोकात्प्रेत्यथैभि
रेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन
किञ्चिदक्षण्या कृतं भवति तस्मादेनः सर्व-

भा० सारा इत्येवं भावितो हि पिता । तस्मात्तत्राणानुवृत्तित्वं
पितुर्भवतीति युक्तमुक्तमेभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति ।
सर्वेषां ज्ञानावात्मा भवति पुत्रस्य चैतदुक्तं भवति । यस्य
पितुरेवमनुश्चितः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते
पुत्ररूपेण नैव मृतो मन्तव्य इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरे
सोऽस्मात्प्रमितर आत्मा पुष्टेभ्यः कर्षभ्यः प्रतिधीयत इति ॥
अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह । स पुत्रो यदि कदाचि-
दनेन पित्रा अक्षुण्णया कोणश्चिद्रतोऽन्तराऽकृतं भवति
कर्त्तव्यं । तस्मात्कर्त्तव्यतारूपात्पित्राऽकृतात्सर्वस्माह्लोकप्रा-
प्तिप्रतिबन्धरूपात्पुत्रो मुञ्चति मोक्षयति तत्सर्वं स्वयमु-
तिष्ठन् पुरयित्वा । तस्मात्पुरणेण चायति पितरं । तस्मात्त-

भा० पुत्ररूपेणात्र स्थितिमेव विभजते । नैवेति ॥ मृतः पिताऽनु-
श्चितपुत्रात्मनात्र वर्तते नास्मदत्यन्तं व्याहृतः फलरूपेण च पर-
त्रेति भावः । उक्तेऽर्थे ऐतरेयश्रुतिं संवादयति । तथा चेति ।
षष्ठीप्रथमाभ्यां पितापुत्रावुच्येते ।

सपदोत्पादिवान्मवतार्थं व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ अकृत-
मकृतादिति श्लेदः । तस्मादिति प्रतीकमादाय व्याकरोति ।
पुरयेनेति । तदेव प्रपञ्चयति । इदं तदिति । पुत्रवैशिष्ट्यं
निगमयति । स पितेति । पुत्रेभ्यैतस्मिन्नाजयमुपसंहरति । एव-
मिति ॥ यथोक्तात्पुत्राद्विद्याकर्म्मणोर्विशेषमाह । न तथेति ॥
अथं तर्हि ताभ्यां पिता तौ जयति तत्राह । स्वरूपेति ॥ तदेव

उ० स्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेण-

भा० स्मात्पुत्रो नामेदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितृश्चिद्रं पूर-
यित्वा चायति स पितैर्विधिना पुत्रेण मृतोऽपि सन्न-
मृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येवमसौ पिता पुत्रेणमं
मनुष्यलोकं जयति । न तथा विद्याकर्माभ्यां देवलोकपितृ-
लोकौ स्वरूपलाभसत्तामात्रेण । न हि विद्याकर्माणी स्वरू-
पलाभव्यतिरेकेण पुत्रवद्भाषारान्तरापेक्षया लोकज-
यहेतुत्वं प्रतिपद्यते । अथ ह्यतसम्पत्तिकं पितरमेवमेते
वागादयः प्राणा देवा हिरण्यगर्भा अमृता अमरणध-
र्माण आविशन्ति कथमिति वक्ष्यति पृथिव्यै चैनमित्यादि ।
एवं पुत्रकर्मापरविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोक-
साधार्यता प्रदर्शिता श्रुत्या स्वयमेवात्र केचिद्वावदूकाः

आ० स्पष्टयति । न हीति ॥ अनुश्लिष्टपुत्रेणैतल्लोकजयिनं पितर-
मधिष्ठत्य अथैनमित्यादि वाक्यं तद्व्याकरोति । अथेति ॥ पुत्र-
प्रकरणविच्छेदार्थोऽयमशब्दः । आवेशप्रकारबुभुक्षायामुत्तरवाक्य-
प्रवृत्तिं प्रतिजानीते । कथमित्यादिना । पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्य
व्यावर्त्यं पक्षं ह्यतानुवादपूर्वकमुत्थापयति । एवमिति ॥ अत्रेति
वैदिकान्निर्धारयितुं सप्तमी । बहवदनशीलत्वे हेतुः श्रुत्युत्थेति ।
मोक्षार्थतां ऋष्यापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां वदन्तीति शेषः ॥ मीमां-
सकपक्षं प्रकृतश्रुतिविरोधेन दूषयति । तेषामिति । कथमि-
त्याशङ्क्य श्रुतेरादिमध्यावसानाजोचनया पुत्रादेः संसारफल-
त्वावगमाम्न मुक्तिफलतेत्याह । जायेत्यादिना ॥ पुत्रादीनाञ्चेति
चकारादेतावान्ने काम इति मध्ये सक्रमः । यदुक्तम्यथापाकरण-
श्रुतिस्मृतिभ्यां पुत्रादेर्मुक्तिफलतेति तत्राह । तस्मादिति ॥
पुत्रादेः श्रुतं संसारफलत्वं परामर्शस्तत्त्वशब्दः । श्रुतिशब्दः

उ० वास्मिँह्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा
अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥

भा० श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदन्ति । तेषां मुखापिधानं श्रुत्येदं कृतं जाया मे स्वादित्यादि पाङ्कं काम्यं कर्ष्येत्युपक्रमेण पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च । तस्माद्दृष्टश्रुतिरविद्विषया न परमात्मविद्याविषयेति सिद्धं । वक्ष्यति च किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति । केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोकाभ्यां व्यावृत्तिरेव । तस्मात्पुत्रकर्मापरविद्याभिः समुच्चित्यानुष्ठिताभिस्त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परम्परया मोक्षार्थान्येव पुत्रादि-

आ० स्मृतेरुपपन्नार्थः । श्रुतिस्मृत्योरविरक्तविषयत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति चेति ॥ मीमांसकपक्षं निराकृत्य भट्टप्रपञ्चपक्षमुत्थापयति । केचित्त्विति । मनुष्यलोकजयस्ततो व्यावृत्तिर्यथेत्वपर्यर्थः । पुत्रादिसाधनाधीनतया लोकत्रयव्यावृत्तावपि कथं मोक्षः संपद्यते । न हि पुत्रादीन्येव मुक्तिसाधनानि विरक्तत्वविरोधादित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ पृथिव्यै चेत्याद्योत्तरा श्रुतिरेव मीमांसकमतवद्भूटप्रपञ्चमतमपि निराकरोतीति दूषयति । तेषामिति । कथं वा तन्मतं निराकरोतीत्याशङ्क्य श्रुतिं विशिनष्टि । कृतमिति ॥ व्यन्नात्मोपासितुस्तदात्तवचनविरुद्धं परमतमित्ययुक्तं । तदातेरेव मुक्तित्वादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ तथापि कथं यथोक्तं पक्षं मोक्षो न भवति तत्राह । मेधेति ॥ व्यन्नात्मनो ज्ञानकर्म्मजन्यत्वे हेतुमाह । पुनः पुनरिति । सूत्रान्तरमुक्तित्वे हेत्वन्तरमाह । यदेति ॥ कार्यकारणवत्त्वश्रुतेरपि

उ० पृथिव्यै चैनमग्रेषु देवी वागाविशति सा वै
देवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्रद्भवति ॥ १८ ॥

भा० साधनानीच्छन्ति । तेषामपि मुखापिधानायेद्यमेव श्रुतिद-
त्तराकृतसम्प्रत्तिकस्य पुत्रिणः कर्षिणस्यन्नात्मविद्याविदः
फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ता । न चेदमेव फलं मोक्षफलमिति
शक्यं वक्तुं । अन्नसम्बन्धान्मेधातपः*कर्मात्पानानां पुनः
पुनर्जनयत इति दर्शनात् । यद्देतन्न कुर्यात्स्वीयेत हेति च
क्षयश्रवणाच्छरीरं ज्योतीरूपमिति च कार्यकरणलोपप-
त्तेस्त्वयं वा इदमिति च नामरूपकर्मात्मत्वेनोपसंहारात् ।
न चेदमेव साधनत्रयं संहतं सत्कस्यचिन्मोक्षार्थं कस्यचित्
अन्नात्मफलमित्यस्यादेव वाक्यादवगन्तुं शक्यं । पुत्रादिसा-
धनानां अन्नात्मफलदर्शनेनैवोपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य ॥ १७ ॥

पृथिव्यै पृथिव्यासु एनमग्रेषु देवी अधिदेवात्मिका
वागेनं कृतसम्प्रत्तिकमाविशति सर्वेषां हि वाच उपा-

खा० सूत्रभावो न मुक्तिरित्याह । शरीरमिति । अविद्यातदुत्पद्यैतस्य
आत्मकत्वेनोपसंहारात्तदात्मसूत्रभावो बन्धान्तर्भूतो न मुक्तिरिति
युक्त्यन्तरमाह । त्रयमिति ॥ नन्वविरक्तस्यास्य सूत्रातिषेध-
मपि कर्मादिविरक्तस्य विदुषो मुक्तिफलमिति थवस्थितिर्ने-
त्याह । न चेदमिति ॥ न हि पृथिव्यै चेत्वादिवाक्यस्यैकस्य सङ्गच्छुत-
स्यानेकार्थत्वं । भिद्यते हि तथा वाक्यमिति न्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥
पृथिव्यै चेत्वादिवाक्यावच्छब्देन पक्षत्रयं प्रतिक्षिप्य तदक्षराणि
व्याचष्टे । पृथिव्या इति । एनमित्युक्तमनूद्य व्याकरोति । एन-

उ० दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्दे
दैवं मनो येनानन्दैव भवत्यथो न शोचति ॥ १६ ॥

भा० दानभूता दैवी वाक् पृथिव्यग्निस्वप्ना । सा ह्याध्यात्मि-
कासङ्गादिदोषैर्निर्मुक्ता । विदुषस्तद्दोषापगमे आवरण-
भङ्ग इवोदकं प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोति । तदेतदुच्यते
पृथिव्या अग्नेश्चैवं दैवी वागाविशतीति । सा च दैवी वाग-
नृतादिदोषरहिता शुद्धा । यथा वाचा दैव्या यद्यदेव
आत्मने परस्मै वा वदति तत्तद्भवत्यमोघा ऽप्रतिबद्धास्य
वाग्भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तथा दिवश्चैनं आदित्याच्च दैवं मन आविशति । तच्च
दैवं मनः स्वभावनिर्मुक्तत्वाद्येन मनसाऽसावानन्दैव भवति
सुख्येव भवत्यथो ऽपि न शोचति शोकादिनिमित्तासं-
योगात् ॥ १९ ॥

आ० मिति । कथं पुनः सूत्रात्मभूता वागुपासकमाविशति तत्राह ।
सर्वेषां हीति । तर्हि तयोरभेदादविदुषोऽपि व्यास्यैव वागिति
विदुषि विशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह । सा हीति । दैव्या वाचि दोष-
विग्रममुत्तरवाक्येन साधयति । सा चेति । विद्वद्वाचः स्वरूपं
सङ्गिपति । अमोघेति ॥ १८ ॥

वाचि दर्शितव्यायं मनस्यतिदिशति । तथेति । यन्मनः स्वभाव-
निर्मुक्तत्वेन दैवमित्युक्तं तदैव विशिनष्टि । मन इति । असाविति
विद्वदुक्तिः । येन मनसा विद्वान्न शोचत्यपि तज्ज्ञेयभावात्तदैव-
मिति पूर्वैव सम्बन्धः ॥ १९ ॥

उ० अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स
 वै देवः प्राणो यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथ-
 तेऽथो न रिचति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा
 भवति यथैषा देवतैवश्च स यथैतां देवताश्च
 सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवश्च हैवंविदश्च सर्वाणि
 भूतान्यवन्ति ।

भा० तथाद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै
 दैवः प्राणः किं लक्षण इत्युच्यते । यः सञ्चरन् प्राणिभेदे-
 स्वसञ्चरन् समष्टिव्यष्टिरूपेण वा सञ्चरन् अङ्गमेवस-
 च्चरन् स्थावरेषु न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयेन
 युज्यते । अथो ऽपि न रिचति न विनश्यति न हिंसामा-
 पद्यते । स यो यथोक्तमेवं वेत्ति अस्मात्प्रदर्शनं स सर्वेषां
 भूतानामात्मा भवति सर्वेषां भूतानां प्राणो भवति सर्वेषां
 भूतानां मनो भवति वाग्भवतीत्येवं सर्वभूतात्मतया
 सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वज्ञश्च यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्य-
 गर्भदेवता । एवमेव नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वज्ञत्वे वा क्वचित्प्रति-
 घातः । किञ्च स इति दृष्टान्तनिर्देशो यथैतां हिरण्य-
 गर्भदेवतामिज्यादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति

आ० मनस्युक्तं न्यायं प्राणे अतिदिशति । तथेति । तमेव दैवं प्राणं
 प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । स वा इति । स एवंविदितादि व्याचष्टे ।
 स य इति । विदिरत्र जाभार्थः । न केवलं यथोक्तमेव विद्याफलं

उ० यद्दु किञ्चिन्माः प्रजाः शोचन्त्यभैवासां तद्भवति

भा० पूजयन्त्येवं देवविदं सर्व्याणि भूतान्यवन्ति इत्यादिसङ्घर्षां
पूजां घततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः ।

अथेदमाशङ्कते सर्व्यप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तं । तस्य च
सर्व्यप्राणिकार्यकरणात्मकत्वे सर्व्यप्राणिसुखदुःखैः सम्बध्यत
इति । तस्य । अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात्परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां
झाक्रोशादौ दुःखसम्बन्धो दृष्टोऽनेनाहमाक्रुष्ट इत्यस्य
तु सर्व्यात्मना य आक्रुञ्जते यस्याक्रोशति तयोरात्मत्व-
बुद्धिविशेषाभावात् तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते मरणदुःख-
वच्च निमित्ताभावात् । यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्यचिद्दुःख-
मुत्पद्यते ममासौ पुत्रो भ्राता चेति पुत्रादिनिमित्तं । तन्नि-
मित्ताभावे तन्मरणदग्निर्नोऽपि नैव दुःखमुपजायते । तथे-
श्वरस्यापरिच्छिन्नात्मनो ममतादिदुःखनिमित्तमिथ्या-

भा० किन्तु यजान्तरमप्यस्तीत्याह । किञ्चेति । सर्व्यभूतात्मत्वे तद्दोष-
योमात्राजापत्यं पदमनादेयमित्युत्तरवाक्यत्वावर्षामाशङ्कमाह ।

अथेति । सर्व्यप्राणिसुखदुःखैरित्यस्माद्दृक् सशब्दोऽध्याहार्यः ।
सर्व्यात्मत्वे विदुष्यैकैकभूतनिष्ठदेवयोगो नास्तीत्युत्तरमाह ।
तन्नेति । तदेव प्रयच्छति । परिच्छिन्नेति । अपरिच्छिन्नधीत्वेऽपि
सूत्रात्मत्वे विदुषि सर्व्यभूतान्तर्भावात्तद्दुःखादियोगः स्यादेवे-
त्याशङ्क्य मठरकुहरविपरिवर्त्तिक्रिमिदोषैरस्माकमसंसर्गवत्प्र-
कृतेऽपि सम्भवात्तैवमित्यभिप्रेत्याह । मरणेति । नोपपद्यते
विदुषो दुःखमिति पूर्व्वेन सम्बन्धः । दृष्टान्तं विदुषोति ।
यथेति । मैत्रस्य सहस्राद्यभिमानवत्तद्दुःखादियोगवद्दिदुषः
सूत्रात्मनः स्यात्सर्व्यभूतसर्व्यभूताभिमानित्यद्दुःखादिसंसर्गः स्यादि-

उ० पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति
॥ २० ॥

अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह कर्माणि
ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पृक्ष वदिषाम्ये-

भा० ज्ञानादिदोषाभावाच्चैव दुःखमुपजायते। तदेतदुच्यते। यत्
उ किञ्च यत्किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्ति अमैव सहैव प्रजा-
भिस्सृष्टोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं भवत्यासां प्रजानां
परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात्सर्वात्मनस्तु। केन सह किं संयुक्तं
भवेद्वियुक्तं वा। अमुन्तु प्राजापत्ये पदे वर्त्तमानं पुण्यमेव
शुभमेव फलमभिप्रेतं पुण्यमिति। निरतिशयं हि तेन
पुण्यं कृतं तेन तत्फलमेव गच्छति। न ह वै देवान्पापं
गच्छति पापफलस्यावसराभावात्पापं फलं दुःखं न
गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

त एते सर्व्व एव समाः सर्व्वेऽनन्ता इत्यविशेषेण वाङ्म-
नःप्राणानामुपासनमुक्तं नान्यतमगतो विशेष उक्तः। किमे-

षा० त्वाशक्त्य दारुणान्तिकमाह। तथेति ॥ मम तावदित्यादिपदेनाह-
न्नायहयं। तदेव दुःखनिमित्तं मिथ्याज्ञानं। आदिशब्देन
रागादिवक्तः। उक्तिर्ऽर्थे श्रुतिमवतार्य्य व्याचष्टे। तदेतदिति।
सुखमेव गच्छतीति सम्बन्धः ॥ फलरूपेण वर्त्तमानस्य कथं कर्म-
सम्बन्धः स्यादित्वाशङ्काह। फलमिति ॥ उक्तमेव व्यनक्ति।
निरतिशयमिति ॥ २० ॥

अथेत्वादिवाक्यस्य वक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्य खवहि-
तोपासनानुवादेन तदङ्गव्रतविधानार्थमुत्तरं वाक्यमित्यानर्थक्यं

उ० वाहमिति वाग्दधे (ईक्षाम्यहमिति चक्षुः श्रोथाम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथा कर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोतान्याप्त्वा

भा० वमेव प्रतिपत्तयं किंवा विचार्यमाणे कश्चिद्विशेषो व्रत-
मुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्युच्यते । अथातोऽनन्तरं
व्रतस्य उपासनस्य मीमांसा उपासनकर्माविचारणेत्यर्थः ।
एषां प्राणानां कस्य कर्मव्रतत्वेन धारयितव्यमिति
मीमांसा प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिर्ह्यशब्दः किलार्थे प्रजा-
पतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्माणि करणानि वागादीनि
कर्मार्यानि हितानीति कर्माणीत्युच्यन्ते सृष्ट्वा सृष्ट-
वान्वागादीनि करणानीत्यर्थः । तानि पुनः सृष्टान्यन्यो
ऽन्येनेतरेतरमस्यर्हन्त स्यर्हन्त सङ्घर्षं चक्रुः । कथं वदित्वा-
न्येव स्वव्यापारादनादनुपरतैवाहं स्वामिति वाग्व्रतं दधे
धृतवती । यद्यन्योऽपि मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपरन्तुं
शक्तः सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति । तथा द्रष्टव्या-

भा० परिहरति । त एत इत्यादिना । व्रतमित्यवश्यानुष्ठेयं कर्माण्यते ।
त्रिंशत्सायाः सप्तमतः शब्दार्थः । उपासनेत्यानन्तर्यमशब्द-
ार्थं कथयति । अनन्तरमिति । विचारणमेव स्फोरयति ।
स्वामिति । प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राक्व्रतमभ्यस्येन धारणी-
यमिति निर्धारणार्थमाख्यायिकां प्रकथयति । तत्रेत्यादिना ।
कथं वागादिकरबोधु कर्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । कर्मार्या-
नीति । तदीयसृष्टेरपयोगमुपदर्शयितुं भूमिकां करोति ।
तानीति । स्यर्हन्तप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ।

उ० मृत्युरवारुन्ध^तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति
 चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः
 प्राणस्तानि ज्ञातुं दधिरे ।

भा० न्यहमिति चक्षुः । श्रोत्राम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यान्यपि
 कर्माणि करणानि यथा कर्म चक्षुश्च कर्म यथा
 कर्म तानि करणानि मृत्युर्मारकः अमः अमरूपी भूत्वा
 उपथेमे सञ्चयाह । कथं तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृ-
 त्तान्वाप्नोच्छ्रमरूपेणात्मानं दर्शितवानात्मा च तान्वावरु-
 न्धद्वरोधं कृतवान् मृत्युः स्वकर्मभ्यः प्रत्यावितवानि-
 त्यर्थः । तस्मादद्यत्वेऽपि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक्
 श्राम्यत्येव अमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रत्या-
 व्यते । तथा श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रं । अथेममेव
 मुख्यं प्राणं नाप्नोन्न प्राप्तवान्मृत्युः अमरूपी । योऽयं
 मध्यमः प्राणः तं तेनाद्यत्वेऽपि अश्रान्त एव कर्मणि
 प्रवर्त्तते तानीतराणि करणानि तं ज्ञातुं दधिरे कृतवन्ति
 मनः ॥

षा० यथा कर्म स्त्रीयं स्त्रीयं व्यापारमनुष्ठत्वा व्रतं दधिरे त्वमादीनि
 करवानीत्यर्थः ॥ प्रजापतीर्वागादिषु अमदारा स्वकर्मप्रचुति-
 रासीदित्यत्र कार्यनिष्कमनुमानं प्रमाखयति । तस्मादिति ।
 वागादीनां भद्रव्रतत्वनिर्धारयानन्त्यर्थमथप्रवृत्तार्थः ॥ प्रजापतेः
 प्राखे मृत्युयत्नत्वाभावे कार्यनिष्कमनुमानं सूचयति । तेनेति ॥
 प्रवर्त्तते प्राख इति सम्बन्धः । तथापि कथं प्राखस्यैव व्रतं धार्म्य-
 मित्यपेक्षायामाह । तागीति ॥

उ० अयं वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न
 यद्यते न रिच्यति ह्यसास्यैव सर्वे रूपमसामेति त
 एतस्यैव सर्वे रूपमभवत्स्तस्मादेत एतेनाख्या-

भा० अयं वै नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रव्रस्यतमोऽभ्यधिको
 यस्माद्यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न यद्यतेऽथो न रिच्यति ह्यन्ते-
 दानो अथैव प्राणस्य सर्वे वयं रूपमसाम प्राणमात्मलेन
 प्रतिपद्येम हि । एवं विनिश्चित्य त एतस्यैव सर्वे रूपम-
 भवन् प्राणरूपमेवात्मलेन प्रतिपन्नाः प्राणप्रतमेव दन्नि-
 रेऽसङ्गतानि न मृत्योर्वारणाव पर्याप्तानीति । यस्मात्प्रा-
 णेन रूपेण रूपवन्तीतराणि चक्षणात्मना स्वेन च प्रका-
 शात्मना । न हि प्राणादन्यत्र चक्षणात्मकलोपपत्तिश्चक्ष-
 नव्यापारपूर्वकाद्येव हि सर्वदा चक्षणापारेषु सञ्च्यन्ते ।
 तस्मादेते वागादयः एतेन प्राणाभिधानेनाख्यायन्तेऽभि-
 धीयन्ते प्राणा इति । एवं च एवं प्राणात्मतां सर्व्यकर-
 णानां वेत्ति प्राणब्रह्मभिधेयत्वं च तेन ह वाव तेनैव विदुषा

भा० चापनार्थमनुसन्धानप्रकारमेव दर्शयति । अत्रमिति ॥ तस्य
 श्रेष्ठत्वे यत्नितमाह । ह्यन्तेति ॥ इतिशब्दं व्याकरोति । एवं
 विनिश्चितेति ॥ अस्माकं वागादीनां व्रतानि मृत्योर्वारणाव
 न पर्याप्तानीति विनिश्चित्य दन्निरे प्राणप्रतमेवेति सम्बन्धः ।
 प्राणरूपत्वमुक्त्वा करणानां तन्नामत्वमाह । यस्मादिति ॥ यस्मा-
 दित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन सम्बन्धः । प्राणरूपं चक्षणात्मत्व-
 मिति कुतो निश्चीयते तत्राह । न हीति ॥ तर्हि करणेषु प्रका-
 शात्मकत्वमेव न चक्षणात्मत्वमित्याशङ्क्याह । चक्षणेति ॥ सम्प्रति
 विश्वात्मत्वमाह । य एवमिति ॥ तदेव स्पष्टयति । यस्मिन्निति ।

उ० यस्मै प्राणा इति तेन ह्वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मि-
न्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्द्धते
ऽनुशुष्य हैवान्तो म्रियत इत्यध्यात्मं ॥ २१ ॥
अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे

भा० तत्कुलमाख्यातमाचक्षते लौकिकाः । यस्मिन्कुले य विदा-
ञ्जातो भवति तत्कुलं विदन्नाथैव प्रथितं भवति अनुशुष्येदं
कुलमिति । यथा तापत्य इति । य एवं यथोक्तं वेद वागा-
दीनां प्राणस्वरूपतां प्राणाख्यत्वं च तथैतत्फलं । किञ्च यः
कश्चित् उ ह् एवंविदा प्राणात्मदर्शिना स्पृष्टते तत्प्रति-
पक्षी यन् सोऽस्मिन्नेव प्ररीरेऽनुशुष्यति शोषमुपगच्छति
अनुशुष्य हैव शोषं गत्वैवान्तोऽन्ते म्रियते न सहसोपद्रुतो
म्रियते इत्येवमुक्तमध्यात्मं प्राणात्मदर्शनमित्युक्तोपसंहा-
रोऽधिदैवतप्रदर्शनार्थः ॥ २१ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते । कस्य
देवताविशेषस्य प्रतधारणं श्रेय इति भीमांस्वते अध्या-
त्मवत्सर्व्वं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे । तस्याम्यहमित्या-

षा० तपती सूर्य्यस्यता तस्या वंशस्तापत्यः । कस्येदं यत्प्रमित्युक्ते पूर्व्वोक्त-
मेव स्पुटयति । य एवमित्यादिना ॥ न केवसं विद्याया यथोक्तमेव
यत्नं किन्तु यत्नान्तरमप्यस्तीत्याह । किञ्चेति । प्राणविदा सह
स्पर्द्धा न कर्त्तयेति भावः ॥ इत्यध्यात्मस्यानर्थक्यमाशङ्क्याह ।
इत्येवमिति ॥ २१ ॥

अध्यात्मदर्शनमुक्त्वाऽधिदैवतदर्शनं वस्तुमन्तरवाक्यमवतार-
यति । अथेति ॥ तर्हि ज्वलिष्यामीत्यादि किमर्थमित्याशङ्क्याह ।

उ० तस्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा
 एवमन्या देवता यथादैवतं स यथेषां प्राणानां
 मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्भ्रूवन्नि
 खन्या देवता न वायुःसैषाऽनस्तमिता देवता
 यद्वायुः ॥ २२ ॥

भा० दित्यः । भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या देवताः । यथा
 दैवतं च दृष्टान्तोऽध्यात्मं वागादीनामेषां प्राणानां मध्ये
 मध्यमः प्राणो नृत्युना नाप्तः स्वकर्षणो न प्रत्यावितः स्वेन
 प्राणव्रतेनाभग्नव्रतो यथा एवमेतासामन्यादीनां देव-
 तानां वायुरपि स्रोचन्त्यस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते
 यथाध्यात्मं वागादयोऽन्या देवता अन्याद्या न वायुरस्तं
 याति यथा मध्यमः प्राणोऽतः सैषाऽनस्तमिता देवता
 यद्वायुर्योऽयं वायुरेवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा
 निर्द्धारितं वाखात्मनो व्रतमभग्नमिति ॥ २२ ॥

आ० कस्येति ॥ वदिष्यामीत्यादावुक्तं व्याख्यानमिहापि त्रयस्यमि-
 त्याह । अध्यात्मवदिति । यथादैवतं खं खं देवतात्पापारमनतिक्क-
 म्भ्या देवता विद्युदाद्या दन्निरे व्रतमित्यर्थः ॥ स यद्येत्यादि
 व्याचष्टे । अध्यात्ममिति । वायुरपि नृत्युना नाप्तः स्वकर्षणो न
 प्रत्यावित इति । स्वेन वायुव्रतेनाभग्नव्रत इति शेषः । तदेव
 साधयति । स्रोचन्तीति ॥ ब्राह्मणोक्तमर्थमुपसंहरति । एव-
 मिति ॥ २२ ॥

उ० अथेष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र
च गच्छतीति प्राणादा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति
तन्देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ शू इति
यद्वा एतेऽमूर्ध्वधियन् तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति ।

भा० अथेतस्त्रैवार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति ।
यतश्च यस्मादायोऽरदेत्युद्गच्छति सूर्योऽध्यात्मं च चक्षुरा-
त्मना प्राणादस्तश्च यत्र वायौ प्राणे च गच्छत्यपरस-
न्ध्यासमये स्नापसमये च पुरुषस्य तं देवास्तं धर्मं देवा-
श्चक्रिरे धृतवन्तो वागादयोऽन्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं
च पुरा विश्वार्थं स एवाद्येदानीं शोऽपि भविष्यत्यपि
कालेऽनुवर्त्यतेऽनुवर्त्तियते च देवैरित्यभिप्रायः । तत्रेवं
मन्त्रं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणं । प्राणादा एष सूर्य उदेति
प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य । स उ शू
इत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते । यद्वा एते व्रतममूर्ध्वं अमुष्मि-
न्काले वागादयोऽन्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाभियन्त

भा० ब्राह्मणार्थदर्शार्थं मन्त्रमवतार्यं व्याकरोति । अथेत्यादिना ।
सूर्योऽधिदेवमुदयकाले वायोऽरुद्गच्छति तत्र वापरसन्ध्यासमये
ऽस्तं गच्छति । स एवाध्यात्मं प्रबोधसमये चक्षुरात्मना प्राणादु-
देति पुरुषस्य स्नापसमये च तस्मिन्नेवास्तं गच्छतीति यतश्चेत्यादौ
विभागः ॥ श्लोकस्योत्तरार्द्धं प्राणादित्यादि ब्राह्मणव्यवहितं श्लोकपूर्व-
तास्नापनार्थं प्रथमं व्याचष्टे । ते देवा इति ॥ धारणस्य प्रकृतत्वा-
त्सामान्येन च विशेषं लक्षयित्वाह । धृतवन्त इति ॥ स एवेति
धर्मपरामर्शः । तत्रेति सप्तमी सम्पूर्समन्त्रमधिकरोति । इमं

उ० तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याञ्चैवापान्याञ्च
नेन्मा पाप्मा मृत्युरापुवदिति यद्यु चरेत्समा-

भा० तदेवाद्यापि कुर्वन्मनुवर्त्तन्नेऽनुवर्त्तिष्यन्ते व्रतं तयोः-
भग्नमेव । यत्तु वागादिव्रतं च तद्भग्नमेव । तेषामक्षम-
काले च वायौ प्राणे च निर्झङ्क्तिदर्शनात् ॥

अथैतदन्यत्रोक्तं । यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि
वागप्येति प्राणं मनः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं यदा प्र-
क्ष्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इत्यध्यात्मं । अथाधिदैवरं ।
यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्ह्यनुदाति । तस्मादे-
नमुदवासीदित्याहुर्वायुं ह्यनुदाति यदादित्योऽस्समेति
वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिताः
वायोरेवाधि पुनर्जायन्त इति । यस्मादेव व्रतं वागादिष्व-
न्यादिषु चानुगतं यदेतद्वायोश्च प्राणश्च च परिस्यन्दात्म-
कत्वं सर्वैर्देवैरनुवर्त्तमानं व्रतं । तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतं

षा० मन्त्रमिति । पूर्वार्द्धोक्तिः ॥ उत्तरार्द्धस्य ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्वक-
मुत्थाप्य व्याचष्टे । तमित्यादिना ॥ तैरभयं देवैरभयत्वेन
मीमांसितं तेऽनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥ विशेषणस्यार्थवत्त्वं साधयति ।
यत्त्विति । उक्तहेतुमभिरहस्यमोत्रित्वं विप्रदयति । अथेति ॥

यथात्रेत्युपमायाऽयमशब्दार्थः । अनुगच्छति ग्राम्यतीत्येतत् । वायु-
मनु तदधीन एव तस्मिन्नाज उदात्तमेति उदवासीदस्यं गत
इत्यर्थः । इतिशब्दोऽग्निरहस्यविवयवाक्यसमात्यर्थः । अथात्मप्रा-
णव्रतमधिदैवतश्च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्थ्यमिति मन्त्रब्राह्म-
णाभ्यां प्रतिपाद्य तस्मादिति व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ न हि वागा-
दत्रोऽन्यादयो वा परिस्यन्दविरहियः स्यातुमर्हन्ति । तेन प्राणा-

उ० पिपयिषेत्रेनेो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलो-
क्तां जयति ॥ २३ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

भा० चरेत् । किन्नात्प्राणान्प्राणव्यापारं कुर्यादपान्यादपानन-
व्यापारश्च । न हि प्राणव्यापारश्च प्राणनापाननखण्डणश्च
उपरमोऽस्ति । तस्मान्तदेवैकं व्रतं चरेद्विलेम्बित्यान्तरव्या-
पारं नेस्मा मां पाप्मा मृत्युः अमरूपी आप्नुवन्नाप्नुयात् ।
नेच्छब्दः परिभये । यद्यदमस्माद्भ्रतात्प्रच्युतः स्थां यस्त
एवाहं मृत्युनेत्येवं चक्षो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः ।
अदि कदाचिदु चरेत्प्राणभेत प्राणव्रतं समापिपयिषेत्समा-
पचितुमिच्छेच्चदि अस्माद्भ्रतादुपरमेत्प्राणः परिभूतः
स्याद्देवाश्च । तस्मात्समापयेदेव । तेन च तेनानेन व्रतेन प्राणा-
न्वप्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु वागादयोऽन्यादयश्च मदात्मका
एवायं प्राण आत्मा सर्वपरित्यन्दस्तदेवं तेनानेन व्रत-
धारणेनैवास्मा एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावमेका-

आ० दिव्रतं तैरनुवर्षत एवेत्यर्थः । एक एकमेवेति नियमे प्राणव्यापाद-
स्याभिलष्यं हेतुमाह । न हीति । तदनुपरमे फलितमाह । तस्मा-
दिति । ननु प्राणनायभावे जीवनासम्भवात्तस्याधिकत्वात्तदनुष्ठा-
नमविधेयमित्याशङ्क्यैवकारकभ्यं नियमं दर्शयति । हिलेति ।
नेदित्यादि वाक्स्याच्छरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह । यद्यदमिति ।
प्राणव्रतस्य सद्भ्रतानुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्तिरूपं
सद्भ्रतसमासरकमनुवर्षयेदित्याह । यदीति । विपक्षो दोषमाह ।
अदि हीति । प्राणादिपरिभवपरिहारार्थं नियमं निगमयति ।
तस्मादिति । विद्याफलं वस्तुं भूमिकां करोति । तेनेति । व्रतमेव
विशिष्यति । प्राणेति । प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति । सर्वभूतेष्विति ।

उ० त्रयं वा इदं, नामरूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्ये-

भा० तमत्वं सलोकतां समानलोकतां वैकल्याणत्वं विज्ञानमा-
द्यापेक्ष्यमेतज्जयति प्राप्नोतीति ॥ २१ ॥ इति श्रीमद्गृह-
दारण्यके शाङ्करीयभाष्ये तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

यदेतदविद्याविषयत्वेन प्रसृतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं
जगत्प्राणात्मप्राप्त्यनोत्कर्षवदपि फलं । या चैतस्य व्याकर-
णात्प्रागवस्थाव्याकृतशब्दवाच्या वृक्षवीजवत्सम्भवेतन्नयं ।
किं तन्नयं इत्युच्यते । नामरूपं कर्म चेत्यनात्मैव नात्मा
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । तस्मादस्माद्विरज्येतेत्येवमर्थस्त्रयं
वा इत्याधारम्भः । न ह्यस्मादनात्मनोऽव्यावृत्तचित्तस्था-
त्मानमेव लोकमहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः प्रवर्तते
वाद्यप्रत्यगात्मप्रवृत्तेर्विरोधात् । तथा काठके । पराञ्चि
खानि व्यदण्त्वयभ्युसस्मात्परां पश्यति नान्तरात्मन् ।

आ० सन्नति विद्याफलं कथयति । एवमिति । कथमेकस्मिन्नेव
विज्ञाने यजविकल्पः स्नादित्वाश्रय्य विज्ञानप्रकर्षापेक्षं सायुज्यं
तन्निर्कर्षापेक्षस्य सालोक्यमित्याह । विज्ञानेति ॥ २१ ॥ तृती-
याध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

प्रशक्तित्वाविद्याकार्यस्य सङ्गेपेक्षोपसंहारायै ब्राह्मणान्तरम-
वतारयति । यदेतदिति । यजमपि ज्ञानकर्माद्योक्तविशेषव-
चयदेतत्प्रसृतमिति सम्बन्धः । अथ्याकृतप्रक्रियायामुक्तं स्मार-
यति । का चेति । व्याकृतताव्याकृतस्य जगतः सङ्गृहीतं रूपमाह ।
सर्वमिति । वाङ्मनःप्राज्ञास्यं जयमिति शङ्गां प्रत्याह । किन्त-
दित्वादिना । किमर्थः पुनरवमुपसंहार इत्याशङ्क्याह । अना-
त्मैवेति । आत्मशब्दार्थमाह । यत्साक्षादिति । आत्मत्वेन

उ० तदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति ।

भा० कश्चिदीरः प्रत्यगात्मानमैच्छदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नि-
त्यादि । कथं पुनरस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारणफ-
लात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मात्मतैव । न पुनरात्मत्व-
मित्येतत्सम्भावयितुं शक्यत इत्यत्रोच्यते । तेषां नामां यथो-
पन्यस्तानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । यः कस्य शब्दो
वागेव सेतुकृत्वाद्वागित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसा-
मान्यमात्रमेतदेषां नामविशेषाणामुक्थकारणमुपादानं
सैन्धवखवणकरणानामिव सैन्धवाचखसदाहातो ह्यस्मा-
न्नामसामान्यात् सर्वाणि नामानि यद्गदत्तो देवदत्त
इत्येवमादिप्रविभागान्युत्तिष्ठन्ति उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते

आ० जगतो हेयत्वं तच्छब्देन परामृश्यते । वैराग्यमपि किमर्थं-
मित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अविस्तोऽपि कुतूहलितया तत्रा-
धिकारी स्यादित्याशङ्क्याह । वाद्येति ॥ अनात्मप्रमाद्यमप्यात्मानं
प्रत्याययित्वात्मनः सर्वात्मत्वात्कुतो विरोध इत्याशङ्क्याह ।
तथेति ॥ कथं तर्हि प्रत्यगात्मधीस्तत्राह । कश्चिदिति ॥ उप-
संहारस्येत्यपत्तत्वेऽपि सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वे प्रमांया-
भावादयुक्तमिति शङ्कते । कथमिति ॥ अनुमानैः सम्भावनां दर्श-
यति । अत्रेति ॥ तत्र तत्कार्यत्वहेतुकमनुमानमाह । तेषामिति ।
वागित्येतदुक्थमिति सम्बन्धः ॥ इन्द्रियव्यावृत्त्यर्थं वाक्पदार्थं-
माह । शब्देति ॥ सङ्गृहीतमर्थं विदुषोति । यः कश्चेत्यादिना ।
उक्तमुपपादायितुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तदाहेति ॥ कार्य-
कारणभावे किमायातमत आह । कार्यश्चेति ॥ सर्वे नाम-
विशेषास्तस्मात्प्रकृततो न भिद्यन्ते । तत्कार्यत्वाद्यत्कार्यं तत्ततो
न भिद्यते । यथा मृदो घट इत्यर्थः । सर्वे नामविशेषास्तस्मा-

उ० एतदेषां सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां
ब्रह्मेतद्धि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

भा० खवणाचलादिव खवणकणाः कार्यञ्च कारणेनात्यति-
रिक्तं । तथा विशेषाणाञ्च सामान्येऽन्तर्भावात्कथं सामान्य-
विशेषभाव इति । एतच्छब्दसामान्यमेषां नामविशेषाणां
साम समत्वात्साम सामान्यमित्यर्थः । एतद्धि यस्मात्सर्वै-
र्नामभिरात्मविशेषैः समं । किञ्च आत्मलाभाविशेषाञ्च
नामविशेषाणां । यस्य च यस्मादात्मलाभो भवति
स तेनाविभक्तो दृष्टो यथा घटादीनां मृदा कथं
नामविशेषाणां आत्मलाभो वाच्य इत्युच्यते । यत
एतदेषां वाक्शब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्मात्मा ततो ह्यात्म-
लाभो नास्ति । शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेस्तत्प्रतिपाद-
यत्येतच्छब्दसामान्यं हि यस्माच्छब्दविशेषान् सर्वाणि
नामानि विभर्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन । एवं

आ० मान्ये कल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्धत्वात्प्रज्विदमंशानुविद्धसर्पा-
दिवदित्यनुमानान्तरमाह । तथेति ॥ कार्याणां कारणेऽन्तर्भाव-
वदिति यावत् ॥ उक्तमेव प्रप्रपूर्वकं प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना ॥
सामंत्वं साधयति । एतद्धीति । इतश्च नामविशेषा नाममा-
त्रेऽन्तर्भवन्तीत्याह । किञ्चेति । नामविशेषाणां नाममात्रादात्मला-
भात्समादविशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । सर्वे नामविशेषा-
स्तत्सामान्यान् पृथक् वस्तुतः सन्ति । तेनात्मवत्त्वाद्येव्यात्मवन्तस्ते
ततोऽन्ये वस्तुतो न सन्ति । यथा मृदात्मवन्तो घटादयो
वस्तुतस्ततोऽन्ये न सन्तीत्युक्तेऽनुमाने ज्ञातिं साधयति । यस्य
चेति । हेतुसमर्थमुत्तरवाक्यमुत्थापयति । कथमित्यादिना ॥ अतः

उ० अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि
सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वै-
रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि
विभर्ति ॥ २ ॥

भा० कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदा-
नोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एव-
मुत्तरयोरपि सर्वं योज्यं यथोक्तं ॥ १ ॥

अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभृतीनां चक्षुरिति
चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुःशब्दाभिधेयं रूपसामान्यमात्रं
प्रकाशमात्रमभिधीयते । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्ति-
ष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वैरूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि
सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

आ० शब्दमात्रात्तद्विशेषाद्यामात्मनाभो भवतीति शेषः । तत्रैव युक्ति-
माह । ततो हीति ॥ तत्रैव वाक्यमवतार्यं व्याचष्टे । तदित्वादिना ॥
तस्मात्तस्मात्तद्विशेषाद्यामात्मनाभ इति वाक्यशेषः । प्रथम-
कश्चिन्नायां सिद्धमर्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ उपपत्तिश्चयमु-
त्तरवाक्यद्वयेऽपि तुल्यमित्वादिश्रुति । एवमुत्तरयोदिति ॥ १ ॥

तत्र आख्यायनात्तद्विशेषाद्यामात्मनाभ इति व्याचष्टे । अथेत्वादिना ॥
नामव्याख्यानात्तद्विशेषाद्यामात्मनाभ इति व्याचष्टे । तत्रैव युक्ति-
माह । ततो हीति ॥ तत्रैव वाक्यमवतार्यं व्याचष्टे । तदित्वादिना ॥
तस्मात्तस्मात्तद्विशेषाद्यामात्मनाभ इति वाक्यशेषः । प्रथम-
कश्चिन्नायां सिद्धमर्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ उपपत्तिश्चयमु-
त्तरवाक्यद्वयेऽपि तुल्यमित्वादिश्रुति । एवमुत्तरयोदिति ॥ १ ॥

उ० अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि
सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामेतद्वि सर्वैः
कर्मभिः समेतदेषां ब्रह्मेतद्वि सर्वाणि कर्माणि

भा० अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनात्मकानां
ब्रह्मात्मकानां च क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव उच्यते ।
कथं सर्वेषां कर्मविशेषाणामात्मा शरीरं सामान्यमा-
त्मात्मनः कर्मात्मेत्युच्यते । आत्मना हि शरीरेण कर्म
करोतीत्युक्तं । शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते । अतस्तात्स्थ्या-
त्तच्छब्दं कर्म कर्मासामान्यमात्रं सर्वेषामेषामुक्थमि-
त्यादि पूर्ववत्तदेतद्युक्तं नामरूपं कर्मकथं इतरेत-
राश्रयमितरेतराभिव्यक्तिकारणमितरेतरप्रत्ययं संहतं
चिद्विद्युत्सम्भवत्सदेकं । केनात्मनैकत्वमित्युच्यते अथमा-

भा० रूपप्रकरणात्मन्तर्यमद्युच्यते । क्रियाविशेषाणां क्रियामात्रेऽ-
न्तर्भावं प्रश्नद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । आत्मशब्देनात्र
शरीरनिर्वर्णककर्मग्रहणे पुरुषविधवाङ्मयशेषमनुब्रूयति ।
आत्मवा हीति । तत्रैवोपपत्तिमाह । शरीरे चेति । तथापि कथ-
मात्मशब्दः शरीरनिर्वर्णं कर्म ब्रूयादित्याशङ्क्य उक्तव्येत्याह ।
अत इति । सङ्केपस्यापि सङ्केपान्तरमाह । तदेतदिति । तदे-
तन्नयं चिद्विद्युत्सम्भवत्संहतं सदेकमिति सम्बन्धः । कथं संहत-
त्वमत आह । इतरेतराश्रयमिति । रूपं विषयमाश्रित्य नाम-
कर्मणी सिध्यतः स्वात्म्येन निर्विधययोस्तयोः सिद्धादर्शनात्प्राम-
ाण्यकर्मणी चाश्रित्य रूपं सिध्यति । न हि ते हित्वा किञ्चिदुत्पद्यत
इत्यर्थः । वाचकेन वाचस्य तेनेतरस्य ताभ्याश्च क्रियायास्तया
तयोदयेच्चादर्शनादन्वेऽन्यमभिव्यक्तत्वमाह । इतरेतरेति ।

उ० विभर्ति तदेतन्नयं सदेकमयमात्मात्मे एकः सन्ने-
तन्नयं तदेतदमृतं सत्येन क्त्वं प्राणो वा अमृतं

मा० त्माद्यं पिण्डः कार्यकारणात्मसङ्घातस्तथान्नत्रये व्या-
ख्यात एतन्नयो वा अथमात्मेत्यादिना एतावद्धीदं
सर्वं व्याकृतमव्याकृतं च । यदुत नामरूपं कर्मात्मात्मा उ
एकोऽयं कार्यकरणसङ्घातः सन्नद्धात्माधिभूताधिदैव-
भावेन व्यवस्थितमेतदेव त्रयन्नामरूपं कर्मात्मात्मा । तदेतद्व-
क्ष्यमाणममृतं सत्येन क्त्वंमित्येतस्य वाक्यस्वार्थमाह । प्राणो
वाऽमृतं करणात्मकोऽन्तरपृष्ठमनकर्मा आत्मभूतोऽमृ-
तोऽविनाशी । नामरूपे सत्यं कार्यात्मके शरीरावक्षे

आ० सति नास्ति रूपसंहारदर्शनान्नूपे च सति नामसंहारदृष्टेः सतोश्च
तयोः कर्मसंस्पर्शसिद्धिं सति तयोश्च संहारोपलम्भादितरेतर-
प्रलयमित्याह । इतरेतरप्रलयमिति ॥ त्रयाणामेकत्वं विबद्धमिति
शङ्कित्वा परिहरति । केनेत्यादिना ॥ कथं कार्यकरणसङ्घा-
तात्मना त्रयाणामेकत्वं तत्राह । तथेति ॥ नामरूपकर्माणां
कार्यकरणसङ्घातमात्रत्वेऽपि ततो व्यतिरिक्तं सङ्घातादन्यत्स्यादि-
त्याशङ्क्याह । एतावदिति ॥ नामादित्रयस्य सङ्घातमात्रत्वे कथं
व्यवहारासाङ्ग्यमित्याशङ्क्याह । आत्मेति । सङ्घातोऽयमात्मश-
ब्दितः स्वयमेकोऽपि सन्नद्धात्मादिभेदेन स्थितं त्रयमेव भवतीति
व्यवहारसाङ्ग्यमित्यर्थः ॥ एकस्मिन्नपि सङ्घाते कार्यकरणरूपेणा-
वान्तरविभागमाह । तदेतदिति ॥ आत्मभूतस्तस्योपाधित्वेन
स्थित इति यावत् । अविनाशी खूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षं
न गच्छतीत्यर्थः । सच्च तच्च सत्यं भूतपक्षकं तदात्मे नामरूपे
इत्याह । नामेति ॥ करणयाथाक्यं कथयति । त्रियात्मकश्चिति ॥
पक्षीकृतपक्षमहाभूतात्मकं तत्कार्यं सर्वं सच्च तच्चेति व्युत्पत्तेः

उ० नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥ इति
बृहदारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥

भा० क्रियात्मकस्तु प्राणस्योत्पद्यमानो वाङ्माभ्यां शरीरा-
त्मकाभ्यामुपजनापायधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां छन्नोऽप्रकाशी-
कृतः । एतदेव संसारसत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितं । अत ऊर्ध्वं
विद्याविषय आत्माधिगन्तव्य इति चतुर्थं आरभ्यते ॥ ३ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिम्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ बृहदारण्यकभाष्ये
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

आ० सत्यं वैराजं शरीरं कार्यमपक्षीकृतपञ्चमहाभूतकार्यात्मककरब-
रूपसप्तदशकणिकस्य सूत्राख्यस्यायतनं तस्यैवाच्छादकं तदखण-
नात्मापि खूणदेहच्छन्नत्वाद्दुर्विज्ञातं तेनापि छन्नं प्रत्यम्बस्तु सुतरा-
मिति तज्ज्ञानेऽवहितैर्भाव्यमिति भावः ॥ इदानीमविद्याका-
र्यप्रपञ्चमुपसंहरति । एतदिति ॥ अविद्याविषयविवरबस्य वक्ष्य-
माद्योपयोगमुपसंहरति । अत इति ॥ प्रपञ्चितं सत्त्वविद्याविषये
ततो विरक्तस्यात्मानं विविदुषस्तज्ज्ञापनार्थं चतुर्थं प्रमुखः सन्दर्भो
भविष्यति । तस्मादविद्याया विषयविवरबमुपयोगीति भावः ॥
३ ॥ षष्ठं ब्राह्मणं ॥ इति श्रीपरमहंसपरिम्राजकाचार्यश्रीम-
च्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्येण श्रीमद्भगवदानन्दज्ञानेन कृतायां
बृहदारण्यकभाष्यटीकायां षष्ठं ब्राह्मणं ॥ तृतीयोऽध्यायः
समाप्तः ॥

ॐ तत् सत् ।

भा० श्रीगणेशाय नमः ॥ आत्मोत्थेवोपासीत तदन्वेषणे च सर्वमन्विष्टं स्यात्तदेव चात्मतत्त्वं सर्वस्मात्प्रेयस्त्वादन्वेष्टव्यं । आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतत्त्वमेकं विद्याविषयं । यस्तु भेददृष्टिविषयः सोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यविद्याविषयः एकधैवानुद्भूतं मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ विद्याविद्याविषयौ सर्वोपनिषत्सु । तत्र च योऽविद्याविषयः स सर्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यात आहृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । स च व्याख्यातो

भा० तृतीयाध्याये सूचितविद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता सम्प्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं चतुर्थमध्यायमारभमाणो वृत्तं सङ्गीर्त्तयति । आत्मेति ॥ किमित्थर्यान्तरेषु सत्त्वात्मतत्त्वमेवानुसन्धातव्यं तत्राह । तदन्वेषणे चेति ॥ तस्यैवान्वेष्टयत्वे परप्रेमास्पदत्वेन परमाणन्दत्वं हेत्वन्तरमाह । तदेवेति ॥ आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्वोपनिषत्प्रकृत्या च तदेवान्वेष्टयमित्याह । आत्मानमिति ॥ उक्तया परिपाद्या प्रसिद्धमर्थं सङ्गृह्णाति । आत्मतत्त्वमिति ॥ उक्तमर्थान्तरमनुवदति । यस्त्विति ॥ सोऽविद्याविषय इति मन्बन्धः । कथं भेददृष्टिविषयस्याविद्याविषयत्वं तत्राह । अन्योऽसाविति । यो भेददृष्टिपरः सन् वेदेत्यविद्या तद्वृष्टिमूर्खं सूचिता तेन तद्विषयो भेददृष्टिविषय इत्यर्थः । कथं यथोक्तौ विद्याविद्याविषयावसङ्गीर्णाववमन्तं शक्येति तत्राह । एकधेति ॥ सत्ताम्रब्राह्मणे वृत्तमर्थं कथयति । तत्र चेति । विद्याविद्याविषययोरिति यावत् । आदिपदं साध्यसाधनावान्तरभेदसङ्गृहार्थं यथोक्तौ भेद एव विशेषः । तस्मिन्विनियोगो व्यवस्थापनं तेनेत्यर्थः । उपसंहारब्राह्मणान्ते वृत्तमनुभाषते । स चेति ॥ अथ वोक्तौ विद्याविद्याविषयौ कथमसङ्गीर्णौ मन्तव्यावित्याशङ्काह । एकधेति ॥ तत्रोत्तरयज्ञस्य विषयपरिशेषार्थं पुरुषविषयब्राह्मणशेषमारभ्योक्तं दर्शयति ।

भा० ऽविद्याविषयः । सर्व्व एव द्विप्रकारोऽन्तःप्राण उपपृ-
 ष्को गृहस्येव स्वभादिलक्षणः प्रकाशकोऽमृतो वाङ्मस्य
 कार्य्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्मकसृणुश्रुति-
 कासमो गृहस्येव सत्यशब्दवाच्यो मर्त्यसोनामृतशब्दवाच्यः
 प्राणश्च इति शेषसंहतः । स एव च प्राणो
 वाङ्माधारभेदेऽनेकधा विस्तृतः । प्राण एको देव इत्यु-
 च्यते । तस्यैव वाङ्मः पिण्ड एकः साधारणो विराड्वैश्वान-
 र आत्मा पुरुषविधः प्रजापतिः । को हिरण्यगर्भ

आ० तत्र चेति । तर्हि समाप्तत्वादविद्याविषयस्य कथमविदुषो गार्ग्यस्य
 प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तदर्धमवान्तरविभागमनुवदति । स चेति ॥
 तावेव प्रकारौ दर्शयन्नादौ सूक्ष्मशरीरमुपन्यस्यति । अन्तरिति ॥
 तस्य वाङ्मकारणद्वारा सूक्ष्मेषु विषयेषु प्रकाशकत्वममृतत्वं च
 श्रुत्यादितं द्वितीयं प्रकारमाचक्षाण्यः सूक्ष्मं दर्शयति । वाङ्मस्येति ॥
 तस्य कयापि विधया सूक्ष्मदेहं सत्यप्रकाशकत्वादप्रकाशकत्वं
 आगमापायित्वेनावहेयत्वं सूचयति । उपजनेति ॥ यथा गृहस्य
 दृष्टादि वहिरङ्गं तथा सूक्ष्मस्य देहस्य सूक्ष्मो देहस्तथापि
 दृष्टादिना विना गृहस्य व्यवहारयोग्यत्ववत्तस्यापि सूक्ष्मदेहं
 विना न तद्योग्यत्वमिति मत्वाह । दृष्टेति ॥ तस्य पूर्व्वप्रकरणान्ते
 नामरूपे सत्यमित्यत्र प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह । सत्येति ॥ सर्व्वथा
 बाधवैधुर्थ्यसत्यत्वमिति शङ्कां निरसितुं विशिनष्टि । मर्त्य
 इति । तस्य कार्य्यं दर्शयति । तेनेति ॥ दृप्तमनूद्याजातशत्रु-
 ब्राह्मणमवतारयति । स एवेति । आदित्यचन्द्रादयो वाङ्माधार-
 भेदा अनेकधात्वमितिहा मूर्द्धेत्यादिवक्ष्यमाणगुणवशाद्द्रव्यं ।
 कथं तर्हि तस्यैकत्वं तत्राह । प्राण इति ॥ प्राणस्य नानात्वमेक-
 त्वज्ञानं तत्रैकत्वं विदुषोति । तस्यैवेति ॥ प्राणस्यैव स्वभाव-
 भूतोऽनात्मकज्ञः पिण्डः समष्टिरूपो हिरण्यगर्भादिशब्दै-
 र्वाधिविषयैस्तत्र तत्र श्रुतिस्मृतोरुच्यते । स चाग्निर्मूर्द्धा चक्षुषो

उ० ॥ ॐ ॥ इप्पबालाकिहीनूचानो गार्ग्य आस
स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स

भा० तथा हि गार्ग्याजातशत्रोरतीव अद्भुतानुता दृश्यते आख्या-
यिकायां । अद्भुतान्त्वभते ज्ञानमिति च स्थितिः ॥

तत्र पूर्वपक्षवाद्यविद्याविषयब्रह्मविद्वत्तवालाकिर्दृष्टो
गर्वितोऽसम्यग्ब्रह्मविद्वत्त्वादेव बलाकाया अपत्यं बालाकि-
र्दृष्टश्चासौ बालाकिश्च दृष्टबालाकिर्दृष्टश्च ऐतिह्यार्थ
आख्यायिकायामनूचानोऽनुवचनसमर्थो वक्ता वाग्मी
गार्ग्यगोचर आस बभूव । क्वचित्कालविशेषे स ह उवाचा-
जातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्य ब्रह्म ते ब्रवा-
णीति ते तुभ्यं ब्रह्म ब्रवाणि कथयानि । स एवमुक्तोऽजात-
शत्रुर्वाच सहस्रं गवां दद्वः । एतस्यां वाचि यो मां प्रत्यवोचो
ब्रह्म ते ब्रवाणीति तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्त-
मित्यभिप्रायः । साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं कस्मा-
त्प्रापेक्षते सहस्रदाने ब्रह्म ते ब्रवाणीति । इयमेव तु वाक्
निमित्तमपेक्षते इत्युच्यते । यतः श्रुतिरेव राज्ञोऽभिप्राय-

भा० ख्यायिकानुग्रह्यन्दर्शयति । तथा हीति ॥ अद्भुत ब्रह्मज्ञाने परम-
साधनमित्यत्र भगवतोऽपि सम्मतिमाह । अद्भुतानिति ॥

आख्यायिकार्थे बद्ध्वा स्थिते तदक्षराणि व्याचष्टे । तत्रेत्वा-
दिना ॥ पूर्वपक्षवादित्त्वे हेतुमाह । अविद्याविषयेति ॥ गर्वितत्वे
हेतुमाह । असम्यगिति ॥ इयमेव तु वाक् निमित्तमित्यत्रापि
कस्मादित्यनुवच्यते ॥ अतो ब्रह्म ते ब्रवाणीति वागेव सहस्रदाने
निमित्तमिति शेषः ॥ श्रुतिं व्याचष्टे । जनक इति । प्रसिद्धं जन-

उ० होवाचाजातशत्रुःसहस्रमेतस्यांवाचिदज्ञो जनको
जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

सहोवाच गार्गी य एवासावादित्ये पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपासं इति स होवाचाजातशत्रुर्भीमि-

भा०माह । जनको दाता जनकः श्रोतेति वै तस्मिन्वाक्यद्वये
पदद्वयमभ्यस्यते जनको जनक इति । वैशब्दः प्रसिद्धाव-
द्योतनार्थः । जनको दित्सुर्जनकः शूश्रूषुरिति । ब्रह्मशूश्रू-
षवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना धावन्तीत्यभिगच्छन्ति ।
तस्मान्तत्सर्वं मय्यपि सम्भावितवानसीति ॥ १ ॥

एवं राजानं शूश्रूषुमभिमुखीभूतं स ह उवाच गार्गीः ।
य एवासावादित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी चक्षुर्दारेषेह
इदि प्रविष्टोऽहं भोक्ता कर्त्ता चेत्यवस्थितः । एतमेवाहं
ब्रह्म पश्याम्यस्मिन्कार्यकरणसङ्घात उपासे । तस्मान्तमहं

आ० कस्य दाढत्वादि तदवद्योतको वै निपात इति यावत् ॥ वाक्या-
र्थमाह । जनको दित्सुर्दित्यादिना । सम्भावितवानसीति प्रागुक्तं
वाक्याचं सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः ॥ तस्मान्भुक्तप्रसिद्धति-
क्रमवादिति यावत् । तत्सर्वं दाढत्वादिकमित्यर्थः । इति शब्दोऽ
भिप्रायसमात्यर्थः ॥ १ ॥

इदि प्रविष्टो भोक्ताइमित्यादि प्रत्यक्षं प्रमाणयति । अह-
मिति ॥ दृष्टिफलं नैरन्तर्याभ्यासं दर्शयति । उपास इति ॥
तावता मम किमायातं तदाह । तस्मादिति ॥ मामेति प्रतीकमा-
दायाभ्यासस्यार्थमाह । मामेति ॥ विनिवारयन्पुत्रवाचेति
सम्बन्धः । एकस्य माते निवारकत्वमपरस्य संवादेन सङ्गति-
रिति विभागे सम्भवति कुतो द्विर्वचनमित्याशङ्क्याह । मामे-

उ० तस्मिन्संवदिष्टा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा
राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेव-
मुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा
भवति ॥ २ ॥

भा० पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीम्युपास्तेति । स एवमुक्तः प्रत्युवाचाजा-
तशत्रुर्भामा मामेति हस्तेन विनिवारयन्नेतस्मिन्ब्रह्मणि
विज्ञेये मा संवदिष्टा मामेत्यावाधनार्थं द्विर्वचनं । एवं
समाने विज्ञानविषय एव आवयोरस्मान्ज्ञानवत् इव
दर्शयता बाधिताः स्यामोऽतो मा संवदिष्टा मा संवादं
कार्पीरस्मिन्ब्रह्मणि । अन्येष्वेजानासि तद्ब्रह्म वक्तुमर्हसि ।
न तु यन्मया ज्ञायत एवाथ चेन्नान्यसे जानीषे त्वं ब्रह्म-
मात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीति तन्न मन्त्रव्यं यतः
सर्वमेतदहं जाने । यद्ब्रवीषि कथमतिष्ठा अतीत्य सर्वाणि
भूतानि तिष्ठतीति । अतिष्ठाः सर्वेषां च भूतानां मूर्द्धा
शिरो राजेति । वैराजाद्दीप्तिगुणोपेतत्वादेतैर्विशेषणै-
र्विशिष्टमेतद्ब्रह्मास्मिन्कार्यकरणसंघाते कर्तृ भोक्तृ चेत्यह-
मेतमुपास इति फलमध्येवं विशिष्टोपासकस्य । स य एत-

भा० त्यावाधनार्थमिति ॥ तदेव स्फुटयति । एवमिति ॥ तदुक्तेन
प्रकारेण यो विज्ञानविषयोऽर्थस्तस्मिन्नावयोर्विज्ञानसाध्यादेव
समानेऽपि विज्ञानवत्त्वे सत्त्वस्मान् विज्ञानवत् इव स्वीकृत्य
तमेवार्थमस्मान् प्रत्युपदेशेन ज्ञापयता भवता वयं बाधिताः
स्याम इति योजना । तथापि गार्ग्यस्य कथमीयद्वाधनं तथाह ।
अत इति ॥ अतिष्ठाः सर्वेषामित्यादि वाक्यं ब्रह्मादारा अह-

उ० स होवाच गार्गी य एवासौ चन्द्रे पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मी मैत-
स्मिन्संवदिष्टा बृहन्पाण्डुरवासाः सोमो राजेति

भा० मेवमुपासोऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति
यथा गुणोपासनमेव हि च फलान्तं यथा यथोपासते तदेव
भवतीति श्रुतेः ॥ २ ॥

संवादेनादित्यब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चन्द्र-
मसि ब्रह्मान्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे मनसि
चैकः पुरुषो भोक्ता कर्त्ता चेति पूर्ववदिशेषणं । एवमह-
त्याखरं शुक्लं वासो यस्य सोऽयं पाण्डुरवासा अशरी-

या० तार्थं व्याकरोति । अथेत्वादिना ॥ एतं पुरुषमिति शेषः । इति-
शब्दे गुणोपासिसमात्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या त्रिभिर्गुणैर्विशिष्टं
ब्रह्म तदुपासकस्य फलमपि जानानीत्युक्त्वा फलवाक्यमुपादत्ते ।
स य इति ॥ किमिति यथोक्तं फलमुच्यते तत्राह । यथेति ॥ २ ॥

मनसि चेति चकाराद्भुङ्क्षौ चेत्यर्थः । एकः पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मो-
पासे त्वत्वेत्यमुपासोत्युक्ते मा मेत्वादिना प्रत्युवाचेत्याह । इति
पूर्ववदिति । भागुमख्यकतो द्विगुणचन्द्रमख्यकमिति प्रसिद्धि-
माश्रित्याह । महानिति ॥ कथं पाण्डुरं वासश्चन्द्राभिमानिनः
प्राक्स्य सम्भवतीत्याशङ्क्याह । अशरीरत्वादिति । पुरुषो हि
शरीरेण वाससेव वेष्टितो भवति पाण्डुरत्वज्ञापां प्रसिद्धं चाप्यो
वासः प्राक्स्येति च श्रुतिरतो युक्तं प्राक्स्य पाण्डुरवासश्चमि-
त्यर्थः । न केवलं सोमशब्देन चन्द्रमा गृह्यते । किन्तु कतापि
समानधर्मत्वादित्याह । यथेति । चन्द्रमसं कतात्मकं बुद्धि-
निष्ठञ्च पुरुषमेकीकृत्याहंयद्देवोपासितिरित्यर्थः । सम्प्रत्युपा-
सिफलमाह । यथोक्तेति । यत्रशब्देन प्रकृतिरक्ता । विकार-

उ० वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहर-
 हर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥
 स होवाच गार्गी य एवासौ विद्युति पुरुष
 एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्भी
 भैतस्मिन्संवदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमु-
 पास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति
 तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

भा० रत्नाम्नाणस्य । यस्यान्नभूतोऽभिषूयते सतात्मको यज्ञे तमे-
 कीकृतौतमेवाहं ब्रह्मोपासे यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्या-
 हरहः सोमोऽभिषुतो यज्ञे प्रसुतश्च विकारेख्वस्रश्चास्य न
 क्षीयतेऽज्ञात्मकोपासकस्य ॥ ३ ॥

तथा विद्युति त्वचि हृदये चैका देवता तेजस्वीति
 विशेषणं तस्यास्तत्फलं तेजस्वीह भवति तेजस्विनी हास्य
 प्रजा भवति । विद्युतां वज्रलस्याङ्गीकरणादात्मनि प्रजा-
 याञ्च फलवाङ्मयं ॥ ४ ॥

षा० शब्देन त्रिकृतयो ऽहमेति । यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनु-
 स्तानसामर्थ्यं कीकृत्या कथमित्यर्थः । अन्नाद्यस्योपासनानुसारि-
 त्वादुपपन्नत्वमभिप्रेक्ष्योपासकं विशिनष्टि । अज्ञात्मेति । ३ ।

संवाददोषेण चन्द्रे ब्रह्मस्यपि प्रात्याख्याते ब्रह्मान्तरमाह ।
 तथेति ॥ कथमेकमुपासनमेकफलमित्याशङ्क्याह । विद्युतामिति ।
 अथवर्षित्वमप्रवर्षकत्वमक्रियावत्त्वं वा । कथमेकस्मिन्वायाव-
 पराजिता सेनेति गुणः सम्भवति तत्राह । भवतामिति ।

उ० स होवाच गार्गी य एवायमाकाशे पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मी मैत-
स्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्त्तीति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशु-
भिर्नीस्यास्माह्लोकात्प्रजोदन्ते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्गी य एवायं वायौ पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रु-
र्मी मैतस्मिन्संवदिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता
सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते
जिष्णुहीपराजिष्णुर्भवत्यन्यस्त्यजायी ॥ ६ ॥

भा० तथाऽऽकाशे इद्याकाशे चैका पूर्णमप्रवर्त्ति चेति विशे-
षणद्वयं पूर्णत्वविशेषणफलमिदं पूर्यते च प्रजया पशु-
भिरप्रवर्त्तिविशेषणफलं नास्यास्माह्लोकात्प्रजोदन्त इति
प्रजा सन्तानाविच्छिन्तिः ॥ ५ ॥

तथा वायौ प्राणे इदि चैका विशेषणभिन्ः परमेश्वरो
वैकुण्ठोऽप्रसङ्गो नरैर्जितपूर्वा पराजिता सेना मरुतां
गणत्वप्रसिद्धेरुपासनफलमपि । जिष्णुर्ध्वं जयनशीलोऽप-
राजिष्णुर्न च परैर्जितस्वभावो भवति । अन्यतस्त्वजायी
अन्यतस्त्वानां सपत्नानां जयनशीलो भवति ॥ ६ ॥

भा० विशेषणत्रयस्य फलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति । जिष्णुरित्यादिना ।
अन्यतस्त्वानामन्यतो मादतो जातानां । यद्भविर्विध्यते क्षिप्यते

उ० स होवाच गाग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मी
मैतस्मिन्संवदिष्टा विषासहिरिति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह
भवति विषासहिर्हस्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गाग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मी मैतस्मिन्सं-
वदिष्टाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति
स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं है-वैनमुपगच्छति
नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

भा० अग्नौ वा षड्भूदि चैका विशेषणं विषासहिर्मर्षयिता
परेषां अग्निबाहुल्यात्फलबाहुल्यं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

अप्सु रेतसि इदि चैका विशेषणं प्रतिरूपोऽग्नुरूपः
अतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं अतिस्मृति-
शासनानुरूपमेव । एतमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीत-
मन्यसास्मात्तथाविध एवोपजायते ॥ ८ ॥

भा० तत्सर्वं भस्मीकरणेन सृष्टे तेनाग्निर्विषासहिः । यथा पूर्वं
विद्युता बाहुल्यादात्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यमुक्तं तथा चात्रा-
प्यग्नीनां बहुलत्वादुपासकस्यात्मनि प्रजायां च दीनाभित्तं सिध्य-
तीत्याह । अग्नीति ॥ ७ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्रतिरूपत्वं प्रतिकूलत्वमित्येतद्वावर्त्तयति । अग्नुरूप इति ॥
अन्यत्र फलमिति सम्बन्धः । अस्मादुपासिनुरित्यर्थः । तथाविध-
अतिस्मृत्यनुकूल इति यावत् । इदं चेत्येतदेव स्पष्टयति । सत्येति ॥

उ० स होवाच गाग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमे-
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मी मैत-
स्मिन्संवदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति
रोचिष्णुर्हीस्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति
सर्वींस्तानतिरोचते ॥ ६ ॥

स होवाच गाग्यो य एवायं यं तं पश्चाच्छब्दोऽ-
नूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रु-
र्मी मैतस्मिन्संवदिष्टा असुरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वीं है-वास्मिँल्लोक
आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥

भा० आदर्शे प्रसादस्वभावे चान्यत्र सद्गादौ चार्हे च स्वस्व-
द्विस्त्राभावे चेका विशेषणं रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः फलञ्च
तदेव रोचनाधारवाङ्मत्यात्फलवाङ्मत्यं ॥ ६ ॥

यं तं गच्छन्तं य एवायं शब्दः पृष्ठतोऽनूदेत्यध्यात्मञ्च
जीवनहेतुः प्राणसमेकीकृत्याहासुः प्राणो जीवनहेतुरिति ।
गुणस्वस्व फलं सर्वमायुरस्मिन् लोके एतीति । यथोपात्तं
कर्षणाद्युः कर्षफलपरिच्छिन्नकालात्पुरा पूर्वं रोगा-
दिभिः पीद्यमानमयेनं प्राणो न जहाति ॥ १० ॥

आ० सर्वत्रैकेति विशेषणस्य देवतेति विशेष्यतया सम्बध्यते । तदेव रो-
चिष्णुत्वमित्यर्थः । आश्चितमेवाहमित्यादीति शेषः । तस्य गुणवदुपा-
सनस्येत्यर्थः । सर्वमायुरित्येतद्याचष्टे । यथोपात्तमिति । ८।६।१०।

उ० स होवाच गाग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मी
मेतस्मिन्संवदिष्टा द्वितीयोऽनपग इति वा अह-
मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीय-
वान् ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

स होवाच गाग्यो य एवायं छायामयः पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मी
मेतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेतमु-
पास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वे^१ हैवास्मि-
ल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युराग-
च्छति ॥ १२ ॥

भा० दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैकाश्रिनौ देवाववियुक्तस्वभावौ
गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वमनपगतमवियुक्ता चान्योऽन्यं दिग्ना-
मश्रिनोस्त्रैवंधर्मिलात्तदेव च फलमुपासकस्य गणाविच्छेदो
द्वितीयवत्त्वञ्च ॥ ११ ॥

छायार्था वासो तमस्यध्यात्मे चावरणात्मकेऽज्ञाने इदि
चैका देवता विशेषणं मृत्युः फलं सर्वं पूर्व्वमृत्योरनागमे
रोगादिपीडाभावो विशेषः ॥ १२ ॥

आ० का पुनरसावेका देवता तत्राह । अश्रिणाविति । तस्य देव-
स्येति यावत् ॥ यथोक्तं गुणद्वयमुपपादयति । दिग्नामिति ।
द्वितीयवत्त्वं साधुभ्यपरिहृतत्वं । शब्दब्रह्मोपासकस्यैव तमे

उ० स होवाच गार्गी य एवायमात्मनि पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुमी
मेतस्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वीह
भवत्यात्मन्विनीहास्य प्रजा भवति स ह तूष्णी-
मास गार्गीः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्न इत्येतावद्भीति

भा० आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च इति चैकात्मन्वीह
भवत्यात्मवान्भवति आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति बुद्धि-
बद्धसत्त्वात्प्रजायां सन्पादनमिति विशेषः । स्वयं परिज्ञात-
त्वेनैवंक्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्गी ऽचीणब्रह्मविज्ञा-
नोऽप्रतिभासमानोत्तरस्त्वृष्णीमवाक्श्चिरा आस ॥ १३ ॥

तं तथाभूतमासस्य गार्गी स होवाचाजातशत्रुरेता-
वन्न इति । किमेतावद्ब्रह्म निर्जातमाहोस्त्रिदधिकमप्यस्मी-
तर आह एतावद्भीति । नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं

आ० ब्रह्मोपासकस्यापि फलमित्याह । फलमिति । फलभेदे* च
कथमुपासनभेदः स्यादित्याशङ्क्याह । मत्त्वोरिति । यस्तानि
ब्रह्माख्यपन्यस्य समस्तं ब्रह्मोपदिशति । प्रजापताविति । आत्मवत्त्वं
वशात्प्रकृतं । फलस्यात्मगामित्वात् प्रजायां तदभिधानमुचितमि-
त्याशङ्क्याह । बुद्धीति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

विचारार्था स्तुतिरिति कथयति । किमेतावदिति । वाक्य-
र्थद्वेषसमाधिभ्यां स्पुटयति । किमित्यादिना । आदित्यादेर-

* फलभेदाभाव इति पाठान्तरः ।

उ० नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य
उपत्वायानीति ॥ १४ ॥

भा० भवतीत्याहाजातञ्चुः किमर्थं गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवा-
णीति किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते न
फलवद्विज्ञानश्रवणात् अर्थवादत्वेव वाक्यानामवगन्तुं
ब्रह्ममपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं
संख्यन्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानामित्यादीनि तदनु-
पाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयन्ते । विभक्तान्यर्थवादत्वे एत-
दसमञ्जसं । कथं तर्हि नैतावता विदितं भवतीति । नैष
दोषोऽधिकृतापेक्षत्वात् । ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवेऽजात-
चवे अमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यः प्रवृत्तः स युक्त एव मुख्यब्रह्म-
विदाऽजातञ्चुणाऽमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्या वक्तुं यन्मुख्यं ब्रह्म
वक्तुं प्रवृत्तस्त्वं तन्न जानीष इति । यद्यमुख्यब्रह्मविज्ञान-
मपि प्रत्याख्यायेत तदेतावतेति न श्रूयात् किञ्चिज्ज्ञातं
त्वयेत्येवं श्रूयान्तस्माद्भवन्थेतावन्यविद्याविषये ब्रह्माश्वेता-

भा० विदितत्वनिषेधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह । न फलवदिति ॥ नैतानि
वाक्यानि फलवद्विज्ञानपराणि ॥ अर्थवादत्वादित्याशङ्क्याह ।
न चेति । फलवत्त्वात्पूर्वविधिपराश्वेतानि वाक्यानीत्याह । तद-
नुरूपाणीति ॥ अर्थवादत्वेऽपि तेषामपूर्वार्थत्वं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याह । अर्थवादत्वं इति ॥ वाक्यानां फलवद्विज्ञानपरत्व-
मुपेत्य निषेधवाक्यस्य गतिं पृच्छति । कथं तर्हि इति ॥ तस्यानर्थक्यं
परिहरति । नैष दोष इति ॥ अधिकृतापेक्षत्वाद्देदनप्रतिषेधस्ये-
त्युक्तं स्फुटयति । ब्रह्मेति ॥ नैतावतेत्यविशेषेण मुख्यब्रह्मविज्ञानमपि
निषिद्धमिति चेन्नेत्याह । यदीति । किञ्च निष्कामेन चेदेतान्य-

उ० स होवावाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः
क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति येव त्वा क्षपयिथा-
मीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषं सुप्त-
माजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्नुयाञ्चक्रे बृहन्पा-

भा० वह्निज्ञानदारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुं नेता-
वता विदितं भवतीति । अविद्याविषये विज्ञेयत्वं नाम-
रूपकर्मात्मकत्वस्यैषां द्वितीयेऽध्याये प्रदर्शितं । तस्मान्नेता-
वता विदितं भवतीति ब्रुवता अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यम-
स्तीति दर्शितं भवति । तच्चानुपसङ्गाय न वक्तव्यमित्या-
चारविधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेवाहोपत्वाधानीत्युपगच्छानीति
त्वां । यथाऽन्यः श्रियो गुहं ॥ १४ ॥

स होवावाजातशत्रुः प्रतिलोमं विपरीतञ्चतत्किं तद्य-
द्ब्राह्मण उक्तमवर्ण आचार्यत्वे ऽधिकृतः सन् क्षत्रियम-
नाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यं-
तीत्येतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धं । तस्मान्निष्ठ त्वमा-

भा० यासगान्यनुष्ठीयन्ते तदैतेषां ब्रह्मज्ञानार्थत्वादमुख्यब्रह्मज्ञाननि-
वेधमन्तरेण निवेधोपपत्तिरित्याह । एतावद्विज्ञानेति ॥ आदि-
त्वादिकमेव मुख्यं ब्रह्मेति निवेधानर्थक्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याह ।
अविद्येति ॥ आदित्यादेर्मुख्यब्रह्मत्वासम्भवाभिधेयस्योपपन्नत्वात्त-
त्सामर्थ्यसिद्धमर्थमुपन्यस्यति । तस्मादिति ॥ उपगमनवाक्यमुत्थाप्य
आचष्टे । तच्चेति ॥ १५ ॥

अत्राज्ञात्वादध्ययनमापत्वात्ने विधीयते । अनुब्रुव्या च शुश्रूषा
यावदध्ययनं गुरोः । नात्राज्ञाये गुरोः श्रियो वासमात्यन्तिकं
वसेदित्वादीन्याचारविधिशास्त्राणि । आदित्यादिब्रह्मस्यो विशेष-

उ० ण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणि-
ना-पेषं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

भा० चार्थ एव सन् । विज्ञापयिष्याम्येव त्वामहं । यस्मिन्विदिते
ब्रह्म विदितं भवति । यत्तन्मुखं ब्रह्म वेद्यं तं गार्ग्यं सत्त-
ञ्जमासक्त्य विश्रम्भजननाथ पाणौ हस्त आदाय गृही-
त्वोत्तस्त्रावुत्थिवान् । तौ ह गार्ग्याजातश्चू पुरुषं सुप्तं
राजगृहप्रदेशे क्वचिदाजगत्तुरागतौ । तं च पुरुषं सुप्तं
प्राथितैर्नामभिर्हृद्दन् पाण्डरवासः सोम राजन्नित्येतैरा-
मन्त्रयाञ्चक्रे । एवमामन्त्रमाणोऽपि स सुप्तो नोत्तस्थौ ।
तमप्रतिबुद्धमानं पाणिना पेषं आपिष्यापिष्य बोधयाञ्च-
कार प्रतिबोधितवान् । तेन स होत्तस्थौ । तस्माद्यो गार्ग्य-
णाभिप्रेतो नासावस्मिञ्चरीरे कर्त्ता भोक्ता ब्रह्मेति ॥१५॥

कथं पुनरिदमवगम्यते सुषुप्तपुरुषगमनतत्त्वबोधना-
नुत्थानैर्गार्ग्याऽभिमतस्य ब्रह्मणोऽब्रह्मत्वं ज्ञापितमिति ।
जागरितकाले यो गार्ग्याभिप्रेतः पुरुषः कर्त्ता भोक्ता ब्रह्म
स सन्निहितः करणेषु यथा तथा अजातश्च्वभिप्रेतोऽपि

आ० माह । यस्मिन्निति ॥ प्राक्स्य व्याधियमात्रस्यैव सम्बोधनार्थं
पृथगुक्तनामाश्रवणादापेक्षयाशोच्यानात्तस्याभोक्तृत्वं सिध्यतीति
प्रकृतमाह । तस्मादिति ॥ १५ ॥

तौ ह सुप्तमित्यादि सुप्तपुरुषगत्युक्तिमाक्षिपति । कथमिति ॥
गार्ग्यकाश्याभिमतयोरुभयोरपि जागरिते करणेषु सन्निधा-
नाविशेषात्तत्रैव किमिति विवेको न दर्शित इत्यर्थः । जागरि-
तेषु करणेषु द्वयोः सन्निधानेऽपि साङ्ख्यार्थाद्भुक्त्वं विवेचनमिति

भा० तस्मान्मो भृत्येष्विव राजसन्निहित एव । किन्तु भृत्यस्वामि-
 नोर्गार्ग्याज्ञातञ्च्यभिप्रेतयोर्यद्विवेकावधारणकारणं तत्स-
 स्त्रीर्षत्वादनवधारितविशेषं यद्द्रष्टृत्वमेव भोक्तुर्न दृशत्वं
 यच्चाभोक्तुर्दृशत्वमेव । न तु द्रष्टृत्वं तद्योभवमिह
 सस्त्रीर्षत्वादिविषय दर्शयितुमशक्यमिति सुषुप्तपुरुषगमनं ॥
 ननु सुप्तेऽपि पुरुषे विशिष्टैर्नामभिरामन्वितो भोक्तैव
 प्रतिपश्यते नाभोक्तेति नैव निर्णयः स्यादिति । न निर्द्वा-
 रितविशेषत्वाद्गार्ग्याभिप्रेतस्य । यो हि सत्येन ह्यः
 प्राणात्मा ऽमृतो वागादिव्यनस्तमितो निष्पोचत्सु यस्यापः
 प्ररीरं पाण्डुरवासा यस्याऽसपत्नवान् यस्य दृहन् यस्य
 सोमो राजा षोडशकक्षः स ख्यापारारूढो यथा
 निर्द्वात एवाऽनस्तमितस्वभाव आसौ । न चाऽन्यस्य कस्य-
 चिद्वापारस्तस्मिन् काले गार्ग्येणाभिप्रेयते तद्विरोधिनः ।
 तस्मात्स्वनामभिरामन्वितेन प्रतिबोद्धव्यं न च प्रत्यबुद्धत ।

भा० परिहरति । जागरितेति ॥ ब्रह्मशब्दाद्ब्रह्मं सशब्दमध्याहृत्य
 योजना । तर्हि स्वामिभृत्यन्यायेन तयोर्विवेकोऽपि सुकरः
 स्यादित्याशङ्क्याह । किन्त्विति ॥ तद्विवेकावधारणकारणं तदाह ।
 यद्द्रष्टृत्वमिति ॥ अयं तदनवधारितविशेषमिति तदाह । तच्चेति ॥
 इहेति जागरितोक्तिः । यद्यपि जागरितं हित्वा सुप्ते पुरुषे
 विवेकार्थं तयोर्बुधतिस्तत्र यो भोक्तैव संबोधितः स्वनामभि-
 स्तच्छब्दं श्रोष्यति नाचेतनस्तथापि नेष्टविवेकसिद्धिर्गार्ग्यकाश्या-
 भीष्टात्मनोऽस्थितसंश्रयादिति शङ्कते । नन्विति ॥ संश्रयं निरा-
 करोति । नेत्यादिना । विशेषावधारणमेव विशदयति । यो
 हीत्यादिना ॥ ख्यापारस्तु मूलशब्दादिः । यथानिर्द्वातो यद्योक्तै-
 र्विशेषबैदपक्षम् रूपमनतिशय्य वर्त्तमानः प्रायस्येत्तविशेष-

भा० तस्मात् पारिशेष्याद्गार्ग्याभिप्रेतस्याभोक्तृत्वं । ब्रह्मणो भोक्तृ-
स्वभावस्येहोञ्जीतैव खं विषयं प्राप्तं । न हि दग्धस्वभावः
प्रकाशयित्स्वभावः सन् वक्त्रिस्तृणोलपादि दाह्यं स्ववि-
षयं प्राप्तं न दहति प्रकाशयन्न न प्रकाशयति । न चेत्
दहति प्रकाशयति च प्राप्तं खं विषयं नासौ वक्त्रिर्दग्धा
प्रकाशयिता चेति निश्चीयते । यथा ऽसौ प्राप्तशब्दादि-
विषयोपलब्धस्वभावस्येद्गार्ग्याभिप्रेतः प्राणो वृहन् पाण्डर-
वासा इत्येवमादिशब्दं खं विषयमुपलभेत । यथा प्राप्तं
वृणोलपादि वक्त्रिर्दहेत् प्रकाशयेच्चाव्यभिचारेण तद्वत् ।
तस्मात्प्राप्तानां शब्दादीनामप्रतिबोधादभोक्तृस्वभाव इति
निश्चीयते । न हि यस्य यः स्वभावो निश्चितः
स तं व्यभिचरति कदाचिदपि । अतः सिद्धं प्राणस्या-
भोक्तृत्वं सम्बोधनार्थानामविशेषेण सम्बन्धाग्रहणादप्रति-
बोध इति चेत् । स्यादेतत् । यथा बद्धव्यासीनेषु स्वनाम-

भा० श्वेतः स्नापेऽवस्थानेऽपि तस्य तदा भोगाभावस्तत्र भोक्तृ-
न्तराभ्युपगमादित्याशङ्काह । न चेति ॥ तस्यैव भोक्तृत्वे पलि-
तमाह । तस्मादिति ॥

अस्तु तस्य प्राप्तशब्दश्वेत्यं तत्राह । न चेति ॥ परिशेषसि-
द्धमर्थमाह । तस्मादिति ॥ प्राणस्याभोक्तृत्वं यतिरेकद्वारा साध-
यति । भोक्तृस्वभावस्येदिति ॥ न च भुङ्क्ते तस्मादभोक्तेति शेषः ॥
उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्यादयति । न हीत्यादिना ॥ उक्तं नाशब्दं ॥
विषये दोषमाह । न चेदिति ॥ उक्तमर्थं सङ्गिष्याह । यथे-
त्यादिना ॥ प्राणस्याभोक्तृत्वमुक्तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
यद्यपि प्राणः स्नापे शब्दादीन् न प्रतिबुध्यते तथापि भोक्तृ-
स्वभावो भविष्यति नेत्याह । न हीति ॥ सम्बोधनशब्दाश्व-

भा० विशेषेषु सम्बन्धाग्रहणान्नामयं सम्बोधयतीति इत्यत्रापि सम्बोधमानो विशेषतो न प्रतिपद्येत । तथेमानि वृहन्नित्येवमादीनि मम नामानीत्ययहीत् । सम्बन्धत्वात्प्राणो न गृह्णाति । सम्बोधनार्थं शब्दं न त्वविज्ञादत्वादेवेति चेत् । न । देवताभ्युपगमेऽग्रहणानुपपत्तेः । यस्य हि चन्द्राद्यभिमानिनी देवता ऽध्यात्मं प्राणो भोक्ता ऽभ्युपगम्यते । तस्य तथा संबन्धकाराद्य विशेषनाम्ना सम्बोधो ऽवश्यं गृहीतव्यो ऽन्यथाऽऽङ्गानादिविषये संबन्धकारो ऽनुपपन्नः स्यात् । व्यतिरिक्तपक्षेऽप्यप्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेत् । यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता तस्यापि वृहन्नित्यादिनामभिः सम्बोधने वृहत्त्वादिनाम्नां तदा तद्विषयत्वात् प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च कदाचिदपि वृहत्त्वादिशब्दैः सम्बोधितः प्रतिपद्यमानो दृश्यते । तस्मात् अकारणम-

आ० अतः शब्दार्थः ॥ तस्य स्वनामाग्रहणं सम्बन्धाग्रहणद्वयं नानात्मत्वद्वयमिति शङ्कते । सम्बोधनार्थेति ॥ शङ्कामेव विशदयति ॥ स्यादेतदित्यादिना ॥ देवतायाः सम्बन्धाग्रहणमयुक्तं सर्वज्ञत्वादित्युत्तरमाह । न देवतेति ॥ तदेव प्रपद्यति । यस्य हीत्यादिना ॥ तथेति यद्ग्रहणकर्तृनिर्देशः । अवश्यमिति सूचिताननुपपत्तिमाह । अन्यथेति ॥ आदिपदेन यागस्तुतिनमस्कारादिर्गृह्यते । संबन्धकारोऽभिज्ञाभोगप्रसादादिः । सम्बोधनानामाग्रहणत्वात्तानात्मदोषश्च त्वदिष्टात्मनोऽपि तुल्य इति शङ्कते । व्यतिरिक्तेति । सङ्गृहीतं चोद्यं विवृणोति । यस्य चेति ॥ तदा समुत्तिदशायां प्रतिपत्तिर्युक्तेति सम्बन्धः । तद्विषयत्वादित्यव्यतिरिक्तात्मविषयत्वादिति यावत् । अस्थेवातिरिक्तस्यात्मनः सम्बोधनशक्यमिति चेन्नेत्याह । न कदाचिदिति ॥ त्वदिष्टात्मनः

भा० भोक्तृत्वे सम्बोधनाप्रतिपत्तिरिति चेत् । न । तद्वत्साव-
 न्मात्राभिमानानुपपत्तेः । यस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता
 स प्राणादिकरणवान् प्राणी तस्य न प्राणदेवतामात्रेऽभि-
 मानो यथा हस्ते । तस्मात् प्राणानामसम्बोधने कृत्स्नाभि-
 मानिनो युक्तैवाप्रतिपत्तिः ॥ न तु प्राणस्यासाधारण-
 नामसंबोधने देवतात्मत्वानभिमानाच्चात्मनः स्वनाम-
 प्रयोगे ऽप्यप्रतिपत्तिदर्शनादयुक्तमिति चेत् । सुषुप्तस्य
 यत्सौकिकं देवदत्तादि नाम तेनापि सम्बोधमानः
 कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्तस्तथा भोक्तापि सन्प्राणे
 न प्रतिपद्यत इति चेत् । न । आत्मप्राणयोः सुप्ता-
 सुप्तत्वविशेषोपपत्तेः । सुप्तत्वात्प्राणयस्तयोपरतकरण
 आत्मा स्वं नाम प्रयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते ।

षा० सम्बोधनशब्दाप्रतिपत्तावपि भोक्तृत्वाङ्गीकारस्तच्छब्दार्थः । अतो
 भोक्तृत्वेपि प्राणस्येति शेषः । यथा हस्तः पादोङ्गुलिरित्यादि
 नामोक्तौ मैत्रो नोत्तिष्ठति । सर्वदेहाभिमानित्वेन सन्मात्राभि-
 मानित्वादेव काश्येष्टात्मनः सर्वकार्यकरणाभिमानित्वाद्ङ्गुलि-
 स्थानीयप्राणमत्रो तदभावात्तन्नामाग्रहणं न त्वचेतनत्वादिति
 परिहरति । न तद्वत् इति ॥ तदेव स्फुटयति । यस्येति ॥ प्राणमात्रे
 प्राणादिकरणवतोऽभिमानाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥

चन्द्रस्यापि प्राणैकदेशत्वात्सन्नामभिः सम्बोधने कृत्स्नाभिमा-
 नी समुत्तिष्ठति । अत्राप्यङ्गुल्यादिदृष्टान्तोपपत्तेरित्याशङ्क्याह
 न त्विति ॥ गोत्ववत्तस्य सर्व्ववस्तुषु समाप्तेरहमिति सर्व्व-
 आभिमानसिद्धेर्बोधानेधौ तुल्यावित्याशङ्क्याह । देवतेति ॥
 विशिष्टस्यात्मनो देवतायामात्मत्वाभिमानाभावादितरस्य च
 कूटस्थान्निमात्रत्वेन तदयोगान्न तुल्यतेत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरैश्च
 तस्याभोक्तृत्वं वारयन्नाह । स्वनामेति ॥ अयुक्तं प्राणेतरस्य

भा० न तु तदसुप्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्वे उपरतकरणत्वं सम्बो-
धनायहणं वा युक्तं । अप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनमयुक्त-
मिति चेत् । सन्ति हि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि
प्राणादिनामानि । तान्यपोह्याप्रसिद्धैर्हृत्त्वादिनामभिः
सम्बोधनमयुक्तं लौकिकन्यायापोह्यात् । तस्माद्भो-
क्तुरेव सतः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेन्न । देवता-
प्रत्याख्यानार्थत्वात् । केवलसम्बोधनमात्राप्रतिपत्त्यैवा-
सुप्तस्याध्यात्मिकस्य प्राणस्याभोक्तृत्वे सिद्धे यच्चन्द्रदेवता
विषयैर्नामभिः सम्बोधनं तच्चन्द्रदेवता प्राणोऽस्मिच्छ-
रीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं ।
न हि तल्लौकिकनाम्ना सम्बोधने शक्यं कर्तुं । प्राण-

भा० भोक्तृत्वमिति श्रेयः । तदेव विवक्ष्येति । सुषुप्तस्येति ॥ विशेषं दर्श-
यन्मुत्तरमाह । नात्मेति ॥ काश्याभीष्टात्मनः सुप्तत्वयुक्तं फलमाह ।
सुषुप्तत्वादिति । प्राणस्यापि संहतकरत्वात्सुप्तनामायहणमित्या-
शङ्क्य तस्यासुप्तत्वकृतं कार्यं कथयति । न त्विति ॥ न हि करत्-
त्वामिनि व्याप्तिमात्रे करणोपरमः सम्भवति । तस्य चानुप-
रतकरत्वं स्वनामायहणमयुक्तमित्यर्थः । प्राणनामत्वेनाप्रसिद्ध-
नामभिः सम्बोधनात्तदनृत्यानं नामात्मत्वादिति शङ्कते । अप्र-
सिद्धेति ॥ तदेव स्थक्यति । सन्ति हीति ॥ प्रसिद्धमनूद्याप्रसिद्धं
विधेयमिति लौकिको न्यायः । अप्रसिद्धसम्बन्धाभिः सम्बोधनस्या-
युक्तत्वे फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ चन्द्रदेवताऽस्मिन्देशे कर्त्री-
भोक्त्री चात्मेति गार्ग्याभिप्रायनिषेधदैवतानामयहणस्य तात्पर्या
त्तद्गृहोऽर्थवानिति परिहरति । न देवतेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति ।
केवलेति ॥ प्राणादीनामपि सम्बोधनेऽपि तन्निराकरणं कर्तुं शक्य-
मित्याशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ लौकिकनाम्नो देवताविषयत्वाभावा-
दित्यर्थः । प्राणस्याभोक्तृत्वेऽपीन्द्रियाणां भोक्तृत्वमिति केचित्तान्प्र-
त्याह ॥ प्राणेति ॥ प्राणकरत्वं चन्द्रदेवतानाम् भोक्तृत्वेऽपि देव-

भा० प्रत्याख्यानेन प्राणयज्ञात्कारणान्तराणां प्रवृत्तनुपपत्तेर्भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिः । देवतान्तराभावाच्च । नन्वतिष्ठा इत्याद्यात्मन्वीत्यन्तेन गुणवद्देवताभेदस्य दर्शितत्वादयुक्तमिति चेन्न । तस्य प्राण एवैकत्वाभ्युपगमात् । सर्वश्रुतिस्वरनाभिनिदर्शनेन सत्येन क्वचनः प्राणो वा ऽमृतमिति च प्राणवाद्यस्यान्यस्यानभ्युपगमाद्भोक्तुः । एष उद्योव सर्वे देवाः कतम एको देव इति प्राण इति च सर्वदेवानां प्राण एवैकत्वोपपादनाच्च ॥

तथा करणभेदेष्वनाशङ्का । देहभेदेष्विव स्थितिज्ञानेष्वदिप्रतिसन्धानानुपपत्तेः । न चान्यदृष्टं अन्यः स्मरति जानातीच्छति प्रतिसन्दधाति वा तस्मान्न करणभेद-

षा० तान्तरमत्र भोक्तृ स्यादित्याशङ्काह । देवतान्तराभावाच्चेति ॥ भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिरिति पूर्वञ्च सम्बन्धः । तत्रोपक्रमविरोधं शङ्कते । नन्विति । दर्शितत्वादेवतान्तराभावो नास्तीति शेषः ॥ स्वतन्त्रो देवताभेदो नास्तीति समाद्यते । न तस्येति ॥ प्राणो देवताभेदस्यैवैव युक्तिमाह । अरन्नाभीति ॥ न देवतान्तरस्य भोक्तृत्वं गार्ग्यस्य स्वपक्षविरोधादिति शेषः । सर्वश्रुतिस्वित्युक्तं ताः सङ्गेषुतो दर्शयति । एष इति ॥ कति देवा याज्ञवल्क्येत्यादिना सङ्गेषुविकारान्यां सर्वेषां देवानां प्राणत्वात्सर्वैकत्वमुपपाद्यते । अतो न देवताभेदोऽस्तीत्याह । सर्वदेवानामिति ॥ प्राणत्वाद्युद्योगभूतस्य देवस्यात्मातिरेके सत्यसत्त्वापत्तेश्च प्राणान्तर्भावः । सर्वदेवताभेदस्येति वक्तुं चशब्दः ॥

कारणानामभोक्तृत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ तथेति ॥ देवताभेदेष्विवेति यावत् । अनाशङ्कां भोक्तृत्वस्येति शेषः ॥ तत्रोदाहरणान्तरमाह । देहभेदेष्विवेति ॥ न हि हस्तादिषु प्रत्येकं भोक्तृत्वं शङ्कते । तथा श्रावणेष्वादिष्वपि न भोक्तृत्वाशङ्का युक्ता ॥ तेषु

भा० विषये भोक्तृत्वाशङ्का विज्ञानमात्रविषया वा कदाचिदप्युप-
पद्यते । ननु सङ्घात एवास्तु भोक्ता किं व्यतिरिक्तकल्प-
नयेति । नापेवणे विशेषदर्शनात् । यदि हि प्राण-
शरीरं सङ्घातमात्रो भोक्ता स्यात्सङ्घातमात्राविशेषात्सदा
पिष्टस्यानापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात् ।
सङ्घातव्यतिरिक्ते तु पुनर्भोक्तारि सङ्घातसम्बन्धविशेषा-
नेकत्वात्पेवणापेवणकृतवेदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमा-
धमोत्तमकर्माफलभेदोपपत्तेश्च विशेषो युक्तो न तु

भा० कृतिरूपज्ञानस्येच्छाया योऽहंरूपमद्राक्षं स शब्दं शब्दोमीत्यादि-
प्रतिसन्धानस्य चायोगादित्यर्थः ॥ अनुपपत्तिमेव स्फुटयति ॥
न हीति ॥ क्षयिकविज्ञानस्य निराश्रयस्य भोक्तृत्वाशङ्कापि
प्रतिसन्धानासम्भवादेव प्रत्युक्तेत्याह । विज्ञानेति ॥ प्राणादी-
नामनात्मत्वमुक्त्वा स्यूजदेहस्य तदङ्गं पूर्णपक्षयति । नन्विति ॥
सङ्घातो भूतचतुष्टयसमाहारः स्यूजो देह इति यावत् । गौरो
ऽहम्प्रशामीत्यादि प्रत्यक्षेण तस्यात्मत्वदृष्टेरिति भावः ॥ प्रमाणा-
भावादतिरिक्तकल्पना न युक्तेत्याह । किं व्यतिरिक्तेति ॥ सङ्घा-
तस्यात्मत्वं दूषयति । नापेवण इति ॥ विशेषदर्शनं व्यतिरेक-
द्वारा विधदयति । यदि हीति ॥ प्रायेण सहितं स्यूजं शरीरमेव
सङ्घातस्तन्मात्रो यदि भोक्ता स्यादिति योजना । त्वत्पक्षेऽपि
कथं पेवणापेवणयोस्तथापि विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । सङ्घा-
तेति ॥ तस्य सङ्घातेन सम्बन्धविशेषात्स्वकर्मारभ्यत्वादात्मात्मीयत्व-
स्यप्रायपरिपास्यत्वादयस्तेषामनेकत्वात्पेवणापेवणयोरिन्द्रियोद्भ-
वाभिभवकृतवेदनायाः स्फुटत्वास्फुटत्वात्मको विशेषो युक्तः ।
सुखदुःखमोहानामुत्तममध्यमाधमकर्म्मफलानां कर्माद्भवाभिभव-
कृतविशेषसम्भवाच्च यथोक्तो विशेषः सम्भवतीत्यर्थः ॥ परप-
क्षेऽपि तथैव विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ न हि तत्र
स्वकर्मारभ्यत्वादयः सम्बन्धविशेषाः कर्म्मफलभेदो वा युज्यते ।

भा० सङ्घातमात्रे समन्वयकर्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषो युक्तः ॥

तथा शब्दादिपटुमान्धादिकृतश्च । अस्ति चायं विशेषो यस्मात्स्पर्शमात्रेणाप्रतिबुध्यमानं पुरुषं सुप्तं पाणिना पेषमापिष्यापिष्य बोधयाश्चकाराजातशत्रुः । तस्माच्च आपेषणेन प्रतिबुद्धे ज्वलन्निव स्फुरन्निव कुतस्त्रिदागत इव पिच्छञ्च पूर्वविपरीतं बोधशेषाकारविशेषादिमत्त्वेनापादयन् सोऽन्योऽस्ति गार्ग्याभिमतब्रह्मभ्यो व्यतिरिक्त इति सिद्धं । संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य ॥ गृहस्य स्तम्भादिवच्छरीरस्थान्तरुपष्टम्भकः प्राणः शरीरादिभिः संहत इत्यवोचाम । आरमेनिवचनमभिस्त्वानीय एतस्मिन्सर्वमिति च । तस्माद्गृहादिवत्स्वावयवसमुदायजातीयव्यतिरिक्तार्थं संहन्यत इत्येवमव-

था० सङ्घातवादिनाऽतीन्द्रियकर्माऽनङ्गीकारात् । अतः सङ्घातमात्रे भोक्तृदि प्रतिबोधे विशेषासिद्धिरित्यर्थः ॥

शब्दस्पर्शादीनां पटुत्वमतिपटुत्वं मान्द्यमतिमान्द्यमित्येवमादिना कृतो विशेषो बोधे दृश्यते । सोऽपि सङ्घातवादे न सिद्धतीत्याशयेनाह । तथेति ॥ अयुक्त इति धावत् । अकारो विशेषानुकार्थः । मा तर्हि प्रतिबोधे विशेषो भूदित्याशङ्क्याह । अस्ति चेति ॥ विशेषदर्शनफलमाह । तस्मादिति ॥ आदिशब्देन गुणादि गृह्यते । अन्यः सङ्घातादिति शेषः । देहादेरनात्मत्वमुक्त्वा प्राबल्यानात्मत्वे हेतुन्तरमाह । संहतत्वाच्चेति ॥ हेतुं साधयति । गृहस्येति ॥ यथा नेमिरराश्च निधः संहन्यन्ते तथैव प्राबल्यं संहतिरित्याह । आरमेनिवचेति ॥ किञ्च प्राबलेनाभिस्त्वानीये सर्वमर्पितमिति श्रूयते तद्युक्तं तस्य संहतत्वमित्याह । नाभीति ॥ संहतत्वफलमाह । तस्मादिति ॥ प्राबल्यं गृहादिवत्पारार्थ्येऽपि संहतश्रेयित्वनेधित्वं गृहादे-

भा० गच्छेन्नहि । सत्प्रकृत्यद्वयकाठादिपुत्रावयवार्णां स्थात्म-
 जस्योपपत्त्यापत्त्यविनाशानामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षसम्भ-
 वत्तादितद्विषयद्रष्टृभोहमन्तुविज्ञापर्यन्तं दृष्टामन्वामहे
 तत्सङ्घातस्य च । तथा प्राणायवयवार्णां तत्सङ्घातस्य च
 स्थात्मजस्योपपत्त्यापत्त्यविनाशानामाकृतिकार्यधर्मनिरपे-
 क्षसम्भवत्तादितद्विषयद्रष्टृभोहमन्तुविज्ञापर्यन्तं भवितु-
 मर्हति । देवताचेतनावत्त्वे समत्वात् गुणाभावाऽनुपपन्न इति
 चेत् । प्राणस्य विज्ञिष्टैर्नामभिरामन्तुषदर्शनाचेतनावत्त्व-
 मभ्युपगतं । चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपपन्नः समत्वादन्युपपन्न
 इति चेत् । निरुपाधिकस्य केवलस्य विज्ञिज्ञापयिषितत्वा-
 त्क्रियाकारकफलात्मकता स्थात्मनो नामरूपोपाधिज-
 नित्वा विद्याध्यारोपिता । तन्निमित्तो लोकस्य क्रियाका-

शा० कथा दर्शनादित्वाद्यज्ञाह । कथ्येति । स्थात्मना कथादीनां जन्म-
 चोपपत्त्यवस्थापत्त्यस्य विनाशस्य नाम प्राकृतिस्य कार्यक्षेत्रेते धर्मा-
 क्तिरपेक्षतया कथा सत्ता इत्युक्तं येन स च तेषु कथादिषु
 विषयेषु कथा च ज्ञेया च मन्ता च विद्याता च तदर्धत्वं तेषां
 तत्सङ्घातस्य च दृष्टा प्राणादीनामपि तद्यत्वं भवितुमर्हतीति
 मन्वामह इति सम्बन्धः । प्राणादिः स्थातिरिक्तं प्रकृत्येव । संघत-
 त्वाद्द्रष्टादिवदित्वनुमानात्सत्तायां तत्सतीतौ च प्राणादिविज्ञियान-
 पेक्षतया सिद्धौ कथा निर्बिकारो युक्तस्य विकारवत्त्वे हेत्व-
 भावादिति भावः । प्राणदेवतापारार्थानुमानं स्थात्मन्तरविवर्द्ध-
 मिति शङ्कते । देवतेति ॥

प्राणदेवतायाश्चेतनत्वमेव वाच्यमभ्युपगतं तथाह । प्राणस्येति ॥
 तथापि प्रकृतेऽनुमाने कथं स्थात्मन्तरविरोधस्तथाह । चेतनावत्त्वे
 चेति । यो येन समः स तच्छेदो न भवति । यथा दीपो
 दीपान्तरेण तुल्यो न तच्छेद्य इति स्थानिविरोधः स्यादित्यर्थः ।

भा० रकफलाभिमानलक्षणः संसारः स निरुपाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्त्तयितव्य इति तत्स्वरूपविजिज्ञापयिषयो-
पनिषदारम्भो ब्रह्म ते ब्रवाणि नैतावता विदितं भवतीति
चोपक्रम्यैतावदरे खल्वमृतत्वमिति चोपसंहाराच्च चातो
ऽन्यदन्तराखे विवक्षितमुक्तं वास्ति । तस्मादनवसरः समत्वा-
हुषभावानुपगम इति चोद्यस्य विशेषवतो हि सोपाधिकस्य
संव्यवहारार्थं गुणगुणिभावो न विपरीतस्य निरुपाख्यो
हि विजिज्ञापयिषितः सर्व्वस्यामुपनिषदि स एष नेति
नेतीत्युपसंहारात् । तस्मादादित्यादिब्रह्मभ्य एतेभ्यो
विज्ञानमयेभ्यो विलक्षणोऽन्योऽस्ति विज्ञानमय इत्येतत्
सिद्धं ॥

आ० नायं विरोधः समाधातव्यः । श्लेषश्लेषिभावस्यात्राप्रतिपाद्यत्वा-
दिति परिहरति । न निरुपाधिकस्येति । तदेव स्फुटयति ।
क्रियेत्यादिना । उपनिषदारम्भो निरुपाधिकं स्वरूपं ज्ञापयितु-
मित्यत्र गमकमाह । ब्रह्मेति ॥ हे वाव ब्रह्मस्यो रूपे मूर्त्तश्चैवामूर्त्तश्चै-
त्यादिदर्शनादस्यामुपनिषदि सोपाधिकमपि ब्रह्म विवक्षितमि-
त्याशङ्क्याह । न चेति । हित्वावादस्य कल्पितविषयवत्त्वाग्नेतीति नि-
र्विशेषवस्तुसमर्पणादतोऽन्यदार्त्तमिति चोक्तेरत्र निरुपाधिकमेव
ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति भावः । श्लेषश्लेषिभावस्याप्रतिपाद्यत्वे फलि-
तमाह । तस्मादिति । किमर्थं तर्हि श्लेषश्लेषिभावस्तत्र तत्रोक्त-
स्तत्राह । विशेषवतो हीति । सोपाधिकस्य श्लेषश्लेषिभावो
विवक्षितस्तत्र तत्र च स्वामिभूतन्यायेन विशेषसम्भवादसिद्धं
समत्वमित्यर्थः । न च विपरीतस्य निरुपाधिकस्य श्लेषश्लेषिव-
मस्तीत्यत्र हेतुमाह । निरुपाख्यो हीति । श्लेषश्लेषित्वाद्यश्लेष-
विशेषग्रन्थ इत्यर्थः । यात्रिपेयवाक्यविचारार्थं सङ्ग्रहोप्योप
संहरति । आदित्यादीति ॥

उ. स होवावाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष

भा० स एवमजातञ्चर्यतिरिक्तात्मास्थितं प्रतिपाद्य गार्ग्य-
मुवाच । यत्र यस्मिन्काल एष विज्ञानमयः पुरुष एतत्स-
पनं सुप्तोऽभूत्प्राक्पाणिपेषप्रतिबोधादिज्ञानं विज्ञायतेऽ-
नेनेत्यन्तःकरणं बुद्धिरुच्यते तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः ।
किं पुनस्तत्प्रायत्वं तस्मिन्नुपलभ्यत्वं तेन चोपलभ्यत्वमुप-
लभ्यत्वं च । कथं पुनर्मयटोऽनेकार्थत्वे प्रायार्थतैवावगम्यते ।
स वा अथमात्मा ब्रह्मविज्ञानमयो मनोमय इत्येवमादौ
प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात्परविज्ञानविकारत्वस्याप्रसि-
द्धत्वाद्य एष विज्ञानमय इति च प्रसिद्धवदनुवादादव-
यवोपमार्थयोश्चात्रासम्भवात्पारिज्ञेय्यात्प्रायार्थतैव । तस्मा-
त्सङ्ख्यविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मय इत्येतत्पुरुषः

भा० एतन्मनूद्यानन्तरग्रन्थमवतार्य व्याचष्टे । स एवमित्यादिना ॥
एतत् स्वपनं यथा भवति तथेति यावत् । यत्रेत्युक्तं कालं
विशिनष्टि । प्रागिति ॥ तदा क्वाभूदिति सम्बन्धः । विज्ञानमय
इत्यत्र विज्ञानं परं ब्रह्म तद्विकारो जीवस्तेन विकारार्थे
मयडिति केषिन्निराकरोति । विज्ञानमिति । अन्तःकरणप्रा-
यत्वमात्मनो न प्रकल्प्यते तस्यासङ्गस्य तेनासम्बन्धादित्याक्षिपति ।
किं पुनरिति ॥ असङ्गस्याप्याविद्यं बुद्धादिसम्बन्धमुपेत्य परिहृ-
रति । तस्मिन्निति ॥ तस्याक्षित्वाच्च तस्यायत्वमित्याह । उपलभ्य-
त्वञ्चेति ॥ नियामकाभावं शङ्कित्वा परिहरति । कथमित्या-
दिना ॥ एकस्मिन्नेव वाक्के पृथिवीमय इत्यादौ प्रायार्थत्वोपलभ्या-
दिज्ञानमय इत्यत्रापि तदर्थमेव मयटो निश्चितमित्युक्तं
इदानीं जीवस्य परमात्मरूपविज्ञानविकारस्य श्रुतिस्मृतोरप्र-
सिद्धत्वाच्च प्रायार्थत्वमेवेत्याह । परेति ॥ अप्रसिद्धमपि विज्ञान-

उ. विज्ञानमयः पुरुषः क्लेष तदाभूत्कुत एतदागा-
दिति तद् ह न मेने गार्ग्यः ॥१६॥

भा० पुरि ग्रथनात्क्लेश तदाऽभूदिति प्रश्नः । स्वभावविजिज्ञाप-
चिषया प्राक् प्रतिबोधात्क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव
श्चात्मेति कार्याभावेन दिद्वर्गचिषितं । न हि प्राक् प्रति-
बोधात्कर्मादि कार्यं सुखादि किञ्च न गृह्यते । तस्माद्-
कर्म्मप्रयुक्तत्वात् । तथा स्वाभाव्यमेवात्मनोऽवगम्यते यस्मि-
न्स्वाभाव्योऽभूत् । यतश्च स्वाभाव्यात्प्रच्युतः संसारी स्वभाव-
विषयस्य इत्येतद्विवक्षया पृच्छति गार्ग्यं प्रतिभामरहितं
बुद्धिव्युत्पादनाय क्लेष तदाऽभूत्कुत एतदागादित्येतदुभयं
गार्ग्येणैव प्रष्टव्यमासीत् । तथापि गार्ग्येण न पृष्टमिति

आ० विकारत्वं श्रुतिवशादित्यतामित्याशङ्क्याह । य एष इति । य एष
विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानमयस्यैवेति प्रसिद्धवदनुवादात्प्र-
सिद्धविज्ञानविकारत्वं सर्वनामश्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । जीवो
ब्रह्मावयवस्तत्सदृशो वा तदर्थो मयडित्याशङ्क्याह । अवयवेति ।
ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतेस्तस्यैव जीवरूपेण प्रवेशश्रवणात् प्रकृते
वाक्ये मयटोऽवयववाच्यार्थोऽगामिर्विषयत्वासम्भवात् पारिशील्या-
त्पूर्वोक्ता प्रायार्थतैव तस्य प्रकृतस्यैवार्थः । विज्ञानमयपदार्थ-
मुपसंहरति । तस्मादिति ॥ यत्नेत्यादि व्याख्याय वाक्यशेषमव-
तार्य तात्पर्यमाह । ज्ञेय इति ॥ स्वरूपज्ञापनार्थं प्रश्नपृच्छति-
दित्येतत्प्रकटयति । प्राप्तिरिति ॥ कार्याभावेनेत्युक्तं व्यनक्ति ।
न हीति । तस्मादित्यस्यार्थमाह । अकर्म्मप्रयुक्तत्वादिति ॥ किं तथा
स्वाभाव्यमिति तदाह । यस्मिन्निति । द्वितीयप्रश्नार्थं प्रकृपति ।
यतश्चेति । उक्तेऽर्थे प्रश्नद्वयमुत्थापयति । एतदिति ॥ तथा स्वाभा-
व्यमेवेति सम्बन्धः । एतदित्यधिकारबन्धमादावच्च गृह्यते । किमिति

उ. स होवाचाजातशत्रुर्द्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष
विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन

भा० गोदासोऽजातशत्रुर्विबधितय एवेति प्रवर्तते । ज्ञपथिव्या-
न्वेवेति प्रतिज्ञातत्वात् । एवमसौ व्युत्पाद्यमानोऽपि गार्ग्यो
यत्रैव आत्माभूत्प्राक् प्रतिबोधाद्यतस्यैतदागमनमागादु-
भयं न व्युत्थेदेव वक्तुं वा प्रष्टुं वा गार्ग्योऽहं न मेने न
ज्ञातवान् ॥ १६ ॥

स होवाचाजातशत्रुर्विबधितार्थसमर्पणाय यत्रैव एत-
त्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्षीय तदाभूत् कुत
एतदागच्छति यद्वृच्छाम तच्छृणुष्यमानं यत्रैव एत-
त्सुप्तोऽभूत्तदा तस्मिन्काल एषां वागादीनां प्राणानां
विज्ञानेनात्मःकरणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानोपाधिस्वभा-
वजनितेनादाय विज्ञानं वागादीनां स्वस्वविषयगतसा-

धा० तं प्रष्टुभयं पृच्छते । स्वकीयां प्रतिज्ञां निर्वोदमित्यभिप्रेत्याह ।
बुद्धीति । ननु शिष्यत्वाद्गार्ग्यैव प्रष्टव्यं । स चेदज्ञत्वान्न पृच्छति
तर्हि दास्यस्मिन्नौदासीन्यमेव युक्तं तत्राह । इत्येतदुभय-
मिति ॥ तदु हेत्यादि व्याकरोति । एवमिति ॥ एतदागमनं यथा
भवति तथेति यावत् । तत्र क्रियापदयोर्बधत्कर्म वक्तुं प्रष्टुं
वेत्वाभ्यां सम्बन्धः ॥ १६ ॥

कूटस्थचिदेकरसोऽयमात्मा तत्र क्रियाकारकत्वकत्वव्यापारो
वस्तुतो नास्तीति विवक्षितोऽर्थस्तस्य प्रकटीकरणार्थं प्रस्तुतं प्र-
त्ययमनुवदति । यथेति ॥ उपाधिरन्तःकरणं तस्य स्वभाव-
स्तदुपादानमन्धानं तेन जनितमन्तःकरणगतमभिव्यक्तं विशेष-
विज्ञानं धैतव्याभासकत्वं तेन करणेनेत्यर्थः । वागादीनां
स्वं स्वं विषयगतं प्रतिनियतं प्रकाशनं विज्ञानसामर्थ्यमित्यर्थः ।

उ० विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मि-
ञ्छेते तानि यदागृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति

भा० मर्थं गृहीत्वा च एषोऽन्तर्मध्ये हृदये हृदयस्वाकाशो
च आकाशशब्देन पर एव स्व आत्मोच्यते तस्मिन्स्व
आत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽर्थाकारिके । न केवल
आकाश एव श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात् । सता सोम्य तदा सम्प्रो
भवतीति लिङ्गोपाधिसम्बन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्या-
विशेषे स्वाभाविक आत्मन्येव केवले वर्त्तत इत्यभिप्रायः ।
यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदाऽमौ स्वात्मनि
वर्त्तत इति कथमवगम्यते नामप्रसिद्धा । काशे नामप्रसि-
द्धिरित्याह । तानि वागादिविज्ञानानि यदा चस्मिन्काशे
गृह्णात्यादत्तेऽथ तदाह एतत्पुरुषः स्वपिति नाम एतन्ना-
मास्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति गौणमेवास्य नाम भवति
स्वमेवात्मानमपीत्यपि गच्छतीति स्वपितीत्युच्यते सत्यं

भा० य एषोऽन्तरिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । मध्य इति ॥ आकाश-
शब्दस्य भूताकाशविषयत्वमाशङ्काकाशोऽर्थान्तरत्वादित्यपदेष्टा-
दिति न्यायेनाह । आकाशशब्देनेति ॥ सद्रूपे ब्रह्मण्येव
सुषुप्तस्य शयनं भूताकाशे तु न भवतीत्यत्र ह्यन्देश्यश्रुतिमाह ।
श्रुत्यन्तरेति ॥ कीदृशत्र शयनं विवक्षितमित्याशङ्काह ।
जिज्ञेति ॥ स्वापाधिकारे स्वाभाविकत्वं अविद्यामात्रसंमिश्रितत्वं
सन्ततिं सम्पाद्य न विदुरित्यादि श्रुतेरिति दृष्टव्यं । तानि यदेत्या-
दिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । यदेत्यादिना ॥ विज्ञानानि तत्या-
धनागीत्येतत् । पुरुष इति प्रथमा वचार्थेऽतो वक्ष्यति । अस्य पुरु-
षस्येति ॥ अन्वक्यादिनामो विशेषमाह । गौणमेवेति ॥ गौणत्वं

उ० नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाक्
 गृहीतञ्चुर्गृहीतं श्रेत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥
 स यत्रैतत्स्वप्नया चरति ते हास्य लोकास्तदु-

भा० स्वपितीति । नाम प्रसिद्धात्मनः संसारधर्मं विलक्षणं रूप-
 मवगम्यते । न तत्र युक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह । तत्र च स्वापकाखे
 गृहीत एव प्राणो भवति । प्राण इति प्राणेश्चिद्यं वागा-
 दिप्रकरणाद्वागादिसम्बन्धे हि सति तदुपाधित्वात्स्य
 संसारधर्मित्वं लक्ष्यते । वागादयस्योपसंहृता एव । तदा तेन
 कथं गृहीता वाक् गृहीतञ्चुर्गृहीतं श्रेत्रं गृहीतं मन-
 सस्मादुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभा-
 वात्स्वात्मस्य एवात्मा भवतीत्यवगम्यते ॥ १७ ॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्यकरणवि-
 योगेऽपि संसारधर्मित्वमस्य दृश्यते । यथा च जागरिते
 सुखी दुःखी बन्धुवियुक्तः श्लोचति मुच्यते च । तस्माच्छ्लोक

आ० श्रुत्यादयति । स्वमेवेति । नामोऽर्थव्यभिचारस्यापि दृष्टत्वात्
 तद्वशात्स्वापे स्वरूपेऽवस्थानमिति शङ्कामनूय तद्गृहीत श्वेत्वादि
 वाच्यमुत्पाप्य व्याचष्टे । सत्यमित्यादिना । का पुनरात्मनः स्वापा-
 वस्था यामसंसारिस्वरूपेऽवस्थानमित्यत्र युक्तिरिहोक्ता भवति
 तत्राह । वागादीति । तदा सुषुप्त्यवस्थायां तेनात्मनोऽचैतन्या-
 भासेन हेतुनेत्यर्थः । स्वापे करणोपसंहारं विदुषोति । कथमि-
 त्यादिना । तदुपसंहारफलं कथयति । तस्मादिति । १७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारित्वमुक्तं तत्र
 व्यतिरेकासिद्धिमाशङ्कते । नन्विति । व्यतिरेकासिद्धौ फलित-
 माह । तस्मादिति । स्वप्नस्य रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वेन बन्धुधर्मत्वा-

उ० तेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चा-
वचं निगच्छति

भा० मोक्षधर्मावानेवायं । नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखाद-
यश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्तध्वारोपिता इति न
मृषात्वात्स प्रकृत आत्मा । यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया
स्वप्न्यया स्वप्नदृश्या चरति वर्त्तते तदा ते ह अस्य लोकाः
कर्माफलानि।के ते।तत्तत्र उत अपि महाराज इव भवति।
मोऽयं महाराजत्वमिवास्य लोको न महाराजत्वमेव
जागरित इव । तथा महाब्राह्मण इव । उत इव अपि
उः।वचं उच्यते देवताद्यवचश्च तिर्यक्त्वादि उचमिवावच-
मिव च निगच्छति मृषैव महाराजत्वादयोऽस्य लोका
इव शब्दप्रयोगाद्भ्रमिचारदर्शनाच्च । तस्मान्न बन्धुवियोगा-
दिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने सम्बध्यत एव । ननु च
यथा जागरिते जाग्रत्कालाद्यभिचारिणो लोका एवं
स्वप्नेऽपि तेऽस्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभा-
विनः स्वप्नकालाद्यभिचारिण आत्मभूता एव । न त्वविद्या-

भा० भावान्नात्मनः संसारित्वमित्युत्तरमाह । न मृषात्वादिति ॥ तदुप-
पादयन्नादौ स यत्रेत्वादीन्यक्षराणि योजयति । सप्रकृत इत्या-
दिना ॥ अथात्र स्वप्नस्वभावो निर्दिश्यते न तस्य मिथ्यात्वं कथ्यते
तत्राह । मृषैवेति ॥ स्वप्ने दृष्टानां महाराजत्वादीनां जाग्रत्ब-
नुदृष्टिराहित्यं व्यभिचारदर्शनं । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सिद्धमर्थ-
माह । तस्मादिति ॥ विमता लोका न मिथ्या तत्कालव्यभि-
चारित्वात्जाग्रत्कालवदिति शङ्कते । ननु यथेति ॥ साध्यवैकल्यं

उ० स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जन-

भा० धारोपिता इति । ननु च जायत्कार्यकरणात्मत्वं देव-
तात्मत्वस्याविद्याधारोपितं न परमार्थं इति व्यतिरिक्त-
विज्ञानमथात्मप्रदर्शनेन दर्शितं । तत्कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्न-
लोकस्य सृष्ट इवोष्णीविद्यन्प्रादुर्भविव्यति । सत्यं । विज्ञान-
मये व्यतिरिक्तं कार्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनमविद्याधा-
रोपितं शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनमित्येतत्सिद्धति
व्यतिरिक्तात्मास्त्वप्रदर्शनन्यायेनैव । न तु तद्विशुद्धिपरत-
थेव न्याय उक्त इति । असकपि दृष्टान्तो जायत्कार्यकरण-
देवतात्मत्वदर्शनस्य च पुनरुद्भाव्यते । सर्वो हि न्यायः
किञ्चिद्विभेदमपेक्ष्यमाणोऽपुनरुक्तीभवति ।

न तावत्स्वप्ने अनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्म-

भा० वक्तुं सिद्धान्ती पात्रियेषवाक्शोक्तं स्मारयति । ननु चेति ॥ जाय-
ल्लोकस्य मिथ्यात्वे यकितमाह । तत्कथमिति ॥ प्रादुर्भावे जाय-
ल्लोकस्य कर्तृत्वं प्राकरशिकमेष्टव्यं । तत्र पूर्ववादी दृष्टान्तं
साधयति । सत्यमित्यादिना ॥ अन्वयव्यतिरेकाख्यो न्यायः ।
देहद्वयस्य आत्मनश्च विवेकमार्त्तं प्रागुक्तं । ननु प्राधान्येनात्मनः
शुद्धिरङ्गिति विभागमङ्गीकृत्य वस्तुतोऽसन्तमपि दृष्टान्तं सन्तं
कृत्वा तेन स्वप्नसत्यत्वमाशङ्क्य तन्निरासेनात्यन्तिकी शुद्धिरात्मनः
स्वप्नवाक्येनोच्यते । तथा जायतोऽपि तथा मिथ्यात्वादात्मैकरसः
शुद्धः स्यादित्याशयवानाह । इत्थसन्नपीति ॥ पात्रियेषवाक्शो
जायन्मिथ्यात्वोक्त्यर्थोदुक्ता शुद्धिरत्रापि सैवोच्यते चेत्युनरक्ति-
रित्याशङ्क्याह । सर्वो हीति ।

यन्मिथित्वामान्यात्वौनरक्त्यं सर्वत्र तुल्यं अवाप्तरमेदाद-
पौनरक्त्यं । प्रकृतेऽपि समं पूर्वत्र शुद्धिदारस्वार्थिकत्वादिह

उ० पदे यथाकामं परिवर्तितैव-मे-वैष एतत्प्राणान्

भा० भूता आत्मनोऽन्यस्य जायत्यतिविम्बभूतस्य लोकस्य दर्श-
नात्महाराज एव तावद्वासुप्तसु प्रकृतिषु पर्यङ्के
श्रयानः स्वप्नान्यश्ननुपसंहतकरणः पुनरुपगतप्रकृतिं महा-
राजमिवात्मानं जागरित इव पश्यति । यात्रागतं भुञ्जा-
नमिव च भोगान् । न च तस्य महाराजस्य पर्यङ्के श्रयाना-
द्वितीयोऽन्यः प्रकृत्युपेतो विषये पर्यङ्कमहनि लोके प्रसि-
द्धोऽस्ति यमसौ सुप्तः पश्यति । न चोपसंहतकरणस्य रूपा-
दिमतो दर्शनमुपपद्यते । न च देहे देहान्तरस्य तत्तुल्यस्य
सम्भवोऽस्ति । देहस्यस्यैव हि स्वप्नप्रदर्शनं । ननु पर्यङ्के श्रयानः
पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति न वहिः स्वप्नान् पश्यति
इत्येतदाह । स महाराजो जानपदान् जनपदे भवान्
राजोपकरणभूतान् मृत्यानन्यांसु गृहीत्वोपादाय स्व
आत्मीय एव जयादिनोपाञ्जिते जनपदे यथाकामं यो
यः कामोऽस्य यथाकाममिच्छातो यथा परिवर्ततेत्यर्थः ।

भा० वाचनिकत्वादिति भावः । जाग्रदृष्टान्तेन स्वप्नसत्त्वचोद्यस-
म्भवादाद्यस्तस्य समाधिरिति पूर्ववादिमुखेनोक्ता समाधिमधुना
कथयति । न तावदिति ॥ विमता न द्रष्टुरात्मनो धर्मा वा
तद्दृशत्वाद्दृष्टादिवदित्यर्थः । किञ्च स्वप्नदृष्टानां जाग्रदृष्टादर्थान्तर-
त्वेन दृष्टेर्मिथ्यात्वमित्याह । महाराज इति ॥ तेषां जाग्रदृष्टा-
दर्थान्तरत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ प्रमादसामग्र्यभा-
वाच्च स्वप्नस्य मिथ्यात्वमित्याह । न चेति ॥ योग्यदेशाभावाच्च तन्मि-
थ्यात्वमित्याह । न चेति ॥ देहादहरेव स्वप्नदृष्ट्यङ्गीकाराद्योग्यदेश

उ० गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ १६ ॥

भा० एवमेव एष विज्ञानमय एतदिति क्रियाविशेषणं ।
 प्राणान् गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्यः उपसंहृत्य स्वे शरीरे
 स्व एव देहे न वहिर्यथाकामं परिवर्तते । कामकर्मा-
 भ्यामुद्गासिता पूर्वानुभूतवस्तुसदृशी वासना अनुभवती-
 त्यर्थः । तस्मात्स्वप्ने मृषाधारोपिता एवात्मभूतत्वेन लोका
 अविद्यमाना एव सन्तस्तथा जागरितेऽपीति प्रत्येतत्थं ।
 तस्मादिन्द्रुद्धेऽक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्ये-
 तत्सिद्धं यस्माद्दृष्टान्ते द्रष्टुर्विषयभूताः क्रियाकारकफला-
 त्मकाः कार्यकरणलक्षणा लौकिकास्तथा स्वप्नेऽपि ।
 तस्मादन्योऽसौ दृष्टेभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा वि-
 ज्ञानमयो विद्भुः ॥ १८ ॥

आ० सिद्धिरित्याशङ्क्याह । देहस्थस्येति ॥ एतदेव साधयितुं शक्यति ।
 नन्विति । तत्र स यथेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यं व्याचष्टे ।
 न वहिरित्यादिना ॥ यथाकामं तं तमनतिक्रम्येत्यर्थः । एतदिति
 क्रियाया ग्रहणस्य विशेषणमेतद्गृह्यं यथा तथेत्यर्थः । परिव-
 र्तनमेव विवक्ष्यति । कामेति ॥ योग्यदेशाभावे सिद्धे सिद्धमर्थं
 दर्शयति । तस्मादिति । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे तद्दृष्टान्तत्वेन जडत्वादि-
 हेतुना जागरितस्यापि तथात्वं शक्यं निश्चेतुमित्याह । तथेति ॥
 द्वयोर्मिथ्यात्वे प्रतीचो विमुक्तिः सिद्धेत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥
 अक्रियाकारकफलात्मक इति विशेषणं समर्थयते । यस्मादिति ॥
 जागरितं दृष्टान्तीकृत्य दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥ अदृष्टभाभावे
 फलितमाह । तस्मादिति ॥ अन्यत्वफलं कथयति । विमुक्त
 इति ॥ १८ ॥

उ० अथ यदा सुषुप्ते भवति यदा न कस्यचन

भा० दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यादादतद्दर्शतेति
विशुद्धताऽवगता । आत्मनस्तत्र यथाकामं परिवर्त्तत इति
कामवन्नात्परिवर्त्तनमुक्तं ॥ द्रष्टृदृश्यसम्बन्धस्यास्य स्वाभाविक
इत्यशुद्धता ब्रह्मतेऽतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाह । अथ यदा सुषुप्ते
भवति यदा स्वप्न्यया चरति तदाप्ययं विशुद्ध एवाथ पुन-
र्यदा हिला दर्शनवृत्तिं स्वप्नं यदा यस्मिन्काले सुषुप्तः
सुष्टु सुप्तः सं प्रसादं स्वाभाव्यं गतो भवति सखिसमिवाव्य-
सम्बन्धकालुष्यं हिला स्वाभाव्येन प्रसीदति । कदा सुषुप्ते
भवति । यदा यस्मिन्काले न कस्यचन न किञ्चनेत्यर्थो वेद
विजानाति कस्यचन वा ब्रह्मादेः सम्बन्धिवस्त्वन्तरं किञ्चन
न वेदेत्यध्याहार्यं । पूर्व्वन्तु न्याय्यं सुप्ते तु विशेषज्ञानाभावस्य
विवक्षितत्वादेवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्ते भवतीत्युक्तं ।
केन पुनः क्रमेण सुषुप्ते भवतीत्युच्यते हिता नाम
हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वात्वाद्यो हिता उच्यन्ते हिता
इत्येवं नास्त्यो नास्त्यः शिरो देहस्यान्तरसविपरिणामभूता-

भा० दृष्टानुवादपूर्व्वकं उत्तरश्रुतिगिरस्थामाशङ्कामाह । दर्शनदृ-
क्षावित्वादिना । तत्रेति स्वप्नेक्तिः । कामादिसम्बन्धस्वकारार्थः ।
निवर्त्तं शङ्कासङ्कावाग्नवर्त्तकान्तरश्रुतिं प्रतिजानीते । अत इति ।
स्वप्नेऽपि शुद्धिवक्ता किं सुषुप्तिग्रहेत्येवाशङ्कामाह । यदेति । गतो
भवति तदा सुतरामस्य श्रुद्धिः सिध्यतीति शेषः ॥ तमेकं सुषु-
प्तिकारणं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । कदेति । विकल्पं व्यावर्त्तयति ।
पूर्व्वन्विति । दृष्टमनूद्य प्रश्नपूर्व्वकं सुषुप्तिगतिप्रकारं दर्शयति ।

उ० वेद हिता नाम नाड्यो द्वा-सप्ततिसहस्राणि
हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृष्य

भा० सास्र द्वासप्ततिसहस्राणि द्वे सहस्रेऽधिके सप्ततिस्र सह-
स्राणि ता द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां हृदयाद्बृहदय-
न्नाम मांसपिण्डस्रस्राभ्यांसपिण्डात्पुण्डरीकाकारात्पुरी-
ततं हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरी-
तच्छब्देनाभिप्रेतं पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति शरीरं
छद्मं व्याप्नुवन्त्योऽन्त्यपर्णराजय इव वहिर्मुखाः प्रवृत्ता
इत्यर्थः ।

तत्र बुद्धेरन्तःकरणस्य हृदयं स्थानं तत्र बुद्धितन्त्राणि
चेतराणि वाङ्मयाणि करणानि तेन बुद्धिः कर्षवशा-
च्छ्रोत्रादीनि ताभिर्नाडीभिर्मन्त्रजास्रवत्कर्षशक्त्यादि-
स्थानेभ्यः प्रसारयति प्रसार्य चाधितिष्ठति जागरितकाले
तां विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति
सङ्कोचनकाले च तस्या अनुसङ्गुचति । सोऽस्य विज्ञानम-

भा० एवं तावदिति । हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वान्नायो हिता उच्यन्ते ।
तासां देहसम्बद्धानामन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्नरसविकारत्वमाह ।
अन्नेति । तासामेव मध्यमसङ्ख्यां कथयति । तास्येति । तासाञ्च
हृदयसम्बन्धिनीनां ततो निर्गत्य देहव्याप्त्या वहिर्मुखत्वमाह
हृदयादिति । ताभिरित्वादि व्याप्तुं भूमिकां करोति । तत्रेति ।
शरीरं सप्तमर्थः । शरीरे करणानां बुद्धिसन्तत्वे किं स्यात्त-
दाह । तेनेति । तथापि जीवस्य किमायातमित्वात्प्रज्ञाह । तां
विज्ञानमय इति । भोगशब्दे जागरविशयः । बुद्धिविकासमनु-

उ० पुरीतति श्रेते स यथा कुमारो वा महाराजो

भा० यस्य स्वापो जाग्रद्विचेपानुभवो भोगो बुद्धुपाधिस्वभावानु-
विधायी हि सः । चन्द्रादिप्रतिबिम्ब इव जलाद्यनुविधायी ।
तस्मात्तस्या बुद्धेर्जाग्रद्विषया चास्ताभिस्ताभिर्नाडीभिः
प्रत्यवसर्पणमनुप्रत्यवसृष्य पुरीतति शरीरे श्रेते तिष्ठति
तप्तमिव सौहृदपिण्डमविशेषेण संब्याप्याग्निवच्छरीरं संब्याप्य
वर्त्तत इत्यर्थः । स्वाभाविक एव स्वात्मनि वर्त्तमानोऽपि
कर्मानुगतबुद्धानुवृत्तित्वात्पुरीतति श्रेत इत्युच्यते । न हि
सुषुप्तिकाले शरीरसम्बन्धोऽस्ति । तीर्णो हि तदा सर्वा-
च्छोकान्दृढदयस्येति वक्ष्यति । सर्वसंसारदुःखवियुक्तेयम-
वस्येत्यत्र दृष्टान्तः । स यथा कुमारो वात्यन्तबालो वा
महाराजो वात्यन्तवयस्यप्रकृतिर्यथोक्तकृन्महाब्राह्मणो वात्य-
न्तपरिपक्वविद्याविनयसम्पन्नोऽतिग्रीमतिशयेन दुःखं हन्ती-
त्यतिग्री आनन्दस्यावस्था सुखावस्था तां प्राप्य गत्वा शयी-
तावतिष्ठेत । एषाञ्च कुमारादीनां स्वभावस्थानां सुखं निर-
तिशयं प्रसिद्धं लोके विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न

भा० भवज्ञात्मा जागर्त्तीत्युच्यते ॥ तत्सङ्गोचमनुभवस्यपितीत्यत्र हेतु-
माह । बुद्धीति ॥ बुद्धानुविधायित्वं परान्दृश्य ताभिरित्यादि
व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ प्रत्यवसर्पणं व्यावर्त्तनं ॥ पदार्थमुक्त्वा वाच्यार्थ-
माह । तप्तमिवेति ॥ कर्मत्वे देहस्य कर्तृत्वे चात्मनो दृष्टान्तद्वयं
हृदयाकाशे ब्रह्मणि श्रेते ॥ विज्ञानात्मेत्युक्त्वा पुरीततिशयनमाच-
क्षास्य पूर्वोपरविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह । स्वाभाविक इति ॥
सौपचारिकमिदं वचनमित्यत्र हेतुमाह । नहीति ॥ इयमवस्येति

उ० वा महाब्रह्मणो वातिध्रीमानन्दस्य गत्वा शयी
तैवमेवैष एतच्छेते ॥१९॥

भा० स्वभावसेन तेषां स्वाभाविक्यवस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते
प्रसिद्धत्वात् । न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः । स्वापस्य दार्ष्टा-
निकत्वेन विवक्षितत्वादिशेषाभावाच्च । विशेषे हि सति
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदः स्वान्तस्मान्न तेषां स्वापो दृष्टान्तः ।
एवमेव यथायं दृष्टान्त एष विज्ञानमय एतच्छयनं श्रेत
इत्येतच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः । एवमयं स्वाभाविके
स्व आत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाल
इति ॥ १९ ॥

कैष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तमनेन च
प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्व-
स्योक्तं । कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थं आरम्भः ।
ननु यस्मिन् ग्रामे नगरे वा यो भवति सोऽन्यत्र गच्छं-

भा० प्रकृता सुप्तिवच्यते । उक्तेषु दृष्टान्तेषु विवक्षितमंशं दर्शयति
एवाचेति । दुःखमपि तेषां प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह । विक्रियमाखानां
हीति । कुमारदिस्वापस्यैव दृष्टान्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह ।
न तेषामिति । स्वापस्य दृष्टान्तत्वमस्वःस्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वमिति
विभागमाशङ्क्याह । विशेषाभावादिति । कैष तदाभूदिति प्रश्न-
स्योत्तरमुपपादितमुपसंहरति । एवमिति ॥ १९ ॥

स यथेवादेः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं सङ्गीर्त्तयति । कैष इति ।
किं पुनराद्यप्रश्ननिर्णयेन फलमिति त्वंपददार्थंशुद्धिरित्याह ।
अनेनेति । शुद्धिद्वारा ब्रह्मत्वञ्च तस्योक्तमाह । असंसारित्व-
चेति । उत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह । कुत इति । पूर्वोक्तोत्तरस्य गता-

भा०स्त एव यामास्रगरादा गच्छति नान्यतः । तथा सति कौष
 तदाभूदित्येतावानेवासु प्रश्नो यत्राभूत्तत एवागमनं प्रसिद्धं
 स्यान्नान्यत इति । कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव
 किं श्रुतिरूपास्तभ्यते भवता न किं तर्हि द्वितीयस्य प्रश्न-
 स्यार्थान्तरं श्रोतुमिच्छाम्यत आनर्थक्यं चोदयामि । एवन्त-
 र्हि कुत इत्यपादानार्थता न श्रुयते ऽपादानार्थत्वे हि पुन-
 र्कृता नान्यार्थत्वेऽस्तु तर्हि निमित्तार्थः प्रश्नः कुत एतदा-
 गात्किं निमित्तमिहागमनमिति । न निमित्तार्थतापि प्रति-
 वचनवैरूप्यादात्मनश्च सर्व्वस्य जगतोऽग्निविस्फुलिङ्गादिव-
 दुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते । न हि विस्फुलिङ्गानां विद्र-
 वणेऽग्निनिमित्तमपादानमेव तु सः । तथा परमात्मा वि-
 ज्ञानमयस्यात्मनोऽपादानत्वेन श्रूयते ऽस्मादात्मन इत्येत-
 स्मिन्वाक्ये । तस्मात्प्रतिवचने वैखान्यात्कुत इति प्रश्नस्य निमि-

आ० धत्वं श्रूयते । गन्विति ॥ स्थित्यवधेरेव निर्धारितत्वादगत्यावधे-
 निर्दिधारयिषया प्रश्ने प्रतिवचनं सावकाशमित्याशङ्क्याह ।
 तथा सतीति ॥ अपौरुषेयी श्रुतिरशेषदोषशून्यत्वादनति-
 श्रूयनीयेति सिद्धान्ती मूढाभिसन्धिराह । किं श्रुतिरिति ॥ न
 श्रुतिराक्षिप्यते निर्दोषत्वादिति पूर्व्ववाद्याह । नेति ॥ श्रुतेरनापे-
 क्षत्वे त्वदीयघोषं निरवकाशमित्याह । किन्तुर्हीति ॥ तस्य साव-
 काशत्वं पूर्व्ववादी साधयति । द्वितीयस्येति ॥ पूर्व्ववादिन्यपादाना-
 दर्थान्तरे पक्षस्थाः शुश्रूषमाख्ये सत्येकदेशो ब्रवीति । एवं
 तर्हीति ॥ कथमन्यार्थत्वं तदाह । अस्त्विति ॥ तर्हि तस्यामपादाना-
 र्थत्वेन पुनरुक्तत्वावस्थावामित्वर्थः एकदेशिनं पूर्व्ववादी दूषयति
 नेति ॥ अपादानार्थतावदित्यपेक्षः । तदेव स्फुटयति । आत्म-
 नश्चेति ॥ जगतः सर्व्वस्य चेतनस्याच्चेतनस्य चेतन वक्तुं च शब्दः । तर्हि

भा० चार्थता न शक्यते वर्णयितुं । नञ्पादानपक्षेऽपि पुनरुक्त-
तादोषः खित एव । नैष दोषः । प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाका-
रकफलात्मातापोदस्य विवक्षितत्वात् । इह हि विद्याऽविद्या
विषयानुपन्यस्तौ । आत्मेत्येवोपासीत आत्मानमेवावेत्
आत्मानमेव लोकमुपासीतेति विद्याविषयस्तथाऽविद्याविष-
यश्च पाङ्क्त कर्ष्यं तत्फलञ्चान्नचयं नामरूपकर्ष्यात्मकमिति ।
तत्राविद्याविषये वक्तव्यं सर्व्वमुक्तं । विद्याविषयस्वात्मा
केवल उपन्यस्तो निर्णीतः ।

तन्निर्णयाय च ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रकान्तं । ज्ञपयिष्या-
मीति च । अतस्तद्ब्रह्मविद्याविषयभूतं ज्ञापयितव्यं याया-
क्यतः । तस्य च यायाक्यं क्रियाकारकफलभेदशून्यमत्यन्त-
विशुद्धमद्वैतमित्येतद्विवक्षितं । अतस्तदनु रूपौ प्रश्नावुत्था-
प्येते श्रुत्या कौष तदाभूत्कुत एतदागादिति । तत्र यत्र
भवति तदधिकरणं यद्भवति तदधिकर्त्तव्यं तयोश्चाधि-

शा० भवत्पादानार्था पञ्चमीत्याशङ्क्य पूर्व्ववादी पूर्व्वोक्तं स्मारयति ।
नञ्चिति ॥ सर्व्वं विद्या तज्जा निर्मुक्तं प्रत्यगद्वयं ब्रह्म प्रश्नद्वययाजेन
प्रतिपिपादयिषितमिति न पुनरुक्तिरिति सिद्धान्ती स्वाभि-
सन्धिमुद्गाटयति । नैष दोष इति ॥ यथोक्तं वस्तुप्रश्नाभ्यां
विवक्षितमिति कुतो ज्ञानमित्याशङ्क्य तद्वस्तु तार्त्तीयमर्थमनुव-
दति । इह हीति ॥

विद्याविषयनिर्णयस्य कर्त्तव्यत्वमत्र न प्रतिभातीत्याशङ्काह
तन्निर्णयाय चेति ॥ अन्यथा प्रक्रमभङ्गः स्यादिति भावः । किं तद्या-
यातव्यं तदाह । तस्य चेति ॥ कथं यथोक्तयायात्मन्याख्यानो-
पयोगित्वं प्रश्नयोरित्याशङ्क्य तयोः श्रौतमर्थमाह । तत्रेति ॥ प्रश्न-
प्रवृत्तिमुक्त्वा प्रतिवचनप्रवृत्तिमाह । सेति ॥ निवर्त्तयितव्येति तत्रवृ-

उ. स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः सुद्रा

भा० करणाधिकर्तव्ययोर्भेदो दृष्टो लोके । तथा यत आगच्छति तदपादानं । य आगच्छति स कर्त्ता । तस्मादन्यो दृष्टस्तथात्मा क्वाप्यभूदन्यस्मिन्नन्यः । कुतश्चिदागादन्यस्मादन्यः । केनचिद्भिन्नेन साधनानन्तरेणेत्येवं लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः सा प्रतिवचनेन निवर्त्तयितव्येति । नायमात्मान्योऽन्यत्राभूदन्यो वान्यस्मादागतः साधनान्तरं वात्मन्यस्ति । किं तर्हि स्नात्मन्नेवाभूत्स्वमात्मानमपीतो भवति सतासोम्य तदासम्यक्नो भवति प्राज्ञेनात्मना संपरिख्यक्तः पर आत्मनि संप्रतिष्ठेत इत्यादिश्रुतिभ्योऽत एव नान्योऽन्यस्मादागच्छति । तच्छ्रुत्यैव प्रदर्शयतेऽस्मादात्मन इत्यात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावात् । न त्वस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं न प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः । तत्कथमित्युच्यते तत्र दृष्टान्तः स यथा लोके ऊर्णनाभिः ऊर्णनाभिसूताकीट एक एव प्रसिद्धः सन्स्नात्मा

भा० त्तिरिति शेषः । सञ्चितिपत्तिवचनयोस्तात्पर्यमाह । नायमिति ॥ स्नात्मन्नेवाभूदित्यत्र प्रमाद्यमाह । स्नात्मानमिति ॥ सुषुप्तौ स्नात्मव्यवस्थितिरतः शब्दार्थः प्रबोधदशायामात्मन एवागमनायादानत्ममित्यत्र मानत्वेनानन्तरश्रुतिमुत्थापयति । तच्छ्रुत्यैवेति ॥ स्थित्वागत्योरात्मन एवावधित्वमित्यत्रोपपत्तिमाह । स्नात्मेति ॥ वस्त्वन्तराभावत्वस्यासिद्धिं शङ्कित्वा दूषयति । नन्वित्यादिना ॥

क्रियावतो मृदादेर्घटाद्युत्पत्तिदर्शनाद्भ्रूयोर्योऽक्रियात्वात्ततो न प्राणाद्युत्पत्तिरिति शङ्कते । तत्कथमिति ॥ अष्टेर्मायामयत्वमाश्रित्य श्रुत्या परिहरति । उच्यत इति ॥ स्नात्मा प्रविभक्तोनेत्युक्तमन्वय-

उ. विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा

भा० प्रविभक्तेन तन्तुना उच्चरेदुद्गच्छेन्नचास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरं । यथा चैकरूपादेकस्माद्ग्रेः शुद्धा अस्या विस्फुलिङ्गास्तुटयोऽन्ववयवा व्युच्चरन्ति विविधं नाना वोच्चरन्ति । यथेमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः । प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वमेवमेवास्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यत्स्वरूपं तस्मादित्यर्थः । सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे लोकाः सर्वाणि कर्षफलाणि सर्वे देवाः प्राणलोका अधिष्ठातारोऽन्वादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्वल्पपर्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व एत आत्मन इत्यस्मिन्नाठे उपाधिसम्पर्कजनितप्रबुद्धमानविशेषात्मान इत्यर्थे व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरं जङ्गमं जगदिदमग्नि-विस्फुलिङ्गवद्बुच्चरत्यनिर्गं यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवद्यदात्मकं च वर्तते स्थितिकाले तस्यास्यात्मनो ब्रह्मण उपनिषत् उपसमीपं निगमयतीत्यभिधायकः ब्रह्म

आ० अतिरेकद्वारा स्फोरयति । न चेति । अस्तहायस्य कारवत्वे दृष्टान्तमुक्त्वा तूटस्यस्य सद्भावे दृष्टान्तमाह । यथा चेति । माध्यन्दिनश्रुतिमाश्रित्वाह । सर्व एत इति । तस्येत्याद्यवतार्थं व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना । ननु प्रत्नगभूतस्य ब्रह्मणो वाचकेषु शब्दान्ते-

उ० वै सत्यं तेषामेष सत्यं ॥ २० ॥ चतुर्थस्य प्रथम
ब्राह्मणं ॥ ० ॥

उपनिषदित्युच्यते शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषो
मा० ऽवधीयते उपनिगमयित्वं नाम । कासावुपनिषदित्याह
सत्यस्य सत्यमिति साधित्वा सर्व्वत्र चोपनिषदलौकिकार्थ-
त्वाद्दुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे प्राणा वै सत्यं तेषामेष
सत्यमिति एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं
भविष्यति ॥ २० ॥

भवतु तावदुपनिषद्वाख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं । तस्यो-
पनिषदित्युक्तं तत्र न जानीमः । किं प्रकृतस्यात्मनो
विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादि-
भुञ्ज इयमुपनिषदाहोस्त्रिदसंसारिणः कस्यचित्किञ्चातः
यदि संसारिणस्तदा संसार्थेव विज्ञेयः । तद्विज्ञानादेव
सर्व्वप्राप्तिः स एव ब्रह्मशब्दवाच्यस्तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति
अथासंसारिणस्तदा तद्विषयाविद्या ब्रह्मविद्या । तस्माच्च

आ० अपि सत्यु किमित्येतच्छब्दविषयमादर्यं क्रियते तत्राह । शास्त्रेति ।
ब्राह्मणवाक्यस्यार्थाऽपि कथं निश्चीयतामित्याह । एतस्येति ॥ २० ॥

उक्तमङ्गीकृत्य विशेषाद्बुद्ध्या संशयानो विचारं प्रकृति ॥ भव-
त्विति ॥ सन्दिग्धं सप्रयोजनञ्च विचार्यमिति न्यायेन सन्देहमुक्त्वा
विचारप्रयोजनं प्रयोजनं पृच्छति । किञ्चात इति ॥ कस्मि-
न्पक्षे किं फलतीति पृष्टे प्रथमपक्षमनूय तस्मिन् फलमाह ।
यदीति ॥ यद्विज्ञानान्मुक्तिस्तस्यैव ज्ञेयता न जीवस्येत्याशङ्क्याह ।
तद्विज्ञानादिति ॥ ब्रह्मज्ञानादेव सा न संसारिज्ञानादित्याश-
ङ्क्याह । स एवेति ॥ यद्विद्या ब्रह्मविद्या तदेव ब्रह्म न संसारो-

भा० ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भवति । किन्त्वस्मिन्पक्षे आत्मेत्येवोपासीत आत्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् । संसारिणश्चान्यस्याभाव उपदेशानर्थक्यात् । यत एवं पण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानमनुक्तप्रतिवचनप्रश्रविस्यं । अतो यथाशक्त्या ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्मविजिज्ञासूनां बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्यामो न तावदसंसारी परः पाणिपेषणप्रतिबोधिताच्छब्दादिभुजोऽवस्थान्तरविशिष्टादुत्पत्तिश्रुतेर्न प्रज्ञासिताशनाथावर्जितः परो विद्यते । कस्माद्यस्माद्ब्रह्म जपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय सुप्तं पुरुषं पाणिपेषं बोधयित्वा तं शब्दादिभोक्तृत्वविशिष्टं दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्रदारेण सुषुप्त्याख्यमवस्थान्तर-

भा० त्याशक्त्वाद् । तद्विद्यैवेति ॥ आद्यकल्पीयफलसमाप्तावितिशब्दः पदान्तरमनूद्य तस्मिन् फलमाह । अथेत्यादिना ॥ किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य ब्रह्म वा इदमित्यादि शास्त्रमित्याह । सर्वमेतदिति ॥ ब्रह्मोपनिषत्पक्षे शास्त्रप्रामाण्यात्सर्वं समञ्जसत्वेत्थैवास्तु किं विचारेणेत्याशङ्क्य जीवब्रह्मयोर्भेदो वेति विकल्प्याद्ये दोषमाह । किन्त्विति ॥ अभेदपक्षं दूषयति । संसारिणश्चेति ॥ उपदेशानर्थक्यादभेदपक्षानुपपत्तिरिति शेषः । विशिष्टानुपलम्बस्य संशयहेतुत्वमनुवदति । यत इति ॥ पक्षद्वये फलप्रतीतिं परानृणति । एवमिति ॥ अन्ययत्यतिरेककौशलं पाण्डित्यं । एतद्वैकात्म्योक्तिः । महत्त्वं मोहस्य विचारोत्थनिर्णयं विनानुच्छिन्नत्वं । तस्य स्थानमात्मन्यनं केनापि बोद्धं प्रतिवचनं यस्य किं तदैकात्म्यमिति प्रश्नस्य तस्य विषयभूतमिति यावत् । न हि येन केनचिदैकात्म्यं प्रष्टुं प्रतिवक्तुं वा शक्यते । अवस्थायापि बह्वभिर्भेदा न कश्च इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । विचारप्रयोजकमुक्त्वा तत्कार्यं विचार-

भा० मुञ्जीय तस्मादेवात्मनः सुषुप्त्यवस्थाविशिष्टादग्निविस्फु-
ल्लिङ्गोर्णनाभिदृष्टान्ताभ्यामुत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिरेवा-
स्मादित्यादिना ।

न चान्यो जगदुत्पत्तिकारणमन्तराले श्रुतोऽस्ति
विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणं । समानप्रकरणे च श्रुत्यन्तरे
कौषीतकिनामादित्यादिपुरुषान्प्रस्तुत्य स होवाच यो वै
वाखाके एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य चैतत्कर्मां स वै वेदि-
तव्य इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति
नार्थान्तरस्य । तथा चात्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियं भवती-
त्युक्त्वा य एवात्मा प्रियः प्रसिद्धस्तस्यैव द्रष्टव्यश्रोतव्य-
मन्तव्यनिदिध्यासितव्यतां दर्शयति । तथा च विद्योषन्या-
सकास्त आत्मोत्थेवोपासीत तदेतन्नेयः पुत्रात्प्रेयो विसात्प्रे-
यस्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्येवमादिवाक्यानामानु-
लोम्यं स्यात्पराभावे । वक्ष्यति च आत्मानं चेद्विजानीयादथ-

ष्या० नुपसंहरति । अत इति । संशयादिना विचारकार्य्यतामवतार्य्यं
पूर्व्वपक्षयति । न तावदिति ॥ जगत्कर्त्ता हीश्वरो विवक्ष्यते । प्रकृते
चसृष्टिर्विशिष्टास्त्रीवाक्जगज्जन्मोष्यते । तस्मादीश्वरो जीवाद-
तिरिक्तो नास्तीत्यर्थः ॥ तदेव प्रपञ्चयति । नेत्यादिना ॥

प्रकृतेऽपि जीवे जगत्कारकत्वमीश्वरस्यैवात्र श्रुतमित्याश-
ङ्गाह । न चेति ॥ तत्र प्रकरणाविरोधहेतुमाह । विज्ञानेति ॥
श्रुत्यन्तरवशादपि जीव एवात्र जगत्कर्त्तृत्वाह । समानप्रकरणे
चेति ॥ श्रुत्यन्तरस्य च जीवविषयत्वं जगदाशित्वाधिकारत्वपूर्व्व-
पक्षन्यायेन द्रष्टव्यं । वाक्शेषवशादपि जीवस्यैव वेदितव्यत्वं ।
वाक्यान्वयाधिकारत्वपूर्व्वपक्षन्यायेन दर्शयति । तथा चेति ॥ जीवा-
तिरिक्तस्य परस्य वेदितव्यस्याभावे पूर्व्वोत्तरवाक्यानामानुलोम्यं

भा० मस्तीति पुरुष इति । सर्ववेदान्तोषु च प्रत्यगात्मवेद्य-
तैव प्रदर्शनेऽहमिति न वहिर्वेद्यता शब्दादिवत्प्रदर्शनेऽसौ
ब्रह्मेति । तथा कौपीतकिनामेव न वाचं विजिज्ञासीत
वक्त्वारं विद्यादित्यादिना वागादिकरणैर्याष्टस्य कर्णुरेव
वेदितव्यतां दर्शयति ।

अवस्थान्तरविभिष्टोऽसंसारोति चेदद्यापि स्याद्यो जाग-
रिते शब्दादिभुगविज्ञानमयः स एव सुषुप्ताख्यमव-
स्थान्तरङ्गतोऽसंसारो परः प्रभासितान्यः स्यादिति चेन्ना-
दृष्टत्वाच्च ह्येवंधर्मकः पदार्थो दृष्टोऽन्यत्र वैनाशिकमिद्धा-
न्नाच्च हि लोके गैस्तिष्ठन्नागच्छन्वा गैर्भवति शयानस्त्व-
न्नादिजात्यन्तरमिति न्यायाच्च । यद्गुर्धर्मको यः पदार्थः
प्रमाणेनावगतो भवति स देशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्गु-
र्धर्मक एव भवति । स चेत्तद्गुर्धर्मकत्वं व्यभिचरति सर्वः प्रमा-
णव्यवहारो लुप्येत । तथाच न्यायविदः साङ्ख्यमीमांसका-

भा० हेतुन्तरमाह । तथाचेत्यादिना ॥ इतश्च जीवस्यैव वेद्यतेत्याह
सर्वेति ॥ तत्रैव हेतुन्तरमाह । तथेति ॥ सर्वैर्वेदितव्य इत्यत्र न
स्पष्टं जीवस्य वेदितव्यत्वमिह तु स्पष्टमिति भेदः स्थापयस्था-
प्तीवाज्जगज्जन्मश्रुतेस्तस्यैव वेद्यत्वदृष्टेः अगद्वेतुरीश्वरो वेदान्त-
वेद्यो नास्तीत्युक्ते सश्रवादी चेदयति । अवस्थान्तरेति ॥ सोद्य-
मेव विदुषोति । अथापीति । उक्तोपपत्तिसत्त्वेऽपीति यावत् ॥
नावस्थाभेदादस्तुभेदस्तथानगुभवादपराहान्ताश्चेति परिहरति ।
नादृष्टत्वादिति ॥ अवस्थाभेदादस्तुभेदाभावं दृष्टान्तो न स्पष्ट-
यति । नहीति ॥ तत्रैव हेतुन्तरमाह । न्यायाच्चेति ॥ जागरा-
दिविभिष्टस्यैव स्थापवैशिष्ट्यात्तस्य संसारित्वात्तन्वेऽन्योऽस्ती-
त्युक्त्वा तदभावे वादिसम्मतमाह । तथाचेति । आदिशब्दे

भा० दयोऽसंसारिणोऽभावं युक्तिशतैः प्रतिपादयन्ति । संसारि-
णोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वं विज्ञानस्याभा-
वादयुक्तमिति चेद्यन्महता प्रपञ्चेन स्थापितं भवता
शब्दादिभुक् संसार्यैवावस्थान्तरविशिष्टो जगत इह
कर्त्तेति तदसत् । यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्व-
विज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः । स
कथमस्मदादिः संसारी मनसापि चिन्तयितुमशक्यं पृथि-
व्यादिविन्यासविशिष्टं जगन्निर्मनुयादतोऽयुक्तमिति चेन्न ।
शास्त्राच्छास्त्रं संसारिण एवमेवास्मादात्मन इति जगदुत्प-
त्त्यादि दर्शयति । तस्मात्सर्वं अद्वैयमिति स्यादयमेकः पक्षः ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्योऽश्नायापिपासे अतोत्यसङ्गे न
हि सव्यत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने यः सर्वेषु भूतेषु
तिष्ठन्ननर्थान्मृतः स यस्मान् पुरुषान्निष्पन्नात्यक्लामस
वा एष महानज आत्मा एष सेतुर्विधरणः सर्वस्य वशी

आ० बोधायनादिसमस्तनिरीश्वरवादिसङ्ग्रहार्थः । युक्तिशतैरिति
तस्य देहित्वेऽस्मदादितुल्यत्वात्तदभावे मुक्तवज्रगत्कर्तृत्वायोगा-
न्वीवानामेवादृष्टद्वारा तत्कर्तृत्वसम्भवात् स्यात्किञ्चित्करत्वमित्या-
दिभिरित्यर्थः । जीवो जगज्जन्मादिहेतुर्न भवति तत्रासमर्थत्वा-
त्पाषाणवत्तत्र संसारित्वादिति शङ्कते । संसारिणोऽपीति । ईश्वर-
स्येवेत्येतर्यर्थः । अयुक्तं प्राणादिकर्तृत्वमिति शेषः । सङ्ग्रहवाक्यं
विवृणोति । यन्महतेत्यादिना । क्वाणात्यवापदेशेन दूषयति ।
न शास्त्रादिति ॥ निरीश्वरवादमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

सेश्वरवादमत्यापयति । यः सर्वज्ञ इत्यादिना । तान्युधि-
व्यादिष्वभिमानिनः पुरुषानुत्पाद्य योऽतिज्ञानवान् स एष सर्व-
विशेषग्रन्थ इति यावत् । उदाहृताः श्रुतयः स्मृतयश्च । न्यायस्तु

भा० सर्वज्ञेशानो य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
 क्षत्तेजोऽसृजत । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्न
 लियते लोकदुःखेन वाञ्छ इत्यादिश्रुतिभ्रतेभ्यः । सृतेश्चाहं
 सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तत इति परोऽख्यसंसारी ।
 श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यश्च स च कारणं जगतः । नन्वेवमेवास्मा-
 दात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तं । न च
 एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति परस्य प्रकृतत्वादस्मादात्मन
 इति युक्तः परस्यैव परामर्शः । क्वैष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य
 प्रतिवचनत्वेनाकाशशब्दवाच्यः पर आत्मोक्तो य एषो
 ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति यता सोम्य तदा
 सयज्ञो भवत्यहरहर्गण्डगन्ध एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति
 प्राज्ञेनात्मना संपरिस्वक्तः परे आत्मनि सम्प्रतिष्ठित
 इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशशब्दः पर आत्मोक्ति निश्चीयते ।

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेवात्मश-
 ब्दप्रयोगाच्च प्रकृत एव पर आत्मा तस्माद्युक्तमेवमेवा-
 स्मादात्मन इति परमात्मन एव सृष्टिरिति संसारिणः

आ० विचित्रं कार्यं विशिष्टविज्ञानवत्पूर्वकं प्रासादादौ तद्योपलम्भा-
 दित्यादिः । प्रकरश्चमनुकृत्य जीवस्य प्राणादिकारणत्वमुक्तं
 स्मारयति । नन्विति ॥ नेदं जीवस्य प्रकरश्चमिति परिहरति ।
 नेत्यादिना ॥ प्रतिवचनस्याकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमि-
 त्याशङ्काह । क्वैष इति ॥

इतश्चाकाशशब्दस्य परमात्मविषयतेत्याह । दहरोऽस्मिन्निति ॥
 य आत्माऽपहतपाप्मा इत्यात्मशब्दप्रयोगः ॥ प्रतिवचने परस्या-
 काशशब्दवाच्यत्वे क्वचित्माह । प्रकृत एवेति ॥ तस्य प्रकृतत्वे

भा० सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं चावोचाम । अत्र
 चात्मैत्येवोपासीतात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मविद्या
 प्रसूता । ब्रह्मविषयश्च ब्रह्मविज्ञानमिति ब्रह्म ते ब्रवाषीति
 ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति आरब्धं । तच्चेदानीमसंसारि ब्रह्म
 जगतः कारणमशनायाद्यतीतं नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावं
 तद्विपरीतश्च संसारो । तस्मादहं ब्रह्मास्मीति न गृही-
 यात् । परं हि देवमीशानं निरुद्धः संसार्थ्यात्मत्वेन स्मरन्
 कथं न दोषभाक् स्यात्तस्मान्नाहं ब्रह्मास्मीति युक्तं ।
 तस्मात्पुष्योदकाञ्चसिद्धुतिनमस्कारबल्युपहारखाध्याय-
 ध्यानयोगादिभिरारिराधयिषेत । आराधनेन विदित्वा
 सर्वेशित्वं ब्रह्म भवति । न पुनरसंसारि ब्रह्म संसार्थ्या-
 त्मत्वेन चिन्तयेद्दग्निमिव शीतत्वेनाकाशमिव मूर्त्तिमत्त्वेन ।
 ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादेो भविष्यति ।
 सर्वतर्कशास्त्रलोकन्यायैश्चैवमविरोधः स्यात् मन्त्रब्राह्मण-

भा० जन्ममर्थमाह । तस्मादिति । इतश्च परस्मादेव प्राणादिसृष्टि-
 रित्याह । संसारिण इति । यन्महता प्रपञ्चेनेत्यादाविति शेषः ।
 अस्तोन्मरो जगत्कारणं ब्रह्म तदेव जीवस्य स्वरूपं तस्यैयमुप-
 निषदिति सिद्धान्तमाशङ्क्य दृषयति । अत्र चेति ॥ तृतीयोऽध्यायः
 सप्तम्यर्थः ॥ का पुनः सा ब्रह्मविद्येति तत्राह । ब्रह्मविषयश्चेति ।
 इति ब्रह्मविदां प्रसिद्धमिति शेषः ॥ चतुर्थे ब्रह्मविद्या प्रसूते-
 त्याह । ब्रह्मेति ॥ सत्यमस्ति प्रसूता ब्रह्मविद्या सा जीवविद्यापि
 भवति जीवब्रह्मण्यारभेदादित्याशङ्क्याह । तच्चेति । ब्रह्मविद्यायां
 प्रसूतायामिति यावत् ॥ इदानीं न गृहीयादिति सम्बन्धः ।
 नियोगिवद्ब्रह्मप्रतीत्यवस्थायामित्येतत् । अन्योऽन्यविद्ब्रह्मं तच्छ-
 द्धार्यः ॥ विपक्षे दोषमाह । परमिति ॥ कथं तर्हीश्वरे मतिं

भा० वादेभ्यस्तस्यैव प्रवेशश्रवणात्पुरश्चक्र इति प्रकृत्य पुरः पुरुष
 आविशदिति । रूपं रूपम्प्रतिरूपो बभूव । तदस्य रूपं
 प्रतिचक्षणाय । सर्वाणि रूपाणि विधित्य धीरः ना-
 मानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते इति सर्व्वशाखासु सहस्रशो
 मन्त्रवादाः सृष्टिकर्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्श-
 यन्ति । तथा ब्राह्मणवादास्तत्सुद्धा तदेवानुप्राविशत् स
 य एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सेयं देव-
 तेमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविशन्न एष
 सर्व्वेषु भूतेषु गूढ आत्मा न प्रकाशत इत्याद्याः ।

सर्व्वश्रुतिषु ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दस्य च
 प्रत्यगात्माभिधायकत्वादेव सर्व्वभूतान्तरात्मेति च श्रुतेः
 परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावादेकमेवाद्वितीयं
 ब्रह्मैवेदमात्मैवेदमित्यादिश्रुतिभ्यो युक्तमेवाहं ब्रह्मा-
 स्मीत्येव धारयितुं । यदैवं स्थितः शास्त्रार्थस्तदा परमा-

आ० कुर्यादित्याशङ्क्य खामित्वेनेत्याह । तस्मादिति । आदिपदं
 प्रदक्षिणादिसङ्गहाथं ऐकात्म्यशास्त्रादात्ममतिरेव ब्रह्मणि कर्त्त-
 येत्याशङ्क्याह । न पुनरिति । का तर्हि शास्त्रमतिस्तत्राह ।
 ब्रह्मेति । मुख्यार्थत्वे सम्भवे किमित्यर्थवादतेत्याशङ्क्याह । सर्व्वेति ।
 संसारित्वासंसारित्वादिना मिथो विरुद्धयोर्जीवेश्वरयोः श्रुती-
 ष्चवदैकानुपपत्तिर्यायो विज्ञानात्मविषयत्वं तदस्येश्वरविषय-
 त्वस्योपनिषदो निवारयन्परिहरति । नेत्यादिना ॥ परस्यैव प्रवे-
 शवादी मन्त्रब्राह्मणवादानुदाहरति । पुरुष इत्यादिना ॥

यत्त्वहं ब्रह्मेति न गृह्णीयादिति तत्राह । सर्व्वश्रुतिषु चेति ।
 शास्त्रीयमप्येकत्वमनिरुपसङ्गान्न स्वीकर्त्तव्यमिति शङ्कते । यदेति ॥
 परस्य संसारित्वे तदसंसारित्वे च शास्त्रानर्थक्यं फलित-

भा० त्मानः संसारित्वं । तथा च सति शास्त्रानर्थक्यमसंसारित्वे
 चोपदेशानर्थक्यं स्पष्टो दोषः प्रापत् । यदि तावत्परमात्मा
 सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसम्पर्कजनितदुःखान्यनुभव-
 तीति स्पष्टं परस्व संसारित्वं प्राप्तं । तथा च परस्यासंसा-
 रित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् । स्रुतयश्च सर्वे च
 न्यायाः । अथ कथंचित्प्राणशरीरसम्बन्धजैर्दुःखैर्न सम्-
 बन्धत इति शक्यं प्रतिपादयितुं । परमात्मानः साध्यपरि-
 हार्थाभावादुपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुं ।
 अत्र केचित्परिहारमाचक्षते । परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्व-
 नुप्रविष्टः स्वेन रूपेण । किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञा-
 नात्मत्वं प्रतिपेदे । स च विज्ञानात्मा परस्मादन्योऽनन्यश्च ॥

येनान्यस्वेन संसारित्वसम्बन्धी येनानन्यस्वेनाहं ब्रह्मेति
 धारणाहः । एवं सर्वमविदुः भविष्यतीति । तत्र

आ० नाह । तथा चेति ॥ संसारित्वोऽनन्यस्यापि परस्यासंसारित्वे
 संसारित्वाभिमतोऽपि असंसारीत्युपदेशानर्थक्यं तं विनैव मुक्ति-
 सिद्धिरिति दोषान्तरमाह । असंसारित्वे चेति ॥ तत्राद्यं दोषं
 विदुषोति । यदि तावदिति । न लिप्यते लोकदुःखेन वाच्य
 इत्याद्याः श्रुतयः । यस्य नाहङ्गते भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यत
 इत्याद्याः स्मृतयः । कूटस्थसङ्गत्वादयो न्यायाः । द्वितीये दोषप्रस-
 ङ्गमापाद्य प्रकटयति । अथेत्यादिना ॥ दोषद्वये स्वयूष्यसमाधि-
 मुत्थापयति । अचेति ॥ कथं तर्हि तस्य कार्यप्रविष्टस्य जीवत्वं
 तत्राह । किन्तर्हीति ॥ जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेऽपि ततोऽभेदाद्वाहं
 ब्रह्मेति धीः । अभेदे ब्रह्मबोऽपि संसारित्वेत्वाशङ्काह । स चेति ॥
 तथापि कथं शङ्कितदोषाभावस्तत्राह । येनेति ॥ एव-
 मिति भिन्नाभिन्नत्वपरामर्शः । एकदेशिमत्तं निराकर्तुं विक-

भा० विज्ञानात्मनो विकारपक्षे एता गतयः पृथिवीद्रव्यवद-
नेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः एकदेशविप-
रिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत्पूर्वसंस्थानावस्थस्य वा
परस्यैकदेशो विक्रियते । केशोषरादिवत्सर्व एव वा परः
परिणमेत्वीरादिवत्तत्र समानजातीयानेकद्रव्यसमूहस्य
कश्चिद्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा तदा समा-
नजातीयत्वादेकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः । तथा
च सति सिद्धान्तविरोधः । अथ नित्याद्युत्सिद्धावयवानुगतो
ऽवयवीपर आत्मा तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा
संसारो । तदापि सर्व्वावयवानुगतत्वाद्दवयविन एवावयव-

आ० लयति । तत्रेति । एता गतय इत्येते पक्षा वक्ष्यमाणाः सम्भवन्ति
न गत्वन्तरमित्यर्थः । यथा पृथिवीशब्दितन्मध्यमनेकावयवस-
मुदायस्तथा भौतिकात्मकानेकद्रव्यसमुदायः सावयवः परमात्मा
तस्यैकदेशस्यैतन्न्यस्यस्तद्विकारो जीवः पृथिव्येकदेशस्यैकदि-
रघटशरावादीत्येकः कल्पः । यथा भूमिरूपरादिदेशो नखकेशादि
वा पुरुषस्य विकारस्तथावयविनः परस्यैकदेशविकारो जीव
इति द्वितीयः कल्पः । यथा क्षीरं खर्बं वा सर्व्वात्मना दधिद-
धकादिरूपेण परिव्यमते तथा ह्यत्स एव परो जीवभावेन
परिणमेदिति कल्पान्तरं । तत्राद्यमनूद्य दूषयति । तत्रेत्यादिना ।
नानाद्रव्याणां समाहारो वा तानिवा न्येत्यापेक्षाणि परस्यैक
तस्यैकं स्यान्न हि बहूनां मुख्यमैक्यं समाहारस्य च समुदाया-
परपर्यायस्य समुदायिभ्यो भेदाभेदाभ्यां दुर्भङ्गचेन* कल्पित-
त्वादित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणो मुख्यमैक्यं माभूत्तत्राह । तथाचेति ।
न हि तज्ज्ञानात्वं कस्यापि सम्मतमिति भावः ॥ द्वितीयमनूद्य
निराकरोति । अथेत्यादिना । सर्व्वावयवानुगतत्वाद्दवयवेषु

* दुर्भङ्गमेति पाठान्तरं ।

भा० गो० दोषो गुणो वेति विज्ञानात्मनः संसारित्वदोषेण
पर एवात्मा सम्बध्यत इतीयमप्यनिष्ठा कल्पना ॥

क्षीरवत्सर्वपरिणामपक्षे सर्वश्रुतिस्मृतिकोपः स चानिष्टो
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाद्या-
भ्यान्तरो ह्यजः आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः स वा
एष महानज आत्माऽमरोऽजरोऽमृतो न जायते वि-
नश्यते वा कदाचिदव्यक्तोऽद्यमित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा
एते सर्वे पक्षा अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञा-
नात्मनः कर्मफलवत् देशसंस्रणानुपपत्तिः परस्य वा
संसारित्वमित्युक्तं परस्यैकदेशोऽग्निविस्फुलिङ्गवत् स्फुटितो
विज्ञानात्मा संसरतीति चेत्तथापि परस्यावयवस्फुटनेन

षा० जीवेभ्यनुभूतश्चेतनोऽनयवी परश्चेत्तर्हि यथा प्रत्यवयवं मज्ज-
संसर्गे देहस्य मज्जितत्वं तथा परस्य जीवगतैर्दुःखैर्महदुःखं
स्यादिति प्रथमकल्पनावद्द्वितीयापि कल्पना न युक्तेत्यर्थः ।

द्वतीयं प्रत्याह । क्षीरवदिति । न जायते म्रियते वा विप-
श्चिदित्याद्याः श्रुतयः । न जायते म्रियते वा कदाचिदित्याद्याः
स्मृतयः । श्रुत्यादिकोपस्येष्टत्वमाशङ्क्य वैदिकं प्रत्याह । स चेति ।
श्रुतिस्मृती विवेचयन्पक्षत्रयसाधारणं दूषणमाह । निष्कलमित्या-
दिना । श्रुतस्यस्य निरवयवस्य काल्पैकदेशाभ्यां परिष्कारमात्मभवे
न्यायः ॥ जीवस्य परमात्मैकदेशत्वे दोषान्तरमाह । अचलस्येति ॥
एकदेशस्यैकदेशित्यतिरेकेणाभावाज्जीवस्य स्वर्गादिषु गत्यनुप-
पत्तिरित्युक्तं अन्यथा परस्यापि स्यान्नहि पटावयवेषु चक्षत्युपटो
न चक्षतीत्याह । परस्य चेति ॥ उक्तं यदि तावत्परमात्मेत्यादाविति
शेषः ॥ जीवस्य संसारित्वे परस्य तन्नास्तीति शङ्कते । परस्येति ॥
परस्य निरवयवत्वश्रुतेरवयवस्फुटतानुपपत्तिं मन्वानो दूषयति ।
तथापीति । यत्र परस्यावयवः स्फुटति तत्र तस्य क्षतं प्राप्नोति

भा० चतुःप्राप्तिस्तत्संशरणे च परमात्मप्रदेशान्तरावयवव्यूहे
 छिद्रताप्राप्तिरप्रणत्ववाक्यविरोधश्च । आत्मावयवभूतस्य
 विज्ञानात्मनः संशरणे परमात्मग्रहण्यप्रदेशाभावादवयवा-
 न्तरनोदनव्यूहनाभ्यां हृदयग्रहणेनेव परमात्मनो दुःखि-
 त्वप्राप्तिः । अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेर्न दोष इति चेन्न
 श्रुतेर्ज्ञापकत्वात् ।

न शास्त्रं पदार्थानन्यथाकर्तुं प्रवृत्तं । किं तर्हि यथा-
 भूतानामज्ञातानां ज्ञापने । किञ्चातः शृण्वतो यद्भवति
 यथाभूता मूर्त्तामूर्त्तादिपदार्थधर्मा लोके प्रसिद्धा-
 स्तद्वृष्टान्तोपादानेन तदविरोधे वस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं
 प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिकमेव
 दृष्टान्तमुपादत्ते । उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तोऽनर्थकः

आ० तदीयावयवसंशरणे च परमात्मनः प्रदेशान्तरेऽवयवानां व्यूहे
 सत्त्वपचयः स्यात्तथाच परस्यावयवा यतो निर्गच्छन्ति तत्र छिद्र-
 ताप्राप्तिर्यत्र च ते गच्छन्ति तत्रोपचयः स्यादित्यकायमब्रह्मसूत्र-
 मनएव ऋत्विद्यादिवाक्यविरोधो भवेदित्यर्थः । परस्यैकदेशो वि-
 ज्ञानात्मेति पक्षो दुःखित्वमपि तस्य दुर्वारमापतेदिति दोषान्तर-
 माह । आत्मावयवेति ॥ गृह्णीहविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिवशात्पर-
 स्यावयवा जीवाः सिध्यन्तीत्यतो जीवानां परैकदेशत्वेनेत्तो दोषो
 ऽवतरति । युक्त्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वादिति शङ्कते । विस्फुलिङ्गादी-
 ति ॥ शास्त्रार्थो युक्तिविबद्धो न सिध्यतीति दूषयति । न श्रुतेरिति ॥

नश्रुतेर्विबद्धोति । न शास्त्रमिति ॥ हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्वकं
 विभजते । किन्तर्हीति ॥ स्मृत्यादिष्व्यादृत्त्यर्थमज्ञातानामित्युक्तं ।
 अस्तु शास्त्रमज्ञापकं । तथापि परस्य नास्ति सायवत्वमित्यत्र किमा-
 यातमिति पृच्छति । किञ्चात इति ॥ शास्त्रस्य यथोक्तत्वभावत्वे यत्प-
 रस्य निरवयवत्वं पश्यति तदुच्यमानं समाहितेन श्रोतव्यमि-

भा० स्याद्दार्ष्टान्तिकावकृतेः । न ह्यग्निः भीत आदित्यो न तप-
तीति वा दृष्टान्तप्रतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यं । प्रमाणा-
न्तरेणान्यथाधिगतत्वादस्तुमः । न च प्रमाणं प्रमाणांतरेण
विरुध्यते । प्रमाणांतराविषयमेव हि प्रमाणांतरं ज्ञाप-
यति । न च लौकिकपदपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेणागमेन
शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरमवगमयितुं । तस्मात्प्रसिद्धन्यायमनुस-
रता न शक्या परमात्मनः सावयवांश्रांश्रितकल्पना पर-
मार्थतः प्रतिपादयितुं । सुद्रा विरुफुलिङ्गा ममैवांश्र इति
श्रूयते स्मर्यते चेति चेन्न । एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात् । अग्नेर्हि
विरुफुलिङ्गोऽग्निरेवेत्येकत्वप्रत्ययार्थे दृष्टो लोके । तथा

आ० त्याह । इदं विवृणोति । तत्र प्रथमं लोकाविरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिं
दर्शयति । यथेति । आदिपदेन भावाभावादि मृच्छते । पदा-
र्थेष्वेव भोक्तृपारतन्त्राद्ब्रह्मशब्दस्यैषां लोकाप्रसिद्धपदार्थानां दृष्टा-
न्तानामुपन्यासेनेति यावत् । तदविरोधि लोकाप्रसिद्धार्थाविरो-
धीत्यर्थः । वस्त्वन्तरं निरवयवादि दार्ष्टान्तिकं । तदविरोध्ये-
त्वेवकारस्य आवर्त्यमाह । न लौकिकेति । विपक्षे दोषमाह ।
उपादीयमानोऽपीति । सामान्येनोक्तमर्थं दृष्टान्तविशेषनिवि-
कृतया स्पष्टयति । न हीति । अग्नेरव्यक्तत्वादित्वस्य ताप-
कत्वमन्यथेत्युच्यते । ननु लौकिकं प्रमाणं लौकिकपदार्थाविरुद्ध-
मेव स्वार्थं समर्पयति । वैदिकं पुनरपौरुषेयं तद्विरुद्धमपि
स्वार्थं प्रमापयेदलौकिकविषयत्वात्तदत्त्वात् । न चेति । ननु
श्रुतेरज्ञातज्ञापकत्वे लोकानपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि का ज्ञानि-
त्तत्वात् । न चेति । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दे वेदेऽपि बोधक
इति न्यायात्तदनपेक्षा श्रुतिर्ज्ञातं ज्ञापयितुमशक्यमित्यर्थः ।
शास्त्रस्य लोकाश्रितत्वे सिद्धे षड्विंशतिमाह । तस्मादिति ।
प्रसिद्धो न्यायो लौकिको दृष्टान्तः । न हि निरुक्त्याकारादेः
सावयवत्वं परस्य विज्ञोऽप्युपगतत्वात् तस्य सावयवत्वेनांश्रां-

भा० चांग्रोंनिनैकत्वप्रत्ययार्थः । तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः
परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्व-
प्रत्ययाधित्वव उपक्रमोपसंहाराभ्याम् । सर्व्वासु क्षुपनि-
वस्तु पूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमा-
त्मनो विकारांशादित्त्वं जगतः प्रतिपाद्य पुनरेकत्वमुप-
संहरति ।

तद्यथैव तावदिदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञाथो-
त्पत्तिस्थितिस्यहेतुदृष्टान्तैर्विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्य-
यहेतुप्रतिपाद्यानन्तरमवाङ्मयमात्मा ब्रह्मेत्युपसं-
रिष्यति । तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यामथमर्थो निश्चीयते ।
परमात्मैकत्वप्रत्ययदृष्टिञ्च उत्पत्तिस्थितिस्यप्रतिपाद-

आ० शिल्पकल्पना वस्तुतः सम्भवति लोकविरोधादित्यर्थः । जीवस्य
परांशत्वानङ्गीकारे श्रुतिस्मृत्योर्गतिर्वक्तव्येति शङ्कते । क्षुप्रा
इति । तयोर्गतिमाह । नेत्यादिना । विष्णुशिङ्गे दर्शितं न्यायं
सर्व्वनांशमात्रेऽविदिशति । तथापीति । दृष्टान्ते यथोक्तनीत्वा
स्थिते दाष्टान्तिकमाह । तत्रेति । परमात्मना सह जीवस्यैकत्व-
विषयं प्रत्ययमाधातुमिच्छन्तीति तयोक्तास्तेषामैकत्वप्रत्ययावता-
रहेतुत्वे हेतुत्वरं सङ्गृह्णाति । उपक्रमेति । तदेव स्फुटयति ।
सर्व्वासु हीति ।

उक्तमर्थमुदाहरणनिरूपयति । तद्यथेति । इहेति
प्रकृतोपनिषदुक्तिः । आदिशब्देनांशाश्रित्वादि गृह्यते । विवृतं
सङ्गृह्णवाक्यमुपसंहरति । तस्मादिति । तेषां स्वार्थनिरूप्ये दोषं
वदन्नेकत्वप्रत्ययार्थत्वे हेतुत्वरमाह । अन्यथेति । सम्भवत्येक-
वाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यत इति न्यायेनोक्तं प्रपञ्चयति । सर्व्वाप-
निषद्विषयि । किञ्च तेषां स्वार्थनिरूप्ये श्रुतप्रमाणभावात्प्रान्तरं कल्प-
नीयं । न चैकत्वप्रत्ययविषयतया तत्प्रत्यये निराकाङ्क्षे तु कल्पना

भा० कानि वाक्यानीति । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । सर्वोपनि-
षत्सु विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्य-
विप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषदादिनां तद्विज्ञेयकवाक्ययोगे च
सम्भवत्युत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न
प्रमाणमस्ति । फलान्तरञ्च कल्पयितव्यं स्यात् । तस्मादुत्पत्त्या-
दिश्रुतय आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः । अत्र च सम्प्रदायविद
आस्थायिकां सम्प्रचक्षते । कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र
एव मातापितृभ्यामपविद्धो व्याधगृहे संवर्द्धितः । सोऽमुष्य-
वंशतामजानन् व्याधजातिप्रत्ययो व्याधजातिकर्माख्येवानु-
वर्त्तते न राजास्तीति राजजातिकर्माख्यनुवर्त्तते । यदा पुनः
कश्चित्परमकारुणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां
जानन्नमुख्यपुत्रतां बोधयति न त्वं व्याधोऽमुख्यराज्ञः
पुत्रः कथञ्चिद्वाधगृहमनुप्रविष्ट इति स एवं बोधितस्त्वक्ता

आ० युक्ता । दृष्टे सत्त्वदृष्टकल्पनावकाशादित्याह । फलान्तरञ्चेति ।
उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वासम्भवे फलितमुपसंहरति ।
तस्मादिति । तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यपरं तच्छेषः दृष्ट्यादिवाक्य-
मित्युक्तेऽर्थे त्रिविधास्वार्थसम्भतिमाह । अत्र चेति । तत्र दृष्टा-
न्तरूपामास्थायिकां प्रथयति । कश्चिदिति । जातमात्रे
प्रागवस्थायामेव राजास्तीत्यभिमानाभिव्यक्तेरित्यर्थः । ताभ्यां तत्त्व-
रित्यागे निमित्तविशेषस्यानिश्चितत्वद्योतनार्थं क्लिबेत्युक्तं । व्याध-
जातिप्रत्ययस्तत्रयुक्तो व्याधोऽस्तीत्यभिमानो यस्य स तथा व्याध-
जातिकर्माख्ये तत्रयुक्तानि मांसविक्रयखादीनि । राजास्तीत्य-
भिमानपूर्वकं तज्जातिप्रयुक्तानि परिपाकनादीनि कर्माख्यि ।
अज्ञानं तत्कार्यज्ञोक्ता अज्ञानं तत्फलञ्च दर्शयति । यदेत्यादिना ।
बोधनप्रकारमभिनयति । न त्वमिति । कथं तर्हि शवरवेभ्य-

भा० व्याधजातिप्रत्ययकर्त्तृषु पित्रपैतामहीमात्मनः पदवी-
मनुवर्त्तते राजाहमस्मीति ।

तथापि किञ्चायं परस्माद्ग्निविस्फुलिङ्गादिवत्तज्जाति-
रेव विभक्त इह देहेन्द्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारी सन्
देहेन्द्रियादिसंसारधर्म्ममनुवर्त्तते । देहेन्द्रियसङ्गतोऽस्मि
ह्यः खूलः सुखी दुःखीति परमात्मतामजानन्नात्मनो
न त्वमेतदात्मकः परमेव ब्रह्मास्यसंसारीति प्रतिबो-
धित आचार्य्येषु हितैवणाचयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति
प्रतिपद्यतेऽत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवद्ब्रह्मप्रत्ययो वृढी-
भवति । विस्फुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्ट इत्युक्ते
विस्फुलिङ्गस्य प्राग्भ्रंशादन्येकत्वदर्शनात्तस्मादेकत्वप्रत्य-
यदार्ढ्याय सुवर्धमणिलोहाग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्ता गोत्य-
त्यादिभेदप्रतिपादनपराः ।

भा० प्रवेशस्तत्राह । कथञ्चिदिति । राजाहमस्मीत्यभिमानपूर्व्वक-
मात्मनः पित्रपैतामही पदवीमनुवर्त्तत इति सम्बन्धः ।

दार्ढ्यान्तिकरूपामाख्यायिकामाचष्टे । तथेति । जीवस्य पर-
स्मादिभागे निमित्तमध्यानं तत्कार्य्येषु प्रसिद्धमिति द्योतयितुं
किञ्चेत्युक्तं । तज्जातिस्तत्त्वभावो वस्तुतः परमात्मैवेति यावत् ।
इहेत्यपरोक्षानुभवगम्यतोक्तिः । गहनं गम्भीरं वनं । संसार-
धर्म्ममनुवर्त्तने हेतुमाह । परमात्मतामिति । उक्तां विद्यां तत्का-
र्य्यविरोधिनीं ब्रह्मात्मविद्यां जन्मयति । न त्वमिति । राज-
पुत्रस्य राजास्मीति प्रत्ययवद्वाक्यादेवाधिकारिणि ब्रह्मास्मीति
प्रत्ययश्चेत्कृतं विस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुत्येत्वाप्रश्नाह । अत्रेति ॥
तथापि कथं ब्रह्मप्रत्ययदार्ढ्यं तत्राह । विस्फुलिङ्गस्येति ॥
दृष्टान्तेऽप्येकत्वदर्शने तस्मादिति पराम्बुष्टं उत्पत्त्यादिभेदे नास्ति ।

भा० सैन्धवघनवदप्रज्ञप्तैकरसनैरन्वयत्वावधारणादेकधैवानु-
 द्रष्टव्यमिति च । यदि च ब्रह्मणश्चिन्नपटवद्वयसमुद्रादिव
 चोत्पत्त्याद्यनेकधर्माविचित्रता विजिपाहयिषिता एकरसं
 सैन्धवघनवदनन्तरमवाह्यमिति गोपममहरिख्यदेकधैवा-
 नुद्रष्टव्यमिति च न प्रायोक्ष्येत । य इह नानेव पश्यतीति
 निन्दावचनं च । तस्मादेकरूपैकत्वप्रत्ययदर्श्याद्यैव सर्ववेदा-
 न्मेषूत्पत्तिस्थितिस्वयादिकल्पना न तत्प्रत्ययकरणात् । न च
 निरवयवस्य परमात्मनोऽसंसारिणः संसार्यैकदेशकल्पना
 न्याय्या खतो देशत्वात्परमात्मनः । अदेशस्य परस्यैकदेशसं-
 सारित्वकल्पनायां पर एव संसारीति कल्पितं भवेत् । अथ
 परोपाधिकृत एकदेशः परस्य घटकरकाद्याकाशवज्ज
 तदा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक् संव्यवहा-

भा० शास्त्रतात्पर्यमित्यत्र हेतुनन्तरमाह । सैन्धवेति । चकारोऽवधा-
 रणादिति पदमनुकर्षति । सङ्गृहीतमर्थं विदुषोति । यदि चेत्वा-
 दिना ॥ निन्दावचनं च न प्रायोक्ष्येति सम्बन्धः । एकत्वस्यावधारण-
 यत्नमाह । तस्मादिति । एकस्य भेदसहत्वं वारयितुमेकरूपविशे-
 षणं । आदिशब्देन प्रवेशनियमने गृह्यते । न तत्प्रत्ययकरणायेत्यत्र
 तच्छब्देनोत्पत्त्यादिभेदो विवक्षितः । किञ्च परस्यैकदेशो विद्या-
 नास्मैत्यत्र तदेकदेशः स्वाभाविको वाक्यादौपाधिको वेति विव-
 क्षयायं दूषयति । न चेति । विपक्षे दोषमाह । अदेशस्येति ।
 द्वितीयमुत्थापयति । अथेति । एकदेशस्यौपाधिकत्वपक्षे परस्मि-
 न्निवेकवतां तदखण्डत्वबुद्धिभाजां तदेकदेशो वस्तुतः पृथग्भूत्वा
 व्यवहारव्यवगममिति नैव बुद्धिर्नायते औपाधिकस्य स्फटिक-
 औद्दिश्यवन्मिथ्यात्वादित्यन्तरमाह । न तदेति । ननु जीवे कर्त्ताहं
 भोक्ताहमिति परिच्छिन्नधीः सर्वेषामुपलभ्यते । सा च तस्य वस्तुतोऽ
 परिच्छिन्नब्रह्मत्वात्तन्मोक्षनधीषदुपचरिता । तस्मादुभयेषा

भा० रभागिति बुद्धिद्वयपद्यते । अविवेकिनां विवेकिनाञ्चोपच-
रिता बुद्धिदृष्टेति चेन्नाविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वादिवे-
किनां च संख्यवहारमात्रावसम्बन्धनार्थत्वाद्यथा ह्येषो रक्त-
शाकाश्च इति विवेकिनामपि कदाचित्कल्पिता रक्तता चा-
काशश्च संख्यवहारमात्रावसम्बन्धनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति
न परमार्थतः ह्येषो रक्तो वाकाशो भवितुमर्हति । अतो न
पश्चित्तैर्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणोऽर्थात्तैकदेशैक-
देशिविकारविकारित्वकल्पना कार्या । सर्वकल्पनापनय-
नार्थसारपरत्वात्सर्व्यापनिषदां । अतो हित्वा सर्वकल्पना-
माकाशखेवनिर्विशेषता प्रतिपत्तव्या । आकाशवत्सर्वगतस्य
नित्यः । न क्षिप्यते लोकदुःखेन वा ह्य इत्यादिभ्रुतिप्रतेभ्यः ॥

आ० मुक्तात्मबुद्धिदर्शनात्परमात्मैकदेशत्वं जीवस्य दुर्भारमिति चोद-
यति । अविवेकिनामिति ॥ तत्राविवेकिनां यथोक्ता बुद्धिरप-
चरिता न भवत्येतस्मिंस्तद्बुद्धित्वेनाविद्यात्वादिति परिहरति ।
नेत्यादिना ॥ तथापि विवेकिनामोदृष्टी घोरपचरितेति चेत्त-
त्राह । विवेकिनाच्चेति । तेषां संख्यवहारोऽभिप्रायभिवदनात्मक-
त्वावस्थाकल्पनमाभासभूतोऽर्थकद्विषयत्वात्तद्बुद्धेरपि मिथ्या-
बुद्धित्वादुपचरितत्वासिद्धिरित्यर्थः । विवेकिनामविवेकिनाच्चा-
त्मनि परिच्छिन्नघोरपचरितत्वेतावता न तस्य वस्तुतो ब्रह्मांशत्वादि
सिद्धतीत्येतदुक्तान्नेन साधयति । यथेति ॥ अविवेकिनामिवेत्ये-
रर्थः ॥ ब्रह्मणि वस्तुतोऽंशादिकल्पना न कर्त्तव्येति दार्ष्टान्तिक-
मुपसंहरति । अत इति ॥ अंशांशिनोर्विशदीकरयामेकदेशैकदे-
शीति । अतः ब्रह्मोपात्तमेव हेतुं स्पुटयति । सर्वकल्पनेति ॥
सर्व्यासां कल्पनानां अपनयनमेवार्थः । सारत्वेनाभीष्टकल्पपरत्वादुप-
निषदां तदेकसमधिगम्ये ब्रह्मणि न कदापिदपि कल्पनाऽस्तीत्यर्थः ।
उपनिषदां निर्विकल्पकवस्तुपरत्वे फलितमाह । अतो हित्वेति ॥

भा० नात्मानं ब्रह्मविलक्षणं कल्पयेदुष्णात्मक इवाग्नौ
 शीतैकदेशं प्रकाशात्मके वा सवितरि तम एकदेशं सर्व-
 कल्पनापनयनार्थसारपदत्वात्सर्वीपनिषदां । तस्मान्नामरू-
 पोपाधिनिमित्ता एवात्मन्यसंसारधर्माणि सर्वे व्यवहाराः ।
 रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । सर्वाणि रूपाणि विचित्य
 धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्त इत्येवमादिमन्त्र-
 वर्णभ्यः । न स्वत आत्मनः संसारित्वमखक्तकाद्युपाधिसं-
 योगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवद्भ्रान्तमेव न परमार्थतो
 ध्यायतीव खेलायतीव । न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् । न
 कर्मणा क्षियते पापकेन । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं ।
 शुनि चैव अपाके चेत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनो
 ऽसंसारितैव । अत एकदेशो विकारः शक्तिर्वा विज्ञाना-
 त्माऽन्यो वेति विकल्पयितुं निरवयवत्वाभ्युपगमे विशेषतो
 न शक्यते । अंशादिश्रुतिस्मृतिवादासैकत्वार्था न

आ० ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेऽपि आत्मनस्तदेकदेशस्य सविशेषत्वं किं
 न स्यादित्याशङ्क्याह । नात्मानमिति ॥ आत्मा निर्विशेषस्त्वर्थं
 तस्मिन्व्यवहारत्रयमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ आत्मनि सर्वो
 व्यवहारो नामरूपोपाधिप्रयुक्त इत्यत्र प्रमाणात्माह । रूपं
 रूपमिति ॥ असंसारधर्माद्युक्तं विशेषणं विशदयति । न स्वत
 इति ॥ भ्रान्त्या संसारित्वमात्मनीत्वत्र मागमाह । ध्यायतीति ॥
 ब्रूटस्थत्वासङ्गत्वादिन्यायः परमात्मनः सांशत्वपक्षो निराकृतः ।
 ननु तस्य निरंशत्वेऽपि कुतो जीवस्य तन्मात्रत्वं तदैकदेशत्वादि-
 सम्भवादत् आह । एकदेश इति ॥ कथं तर्हि पादोऽस्य विन्ना
 भूतानि । ममैवांशो जीवलोके । अंशो नामाद्यपदेशान् । सर्व-

भा० तु भेदप्रतिपादकविवक्षितार्थैकवाक्ययोगादित्यवेषाम
 सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वे ॥ अथ किमर्थं
 तत्प्रतिकूलोऽर्थो विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यत इति
 कर्मकाण्डप्रामाण्यविरोधपरिहाराद्येत्येके । कर्मप्रतिपाद-
 कानि हि वाक्यान्वनेकक्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि ।
 विज्ञानात्मभेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकत्वे
 कथमिष्टफलासु क्रियासु प्रवर्त्तयेयुरनिष्टफलाभ्यो वा
 क्रियाभ्यो निवर्त्तयेयुः । कस्य वा बद्धस्य मोक्षाद्योप-
 निषदारभ्येत । अपि च । परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं
 परमात्मैकत्वोपदेशः । कथं वा तदुपदेशग्रहणफलं ।

आ० एते आत्मनो शुचरन्तीति श्रुतिस्मृतिवादस्तत्राह । अंशादिति ॥
 न्यायागमाभ्यां जीवेश्वरयोरंशांशित्वादिकल्पनां निरास्त्य
 वेदान्तानामैक्यपरत्वे स्थिते सति द्वैतासिद्धिः फलतीत्याह ।
 सर्वोपनिषदामिति । एकत्वज्ञानस्य समिदानद्वैतध्वंसित्वमथश-
 ब्दार्थः ॥ प्रकृतं ज्ञानं तत्पदेन परामृश्यते । इत्यद्वैतमेव तत्त्वमिति
 श्लेषः । किमर्थमिति प्रश्नं मन्वाने द्वैतिनां मतमुत्थापयति । कर्म-
 काण्डेति ॥ वेदान्तानामैक्यपरत्वेऽपि कथं तत्प्रामाण्यविरोधप्रस-
 क्ततत्राह । कर्मेति ॥ तथापि विरोधावकाशः स्यादित्याशङ्क्याह ।
 विज्ञानात्मेति ॥ केवलाद्वैतपक्षे कर्मकाण्डविरोधमुक्त्वा तत्रैव ज्ञान-
 काण्डविरोधमाह । कस्य वेति । परस्य नित्यमुक्तत्वादन्वयस्य स्वतः
 परतो वा बद्धस्याभावाच्छिष्याभावस्तथा चाधिकार्यभावादुप-
 निषदारम्भासिद्धिरित्यर्थः ॥ कर्मकाण्डस्य काण्डान्तरस्य च प्रामा-
 ण्यानुपपत्तिर्विज्ञानात्मादिभेदं कल्पयतोत्यर्थापत्तिद्वयमुक्तं ॥ तत्र
 द्वितीयामर्थापत्तिं प्रपञ्चयति । अपि चेति ॥ का पुनरुपदेशस्यानुप-
 पत्तिस्तत्राह । बद्धस्येति । तदभाव इत्यत्र तच्छब्दे बद्धमधिकरोति
 निर्विषयं निरधिकारं । किञ्च यद्यप्यर्थापत्तिद्वयं उक्तं वा विधयो-
 पत्तिरिति तर्हि भेदस्य दुर्निरूपत्वात्कथं कर्मकाण्डं प्रमाणादिति

भा० ब्रह्मस्य हि बन्धनाग्रायोपदेशस्यैव भाव उपनिषद्शास्त्रं
निर्विषयमेव ॥

एवं तर्ह्युपनिषदादिपक्षस्य कर्मकाण्डवादिपक्षेण चोद्य-
परिहारयोः समानः पन्थाः । येन भेदाभावे कर्मकाण्डं
निरालम्बनमात्मानं न लभते प्रामाण्यं प्रति तद्योपनि-
षदपि । एवं तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति तस्यैव
कर्मकाण्डस्यास्तु प्रामाण्यमुपनिषदां तु प्रामाण्यकल्प-
नार्थां स्वार्थविघातो भवेदिति माभूत्प्रामाण्यं । न हि
कर्मकाण्डं प्रमाणं सदप्रमाणं भवितुमर्हति । न हि प्रदीपः
प्रकाशं प्रकाशयति न प्रकाशयति चेति । प्रत्यक्षादिप्रमा-
णविप्रतिषेधाच्च । न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपाद-

या० यद्ब्रह्मवादिना कर्मवादी घोद्यते तद्ब्रह्मवादस्य कर्मवादेन तुल्यं ।
ब्रह्मवादेऽपि शिष्यशास्त्रादिभेदाभावे कथमुपनिषत्प्रामाण्य-
मित्याक्षेपं सुकरत्वाद्युपनिषदां प्रतीयमानं शिष्यशास्त्रादि-
भेदमात्रित्वं प्रामाण्यमिति परिहारः स कर्मकाण्डस्यापि समानः ।
तत्रापि प्रातीतिकभेदमादाय प्रामाण्यस्य सुप्रतिपन्नत्वात् न
भेदप्रतीतिभ्रान्तिर्भावाभावदित्यभिप्रेत्याह । एवं तर्हीति ॥
चोद्यसाध्यं विदुषोति । येनेति ॥ इति चोद्यसाध्यात्परिहारस्यापि
साध्यमिति शेषः ॥ ननु कर्मकाण्डं भेदपरं ब्रह्मकाण्डमभेदपरं
प्रतिभात्यन्यतरवस्तुनिर्विकल्पः सम्भवति अतोऽन्यतरस्याप्रामाण्य-
मत आह । एवं तर्हीति ॥ तुल्यमुपनिषदामपि स्वार्थावि-
घातकत्वमित्याशङ्क्याह । उपनिषदामिति । स्वार्थः शब्दशक्तिव-
शात्प्रतीयमानः ऋक्षादिभेदः । यत्सूच्यते कर्मकाण्डस्य व्यावहा-
रिकं प्रामाण्यं न तात्त्विकं तात्त्विकानु काण्डान्तरस्येति तत्राह ।
न हीति ॥ यद्भि प्रामाण्यस्य व्यावहारिकत्वं तदेव तस्य तात्त्विक-
त्वं । न हि प्रमाणं तत्त्वञ्च नावेदयति व्याघातादित्यभिप्रेत्य

भा० चम्बः स्वार्थविधातं कर्मकाण्डप्रामाण्यविधातञ्च कुर्वन्ति
 प्रत्यक्षादिनिश्चितभेदप्रतिपत्त्यर्थैः प्रमाणैश्च विरुद्धते ।
 तस्माद्प्रामाण्यमेवोपनिषदामन्यार्थता वास्तु न त्वेव ब्रह्मै-
 कत्वप्रतिपत्त्यर्थता नोक्तोत्तरत्वात् । प्रमाणस्य हि प्रमाणत्व-
 मप्रमाणत्वं वा प्रमात्यादनामुत्पादननिमित्तमन्यथा
 चेत्साक्षादीनां प्रामाण्यप्रसङ्गाच्छब्दादौ प्रमेये । किंचातो
 यदि तावदुपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रमां कुर्वन्ति
 कथमप्रमाणं भवेयुर्न कुर्वन्त्येवेति चेद्यद्यग्निः शीत इति स
 भवानेवं वदन् वक्तव्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो
 वाक्यमुपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाग्निर्वा रूप-
 प्रकाशमथ करोति यदि करोति भवतु तदा प्रतिषे-
 धार्थं प्रमाणं भवदाक्यं अग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत् ॥

भा० दृष्टान्तमाह । न हीति ॥ स्वार्थाभिधातात्कर्मकाण्डविरोधा-
 द्वापनिषदामप्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरसुंमितिशब्दः । उपनिषद-
 प्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह । प्रत्यक्षादीनीति । प्रत्यक्षादीनि निश्चितानि
 भेदप्रतिपत्त्यर्थानि प्रमाणाणि तैरिति विग्रहः ॥ अध्ययनविध्यु-
 पात्तानां कृतस्वाप्तमप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह । अन्यार्थता वेति ॥
 सिद्धान्तयति । नेत्यादिना ॥ तदेव स्फुटयितुं सामान्यन्यायमाह ।
 प्रमाणास्येति ॥ स्वार्थं प्रमात्यादकत्वाभावेऽपि प्रामाण्यमिच्छन्तं
 प्रत्याह । अन्यथेति ॥ यथोक्तप्रयोजकप्रयुक्तं प्रामाण्यमप्रामाण्यं
 वेत्येतस्मिन्मते किं फलतीति पृच्छति । किञ्चेति ॥ तत्र किमु-
 पनिषदः स्वार्थं बोधयन्ति न वेति विकल्प्याद्यमनूद्य दृषयति ।
 यदि तावदिति ॥ द्वितीयमुत्थाप्य गिराकरोति । नेत्यादिना ।
 अभिर्यथा शीतं न करोति तथोपनिषदोऽपि ब्रह्मैकत्वे प्रमां
 न कुर्वन्तीति वदन्तं प्रति प्रतिबन्धो यद्वा न युक्तोऽनुभववि-
 रोधादित्याशङ्क्याह । यदीति ॥

भा० प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्यं भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यमत्र भवन्तो भुवन्तु कः परिहार इति । नन्वत्र प्रत्यक्षात्मदाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थप्रपत्तिरग्नौ च रूपप्रकाशन-प्रतिपत्तिप्रमापकसर्हि भवतः प्रद्वेषो ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमां प्रत्यक्षं कुर्वन्तीषूपनिषत्सु उपलभ्यमानासु प्रतिषेधानुप-पत्तेः । श्लोकमोहादिनिवृत्तिस्य प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्र-तिपत्तिपारम्यर्थजनितमित्यवोचाम । तस्मादुक्तोत्तरत्वादु-पनिषदं प्रत्यप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति । यद्योक्तं स्वार्थवि-घातकरत्वादप्रामाण्यमिति तदपि न । तदर्थप्रतिपत्ते-र्बाधकाभावात् । न ह्युपनिषद्भ्यो ब्रह्मैकमेवादितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरस्ति । यथाग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्मादाक्यादिरुद्धा-

षा० तर्हि स्वार्थं प्रमितिजनकत्वादाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्याश-ङ्काह । प्रतिषेधेति ॥ उपनिषदप्रामाण्ये भवद्वाक्याप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये तूपनिषत्प्रामाण्यं दुर्वारमिति साध्ये प्राप्ते श्ववस्थापकः समाधिर्वक्तव्य इत्याह । अत्रेति ॥ उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां विशदयति । नन्वित्यादिना ॥ प्रतिषेधमङ्गीकृत्योक्ता यद्योक्तो-पनिषदुपलम्भे सति तस्य निरवकाशत्वात्प्रद्वेषानुपपत्तिरित्याह । प्रतिषेधेति ॥ उपनिषदुत्थाया धियो वैषल्यात्तासाममानतेत्या-शङ्काह । श्लोकेति । एकत्वं प्रति तावदाभातेन जायते । सा च विचारं प्रयुज्य मननादिद्वारा दृढीभवति । सा पुनरशेषं श्लोकादिकमपनयतीति पारम्यर्थजनितं फलमिति द्रष्टव्यं । स्वार्थं प्रमाजनकत्वादुपनिषदां प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति । तस्मा-दिति ॥ प्रामाण्यहेतुसङ्गात्वादुपनिषदां प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तद-प्रामाण्यं परोक्तमनुवदति । यद्योक्तमिति । कथं हि तासां स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवादितीयं नैव चेति प्रति-पत्तिरत्यद्यते । किं वा काश्चिद्ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिं अन्यथाचोपनि-

भा० र्थद्वयप्रतिपत्तिरभ्युपगम्य चैतदवोचाम । न तु वाक्य-
 प्रामाण्यसमय एष न्यायः । यदुतैकस्य वाक्यस्थानेकार्थत्वं
 सति चानेकार्थत्वे स्वार्थस्य स्यात्तद्विघातकञ्च विरुद्धोऽन्यो
 ऽर्थो न त्वेतदाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धञ्चैकं वाक्यम-
 नेकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष समयोऽर्थैकत्वाच्चेकवाक्यता । न
 च कानिचिदुपनिषदाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति ॥
 यत्तु लौकिकं वाक्यमग्निरुष्णः शीतस्येति न तत्रैक-
 वाक्यता तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वादग्निः
 शीत इत्येतदेकं वाक्यमग्निरुष्ण इति तु प्रमाणान्तरानु-
 भवस्मारकं न तु स्वयमर्थावबोधकमतो नाग्निः शीत इत्य-
 नेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैवोपक्षीणत्वात् ।
 यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते तच्छी-
 तोष्णपदाभ्यामग्निपदसामानाधिकरण्यप्रयोगनिमित्ता
 भ्रान्तिर्न त्वैकस्य वाक्यस्थानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य

आ० षदस्तत्र प्रतिषेधं कुर्वन्तीति विकल्प्याद्यं दृषयति । तदपि
 नेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ॥ एकस्य वाक्यस्थानेका-
 र्थत्वमङ्गीकृत्य वैधर्म्योदाहरणं युक्तमित्याह । अभ्युपगम्येति ॥
 तस्याङ्गीकारवादत्वे हेतुमाह । न त्विति ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा
 विवक्ष्येति । सति चेति ॥ भवत्येकस्य वाक्यस्थानेकार्थत्वं नेत्याह ।
 न त्विति ॥ कस्तर्हि तेषां समयस्तत्राह । अर्थैकत्वादिति ।
 तदुक्तं प्रथमे तन्ने । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साक्षात्तुं चेद्विभागे
 स्यादिति ॥ द्वितीयं दृषयति । न चेति ॥

एकस्य वाक्यस्थानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशङ्क्याह । यत्त्विति ॥
 तदेकदेशस्येत्यादिवाक्यं विवक्ष्येति । अपिप्रतिरिति ॥ अनुवादकबो-
 धकभागयोरेकवाक्यत्वाभावं फलितमाह । अत इति ॥ हेत्व-

भा० वा । यद्योक्तं कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकदुपनिषदाक्यमिति तन्नाम्यार्थत्वात् । ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा द्युपनिषदो नेष्टार्थप्राप्तौ साधनोपदेशं तस्मिन्वा पुद्गलनियोगं वारयन्त्यनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव । न च कर्मकाण्डवाक्यानां स्वार्थे प्रमानोत्पद्यते । असाधारणे चेत्स्वार्थे प्रमां उत्पादयति वाक्यं कुटे ऽऽन्येन विरोधः स्यात् । ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात्प्रमा नोत्पद्यत एवेति चेन्न प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमादिवाक्येभ्यः प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना सा नैव भविष्यति । यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानं न वानुमानं प्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते । तस्मादसदेवैतद्गीयते प्रमैव नोत्पद्यत इति ॥
अपि च यथा प्राप्तस्वैवाविद्या प्रत्युपस्थापितस्य क्रिया-

षा० धर्मज्ञानमेव स्फुटयति । प्रमाखान्तरेति । शीतः श्रैश्रियोऽभिरित्वे-
तद्बोधकमेव चेद्वाक्यं कथं तर्हि तत्र लोकास्य विरुद्धार्थधीरि-
त्याशङ्क्याह । यत्त्विति ॥ स्वार्थविघातकत्वादप्रामाण्यमुपनिषदा-
मित्येतन्निराकृत्य चोद्यान्तरमनूद्य निराकरोति । यद्येत्यादिना ।
तस्मिन्नितोष्टार्थप्रापकसाधनेक्तिः । ननूपनिषदाक्यं ब्रह्मैकत्वं
साक्षात्प्रतिपादयदर्थत्वात्कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकमिति चेत्तत्र
तदप्रामाण्यमनुत्पत्तिरक्षयं विपर्ययासक्तक्षयं वेति विकल्प्याद्यम-
नूद्य दूषयति । न चेति । विदितपदतदर्थसङ्गतेर्वाक्यार्थन्याय-
विदक्तदर्थेषु प्रमोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ स्वार्थे प्रमामुत्पादयदपि
वाक्यं मानान्तरविरोधादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह । असाधारणे
चेदिति । स्वगोचरशूरत्वात्प्रमाखानामित्यर्थः ॥ विमतं न प्रमोत्पा-
दकं प्रमाख्यापद्यतविषयत्वादनुष्णाभिवाक्यवदिति शङ्कते । ब्रह्मेति ॥
प्रत्यक्षविरोधादनुमानमनवकाशमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥
इतश्च कर्मकाण्डस्य नाप्रामाण्यमिति वदन् द्वितीयं प्रत्याह ।

भा० कारकफलस्याश्रयणेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये
 प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजानतस्तदाचक्षाणा श्रुतिः क्रियाकार-
 कफलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतामसत्यतां वा नाचष्टे । न
 च वारयतीष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपाये । विधिपर-
 त्वात् । यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभ-
 वत्वे सत्यपि यथा प्राप्तानेव कामानुत्पादयत्साधनान्येव वि-
 धत्ते न तु कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वञ्चेति न
 विदधाति । तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञान-
 प्रभवं क्रियाकारकभेदं यथा प्राप्तमेवादायेष्टविशेषप्राप्तिम-
 निष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यदग्निहोत्रा-
 दीनि कर्माणि विधत्ते । नाविद्यागोचरासदस्तुविषयमिति
 न प्रवर्त्तते यथा काम्येषु । न च पुरुषा न प्रवृत्तेरश्वविद्यावन्तो
 दृष्टत्वाद्यथा कामिनेो विद्यावतामेव कर्माधिकार इति चेन्न ॥

आ० अपि चेति ॥ यथा प्राप्तस्येत्यस्यैव व्याख्यानमविद्याप्रत्युपस्थापि-
 तस्येति साध्यसाधनसम्बन्धबोधकस्य कर्मकाण्डस्य न विपर्ययासौ
 मिथ्यार्थत्वेऽपि तस्यार्थक्रियाकारित्वसामर्थ्यानपहारात्सामान्योप-
 पत्तेरिति भावः । ननु कर्मकाण्डस्य मिथ्यार्थत्वे मिथ्याज्ञानप्रभव-
 त्वादनर्थनिष्ठत्वेनाप्रवर्त्तकत्वादप्रमाख्यमत आह । यथेति ॥ विमत-
 मप्रमाख्यं मिथ्यार्थत्वादिप्रलम्भकवाक्यवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह ।
 यथाकाम्येष्विति ॥ अग्निहोत्रादिषु काम्येषु कर्मसु मिथ्याज्ञान-
 जनितं मिथ्याभूतं काममुपादाय शास्त्रप्रवृत्तिवन्नित्येष्वपि तेषु
 साधनमसदेवादाय शास्त्रं प्रवर्त्ततां तथापि बुद्धिमन्तो न प्रव-
 र्त्तिष्यन्ते वेदान्तेभ्यस्तन्मिथ्यात्वावगमादित्याशङ्काह । न चेति ॥
 अविद्यावतां कर्मसु प्रवृत्तिमाक्षिपति । विद्यावतामेवेति ॥
 द्रव्यदेवतादिज्ञानं वा ब्रह्मैकत्वज्ञानं वा कर्मप्रवर्त्तकमिति विक-
 ल्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । नेत्यादिना ॥

भा० ब्रह्मैकत्वविद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वादुपदेशेन तद्ब्रह्मण्यफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः । पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च । अनेका हि पुरुषाणां इच्छा रागादयश्च दोषा विचित्रास्ततश्च वाह्यविषयरागाद्यपहतचेतसो न शास्त्रं निवर्त्तयितुं शक्ताः । नापि स्वभावतो वाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्त्तयितुं शक्ताः । किन्तु शास्त्रादेतावदेव भवतीदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाधनमिति साध्यसाधनसम्बन्धविशेषाभिव्यक्तिः प्रदीपादिवत्तमसि रूपाविज्ञानं । न तु शास्त्रं सृष्ट्यानिव बलाभिवर्त्तयति नियोजयति वा । दृश्यन्ते हि पुरुषा रागादिगौरवाच्छास्त्रमथ्यतिक्रामन्तः । तस्मात्पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसम्बन्धविशेषानेकधोपदिशति । तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्त्तन्ते शास्त्रान्तु सविद्वत्प्रदीपादिवदुदास्त एव ॥

भा० कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिं निराकृत्य द्वितीयामर्थापत्तिमतिदेशेन निराकरोति । एतेनेति ॥ कर्मकाण्डस्यार्थं प्रति समर्पकत्वोपपादनेनेति यावत् । ननु कर्मकाण्डसम्बन्धं बोधयत्यदृष्ट्यादिपरमतो रागादिवशात्तदयोगाच्छास्त्रीयप्रवृत्त्यादिविषयस्य द्वैतस्य सत्यत्वमन्यथा तद्विषयत्वानुपपत्तिरित्वर्थापत्त्यन्तरमायातमिति तत्राह । पुरुषेच्छेति । न प्रवृत्तिनिवृत्तौ शास्त्रवशादिति शेषः । तदेव स्फुटयति । अनेका हीति । शास्त्रस्याकारत्वात्प्रवर्त्तकत्वाद्यभावमुक्त्वा तत्रैव युक्त्यन्तरमाह । दृश्यन्ते हीति ॥ तर्हि शास्त्रस्य किञ्चित्त्वमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥

भा० तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थोऽपुरुषार्थवदवभासने
यस्य यथावभासः स तथाकृत्यं पुरुषार्थं पश्यति तदनु-
रूपाणि साधनान्युपादित्सते । तथाचार्थवादोऽपि । अथाः
प्रजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूपुरित्यादि ।
तस्मान्न ब्रह्मैकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता विधिशास्त्रवा-
धकाः । न च विधिशास्त्रमेतावता निर्विषयं स्यान्नाप्युक्त-
कारकादिभेदं विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मैकत्वं प्रति
प्रामाण्यं निवर्त्तयति । स्वविषयशूनुराणि हि प्रमाणानि
श्रोत्रादिवत् । तत्र पण्डितस्यन्याः केषित्सस्विप्तवशात्सर्वं
प्रमाणमितरेतरविद्वद्ं मन्यन्ते तथा प्रत्यक्षादिविरोध-
मपि चोदयन्ति ब्रह्मकले । ब्रह्मादयः किल श्रोत्रादि-

भा० तत्र सम्बन्धविशेषोपदेशे सतीति यावत् । यथावधि पुरुषार्थां
प्रकृतिश्चेत् परमपुरुषार्थं कैवल्यमुपदिश्य सम्बन्धं ज्ञानसिद्धये तदु-
पायशक्यत्वादिषु सश्लासपूर्वका प्रकृतिवैजिपूर्वकारिणामुपि-
तेषाम्ब्रह्माह । तथेति ॥ रामादिवैचित्र्यानुसारेणेति यावत् । उक्तं
हि । अपि हन्दावने शून्ये श्दमासत्वमित्यादि । तर्हि कथं पुरुषार्थ-
विवेकसिद्धिस्तत्राह । यस्येति ॥ पुरुषार्थदर्शनकार्यमाह । तद-
नुरूपासीति ॥ साभिप्रायानुसारेण पुरुषार्थां पुरुषार्थप्रति-
पत्तिरित्यत्र समकमाह । तथा चेति ॥ यथा दकारत्रये प्रजापति-
नेत्ते देवादयः साभिप्रायेण दमाद्यर्थत्रयं अष्टाङ्गकथा साभि-
प्रायवशादेव पुरुषार्थां पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यर्थवादतोऽवगत-
मित्यर्थः ॥ पूर्वोत्तरकाण्डयोरविरोधमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
एकस्य वाक्यस्य द्वयत्वायोगादिति यावत् । अर्थाद्वाधकत्वमाश-
ङ्गाह । न चेति ॥ एतावता वेदान्तानां ब्रह्मैकत्वज्ञापकत्वमाशये-
त्यर्थः । वेदान्तानामवाधकत्वेऽपि कर्मकाण्डस्य तस्मान्माख्यनिव-
र्त्तकत्वमश्लीलाशङ्गाह । नापीति ॥ स्वप्ने सर्वविरोधनिरास-

भा० विषयाभिन्नाः प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते ब्रह्मैकत्वं भ्रुवतां प्रत्यक्ष-
विरोधः स्यात् । तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धारः
कर्त्तारस्य धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसा-
रिणस्तत्र ब्रह्मैकत्वं भ्रुवतामनुमानविरोधस्य । तथा चागम-
विरोधश्च वदन्ति । यामकामो यजेत । पशुस्वर्गकामो
यजेतेत्येवमादिवाक्येभ्यो यामपशुस्वर्गादिकामास्तत्साध-
नाद्यनुष्ठातारस्य भिन्ना अवगम्यन्ते । अत्रोच्यते । ते
कुतर्कदूषितान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्षापसदा अनुकम्य-
नीया आगमार्थविच्छिन्नसम्प्रदायबुद्ध्य इति । कथं
श्रोत्रादिदारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैर्ब्रह्मण
एकत्वं विरुद्धत इति वदन्तो वक्तव्याः । किं शब्दादीनां

आ० द्वारा स्वार्थं वेदान्तानां प्रामाण्यमुक्तं ॥ सम्प्रति तार्किकपक्षमुत्था-
पयति । तत्रेति ॥ ऐक्ये शास्त्रगम्ये स्वीकृते सतीति यावत् । सर्व्वं
प्रमाखमित्यागमवाक्यं प्रत्यक्षादि चेत्यर्थः । कथमैक्यावेदकमागम-
वाक्यं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते तत्राह । तथेति ॥ यथा ब्रह्मैकत्वे
प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षादिविरोधं मन्यन्ते तथा तमस्मान् प्रति
चोदयन्त्यपीति योजना । तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति । शब्दा-
दय इति ॥ सम्प्रत्यनुमानविरोधमाह । तथेति ॥ खदेहसमवेतचेष्टा
तुल्यचेष्टा देहान्तरे दृष्टा सा च प्रकयवत्पूर्विका विशिष्टचेष्टा-
त्वात् सम्मतवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतशास्त्रमित्यर्थः ॥ तत्रैव प्रमा-
खान्तरविरोधमाह । तथा चेति ॥ मानत्रयविरोधान्न ब्रह्मैक्यमिति
प्राप्तं प्रत्याह । कुतर्केति ॥ इति दृश्यता तेषामिति शेषः ॥ द्वैतयाहि
प्रमाखविरुद्धमिति वदतां कथं शोच्यतेति पृच्छति । कथमिति ॥
तत्र ब्रह्मैकत्वे प्रत्यक्षविरोधं परिहरति । श्रोत्रादौति ॥ तथात्वे
तदेकत्वाभ्युपगमविरोधः स्यादिति शेषः । यथा सर्व्वभूतस्थमेकमा-
काशमित्यत्र न शब्दादिभेदयाहिप्रत्यक्षविरोधस्तथैकं ब्रह्मैक्य-

भा० भेदेनाकारकत्वं विरुद्धत इत्यथ न विरुद्धते न तर्हि प्रत्य-
खविरोधः । यद्योक्तं प्रति शरीरं ब्रह्माद्युपलभ्यारो धर्मा-
धर्मयोश्च कर्त्तारो भिन्ना अनुमीयन्ते । तथाच । ब्रह्मैकत्वे
अनुमानविरोध इति भिन्नाः कैरनुमीयन्त इति प्रष्टव्याः ।

अथ यदि ब्रूयुः सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति । को
यूयमनुमानकुशला इत्येवं पृष्टानां किमुत्तरं । शरीरेन्द्रिय-
मनश्चात्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने शरीरे-
न्द्रियमनःसाधना आत्मानोऽवयवमनुमानकुशला अनेक-
कारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत् । एवं तर्ह्यनुमानकौशले
भवतामनेकत्वप्रसङ्गोऽनेककारकसाध्या हि क्रियेति भव-
द्भिरेवाभ्युपगतं । तच्चानुमानं च क्रिया । सा शरीरेन्द्रिय-

भा० चापि न तद्विरोधोऽस्तीत्याह । अथेति ॥ तस्य कल्पितभेदविषय-
त्वादिति भावः । अनुमानविरोधं परीक्षमनुब्रूवति । अथेति ॥
या चेष्टा सा प्रकयवत्पूर्विकेतितावता नात्मभेदः स्वप्रयत्नपूर्वक-
त्वस्यापि सम्भवादनृपकविविरोधे त्वनुमानस्यैवानुत्यानात्स्वदेह-
चेष्टायाः स्वप्रयत्नपूर्वकत्ववत् परदेहे चेष्टायास्तद्यत्नपूर्वकत्वे
चादावेव स्वपरभेदः सिद्धीत् स च नाध्यक्षात्परस्यानध्यक्षात्वा-
न्नानुमानादन्योऽन्याश्रयादित्याशयवानाह । भिन्ना इति ॥

दोषान्तराभिधित्तया शङ्कयति । अथेति ॥ अस्मदर्थं पृच्छति ॥ को
यूयमिति ॥ स हि खूलदेहो वा करजजातं वा देहइत्यादन्यो वा ।
नाद्यौ । तयोरचेतनत्वादनुमादत्वायोगात् । न तृतीयस्तस्याविका-
रित्वादिति भावः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थतां मत्वा पूर्ववाद्याह ।
शरीरेति ॥ आत्मा देहादिबहुसाधनविशिष्टोऽनुमाता क्रियाया-
मनेककारकसाध्यत्वादेवंविशिष्टात्मकर्त्तृकानुमानात्यतिदेहमात्म-
भेदाधीरित्यर्थः । विशिष्टस्यात्मनोऽनुमानकर्त्तृत्वे क्रियायामनेक-
कारकसाध्यत्वादिति हेतुश्चेत्तदा तव देहादेश्चैकैकस्याप्यनेकत्वं

भा० मनश्चात्मसाधनेः कारकैरात्मकर्तृका निवर्त्येत इत्ये-
तत्प्रतिज्ञातं । तत्र वयमनुमानकुञ्जला इत्येवं वदद्भिः
शरीरेन्द्रियमनश्चात्मानः प्रत्येकं वयमनेक इत्यभ्युपगतं
स्यात् । अद्योऽनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छद्भ्रैसात्कारिक-
बलीवर्द्धैः । यो ज्ञात्मानमेव न जानाति स कथं मूढ-
खड्गतं भेदमभेदं वा जानीयात्तत्र किमनुमिनोति केन
वा लिङ्गेन । न ज्ञात्मानः स्वतो भेदप्रतिपादकं किञ्चि-
लिङ्गमस्ति । येन लिङ्गेनात्मभेदं साधयेत् ।

यानि लिङ्गान्यात्मभेदसाधनाय नामरूपवस्तुपुन्य-
स्त्विति तानि नामरूपगतान्युपाधय एवात्मनो घटकर-
कापवारकभूच्छिद्राशीवाकाशस्य । यदाकाशस्य भेदलिङ्गं

आ० स्यादित्युत्तरमाह । एवं तर्हीति ॥ तदेव विदुषोति । अनेकेति ॥
आत्मनो देहादीनां चानुमानकारकाणां प्रत्येकमवान्तरक्रियासि
वद्भादियु तथा दर्शनात्तथा चात्मनोऽवान्तरक्रिया किमनेककार-
कसाध्या किं वा नाद्येऽप्यात्मातिरिक्तानेककारकसाध्या किं वा
तदनतिरिक्ततत्साध्या वा नाद्याऽवनस्थानात् । द्वितीये त्वात्मनोऽ
नेकत्वापत्तेर्नैराद्यं स्यात्त आवान्तरक्रिया नानैककारकसाध्या
प्रधानक्रियायामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एतेन देहादिव्यपि कारकत्वं
प्रकृतमिति भावः । यत्त्वात्मात्मप्रतियोगिकभेदवान् वस्तुत्वा-
द्घटवदिति । तत्रात्मा प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वा ॥ द्वितीयं प्रत्याह ।
यो हीति ॥ प्रतिपन्नत्वपक्षेऽपि भेदेनाभेदेन वा तत्रप्रतिपत्तिः ।
उभयथापि नानुमानप्रवृत्तिरित्याह । तत्रेति ॥ इतश्चात्मभेदानु-
मानानुत्थानमित्याह । केनेति ॥ किंशब्दस्याद्यौपार्थं स्पष्टयति ।
न हीति ॥

जन्मादीनां प्रतिनियमादिलिङ्गवशादात्मभेदः सेत्स्यति चेन्ने-
त्याह । याकीति ॥ आत्मनः सजातीयभेदे लिङ्गाभावं दृष्टान्तेन

भा० पश्यति तदाऽत्मनोऽपि भेदलिङ्गं स्वभेद सः । न च्चात्मनः परतोऽपि विशेषमभ्युपगच्छद्विस्कारिकवृत्तैरपि भेद-
लिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते । स्वतस्य दूरादपनीतमे-
वाविषयत्वादात्मनः । यद्यत्पर आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगच्छति
तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमाश्रमरूपाभ्यां चात्म-
नोऽन्यत्वाभ्युपगमात् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वि-
हिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रुतेः । नामरूपे व्याकरवा-
णीति च । उत्पत्तिप्रसयात्मके हि नामरूपे तद्विलक्षणञ्च
ब्रह्म । अतोऽनुमानस्यैवाविषयत्वात्कृतोऽनुमानविरोधः ।
एतेनागमविरोधः प्रत्युक्तः । यदुक्तं ब्रह्मैकत्वे । यस्मा
उपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलं तदभावादेकलोपदेशा-
नर्थक्यमिति । तदपि नानैककारकसाध्यत्वात्क्रियाणां

आ० साध्यति । यदेति । किञ्चैवाधिको वा स्वाभाविको वात्मभेदः
साध्यते नाद्यः । सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह । न हीति ॥ न द्वितीय
इत्याह । स्वतस्त्विति । आत्मा त्रयत्वातिरिक्त्वापरजातीयोऽश्राव-
यविश्रयगुणवत्त्वाद्दृढवदित्यनुमानान्तरमाश्रयान्यतरासिद्धिं द-
र्शयति । यद्यदिति ॥ ताभ्यामात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमे मानमुपन्यस्यति ।
आकाश इति । तत्रैवोपपत्तिमाह । उत्पत्तीति ॥ अनुमानाविरो-
धमुपसंहरति । अत इति ॥ आगमविरोधमुक्तन्यायातिदेशेन नि-
राकरोति । यतेनेति । औपाधिकभेदाश्रयत्वेन व्यवहारस्योपपन्न-
त्वदर्शनेनेति यावत् । प्रत्यक्षागुमानागमैरद्वैतस्याविरोधेऽपि स्या-
द्विरोधोऽर्थापत्तेरिति चेदत आह । यदुक्तमिति । उपदेशो यस्यै
क्रियते यस्य चोपदेशग्रहणप्रयुक्तं फलं तयोर्ब्रह्मैकत्वे सत्युपदेशा-
नर्थक्यमित्यनुवादाद्यः । किं क्रियात्मानेकारकसाध्यत्वादेव-
ञ्चोद्यते किंवा ब्रह्मस्यो नित्यमुक्तत्वादिति विकल्पार्थं दूषयति ।
तदपीति । तासामनेकारकसाध्यत्वस्य प्रत्यक्षात्वादिति भावः ॥

भा० कस्योद्यो भवति । एकस्मिन् ब्रह्मणि निरुपाधिके
 नोपदेशो नोपदेष्टा न चोपदेशग्रहणफलं । तस्मादुपनि-
 षदाज्ञानार्थकमित्येतदभ्युपगतमेव ।

अथानेककारकविषयानर्थक्यञ्चोद्यते न स्वतोऽभ्युपगम-
 विरोधादात्मवादिनां । तस्मान्तार्किकचाटभटराजा-
 प्रवेश्यमभयं दुर्गं इदमल्पबुद्ध्यगम्यं शालं । गुरुप्रसादरहि-
 तैश्च कसं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । देवैरचापि
 विचिकित्सितं पुरा नैषा तर्केण मतिरपनेया । वरप्रसाद-
 स्वभ्यलश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च । तदेजति तन्नैजति तद्दूरे
 तददन्तिके इत्यादि विरुद्धधर्मसमवायित्वप्रकाशकमन्त्र-
 वर्णेभ्यश्च । गीतासु च मत्स्थानि सर्वभूतानीत्यादि ।

आ० यदि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वाभिप्रायेणोपदेशानर्थक्यं चोद्यते तत्र
 नित्यमुक्ते ब्रह्मणि ज्ञातेऽज्ञाते वा तदानर्थक्यं चोद्यत इति विष-
 ष्याद्यमङ्गीकरोति । एकस्मिन्निति ।

द्वितीयमत्यापयति । अथेति ॥ उपदेशस्तावदनेकेषां कारकाणां
 साध्यतया विषयस्तदानर्थक्यं तमज्ञाते नित्यमुक्ते ब्रह्मणि चोद्यते-
 चेदित्यर्थः । सर्वैरात्मवादिभिश्चोपदेशस्य ज्ञानार्थमिच्छत्वात्त-
 दिरोधादज्ञाते ब्रह्मणि तदानर्थक्यचोद्यमन्यपन्नमित्याह । न
 स्वत इति ॥ अद्वैते विरोधान्तराभावेऽपि तार्किकसमयविरोधोऽ
 स्तीत्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ प्रमाद्यविरोधाभावस्तच्छब्दार्थः ।
 अर्थमर्थ्यादां भिन्दानञ्चाटा विवक्ष्यन्ते । भटास्तु सेवना मिथ्या-
 भाषितस्तेषां सर्वेषां राजानस्तार्किकास्तैरप्रवेश्यमनाक्रमणी
 यमिदं ब्रह्मात्मैकत्वमिति यावत् ॥ शास्त्रादिप्रसादशून्यैरग्रमन्त्रे
 प्रमाद्यमाह । कस्तमिति ॥ देवतादेवैरप्रसादेन लब्धमित्यत्र श्रुति-
 स्मृतिवादाः सन्ति । तेभ्यश्च शास्त्रादिप्रसादज्ञानैरन्वयं तत्त्वमिति
 निश्चितमित्यर्थः । शास्त्रादिप्रसादवतामेव तत्त्वं सुगममित्यत्र औत्तं

उ० यो ह वै शिशुं साधानं स-प्रत्याधानं सस्थू-
णं सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणञ्चि ।

भा० तस्मात्परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारी नाम नान्यदस्त्वन्तर-
मस्ति तस्मात्सुदृश्यते । ब्रह्म वा इदमय आसीत्तदात्मान-
मेवावेदं ब्रह्मास्मीति नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति
श्रोतुं इत्यादि श्रुतिश्रुतेभ्यः । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य
सत्यं नामोपनिषत्परा ॥ चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥

ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रस्तुतं । तत्र यतो जगज्जातं
यन्मयं यस्मिंश्च लीयते तदेकं ब्रह्मेति ज्ञापितं । किमात्मकं
पुनस्तज्जगज्जायते लीयते च पञ्चभूतात्मकं । भूतानि च
नामरूपात्मकानि । नामरूपे सत्यमित्यपि द्युक्तं । तस्य
सत्यस्य पञ्चभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्म । कथं पुनर्भूतानि सत्य-
मिति मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणं । मूर्त्तामूर्त्तभूतात्मकत्वात्कार्यक-

आ० स्मार्त्तञ्च जिज्ञान्तरं दर्शयति । तदेजतीति ॥ ब्रह्माद्वितीये सर्व-
प्रकारविरोधाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥ संसारिणो ब्रह्म-
जोऽर्थान्तरत्वाभावे श्रुतीनामानुक्त्यं दर्शयति । तस्मादिति ॥
अद्वैते श्रुतिसिद्धे विचारनिष्पन्नमर्थमुपसंहरति । तस्मात्पर-
स्येति ॥ चतुर्थस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥

वृत्तवर्तिष्यमाद्ययोः सङ्गतिं वस्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । ब्रह्मेति ॥ ब्रह्म
ते ब्रवासीति प्रकृत्य, खेव त्वा ज्ञपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय जगते
जन्मादयो यतस्तद्वितीयं ब्रह्मेति व्याख्यातमित्यर्थः ॥ जन्मा-
दिविषयस्य जगतः स्वरूपं पृच्छति । किमात्मकमिति ॥ विप्रति-
पत्तिनिरासार्थं तत्स्वरूपमाह । पञ्चेति ॥ कथं तर्हि नामरूप
कर्ममात्मकं जगदित्युक्तं तत्राह । भूतानीति ॥ तत्र जगत्तमाह

भा० रणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यं । तेषां कार्यकरणा-
त्मकानां भूतानां सत्त्वनिर्दिधारविषया ब्राह्मणद्वय-
मारभ्यते सेवोपनिषद्वाक्या । कार्यकरणसत्त्वावधारण-
द्वारेण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्मावधार्यते । अत्रोक्तं प्राणा वै
सत्यं तेषामेष सत्यमिति । तत्र के प्राणाः कियन्धो वा प्राण-
विषया उपनिषदः का इति च ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन कर-
णानां स्वरूपमवधारयति । पथिगतकूपारामाद्यवधारण-
वत् । यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सख्युषं सदानं वेदन-
स्येदं फलं । किन्तु सप्त सप्तसङ्ख्याकान् ह द्विषतो देषकर्तुं
भ्राह्म्यान् भ्राह्म्या हि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तोऽद्विषन्तश्च

आ० नामरूपे इति ॥ भूतानां सत्यत्वे कथं ब्रह्मणः सत्यत्ववाचो युक्ति-
रित्याशङ्काह । तस्येति ॥ तत्त्वमित्यवधारणादधीषु भूतेषु सत्य-
त्वासिद्धिरिति शङ्कयित्वा समाधत्ते । कथमित्यादिना ॥ सच्च त्वच्च
सत्यमिति श्रुत्यन्या भूतानि सत्यशब्दवाच्यानि विवक्षन्ते चेत्कथं
तर्हि कार्यकारणसङ्घातस्य प्राणानाच्च सत्यत्वमुक्तं तत्राह ।
मूर्च्छेति ॥ यथोक्तभूतरूपत्वात्कार्यकारणानां तदात्मकानि भूतानि
सत्यानीत्वङ्गीकारात्कार्यकारणानां सत्यत्वं प्राणा अपि तदात्मकाः
सत्यशब्दवाच्या भवन्तीति । प्राणा वै सत्यमित्यविवेकमित्यर्थः ॥ एवं
यातनिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणद्वयस्य विषयमाह । तेषामिति ॥ उप-
निषद्वाक्यानाय ब्राह्मणद्वयमित्युक्तिविवेकमेतदित्याशङ्काह ।
सेवेति ॥ कार्यकारणात्मकानां भूतानां स्वरूपनिर्धारणैवोपनिष-
द्वाक्येण च हेतुमाह । कार्येति ॥ ब्राह्मणद्वयमेवमवतार्यं शिशु-
ब्राह्मणस्यावान्तरसङ्कतिमाह । अत्रेत्यादिना । उपनिषदः काः
कियन्धो वेद्युपसङ्घातव्यमित्वाकाङ्क्षायामिति शेषः ॥ ब्रह्म चेद-
वधारयितुमिच्छं तर्हि तदेवावधार्यतां किमिति मध्ये करण-
स्वरूपमवतार्यते तत्राह । पथीति ॥ ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वा तद-
चराणि योजयति । यो हेत्यादिना ॥ निशेषवत्स्यार्थं भाह्व्यान्

उ. अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येद-

भा० तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्याखान् द्विषतो भ्रातृव्यानव-
दृष्टिः सप्तथे शीर्षस्थाः प्राणा विषयोपलम्बिद्वाराणि
तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वाद्भातृव्याः ।

ते ह्यस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति । तेन ते
द्वेष्टारो भ्रातृव्याः । प्रत्यगात्मैक्षणप्रतिषेधकरत्वात् । काठ-
के चोक्तं । परास्मि खानि व्यदृणत् स्वयन्भूसास्मात्परा-
रूपश्नति नान्तरात्मन्नित्यादि । तत्र यः शिश्वादीन् वेद
तेषां याथात्म्यमवधारयति स एतान् भ्रातृव्यानवदृष्ट्या-
पावृणोति विनाशयति । तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखीभूता-
द्याह । अयं वाव शिशुः । कोऽसौ । यो ऽयं मध्यमः प्राणः ।
शरीरमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा यः पञ्चधा शरीरमाविष्टो
दृष्ट्याण्डरवासः सोमराजन्नित्युक्तः । यस्मिन्वाङ्मनःप्रभृ-

षा० भिनन्ति । भ्रातृव्या हीति ॥ के पुनरत्र भ्रातृव्या विवक्ष्यन्ते तत्राह ।
समेति ॥ कथं आत्मादीनां सप्तत्वं द्वारभेदादित्याह । विषयेति ॥
कथं तेषां भ्रातृव्यात्मनिष्ठाशक्त्य विषयाभिजायदारेवेत्याह ।
तत्प्रभवा इति ॥

तथापि कथं तेषां द्वेष्टुत्वमत आह । तेहीति ॥ अथेन्द्रियात्मि
विषयिविषयां दृष्टिं कुर्वन्त्येवात्मविषयामपि तां करिष्यन्ति । तत्र
यथोक्तभ्रातृव्यात्वं तेषामिति तत्राह । प्रत्यगिति ॥ इन्द्रियात्मि विष-
यप्रवृत्तानि तत्रैव दृष्टिहेतवो न प्रत्यगात्मनीत्वत्र प्रमायमाह ।
काठके चेति ॥ फलितमुपसंहरति । तत्रेति ॥ उक्तविशेषयोषु
भ्रातृव्येषु सिद्धेभ्यस्ति यावत् । प्राये वागादीनि प्रविभक्तत्वे हेतु-
माह । पशुंशेति ॥ यथा जात्यो ह्ययस्त्रुरोऽपि यादवन्मनकोकान्

उ० मैवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणःस्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥

भा० तीनि करणानि विषक्तानि । पञ्चीश्रद्धुनिदर्शनात् एष
 त्रिभुरिव विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वाच्छ्रुः साधन-
 मित्युक्तं । किं पुनस्तस्य त्रिभोर्वत्सखानीयस्य करणात्मन
 आधानं । तस्मिन्नेव शरीरमाधानं कार्यात्मकं । आधीयते-
 ऽस्मिन्नित्याधानं । तस्य हि त्रिभोः प्राणस्येदं शरीरमधि-
 ष्ठानं । अस्मिन् हि करणान्यधिष्ठितानि प्रलम्बात्मकान्युप-
 लब्धिद्वारं भवन्ति न तु प्राणमात्रे विषक्तानि । तथा हि दर्शि-
 तमजातश्रुणा । उपसंभ्रतेषु करणेषु विज्ञानमयो गोप-
 लभ्यते । शरीरदेशे व्यूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभ्य-
 मान उपलभ्यते । तच्च दर्शितं पाणिपेषप्रतिबोधनेन । इदं
 प्रत्याधानं । शिरःप्रदेशविशेषेषु प्रति प्रत्याधीयत इति
 प्रत्याधानं । प्राणः स्थूणा अन्नपानजनिता शक्तिः प्राणो बल-
 मिति पर्यायाः । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिन् शरीरे । स

आ० पर्यायेष्वेत्याद्योत्पत्त्यामिति तथा प्राणो वागादीनीति निदर्शनात्प्राणो
 विषक्तानि वागादीनि सिद्धानीत्यर्थः ॥ शरीरस्य प्राणं प्रत्याधानत्वं
 साधयति । तस्य हीति ॥ शरीरस्याधिकानत्वं स्फुटयति ॥
 अस्मिन् हीति ॥ प्राणमात्रे विषक्तानि गोपलब्धिद्वाराधीत्यत्र
 प्रमाद्यमाह । तथाहीति ॥ देहाधिकाने प्राणो विषक्तानि तान्यु-
 पलब्धिद्वाराधीत्यत्रानुभवमनुभूययति । शरीरेति ॥ तत्रैवा-
 जातश्रुणास्यसंवादं दर्शयति । तत्रेति ॥ शरीराश्रिते प्राणो
 वागादिषु विषक्तेषु उपलब्धुपलभ्यमानत्वमिति यावत् ॥ प्रत्या-
 धानत्वं शिरसो व्युत्पादयति । प्रदेशेति ॥ बलपर्यायस्य प्राणस्य
 स्थूलत्वं समर्थयते । बलेति ॥ अयं मनुष्युरात्मा यस्मिन्नाजे देहम-

भा० यत्रायमात्माऽवस्थं नेत्यसंमोहमिवेति दर्शनात् । यथा
 वत्सः स्तूणावष्टम्भः । एवं शरीरपक्षपाती वायुः प्राणः
 स्तूणेति । केचिदक्षं दाम । अक्षं हि भुक्तं चेधा परिणमते ।
 यः स्तूलः परिणामः स एतद्धयं भ्रूत्वेमामयेति मूत्रञ्च
 पुरीषञ्च । यो मध्यमो रसः सारः स लोहितादिक्रमेण
 स्वकार्यं शरीरं साप्तधातुकं उपचिनोति । स्वयोन्यन्वा-
 गमे हि शरीरमुपचीयतेऽन्नमद्यत्वात् । विपर्ययेऽपचीयते
 पतति । यस्त्वपिष्टो रसोऽमृतमूर्कप्रभाव इति च कथ्यते ।
 स नाभेरुद्धं हृदयदेशमागत्य हृदयादिप्रसृतेषु दासप्रति-
 नाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्य यत्तत्करणसङ्घातरूपं लिङ्गं शिबु-
 सञ्ज्ञकं तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति वलमुपजनय-
 त्स्तूणास्थं तेनाक्षमुभयतः पाशवत्सदामवत् प्राणशरीर-
 योर्निर्वन्धनं भवति ॥ १ ॥

आ० वज्रभावं नीत्वा सम्मोहमिव प्रतिपद्यते तदोत्प्लामतीति वष्टे
 दर्शनादिति यावत् ॥ वजावष्टम्भोऽस्मिन्देहे प्राण इत्यत्र दृष्टान्त-
 माह । यथेति । भट्टंप्रपक्षपक्षं दर्शयति । शरीरेति । उक्तं हि
 प्राण इत्युच्छ्वासनिश्वासकर्मा वायुः शरीरः शरीरपक्षपाती
 ऽच्छते । एतस्यां स्तूणायां शिबुः प्राणः करणदेवता लिङ्गपक्ष-
 पाती ऽच्छते । स देवः प्राण एतस्मिन्वाद्ये प्राणे वज्र इति
 तद्वाख्यातुं भूमिकां करोति । अक्षं हीति । त्वगवष्टम्भांसमेदो-
 मष्णास्त्रिभुवोः सप्तभ्यो घातुभ्यो जातं साप्तधातुकं । तथापि
 कथमन्नस्य दामत्वं तदाह । तेनेति ॥ १ ॥

उ० तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा
अक्ष्णोहिन्यो राजयस्ताभिरेनः रूद्रोन्वायतो
थ या अक्ष्णोपस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका
तयादित्यो यत् कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुकुं तेनेन्द्रोऽ

भा० इदानीन्तस्त्रैव शिबोः प्रत्याधाने ऊढस्य चक्षुषि
काञ्चनोपनिषद उच्यन्ते । तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते ।
तं करणात्मकं प्राणं शरीरेऽस्त्रबन्धनं चक्षुष्युढं एता वक्ष्य-
माणाः सप्त सप्तसंख्यका अक्षितयोऽक्षितिहेतुत्वादुपति-
ष्ठन्ते । यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठतिरूपपूर्वं आत्मनेपदीभवति ।
इहापि सप्त देवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि ।
तिष्ठतेरतोऽत्राप्यात्मनेपदं न विहङ्गं । कास्ता अक्षितय
इत्युच्यन्ते । तत्र च या इमाः प्रसिद्धा अक्षक्षिणि खोहिन्यो
खोहिता राजयो रेखास्ताभिर्दारभूताभिरेतं मध्यमं प्राणं
रूद्रोऽन्वायतोऽनुगतः । अथ या अक्षक्षिणि आपो
धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानास्ताभिरङ्गिर्दारभूताभिः प-
र्जन्यो देवतात्माऽन्वायतोऽनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः ।

भा० यो ह वै शिबुमिन्द्रादौ सूत्रितशिव्यादिपदार्थान् व्याख्यायान-
न्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति ।
इदानीमिन्द्रादिना । ननु यत्र मन्त्रेषोपस्थानं क्रियते तत्रैवोप-
पूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । उक्तं हि । उपान्मन्त्रकरणे
(पा० १ । ३ । २५) इति । दृश्यते च आदित्यं गायत्र्योपतिष्ठत इति ।
न चात्र मन्त्रेषु किञ्चित् क्रियते । किन्त्वन्नाद्यहेतुत्वात्प्राक्स्य ।
सप्ताक्षितय इत्युपनिषदो विवक्ष्यन्ते तत्राह । यद्यपीति ।

उ० धरयैनं वर्त्तन्त्या पृथिव्यायत्ता द्यौरुत्तरया
नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तदेष श्लोको भवत्यर्वाग्विलक्ष्मस उर्ध्वबुधस्त-
स्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं तस्यासत ऋषयः

भा० सप्तान्नभूतोऽङ्घ्रितिः प्राणस्य पर्जन्ये वर्षति आनन्दिनः
प्राणा भवन्तीति श्रुत्यन्तरात् । या कनीनका दृक्प्रकृतिः
तथा कनीनकया दारेण आदित्यो मध्यमप्राणमुपतिष्ठते ।
अत् दृष्ट्यां चक्षुषि तेनेनमग्निमुपतिष्ठते । अक्षुब्धं चक्षुषि
तेनेन्द्रे ऽधरया वर्त्तन्त्या पञ्चाना एनं पृथिव्यायत्ता
ऽधरत्वसामान्यात् । द्यौरुत्तरयोर्द्धत्वसामान्यात् । एताः
सप्तान्नभूताः प्राणस्य सन्ततमुपतिष्ठन्ते इत्येवं यो वेद
तस्यैतत् फलं । नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तप्तचैतस्त्रिभ्यर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति । अर्वाग्वि-
लक्ष्मस इत्यादिः । तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुतिः अर्वाग्वि-

आ० मन्त्रेण कस्य चिदनुष्ठानस्य करणे विवक्षिते तिष्ठतिरपपूर्वो
यद्यथात्मनेपदीभवति तथाप्यत्र सप्त ब्रह्मादिदेवतानामाग्नि मन्त्र-
वदवस्थितानि तैश्च करणान्युपासनानुष्ठानान्यत्र क्रियन्ते । अत-
स्तिष्ठतिरपपूर्वस्यात्मनेपदमविवक्षितमिति योजना । जोहितरेखाभा
ब्रह्मस्य प्राणम्यत्वनुगतेरनन्तरमित्यत्रशब्दार्थः । पर्जन्यस्यान्नद्वारा
प्राणाच्छयहेतुत्वे प्रमाद्यमाह । पर्जन्य इति ॥ कथं पुनरुत्तेषां
प्राणम्यत्वाच्छतत्वं सर्वेषां सिध्यति तत्राह । एता इति ॥ सम्-
त्युपास्तिप्रणमाह । इत्येवमिति ॥ २ ॥

ब्रह्मादिशब्दानां देवताविषयत्वान्मन्त्रस्यापि तद्विषयतेत्याशङ्क्य
चक्षुषि ब्रह्मादिशब्दस्योक्तत्वात् इन्द्रियसम्बन्धात्तस्य करणग्रामत्व-

उ० सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेत्यर्वाग्विल-
 मस उर्ध्वबुध इतीदं तच्छिर एष त्वर्वाग्विलम-
 स उर्ध्वबुधस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति
 प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह
 तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः
 प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेति वा-
 ग्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥

भा० अथमस ऊर्ध्वबुध इति । कः पुनरसौ अर्वाग्विलमस
 ऊर्ध्वबुधः । इदं तच्छिरस्यमसाकारं हि तत् । कथमेष
 अर्वाग्विलो मुखस्य विलरूपत्वात् शिरसो बुधाकारत्वा-
 दूर्ध्वबुधस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति । यथा सोमस-
 मसे । एवं तस्मिन्शिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं
 भवति । किं पुनस्तद्यशः प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणाः
 ओचादयो वाचवस्य मरुतः सप्तधा तेषु प्रकृता यत्र इत्ये-
 तदाह मन्त्रः । शब्दादिज्ञानहेतुत्वात् । तस्यासत ऋषयः
 सप्ततीर इति । प्राणाः परिस्यन्दात्मकास्त एव च ऋषयः
 प्राणानेतदाह मन्त्रः वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेति ।

भा० प्रतीतेस्तद्विषयस्योक्तो न प्रसिद्धदेवताविषय इत्यभिप्रेत्याह ।
 तत्रेति ॥ मन्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षत्वं तत्रेत्युच्यते । शिरस्यमसा-
 कारत्वमस्यकृमिन्वाशङ्क्य समाधत्ते । कथमित्यादिना ॥ वागष्ट-
 मीत्युक्तं । तस्याः सप्तमत्वेनोक्तत्वात् चैकस्या द्वित्वमित्याशङ्क्याह ।
 ब्रह्मणेति ॥ शब्दराशिर्ब्रह्म तेन संवादः संसर्गस्तं गच्छन्तीति

उ० इमावेव गौतमभरद्वाजा-वयमेव गौतमोऽयं
भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव
विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपा-
वयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिवाचा सन्न-
मद्यतेऽतिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता

भा० ब्रह्मणा संवादं कुर्वत्यष्टमी भवति । तद्धेतुमाह वाग्ध्यष्टमी
ब्रह्मणा संविदन्ते इति ॥ ३ ॥

के पुनस्तस्य चमसस्य तीरे आसते ऋषय इति । इमा-
वेव गौतमभरद्वाजौ कर्णे अयमेव गौतमोऽयं भरद्वाजो
दक्षिणोत्तरस्य विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी उपदिशन्नु-
वाच इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी । दक्षिणं विश्वामित्र
उत्तरं जमदग्निः विपर्ययेण वा । इमावेव वसिष्ठकश्यपौ
नासिके उपदिशन्नुवाच । दक्षिणः पुटो भवति वसिष्ठः ।
उत्तरः कश्यपः । पूर्ववद्वा । वागेवात्रिरदनक्रियायोगा-
त्सप्तमो वाचा ह्यन्नमद्यते । तस्मादन्तिर्ह वै प्रसिद्धं नामैत-
दन्तुत्वादत्रिरिति । अन्तिरेव सन् यदत्रिरुच्यते परोक्षेण

भा० शब्दराशिमुच्चारयन्ती वाग्यष्टमी स्यादिति यावत् । तथापि
सप्तमत्वं विहाय कथमष्टमत्वं तत्राह । तद्धेतुमिति ॥ ३ ॥

बह्वृत्तान्तृत्वभेदेन द्विधा वाग्यष्टा तत्र बह्वृत्त्वेनाष्टमी सप्तमी
चासृत्त्वेनेत्यविरोधः । रसना तुपलब्धिहेतुरिति भावः । विपर्ययेण
वा इत्येतत्पूर्ववदित्युच्यते । अग्निः सप्तम इति सम्बन्धः । अत्रित्वे
हेतुः अदनक्रियायोगादिति ॥ हेतुं साधयति । वाचा हीति ॥
साध्यमर्थं निगमयति । तस्मादिति ॥ तर्हि कथमत्रिरिति

॥ ३.१

४१६

उ० भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥
इतिद्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

इे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्यञ्चा-
मृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यञ्च ॥ १ ॥

भा० सर्वस्यैतस्यान्नजातस्य प्राणस्याग्निनिर्वचनविज्ञानादन्ना
भवति । अन्नैव भवति । नामुष्निन्नन्येन पुनः प्रत्यपद्यत
इति । एतदुक्तं भवति सर्वमस्यान्नं भवति । य एवमेत-
द्यथोक्तं प्राणयाथात्म्यं वेद स एवं मध्यमः प्राणो भूत्वा-
ऽऽधानप्रत्याधानगतो भोक्तैव भवति । न भोज्यं भोज्या-
द्यावर्त्तत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ चतुर्थस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तं । याः प्राणानामुपनिषदस्वा
ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याताः । एते ते प्राणा इति च । ते
किमात्मकाः । कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति ।
पञ्चभूतानां सत्यानां कार्यकरणात्मकानां स्वरूपाव-

आ० अपदिप्रसूतेऽत आह । अतिरेवेति ॥ प्राणस्य यदन्नजातं तदे-
तस्य सर्वस्यान्ना भवति अग्निनिर्वचनविज्ञानादिति सम्बन्धः ।
सर्वमस्येत्यादिवाक्यमर्थोक्तिपूर्वकं प्रकटयति । अन्नैवेति । न
केवलमग्निनिर्वचनं कृतमेतद्विज्ञानप्रसंगं किन्तु प्राणयाथात्म्यवेद-
नप्रयुक्तमित्याह । य एवमिति ॥ १ ॥ चतुर्थस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

सम्बन्धं वक्तुं वृत्तश्रीर्त्तयति । तत्रेति ॥ अजातप्रभुब्राह्मणवा-
सानं समन्वयः । उपनिषदो ब्राह्मणभिधानानि चकारादुक्तमि-
त्यनुवक्तुः । उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । ते किमात्मका इति ।
ब्रह्मणो निर्धारणोयत्वात् किमिति भूतानां सत्त्वं निर्धार्यते

भा० धारणार्थमिदं ब्राह्मणमारभते । यदुपाधिविशेषापनय-
द्वारेण नेति नेतीति ब्रह्मणः सत्त्वं निर्दिधारयितं ।
तत्र द्विरूपं ब्रह्म पञ्चभूतजनितकार्यकरणसम्बद्धं मूर्त्ता
ऽमूर्त्ताख्यं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपञ्च सर्व्वज्ञं
सर्व्वब्रह्मि सोपाख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकञ्च
सर्व्वव्यवहाराख्यदं । तदेव ब्रह्म विगतसर्व्वोपाधिविशेषं
सम्बद्धैर्नविषयमजमजरममृतमभयं वाङ्मनसयोरप्यवि-
षयमद्वैतत्वाच्चेति नेतीति निर्दिश्यते । तत्र यदपोहद्वारेण
नेति नेतीति निर्दिश्यते ब्रह्म । ते एते द्वे वाव वाव
ब्रह्मेऽवधारणार्थः । द्वे एवेत्यर्थः । ब्रह्मणः परमा-
त्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परम्ब्रह्माविद्याधारीप-
णाभ्यां । के ते द्वे । मूर्त्तञ्च एव मूर्त्तमेव च । तथा अमूर्त्तञ्च
एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्त्ता-
मूर्त्ते द्वे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशेषणानि

आ० तत्राह । यदुपाधीति । तेषामुपाधिभूतानां स्वरूपावधारणार्थं
ब्राह्मणमिति सम्बन्धः । सत्त्वस्य सत्वमित्यत्र घट्यन्तसत्वशब्दितं
हेयं प्रथमान्तसत्वशब्दितमादेयं तयोराद्यस्वरूपोक्त्यर्थमथेत्यतः
ब्राह्मणं वाक्यं तदुद्धृत्वा ब्राह्मणसमाप्तेरादेयनिरूपणार्थमिति समु-
दायार्थः । सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषमिति केचित् तान्नि-
राकर्तुं विभजते । तत्रेति । ब्राह्मणार्थं पूर्वोक्तनोत्वा स्थिते
सतीति यावत् । द्वे वावेत्यादिभ्रूतेः सोपाधिर्ब्रह्मण्यं
विद्वेद्येति । पञ्चभूतेति । शब्दप्रत्ययविषयत्वं सोपाख्यत्वं ।
निवृत्तपाधिर्ब्रह्मण्यं दर्शयति । तदेवेति । एवं भूमिनामारचय्य
पञ्चरात्रि व्याकरोति । तत्रेत्यादिना । द्वैक्ये सतीति यावत् ।
अमूर्त्तमेव च चकारादेवकारानुषक्तिः । विवक्षितब्रह्मणो रूप-

उ० तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चाक्षरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमे-
तत्स्थितमेतत्सतस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यै-

भा० मूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यन्ते । मर्त्यञ्च मर्त्यं मरणधर्ममृतञ्च
तदिपरीतं स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत् स्यात्तु यच्च
थातीति यद्वाप्यपरिच्छिन्नं स्थितं विपरीतं यच्च तदि-
त्यन्वेभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत् त्वञ्च तदिप-
रीतं त्वदित्येव सर्व्वदा परोच्चाभिधानार्थं ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्त्तं तथाऽमूर्त्तञ्च ।
कानि मूर्त्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यन्ते ।
तदेतन्मूर्त्तं मूर्च्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं
संघतमित्यर्थः । किं तद्यदन्यत् कस्मादन्यत् वायोश्चान्तरि-
क्षाच्च भूतदयात्परिशेषात्पृथिव्यादिभूतत्रयमेतन्मर्त्यं यदे-
तन्मूर्त्ताख्यं भूतत्रयं इदं मर्त्यं मरणधर्मि । कस्माद्यस्मात्स्थि-

ष्या० इवमवधारितचेत्कर्त्तृत्वादीनि वक्ष्यमाणविशेषणान्यवधारणवि-
रोधादयस्त्वानीत्याशङ्क्याह । अन्तर्धीति । मूर्त्तामूर्त्तयोरन्तर्भाववि-
तानि स्वात्मनि यानि विशेषणानि तान्वाक्काङ्क्षाद्वारा दर्शयति ।
कानि पुनरित्यादिना । यद्गतिपूर्वकं स्यात्तु तत्परिच्छिन्नं स्थित-
मिति योजना । विशेष्यमात्रत्वं प्रत्यक्षेभ्योपलभ्यमानत्वं ॥ १ ॥

तत्रेति निर्धारणार्था सप्तमी । तत्र प्रत्येकं मूर्त्तामूर्त्तचतुष्टय-
विशेषणत्वे सतीति यावत् । कथं स्थितत्वे मर्त्यत्वं तत्राह । परि-
च्छिन्नं हीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ।
अतो मर्त्यत्वात्पूर्त्तमिति शेषः । मूर्त्तत्वमर्त्यत्वयोरन्वेष्यं हेतुहेतु-
मद्भावं चोत्तरयितुं वाशब्दः । कथं पुनश्चतुर्षु धर्मेषु विशेषण-
विशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यस्तत्राह । अन्योन्येति ॥

उ० तस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति
सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

भा० तमेतत् परिच्छिन्नं स्यार्थान्तरेण सम्ययुज्यमानं विदध्यते ।
यथा घटः सन्नकुल्यादिना तथामूर्त्तं स्थितं परिच्छिन्न-
मर्थान्तरसम्बन्धि । ततोऽर्थान्तरविरोधात्कार्यमेतत्सद्विशेष्य-
माणासाधारणधर्मवत् । तस्माद्धि परिच्छिन्नं परिच्छिन्न-
त्वात्कार्यमतो मूर्त्तं । मूर्त्तत्वाद्वा मर्थं मर्थत्वात् स्थितं स्थित-
त्वात् सत् । अतोऽन्योन्याव्यभिचाराच्चतुर्णां धर्माणां
यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतु हेतुमद्भावस्य दर्शयि-
तव्यः । सर्वथाऽपि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं
मूर्त्तं रूपं ब्रह्मणः । तत्र चतुर्णामेकस्मिन् गृहीते विशेषणे
इतरङ्गुहीतमेव विशेषणमित्याह । तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य
स्थितस्यैतस्य सतश्चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः । एष
रसः सार इत्यर्थः । त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता ।
एतत् साराणि त्रीणि भूतानि यत एतत् त्रितयविभक्त्य-

भा० रूपरूपीभावस्यापि व्यवस्थाभावमाशङ्क्याह । सर्वथापीति ।
स्यैतस्यैव रस इति वक्तव्ये किमिति मूर्त्तस्येत्यादिना विशेषणचतु-
ष्टयमनूयते तत्राह । तत्रेति । सारत्वं साधयति । त्रयाणां
हीति । तत्र प्रतिज्ञामनूय हेतुमाह । यतदिति । यतेन सविष्ट-
मखलेन कृतानि विभक्त्यमानान्यसङ्गीर्ष्यति शुक्लकृष्णलौहितमि-
त्वेतानि रूपाणि विशेषणानि येषां पृथिव्यतेजसां तानि तथा ।
ततो भूतत्रयकार्यमध्ये सविष्टमखलस्य प्राधान्यमित्यर्थः । य
एष तपति । अस्यार्थमाह । आधिदैविकस्येति । हेतुवाक्य-

उ० अथामूर्त्तं वायुस्नानरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतस्य-
तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य ।

भा० मानरूपविशेषणानि भवन्ति । आधिदैविकस्य कार्यस्यैतद्रूपं
यत् सविता यदेतस्मिन्मण्डलं तपति । सतो भूतत्रयस्य हि
यस्माद्देश रस इत्येतद्गृह्यते । मूर्त्तौ श्लेष सविता तपति ।
सारिष्ठस्य । यत्ताधिदैविकं करणं मण्डलस्याभ्यन्तरं तद-
क्ष्यामः ॥ २ ॥

अथामूर्त्तमथाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । वायुस्नानरिक्षञ्च
यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदमृतममूर्त्तत्वात्स्वितमतोऽ-
विरुद्धमानं केनचिदमृतममरणधर्म्येतद्यत् स्वितविपरीतं
व्याप्य परिच्छिन्नं यस्माद्यदेतदन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेष-
मतस्यं त्यदिति परोक्षाभिधानार्थमेव पूर्ववत् । तस्यैतस्या-
मूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषण-
स्यामूर्त्तस्यैव रसः । कोऽसौ । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः

आ० मादाय तस्य तात्पर्यमाह । सत इति ॥ मण्डलमेवैतच्छब्दार्थः ।
मण्डलपरिग्रहे हेतुमाह । मूर्त्तौ हीति ॥ मूर्त्तग्रहणस्योपलक्ष्य-
त्वात् चतुर्भामन्वयो हेतुत्वार्थः । अतश्च मण्डलात्मा सविता
भूतत्रयकार्यमध्ये भवति प्रधानं कार्यकारणयोरैकस्यैवस्यैत-
र्गित्वादिवाह । सारिष्ठश्चेति ॥ मण्डलस्येदाधिदैविकं कार्यं
क्लिप्त्युत्तरार्थाविधं करणमिति तदाह । यत्त्विति ॥ २ ॥

आधिदैविकं मूर्त्तमभिधाय तादृशेवामूर्त्तं प्रतीकोपादानपूर्वकं
स्फुटयति । अथेत्वादिना ॥ अमूर्त्तमुभयत्वहेतुत्वेन सम्बध्यते ।
अपरिच्छिन्नत्वमविरोधे हेतुः । अमूर्त्तत्वादीनां मिथो विशेषण-
विशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च यथेष्टं प्रकृत्य इत्याह । पूर्व-

उ० त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष-
स्त्यस्य लेष रस इत्यधिदैवतं ॥ ३ ॥

भा० करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते । यः स
एषः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत् सारिष्ठः । एतत्पु-
षसारञ्चामूर्त्तं भूतद्वयं हिरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूत-
द्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्तस्मात्तादर्थ्यात्तत्सारं भूतद्वयं ।

त्यस्य श्लेष रसो यस्माद्यो मण्डलस्यः पुरुषो मण्ड-
लवत्तु यद्यन्ते सारस्य भूतद्वयस्य तस्मादस्ति मण्डलस्यस्य
पुरुषस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यं । तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवद्भेद-
पादानं त्यस्य श्लेष रस इति । रसः कारणं हिरण्यगर्भ-
विज्ञानात्मा चेतन इति केचित् । तत्र च किल हिरण्य-

भा० वदिति । पुनर्वक्तिरपि पूर्ववत् । य एष इत्यादिप्रतीकप्रवृत्तं
तस्य व्याख्यानं । करणात्मक इति यथा भूतत्रयस्य मण्डलं सारि-
ष्ठमुक्तं तद्वदित्याह । पूर्ववदिति । सारिष्ठत्वमनूद्य हेतुमाह ।
एतदिति । तादर्थ्याद्भूतद्वयस्य भूतत्रयोपसर्जनस्य स्वयं प्रधानस्य
हिरण्यगर्भारम्भार्थादिति यावत् । भूतद्वयम्भूतत्रयोपसर्जन-
मिति श्लेषः ॥

हेतुमवतार्यं व्याचष्टे । तस्य हीति । पुरुषशब्दादुपरिष्ठा-
त्यशब्दो ऋच्यः । अमूर्त्तादिति विशेषश्चतुष्टयवैशिष्ट्यसा-
धर्म्यं तत्प्रकामाह । तस्मादिति । स्वमतमुक्त्वा भेदप्रपञ्चमतमाह ।
रस इति । तस्य हीत्यादौ रसशब्देन भूतद्वयकारणमुक्तं न च
तच्चेतनादन्यत् । नच जीवः । तथाऽसामर्थ्यात् । नापि परः कौट-
स्यात् । तस्माच्चेतनः सूत्रोच्यतेत्यर्थः । सोऽपि कथं भूतद्वय-
कारणमत आह । तच्चेति । परकीयपक्षः सप्तम्यर्थः । तत्क-
र्मस्यसाधकत्वमस्यतिपन्नमित्यभिप्रेत्य क्विचेत्युक्तं । यथाऽः ।

भा० गर्भविज्ञानात्मनः कर्म वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तृ तत्कर्म वाय्वन्तरिक्षाधारं सदन्वेषां भूतानां प्रयोक्तृ भवति । तेन स्वकर्माणा वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तेति तयो रसः कारणमुच्यत इति । तत्र मूर्त्तरसेनातुल्यत्वात् । मूर्त्तस्य तु भूतचयस्य रसो मूर्त्तमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयं न चेतनः । तथा मूर्त्तयोरपि भूतयोस्तत्समानजातीयेनैवामूर्त्तरसेन युक्तं भवितुं । वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात् । यथा हि मूर्त्तामूर्त्तं चतुष्टयधर्मावती विभज्येते । तथा रसरसवतोरपिमूर्त्तामूर्त्तयोस्तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागः । न चाद्भुवैशसं । मूर्त्तरसेऽपि मण्डलाधिपस्येतनो विवक्ष्यत इति चेदत्यल्पमिदमुच्यते । सर्वत्रैव तु मूर्त्ता-

भा० यो ह्येतस्मिन्मण्डले विज्ञानात्मा एव स्वस्वविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिष्कृतो विज्ञानात्मत्वमापद्यते । तदेतत्कर्मरूपं विज्ञानात्मनस्तदाय्वन्तरिक्षप्रयोक्तृ भवतीति । ननु हिरण्यगर्भदेहस्य पञ्चभूतात्मकत्वाद्भूतत्रयैव तावपीतरभूतोत्पत्तिं विना कुतोऽस्य भोगः सिध्यत्यत आह । तत्कर्मिति । वाय्वन्तरिक्षाधारं तद्रूपपरिच्यतमिति यावत् । वाय्वन्तरिक्षयोर्भूतत्रयोपसर्जनयोरिति शेषः । प्रयोक्ता हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा निराकरोति । तन्नेति । कथं मूर्त्तरसेन सह यथोक्तामूर्त्तरसस्यातुल्यतेत्याशङ्काह । मूर्त्तस्येति । अमूर्त्तश्चासौ रसश्चेत्त्वमूर्त्तरसस्तेनेति यावत् । अमूर्त्तरसस्य चेतनत्वे तु रसयोर्वैजात्यं स्यादिति भावः । अस्तु तयोर्वैजात्यं नेत्याह । यथाहीति । मूर्त्तं मूर्त्तं स्थितं सदिति मूर्त्तस्य धर्मचतुष्टयममूर्त्तं अस्यतं व्यापि त्वदित्यमूर्त्तस्य विभजनं । असङ्गीर्षत्वेन प्रदर्शनं यथा रसवतो मूर्त्तामूर्त्तयोस्तुल्यत्वमुक्तं । तथा रस रसयोरपि । तयोस्तुल्येनैव प्रकारेण प्रदर्शनमुचितं नत्वमूर्त्तरसः । चेतनो मूर्त्तो रसश्चचेतन इति

उ० अथाध्यात्ममिदमेव मूर्त्तं यदन्यत्प्राणाच्च यथा-

भा० मूर्त्तयोर्ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात् । पुरुषशब्देऽचेतनेऽ
नुपपन्न इति चेत् । न । पञ्चपुष्कादिविभिष्टस्यैव लिङ्गस्य
पुरुषशब्ददर्शनात् । न वा इत्थं सन्तः शक्त्यामः । प्रजाः
प्रजनयितुमिमान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति । त
एतान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नित्यादौ अक्षरस-
मयादिषु च श्रुत्यन्तरेषु पुरुषशब्दप्रयोगादित्यधिदेवत-
मित्युक्तोपसंहार अध्यात्मविभागोक्त्यर्थः ॥ ३ ॥

अथाधुनाध्यात्म मूर्त्तामूर्त्तयोर्विभाग उच्यते । किन्त-

भा० युक्ता विभागः । अर्धजरतीयस्याप्रामात्रिकत्वादित्याह । तथेति ॥
अर्धवैश्वसं परिहरतुं शक्यते । मूर्त्तरसेऽपीति ॥ अमूर्त्तरसवामूर्त्त-
रसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मखलापन्नस्य मखलमित्येतद्-
वयति । अत्यल्पमिति ॥ मखलस्य चेतनकार्यतयाऽचेतनत्वे सर्वस्य
तत्कार्यतया तन्मात्रत्वाद्सयोच्चेतनतेति विशेषणार्थक्यमित्यर्थः ।
मखलाधारस्य चेतनत्वं पुरुषशब्दवशादेत्यमिति शक्यते । पुरुष-
शब्द इति ॥ अनुपपत्तिं परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ तदेव
व्याकरोति । न वा इति ॥ इत्थं विभक्ताः सन्तो नैव शक्यामो
व्यवहारं प्रजनयितुमित्यालोच्य त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राण वाङ्म-
नोरूपानिमान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषं संहृतं लिङ्गं करवामेति
निश्चित्य अमो प्राणाः सप्तपुरुषानुक्तानेकं पुरुषं लिङ्गात्मानं कृत-
वन्त इत्यर्थः । आदिशब्देन लौकिकमपि दर्शनं गृह्यते । श्रुत्यन्तरं
तैत्तिरीयकं पुरुषशब्दप्रयोगः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय
इत्यादिः । परकीयं व्याख्यानं प्रत्याख्याय प्रकृतं श्रुतिव्याख्यान-
मनुवर्तयति । अधिदेवतमिति ॥ ३ ॥

चक्षुषो रसत्वं प्रतिष्ठापूर्वकं प्रकटयति । आध्यात्मिकस्येत्या-
दिना ॥ चक्षुषः सारत्वे शरीरावयवेषु प्राथम्यं हेतुत्वरमाह ।

उ० यमक्षरात्मनाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सन्न-
स्येतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य
सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

भा० मूर्त्तमिदमेव किञ्चेदं यदन्यत्राणाञ्च वाद्योर्ध्वं चायमन्तर-
भन्तर आत्मन्याकाशः खं शरीरस्य चः प्राण एतद्भूये
वर्जयित्वा यदन्यच्छरीरारम्भकं भूतचयमेतन्मर्त्यमित्यादि
समानमन्यत्पूर्वेषु । एतस्य सतो ह्येष रसो यच्चक्षुरित्या-
ध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्यस्यैष रसः सारस्तेन हि
सारेण सारवदिदं शरीरं समस्तं । यथाधिदैवतमादित्य-
मण्डलेन प्राथम्याच्च चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवत इति । तेजो
रसो निरवर्त्तताग्निरिति सिद्धान्तैजसं हि चक्षुरेतत्सार-
माध्यात्मिकं भूतचयं सतो ह्येष रस इति मूर्त्तत्वसारत्वे
हेत्वर्थः ॥ ४ ॥

आ० प्राथम्याच्चेति । तत्र प्रमाद्यमाह । चक्षुषी एवेति । सम्भवतो
जायमानस्य जनोश्चक्षुषी एव प्रथमं प्रधाने सम्भवतो
जायेते । शब्दहे रेतसः सिक्तस्य चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवत इति
ब्राह्मणमित्यर्थः । चक्षुषः सारत्वे हेतुत्वरमाह । तेज इति ।
शरीरमात्रस्याविशेषेण निष्पादनं । तत्र सर्व्वं च सन्निहितमपि
तेजो विशेषतश्चक्षुषि स्थितं । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविश-
दिति श्रुतेः । अतः तेजः शब्दपर्यायरसशब्दस्य चक्षुषि प्रकृतिर-
विबुद्धेति भावः । इतश्च तेजःशब्दपर्यायो रसशब्दश्चक्षुषि सम्भ-
वतीत्याह । तेजसो हीति । प्रतिघातार्थमुपसंहरति । एतत्सार-
मिति । हेतुत्वसत्त्वं तस्यार्थमाह । सतो हीति । ॥ ४ ॥

४२५

उ० अथामूर्त्तं प्राणञ्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतद-
मृतमेतद्यदेतत्त्वं तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य
यत एतस्य त्यस्यैष रसो योज्यं दक्षिणेक्ष्ण्पुरुष-
स्त्यस्य द्वेष रसः ॥ ५ ॥

भा० अथाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । यत्परिवेष्टितं भूतद्वयं
प्राणञ्च यश्चाऽयमन्तरात्मन्नाकाश एतदमूर्त्तं । अन्यत्पूर्व-
वत् । एतस्य त्यस्यैष रसः सारो योऽयं दक्षिणेक्ष्ण्पुरुषो
दक्षिणेऽचन्निति विशेषग्रहणं शास्त्रप्रत्यक्षत्वात् । लिङ्गस्य
हि दक्षिणेऽक्षिण्ये विशेषतोऽधिष्ठाद्वलं शास्त्रस्य प्रत्यक्षं
सर्वश्रुतिषु तथा प्रयोगदर्शनात् । त्यस्य द्वेष रस इति
पूर्ववत् । विशेषतोऽयद्दृष्ट्वा दस्त्वमूर्त्तत्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥ ५ ॥

षा० चक्षुषो मूर्त्तत्वात्पूर्वभूतत्रयकार्यत्वं युक्तं । साधर्म्याद्देहावय-
वेषु प्राधान्याच्च तस्याध्यात्मिकभूतत्रयसारत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
कुतो विशेषोक्तिरित्याशङ्क्याह । दक्षिण इति । शास्त्रस्य तेन वा
दक्षिणेऽक्षिण्ये विशेषस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । द्वितीयं व्याख्यान-
माश्रित्य हेत्वर्थं स्फुटयति । लिङ्गस्येति । हेतुमनूय तदर्थं
कथयति । तस्येति । यथा पूर्वत्र चक्षुषि मूर्त्तादिचतुष्टय-
दृष्ट्वा तादृग्भूतत्रयसारतोक्ता । तथात्रापि लिङ्गात्मन्यमूर्त्तत्वा-
दिचतुष्टयस्य विशेषेणायद्दृष्ट्वादमूर्त्तत्वादिना साधर्म्यात्तथावि-
धभूतद्वयसारत्वं । तस्य शरीरे प्राधान्याच्च तत्सारत्वसिद्धि-
रित्यर्थः । ५ ॥

३० तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं ।

भा० ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्त्तामूर्त्तयोः कार्यकरणविभागेनाध्यात्माधिदैवतयोर्विभागो व्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः । अथेदानो तस्य हैतस्य पुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामो वासनामयं मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनितं विचित्रं पटभित्तिचित्रवन्मायेन्द्रजालमृगटणिकोपमं सर्व्वव्यामोहास्पदं एतावन्मात्रमेवात्मेति विज्ञानवादिनो वैनाशिका यत्र भ्रान्ताः । एतदेव वासनारूपं पटरूपवदात्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च सम्प्रतिपन्नाः । इदमात्मार्यं चिगुणं

आ० तस्य हेत्यादि वृत्तान्तवादपूर्व्वकं सम्बन्धमाह । ब्रह्मण इति । विभागो विशेषः । तस्याधिदैवं प्रकृतस्यैतस्याध्यात्मसन्निहितस्यामूर्त्तरसभूतान्तःकरणस्यैव रागादिवासनेति वक्तुं तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः । कायमिदं रूपं लिङ्गस्य प्राप्तमिति तदाह । मूर्त्तेति । मूर्त्तामूर्त्तवासनाभिर्विज्ञानमयसंयोगेन च जनितं बुद्धे रूपमिति यावत् । नैदमात्मनो रूपं तस्यैकरसस्थानेकरूपत्वानुपपत्तेरिति विशिनष्टि । विचित्रमिति । वास्तवत्वशङ्कां वारयति । मायेति । वैचित्र्यमनुसृत्यानेकोदाहरणं । अन्तःकरणस्यैव रागादिवासनाश्लेषं पुरुषस्तन्मयो दृश्यते तत्राह । सर्व्वेति ॥ तदेव श्याकुर्व्वन्विज्ञानवादिनां भ्रान्तिमाह । एतावन्मात्रमिति । बुद्धिमात्रमेवाहं-वृत्तिविशिष्टं खरसभङ्गुरं रागादिकणुषितमात्मा नान्यः श्यायी क्षयिको वेति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः । तार्किकाणामपि बौद्धवद्भ्रान्तिमुद्गावयति । एतदेवेति । अन्तःकरणमेवाहंशीघ्राहं रागादिधर्म्मकमात्मा तस्य वासनामयं रूपं पटस्य श्रौक्त्ववद्गुणः स च संसार इति यत्र तार्किकाः भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति पूर्व्ववत् । साङ्गानां भ्रान्तिमाह ।

भा० स्वतन्त्रं प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति साङ्ख्याः ।
 औपनिषदम्न्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति । मूर्त्ता-
 मूर्त्तराश्विरेकः परमात्मराश्विरुत्तमः ताभ्यामन्योऽयं
 मध्यमः किञ्च तृतीयः कर्त्ता भोक्ता विज्ञानमथेनाजात-
 ब्रह्मप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायप्रयोक्तृ-
 कर्मराशिः प्रयोज्यः पूर्वोक्तो मूर्त्तामूर्त्तभूतराशिः साधन-
 श्चेति । तत्र च तार्किकैः सह सन्धिं कुर्वन्ति । लिङ्गाश्रयश्चैवः
 कर्मराश्विरित्युक्त्वा पुनस्तत्तत्सन्तः साङ्ख्यत्वभयात्सर्वः

आ० इदमिति ॥ केन प्रकारेणान्तःकरणमात्मार्थमिथ्यते तत्राह ।
 पुरुषार्थेनेति । कथमस्य त्रिगुणत्वादिकं सिद्ध्यति तत्राह । प्रधा-
 नाश्रयमिति ॥ नान्तःकरणमेवात्मा किन्त्वन्यः सर्वगतः सर्ववि-
 क्रियाशून्यः स्वप्रकाशस्तस्य भोगापवर्गानुगुण्येन प्रधानात्मकमन्तः-
 करणं तत्पदधर्मकं प्रवर्तत इति यत्र कापिना भ्रान्त्यन्ति तस्य
 रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः । यत्र विचित्रा विपश्चिता भ्रान्तिस्त-
 दन्तःकरणं तस्य हेत्वचोच्यते । नात्मेति ॥ स्वप्नमुक्त्वा भट्टप्रपञ्च-
 पक्षमुत्थापयति । औपनिषदम्न्या इति ॥ कीदृशी प्रक्रियेत्युक्ते
 राशित्रयकल्पनां वदन्नादावधमं राशिं दर्शयति । मूर्तेति ॥ उत्कृष्ट-
 राशिमाचष्टे । परमात्मेति ॥ राश्यन्तरमाह । ताभ्यामिति ॥
 तान्येतानि त्रीणि वस्तूनि मूर्तामूर्तमाहारजनादिरूपमात्मतत्त्व-
 मिति परोक्तिमाश्रित्य राशित्रयकल्पनामुक्त्वा मध्यमाधमराश्वो-
 विशेषमाह । प्रयोक्तैति ॥ उत्पादकत्वं प्रयोक्तृत्वं । कर्मयद्द्वयं
 विद्याप्रज्ञयोश्चपक्षार्थं । साधनं ज्ञानकर्मकारणं कार्यंकरण-
 जातं तदपि प्रयोज्यमित्याह । साधनश्चेति ॥ इतिशब्दे राशि-
 त्रयकल्पानासमात्यर्थः । परकीयकल्पनान्तरमाह । तत्रेति ॥
 राशित्रये कल्पिते सतीति यावत् ॥ सन्धिकरणमेव स्फोरयति ।
 लिङ्गाश्रयश्चेति ॥ तत इत्युक्तिपरामर्शः । साङ्ख्यभयात्प्रत्यन्तो
 वैशेषिकप्रतिपत्त्यनुसरन्तीति सम्बन्धः । कथं तच्चिन्तानुसरयं

भा० कर्मराशिः पुष्याश्रय इव गन्धः पुष्यविद्योगेऽपि पुटतैसा-
 श्रयो भवति तदक्षिपुर्विद्योगेऽपि परमात्मैकदेशमाश्रयति ।
 स परमात्मैकदेशः किलान्यत आगतेन गुणेन कर्मणा
 सगुणे भवति । निर्गुणेऽपि सन्कर्त्ता भोक्ता बध्यते मुच्यते
 च विज्ञानात्मेति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति ॥

स च कर्मराशिर्भूतराशेरागन्तुकः स्वतो निर्गुण एव
 परमात्मैकदेशत्वात् स्वत उत्थिताऽविद्याऽनागन्तुकाप्युषर-
 वदनात्मधर्मा इत्यनया कल्पनया साङ्ख्यचित्तमनुवर्त्तन्ते ।

आ० तदुपपादयति । कर्मराशिरिति । कथं निर्गुणमात्मानं कर्मराशि-
 राश्रयतीत्याशङ्क्याह । परमात्मैकदेश इति ॥ अन्यत इति
 कार्यकरखात्मकाद्भूतराशेरिति यावत् ॥ यदा भूतराशिर्निर्गुणं
 कर्मादि तद्द्वाराऽऽत्मन्यागच्छति तदा सकर्तृत्वादि संसारमनु-
 भवतीत्याह । सन्कर्तेति ॥ स्वतस्तस्य कर्मादिसम्बन्धत्वेन संसा-
 रित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । स चेति ॥

निर्गुण एव विज्ञानात्मेति शेषः ॥ साङ्ख्यचित्तानुसा-
 रार्थमेव परेषां प्रक्रियान्तरमाह । स्वत इति । नैसर्गिकप्य-
 विद्या परस्मादेवाभिष्यक्ता सती तदेकदेशं विद्वत्त्व तस्मिन्नेवान्तः-
 करखाख्ये तिष्ठतीति वदन्तोऽनात्मधर्मेऽविद्येत्युक्त्वा साङ्ख्यचि-
 त्तमप्यनुसरन्तीत्यर्थः ॥ अविद्या परस्मादुत्पन्ना चेत्तमेवाश्रयेन्नत-
 देकदेशमित्याशङ्क्याह । ऊपरवदिति । यथा पृथिव्या जातोऽ-
 प्युषरदेशस्तदेकदेशमाश्रयति एवमविद्या परस्माज्जाताऽपि तदे-
 कदेशमाश्रयिष्यतीत्यर्थः ॥ तदेतद्बुधचित्तमुपक्रमते । सर्वमेत-
 दिति ॥ तार्किकैः सह सन्धिकरखादिकमेतत्सर्वमधिष्ठत्वा साम-
 झस्येन पूर्वोक्तानाङ्कल्पनानामापातेन रमणीयत्वमनुभवन्तीति
 यावत् ॥ यथोक्तकल्पनानां श्रुतिन्यायानुसारित्वाभावात्प्राप्यत्वं
 सूचयति । नेत्यादिना ॥ कर्मद्वयं प्रत्येकं क्रियापदेन सम्बध्यते ।
 नञ्शोभयन्नाम्यः । कथं यथोक्तकल्पनानां आपातरमणीयत्वेन

भा० सर्वमेतत्कारिकैः सह सामञ्जस्यकल्पनया रमणीयं पश्य-
न्मि नोपनिषत्सिद्धान्तं सर्व्वम्यायविरोधश्च पश्यन्मि ।
कथमुक्त्वा एव तावत् सावयवत्वे परमात्मनः संसारत्वसत्र-
णत्वकर्म्मफलदेवसंसारणानुपपत्त्यादयो दोषाः । नित्य-
भेदे च विद्यानात्मनः परैकत्वानुपपत्तिः । सिद्धमेवेति
चेत्परमात्मन उपचरितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकभूहि-
द्राकाशादिवत् तथा सिद्धविद्योगेऽपि परमात्मदेशाश्रयणं ।
वासनाया अविद्यायाश्च स्त्रत उत्पानमूषरवदित्यादि-
कल्पनाऽनुपपत्तैव । न च वास्य देशव्यतिरेकेण वासनाया
वस्त्वन्तरसञ्चरणं मनसापि कल्पयितुं शक्यं । न च मुतयो

भा० श्रुतिव्याववाह्यत्वमिति पृच्छति । कथमिति । यदुक्तं परस्यैक-
देशो विद्यानात्मेति तत्र तदेकदेशत्वं वास्तवमवास्तवं वा
प्रथमे स परस्मादभिज्ञो भिज्ञो वेति विषयव्याघन्दूषयति । उक्त्वा
एवेति । आदिशब्देन श्रुतिस्मृतिविरोधो ऽप्युच्यते । कल्पान्तर-
व्याह । नित्यभेदे चेति । भेदाभेदयोर्विबद्धत्वादनुपपत्तिश्च
कारार्थः । सिद्धोपाधिरात्मा परस्माद इति कल्पान्तरं शङ्कते ।
सिद्धमेवेति । उपचरितत्वं कल्पितत्वं सिद्धोपाधिना कल्पितः
परस्यो जीवात्मेत्युक्ते स्थापादौ सिद्धध्वंसे वासनाऽनात्मनि
त्वास्त्रिप्राभावे तदधीनजीवाभावात् । ततश्च तद्वियोगेऽपि
सिद्धस्या वासना जीवे तिष्ठतीति प्रक्रियाऽनुपपत्तेति दूषयति ।
तथेति । यत्तु परस्मादविद्यायाः समुत्पानमिति तन्निराक-
रोति । अविद्यायाश्चेति । आदिपदेनात्मधर्म्मत्वमविद्याया
ऽप्युच्यते । परस्मादविद्योत्वत्तौ तस्यैव संसारः स्यात् । तयो-
रैकाधिकरख्यात् । अतश्चाविद्यायां सत्त्वा न मुक्तिः । न च तस्या-
न्नष्टायां तत्त्विद्विकारयो स्थिते कार्म्यस्यात्मन्तनाशयोगात् कार्म्य-
विद्यानाग्रे तत्कारणपरामभवः । तथाच मोक्षियोगोऽभावाभोक्षा-

भा० गच्छन्ति कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा इदथे ह्येव रूपाणि
 ध्यायतीव खेलायतीव कामा येऽस्य इदित्रितास्तीर्णै हि
 तदा सर्वान् शोकान् इदथेत्याद्याः । न चासां श्रुतीनां
 श्रुतादन्यार्थान्तरकल्पना न्याय्या । आत्मनः परब्रह्मत्वोप-
 पादनार्थपरत्वादासामेतावन्माचार्योपक्षयत्वाच्च सर्वोप-
 निषदां ।

तस्माच्छ्रुत्यर्थकल्पनाऽकुशलाः सर्व एवोपनिषदर्थम-
 न्यथा कुर्वन्ति । तथापि वेदार्थस्येत् स्यात् कामं भवतु न मे
 द्वेषः । न च द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति रात्रिचयापत्तेः
 समञ्जसं । यदा तु मूर्त्तामूर्त्तं तज्जनितवासनाश्च मूर्त्ता-

षा० सिद्धिः । न चानात्मधर्मेऽविद्या विद्याया अपि तद्दर्भत्वप्रस-
 ङ्गात् तयोरेकाश्रयत्वादिति भावः । यत्तु जिज्ञेपरमे तद्गतां
 वासनाऽऽत्मन्यस्तीति तत्राह । न चेति । पुटकादौ तु युष्माद्यव-
 यवानामेवानुत्तिरिति भावः । इतश्च वासनाया जीवाश्रयत्व-
 मसङ्गतमित्याह । न चेति । ननु जीवे समवायिकारणे मन-
 संयोगादसमवायिकारणात् कामाद्युत्तिरित्युदाहृतश्रुतिषु
 विवक्ष्यते तत्राह । न चासामिति । दृश्यमानसंसारमौपाधिकम-
 भिधाय जीवस्य ब्रह्मत्वोपपादने तात्पर्यं श्रुतीनामुपक्रमोपसंहा-
 रैकव्यादिभ्यां गम्यते तन्नार्थान्तरकल्पनेत्यर्थः । इतश्च यथोक्त-
 श्रुतीनां नार्थान्तरकल्पनेत्याह । यतावन्माचेति । सर्वोपनिष-
 दनिषदामेकारसेऽर्थे पर्यवसानमप्यलवत्तादिजिज्ञेभ्यां गम्यते तत्
 कथमुक्तश्रुतीनामर्थान्तरकल्पनेत्यर्थः ।

ननुपनिषदामैक्यदर्थान्तरमपि प्रतिपाद्यं व्याख्यातारो वर्ध-
 यन्ति । तत्कथमर्थान्तरकल्पनानुपपत्तिरत आह । तस्मादिति ।
 सर्वोपनिषदामैक्यपरत्वप्रतिभासस्तच्छब्दार्थः । ननु परैरुच्यमानो
 ऽपि वेदार्थो भवत्येव किमित्यसौ द्वेषादेकं त्यज्यते तत्राह । तथा-
 यीति । न चार्थान्तरस्य वेदार्थत्वं तत्र तात्पर्यं जिज्ञाभावादिति

भा० मूर्त्ते दे रूपे ब्रह्म च रूपि तृतीयं । न चान्यत्तुर्थमन्तराले तदेतदनुकूलमवधारणं दे एव ब्रह्मणो रूप इति । अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य विज्ञानात्मनो रूप इति कल्प्यं परमात्मनो वा विज्ञानात्मदारेणेति । तदा च रूपे ऐवेति द्विवचनमसमञ्जसं । रूपाणीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं स्यात् । दे च मूर्त्तामूर्त्ते वासनाश्च तृतीयमिति । अथ मूर्त्तामूर्त्ते एव परमात्मनो रूपे वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत् । न । तदा विज्ञानात्मदारेण विक्रियमाणस्य परमात्मन इतीयं वाचो युक्तिरनर्थिका स्यात् । वासनाया अपि विज्ञानात्मदारस्याविशिष्टत्वात् । न च वस्तु वस्त्वन्तरदारेण विक्रियत इति मुख्यतया वृत्त्या ब्रह्मं कल्पयितुं । न च विज्ञानात्मा परमात्मनो वस्त्वन्तरं ।

षा० भावः ॥ शिङ्गवियोगेऽपि पुंसि वासनास्तोत्वेतन्निराकृत्य राशि-त्रयकल्पना निराकरोति । न चेति । कथं सिद्धान्तेऽपि वावशब्दादिसामञ्जस्यं तत्राह । यदेति । राशित्रयपक्षे जीवस्य रूपमध्येऽन्तर्भावे निषेधकोटिनिवेशः स्याद्भूषिमध्येऽन्तर्भावे अतिः शिच्छ-खीयेत्यत्राह । अन्यथेति । भवत्वेवं अतेः शिच्छेति तत्राह । तदेति । रूपमध्ये जीवान्तर्भावकल्पनायामिति यावत् । विषयभेदेनोपक्रमविरोधं चोदयति । अथेति ॥ इत्थं व्यवस्थायां जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपे मूर्त्तामूर्त्ते इत्युक्तिरयुक्ता ॥ वासनाकर्म्मदिरपि तद्वारातत्सम्बन्धाविशेषादिति दृश्यति । तदेति ॥ विज्ञानात्मद्वारा परस्य विक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च विक्रियाया दुःखपदादत्वादित्यर्थः । किञ्च जीवस्य ब्रह्मणो वस्त्वन्तरत्वमात्मन्तिकमनात्मन्तिकं वा नाद्य इत्याह । न चेति ॥ न द्वितीयो भेदाभेदनिरासादिति ब्रह्म्यं । परपक्षदूषणमुपसंहरति ।

भा० तथा कल्पनायां सिद्धान्तहातात् । तस्माद्देदार्थमूढानां स्ववित्तप्रभवा एवमादिकल्पना अक्षरवाद्या । न अक्षरवाद्यो वेदार्थो वेदार्थोपकारी वा निरपेक्षत्वाद्देदस्य प्रामाण्यमिति । तस्माद्वाग्नित्रयकल्पना समञ्जसा ।

योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुष इति सिद्धात्मा प्रकृतः । अध्यात्मेऽधिदैवे च । य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति ॥ तस्येति प्रकृतोपादानत्वात् स एवोपादीयते । योऽसौ त्यस्मामूर्त्तस्वरभो न तु विज्ञानमयः । ननु विज्ञानमयस्यैवैतानि रूपाणि कस्मान्न भवन्ति । विज्ञानमयोऽस्यापि प्रकृतत्वान्त्येति च प्रकृतोपादानात्तैवं विज्ञानमयस्यारूपित्वेन विजिज्ञापयिषितत्वात् । यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्यैतानि माहाराजनादीनि रूपाणि स्युः । तस्यैव नेति नेतीत्यनाख्येयरूपतयाऽऽदेशो न स्यात् । मन्वन्यस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति । न षष्ठान्त उपसंहाराद्विज्ञातारमरे

भा० तस्मादिति ॥ एवमादिकल्पनाराग्नित्रयं जीवस्य कामाद्यान्वयत्वमित्याद्याः ॥ अक्षरवाद्यत्वे फलितमाह । न हीति ॥ वेदार्थोपकारित्वाभावे हेतुमाह । निरपेक्षत्वादिति ॥ वेदार्थत्वाद्यभावे सिद्धमर्थं कथयति । तस्मादिति ॥

तस्य हेत्यत्र परकीयप्रक्रियां प्रत्याख्याय स्वमते तच्छब्दार्थमाह ॥ योऽयमिति ॥ प्रकृतत्वात् सिद्धात्मकग्रहे जीवस्यापि पात्रिपेक्षवाक्ये तद्भावात्तस्यैवात्र तच्छब्देन ग्रहः स्यादिति शङ्कते । नन्विति ॥ प्रकृतत्वेऽपि तस्य निर्विशेषब्रह्मत्वेन ज्ञापयितुमिच्छत्वान्न वासनामयं संसाररूपं तत्त्वतो युक्तमिति परिहरति । नैवमिति ॥ इतश्च जीवस्य न वासना निरूपिता किन्तु चित्तस्यैत्वात् । यदि हीति ॥ निषेध्यकोटिप्रवेशादिति भावः । नायं

भा०केन विजानीषादिति विज्ञानमयं प्रस्तुत्य च एष नेति
 नेतीति विज्ञापयिष्यामीति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात् ।
 यदि च विज्ञानमयस्यैवासंख्यवहार्यमात्मस्वरूपं ज्ञापयितु-
 मिष्टं स्यात् प्रध्वस्तसर्व्वीपाधिविषयं । तत इयं प्रतिज्ञा
 ऽर्थवती स्यात् । येनासौ ज्ञापितो जानात्यात्मानमेवाहं
 ब्रह्मास्मीति शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति न विभेति कुतश्च नेति ।
 अथ पुनरन्यो विज्ञानमयोऽन्यो नेति नेतीति व्यपदिश्यते
 तदाऽन्यददो ब्रह्मान्योऽहमस्मीति विपर्य्ययो गृहीतः स्यात् ।
 नात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तस्य हेतस्य
 लिङ्गपुरुषस्यैवेतानि रूपाणि । सत्यस्य च सत्ये परमात्म-
 स्वरूपे वक्तव्ये निरवघ्रेषं सत्यं वक्तव्यं । सत्यस्य च विशेष-
 रूपाणि वासनासासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते । एतस्य
 पुरुषस्य प्रकृतस्य लिङ्गात्मन एतानि रूपाणि । कानि
 तानीत्युच्यन्ते ॥

आ० जीवस्यादेशः किन्तु ब्रह्मवस्तुस्येति शङ्कायित्वा दूषयति ।
 नन्वित्यादिना । षष्ठावसाने विज्ञातारमरे केनेत्यात्मानमुपक्रम्य
 स एष नेति नेत्यात्मशब्दात्तस्यैवादेशो न तटस्थस्येत्यर्थः ।
 इतश्च प्रत्यगर्थस्यैवायमादेश इत्याह । विज्ञापयिष्यामीति । तदे-
 व समर्थयति । यदीति । कथमेताः प्रतिज्ञार्थवत्त्वं तदाह ।
 येनेति । ज्ञानप्रकृतं कथयति । शास्त्रेति । अन्वयमुखेनोक्तमर्थं
 यतिरेकमुखेन साधयति । अथेत्यादिना । विपर्य्यये ऽहमीति ब्रह्म-
 कण्ठिकाविरोधं दर्शयति । नात्मानमिति । तच्छब्देन जीव-
 परामर्शासम्भवे फलितमाह । तस्मादिति । ननु लिङ्गस्य
 चेदेतानि रूपाणि किमित्युपन्यस्यन्ते परमात्मस्वरूपस्यैव वक्तव्य-
 त्वादत्त आह । सत्यस्य चेति ॥

उ० यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽन्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं ॥

भा० यथा लोके महारजनं हरिद्रा तथा रक्तं माहारजनं यथा वासो लोके । एवं स्यादिविषयसंयोगे तादृशं वासनारूपं रञ्जनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य । येनासौ पुरुषो रक्त इत्याद्यते वस्त्रादिवत् । यथा च लोके पाण्ड्वाविकं अवेरिदमाविकमूर्णादि । यथा च एतदापाण्डुरं भवति । तथा ऽन्यदासनारूपं । यथा च लोके इन्द्रगोपोऽत्यन्तरक्तो भवति एवमस्य वासनारूपं क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षया । यथा च लोकेऽन्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा क्वचित्कस्यचिदासनारूपं भवति । यथा पुण्डरीकं शुक्लं तद्वदपि च वासनारूपं कस्यचिद्भवति यथा सकृद्विद्युत्तं यथा सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति । तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्धापेक्षया कस्यचिदासनारूपमुपजायते । नैषां वासनारूपाणां आदिरन्तो मध्यसङ्गा वा देशः कालो निमित्तं वाऽवधार्यते । असङ्ख्येय

आ० इन्द्रगोपोपमानेन कौसुम्भस्य गतत्वान्महारजनं हरिद्रेति स्यात्खातं । तत्र लोकाप्रसिद्धिं दर्शयति । येनेति ॥ ऊर्णादीत्यादिपदं कम्बलादिग्रहार्थं । मनसि वासनावैचित्र्ये किं कारणमिति तदाह । क्वचिदिति ॥ चित्तवृत्तिशब्देन सत्त्वादिगुणपरिग्रामे विवक्षितः । परिमितदृष्टान्तोक्त्या वासनानामपि परिमितत्वं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्बादित्याशङ्क्याह । नैषामिति ॥ तत्र बाह्यशेषं संवादयति । तथाचेति ॥ वासनानगन्त्यात्तदीयपरिमित-

उ० यथा सकृद्विद्युत् १० सकृद्विद्युत्तेर्व ह वा अस्य
श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति ॥

भा० लादासनायाः वासनाहेतुनाज्ञानन्यात् । तथा च वक्ष्यति
षष्ठ इदमयोऽदोमय इत्यादि । तस्मान्न स्वरूपसञ्ज्ञा
ऽवधारणार्था दृष्टान्ताः । यथा माहारजनं वास इत्या-
दयः किन्तर्हि प्रकारप्रदर्शनार्थाः । एवंप्रकाराणि हि
वासनारूपाणि इति ॥

यत्तु वासनारूपमभिहितमन्ते सकृद्विद्योतमिवेति
तत्किञ्च हिरण्यगर्भस्याव्याकृतात्प्रादुर्भवत्सृष्टिदत्तसृष्टदेव
व्यक्तीभवतीति वक्तव्यं वासनारूपं हिरण्यगर्भस्य यो वेद
तदस्य सकृद्विद्युत्ता इव । इ वा इत्यवधारणार्था । एवमेवास्य
श्रीः स्यातिर्भवतीत्यर्थः । यथा हिरण्यगर्भस्यैवमेतद्यथोक्तं
वासनारूपमन्त्रं यो वेद । एवं निरवशेषं सत्यस्य स्वरूपमभि-
धाय यत्तत्सत्यस्य सत्यमवोचाम तस्यैव स्वरूपावधारणार्थं

भा० प्रदर्शनपरिमितदृष्टान्तग्रहस्यातात्पर्ये कुत्र तात्पर्यमित्याशङ्क्याह ।
तस्मादिति ॥ प्रकारप्रदर्शनमेवाभिनयति । एवंप्रकाराण्येति ॥
अन्यवासनादिविशिष्टसूत्रोपासिं पञ्चवर्ती तत्प्रकर्षाभिधान-
पूर्वकमभिदधाति । यत्तित्यादिना ॥ अस्तिः सर्वस्य वस्तुजा-
तस्येति शेषः ॥

तदीयमित्यस्य व्यक्तीकरणमाह । हिरण्यगर्भस्येति ॥ तदेव
स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ यत्तमनुष्ठानन्तरग्रहणमवतारयति ।
एवमित्यादिना ॥ तस्यैव ब्रह्मण्य इति सम्बन्धः । कस्मादनन्तर-
मित्युक्ते तद्दर्शयन्नतःशब्दस्वापेक्षितं पुरयन्त्याकरोति । सत्य-
स्येति ॥ यथोक्तादेशस्याभावपर्यवसायित्वं मन्वानः शङ्कते ।

भा० ब्रह्मण इदमारभ्यते । अथानन्तरं सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मात् । अतस्मात्सत्यस्य सत्यं स्वं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः । आदेशो निर्देशो ब्रह्मणः । कःपुनरमौ निर्देश इत्युच्यते । नेति नेतीत्येवं निर्देशः । ननु कथमाभ्यां नेति नेतीति शब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्दि-
दक्षितमित्युच्यते सर्वोपाधिविशेषापोदेन । यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति नाम वा रूपं वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा तद्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति । न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति । अतो न निर्देष्टुं शक्यते इदं तदिति । गौरसौ स्पन्दते शुक्रो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते । तथाऽध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म विज्ञानघन एव ब्रह्मात्म-
त्येवमादिशब्दैः ।

आ० नन्विति । निरवधिविशेषासिद्धेस्तदवधित्वेन सत्यस्य सत्यं ब्रह्म निर्देष्टुमिष्टमिति परिहरति । उच्यत इति ॥ ब्रह्मणो विधिमुखेन निर्देशे सम्भाव्यमाने किमिति निषेधमुखेन तन्निर्दि-
श्यते तत्राह । यस्मिन्निति ॥ तद्विधिमुखेन निर्देष्टुमशक्यमिति शेषः । नामरूपाद्यभावेऽपि ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिमाशङ्काह । तद्वारेणेति ॥ जात्यादीनामन्यतमस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवात्तद्वारा तत्र शब्दप्रवृत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह । न चेति ॥ उक्तमर्थवैधर्म्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । गौरिति ॥ तथा जात्याद्यभावान्न ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिरिति शेषः । कथन्तर्हि क्वचिद्विधिमुखेन ब्रह्मोपदि-
श्यते तत्राह । अध्यारोपितेति ॥ विज्ञानानन्दादिवाक्येषु शब्दो-
पहीतशक्तिभिः शब्दैर्ब्रह्मण्यते ब्रह्मोत्तर्यः ॥

उ० न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयः

भा० यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्त-
सर्व्वीपाधिविशेषं तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण
निर्दिष्टुं तदाऽयमेवाभ्युपायः । यदुत प्राप्तनिर्देशप्रति-
षेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः । इदञ्च नकारद्वयं
वीक्षाव्याप्त्यर्थं । यद्यत्राप्तं तत्तन्निषिध्यते । तथा च सत्य-
निर्दिष्टा ब्रह्मा ब्रह्मणः परिहृता भवति । अन्यथा हि
नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे यदन्यः प्रकृतात्मनिषि-
द्धद्वयात् ब्रह्म तन्न निर्दिष्टं । कीदृशन्तु खल्वित्याशङ्का
न निवर्त्तिष्यते । तथा चानर्थकस्य च निर्देशः पुद्गलस्य
विविदिषाया अनिर्वर्त्तकत्वात् । ब्रह्म ह्यपयिष्यामीति च
वाक्यमपरिसमाप्त्यर्थं स्यात् । यदा तु सर्व्वदिक्षास्तादि-
विविदिषा निवर्त्तिता स्यात्सर्व्वीपाधिनिराकरणद्वारेण

आ० ननु जज्ञानामुपेक्ष्य साक्षादेव ब्रह्म किमिति न विवक्ष्यते
तत्राह । यदा पुनरिति । निर्दिष्टुं जज्ञानामुपेक्ष्य साक्षादेव वक्तु-
मिति यावता तत्र शब्दप्रकृतिनिमित्तानां जात्यादीनामावश्ये-
कत्वादित्यर्थः । विधिमुखेन निर्देशासम्भवे फलितमाह । तदेति ॥
प्राप्तो निर्देशो यस्य विशेषस्य तत्प्रतिषेधमुखेनेति यावत् । एवं
ब्रह्म निर्दिदिक्षितं चेदेकैव नञा जज्ञृतं द्वितीयेनेत्याशङ्काह ।
इदञ्चेति । वीक्षया व्याप्तिः सर्व्वविषयसङ्गृहस्तदर्थं नकारद्वय-
मित्युक्तमेव अगच्छि । यद्यदिति ॥ विषयत्वेन प्राप्तं सर्व्वेषु
ब्रह्मेत्युक्तो सत्यविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेत्येकत्वे शास्त्रपर्य्यवसाना-
द्वैराकाङ्क्षं भ्रातुः सिध्यतीत्याह । तथाचेति ॥ इतिशब्दस्य प्रकृत-
परामर्शित्वात्प्रकृतमूर्त्तानूर्त्तदेरन्यत्वे ब्रह्मणो नकारपर्य्यवसानं
किमिति नेष्यते तत्राह । अन्यथेति ॥ आशङ्का निवृत्त्यभावे

उ० सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं ॥
६ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

भा० तदा सैन्धवघनवदेकरसं प्रज्ञानघनमनन्तरमवाह्यं सत्यस्य
सत्यमहं ब्रह्मास्मीति सर्व्वतो निवर्त्तते । विविदिषात्म-
न्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति । तस्माद्दीप्तायं नेति नेतीति
नकारद्वयं । ननु-महता यत्नेन परिकरबन्धं कृत्वा किं
युक्तमेव निर्देशुं ब्रह्म । बाढं । कस्मान्नहि * यस्मादिति ।
नेति नेत्येतस्मादिति व्याप्त्यप्रकारा नकारद्वयविषया
निर्दिश्यन्ते । यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यन्यत्परं
निर्देशनं नास्ति । तस्माद्वयमेव निर्देशो ब्रह्मणः । यदुक्तं ।

आ० दोषमाह । तथा चेति ॥ अनर्थकश्चेति चकारेण समुच्चितं दोषा-
न्तरमाह । ब्रह्मेति ॥ उक्तमर्थमन्वयमुखेन समर्थयते ॥ यदा-
त्विति ॥ सर्व्वोपाधिनिरासेन तत्र तत्र विषयवेदनेच्छा यदा
निवर्तिता तदा यथोक्तं प्रत्यग्ब्रह्माहमिति निश्चित्याकाङ्क्षा
सर्व्वतो व्यावर्त्तते तेन निर्देशस्य सार्थकत्वं यदा चोक्तरीत्या
ब्रह्मात्मेत्येव प्रज्ञाऽवस्थिता भवति तदा प्रतिज्ञावाक्यमपि परि-
समात्यर्थं स्यादिति योजना ॥ वीष्ठापक्षमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ आदेशस्य प्रक्रमाननुगुह्यत्वमाशङ्क्यामन्तरवाक्येन
परिहरति । गन्धित्यादिना ॥ न हीति प्रतीकोपादानं यस्मादि-
त्यस्य हि शब्दार्थस्य तस्मादित्वनेन सम्बन्धः । व्याप्त्याः सङ्ग्राह्याः
विषयीकर्तव्या ये प्रकाराः ते नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निर्दि-
श्यन्त इति नेत्येतस्मादित्वनेन भागेनेति योजना । इति शब्दाभ्यां
व्याप्तस्य सर्व्वप्रकारसङ्ग्रेहे दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ ग्रामो ग्रामो
रमणीय इत्युक्ते राज्यनिवृत्तरमणीयसर्व्वग्रामसङ्ग्रेहवत्युक्ते

भा० तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमित्येवं प्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत्परं
ब्रह्म । अतो युक्तमुक्तं नामधेयं । ब्रह्मणो नामैव नामधेयं ।
किं तत् सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति ॥ ६ ॥
इति चतुर्थस्य प्रपाठकस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

आत्मैत्येवोपासीत । तदेवैतस्मिन्सर्वस्मिन्दनीयमा-
त्मतत्त्वं यस्मात् प्रथः पुत्रादेरित्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य
व्याख्यानविषये सम्बन्धप्रयोजने अभिहिते तदात्मानमेवा
वेदं ब्रह्मास्मीति । तस्मान्तत्सर्वमभवदित्येवं प्रत्यगात्मा
ब्रह्मविद्याया विषय इत्येतदुपन्यस्तं । अविद्यायाश्च विषयो-
ऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न सदेवेत्यारम्भचातुर्वर्ष्यप्रवि-
भागादिनिमित्तपाङ्ककर्मसाध्यसाधनसङ्घणो बीजाङ्कुर-
वह्नाकृतायाकृतस्वभावो नामरूपात्मकः संसारः । अथं

षा० ऽपीतिशब्दाभ्यां विषयभूतसर्वप्रकारसङ्घे नकाराभ्यां तन्निषेध
इत्यर्थः । यथोक्ताग्निषेधरूपान्निर्देशादन्यन्निर्देशेन यस्माद्ब्रह्मणो न
परमस्ति तस्मादित्युपसंहारः । अथेत्यादि वाक्यं प्रकृतोपसंहार-
त्वेन व्याचष्टे । यदुक्तमित्यादिना ॥ ६ ॥ इति चतुर्थे प्रपाठके
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

सम्बन्धाभिधित्यया कृतज्ञीर्त्तयति । आत्मैत्येवेति । किमित्यात्म-
तत्त्वमेवं ज्ञातव्यं तत्राह । तदेवेति ॥ इत्थं सूत्रितस्य विद्याविषय-
स्य वाक्यस्य व्याख्यानमेव विषयस्तत्र विद्या साधनं साध्या
मुक्तिरिति सम्बन्धः । मुक्तिश्च फलमित्येतदात्मानमित्यादिना
दर्शितेत्याह । इत्युपन्यस्तस्येति ॥ विद्याविषयत्वमुक्तं निगमयति ।
एवमिति । उक्तमर्थान्तरं स्मारयति । अविद्यायाश्चेति । अन्यो
ऽसावित्याद्यारम्भाविद्याया विषयश्च संसाररूप उपसंहृतस्वय-
मित्यादिनेति सम्बन्धः । संसारमेव विशिनष्टि । चातुर्वर्ष्येति ॥
चातुर्वर्ष्यं चातुराश्रम्यमिति प्रविभागादिनिमित्तं यस्य पाङ्कस्य

भा०त्रा इदं नामरूपं कर्मेत्युपसंहृतः शास्त्रीय उत्कर्षलक्षणो
 ब्रह्मलोकान्तः । अधोभावश्च स्वावरान्तोऽशास्त्रीयः पूर्वमेव
 प्रदर्शितो द्वया हेत्यादिना । एतस्मादविद्याविषयादि-
 रक्तस्यास्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायामधिकारः कथं
 नाम स्यादिति * तृतीयेऽध्याये उपसंहृतः समसोऽविद्या-
 विषयः । चतुर्थे तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते
 ब्रवाणीति ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति च प्रस्तुत्य तद्ब्रह्मैकम-
 द्वयं सर्वविशेषभूतं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यब्रह्म-
 वाच्याग्नेषभूतधर्मप्रतिषेधदारेण नेति नेतीति ज्ञापितं ।
 अस्याः ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन सद्द्यासो विधिसिद्धः ।
 जायापुत्रवित्तादिलक्षणं पाङ्गं कर्माविद्याविषयं । यस्मा-

या० कर्मब्रह्मस्य साध्यसाधनमित्येवमात्मकमिति यावत् । तस्यानादित्वं
 दर्शयति । बीजाङ्कुरवदिति ॥ तमेव विधा सङ्गिपति । नामेति ॥
 स चोत्कर्षापकर्षाभ्यां विधा भिद्यते तत्राद्यमुदाहरति । शास्त्री-
 यमिति ॥ उत्कृष्टो हि संसारस्थब्रह्मात्मभावः शास्त्रीयज्ञानकथ्य
 इत्यर्थः ॥ द्वितीयं कथयति । अधोभावश्चेति ॥ निरुद्धः संसारः
 स्वाभाविकज्ञानकर्मसाध्य इत्यर्थः ॥ किमित्यविद्याविषयो
 यास्यातो न हि स पुरुषस्योपयुज्यते तत्राह । एतस्मादिति ॥
 प्रत्यगात्मैव विषयस्तस्मिन् या ब्रह्मेति विद्या तस्यामिति यावत् ।
 तार्क्षीयमर्थमनूद्य चातुर्थिकमर्थं कथयति । चतुर्थे त्विति ॥ एवं वृत्त-
 मनूद्योत्तरब्राह्मणतात्यर्थमाह । अस्या इति ॥ किमिति सद्द्यासो
 विधित्यते कर्मस्यैव विद्याकाभादित्वाशङ्काह । जायेति ॥ अवि-
 द्याया विषय एव विषयो यस्येति विद्यहस्तस्मात् सम्बन्धो
 विधित्यत इति पूर्वोक्त सम्बन्धः ॥ ननु प्रकृतं कर्माविद्याविषयमपि
 किमित्यात्मज्ञानं तादर्थ्येनानुष्ठीयमानं नोपनयति तत्राह ।

* कथञ्चिदपीति पाठान्तरः ॥

भा० नात्मप्राप्तिसाधनं । अन्यसाधनं ह्यन्यस्मै फलसाधनात्
 प्रयुज्यमानं प्रतिकूलं भवति । न हि बुभुक्षापिपासा-
 निवृत्त्यर्थं धावनं गमनं वा साधनं । मनुष्यलोकपितृ-
 लोकदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधनानि श्रुतानि
 नात्मप्राप्तिसाधनत्वेन विश्लेषितत्वात् । न च ब्रह्मविदो
 विहितानि काम्यत्वश्रवणादेतावान्मै काम इति । ब्रह्म-
 विदश्चाप्तकामत्वादाप्तकामस्य कामानुपपत्तेः । येषां
 नोऽयमात्माऽयं लोक इति च श्रुतेः । केचित्तु ब्रह्मविदो
 ऽधेषणासम्बन्धं वर्णयन्ति तैर्हृद्दरस्थकं न श्रुतं । पुत्रा-
 द्येषणानामविद्विषयत्वं । विद्याविषये च येषां नोऽय-
 मात्माऽयं लोक इत्यतः किं प्रजया करिष्याम इत्येष
 विभागस्यैर्न श्रुतः श्रुत्या कृतः ॥

आ० अन्येति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । पाप्मस्य कर्म-
 षोऽन्यसाधनत्वमेव कथमधिगतमित्याशङ्क्याह । मनुष्येति । लोऽयं
 मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जयः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक
 इति विश्लेषितत्वं श्रुतमेव । विश्लेषितत्वोक्तिद्वारा क्युटीकृतमिति
 चकारेण योक्तव्ये । ननु ब्रह्मविद्या स्वफले विहितं कर्मापेक्षते
 श्रौतसाधनत्वाद्दर्शादिवत् । तथाच समुच्चयान्न कर्मसङ्घाससि-
 द्धिरत आह । न चेति । कर्मणां काम्यत्वेऽपि ब्रह्मविदस्तानि
 किन्न स्युरित्याशङ्क्याह । ब्रह्मविदश्चेति । इतश्च तस्य पुत्रादि
 साधनानुपत्तिरित्याह । येषामिति । समुच्चयपक्षमनुभाव्य श्रुति-
 विरोधेन दूषयति । केचित्त्विति । श्रुतिविरोधमेव द्योतयति ।
 पुत्रादीति । अविद्विषयत्वं श्रुतं । तत्प्रकारेण तेषामुपदेशादिति
 शेषः । किञ्च प्रजया करिष्याम इत्यत आरभ्य येषां नोऽयमात्माऽयं
 लोक इति च विद्याविषये श्रुतिरिति योजना । एष विभागः
 श्रुत्या कृतस्यैः समुच्चयवादिभिर्न श्रुत इति सम्बन्धः ।

भा० कर्मक्रियाकारकफलोपमईस्वरूपायां च विद्यायां सत्यां सह कार्येणाविद्याया अणुत्पत्तिसत्त्वस्य विरोधस्यैर्न विज्ञातो व्यासवाक्यस्य तैर्न श्रुतं । कर्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तनं विरोधः । यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । काङ्क्षति विद्यया यान्ति काश्च गच्छन्ति कर्मणा । एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे । एतावन्योन्यवैरुध्ये वर्त्तते प्रतिकूलतः । इत्येवम्पृष्टस्य प्रतिवचनेन कर्मणा बाध्यते अणुविद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतथः पारदर्शिन इत्येवमादिविरोधः प्रदर्शितः । तस्मान्न साधना-

भा० न केवर्ण श्रुतिविरोधादेव समुच्चयासिद्धिः किन्तु युक्तिविरोधाच्चेत्याह । सर्व्वेति ॥ द्वितीयस्यकारोऽवधारणार्थो नञ् सम्बध्यते ॥ श्रुतिविरोधाच्च समुच्चयासिद्धिरित्याह । व्यासेति ॥ तत्र प्रथमं पूर्व्वोक्तं युक्तिविरोधं स्फुटयति । कर्म्मैति ॥ प्रतिकूलवर्त्तनं निवर्त्तनिवर्त्तकभावः ॥ सम्प्रति श्रुतिविरोधं स्फोरयति । यदिदमिति ॥ प्रसिद्धं वेदवचनं कुरु कर्म्मैत्यस्यम्प्रति यदिदमुपलभ्यते विवेकिनमिति च त्यजेति तत्र काङ्क्षतिमित्यादिः शिष्यस्य व्यासमिति प्रशस्तस्य बीजमाह । एताविति ॥ विद्याकर्म्मोत्थासुपायौ परस्परविरुद्धत्वे वर्त्तते । साभिमानत्वनिरभिमानत्वादिपुरस्कारेण प्रतिकूलस्थात् समुच्चयानुपपत्तेर्यथोक्तस्य प्रशस्तस्य सावकाशत्वमित्यर्थः । इत्येवम्पृष्टस्य भगवतो व्यासस्येति श्रेयः । विरोधो ज्ञानकर्म्मयोः समुच्चयस्येति वक्तव्यं ॥ समुच्चयानुपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ कथन्तर्हि ब्रह्मविद्यापुरवार्धसाधनमिति तथाह । सर्व्वविरोधादिति ॥ सर्व्वस्य क्रियाकारकफलभेदात्मकस्य द्वैतेऽज्ञानस्य ब्रह्मविद्यया विरोधादिति यावत् । एकाकिनी ब्रह्मविद्या मुक्तिहेतुरिति स्थिते कथितमाह । इति पारिब्राज्यमिति ।

भा० नरसहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनं सर्वविरोधात्
 साधननिरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमिति । पारिव्राज्यं सर्व-
 साधनसन्न्याससूत्रमङ्गलेन विधिष्यते । एतावदेवास्त-
 त्वसाधनमित्यवधारणात् षष्ठसमाप्तौ सिङ्गाच्च कर्माणि सन्-
 याश्चवत्स्यः प्रवव्राजेति । मैत्रेय्यै च कर्मसाधनरहिताद्यै
 साधनत्वेनास्तत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशाद्विज्ञानिन्दावचनाच्च ।
 यदि ज्ञास्तत्वसाधनं कर्म स्याद्विज्ञानसाध्यत्वात् कर्मेति
 तन्निन्दावचनमनिष्टं स्यात् । यदि तु परितित्याजयिषिरं
 कर्म ततो युक्ता तत्साधननिन्दा । कर्माधिकारनिमित्त-
 वर्णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्दाच्च । ब्रह्म नं परादात् सूत्रत-

भा० न केवलं सन्न्यासस्य अवकादिपौष्कल्यदृष्टदारेण विद्यापरि-
 पाकाकृतं श्रुत्यादिवशादवगम्यते किन्तु सिङ्गादपीत्याह । एता-
 वदेवेति ॥ तत्रैव सिङ्गान्तरमाह । षष्ठसमाप्ताविति । इतश्चो-
 भयतः सम्बध्यते । यदि कर्मसहितं ज्ञानं मुक्तिहेतुस्तदा किमिति
 कर्मिणः सतो याश्चवत्स्यस्य पारिव्राज्यमुच्यते तस्मात्तथागस्तद-
 ङ्गलेन विधित्सित इत्यर्थः ॥ तत्रैव सिङ्गान्तरमाह । मैत्रेय्यै
 चेति । न हि मैत्रेयी भर्त्सरि त्वत्कर्मणि स्वयं कर्माधिकारुंम-
 र्हेति पतिद्वारमन्तरेण भार्यायास्तदनधिकारात् । तथाच कर्म-
 शून्यायै मुक्तौ साधनत्वेन विद्योपदेशात् कर्मत्यागस्तदङ्गस्तदङ्ग-
 लेन ध्वनित इत्यर्थः ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह । विज्ञेति ॥ विमर्शनेन
 कुर्यामिति निन्द्यते । अतश्च तत् साध्यं कर्म ज्ञानसहायत्वेन
 मुक्तौ नोपकारोतीत्यर्थः । तदेव विद्वेद्येति । यदि हीति ॥ तन्नि-
 न्दावचनमित्यत्र तच्छब्देन वित्तमुच्यते त्वत्पक्षे वा कथं निन्दा-
 वचनमिति तत्राह । यदि विति ॥ ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमित्य
 भिमानस्य कर्मानुष्ठाननिमित्तस्य निन्दया सर्वमिदमात्मैवेति
 प्रत्यये श्रुतेस्तत्पर्यदर्शनाद्विद्याङ्गत्वेन सन्न्यासो विधित्सित
 इत्याह । कर्माधिकारेति ॥ ननु जायति त्रिषौ कर्मानुष्ठानम-

उ० मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरे
 ऽहमस्मात् स्थानादस्मि हस तेऽनया कान्यायन्या
 ऽन् करवाणीति ॥ १ ॥

भा० म्परादादित्यादेः । न हि ब्रह्मचराद्यात्मप्रत्ययोपमर्हे
 ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यं चत्रियेणेदं कर्त्तव्यमिति विषयाभा-
 वादत्मानं लभते विधिर्यस्यैव पुरुषस्योपमर्दितः प्रत्ययो
 ब्रह्मचराद्यात्मविषयस्य तत्प्रत्ययसद्व्यासात्तत्कार्याणां
 कर्त्तव्याणां कर्त्तव्यसाधनानाञ्चार्थप्राप्तश्च सद्वायः । तस्मादात्म-
 ज्ञानाङ्गत्वेन सद्वायसविधित्वयैवाख्यायिकेयमारभ्यते ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीं स्त्रां भार्या-
 मामन्वितवान् याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः । उद्यास्यन्मूर्धं
 चास्यन् पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं वै अरे इति सम्बोधनं
 अहमस्माद्गार्हस्थ्याख्यानादाश्रमादूर्ध्वं गन्तुमिच्छन्नस्मि
 भवामि । अतो हन्तानुमतिं प्रार्थयामि ते तव । किञ्चा-

ष्या० यद्वर्तयितुमत आह । न हीति ॥ ननु वर्याश्रमाभिमानवतः सद्वाया-
 सोऽपीष्यते स कथं तदभावे तत्राह । यस्यैवेति ॥ अर्थप्राप्तिसं-
 त्ववधारणार्थश्चकारः । प्रयोजकज्ञानवतो वैधसद्वायासाभ्युपग-
 मादविरोध इति भावः ॥ आत्मज्ञानाङ्गत्वं सद्वायासस्य श्रुतिसृति-
 न्यायसिद्धस्यैकिकमर्थमियमाख्यायिका प्रतीयते तत्राह । तस्मा-
 दिति ॥ विद्यपेक्षितार्थवादसिद्धयैमाख्यायिकेति भावः ॥

भार्यामामन्त्र्य किं हतवानिति तदाह । उद्यास्यन्निति ॥ वै
 शब्देऽवधारणार्थः । आश्रमान्तरं यास्यन्नेवाहमस्मीति सम्बन्धः ।
 यथोक्तेऽश्रमान्तरं भार्यायाः कर्त्तव्यं दर्शयति । अत इति ॥ सति-
 भार्यादौ सद्वायासस्य तदनुष्ठापुर्व्वकत्वमियमादितिभावः । कर्त्त-

उ० सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयम्भगोः सखी
पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेनामृता
स्वामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोप-
करणवतां जीवितं तथैव तेजीवितं स्याद-

भा० न्यक्तवाऽनया द्वितीयया भार्यया कात्यायन्या अन्तं विच्छेदं
करवाणि । पतिद्वारेण युवयोर्मया सम्बन्धमानयोर्धः
सम्बन्ध आसीत्तस्य सम्बन्धस्य विच्छेदं करवाणि द्रव्यवि-
भागं कृत्वा वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि ॥ १ ॥

सैवमुक्त्वा ह उवाच यद्यदि नु इति वित्तके मे मम
इयं पृथिवी भगो भगवन् सर्वा सागरपरिच्छिन्ना
वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात्कथं न कथञ्च नेति चेपार्थः
प्रन्नार्थो वा तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणाऽग्नि-
होत्रादिना मृता किं स्वामिति व्यवहितेन सम्बन्धः ।

आ० व्यान्तरं कथयति । किञ्चेति ॥ आवयोर्विच्छेदः स्वाभाविकोऽस्ति
किं तत्र कर्तव्यमित्याशङ्क्याह । पतिद्वारेणेति ॥ त्वयि प्रत्रजिते
स्वयमेवावयोर्विच्छेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । त्रयेति ॥ वित्ते तु
न स्त्री स्वातन्त्र्यमिति भावः ॥ १ ॥

मैत्रेयी मोक्षमेवापेक्षमात्रा भर्तारं प्रत्यानुकूल्यमात्मनो दर्श-
यति । सैवमिति । कर्मसाध्यस्य ऋहप्रासादादिवन्नित्य-
त्वानुपपत्तिराक्षेपनिदानं । कथंशब्दस्य प्रन्नार्थत्वपक्षे वाक्यं
योजयति । तेनेति ॥ कथं तेनेत्यत्र कथंशब्देन किमहं तेनेत्यत्र
किंशब्दमुपादाय वाक्यं योजयन्ती वित्तसाध्यस्य कर्मयोगोऽन्वयत्वसा-
धनत्वमात्रासिद्धौ तत्प्रकारप्रश्नस्य निरवकाशत्वादित्यर्थः । मुनि-

उ० मृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥२॥ सा होवाच
मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां
यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

भा० प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः । कथमिति यदि क्षेपार्थमनुमोदनं
नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति प्रश्नश्चेत्प्रतिवचनार्थं
नैव स्यां अमृता । किं तर्हि यद्यैव लोके उपकरणवतां
साधनवतां जीवितं सुखोपायभोगसम्पन्नं तद्यैव तद्देव
तव जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाम्ना मनसाप्यसि वित्तेन
वित्तसाधनेन कर्मणेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी एवमुक्त्वा प्रत्युवाच मैत्रेयी यद्येवं
येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्यां यदेव
भगवान्केवलममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे
मह्यं ब्रूहि ॥ ३ ॥

आ० एषि भार्याहृदयाभिष्टः सन्तुष्टः सन्नाक्षेपं प्रश्नश्च प्रतिवदतो-
त्वाह । प्रत्युवाचेति ॥ वित्तेन ममामृतत्वाभावे तदक्षिप्तत्वर
मदेयमित्याशङ्क्याह । किन्तर्हीति ॥ २ ॥ वित्तस्यामृतत्वसाधना-
भावमधिगम्य तस्मिन्नास्यां तत्त्वा मुक्तिसाधनमेवात्मज्ञानमात्मार्थं
दातुं पतिं नियुञ्जाना ब्रूते । सा हेति । भार्यापेक्षितं मोक्षोपायं
विवक्षुस्त्वामादौ स्तौति । स हेत्यादिना । वित्तेन साध्यं कर्म
तस्मिन्मृतत्वसाधने शक्यते किमहं तेन कुर्यामिति भार्यायापि
प्रत्याख्याते सतीति यावत् । स्वाभिप्रायेण न कर्ममुक्तिहेतुरिति
तस्य भार्यादारपि सम्यक्तौ सत्वामिच्छर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

उ० स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती
 प्रियं भाषस एखास्व याख्यास्यामि ते याचक्षा-
 णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच
 न वा अरे पत्युःकामाय पतिःप्रियो भवत्यात्म-
 नस्तु कामाय पतिःप्रियो भवति न वा अरे
 जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु

भा० स होवाच याज्ञवल्क्यः एवं वित्तसाधेऽमृतत्वसाधने
 प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसम्पत्तौ तुष्ट आह ।
 स होवाच प्रिया इष्टा बनेत्यनुकम्प्याह अरे मैत्रेयि
 नेऽस्माकं पूर्वमपि प्रिया सती भवती इदानीं प्रियमेव
 चिन्तानुकूलं भाषसे एखास्व उपविश याख्यास्यामि यत्ने
 तवेष्टममृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि व्याचक्षाणस्व
 तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतो निदिध्यासस्व वाक्यान्यर्थतो
 निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति ॥ ४ ॥ स होवाच अमृतत्वसाधनं

भा० अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं विवक्षितचेदात्मा वा अरे प्रकृत्य
 इत्यादि बल्लवं किमिति न वा अरे पत्नुरित्यादि वाक्यमित्या-
 शङ्क्याह । आयेति । उवाच आयादीनामात्मार्थत्वेन प्रियत्व-
 मात्मनश्चानौपाधिकप्रियत्वेन परमानन्दत्वमिति शेषः । प्रतीकमा-
 दाय व्याचष्टे । न वा इति । किं तन्निपातेन स्मार्यते तदाह ।
 प्रसिद्धमिति । यद्योक्ते क्रमे नियामकमाह । पूर्वं पूर्वमिति ।
 यद्यदासन्नं प्रीतिसाधनं तत्तदनतिक्रम्य तस्मिन्निबन्धे पूर्वं पूर्वं वच-
 नमिति श्लोचना । तत्र हेतुमाह । तत्रेति । न वा अरे सर्वस्येत्व-
 युक्तं । पत्न्यादीनामुक्तत्वाद्भेदेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह ।

उ० कामाय जायाप्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राःप्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य

भा० वैराग्यमुपदिदिक्षुः । जायापतिपुत्रादिभ्यो विरागमुत्पादयति । तत्सन्त्यासाय न वै ॥ वै शब्दः प्रसिद्धस्वरणार्थः । प्रसिद्धमेव तल्लोके । पत्युर्भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति किन्तुर्जात्मनस्तु कामाय प्रयोजनाद्यैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायायै इत्यादि समानमन्यत् । न वा अरे पुत्राणां । न वा अरे वित्तस्य । न वा अरे ब्रह्मणः । न वा अरे क्षत्रस्य । न वा अरे लोकाणां । न वा अरे देवानां । न वा अरे भूतानां । न वा

भा० सर्व्वग्रहमिति ॥ उक्तवदनुक्तानामपि ग्रहणं कर्तव्यं । न च सर्व्वे विशेषतो गृहीतुं शक्यन्ते । तेन सामान्यार्थं सर्व्वपदमित्यर्थः । सर्व्वपर्यायेषु सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ननु तृतीये प्रियत्वमात्मन आस्थातं तदेवात्रापि कथ्यते चेत्युनक्तिः स्यात्तत्राह । तदेतदिति ॥ अथोपस्थासविवरबाभ्यां प्रीतिरात्मन्ये वेत्थयुक्तं । पुत्रादावपि तद्दर्शनादत आह । तस्मादिति ॥ आत्मनो निरतिशयप्रीत्यास्यदत्त्वेन परमानन्दत्वमभिधायेत्तर वाक्यमादाय व्याचष्टे । तस्मादित्वादिना ॥ कथं पुनरिदं दर्शनमुत्पद्यते तत्राह । श्रोतव्य इति ॥ अथवादीनामन्यतमेनात्म-

उ० कामाय सत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सत्रं
 प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः
 प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया
 भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया
 भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न
 वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भव-

भा० अरे सर्वस्य । पूर्वं पूर्वं यथाऽऽवञ्जे प्रीतिषाधने वचनं ।
 तत्र तत्रेष्टतरत्नादैराम्यस्य सर्वस्य हृदयमुक्त्वा नुक्त्वायै । तस्मा-
 द्दोषप्रविद्धमेतत् । आत्मैव प्रियो मान्यत् । तदेतत्प्रेयः
 पुत्रादित्युपन्यस्यं । तस्मैतदृत्तिस्वामीयं प्रपञ्चितं । तस्मा-
 दात्मप्रीतिषाधनत्वाद्गैरी अन्वच प्रीतिरात्मन्येव मुस्था ।
 तस्मादात्मा वा अरे ब्रह्मयो दर्शनार्हः दर्शनविषयमापा-
 दचित्तव्यः । ज्ञेयतव्यः पूर्वमाचार्यतः आगमतस्य । पश्चा-
 द्भक्तव्यसर्कतः । ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ज्ञेयतव्यः ।

भा० ज्ञानजाभास्त्रिमिति सर्वेषामध्यवगमिवाशङ्काह । एवं हीति ॥
 विद्यनुकारित्वमेव शब्दार्थः सुतत्वाविशेषाद्विकल्पहेत्वभावात्
 सर्वैरेवात्मज्ञानं जायते चेत्तेषां समप्रधानत्वमात्रेणादिवदापते-
 दित्वाशङ्काह । वदेति ॥ अवयवस्य प्रमाद्यविचारत्वेन प्रधानत्वा-
 दङ्गित्वं । मग्ननिदिध्यासनयोस्तु तत्कार्यप्रतिबन्धप्रभंसित्वा-
 दङ्गत्वमित्यङ्गाङ्गिभावेन यदा अवयवादीन्वसत्तदनुष्ठानेन
 समुचितानि तदा सामग्रीपौष्कल्यात्तत्त्वज्ञानं फलशिरस्यं
 सिध्यति । मननाद्यभावे अवयवमात्रेण नैव तदुपपद्यते । मनना-
 दिना प्रतिबन्धाप्रभंसित्वात्कस्य फलवत्त्वज्ञानजनकत्वायोगादि-

उ० न्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न
वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो
वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं
विदितं ॥ ५ ॥

भा० एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधने-
निर्वर्त्तितैः । यदैकत्वमेतान्युपगतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मै-
कत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा । श्रवणमात्रेण यद्ब्रह्मज्ञादि-
कर्म्मनिमित्तं वर्षाश्रमादिलक्षणमात्मन्यविद्ययाऽध्यारोप-
णप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मकमविद्याप्रत्ययविषयं ।
रज्ज्वाभिव सर्पप्रत्ययस्तदुपमदार्थमाह । आत्मनि खलु
अरे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं
भवति ॥ ५ ॥

आ० त्वर्थः । परामर्शवाक्यतात्वर्थमाह । यदीत्यादिना ॥ कर्म्मनि-
मित्तं ब्रह्मज्ञादि तदेव वर्षाश्रमावस्थादिरूपमात्मन्यविद्यया-
रोपितस्य प्रत्ययो मिथ्याज्ञानं तस्य विषयतया स्थितं क्रियाद्या-
त्मकं तदुपमदार्थमाहति सम्बन्धः । अविद्याध्यारोपितप्रत्यय-
विषयमित्येतदेव व्याकरोति । अविद्येति ॥ अविद्याजनितप्रत्यय-
विषयत्वे दृष्टान्तमाह । रज्ज्वाभिति ॥ ५ ॥

उ० ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद सत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं

भा० ननु कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विदितं भवति । नैष दोषः । न ज्ञातमथतिरेकेणान्यत्किञ्चिदस्ति । यद्यस्ति न तद्विदितं स्यान्न त्वन्यदस्ति आत्मैव तु सर्वं । तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात् । कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतच्छ्रावयति । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्तं पुरुषं परादात् परादध्यात् पराकुर्यात् । कं योऽन्यथात्मन आत्मस्वरूपयतिरेकेणात्मैव न भवति इयं ब्राह्मणजातिरिति तां यो वेद तं परादध्यात्सा ब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा । तथा च चञ्चल्यजातिस्तथा लोका देवा भूतानि सर्वमिदं ब्रह्मेति

आ० आत्मनि विदिते सर्वं विदितमित्युक्तमाश्लेषति । नन्विति । दृष्टिविरोधं निराश्रये । नैष दोष इति । आत्मनि ज्ञाते ज्ञातमेव सर्वं । ततोऽर्थाकारस्याभावादित्युक्तमेव स्पुटयति । यदीत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुदाहृत्य आश्रये । कथमित्यादिना । पुरुषं विशेषतो ज्ञातुं प्रथममुपन्यस्य प्रतीकं गृहीत्वा आकरोति । कमित्यादिना । पराकरणे पुरुषस्यापराधित्वं दर्शयति । अनात्मैति । परमात्मातिरेकेण दृश्यमानानामपि ब्राह्मणजातिः स्वरूपेण पश्यन्मथमपराधी स्यादित्याशङ्गाह ।

उ० वेदेदं ब्रह्मेदं सत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि
भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न वाक्सांशब्दा-
न्कुव्याद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्या-

भा० चावगच्छ च प्रक्रान्तानि यान्यनुक्रान्तानि सर्वाण्यात्मैव यद-
यमात्मा प्रोऽयमात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति प्रकृतः ।
यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयश्च
स्थितिकाश्च आत्मव्यतिरेकेषामहसादात्मैव सर्वं ॥ ६ ॥

अथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति यदीदं ब्रह्मते ।
चिन्मात्रानुममात्मैव च चिद्वस्वरूपतेवेति गम्यते । तत्र
दृष्टान्त उच्यते । यस्वरूपव्यतिरेकेषामहसं यस्त तस्य
तदात्मत्वमेव लोके दृष्टं । स यथा स इति दृष्टान्तो
लोके । यथा दुन्दुभेर्भेर्भादेर्हन्यमानस्य ताश्चमानस्य इण्डा-
दिना न वाक्सांशब्दान्निर्भूतान्शब्दविशेषान् दुन्दु-

भा० परमात्मेति ॥ इदं ब्रह्मेतुत्तरवाक्यानुवादस्तस्य व्याख्यानं यान्य-
नुक्रान्तानीत्यादि । आत्मैव सर्वमित्येतत्प्रतिपादयति । यस्मादित्या-
दिना ॥ स्थितिकाश्च विष्ठानि यस्मादात्मैव सर्वं । ब्रह्मतिरेकेषा-
ग्रहणादिति बोधवा ॥ ६ ॥

स्थित्यवस्थायां सर्वस्यात्मनापत्वं प्राप्तुमशक्यं चापस्थाभावा-
दित्याश्लिषति । अथं पुनरिति । यदः इत्युत्तरीत्यादि प्रत्ययमाश्लिष्य
प्रतिहरति । चिन्मात्रेति । स यथा दुन्दुभेरित्यादि वाक्यमव-
शास्वति । तत्रेति । सर्वं च त्रिदतिरेकेषासत्त्वं सप्तमर्थः । दृष्टान्ते
निवर्त्तितं ब्रह्मिपति । यस्वरूपेति । दुन्दुभिदृष्टान्तमादाया-
स्कराणि व्याचष्टे । स त्रयेणादिना । शब्दविशेषानेव विशद-

उ० घातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य
ध्वायमानस्य न वाक्त्रांशब्दान्कृत्वाद्गृहणाय शङ्ख-
स्य तु महणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

भा० भिन्नशब्दसामान्यविशेषकृष्टान्दुन्दुभिन्नशब्दविशेषात् शङ्खघा-
तशब्दाय गृहीतं । दुन्दुभेषु महणेन शब्दसामान्यविशे-
षत्वेन दुन्दुभिन्नशब्दाः । एत इति शब्दविशेषो गृहीता
भवन्ति । दुन्दुभिन्नशब्दसामान्यव्यतिरेकेषाभावात्तेषां दुन्दु-
भ्याघातस्य वा । दुन्दुभेराहननमाघातः । दुन्दुभ्याघात-
विशेषस्य शब्दसामान्यस्य महणेन तद्गता विशेषो गृहीता
भवन्ति । न तु त एव निर्मिद्य गृहीतं शक्यम् । विशेष-
रूपेषाभावात्तेषां । तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेषु स्वप्नजाग-
रितयोर्न कश्चिदस्तुविशेषो गृह्यते । तस्मात्प्रज्ञानव्यतिरे-
केषाभावो युक्तस्तेषां ॥ ७ ॥ तथा स यथा शङ्खस्य ध्वाय-
मानस्य शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्यमाणस्य न वाक्त्रांश-
ब्दान् शङ्खघातित्येवमादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

आ० यति । दुन्दुभीति । कथमर्थं दुन्दुभिन्नशब्दविशेषायां मह्यं
तदाह । दुन्दुभेष्विति । दुन्दुभिन्नशब्दसामान्यस्येति यावत् ।
उल्लेखे दुन्दुभ्याघातस्येत्यादिवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । दुन्दुभ्याघात-
स्येति । वाक्त्रांशब्दार्थमाह । तद्गतविशेषो इति । उल्लेखं व्यति-
रेकमुखेन निश्चययति । न स्मिति । विवक्षितमन्दाहंमिषमाचष्टे ।
तथेति । तत्रैव वस्तुविशेषग्रहणसम्भावनामभिप्रेत स्वप्नजागरि-
तयोरित्युक्तं । तथा दुन्दुभिन्नशब्दान्तवदिति यावत् । शङ्खस्य तु
महणेनेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । दुन्दुभेषु महणेनेत्यादिवा-
क्यान्तवदिति । पूर्ववदिति । ७ । ८ ।

उ० स यथा वीणायै वाद्यमानायै न वाक्सांशब्दा-
ञ्छ्रुत्याद्गृहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥ ६ ॥

भा० तथा वीणायै वाद्यमानायै वीणाया वाद्यमानाया
अनेकदृष्टान्तोपादानमिह सामान्यवज्जलस्थापनार्थं। अनेके
हि विलक्षणोपेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषास्तेषाम्पा-
रमर्थगत्या यथैकस्मिन्महासामान्येऽन्तर्भावस्तथा प्रज्ञा-
नघने कथञ्चाम प्रदर्शयितव्य इति दुन्दुभिश्च वीणा-
शब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वे । एवं स्थितिकाले
तावत्सामान्यविशेषाव्यतिरेकाद्ब्रह्मैकत्वं शक्यमवगन्तुं एव-
मुत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुं ॥ ६ ॥

भा० तथेति दृष्टान्तद्वयपरामर्शः ॥ एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थ-
सिद्धौ किमित्यनेकदृष्टान्तोपादानमित्याशङ्क्याह । अनेकेति ॥
इहेति जगदुच्यते श्रुतिर्व्या ॥ सामान्यवज्जलमेव स्फुटयति ।
अनेके हीति ॥ तेषां स्वस्वसामान्येऽन्तर्भावेऽपि कुतो ब्रह्मवि-
पर्यवसानमित्याशङ्क्याह । तेषामिति ॥ कथमित्यस्मात्पूर्वं तथेत्य-
ध्याहारः । इति मन्यते श्रुतिरिति शेषः । विमतं नात्मातिरेकि
तदतिरेकेषाम्ब्रह्ममात्राद्यद्यदतिरेकेषाम्ब्रह्ममात्रं तत्तदतिरेकि
न भवति यथा दुन्दुभ्यादिशब्दास्तत्सामान्यातिरेकेषाम्ब्रह्ममा-
त्रास्तदतिरेकेषु न सन्तीत्यनुमानं विवक्ष्याह । दुन्दुभीति ।
शब्दत्वेऽन्तर्भावः । तथा प्रज्ञानघने सर्वं जगदन्तर्भवतीति शेषः ॥
दृष्टान्तत्रयमवच्छिन्नं निश्चितमर्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ स
यथाऽऽशेषाभेरित्वादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । एवमित्यादिना ॥ ६ ॥

उ० स यथाद्रैन्धाग्रेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्च-
रन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेत-

भा० यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गधूमाङ्गारार्चिषां प्राग्विभागादग्नि-
रेवेति भवत्यन्धेकत्वमेवं जगन्नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः
प्रज्ञानघन एवेति युक्तं यहीतुमित्येतदुच्यते । स यथा
ऽऽद्रैन्धाग्रेराद्रैन्धाभिरिद्धोऽग्निराद्रैन्धाग्निस्त्वस्मादभ्याहिता-
त्पृथग्धूमाः पृथग्नानाप्रकारं धूमयष्टणं विस्फुलिङ्गादि-
प्रदर्शनार्थं धूमविस्फुलिङ्गादयो विनिर्गच्छन्ति । एवं यथा
ऽयं दृष्टान्तः । अरे मैत्रेयि अस्व परमात्मनः प्रकृतस्य
महतो भूतस्य निःश्चसितमेतन्निश्चसितमिव निश्चसितं ।
यथाऽप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्चासो भवत्येवं वा अरे किं तन्नि-
श्चसितमिव ततो जातमित्युच्यते । यदृग्वेदो यजुर्वेदः साम

भा० स्थितिकालवदित्येवं शब्दार्थः । तत्र वाक्यमवतार्यं व्याचष्टे ।
इत्येतदिति । महतो ऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्येति यावत् ।
निश्चसितमिवेत्युक्तं व्यनक्ति । यथेति ॥ अरे मैत्रेयि ततो जातमिति
सम्बन्धः । तदेवाकाङ्क्षापूर्वकं विशदयति । किन्तदित्यादिना ॥
इतिहास इति ब्राह्मणमेवेति सम्बन्धः । संवादादितित्यादिप-
देन प्राणसंवादादियद्ब्रह्मं । असद्वा इदमय आसीदित्यादिशब्दे-
नासदेवेदमय आसीदिति ऋच्छते । देवजनविद्या ऋत्विगीतादि-
शास्त्रं । वेदः सोऽयं वेदाद्ब्रह्मिर्न भवतीत्यर्थः । इत्याद्या विद्येति
सम्बन्धः । आदिशब्दः शिल्पशास्त्रसङ्गुहार्यः । प्रियमित्येतदुपासो-
तेत्याद्या इत्यत्रादिशब्दः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषत्सङ्गुहार्यः । तदेते
श्लोका इत्यादय इत्यत्रादिशब्देन तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव
स भवतीत्यादि ऋच्छते इत्यादीनीत्यादिपदमय योऽन्यां देवता-
मुपास्ते ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि यहीतुं । अर्थवादेषु व्याख्या-

उ० दृष्टवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इति-
हासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनु

भा० वेदोऽथर्वाङ्गिरसस्तुर्विधं मन्त्रजातं इतिहास इत्यूर्ध्व-
श्रीपुरुवरयोः संवादादिर्ध्वश्रीशासरा इत्यादि ब्राह्मण-
मेव पुराणमसदा इदमथ आद्योदित्यादि विद्या देवजन-
विद्या वेदः बोऽथमित्यादिरूपनिषदः प्रियमित्येतदुपासी-
तेत्याद्याः श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोका
इत्यादयः सूत्राणि वस्तुसङ्ग्रहवाक्यानि वेदे यथाऽऽत्मेत्येवो-
पासीतेत्यादीनि अनुव्याख्यानानि । मन्त्रविवरणानि
व्याख्यानान्यर्थवादाः । अथवा वस्तुसङ्ग्रहवाक्यविचारणा-
न्यनुव्याख्यानानि । यथा चतुर्थ्याध्याये आत्मेत्येवोपासी-
तेत्यस्य यथावान्नोऽसावन्नोऽहमस्मीति न स वेद यथा

षा० नपदप्रवृत्तौ हेत्वभावं प्रकृत्वा पद्यान्तरमाह । अथवेति ।
इतिहासादिशब्दव्याख्यानमुपसंहरति । इवमिति ॥ ब्राह्मण-
मितिहासादिप्रवेदनीयमिति शेषः । ऋगादिशब्दावामिति-
हासादिशब्दानां प्रसिद्धार्थत्वात् नो हेतुरित्याशङ्क्य निश्च-
लितश्रुतिरितिहासादिशब्दानां प्रसिद्धार्थत्वात् हेतुः । यरिश्रे-
यस्त्वन्नेत्रभिप्रेत्याह । एवं मन्वेति ॥ ननु प्रथमे वाक्ये वेदस्य
वित्तत्वेन प्रामाण्यं स्थापितं तदवित्तत्वे तद्वाविरित्यत आह ।
निश्चेति । नेत्यादौ वेदे विश्लेष्यते । कल्पान्तो तर्हि वाग्देवा-
मित्यादिवाक्यान्निवृत्तत्वात् न वेदस्य गम्यते । अनादिनि-
घनानित्यादेशे सदातनत्वं तस्य निश्चीयते । न च ह्यतस्त्वादप्रा-
माण्यं प्रत्यक्षादौ अभिचारात् । न च यौतवेयत्वादनपेक्षहेत्व-
भावादप्रामाण्यं । बुद्धिपूर्वप्रतीतत्वाभावेन तत्सिद्धेः । न केचनत-
वाक्यसाहचर्यमनाधितार्थत्वादिति भावः । सिद्धे वेदस्य प्रामाण्ये

उ० व्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि-
निश्चितानि ॥ १० ॥

भा० पशुरेवमित्यस्यायमेवाध्यायशेषः । मन्त्रविवरणानि
व्याख्यानानि । एवमष्टविधब्राह्मणं । एवं मन्त्रब्राह्मण-
योरेव ग्रहणं नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभि-
व्यक्तिः पुरुषनिश्चासवत् । न च पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः ।
अतः प्रमाणं निरपेक्ष एव स्वार्थं । तस्माद्यत्तेजोक्तं
तत्तथैव प्रतिपत्तव्यं ॥ आत्मनः श्रेय इच्छद्भिर्मानं वा
कर्म्म वेति नामप्रकाशवशा हि रूपस्य विक्रियाव्यवस्था ।
नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्थाक्रियमा-
णयोः सखिसफेनवत्तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्व्वावस्थयोः
संसारत्वमिति । अतो नाम एव निश्चितत्वमुक्तं । तदच-
नेनैवेतरस्य निश्चितत्वसिद्धेः । अथवा सर्वस्य द्वैतजात-
स्याविद्याविषयत्वमुक्तं । ब्रह्म तं परादात् इदं सर्वं

भा० पश्चितमाह । तस्मादिति ॥ नामप्रपञ्चदृष्टिरेवात्रोपदिष्टा ।
न रूपप्रपञ्चदृष्टिः । सा चोपदेष्टव्या ॥ दृष्टिपूर्तेरन्यथानुपपत्तेरि-
त्याशङ्काह । नामेति ॥ यद्यपि नामतन्मा रूपदृष्टिरिति नाम-
दृष्टिवचनेन रूपदृष्टिरर्थादुक्ता तथापि सर्वसंसारदृष्टि-
र्मात्रा । नामरूपयोरेव संसारत्वे प्राक् तत्सृष्टेः संसारो न
स्यादित्याशङ्काह । नामरूपयोरिति ॥ सर्व्वावस्थयोर्थात्ताव-
स्थयोरिति भावत् । नामप्रपञ्चस्यैवात्र सर्गाक्तिमुपपादितामुप-
संहरति । इतीति ॥ अतः शब्दार्थं स्फुटयति । तदचनेनेति ॥
निश्चितत्वमुक्तिं विधान्तरेभावतारयति । अथ वेत्यादिना ।
मिथ्यात्वेऽपि प्रतिबिम्बवत् प्रामाण्यसम्भवात् उन्मत्तादिवाक्या-

उ० स यथा सर्वांसामपांऽसमुद्र एकायनमेवऽसर्वेषां
 षांऽस्पर्शीनां त्वगेकायनमेवऽसर्वेषां रसानां
 जिह्वैकायनमेवऽसर्वेषां गन्धानां नासिक एका-

भा० यद्यमात्मेति तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशङ्कते । तदाशङ्का-
 निवृत्त्यर्थमिदमुक्तं पुरुषनिष्ठासवदप्रयत्नोत्थितमात्ममाणं
 वेदो न यथाऽन्यो यन्थ इति ॥ १० ॥

किञ्चान्यत्र केवलं स्थित्युत्पत्तिकालधारेव प्रज्ञान-
 धनव्यतिरेकेणाभावाप्यगतो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षकाले च जल-
 बुद्बुदफेनादीनामिव सल्लिख्यतिरेकेणाभावः । एवमप्र-
 ज्ञानव्यतिरेकेण तत्कार्याणां नामरूपकर्षणां तस्मिन्नेव
 स्रोतमानानामभावः । तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञान-
 धनमेकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत आह । प्रत्यक्षप्रदर्शनाय
 वृष्टान्तः । स इति वृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सर्वासां
 नदीवापीतडागादिगतानामपां समुद्रोऽब्धिरेकायनमेक-

भा० नात्र भिन्नाज्ञानाधीनप्रबलजन्यत्वेनाभावत्वादेदस्य तदभावादि-
 वसाध्यभिचाराच्च नाप्रामाण्यमित्याह । तदाशङ्केति ॥ १० ॥

अन्यो यन्तो बुद्धादिप्रतीतः स्वर्गकामश्चैतत् वन्देदित्यादिः
 स यथा सर्वांसामपामित्यादि समनन्तरयत्नमुत्थापयति । किञ्चा-
 न्यदिति ॥ तदेव आकरोति । न केवलमिति ॥ प्रत्यक्षकाले च
 प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाप्यगतो ब्रह्मत्वमिति सम्बन्धः । उक्तमर्थं
 वृष्टान्तो न स्पष्टयति । जज्ञेति ॥ तथापि प्रज्ञानमेवैकमेव स्यान्न
 ब्रह्मेत्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ सत्त्वज्ञानादिवाक्याद्ब्रह्मब्रह्मन्मा-
 जत्वादित्यर्थः । यथोक्तं ब्रह्म चेत्प्रतिपत्तव्यं किमिति तर्हि स यथे-
 त्यादि वाच्यमित्याशङ्क्य तन्नेयत्वेन प्रकृतं दर्शयितुं वृष्टान्तवचनमे-

उ० यनमेवऽर्षेष्वाऽरूपाणाञ्चसुरेकायनमेवऽर्षेष्वाऽशब्दानाऽत्रोत्रमेकायनमेवऽर्षेष्वाऽसङ्कल्पानां मन एकायनमेवऽर्षेष्वासां विद्यानाऽ

भा० गमनमेकप्रलयोऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथाऽयमृष्टान्तः । एवं सर्षेष्वा स्पर्शनां मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वाधोरात्मभूतानां त्वगेकायनं त्वगिति त्वम्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रं तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषा आप इव समुद्रं तद्भूतिरेकेषाभावभूता भवन्ति । तथैव हि ते संख्यानमात्रा आसन् । तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं तत्कल्पवद्व्याप्तं मनः सङ्कल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे त्वम्विषय इव स्पर्शविशेषाः । प्रविष्टं तद्भूतिरेकेषाभावभूतं भवति । एवं मनोविषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्टः । तद्भू-

ष्या० तदित्याह । अत आह्वेति । प्रणीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः । एकस्यासौ प्रलयश्चेत्येकप्रलयः । तडागादिगतानामप्यं कुतः समुद्रे लयो न हि तासां तेन सङ्गतिरित्याशङ्क्याह । अविभागेति ॥ अत्र हि समुद्रशब्देन अत्रसामान्यमुच्यते तद्भूतिरेकेषु च अत्रविशेषाद्यामभावो विवक्षितः तेषां तत्साधनमात्रत्वात् अतश्चासामस्मिन्नविभागस्य प्राप्तिरिति समुद्रेऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः । पिच्छिलादीनामित्यादिशब्देनानुक्तस्पर्शविशेषाः सर्षे मृष्टान्ते । विषयाद्यामिन्द्रियकार्यत्वाभावात्कुतः स्पर्शानां त्वम्वि विषयः स्यादित्याशङ्क्याह ॥ त्वमित्येति ॥ स्पर्शविशेषाणां स्पर्शसामान्येऽन्तर्भावं प्रपञ्चयति । तस्मिन्निति । तथापि समस्तस्य जगतो ब्रह्मभूतिरेकेषाभावाद्ब्रह्मत्वमित्येतत्त्वयं प्रतिष्ठातमित्याशङ्क्य परम्यदया ब्रह्मवि सर्वप्रविषयं दर्शयितुं ब्रह्ममनुकामति । तथेति ॥ मनसि सति विषयविषयिभावस्य दर्शनादसति चादर्शनात्मनः स्पन्दितमात्रं विष-

उ० हृदयमेकायनमेवः सर्वेषां कर्मणाः हस्तावेकायनमेवः सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवः सर्वेषां विसर्गीणां पायुरेकायनमेवः सर्वे-

भा० तिरेकेणाभावभूतो भवति विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्मणि आप इव समद्रे प्रलीयते । एवं परम्पराक्रमेण शब्दादौ सह ग्राहकेण करणेन प्रलीने प्रज्ञानघने उपाध्यभावात् सैन्धवघनवत् प्रज्ञानघनमेकरसमन्तरमपारं निरन्तरं निरञ्जनं ब्रह्म व्यवतिष्ठते । तस्मादात्मैवैकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यं । तथा सर्वेषां गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नासिके घ्राणविषयसामान्यं । तथा सर्वेषां रसानां अविशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यं तथा रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुर्विषयसामान्यं । तथा ओचादिविषयसामान्यं पूर्ववत् । तथा ओचादिविषयसामान्यानां मनो-

ष्या० यजातमिति तस्य तद्विषयमात्रे प्रविष्टस्य तदतिरेकात्प्रामसत्त्वमित्यर्थः । सङ्ख्यस्याध्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनादध्यवसायात्मिकायाश्च बुद्धौ तद्विषयस्य पूर्ववदनुप्रवेशात्सङ्ख्यविकल्पात्मकमनस्यन्दिदं हैतस्य सङ्ख्यात्मके मनस्यन्तर्भावात्तस्य च सम्भनोविषयसामान्यस्य बुद्धिविषयसामान्ये प्रविष्टस्य तद्गततिरेकेष्यासत्त्वमित्वाह । एवमिति । सर्वं जगत् उत्तमं न्यायेन बुद्धिमात्रं भूत्वा तद्यच्छेयोन्त आत्मनीति श्रुत्वा ब्रह्मणि पर्यवस्यतीत्याह । विज्ञानमात्रमिति । ननु जगदिदं विधीयमानं शक्तिशेषमेव विधीयते । तत्त्वज्ञानादृते तस्य निःशेषनाशानाम्यथात् । तथा च कुतो ब्रह्मैकरसस्य प्रतिपत्तिरत आह । एवमिति । शक्तिशेषकयेऽपि तस्या दुर्गिरूपात्वादस्यैकरसस्य धीरविदडे-

उ० षामधूनां पादावेकायनमेवः सर्वेषां वेदानां
वागेकायनं ॥ ११ ॥

भा० विषयसामान्ये सङ्ख्ये मनेविषयसामान्यस्यापि बुद्धिविषय-
सामान्ये विज्ञानमात्रे विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन् प्रज्ञा-
नघने प्रलीयते । तथा कर्मेन्द्रियाणां विषया वदनादान-
गमनविसर्गानन्दविशेषास्तत्क्रियासामान्येष्वेव प्रविष्टा न
विभाज्या भवन्ति समुद्र इवाश्विविशेषास्तानि च सामा-
न्यानि प्राणमात्रं प्राणस्य प्रज्ञानमात्रं । एवं यो वै प्राणः सा
प्रज्ञाया वै प्रज्ञा स प्राण इति कौषीतकिनोऽधीयते ।
ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य तत्र
कोऽभिप्राय इति । वाढं । किन्तु विषयसमानजातीयं
करणं मन्यते अतिर्न तु जात्यन्तरं । विषयस्यैव स्वात्म-

शा० तिभावः । एकायनप्रक्रियातो सर्वमुपसंहरति । तस्मादिति ।
ब्राह्मणविषयसामान्यमित्यादावेकायनमिति सर्वत्र सम्बन्धः ।
कथं पुनरत्र प्रति पर्यायं ब्रह्मणि पर्यवसानं तत्राह । तथेति ।
यथा सर्वेषु पर्यायेषु ब्रह्मणि पर्यवसानं तथोच्यत इति यावत् ।
पूर्ववदिति त्वन्विषयसामान्यवदित्तर्यः सङ्ख्ये जय इति श्रेष्ठः ।
विज्ञानमात्र इत्यत्रापि तथैव । एवं सर्वेषां कर्मेन्द्रियामित्यादेरर्थ-
माह । तथा कर्मेन्द्रियाणामिति । क्रियासामान्यानां सूत्रात्म-
संस्थानभेदत्वमभ्युपेत्याह । तानि चेति । क्रियाज्ञानशक्त्यो-
श्चिदुपाधिभूतयोश्चिदभेदाभेदमभिप्रेत्य प्राशस्त्रेत्यादिना भाव्यं ।
तत्र तथोरन्योन्याभेदे मानमाह । यो वा इति । अतिमुखात्कर-
णयो न प्रतिभाति । स्वयञ्च व्याख्यायते । तत्र को हेतुरिति
एच्छति । नन्विति । अत्या करणलयस्यानुक्तत्वमप्रीकरोति । वाढ-
मिति । एष्टमभिप्रायं प्रकटयति । किन्विति । करणस्य विषय-

उ० स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानु-
विलीयेत नोहास्योद्गहणायैव स्यात्

भा० ग्राहकत्वेन संख्यानान्तरं करणं नाम । यथा रूपविशेष-
स्यैव संख्यानं प्रदीपः करणं सर्व्वरूपप्रकाशने । एवं सर्व्व-
विषयविशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन संखाना-
न्तराणि करणानि प्रदीपवः । तस्मान्न करणानां पृथक्-
प्रलये यत्नः कार्यो विषयसामान्यात्मकत्वादिषयप्रलयेनैव
प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति ॥ ११ ॥

तत्रेदं सर्व्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातं तत्र हेतुरभि-
हित आत्मसामान्यत्वमात्मजत्वमात्मप्रलयत्वञ्च । तस्माद्-
त्यन्तिस्त्रितिप्रलयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात्प्रज्ञानं
ब्रह्मैवात्मैवेदं सर्व्वमिति प्रतिज्ञातं यत्तत्तर्कतः साधितं
स्वाभाविकोऽयं प्रलय इति पौराणिका वदन्ति । यस्तु

भा० साजातं विदधेति । विषयस्यैवेति ॥ निमत्र प्रमादमित्याशङ्क्या-
नुमानं सूचयति । प्रदीपवदिति । चक्षुसौजसं रूपादिषु मध्ये
रूपस्यैव व्यञ्जकत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्वादीन्यनुमानानि शास्त्रप्रका-
शिकायामधिगन्तव्यानि । कदम्बानां विषयसाजातये फणितमाह ।
तस्मादिति ॥ पृथग्विषयप्रकयादिति शेषः । एकायनप्रक्रिया-
समाप्ताविति शब्दः ॥ ११ ॥

स यथा सैन्धवखिल्यादेः सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । तत्रेत्या-
दिना । पूर्व्वं सन्दर्भस्तत्रेत्युच्यते । प्रतिज्ञातेऽर्थे पूर्व्वोक्तं हेतु-
मनूय साध्यसिद्धिं फलं दर्शयति । तस्मादिति ॥ उक्तहेतुर्यथोक्तं
ब्रह्मैव सर्व्वमिदं जगदिति यत्प्रतिज्ञातमिदं सर्व्वं यदयमा-
त्मेति तत्पूर्वाक्तदृष्टान्तप्रबन्धरूपतर्कवशात्साधितमिति योजना ।

भा० बुद्धिपूर्वकः प्रलयो ब्रह्मविदां ब्रह्मविधानिमित्तोऽयमा-
त्यन्तिक इत्याचक्षते अविद्यानिरोधदारेण यो भवति
तदर्थोऽयं विशेषारम्भः । तत्र दृष्टान्त उपादीयते स यथेति ।
सैन्धवखिल्यः सिन्धोर्विकारः सैन्धवः सिन्धुशब्देनोदक-
मभिधीयते स्यन्दनासिन्धुशब्दं तद्विकारस्तत्र भवो वा
सैन्धवश्चासौ खिल्यश्चेति सैन्धवखिल्यः खिल एव खिल्यः
स्वार्थे यत्प्रत्ययः स्वार्थे उदके सिन्धौ स्वयैवौ प्रास्तः
प्रक्षिप्तः उदकमेव विलीयमानमनुविलीयेत । यत्तद्भौम-
तेजसःसम्पर्कात्काठिन्यप्राप्तिः । खिल्यस्य स्वयोनिसम्पर्का-
दपगच्छति । तदुदकस्य विलयनं तदनु सैन्धवखिल्यो विली-
यत इत्युच्यते तदेतदाह उदकमेवानुविलीयेतेति । न
ह नैवास्य खिल्यस्योद्गृहणायोद्भूत्य पूर्ववद्गृहणाय गृहीतुं
नैव समर्थः कश्चित्स्यात्सुनिपुणोऽपि । इव ब्रह्मोऽनर्थकः ।
यद्गृहणाय नैव समर्थः ॥

भा० उत्तरवाक्यस्य विषयपरिशेषार्थमुक्तप्रणये पौराणिकसम्पत्ति-
माह । साभाविक इति । कार्यार्थां प्रकृतावाप्तिरतत्वं साभाविक-
त्वं । प्रकृतान्तरेऽपि तेषां सम्पत्तिं सङ्गिरते । यस्त्विति । द्वितीय-
प्रणयमधिष्ठान्मन्तरयस्यभवतादयति । अविद्येति । तत्रेत्यान्ति-
कप्रणयोक्तिः ॥ उदकं विलीयमान मत्त्वयुक्तं । काठिन्यविषयेऽपि
तद्वयादन्ननादित्वात्प्रज्ञाह । यत इति । न हेति प्रतीकमादाय
व्याचष्टे । नैवेति ।

उ० यतो यतस्त्वादतीत लवणमेवैवं वा अर इदं
महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव ।

भा० कस्माद्यतो यतो यस्माद्यस्माद्देशान्तदुदकमाददीत
गृहीत्वा खादयेत्सवणाखादमेव तदुदकं न तु खिल्यभावो
यथायं दृष्टान्त एवमेव तु अरे मैत्रेयि इदं परमा-
त्माख्यं महद्भूतं यस्मान्महतो भूतादविद्यया परिच्छिन्ना
सती कार्यकरणोपाधिसम्बन्धात् खिल्यभावमापन्नासि
मर्त्या जन्ममरणान्नायागपिपासादिसंसारधर्मवत्यसि ना-
मरूपकार्यात्मिकामुष्यान्वयाहमिति । स खिल्यभावस्तव-
कार्यकरणभूतोपाधिसम्पर्कभ्रान्तिजनितो महति भूते
स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मन्यजरेऽमरेऽभये
शुद्धे सैन्धवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽनन्तेऽपारे निरन्तरे
ऽविद्याजनितभ्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेशितः । तस्मिन्प्रविष्टे

आ० अन्वयप्रदर्शनार्थं नैवेति पुनरुक्तं । महद्भूतमेकमद्वैतमित्युक्त-
रत्र सम्बन्धः । अस्त्यार्थस्य सर्वोपनिषत्प्रसिद्धत्वप्रदर्शनार्थो वैशब्दः ।
इदं महद्भूतमित्यत्रेदंशब्दार्थं विशदयति । यस्मादित्यादिना ।
तदिदं परमात्माख्यं महद्भूतमिति पूर्वेषु सम्बन्धः । खिल्यभा-
वापत्तिकार्यं ज्ञयति । मर्त्यत्वादिना ॥ कोऽसौ खिल्यभावोऽ-
भिप्रेतस्तत्राह । नामरूपेति ॥ कार्यकरणसङ्घाते तादात्म्याभिमा-
नद्वारा जात्यभिमानोऽत्र खिल्यभाव इति । इति शब्देनाभि-
मानो ज्ञयते । यथोक्ते खिल्यभावे सति कुतो भूतस्य महत्त्वमि-
त्याशङ्क्याह । स खिल्यभाव इति ॥ खिल्यभावः स्वशब्दार्थः ।
परस्य परिशुद्धत्वार्थमजरादिविशेषणानि । केन रूपेणैकरस्यं त-

भा० स्वयोनियस्ते खिल्यभावेऽविद्याकृते भेदभावे प्रणाशिते इद-
मेकमद्वैतं महद्भूतं महच्च तद्भूतञ्च महद्भूतं सर्वमहत्तर-
खान्तदाकाशादिकारणत्वाच्च भूतं त्रिष्वपि कालेषु स्वरू-
पाद्यभिचारात्सर्वदैव परं निष्पन्नमिति । चैकात्मिको
निष्ठाप्रत्ययः । अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची महच्च पार-
मार्थिकश्चेत्यर्थः । लौकिकन्तु यद्यपि महद्भवति स्वप्रमथा
कृतं हि महदादि पर्वतोपमं न परमार्थवस्तु । अतो विशि-
नष्टि इदञ्च महच्च तद्भूतश्चेति । अनन्तं नास्यान्तो विद्यत
इत्यनन्तं । कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विशिनष्ट्यपार-
मिति । विशिष्टिर्विज्ञानं विज्ञानञ्च तद्वनश्चेति विज्ञानघनः ।
घनशब्दे जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः । यथा सुवर्णघनोऽयोघन
इति । एव शब्देऽवधारणार्थः । गान्यज्जात्यन्तरमन्तरात्से
विद्यत इत्यर्थः ।

आ० दाह । प्रज्ञानेति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह । अनन्त इति । तस्य
सापेक्षत्वं वारयति । अपार इति । प्रतिभासमाने भेदे कथं
यथोक्तं तत्त्वमित्याशङ्क्याह । अविद्येति । भवतु यथोक्ते तत्त्वे
खिल्यभावस्य प्रवेशस्तथापि किं स्यादित्यत आह । तस्मिन्निति ।
महत्त्वं साधयति । सर्वेति । भूतत्वमुपपादयति । त्रिष्वपीति ।
महदित्युक्ते पारमार्थिकश्चेति विशेष्यं किमर्थमित्याशङ्क्याह ।
लौकिकमिति । जायत्काशीनं परिदृश्यमानं हि महदादि मह-
द्यद्यपि भवति तथापि स्वप्नप्रमायादिसमत्वात् तत्परमार्थवस्तु ।
न हि दृश्यं जडं इन्द्रजात्वादेर्विशिष्यतेऽतो लौकिकान्महतो
ब्रह्म व्यावर्त्तयितुं विशेष्यमित्यर्थः । आपेक्षिकं स्यादानन्त्य-
मिति शेषः ।

उ० एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति

भा० घदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखास-
न्यृक्तं । किं निमित्तोऽयं खिल्यभावः । आत्मनो जातो मृतः
सुखी दुःख्यश्च ममेत्येवमादिलक्षणोऽनेकसंसारधर्मोपद्रुत
इत्युच्यते । एतेभ्यो भूतेभ्यो चान्येतानि कार्यकरणविषया-
कारपरिणतानि नामरूपात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोप-
मानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य येषां विष-
यपर्यन्तानां प्रज्ञानघने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन
प्रविक्षापनमुक्तं नदीममुद्रवत् । एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्यः
सत्यशब्दवाच्येभ्यः समुत्थाय सैन्धवखिल्यवद्यथाऽद्भ्यः
सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बो यथा वा स्वच्छस्य स्फटिकखाल-
क्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभावः एवं । कार्यकरणभूतभू-
तोपाधिभ्यो विशेषात्मखिल्यभावेन सम्यगुत्थाय येभ्यो

आ० अवधारणरूपमर्थमेव स्फोरयति । नान्यदिति ॥ एतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थायेत्यादि समनन्तरवाक्यथावर्त्तमानाशङ्कामाह ।
यदिदमिति ॥ वस्तुतः सिद्धत्वे किं सिध्यति तदाह । संसारेति ॥
तर्हि तस्मिन्निमित्ताभावात् तस्य खिल्यत्वमिति मत्वाह । किं
निमित्त इति ॥ खिल्यभावमेव विशिनष्टि । जात इति ॥ अनेकः
संसाररूपो धर्मोऽश्रनायापिपासादिस्तेनोपद्रुतो दूषित इति
यावत् । खिल्यभावे निमित्तं दर्शयन्मुत्तरमाह । उच्यत इति । एत-
च्छब्दार्थं व्याकरोति । यानीति ॥ स्वच्छस्य परमात्मनः कार्यकरण-
विषयाकारेण परिणतानीति यावत् । तानि व्यवहारसिद्धयर्थं
विशिनष्टि । नामरूपात्मकानीति ॥ तेषामतिदुर्भक्तत्वं सूचयति ।
सलिलेति ॥ स्वच्छत्वे दृष्टान्तमाह । सलिलोपमस्येति ॥ तेषां प्रवक्ष्य-

उ० न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तोत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञ-
वल्क्यः ॥ १२ ॥

भा० भूतेभ्यो उचितज्ञानि यदा कार्यकरणविषयाकारप-
रिणतानि भूतान्यात्मनो विभेवात्मखिल्यहेतुभूतानि
शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदीसमुद्रवत्प्रविलापि-
तानि विनश्यन्ति सखिलफेनबुद्बुदादिवत् । तेषु विनश्यत्सु स
एष विभेवात्मखिल्यभावो विनश्यति । यथोदकालकका-
दिहेलपनये सूर्यचन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति
चन्द्रादिस्वरूपमेव परमार्थतो व्यवतिष्ठते । तद्वत्प्रज्ञानघनम-
ननमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते । न तत्र प्रेत्यविभेषसञ्ज्ञास्ति ।
कार्यकरणसङ्घातेभ्यो विमुक्तस्येति । एवमरे मैत्रेयि ब्रवीमि
नास्ति विभेषसञ्ज्ञेत्यहमसावमुख्य पुत्रो ममेदं क्षेत्रं धनं
सुखी दुःखीत्येवमादिसङ्घाऽविद्याकृतत्वान्तस्या अविद्या-

आ० त्वेऽपि प्रकृतत्वाभावे कथमेतच्छब्देन परामर्शः स्यादित्याशङ्क्याह ।
येषामिति । उक्तमेकाग्रप्रक्रियायामिति शेषः । ब्रह्मणि प्रधान-
घने भूतानां प्रणये दृष्टान्तमाह । नदीति । हेतौ पञ्चमीति दर्श-
यति । हेतुभूतेभ्य इति । पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे घनान्तसत्यशब्दवा-
च्यतया तेषां प्रकृतत्वमाह । सत्वेति । यथा सैन्धवः सन् खिल्यः
सिन्धोच्छेजःसम्बन्धमपेक्षोद्गच्छति तथा भूतेभ्यः खिल्यभावो
भवतीत्याह । सैन्धवेति । समुख्यानमेव विदुषोति । यथेत्यादिना ।
तान्येवेत्यादि व्याचष्टे । येभ्य इति । खिल्यहेतुभूतानि तत्र हेतुत्वेऽपि
तानीति यावत् । ब्रह्मविद्योत्पत्तौ हेतुमाह । शास्त्रेति । तस्फर्जं
सदृष्टान्तमाचष्टे । नदीवदिति । यथा सज्जिजे फेनादयो । वनश्यन्ति
तथा तेषु भूतेषु विनश्यत्सु सत्सु च न पञ्चात्मखिल्यभावो नश्यती-

उ० सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन् प्रेत्य-

भा० याश्च ब्रह्मविद्यया निरन्वयतो नाशित्वात्कुतो विशेषस-
ञ्ज्ञासम्भवो ब्रह्मविदस्यैतन्वस्वभावस्थितस्य शरीरावस्थित-
स्यापि विशेषसञ्ज्ञा नोपपद्यते किं पुनः कार्यकरणविमुक्तस्य
सर्व्वत इति ह उवाच उक्तवान् किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्यै
भार्यायै याञ्चवल्क्यः ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता सा ह किल उवाच उक्तवती मैत्रेयी
अत्रैवैतस्मिन्नैवैकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्मावत्त्वमाच-
क्षाणेन भगवता मम मोहः कृतस्तदाह अत्रैव मा भगवान्
पूजावानमूमुहन् मोहं कृतवान् । कथं तेन विरुद्धधर्मावत्त्व-
मुक्तमित्युच्यते पूर्व्वविज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य
सञ्ज्ञास्तीति कथं विज्ञानघन एव कथं वा न प्रेत्यसञ्ज्ञा-
स्तीति न श्लुष्णः शीतस्वाग्निरेवैकौ भवत्यतो मूढोऽस्यच

भा० त्याह । सखिलेति । किं पुनर्भूतानां खिल्यभावस्य च विनाशे सत्य-
वशिष्यते तत्राह । यथेति । तत्रेति कैवल्योक्तिः । उक्तमेव
वाक्यार्थं स्पष्टयति । नास्तीति । ब्रह्मविदोऽशरीरस्य विशेष-
सञ्ज्ञाभावं कैमुतिकन्यायेन कथयति । शरीरावस्थितस्येति ।
सुषुप्तस्येति यावत् । सर्व्वतो मुक्तस्येति शेषः ॥ १२ ॥

उक्तं परमार्थदर्शनमेव व्यक्तीकर्तुं चोदयति । एवमिति ।
तेन याञ्चवल्क्येनेति यावत् । इति वदता विरुद्धधर्मावत्त्वमुक्त-
निमित्तशेषः । एवं वदन्तोऽपि कुतो विरुद्धधर्मावत्त्वमाह ।
कथमिति । एकस्यैव विज्ञानघनत्वे सञ्ज्ञाराहित्ये च कुतो विरु-
द्धधीरित्याशङ्काह । नहीति । विरोधबुद्धिफलमाह । अत
इति । अत्रेत्युक्तविषयपरामर्शः । न वा इति प्रतीकं गृहीत्वा
व्याकरोति । अरे इति ॥ मोहनवाक्यं त्रयीत्वेव भवामिति शङ्कते ।

उ० सञ्ज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं
मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

भा० स होवाच याज्ञवल्क्यो न वै अरे मैत्रेयि अहं मोहं
ब्रवीमि मोहनं वाक्यं न ब्रवीमीत्यर्थः । ननु कथं विरुद्ध-
धर्मत्वमवचो विज्ञानघनं सञ्ज्ञाभावञ्च नमयेदमेकस्मिन्ध-
र्मीणि अभिहितं त्वयैवेदं विरुद्धधर्मत्वेन एकं वस्तु परि-
गृहीतं भ्रान्त्या न तु मयोक्तं । मया त्विदमुक्तं यस्तु अवि-
द्याप्रत्युपस्थापितः कार्यकरणमन्वन्ध्यात्मनः खिद्यभाव-
स्तस्मिन् विद्यया नाशिते तन्निमित्ताविशेषसञ्ज्ञाशरीरा-
दिसम्बन्धिनि अन्यत्वदर्शनलक्षणा सा कार्यकरणसङ्घातो-
पाधौ प्रविस्थापिते नश्यति हेत्वभावात् । उदकाद्याधार-
नाशादिवच्चन्द्रादिप्रतिबिम्बः तन्निमित्तस्य प्रकाशादिर्न
पुनः परमार्थचन्द्रादित्यस्वरूपानाशवदसंसारि ब्रह्मस्वरू-
पस्य विज्ञानघनस्य नाशः तद्विज्ञानघन इत्युक्तं स आत्मा
सर्वस्य जगतः परमार्थतो भूतनाशात् विनाशी । विनाशी
त्वविद्याकृतखिद्यभावो वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति

आ० नन्विति ॥ समाधत्ते । न मयेति ॥ कथं तर्हि ममैकस्मिन्नेव वस्तुनि
विरुद्धधर्मवत्त्वबुद्धिरित्याशङ्क्याह । त्वयैवेति ॥ त्वया तर्हि किमु-
क्तमिति तत्राह । मया त्विति ॥ खिद्यभावस्य विनाशे प्रत्यगात्मक-
यमेव विनश्यतीत्याशङ्क्याह । न पुनरिति ॥ ब्रह्मस्वरूपस्यानाशे
विज्ञानघनस्य किमायातमित्याशयेनाह । तदिति ॥ विज्ञानघनस्य
प्रत्युक्तत्वं दर्शयति । आत्मेति ॥ कथं तर्हि तान्येवानुविनश्यतीति
तत्राह । भूतनाशेति ॥ खिद्यभावस्याविद्याकृतत्वे प्रमाद्यभाह ।

उ० यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं
शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर

भा० श्रुत्यन्तरात् । अथन्तु पारमार्थिकोऽविनाशी वा अरे अय-
मात्मा अतोऽलं पर्याप्तं वै अरे इदं महद्भूतं अनन्तमपारं
यथा व्याख्यातं विज्ञानाय विज्ञातुं न हि विज्ञातुर्विज्ञाते-
विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति हि वक्ष्यति ॥ १३ ॥

कथं तर्हि प्रेत्यसञ्ज्ञा नास्तीत्युच्यते शृणु । यत्र यस्मिन्न-
विद्याकल्पिते कार्यकरणसङ्घातोपाधिजनिते विशेषात्मनि
खिल्यभावे हि यस्माद्द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि
द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वन्तरमात्मन उपलक्ष्यते । ननु द्वैते-
नोपमीयमानत्वात् द्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति न । वाचार-
भाषं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरादेकमेवाद्वितीय-

आ० वाचारम्भमिति ॥ खिल्यभाववत्परमात्मनोऽपि नाशित्वं
स्यादिति चेन्नैत्याह । अयन्त्विति ॥ पारमार्थिकत्वे प्रमाद्यमाह ।
अविनाशीति ॥ अविनाशित्वं कथमाह । अत इति ॥ पर्याप्तं
विज्ञातुमिति सम्बन्धः । इदमित्यादिपदानां गतार्थत्वाद्दयाख्येयत्वं
सूचयति । यथेति ॥ विज्ञानघन एवेत्यत्र वाक्यशेषं प्रमाद्य-
यति । न हीति ॥ १३ ॥

आत्मनो विज्ञानघनत्वं प्रामाणिकं चेत्तर्हि निषेधवाक्यमयुक्त-
मिति शङ्कते । कथमिति ॥ अविद्याकृतविशेषविज्ञानाभावाभि-
प्रायेण निषेधवाक्योपपत्तिरित्युत्तरमाह । इदमिति ॥ यस्मिन्-
कल्पिते खिल्यभावे सति यस्माद्यथोक्ते ब्रह्मणि द्वैतमिव द्वैतमुप-
लक्ष्यते । तस्मात्तस्मिन्त्वतीतर इतरं जिघ्रतीति सम्बन्धः । द्वैतमि-

उ० इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् ।

भा० मात्मैवेदं सर्वमिति च । तत्र च यस्माद्धैतमिव तस्मादे-
वेतरोऽसौ परमात्मनः खिल्यभूत आत्मा परमार्थचन्द्रा-
देरिवोदकचन्द्रादिप्रतिबिम्बो द्रष्टा इतरेण चक्षुरादि-
करणेनेतरत् द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति इतर इतरमिति
कारकप्रदर्शनार्थं पश्यतीति क्रियाफलयोरभिधानं । यथा
छिन्नस्तीति यद्योद्यम्योद्यम्य निपातनं क्लेशस्य च द्वैधीभावस्य च
उभयं छिन्नस्तीत्येकेनैव शब्देनाभिधीयते क्रियावसानत्वात्
फला । क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्थानुपलभात् । इतरो

षा० वेद्युक्तमनूद्य व्याचष्टे । भिन्नमिवेति ॥ इवशब्दस्योपमार्थमुपेत्य
शङ्कते । नन्विति ॥ हैतेन हैतस्योपमीयमानत्वादृष्टान्तस्य दार्ष्टान्ति-
कस्य च तस्य वस्तुत्वं स्यादुपमानोपमेययोश्चन्द्रमुखयोर्वस्तुत्वोपल-
म्भादित्यर्थः । हैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववादिश्रुतिविरोधान्न तस्य सत्य-
तेति परिहरति । वाच्यारंभमिति ॥ तत्र तस्मिन् खिल्यभावे
सतीति यावत् खप्रादिहैतमिव जागरितेऽपि तद्द्वैतं यस्मादाजल्पते
तस्मात्परमात्मनः सकाशादितरो ऽसावात्मा खिल्यभूतो ऽपरमा-
र्थतः सन्नितरं जिघ्रतीति योजना । परस्मादितरस्मिन्नात्मन्यप-
रमार्थं खिल्यभूते दृष्टान्तमाह । चन्द्रादेरिवेति ॥ इतरशब्दमनूद्य
तस्यार्थमाह । द्रष्टेति ॥ अविद्यादशायां सर्वाण्यपि कारकाणि
सन्ति कर्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकोपलक्ष्यत्वादित्याह । इत-
रेति ॥ क्रियाफलयोरैकशब्दत्वे दृष्टान्तं विवक्ष्येति । यथेति ॥ दृष्टा-
न्तेऽपि विप्रतिपत्तिमाशङ्क्यान्तरोक्तं हेतुमेव स्पष्टयति । क्रियेति ॥

उ० येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्

भा० घ्राता इतरेण घ्राणेनेतरं घ्रातव्यं जिघ्रति तथा सर्वं पूर्वव-
द्विजानाति इयमविद्यावदवस्था । यत्र तु ब्रह्मविद्यया अवि-
द्यानाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावो यत्र
वै अंश ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविश्यापितं
आत्मैव संवृत्तं यत्रैवमात्मैवाभूत्तत्र केन करणेन कं
द्रष्टव्यं कः पश्येत्तथा जिघ्रेद्विजानीयात् ॥

सर्वत्र हि कारकसाध्या क्रिया । अतः कारकाभावेऽनुप-
पत्तिः क्रियायाः । क्रियाभावे च फलाभावः । तस्मादविद्या-
यामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः ।
आत्मत्वादेव सर्वस्य नात्मव्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं

आ० अतश्च जिघ्रतोऽपि क्रियाफलयोरेकशब्दत्वमविवक्ष्यमिति
शेषः । उत्तरवाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरेष्वतिदिशति । इतर इति ॥
तद्येतरो द्रष्टा नरेण चक्षुषोऽन्ते द्रष्टव्यं प्रपश्यतीत्यादि द्रष्टव्यमिति
शेषः । उत्तरेष्वपि वाक्येषु पूर्ववाक्यवत्कार्त्तकर्मनिर्देशस्य सर्व-
कारकोपलक्ष्यत्वं क्रियापदस्य च क्रिया । तत्पलाभिधायित्वं तुल्य-
मित्याह । सर्वमिति ॥ यत्र हीत्यादि वाक्यार्थमुपसंहरति । इय-
मिति ॥ अत्र वा अस्त्येत्यादि वाक्यस्य तात्पर्यमाह । यत्र त्विति ॥
उक्तोऽर्थे वाक्यान्तराणि व्याचष्टे । यत्रेति ॥ तमेवार्थं सङ्गिपति ।
यत्रैवमिति ॥ सर्वं कर्तृकारणादीति शेषः । तत्केनेत्यादि व्याक-
रोति । तत्रेति ॥

किं शब्दस्याक्षेपार्थं कथयति । सर्वत्र हीति ॥ ब्रह्मविदोऽपि
कारकद्वारा क्रियादि स्वीक्रियतामित्याशङ्क्याह । आत्मत्वादिति ॥
सर्वस्यात्मत्वासिद्धिमाशङ्क्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या समा-
धत्ते । न चेति ॥ कथं तर्हि सर्वमात्मव्यतिरेकेण भातीत्या-

उ० विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥
चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

भा० वासि। न चानात्मा सर्वसर्वमात्मैव भवतिकल्पित्। तस्मादविद्ययैवानात्मत्वं परिकल्पितं न तु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किञ्चित्तस्मात्परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिरतोविरोधाद्ब्रह्मविदःक्रियाणां तत्साधनानाञ्चात्यन्तमेव निवृत्तिः। केन कमिति चेपाथं वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिर्दर्शनार्थं। न केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तेः। केनचित् किञ्चित्कश्चित्कथञ्चिन्न पश्येदेवेत्यर्थः। यत्राप्यविद्यावस्थायामन्योऽन्यं पश्यति तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् येन विजानाति तस्य करणस्य विज्ञेये विनि-

शा० ब्रह्माह। तस्मादिति ॥ भेदभानस्याविद्याकृतत्वे फलितमाह। तस्मात्परमार्थेति ॥ तज्ज्ञेयोरज्ञानस्यापनीतत्वादिति शेषः ॥ एकत्वप्रत्ययादज्ञाननिवृत्तिद्वारा क्रियादिप्रत्यये निवृत्तेऽपि क्रियादिस्यान्नेत्याह। अत इति। करणप्रमाथयोरभावे कार्यस्य विवृद्धत्वादिति यावत् ॥ ननु किंशब्दे प्रप्रार्थे प्रतीयमाने कथं क्रियातत्साधनयोरत्यन्तनिवृत्तिर्विदुषो विवक्ष्यते तत्राह। केनेति। किं शब्दस्य प्रागेवाक्षेपार्थत्वमुक्तं तत्राक्षेपार्थवचो विदुषः सर्वप्रकारक्रियाकारकाद्यसम्भवप्रदर्शनार्थमित्यन्तमेव क्रियानिवृत्तिर्विदुषो युक्त्यर्थः ॥ सर्वप्रकारानुपपत्तिमेवाभिगमयति। केनचिदिति ॥ कैवल्यावस्थामास्थाय सञ्ज्ञाभाववचनमित्युक्त्वा तत्रैव किं पुनर्न्यायं वक्तुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्वमाह। यत्रापिति ॥ येन कूटस्थबोधेन ज्ञातो लोकः सर्वं जानाति तं साक्षिणं केन करणेन को वा ज्ञाता जानीयादित्यत्र हेतुमाह।

भा० युक्तत्वात् ज्ञातुश्च ज्ञेये एव हि जिज्ञासा नात्मनि । न चा-
ग्नेरिवात्मात्मनो विषयो न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते ।
तस्माद्येनेदं सर्व्वं विजानाति तं विज्ञातारं केन करणेन को
वान्यो विजानीयाद्यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्म-
विदो विज्ञातैव केवलो द्वयोर्वर्त्तते तं विज्ञातारमरे केन
विजानीयादिति ॥ १४ ॥ चतुर्थस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

यत्केवलं कर्म्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनं तद्वक्तव्यमिति मैत्रे-
यिब्राह्मणमारब्धं । तच्चात्मज्ञानं सर्व्वसद्द्यासाङ्गविशिष्टं ।
आत्मनि च विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं भवति । आत्मा
च प्रियः सर्व्वस्मात्तस्मादात्मा द्रष्टव्यः स च श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च । दर्शनप्रकारा उक्ता-

आ० येनेति । येन चक्षुरादिना जोको जानाति तस्य विषययद्दृष्टे-
नैवोपक्षीयत्वान्न साक्षिणि प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ आत्मनः सन्दिग्धभा-
वत्वाच्च प्रमेयत्वासिद्धिरित्याह । ज्ञातुश्चेति । जिज्ञात्मा खेनैव
ज्ञायते ज्ञानन्तरेण वा नाद्य इत्याह । न चेति ॥ न द्वितीय
इत्याह । न चाविषय इति । ज्ञानन्तरस्याभावात्तस्य विषयोऽय-
मात्मा कुतस्तेन ज्ञातुं शक्यते । न हि ज्ञानन्तरमस्ति नान्यतोऽस्ति
द्रष्टेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ आत्मनि प्रमादप्रमाद्योरभावे ज्ञानावि-
षयत्वं कथ्यतीत्याह । तस्मादिति ॥ विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यार्थं
प्रपञ्चयति । यदा त्विति । तदेवं स्वरूपापेक्षं विज्ञानघनत्वं ।
विशेषविशेषविज्ञानापेक्षं तु सञ्ज्ञाभाववचनमित्यविरोध
इति ॥ १४ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

पूर्व्वान्तरब्राह्मणयोः सकृत्तिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । यत्केवल-
मिति ॥ कैवल्यं व्याचष्टे । कर्म्मैति । निरपेक्षमिति तच्चात्मज्ञा-
नमुक्तमिति सम्बन्धः । ततो निराकाङ्क्षत्वं सिद्धमिति चकारार्थः ॥
आत्मज्ञानं सञ्ज्ञासिनामेवेति नियन्तुं विशिनष्टि । सर्व्वैति ॥ ननु

भा० सूत्र च श्रोतव्य आचार्यागमाभ्यां । मन्तव्यस्तर्कतस्तत्र
 तर्कश्च उक्त आत्मैवेदं सर्व्वमिति । प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनं
 आत्मैकसामान्यत्वमात्मैकोद्भवत्वमात्मैकप्रस्यत्वञ्च । त-
 चायं हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्यते आत्मैकसामान्योद्भवप्रस-
 यास्यस्तदा शङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्वाङ्मणमारभ्यते । यस्मा-
 त्परस्यरोपकार्योपकारकभूतं जगत्सर्व्वं पृथिव्यादि यच्च
 लोके परस्यरोपकार्योपकारकभूतं तदेककारणपूर्व्वकमे-
 कसामान्यात्मकमेकप्रस्यं च दृष्टं । तस्मादिदमपि पृथि-
 व्यादिसत्त्वं जगत्परस्यरकार्यकारणत्वात् तथाभूतं
 भवितुमर्हति । एष द्वैतौऽस्मिन्प्राज्ञे प्रकाशतेऽथवा
 आत्मैवेदं सर्व्वमिति प्रतिज्ञातस्यात्मोत्पत्तिस्थितिस्यत्वं

आ० कुतस्ततो नैराकाङ्क्षं सत्यपि तस्मिन्निश्चयान्तरसम्भवादत् आह ।
 आत्मनि चेति ॥ न वा अदे पत्युदित्यादावुक्तं स्मारयति । आत्मा
 चेति ॥ तस्य निरतिशयप्रेमास्यदत्त्वेन परमानन्दत्वे फलितमाह ।
 तस्मादिति ॥ स चेद्दर्शनार्हस्तर्हि तद्दर्शने कानि साधनानीत्या-
 शङ्काह । स चेति ॥ दर्शनप्रकारा दर्शनस्योपायप्रभेदाः ॥ अवय-
 मगनयोः स्वरूपे विशेषं दर्शयति । तत्रेति ॥ कोऽसौ तर्को येन
 आत्मा मन्तव्यो भवति तत्राह । तत्र चेति ॥ दुन्दुभ्यादियत्र्यः सप्त-
 म्यर्थः । उक्तमेव तर्कं सङ्गृह्णाति । आत्मैवेदमिति ॥ प्रधानादिवा-
 दमादाय हेत्वसिद्धिशङ्कायां तन्निराकरणार्थमिदम्प्राज्ञमिति
 सङ्गतिं सङ्गिरते । तत्रायमिति ॥ कथं हेत्वसिद्धिशङ्काद्विद्यते
 तत्राह । यस्मादिति । तस्मान्तथा भूतं भवितुमर्हतीति उत्तरत्र-
 सम्बन्धः ॥ अन्योऽन्योपकार्योपकारकभूतं जगदेकघैतन्यानुविद्ध-
 मेकप्रकृतिकक्षेत्रत्र व्याप्तिमाह । यच्चेति । दृष्टं स्वप्नादिति शेषः ॥
 दृष्टान्ते सिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । तस्मादिति । तच्छ-
 व्दार्थं स्पष्टयति । परस्यरेति ॥ तथाभूतमित्येककारणपूर्व्वकत्वा-

भा० हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्वार्थस्य निगमनं क्रियते। तथाहि नैयायिकैरुक्तं हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति। अन्यैर्व्याख्यातं आदुन्दुभिदृष्टान्ताङ्गोक्तव्यार्थं आगमवचनं प्राक्पुत्रब्राह्मणात्मन्तव्यार्थमुपपत्तिप्रदर्शनेन। मधुब्राह्मणेन तु निदिध्यासनविधिरुच्यत इति। सर्वथापि तु यथागमेनावधारितं तर्कतस्तथैव मन्तव्यं। यथा तर्कतो मतस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्य तथैव निदिध्यासनं क्रियत इति पृथङ्निदिध्यासनविधिरनर्थक एव। तस्मान्पृथक्प्रकरणविभागोऽनर्थक

आ० दिति गृह्यते ॥ विमतमेव कारणकं परस्परौपकार्यौपकारकभूतत्वात्सप्रवदित्वयुक्तं हेत्वसिद्धेः। न हि सर्वं जगत्परस्परौपकार्यौपकारकभूतमित्याशङ्क्याह। एष हीति ॥ हेत्वसिद्धिश्चर्चापरिहर्तुं ब्राह्मणमिति सङ्गतिमुक्त्वा प्रकारान्तरेण तामाह। अथ वेति ॥ प्रतिज्ञा हेतुक्रमेणोक्त्वा हेतुसहितस्य प्रतिज्ञार्थस्य पुनर्वचनं निगमनं इत्यत्र तार्किकसम्प्रतिमाह। तथा हीति ॥ भर्तृप्रपञ्चानां ब्राह्मणारम्भप्रकारमनुवदति। अन्यैरिति। द्रष्टव्यादिवाक्यादारभ्य दुन्दुभिदृष्टान्तादागमवचनं श्रोतव्य इत्युक्त-अवयवनिरूपणार्थं ॥ दुन्दुभिदृष्टान्तादारभ्य मधुब्राह्मणात्मगुप-पत्तिप्रदर्शनेन मन्तव्य इत्युक्तं मनननिरूपणार्थमागमवचनं। निदिध्यासनं व्याख्यातुं पुनरेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ एतदूचयति। सर्वथापीति। श्रवणादेर्विधेयत्वेऽपीति यावत्। अन्यव्यतिरेकाभ्यां श्रवणे प्रवृत्तस्य तत्तौष्ण्ये सत्यर्थज्ञानं मननं न विधिमपेक्षते। यथा तर्कतो मतं तत्त्वं तथा तर्कस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्योभयसामर्थ्यादेव निदिध्यासनसिद्धौ तदपि विध्यनपेक्षितमेवेत्यर्थः ॥ अथाद्यां विध्यनपेक्षितत्वे फलितमाह। तस्मादिति। इति पर-कीयव्याख्यानमयुक्तमिति शेषः ॥ सिद्धान्तेऽपि श्रवणादिविध्युप-

उ० इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै
सर्वाणि भूतानि मधु यज्ञायमस्यां पृथिव्यां तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यज्ञायमध्यात्मं शारीर-

भा० इत्यस्मदभिप्रायः । अरणमनननिदिध्यासनानामिति ।

सर्वथापि त्वध्यायद्वयस्यार्थोऽस्मिन्ब्राह्मण उपसंहरियते ॥

इयं पृथिवी प्रसिद्धा सर्वेषां भूतानां मधु सर्वेषां
ब्रह्मादिस्वप्नपर्यन्तानां भूतानां प्राणिनां मधुकार्यं
मध्विव मधु । यद्येको मध्वूपोऽनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्त्तित
एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्त्तिता तथा सर्वाणि भूतानि
पृथिव्यै पृथिव्या अस्या मधुकार्यं । किञ्च यस्यायं पुरुषो
ऽस्यां पृथिव्यां तेजोमयस्त्रिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयो
ऽमरणधर्मा पुरुषो यज्ञायमध्यात्मं शारीरः शरीरे भवः
पूर्ववत्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः स च लिङ्गाभिमानी स
च सर्वेषां भूतानामुपकाराकरणत्वेन मधु सर्वाणि च

आ० गमात्कथं परकीयं प्रस्थानं प्रत्याख्यातमित्याशङ्क्याह । सर्व-
थापि त्विति । तद्विध्युपगमेऽपीति यावत् ॥

एवं सङ्गतिं ब्राह्मणस्योक्ता तदक्षराणि व्याकरोति । इयमित्या-
दिना ॥ यदुक्तं मध्विव मध्विति तद्विदुषोति । यद्येति ॥ न केवल-
मुक्तं मधुद्वयमेव किन्तु मध्वन्तरक्षास्तीत्याह । किञ्चेति ॥ पुरुषश-
ब्दस्य क्षेत्रविषयत्वं वारयति । स चेति ॥ तस्य पृथिवीवन्मधुत्वमाह ।
स च सर्वेषामिति ॥ सर्वेषाञ्च भूतानां तं प्रति मधुत्वं दर्शयति ।
सर्वाणि चेति ॥ नन्वादमेव मधुद्वयं अतममृतन्तु मधुद्वयमशक्यं
कल्पयितुं कल्पकाभावादत आह । च शब्देति ॥ प्रथमपर्यायार्थमु-
पसंहरति । एवमिति । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः

उ० स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-
दममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ १ ॥

भा० भूतान्यस्य मधु । च ब्रह्मसामर्थ्यात् । एवमेतच्चतुष्टयं तावदेकं
सर्वभूतकार्यं । सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यं । अतोऽस्यैकका-
रणपूर्वकता यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्जातं तदेवैकं पर-
मार्थतो ब्रह्मेतरत्कार्यं वाचारम्भणं विकारो नामधेय-
मात्रमित्येष मधुपर्यायाणां सर्वेषामर्थः सङ्गेषतः । अयमेव
स योऽयं प्रतिज्ञात इदं सर्वं यदयमात्मेति इदममृतं
यन्नैत्रेय्य अमृतत्वसाधनमुक्तमात्मविज्ञानमिदं तदमृत-
मिदं ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्रवाणि ज्ञपयिष्यामीत्यध्यायादौ
प्रकृतं यद्विषया च विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते इदं सर्वं ।
यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति ॥ १ ॥

आ० शारीरश्चेति चतुष्टयमेकं मध्विति शेषः ॥ मधुशब्दार्थमाह ।
सर्वेति । अस्येति एषिय्यादेरिति यावत् । परस्परमुपकार्योपका-
रकभावे फलितमाह । अत इति । अस्येति सर्वं जगदुच्यते ॥
उक्तञ्च यस्मात्परस्परौपकार्योपकारकभूतमित्यादि भवत्वनेन
न्यायेन मधुपर्यायेषु सर्वेषु कारव्योपदेशो ब्रह्मोपदेशस्तु कथ-
मित्याशङ्क्याह । यस्मादिति । स प्रकृत आत्मैवायं चतुर्ब्रह्मो
भेद इति योजना । इदमिति चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानविषयं ज्ञानं
पराम्भति । इदं ब्रह्मेति ॥ अत्र चतुष्टयाधिष्ठानमिदं शब्दार्थः ॥
दृतीये च तस्य प्रकृतत्वं दर्शयति । यद्विषयेति । इदं सर्वमित्यत्र
ब्रह्मज्ञानमित्युक्तं । सर्वं सर्वान्विसाधनमिति यावत् ॥ तदेव
स्पष्टयति । यस्मादिति ॥ १ ॥

उ० इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपांश्च
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयो
 ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मश्च रेतसस्तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-
 तमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां
 भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
 यमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
 मध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
 मेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ ३ ॥
 अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि
 भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृत-

भा० तथा आपो अध्यात्मं रेतस्वपां विशेषतोऽवस्थानं ॥ २ ॥
 तथाग्निर्वाच्यग्नेर्विशेषतोऽवस्थानं ॥ ३ ॥ तथा वाय्वध्यात्मं
 प्राणो भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वं । तदन्त-

भा० यथा पृथिवी मधुत्वेन व्याख्याता तथान्येऽपि व्याख्येया
 इत्याह । तथेति । रेतस इति विशेषणस्यार्थमाह । अध्यात्म-
 मिति । आपो रेतो भूत्वा शिन्नं प्रविशन्निति हि श्रुत्वन्तरं ॥ २ ॥
 पृथिव्यामधु चोक्तन्यायमभावतिदिशति । तथेति ॥ वाङ्मय इत्य-
 स्थार्थमाह । वाचीति । अग्निर्व्याग्भूत्वा भुखं प्राविशदिति हि
 श्रूयते ॥ ३ ॥ अत्रावुक्तन्यायं वायौ योजयति । तथेति ॥ वायुः प्राणो
 भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुत्वन्तरमाश्रित्याह । अध्यात्म
 मिति ॥ पृथिव्यादि तदन्तर्वर्तिनाश्च पुरुषाद्यामेकवाच्योपात्ताना-
 मेकत्वर्यं मधुत्वमिति शब्दां परिहरन्नवान्तरविभागमाह ।

उ० मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वं ॥ ४ ॥ अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां
मध्वस्यादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद-
ममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशां
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं श्रौत्रः

भा० र्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मधुत्वं । तथा-
चोक्तं । तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निरिति ॥
४ ॥ तथादित्यो मधु चक्षुरध्यात्मं ॥ ५ ॥

तथा दिशो मधु दिशां यद्यपि श्रौत्रमध्यात्मं तथापि
शब्दप्रतिश्रवणवेलाद्यान्तु विशेषतः सन्निहितो भवति इत्य-

आ० भूतानामिति ॥ पृथिव्यादीनां कार्यत्वं तेजोमयादीनां करणत्व-
मित्यत्र सप्ताङ्गाधिकारसम्भतिमाह । तथा चोक्तमिति ॥ ४ ॥ यद्य-
थादित्यस्य तृतीये भूतेऽन्तर्भवति तथापि देवताभेदमाश्रित्याप्राबुक्त-
न्यायं तस्मिन्नितिदिशति । तथेति ॥ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी
प्राविशदिति श्रुतिमाश्रित्याह चक्षुरिति ॥ ५ ॥

आदित्यगतं न्यायं दिक्षु सम्पादयति । तथेति । दिशः श्रौत्रं
भूत्वा कर्षां प्राविशन्निति श्रुतेः श्रौत्रमेव दिशामध्यात्मं तथा-

उ० प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ ६ ॥ अयं
चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यन्नायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यन्नायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृ-
तमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वं ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां
मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यन्नाय-
मस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यन्नाय-
मध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ ८ ॥
अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तन-
यित्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यन्नायमस्मिन् स्तन-

भा० आत्मा । प्रातिश्रुत्कः प्रतिश्रुत्कार्या प्रतिश्रवणवेलायां भवः
प्रातिश्रुत्कः ॥ ६ ॥ तथा चन्द्रः अध्यात्मं मानसः ॥ ७ ॥
तथा विद्युत्त्वक् तेजसि भवसौजसोऽध्यात्मं ॥ ८ ॥ तथा

भा० आध्यात्मं ओन्नमित्वेव ब्रह्मणे कथं प्रातिश्रुत्क इति विशेषतः
मित्वाशङ्क्याह । दिशामिति ॥ तथापीत्यस्मिन्नर्थे तुशब्दः ॥ ६ ॥
दिक्षु व्यवस्थितन्यायं चन्द्रे दर्शयति । तथेति ॥ चन्द्रमा मनो भूत्वा
हृदयं प्राविशदिति अतिमनुष्यत्वाह । अध्यात्ममिति ॥ ७ ॥
चन्द्रवदिद्युतोऽपि मधुत्वमाह । तथेति ॥ अध्यात्मं तैजस इत्य-
स्यार्थमाह । त्वगिति ॥ ८ ॥ पर्जन्योऽपि विद्युदादिवत्सर्वेषां

उ० यित्तौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः
 शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
 मेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदः सर्वं
 ॥ ९ ॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याका-
 शस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः हृद्या-
 काशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-
 यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदः सर्वं ॥ १० ॥

भा० सानयित्तुः शब्दे भवः शाब्दोऽध्यात्मं यद्यपि तथापि स्वरे
 विशेषतो भवतीति सौवरो अध्यात्मं ॥ ९ ॥ तथाकाशो
 अध्यात्मं हृद्याकाशो हृदयः आकाशान्ताः पृथिव्यादयो
 भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसङ्घातात्मान उपकु-
 र्वन्तो मधु भवन्ति प्रति शरीरिणमित्युक्तं । येन ते प्रयुक्ताः
 शरीरिभिः सम्बध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वत्त्वमि-
 तीदमारभ्यते ॥ १० ॥

भा० भूतानां मधु भवतीत्याह । तद्येति ॥ अध्यात्मं शाब्द इत्यस्यार्थ-
 माह । शब्दे भव इति । यद्यप्यध्यात्मं शब्दे भव इति शाब्दः पुरुष-
 स्तथापि स्वरे विशेषतो भवतीत्यध्यात्मं सौवरः पुरुष इति
 योजना ॥ ९ ॥ सानयित्तुः शब्दोऽध्यात्मं यमाकाशेऽतिदिशति । तद्येति ॥
 यथायान्तरं हृत्तमनूद्योत्यापयति । आकाशान्ता इति । प्रति
 शरीरिणं सर्वेषां शरीरिणां प्रत्येकमिति यावत् ॥ १० ॥

उ० अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य
सर्वीणि भूतानि मधु यन्नायमस्मिन्धर्मे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यन्नायमध्यात्मं धार्म्मस्तेजो-

भा० अयं धर्मोऽयमित्यप्रत्यक्षोऽपि धर्मः कार्येण तत्प्रयु-
क्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यते अयं धर्म इति । प्रत्यक्षवद्दर्शश्च
व्याख्यातः अतिस्वतिसक्षणः । ज्ञानादीनामपि नियन्ता
जगतो वैचित्र्यकृतपृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात्प्राणि-
भिरनुष्ठेयमानरूपस्य तेन चायं धर्म इति प्रत्यक्षेण व्यप-
देशः । सत्यधर्मयोश्चाभेदेन निर्देशः कृतः । शास्त्राचारसं-
णयोरिह तु भेदेन व्यपदेश एकले सत्यपि दृष्टादृष्टभेद-
रूपेण कार्यारम्भकत्वात् । यस्त्वदृष्टोऽपूर्वाख्यो धर्मः सामा-
न्यविशेषात्तन्नाऽदृष्टेन रूपेण कार्यमारभते *सामान्यरूपेण

भा० धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वेन परोक्षत्वादयमिति निर्देशानर्हत्व-
माशङ्क्याह । अयमिति । यद्यपि धर्मो प्रत्यक्षोऽयमिति
निर्देशानर्हत्वापि पृथिव्यादिधर्मकार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तेन
कारणत्वाभेदेनैव पारिक्रमादाय प्रत्यक्षघटादिवदयन्धर्म इति
व्यपदेशोपपत्तिरित्यर्थः ॥ कोऽसौ धर्मो यस्य प्रत्यक्षत्वेन
व्यपदेशकत्वाह । धर्मश्चेति । व्याख्यातमादौ तच्छ्रेयोरूपमन्वङ्गत
धर्ममित्यादाविति शेषः ॥ तर्हि यस्य प्रत्यक्षत्वान्न चोदना-
णक्षयत्वमित्याशङ्क्य गौणत्वमुख्यत्वाभ्यामविरोधमभिप्रेत्याह ।
श्रुतीति ॥ तस्मिन्नेव कार्यक्षिप्तकमनुमानं सूचयति । ज्ञानादीना-
मिति । तत्रैवानुमानान्तरं विवक्षित्वासां । जगत इति ॥ जगद्वै-
चित्र्यकारित्वे हेतुमाह । पृथिव्यादीनामिति ॥ धर्मस्य प्रत्यक्षेण

उ० मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-
मिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधुस्य सत्यस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयो

भा० पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति विशेषरूपेण चाध्यात्मं
कार्यकरणसङ्घातस्य तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तारि यश्चा-
यमस्मिन्धर्मो तेजोमयस्य चाध्यात्मं कार्यकरणसङ्घातकर्त्तारि
धर्मो भवो धर्मः ॥ ११ ॥

तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेनाचाररूपेण सत्याख्यो भवति
स एव धर्मः सोऽपि द्विःप्रकार एव सामान्यविशेषात्म-
रूपेण सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्य-

भा० अथपदेशे हेत्वन्तरमाह । प्राणिभिरिति । तेनानुष्ठीयमाना-
चारेण प्रत्यक्षेण धर्मस्य ज्ञेयमाख्येनेति यावत् ॥ ननु तृतीयेऽ
ध्याये यो वै स धर्मः सत्यं वै तदिति सत्यधर्मयोरभेदवचना
तयोर्भेदेनात्र पर्यायद्वयोपादानमनुपपन्नमत आह । सत्येति ॥
कथमेकत्वे सति भेदेनोक्तिरित्याशङ्क्याह । दृष्टेति ॥ अदृष्टेन
रूपेण कार्यारम्भकत्वं प्रकटयति यत्त्विति ॥ सामान्यात्मनारम्भ-
कत्वमुदाहरति । सामान्यरूपेणेति ॥ विशेषात्मना कार्यार-
म्भकत्वं व्यनक्ति । विशेषेति ॥ धर्मस्य द्वौ भेदावुक्तौ तयोर्मध्ये
प्रथममधिकृत्य यथेत्यादि वाक्यमित्याह । तत्रेति ॥ द्वितीयं विष-
यीकृत्य यश्चायमध्यात्ममित्यादि प्रकृतमित्याह । तथेति ॥ ११ ॥

इदं सत्यमित्यस्मिन्पर्याये सत्यशब्दार्थमाह । तथा दृष्टेनेति ।
सोऽपीत्यपिशब्दे धर्मोदाहरणार्थः ॥ इयोरपि प्रकारयोर्विनि-
योगं विभजते । सामान्यरूप इति ॥ उभयत्र समवेतशब्दस्तत्र

उ० ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत
मिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ १२ ॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधुस्य मानुषस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृ-
तमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ १३ ॥

भा० करणसङ्घातसमवेतस्तत्र पृथिव्यादिसमवेते वर्त्तमानक्रि-
यारूपे सत्ये तथाध्यात्मं कार्यकरणसङ्घातसमवेतरि । सत्ये
भवः सात्यः । सत्येन वायुरावातीति श्रुत्यन्तरात् ॥ १२ ॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसङ्घातविशेषः । स
येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति स जातिविशेषो मानु-
षादिस्तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्व्वे प्राणिनिकायाः
परस्यरोपकार्योपकारकभावेन वर्त्तमाना दृश्यन्ते । अतो
मानुषादिजातिरपि सर्व्वेषां भूतानां मधु । तत्र मानुषा-

भा० कारखलेनानुगतार्थः । यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य विषय-
माह । तत्रेति । सत्ये यस्मिन्वादि वाक्यमिति शेषः । यथायमध्यात्म-
मित्यादि वाक्यस्य विषयमाह । तथाध्यात्ममिति ॥ सत्यस्य पृथि-
व्यादौ कार्यकरणसङ्घाते च कारखले प्रमाद्यमाह । सत्येनेति ॥ १२ ॥

इदं मानुषमित्यत्र मानुषग्रहणं सर्व्वजात्युपपत्त्यमित्यभि-
प्रेत्याह । धर्मसत्याभ्यामिति ॥ कथं पुनरेवा जातिः सर्व्वेषां
भूतानां मधु भवति तत्राह । तत्रेति । भोगभूमिः सप्तमर्थः ॥

उ० अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधुस्यात्मनः सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृत-
तमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वं ॥ १४ ॥

भा० दिजातिरपि वाङ्माधात्मिका चेतुभयथा निर्देशभा-
ग्भवति ॥ १३ ॥

यस्तु कार्यकरणसङ्घातो मानुषादिजातिविशिष्टः
सोऽयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु न चायं शरीरबन्धेन
निर्दिष्टः पृथिवीपर्याय एव । न पार्थिवांश्चैव तत्र यद्-
णात् । इह तु सर्वात्माप्रत्यक्षमिताधात्माधिभूताधिदेवा-
दिसर्वविशेषः सर्वभूतदेवतागुणविशिष्टः कार्यकरणसङ्घातः
सोऽयमात्मेत्युच्यते । तस्मिन्नस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषोऽमूर्त्तरसः सर्वात्मको निर्दिश्यते । एकदेशेन
तु पृथिव्यादिषु निर्दिष्टोऽचाधात्मविशेषाभावात् स न

भा० यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यद्वयस्य विषयभेदं दर्शयति । तत्रेति ।
अवहारभूमाविति यावत् । धर्मादिवदित्यपेक्षार्थः । निर्देशः स्वप्न-
शरीरनिष्ठा जातिराधात्मिकी शरीरान्तराश्रिता तु वाङ्मेति भेदः ।
बहुतस्तु नोभयथात्वमित्यभिप्रेत्य निर्देशभागवत्किञ्च ॥ १३ ॥

अन्तिमपर्यायमवतारयति । यस्त्विति ॥ आत्मनः शरीरेण
गतत्वात्पुनरुत्तरनुपयुक्तेति शङ्कते । नन्विति ॥ अवयवावयव-
विषयत्वेन पर्यायद्वयमपुनरुक्तमिति परिहरति । वेद्यादिना ॥
परमात्मानं आवर्त्तयति । सर्वभूतेति ॥ चेतनं अवच्छिनत्ति ।
कार्येति ॥ यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यविषयमह । तस्मिन्निति ॥

उ० स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः
सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभो च रथ-

भा० निर्दिश्यते । यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देह-
लिङ्गसङ्घात आत्मा स यस्यायमात्मेत्युच्यते ॥ १४ ॥

यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोऽन्त्ये पर्थ्याये
प्रवेशितः सोऽयमात्मा तस्मिन्निविद्याकृतकार्यकरणसङ्घा-
तोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते स
एवमुक्तोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः सर्वेषां
भूतानामयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः
सर्वभूतानां स्वतन्त्रो न कुमारामात्यवत् किं तर्हि सर्वेषां
भूतानां राजा राजत्वविशेषणमधिपतिरिति भवति कश्चि-
द्राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा न त्वधिपतिरतो विशि-

आ० यस्यायमध्यात्ममिति किमिति नोक्तमित्याशङ्क्याह । एकदेशेनेति ।
अत्रेत्यन्तपर्थ्यायोक्तिः ॥ यस्यायमात्मेत्यस्यार्थमाह । यस्त्विति ॥ १७ ॥

स वा अयमात्मेत्यस्यार्थमाह । यस्मिन्निति । परिशिष्टः पूर्व-
पर्थ्यायेष्वनुपदिष्टोऽन्त्ये पर्थ्यायेऽयमात्मेत्युक्तो विज्ञानमयो यस्मि-
न्नात्मनि लिङ्गदृष्टान्तवचसा प्रवेशितस्तेन परेयात्मना तादात्म्य-
कृते विद्वान् अत्र आत्मशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ उक्तमात्मशब्दार्थमनूद्य
सर्वेषामित्यादि व्याचष्टे । तस्मिन्निति । अविद्यया कृतः कार्यक-
रत्नसङ्घात एवोपाधिस्तेन विशिष्टे जीवे तस्मिन्परमार्थात्मनि
ब्रह्मणि ब्रह्मविद्यया प्रवेशिते स एवायमात्मा यथोक्तविशेषणः
सर्वेषां भूतानां अधिपतिरिति सम्बन्धः ॥ आख्येय-
न्यदमादाय तस्य वाच्यमर्थमाह । सर्वेषामिति । तस्यैव विव-
क्षितोऽर्थः सर्वेषां इत्युक्तः ॥ स्नातन्त्रं अतिरेकद्वारा स्फोट-
वति । वेत्तादिना ॥ सर्वेषां भूतानां राजत्वेतावतैव यथोक्तार्थ-

उ० नेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि

भा० नक्षधिपतिरिति । एवं सर्वभूतात्मा विद्वान्ब्रह्मविष्णुक्तो भवति । यदुक्तं ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदितिदं तद्ब्रह्मा-
स्थितमेवमात्मानमेव सर्वात्मत्वेनाचार्यागमाभ्यां श्रुत्वा मत्वा तर्कतो विज्ञाय साक्षादेवं यथा मधुब्राह्मणे दर्शितं तस्माद्ब्रह्मविज्ञानादेवंलक्षणात्पूर्वमपि ब्रह्मैव सदविद्यया अत्रह्यासीत्सर्वमेव च सदसर्वमासीत्तां त्वविद्यामस्मादि-
ज्ञानात् तिरस्कृत्य ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभवत्सर्वं सत्स-
र्वमभवत् । परिसमाप्तः प्राप्सार्थो यदर्थः प्रस्तुतः । तस्मि-
न्नेतस्मिन्सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्सम-
र्पितमित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते । तद्यथा रथ-

षा० विज्ञौ किमित्यधिपतिरिति विशेषणमित्याशङ्क्याह । राजत्वेति । राजत्वजात्यनाक्रान्तोऽपि कश्चित्तदुचितपरिपाकनादिव्यवहार-
वानित्युपलब्धं न पुनस्तस्य स्थातन्त्रं राजपरत्वात्तस्मात्ततो यव-
च्छेदार्थमधिपतिरिति विशेषणमित्यर्थः । राजाधिपतिरित्युभ-
योरपि मिथो विशेषणविशेष्यत्वमभिप्रेत्य वाक्यार्थं निगमयति ।
एवमिति ॥ उक्तस्य विद्याफलस्य द्वितीयेनैकवाक्यत्वमाह । यदुक्त-
मिति ॥ तदेव व्याख्यानं स्फोरयति । एवमिति । नैत्रेयीब्राह्म-
णोक्तक्रमेणेति यावत् ॥ एवमित्यस्यार्थं कथयति । यथेति । मधुब्रा-
ह्मणे पूर्वब्राह्मणे चोक्तक्रमेणात्मनि श्रवणादित्रयं सम्पाद्य विद्वान्
ब्रह्माभवदिति सम्बन्धः ॥ ननु मोक्षावस्थायामेव विदुषो ब्रह्मत्वाप-
रिच्छिन्नत्वं न प्राच्यामविद्यादशायामित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ।
समानाधिकरणं पञ्चमीत्रयं । एवंलक्षणाद्ब्रह्मास्तीति श्रवणादिह-
वाचन्याक्षात्कारादिति यावत् ॥ अत्रह्मत्वादिधीध्वस्तिकार्हि कथ-

उ० सर्वाणि भूतानि $\sqrt{\text{सर्वं}}$ एत आत्मानः समर्पिताः
॥ १५ ॥

भा० नाभौ च रचनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता इति प्रसिद्धोऽर्थः ।
एवमेतस्त्रिणात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वाणि
भूतानि ब्रह्मादिसाम्पर्यन्तानि सर्वे देवा अग्न्यादयः
सर्वे लोका भूरादयः सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे एत
आत्मनो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेष्टिना अविद्याक-
ल्पिताः सर्वे जगदस्त्रिन्समर्पितं । यदुक्तं ब्रह्मविदामदेवः
प्रतिपेदे अहं मगुरभवं स्मर्यसेति । स एष सर्वात्मभावो
व्याख्यातः । स एष विदान्ब्रह्मवित्सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वं
भवति । निरुपाधिर्निरुपाख्योऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञा-

या० मित्वाशब्दात् । तान्विति । इत्तमनूद्योत्तरयत्प्रभवतारयति ।
परिसमाप्त इति । यस्य शास्त्रस्यार्थो विषयप्रयोजनाख्यो ब्रह्मक-
ष्टिकायां चतुर्थादौ च प्रस्तुतस्यस्यार्थो यथोक्तन्यायेन निर्द्धारित
इत्यनुवादार्थः । सर्वात्मभूतत्वं सपादिवत्कल्पितानां सर्वेषा-
मात्मभावेन स्थितत्वं । सर्वं ब्रह्म तद्रूपत्वं सर्वात्मत्वं । सर्वं एत
आत्मान इति कुतो भेदोक्तिः । आत्मैक्यस्य शास्त्रीयत्वादित्वाद्ब्र-
ह्मात् । जलचन्द्रवदिति । दार्ष्टान्तिकभागस्य संपिच्छितमर्थ-
माह । सर्वमिति । उक्तस्य सर्वात्मभावस्य द्वितीयेनैकवाक्यत्वं
निर्द्दिशति । यदुक्तमिति । सर्वात्मभावे विदुषः सप्रपञ्चत्वं स्यादि-
त्वाशब्दात् । स एव इति । सर्वैक कल्पितेन द्वैतेन सहित-
मधिसुप्तभूतं ब्रह्म प्रत्यग्भावेन पश्यन्विद्वान्सर्वोपाधिसद्रूपेण
स्थितः सर्वो भवति । तदेवं कल्पितं सप्रपञ्चत्वमविदुष्या
विदुषोऽभीष्टमित्यर्थः । विदुषुष्या तस्य निष्प्रपञ्चत्वं दर्शयति ।
निरुपाधिरिति । निरुपाख्यत्वं शब्दप्रत्ययानुचरत्वं ब्रह्मैकः सप्रप-

भा० मघनोऽजोऽजरोऽमृतोऽभयोऽचलो नेति नेत्यखूलोऽनपु-
रित्येवंविशेषणो भवति ॥ १५ ॥

तमेतमर्थमजानन्सार्किकाः केषित्पण्डितस्यन्यासा-
गमविदः शास्त्रार्थं विद्वुं मन्यमाना विकल्पयन्तो मोह-
मगाधमुपयान्ति । तमेतमर्थमेतौ मन्वावनुवदतः । अनेज-
देकं मनसो जवीयसादेजति तन्नेजतीति । तथा च तैत्ति-
रीयके । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । एतस्मागगय-
ज्ञास्ये । अहमन्नमहमन्नमहमन्नमित्यादि । तथा च छान्दोग्ये ।
जस्यन्कीडयममाहः स यदि पिढलोककामः सर्वगन्धः
सर्वरसः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि । आद्यवर्षे च । दूरात्स दूरे
तदिहान्तिके च । कठवस्त्रीवपि । अपोरणीयान्महतो मही-
यान् । कस्यं मदामदं देवं । तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठदिति
च । तथा गीतासु । अहं क्रतुरहं यज्ञः । पिताहमस्य जगतः ।
नादत्ते कस्यचित्पापं । समं सर्वेषु भूतेषु । अविभक्तं
विभक्तेषु । यस्मिन्ः प्रभविष्णुषेत्येवमाद्यागमार्थं विद्वुमिद
प्रतिभान्तं मन्यमानाः स्वचित्तसामर्थ्यादर्थनिर्णयाद्य विक-

षा० चत्वमविद्याकृतं निष्प्रयत्नं तास्त्विकमित्वाज्जमार्थो विरोध
उक्तः ॥ १५ ॥

अथं तर्हि तार्किका नीमांसक्ताश्च शास्त्रार्थविद्वजं पश्यन्तो
ब्रह्मास्ति वास्तीत्यादि विकल्पयन्तो मोमुञ्चन्तो तथाह । तमेत-
मिति । वादिष्यामोहस्याद्यानं मूषमुक्त्वा प्रकृते ब्रह्मस्यै
प्रमाज्जमाह । समित्वादिना । तैत्तिरीयश्रुतावादिब्रह्मेण अहमन्नम-
न्नमदन्तमधीत्यादि श्रुयते । छान्दोग्यश्रुतावादिब्रह्मेण सत्त्वकामः ।
सत्त्वसङ्कल्पो विजयो विभक्त्युदित्वादि श्रुतीतं । अतिसिद्धे दैव्ये

भा० स्वयन्तोऽस्यात्मा नास्यात्मा कर्त्ता अकर्त्ता मुक्तो बद्धः
 षणिको विज्ञानमात्रं गूढ्यञ्चेत्येवं विकल्पयन्तो न पार-
 मधिगच्छन्ति । अविद्याया विरुद्धधर्मद्विंशत्सर्व्वञ्च ।
 तस्मात्तत्र च एव श्रुत्याचार्य्यद्विंशतमार्गानुसारिणः त
 एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति । त एव चास्मान्मोहसमु-
 द्रादगाधादुत्तरियन्ति नेतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिणः ।
 परिसमाप्ता ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधनभूता ॥ यां मैत्रेयी
 पृष्टवती भर्त्तारं चदेव भगवानमृतत्वसाधनं वेद तदेव
 मे ब्रूहि इत्येतस्मा ब्रह्मविद्यायाः सुत्यर्थेयमाख्यायिका
 नीता । तस्मा आख्यायिकायाः सङ्क्षेपतोऽर्थप्रकाशनार्थावेत्ता
 मन्त्रौ भवतः । एवं हि मन्त्रब्राह्मणाभ्यां सुतत्वाद्मृतत्वसर्व्व-
 प्राप्यादिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राजमार्गमु-
 पनीतं भवति । यथा आदित्य उद्यन् शर्व्वरं तमोऽपनय-

आ० स्मृतिमपि संवादयति । तथेति । पूर्व्वोक्तप्रकारेणामार्थे विरो-
 धसमाधाने विद्यमानेऽपि तदज्ञानादादिविभ्रान्तिरित्युपसंहर-
 रति । इत्येवमादीति । विकल्पमेव स्पुष्टयति । अस्तीति ।
 सर्व्वञ्च श्रुतिस्मृतिव्यात्मनीति यावत् ॥ के तर्हि पारं ब्रह्मविद्यायाः
 समधिगच्छन्ति तत्राह । तस्मादिति । ब्रह्मज्ञानफलमाह ।
 त एवेति । तद्यथेत्यादिवाक्यार्थं विशदयेत्तस्मा इत्तं कीर्त्तयति ।
 परिसमाप्तेति ॥

ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता चेन्निमुत्तरयन्नेत्याशङ्क्याह । एतस्या
 इति । इयमिति प्रवर्ग्यप्रकारेणस्थामाख्यायिकां पराम्बशति ।
 आनीतेति । इदं वैतन्मथित्वादिना ब्राह्मणेनेति शेषः ॥
 तदेतद्विदित्वादेसात्पर्य्यमाह । तस्या इति । तद्वाग्देत्यादि-
 रेको मन्त्रः । आद्यवर्वावेत्यादिरपरः ॥ मन्त्रब्राह्मणाभ्यां ब्रह्ममा-

भा० तीति तद्वत्। अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या या इन्द्रराजरक्षिता
 सा दुष्प्राप्या देवैरपि। यस्मादग्निभ्यामपि देवभिवग्भ्या-
 मिन्द्ररक्षिता विद्या महताऽऽद्यासेन प्राप्ता। ब्राह्मणस्य त्रिर-
 ष्वित्वाभ्यं त्रिरः प्रतिसन्धाय तस्मिन्निन्द्रेण द्विन्द्रे पुनः
 स्वग्निर एव प्रतिसन्धाय तेन ब्राह्मणस्य स्वग्निरसैवोक्ताग्नेषा
 ब्रह्मविद्या श्रुता। तस्मात्ततः परतरं किञ्चित्पुरुषार्थसाधनं
 न भूतं न भावि वा कुत एव वर्त्तमानमिति नातःपरा
 स्तुतिरस्ति। अपि चैवं स्तुयते ब्रह्मविद्या। सर्वपुरुषार्थानां
 कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धं। तत्र कर्म विन्तसाध्यं
 तेनाद्यापि नास्ति अमृतत्वस्य। तदिदममृतत्वं केवलज्यात्म-
 विद्यया कर्मनिरपेक्षया प्राप्यते। यस्मात्कर्मप्रकरणे वक्तुं
 प्राप्तापि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे कर्मप्रकरणादुत्तीर्य कर्मणा
 विद्वत्त्वात्केवलसन्ध्याससहिताभिहितोऽमृतत्वसाधनाय।
 तस्मात्प्रातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति। अपि चैवं स्तुता

भा० यदीत्या ब्रह्मविद्यास्तुतत्वे किं सिध्यतीत्याशङ्काह। एवं हीति।
 तस्या मुक्तिसाधनत्वं दृष्टान्तेन द्युटयति। यथेति। केन प्रकारेण
 ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वं तदाह। अपि चेति। अपिशब्दः स्तावक-
 ब्राह्मणसम्भावनार्थः। मन्त्रद्वयसमुच्चयार्थश्चशब्दः। एवंशब्दस्तु-
 चितं स्तुतिप्रकारमेव प्रकटयति। या इन्द्रेति। तस्या दुष्प्रापत्वे
 हेतुमाह। यस्मादिति। महान्तमावासं द्युटयति। ब्राह्मण-
 स्थेति। छातार्थेनापीन्द्रेण रक्षितत्वे विद्याया दौर्लभ्यं पण्डित-
 माह। तस्मादिति। न केवलमुक्तेनैव प्रकारेण विद्या स्तुयते किन्तु
 प्रकारान्तरेणापीत्याह। अपि चेति। तदेव प्रकारान्तरं प्रकट-
 यति। सर्वेति। केवलज्येतस्य व्याख्यानं कर्मनिरपेक्षयेति। तत्र
 हेतुः। यस्मादिति। किमिति कर्मप्रकरणे प्राप्तापि प्रकरणात्तरे

भा० ब्रह्मविद्या। सर्वो हि लोको इन्दारामः । स वै नैव रेने
तस्यादेकाकी न रमते इति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो लोकसा-
धारणोऽपि सदात्मज्ञानवत्तान् भार्यापुत्रविष्णादिसंसा-
ररतिं परित्यज्य प्रज्ञानद्वय आत्मरतिर्बभूव । अपि चैवं
श्रुता ब्रह्मविद्या । यस्माद्याज्ञवल्क्येन संसारमार्गाङ्गुलिष्ठ-
तापि प्रियायै भार्यायै प्रीत्यर्थमेवाभिहिता । प्रियं
भाषसे एद्यास्तेति लिङ्गात् ।

अत्रेयं सुत्यर्थाऽऽख्याधिकेत्यवोचाम । का पुनः साऽऽख्या-
धिकेत्युच्यते । इदमित्यनन्तरनिर्दिष्टं व्यपदिशति बुद्धौ स-
न्निहितत्वात् । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदित्याख्याधिकानिर्दिष्टं
प्रकरणान्तराभिहितं परोक्षं वैशब्देन स्मरणमिह व्यप-
दिशति । यत्तत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं नाविष्कृतं मधु तदिदं
मध्विज्ञानान्तरं निर्दिष्टं इयं पृथिवीत्यादिना । कथं तत्र
प्रकरणान्तरे सूचितं दध्यङ् इ वा आभ्यामाद्यवर्षो मधु-

आ० कथ्यते तत्राह । कर्मणेति । प्रसिद्धं पुमर्थोपायं कर्मणुक्त्वा विद्या-
यामेवादरे तदधिकृता समधिगतेति यजितमाह । तस्मादिति ।
प्रकारान्तरेण ब्रह्मविद्यायाः श्रुतिं दर्शयति । अपि चेति । अना-
त्मासक्तिं तज्ज्ञा आत्मन्येवात्मरतिहेतुत्वान्महती विद्येत्यर्थः ।
विद्यान्तरेण तस्याः श्रुतिमाह । अपि चैवमिति । कथं ब्रह्मविद्या
भार्यायै प्रीत्यर्थमेवास्तेति गम्यते तत्राह । प्रियमिति ।

आख्याधिक्यायाः सुत्यर्थत्वं प्रतिपाद्य षट्समनूयाकाङ्गापूर्वकं
तामवतार्य व्याकरोति । अत्रेत्यादिना । ब्रह्मविद्या समन्यर्थः ।
यदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यदिति । दध्यङ्गिणादि व्याकुर्वन्ना-
काङ्गापूर्वकं प्रवर्ग्यप्रकरणस्यामाख्याधिक्यामनुकीर्तयति । कथ-
मित्यादिना । आभ्यामन्विभ्यामिति यावत् । केन प्रकारेणोवा-

भा० नामब्राह्मणमुवाच । तदेतयोः प्रियं धाम तदेवैतयोरेतेनो-
पगच्छति । स होवाचेऽप्रेष वा उन्नोऽस्येतचेदन्यस्या अनु-
ब्रूयास्त एव ते शिरश्चिन्ध्यामिति । तस्माद्द्वै विभेमि यद्द्वै मे
स शिरो न हिन्द्यात्तदामुपनेष्य इति । तौ होचतुरावां
त्वा तस्मात्तास्यावचे इति । कथं मा चाख्ये इति । यदा
नावुपनेष्यसे । अथ ते शिरश्चित्वाऽन्यचाहृत्योपनिधास्यावः ।
अथान्यस्य शिर आहृत्य तप्ते प्रतिधास्यावः । तेन नावनुव-
क्ष्यसि । स यदा नावनुवक्ष्यसि । अथ ते तदिन्द्रः शिरश्चे-
त्स्यति । अथ ते स्वशिर आहृत्य तप्ते प्रतिधास्याव इति ।
तथेति तौ होपनिष्ये । तौ यदोपनिष्ये । अथान्य शिरश्चि-
त्वाऽन्योपनिदधतुः । अथान्यस्य शिर आहृत्य तद्भास्य
प्रतिदधतुः । तेन हाभ्यामनुवाच । स यदाभ्यामनुवाचा-
थास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेद । अथास्य स्वं शिर आहृत्य

आ० चेत्पेक्षायामाह । तदेतयोरिति ॥ एतयोरश्विनोस्तम्भु प्रीत्या-
स्यदमासीत् । तद्ब्रह्मात्ताभ्यां प्रार्थितौ ब्राह्मणस्तदुवाचेत्तर्थाः ॥ यद-
श्विभ्यां मधु प्रार्थितं तदेतेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रयच्छन्नेवैतयो-
रश्विनोराचार्यत्वेन ब्राह्मणसमीपगमनं कृतवानित्याह । तदे-
वेति । आचार्यत्वानन्तरं ब्राह्मणस्य वचनं दर्शयति । स होवा-
चेति ॥ एतच्छब्दो मध्यगुभवविषयः । यद्यर्थो यच्छब्दस्तच्छब्द-
स्तर्हीत्वर्यो वां युवामुपनेष्ये शिष्यत्वेन स्त्रीकरिष्यामीति यावत् ।
तौ देवभिवन्नावश्विनौ शिरश्चेदनिमित्तं मरुतं पश्यन्त्यर्थः ।
नावावामुपनेष्ये स्वशिष्यत्वेन स्त्रीकरिष्यसि यदेति यावत् । अथ
शब्दस्तदेत्तर्थाः । ब्राह्मणस्यानुज्ञानन्तर्यमघोक्तं । मधुप्रवचना-
नन्तर्यं तृतीयस्याथशब्दस्यार्थः । यदश्वस्य शिरो ब्राह्मणे निवर्तं
तस्य छेदनानन्तर्यं चतुर्थस्याथशब्दस्यार्थः । तर्हि समस्तमपि

उ० इदं वै तन्मधु दध्यङ्गाद्यर्बणोऽग्निभ्यामुवाच
तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्तद्वान्नरासिनयेदं-स उय-

भा० तद्वाच प्रतिदधत्तरिति । यावन्तु प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं
मधु तावदेव तत्राभिहितं न तु कक्ष्यमात्मज्ञानार्थं ।
तत्र याऽऽख्यायिकाभिहिता सेह स्तुत्यर्था प्रदर्शने ॥ ० ॥
॥ ० ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्गाद्यर्बणोऽग्नेन प्रपञ्चेनाग्निभ्या-
मुवाच । तदेतदृषिस्तदेतत्कर्मा चधिर्मन्त्रः पश्यन्नुपलभ-
मानोऽवोचदुक्तवान् । कथं तद्दंस इति व्यवहितेन सम्बन्धः ।
दंस इति कर्माणो नामधेयं । तत्र दंसः किं विशिष्टं । उयं
क्रूरं । वां युवयोः । हे नरा नराकारौ अग्निवौ तत्र कर्मा
किञ्चिन्मिन्तं वनये ज्ञानाय ज्ञानभुञ्जो हि लोकोऽपि क्रूरं

भा० मधु प्रवर्ग्यप्रकरणे प्रदर्शितमेवेति हतमनेन ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याह ।
यावन्त्विति । प्रवर्ग्यप्रकरणे स्थिताख्यायिका किमर्थमत्रानीतेत्याश-
ङ्क्यैतस्याः ब्राह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थेयमाख्यायिकेतन्नोक्तमुपसंहरति ।
तप्तेति ।

ब्राह्मणभागवत्याख्यां निगमयति । इदमिति । तत्रामित्यादि
मन्त्रमुक्त्याप्य आचष्टे । वदेवदिति । कथं आभायेति क्रूरकर्मा-
नुष्ठानमत आह । आभेति । ननु प्रतिषेधे मुख्यो नकारः कथ-
मिवार्थे आख्यायते तत्राह । नकारश्चित्ति । वेदे प्रदादुपरिष्ठात्
वो नकारः श्रुतः स लक्ष्मणचारः सन् उपमार्थोऽपि सम्भवति
न निषेधार्थः । तन्नोदाहदबमाह । यथेति । अन्धं न गूढम-
न्त्रिनेत्यत्र नकारो यथोपमार्थोवक्तव्या प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ तदेव
स्युच्यति । अन्धमिनेति । यद्ददिति उपमार्थो नकारे सति
वाक्यस्वरूपमनूय तदर्थं कथयति । तन्वदुक्तिरिति । विद्या-
कृतिद्वारा तद्ब्रह्माराधनविनाशत्र न लूयेते किन्तु क्रूरकर्माका-

उ० भाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यद्दह यन्मधु-
थर्षिणो वामशुस्य शीष्णी प्रयदीमुवाचेति ॥ १६॥

भा० कर्माचरति तथैवैतौ उपस्रभ्येते । यथा लोके तदाविः
प्रकाशं कृणोमि करोमि यद्दृष्टिं भवद्भां कृतं किमिवेत्युच्यते
तन्वतुः पर्जन्यो न इव । नकारस्वरपरिष्ठादुपचारः । उप-
मार्थीद्यो वेदे न प्रतिषेधार्थः । यथायं न अन्वमिवेति
यदत् । तन्वतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति
स्नानधित्वादिशब्दैसाददहं युवयोः क्रूरं कर्माविष्कृणोमि
इति सम्बन्धः । गन्धर्षिणोः स्तुत्यर्थो कथमिमौ मन्त्रौ
स्नातां । निन्दावचनौ हि इमौ । नैव दोषः । स्तुतिरेवैषा
न निन्दावचनौ । यस्मादीदृशमप्यति क्रूरं कर्मा कुर्वतो-
र्युवयोर्न सोम च हीयत इति । न चान्यत् किञ्चि-
द्हीयत एवेति । स्तुतावेतौ भवतः । निन्दां प्रशंसां हि

आ० रित्नेन गिन्द्येते तदप्यास्यायिका विद्यास्तुत्वर्थत्वयुक्तमिति शङ्कते।
नन्विति । आस्यायिकाया विद्यास्तुत्वर्थत्वमविदञ्जमिति परि-
हृरति । नैव इति । सोममात्रमपि न हीयते यस्मात्तस्माद्विद्या-
स्तुत्वा तदतोः स्तुतिरेवात्र विवक्षितेति योजना । यद्यपि क्रूरकर्म्म-
कारिबोदन्निर्गणं दृष्टवान्निः तथाप्यदृष्टवान्निः स्यादेवेत्याशङ्क्य
कैमुतिकन्यायेनाह । न चेति । कथं पुनर्निन्दायां दृष्टमानायां
स्तुतिरिच्यते तथाह । निन्दामिति । न हि निन्दानिम्बं निन्दितु-
मपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायादित्त्वर्थः । यथा निन्दा न निम्बं
निन्दितुमेव तथा स्तुतिरपि स्तुत्वं स्तोतुमेव न भवति किन्तु
निन्दितुमपि तथा च नाजयोर्व्यवस्थितत्वमित्याह । तथेति ।
तदामित्वादिमन्त्रस्य पूर्वार्द्धं आस्यायास्यायिकायाः स्तुत्वर्थत्व-

उ० इदं वै तन्मधु दध्यङ्नाथर्वणोऽग्निभ्यामुवाच
तदेतदधिः पश्यन्वोचदाथर्वणायाग्निना दधी-

भा० लौकिकाः स्मरन्ति । तथा प्रशंसारूपा च निन्दा लोके
प्रसिद्धा दध्यङ्नामाथर्वणः । इ इति अनर्थको निपातः ।
यन्मधुकचमात्मज्ञानलक्षणं । अथर्वणो वा युवाभ्यामश्वस्य
शीर्ष्णा शिरसा यदीमुवाच यत् प्रोवाच मधु । ईमिति
अनर्थको निपातः । इदं वै तन्मधु इत्यादि पूर्ववत्
मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थं ॥ १६ ॥

तथाऽन्यो मन्त्रस्तामेवाख्यायिकामनुसरति स्म । अथर्वणो
दध्यङ्नामाथर्वणोऽन्यो विद्यत इति । अतो विशिनष्टि
दध्यङ्नामाथर्वणस्तस्मै दधीचे आथर्वणाय हे अग्निना-
विति मन्त्रदृष्टो वचनं अश्व्यं अश्वस्य स्वभूतं शिरो ब्राह्म-
णस्य शिरसि द्विजेऽश्वस्य शिरश्चित्वा ईदृशमिति क्रूरं
कर्म्म कृत्वा अश्व्यं शिरो ब्रह्माणं प्रति ऐरयतं गमितवन्ता
युवा । स च आथर्वणो वा युवाभ्यां तन्मधु प्रावोचद्यत्पूर्वं

भा० विरोधस्योद्भूत उत्तरार्द्धं याचष्टे । दध्यङ्नामेति । यत्कस्यं
ज्ञानाख्यं मधु तदाथर्वणो युवाभ्यामश्वस्य शिरसा प्रावोचत् ।
यथासौ मधु युवाभ्यामुक्तवान् तदहमाविष्कृतोमि इति सम्बन्धः ॥
समानार्थत्वे किमिति पुनरुच्यते तत्राह । मन्त्रान्तरमिति ॥ १६ ॥
तुल्यार्थस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । तथेति ॥ विशेषणकृत्यं
दर्शयन्त्याकर्षोति । दध्यङ्नामेति । प्रथममश्वमित्यादि पदार्थवचन
मन्त्रस्येत्यादौ हित्वेत्यस्य कर्म्मोक्तिः । अश्व्यं शिर इत्यत्र तन्मयार्थ-
मुक्तमिति विभागः ॥ प्रेक्षापूर्वकारिणामीदृशी प्रहृष्टिरयुक्तेति

३० वेष्ट्यं शिरः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रवोचदृताय-
न्त्वाष्ट्रं यद्दत्तावपि कश्यं वामिति ॥ १७ ॥

भा० प्रतिज्ञातं वक्ष्यामीति । स किमर्थमेवं जीवितसन्देहमाह्वय
प्रावोचदित्युच्यते अतायन् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं तत्प-
रिपालयितुमिच्छन्जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना
गुरुतरेत्येतस्य लिङ्गमेतत्किन्मन्मधु प्रावोचदित्युच्यते
त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रादित्यस्तस्य सम्बन्धि यज्ञशिरश्चिह्नं त्वष्ट्राऽभव-
त्प्रतिसन्धानार्थं प्रावर्ग्यं कर्म । तत्र प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं
यद्विज्ञानं तत्त्वाष्ट्रं मधु यज्ञस्य शिरश्चेदनप्रतिसन्धाना-
दिविषयं दर्शनं त्वाष्ट्रं यन्मधु हे दक्षौ दक्षाविति पर-
बलानां उपचयितारौ शत्रूणां वा हिंसितारौ । अपि च न
केवलं त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसम्बन्धि युवाभ्यामवोचदपि च
कश्यं गोष्यं रक्ष्यं परमात्मसम्बन्धि यद्विज्ञानं मधु मधु-
ब्राह्मणेनोक्तं अध्यायद्वयप्रकाशितं तच्च वां युवाभ्यां प्रावो-
चदित्यनुवर्त्तते ॥ १७ ॥

भा० शत्रित्वा समाधत्ते । स किमर्थमिति ॥ अतायन्नित्यनार्थसिद्ध-
मर्थं कथयति । जीवितादपीति ॥ यज्ञस्य शिरोऽद्विद्यत ते देवा-
वश्विनावब्रुवन्भिषजौ वै स्य इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिघत्तमित्वा-
दि श्रुत्वन्तरमाश्रित्वाह ॥ यज्ञस्येत्यादि ॥ प्रवर्ग्यकर्मस्येवं प्रवृत्तेऽपि
प्रकृते विज्ञाने किमायातं तदाह । तत्रेति ॥ उक्तमेव सङ्गृह्णाति ।
यज्ञस्येति । यद्यथोक्तदर्शनं तत्त्वाष्ट्रं मधु यज्ञ तन्मधु तत्प्रावोच-
दिति सम्बन्धः । अध्यायद्वयप्रकाशितद्वतीयचतुर्थाभ्यामध्यायाभ्यां
प्रकटितमिति वाचत् ॥ १७ ॥

उ० इदं वै तन्मधु दध्यङ्गार्थवर्णोऽग्निभ्यामुवाच
तदेतदृषिः पश्यन्नुवाचत्पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे
चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आवि-

भा० इदं वै तन्मध्विति पूर्ववदुक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ग्यसम्-
न्धाख्याधिकोपसंहर्त्तारौ । द्वयोः प्रवर्ग्यकर्त्तार्ययोरध्याय-
योरर्थः आख्यायिकाभूताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः ब्रह्म-
विद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृगभ्यां प्रकाशयि-
तव्य इत्यतः प्रवर्त्तते यत्कथ्यं च मधु उक्तवान् आथर्वणो
धुवाभ्यामित्युक्तं । किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते पुरश्चक्रे पुरः
पुराणि शरीराणि यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया स
परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्व्याणः प्रथमं भूरा-
दीँल्लोकान्दृष्ट्वा चक्रे कृतवान्द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि
मनुष्यशरीराणि । तथा पुरःशरीराणि चक्रे चतुष्पदस्यतु-
ष्यादुपलक्षितानि पशुशरीराणि । पुरः पुरस्तात्स ईश्वरः
पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुष आविश्च-

भा० उक्तमन्त्राभ्यां वक्ष्यमाद्यमन्त्रयोरपुनरुक्तात्कार्यवत्त्वं वक्तुं कृतं
कीर्त्तयति । उक्ताविति । आख्यायिकाविशेषेण प्राप्तं सङ्गेषं
परिहरति । द्वयोरिति । उत्तरमन्त्रद्वयप्रवृत्तिं प्रतिजानीते ।
ब्रह्मेति । सम्यक्त्वान्तरसङ्गतिमाह । यत्कथ्यंश्चेति । द्विरुच्यगर्भ-
कर्त्तृकं शरीरनिर्माद्यमत्र नोच्यते किन्तु प्रकरखनकादीन्वरकर्त्त-
कमित्याह । यत इति । शरीरदृष्ट्यपेक्षया लोकदृष्टिप्राथम्यं
पुरस्ताद्देहदृष्ट्यनन्तरं प्रवेशात्पूर्वमिति यावत् । स हि सर्वेषु
शरीरेषु वर्त्तमानः पुरि श्वेत इति व्युत्पत्त्या पुरि श्वेतः सन्मुदयो

उ० शदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो
 नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतं ॥ १८ ॥
 इदं वै तन्मधु दध्यङ्नाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच
 तदेतदृषिः पश्यन्वोचद्रूपं रूपं प्रतिरूपो

भा० दित्यस्वार्थमाचष्टे श्रुतिः । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु
 सर्वशरीरेषु पुरिशयः पुरि ज्ञेत इति पुरिशयः सन् पुरुष
 इत्युच्यते । न एतेनानेन किञ्चन किञ्चिदपि अनावृतं
 अनाच्छादितं । तथा नैनेन किञ्चनासंवृतं । अन्तः अननुप्र-
 वेक्षितं वाञ्छभूतेनान्तर्भूतेन च नानावृतं । एवं स एव नाम-
 रूपात्मनान्तर्वह्निर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितः पुर-
 श्चक्रे इत्यादिमन्त्रः सङ्गेषतः आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदं तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 रूपं प्रति रूपं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः ॥ प्रति-
 रूपोऽनुरूपो वा यादृक् संस्थानौ मातापितरौ तत्संस्थान-
 स्तदनुरूप एव पुत्रो जायते । न हि चतुष्पदो द्विपादा

आ० भवतीत्यक्ता प्रकारान्तरेण पुरुषार्थं व्युत्पादयति । नेत्यादिना ॥
 वाक्यद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य सर्वं जगदेतत्प्रोक्तत्वेनात्मव्याप्तमित्यर्थं
 विशेषमाश्रित्याह । वाच्येति ॥ पूर्वत्वे सत्त्वात्मने दिव्यो ह्यमूर्तं
 इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य फलितमाह । एवमिति । मन्त्रब्राह्मणयोर्-
 र्थवैमत्यमाशङ्क्याह । पुर इति ॥ १८ ॥

प्राचीनमेव ब्राह्मणमनूय मन्त्रान्तरभवतारयति । इदमिति ।
 प्रतिशब्दस्तन्नेषोच्चरितः रूपं रूपमुपाधिभेदं प्रतिरूपो रूपा-
 न्तरं प्रतिविम्बं बभूवेत्येतत्प्रतिरूपो बभूवेत्यत्र विवक्षितमिति
 योजना ॥ अनुरूपो वेत्युक्तं विद्यतेति । यादृमित्यादिना ॥ उक्त-

उ० बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः
पुरूरूप ईयते युक्ता खस्य हरयः शता दशेत्ययं वै

भा० जायते द्विपदो वा चतुष्पात्स एव हि परमेश्वरो नामरूपे
व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थं पुनः
प्रतिरूपमागमनं तस्येत्युच्यते । तदस्यात्मनो रूपं प्रतिच-
क्षणाय प्रतिस्थापनाय यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते
तदाऽस्यात्मनो निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रति-
स्थायेत । यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपेऽव्याहृते
भवतस्तदास्य रूपं प्रतिस्थायेत । इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिः
प्रज्ञाभिर्नामरूपभूततत्त्वतमिथ्याभिमानैर्वा न तु पर-
मार्थतः पुरुरूपो बहुरूप ईयते गम्यते एकरूप एव
प्रज्ञानघनः सन्नविद्याप्रज्ञाभिः । कस्मात्पुनः कारणात्
युक्ता रथ इव वाजिनः स्वविषयप्रकाशनाय हि यस्मादस्य

षा० मर्धमनुभवाहं करोति । न हीति । रूपान्तरं भवने कर्त्त-
न्तरं वारयति । स एव हीति । प्रतिस्थापनाय शास्त्रार्थादि-
भेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । तदेव व्यतिरेकेभ्यस्त्वयै च स्फुट-
यति । यदि हीत्वादिना । मायाभिः प्रज्ञाभिरिति परपक्षमुक्त्वा
स्वपक्षमाह । मायाभिरिति । मिथ्याधीहेतुभूतानाद्यनिर्व्या-
दखाद्यमानाज्ञानवशादेव बहुरूपो भाति । प्रकारभेदात्तु बह-
क्तिरिति वाच्यार्थमाह । एकरूप एवेति । सविद्याप्रज्ञाभिर्ब-
हुरूपो गम्यत इति पूर्वेषु सम्बन्धः । परस्य बहुरूपत्वे निमित्तं
प्रत्यपूर्वकं निवेदयति । यस्मादित्यादिना । यथा रथेषु युक्ता
वाजिनो रथिनं सन्नोषरं देवं प्रापयितुं प्रवर्त्तन्ते तथास्य प्रतीको
रथस्यागोये शरीरे युक्ता हरयः । स्वविषयप्रकाशनं यस्मा-

उ० हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमवाद्यमयमात्मा

भा० हरयो हरणादिन्द्रियाणि । व्रता व्रतानि दश च प्राणिभे-
दबाहुल्यात् व्रतानि दश च भवन्ति । तस्मादिन्द्रियविष-
यबाहुल्यात्तत्रकाशनायैव च युक्तानि तानि नात्मप्रका-
शनाय । पराञ्चि खानि व्यद्वेषत्स्वयम्भूरिति हि काठके ।
तस्मात्तैरेव विषयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञानघनैकरसेन
स्वरूपेण । एवं तर्ह्ययमन्यः परमेश्वरोऽन्ये हरय इत्येवं प्राप्ते
उच्यते अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
चानन्तानि च प्राणिभेदस्यानन्थात् । किं बहूना तदेत-
द्ब्रह्म य आत्माऽपूर्वं नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इति
अपूर्वं । नास्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरं । नास्य जात्य-
न्तरमन्तराखे विद्यत इत्यनन्तरं । अवाद्यां तथा वहिरस्य

आ० त्ववर्तन्ती तस्मादिन्द्रियाणां तद्विषयाणाञ्च बहूजत्वात्तद्रूपैरेव बहू-
रूपो भातीति योजना ॥ हरिशब्दस्येन्द्रियेषु प्रकृतौ निमित्तमाह ।
हरणादिति । प्रतीचो विषयात्मतीति शेषः ॥ इन्द्रियबाहुल्ये तु
हेतुमाह । प्राञ्चीति । इन्द्रियबाहुल्यात्प्रत्यगात्मा बहुरूप इति
शेषः ॥ नन्वात्मानं प्रकाशयितुमिन्द्रियाणि प्रकृतानि न तु रूपादि-
कमेव तत्कथं तद्विषयवशादात्मनोऽन्वया प्रथेत्याशङ्क्याह । तत्र-
काशनायेति ॥ तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यादित्यत्रोक्तमुपसंहर-
ति । तस्मादिति ॥ यद्वा यथोक्तश्रुतिवशेन लब्धमर्थमाह । तस्मा-
दिति । यस्मादिन्द्रियाणि पराम्बिषये प्रकृतानि तस्मात्तैरिन्द्रियै-
र्विषयस्वरूपैरेवायं प्रत्यगात्मा गम्यते न तु स्वसाधारणेन रूपे-
बोत्तर्यः ॥ युक्ता हीति सम्बन्धनाभित्थ शङ्कते । एवं तर्हीति ॥

उ० ब्रह्म सर्वाणुभूरित्यनुशासनं ॥ १६ ॥ इतिपञ्चमं
ब्राह्मणम् ॥ ॥

अथ वंशः पौतिमाथे गोपवनाज्ञापवनः
पौतिमाथात्पौतिमाथे गोपवनाज्ञापवनः कौशि-
कात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्या-

भा० न विद्यत इत्यवाहं । किं पुनस्त्वं निरन्तरं ब्रह्मायमात्मा
कोऽसौ यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता
सर्वानुभूः सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूरित्येतद-
नुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः । एष सर्ववेदान्तानामुपसं-
तोऽर्थः । एतदमृतमभयं परिसमाप्तञ्च ब्राह्मणार्थः ॥ १६ ॥
चतुर्थस्याध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ॥

अथेदानो ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य वंशः सत्यर्थो
ब्रह्मविद्यायाः मन्त्रस्वायं स्वाध्यायार्थो जपार्थस्य तत्र वंश

आ० अयमित्यादिवाक्येन परिहरति । अयमिति । तत्तदिन्द्रियादि-
रूपेणात्मन एवाविद्यया भानात्मबन्धस्य कल्पितत्वान्नादैतद्वाजि-
दित्यर्थः । इन्द्रियागम्ये हेतुमाह । प्राग्भिभेदस्येति । वाक्यार्थान्-
ख्यानार्थमित्यागतेन तत्सन्दर्भेण भूमिकामारुच्य तत्परं वाक्य-
मवतार्यं व्याकरोति । किं ब्रह्मनेत्यादिना । न केवलमध्यायद्वय-
स्यैवार्थः सङ्घोषोपसंहृतः किन्तु सर्ववेदान्तानामित्याह । एव
इति । तस्योभयविधमुपसंहारार्थरूपार्थमाह । एतदिति । ब्रह्म-
व्यान्तरपरिच्छेदवशात् परिहरति । परिसमाप्तञ्चेति ॥ १६ ॥ चतु-
र्थस्य पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ॥

ब्रह्मविद्यां सङ्घोषविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य वंशब्राह्मण्यतात्पर्य-
माह । अथेति । महाजनपरिच्छेदात् हि ब्रह्मविद्या तेन सा

उ० च्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥
 आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिभूता-
 च्चानाभिभूत आनभिभूतादानभिभूत आन-
 भिभूतादानभिभूतो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राची-
 नयोग्याभ्यां सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्य्या-
 त्पाराशर्य्यौ भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च
 गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पारा-
 शर्य्यात्पाराशर्य्यौ वैजवापायनाद्वैजवापायनः
 कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशि-
 काद्घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः
 पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यौ जातूकर्ण्य्याज्जातूकर्ण्य्य
 आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणि-

भा० इव वंशो यथा वेषुर्वंशः पर्वणः पर्वणो हि भिद्यते तद्व-
 दायात्प्रभृत्यामूलप्राप्तेरयं वंशोऽध्यायचतुष्टयस्याचार्य्यप-
 रम्पराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्च-

षा० महाभागधेयेति स्तुतिः ॥ ब्राह्मणस्यार्थान्तरमाह । मन्मथेति ।
 स्वाध्यायः स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वे सत्यध्यापनं अपस्तु प्रत्यहमाह-
 त्तिरिति भेदः । यथोक्तगीत्या ब्राह्मणारम्भे स्थिते वंशशब्दार्थमाह ।
 तत्रेति ॥ तदेव स्फुटयति । यथेति । शिष्यावसानोपलक्ष्यभू-
 तात्प्रातिमाख्यादारभ्य तदादिर्वेदाख्यब्रह्ममूलपर्यन्तोऽयं वंशः ।
 पर्वणः पर्वणो भिद्यत इति सम्बन्धः ॥ वंशशब्देन निष्पन्नमर्थ-
 माह । अध्यायचतुष्टयस्येति । अथात्र शिष्याचार्य्यवाचकशब्दा-
 भावे कृतो व्यवस्थेति तत्राह । तत्रेति । परमेष्ठिब्रह्मण्योदे-

उ० रौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजा-
 द्वारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमा-
 द्वौतमो गौतमाद्वौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डि-
 ल्याच्छाण्डिल्यः कौशेय्यात्काप्यात्कौशेय्यःकाप्यः
 कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो
 विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सन-
 पातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्बाभ्रवः पथःसौभरात्प-
 न्याःसौभरो ज्यास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस
 आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रे विश्वरूपत्वाष्ट्रा-
 द्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रेऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचआथर्व-
 णाद्ध्यङ्गाथर्वणोऽथर्वणोदैवादथर्वदैवो मृत्योः

भा० मन्त्र आचार्यः । परमेष्ठी विराट् ब्रह्मणो हिरण्यगर्भान्ततः
 परमाचार्यपरम्परा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म तन्नित्यं स्वयम्भु
 तस्मै ब्रह्मणि स्वयम्भुवे नमः ॥ १ ॥ २ ॥ इति श्रीगोविन्दभगव-
 त्पूज्यपादशिश्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कर-

भा० कार्यत्वमाशङ्क्याह । परमेष्ठीति ॥ कुतस्तर्हि ब्रह्मणो विद्याप्राप्ति-
 स्तत्राह । तत इति ॥ स्वयं प्रतिभातवेदो हिरण्यगर्भो नाचार्या-
 न्तरमपेक्षते । ईश्वरानुष्ठहीतस्य बुद्धावाविर्भूताद्देवादेव विद्या-
 काभसम्भवादित्यर्थः ॥ कुतस्तर्हि वेदो आयते तत्राह । यत्पुन-
 रिति ॥ परस्वैव ब्रह्मणो वेदरूपेणावस्थानात्तस्य नित्यत्वात्
 हेत्वपेक्षेत्यर्थः ॥ आदावन्ते च ह्यतमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भव-
 न्तीति द्योतयितुमन्ते ब्रह्मणो नम इत्युक्तं व्याचष्टे । तस्मा इति ॥ इति
 श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिश्य

उ० प्राध्वं सनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंस-
 सन एकशृषेरेकशृषिर्विप्रचित्नेर्विप्रचित्तिर्यष्टे-
 र्यष्टिः सनारोः सनारूः सनातनात्सनातनः
 सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म
 स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणं ॥
 ॐ तत्सत् ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

भा० भगवतः कृतायां रुद्रदारण्यकदृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ उपनिषद्दृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॐ तत्सत् ॥

षा० श्रीमद्भगवदानन्दज्ञानकृतायां श्रीमद्भगवदारण्यकभाष्यटीकायां
 चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः । । रुद्रदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां
 द्वितीयोऽध्यायः सम्पूर्णः । । ॐ तत्सत् । ।

उ० ॐ नमः परमात्मने ॥ जनको वैदेहो
बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरूपाञ्चालानां
ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य

भा० जनको ह वैदेह इत्यादि याज्ञवल्कीयं काण्डमारभते।
उपपत्तिप्रधानत्वादतिक्रान्तेन मधुकाण्डेन समानार्थत्वे-
ऽपि सति न पुनरुक्तता। मधुकाण्डं आगमप्रधानं। आग-
मोपपत्ती आत्मैकत्वप्रकाशनाय प्रवृत्ते शक्यतः करतलगत-
विषमिव दर्शयितुं। श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतं। तस्मा-
दागमार्थस्यैव परीक्षापूर्वकं निर्द्धारणाय याज्ञवल्कीयं
काण्डमुपपत्तिप्रधानमारभते। आख्यायिका तु विज्ञा-

या० मधुकाण्डे त्वार्द्धं कथ्यन्तेति मधुद्वयं व्याख्यातं। सम्प्रति
काण्डान्तरारम्भं प्रतिजानीते। जनक इति। ननु पूर्वस्मिन्न-
ध्यायद्वये व्याख्यातमेव तत्त्वमुत्तरत्रापि वक्ष्यते। तथा च पुन-
रुक्तेरलं मुनिकाण्डेनेति तत्राह। उपपत्तीति॥ तुल्यमुपपत्ति-
प्रधानत्वं मधुकाण्डस्यापीति चेन्नेत्याह। मधुकाण्डं हीति॥ ननु
प्रमाणादागमादेव तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते किमुपपत्त्या तत्त्वज्ञानेन
काण्डेन वेति तत्राह। आगमेति॥ करत्वेनागमस्तत्त्वज्ञाने हेतुः।
उपपत्तिरपकरत्वात्तथा पदार्थपरिमोक्षणद्वारा तज्ज्ञेतिरित्यत्र गम-
कमाह। श्रोतव्य इति। करबोपकरत्वेरागमोपपत्त्योक्तत्त्वज्ञान-
हेतुत्वे सिद्धं यन्नितमुपसंहरन्ति। तस्मादिति। यथोक्तरीत्या का-
ण्डारम्भेऽपि किमित्याख्यायिका प्रतीयते तत्राह। आख्यायिका
त्विति॥ विज्ञानवतां पूजा च प्रपूज्यमाना दृश्यन्ते। तथाच विज्ञानं
महाभागधेयमिति श्रुतिरत्र विवक्षितेत्यर्थः। विद्याग्रहणे दाना-
ख्योपायप्रकारश्चापनपरा वा आख्यायिकेत्यर्थान्तरमाह। उपा-
येति॥ कथं पुनर्दानस्य विद्याग्रहणोपायत्वं तत्राह। प्रसिद्धो हीति॥
गुरुशुश्रूषया विद्यापुष्कलेन धनेन वेत्यादौ दानाख्यो विद्याग्रह-

उ० वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्म-
णानामनूचानतम इति स ह गवां सहस्रमव-

भा० नस्तुत्यर्थोपायविधिपरा वा । प्रसिद्धो ज्ञोपायो विद्वद्भिः
शास्त्रेषु च दृष्टो दानं । दानेन ज्ञोपनमन्ते प्राणिनः । प्रभूतं
हिरण्यं गोसहस्रदानञ्चेह उपलभ्यते । तस्मादन्यपरेणापि
ब्राह्मेण विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थाख्याधिकारम्भा ॥

अपि च तद्विद्यासंयोगः तैश्च सह वादकरणं विद्या-
प्राप्त्युपायो न्यायविद्यायां दृष्टः । तच्चास्मिन्नध्याये प्राबल्येन
प्रदर्शयते । प्रत्यक्षा च विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिः । तस्माद्विद्या-
प्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थैवाख्यायिका । जनको नाम ह किल
सम्राट् राजा बभूव विदेहानां । तत्र भवो यः स वैदेहः । स

भा० ज्ञोपायो यस्मात्प्रसिद्धस्तस्मात्तस्य तदुपायत्वेनास्ति बलव्यमित्यर्थः ।
दाने सर्वं प्रतिष्ठितमित्यादिस्युतिषु विद्वद्भिरेव विद्यायश्चो-
पायो दृष्टस्तस्मान्न तस्योपायत्वे विवदितव्यमित्याह । विद्वद्भिरिति ॥
उपपन्नञ्च दानस्य विद्यायश्चोपायत्वमित्याह । दानेनेति ॥ भवतु
दानं विद्यायश्चोपायस्तथापीयमाख्यायिका कथं तस्यदर्शनप-
रेत्याशङ्क्याह । प्रभूतमिति ॥ ननु समुदितेषु ब्राह्मणेषु प्रसिद्धतमं
निर्द्धारयितुं राजा पृष्टवान् ॥ तत्कथमपरेण यज्ञेन विद्यायश्चो-
पायविधानायाख्याधिकारभ्यते तच्चाह । तस्मादिति । उपलभ्यो
यद्योक्तस्तच्छब्दार्थः ॥

इतश्चाख्यायिका विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनपरेत्याह । अपि चेति ॥
तस्मिन्वेद्येऽर्थे विद्या येषां ते तद्विद्यास्तैः सह सम्बन्धश्चेत्तैरेव
प्रश्नप्रतिवचनद्वारा वादकरञ्च ॥ विद्याप्राप्त्युपाय इत्यत्र गम-
कमाह । न्यायविद्यायामिति ॥ तत्रनिर्णयफलं हि वीतरा-
गज्ञथामिच्छन्ति । तद्विद्यासंयोगादेर्विद्याप्राप्त्युपायत्वेऽपि कथं

उ० सरोध दश दश पादा एवैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा
बभूवुः ॥ १ ॥

भा० च बद्धदक्षिणेन यज्ञेन ग्राखान्तरप्रसिद्धो बद्धदक्षिणे
नाम यज्ञोऽश्वमेधो वा दक्षिणावाङ्गव्याद्वद्धदक्षिण इहो-
च्यते तेनेजे अयजत् । तत्र तस्मिन् यज्ञे निमग्नता दर्शन-
कामा वा कुरूपां देवानां पञ्चाखानाच्च ब्राह्मणास्तेषु हि
विदुषां वाङ्मयं प्रसिद्धं अभिसमेता अभिसङ्गता बभूवुः ।
तत्र महान्तं विदत्समुदायं दृष्ट्वाऽथ तस्य ह किल जन-
कस्य यजमानस्य को नु खल्वत्र ब्रह्मिष्ठ इति विज्ञेयेण ज्ञातु-
मिच्छा विजिज्ञासा बभूव । कथं कः खित्को नु खलु
एषां ब्राह्मणानां अनुचानतमः । सर्व्व इमेऽनुचानाः कः
खिदेषां अतिशयेनानुचानतम इति । स हानुचानतमो
विषयोत्पन्नजिज्ञासुः सन् तदिज्ञानोपायार्थं गवां सहस्रं
प्रथमवधसामवहरोध गोष्ठेऽवरोधं कारयामास । किं

आ० प्रकृते तस्यदर्शनपरत्वमत आह । तच्चेति ॥ तदिद्यासंयोगादिति
यावत् ॥ न केवलं तर्कशास्त्रवशादेव तदिद्यासंयोगे प्रकृतजिः
किन्तु खानुभववशादपीत्याह । प्रत्यक्षाच्चेति ॥ आख्यायिकाता-
त्पर्य्यमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ राजसूयाभिषिक्तः सार्व्वभौमो
राजा समाहित्युच्यते बद्धदक्षिणेन यज्ञेनावयजदिति सम्बन्धः ।
अश्वमेधे दक्षिणावाङ्गमश्वमेधप्रकरणे स्थितं । ब्राह्मणा अभिस-
ङ्गता बभूवुदिति सम्बन्धः । कुरुपञ्चाखानामिति कुरोर्विशेषणं
तत्राह । तेषु हीति ॥ तत्र यज्ञशाखायामिति यावत् । विजि-
ज्ञासामेवाकाङ्क्षापूर्व्विकां व्यत्यादयति । कथमित्यादिना ॥ अनु-
चानत्वमनुवचनसमर्थत्वं । एषां मध्ये ऽतिशयेनानुचानतमः स एषः

उ० तान्होवाच ब्राह्मणा भगवसो यो वो ब्रह्मिष्ठः
स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न
दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिण-
मुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा ३ इति ता हो-

भा० विशिष्टास्ता गावोऽवबद्धा इत्युच्यते । पञ्चतुर्भागः पादः
सुवर्षस्य । दश दश पादा एकैकस्याः गोश्टङ्गयोरवबद्धा
बभूवुः । पञ्च पञ्च पादा एकैकस्मिन् श्टङ्गे ॥ १ ॥

गा एवमवबध्य ब्राह्मणांस्तान् ह उवाच । हे ब्राह्मणा
भवन्त इत्यामस्य यो वो युष्माकं ब्रह्मिष्ठः सर्व्वे यूयं
ब्रह्मणोऽतिशयेन युष्माकं ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतां
उत्कालयतु खगृहं प्रति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः । ते ह
किञ्चिदमुक्त्वा ब्राह्मणाः ब्रह्मिष्ठतामात्मानः प्रतिज्ञातुं न
दधृषुः न प्रगल्भाः संवृत्ताः । अप्रगल्भभूतेष्वथ याज्ञवल्क्यः
स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिमुवाच । एता गा हे
सौम्य उदज उद्गमयास्मद्गृहान्प्रति । हे सामश्रवः साम-

भा० स्यादिति योजना । एकस्य पक्षस्य चत्वारो भागास्तोषामेको
भागः पाद इत्युच्यते । प्रत्येकं श्टङ्गयोर्दश दश पादाः सम्बन्धेरिति
श्टङ्गां निराकर्तुं विभजते । पञ्चेति ॥ एकैकस्मिन्श्टङ्गे आवद्धा
बभूवुरिति पूर्व्वस्य सम्बन्धः ॥ १ ॥

ब्राह्मणा वेदाध्ययनसम्यग्नास्तदर्शनिष्ठा इति यावत् । उत्काल-
यतु उद्गमयतु । यतो याज्ञवल्क्याद्यजुर्वेदविदः सकाशाद्ब्रह्मचारी
सामविधिं श्टङ्गेति ऋक्षु चाध्याहृतं साम गीयते । त्रिष्वेव च
वेदेष्वन्तर्भूतोऽथर्वो वेदस्तस्मादर्थाद्यजुर्वेदिनो मुनेः त्रिष्वस्य
सामवेदाध्ययनानुपपत्तेर्वेदचतुष्टयविशिष्टो मुनिरित्याह । अत

उ० दाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो-
ब्रवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्रूलो
बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य
ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय
कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति तं ह तत
एव प्रष्टुं दध्रे होताश्रूलः ॥ २ ॥

भा० विधिं हि शृणोत्यतोऽर्थाचतुर्वेदो याज्ञवल्क्यः । ता गा ह
उदाचकार उक्ताखितवानाचार्यशृङ्गं प्रति । याज्ञवल्क्येन
ब्रह्मिष्ठपणस्त्रीकरणेनात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति ते ह
चक्रुधुः क्रुद्धवन्तः ब्राह्मणाः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाचष्टे ।
कथं नोऽस्माकमेकैकप्रधानानां ब्रह्मिष्ठोऽसीति ब्रवीतेति ।
अथ हैवं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्य होतर्त्विक्
अश्वसो नाम बभूव आसीत् । स एवं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मिष्ठा-
भिमानी राजाअचत्वाच्च धृष्टो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ पृष्ट-
वान् । कथं याज्ञवल्क्येति होवाच त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य
ब्रह्मिष्ठोऽसीति मुतिर्भर्त्सनार्था । स होवाच याज्ञवल्क्यो
नमस्कुर्मो वयं ब्रह्मिष्ठाय । इदानीं गोकामाः स्मो वयमिति ।

आ० इति ॥ निमित्तनिवेदनपूर्वकं ब्राह्मणानां सभ्यानां क्रोधप्राप्तिं
दर्शयति । याज्ञवल्क्येनेति ॥ क्रोधानन्तर्यमथशब्दार्थं कथयति ।
क्रुद्धेभ्यिति ॥ आश्वसप्रश्नस्य प्राथम्ये हेतुः । राजेति ॥ याज्ञवल्क्य-
मित्यनुवादेऽन्वयप्रदर्शनार्थः । प्रश्नमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति ।
कथमित्यादिना । अनौद्धत्यं ब्रह्मविदो जिह्ममिति सूचयति ।
सहेति ॥ किमिति तर्हि शब्दं प्रति गावो ब्रह्मिष्ठपणभूता

उ० याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युना-

भा०तं ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं सन्नं तत एव ब्रह्मिष्ठपक्षस्वीकरणा-
त्प्रभुं दध्ने धृतवाय्मनो होताम्यसः ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच तत्र मधुकाण्डे पाङ्क्तौ कर्मणा
दर्शनसमुच्चितेन यजमानस्य मृत्योरत्ययो व्याख्यातः ।
उद्गीथप्रकरणे सङ्क्षेपतस्तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमिति तद्गत-
दर्शनविशेषार्थोऽयं विशेष आरभ्यते । यदिदं साधनजा-
तं नरस्य कर्मणश्चत्विगम्यादि मृत्युना कर्मलक्षण्येन
स्वाभाविकासङ्गसहितेनात्र न केवलं व्याप्तमभिपक्षं च
मृत्युना वशीकृतं च । केन दर्शनलक्षण्येन साधनेन यजमानो
मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते । स्वतन्त्रो
मृत्योरवशो भवतीत्यर्थः । ननुद्गीथ एवाभिहितं येना-
तिमुच्यते मुख्यप्राणात्मात्मदर्शनेनेति । वाङ् । उक्तो योऽनुक्तो

आ० गीतास्तत्राह । इदानीमिति ॥ न तस्य तादृशी प्रतिष्ठा प्रतिभा-
तीत्याशङ्क्याह । तत एवेति ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं मुनेराभिमख्यमापादयितुं सम्बोधयति । याज्ञव-
ल्क्येति । उक्तरीत्या आन्ध्रजप्रश्ने प्रकृते तस्योद्गीथाधिकारेण सङ्ग-
तिमाह । तत्रेति । मधुकाण्डे पूर्वत्र व्याख्याते यदुद्गीथप्रकरणं तस्मि-
न्नासङ्गपापज्ञो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा सङ्क्षेपतो व्याख्यात
इति सम्बन्धः । तस्यैवोद्गीथदर्शनस्येति यावत् । परीक्षाविषयो
विचारभूमिरयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो यत्र इत्यर्थः । तच्छब्दः सम-
नन्तरनिर्दिष्टयत्रविषयः दर्शनमुद्गीथोपासनं तस्य विशेषो
वाग्मादेरग्न्याद्यात्मत्वं विज्ञानं तत्त्विकार्थोऽयं क्रमः । एवमवान्तर-
सङ्गतिमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि थाचष्टे । यदिदमिति ॥ मृत्युवायमि-

उ० पृ११ सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्यो-

भा० विशेषस्तत्र तदर्थोऽयमारम्भ इत्यदोषः । होत्रर्त्विजाग्निना वाचेत्याह याज्ञवल्क्यः । एतस्वार्थं व्याचष्टे । कः पुनर्होता येन मृत्युमतिक्रामतीत्युच्यते । वाम्ने यज्ञस्य यजमानस्य यज्ञो वै यजमान इति श्रुतेः । यज्ञस्य यजमानस्य चा वाक् सैव होताऽधिचजे । कथं तत्तत्र या इयं वाग्यज्ञस्य यजमानस्य सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवतं । तदेतत् अन्नप्रकरणे व्याख्यातं । स चाग्निरहोता अग्निर्वै होतेति श्रुतेः । तदेतद्यज्ञस्य साधनद्वयं । होता चर्त्विगधियज्ञमथात्मज्ञ वांगेतदुभयं साधनद्वयं परिच्छिन्नं मृत्युनाऽऽप्तं स्वाभाविकाज्ञानासङ्गप्रयुक्तेन कर्मणा मृत्युना । प्रतिक्षणमन्यथात्व-

आ० त्वनेन मृत्युनाभिपन्नमित्यगतार्थत्वमाशङ्काह । न केवञ्चमिति । कर्मणो मृत्युत्वात्तेन मृत्योरत्वयायोगोक्तदत्यसाधनं किञ्चिद्दर्शनमेव वाच्यमित्याशयेन पृच्छति । केनेति । दर्शनविषयं प्रश्नमाप्तिपति । नन्विति । येन मुख्यप्राणात्मदर्शनेनातिमुच्यते तदुद्गीथप्रक्रियायामेवोक्तं । तथाच मृत्योरत्वयोपायस्य विज्ञानस्य निश्चातत्वात्केनेति प्रश्नानुपपत्तिरिति योजना । तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमित्यादावुक्तमादाय परिहरति । वाढमिति । उद्गीथप्रकरणे वागादेरग्न्याद्यात्मत्वदर्शनरूपो यो विशेषो वक्तव्योऽपि नोक्तस्तदुक्त्यर्थोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो यत्न इति ज्ञत्वा केनेत्यादिप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । कीदृक् पुनर्दर्शनं मृत्युजयसाधनं होत्रेत्यादावुक्तमित्याशङ्काह । एतस्येति । व्याचष्टे वाम्ने यज्ञस्येत्यादिनेति शेषः । आख्यानमेव विशदयितुं पृच्छति । कः पुनरिति । दर्शनविषयं दर्शयन्मुत्तरमाह । उच्यत इति । यज्ञशब्दस्य यजमाने षड्भ्रयोगो नास्तीत्याशङ्काह । यज्ञ इति ।

उ० राप्तिमतिमुच्यत इति होत्रत्विजाग्निना वाचा

भा० मापाद्यमानं वशीकृतं । तदनेनाधिदैवतरूपेणाग्निना दृश्य-
मानं यजमानस्य मृत्योरतिमुक्तये भवति । तदेतदाह स
मुक्तिः । स होताग्निर्मुक्तिरग्निस्वरूपदर्शनमेव मुक्तिः । यदैव
साधनद्वयमग्निरूपेण पश्यति तदानीमेव हि स्वाभाविका-
दासङ्गात्मृत्योर्विमुच्यते । आधात्मिकात् परिच्छिन्नरूपा-
दाधिभौतिकाश्च तस्मात् स होताग्निरूपेण दृष्टो मुक्ति-
र्मुक्तिसाधनं यजमानस्य साऽतिमुक्तिः । यैव च मुक्तिः
सातिमुक्तिरतिमुक्तिसाधनमित्यर्थः । साधनद्वयस्य परि-
च्छिन्नस्य याऽधिदेवतारूपेणापरिच्छिन्नेनाग्निरूपेण या
दृष्टिः सा मुक्तिः । यासौ मुक्तिरधिदेवतादृष्टिः सैवाधा-

या० यजमानस्य या वाग्धात्मं सैवाधियज्ञे होतासु । तथापि
कथं तयोर्देवतात्मनादर्शनमित्याह । कथमिति ॥ तयोर्गन्धा-
त्मनादर्शनमुत्तरवाक्यावच्छम्भेन याचष्टे ॥ तत्तत्रेति ॥ कथं
युगव्यागन्धोरेकत्वं तदाह । तदेतदिति ॥ तयोरेकत्वेऽपि कुतो
होतुरुदेवमित्याशङ्क्याह । स चेति ॥ स मुक्तिरित्येतदवतार-
यितुं भूमिकां करोति । यदेतदिति ॥ न केवलमेतदुभयं मृत्युना
संसृष्टमेव किन्तु तेन वशीकृतश्चेत्याह । स्वाभाविकेति ॥ मृत्यु-
नामं मृत्युनाभिपन्नमित्यनयोर्थमनूय होत्रेत्यादेरर्थमनुवदति ।
तदनेनेति ॥ साधनद्वयं तच्छब्दार्थः । यजमानग्रहं होतुरुपल-
क्ष्यं । उक्तेऽर्थे समनन्तरं वाक्यमवतार्यं व्याकरोति । तदेतदाहेति ॥
मुक्तिशब्दस्तत्साधनविषयः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । अग्नि-
स्वरूपेति ॥ वाचा होतुश्चाग्निस्वरूपेण दर्शनमेव मुक्तिहेतुरिति
यावत् ॥ उक्तमर्थं प्रपञ्चयति । यदैवेति ॥ स मुक्तिरित्यस्यार्थमुप-
संहरति । तस्मादिति ॥ वाक्यान्तरं समुत्थाप्य याचष्टे । साति-

उ० वागै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक् सोऽथमग्निः स
होता सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमहोरा-

भा० त्माधिभूतपरिच्छेदविषयासङ्गात्सदं नृत्युमतिक्रम्याधि-
देवतात्वस्याग्निभावस्य प्राप्तियां फलभूता साऽतिमुक्ति-
रित्युच्यते । तस्या अतिमुक्तेर्मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा
साऽतिमुक्तिरित्याह । यजमानस्य ह्यतिमुक्तिर्वागादीना-
मग्न्यादिभाव इत्युद्गीथप्रकरणे व्याख्यातं । तत्र सामा-
न्येन मुख्यप्राणदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तं । न तद्विशेषो
वागादीनामग्न्यादिदर्शनं । इह विशेषो वर्ण्यते । नृत्यु-
प्राप्त्यतिमुक्तिस्तु सैव फलभूता योद्गीथब्राह्मणेन व्याख्याता
नृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्याद्या ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयु-
क्तात्कर्षालक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्षणः सा

आ० मुक्तिरिति ॥ मुक्त्यतिमुक्त्योरसङ्गीर्णत्वं दर्शयति । साधनद्वयस्येति ॥
प्राप्तिरतिमुक्तिरिति सम्बन्धः । तामेव सकृच्छाति । वा फलभूतेति ॥
फलभूतायामग्न्यादिदेवताप्राप्तौ कथमतिमुक्तिशब्दोपपत्तिरि-
त्याशङ्क्याह । तस्या इति ॥ ननु वागादीनामग्न्यादिभावोऽत्र
श्रूयते । यजमानस्य न किञ्चिदुच्यते । तत्राह । यजमानस्येति ॥
तर्हि तेनैव मतार्थत्वादनर्थकमिदं ब्राह्मणमित्याशङ्क्य वाढमित्या-
दिनोक्तं स्मारयति । तत्रेति ॥ दर्शनवत्फलेऽपि विशेषः स्यादि-
त्याशङ्क्याह । नृत्युप्राप्तीति ॥ ३ ॥

प्रश्नान्तरमवतार्य तात्पर्यमाह । याज्ञवल्क्येति ॥ आश्रयभूतानि
कानि तानीत्याशङ्क्याह । दर्शपूर्णमासादाति ॥ प्रतिक्षणमन्यथात्वं

उ० त्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन
यजमानोऽहोरात्रयोरपिमितिमुच्यत इत्यध्वर्यु-
णत्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्य-

भा० सकृत्स्य मृत्योरात्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मासाधनानां
यो परिणामहेतुः कालस्मत्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्त-
व्येतीदमारभ्यते । क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्रागूर्ध्वञ्च
क्रियायाः साधनविपरिणामहेतुत्वेन व्यापारदर्शनात्काल-
स्य । तस्मात्पृथक्कालादतिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह । यदिदं
सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं स च कालो द्विरूपोऽहोरात्रादि-
लक्षणस्थित्यादिलक्षणस्य तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदति-
मुक्तिमाह । अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्द्धते विन-
श्यति च । तथा यज्ञसाधनञ्च यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुर-

भा० विपरिणामोऽन्यादिसाधनान्याश्रित्य काम्यं कर्म मृत्युशब्दित-
मुच्यते । तेषां साधनानां विपरिणामहेतुत्वात्कालो मृत्युः । ततो
ऽतिमुक्तिर्वक्तव्येत्युत्तरग्रन्थारम्भ इत्यर्थः । कर्मणो मुक्तिरक्ता
चेत्कालादपि सोक्तैव तस्य कर्मान्तर्भावेन मृत्युत्वादित्याशङ्काह ।
पृथगिति ॥ कर्मनिरपेक्षतया कालस्य मृत्युत्वं व्युत्पादयति ॥
क्रियेति ॥ कालस्य पृथक्कृत्यत्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥
उत्तरग्रन्थस्य प्रश्नयोर्विषयं भेत्तुं कालं भिनत्ति । स चेति ॥ आदित्य-
श्चन्द्रश्चेति कर्त्तृभेदाद्द्वैविध्यमुच्यं ॥ कालस्य द्वैरूप्ये सत्याद्यकण्डिका
विषयमाह । तत्रेति ॥ अहोरात्रयोर्मृत्युत्वे सिद्धे ताभ्यामतिमुक्ति-
र्वक्तव्या ॥ तदेव कथमित्याशङ्काह । अहोरात्राभ्यामिति ॥ यज्ञसा-
धनञ्च तथा ताभ्यां जायते वर्द्धते नश्यति चेति सन्मन्थः । प्रतिवचन-
व्याख्याने यज्ञशब्दार्थमाह । यजमानस्येति ॥ स मुक्तिरित्यस्य तात्प-
र्यार्थमाह । यजमानस्येत्यादिना ॥ तस्यैवाक्षरार्थं कथयति । सोऽ

उ० दिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः सा मुक्तिः
सातिमुक्तिः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षा-
परपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्याम-
भिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरपि-

भा० ध्वर्युश्च श्रिष्टान्यक्षराणि पूर्ववक्ष्येयानि । यजमानस्य चक्षु-
रध्वर्युश्च साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वाऽधि-
दैवतात्मना दृष्टं यत्स मुक्तिः सोऽध्वर्युरादित्यभावेन
दृष्टो मुक्तिः सैव मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववदादित्यात्म-
भावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे सम्भवतः ॥ ४ ॥

इदानीं तिथ्यादिजज्ञणादतिमुक्तिरुच्यते । यदिदं सर्व-
महोरात्रयोरविश्रिष्टयोरदित्यः कर्त्ता न प्रतिपदादीनां
तिथीनां । तासान्तु वृद्धिचयोपगमनेन प्रतिपत्प्रभृतीनां
चन्द्रमाः कर्त्ता । अतस्तदापत्या पूर्वपक्षापरपक्षात्यथः

आ० ध्वर्युरिति ॥ यथोक्तनीत्या आदित्यात्मत्वेऽपि कथमहोरात्रजज्ञणा-
न्मूर्त्योरतिमुक्तिरत आह । आदित्येति ॥ नोदेत नास्तमेतेत्यादि-
श्रुतेरादित्ये वस्तुतो नाहोरात्रे स्तः । तथा च तदात्मनि विदुष्यपि
तेन सम्भवत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कथिङ्कान्तरस्य तात्पर्यमाह । इदानीमिति ॥ नन्वहोरात्रादि-
जज्ञणे काले तिथ्यादिजज्ञणस्य कालस्यान्तर्भावात्ततोऽतिमुक्ता-
वुक्तायां तिथ्यादिजज्ञणादपि कालादसावुक्तैवेति कृतं पृथगार-
म्भेणेति तत्राह । अहोरात्रयोरिति । अविश्रिष्टयोर्द्विजज्ञण-
शून्ययोरिति यावत् ॥ कथं तर्हि तिथ्यादिजज्ञणात्कालादति-
मुक्तिरत आह । अतस्तदापत्येति ॥ चन्द्रप्रात्या तिथ्याद्यत्वयो-

उ० तिमुच्यते इत्युद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै
यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता
सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ५ ॥

भा० आदित्यापत्याऽहेराचात्ययवत् । तत्र यजमानस्य प्राणे
वायुः । स एवोद्गातेत्युद्गीथब्राह्मणेऽवगतं वाचा च ह्येव स
प्राणेन चोद्गादिति च निर्द्धारितं । अथैतस्य प्राणस्वापः
ब्रह्मीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र इति च प्राणवायुचन्द्रमसा-
मेकत्वाच्चन्द्रमसा वायुना चोपसंहारेण कश्चिद्विशेष एवंमन्व-
माना श्रुतिर्वायुनाधिदैवतरूपेणोपसंहरति । अपि च वायु-
निमित्तौ हि वृद्धिचयौ चन्द्रमसः । तेन तिथ्यादिसङ्गणस्य
कालस्य कर्तुरपि कारयिता वायुः । अतो वायुरूपपञ्च-

आ० माध्यन्दिनश्रुत्वोच्यते । काण्वश्रुत्या तु वायुभावापत्त्या तदत्यय उक्तः ।
तथाच श्रुत्वोर्विरोधे कः समाधिरित्याशङ्क्याह । तत्रेति ।
काण्वश्रुताविति यावत् । उद्गातुरपि प्राणात्मकवायुरूपत्वं
श्रुतिद्वयानुसारेण दर्शयति । स एवेति । न केवलमुद्गातुः
प्राणत्वं प्रतिष्ठाप्येव प्रतिपन्नं किन्तु विचार्यं निर्द्धारित-
श्चेत्याह । वाचेति । प्राणचन्द्रमसोश्चैकत्वं समाप्ताधिकारे निर्द्धारि-
तमित्याह । अथेति । उक्तया रीत्या प्राणादीनामेकत्वे श्रुत्वोर-
विरोधं फलितमाह । प्राणेति । मनोब्रह्मणोश्चन्द्रमसा प्राणो-
द्गात्रोश्च वायुनोपास्यत्वेनोपसङ्गहे न्यतुरथो विश्लेषो नास्तीति
श्रुत्वोर्विकल्पेनोपपत्तिरित्यर्थः । उपसंहरति प्राणमुद्गातारश्च
तद्रूपेणोपास्यतया सकृद्भाति काण्वश्रुतिरित्यर्थः । इतश्च काण्वश्रु-
तिरूपपञ्चेत्याह । अपि चेति । वायुः सूत्रात्मा तन्निमित्तौ स्वाव-
यवस्य चन्द्रमसोर्द्विजासौ । सूत्राधीना हि चन्द्रादेर्व्यगतश्चेत्ये-
त्यर्थः । दद्यादित्येतुल्ये फलितमाह । तेनेति । कर्तुश्चन्द्रस्येत्यर्थः ।

उ० याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनार-

भा० स्थिथादिकालादतीतो भवतीत्युपपन्नतरं भवति । तेन
श्रुत्यन्तरे चन्द्ररूपेण दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्च । इह तु
कालानां साधनद्वयस्य तत्कारणरूपेण वाध्यात्मना दृष्टि-
र्मुक्तिरतिमुक्तिश्चेति न श्रुत्योर्विरोधः ॥ ५ ॥

मृत्योः कालादतिमुक्तिर्याख्याता । यजमानस्य सोऽ-
तिमुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य
फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्युच्यते । यदिदं प्रसिद्धम-
न्तरिक्षमाकाशोऽनारम्भमनालम्बनमिव ब्रह्मादस्थेव
तदालम्बनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तु तदज्ञा-
यमानमालम्बनं तत्सर्वनाम्ना केनेति पृच्छ्यते । अन्यथा
फलप्राप्तेरसम्भवात् । येनावष्टम्भेनाक्रमेण यजमानः कर्षफलं
प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते किन्तदेति प्रश्नविषयः । केन

भा० वायोऽन्तरिक्षं कारयित्वाऽपि प्रकृते किमायातं तदाह ॥ अत
इति ॥ उदितानुदितहोमवद्विकल्पमुपेत्याविरोधमुपसंहरति ।
तेनेति ॥ श्रुत्यन्तरं माध्यन्दिनश्रुतिः साधनद्वयस्येत्युभयत्र समुध्यते
तत्रादौ मनसो ब्रह्माऽऽख्येत्वर्थः । उत्तरत्र प्राक्सोऽद्रातुखेत्यर्थः ।
तच्छब्दश्चन्द्रविषयः ॥ ५ ॥

यदिदमन्तरिक्षमिथादि प्रश्नान्तरं वृत्तानुवादपूर्वकमुपा-
दत्ते । मृत्योरिति ॥ व्याख्यानव्याख्येयभावेन क्रियापदे नेतथे इत्ये-
तत्प्रश्नरूपमुच्यते । समनन्तरवाक्येनेति यावत् । तद्व्याचष्टे । यदिद-
मिति ॥ केनेतिप्रश्नस्य विषयमाह । यत्त्विति ॥ प्रश्नविषयं
प्रपञ्चयति । अन्यथेति ॥ आलम्बनमन्तरेणेति यावत् । प्रश्नार्थं
सङ्गियोपसंहरति । केनेति ॥ अक्षरन्यासोऽक्षराख्यानार्थेषु वृत्ति-

उ० भ्रूणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत
इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य

भा० क्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति स्वर्गं लोकं
फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रे-
णेत्यक्षरन्यासः पूर्ववत् । तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य
यदिदं प्रसिद्धं मनः सोऽसौ चन्द्रोऽधिदैवं मनोऽध्यात्मं
चन्द्रमाधिदैवतमिति हि प्रसिद्धं । स एव चन्द्रमा ब्रह्म-
र्त्विक् तेनाधिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नं रूपमध्यात्मं च
मनस एतद्व्ययमपरिच्छिन्नेन चन्द्रमसो रूपेण पश्यति । तेन
चन्द्रमसा मनसावलम्बनेन कर्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोति
अतिमुच्यत इत्यभिप्रायः । इतीत्युपसंहारार्थं वचनमित्येव-

आ० रिति यावत् ॥ मनो वै यज्ञस्येत्यादेरर्थमाह । तत्रेति ॥ व्यवहार-
भूमिः सप्तम्यर्थः ॥ वाक्यार्थमाह । तेनेति ॥ द्वितीयादृतीयाभ्यां सम्बु-
ध्यते ॥ दर्शनफलमाह । तेनेति ॥ वागादीनामग्न्यादिभावेन दर्शन-
मुक्तं । त्वगादीनान्तु वाह्यादिभावेन दर्शनं वक्तव्यं । तत्कथं वक्तव्यं
श्रेयं सत्युपसंहारोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । सर्व्वाशीति ॥ वागादा-
बुक्तान्यायस्य त्वगादावतिदेशोऽत्र विवक्षित इत्याह । एवमकारा
इति ॥ अथशब्दे दर्शनप्रभेदकथनानन्तर्यार्थः ॥ केयं सम्पन्नामेति
पृच्छति । सम्पन्नामेति ॥ उत्तरमाह । केनचिदिति । महतां
फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मत्वादिना सामान्ये वात्सीयस्य
कर्मसु विवक्षितफलसिद्ध्यर्थं सम्पत्तिस्सम्पद्यते । यथाशक्त्यभि-
होत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादि मया निर्वर्त्यत इति ध्यानं सम्पदि-
त्यर्थः । यद्वा फलस्यैव देवलोकादेव ज्वलत्वादिसामान्येनाग्न्याद्या-
जतिसम्पादनं सम्पदित्याह । फलस्येति ॥ सम्पदनुष्ठानावसरमा-
दर्शयति । सर्व्वात्प्राप्तेनेति ॥ असम्भवोऽनुष्ठानस्य यदेति शेषः ।

उ० ब्रह्मा तद्यदिदं मनःसोऽसौ चन्द्रःस ब्रह्मा सा मुक्तिः
साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥ ६ ॥

भा० अकारा नृत्योरतिमोक्षाः । सर्वाणि हि दर्शनप्रकाराणि
यन्नाङ्गविषयाण्यस्मिन्नवसर उक्तानीति ह्यलोपसंहार
इत्यतिमोक्षाः । एवमकारा अतिमोक्षा इत्यर्थः । अथ
सम्पदः । अघाधुना सम्पद उच्यते । सम्पन्नाम केनचि-
त्सामान्येनाग्निहोत्रादीनां कर्माणां फलवतां तत्फलाय
सम्पादनं सम्पत्फलस्यैव वा सर्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने
प्रयततां केनचिद्वैगुण्येनासम्भवः । तदिदानीं आहिताग्निः
सन्त्यक्तिस्रित्कर्माग्निहोत्रादीनां यथा सम्भवमादायाल-
म्बनीकृत्य कर्मफलविदत्तायां सत्यां यत्कर्मफलकामो
भवति तदेव सम्पादयति । अन्यथा राजसूयाश्वमेधपुरुष-

आ० कर्मिणामेव सम्पदनुष्ठानेऽधिकार इति दर्शयितुमाहिताग्निः स
मिष्युक्तं । अग्निहोत्रादीनामिति निन्दारथे षष्ठी । यथासम्भवं वर्णा-
श्रमानुरूपमिति यावत् । आदायेत्यस्य व्याख्यानं आकम्बनीकृत्येति ।
न केवलं कर्मिणामेव सम्पदनुष्ठानुरपेक्षते किन्तु तत्फलविद्या-
वत्त्वमपीत्याह । कर्मिणोऽति । तदेव कर्मफलमेवेत्यर्थः ॥ कर्माख्येव फल-
वन्ति न सम्पदस्तत्कथं तासां कार्यतेत्याशङ्क्याह । अन्यथेति ॥ विहि-
ताध्ययनस्यार्थज्ञानानुष्ठानादियरम्यरथा फलवत्त्वमिष्टं । न चाश्व-
मेधादिषु सर्वेषामनुष्ठानसम्भवं कर्मसिद्धिजन्यतामपि त्रैवर्ण्य-
ज्ञानां केषांचिदनुष्ठानासम्भवादतस्तेषां तदध्ययनार्थवत्त्वमुपपत्त्या
सम्पदामपि फलवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः ॥ महतोऽश्वमेधादिफलस्य
कथमल्पीयसा सम्पदा प्राप्तिरित्याशङ्क्या शस्त्रप्रामाण्यादित्यभि-
प्रेत्याह । यदिति ॥ तदा तत्पाठः साध्यायार्थ एवेति पूर्वेषु
सम्बन्धः । अध्ययनस्य फलवत्त्वे वक्तव्ये फलितमाह । तस्मादिति ॥

उ० याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यग्भिर्
होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमा-
स्तास्तिन्न इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव

भा० मेधसर्वमेधसञ्चणानामनधिकृतानां चैवर्णिकानामप्यसम्भ-
वक्षेष्वां तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः स्यात् । यदि तत्फ-
लप्राप्त्युपायः कश्चन न स्यात्तस्मात्तेषां सम्पदैव तत्फलप्राप्ति-
स्तस्मात्सम्पदामपि फलवत्त्वमतः सम्पद आरभ्यन्ते ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । अभिमुखीकरणाय कतिभि-
रयमद्यास्मिन्यज्ञे कतिभिर्ऋग्भिः कतिसङ्ख्याभिर्ऋग्जाति-
भिरयं होतृभिर्गस्मिन्यज्ञे करिष्यति शस्त्रं शंसत्याहेतर-
स्तिष्ठभिर्ऋग्जातिभिरित्युक्तवन्तं प्रत्याहेतरः कतमास्ता-
स्तिन्न इति । सङ्ख्येयविषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वस्तु सङ्ख्याविषयः
पुरोऽनुवाक्या च । प्राक् प्रयोगकालाद्याः प्रयुज्यन्ते ऋचः
सर्जातिः पुरोऽनुवाक्येत्युच्यते । यागार्थं याः प्रयुज्यन्ते
ऋचः सर्जातिर्याज्या । शस्त्रार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः
सर्जातिः शस्त्रा । सर्वास्तु याः काश्चनर्चसाः स्तोत्रि-

भा० तेषां राजसूयादीनामिति यावत् । ब्राह्मणादीनां राजसूयाद्य-
ध्ययनसामर्थ्यात्तेषां सम्पदैव तत्फलप्राप्तावपि किं सिद्धति ।
तस्मात्सम्पदामिति ॥ कर्मणामिवेति दृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः ॥
तासां फलवत्त्वे यत्कृतमाह । अत इति ॥ ६ ॥

सम्पदामारम्भमुपपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति । याज्ञवल्क्येतीति ॥
प्रतीकमादाय व्याचष्टे । कतिभिरित्यादिना ॥ कतिभिः कतमा
इति प्रश्नयोर्विषयभेदं दर्शयति । सङ्ख्यति ॥ स्तोत्रिया नामा-

उ० तृतीया किन्नाभिर्जयतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृ-
दिति ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मि-
न्यज्ञ आहुतीर्हीथतीति तिस्र इति कतमास्ता-
स्तिस्र इति या हुता उज्वलन्ति या हुता अति-

भा० या वा अन्या वा सर्व्या एतास्त्रेव तिसृषु ऋग्जातिष्वन्त-
र्भवन्ति । किन्नाभिर्जयतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति ।
अतश्च सङ्ख्यासामान्याद्यत्किञ्चित्प्राणभृज्जातं तत्सर्वं
जयति तत्सर्वं फलजातं सन्पादयति सङ्ख्यादिसामा-
न्येन ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कत्ययमद्याध्वर्यु-
रस्मिन्यज्ञ आहुतीर्हीथतीति कत्याहुतिप्रकारास्त्रिच
इति । कतमास्तास्त्रिच इति । पूर्ववदितर आह या हुता
उज्वलन्ति समिदाज्याहुतयः । या हुता अतिनेदन्ते अती-
वशब्दं कुर्वन्ति मांसाद्या हुतयः । या हुता अधिभ्रते
अधि अधो गत्वा भूमेः अधि भ्रते पयःसोमाहुतयः ।
किन्नाभिर्जयतीति ताभिरेवं निर्वर्त्तिताभिराहुतिभिः किं

आ० न्याधि काचिदृग्जातिरस्तीत्याशङ्क्याह । सर्व्यास्त्रिति ॥ अन्या वेति
शास्त्रे जातिग्रहः । विधेयाभेदात्सर्वशब्दात्पुनरुक्तिः । अतश्च सम्य-
त्तिकास्त्रादित्वर्थः ॥ सङ्ख्यासामान्यान्निधाविशेषादिति यावत् ॥ ७ ॥

प्राणभृज्जातं लोकत्रयं विवक्षितं प्रथमः सङ्ख्याविषयो द्विती-
यस्तु सङ्ख्येयविषयः प्रश्न इति विभागं कक्षयति । पूर्ववदिति ॥
तेन सामान्येनोज्वलनेनेति यावत् । उक्तमर्थं सङ्ग्रह्याह । देव-

उ० नेदक्षे या हुता अधिशेरते किन्नाभिर्जयतीति
या हुता उज्वलन्ति देवलोकेमेव ताभिर्जयति
दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदक्षे
पितृलोकेमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको
या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकेमेव ताभिर्जयत्यध
इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

भा० जयतीति । या आहुतयो हुता उज्वलन्ति उज्वलनयुक्ता
आहुतयो निर्वर्त्तिताः फलञ्च देवलोकाख्यं उज्वलमेव
तेन सामान्येन या मया एता उज्वलन्त्य आहुतयो
निर्वर्त्तमानास्ता एताः साक्षाद्देवलोकाख्य कर्षाफलस्य रूपं
देवलोकाख्यं फलमेव मया निर्वर्त्तत इत्येवं सम्पादयति ।
या हुता अतिनेदन्ते आहुतयः पितृलोकमेव ताभिर्ज-
यति कुत्सितशब्दकर्तृत्वसामान्येन पितृलोकसम्बद्धायां हि
संयमिन्यां पुर्यां वैवस्वतेन पात्यमानानां हा हताः स्म
मुञ्च मुञ्चेति शब्दे भवति । तथाऽवदानाहुतयस्तेन पितृ-
लोकसामान्यात्पितृलोक एव मया निर्वर्त्तत इति सम्पा-
दयति । या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति
भूम्युपरि सम्बन्धसामान्यादध इव हि अध एव मनुष्यलोकः
उपरितनाम्साध्यान् लोकानपेक्ष्याथवाधोगमनमपेक्ष्यातो

आ० लोकाख्यमिति ॥ कथं मांसाद्याहुतीनां पितृलोकेन सह यथोक्तं
सामान्यमत आह । पितृलोकेति ॥ अधोगमनमपेक्षेति ॥ अस्ति
हि सोमाद्याहुतीनामधस्ताद्गमनमस्ति च मनुष्यलोकस्य पाप-

उ० याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा
यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति

भा० मनुष्यलोक एव मया निर्वर्त्तत इति सन्नादयति पयः
सोमाहुतिनिवर्त्तनकाले ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । अथमृत्विग्ब्रह्मा दक्षि-
णतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति । कतिभिर्देवताभि-
र्गोपायतीति प्रासङ्गिकमेतद्बहुवचनं । एकया हि देवतया
गोपायत्यसौ एवं ज्ञाते बहुवचनेन प्रश्नो नोपपद्यते स्वयं
जानतस्मात्पूर्वयोः कण्डिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु कतिभिः
कतिभिस्त्रिभिस्त्रिभिरिति प्रसङ्गं दृष्टेहापि बहु-
वचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते । अथवा प्रतिवादिव्यामोहार्यं
बहुवचनमितर आह । एकयेत्येका सा देवता यथा
दक्षिणतः स्थित्वा ब्रह्मासने यज्ञं गोपायति । कतमा सैकेति ।
मन एवेति मनः सा देवता । मनसा हि ब्रह्मा व्याप्रियते
ध्यानेनैव तस्य यज्ञस्य मनस्य वाक् च वर्त्तनी तयोरन्य-
तरां मनसा संस्करोति ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरात्तेन मन एव

आ० प्रचुरस्य तादृशमनं तदपेक्ष्येत्यर्थः । अतः सामान्यादिति यावत् ।
दक्षिणत आहुवनीयस्येति शेषः ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकं बहुवचनमित्युक्तं प्रकटयति । एकया हीति ॥ अल्पक-
थाप्रस्तुतेति हृदि निधाय बहुवचने गत्यन्तरमाह । अथवेति ॥ मनसो
देवतात्वं साधयति । मनसेति ॥ वर्त्तनी वर्त्तनी तयोर्वाङ्मन-
सयोर्वर्त्तनीरन्यतरां वाचं मनसा मौनेन ब्रह्मा संस्करोति ।
वाग्विसर्गः प्रायश्चित्तविधानादिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः ॥ तथापि कथं

उ० कतमा सैवेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता
विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ६ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योहातास्मिन्यज्ञे
स्तोत्रिया स्तोथतीति तिस्र इति कतमास्ता-
स्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव

भा० देवता तथा मनसा हि गोपायति ब्रह्मा यज्ञं । तच्च मनोऽ-
न्तिभेदेनानन्तं । वै शब्दः प्रसिद्धावद्योतकः । प्रसिद्धं मनस
आनन्तं । तदानन्त्याभिमानीनो देवा अनन्ता वै विश्वेदेवाः ।
सर्वे देवा यत्रैकं भवन्तीति श्रुत्यन्तरात्तेनानन्तसामा-
न्यादनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कति स्तोत्रियाः
स्तोथतीत्ययमुद्गाता स्तोत्रिया नाम ऋक्षामसमुदायः कति-
पद्यानामृचां । स्तोत्रिया वा शस्या वा याः कास्यन ऋष-
स्ताः सर्वास्तिस्त्र एवेत्याह । तास्य व्याख्याताः पुरोऽनुवाक्या
च याज्या च शस्यैव ढतीयेति । तत्र पूर्वमुक्तं यत्किञ्चेदं

आ० सम्पदः सिद्धिस्तत्राह । तच्चेति ॥ देवाः सर्वे यस्मिन्मनस्येकं
भवन्तीत्यभिप्रायं प्रतिपाद्यन्ते तस्मिन्विश्वेदेवदृष्ट्या भवत्वनन्तलोक-
प्रप्तिरिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः ॥ अनन्तमेवेत्यादि व्याचष्टे । तेनेति ॥
उक्तेन प्रकारेणेति यावत् । तेन मनसि विश्वेदेवदृष्ट्याध्यासेनेत्यर्थः ।
स इत्युपासकोक्तिः पूर्ववदित्यभिमुखीकरणायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रतिवचनमुपादत्ते । स्तोत्रिया वेति ॥ प्रगीतमृगजातं स्तोत्रमप्रगी-
तं शस्त्रं ॥ कतमास्तास्तिस्र इत्यादेस्तात्पर्यमाह । ताश्चेति ॥ प्रभ्रान्तरं
दत्तमनूद्योपादत्ते । तच्चेति । यद्वाधिकारः सप्तमर्थः । पुरोऽनु-

उ० तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किन्ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकं शस्यया ततो ह होताश्चल उपरराम ॥ १० ॥ पञ्चमे प्रथमं ब्राह्मणं ॥

भा० प्राणश्चैव जयतीति तत्केन सामान्येनेत्युच्यते कतमास्ता-
स्त्रिस्रश्चो या अध्यात्मं भवन्तीति प्राण एव पुरोऽनुवा-
क्या । अपञ्चसामान्यादपानो याज्या । आनन्तर्यादपानेन
हि प्रक्तं हविर्देवता यसन्ति । यागश्च प्रदानं । व्यानः शस्या ।
अप्राणक्षपानस्रचमभिव्याहरतीति अत्यन्तरात्किन्ताभि-
र्जयतीति व्याख्यातं । तत्र विशेषसम्बन्धसामान्यमनूक्तमिष्टो-
च्यते सर्वमन्यद्वाख्यातं । लोकसम्बन्धसामान्येन पृथिवी-
लोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया

आ० वाक्कादिना लोकत्रयजयलक्षणं फलं । केन सामान्येनेत्वपेक्षायां
सङ्ख्याविशेषेणेत्युक्तं स्मारयति । तदिति ॥ अधियञ्चमुक्तं स्मारयि-
त्वाध्यात्मं विशेषं दर्शयितुमुत्तरो यत्र इत्याह । उच्यते इति ॥
प्राज्ञादौ पुरोऽनुवाक्यादौ च पृथिव्यादिलोकदृष्टिरिति प्रश्नपू-
र्व्वकमाह । कतमा इति ॥ अपाने याज्यादृष्टौ हेत्वन्तरमाह ।
अपानेन हीति ॥ इत्याद्यादानव्यापारेणेति यावत् । प्राज्ञापानव्या-
पारव्यतिरेकेण शस्त्रप्रयोगस्य अत्यन्तरे सिद्धत्वाद्याने शस्यादृ-
ष्टिरित्याह । अप्राज्ञमिति ॥ तत्र पुरोऽनुवाक्यादिषु चेति यावत् ।
इहेत्यन्तरवाक्योक्तिः । सर्वमन्यदिति सङ्ख्यासामान्योक्तिः । किन्त-

भा० मध्यत्वसामान्यात् द्युलोकं शस्त्रयोर्द्वैतसामान्यात्ततो ह
तस्मादात्मनः प्रअनिर्णयादसौ होताश्चल उपरराम
नायमसद्गोचर इति ॥ १० ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमब्राह्मणभाष्यं ॥

आख्यायिकासम्बन्धः प्रसिद्ध एव । मृत्योरतिमुक्तिर्या-
ख्याता काललक्षणात्कर्म्मलक्षणाच्च । कः पुनरसौ मृत्युर्य-
स्मादतिमुक्तिर्याख्याता । स च स्वाभाविकाज्ञानासङ्गास्य-
दोऽध्याधिभूतविषयपरिच्छिन्नो यद्वातिग्रहलक्षणे मृत्युः ।
तस्मात्परिच्छिन्नरूपामृत्योरतिमुक्तस्य रूपाख्यान्यादित्या-
दीन्युद्गीतप्रकरणे व्याख्यातानि अश्चलप्रश्ने च तद्गतो विशेषः

आ० द्विशेषसम्बन्धसामान्यं तदाह । लोकेति ॥ पृथिवीलक्षणेन लोकेन
सह प्रथमत्वेन सम्बन्धसामान्यं पुरोऽनुवाक्यायामस्ति तेन पृथि-
वीलोकमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अश्चलस्य तुष्णीम्भावं भजतोऽभिप्राय-
माह । नायमिति ॥ १० ॥ अश्चलब्राह्मणं प्रथमं ॥

ब्राह्मणान्तरमवतारयन्नाख्यायिका किमर्थेति शङ्कमानम्यत्वाह ।
आख्यायिकेति ॥ याज्ञवल्क्यो हि विद्याप्रकर्षवशादत्र पूजा-
भागो लक्ष्यते नार्त्तभागस्तथा विद्यामान्यादतो विद्यास्तुत्व-
र्थेयमाख्यायिकेत्यर्थः ॥ इदानीं ब्राह्मणार्थं वक्तुं कर्त्त-
यति । मृत्योरिति ॥ मृत्युस्वरूपं पृच्छति । कः पुनरसाविति ॥
तत्स्वरूपनिरूपणार्थं ब्राह्मणमुत्थापयति । स चेति ॥ मृत्युरिति
सम्बन्धः ॥ स्वाभाविकं नैसर्गिकमनादिसिद्धमज्ञानं तस्मादासङ्ग-
स्तस्यास्यदमेवास्यदं यस्य स तथेति विग्रहः ॥ तस्य विषयमुक्त्वा
व्याप्तिमाह । अध्यात्मेति ॥ तस्य स्वरूपमाह । ग्रहेति । यद्योक्तमृत्यु-
व्याप्तिमग्न्यादीनां कथयति । तस्मादिति । तान्यपि यद्वातियह-
प्रहीतान्यर्थेन्द्रियसंसर्गित्वादित्यर्थः । तद्गतो विशेषोऽग्न्यादिगतो
दृष्टिभेद इति यावत् । कश्चिद्याख्यात इति सम्बन्धः ॥ सूत्रस्यापि
मृत्युग्रहणत्वमभिप्रेत्याह । तच्चेति । अग्न्यादित्याद्यात्मकं सौत्रप-

भा० कश्चिन्नचैतत्कर्षणां ज्ञानसहितानां फलमेतत् । तस्मात्सा-
ध्यसाधनरूपात् संसारान्मोचः कर्त्तव्य इत्यतो बन्धन-
रूपस्य मृत्योः स्वरूपमुच्यते । बद्धस्य हि मोचः कर्त्तव्यः ।
यदप्यतिमुक्तस्य स्वरूपमुक्तं तथापि यद्वातिघाहाभ्यामवि-
निर्मुक्त एव मृत्युरूपाभ्यां ॥

तथाचोक्तमश्वनाथा मृत्युरेष एव मृत्युरित्यादित्यस्त्वं
पुरुषमङ्गीकृत्याह एको मृत्युर्बहव इति च तदात्मभा-
वापन्नो हि मृत्योरान्तिमितिमुच्यत इत्युच्यते । न च तत्र
यद्वातिघाहौ मृत्युरूपौ न स्तः । अथैतस्य मगसो घ्नोः ब्रवीरं
ज्योतीरूपमसावादित्यः । मगस्य ग्रहः । स कामेनातिघाहेण
गृहीत इति वक्ष्यति । प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेन नाति-

आ० इमिति यावत् । फलं यथोक्तमृत्युयुक्तमिति शेषः ॥ किमिति मृत्यो-
बन्धनरूपस्य स्वरूपमुच्यते तथाह । एतस्मादिति ॥ ननु मोक्षो
कर्त्तव्ये बन्धनरूपोपवर्जनमनुपयुक्तमित्याशङ्क्याह । बन्धस्य हीति ॥
अग्न्यादीनां यथोक्तमृत्युयातिमुक्तां व्यक्तीकरोति । यदपीति ॥
अविनिर्मुक्त एवातिमुक्तेऽपीति शेषः ।

तथापि कथं सूत्रस्य यथोक्तमृत्युयातिरुक्ताह । तथा-
चेति । तथापि अथमग्न्यादीनां मृत्युयातिर्न हि तत्र प्रमाद्यमस्ति
तत्राह । एक इति ॥ बहव इति छान्दसं तथापि विदुषो
मृत्योरितिमुक्तस्य न तदातिरित्याशङ्क्याह । तदात्मेति ॥ सौभे पदे-
मृत्युयातिं प्रकारान्तरेण प्रकटयति । न चेति ॥ मगसि कार्यकारण-
रूपेण दिवश्चादित्यस्य चैकमस्तु तथापि कथं यद्वातिघाहगृही-
तत्वं सूत्रस्येत्याशङ्क्याह । मगस्येति ॥ वागादेर्वक्त्यादेश्च ग्रहत्वे
ऽतियहत्वे च हिरण्यगर्भं किमायातमित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ कर्म
फलस्य संसारत्वात् तन्फलं सौचपदं मृत्युयुक्तमेवेत्याह । सुविधा-
दित्येति ॥ यदेव कर्मबन्धप्रकृतिप्रयोजकं तदेव बन्धनिवृत्तेर्न

भा० याहेणेति वाग्वै स नास्मातियाहेणेति च तथा अन्नविभागे
 व्याख्यातमस्माभिः । सुविचारितं चैतद्यदेव प्रवृत्तिकारणं
 तदेव निवृत्तिकारणं न भवतीति । केचित्तु सर्वमेव
 निवृत्तिकारणं मन्यन्ते ॥

अतः कारणात्पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्मृत्योर्मुच्यते उत्तर-
 मुत्तरम्यतिपद्यमानो व्यावृत्त्यर्थमेव प्रतिपद्यते न तु ताद-
 र्थमित्यत आह । दैतच्छयात्सर्वं मृत्युर्दैतच्छये तु परमा-
 र्थतो मृत्योराप्तिमतिमुच्यते । अतश्चापेक्षिकी गौणी मुक्ति-
 रन्तराले सर्वमेतदेवमवार्हदारण्यकं । ननु सर्वैकत्वं

आ० कारकमतः कर्मफलं हेरिच्छगर्भं पदं बन्धनमेवेत्यर्थः ॥ स्वमतमुक्त्वा
 मतान्तरमाह । केचित्त्विति । सर्वमेव कर्मेति शेषः । स्वर्गकाम-
 वाक्ये देहात्मत्वनिवृत्तिर्गोदोहनवाक्ये स्वतन्त्राधिकारनिवृत्ति-
 र्निवृत्त्यनैमित्तिकविधिष्वर्थान्तरापदेशेन स्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधो
 निषेधेषु साक्षादेव नैसर्गिकप्रवृत्तयो निबध्यन्ते । तदेवं सर्वमेव
 कर्मकारणं निवृत्तिद्वारेण मोक्षपरमित्यर्थः ।

ननु शास्त्रीयात्कर्मणो हेतोरुत्तरमुत्तरं कार्यकारकसङ्घातमति-
 शयवन्तमायजात्यतिपद्यमानः सङ्घातात्पूर्वस्मान्मुच्यते तत्त्वतो
 निवृत्तिपरत्वं कर्मकारणस्येत्याशङ्क्याह । अतः कारणादिति । यद्दी-
 दमुत्तरमुत्तरं सातिशयं फलं प्राजापत्यं पदं तदपि प्रासादारोह-
 षड्क्रमेण व्यावृत्तिद्वारा मोक्षमवतारयितुं । ननु तत्रैव प्राजापत्ये
 पदे श्रुतेस्सात्यर्थं तस्यापि निरतिशयफलत्वाभावादित्यर्थः ॥ फलित-
 माह । इत्यत इति ॥ यस्मात्पूर्वं पूर्वं परित्यज्योत्तरमुत्तरं प्रतिपद्य-
 मानस्तत्तन्निवृत्तिद्वारा मुक्त्यर्थमेव तत्प्रतिपद्यते । न तु तत्तत्पद-
 प्राप्त्यर्थमेव वाक्यं पर्यवसितं तस्यान्तवत्त्वेनाप्रकल्पात् । तस्माद्द्वै-
 तच्छयपर्यन्तं सर्वोऽपि फलविशेषो मृत्युप्रकल्पात्प्रासादारोहब-
 न्धायेन मोक्षार्थोऽवतिष्ठति हेरिच्छगर्भपदप्राप्त्या दैतच्छये तु वस्तुतो
 मृत्योराप्तिमतीत्य परमात्मरूपेण स्थितो मुक्तो भवति । तथा च

भा० मोक्षसाक्षात्तत्सर्वमभवदिति श्रुतेः । वाढं । भवत्येतदपि न तु ग्रामकामो यजेत पशुकामो यजेतेत्यादिश्रुतीनां तादर्थ्यं । यदि ह्यद्वैतार्थत्वमेवासां ग्रामपशुस्वर्गाद्यर्थत्वं नास्तीति ग्रामपशुस्वर्गादयो न गृह्येरन् गृह्यन्ते तु कर्म-फलवैचित्र्यविशेषाः ॥

यदि च वैदिकानां कर्मणां तादर्थ्यमेव संसार एव नाभविष्यदथ तादर्थ्येऽप्यनुनिष्यादितपदार्थः स्वभावः संसार इति चेद्यथा च रूपदर्शनार्थं आलोके सर्वेऽपि तत्रस्वः

आ० मनुष्यभावाद्ब्रह्ममर्वाक् परमात्मभावान्मध्ये या तत्तत्पदप्रातिः सा खल्वपेक्षिकी सती गौडी मुक्तिर्मुखा तु पूर्वोक्तवैतर्थाः ॥ सर्वमेतदुल्लेखानामेवार्थितं न तु बृहदारण्यकस्य श्रुत्यन्तरस्य चार्थं इति दूषयति । सर्वमेतदिति ॥ सर्वैकत्वकक्षो मोक्षो बृहदारण्यकार्थं एवास्माभिरुच्यते तत्कथमस्मदुक्तमनार्हदारण्यकमिति शङ्कते । न त्विति ॥ अङ्गीकरोति । वाढमिति ॥ अङ्गीकृतमंशं विशदयति । भवतीति ॥ एतत्सर्वैकत्वमारण्यकार्थो भवत्यपीति योजना । कथं तर्हि सर्वमेतदबृहदारण्यकमित्युक्तं तत्राह । न त्विति ॥ तदुक्तरीत्या कर्मश्रुतीनां यथोक्तमोक्षार्थत्वं न घटते । तेन सर्वमेतदौल्लेखिकं न औतमित्युक्तमित्यर्थः ॥ श्रुतीनां मोक्षार्थत्वाभावं समर्थयते । यदि हीति । तस्मात्तासां न मोक्षार्थतेति शेषः ॥

किञ्च संसारस्तावद्ब्रह्मधर्महेतुकः । तौ च विधिनिषेधाधीनौ । तयोश्चेत्त्वदुक्तरीत्या मोक्षार्थत्वे तदा हेत्वभावात्संसार एव न स्यादित्याह । यदि चेति ॥ विधिनिषेधयोर्निवृत्तिद्वारा मुक्त्यर्थत्वे ऽपि विध्यादिज्ञानादनुनिष्यादितोऽयं कर्मपदार्थत्वात्संख्येयं स्वभावो यदुत कर्त्तारमनर्थेन संयुज्जीति चोदयति । अथेति ॥ मोक्षार्थमपि कर्मकात्वं संसारार्थं भवतीति सदृष्टान्तमाह । यथेति ॥ प्रमाणाभावेन परिहरति । नेति ॥ तदेव अगति । अद्वैतार्थत्व इति ॥

भा० प्रकाशत एव न प्रमाणानुपपत्तेः अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां कर्मणां विद्यासहितानामन्येष्वानुनिष्पादितत्वे प्रमाणानुपपत्तिः न प्रत्यक्षं नानुमानमत एव च नागम उभयमेकेन वाक्येन प्रदर्शयति इति चेत्कुस्त्राप्रवचनसोकादिवत्तत्रैवं वाक्यधर्मानुपपत्तेः । न चैकवाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनत्वमवगन्तुं शक्यते । कुस्त्राप्रवचनसोकादावर्थस्य प्रत्यक्षत्वाददोषः । यदप्युच्यते मन्त्रा अस्मिन्नर्थे दृष्टा इत्ययमेव तु तावदर्थः । प्रमाणामन्त्रा मन्त्राः पुनः किमस्मिन्नर्थे आहोस्विदन्वस्मिन्नर्थे इति नृग्यमेतत् ॥

षा० अन्यस्य बन्धस्येति यावत् । अनुपपत्तिं स्फोरयति । न प्रत्यक्षमिति । कर्मश्रुतिवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यं यथाश्रुतेऽर्थे गृह्यते । निवृत्तिद्वारा मुक्तौ तु महातात्पर्यमित्यङ्गीकृत्य शङ्कते । उभयमिति । कृत्विमाः क्षुद्राः सरितः कुस्त्रास्तासां प्रवचनशाल्वर्थं पानीयार्थमाचमनीयाद्यर्थश्च । प्रदीपश्च प्रासादशोभार्थं कृतो गमनादिहेतुरपि भवति । दक्षमूले च सेचनमनेकार्थं तथा कर्मकाण्डमनेकार्थमिति उपपादयति । कुल्येति ॥ एकस्य वाक्यस्य यथा श्रुतेर्गार्थवत्त्वे सम्भवति नात्र तात्पर्यं कस्यं कल्पकाभावात् न च तदुक्त्या दोषानेकार्थत्वकक्षयो धर्मो वाक्यस्यैकस्योपपद्यतेऽर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायादिति परिहरति । तत्रैवमिति । वाक्यस्यानेकार्थत्वाभावेऽपि तदर्थस्य कर्मणो बन्धमोक्षाख्यानेकार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ परोक्षं दृष्टान्तं विघटयति । कुल्येति । विद्याज्ञाविद्याज्ञेत्वादयो मन्त्राः समुच्चयपरा दृष्टाः । समुच्चयस्यैककर्मकाण्डस्य निवृत्तिद्वारा मोक्षार्थत्वमित्यस्मिन्नर्थे सिध्यतीति शङ्कते । यदपीति । कर्मकाण्डस्योक्तरीत्या मोक्षार्थत्वेनास्तिप्रमात्रमिति परिहरति । अयमेवेति । मन्त्राणां समुच्चयपरत्वात्तस्य च यथोक्तार्थाक्षेपकत्वात्कृताऽऽस्यार्थस्य प्रमात्रं गम्यतेत्याशङ्क्याह । मन्त्राः पुनरिति ॥ तेषां न समुच्चयपरत्वेत्यपि अक्षोभविद्यतीत्यर्थः ।

भा० तस्माद्गृहातिग्रहलक्षणो मृत्युर्वन्धस्तस्मान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत इदमारभ्यते । न च जानीमो विषयसम्भाविवान्तरालोऽवस्थानमर्द्धजरतीयं कौशलं । यत्तु मृत्योरतिमुच्यत इत्युक्त्वा यद्गृहातिग्रहावुच्येते तत्पार्थसम्बन्धात्सर्व्वोऽयं साध्यसाधनलक्षणो बन्धो यद्गृहातिग्रहाविनिर्मोकास्त्रिगुणे हि निर्घाते निगडितस्य मोक्षाय यत्नः कर्त्तव्यो भवति । तस्मान्नादर्धेनारम्भः । अथ हैनं ह शब्द ऐतिह्यार्थः । अथानन्तरमश्वत्से उपरते प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारगोत्रो जारत्कारवः अतभागस्थापत्यमार्त्तभागः पप्रच्छ याज्ञव-

ष्ठा० परमतासम्भवे स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ बन्धनिरूपयामनुपयोगीत्याशङ्क्याह । तस्मान्मोक्ष इति ॥ यत्तु कर्मकाण्डबन्धाय मुक्तये वा न भवति किन्वन्तरावस्था न कारकमिति तद्ब्रूयति । न चेति ॥ यथा न जागर्ति न स्वपितेति विषयग्रहबहिरे ऽन्तरालोऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्द्धं कुकुद्याः पाकार्यमर्द्धं प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते । तथा कर्मकाण्डं न बन्धाय नापि साक्षान्मोक्षायेति व्याख्यानं कर्त्तुं न जानीम इत्यर्थः । यत्तु श्रुतिरेवोत्तरोत्तरपदप्रात्यभिधानव्याजेन मोक्षो पुरुषमवतारयतीति तच्चाह । यन्निति ॥ श्रुत्योरतिमतीत्य मुच्यत इत्युक्त्वा यदेतद्गृहातिग्रहवचनं तदयं सर्व्वः साध्यसाधनलक्षणो बन्ध इत्यनेनाभिप्रायेणोच्यते । तस्यार्धेन श्रुत्युपदार्थेनान्वयपददर्शनादिति योजना । अर्थसम्बन्धादित्युक्तं स्फुटयति । यद्गृहातिग्रहाविनिर्मोकादिति ॥ यथा हि श्रुतिर्वन्धमेव प्रतिपादयति न तु मोक्षो पुरुषमवतारयतीति भावः ॥ ननु पुरुषस्यापेक्षितो मोक्षः प्रतिपाद्यतां किमित्यनर्थात्मबोधः प्रतिपाद्यते तच्चाह । निगडे षीति ॥ बन्धश्चानं विना ततो विज्ञेयायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजकबन्धश्चानार्थत्वेनानन्तरात्प्रकृतिस्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ कति

उ० अथ हैनं जारत्कारव आर्त्तभागः पप्रच्छ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच कति महाः कत्यतियहा इति ।

भा० ल्क्येति होवाचेत्यभिमुखीकरणाय पूर्व्वत्प्रश्नः कतियहाः
कत्यतियहा इति ॥

इतिशब्दे वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । तत्र निर्घातेषु वा
यहातियहेषु प्रश्नः स्वादनिर्घातेषु वा । यदि तावद्गृहा
अतिगृहाश्च निर्घातास्तदा तद्गतस्यापि गुणस्य सङ्ख्याया
निर्घातत्वात्कति यहाः कत्यतियहा इति सङ्ख्याविषयः
प्रश्नो नोपपद्यते । अथानिर्घातास्तथा सङ्ख्येयविषयप्रश्न
इति । के यहाः कति यहा इति प्रष्टव्यं न तु कति-
यहाः कत्यतियहा इतिप्रश्नः । अपि च निर्घात-
सामान्यकेषु विशेषविज्ञानाय प्रश्नो भवति । यथा कत-
मेऽच कठाः कतमेऽच कखापा इति । न चात्र यहातियहा

आ० यहा इत्यादिः प्रथमः सङ्ख्याविषयः प्रश्नः । कतमे त इति द्वितीयः
सङ्ख्येयविषय इत्याह । पूर्व्ववदिति ॥

सम्प्रति प्रश्नमाक्षिपति । तत्रेत्यादिना ॥ आद्यं प्रश्नमाक्षिप्य
द्वितीयमाक्षिपति ॥ अपि चेति ॥ विशेषतश्च ज्ञातेष्विति च
शब्दार्थः । मुख्यतिमुक्तिपदार्थद्वयप्रतियोगिनौ बन्धनास्थौ गृहा-
तियहौ सामान्येन प्राप्ते । प्रश्नस्तु विशेषबुभुत्सायामिति प्रष्टा
भेदयति । ननु चेति ॥ तथापि प्रश्नद्वयमनुपपन्नमित्याक्षेप्ता ब्रूवे ।
ननु तत्रेति । वाग्वै यच्चस्य हेतेत्यादाविति यावत् । निर्घात-
त्वादिशेषस्येति शेषः । अतिमोक्षोपदेशेन त्वगादेरपि सूचितत्वा-
त्तेषु चतुष्कस्यानिर्कारत्वादविशेषेण प्रश्नेषु वागादिषु विशेष-
बुभुत्सायां सङ्ख्यादिविषयत्वेन प्रश्नस्योपपन्नार्थत्वात्प्राप्तेपोपपत्ति-

उ० अष्टौ महा अष्टावतियहा इति ये तेऽष्टौ महा
अष्टावतियहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

भा० नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धाः । येन विभे-
षार्थः प्रश्नः स्यान्न तु चातिमुच्यत इत्युक्तं । यद्यद्यहीतस्य हि
मोक्षः समुक्तिः सातिमुक्तिरिति हि द्विरुक्तं । तस्मात्प्राप्ता
यहातियहाश्च । ननु तत्रापि चत्वारो यहा अतियहाश्च
निर्घाता वाक्क्षुः प्राणमर्गांसि । तत्र कतीति प्रश्नो नोपपद्यते
निर्घातत्वाज्ञानवधारणार्थत्वात् । न हि चतुष्टुं तत्र विवक्षित-
मिह तु यहातियहदर्थनेऽष्टलगुणविवक्षया कतीति प्रश्न उप-
पद्यत एव । तस्मात्स मुक्तिः सातिमुक्तिरिति मुक्त्यतिमुक्ती
द्विरुक्ते यहातियहा अपि सिद्धाः । अतः कतिसङ्ख्याका
यहाः कति वा अतियहा इति पृच्छति । इतर आह ।
अष्टौ यहा अष्टावतियहा इति । ये तेऽष्टौ यहा अभि-
हिताः कतमे ते नियमेन यहीतव्या इति तत्राह ॥ १ ॥

आ० रिति समाधत्ते । ज्ञानवधारणार्थत्वादिति ॥ तदेव स्पष्टयति । न
हीति ॥ तत्र पूर्व्वब्राह्मणे वागादिविधिति यावत् । षड्विंशतिं प्रथम-
प्रश्नोपपत्तिं कथयति । इह त्विति ॥ ननु यहात्वामेव पूर्व्वत्वोप-
देशातिदेशाभ्यां प्रतिपन्नत्वात्तेषु विशेषबुभुत्वायां कति यहा इति
प्रश्नेऽप्यतियहात्वाप्रतिपन्नत्वात्त्वर्थं कत्वतियहा इति प्रश्नः
स्यादत आह । तस्मादिति । पूर्व्वस्माद्ब्राह्मणादिति यावत् । वागा-
दयो वक्तव्यादयश्च चत्वारो यहात्वातियहात्वां यद्यपि विशेषतो
निर्घातास्तथाप्यतिदेशप्रामाण्यत्वादेो विशेषतो न ज्ञायन्ते । तेन
तेषु विशेषतो ज्ञानसिद्धये प्रश्न इत्यभिप्रेत्य विशिनष्टि । नियमे-
नेति । द्वितीये प्रश्ने परिहारमुत्थापयति । तत्राहिति ॥ १ ॥

उ० प्राणो वै यहः सोऽपानेनातियाहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धं जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वै यहः स नाम्नातियाहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै यहः स रसेनातियाहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै यहः स रूपेणातियाहेण गृहीतश्क्षुषा हि

भा० प्राणो वै यहः प्राण इति प्राणमुच्यते । प्रकरणादायु-
सहितः सोऽपानेनेति गन्धेनेत्येतदपानसचिवत्वादपानो
गन्ध उच्यते । अपानोपहतं हि गन्धं । प्राणेन सर्वो लोको
जिघ्रति । तदेतदुच्यते अपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीति ॥ २ ॥
वाग्वै यशो वाचा अथात्मपरिच्छिन्नया आसङ्गविष-
यास्यदथाऽसत्याऽमृताऽसभ्यबीभत्सादिवचनेषु व्याप्तया
गृहीतो लोकोपहतः तेन वाक् यहः स नाम्नातियाहेण

भा० प्राणशब्दस्य प्राणविषयत्वे पूर्वोत्तरयत्रयोर्वागादीनां प्रकृतत्वं
हेतुमाह । प्रकरणादिति । तस्य गन्धेन गृहीतत्वसिद्धार्थं
विधिनष्टि । वायुसहित इति । अपानशब्दस्य गन्धविषयत्वे
गन्धस्यापानेनाभावं हेतुमाह । अपानेति । तत्रैव हेतुन्तरमाह ।
अपानोपहतं हीति । अपानासोऽपानशब्दार्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यं
यातयति । तदेतदिति ॥ २ ॥

वाचो यहत्वमुपपादयति । वाचाहीति ॥ आसङ्गस्य
विषयः शब्दादिदेवास्पदं यस्या वाचस्येति विग्रहः ।
तस्मिन्नर्थमथात्मपरिच्छिन्नयेति विशेषणं । असत्त्वं परपीडाकरं
मिथ्यावचनं तदेव अदृष्टमात्रविरोध्यन्तं विपरीतं वा
आदिपदेनेष्टानिष्टोक्तिग्रहः । वाचि प्रकृतयां स नाम्नेति कथ-
मुच्यते तत्राह । वागात् इति । वक्तव्येन वाचो वशीकृतत्वं

उ० रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्दे-
नातियाहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥
६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातियाहेण गृहीतो
मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः
स कर्मणातियाहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म
करोति ॥ ८ ॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शनातियाहेण
गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ महा
अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

भा० गृहोतः स वागाख्यो ग्रहो नास्मा वक्तव्येन विषयेणाति-
ग्रहेणातियाहेणेति दैर्घ्यं छान्दसं नाम वक्तव्यार्था हि वाक् ।
तेन वक्तव्येनार्थेन प्रयुक्ता वाक् तेन वशीकृता तेन तत्कार्य-
मकृत्वा नैव तस्या मोक्षः । अतो नास्मातिग्रहेण गृहीता
वागित्युच्यते वक्तव्यासङ्गेन हि प्रवृत्ता सर्वानर्थैर्युज्यते ।
समानमन्यदित्येते । लक्ष्मण्यन्ता अष्टौ ग्रहाः स्पर्शपर्यन्ताश्च
एतेऽष्टावतिग्रहा इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

आ० साधयति । वक्तव्यार्थेति ॥ तादर्थ्येन वचनकरणत्वेनेति यावत् ॥
वचनार्थे वाचो वक्तव्येन वशीकृतत्वे फलितमाह । तेनेति ॥ तत्कार्यं
वचनं मोक्षसाधारणे देवतात्मनि पर्यवसानं वक्तव्यार्थोक्तिं
विना वाचो पर्यवसाने सिद्धमर्थमाह । अत इति ॥ वाचोऽति-
ग्रहग्रहीतत्वमनुभवेन साधयति । वक्तव्येति ॥ वाचा हीत्यादेर-
पानेन हीत्यादिना तुल्यार्थत्वादव्याख्येयत्वमाह । समानमिति ॥
ब्राह्मं वागिज्जा चक्षुः श्रोत्रं मनो हस्तौ त्वगित्युक्ता ग्रहान्निगम-
यति । इत्येत इति ॥ गन्धो नाम रसो रूपं शब्दः कामः कर्म स्पर्श
इत्यतिग्रहान्निगमयति । स्पर्शपर्यन्ताश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

उ० याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं

भा० उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेषु आह । पुनर्याज्ञवल्क्येति
 हावाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं सर्वं जायते विपद्यते च
 ग्रहातिग्रहलक्षणेन मृत्युना यत्नं । का खिल्का नु स्यात् सा
 देवता यस्या देवताया मृत्युरप्यन्नं भवेन्मृत्युर्यस्योपशेषेचन-
 मिति श्रुत्यन्तरात् । अथमभिप्रायः प्रष्टुर्वादि मृत्योर्मृत्युं
 वक्ष्यत्यनवस्था स्यात् । अथ न वक्ष्यत्यस्माद्ग्रहातिग्रहलक्ष-
 णामृत्योर्मीचो नोपपद्यते । ग्रहातिग्रहमृत्युविनाशे हि
 मोक्षः स्यात् । स यदि मृत्योरपि मृत्युः स्याद्ग्रहातिग्रहलक्ष-
 णस्य मृत्योर्विनाशः । अतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्वानः पृच्छति ।
 का खिल्का देवतेति । अस्ति तावन्मृत्योर्मृत्युः । नन्वनवस्था
 स्यात् । तस्याप्यन्यो मृत्युरिति मानवस्था । सर्वमृत्योर्मृत्यु-
 न्तरानुपपत्तेः । कथं पुनरवगम्यतेऽस्ति मृत्योर्मृत्युरिति ।

आ० प्रवोक्तवामादाय व्याचष्टे । यदिदमिति ॥ यदिदं व्याहृतं
 जगत्सर्वं मृत्योरन्नमिति योजना ॥ तस्य तदन्नत्वं साधयति । सर्व-
 मिति । मृत्योरन्नत्वसम्भावनायां श्रुत्यन्तरं संवादयति । मृत्यु-
 रिति । मृत्योर्मृत्युमधिकृत्य प्रश्नस्य कर्तृदन्तनिरूपयत्त्वदप्रयो-
 जनत्वमाशङ्क्याह । अयमिति । सर्वेव ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यो-
 र्मीचो भविष्यतीति चेन्नेत्याह । ग्रहेति ॥ अस्तु तर्हि ग्रहातिग्रह-
 नाशे मुक्तिरित्यत आह । स यदीति । न च मृत्योर्मृत्युरस्य-
 नवस्थानादित्युक्तमिति भावः । यत्तेऽनवस्थानात्वत्वे चामुक्तिरि-
 त्यतः शब्दायः ॥ अस्तिपक्षं परिग्रह्याति । अस्ति तावदिति ॥
 मृत्योर्मृत्युर्नान्नात्मसाक्षात्कारो विवक्षितस्तस्याप्यन्यो मृत्युर्दृष्टि
 चेदनवस्था । नास्ति चेत्तद्देवज्ञानस्यापि स्थितेरमुक्तिरिति शङ्कते ।

उ० का स्थित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै
मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत

भा० दृष्टत्वाद्भिस्त्वावत्सर्वस्य दृष्टो मृत्युर्विनाशकत्वात् सोऽग्नि-
र्भक्ष्यते सोऽग्निरपामन्नं । दृष्ट्वाण तर्हसि मृत्योर्मृत्युरिति ।
तेन सर्वं यद्वातिग्रहजातं भक्ष्यते मृत्योर्मृत्युना । तस्मिन्
बन्धने नाग्निने मृत्युना भक्षिते संसाराभ्योऽप्युपपन्नो
भवति । बन्धनं हि यद्वातिग्रहक्षयणमुक्तं । तस्माच्च मोक्ष
उपपद्यत इत्येतत्प्रसाधितं । अतो बन्धमोक्षाय पुरुषप्रयासः
सफलो भवत्यतोऽप्यजयति पुनर्मृत्युं ॥ १० ॥

परेण मृत्युना मृत्यौ परमात्मदर्शनेन योऽसौ मुक्तो
विद्वान् सोऽयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले म्रियते उदूर्द्धम-

भा० म्रियति ॥ तत्रास्तिपक्षं परिगृह्य परिहरति । नानवश्येति ॥
यथोक्तस्य मृत्योः स्वपरविरोधित्वात् किञ्चिदवद्यमित्यर्थः ॥ उक्तं
पक्षं प्रश्नद्वारा प्रमाणाकृतं करोति । कथमिति ॥ दृष्टत्वं स्पष्टयति ।
अभिस्त्वावदिति ॥ दृष्टफलमाचष्टे । गृह्यायेति ॥ तस्य कार्यं कथ-
यति । तेनेति ॥ अप्यपुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य पातनिकां करोति ।
तस्मिन्निति ॥ उक्तमेव व्यक्तीकरोति । बन्धनं ह्येति ॥ प्रसाधितं
मृत्योरपि मृत्युरस्तीति प्रदर्शनेनेति शेषः ॥ मोक्षोपपत्तौ फलित-
माह । अत इति ॥ पुरुषप्रयासः श्रमादिपूर्वकश्चवशादितत्फलस्य
ज्ञानस्य फलं दर्शयन्माकं योजयति । अत इति ॥ ज्ञानं पक्षमर्थः ।
सम्यग्ज्ञानस्याप्यपुनर्मृत्युं जयतीत्युक्तं ॥ १० ॥

पक्षं विश्वदीकर्षुं प्रश्नान्तरमुत्थापयति । परेष्वेति । परेषु
मृत्युना परमात्मदर्शनेनेति सम्बन्धः । यद्वातिग्रहक्षयणमुक्तो बन्धः
सप्तम्यर्थः । यद्वाग्भ्येन प्रयोग्यराधिर्गृहीतः । नामादीनां स्मृतानां

उ० उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति होवाच
याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते उच्छ्वयत्याध्मायत्या
ध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

भा० स्नाद्ब्रह्मविदो वियमाणात्प्राणा वागादयो यद्वाः नामा-
दयश्चातिग्रहा वासनारूपा अन्तस्थाः सप्रयोजकाः क्राम-
न्त्यूर्ध्वं उक्त्वा मन्ति । आहोस्त्रिन्वेति नेतीति होवाच याज्ञ-
वल्क्यो नोत्क्रामन्त्यत्रैवास्मिन्नेव परेणात्मना अविभागं
गच्छन्ति । विदुषि करणानि स्वयोनौ परब्रह्मसत्त्वे सम-
वनीयन्ते एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रलीयन्त इत्यर्थः ।
ऊर्म्मय इव समुद्रे । तथा च अत्यन्तरं कलाशब्दवाच्यानां
प्राणानां परस्मिन्नात्मनि प्रसन्नं दर्शयति । एवमेवास्त्र
परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं

भा० बहिष्ठले तत्स्वरसतस्वकृत्वात्कथं तदुत्क्रान्तिः पृच्छते तत्राह । वा-
सनारूपा इति । तेषामनुत्क्रान्तौ मुक्तासम्भवं सूचयति । स प्रयो-
जका इति । उत्क्रान्तिपक्षे भ्रवं जन्म मृतस्य चेति न्यायात्पुनरु-
त्पत्तिः स्यादनुक्रान्तिपक्षे मरणप्रसिद्धिर्विबध्येतेति भावः । द्वितीयं
पक्षं परिद्रष्टुं परिहरति । नेति होवाचेत्यादिना । कार्य्याणि
करणानि वा सर्वाणि परेणात्मना सह विभागं गच्छन्ति
सन्त्यस्मिन्नेव विदुषि समवनीयन्त इति सम्बन्धः । तेषां विदुषि
विषये हेतुमाह । स्वयोगाविति । विद्वानेव हि पूर्वमविद्यया
तेषां योगिरासीत् तस्मिन्विद्यादश्रयां तद्रूपादविद्यायामपनी-
तायां परिपूर्णे तत्त्वे तेषां पर्यवसानं सम्भवतीत्यर्थः । कार्त्वे
कार्याणां प्रविषये दृष्टान्तमाह । ऊर्म्मय इति । प्राणादीनां
कारणसंसर्गात्सो जयन्तेत्युनरुत्पत्तिः स्यादित्याशङ्क्य ज्ञाने सत्त्व-
ज्ञानध्वंसान्नैवमित्यभिप्रेत्याह । तथा चेति । सविषयाख्येकादशे-

उ० याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते

भा० गच्छन्तीति । इति परेणात्मनाऽविभागं गच्छन्तीति दर्शितं ।
न तर्हि मृतो नहि मृतस्यायं यस्मात्स उच्छ्रयत्युच्छ्रुतां
प्रतिपद्यते आभायति वाङ्मेन वायुना पूर्यते इतिवदा-
भातो मृतः श्रेते निश्चेष्टः । बन्धननाशे मुक्तस्य न कश्चि-
द्गमनमिति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते आहोस्त्रित्तत्प्रयो-
जकमपि सर्व्वं । अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्व्वं प्रयो-
जके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गः । अथ सर्व्वमेव काम-
कर्मादि ततो मोक्ष उपपद्यत इत्येवमर्थं उत्तरः प्रश्नः ।
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमनेन

आ० न्द्रियाणि वायवश्च पक्षेति षोडशकजास्तासां स्वातन्त्रमाश्रयान्तरं
च वारयति । पुरुषायणा इति ॥ तासां निवृत्तिश्च पुरुषव्यतिरेकेण
नास्तीति पुरुषं प्राप्येति प्राणाश्चेन्नेत्त्रामन्ति तर्हि मृतो न
भवतीति प्रतीतिविरोधं शङ्कित्वा परिहरति । न तर्हीत्यादिना ॥
इतिशब्दे भस्त्राविषयः । प्रकृतं वाक्यं प्रत्यक्षसिद्धदेहमरणानु-
वादकमित्यभिप्रेत्याह । बन्धनेति ॥ ११ ॥

प्राणा उत्त्रामन्तीति विशेषणमाश्रित्य प्रश्नान्तरमादत्ते । मुक्त-
स्येति ॥ पक्षद्वयेऽपि प्रयोजनं कथयति । अथेत्यादिना ॥ यत्पुत्र-
क्षेत्राद्यभूत्तदधुना नाममात्रावशेषमित्युक्तेनावशिष्टं किञ्चिदिति
यथावगम्यते तथात्रापि नाममात्रं नियमाख्यं विद्वांसं न जहाती-
त्युक्तेन किञ्चिदवशिष्टमिति दृष्टिः स्यादिति प्रत्युक्तितात्पर्य्यमाह ।
सर्व्वमिति ॥ यथाश्रुतमर्थमाश्रित्य प्रत्युक्तिं व्याचष्टे । नाममात्र-
निवृत्तिः । विदुषो नामनित्यत्वे हेत्वन्तरमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन दर्श-
यति । नित्यं हीति ॥ अनन्तशब्दे नामो व्यक्तिप्राचुर्य्यं प्रतिभाति ।

उ० किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता
विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥
याज्ञवल्क्येति होषाच यत्रास्य पुरुषस्य मृत-
स्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मन-

भा० जहातीति आहृतेरो नामेति । सर्वं समवनीयत इत्यर्थः ।
नाममात्रं न लीयते आकृतिसम्बन्धान्निमित्तं हि नाम ।
अनन्तं वै नाम नित्यत्वमेवानन्तं नामस्तदानन्त्याधिक्यता
अनन्ता वै विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति तन्ना-
मानन्त्याधिक्यतान्विश्वान्देवानात्मत्वेनोपेत्य तेनानन्तदर्श-
नेनानन्तमेव लोकं जयति ॥ १२ ॥

ग्रहातिग्रहरूपं बन्धनमुक्तं मृत्युरूपं । तस्य च मृत्यो-
र्मृत्युसङ्गावात्मोच्चस्योपपद्यते । स च मोक्षो ग्रहातिग्रहरू-
पाणामिद्वैव प्रलयः प्रदीपनिर्वाणवत् । यत्तद्ग्रहातिग्रहाख्यं
बन्धनं मृत्युरूपं तस्य यत्प्रयोजकं यत्स्वरूपनिर्द्धारणार्थ-

षा० कुतो नित्यतेत्याशङ्क्याह । नित्यत्वमेवेति ॥ अस्तिभेदस्य प्रसिद्धत्वात्
तद्वक्तव्यं ब्रह्मविदः खट्वच्छा नामापि न शिष्यते परदृष्ट्या तदवशे-
वोक्तिः शुक्रो मुक्त इत्यादिखपदेशदर्शनादतो नामनित्यत्वं व्यावहा-
रिकमिति भावः । ब्रह्मास्मीति दर्शनेन विश्वेदेवानात्मत्वेनोपगम्या-
नन्तं लोकं जयतीति सिद्धानुवादेो ब्रह्मविद्यां स्रोतुमित्यभिप्रेत्यान-
न्तरवाक्यमादत्ते । तदानन्त्येति । तद्याचष्टे । तन्नामानन्त्येति ॥ १२ ॥
यत्राख्येत्यादेशात्पर्यं वृत्तानुवादपूर्वकं कथयति । ग्रहातिग्रह-
रूपमित्यादिना ॥ किमेनमित्यादिवाक्यस्य स्वव्याख्यामुक्त्वा यत्रेत्या-
देशात्पर्यंश्लोकं । इदानीं भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थापयति । अत्रेति ॥
किमेनमित्यादाविति यावत् । समुच्चयानुष्ठानाद्देहयोः सप्रयोज-

उ० अन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाश-
मात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहि-
तञ्च रेतञ्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवती-
त्याह-र सोम्य हस्तमार्त्तभागा-वाग्नेवैतस्य वेदि-
थावो न नावेतत् स-जन इति ।

भा० मिदमारभ्यते। याज्ञवल्क्येति होवाच । अत्र केचिदर्पयन्ति
यद्वातियहस्य सप्रयोजकस्य विनाशेऽपि किल न मुच्यते
नामावशिष्टोऽविद्यथोषरस्त्रानीयया स्वात्मप्रभवया पर-
मात्मनः परिच्छिन्नो भोज्याच्च जगतो व्यावृत्त उच्छिन्न-
कामकर्मान्तराले व्यवतिष्ठते । तस्य परमात्मैकत्वदर्शनेन
द्वैतदर्शनमपनेतव्यमिति । अतः परं परमात्मदर्शनमारभ्य-
व्यमित्येवमपवर्गाख्यामन्तरालावस्थां परिकल्प्योत्तरय-
न्यसम्बन्धं कुर्वन्ति ।

षा० अथोर्नाशेऽपि पुंसोर्मुक्तिर्न चेत्तर्हि तस्य ब्रह्मत्वायोगात्कामसौ-
दश्यामवकम्बतामित्याशङ्क्याह । नामावशिष्ट इति । क्षितेरुषरव-
दवक्षितात्मविद्यया परस्मात्परिच्छिन्नस्वेदात्मा तर्हि बन्धपक्षस्यैव
स्यान्नतु भोज्यात्प्रमते व्यावृत्तिरित्याशङ्क्याह । उच्छिन्नेति । सर्वस्य
कर्मादिपक्षस्य सूत्रात्मनः समुच्चयासादितस्य भोगादप्राप्त्यर्था-
भावात्कामासिद्ध्या कर्माभावात्प्रयोजकराशेरुच्छित्तिरित्यर्थः ।
क्लिमेनमित्यादावन्तरावस्थास्य विद्याधिकारिणो निर्झारणात्तदपे-
क्षितविद्याशेषत्वनेोषस्तप्रन्नादेरारम्भं सम्भावयति । तस्येति ।
इति शब्देऽप्ययन्तीत्यनेन सम्बध्यते । तर्हि यत्रोषस्तप्रन्नादौ ब्रह्म-
विद्योप्यते तस्यैवारम्भो युक्तो यत्रास्येत्यादिषु कथयत्याशङ्क्य कणव-
द्विद्याप्राप्तिशेषत्वेन निवर्त्य ब्रह्मप्रयोजकनिर्झारणार्थो यत्रेत्यादि-
रित्यभिप्रेत्याह । एवमिति ।

भा० तत्र वक्तव्यं विशीर्षेषु करणेषु विदेहस्य परमात्मदर्शन-
 श्रवणमनननिदिध्यासनानि कथमिति । समवनीतप्राणस्य
 हि नाममात्रावशिष्टस्येति तैरुच्यते मृतः श्वेत इति द्युक्तं न
 मनोरथेनाप्येतदुपपादयितुं शक्यते । अथ जीवन्नेवाविद्या-
 मात्रावशिष्टो भोज्यादपावृत्त इति परिकल्प्यते तत्तु
 किंनिमित्तमिति वक्तव्यं । समस्तद्वैतैकत्वात्मप्राप्तिनिमित्त-
 मिति यद्युच्यते तत्पूर्वमेव निराकृतं कर्मासहितेन द्वैतैक-
 त्वात्मदर्शनेन । सम्पन्नो विद्वान्मृतः समवनीतप्राणो जग-
 दात्मत्वं हिरण्यगर्भस्वरूपं वा प्राप्नुयादसमवनीतप्राणो
 भोज्याज्जीवन्नेव वा व्यावृत्तो विरक्तः परमात्मदर्शनाभि-
 मुखः स्यात् । न चोभयमेकप्रयत्ननिष्पाद्येन साधनेन लभ्यं

आ० हिरण्यगर्भादन्यो वाऽन्योवा विद्याधिकारी प्रथमेऽपि मृतस्य
 जीवतो वा विद्याधिकारो विवक्षितस्त्वयेति पृच्छति । तत्रेति ॥
 तत्राद्यमाक्षिपति । विशीर्षेऽपि ॥ आक्षेपं स्फुटयितुं तदीयां
 मुक्तिमनुवदति । समवनीतेति ॥ नाममात्रावशिष्टस्याधिकारो
 विद्यायामिति शेषः । समवनीतप्राणस्येत्थन्न श्रुतिं संवादयति ।
 मृत इति ॥ कथमेतावता यथोक्ताक्षेपसिद्धिस्तत्राह । न मनोरथे-
 नेति ॥ उपसंहृतप्राणस्य श्रवणाद्यधिकारित्वमेतच्छब्दार्थः ॥ द्वितीयं
 शङ्कते । अथेति ॥ अपावृत्तो वृत्ताधिकारीति शेषः । जीवतो भोग्या-
 द्यावर्त्तनं सम्यग्धर्मं विना दुःश्रममिति मत्वा पृच्छति । तत्त्विति ।
 अप्राप्ते कामो भवति प्राप्ते निवर्त्तत इति प्रसिद्धे अपरविद्यया
 कर्मसमुच्चितया हिरण्यगर्भपदप्राप्तिरेव निवृत्तिकारकमिति श-
 ङ्कते । समस्तेति ॥ अपरविद्यासमुच्चितं कर्म हिरण्यगर्भभोगप्रापकं
 न भोग्याग्निवृत्तिसाधनमिति तृतीये व्युत्पादितमिति परिहरति ।
 तत्पूर्वमेवेति ॥ उक्तमेव व्यक्तीकुर्वन् विभजते । कर्मसहितेनेति ॥
 अथैकमेव समुच्चितं कर्माभयार्थं किं न स्यादत आह । नचेति ॥

उ० तौ होत्क्रम्य मनुयाञ्चक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म

भा० हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनं चेन्न । ततो व्यावृत्तिसाधनं परमा-
त्माभिमुखीकरणस्य भोज्याद्यावृत्तेः । साधनञ्चेन्न हिरण्य-
गर्भप्राप्तिसाधनं । न हि चद्रातिसाधनं तद्गतिनिवृत्तेरपि ।
अथ मृत्वा हिरण्यगर्भं प्राप्य ततः समवनीतप्राणो नामाव-
शिष्टः परमात्मज्ञानेऽधिक्लिबते । ततोऽस्तदाद्यर्थं परमात्म-
ज्ञानोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । सर्वेषां हि ब्रह्मविद्या पुरुषार्था-
योपदिश्यते तद्यो यो देवानामित्याद्यया श्रुत्या । तस्मादत्य-
न्तकृष्टा ज्ञास्त्ववाह्वैवेवं कल्पना । प्रकृतं वर्त्तयिष्यामः ॥

तत्र केन प्रयुक्तं यद्वातिग्रहलक्षणं बन्धनमित्येतन्नि-
र्दिधारयिष्याह । यत्रास्य पुरुषस्य असम्यग्दर्शिनः शिरः

भा० उभयार्थत्वाभावं समर्थयते । हिरण्यगर्भेत्यादिना ॥ समुच्चितं
कर्म नोभयार्थमित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति ॥ हिरण्यगर्भो
विद्याधिकारीति पक्षं निश्चिषति । अद्येति दूषयति । तत इति ॥
ननु महानुभावनामस्मद्विशिष्टानामेव ब्रह्मविद्योपदिष्टमाना
मेतदं कल्पयति । नास्मान्मत्वाश्रद्धाह । सर्वेषामिति ॥ न च
त्वन्मतेऽपि यद्द्वारा अवगादि कृत्वा विद्योदयस्वरूपैव चिदात्मनो
मुक्तिसिद्धौ हतमित्यत्र अवगादिनेति वाच्यं । द्वारभेदस्यानुष्ठा-
विभागाधीनप्रवृत्तिप्रयुक्तप्रवेशजनं चेत् विद्योदयस्य च काल्पनि-
कत्वेन यथाप्रतीति अवस्थोपपत्तेः । वस्तुतो निर्विशेषे किन्मात्रे-
णाविद्याविद्ये बन्धमुक्ती चेत्तन्निप्रेत्यापरपक्षनिराकारबन्धमुपसंहृत्य
श्रुतिव्याख्यानं प्रसूति । तस्मादिति ॥

कर्त्तव्ये श्रुतिव्याख्याने यत्रेत्वाद्याकाङ्क्षापूर्वकमवतारयति ।
तत्रेति ॥ तत्र पुरुषशब्देन विद्वानुक्तोऽनन्तरं तत्सन्निधिरित्याशङ्क्य
बन्धनाद्यकर्त्तव्यत्वलिङ्गेन वाच्यः सन्निधिरित्यभिप्रेत्याह । अस-

उ० हैव तद्चतुरथ यत्प्रशशंस्तुः कर्म हैव तत्प्र-
शशंस्तुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति

भा० पाश्चादिमतो मृतस्य वाग्निमयेति । वातं प्राणोऽथेति
चक्षुरादित्यमयेति । इति सर्व्वत्र सम्बध्यते । मनश्चन्द्रं दिवः
श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेत्यच्चात्माधिष्ठानं हृद-
याकाशमुच्यते । स आकाशमयेति श्रोत्रधीरपि यन्ति
सोमानि वनस्पतीनपि यन्ति केशा अप्सु खोदितं रेतस्य
निधीयत इति । पुनरादानस्त्रिंशं सर्व्वत्र हि वागादिश्चन्द्रेण
देवताः परिगृह्यन्ते । न तु करणान्येवापक्रामन्ति प्राप्नो-
न्त्यात् । तत्र देवताभिरनधिष्ठितानि करणानि न्यस्तदाचाद्यु-
पमानानि । विदेहस्य कर्त्ता पुरुषोऽख्यतन्त्रः किमाश्रितो
भवतीति पृच्छ्यते । कायं तदा पुरुषो भवतीति । किमाश्रित-
स्तदा पुरुषो भवतीति । यमाश्रयमाश्रित्य पुनः कार्य्यक-
रणसङ्घातमुपादत्ते । येन यद्वातियहसत्तत्त्वबन्धनं प्रच्युज्यते ।

आ० अग्निर्गन् इति । सन्निधिवाधे किङ्कान्तरमाह । निधीयत इति । तस्य
हि पुनरादानयोग्यत्रयनिधाने प्रयोगदर्शनादिहापि पुनरादानं
बोद्धितादेराभावात्तःप्रसिद्धसंसादिगोचर एवायं प्रश्न इत्यर्थः ।
अविदुषो वागादिक्लवाभावाद्वा मनसि दर्शनादिन्यायात्तस्य चात्र
श्रुतेर्विद्वानेव पुरुषस्तदीयकषाविक्रयस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वादिन्या-
यश्चाह । सर्व्वत्र हीति । अग्न्याद्यंशानां वागादिश्चन्द्रितानामप-
क्रमणेऽपि करणानां तदभावे तदधिष्ठानस्य देहस्यापि भावेन
भोगसम्भवात् प्रभावकारोऽस्तीत्याशङ्क्याह । तत्रेति । देवतां-
शेषूपसंहृतेत्येति यावत् । तेषां ताभिरनधिष्ठितत्वे सत्त्वर्थक्रि-
यात्मत्वं यच्चतीत्याह । न्यसेति । करणानामधिष्ठात्स्वीनानां

उ० पापः पापेनेति ततो ह आरत्कारव आर्त्तभाग
उपरराम ॥ १३ ॥ इति बृहदारण्यके पञ्चमे
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

भा० तत्किमिति प्रश्नः । अत्रोच्यते । स्वभावयद्दृष्ट्वाकालकर्म्म-
देवविज्ञानमात्रप्रून्यानि वादिभिः परिकल्पितानि ।
अतोऽनेकविप्रतिपत्तिस्थानत्वाच्चैवं जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः ।
अत्र वस्तुनिर्णयश्चेद्विद्वेषि आह र सोम्य हस्तमार्त्तभाग
हे आवामेवैतस्य तत्पृष्टस्य वेदितव्यं यत्तदेदिथ्यावो
निरूपयिष्यावः । कस्मान्न नौ आवयोरेतद्वस्तु सजने जन-
समुदाये निर्णेतुं न शक्यते । अत एकान्तज्ञमिथ्यावो विचा-
रणाय । तौ हेत्यादिश्रुतिवचनं तौ याज्ञवल्क्यार्त्तभागा-
वेकान्तं गत्वा किञ्चक्रतुरित्युच्यते । तौ ह उत्क्रम्य सज-
नाद्देवान्मन्त्रयाञ्चक्राते । आदौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैकं
परियुञ्ज विचारितवन्तौ । तौ ह विचार्य यदूचतुरपोह्य
पूर्वपक्षान्पूर्व्वानेतच्छृणु । कर्म्म हेवाश्रयं पुनः पुनः कार्य-
करणोपादानहेतुं तत्तत्रोचतुहक्रवन्तौ । न केवलं काल-
कर्म्म देवेष्वमरेष्वभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशंसतुस्तौ कर्म्म

भा० भोजहेतुत्वाभावेऽपि कथमाश्रयप्रश्नो भोक्तुः स्यादित्याशङ्क्याह ।
विदेहश्चेति ॥ प्रश्नं विदधेति । वमाश्रयमिति ॥ आह रेत्यादि
परिहारमवधारयति । अचेति । मीमांसका लोकायता ज्योतिर्विदो
वैदिका देवताकाण्डेया विज्ञानवादिनो माध्यमिकाश्चैत्यनेके विप्र-
तिपत्तारो जल्पन्यायेन परस्परप्रक्षिप्तमात्रपर्यन्तेन विचारेत्येति
सावत् । अचेति प्रश्नोक्तिः । ननु प्रष्टाऽऽर्त्तभागो याज्ञवल्क्यश्च

भा० हेव तत्रप्रशंसतुः । यस्मान्निर्द्धारितमेतत्कर्षं प्रयुक्तं ग्रहाति-
ग्रहादिकार्यकरणोपादानं पुनः पुनः । तस्मात्पुष्टो वै
शास्त्रविहितेन पुष्टेन कर्षणा भवति । तद्विपरीतेन
विपरीतो भवति । पापः पापेनेत्येवं याज्ञवल्क्येन प्रश्नेषु
निर्णीतेषु ततोऽशक्यप्रकल्पत्वाद्याज्ञवल्क्यस्य ह जारत्का-
रव आर्त्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥ इति श्रीमद्गृहदारण्यके
पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयब्राह्मणभाष्यं ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । ग्रहातिग्रहसूत्रं
बन्धनमुक्तं । यस्मात्सप्रयोजकान्मुक्तो मुच्यते । येन वा बद्धः
संसरति स मृत्युः । तस्माच्च मोक्ष उपपद्यते । यस्मान्मृत्यो-
र्मृत्युरस्ति । मुक्तस्य च न गतिः क्वचित् । सर्वोत्साहो नाम-
मात्रावशेषः प्रदीपनिर्वाणवदिति चावधृतं । तत्र संसरतां

आ० प्रतिबह्नेति द्वाविहोपलभ्येते । तथाच तौ हेत्यादिवचनमयुक्तं
द्वितीयस्यात्राभावादत आह । तौ हेत्यादीति ॥ तत्रेत्येकान्ते स्थित्वा
विचारवस्थायामिति यावत् । न केवलं कर्मकारणमूचतुः किन्तु
तदेव कालादिषु हेतुबन्धुप्रगतेषु सत्सु प्रशंसतुः । अतः प्रशंसाव-
चनात्कर्मणः प्राधान्यं गम्यते । न तु कालादीनामहेतुत्वं । तेषां स्वरू-
पनिष्पत्तौ कारकतया गुणभावदर्शनात्कालकालेऽपि तत्राधान्येनैव
तद्धेतुत्वसम्भवादित्याह । न केवलमिति ॥ पुष्टो वै पुष्टेनेत्यादि
व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना ॥ १३ ॥ आर्त्तभागत्राह्यं द्वितीयं ॥ ० ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्यं दर्शं कीर्त्तयति । अथेत्यादिना ॥ सङ्ग-
मेव तस्य मृत्युत्वं स्वप्तीकरोति । यस्मादिति ॥ अग्निर्वै मृत्युरित्या-
दायुक्तं स्मारयति । तस्मादिति ॥ यत्रायमित्यादायुक्तमनुभवति ।
मुक्तस्य चेति ॥ यत्रास्त्रेत्यादौ निर्णीतमनुभावते । तत्रेति ॥ पूर्व-
ब्राह्मणस्यो ग्रन्थः सप्तम्वर्थः । तस्य चावधारितमिदमेव सम्बन्धः ।
संसरतां मुच्यमानानाश्च यानि कार्यकरणाणि तेभामिति वैयधिक-

आ० मुख्यमानानाञ्च कार्यकरणानां साकारसंबन्धे समाये
मुक्तानामत्यन्तमेव पुनरनुपादानं । संसरतांस्तु पुनः पुनर-
पादानं येन प्रयुक्तानां भवति तत्कर्मेत्यवधारितं विचा-
रसपूर्वकं । तत्त्वये च नामावशेषेण सर्वोत्सादो मोक्षस्तस्य
पुण्यपापाख्यं कर्म । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः
पापेनेत्यवधारितत्वादेतत्कृतः संसारः । तत्रापुण्येन स्थाव-
रवृक्षभेषु स्वभावदुःखवज्जलेषु गरकतिर्यक्प्रेतादिषु च
दुःखमनुभवति । पुनः पुनर्जायमानो म्रियमाणश्चेत्येतद्राज-
वर्त्मवत्सर्व्वलोकप्रसिद्धं । अथु ग्राह्णीयः पुण्यो वै पुण्येन
कर्मणा भवति तत्रैवाहरः क्रियते । इह श्रुत्या पुण्यमेव
च कर्म सर्व्वपुरुषार्थसाधनमिति सर्व्वे श्रुतिस्मृतिवादाः ।

आ० रक्षमुपादानमनुपादानमित्युभयत्र कार्यकरणानामिति सम्बन्धः ।
कर्मणो भावाभावाभ्यां बन्धमोक्षानुक्तौ ॥ तत्राभावद्वारा कर्मणो
मोक्षहेतुत्वं स्पुटयति । तत्त्वये चेति ॥ तस्य भावद्वारा बन्ध-
हेतुत्वं प्रकटयति । तत्रेति ॥ पुण्यपापयोरभवेरपि संसारप-
त्ताविशेषात्पुण्यफलवत्पापफलमित्यत्र वक्तव्यं । अन्यथा ततो
विदागाद्योगादिवाशङ्क्यं वर्त्तित्यमाख्यस्य तात्पर्य्यं वक्तुं भूमिकां
करोति । तत्रेति ॥ पुण्येष्पुण्येषु च निर्द्धारणार्थां सप्तमी । स्वभाव-
दुःखवज्जलेष्वित्युभयतः सम्बध्यते । तर्हि पुण्यफलमपि सर्व्वलोक-
प्रसिद्धत्वाच्चात्र वक्तव्यमित्वाशङ्क्याह । यस्मिन्ति ॥ ग्राह्णीयः सुखा-
नुभव इति शेषः । इहेति ब्राह्मणोक्तिः । ग्राह्णीयं कर्म सर्व्वमपि
संसारफलमेवेति वक्तुं ब्राह्मणमिति । अत्राशङ्कोत्तरत्वेनापि तदव-
तारवति । पुण्यमेवेत्यादिना । मोक्षस्य पुण्यसाध्यत्वं विद्यान्तरेण
साध्यति । यावद्यावदिति । कथं तस्यानिवर्त्तनमित्वाशङ्क्याह ।
आनसहितस्मैति । समुचितमपि कर्म संसारफलमेवेत्यत्र हेतु-
माह । आश्रमेति । मोक्षेऽपि सर्गादाविव पुरुषार्थत्वाविशेषात्

भा० मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात्तत्साध्यता प्राप्ता । चावधावत्पुष्टो-
त्कर्षस्तावन्तावत्फलोत्कर्षप्राप्तिः । तस्मादुक्तमेव पुष्टोत्कर्षेण
मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्का स्यात् । सा निवर्त्तयितव्या । ज्ञान-
सहितस्य च प्रकृतस्य कर्मण एतावती गतिः । व्याकृतनाम-
रूपास्यदत्तात्कर्म्मणस्तत्फलस्य च । न त्वकार्ये नित्येऽव्या-
कृतधर्मिण्यनामरूपात्मके क्रियाकारकफलसम्भाववर्जिते
कर्म्मणे व्यापारोऽस्ति । यत्र च व्यापारः संसार एवे-
त्यस्वार्थस्य प्रदर्शनाय ब्राह्मणमारभ्यते । यत्तु कैश्चिदुच्यते ।
विद्यासहितं कर्म निरभिसन्धि विषदध्यादिवत्कार्यान्तर-
मारभत इति । तन्न । अनारभ्यत्वान्मोक्षस्य । बन्धननाश
एव हि मोक्षो न कार्यभूतः । बन्धनञ्चाविसेत्यवोचाम ।

आ० कर्मणो व्यापारः स्यादित्याशङ्काह । न त्विति । अकार्यत्वमुत्पत्ति-
हीनत्वं नित्यत्वं । नाशमून्यत्वं अथाकृतधर्मित्वं व्याकृतनामरूप-
राहित्यं । अशब्दमस्पर्शमित्यादिश्रुतिमाश्रित्याह । अनामेति ।
निष्कलं निष्क्रियमित्यादि श्रुतिमाश्रित्याह । क्रियेति । चतुर्विध-
क्रियाफलविकल्पाद्ये मोक्षे कर्मणो व्यापारो न सम्भवतीति भावः ।
नन्वाख्यायोरपि च प्रजापतेः सर्वकर्म व्यापारात्कथं मोक्षे प्रजा-
पतिभावणक्षये तद्व्यापारो नास्ति तत्राह । यत्र चेति । कर्मफलस्य
सर्वसंसारत्वमेवेति कुतः सिद्ध्यति । तत्राह । इत्यस्येति । विद्यास-
हितमपि कर्म संसारफलं विद्यैव मोक्षार्थेति खपक्षमुद्धर्य विद्या-
रयन् पूर्वपक्षयति । यन्त्विति ॥ यथा केवलं विषदध्यादिमरुज्वरा-
दिकरमपि मन्त्रशर्करादियुक्तं जीवनपुष्पाधारभते तथा खतो
बन्धफलमपि कर्मफलमिनाद्यमन्तरेणानुष्ठितं विद्यासमुच्चितं
मोक्षाय क्षममित्यर्थः ॥ मुक्तेः साध्यत्वाङ्गीकारे समुचितकर्मसा-
ध्यत्वं स्यात्तु तस्यासाध्यत्वं धीमात्रायत्तत्वादित्युत्तरमाह । तत्रेति ।
हेतुमेव साध्ययति । बन्धनेति । किन्तु बन्धनं तदाह । बन्धनक्षेति ।

भा० अविद्यायाश्च न कर्मणा नात्र उपपद्यते । दृष्टविषय-
त्वाच्च कर्मसामर्थ्यस्य । उत्पत्त्याग्निविकारसंस्कारा द्वि कर्म-
सामर्थ्यस्य विषय उत्पादयितुं प्रापयितुं विकर्तुं संस्कर्तुं
च सामर्थ्यं कर्मणा नातो व्यतिरिक्तविषयोऽस्ति कर्म-
सामर्थ्यस्य । लोकोऽप्रसिद्धत्वात् । न च मोक्ष एषां पदार्था-
नामन्यतमोऽविद्यामात्रव्यवहित इत्यवोचाम । वाढं । भवतु
केवलस्यैव कर्मण एव स्वभावः । अतो विद्यासंयुक्तस्य तु निर-
भिसन्धेर्भवत्यन्यथा स्वभावः । दृष्टं ह्यन्यशक्तित्वेन निर्द्वा-

धा० अविद्यानाशोऽपि कर्मरन्ध्रे भविष्यतीति चेन्नेत्याह । अवि-
द्यायाश्चेति ॥ मोक्षो न कर्मसाध्याऽविद्यास्तमयत्वाद्भवविद्यास्त-
मयवदित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । दृष्टविषयत्वाच्चेति ॥ न कर्म-
साध्या मुक्तिरिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । उत्पत्तीति ॥ उक्तमेव
कर्मसामर्थ्यविषयमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति । उत्पादयितु-
मिति । अप्रसिद्धत्वादिति हेदः ॥ उत्पत्त्यादीनामन्यतमत्वाभ्योक्त-
स्यापि कर्मसामर्थ्यविषयता स्यादिति चेन्नेत्याह । न चेति ॥ निवृ-
त्तादात्मत्वात्कूटस्थत्वान्नित्यशुद्धत्वान्निर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः ॥ आत्मभूतो
यथोक्तो मोक्षस्तर्हि किमिति सर्वेषां न प्रथत इत्याशङ्क्याह ।
अविद्येति ॥ उक्तकर्मसामर्थ्यं पूर्ववाद्यङ्गीकरोति । वाढमिति ॥
अङ्गीकारमेव दपोरयति । भवत्विति ॥ एवं स्वभावत उत्पादनादौ
समर्थता का तर्हि विप्रतिपत्तिस्तत्राह ॥ विद्यासंयुक्तस्येति ॥
अन्यथा स्वभावश्चतुर्विधे क्रियाफले विलक्षणेऽपि मोक्षे सम-
र्थतेति यावत् ॥ उत्पत्त्यादौ समर्थस्य कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य तद्वि-
कृत्येऽपि मोक्षे सामर्थ्यमस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । दृष्टं हीति ॥
उक्तदृष्टान्तवशात्कर्मणोऽपि केवलस्य संसारफलस्य विद्यासंयो-
गात्मुक्तिफलत्वमपि स्यादित्याह । तथेति ॥ समाधत्ते । नेत्यादिना ॥
अतीन्द्रियत्वात्कर्मणो मुक्तिसाधनत्वे प्रत्यक्षाद्यसम्भवेऽप्यर्थापत्ति-
रस्तीति शङ्कते । नन्विति । नित्येषु कर्मसु मोक्षातिरिक्तस्य फलस्य
श्रुतस्वभावे सति तदुपलभ्यमानचोदनाया मोक्षफलत्वं विना

भा० तानामपि पदार्थानां विषदध्यादीनां विद्यामन्त्रकर्क-
 रादिसंयुक्तानामन्त्रविषये सामर्थ्यं । तथा वर्त्मनोऽप्य-
 स्त्विति चेन्न । प्रमाणाभावात् । तच्च हि कर्मणोऽन्त्रविषय-
 व्यतिरेकेण विषयान्तरे सामर्थ्यास्तित्वे प्रमाणं न प्रत्यक्षं
 नानुमानं बोधमानं नार्थापत्तिर्न शब्देऽस्ति । ननु फला-
 न्तराभावे चोदनान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति । न हि
 नित्यानां कर्मणां विश्वजिज्ञायेन फलं कल्प्यते । नापि
 श्रुतं फलमस्ति ।

चोद्यन्ते च तानि पारिश्रित्यान्मोक्षस्तेषां फलमिति
 गम्यते । अन्यथा हि पुरुषा न प्रवर्त्तेरन् । ननु विश्वजिज्ञाया-
 एवायातो मोक्षस्य फलस्य कल्पितत्वान्मोक्षे चान्यस्मिन्वा
 फलेऽकल्पिते पुरुषा न प्रवर्त्तेरन्निति मोक्षः फलं कल्प्यते ।

भा० उपपत्तिस्तेषां तत्साधनत्वे मानमित्यर्थः ॥ ननु विश्वजिता यज-
 तेत्यत्र यामकर्त्तव्यतारूपो नियोगोऽवगम्यते । तस्य नियोज्यसापे-
 क्षत्वात् स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविश्लिष्टत्वादिति न्यायेन स्वर्गकामो
 नियोज्योऽङ्गीकृतस्तथानित्येव्यपि कर्मसु भविष्यति स्वर्गो नियो-
 ज्यविश्लेषणमत आह । न हीति ॥ जीवनं जुडयादिति जीवन-
 विश्लिष्टस्य नियोज्यस्य काभावात् नित्येषु स्वर्गो नियोज्यविश्लेषण-
 मित्यर्थः ॥ ननु जीवविश्लिष्टोऽपि फलाभावेन नियोज्यः स्यात्तथा
 च कर्मणा फललोक इति श्रुतं फलं तेषु कल्पयिष्यते नेत्याह ।
 नापीति ॥

नित्यविधिप्रकरणे फललोकवाक्यस्याश्रवणादित्यर्थः ॥ तर्हि
 फलाभावाच्चोदनैव माभूदिति चेन्नेत्याह । चोद्यन्ते चेति । तथापि
 फलान्तरं कल्पयतामित्याशङ्क्य कल्पकाभावाच्चैवमित्यभिप्रेत्याह ।
 पारिश्रित्यादिति ॥ मुक्तेर्वैकल्पिकं तदेव फलान्तरस्यापि किं
 न स्यादित्याशङ्क्य तस्य निरविश्लेषणविषयत्वान्मुक्तिवैकल्पक-

भा० श्रुतार्थापत्त्या यथाविश्रजिति । नन्वेवं सति कथमुच्यते
विश्रजिस्थायो न भवतीति । फलं कल्प्यते च । विश्र-
जिस्थायश्च न भवतीति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । मोक्षः
फलमेव न भवतीति चेन्न । प्रतिज्ञाहानात्कर्म कार्या-
न्तरं विषदध्यादिवदारभत इति हि प्रतिज्ञातं । स चेन्मोक्षः
कर्मणः कार्यं फलमेव न भवति सा प्रतिज्ञा हीयेत ।
कर्मकार्यत्वे च मोक्षस्य स्वर्गादिफलभेदो विशेषो वक्तव्यः ।
अथ कर्म कार्यं न भवति नित्यानां कर्मणां फलं मोक्ष
इत्यस्या वचनव्यक्तोः कोऽर्थ इति वक्तव्यं । न च कार्य-
फलवद्भेदमात्रेण विशेषः ब्रह्मः कल्पयितुं । अफलश्च
मोक्षो नित्यैश्च कर्माभिः क्रियते । नित्यानां कर्मणां

भा० मेवेत्वभिप्रेत्याह । अन्यथेति । अनुपपत्त्या चेन्नियोज्यभावात्
नित्येषु फलं कल्प्यते ॥ कथं तर्हि विश्रजिस्थायो न प्राप्नोतीति
सिद्धान्ती प्रत्याह । नन्विति । उक्तमेव विदधोति । मोक्षो चेति ॥
अवस्थिते सतीति छेदः । श्रुतार्थापत्त्या विधेः श्रुतस्य प्रवर्तकानुप-
पत्तेति यावत् ॥ विश्रजितीव नित्येषु मोक्षे फले कल्प्यमाने सति
फलितमाह । नन्वेवमिति । कथमित्युक्तानुपपत्तिमेव स्पष्ट-
यति । फलश्चेति ॥ फलकल्पनायां विश्रजिस्थायोऽवतरति मोक्षस्तु
स्वरूपस्थितित्वेनानुत्पाद्यत्वात् ॥ फलमेव न भवतीति शङ्कते । मोक्ष
इति । नियममुद्गावयमुत्तरमाह । नेति ॥ प्रतिज्ञाहानिं प्रकटयति ।
कर्मैवादिना ॥ कर्मकार्यत्वं मुक्तेरप्येतोक्तं । तदेवायुक्तमित्याह ।
कर्मकार्यत्वे चेति ॥ फलत्वेऽपि कर्मकार्यत्वं न मुक्तेरस्तीत्युक्तं
दोषं परिहर्तुं चोदयति । अन्यथेति ॥ प्रतिज्ञाविरोधेन प्रतिवि-
धत्ते । नित्यानामिति ॥ फलत्वमङ्गीकृत्य कार्यत्वेनाङ्गीकृते कथं
व्याघात इत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ विशेषार्थमत इति श्लेषफल-
त्वमङ्गीकृत्य कार्यत्वानङ्गीकारे व्याघातमुक्त्वा वैपरीत्येऽपि तद्यु-

भा० फलं न कार्यमिति चेदोऽर्थो * विप्रतिषिद्धोऽभिधीयते
यथाग्निः शीत इति । विज्ञानवदिति चेद्यथा ज्ञानस्य कार्यं
मोक्षो ज्ञानेनाक्रियमाणोऽप्युच्यते तद्वत्कर्मकार्यत्वमिति
चेन्न । अज्ञाननिवर्त्तकत्वात् ज्ञानस्य । अज्ञानव्यवधाननिव-
र्त्तकत्वात्ज्ञानस्य । मोक्षो ज्ञानस्य कार्यमित्युपपत्त्यर्थे । न तु
कर्माणा निवर्त्तयितव्यमज्ञानं । न चाज्ञानव्यतिरेकेण
मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं शक्यं । नित्यत्वामोक्षस्य
साधकस्वरूपाव्यतिरेकाच्च । यत्कर्माणा निवर्त्त्यते । अज्ञानमेव
निवर्त्तयतीति चेन्न । विलक्षणत्वात् । अनभिव्यक्तिरज्ञान-
मभिव्यक्तिलक्षणेन ज्ञानेन विरुध्यते । कर्म तु नाज्ञानेन
विरुध्यते । तेन ज्ञानविलक्षणं कर्म । यदि ज्ञानाभावो यदि

आ० त्यादयति । अयमस्येति । आद्यं आघातं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
नित्यानामिति । दृष्टान्तेन आघातं परिहरन्नाशङ्कते ज्ञानवदिति ।
चेदिति । तदेव स्पष्टयति । यथेति । दृष्टान्तं विघटयति । नेति ।
ज्ञानस्य मोक्षस्य अविभूताज्ञाननिवर्त्तकत्वामोक्षः । तेनाग्नि-
मायोऽपि तत्कार्यमिति अपदेशभाभभवतीत्यर्थः । तदेव स्पष्ट-
यति । अज्ञानेति । दार्ष्टान्तिकं निराचष्टे । न त्विति । यत्कर्माणा
निवर्त्त्यते तन्मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं न तु शक्यमिति
सम्बन्धः व्यवधानध्वंसे कर्माणाः प्रवेशोऽपि मुक्तावेव तत्रवेशः
स्यादिति चेन्नेत्याह । नित्यत्वादिति ॥

नित्यकर्मनिवर्त्तं व्यवधानान्तरं नाभूदज्ञानमेव तन्नित्यं
भवित्यति । तथा च मोक्षस्य कर्मकार्यत्वं शक्यमुपचरितुमिति
शङ्कते । अज्ञानमेवेति । कर्माणा ज्ञानादिकक्षयत्वात्ज्ञाननि-
वर्त्तकत्वमित्युत्तरमाह । न विवक्ष्यतादिति । वैशङ्क्यमेव

भा०संज्ञयज्ञानं यदि त्रिपरीतज्ञानं बोध्यतेऽज्ञानमिति सख्ये
 हि तज्ज्ञानेनैव निवर्त्येत । न तु कर्षणान्यतमेनापि
 विरोधाभावात् । अथादृष्टं कर्षणामज्ञाननिवर्त्तकत्वं कल्प्य-
 मिति चेन्न । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ गम्यमानायामदृष्टनिवृ-
 त्तिकल्पनानुपपत्तेः । अथावघातेन ग्रीहीणानुषनिवृत्तौ
 गम्यमानायामग्निहोत्रादिनित्यकर्षकार्थ्या न कल्प्यते तुष-
 निवृत्तिः । तद्वदज्ञाननिवृत्तिरपि नित्यकर्षकार्थ्याऽदृष्टा न
 कल्प्यते । ज्ञानेन विरुद्धत्वस्यासक्तकर्षणामवोचाम । यद्-
 विरुद्धं ज्ञानं कर्षाभिस्तदेव लोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तं ।
 विद्यया देवलोक इति श्रुतेः । किञ्चान्यत्कल्पे च फले

आ० प्रकटयति । अगभिव्यक्तिरिति ॥ इतश्च ज्ञाननिवृत्त्येवाज्ञानमि-
 त्याह । यदीति ॥ अन्यतमेन नित्यादिना व्यक्तेन समस्तेन वा श्रौतेन
 स्मार्त्तेन चेत्यर्थः । कर्माज्ञानयोरविरोधो हेत्यर्थः । अज्ञाननिवर्त्त-
 कत्वं कर्माज्ञो नाम्बयत्यतिरेकसिद्धं । किञ्चदृष्टमेव कल्प्यमिति
 शङ्कते । अथेति ॥ दृष्टे सत्त्वदृष्टकल्पना न न्यायेति परिहरति । न
 ज्ञानेनेति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावारोपयति । यथेत्यादिना ॥
 अदृष्टेति हेतुः । अस्तु ज्ञानादज्ञानध्वंसिः किन्तु कर्मसमुच्चिता-
 दित्याशङ्क्याह । ज्ञानेनेति । ननु कर्मभिरविरुद्धमपि हिरण्य-
 मर्मादिविज्ञानमस्ति । तथा च समुच्चितं ज्ञानमज्ञानध्वंसि भवि-
 श्यति नेत्याह । यदविरुद्धमिति । नित्यानां कर्माणां समुच्चिता-
 नामसमुच्चितानाञ्च स्वरूपास्तौ मोक्षे तत्प्रतिबन्धकाज्ञानध्वंसौ
 वा न दृष्टसामर्थ्यं कल्प्यमित्युक्तं । इदानीं तत्कल्पनामङ्गीकृत्यापि
 दूषयति । किञ्चेति ॥ कर्माज्ञोऽस्ति मोक्षसामर्थ्यमित्येतदुक्तादेव
 कारणात्तन्भवति । किन्त्वन्वयकारणं तत्रास्तौत्वर्थः । तदेव दर्शयितुं
 विचारयति । कल्प्ये चेति ॥ विरोधमपनयति । अथेति ॥ कार्य-
 त्वाभावं समर्थयते । यस्मिन्निति ॥ पञ्चान्तरमाह । किञ्चेति ॥ सामर्थ्य-
 विषयं विशदयति । अथेति ॥ कथमिह निर्बन्धकत्वाह । पुरुषेति ॥

भा० नित्यानां कर्मणां श्रुतानां यत्कर्मभिर्विदध्यते द्रव्यगुणक-
 र्मणां कार्यमेव न भवति किन्तत्कल्प्यतां । यस्मिन्कर्मणः
 सामर्थ्यमेव न दृष्टं किं वा यस्मिन् दृष्टं सामर्थ्यं यच्च
 कर्मणां फलमविरुद्धं तत्कल्प्यतामिति पुरुषप्रवृत्तिजनना-
 यावद्भं चेत्कर्मफलं कल्पयितव्यं । कर्माविरुद्धविषय एव
 श्रुतार्थापत्तेः क्षीणत्वाच्चित्तो मोक्षः फलं कल्पयितुं न शक्यः ।
 तद्भवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा । अविरुद्धत्वाददृष्टसामर्थ्यविष-
 यत्वाच्चेति पारिश्रेय्यन्यायाम्मोक्ष एव कल्पयितव्य इति चेत् ।
 सर्वेषां हि कर्मणां सर्वं फलं । न चान्यदितरकर्मफल-
 यतिरेकेण फलं कल्पनायोग्यमस्ति । परिशिष्टञ्च मोक्षः ।
 सचेष्टोऽवेदविदां फलं । तस्मात् एव कल्पयितव्य इति

आ० कल्पयितव्यं फलमिति सम्बन्धः । उत्पत्त्यादीनामन्यतमो हि कर्म-
 भिरविरुद्धो विषयः । तत्रैव नित्यकर्मचोदनानुपपत्तेरुपशान्तत्वा-
 न्नित्यकर्मफलत्वेन मोक्षः । तद्भवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा न शक्यते
 कल्पयितुं । कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावाद्दृष्टं सामर्थ्यं यस्मिन्नुत्प-
 त्तादौ तद्विषयत्वाच्च कर्मफलद्विकल्पे मोक्षे न व्यापारः । तथा च
 नित्यकर्मविधिवशात्पुरुषप्रवृत्तिसम्पादनाय . फलत्वेत्कल्पयितव्यं
 तर्हि तदुत्पत्त्यादीनामन्यतमादेव तदविरुद्धं कल्पयितव्यं । इति-
 शब्दः श्रुतार्थापत्तिपरिहारसमाप्त्यर्थः । मोक्ष एव नित्यानां
 कर्मणां फलत्वेन कल्पयितव्यः । पारिश्रेय्यन्यायादिति शङ्कते ।
 पारिश्रेय्येति ॥

पारिश्रेय्यन्यायमेव विशदयति । सर्वेषामिति ॥ सर्वं च स्वर्ग-
 पशुपुत्रादीति यावत् । तथापि मोक्षादन्यदेव नित्यकर्मफलं किं
 न स्यात्तत्राह । न चेति ॥ मोक्षस्यापीतरकर्मफलनिवेशमाश-
 ङ्क्याह । परिशिष्टञ्चेति ॥ तस्य फलत्वमेव कथं सिद्धं तत्राह ।
 स चेति ॥ परिश्रेय्यायत्तमर्थं निगमयति । तस्मादिति ॥ पारिश्रेय्या-

भा० चेन्न । कर्मफलव्यक्तीनामानन्धात्पारिशेषव्याख्यानपपत्तेः ।
 न हि पुरुषेच्छाविषयाणां कर्मफलानामेतावन्तं नाम
 केनचिदसर्व्वश्रेणावधृतं तत्साधनानां वा । पुरुषेच्छाना-
 ख्यानियतदेशकालनिमित्तत्वात्पुरुषेच्छाविषयसाधनानाञ्च
 पुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात् । प्रतिप्राप्तिषेष्टावैशिष्ट्यात्फलानां
 तत्साधनानां चानन्यसिद्धिसदानन्धाच्चाशक्यमेतावत्त्वं पुरु-
 षैर्ज्ञातुं । अज्ञाते च साधनफलैतावत्त्वे कथं मोक्षस्य परि-
 शेषसिद्धिरिति । कर्मफलजातिपारिशेष्यमिति चेत् । सत्य-
 पीच्छाविषयाणां तत्साधनानाञ्चानन्ये कर्मफलजातित्वं
 नाम सर्व्वेषां तुल्यं । मोक्षस्यकर्मफलत्वात्परिशिष्टः स्यात्त-
 स्मात्परिशेषात् एव युक्तः कल्पयितुमिति चेन्न । तस्यापि

भा० सिद्ध्या दूषयति । नेति ॥ कर्मफलं व्यत्यागन्यमुक्तं व्यनक्ति । न
 हीति ॥ फलवत्फलसाधनानां फलविषयेच्छानाञ्चानन्धं कथ-
 यति ॥ तत्साधनानामिति ॥ तदानन्धे हेतुमाह । अनियतेति ॥
 इच्छाद्यानन्धे हेत्वन्तरमाह । पुरुषेति ॥ एतावत्त्वं नाम नास्ती-
 त्यभयत्र सम्बन्धः । पुरुषस्येष्टं फलं शोभनाध्यासविषयभूतं तत्र
 विषयिणां शोभनाध्यासे न प्रयुक्तत्वादिति हेत्वर्थः । इच्छाद्यानन्धं
 प्राप्तिभेदेषु दर्शयित्वा तदानन्धमेकैकस्मिन्नपि प्राप्तिनि दर्शयति ।
 प्रति प्राप्ति चेति ॥ इच्छाद्यानन्धे फलितमाह । तदानन्धाचेति ॥
 साधनादिव्येतावत्त्वाञ्चानेऽपि किं स्यात्तदाह । अज्ञाते चेति ॥
 इतिशब्दः पारिशेष्यानुपपत्तिसमाख्यर्थः । प्रकारान्तरेण पारि-
 शेष्यं शङ्कते । कर्मेति ॥ तामेव शङ्कं विशदयति । सन्यपीति ॥
 तथापि कथं मोक्षस्य परिशिष्टत्वं तदाह । मोक्षस्त्विति ॥ परि-
 शेषफलमाह । तस्मादिति ॥ शङ्कितं परिशेषं दूषयति । नेत्या-
 दिना ॥ अर्थापत्तिपरिशेषौ पराकाल्य अर्थापत्तिपराकरणं प्रय-
 च्छयितुं प्रकौति । तस्मादिति ॥ अन्यथाप्युपपत्तिं प्रकटयति ।

भा० नित्यकर्माफलत्वाभ्युपगमे कर्माफलसमानजातीयत्वोपपत्तेः
परिशेषानुपपत्तिः । तस्मादन्यथायुपपत्तिस्तस्मात् चीणा
श्रुतार्थापत्तिः । उत्पत्त्याग्निविकारसंस्काराणामन्यतमदपि
नित्यानां कर्माणां फलमुपपद्यत इति चीणा श्रुतार्थापत्तिः ।
चतुर्णामन्यतम एव मोक्ष इति चेन्न तावदुत्पाद्यो नित्य-
त्वात् । अत एवाविकार्योऽसंस्कार्यत्वात् एवामाधनद्रव्या-
कत्वाच्च । साधनात्मकं हि द्रव्यं संस्क्रियते । यथा पाचा-
ज्यादि प्रोक्षणादिना । न च संस्क्रियमाणः संस्कारनि-
र्वर्त्तौ वा यूपवादित्पारिशेष्यादायः स्यान्नाथोऽप्यात्मस्व-
भावत्वादेकत्वाच्च ॥

इतरैः कर्माभिर्वैलक्षण्यान्नित्यानां कर्माणां तत्फलैनापि
वैलक्षणेन भवितव्यमिति चेन्न । कर्मात्मसाक्षरत्वात्सलक्षणं

आ० उत्पत्तीति ॥ नित्यानामुत्पत्त्यादिफलत्वेऽपि मोक्षस्य तत्फलत्वं
सिद्धतीति शङ्कते । चतुर्णामिति । तत्र मोक्षस्योत्पाद्यत्वं दूषयति ।
न तावदिति ॥ उभयत्रातः शब्दो नित्यत्वपरामर्शी । असंस्का-
र्यत्वे हेतुन्तरमाह । असाधनेनेति ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन विदु-
ष्येति । साधनात्मकं हीति । इतच्च मोक्षस्यासंस्क्रियमात्रत्व-
मित्याह । न चेति ॥ यथा यूपस्तस्यवाष्टाचीकरवाभ्यङ्गनादिना
संस्क्रियते । यथा चाहवनीयः संस्कारेण निष्पाद्यते । न तथा मोक्षो
नित्यशुद्धताभिर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः । यद्दान्तरमनुभाष्य दूषयति ।
पारिशेष्यादित्वादिना ।

एकत्वं पुरश्चत्वं साधनवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यं कल्पयतीति
शङ्कते । इतरैरिति ॥ हेतुवैलक्षण्यसिद्धौ कल्पकाभावात्फलवैल-
क्षण्यसिद्धिरिति दूषयति । न कर्मात्वेति ॥ निमित्तकृतहेतु-
वैलक्षण्यवशात्फलवैलक्षण्यसिद्धिरिति शङ्कते । निमित्तेति ॥ निमि-
तवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यस्यानिमित्तमिति परिहरति । न चाम-

भा० कस्मात्फलं न भवति । इतरकर्माफलैर्निमित्तवैलक्षण्यादिति चेत् । क्षामवत्यादिभिः समानत्वात् । यथा हि गृहदाहादौ निमित्ते क्षामवत्यादीष्टिर्यथा भिन्ने जुहोति स्तन्ने जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिकेषु कर्मासु न मोक्षः फलं कस्यते । तैश्चाविशेषाद्यैर्निमित्तकत्वेन जीवनादिनिमित्ते च श्रवणात् । तथा नित्यानामपि न मोक्षः फलं । आलोकस्य सर्वेषां रूपदर्शनसाधनत्वे उलूकादथ आलोकेन रूपं न पश्यन्तीति । उलूकादिचक्षुषोर्वैलक्षण्यादितरलोकचक्षुभिर्न

भा० बत्यादिभिरिति । तदेव प्रपञ्चयति । यथां हीति । यस्याहितभेदमिष्टं ह्येदमये क्षामवते पुरोडाशमष्टाक्षपात्रं निर्वपेदित्यत्र दहेदिति विधिविभक्त्या प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपहितया गृहदाहाख्यनिमित्तपरामर्शेनामये क्षामवते पुरोडाशमित्यादिना क्षामवती विधीयते । यस्योभयं हविरात्तिंमार्हेत्स ऐन्द्रं पञ्चशरावभेदनं निर्वपेदित्यत्र चार्हेदिति विधिविभक्त्या निर्वपेदिति विधास्यमाननिमित्तं हविरात्तिमनूद्य निर्वपो विधीयते । भिन्ने जुहोति स्तन्ने जुहोत्यथ यस्य पुरोडाशौ क्षीयतस्तं यच्च वयसो गृह्णाति । यदा तद्भविष्यति तदा तदेव हविर्निर्वपेयसौ हि यच्चस्य प्रायश्चित्तमिति च भेदनादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तं । न च तन्मुक्तिफलं । तथा निमित्तभेदेऽपि न नित्यकर्ममुक्तिफलमित्यर्थः । क्षामवत्यादितुल्यत्वं नित्यकर्मणां कृतो जन्मनित्याशङ्क्याह । तैश्चेति ॥ क्षामवत्यादिभिरिति यावत् ॥ अविशेषे हेतुर्नैमित्तिकत्वेनेति तदेव कथमिति चेत्तत्राह । जीवनादीति ॥ दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति । तथेति ॥ नित्यं कर्म कर्मान्तराद्विजन्तमपि न मोक्षफलमित्यत्र दृष्टान्तमाह । आलोकस्येति ॥ चक्षुरन्तरैश्चक्षुषादिचक्षुषोर्वैलक्षण्येऽपि न रसादिविषयत्वमित्यत्र हेतुमाह । रसादिति । वैलक्षण्यं तर्हि कुत्रोपयुज्यते तत्राह । सुदूरमपीति ॥ मनुष्यान्विहायोक्तुमादौ गत्वापीति

भा० रसादिविषयत्वं परिकल्प्यते । रसादिविषये सामर्थ्यस्त्वा-
दृष्टत्वात् । सुदूरमपि गत्वा यद्विषये* दृष्टं सामर्थ्यं तत्रैव
कश्चिद्विशेषः कल्पयितव्यः । यत्पुनरुक्तं विद्यामन्त्रशर्क-
रादिसंयुक्तविषयद्व्यादिवक्षित्यानि कार्यान्तरमारभन्त
इति । आरभ्यतां विशिष्टं कार्यं । तद्विद्यत्वादविरोधो निर-
भिसन्धेः कर्माणां विद्यासंयुक्तस्य विशिष्टकार्यान्तरारम्भेन
कश्चिद्विरोधः । देवयाज्यात्मयाजिनोरात्रयाजिनो विशेष-
श्रवणाद्देवयाजिनः श्रेयानात्मयाजीत्यादौ यदेव विद्यया
करोतीत्यादौ च ॥

यस्तु परमार्थदर्शनविषये मनोक्त आत्मयाजिशब्दः
समं पश्यन्नात्मयाजीत्यत्र समं पश्यन्नात्मयाजी भवतीत्यर्थः ।
अथवा भूतपूर्वगत्या आत्मयाज्यात्मसंस्कारार्थं नित्यानि

आ० यावत् । यद्विषये रूपादावित्यर्थः । विशेषो दूरसूक्ष्मादिरतिशयः ।
दार्ष्टान्तिकं पूर्ववादानुवादपूर्वकमाशङ्के । यत्पुनरित्यादिना ॥
तत्तत्रेति यावत् । तदेव विद्योति । निरभिसन्धेरिति ॥ विद्या-
संयुक्तं कर्म विशिष्टकार्यकरमित्यत्र अतपयन्नुक्तिं प्रमादयति ।
देवयाजीति ॥ तदाऽऽरित्युपक्रम्य देवयाजो श्रेयानित्यादौ काम्य-
कर्तुर्देवयाजिनः सकाशादात्मशुद्धयर्थं कर्म कुर्वन्नात्मयाजी
श्रेयानिति आत्मयाजिनो विशेषश्रवणात्सर्वश्रेयानिनामात्म-
याजी विशिष्यत इति स्मृतेश्च विशिष्टस्य कर्मविशिष्टकार्यान्तर-
म्भकत्वमविद्वद्भित्यर्थः ॥

ज्ञानोऽपि विद्यासंयुक्तस्य कर्मणो विशिष्टकार्यान्तरम्भकत्वं
दृष्टमित्याह । यदेवेति ॥ न त्वात्मयाजिशब्दे नित्यकर्मोऽनुष्ठा-
यिविषयो न भवति । सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

भा० कर्माणि करोति इदं मेने नात्र संस्क्रियत इति श्रुतेः ।
 तथा गर्भैर्होमैरित्यादिप्रकरणे कार्यरूपसंस्कारार्थत्वं
 नित्यानां कर्माणां दर्शयति । संस्कृतञ्च य आत्मयाजी तैः
 कर्माभिः समं द्रष्टुं समर्थो भवति । तस्येह वा जन्मा-
 न्तरे वा सममात्मदर्शनमुत्पद्यते । समं पश्यन् स्वाराज्य-
 मधिगच्छतीत्येवोऽर्थः । आत्मयाजीशब्दस्तु भूतपूर्वगत्या
 प्रयुज्यते । ज्ञानयुक्तानां नित्यानां कर्माणां ज्ञानोत्पत्ति-

आ० सम्यग्ज्ञात्मात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छतीति ॥ अत्र परात्मदर्शन-
 विषये तस्य प्रयुक्तत्वादत् आह । यस्त्विति ॥ यदि समं पश्य-
 न्भवेत्तदा परेखात्मनैकीभूतः स्वाराज्यभवतीत्यात्मज्ञानक्षुतिरत्र
 विवक्षिता । महती हीयं ब्रह्मविद्या । यद्ब्रह्मविदेवात्मयाजी भवति
 हि तदनुष्ठानं पृथगपेक्षते । ब्रह्मवित्युच्यते इति च वक्ष्यतीत्यर्थः ॥
 परदर्शनवत्त्वात्मयाजिशब्दस्य गत्यन्तरमाह । अथ वेति ॥ भूता
 या पूर्वस्थितिसामपेक्ष्यात्मयाजिशब्दे विदुषीत्यर्थः ॥ तदेव प्रप-
 चयति । आत्मेति ॥ तेषां तत्संस्कारार्थत्वे प्रमाद्यमाह । इद-
 मिति ॥ तत्रैव स्मृतिं प्रमाद्यति । तथेति ॥ गर्भसम्बन्धिभिर्होमै-
 र्मैत्रीनिबन्धनादिभिश्च वैदिकमेवैनः श्रमयतीत्यस्मिन्प्रकरणे
 नित्यकर्माणां संस्कारार्थत्वं निश्चितमित्यर्थः ॥ संस्कारोऽपि कुत्रोप-
 युज्यते तत्राह । संस्कृतश्चेति ॥ यो हि नित्यकर्मानुष्ठायी सदन-
 स्थानजनितापूर्ववशात्परिशुद्धबुद्धिः सम्यग्धीयोग्यो भवति ।
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्षियते तनुरिति स्मृतिरित्यर्थः ॥ कदा
 पुनरेषा सम्यग्धीवत्पद्यते तत्राह । तस्येति ॥ उत्पन्नस्य सम्यग्ज्ञानस्य
 फलमाह । सममिति ॥ कथं पुनः सम्यग्ज्ञानवत्त्वात्मयाजिशब्द
 इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति । आत्मेति ॥ किमितीह भूतपूर्व-
 गतिरान्वितेति तत्राह । ज्ञानप्रयुक्तानामिति ॥ ऐहिकैरामुष्णिकै-
 र्वा कर्माभिः शुद्धबुद्धेः श्रवणादिवशादैक्यज्ञानं मुक्तिफलमुदेति ।
 कर्म तु विद्यासंयुक्तमपि संसारफलमेवेति भावः ॥ तत्रैव हेत-
 वन्तरमाह । किञ्चेति ॥ विद्यायुक्तमपि कर्मवन्नायैवेत्यत्र न

भा० साधनत्वप्रदर्शनार्थं । किञ्चान्यत् । ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो
महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहु-
र्मनीषिण इति च ॥

देवसार्ष्ट्यतिरेकेण भूताप्ययं दर्शयति । भूतान्यप्येति ।
पञ्च वै भूतान्यत्येतीति पाठं ये कुर्वन्ति तेषां वेदविषये
परिखिन्नबुद्धित्वाददोषः । न चार्थवादत्वमध्यायस्य ब्रह्मान्त-
कर्माविपाकार्थस्य तद्भूतिरिक्तात्मज्ञानार्थस्य च कर्माकाण्डो-
पनिषद्भां तुल्यार्थत्वदर्शनात् । विहिताकरणप्रतिषिद्ध-

षा० केवलमुक्तमेव कारणं किञ्चन्यच्च तदुपपादकमस्तीत्यर्थः । तदेव
दर्शयति । ब्रह्मेति । सात्त्विको सत्त्वगुणप्रसूतज्ञानसमुच्चित-
कर्मफलभूतामिति यावत् ॥

यत्र हि विद्यायुक्तमपि कर्मसंसारफलमेवेति सूच्यते । एष
सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मण्यः । त्रिविधस्त्रिविधः कर्मसंसारः
सार्थभौतिक इत्युपसंहारादिति चकारार्थः । किञ्च । प्रवृत्तं कर्म-
संसेव्य देवानामेति सार्ष्टितामिति । कर्मफलभूतदेवतासदृशैश्वर्य-
प्राप्तिमुक्त्वा तदतिरेकेण निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च
चेति । भूतेष्वप्यवचनान्न समुच्चयस्य मुक्तिफलतेत्याह । देवसा-
र्ष्टीति । निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च चेति याठात् मुक्तिरेव
समुच्चयानुष्ठानादिवदितेति चेन्नेत्याह । भूतानोति । ज्ञानमेव
मुक्तिहेतुरिति प्रतिपादकोपनिषद्विरोधान्नायं पाठः साधीया-
नित्यर्थः । ननु विद्यहवती देवतैव नास्ति । मन्त्रमपि हि सा देवता
शब्दप्रत्ययावकम्बनं । अतो ब्रह्मा विश्वसृष्टित्वादेरर्थवादत्वान्न तद्व-
लेन नित्यकर्मणां मुक्तिसाधनत्वं निराकर्तुं शक्यमत आह । न
चेति । ज्ञानार्थस्य संपश्यन्नात्मयाजीत्यादेरिति शेषः । किञ्च । अकुर्व-
न्विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रवृत्तं चैन्द्रियार्थेषु नरः पत-
नमश्चति । शारीरजैः कर्मदेवैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः
पश्चिमगतां मानसैरन्यजातितानां । श्मश्रुकरखरोद्याणां गोजा-
विन्दगपक्षिणां । चण्डाकपुष्कसानां च ब्रह्महा योनिमश्चतो-

भा० कर्माणाञ्च स्वावरश्चभूकरादिफलदर्शनात् । वान्ताश्चादि-
 प्रेतदर्शनाच्च । न च श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरे-
 केष विहितानि वा प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि केनचिदव-
 गन्तुं शक्यन्ते । येषामकरणादनुष्ठानाच्च प्रेतश्चभूकर-
 स्वावरादीनि कर्मफलानि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यन्ते ।
 न चेषामकर्माफलत्वं केनचिदभ्युपगम्यते । तस्माद्विहितकर-
 णप्रतिषिद्धसेवानां यद्येते कर्माविपाकाः प्रेततित्यक्-
 स्वावरादयस्तथोक्तदृष्ट्वपि ब्रह्मात्मेषु कर्माविपाकत्वं वेदि-
 तव्यं । तस्मात्स आत्मनो वपामुदस्त्विदत्सो ऽरोदीद्यद-
 रोदीरित्यादिवस्त्राभूतार्थवादत्वं ।

षा० त्वादिकाः प्रतिपादितफलानां प्रत्यक्षेणापि दर्शनात् । यथा तत्र
 नाभूतार्थवादत्वं तथा यथोक्ताध्यायस्यापि नाभूतार्थवादते-
 त्याह । विहितेति । किञ्च वक्त्रादिदेशे हृदिताश्यादिप्रेतानां
 प्रत्यक्षत्वादध्ययनरहितानामपि स्त्रीशूत्रादीनां वेदोपारम्भदर्श-
 नेन ब्रह्मयज्ञसङ्गावागमाच्च न ब्रह्मादिवाक्यस्यार्थवादतेत्याह ।
 वान्तेति । ननु स्वावरादीनां श्रौतस्मार्त्तकर्मफलत्वाभावात्तद्दर्-
 शनेन वचनानां भूतार्थत्वं शक्यं कल्पयितुमत आह । न चेति ।
 सेवादिदृष्टकारणसाम्येऽपि फलवैषम्योपलम्भादवश्यमतीन्द्रियं
 कारणं वाच्यं । न च तत्र श्रुतिस्मृती विद्यायान्यन्मानमस्ति । तथा
 च श्रौतस्मार्त्तकर्मज्ञतान्येव स्वावरादीनि फलानीत्यर्थः । सन्निहि-
 तासन्निहितेषु स्वावरादिषु प्रत्यक्षानुमानयोर्यथायोगं प्रवृ-
 त्तिरुन्नेया । स्वावराणां जीवशून्यत्वादकर्मफलत्वमिति केचित्ता-
 न्यत्याह । न चैवामिति । अस्मदादिवदेव वृक्षादीनां वृद्धादि-
 दर्शनात्सजीवत्वप्रसिद्धेकस्मात्प्रशक्तिं पादपा इत्यादिप्रयोगाच्च
 तेषां कर्मफलत्वसिद्धिरित्यर्थः । स्वावरादीनां कर्मफलत्वे सिद्ध-
 फलितमाह । तस्मादिति । ब्रह्मादीनां मुख्यकर्मफलत्वेऽपि प्रकृते
 किं स्यात्तदाह । तस्मादिति ।

भा० तत्राप्यभूतार्थवादत्वं माभूदिति चेद्भवत्वेवं । न चैताव-
तास्य न्यायस्य बाधो भवति । न चास्मत्पक्षो वा दुष्यति । न च
ब्रह्मा विश्वसृज इत्यादीनां काम्यकर्मफलत्वं शक्यं । वस्तुं तेषां
देवसार्द्धितायाः फलस्योक्तत्वात् । तस्मात्साभिसन्धीनां
नित्यानां कर्माणां सर्वमेधाद्यमेधादीनां च ब्रह्मत्वादीनि
फलानि । येषां पुनर्नित्यानि निरभिसन्धीनात्प्रसङ्कारा-
र्थानि क्रियन्ते तेषां ज्ञानोत्पत्त्यर्थानि तानि । ब्राह्मीयं क्रि-
यते तन्पुरित्यादि स्मरणान्तेषामारादुपकारकत्वाभ्योचसा-

शा० कर्मविपाकप्रकरत्वात्साभूतार्थवादत्वाभावे दृष्टान्तेऽपि तन्न
स्यादिति शङ्कते । तत्रापीति । अङ्गीकरोति । भवत्विति । कथं तर्हि
वैधर्म्यदृष्टान्तसिद्धिरत आह । न चेति । वैधर्म्यं दृष्टान्ताभाव-
मात्रेण कर्मविपाकाध्यायस्य नाभूतार्थवादतेत्वस्य न्यायस्य नैव
बाधः । साधर्म्यदृष्टान्तादपि तत्सिद्धेरित्यर्थः । ननु प्रजापतिरा-
त्मनो वपामुदखिखददित्वादीनामभूतार्थवादत्वाभावे कथमर्थ-
वादाभिन्नरत्नं घटिष्यते तत्राह । न चेति । तदघटनायामपि
नास्मत्पक्षस्तिस्रैव तदभूतार्थवादत्वं तत्रतत्तद्विरोधादि-
त्यर्थः । ननु कर्मविपाकप्रकरत्वात्साभूतार्थवादत्वाभावेऽपि ब्रह्मादीनां
काम्यकर्मफलत्वात् ज्ञानसंयुक्तमित्यकर्मफलत्वं ततो मोक्ष
एव तत्फलमित्यत आह । न चेति । तेषां काम्यानां कर्मणांमिति
यावत् । देवसार्द्धिताया देवैरिन्द्रादिभिस्त्वमानैश्चर्यप्राप्तेरि-
त्यर्थः । उत्कटं कर्म संसेव्य देवानामेति सार्द्धितामित्येति शेषः ।
ननु विद्यासंयुक्तानां कर्मणां फलं ब्रह्मादिभावश्चेत्कथं तानि
ज्ञानोत्पत्त्यर्थान्वास्थीयन्ते तत्राह । तस्मादिति । कर्मणां मुक्ति-
फलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः साभिसन्धीनां देवताभावे फलेऽनुराग-
वतामिति यावत् । नित्यानि कर्माणि औतानि स्मार्तानि चाधि-
होत्रसन्धोपासनप्रभृतीनि निरभिसन्धीनि फलाभिवाववि-
कषानि परमेश्वरार्थबुद्ध्या क्रियमाणाणि । आत्मशब्दो मनो
विषयः । कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे प्रमाद्यमाह ।

भा० धनान्यपि कर्माणि भवन्तीति न विरुध्यन्ते । यथा चायमर्थः
 षष्ठे जनकाख्यायिकासमाप्तौ वक्ष्यामः । यत्तु विषदध्यादि-
 वदित्युक्तं । तत्र प्रत्यक्षानुमानविषयत्वादविरोधः । यस्त्व-
 त्यन्तशब्दगम्योऽर्थस्तत्र वाक्यस्याभावे तदर्थप्रतिपादकस्य न
 शक्यं कल्पयितुं विषदध्यादिसाधर्म्यं । न च प्रमाणान्तर-
 विरुद्धार्थविषये श्रुतेः प्रामाण्यं कल्प्यते । यथा शीतोऽग्निः
 ह्येदयतीति श्रुते तु तादर्थ्यं वाक्यस्य प्रमाणान्तरस्याभा-
 यत्वं । यथा खद्योतोऽग्निरिति तत्प्रमाणान्तरमन्तरिच्छमिति

आ० प्राप्तीति ॥ कथं तर्हि कर्मणां मोक्षसाधनत्वं कोऽपिदापद्यते
 तथाह । तेषामिति ॥ संस्कृतबुद्धीनामिति यावत् । कर्मणां परं
 यस्या मोक्षसाधनत्वं कथमर्थसिद्धवदुच्यते तत्राह । यथा चेति ॥
 अयमर्थस्तथेति शेषः । निरस्तमप्यधिकविवक्षया पुनरुच्यते ।
 यन्निति ॥ विवादेर्मन्नादिसंहितस्य जीवनादिहेतुत्वं प्रत्यक्षा-
 दिसिद्धमतो दृष्टान्ते कार्यारम्भकत्वे विरोधो नास्तीत्याह ।
 तत्रेति ॥ कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य कार्यान्तरारम्भकत्वकक्षयोऽर्थः
 शब्देनैव गम्यते । न च तत्र मानान्तरमस्ति । न च समुचितस्य
 कर्मणो मोक्षारम्भकत्वप्रतिपादकं वाक्यमुपलभ्यते तदभावे
 कर्मणि विद्यायुक्तेऽपि विषदध्यादिसाधर्म्यं कल्पयितुं न शक्यमि-
 त्याह । यन्निति ॥ कर्मसाधत्वे च मोक्षस्यानित्यता स्यादिति
 भावः । अपाम सोमममृता अभूमेत्यादिश्रुतेर्मोक्षस्य कर्मसाध्य-
 स्यापि नित्यत्वमिति चेन्नैत्याह । न चेति ॥ यत्कृतकं तदनित्यमि-
 त्यनुमानानुद्गीतं तद्यथेहेत्यादिवाक्यं तद्विरोधेनार्थवादश्रुतेः
 स्वार्थं प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ प्रमाणान्तरविरुद्धेऽर्थे प्रामाण्यं श्रुते-
 र्नाश्रुते चेदहेतुश्रुतेरपि कथं प्रत्यक्षादिविरुद्धे स्वार्थं प्रामाण्यमि-
 त्याशङ्क्याह । श्रुते त्विति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य यद्विधत्तात्यर्थ-
 निजैस्त्वदहेतुप्रत्यये निर्धारिते सङ्गदेविषयस्य प्रत्यक्षादेराभासत्वं
 भवतीत्यर्थः ॥ तदेव दृष्टान्तेन साधयति । यद्येत्यादिना ॥ यदविवे-
 किनां यद्येत्वं प्रत्यक्षं तद्यद्यपि प्रथमभावित्वेन प्रवक्तं निश्चि-

उ० अथ हैनं भुज्युलीलायनिः पप्रच्छ याज्ञव-
ल्क्येति होवाच ।

भा० बालानां यत्प्रत्यक्षमपि तद्विषयप्रमाणान्तरस्यातथार्थत्वे
निश्चिते निश्चितार्थमपि बालप्रत्यक्षमाभासीभवति । तस्मा-
द्देदप्रामाण्यस्याव्यभिचारान्तादर्थ्ये सति वाक्यस्य तथात्वं
स्यात् न तु पुरुषमतिकौशलं । न हि पुरुषमतिकौशला-
त्सविता रूपं न प्रकाशयति । तथा वेदवाक्यान्वपि नान्या-
र्थानि भवन्ति । तस्मान्न मोक्षार्थानि कर्माणीति सिद्धं । अतः
कर्माफलानां संसारत्वप्रदर्शनाद्यैव ब्राह्मणमारभ्यते ॥

अथानन्तरमुपरते आरत्कारवे भुञ्जुरिति नामतो
सङ्गस्यापत्यं साङ्गसदपत्यं साङ्गायनिः पप्रच्छ याज्ञ-

आ० तार्थं च तथापि तस्मिन्नेवाकाशादौ विषये प्रवृत्तस्याप्तवाक्यादे-
र्मानान्तरस्य यथार्थत्वे सति तद्विरुद्धं पूर्वोक्तमविवेकिप्रत्यक्ष-
मप्याभासीभवति । तथेदं द्वैतविषयं प्रत्यक्षाद्याद्वैताग्रमविरोधे
भवत्याभास इत्यर्थः ॥ ननु तात्पर्यं नाम पुरुषस्य मनोधर्मसाह-
श्राद्धेद्वैतश्रुतेर्यथार्थत्वं तर्हि प्रतिपुरुषमन्यथैवं तात्पर्यदर्श-
नात्तद्वशादन्यथैवं श्रुत्यर्थः स्यादित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकं निगमय-
न्नुत्तरमाह । तस्मादित्यादिना ॥ तादर्थ्यमर्थपरत्वं तथात्वं याथार्थ्यं
शब्दधर्मस्तात्पर्यं तच्च षड्विधलिङ्गमर्थं तथा च शब्दस्य पुरुषा-
भिप्रायवशान्नान्यथार्थत्वमित्यर्थः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
न हीति ॥ विचारार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ विद्यासंयुक्त-
स्यापि कर्मणो मोक्षारम्भकत्वासम्भवत्तच्छब्दार्थः । माभूत्कर्मणां
मोक्षार्थत्वं किन्तावतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणारम्भं निगमयति । अत इति ।
ब्राह्मणारम्भमेवं प्रतिपाद्य तदक्षराणि व्याकरोति । अथेति ।
याज्ञवल्क्यमभिमुखीकृत्य भुञ्जुः स्वस्य पूर्वनिर्दिष्टां कथां कथ-

भा० वल्क्येति हेवाच आदावुक्तमश्वमेधदर्शनं । समष्टिव्यष्टि-
फलज्ञानमेधकृतुर्ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञानसम्पादितो
वा । सर्वकर्मणां परा काष्ठा । भ्रूणहत्याश्वमेधाभ्यां न परं
पुण्यपापयोरिति हि स्मरन्ति । तेन हि समष्टीर्व्यष्टीश्च
प्राप्नोति । तत्र व्यष्टयो निर्ज्ञाता *अष्टान्तरविषया अश्व-
मेधयागफलभूताः । मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवताना-
मेको भवतीत्युक्तं । मृत्युस्याग्रनाया लक्षणे बुद्ध्यात्मा समष्टिः
प्रथमजो वायुः सूत्रं सत्यं हिरण्यगर्भः । तस्य व्याकृतो विषयो

आ० यति । तामवतारयितुमश्वमेधस्वरूपं तत्फलं च विभज्य दर्श-
यति । आदाविति । क्रतुबल इति पूर्वेषु सम्बन्धः । क्रतोर्देवि-
ध्यमाह । ज्ञानेति । अश्वमेधस्य द्विधा विभक्तस्य सर्वकर्मो-
त्कर्षमुद्भिरिति । सर्वकर्मणामिति । तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वे मान-
माह । भ्रूणहत्येति । समष्टिव्यष्टिफलश्रेष्ठत्वं स्पष्टयति । तेनेति ।
अश्वमेधेन सहकारिकामनामिदेन समष्टीः समनुगतरूपा
व्यष्टीश्च व्याकृतरूपा देवताः प्राप्नोतीत्यर्थः । काः पुनर्व्यष्टयो विव-
क्ष्यन्ते तत्राह । तत्रेति । अग्निरादित्यो वायुरित्याद्या व्यष्टयो
देवताः । सोऽग्निरभवदित्यादानख्यानवर्तिन्योऽश्वमेधफलभूता
दर्शिता इत्यर्थः । का तर्हि समष्टिर्देवतेत्युक्ते तत्रैवेतां स्मरयति ।
मृत्युरिति । तामेव समष्टिरूपां देवतां प्रपञ्चयितुमिदं ब्राह्मण-
मिति बहून् पातनिकां करोति । मृत्युश्चेति । प्राणान्तरबुद्धिधर्मी
ऽग्रनायाः कथं मृत्योर्लक्ष्यं तत्राह । बुद्ध्यामेति । तर्हि बुद्धे-
र्व्यष्टित्वाभ्युत्थयति तथा स्यादित्याहङ्गाह । समष्टिरिति । प्रागेव
व्यष्ट्युत्पत्तेरुत्पन्नत्वेन समष्टित्वं साधयति । प्रथमज इति । सर्वा-
श्रयत्वं दर्शयति । सूत्रमिति । तत्र वायुर्वै गौतमेत्यादि वाक्यं
प्रमाणमिति सूचयति । वायुरिति । तथापि कथं प्रथमजत्वं

* अन्तरव्यष्टिपाठान्तरः ।

भा० यदात्मकं सर्वं द्वैतैकत्वं यः सर्वभूतान्तरात्मा खिन्नम-
मूर्त्तरमो यदाश्रितानि सर्वभूतकर्माणि यः कर्माणां कर्मा-
सम्बद्धानाञ्च विज्ञानानां परा गतिः परं फलं । तस्य
किञ्चान्गोचरः किञ्चती व्याप्तिः सर्वतः परिमण्डलीभूता
सा वक्तव्या । तस्यामुक्तायां सर्वः संसारो बन्धगोचर उक्तो
भवति । तस्य च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्श-
नार्थमाख्यायिकामात्मनो वृत्तां प्रकुरुते । तेन च प्रति-
वादिबुद्धिं *व्यामोहयिष्यामीति मन्यते ।

भा० भूतानां प्रथममुत्पत्तेरित्याशङ्क्याह । सत्वमिति । हिरण्यगर्भ-
स्योक्तवक्ष्यतेऽपि किमावातं त्वोरित्याशङ्क्याह । हिरण्यगर्भ-
इति । जगदेव समष्टिव्यष्टिरूपं न सूत्रमित्याशङ्क्याह । यदा-
त्मकमिति । द्वैतं व्यष्टिरूपमेकत्वं समष्टिरूपं तत्सर्वं यदा-
त्मकं तस्येति सम्बन्धः । तस्योक्तप्रमाख्यत्वं प्रकटयति । यः सर्वेति ।
विज्ञानात्मानं व्यावर्त्तयति । किञ्चमिति । तस्य श्लेषरस इत्-
नुक्त्याह । अनूर्त्तेति । तस्य साधनाश्रयत्वं दर्शयति । यदाश्रि-
तानीति । तस्यैव फलाश्रयत्वमाह । यः कर्मणामिति । परा
गतिरित्यस्यैव व्याख्यानं परं फलमिति । एवं भूमिकामारुच्यथान-
न्तरप्राप्त्यसम्भवारयति । तस्येति । प्रथमेव प्रकटयति । किय-
तीति । सर्वतः परितो मण्डलभावमासाद्य स्थितेति भावत् ।
ननु किमिति सा वक्तव्या । तस्यामुक्तायामपि वक्तव्यसंसारवशे-
घादाकाङ्क्षान्विभ्रान्त्यभावादत् आह । तस्यामिति । इयान्बन्धो
नाधिको न्यूनो वेत्तव्यश्चवच्छेदेन बन्धपरिखामपरिच्छेदार्थं कर्म-
फलव्याप्तिरजोच्यते तत्परिच्छेदश्च वैराग्यद्वारा मुक्तिहेतुरिति
भावः । प्राप्तास्यैवं प्रवृत्तावपि किमिति भुञ्जुः स्वस्य पूर्वनिर्दृष्टां
कथामाहेत्याशङ्क्याह । तस्य चेति । समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्या-
लौकिकत्वप्रदर्शनेन वा किं स्यात्तदाह । तेन चेति ।

उ० मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य
गृहानेम तस्यासीद्गृहिता गन्धर्वगृहिता तम-
पृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरस
इति तं यदा लोकानामज्ञानपृच्छामाद्येनमब्रूम क्व
पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन्स

भा० मद्रेषु मद्रा नाम जनपदास्येषु चरका अश्वघनाद्यै
व्रतचरणाचरका अथर्ववे वा पर्यव्रजाम पर्यटितवन्त-
स्ते पतञ्जलस्य ते वयं पर्यटन्तः पतञ्जलस्य नामतः काप्यस्य
कपिनोचस्य गृहानेम मतवन्तः । तस्यासीद्गृहिता गन्धर्वगृ-
हिता गन्धर्वेणामानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा । गन्धर्वो वा
धिष्णोऽग्निर्हविर्देवता विमिश्रविज्ञानत्वादवशीयते । न हि
सत्त्वमात्रस्त्रेहृत्तं विज्ञानमुपपद्यते । तं सर्व्वे वयं परिवारिताः
सन्तोऽपृच्छाम कोऽसीति कस्त्वमसि किं नामा किंसतत्त्वः ।
सोऽब्रवीद्गन्धर्वः सुधन्वा नामत आङ्गिरसो मेऽजतः । तं
यदा यस्मिन्काले लोकानामज्ञानपृच्छामान्यपृच्छामा-
द्येनं गन्धर्वमब्रूम भुवनकोऽपरिमाणज्ञानाय प्रवृत्तेषु सर्व्वे-

षा० इति गन्धर्वे भुञ्ज्यदिति शेषः । गन्धर्वे परम्पराजयेनात्मजयस्ये-
कत्वादित्यर्थः । धिष्ण्यत्वमश्रेयसाख्यत्वं ॥ अग्निर्वै देवानां हेतेति
श्रुतिमाश्रित्याह । ऋत्विगिति । यथोक्तं गन्धर्व्वशब्दार्थं सङ्ग-
हजिज्ञमाह । विमिश्रेति । तस्यान्यथासिद्धिं दूषयति । न
हीति । अथैनमित्यादेरर्थं विदधेति । भुवनेति । भवत्वेवं
गन्धर्व्वं प्रति भवतः प्रपञ्चत्वापि किमायातं तदाह । स चेति ।
तेन गन्धर्व्ववचनेनेति यावत् । दिद्येभ्यो गन्धर्व्वेभ्यः सप्ताशादि-

उ० त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभ-
वन्निति ॥ १ ॥

स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्रुमेध-
याजिनो गच्छन्तीति क्व नृश्रुमेधयाजिनो गच्छ-

भा० आत्मानं स्नायन्तः पृष्टवन्तो वयं कथं क्व पारिक्षिता अभ-
वन्निति । स च गन्धर्वः सर्वमस्मभ्यमब्रवीत् । तेन दिव्येभ्यो मया
सम्भं ज्ञानं । तप्तवनास्त्वतो निगृहीतोऽसीत्यभिप्रायः । सोऽहं
विद्यासम्पन्नो सन्नागमो गन्धर्वात् त्वा त्वां पृच्छामि याज्ञ-
वल्क्यं । क्व पारिक्षिता अभवन् तत् त्वं किं जानासि हे याज्ञ-
वल्क्य कथय पृच्छामि । क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः उवाच वै सः । वै ब्रह्मः स्मरणार्थः ।
उवाच वै स गन्धर्वस्तुभ्यं । अगच्छन्वै ते पारिक्षितास्तप्त च
क्व यत्र यस्मिन्ममेधयाजिनो गच्छन्तीति निर्णयति प्रश्न

आ० त्वेतत् । एतज्ज्ञानाभावे त्वज्ञानमप्रतिभाप्रक्षिप्तत्वप्रतिघाहानि-
च्छेत्याह । अत इति ॥ प्रष्टुरभिप्रायमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे ।
सोऽहमिति । प्रथमा तावत्क्व पारिक्षिता अभवन्नित्युक्ति-
गन्धर्वप्रश्नार्थं । द्वितीया तवानुरूपप्रतिवचनार्था । यो हि क्व
पारिक्षिता अभवन्निति प्रश्नो गन्धर्वं प्रति ह्यतस्तस्य प्रत्युक्तिं सर्व्यां
सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति तत्र विवक्ष्यते । तृतीया तु मुनिं प्रति
प्रश्नार्थेति विभागः ॥ १ ॥

अज्ञानादिनिराहं प्रपरिहरन्नुत्तरमाह । स होवाचेति ।
स्मरणार्थो गन्धर्वास्तुभ्यस्य ज्ञानस्येति शेषः । किमुवाचेत्यपेक्षा-
यामाह । गच्छन्निति ॥ अहोरात्रं आदित्यरथगत्या यावा-
न्यथा नितस्तावान्देशो दान्निप्रदुषितस्तत्किरब्रवीत् । स च चन्द्र-

उ० कीति द्वात्रिंशत् वै देवस्थाद्गान्ययं लोकस्तं
समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति तां समन्तं
पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य

भा० आह । क नु कस्मिन्मन्त्रे धयाजिनो गच्छन्तीति । तेषां गति-
विवक्षया भुवनकोशपरिमाणमाह । द्वात्रिंशत् वै देऽधिके
त्रिंशत् वै देवस्थाद्गानि देव आदित्यस्य रथो देवस्थ-
स्य रथस्य गत्याऽऽथावत्परिच्छिद्यते देशपरिमाणं
तद्देवस्थाद्गं तद्द्वात्रिंशद्गुणितं देवस्थाद्गानि तावत्परि-
माणोऽयं लोको लोकालोकगिरिणा परिच्छिन्नः । यत्र वैराजं
शरीरं यत्र च कर्मफलोपभोगः प्राणिनां स एष लोक
एतावन्नोकोऽतः परमलोकस्य लोकं समन्तं समन्ततो
लोकविस्ताराद्द्विगुणपरिमाणविस्तारेण परिमाणेन तं लोकं
परिच्छिन्ना पर्येति पृथिवी । तां पृथिवीं तथैव समन्तं द्विस्ता-
वद्द्विगुणेन परिमाणेन समुद्रः पर्येति यं घनोदमाचक्षते
पौराणिकाः । तत्राण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमुच्यते । येन

आ० रश्मिभ्यामेन देशेन लोकं पृथिवी स्मृतेत्युच्यते । रश्मिभ्रमसो-
र्यावन्मयूखैरवभास्यते । सप्तमुद्रसरिच्छेका तावती पृथिवी स्मृते-
त्याह । द्वात्रिंशत्तमिथादिना । अयं लोक इत्यस्यार्थमाह ।
तावदिति । तत्र लोकभागं विभजते । यत्रेति । उक्तं लोक-
मनूष्यावशिष्टस्यालोकत्वमाह । एतावन्मिति । प्रतीकमादाय
आचक्षे । लोकमित्यादिना । अन्वयं दर्शयितुं तं लोकमिति पुन-
रुक्तिः । तत्र पौराणिकसम्प्रतिमाह । यन्नोदमिति । उक्तं हि ।
अस्यस्यास्य समन्तात्तु सन्निविष्टोऽम्बतोदधिः । समन्ताद्गुणतोयेन

उ० धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानक्षरेणाकाश-
स्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छ्रमान्वा-
युरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्रमेधयाजिनो

भा० विवरेण मार्गेण वह्निर्निर्गच्छन्तो ध्यान्नुवन्त्यश्रमेधयाजिनः ।
तत्र धावती धावत्परिमाणा सुरस्य धारा अर्थं धावदा
धौश्रमेण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं तावांस्धावत्परिमाणोऽन्तरेण
मध्ये कपासधोराकाशच्छिद्रं तेनाकाशेनेत्येतत्ताम्पा-
रिचितानश्रमेधयाजिनः प्राप्तानिन्द्रः परमेश्वरो योऽश्रमे-
धेऽभिहितः सुपर्णो यदिषथं दर्शनमुक्तं तस्य प्राची दिक्त्रिर
इत्यादिना सुपर्णः पक्षी भूत्वा पक्षपुच्छाद्यात्मकः सुपर्णो
भूत्वा वायवे प्रायच्छ्रमूर्त्तमात्रास्वात्मनो गतिश्चेति ।
तान्मारिचितान् वायुरात्मनि धित्वा स्थापयित्वा स्वात्म-
भूताश्रमा तत्र तस्मिन् अगमयत् । क्व। यत्र पूर्वैऽतिक्रान्ताः
पारीक्षिता अश्रमेधयाजिनोऽभवन्विति । एवमिव वै एव-
मेव स गन्धर्वो वायुमेव प्रशंसन् पारीक्षितानां गतिं । समा-

भा० श्रायंमात्रः स तिष्ठतीति । तद्यावतीत्यादेस्कात्यर्थमाह । तचेति ।
कोलादिपरिमाणे अथोक्तरीत्या स्थिते समीति धावत् । कपा-
सविवरस्यानुपयुक्तत्वात्किन्तत्परिमाणाभिन्तयेत्तादृश्याह । ये-
नेति । धावद्धारभूभिः सत्स्यर्थः । परमात्मानं धावत्स्यति । योऽ-
श्रमेध इति । सुपर्णशब्दस्य श्लेनसादृश्याभावित्य चित्तेऽपौ प्रवृत्तिं
दर्शयति । यद्विषयमिति । उक्तार्थं परमनुवदति । सुपर्ण
इति । भूत्वेत्यस्यार्थमाह । पक्षेति । ननु चित्तोऽभिरुद्धाद्वहि-
रश्रमेधयाजिनं गृह्णीता स्वयमेव गच्छतु किमिति तास्मात्तवे

उ० भवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस तस्मा-
द्वायुरेव अष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति
य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लोक्यायनिरूपरराम ॥
२ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणं ॥

भा० आऽऽख्यायिका तन्निर्घृत्तन्वर्धमाख्यायिकातोऽपस्तम्बे खेन
श्रुतिरूपेणैवाचष्टेऽस्मभं । यस्माद्वायुः स्यावरजसुमार्गा
भूतानामन्तरात्मा वहिस्त्र स एव तस्माद्वात्माधिभूता-
धिदैवभावेन विविधा या अष्टिर्वायुः स वायुरेव । तथा
समा अष्टिः केवलेन स्यात्तन्ना वायुरेव । एवं वायुमा-
त्मानं समष्टिश्चाष्टिरूपात्मकत्वेनोपगच्छति । य एवं वेद
तस्य किं फलमित्याह । अप पुनर्मृत्युं जयति सद्यश्चुला
पुनर्न विद्यते । तत आत्मनः प्रअनिर्णयाद् भुज्युर्लौ-
क्यायनिरूपरराम ॥ २ ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके पञ्चमे
प्रपाठके तृतीयब्राह्मणभाष्यं ॥ ॥

आ० प्रथमं तत्राह । मूर्त्तत्वादिति । आत्मनश्चित्तस्याप्रेरिति
वावत् । तन्नेत्यस्मादास्त्रदेशेऽस्तिरिति युक्तं । वायवे प्रदानमिति
शेषः । आख्यायिकासमाप्ताविति शब्दः । परितो दुरितं क्षीयते
येन स परित्यज्यन्नेधस्तथाजिनः पारित्यज्यतास्तेषां मतिं वायु-
मिति सम्बन्धः । मुनिवचने वर्त्तमाने कथमाख्यायिकासमाप्ति-
स्तथाह । समाप्तेति । वायुप्रशंसायां हेतुमाह । यस्मादिति ।
किं पुनर्थोक्तवाच्यत्वविधानेयत्वं तदाह । स्वमिति । २ ।
इति बृहदारण्यकपञ्चमप्रपाठकभाष्यटीकायां तृतीयं भुज्यु-
र्लोक्यायनं ॥

उ० अथ हैनमुषस्तथाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति

भा० अथ हैनमुषस्तथाक्रायणः पप्रच्छ पुण्यपापप्रयुक्तैर्गहा-
तिग्रहैर्दृष्टीतः पुनः पुनर्गहातिग्रहांस्त्वजन्नुपाद्दसंसर-
तीत्युक्तं । पुण्यस्य च पर उत्कर्षो व्याख्यातो व्याकृतविषयः
समष्टिव्यष्टिरूपद्वैतैकत्वात्मप्राप्तिः । यस्तु ग्रहातिग्रहैर्दृष्टः
संसरति सोऽस्ति नाम्न्यस्तिले च किं लक्षण इत्यात्मन
एवं विवेकावगमायोषस्तप्रश्न आरभ्यते । तस्य च निरुपाधि-
स्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तस्वभावस्याधिगमाद्यथोक्ता-
इन्धनादिमुच्यते सप्रयोजकात् । आख्यायिकासम्बन्धस्य
प्रसिद्धः । अथ च एनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यं उपस्यो नामतस-

भा० ब्राह्मणान्तरमवतारयति । अथेति ॥ तस्यापुनश्चतुर्धं बहु-
मार्त्तभागप्रश्ने वृत्तं कीर्तयति । पुण्येति ॥ भुव्युप्रश्नान्ते सिद्धम-
र्थमनुभवति । पुण्यस्य चेति ॥ नामरूपाभ्यां व्याकृतं जगद्भिरस्य-
गर्भात्मकं तद्विषयमुत्कर्षं विधिगच्छि । समच्छीति ॥ अर्थं यथो-
क्तोत्कर्षस्य पुण्यकर्मफलं तत्राह । द्वैतेति ॥ सम्याप्तानन्तर-
ब्राह्मणस्य विषयं दर्शयति । यस्त्विति ॥ माध्यमिकानामन्वेषा-
च्छाधो विवादः किं लक्षणो देहादीनामन्यतमस्तेभ्यो विषययो
वेति यावत् ॥ इत्थेवं विवृष्टात्मनो देहादिभ्यो विवेकेनाधि-
गमायेदं ब्राह्मणमिवाह । इत्यात्मन इति ॥ विवेकाधिगमस्य
भेदज्ञानत्वेनानर्थकरत्वमाशङ्क्य कर्तव्यप्रश्नतात्पर्यं सङ्गृह्णाति ।
तस्य चेति ॥ ब्राह्मणसम्बन्धमुक्त्वा आख्यायिकासम्बन्धमाह । आख्या-
यिकेति ॥ विद्या कुत्वर्या सुखावबोधार्थां आख्यायिकेत्यर्थः । भुव्यु-
प्रश्ननिर्णयानन्तर्यमथशब्दार्थः । सम्बोधनमाभिमुखीकरत्वात् ।
प्रकुरव्यवहितमित्युक्ते घटादिवदव्यवधानं गौडमिति प्रकृते ।
यदिति ॥ तन्निराकर्तुमपरोक्षादित्युक्तं । मुख्यमेव प्रकुरव्यवहितं

उ० होवाच यत्साक्षादपरोक्षाइत्यु य आत्मा सर्वान्तर-
स्तं मे व्याचक्ष्व इत्येष आत्मा सर्वान्तरः
क्तमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति

भा० ऋक्षापत्यं चाक्रायणः पप्रच्छ । यद्ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केन-
चिद्ब्रह्मपुरोक्षादगौणं । न ओच ब्रह्मादिवत्किं तद्य आत्मा-
त्मब्रह्मेण प्रत्यगात्मोच्यते । तच्चात्मब्रह्मस्य प्रसिद्धत्वात्सर्व-
स्याभ्यन्तरः सर्वान्तरो यद्यः शब्दाभ्यां प्रसिद्ध आत्मा
ब्रह्मेति । तमात्मानं मे मच्चं व्याचक्ष्वेति विस्पष्टं । शृष्ट्वे
शृष्टीत्वा यथा गां दर्शयति तथाऽऽचक्ष्व सोऽयमित्येवं
कथयत्यर्थः ॥

एवमुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः । एव ते तव आत्मा सर्वान्-
तरः सर्वस्याभ्यन्तरः । सर्वविशेषणोपलक्षणार्थं सर्वान्तर-

षा० स्वरूपं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मधीनसिद्धत्वाभावात्पुरोक्षमित्यर्थः ।
गौणं ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादि यथा गौणं न तथा गौणं ब्रह्मुरव्यव-
हितं ब्रह्मद्वितीयत्वादित्याह । न ओचेति । उक्तमव्यवधानमाका-
ङ्क्षाद्वाराऽनन्तरवाक्येन साधयति । किन्तदित्यादिना । तस्य
परिच्छिन्नत्वशङ्कां वारयति । सर्वस्येति ॥ सर्वानामभ्यां प्रत्यग्ब्रह्म
विशेष्यं समर्प्यते इतरैस्तु शब्दैर्विशेषयानीति विभागमभिप्रे-
त्याह । यद्यः शब्दाभ्यामिति ॥ इतिवच्यते इत्यनेन सम्बध्यते ।
इतिब्रह्मे द्वितीयः प्रश्नसमाख्यर्थः ॥ तमेव प्रश्नं विद्वेदिति ।
विस्पष्टमिति ।

तदर्थं वाक्यार्थान्वययोग्ये पृष्टे तत्प्रदर्शनार्थं प्रत्युक्तिमवता-
रयति । एवमुक्त इति । सर्वान्तर इति विशेषोक्त्या प्रश्नस्य विशे-
षयान्तरात्सामनाख्यामाशङ्क्याह । सर्वविशेषयति ॥ एव सर्वान्-

उ० स त आत्मा सर्वीक्षरो योऽपानेनापानिति स त
आत्मा सर्वीक्षरो यो ध्यानेन ध्यानिति स त

भा० यदर्थं । यत्साक्षादव्यवहितं अपरोक्षादमौखं ब्रह्म दृष्ट-
ममात्मा सर्वस्याभ्यन्तर एतैर्गुणैः समस्तैर्युक्त एषः ।
कोऽसौ तवात्मा योऽयं कार्यकरणसङ्घातस्तव । स येना-
त्मनात्मवास्य एष तवात्मा । तव कार्यकरणसङ्घातस्ते-
त्यर्थः । तत्र पिण्डस्यस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा करणसङ्घात-
सृतीयो यस्य सन्दिग्धमानसोषु कतमो मे ममात्मा सर्वा-
न्तरस्तथा विवक्षित इत्युक्तः । इतर आह चः प्राखेन
मुखनासिकासञ्चारिणा प्राणिति प्राणचेष्टां करोति येन
प्राणः प्रधीयत इत्यर्थः । स ते तव कार्यकरणस्यात्मा
विज्ञानमयः । समानमन्यत् । योऽपानेनापानिति ध्यानेन
ध्यानितीति ह्यान्दसन्दैर्धैः । सर्वाः कार्यकरणसङ्घातगताः
प्राणनादिचेष्टा दाहयन्त्यस्येव येन क्रियन्ते । न हि

आ० नर इति भाग्यस्यार्थं विद्वेदोति । यदिति । एषस्यस्यार्थं
प्रप्रपूर्वमाह । कोऽसाविति । आत्मस्यस्यार्थं विद्वेदोति ।
कोऽवमिति । येनेत्यत्र सशब्दे प्रकृत्यः । यदर्थं स्पष्टयति ।
तवेति । प्रप्रान्तरमुद्राप्य प्रतिवक्ति । तत्रेत्यादिना । सर्वाणा-
दस्वात्मैर्बुद्धे सतीति यावत् । इतीयो मादसाक्षी प्रधीयते प्राण-
नविश्रिष्टः क्रियत इति यावत् । कथमेतावता सन्देहोऽप्याहव
इत्याशङ्क्य विवक्षितमनुमानं बह्वुं ज्ञातिमाह । सर्वा इति ।
वा स्वप्नचेतनप्रकृतिः वा चेतनाधिष्ठानपूर्भिन्ना यथा रथादि-
प्रकृतिरित्यर्थः । येन क्रियते कोऽकीति सम्यग्ः । दृष्टान्तस्य साध-

उ० आत्मा सर्वाक्षरो य उदानेनोदानिति स त
 आत्मा सर्वाक्षर एष त आत्मा सर्वाक्षरः ॥ १ ॥
 स होवाचोषस्तथाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ
 गौरसावश्च इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव

भा० चेतनावदनधिष्ठितस्य दारुयन्त्रस्यैव प्राणनादिचेष्टा
 विद्यन्ते । तस्मादिज्ञानमयेनाधिष्ठितविलक्षणणेन दारुय-
 न्त्रवत्प्राणनादिचेष्टां प्रतिपद्यते । तस्मात्सोऽस्ति कार्य-
 करणसङ्घातविलक्षणो यश्चेष्टयति ॥ १ ॥

स होवाचोषस्तथाक्रायणो यथा कश्चिदन्यथा प्रतिज्ञाय
 पूर्वं पुनर्विप्रतिपन्नो ब्रूयादन्यथा अथै गौरसावश्चो यश्च-
 क्षति धावतीति वा पूर्वं प्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय
 पश्चाच्चलनादिलिङ्गैर्यपदिश्यत्येवमेवैतद्ब्रह्म प्राणनादिलि-
 ङ्गैर्यपदिष्टं भवति त्वया । किं ब्रह्मना त्यक्त्वा गोदृष्ट्या

आ० वैकल्प्यं परिहरति । न हीति ॥ सम्यक्तनुमानमावतरति । तस्मा-
 दिति ॥ विमता चेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विका ऽचेतनप्रवृत्तित्वा-
 द्रथादिचेष्टावदित्यर्थः प्रतिपद्यते । प्राणादीति शेषः ॥ अनुमान-
 फलमाह । तस्मात्सोऽस्तीति ॥ चेष्टयति कार्यकरणसङ्घातमिति
 शेषः ॥ १ ॥

प्रप्रतिवचनयोरनुरूपत्वमाशङ्कते । स होवाचेति ॥ दृष्टा-
 न्तमेव स्पष्टयति । असावित्यादिना ॥ प्रत्यक्षं गामन्त्रं वा दर्शया-
 मीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाद्यच्चलत्यसौ गौर्योवा धावति सोऽन्व
 इति चलनादिलिङ्गैर्यथा गवादि व्यपदिश्यतइति । एवमेव ब्रह्मप्र-
 त्यक्षं दर्शयामीति मन्त्रानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिङ्गैस्तद्व्य-
 पदिश्यतस्ते प्रतिज्ञाहानिरनवधेयवचनता स्यादित्यर्थः ॥ प्रतिज्ञा

उ० साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वीश्वरस्तं मे
व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वीश्वरः क्तमो याज्ञ-
वल्क्य सर्वीश्वरः ।

भा० निर्मित्तं व्याजं । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वी-
श्वरस्तं मे व्याचक्ष्वेतीतर आह । यथा मया प्रथमं प्रति-
ज्ञातस्तव आत्मा एवंलक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्त्त एव ।
तत्तथैव यथोक्तं मया । यत्पुनरुक्तं तमात्मानं घटादिव-
द्विषयीकुर्व इति । तदशक्यत्वात् क्रियते । कस्मात्पुनस्तद-
ब्रह्ममित्याह । वस्तुस्वाभावात् । किं पुनस्तदस्तुस्वाभावं ।
दृष्ट्यादिकर्तृत्वं । दृष्टेर्द्रष्टा ज्ञात्मा । दृष्टिरिति द्विविधा
भवति लौकिकी पारमार्थिकी चेति । तत्र लौकिकी चतुः
संयुक्तान्तःकरणवृत्तिः । सा क्रियत इति जायते विन-

भा० प्रभावनुसर्त्तव्यौ ॥ बुद्धिपूर्वकारियेति फलितमाह । किं वदने-
ति ॥ प्रत्युक्तितात्पर्यमाह । यथेति ॥ प्रतिज्ञानुवर्त्तनमेवाभिनयति ।
तत्तथेति ॥ क्तमो वाच्यवक्तृत्वादिप्रत्यक्ष तात्पर्यमाह । यत्पु-
नरिति ॥ न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं वदन्नुत्तरमाह ।
तदशक्यत्वादिति । आत्मनो वस्तुत्वाद्घटादिवद्विषयीकरणं
नाशक्यमिति शङ्कते । कस्मादिति । वस्तुस्वरूपमनुसृत्य परि-
हरति । आह्वेति ॥ घटादेरपि तर्हि वस्तुस्वाभावात्मा भूद्विष-
यीकरणमिति मन्वानः शङ्कते । किं पुनरिति ॥ दृष्ट्यादिसाक्षित्वं
वस्तुस्वाभावं वतश्चाविषयत्वं । न चैवं वस्तुस्वाभावं घटादेरस्ती-
त्युत्तरमाह । दृष्टेरिति ॥ दृष्ट्यादिसाक्षिबोद्धपि दृष्टिविषयत्वं
किं न स्यादित्याशङ्क्याह । दृष्टिरिति । यथा प्रदीपो लौकिक-
ज्ञानेन प्रकाशे न स्वप्रकाशकं ज्ञानं प्रकाशयति तथा दृष्टि-
साक्षी दृष्ट्या न प्रकाशयत इत्यर्थः ॥ दृष्टेर्द्रष्टैव नास्तीति लौकिका-

उ० न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येन श्रुतेः श्रोतारं मृणुयात्

भा० अस्ति च । या त्वात्मनो दृष्टिरन्येषाप्रकाशादिवत्सा च
द्रष्टुः स्वरूपत्वात् जायते न विनश्यति च । सा क्रिय-
माद्योपाधिभूतया संसृष्टेवेति व्यपदिश्यते । द्रष्टेति
भेदवच्च द्रष्टुर्दृष्टेरिति च । यावौ लौकिकी दृष्टिश्च-
र्दारा रूपोपरक्ता जायमानेव नित्ययाऽऽत्मादृष्ट्या संसृष्टेव
तत्प्रतिष्ठाया तथा व्याप्तैव जायते तथा विनश्यति
च तेनोपचर्यते द्रष्टा सदा पश्यन्नपि पश्यति न पश्यति
चेति ॥

न तु पुनर्द्रष्टुर्दृष्टेः कदाचिदप्यन्यथात्वं । तथा च
वक्ष्यति षष्ठे । ध्यायतीव खेत्तायतीव । न हि द्रष्टुर्दृष्टे-
र्विपरिचोपो विद्यत इति च । तन्निमित्तमर्थमाह । लौकिक्या

भा० ज्ञान्यथाह । दृष्टिरित्येति । लौकिकी व्याचष्टे । तत्रेति । पार-
मार्थिकी दृष्टिं व्याकरोति । या त्विति । नन्वात्मा नित्यदृष्टिस्व-
भावश्चेत्कथं द्रष्टेत्यादिव्यपदेशः सिद्धयति तत्राह । सा क्रियमा-
द्येति । साध्यबुद्धिस्तद्विषयत्वं कर्तृत्वं क्रियात्वसाध्यात्मिकं नित्य-
दृष्ट्युपे खवक्रियत इत्यर्थः । आत्मनो नित्यदृष्टिः स्वभावत्वे कथं
पश्यति न पश्यति चेति ज्ञानित्वात् खवहार इत्याशङ्क्याह ।
वाऽस्मादिति । वा नञ्निशेषेण लौकिकी दृष्टिरसौ तत्प्रतिष्ठा-
येति सम्बन्धः । तथा तत्प्रतिष्ठायया व्याप्तैवेति यावत् ।

किमिदमपारिचो व्यपदेशो मुख्यं किञ्चन्यादित्याशङ्क्याह ।
न त्विति । दृष्टेर्वस्तुतो न विक्रियावत्त्वमित्यत्र वाक्यशेषमनुकू-
लयति । तथा चेति । उक्तोऽर्थे न दृष्टेरित्यादिस्मृतिमवतार्यं
व्याचष्टे । तन्निमित्तमित्यादिना । उक्तमेव प्रपञ्चयति । योऽस्मा-
दिति । न दृष्टेरित्यादिवाक्यार्थं निगमयति । तस्यादिति । उक्त-

उ० न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं
विजानीयाः ।

भा० दृष्टेः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वकीयया नित्यया दृष्ट्या
व्याप्तारं न पश्येः । चासौ लौकिकी दृष्टिः कर्मभूता सा
रूपोपरक्ता रूपाभिव्यञ्जिका नात्मानं स्वात्मनो व्याप्तारं
मतेर्मनोवृत्तेः केवलाया व्याप्तारं प्रत्यक्षं व्याप्नोति ।
तस्मात्तं प्रत्यगात्मानं दृष्टेर्द्रष्टारं न पश्येः । तथा श्रुतेः
श्रोतारं न शृणुयाः । तथा मतेर्मनोवृत्तेः केवलाया
व्याप्तारं न मन्वीथाः । तथा विज्ञातेः केवलाया बुद्धिवृत्ते-
र्याप्तारं न विजानीयाः । एष वस्तुनः स्वभावोऽतो नैव
दर्शयितुं शक्यते गवादिवत् । न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्राक्षराण्य-
न्यथा व्याचक्षते केचित् । न दृष्टेर्द्रष्टारं दृष्टेः कर्त्तारं दृष्टि-
भेदमहात्वा दृष्टिमात्रस्य कर्त्तारं न पश्येरिति । दृष्टे-
रिति कर्मणि षष्ठी । सा दृष्टिः क्रियमाणा घटवत्कर्म

भा० न्यायमुत्तरवाक्येऽस्वतिदिशति । तथेति । उक्तं वस्तुस्वाभाव-
मुपसंहृत्य यत्कृतमाह । एव इति । न दृष्टेरित्यत्र स्वपक्षमुक्त्वा
भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह । न दृष्टेरिति । कथमक्षराणामन्यथा स्वास्वे-
त्याशङ्क्य तद्विद्वमक्षरार्थमाह । न दृष्टेरिति । इतिशब्दे व्याचक्षत
इत्यनेन सम्बध्यते । एवं व्याकुर्वतामभिप्रायमाह । दृष्टेरिति ।
कर्मणि षष्ठीमेव स्फुटयति । सा दृष्टिरिति । षष्ठीं व्याख्याय
ततो द्वितीयां व्याचष्टे । अक्षरमितीति । पदार्थमुक्त्वा वाक्या-
र्थमाह । तेनेति । उक्तां परकीयव्याख्यां दूषयति । तत्रेति ।
दृष्टकर्तृत्वविवक्षायां दृजन्तेनैव तत्सिद्धेः षष्ठी निरर्थकोत्तरः ।
कथं पुनर्वाक्यातारो यथोक्तदोषं न पश्यन्ति तत्राह । पश्य-

भा० भवति । द्रष्टारमिति द्रजन्तेन द्रष्टुर्दृष्टिकर्तृत्वमाचष्टे ।
तेनासौ दृष्टेर्द्रष्टा दृष्टेः कर्त्तेति व्याख्याद्वेषामभिप्रायः ।
तत्र दृष्टेरिति षष्ठ्यन्तेन दृष्टिपदस्य निरर्थकमिति दोषं
न पश्यन्ति । पश्यतां वा पुनरुक्तमसारः । प्रमादपाठ इति
वानादरः । कथं पुनराधिक्यं द्रजन्तेनैव दृष्टिकर्तृत्वस्य
षिद्धत्वादृष्टेरिति निरर्थकं । तदा द्रष्टारं न पश्येरित्येता-
वदेव वक्तव्यं । यस्माद्भातोः परस्मैप्लूयते । तद्भावार्थककर्त्तरि
हि दृच् स्मर्यते । गन्तारं भेत्तारं वा नयतीत्येतावानेव
हि शब्दः प्रयुज्यते । न तु गतेर्गन्तारं भिदेर्भेत्तारमि-
त्यसत्यर्थविशेषे प्रयोक्तव्यः । न चार्थवादत्वेन हातव्यं सत्यां
गतौ न च प्रमादपाठः । सर्वेषामविगानात् । तस्माद्वा-
ख्याद्वेषामेव बुद्धिदौर्बल्यं नाध्येतप्रमादः ।

आ० ताच्चेति । षष्ठीनैरर्थक्यं प्रागुक्तमाकाङ्क्षादारा समर्थयते । कथ-
मित्यादिना । कियत्तर्हीदार्थवदित्याशङ्काह । तदेति ॥ तत्र
हेतुमाह । यस्मादिति ॥ क्रिया धात्वर्थः । कर्त्ता प्रत्ययार्थः । तथा
चैकेनैव पदेनोभयलाभात्पृथक्क्रियाग्रहणमनर्थकमित्यर्थः ॥ दृष्टेरि-
त्यस्यानर्थकत्वं दृष्टान्तेन साधयति । गन्तारमित्यादिना ॥ अर्थ-
वादत्वेन तर्हीदमुपघातमित्याशङ्काह । न चेति ॥ विधिभेदत्वा-
भावादस्मदुक्तगीत्या चार्थवत्त्वसम्भवादित्यर्थः ॥ अथ परपक्षे
निरर्थकमेवेदं पदं प्रमादात्पठितमिति चेन्नेत्याह । न चेति ॥
सर्वेषां काण्वमाध्यन्दिनामिति यावत् ॥ कथं तर्हीदं पदमन-
र्थकमिति परेषां प्रतीतिस्तथाह । तस्मादिति ॥

उ० एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्त्तं ततो हो-
षस्तत्राक्रायण उपरराम ॥ २ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

भा० यथा तस्माभिर्वाङ्म्यातं लौकिकदृष्टेर्विविच्य नित्य-
दृष्टिविशिष्ट आत्मा प्रदर्शयितव्यः । तथा कर्मकर्तृविश्रे-
षणत्वेन दृष्टिब्रह्मस्य द्विःप्रयोग उपपद्यते । आत्मारूप-
निर्द्धारणाय । न हि द्रष्टुर्दृष्टेरिति च प्रदेशान्तरवाक्येनैवं
एकवाक्यतोपपन्ना भवति । तथा चक्षुषि पश्यन्ति श्रोत्र-
मिदं श्रुतमिति श्रुत्यन्तरेणैकवाक्यतोपपन्ना । न्यायाच्चैव-
मेव आत्मनो नित्यत्वमुपपद्यते विक्रियाभावे । विक्रियावच
नित्यमिति च विप्रतिषिद्धं । ध्यायतीव लेखायतीव न हि
दृष्टुर्दृष्टेर्विपरिच्छेपो विद्यते । एष नित्यो महिमा ब्राह्म-
णस्येति च श्रुत्यन्तराख्यन्यथा न गच्छन्ति । ननु द्रष्टा

भा० कथं पुनर्भवतामपि दृष्टेरिदं पादानमुपपद्यते तत्राह । यथा-
त्विति । प्रदर्शयितव्यपदादुपरिष्ठादिति ब्रह्मेण प्रकृत्यः । कर्तृ-
कर्मविश्रेषणत्वेन साक्षिसाक्ष्यसमर्पकत्वेनेति यावत् । तत्सम-
र्पणमिति कुत्रोपयुज्यते तत्राह । आत्मेति । दृष्ट्यादिसाक्ष्यात्मा
न तद्विषय इति तत्स्वरूपनिश्चयार्थं साक्ष्यादिसमर्पणमित्यर्थः ।
आत्मा नित्यदृष्टिस्वभावो न दृष्ट्याया दृष्टेर्विषय इत्येष चेन्न
दृष्टेरित्यादिवाक्यस्यार्थसदा न हीत्यादिनाऽस्यैकवाक्यत्वं सिद्धति ।
तस्माद्यथोक्तार्थत्वमेव न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्येत्याह । न हीति ।
आत्मा कूटस्थदृष्टिरित्यत्र तत्रैवकारश्रुतिं संवादयति । तथा
चेति । तस्य कूटस्थदृष्टित्वे हेत्वन्तरमाह । न्यायाच्चेति । तमेव
न्यायं विशदयति । श्वमेवेति । विपक्षे दोषमाह । विक्रिया-
वचेति । इतश्चात्मनो नास्ति विक्रियावत्त्वमित्याह । ध्यायती-
वेति । अन्यथा विक्रियावत्त्वे सतीति यावत् । अविक्रियत्वेऽपि

उ० अथ हैनं कहेलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञ-

मा० श्रोता मन्मा विज्ञातेत्येवमादीन्यक्षराख्यात्मनोऽविक्रि-
 षत्वेन गच्छन्तीति । न । यथा प्राप्तलौकिकवाक्यानुवादि-
 त्वात्तेषां । नात्मतत्त्वनिर्द्धारणार्थानि तानि । न दृष्टेर्द्रष्टा-
 रमित्येवमादीनामन्वार्थासम्भवाद्ययोन्मार्थपरत्वमवगम्यते ।
 तस्माद्भवबोधादेव हि विशेषणं परित्यक्तं दृष्टेरिति ।
 एष तव आत्मा सर्व्वेभ्योर्विशेषणैर्विशिष्टः । अत एतस्मादा-
 त्मन अन्यदार्त्तं कार्य्यं वा शरीरं करणात्मकं वा लिङ्ग-
 मेतदेवैकमनार्त्तमविनाशि कूटस्थं । ततो होषसखाक्रा-
 षण उपरराम ॥ ९ ॥ इति श्रीमद्गृहदारण्यके पञ्चमे
 प्रपाठके चतुर्थब्राह्मणभाष्यं ॥ ४ ॥

बन्धनं सप्रबोधकमुक्तं च स बद्धसाक्षार्यास्तत्वमधि-

षा० श्रुत्यक्षराख्युपपन्नानीति शङ्कते । नन्विति ॥ न तेषां विरोधो दृष्टो
 दृष्ट्यादिकर्तृत्वमनुसृत्य प्रकृते जौत्तिके वाक्ये तदर्थानुवादि-
 त्वादुक्तश्रुत्यक्षराणां स्वार्थे प्रामाण्याभावादिति परिहरति ।
 नेत्यादिना ॥ न दृष्टेरित्यादीन्यपि तर्हि श्रुत्यक्षराणि न स्वार्थे
 प्रामाण्यानीत्याशङ्काह । न दृष्टेरिति ॥ अन्येऽर्थो दृष्ट्यादिकर्त्ता
 यद्योक्तोऽर्थो दृष्ट्यादिसाक्षी ऋषुपदस्य साक्षिविषयत्वे सिद्धे दृष्टे-
 रिति साक्ष्यसमर्पणात्तदर्थवत्त्वापपत्तिरित्युपसंहरति । तस्मा-
 दिति । प्रच्छान्तरं निराकृत्य स्वप्नमुपपाद्यानन्तरं वाक्यं विभ-
 जते । एष इति । अन्यदार्त्तमिति विशेषणसामर्थ्यसिद्धमर्थ-
 माह । एतदेवेति ॥ २ ॥ इति श्रीमद्गृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठके
 चतुर्थब्राह्मणभाष्यटीकायां उपसप्तब्राह्मणं ।

ब्राह्मणवचनार्थं सङ्गतिं वक्तुमनु वदति । बन्धनमिति ॥ चतुर्थं
 ब्राह्मणवार्थं सङ्गतिं । यथेति ॥ उत्तरब्राह्मणवतात्यर्थमाह ।

उ० वल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य

भा० गतं व्यतिरिक्तत्वं च । तस्येदानीं बन्धमोक्षसाधनं सप्तदश्या-
समात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहेलप्रश्न आरभ्यते । अथ ह
एनं कहेलो नामतः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकेयः
पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । यदेव साक्षादप-
रोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरसं मे व्याचक्ष्वेति । यं
विदित्वा बन्धनात्ममुच्यते । याज्ञवल्क्य आह । एष ते
तवात्मा । किमुषस्तकहेलाभ्यां एक आत्मा षष्टः किं वा-
भिन्नावात्मानौ तुल्यलक्षणाविति । भिन्नाविति युक्तं प्रश्न-
योरपुनरुक्तत्वोपपत्तेः । यदि ह्येक आत्मा उषस्तकहेलप्रश्न-
योर्विवक्षितस्तत्रैकेनैव प्रश्नेनाधिगतत्वान्निद्विषयो द्वितीयः-
प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । न चार्थवादरूपत्वं वाक्यस्य । तस्मा-
द्भिन्नावेतावात्मानौ क्षेत्रज्ञपरमात्मास्थाविति । केचिद्वाच-

क्षा० तस्येति । उषस्तप्रश्नानन्तर्यमथशब्दार्थः । पूर्ववदित्वाभिमुखीकर-
णार्थं सन्नेाधितवानित्यर्थः । बन्धध्वंसिज्ञानप्रश्नो नात्र प्रतिभाति
किन्त्वनुवादमात्रमित्याशङ्क्याह । यं विदित्वेति । तं व्याच-
क्ष्वेति पूर्वेषु सम्बन्धः । प्रश्नयोरवान्तरविशेषप्रदर्शनार्थं परा-
मृशति । किमुषस्तेति । तत्र पूर्वपक्षं मृशति । भिन्नावितीति ।
उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवक्ष्येति । यदि हीत्यादिना । अथैकं
वाक्यं वस्तुपरं तस्यार्थवादे द्वितीयं वाक्यं नेत्याह । न चेति ।
द्वयोर्वाक्ययोस्तुल्यलक्षणात्वे फलितमाह । तस्मादिति । तत्रार्थं
वाक्यं क्षेत्रज्ञमधिकरोति । द्वितीयं परमात्मानमित्त्वभिप्रेत्याह ।
क्षेत्रज्ञेति । ब्राह्मणद्वयेनार्थद्वयं विवक्षितमिति भर्तृप्रपञ्चप्र-
स्थापनं प्रत्याह । तत्रेति । प्रश्न प्रतिवचनयोरेकैकरूपत्वं नार्थभेदे
ऽस्तीत्युक्तमुपपादयति । एव त इति । तथाप्यर्थभेदे काऽनुपपत्ति-

उ० आत्मा सर्वात्मरस्तं मे याचस्वेत्येष त आत्मा
सर्वात्मरः ।

भा० षते तन्न । तवेति प्रतिज्ञानादेव त आत्मेति हि प्रतिवचने
प्रतिज्ञातं । न चैकस्य कार्यकरणसङ्घातस्य द्वावात्मा-
नावुपपद्येते । एको हि कार्यकरणसङ्घात एकेनात्म-
नात्मवान्न चोपस्तस्थान्यः कश्चोपस्तस्थानो जातितो भिन्न
आत्मा भवति द्वयोरगौणत्वात्मात्मत्वसर्वात्मरत्वानुपपत्तेः ।
यद्येकमगौणं ब्रह्म द्वयोरितरेणावश्यं गौणेन भवितव्यं
तथात्मत्वं सर्वात्मरत्वं च विद्वद्भूत्वात्पदार्थानां यद्येकं
सर्वात्मरं ब्रह्मात्मा मुख्य इतरेणासर्वात्मरेणानात्मनाऽ
मुख्येनावश्यं भवितव्यं तस्मादेकस्यैव द्विःश्रवणं विशेष-
विवक्षायां ॥

आ० सनाह । न चेति । तदेवोपपादयति । एको हीति । कार्यकरण-
सङ्घातभेदादात्मभेदमाशङ्क्याह । न चेति । जातितः अभाव-
तोऽहमहमित्येकाकारत्वादित्यर्थः । इतन्न न तत्रभेद इत्याह ।
द्वयोरिति । तदेव स्फुटयति । यदीति । द्वयोरमध्ये यद्येकं ब्रह्मा-
गौणं तदेतरेण गौणेनावश्यं भवितव्यं तथात्मत्वादि यद्येकस्यैकं
तदेतदस्यानात्मत्वादि कुतः स्यादिति चेत्तत्राह । विद्वद्भूत्वा-
दिति । उक्तोपपादनपूर्वकं द्विःश्रवणस्याभिप्रायमाह । यदीत्या-
दिना । अनेकमुख्यात्सम्भवादप्युक्तः परिच्छिन्नस्य घटवदब्रह्मात्वा-
दनात्मत्वाच्चैकमेव मुख्यं प्रत्यग्भूतं ब्रह्मेत्यर्थः । यदि जीवेश्वर-
भेदाभावात्प्रयोगार्थभेदकाहिं युगवक्तिरनर्थिकेत्वाशङ्क्याह ।
तस्मादिति ।

भा० यन्तु पूर्वोक्तेन समानं द्वितीये प्रश्नात्तरे उक्तं ताव-
न्मात्रं पूर्वस्यैवानुवादस्यैवानुक्तः कश्चिद्विशेषो वक्तव्य इति ।
कः पुनरमौ विशेष इत्युच्यते । पूर्वस्मिन्प्रश्ने अस्ति व्यतिरिक्त
आत्मा यस्यायं सप्रयोजको बन्ध उक्त इति । द्वितीये तु
तस्यैवात्मनोऽश्ननाद्यादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेष उच्यते ।
यद्विशेषपरिज्ञानात्सद्याससहितात्पूर्वोक्ताद्वन्धादिमुच्यते
तस्मात्प्रप्रतिवचनयोरेष त आत्मेत्येवमन्तयोस्तु स्यार्थ-
तैव । ननु कथमेकस्यैवात्मनोऽश्ननाद्याद्यतीतत्वं बद्धत्वञ्चेति
विरुद्धधर्मसमवायित्वमिति न परिहृतत्वात्प्रामरूपविकार-
कार्यकरणसङ्घातोपाधिभेदसम्पर्कजनितभ्रान्तिमात्रं

भा० तर्हि स एव विशेषो दर्शयितव्यो येन पुनरक्तिरध्वतीत्वा-
प्रज्ञाह । बन्धिति । अनुक्तविशेषकथनार्थमुक्तपरिमात्रं निरु-
तुमुक्तानुवादश्चेदनुक्तो विशेषस्तर्हि प्रदर्शयतामिति पृच्छति । कः
पुनरिति । बुभुक्षितं विशेषं दर्शयति । उच्यत इति । इति-
शब्दं क्रियापदेन सम्बध्यते ॥ किमित्येष विशेषो निर्दिश्यते तत्राह ।
यद्विशेषेति ॥ अर्थभेदासम्भवे फलितमाह । तस्मादिति ।
योऽश्ननाद्येत्यादिना तु विवक्षितविशेषोक्तिरिति शेषः ॥ एकमेवा-
त्मतत्त्वमधिष्ठानं प्रभावित्वञ्च चोदयति । नन्विति ॥ विरुद्धध-
र्मवत्त्वान्मियो भिन्नौ प्रभार्यावित्येतत् दूषयति । नेति ॥ परि-
हृतत्वमेव प्रकटयति । नामरूपंति । तयोर्विकारः कार्यकरण-
सङ्घातः स एवोपाधिभेदस्तेन सम्पर्कस्मिन्नहं ममाध्यास-
स्तेन जनिता भ्रान्तिरहं कर्त्तव्याद्या तावन्मात्रसंसारित्वमित्यनेक-
शो व्युत्पादितं । तस्मान्नास्ति वस्तुतो विरुद्धधर्मवत्त्वमित्यर्थः । किञ्च
सविशेषत्वनिर्विशेषत्वश्रुत्योर्विषयविभागोक्तिप्रसङ्गेन संसारि-
त्वस्य मिथ्यात्वं मधुप्राज्ञान्तेऽवोचामेत्याह । विरुद्धेति । कथं
तर्हि विरुद्धधर्मवत्त्वप्रतीतिरित्याह । यथेति ॥ परेषु पुरुषे-
ष्वानेन वाधारोपितैः सर्पत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टा इति यावत् ॥

भा० हि संसारित्वमित्यसक्तदोषाम । विरुद्धश्रुतिव्याख्यान-
प्रसङ्गेन च यथा रज्जुशुक्तिकागगणादयः सर्परजत-
मलिना भवन्ति पराध्यारोपितधर्माविशिष्टाः स्वतः
केवला एव रज्जुशुक्तिकागगणादयः । न चैवं विरुद्धधर्मा
समवायित्वे पदार्थानां कश्चन विरोधो नामरूपोपाध्य-
स्त्वित्तेनैकमेवाद्वितीयं । नेह नानास्ति किञ्चनेति श्रुतयो-
र्विरुद्धोरश्रुति चेन्न । सखिलफेनदृष्टान्तेन परिहृतत्वाम्बु-
दादिदृष्टान्तैश्च । यदा तु परमार्थदृष्ट्या परमात्मतत्त्वात्
श्रुत्यनुसारिभिरन्यत्वेन निरूप्यमाणे नामरूपे मृदादिवि-
कारवदस्वन्तरे तत्त्वतो न सतः सखिलफेनघटादिविकार-
वदेव । तदा तदपेक्षयैकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्च-
नेत्यादिपरमार्थदर्शनगोचरत्वं प्रतिपद्यते ॥

आ० स्वतन्त्राध्यारोपेण विनेत्यर्थः ॥ प्रतिभासतो विरुद्धधर्मवत्त्वेऽपि
दोषस्यैवयोर्भिन्नत्वाद्भिन्नार्थावेव प्रत्याविति चेन्नेत्याह । न चैव-
मिति । निरुपाधिकरूपेणासंसारित्वं सोपाधिकरूपेण संसा-
रित्वमित्यविरोध उक्तः ॥ इदानीमुपाध्यभ्युपगमे सद्यत्वं एतस्यैव
घटादेरुपाधित्वदृष्टेरिति शङ्कते ॥ नामेति । सखिलातिरेकेण
न सन्ति फेनादयो विकारा नापि मृदाद्यतिरेकेण तद्विकाराः
शरावादयः सन्तीति दृष्टान्ताख्ययुक्तिवशादविद्यानामरूपपर-
धितकार्यकारकसङ्घातस्याविद्यामात्रत्वात्तस्याश्च विद्याया निरा-
साग्नैवमिति परिहरति । नेत्यादिना । कार्यसत्त्वमभ्युपगम्योक्तेः
इदानीं तदपि निरूप्यमाणे नास्तीत्याह । यदा त्विति ॥ नेह
नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्यनुसारिभिर्वस्तुदृष्ट्या निरूप्यमाणे नाम-
रूपे परमात्मतत्त्वादव्यत्वेनान्यत्वेन चानिरूप्यमाणे तत्त्वतो
वदस्वन्तरे यदा तु न सत इति सम्बन्धः ॥ मृदादिविकारवदित्युक्तं प्रक-
टयति । सखिलेति । तदा तत्परमात्मतत्त्वमपेक्षेति योजनीयः ॥

उ० कतमो याज्ञवल्क्य सर्वाक्षरो योऽशनाया-
पिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ॥

भा० यदा तु स्थाभाविक्याऽविद्यया ब्रह्मस्वरूप रज्जुशुक्ति-
कागगनस्वरूपवदेव स्वेन रूपेण वर्तमानं केनचिदसृष्ट-
स्वभावमपि सन्नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिभ्यो विवेकेन
नावधार्यते नामरूपोपाधिदृष्टिरेव च भवति स्थाभा-
विकी तदा सर्वोऽयं वस्वन्तरास्तित्वव्यवहारोऽस्ति
चायभेदकृतो मिथ्याव्यवहारो येषां ब्रह्मतत्त्वादन्यत्वेन
वस्तु विद्यते येषां च नास्ति परमार्थत्वादिभिस्तु श्रुत्यनु-
सारेण निरूप्यमाणे वस्तुनि किं तत्त्वतोऽस्ति वस्तु किं वा
नास्तीति ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं सर्वसंख्यहारशून्यमिति
निर्धार्यते तेन न कश्चिद्विरोधः । न हि परमार्थावधा-
रणिष्ठायां वस्वन्तरास्तित्वं प्रतिपद्यामहे । एकमेवा-

भा० कदा तर्हि कौक्लिको व्यवहारस्तत्राह । यदा त्विति । अवि-
द्यया स्थाभाविक्या ब्रह्म यदोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते तदा
कौक्लिको व्यवहारस्तर्हि विवेकिना नासौ स्यादित्याशङ्क्याह ।
अस्ति चेति । भेदभानप्रयुक्तो व्यवहारो विवेकिनामविवेकि-
नाश्च तुल्य एवायं वस्वन्तरास्तित्वाभिनिवेशस्तु विवेकिनां
नास्तीति विशेषः ॥ ननु यथा प्रतिभासं वस्वन्तरं पारमार्थिकमेव
किं न स्यात्तत्राह । परमार्थेति । किं द्वितीयं वस्तु तत्त्वतोऽस्ति
किं वा नास्तीति वस्तुनि निरूप्यमाणे सति श्रुत्यनुसारेण तत्त्वद-
र्शिभिरेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माव्यवहारार्थमिति निर्धार्यते तेन व्यव-
हारदृष्ट्याभयत्वेन भेदकृतो मिथ्याव्यवहारस्तत्त्वदृष्ट्याभयत्वेन
च तदभावविषयः शास्त्रीयो व्यवहार इत्युभयविधव्यवहार-
विद्विदित्यर्थः ॥ तत्र शास्त्रीयव्यवहारोपपत्तिं प्रपञ्चयति । न

भा० द्वितीयमन्तरमवाह्यमिति श्रुतेः । न च नामरूपव्यवहारकाले त्वविवेकिनां क्रियाकारकफलादिसंयवहारो नास्तीति प्रतिविध्यते । तस्माद् ज्ञानाज्ञानेऽपेक्ष्य सर्व्वः संयवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्च । अतो न काचन विरोधाद्भङ्गा । सर्व्ववादिनामप्यपरिहार्य्यः परमार्थसंयवहार-कृतो व्यवहारः । तत्र परमार्थात्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्वान्तर इति । प्रत्याहेतरो योऽज्ञनाद्यापिपासे । अत्रितुमिच्छा अज्ञनाद्या । पातु-मिच्छा पिपासा । तेऽज्ञनाद्यापिपासे योऽत्येतीति वक्ष्य-माखेन सम्बन्धः ॥

आ० हीति । तथा च विद्यावस्थायां शास्त्रीयो भेदव्यवहारस्तदितर-व्यवहारस्वाभासमात्रमिति शेषः ॥ अविद्यावस्थायां लौकिकव्यवहारोपपत्तिं विद्वेद्येति । न च नामेति ॥ उभयविधव्यवहारोपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ उक्त्वोत्वा व्यवहारद्वयोपपत्तौ फलितमाह । अत इति । प्रत्यक्षादिषु वेदान्तेषु चेति शेषः । ज्ञानाज्ञाने परस्परव्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्चेति नास्माभिरेवोच्यते किन्तु सर्व्वेषामपि परीक्षकाखानेतत्सम्मतं ॥ संसारदशायां क्रियाकारकव्यवहारस्य मोक्षावस्थायाश्च तदभावस्येच्छादिवाह । सर्व्ववादिनामिति । निरुपाधिके परस्मिन्नात्मनि चिदानावनाद्यविद्याकल्पितोपाधिकृतमज्ञनाद्यादिमत्त्वं वस्तु तत्राहित्यमित्युपपाद्यानन्तरप्रश्नमुत्थाप्य प्रतिवक्ति । तत्रैत्यादिना । कल्पिताकल्पितयोरात्मरूपयोर्निर्जादवार्था सप्तमी । योऽत्येति स सर्व्वान्तरत्वादिविशेषस्तवात्मेति शेषः ॥

उ० एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैष-
णायाश्च वित्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय ।

भा० अविवेकिभिस्त्वलमखवदिव गगनं गम्यमानमेव तस्मिन्ने
अत्येति परमार्थतस्ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात्तथा मूढैर-
श्रनायापिपासादिमद्ब्रह्म गम्यमानमपि क्षुधितोऽहं पिपा-
सितोऽहमिति ते अत्येत्येव । परमार्थतस्ताभ्यामसंसृष्ट-
स्वभावत्वात् । न क्षिप्यते लोकदुःखेन वाञ्छ इति श्रुते-
रविद्वेषोकाध्यारोपितदुःखेनेत्यर्थः । प्राणैकधर्मात्समास-
करणं अश्रनायापिपासयोः शोकं मोहं । शोक इति
काम इष्टं वस्त्रदिश्य चिन्तयतो यदरमणं तत्तृष्णाभि-
भूतस्य कामबीजं तेन हि कामो दीप्यते । मोहस्तु विप-

षा० ननु परोऽश्रनायादिमानप्रसिद्धेर्नापि जीवस्तथा तस्य पर-
स्मादव्यतिरेकादत आह । अविवेकिभिरिति । परमार्थत इति
उभयतः सम्बध्यते ब्रह्मैवाख्यं सच्चिदानन्दमनाद्यविद्यातत्कार्यबु-
द्ध्यादिसम्बद्धमाभासद्वारा आनुभवादश्रनायादिमप्रमथते तत्त्वं
वस्तुतो विद्याद्यसम्बन्धादश्रनायाश्चतीतं नित्यमुक्तं तिलुवीत्यर्थः ॥
अश्रनायापिपासादिमद्ब्रह्म गम्यमानमिति वदन्नाचार्यो नाना
जीववादस्यानिरुत्वं सूचयति । परमार्थतो ब्रह्मश्रनायाद्य-
सम्बन्धे मानमाह । न क्षिप्यत इति ॥ वाञ्छत्वमसङ्गतं लोकदुः-
खेनेत्युक्तं शोकस्यात्मनो दुःखसम्बन्धावभ्युपगमादित्वाश्रयाह ।
अविददिति । अश्रनायापिपासयोः समस्योपादाने हेतुमाह ।
प्राणैति ॥ अरतिवाची शोकशब्दे न कामविषय इत्याश्रयाह ।
इष्टमिति ॥ कामबीजत्वमरतेरनुभवेनाभिध्यनन्ति । तेन हीति ।
कामस्य शोको बीजमिति स कामतया व्याख्यातोऽनित्याशु-
चिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिर्विपरीतप्रत्ययस्तस्मान्म-

उ० अथ भिक्षावर्यं चरन्ति या एव पुत्रैषणा सा

भा० रीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेको भ्रमः । स चाविद्या सर्वस्वानर्थस्य प्रसवबीजं भिक्षकार्यत्वात्तयोः शोकमोहयोरसमासकरणं । तौ मनोऽधिकरणौ । तथा शरीराधिकरणौ । जरां मृत्युं चात्येति । जरेति कार्यकरणसङ्घातविपरिणामो बलीपलितादिलिङ्गो मृत्युरिति तद्विच्छेदो विपरिणामावसानः । तौ जरामृत्युं शरीराधिकरणावत्येति । ये तेऽशनायादयः प्राणमनःशरीराधिकरणाः प्राणिव्यनवरतं वर्त्तमाना अहोरात्रादिवत्समुद्रोर्भिर्वच प्राणिषु संसार इत्युच्यते ॥

योऽसौ दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिलक्षणः स साक्षादव्यवहितो परोक्षाङ्गोऽयः सर्वान्तर आत्मा ब्रह्मादिसम्बन्धपर्यन्तानां

आ० नहि प्रभवति कर्त्तव्याकर्त्तव्याविवेकः स जौक्तिकः सम्प-
गन्धानविरोधो भ्रमोऽविद्येत्युच्यते ॥ तस्याः सर्वानर्थोत्पत्तौ निमि-
त्तत्वं मूलाविद्याया इत्युपादानत्वं तदेतदाह । मोहस्त्विति ।
कामस्य शोको मोहो दुःखस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वं तद्विच्छेद
इत्यत्र कार्यकरणसङ्घातस्तच्छब्दार्थः ॥ संसारादिरक्तस्य परि-
त्राच्यं वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्यभिप्रेत्य सङ्क्षेपतः संसारस्वरूप-
माह । एतं इत्यादिना ॥ तेषामात्मधर्मत्वं आचर्त्तयितुं विशि-
नष्टि । प्राप्नोति ॥ तेषां स्वरसतो विच्छेदशङ्कां वारयति । प्राप्ति-
भिति ॥ प्रवाहरूपेण नैरन्तर्ये दृष्टान्तमाह । अहोरात्रा-
दिवदिति ॥ तेषामति चपलत्वे दृष्टान्तः । समुद्रोर्भिर्वदिति ॥ तेषां
हेयत्वं द्योतयति । प्राप्तिभिति । ये यथोक्ताः प्राप्तिव्यशनायाद-
यस्ते तेव्यसंसार इत्युच्यन्त इति योजना ॥

एतं वै तमित्यत्र तच्छब्दार्थं उच्यतेप्रज्ञोक्तं त्वंपदार्थं कथ-
यति । योऽसाविति ॥ एतच्छब्दार्थं कश्चोक्तप्रज्ञोक्तं तत्पदार्थं

उ० विनैषणा या विनैषणा सा लोकैषणोभे खेते एषणे
एव भवतः ।

भा० भूतानां अन्ननायापिपासादिभिः संसारधर्मैः सदा न
सृष्यते । आकाश इव घनादिमलैः । तमेतं वै आत्मानं
खलत्वं विदित्वा ज्ञात्वाऽथमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्व-
संसारविनिर्मुक्तं नित्यदृष्टमिति ब्राह्मणाः । ब्राह्मणा-
नामेवाधिकारो व्युत्थाने । अतो ब्राह्मणग्रहणं व्युत्थाय
वैपरीत्येनेत्यानं कृत्वा कुत इत्याह । पुत्रैषणायाः पुत्रार्था
एषणा पुत्रैषणा । पुत्रेषेनं लोकं जयेयमिति लोकजय-
साधनं पुत्रप्राप्तिश्चा एषणा दारसंग्रहः । दारसंग्रहम-
कृत्वेत्यर्थः । विनैषणायाश्च कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानं
अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा
देवलोकं केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन

आ० दर्शयति । अन्ननायेति ॥ तयोदैक्यं सामानाधिकरन्धेन सूचित-
मित्याह । तमेतमिति ॥ ज्ञानमेव विशदयति । अयमित्यादिना ।
ज्ञात्वा ब्राह्मणा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति सम्बन्धः ॥
सद्व्यासविधायके वाक्ये किमित्यधिकारिभिः ब्राह्मणपदं तत्राह ।
ब्राह्मणानामिति ॥ पुत्रार्थमेवजामेव विदुष्येति । पुत्रेषेति ॥
ततो व्युत्थानं सकृद्भाति । दारसङ्ग्रहमिति ॥ विनैषणायाश्च
व्युत्थानं कर्त्तव्यमित्याह । वित्तेति ॥ वित्तं द्विविधं मानुषं दैवं च ।
मानुषं गवादि । तस्य कर्मसाधनस्योपादानमुपार्जनं । तेन कर्म-
कृत्वा केवलेन कर्मणा पितृलोकं जेष्यामि । दैवं वित्तं विद्या ।
तत्संयुक्तेन कर्मणा देवलोकं केवलया च विद्यया तमेव जेष्या-
मीतीत्या वित्तैवजा ॥ ततश्च व्युत्थानं कर्त्तव्यमिति व्याचष्टे । कर्म-

भा० देवलोकं । दैवादिप्ताद् व्युत्थानमेव नास्तीति केचित् ।
यस्मान्नद्वलेन हि किल व्युत्थानमिति । तदसत् । एता-
वान्मै काम इति पठितत्वात् एषणामध्ये । दैवस्य विसृष्ट
हिरण्यगर्भादिदेवताविषयैव विद्याऽविद्येत्युच्यते । देव-
लोकहेतुत्वात् । न हि निरुपाधिकप्रज्ञानघनविषया
ब्रह्मविद्या देवलोकप्राप्तिहेतुः । तस्मान्नत्सर्वमभवत् ।
आत्मा शेषां स भवतीति श्रुतेः । तद्वलेन हि व्युत्थानं ।
एतं वै तमात्मानं विदित्वेति विशेषवचनात् ॥

तस्मान्निभ्योऽप्येतेभ्योऽनात्मलोकप्राप्तिसाधनेभ्य एषणा-
विषयेभ्यो व्युत्थाय एषणाकाम एतावान्मै काम इति श्रुते-
रेतस्मिंस्त्रिविधेऽनात्मलोकप्राप्तिसाधने दृष्ट्यामकालेत्यर्थः ।
सर्वा हि साधनेच्छा फलेच्छैव । अतो व्याचष्टे श्रुतिरेकैवेष-

षा० साधनस्येति ॥ एतेन लोकैषयायाश्च व्युत्थानमुक्तं वेदितव्यं दैवा-
दिप्ताद्युत्थानमाक्षिपति । दैवादिति ॥ तस्यापि कामत्वात्ततो
व्युत्थातव्यमिति परिहरति । तदसदिति ॥ तर्हि ब्रह्मविद्यायाः
सकाशादपि व्युत्थानात्तन्मूलध्वंसे तद्घाघातः स्यादित्याशङ्क्याह ।
हिरण्यगर्भादिति ॥ देवतोपासनाया विसृष्टद्वौक्तविद्यात्वे हेतु-
माह । देवलोकेति ॥ तस्याप्तिहेतुत्वं ब्रह्मविद्यायामपि तुल्यमिति
चेन्नेत्याह । न हीति ॥ तत्र यजान्तरभवत्वं हेतुकरेति । तस्मा-
दिति ॥ इतश्च ब्रह्मविद्या दैवादिप्तादहिरदेवेत्याह । तद्वलेनेति ॥

प्रागेव वेदनं सिद्धचेत्किं पुनश्चुत्थानेनेत्याशङ्क्य प्रयोजक-
ज्ञानं तत्प्रयोजकमुद्देश्यन्तु तत्प्रसाक्षात्करव्यमिति विवक्षित्वाह ।
तस्मादिति । प्रयोजकज्ञानं पक्षव्यर्थः । व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चर-
न्तीति सम्बन्धः ॥ व्युत्थानस्वरूपं प्रदर्शनार्थमेवजास्वरूपमाह ।
यद्येति । किमेतावदेत्याशङ्क्य व्युत्थानस्वरूपमाह । यतस्मिन्निति ।
सम्बन्धस्तु पूर्ववत् ॥ वा श्लोकेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह । सर्वा

भा० षेति । कथं या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणाऽदृष्टफलसा-
धनत्वतुल्यत्वाद्या वित्तैषणा कर्मभूता सा लौकैषणा
फलार्थैव सा सर्व्वः फलार्थप्रयुक्त एव हि सर्व्वं साधन-
मुपादत्ते । अत एकैवैषणा लौकैषणा या सा साधनमन्त-
रेण सम्पादयितुं न शक्यत इति साध्यसाधनभेदेनोभे हि
यस्मादेते एषणे एव भवतस्तस्माद्ब्रह्मविदो नास्ति कर्म
कर्मसाधनं वा । अतो येऽतिक्रान्ताः ब्राह्मणाः सर्व्वं कर्म
कर्मसाधनञ्च सर्व्वं देवपितृमानुषनिमित्तं यज्ञोपवीतादि ।
तेन हि देवं पित्र्यं मानुषञ्च कर्म क्रियते । निवीतं मनुष्या-
णामित्यादिश्रुतेस्तस्मात्पूर्व्वे ब्राह्मणा ब्रह्मविदो व्युत्थाय
कर्मभ्यः कर्मसाधनेभ्यश्च यज्ञोपवीतादिभ्यः परमहंसपारि-
ब्राज्यं प्रतिपद्य भिक्षाचर्य्यं चरन्तिः । भिक्षार्थं चरणं
भिक्षाचर्य्यं चरन्ति त्यक्त्वास्वात्तं लिङ्गं केवलाग्रम-
माचञ्चरणानां जीवनसाधनं पारिब्राज्यव्यञ्जकं विद्वान्ति-

ष्या० हीति । यत्नं नेच्छति साधनञ्च चिकीर्षतीति व्याघातात्फलेच्छान्त-
भूतैव साधनेच्छा तद्युक्तमेवबौद्धमित्यर्थः ॥ श्रुतेस्तदैक्यश्रुत्यादकत्वं
प्रश्नपूर्व्वकं व्युत्पादयति ॥ कथमित्यादिना ॥ यज्ञैववान्तर्भावं
साधनैषणायाः समर्थयते । सर्व्वं इति । उभे हीत्यादिश्रुतिमव-
तार्य्यं व्याचष्टे । लोकैषणेति । प्रयोजकज्ञानवतः साध्यसाधनरू-
पात्वंसारादिरक्तस्य कर्मन्तत्साधनयोःसम्भवे साक्षात्कारमुद्दिश्य
यत्नितं सद्ग्राह्यं दर्शयति । अत इति । अतिक्रान्ता ब्राह्मणाः किं
प्रजयेत्यादिप्रकाशितालोषां कर्म कर्मसाधनञ्च यज्ञोपवीतादि
नास्तीति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ देवपितृमानुषनिमित्तमिति विश्लेषणं
विशदयति । तेन हीति । प्राचीनावीतं पितृशामुपवीतं देवाना-
मित्यादिशब्दार्थः ॥ यस्मात्पूर्व्वे विचारप्रयोजकज्ञानवतो ब्राह्मणा

भा० ऋवर्जितः । तस्मादस्त्रिंशो धर्मज्ञोऽथकस्त्रिंशोऽथक्ताचार इति स्यतिभ्यः । अथ परित्राष्ट्रिवर्णवासा मुण्डोऽपरि-
ग्रह इत्यादिभ्यतेः सत्रिंशान्केशास्त्रिंशत्य विसृज्य यज्ञो-
पवीतमिति च । ननु व्युत्पाद्य भिषाचर्यं चरतीति वर्त्त-
मानापदेशादर्थवादोऽयं न विधायकः प्रत्ययः कस्मिंश्चू-
यते स्त्रिंशोऽट्त्वानामन्यतमोऽपि । तस्मादर्थवादमात्रेण
श्रुतिस्मृतिविहितानां यज्ञोपवीतादीनां साधनानां न
शक्यते परित्यागः कारयितुं । यज्ञोपवीत्येवाधीयीत
याजयेद्यजेत वा ॥

पारित्राज्ये तावदध्ययनं विहितं वेदसंन्यसनाच्छूद्रस्त-
स्मादेदं न संन्यसेदिति स्वाध्याय एवोत्पृजमानो वाचमिति
चापस्यन्वः । ब्रह्मोऽहं वेदनिन्दा च कौटसाख्यं सुहृदधः ।
गर्हितस्त्राद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षडिति वेदपरि-

ष्ठा० विरक्ताः सद्यस्य तत्रयुक्तं धर्ममन्वतिष्ठंस्तस्मादधुनातनोऽपि
प्रयोजकज्ञानी विरक्तो ब्राह्मणस्तथा कुर्यादित्याह । तस्मादिति ॥
चिदख्येन यतिश्चैवेत्यादिस्मृतेर्न परमहंसपारित्राज्यमत्रविव-
क्षितमित्याशङ्क्याह । त्वक्तेति ॥ तस्य दृष्टार्थत्वान्मुमुक्षुभिस्त्राय्यत्वं
सूचयति । केवणमिति ॥ अमुख्यत्वाच्च तस्य त्वज्यतेत्याह । पारि-
त्राज्येति । तथापि त्वदिष्टः सन्न्यासो न स्मृतिकारैर्निबद्ध इति चेन्ने-
त्याह । विद्वानिति ॥ प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाच्च स्मार्तसन्न्यासो मुखो
न भवतीत्याह । अथेति ॥ एतं वै तमित्यादि वाक्यस्य विधायकत्व-
मुपेत्य सर्वकर्मतत्याधनपरित्यागपरत्वमुक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥
इतच्च यज्ञोपवीतमपरित्याज्यमित्याह । यज्ञोपवीत्येवेति ॥

याजनादिसनभित्थवहारादसन्न्यासविषयमेतदित्याशङ्क्या-
ह । पारित्राज्ये तावदिति ॥ वेदत्यागे दोषश्रुतेस्तदत्यागेऽपि
कथं पारित्राज्ये यज्ञोपवीतित्वमित्याशङ्क्याह । उपासन इति ।

भा० त्यागे दोषश्रवणाद्युपासने गुरुणा वृद्धानामतिधीना हेमे
 जप्यकर्षणि भोजने आचमने स्नाध्याये च यज्ञोपवीती
 स्यादिति परिव्राजकधर्मेषु च । गुरुपासनस्नाध्यायभोज-
 नाचमनादीनां कर्षणां श्रुतिस्रुतिषु कर्त्तव्यतया चोदित-
 त्वात् । गुर्वाद्युपासनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्तत्परि-
 त्यागो नैवावगन्तुं शक्यते । यद्यप्येषणाभ्यो व्युत्थानं विधीयत
 एव तथापि पुत्राद्येषणाभ्यस्तिसृभ्य एव व्युत्थानं न तु सर्व-
 स्नात्कर्षणः कर्षसाधनाच्च व्युत्थानं सर्वपरित्यागे चाश्रुतं
 छतं स्याच्छ्रुतञ्च यज्ञोपवीतादि हापितं स्यात् । तथाच महा-
 नपराधो विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तः छतः
 स्यात्तस्माद्यज्ञोपवीतादिलिङ्गपरित्यागोऽन्धपरम्परैव । न
 यज्ञोपवीतं वेदाश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिरिति श्रुतेरपि सात्मज्ञा-
 नपरत्वात्सर्वस्या उपनिषद् आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य

भा० इत्यनेन वाक्येन गुर्वाद्युपासनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वा-
 त्परिव्राजकधर्मेषु गुरुपासनादीनां कर्त्तव्यतया श्रुतिस्रुतिषु
 चोदितत्वाद्यज्ञोपवीतपरित्यागोऽवगन्तुं नैव शक्यत इत्यन्वयः ।
 सन्नति प्रौढमारूढो व्युत्थाने विधिमङ्गीकृत्वापि दूषयति । यद्य-
 पोत्वादिना ॥ यद्यथाभ्यो व्युत्थाने सति यद्यथात्वविशेषात्सर्व-
 स्नात्साधनाच्च व्युत्थानं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य यज्ञोपवीतादेरेषात्वम-
 सिद्धमित्याशयेनाह । सर्व्वेति ॥ अश्रुतकरये श्रुतत्वागे चाकु-
 र्व्वन् विहितं कर्म्मैत्यादिस्रुतिमाश्रित्य दूषयमाह । तथा चेति ॥
 ननु दृश्यते यज्ञोपवीतादिलिङ्गत्यागः स तस्मान्निराश्रियते
 तथाह । तस्मादिति ॥ नेयमन्धपरम्परेति परिहरति । नेत्वा-
 दिना ॥ तस्माच्चर्मादेव प्रवर्जयेदित्यादि विध्युपलम्भेऽपि प्रौढवादेना-
 त्मज्ञानविधिवत्तादेव सदृशासं साधयितुमात्मज्ञानपरत्वं ताव-

भा० इति हि प्रकृतं । स चात्मेव साक्षादपरोक्षात्मर्षान्तरोऽग्रना-
 यादिसंसारधर्मावर्जित इत्येवं विज्ञेय इति तावत्प्रसिद्धं ।
 सर्वा हीयमुपनिषदेषु परेति विध्वन्तरशेषत्वं तावत्सास्त्रतो
 नार्थवादः । आत्मज्ञानस्य कर्त्तव्यत्वादात्मा चाग्रनाया-
 दिधर्मावाक्यं भवतीति साधनफलविक्षणपो ज्ञातव्यः । अतो
 व्यतिरेकेणात्मनोऽज्ञानमविद्यान्योऽसावन्योऽहमस्मीति न
 स वेद नृत्योः स नृत्युमाप्नोति । य इह नानेव पञ्चात्येक-
 धैवानुद्गृह्यमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यादिभ्रुतिभ्यः ।

क्रियाफलं साधनश्चाग्रनायादि संसारधर्मातीता-
 दात्मनोऽन्यदविद्याविषयं । यत्र हि द्वैतमिव भवत्यन्यो
 ऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरि-
 त्यादिवाक्यज्ञतेभ्यः । न च विद्याविद्ये एकस्य पुरुषस्य सह
 भवतो विरोधात्तमःप्रकाशाविव । तस्मादात्मविदो

आ० दुपनिषदामुपन्यस्यति । अपि चेति । इतश्चास्ति सद्ग्यासे विधि-
 रिति यावत् । तद्विधिवन्नादेव सद्ग्याससिद्धिरिति शेषः ।
 अथं सर्वोपनिषदात्मज्ञानपरिच्यते । कर्त्तव्येतिद्वारा कर्मविधि-
 शेषत्वेनार्थवादत्वादित्वाग्रशब्दाह । आत्मेत्यादिना । अस्तु यथोक्तं
 वस्तु विज्ञेयं तथापि प्रकृते किञ्जातं तदाह । सर्वा हीति । ननु
 तस्य कर्त्तव्यत्वेऽपि अथं कर्मतत्साधनत्वामसिद्धिरत आह ।
 आत्मा चेति । विषये दोषमाह । त इति ॥ साधनफलान्तर्भूत-
 त्वेनात्मनो ज्ञानमविद्येत्यत्र प्रमायमाह । अन्योऽसावित्यादिना ॥

क्रियाकारकफलविकल्पव्यत्यात्मनो ज्ञानं कर्त्तव्यं तस्याम-
 र्थात्साध्यसाधनत्वागः सिद्धतीत्युक्तं ॥ सम्प्रत्यविद्याविषयत्वाच्च
 साध्यसाधनयोर्विद्यावता त्याज्यत इत्याह । क्रियेति ॥ तस्या
 विद्याविषयत्वे अतीवदाहरति । वचेति । अविद्याविषयत्वेऽपि

भा० ऽविद्याविषयोऽधिकारो न द्रष्टव्यः क्रियाकारकफलभेद-
रूपः । मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादि निन्दितत्वात् । सर्व-
क्रियासाधनफलानामाद्याविद्याविषयाणां तद्विपरीतात्म-
विद्यया हातव्यत्वेनेष्टत्वात् । यज्ञोपवीतादिसाधनानाम्
तद्विषयत्वात् । तस्मादसाधनफलस्वभावात् आत्मनो
ऽन्यविषया विलक्षणा एषणा । उभे ह्येते साधनफले
एषणे एव भवतः । यज्ञोपवीतादेस्तस्याध्यकर्मणाञ्च
साधनत्वात् । उभे ह्येते एषणे एवेति हेतुवचनेनावधा-
रणाद् यज्ञोपवीतादिसाधनात् तस्याध्येभ्यश्च कर्मभ्यो
ऽविद्याविषयत्वात् एषणारूपत्वाच्च जिह्वासितव्यरूपत्वाच्च
व्युत्थानं विधित्तमेव । न तूपनिषदः । आत्मज्ञानपर-
त्वात् । व्युत्थानश्रुतिस्तु स्तुत्यर्था । न विधिर्न विधित्तित-

षा० साधनादिविघात एव भविष्यति । विद्याविद्ययोरस्मदादिषु सा
हित्योपलम्भादित्याशङ्क्याह । न चेति । विद्याविद्ययोः साहि-
त्वासम्भवे फलितमाह । तस्मादिति । इतश्च प्रयोजकज्ञानवता
साध्यसाधनभेदो न द्रष्टव्यो विवक्षितत्वसाक्षात्कारविरोधित्वा-
दित्याह । सर्व्वेति । भवत्वविद्याविषयायां विद्यावता त्यागस्त-
थापि कुतो यज्ञोपवीतादीनां त्यागस्तत्राह । यज्ञोपवीतादीति ।
तद्विषयत्वादित्येव तच्छब्दे विद्याविषय एषणात्वाच्च यज्ञोपवी-
तादीनां त्याज्यतेत्याह । तस्मादिति । ज्ञेयत्वेन प्रकृतादिति
यावत् । साध्यसाधनविषया तदन्तिकैषञ्चा त्याज्येति तत्र हेतु-
माह । विलक्षणेति । पुरुषार्थरूपाद्विपरीता सा हेयेत्यर्थः । साध्य-
साधनयोरेषणात्वं साध्यति । उभे हीति । तथापि यज्ञोपवी-
तादीनां कर्मणां च कथमेषणात्वमित्याशङ्क्य साधनान्तर्भवादि-
त्याह । यज्ञोपवीतादीति । तयोरेषणात्वं कथं प्रतिज्ञामात्रेण
सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह । उभे हीति । तयोरेषणात्वे सिद्धे फलित-

भा० विज्ञानेन समानकर्तृत्वश्रवणात् । न ह्यकर्तृव्येन कर्तृव्यस्य
समानकर्तृकत्वेन वेदे कदाचिदपि श्रवणं सम्भवति । कर्तृ-
व्यानामेव ह्यभिषवशेमभक्षाणां यथा श्रवणमभिषुत्य
ज्जला भक्षयन्तीति । तद्वदात्मज्ञानैषणा व्युत्थानभिष्ठा-
चर्याणां कर्तृव्यानामेव समानकर्तृकत्वश्रवणं भवेत् ।
अविद्याविषयजादेषणात्प्राप्त एव आत्मज्ञानविधे-
रेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न तु विधातव्य इति चेन्न ॥

सुतरामात्मज्ञानविधिनैव विहितस्य समानकर्तृकत्व-
श्रवणेन दार्ढ्यात्पत्तिस्तथा भिष्ठाचर्यस्य । यत्पुनरुक्तं वर्त-
मानापदेशादर्थवादमात्रमिति । औदुम्बरयूपादिविधि-
समानत्वाददोषः । व्युत्थाय भिष्ठाचर्यं चरन्तीत्यनेन
पारिव्राज्यं विधीयते । पारिव्राज्याश्रमे च यज्ञोपवीतादि-

भा० माह । यज्ञोपवीतादीति ॥ आत्मज्ञानविधिरेव सद्ग्यासविधि-
रित्यक्तत्वाद्युत्थायेत्यस्य नास्ति विधित्वमिति शङ्कते । न त्विति ॥
व्युत्थाय विदित्वेति पाठक्रममतिव्रान्य व्याख्याने भवत्येवायं
विविदिषोर्विधिरिति परिहरति । न विधित्वित्येति ॥ पाठक्रमे-
ऽपि प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्य भवत्येवायं विधिरित्यभिप्रे-
त्याह । न हीति ॥ उक्तमेवान्वयमुखेनोदाहरणद्वारा विदुषोति ।
कर्तृव्यानामिति । अभिषुत्य सोमस्य कण्ठनं ह्यत्वा रसमादाये-
त्यर्थः ॥ पाठक्रममेवाश्रित्य शङ्कते । अविद्येति ॥

प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्यात्मज्ञानविधिसामर्थ्यात्त्वस्य
यज्ञोपवीतादित्यागस्य कर्तृव्यानाज्ञानेन समानकर्तृकत्वश्रवणा-
दिति श्रवणेनावश्यकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह । न सुतरामिति ।
व्युत्थाने दर्शितन्यायं भिष्ठाचर्येऽप्यतिदिशति । तथेति । भिष्ठा-
चर्यस्य आत्मज्ञानविधिनैकवाक्यस्य तथैव दार्ढ्यात्पत्तिरिति
सम्बन्धः ॥ व्युत्थानादिवाक्यस्यार्थवादत्वमुक्तमनूद्य दूषयति । यत्पु-

भा० साधनानि विहितानि लिङ्गञ्च श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च
 अतस्तद्वर्जयित्वाऽन्यस्माद्भुत्यानमेषणात्वेऽपीति चेन्न । विज्ञान-
 समानकर्तृकात्पारिव्राज्यादेशणाद्युत्यानलक्षणा पारि-
 ब्राज्यान्तरोपपत्तेः । यद्धि तदेषणाभ्यो व्युत्यानलक्षणं
 पारिव्राज्यं तदात्मज्ञानाङ्गमात्मज्ञानविरोधेषणापरि-
 त्यागरूपत्वादविद्याविषयत्वाच्चैषणायास्तद्भुतिरेकेण चा-
 स्त्वाश्रमरूपं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकादिफलप्राप्तिसाधनं ।
 यद्विषयं यज्ञोपवीतादिसाधनविधानं लिङ्गविधानञ्च ।
 न चैषणारूपसाधनोपादानस्याश्रमधर्ममात्रे पारिव्राज्या-
 न्तरविषये सम्भवति सति सर्वोपनिषद्विहितस्यात्म-
 ज्ञानस्य बाधनं युक्तं । यज्ञोपवीताद्यविद्याविषयैषणारूप-

आ० गरित्वादिना ॥ औदुम्बरो यूयो भवतीत्यादौ खेडपरियहेख
 विधिखीकारवदत्रापि पञ्चमकवारेख विधिसिद्धेगार्थवादत्वश-
 ङ्गेत्यर्थः ॥ सम्प्रति प्रकृते वाक्ये पारिव्राज्यविधिमङ्गीकृत्य खयूथः
 शङ्कते । व्युत्यायेति ॥ का तर्हि विप्रतिपत्तिस्तत्राह । पारिव्रा-
 ज्येति । लिङ्गं त्रिदशत्वादिति । पुराणे यज्ञोपवीते विद्यन्त्य नवमुपा-
 दायाश्रमं प्रविशेन्निरुद्धी कामखलुमानीत्याद्याः श्रुतयः ॥ स्मृतव-
 चैषणात्वाद्यज्ञोपवीतादीनामपि त्वाज्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्य श्रुति-
 स्मृतिवशाद्युत्याने संक्षेपमभिप्रेत्याह । अत इति । उदाहृत-
 श्रुतिस्मृतोनां विषयान्तरं दर्शयन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ तदेव
 विद्यतेति । यज्ञीत्यादिना ॥ तस्यात्मज्ञानाङ्गत्वे हेतुमाह । आत्म-
 ज्ञानेति ॥ एषणायास्तद्विरोधित्वमेव कुतश्चिद्धं तत्राह । अवि-
 द्येति ॥ तर्हि यथोक्तानां श्रुतिस्मृतीनां निमानसम्भवं वदाह ।
 तद्व्यतिरेकेत्येति । आश्रमत्वेन निरूप्यते वस्तुवस्तु नाश्रमस्तदा-
 भास इति वाचत् ॥ तस्यात्मज्ञानाङ्गत्वं वाटयति । ब्रह्मेति ।
 अथ श्रुत्यानवच्छेदमुत्सर्पादिब्राह्मणविषयत्वमेव लिङ्गादिभि-

भा० साधनोपादित्वायां चावश्यमसाधनफलरूपस्यान्ननाथादि-
संसारधर्मवर्जितस्याहं ब्रह्मास्मीति विज्ञानं बाध्यते । न च
तद्वाधनं सर्वोपनिषदां तदर्थपरत्वाद्भिन्नाचार्य्यं चरन्तीत्ये-
षणां ग्राहयन्ती श्रुतिः स्वयमेव बाधत इति चेत् । अथापि
स्यादेषणाभ्यो व्युत्थानं विधाय पुनरेषणैकदेशं भिन्ना-
चार्य्यं ग्राहयन्ती तत्सम्बद्धमन्यदपि ग्राहयन्तीति चेत् ।

भिन्नाचार्य्यस्याप्रयोजकत्वाद्भुत्वोत्तरकालभक्षणवच्छेषप्र-
तिपत्तिकर्मत्वादप्रयोजकं हि तत् । असंस्कारकत्वाच्च ।
भक्षणं पुरुषसंस्कारकमपि स्यान्न तु भिन्नाचार्य्यं । निश्चमा-

चा० धानस्य किं नस्यात्तत्राह । न चेति ॥ एषञ्चारूपाणि साधनानि
यज्ञोपवीतादीनि तेषामुपादानमनुष्ठानं । तस्यान्मधर्ममात्रेणो-
क्तस्य यद्योक्ते सन्ध्यासाभासे विषये सति प्रधानबाधेन मुख्य-
पारित्राज्यविषयमयत्नमयुक्तमित्यर्थः ॥ कथं पुनर्मुखे पारित्राज्य-
विषयत्वे यज्ञोपवीतादेरिच्छे प्रधानबाधनं तदाह । यज्ञोप-
वीतादीति ॥ साध्यसाधनयोरसङ्गे तद्विषयत्वात्सात्मनो ज्ञानं
बाध्यते चेत्त्वा नो हानिरित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ भिन्नाचार्य्यं ताव-
द्विहितं विहितानुष्ठानञ्च यज्ञोपवीतादि विना न सम्भवतीति
श्रुतैवात्मज्ञानं यज्ञोपवीतादिविरोधितमिति शङ्कते । भिन्ना-
चार्य्यमिति ॥ शङ्कामेव विप्रदयति । अथापीत्यादिना ॥ यथा-
ऊतशेषस्य भक्षणं विहितमपि न त्रयाक्षेपं परिशिष्टत्रयो-
पादानेन प्रकृतेः । तथा सर्व्वस्वत्वागे विहिते परिशिष्टभिन्नोपा-
दानेन विहितमपि भिन्नाचरत्समुपवीताद्यनाक्षेपकमित्युत्तर-
माह । नेत्यादिना ॥

दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । श्रेयैति ॥ तद्भक्षणमिति सम्बन्धः । अप्र-
योजकं त्रयविशेषस्यानाक्षेपकमिति यावत् ॥ यदा दार्ष्टान्तिक-
मेव दृष्टयति । श्रेयैति । सर्व्वस्वत्वागे विहिते श्रेयस्य काजस्य
शरीरपातान्तस्य प्रतिपत्तिकर्ममात्रं भिन्नाचार्य्यमतो न तदुपवी-

भा० दृष्टस्यापि ब्रह्मविदो ऽनिष्टत्वात् । नियमादृष्टस्यानिष्टत्वे किं
 भिन्नाचर्येणेति चेत् । न । अन्यसाधनाद्भुत्यानस्य विहितत्वात् ।
 तथापि किं तेनेति चेत् । यदि स्याद्वाढं । अभ्युपगम्यते हि
 तत् । यानि पारिव्राज्येऽभिहितानि वचनानि यज्ञोपवीत्ये-
 वाधीयीतेत्यादीनि तान्यविद्वत्पारिव्राज्यमात्रविषयाणीति
 परिहृतानि । इतरथात्मज्ञानबाधः स्यादिति ह्युक्तं ।
 निराश्रयमनारम्भं निर्भमस्कारमस्तुतिं । अक्षीणं क्षीण-
 कर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुरिति सर्व्वकर्माभावं दर्शयति
 स्मृतिर्विदुषः । विद्वान्निष्कृतिविवर्जितस्तस्मादस्मिन्नेव धर्मज्ञ इति

आ० तादिप्रापकमित्यर्थः । किञ्च । भिन्नाचर्य्यस्य शरीरस्थित्वैवास्ति-
 त्वात् तत्रापि विधिर्हरेत् । तदशादुपवीतादिसिद्धिरित्याह ।
 असंस्कारकत्वाच्चेति ॥ तदेव रूप्यते । भक्षयमिति । एककाकचूटे-
 द्वैश्यामित्यादि नियमवशाददृष्टं सिद्धादुपवीतादिकमप्याक्षिपतीति
 चेन्नेत्याह । नियमेति ॥ विविदिषोक्तदिष्टमपि नोपवीताद्या-
 क्षेपकं ज्ञानोत्पादकश्रवणाद्युपयोगि देहस्थित्वर्थत्वेनैव चरित्वा-
 र्थत्वादिति भावः । तर्हि यथाकथञ्चिदुपनतेनाग्नेन शरीरस्थि-
 तिसम्भवाद्भिन्नाचर्य्यं चरन्तीति वाक्यं व्यर्थमिति शङ्कते । निय-
 मादृष्टस्येति ॥ भिन्नाचर्य्यानुवादेन प्रतियक्षादिनिवृत्त्यर्थत्वाहा-
 क्यस्य नानर्थक्यमित्युत्तरमाह । नान्येति ॥ निवृत्त्युपदेशेन वाक्य-
 स्थायवत्त्वेऽपि तदुपदेशस्य नार्थवत्त्वं कूटस्थान्नाग्नेनैव सर्व्व-
 निवृत्तेः सिद्धेरिति शङ्कते । तथापीति ॥ यदि निवृत्त्यात्मज्ञा-
 नादग्नेवनिवृत्तिः स्यात्तर्हि तदस्माभिरपि स्वीक्रियते । सत्य-
 मित्यङ्गीकरोति । यदीति ॥ यदि तु क्षुदादिदोषप्राबल्यादा-
 त्मानं निवृत्त्यमपि विस्मृत्य प्रार्थनादिपरो भवति । तदा निवृ-
 त्त्युपदेशोऽपि भवत्यर्थवानिति भावः । प्रागुक्तवाक्यविदोधात्त्रि-
 ष्ट्युपदेशः शक्य इति चेत्तत्राह । यागीति ॥ मुख्यपरिव्राज्य-
 यत्वे दोषं स्मारयति । इतरथेति ॥ निवृत्त्युपदेशानुयाहकत्वेन

उ० तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन
तिष्ठासेत् ।

भा० च । तस्मात्परमहंसपारिव्राज्यमेव व्युत्थानलक्षणं प्रति-
पद्येतात्मवित्सर्वकर्मसाधनपरित्यागरूपमिति ।

यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा एतमात्मानमसाधनफलस्वभावं
विदित्वा सर्वस्मात्साधनस्वरूपादेवणासक्षणाद्युत्थाय भि-
न्नाचर्यं चरन्ति स्म । दृष्टाद्दृष्टार्थं कर्म न तत्साधनं च
हित्वा । तस्मादद्यत्वेऽपि ब्राह्मणः ब्रह्मवित्पाण्डित्यं पण्डित-
भावमेतदात्मविज्ञानं पाण्डित्यं तन्निर्विद्य निःशेषं विदित्वा
आत्मविज्ञानं निरवशेषं ह्यत्वेत्यर्थः । आचार्यत आगमतश्च
एषणाभ्यो व्युत्थाय । एषणा व्युत्थानावसानमेव हि

आ० स्मृतीर्बदाहरति । निराश्रयमित्यादिना । अमुख्यसद्ग्रासिवि-
षयत्वासम्भवात्मुख्यपरिव्राज्ययं व्युत्थानवाक्यमित्युपसंहरति ।
तस्मादिति ।

इतिशब्दे व्युत्थानवाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः । तस्मादित्यादि-
वाक्यमवतार्यं याचये । यस्मादित्यादिना । उक्तमेव व्युत्थानं
स्पष्टयति । दृष्टेति । विवेकवैराग्याभ्यामेषलाभ्यो व्युत्थाय स्मृता-
चार्याभ्यां कर्तव्यं ज्ञानं निःशेषं ह्यत्वा बाल्येन तिष्ठासेदिति
अवहितेन सम्बन्धः । पाण्डित्यं निर्विद्येत्यनेनैव व्युत्थानं विहित-
मित्याह । एषयेति । तद्धि पाण्डित्यमेषलाभ्यो व्युत्थाने सम्भवति
तदत्र व्युत्थानविधिरित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । एषयेत्यादिना ।
तासां निरस्कारेण पाण्डित्यमुद्भवति तस्यैषणाया विरुद्धत्वादिति ।
तथा च पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत्र ताभ्यो व्युत्थानविधानमुचितमि-
त्यर्थः । विनापि व्युत्थानं पाण्डित्यमुद्भविस्यतीति चेन्नेत्याह ।
न हीति । पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत्र व्युत्थानविधिमुक्तमुपसंहरति ।

भा० तत्पाण्डित्यं । एषणातिरस्कारोद्भवत्वादेशणाया विरु-
द्धत्वात् । एषणामतिरस्कात्य न ज्ञातमविषयस्य पाण्डि-
त्यस्योद्भव इत्यात्मज्ञानेनैव विहितमेषणाव्युत्थानं ।
आत्मज्ञानसमानकर्तृकक्लाप्रत्ययोपादानलिङ्गश्रुत्या दृढी-
कृतं । तस्मादेशणाभ्यो व्युत्थाय ज्ञानबलभावेन वाक्येन
तिष्ठायेत् स्थातुमिच्छेत् । साधनफलाश्रयणं हि बल-
मितरेषामनात्मविदां । तद्वत्त्वं हित्वा विद्वानसाधन-
फलस्वरूपात्मविज्ञानमेव बलं तद्भावमेव केवलमाश्रयेत् ।
तदाश्रयणे हि करणान्येषणाविषये एनं हत्वा स्थाप-
यितुमुत्सहन्ते* । ज्ञानबलहीनं हि मूढं दृष्टादृष्टविषयाया-
मेषणायामेवैनं करणानि नियोजयन्ति । बलं नामात्म-

आ० इत्यात्मज्ञानेनेति ॥ तर्हि किमिति विदित्वा व्युत्थायेत्तत्र कुत्स्थाने
विधिरभ्युपगतस्तत्राह । आत्मज्ञानेति ॥ तेन व्युत्थानस्य समान-
कर्तृत्वे क्लाप्रत्ययस्योपादानमेव लिङ्गभूता श्रुतिस्तया दृढीकृतं
नियमेन प्रापितं व्युत्थानमित्यर्थः ॥ वाक्येनेत्यादि वाक्यमुत्थाप्य
व्याकरोति । तस्मादिति ॥ विवेकादिवशादेशणाभ्यो व्युत्थाय पा-
ण्डित्यं सम्पाद्य तस्मात्पाण्डित्याज्ज्ञानबलभावेन स्थातुमिच्छेदिति
बोद्धव्यम् । केयं ज्ञानबलभावेन स्थितिरित्याशङ्क्य तां व्युत्थाद-
यति । साधनेत्यादिना ॥ विद्वानिति विवेकित्वोक्तिः । यथोक्तबल-
भाववदृग्भे करणानां विषयपारवश्यनिवृत्त्या पुत्रवस्थापि तत्पा-
रवश्यनिवृत्तिः फलतीत्याह । तदाश्रयो ऋति ॥ उक्तमेवार्थं स्थि-
रेकमुखेन विशदयति । ज्ञानबलेनेति ॥ नन्वद्यापि ज्ञानस्य बलं
कीदृमिति न ज्ञायते तत्राह । बलं नामेति ॥ वाक्यवाक्यार्थ-
मुपसंहरति । अत इति । यथा ज्ञानबलेन विषयाभिमुखी

* नोत्सहन्ते इति पाठान्तरः ।

उ० बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरमौनञ्च
मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्या-

भा० विद्यया अग्नेषुविषयदृष्टितिरस्कारणं । अतस्तद्भावेन बाल्येन
तिष्ठासेत् । तथात्मना विदन्ते वीर्यमिति युत्यन्तरात्प्राय-
मात्मा बलहीनेन लभ्य इति च ॥

बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्य निःशेषं कृत्वा अथ मनना-
न्मुनिर्योगी भवत्येतावद्धि ब्राह्मणेन कर्त्तव्यं । यदुत सर्वान-
नात्मप्रत्ययतिरस्कार एतत्कृत्वा कृतकृत्यो योगी भवति ।
अमौनञ्चात्मज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारौ पाण्डित्यबाल्य-
सञ्ज्ञकौ निःशेषं कृत्वा । मौनं नामानात्मप्रत्ययतिरस्का-
रणस्य पर्यवसानं फलं । तच्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः कृतकृत्यो
भवति । ब्रह्मैव सर्वमिति प्रत्यय उपजायते । स ब्राह्मणः

आ० दृष्टिस्तिरङ्क्रियते तथेति यावत् । आत्मना तद्विज्ञानातिशयेने-
त्यर्थः । वीर्यं विषयदृष्टितिरस्कारसामर्थ्यमित्येतत् । बलहीनेन-
विषयदृष्टितिरस्कारसामर्थ्यरहितेनायमात्मा न लभ्यो न शक्यः
साक्षात्कर्तुमित्यर्थः ॥

बाल्यञ्चेत्यादि वाक्यमादाय व्यापद्ये । बाल्यञ्चेति ॥ पूर्वोक्तयो-
रन्तरञ्च हेतुद्योतनार्थोऽयमशब्दः । तदेवोपपादयति । एतावद्धीति ॥
वाक्यान्तरमुत्पाप्य व्याकरोति । अमौनञ्चेत्यादिना । मौनामौनयो-
र्ब्राह्मण्यं प्रति सामग्रीत्वद्योतकोऽयमशब्दः ब्राह्मण्यमुपपादयति ।
ब्रह्मैवेति ॥ आचार्यपरिचर्यापूर्वकं वेदान्तानां तात्पर्याव-
धारकं पाण्डित्यं । युक्तितोऽनात्मदृष्टितिरस्कारो बाल्यं । अहमात्मा
परब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चनेति ॥ मनसैवानुसन्धानं मौनं
महावाक्यार्थावगतिर्ब्राह्मण्यमिति विभागः । प्रागपि प्रसिद्धं
ब्राह्मण्यमिति चेन्नत्राह । निरुपचरितमिति ॥ ब्रह्मविदः समा-

उ० येन स्यान्नेनेदृश एवातोऽन्यदार्त्तं ततो ह कहेलः
कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

भा० कृतकृत्योऽतो ब्राह्मणः । निरुपचरितं हि तदा तस्य ब्राह्मण्यं
प्राप्तमत आह । स ब्राह्मणः केन स्यात्केन चरणेन भवेद्ये-
न स्याद्येन चरणेन भवेत्तेनेदृश एवायं । येन केनचिच्चरणेन
स्यात्तेनेदृश एव उक्तस्यचण एव ब्राह्मणो भवति । येन
केनचिच्चरणेनेति स्तुत्यर्थं । येयं ब्राह्मणस्यावस्था सेयं स्त्रयते
न तु चरणेऽनादरः । अत एतस्माद्ब्राह्मणस्यावस्थानादग्रना-
याद्यतीतात्मस्वरूपाभित्यदन्नादन्यदविद्याविषयभेषजाल-
क्षणं वस्त्रन्तरमार्त्तं विनाश्नार्त्तपरिगृहीतं स्वप्नमाया
मरीच्युदकधममसारमात्मैवैकः केवलो नित्यमुक्त इति ।
ततो ह कहेलः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥ पञ्चमस्य
पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

आ० चारं पृच्छति । स इति ॥ अनियतं तस्य चरणमित्युत्तरमाह ।
येनेति । उक्तस्यचणत्वं कृतकृत्यत्वं । अथवस्थितं चरणमित्युत्तो
ब्रह्मविदो यथेष्टचेष्टाभीष्टा स्यात्तथा च यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति
स्मृतेरितरेषामप्याचारेऽनादरः स्यादित्याशङ्क्याह । येन केन
चिदिति ॥ विहितमाचरणो निषिद्धं च त्यजतः शुद्धबुद्धेः
श्रुताद्वाक्यात्मस्यग्रीवत्यद्यते । तस्य च वासनावशाद्ग्रीवस्थितैव
नाथवस्थितेति न यथेष्टचेष्टाचरणप्रयुक्तो दोष इत्यर्थः ॥ अतो
ऽन्यदित्यादि व्याकरोति । अत इति ॥ स्वप्नेत्यादि बडदृष्टान्तोपा-
दानं दार्ष्टान्तिकस्य बडरूपत्वद्योतनार्थं अतोऽन्यदिति कुतो
विशेषवन्तित्याशङ्क्याह । आत्मैवेति ॥ १ ॥ पञ्चमस्य पञ्चमं कहेल-
ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

उ० अथ हैनं गार्गी वाचकूवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति

भा० यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तर आत्मेत्युक्तं । तस्य सर्वान्तरस्य स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणाद्ब्रह्म आरभ्यते । पृथिव्यादीनि ज्ञाकाशान्तानि भूतान्वन्तर्वह्निर्भावेन व्यवस्थितानि । तेषां यदाहं वाह्यमधिगम्य निराकुर्वन् । द्रष्टुः साक्षात्सर्वान्तरो गौण आत्मा सर्वसंसारधर्मनिर्मुक्तो दर्शयितव्य इत्यारम्भः । अथ ह एनं गार्गी नामतो वाचकूवी वचकोर्दृष्टिता पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पार्थिवं धातुजातमसूदके श्रोतश्च दीर्घपट-तन्नुवत्प्रातश्च तिर्यक्तन्तुवद्विपरीतं वा । अङ्गिःसर्वतोऽन्तर्वह्निर्भूताभिर्याप्तमित्यर्थः । अन्यथा सक्रमुष्टिवद्विधीर्येत ।

आ० पूर्वब्राह्मणयोरान्तरः सर्वान्तरत्वमुक्तं तन्निर्ययार्थमुत्तरं ब्राह्मणत्रयमिति सङ्गतिमाह । यत्साक्षादिति ॥ उक्तमेव सम्बन्धं विद्वद्येति । पृथिव्यादीनीति ॥ अन्तर्वह्निर्भावेन सूक्ष्मसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणेत्यर्थः । वाह्यं वाह्यमिति वीक्षा । उपरिष्ठात्तच्छब्दे द्रष्टव्यो यत्तदीर्णत्वसम्बन्धात् । निराकुर्वन् यथा मुमुक्षुः सर्वान्तरमात्मानं प्रतिपद्यते तथा स यथोक्तविशेषणो दर्शयितव्य इत्युत्तरयश्चारम्भ इति योजना । कश्चोक्तप्रश्ननिर्णयानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत्पार्थिवं धातुजातं तदिदं सर्वमपिस्त्रित्वादि योजनीयं । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । अङ्गिरिति ॥ पार्थिवस्य धातुजातस्याङ्गिर्थास्यभावे दोषमाह । अन्यथेति ॥ किमत्र गार्गी विवक्षितमिति तदाह । इदं तावदिति ॥ तदेव दर्शयितुं व्याप्तिमाह । यत्कार्यमिति ॥ कारणेन व्यापकेनेति शेषः । तत्कार्यं तत्कारणेन व्याप्तं यत्परिच्छिन्नं तद्व्यापकेन व्याप्तं यच्च सूक्ष्मं तत्सूक्ष्मेण व्याप्तमिति विप्रकारा व्याप्तिः । इतिशब्दस्तत्समाप्त्यर्थः ॥ व्याप्तिभूमिमाह ।

उ० हेवाच यदिदं सर्वमप्स्वेतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु
खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ।

भा० इदं तावदनुमानमुपन्यसं । यत्कार्यं परिच्छिन्नं सूक्ष्मं कार-
णेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टं । यथा पृथिव्यङ्गि-
स्तथा पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्यमित्येष
आसर्वान्तरादात्मनः प्रप्रार्थः । तत्र भूतानि पञ्च संहृतान्ये-
वोत्तरोत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यव-
तिष्ठन्ते । न च परमात्मनोऽर्वाङ्गुत्तरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति ।
सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेः । सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यां च
पर आत्मा । कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । तासा-
मपि कार्यत्वात्सूक्ष्मत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च कश्चिद्धोतप्रोत

आ० यथेति ॥ सम्यक्तनुमानमाह । तथेति ॥ पूर्वं पूर्वमित्यवादेर्ध-
र्मिर्भो निर्देशः । उत्तरेणोत्तरेण वाष्वादिकारणेनापरिच्छिन्नेन
सूक्ष्मेण व्याप्तमिति शेषः । विमतं कारणेन व्यापकेन सूक्ष्मेण व्याप्तं
कार्यत्वात्परिच्छिन्नत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च पृथिवीवदित्यर्थः ॥ सर्वान्त-
रादात्मनोऽर्वाङ्गुत्तरेण सर्वत्र सञ्चारयति । इत्येष इति ॥ ननु
तथापि भूतपञ्चक्यतिरिक्तानां गन्धर्वसोकादीनामप्यान्तरत्वेनो-
पदेशात्प्रथमं भूतपञ्चक्युदासेन सर्वान्तरप्रतिपत्तिर्विबन्धितेति
तत्राह । तत्रेति ॥ उक्तमीत्या प्रप्रार्थे स्थिते सतीति यावत् ॥ भूता-
त्मस्थितिनिर्द्धारणे वा सप्तमी । अथ परमात्मानं भूतानि च
हित्वा पृथगेव गन्धर्वसोकादीनि वस्त्वन्तराणि भविष्यन्ति
नेत्याह । न चेति ॥ गन्धर्वसोकादीन्यपि भूतानामेवावस्थाविशेषो-
पाकृतः सत्यं भूतपञ्चकं तस्य सत्यं परं ब्रह्म नान्यदन्तरात्तत् प्रति-
पत्त्यमिति । अन्यप्रतिषेधार्थं चशब्दैः ॥ तात्पर्यमुक्त्वा प्रप्रमु-

उ० वायौ गार्गीति कस्मिन् खलु वायुरोतश्च प्रोत-
 श्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खल्वन्तरिक्ष-
 लोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति
 कस्मिन् खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्या-
 दित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खल्व्वादित्यलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्
 खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्र-

भा० भावेन भवितव्यं । क तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरो-
 त्तरं प्रश्नप्रसङ्गे घोषयितव्यः ।

वायौ गार्गीति । नन्वग्नाविति वक्तव्यं । नैष दोषोऽग्नेः
 पार्थिवं वायुपांवाधातुमनाश्रित्येतरभूतवत्त्वात्तद्येष्णात्म-
 स्त्राभो नास्तीति । तस्मिन्नेतप्रोतभावो नोपदिश्यते । कस्मिन्
 खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति । तान्येव
 भूतानि संघतान्यन्तरिक्षलोकास्तान्यपि गन्धर्वलोकेषु गन्ध-
 र्वलोका आदित्यलोकेष्वादित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्र-
 लोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका
 इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराड्शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजा-

आ० व्याप्य तदक्षराणि व्याकरोति । कस्मिन्नित्यादिना । कस्मिन् खलु
 वायुरित्यादावुक्तन्यायमतिदिशति । एवमिति ।

वायावित्ययुक्ता प्रयुक्तिरपामभिकार्यत्वाद्भाविनि वक्तव्य-
 त्वादिति शङ्कते । नन्विति । अग्नेरुदकव्यापकत्वेऽपि काष्ठवि-
 द्युदादि पारतन्त्र्यात्स्वतन्त्रेण केनचिदपां व्याप्तिर्वक्तव्यत्वात्तं हित्वा
 तन्कारणे वायावित्युक्तं वायोश्च स्वकारणवत्त्वत्वेऽपि नोदकतन्त्र-

उ० लोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गी मातिप्राक्षीमी ते मूर्द्धा व्यपपूदनति-

भा० पतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाष्टारम्भकाणि भूतानि । सर्व्वं च हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानि भूतानि संहृतानि । तान्येवं पञ्चेति ब्रह्मवचनभाञ्छि । कस्मिन् खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच याश्चवल्क्यो हे गार्गी माति प्राचीः स्वं प्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राचीरित्यर्थः । पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपपूदित्यष्टं मा पतेत् । देवतायाः स्वप्नश्च आगमविषयस्वं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्गीः प्रश्नश्च आनुमानिक-

भा० तेति तद्वापकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह । नैव दोष इत्यादिना । अन्तरिक्षलोकशब्दार्थमाह । तान्येवेति । प्रजापतिलोकशब्दार्थं कथयति । विराडिति । अन्तरिक्षलोकादीनां प्रत्येकत्वात्पुतो ब्रह्मवचनमित्याशङ्क्याह । सर्व्वं च हीति । पूर्व्ववदनुमानेन सूत्रं पृच्छन्तीं गार्गीं प्रतिषेधति । स होवाचेत्यादिना । उक्तमेव स्पष्ट-

उ० प्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गी माति प्राक्षी-
रिति ततो ह गार्गी वाचक्व्युपरराम ॥ १ ॥
षष्ठब्राह्मणं ॥ ६ ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञव-
ल्क्येति होवाच मद्रेष्वसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य

भा० त्वात्स यस्या देवतायाः प्रश्नः सातिप्रश्ना नातिप्रश्ना अन-
तिप्रश्ना खप्रश्नाविषयैव केवसागमगच्छेत्यर्थः । तामनति-
प्रश्नां वै देवतामति पृच्छसि अतो गार्गी माति प्राक्षी-
र्मर्तुञ्जेनेच्छसि ततो ह गार्गी वाचक व्युपरराम ॥ १ ॥
इति श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्ये पञ्चमे प्रपाठके षष्ठं
ब्राह्मणं ॥ ६ ॥

इदानीं ब्रह्मलोकानामन्तरतमं सूत्रञ्च वक्तव्यमिति
तदर्थं आरब्धः । तच्चागमेनैव प्रवृत्त्यमितीतिहासेनागमोप-
न्यासः क्रियते । अथ हैनमुद्दालको नामतोऽदृष्टस्वापत्य-
मारुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेषु देवेष्वव-

भा० यन्वाक्यार्थमाह । आगमेनेति ॥ प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह ।
पृच्छन्त्याच्चेति ॥ मूर्द्धपातप्रसङ्गं प्रकटयन्प्रतिषेधमुपसंहरति ।
देवताया इत्यादिना ॥ १ ॥ पञ्चमस्य षष्ठं गार्गीब्राह्मणं ॥ ६ ॥
धूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रादवाङ्मनं व्यापकमुक्तमिदानीं सूत्रं
तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च निर्वक्तुमुत्तरब्राह्मणमिति सङ्गतिमाह ।
इदानीमिति । ब्राह्मणतात्यर्थमुक्त्वाख्यायिकातात्यर्थमाह । तच्चा-
गमेनेवेति । आचार्योपदेशोऽत्रागमशब्दार्थः । गार्गी मूर्द्धपात-
भयादुपरतेरन्तरमित्यथशब्दार्थः । सोऽप्रवीदिति प्रतीचोपा-

उ० गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्गार्थ्या गन्धर्वगृहीता
 तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत् कवन्ध आथर्वण
 इति सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्स्यनु
 त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायञ्च लोकः परश्च लोकः
 सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति सोऽ
 ब्रवीत्पतञ्जलः काप्पो नाहं तद्भगवन्वेदेति ।

भा० सामोषितवन्तः पतञ्जलस्य । पतञ्जलो नाम तस्यैव कपि-
 गोत्रस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयाना यज्ञशास्त्राध्ययनं
 कुर्वाणाः । तस्यासीद्गार्थ्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽ
 सीति । सोऽब्रवीत्कवन्धो नामतोऽथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति ।
 सोऽब्रवीद्गन्धर्वः पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च तच्छिष्यान्वेत्य
 नु त्वं हे काप्य जानीषे तत्सूत्रं । किन्तद्येन सूत्रेणायं च लोक
 इदं च जन्म परश्च लोकः परश्च प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि
 च भूतानि ब्रह्मादिस्वप्नपर्यन्तानि सन्दृब्धानि सङ्गृहितानि
 स्रगिव सूत्रेण विष्टब्धानि भवन्ति येन । तत्किं सूत्रं वेत्स्य ।
 सोऽब्रवीदेवं पृष्टः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति । तत्सूत्रं नाहं
 जाने हे भगवन्निति संपूजयन्नाह ।

आ० दानं तस्यार्थमाह । सूत्रमिति । इति शब्दार्थमाह । एवमिति ।
 येनायज्ञेत्वादिरक्तः प्रकारः स सर्वलोकान् वेत्तीति सम्बन्धः ।
 विशेषेणोक्तिपूर्वकं तानेव लोकाननुवदति । भूरादीमिति । स
 ब्रह्मविदित्यादिनोक्तं सङ्गृहयति । सर्वंश्चेति । तथाभूतं सूत्रेण
 विष्टतमन्तर्यामिणा च नियम्यमानमिति यावत् ।

उ० सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्य नु त्वं
काप्य तमन्तर्यामिणं य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं
सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरोऽभ्यमयतीति सोऽब्र-
वीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽ-
ब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्का-
प्यसूत्रं विद्यात्तञ्चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स

भा० सोऽब्रवीत्पुनर्गन्धर्व उपाध्यायमस्मांश्च वेत्य नु त्वं काप्य
तमन्तर्यामिणमन्तर्यामीति विशेष्यते । य इमञ्च लोकं परञ्च
लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन्वमयति
नियमयति दाहयन्ममिव भ्रामयति स्वं स्वमुचितव्यापारं
कारयतीति । सोऽब्रवीदेवमुक्तः पतञ्जलः काप्यो नाहं तं
जाने भगवन्निति संपूजयन्नाह । सोऽब्रवीत्पुनर्गन्धर्वः सूत्र-
तदन्तर्गतान्तर्यामिणोर्विज्ञानं सूचयते । यः कश्चिद्देव तत्सूत्रं
हे काप्य विद्यादिजानीयान्तञ्चान्तर्यामिणं सूत्रान्तर्गतं
तस्मैव सूत्रस्य नियन्तारं विद्याद्य इत्येवमुक्तेन प्रकारेण
स हि ब्रह्मवित्परमात्मवित्स लोकांश्च भूरादीनन्तर्यामिणा
नियम्यमानान् लोकान्वेत्ति स देवांश्चान्यादीन् लोकिकेनो
जानाति वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान्वेत्ति भूतानि च ब्रह्मा-
दीनि सूत्रेण धियमाणाणि तदन्तर्गतेनान्तर्यामिणा
नियम्यमानानि वेत्ति स आत्मानं च कर्तृत्वभोक्तृत्व-

भा० प्रकृतस्तुतिप्रयोजनमाह । इत्येवमिति । भवत्येवं तव सूत्रादि-

उ० लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्म-
वित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्वं
याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाँस्तञ्चान्तर्यामिणं ब्रह्म-
गवीरुदजसे मूर्द्धी ते विपतिथतीति वेद वा अहं
गौतम नत्सूत्रं तञ्चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं
कश्चिद्भूयाद्देद वेदेति यथा वेत्य तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥

भा० त्रिमिष्टं तेनैवान्तर्यामिणा निश्चयमानं वेत्ति सर्वञ्च
जगत्तथाभूतं वेत्तीत्येवं स्तुते सूचान्तर्यामिविज्ञाने प्रस्तुतः
काष्योऽभिमुखीभूतो वयञ्च तेभ्यसास्रभ्यमभिमुखीभूतेभ्यो
ऽब्रवीद्गन्धर्वः सूत्रमन्तर्यामिणं च । तदहं सूचान्तर्यामि-
विज्ञानं वेद गन्धर्वास्तथागमः सन् । तच्चेद्याज्ञवल्क्य सूत्रं
तच्चान्तर्यामिणमविदाँस्तेदब्रह्मविस्मयदि ब्रह्मगवीरुद-
जसे ब्रह्मविदाँ स्वभूता गा उदजसे उन्नयसि तमन्यायेन
ततो मन्त्रापदगधस्य मूर्द्धी शिरसो तव विस्रष्टं पतिस्यति ।
एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह । वेद जानाम्यहं हे गौतमेति
गोत्रतस्तत्सूत्रं यद्गन्धर्वस्तुभ्यमुक्तवान् यच्चान्तर्यामिणं गन्ध-
र्वादिदितवन्तो यूयं तच्चान्तर्यामिणं वेदाहमित्येवमुक्ते
प्रत्याह । गौतमो यः कश्चित्प्राकृत इदं यत्त्वयोक्तं ब्रूया-
त्कथं वेद वेदेत्यात्मानं ज्ञापयन् किन्नेन गर्जितेन कार्येषु
दर्शय यथा वेत्य तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥

भा० ज्ञानं मम किमायातमित्याशङ्क्याह । तच्चेदिति । किन्नेनेत्यत्र
तस्येत्यथाहारः कार्येषु दर्शयेत्युक्तं भिद्यतेति । यथेति । १ ।

उ० स होवाच वायुर्वे गौतम तत्सूत्रं वायुना वै
गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः परस्य लोकः सर्वाणि च
भूतानि सन्दृग्धानि भवन्ति तस्माद्गै गौतम पुरुषं
प्रेतमाहुर्विद्वान्प्रसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि

भा० स होवाच चाश्वत्थो । ब्रह्मलोका अस्मिन्नोतासु
प्रेतासु वर्तमाने काले । यथा पृथिव्यसु तत्सूत्रमागमगन्धं
वक्तव्यमिति तदर्थं प्रश्नान्तरमुत्थापितमिति । अतस्तद्वि-
शेषाद्याह । वायुर्वे गौतम तत्सूत्रं नान्यदायुरिति सूत्रमा-
काशवद्विद्वत्कं पृथिव्यादीनां यदात्मकं सप्तदशविधं
लिङ्गं कर्षवासनासमवाधि प्राणिनां अन्तस्मद्विद्यव्या-
त्मकं यस्य वाद्या भेदाः सप्त सप्त मरुद्गणाः समुद्रस्येवोर्मय-
स्यदेतदायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । वायुना वै गौतम
सूत्रेणायञ्च लोकः परस्य लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृ-
ग्धानि भवन्ति सङ्गृहितानि भवन्तीति प्रसिद्धमेतत् । अस्ति
च लोके प्रसिद्धिः । कथं यस्मादायुः सूत्रं वायुना विद्युतं

भा० वाश्वत्थोऽस्मिन्नात्यर्थमाह । ब्रह्मलोका इति । इत्यभीष्टमा-
गमविदामित्यध्याहृत्वाद्यस्येति शब्दस्य योजना । प्रश्नान्तरं सूत्र-
विषयं गौतमवाक्यं वैशब्दार्थमाह । नान्यदिति । सूत्रमा-
हृत्वात्तमाह । आकाशवदिति । वायुमेव विश्वमिति । यदात्म-
कमिति । सप्तभूतानि दश वाद्यानीन्द्रियाणि पञ्चवृत्तिः प्राय-
श्चतुर्विधमन्तःकरणमिति सप्तदशविधत्वं । कर्षवां वासनानासो-
त्तरवृत्तिहेतुनां प्राणिभिरर्जितानामाश्रयत्वाद्देशितमेव लिङ्ग-
मित्याह । कर्षेति । तस्यैव सामान्यविशेषात्मनो बहुरूपत्वमाह ।

उ० गौतम सूत्रेण संद्वन्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
वत्क्वात्पर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥
यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अक्षरो यं पृथिवी

भा० सर्व्वं तस्माद्दे गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः कथयन्ति व्यसंशि-
षत विश्वस्थान्यस्य पुरुषस्याङ्गानीति । सूत्रापगमे हि मष्णा-
दीनां प्रोतानामवसंसनं दृष्टं एवं वायुः सूत्रं । तस्मिन्म-
ण्डित्प्रोतानि यद्यस्याङ्गानि स्युस्ततो युक्तमेतदाव्यपगमे
विशंसनमङ्गानां । अतो वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृ-
ञ्चानि भवन्तीति निगमयति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सम्यगुक्तं
सूत्रं तदन्तर्गतस्विदानो तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारमन्त-
र्यामिणं ब्रूहीत्युक्तं आह ॥ २ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्नवति सोऽन्तर्यामी । सर्व्वः पृथिव्यां
तिष्ठतीति सर्व्वत्र प्रसङ्गे माभूदिति विशिनष्टि । पृथिव्या
अक्षरोऽभ्यन्तरस्तत्रैतस्यात्पृथिवी देवतैवान्तर्यामीत्यत
आह । यमन्तर्यामिणं पृथिवी देवतापि न वेद मन्थन्यः

आ० यत्तदिति ॥ तस्यैव सोक्तपरीक्षकप्रसिद्धत्वमाह । यस्येति ॥ तस्य
सूत्रत्वं साधयति । वायुनेति ॥ प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामिति शेषः ॥
बौद्धिकीं प्रसिद्धिमेव प्रश्नपूर्व्वकमनन्तरश्रुत्वावष्टम्भेन स्पष्टयति ।
कथमित्यादिना ॥ उक्तमेव दृष्टान्तं व्यनक्ति । सूत्रेत्यादिना ॥
वायोः सूत्रत्वे सिद्धे षण्णितमाह । अत इति ॥ ३ ॥

नियन्तुरीश्वरस्य बौद्धिकनियन्तृवत्कार्यकारणत्वमाशङ्क्याह ।
यस्य चेति ॥ पृथिव्याः शरीरित्वमेव न तु शरीरत्वमित्याशङ्क्याह ।
पृथिवीति ॥ पृथिव्या यत्करत्वं तदेव तस्य करत्वं वेति योजना

उ० न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥

भा० कश्चिद्वर्तत इति । यस्य पृथिवी शरीरं यस्य च पृथिव्येव
शरीरं नान्यत्पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव शरीरं
यस्य । शरीरग्रहणं चोपलक्षणार्थं करणञ्च पृथिव्या-
स्तस्याः । स्वकर्माप्रयुक्तं हि कार्यं करणञ्च पृथिवीदेवतायाः ।
तदस्य स्वकर्माभावादनन्तर्यामिणो नित्यमुक्तत्वात्परार्थ-
कर्तव्यतास्वभावत्वात्परस्य चत्कार्यं करणञ्च तदेवास्व न
स्वतसादाह यस्य पृथिवीशरीरमिति । देवताकार्य-
करणस्येश्वरसाक्षिमात्रसाक्षिणेन हि नियमेन प्रवृत्ति-
निवृत्ती स्यातां । य ईदृगीश्वरो नारायणाख्यः पृथिवीं
पृथिवीदेवतां यमयति नियमयति । स्वव्यापारेऽन्त-
रोऽभ्यन्तरस्त्रिष्टकेषु त आत्मा ते तव मम च सर्वभूतानां
चेत्युपलक्षणार्थं एतदन्तर्यामी यस्त्वया पृष्टोऽमृतः सर्व-
संसारधर्मवर्जित इत्येतत्समानमन्यत् ॥ ३ ॥

आ० कथं पृथिव्याः शरीरेऽन्वयवत्त्वं तदाह । स्वकर्मेति ॥ अनन्तर्या-
मिणोऽपि तथा किं नस्यान्तनाह । तदस्येति ॥ स्वस्यान्तर्यामिण-
स्यदेव कार्यं करणञ्च नान्यदित्यत्र हेतुमाह । स्वकर्मेति ॥ तदेव
हेत्वन्तरेण स्फोरयति । परार्थेति ॥ यः पृथिवीमित्यादिवाक्यस्य
तात्पर्यमाह । देवतेति ॥ तत्र वाक्यमवतार्यं व्याचष्टे । य ईदृ-
गिति ॥ यस्य पृथिवीदेवताकार्यकरणभ्यामेव कार्यकरणवत्त्व-
मीदृशत्वं ॥ पृथिवीपर्याये दर्शितन्यायं पर्यायान्तरेऽतिदिशति ।
समानमिति ॥ ३ ॥

उ० योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽक्षरो यमापो न विदुर्यस्या-
 पःशरीरं योऽपोऽक्षरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-
 म्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरक्षरो यमग्निर्न
 वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमक्षरो यमयत्येष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽक्षरिक्षे तिष्ठन्नक्ष-
 रिक्षदक्षरो यमक्षरिक्षं न वेद यस्याक्षरिक्षः
 शरीरं योऽक्षरिक्षमक्षरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-
 म्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठन्वायोरक्षरो
 यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमक्षरो
 यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो
 दिवि तिष्ठन्दिवोऽक्षरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः
 शरीरं यो दिवमक्षरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-
 म्यमृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्याद-

भा० योऽप्सु तिष्ठन्नग्नावन्तरिक्षे वायौ दिव्यादित्ये दिक्षु चन्द्र-
 तारके आकाशे चक्षुमसि आवरणात्मके वाङ्मे तमसि
 तेजसि तद्विपरीते प्रकाशसामान्य इत्येवमधिदैवतमन्तर्या-
 मिविवचं दर्शनं देवतासु । अथाधिभूतं भूतेषु ब्रह्मादिसाम-
 पर्यन्तेष्वन्तर्यामिदर्शनमधिभूतं । अथाध्यात्मं यः प्राणे प्राण-
 वायुसहिते घ्राणे यो वासि चक्षुषि श्रोत्रे मनसि त्वसि

धा० सर्वत्र प्राणादौ तिष्ठन्नन्तर्यामी तवात्मेति सम्बन्धः । वाक्यान्तरं
 प्रअपूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कक्षादिक्वादिना । यथा मनसि

उ० करो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य
 आदित्यमकरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-
 मृतः ॥ ९९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽकरो यं
 दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽकरो
 यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्च-
 न्द्रतारके तिष्ठंश्चन्द्रतारकादकरो यश्चन्द्रतारकं
 न वेद यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारक-
 मकरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥
 य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादकरो यमाकाशो न वेद
 यस्याकाशः शरीरं य आकाशमकरो यमयत्येष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठंश्च-
 स्तोऽकरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमो
 ऽकरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

भा० विज्ञाने बुद्धौ रेतसि प्रजनने । कस्मात्पुनः कारणात्पृथि-
 व्यादिदेवता महाभागाः सत्यो मनुष्यादिवदात्मनि तिष्ठ-
 न्तमात्मनो नियन्तारमन्तर्यामिणं न विदुरित्यत आह ।
 अदृष्टो न दृष्टो न विषयीभूतश्चक्षुर्दर्शनस्य कस्यचित्त्वयन्तु
 चक्षुषि सन्निहितत्वात् दृष्टिस्वरूप इति द्रष्टा । तथा
 अश्रुतः श्रोत्रगोचरत्वमनापन्नः कस्यचित्त्वयन्त्वसुप्तश्रवण-
 शक्तिः सर्वश्रोत्रेषु सन्निहितत्वात् श्रोता । तथा अमतो मनः-

आ० तथा बुद्धावपि सन्निधानाञ्छाहतेति यावत् । तत्रेति पूर्वस-

उ० यस्तेजसि तिष्ठत्स्तेजसोऽक्षरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽक्षरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिभूतं ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽक्षरो यत् सर्वानि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वानि भूतानि शरीरं यः सर्वानि भूतान्यक्षरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मं ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादक्षरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमक्षरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽक्षरो यं वाङ्मन वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमक्षरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठत्क्षुषोऽ

भा० सङ्ख्यविषयमनापन्नः । दृष्टे श्रुते एव हि सर्वः सङ्ख्ययत्य-
दृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतोऽक्षुप्तमग्नशक्तित्वात्सर्वमनःसु स-
न्निहितत्वाच्च मन्ता । तथाऽविज्ञातो निश्चयगोचरमना-
पन्नो रूपादिवस्तुखादिवद्वा स्वधन्वक्षुप्तविज्ञानशक्तित्वा-
त्सान्निध्याच्च विज्ञाता । तच्च चं पृथिवी न वेद चं सर्वाणि
भूतानि न विदुरिति चान्ये नियन्ताया विज्ञातारोऽन्यो
नियन्तान्तर्यामीति प्राप्तं तदन्यत्वात्सङ्ख्यानित्यर्थमुच्यते ।

आ० न्दर्भोक्तिः । अन्ययमुपपन्नवितुमतोऽन्य इत्यज्ञान् परार्थाग्व्या-

उ० करो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुःशरीरं यच्चक्षुरकरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः
त्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादकरो यं त्रोत्रं न वेद यस्य
त्रोत्रं शरीरं यः त्रोत्रमकरो यमयत्येष त आत्मा-
न्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसो
ऽकरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽ-
करो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥
यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोऽकरो यं त्वद्गुः वेद यस्य
त्वक् शरीरं यस्त्वचमकरो यमयत्येष त आत्मा-
न्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञाना-
दकरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं
यो विज्ञानमकरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-
मृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन्नेतसोऽकरो यं

भा० नान्योऽतो न अन्य अताऽस्मादन्तर्यामिणो नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा तथा नान्योऽतोऽस्ति ओता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता
नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता यस्मात्परो नास्ति द्रष्टा ओता
मन्ता विज्ञाता योऽद्दृष्टो द्रष्टाऽमृतः ओताऽमृतो मन्ता
अविज्ञातो विज्ञाताऽमृतः सर्वसंसारधर्मावर्जितः सर्वसंसा-
रिणां कर्माफलविभागकर्त्तृषु त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽस्मा-

भा० करोषि । अत इति । अन्यो द्रष्टा नास्तीति सम्बन्धः । एव त
इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह । यस्मादित्यादिना ॥ ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ।

उ० रेतो न वेद यस्य रेतःशरीरं यो रेतोऽक्षरो यमय-
त्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतो ऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता-
ऽमृतो मन्त्रा ऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
नान्यतोऽस्ति श्रोता नान्यतोऽस्ति मन्त्रा नान्यतो
ऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्त्तं
ततो होद्दालक आरुणिरूपरराम ॥ २३ १ सप्तमं
ब्राह्मणं १ ७ १

अथ ह वाचक्व्युवाच ब्राह्मणा भगवन्नो हन्ता-
हमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न

भा० दीश्वरादात्मनोऽन्यदार्त्तं ततो होद्दालक आरुणिरूपर-
राम ॥ ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ ।
१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ।
२२ । २३ ॥ इति बृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठकभाष्ये
सप्तमं ब्राह्मणं ॥

अतः परमग्रनाथादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादप-
रोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म वक्तव्यमित्यत आरम्भः । अथ ह वाच-
क्व्युवाच पूर्व्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्द्धपातभयादुप-
रता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुश्चां प्रार्थयते । हे ब्राह्मणाः

आ० ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ।
२० । २१ । २२ । २३ ॥ इति पञ्चमस्य सप्तममन्तर्यामिब्राह्मणं ।
पूर्व्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिभ्यो प्रप्रप्रत्युक्तिभ्यां निर्द्धारितौ
सम्बन्धुत्तरब्राह्मण्यतात्पर्य्यमाह । अतः परमिति । सोपाधिकवस्तु-

उ० वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्भ्रूलोद्यं जेतेति पृच्छ-
गार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो
वा वैदेहे वोमपुत्र उज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ
बाणवक्षौ सपत्रातियाधिनौ हस्ते कृत्वोपति-

भा० भगवन्तः पूजावन्तः प्रष्टुत मम वचो हन्ताहमिमं याज्ञ-
वल्क्यं पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि यद्यनुमतिर्भवतामस्ति तौ
प्रश्नौ चेद्यदि वक्ष्यति कथयिष्यति मे कथञ्चिन्न वै जातु
कदाचिद्युष्माकं मध्ये इमं याज्ञवल्क्यं कश्चिद्भ्रूलोद्यं ब्रह्मव-
दनं प्रति जेता न वै कश्चिद्भ्रुवेदित्येवमुक्त्वा ब्राह्मणा अनुज्ञां
प्रददुः पृच्छ गार्गीति सन्धानुज्ञा ह याज्ञवल्क्यं ॥ १ ॥

सा होवाचाहं वै त्वा त्वां द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामीत्यनुषज्यरे ।
कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुर्त्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टा-
न्तपूर्वकं तावाह । हे याज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यः काशीषु
भवः काश्यः प्रसिद्धं शीर्थं काश्ये वैदेहे वा विदेहानां
वा राजा उग्रपुत्रः शूरान्वय इत्यर्थः । उज्यमवतारित-
ज्याकं धनुः पुनरधिज्यमारोपितज्याकं कृत्वा द्वौ बाण-

भा० निर्द्धारणानन्तर्यमथशब्दार्थः । ननु यस्माद्भ्रुयाद्गार्गी पूर्वमुप-
रता तस्यास्तदवस्थत्वात्कथं पुनः सा प्रष्टुं प्रवर्त्तते तत्राह । पूर्व-
मिति । हन्तेत्यस्यार्थमाह । यदीति । न वै जातिरिति प्रतीकमा-
दाय व्याचष्टे । कदाचिदित्यादिना ॥ १ ॥

आश्चर्यं दर्शयितुं कश्चिदिति पुनरक्तिः सन्धीयते । स उच्यत
इति ॥ शेषप्रश्नयोरेवमथप्रत्युत्तरणीयत्वे ब्रह्मिष्ठत्वाङ्गीकारो हेतु-

उ० छेदेवमेवाहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थानौ
मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृ-
थिव्या यदक्षरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च
भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदेतञ्च प्रोतञ्चेति

भा० वनौ बाणशब्देन शराये यो वंशखण्डः सन्धीयते तेन
विनापि शरो भवतीत्यतो विभिन्नमिदं । बाणवन्ताविति तौ
द्वौ बाणवनौ शरौ तयोरेव विशेषणं सपत्न्यातिव्याधिना
शचोः पीडाकरावतिशयेन हस्ते कृत्वा योत्तिष्ठेत्समीपत
आत्मानं दर्शयेदेवमेवाहं त्वां शरस्त्रानीयाभ्यां प्रश्नाभ्यां
द्वाभ्यामुपोदस्थामुत्थितवत्यस्मि त्वत्समीपे । तौ मे ब्रूहि
ब्रह्मविचेदाहेतरः पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वमुपरि दिवोऽण्डकपालाद्यक्षावागधः
पृथिव्या अथाण्डकपालाद्यक्षान्तरा मध्ये द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्योरण्डकपालयोरिमे च द्यावापृथिवी यद्भूतं
यच्चातीतं भवच्च वर्त्तमानं स्वव्यापारस्त्वं भविष्यच्च वर्त्तमा-
नादूर्ध्वकालभाविलिङ्गगम्यं यत्सर्वमेतदाचक्षते कथयन्ति

भा० दित्याह । ब्रह्मविचेदिति । सूत्रस्याधारे प्रकृत्ये किमिति सर्व-
जगदनुद्यते तथाह । तत्सर्वमिति । पूर्वोक्तं सर्वं जगदात्मकमिति
यावत् ॥ २ ॥

यथा प्रश्नमनुद्य प्रत्युक्तिमादत्ते । स होवाचेति । तां व्याचष्टे ।
यदेतदिति । यज्जगद्वाक्यतं सूत्रात्मकमेतदव्याक्यताकारे वर्त्तत

उ० ॥ ३ ॥ स होवाच यद्ब्रूँ गार्गी दिवो यदवाक्पृ-
थिव्या यदक्षरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवञ्च
भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्चेति
॥ ४ ॥ स होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो
म एतं व्यवचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गा-
र्गीति ॥ २ ॥

भा० त्यागमतस्तस्यैवैतजातं यस्मिन्नेकीभवतीत्यर्थः। तत्सूत्रसम्बन्धं
पूर्वोक्तं कस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च पृथिवीधातुरिवाप्सु ॥ ३ ॥
स होवाचेतरो हे गार्गी यत्त्वयोक्तमूर्द्धं दिव इत्यादि
तत्स्यैव यत्सूत्रमाचक्षते तत्सूत्रमाकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्च
यदेतद्भाक्तं सूत्रात्मकं जगदव्याकृताकाशेऽश्विव पृथिवी-
धातुस्त्रिष्वपि कालेषु वर्तते उत्पत्तौ स्थितौ लये च ॥ ४ ॥
पुनः सा होवाच नमस्तेऽस्त्वित्यादिप्रश्नस्य दुर्वचस्वप्रद-
नार्थं यो मे ममैतं प्रश्नं व्यवचो विज्ञेधेणोक्तवानसि । एतस्य
दुर्वचस्वे कारणं सूत्रमेव तावदवगम्यमितरैर्दुर्वाच्यं कि-
मुत तद्यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्चेत्यतो नमोऽस्तु ते तुभ्यमपरस्मै
द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व दृढीकुर्वात्मानमित्यर्थः ।
पृच्छ गार्गीतीतर आह व्याख्यातमन्यत् ॥ ५ ॥

आ० इति सम्बन्धः । त्रिष्वपि कालेष्विति यदुक्तं तद्यनक्ति । उत्पत्ता-
विति । वक्ष्यमाणं वाक्यमन्यदित्युच्यते ॥ ३ । ४ । ५ ॥

उ० सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृ-
थिव्या यदक्षरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवञ्च
भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥
६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक्पृथिव्या
यदक्षरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवञ्च भवि-
ष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति
कस्मिन्मुखल्वाकाश ओतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ७ ॥

भा० सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं
चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते । न किञ्चिदपूर्वम-
र्थान्तरमुच्यते । सर्वं यथोक्तं गार्गी प्रत्युच्यते तमेव
पूर्वोक्तमर्थमवधारितवानाकाश एवेति याज्ञवल्क्यः । गार्गी
इ कस्मिन् मुखल्वाकाश ओतञ्च प्रोतञ्चेति । आकाशमेव
तावत्काशत्रयातीतत्वाद्दुर्वाच्यं । ततोऽपि कष्टतरमक्षरं
यस्मिन्नाकाशमेतच्च प्रोतञ्चातो वाच्यमिति कृत्वा न प्रति-
पद्यते सा । प्रतिपत्तिर्नाम निघहस्त्वानं तार्त्तिकसमयेऽथा-
वाच्यमपि वहति । तथापि विप्रतिपत्तिर्नाम निघहस्त्वानं
विद्वद्वा प्रतिपत्तिर्हि सा यदवाच्यञ्च वहनमतो दुर्बचनं
प्रश्नं मन्वते गार्गी तद्दोषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह ॥ ६ ॥ ७ ॥

आ० तदेव प्रश्नप्रतिपत्तिवचनरूपमनुवदति । सा हेति । पुनरुक्ते-
रकिञ्चित्करत्वं थावर्त्तयति । उक्तस्यैवेति ॥ प्रतिवचनानुवाद-
त्तात्पर्यमाह । जार्गीति ॥ प्रश्नाभिप्रायं प्रकटयति । आकाश
इवेति । ६ । ७ ।

उ० स होवाचेतडे तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभि-
वदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमभ्रेहम-
च्छायमतमोऽवाय्वं नाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचु-
सुधूमश्रोत्रमवागमनोऽस्तेऽस्कमप्राणममुखममात्र-

भा० स होवाच याज्ञवल्क्य एतदे तद्यत्पृष्टवत्यपि कस्मिन्
खल्वाकाश्च भ्रातश्च भ्रातश्चेति । किन्तदक्षरं यन्न चीयते न
चरतीति चाक्षरं तदक्षरं हे गार्गी ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभि-
वदन्ति । ब्राह्मणाभिवदनकथनेन नाहमवाच्यं ब्रह्मामि
न च न प्रतिपद्येयमित्येवं दोषद्वयं परिहरति । एवमपाकृते
प्रश्ने पुनर्गार्गीः प्रतिबचनं द्रष्टव्यं । ब्रूहि किं तदक्षरं
यद्ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्युक्तं आह । अस्यूषं तत्स्यूषाद-
न्यदेवं तर्हि अस्यनसु असु तर्हि ब्रह्ममब्रह्ममेव तर्हि दीर्घं
नापि दीर्घमदीर्घं एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधै-
र्द्रव्यधर्माः प्रतिषिद्धौ न न द्रव्यं तदक्षरमित्यर्थः । असु तर्हि
लोहितो गुणस्ततोऽप्यन्यदलोहितं । अग्नेर्यो गुणो लोहितो
भवतु तर्ह्यर्पां लोहनं नालोहमसु तर्हि ह्याचा सर्वथाप्यनि-
र्देश्यत्वाच्छायाया अप्यन्यदह्यायमसु तर्हि तमोऽतमो भवतु
वायुस्तर्ह्यवायुर्भवत्तर्ह्योकाशमनाकाशं भवतु तर्हि सङ्गात्सकं

भा० अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्चेति दोषद्वयं सामान्येनेतत्तं विशेषतो
चानुं पृच्छति । किन्तदिति ॥ अस्यूषादिवान्मवगत्यर्थं व्याक-
रोति । यदभिध्यादिना ॥ यदग्नेर्लोहितं रूपमित्यादिसुतिमाभि-
त्याह । अथेयं इति ॥ अवायुविशेषयोगेनावायुविशेषवत्स्य पुन-

उ० मनश्चरमवाहं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति
कश्चन ॥ ६ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्र-

भा० अतुवदसङ्गं रसोऽस्तु तर्ह्यरसं तथाऽगन्धमस्तु तर्हि चक्षुष्कम-
चक्षुष्कं न हि चक्षुरस्य करणं विद्यतेऽतोऽचक्षुष्कं पश्यत्यचक्षु-
रिति मन्त्रवर्णात्तथाऽश्रोत्रं स शृणोत्यकर्ण इति । भवतु तर्हि
वागवाक्त्तथाऽमनस्तथा ऽतेजस्कमविद्यमानं तेजोऽस्य तदते-
जस्कं । न हि तेजोऽग्न्यादि प्रकाशवदस्य विद्यते प्राणमाध्या-
त्मिको वायुः प्रतिषिध्यतेऽप्राणमिति । मुखं तर्हि द्वारं तद-
मुखममात्रं मीयते येन तस्माच्चममात्रं मात्रारूपं तन्न
भवति न तेन किञ्चिन्मीयते । अस्तु तर्हि छिद्रवदनन्तर-
वदनन्तरं नास्थान्तरमस्ति । सम्भवेत्तर्हि वहिस्तस्या-
वाह्यमस्तु तर्हि भक्षयित्वा तन्न तदश्नाति किञ्च न भवेत्तर्हि
भक्ष्यं कस्यचिन्न तदश्नाति कश्चन सर्व्वविशेषणरहित-
मित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं हि तत्केन किं विशिष्यते ॥ ८ ॥

अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रयासादस्त्वित्वावदक्षरस्योपग-
मितं श्रुत्या तथापि लोकाबुद्धिमपेक्ष्याशङ्कते यतोऽतोऽ

भा० बन्तिमाशङ्क्याह । आध्यात्मिक इति । अमात्रमिति । मानमे-
यान्वयो निराक्रियते तस्येत्यात्मोक्तिः ॥ सम्पिण्डितमर्थमाह ।
सर्व्वेति । तदुपपादयति एकमिति ॥ ८ ॥

अथ यथोक्त्या नीत्या श्रुत्यैवाक्षरास्तित्वे चापिते वक्तव्याभा-
वात्किमुत्तरेण ग्रन्थेनेति तत्राह । अनेकेति ॥ यदस्ति तत्सविशेष-
णमेवेति बौद्धिकी बुद्धिराशङ्कते । नेति । अक्षरं निर्विशेषमिति

उ० मसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-
सने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः ॥

भा० खित्वाथानुमानं प्रमाणमुपन्यस्यति । एतस्य चाक्षरस्य
यदेतदधिगतमक्षरं सर्वान्तरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य
आत्माऽशनायादिधर्मातीत एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने ।
यथा राज्ञः प्रशासने राज्यमस्फुटितं नियतं वर्तत एव-
मेतस्याक्षरस्य प्रशासने हे गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ सूर्यस्य
चन्द्रमास्य सूर्याचन्द्रमसौ अहोरात्रयोर्लोकप्रदीपौ ताद-
र्थ्येन प्रशासित्रा ताभ्यां निर्वर्त्यमानलोकप्रयोजनविज्ञान-
वता निर्मितौ विधृतौ च स्यातां । साधारणसर्वप्राणि-
प्रकाशोपकारकत्वाल्लौकिकप्रदीपवत् । तस्मादस्ति तद्येन

आ० शेषः । अन्तर्यामिणि जगत्कारणे परस्मिन्ननुमानसिद्धे विव-
क्षितं निरुपाध्यक्षरं सेत्स्यति जगत्कारकत्वस्योपलक्ष्यतया
जन्मादिसूत्रे स्थितत्वादुपलक्ष्यद्वारा ब्रह्मणि स्वरूपलक्ष्यप्रवृत्ते-
रन्तर्यामिण्यनुमानप्रकृतोपयुक्तिति भावः ॥ अनुमानश्रुत्यक्षराणि
व्याकरोति । यदेतदिति । प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृता
स्यातामिति सम्बन्धः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फोरयति । यथेति ॥
अत्रापि पूर्ववदन्वयः । जगद्व्यवस्था प्रशासितपूर्विका व्यवस्थात्वा-
द्ब्राह्मणव्यवस्थावदित्यर्थः । सूर्याचन्द्रमसावित्वाद्दौ विवक्षितमनु-
मानमाह । सूर्यश्चेत्यादिना । तादर्थ्येन लोकप्रकाशार्थत्वेन प्रशा-
सित्रा निर्मितौविति सम्बन्धः । निर्मातुर्विशिष्टविज्ञानवत्त्व-
माचष्टे । तन्निर्वर्त्यमानेति । सूर्याचन्द्रमसौ तच्छब्दवाच्यौ विभक्तौ
विशिष्टविज्ञानवता निर्मितौ प्रकाशत्वात्प्रदीपवदित्यर्थः । विभक्तौ
नियन्तृपूर्वकौ विशिष्टचेष्टावत्त्वाद्ब्रह्मादिवदित्यभिप्रेत्याह ।
विधृताविति । प्रकाशोपकारकत्वं तर्जनकत्वं निर्मातुर्विशिष्ट-

उ० एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी निमेषा

भा० विष्टतावीश्वरौ स्वतन्त्रौ सन्तौ निर्मितौ तिष्ठतो नियत-
देशकालनिमित्तोदयास्तमनवृद्धिक्षयाभ्यां च वर्त्तेते । तद-
स्त्वेवमेतयोः प्रकाशिक्षणं प्रदीपकर्तृविधारयिद्वदेतस्य
वाचरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिवी
च सावयवत्वास्फुटनस्वभावे अपि सत्यौ गुरुत्वात्पतनस्व-
भावे ॥ संयुक्तादियोगस्वभावे चेतनावदभिमानिदेवताधि-
ष्ठितत्वात्स्वतन्त्रे अथेतस्याचरस्य प्रशासने वर्त्तेते विष्टते
तिष्ठतः ॥

एतद्व्यञ्जरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमर्थ्यादाविधरणमतो
नास्याचरस्य प्रकाशनं द्यावापृथिव्यौ अतिक्रामतस्तस्मा-

आ० विज्ञाने सम्भावनार्थं विशेषणं साधारणः सर्वेषां प्राणिनां यः
प्रकाशस्तस्य जनकत्वादिति यावत् । दृष्टान्तो बौद्धिकविशेषणं
प्रासादादिविशिष्टदेशनिवृत्तसिद्धार्थं । आनुमानिकमुपसं-
हृति । तस्मादिति ॥ विशिष्टं चेष्टावत्त्वादित्युपदिष्टं हेतुं स्पष्ट-
यति । नियतेति । नियतौ देशकालौ नियतञ्च निमित्तं प्राण्यदृष्टं
तदन्तौ सूर्याचन्द्रमसावुद्यन्तावस्तमयौ तौ च येन विष्टतावुद-
यास्तमयाभ्यां दृद्धिक्षयाभ्यां च वर्त्तेते उदयव्यास्तमयचोदया-
स्तमयं । दृद्धिश्च क्षयश्च दृद्धिक्षयमिति इन्द्रं गृहीत्वा द्विवचनं ।
एवं कर्तृत्वेन विधारयिद्वत्वेन चेत्यर्थः । विमते प्रयतवता विष्टते
सावयवत्त्वेऽप्यस्फुटितत्वाद्गुरुत्वेऽपि अपतित्वात्संयुक्तेऽप्यवियुक्त-
त्वाच्चेतनावयेऽस्वतन्त्रत्वाच्च हस्तन्यस्तपाशाद्यादिवदिति । द्वितीय-
पर्थ्यायस्य तात्पर्यमाह । सावयवत्वादित्यादिना ॥

किमित्येतस्य प्रशासने द्यावापृथिव्यौ वर्त्तेते तथाह । एत-
द्वीति । पृथिव्यादिस्यवस्था नियन्तारं विनानुपयन्ना तत्त्वल्पिके-

उ० मुद्गती अहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा
इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-

भा० त्स्त्रिद्वमस्त्रास्त्रिलमक्षरस्य । अथ्यभिचारि हि तत्त्रिंशं यद्या-
वापृथिव्यौ नियते . वर्त्तते चेतनावन्तं प्रजासितारमसंसा-
रिणमन्तरेण नैतद्युक्तं येन द्यौरया पृथिवी च दृढेति
मन्त्रवर्षात् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रजासने गार्गि निमेषा
मुद्गर्त्ता इत्येते काशावधवाः सर्वस्थातीतानागतवर्त्तमा-
नस्य जनिमतः कक्षयितारः । यथा लोके प्रभुणा नियतो
गणकः सर्वमाद्यं व्यथञ्चाप्रमत्तो गणयति तथा प्रभुस्त्रा-
नीय एषां काशावधवानां नियन्ता । तथा प्राच्यः
प्रागञ्चनाः पूर्वदिग्गमना नद्यः स्यन्दन्ते स्रवन्ति श्वेतेभ्यो
हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्यो गिरिभ्यो गङ्गाद्या नद्यस्तास्य यथा

आ० त्वर्थः । तथा किमित्येतेन विधृते द्यावापृथिव्याविति तत्राह ।
सर्वमर्थ्यादेति । एष सेतुर्बिन्दुरस्य इति सुखान्तरमाश्रित्य
कक्षितमाह । अतो नास्येति । द्वितीयपर्यायार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति । तच्छब्दोपात्तमर्थं स्फोरयति । अथ्यभिचारीति ।
अथ्यभिचारित्वं प्रकटयति । चेतनावन्तमिति । पृथिव्यादेर्नियन्तृ-
त्वमेतच्छब्दार्थः । नियन्तृत्वसिद्धावपि कथमीश्वरसिद्धिरित्याश-
ङ्गाह । चेनेति । उच्यत्वं पृथिव्यादेश्चेतनावदभिमानिदेवता-
वत्त्वेन स्थातव्यं । येन सक्तमितं येन नाको योऽन्तरिक्षे रजसो
विमानः कस्यै देवाय हविषा विधेम इत्यत्र हिरेण्यगर्भमधिक्रान्ते-
श्वरः पृथिव्यादेर्नियन्तोच्यते । न हि हिरेण्यगर्भमात्रस्यास्मिन्प्रक-
रणे पूर्वोपदेयव्ययोत्पद्यमानं निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वं सम्भव-
तीति भावः । एते काशावधवा विधृतास्तिष्ठन्तीति सम्बन्धः ।
तत्रानुमानं वक्तुं हेतुमाह । सर्वस्येति । यः कक्षयिता स निय-

उ० सने गार्गि प्राचोऽन्या नद्यः स्यन्दन्ने श्वेतेभ्यः पर्व-
तेभ्यः प्रतीचोऽन्यायां यात्रु दिशमन्वेति ॥

भा० प्रवर्त्तिता एव नियताः प्रवर्त्तन्ते नान्यथापि प्रवर्त्तितुमुत्स-
हन्वतस्तदेतल्लिङ्गं प्रशास्तुः प्रतोच्योऽन्याः प्रतीचीं दिग्म-
क्षन्ति सिन्धवाद्या नद्य अन्याश्च यां यां दिग्मगुप्रवृत्तास्तां
तां न व्यभिचरन्ति तच्च लिङ्गं । किञ्च ददतो हिर-
ण्यादीन् प्रयच्छतः स्वात्मपीडां कुर्वतोऽपि प्रमाणज्ञा अपि
मनुष्याः प्रशंसन्ति । तत्र यच्च दीयते ये च ददति ये च
प्रतिगृह्णन्ति तेषामिहैव समागमो विषयस्यान्वचो दृश्यते ।
अदृष्टस्तु परः समागमः ॥

आ० नृपूर्वक इति आतिभूमिमाह । यथेति ॥ दार्ष्टान्तिकन्दर्शयज्ञ-
नुमागमाह । तथेति । निमेषादयो नियन्तृपूर्वकावक्षेपितत्वा-
त्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । कास्ता नद्य इत्यपेक्षायामाह । गङ्गाद्या
इति । अन्यथा प्रवर्त्तितुमुत्सहमानत्वं तत्तद्देवतानां चेतनत्वेन
खातक्यं । विमता नियन्तृपूर्विका नियन्तृप्रवृत्तित्वाद्गुत्यादिप्रवृ-
त्तिवदिति चतुर्थपर्यायार्थः । नियतप्रवृत्तिमत्त्वन्तदेतदित्युच्यते ।
तच्चेत्यभिचारितोक्तिः । विमतं विशिष्टज्ञानवद्भाटकं कर्म-
फलत्वात्सेवाफलवदित्यभिप्रेत्य पञ्चमं पर्यायमुत्थापयति । कि-
ञ्चेति । दाता प्रतिग्रहीता दानं देयं फले दास्यति किमीश्वरे-
त्वात्प्रज्ञाह । तच्चेति । दात्रादीनामिहैव प्रत्यक्षो नाशो दृश्यते
तेन तत्प्रयुक्तोऽदृष्टः पुरुषार्थो न कश्चिदस्तीत्यर्थः । अदृष्टं पुरुषार्थं
प्रत्याह । अदृष्टस्त्विति । समागमः फलप्रतिषाभः स खल्वैहिको
न भवति किन्तु पारलौकिकस्तथा च नासाविहैव नष्टदात्रादि-
प्रयुक्तः सम्भवतीत्यर्थः ॥

उ० एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददते

भा० तथापि मनुष्या ददतां दानफलमेव संयोगं पश्यन्तः प्रमाणज्ञतया प्रशंसन्ति । तच्च कर्मफलमेव संयोजयित्वा कर्तुः कर्मफलविभागश्चेत् प्रशास्यते न स्यात् । दानक्रियायाः प्रत्यक्षविनाशित्वात् । तस्मादस्ति दानकर्तृणां फलेन संयोजयिता । अपूर्वमिति चेन्न । तत्सङ्गावे प्रमाणानुपपत्तेः । प्रशासुरपीति चेन्न । आगमतात्पर्यस्य सिद्धत्वात् । अवोचाम आगमस्य वस्तुपरत्वं । किञ्चान्यदपूर्वकल्पनायाश्चार्थापत्तेः । चयोऽन्यथैवोपपत्तेः । सेवाफलस्यास्य सेव्यात्प्राप्तिदर्शनात् । सेवायाश्च क्रियात्वात्तस्मान्याच । यागदानहोमादीनां सेव्यादीश्वरादेः फलप्राप्तिरूपपद्यते । दृष्टक्रिया-

भा० तर्हि फलदातुरभावात्कार्यभंगो हि मूर्खतेति न्यायाद्वाट प्रशंसैव मा भूदित्याशङ्क्याह । तथापीति ॥ फलसंयोगदृष्टौ हेतुमाह । प्रमाद्यत्तयेति ॥ हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इत्यादि प्रमाणं तथापि कथमीश्वरसिद्धिस्तत्राह । कर्तुरिति ॥ तद्विदाटप्रशंसनं विशिष्टे नियन्तरि असत्यनुपपन्नं तत्कल्पकमित्यर्थः । दानक्रियावशादेव तत्फलसिद्धौ ज्ञतं नियन्तेति चेन्नेत्याह । दानेति ॥ कर्मणः क्षयिकत्वात् फलस्य च कालान्तरभावितात् न साधनत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ अनुमानार्थापत्तिभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अपूर्वस्यैव फलदाटत्वात्कृतमीश्वरेणेति शङ्कते । पूर्वमिति चेदिति ॥ स्वयमचेतनं चेतनानधिष्ठितं वा पूर्व फलदाट न कस्यमप्रामाणिकत्वादिति परिहरति । नेति ॥ ईश्वरदेवी शङ्कते । प्रशासुरिति ॥ सङ्गावे प्रमाद्यानुपपत्तिरिति शेषं परिहरति । नागमेति ॥ कथं कार्यपरस्यागमस्य वस्तुपरत्वमित्याशङ्क्याह । अवोचामेति । कर्मविधिर्हि फलदात्प्रतिरेकेण

उ० मनुष्याः प्रशङ्कसन्ति यजमानं देवा दर्वी पितरो-
ऽन्वायताः ॥ ६ ॥

भा० धर्मसामर्थ्यमपरित्याज्यैव फलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौ दृष्ट-
क्रियाधर्मसामर्थ्यपरित्यागो न न्याय्यः । कल्पनाधिक्याच्च
ईश्वरः कल्पोऽपूर्व्यं वा । तच्च क्रियायाश्च स्वभावः सेव्या-
त्फलप्राप्तिर्दृष्टा । न त्वपूर्व्यान् चापूर्व्यं दृष्टं । तत्रापूर्व्यमदृष्टं
कल्पयितव्यं । तस्य च फलदादत्ते सामर्थ्यं । सामर्थ्यं च सति
दानञ्चाधधिकमिति । इह त्वीश्वरस्य सेव्यस्य सद्भावमात्रं
कल्प्यं नतु फलदानसामर्थ्यं दादत्वञ्च । सेव्यात्फलप्रा-
प्तिदर्शनात् । अनुमानञ्च दर्शितं द्यावापृथिव्यौ विद्यते तिष्ठत
इत्यादि । तथा च यजमानं देवा ईश्वराः सन्तो जीवनार्थे-
ऽनुगतास्वत्पुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनान्यथापि जीवि-

षा० नोपपद्यते । न च कर्माश्रुतरविनाशिकान्तरभाविक-
कानुकूलतदर्थोपत्तिसिद्धेऽपूर्व्यं कथं भागसिद्धिरित्याशङ्क्याह ।
क्षिप्तेति । न केवलं सद्भावे प्रमाणासत्त्वमेवापूर्व्यदूषकं किमन्य-
त्क्षिप्तिदक्षीति यावत् ॥ स तदेव प्रकटयति । अपूर्व्येति । अपू-
र्व्यस्य कल्पनार्था या अर्थापत्तिः शङ्कते तस्याः कल्पितमपूर्व्यम-
न्तरेष्वप्युपपत्तेः क्षयः स्यादिति योजना ॥ अन्यथाप्युपपत्तिं
विदुष्येति । सेवेति । यागादिफलमपीश्वरात्सम्भवतीति शेषः ॥
कथमीश्वराधीना यागादिफलप्राप्तिस्तथाह । सेवायाश्चेति । आदि-
पदेनेन्द्रादिदेवता ऽदृश्यन्ते । विमता विशिष्टज्ञानवता दीयमान-
फलवती विशिष्टक्रियात्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति भावः । इतश्चा-
पूर्व्यकल्पना न युक्तीत्याह । दृष्टेति । दृष्टं सेवाया धर्मत्वेन
सामर्थ्यं सेव्यात्फलप्रापकत्वं तदनुसृत्य दानादौ फलप्राप्तिसम्भवे
समिरासेनापूर्व्यकल्पना न न्याय्या ॥ दृष्टानुकारिण्यां कल्पनार्था

उ० यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिंस्त्रोके
जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसह-

भा० तुमुत्सहम्नः कृपणां दीनां वृत्तिमाश्रित्य स्थितास्तत्र
प्रज्ञासुः प्रज्ञासनास्यात् । तथा पितरोऽपि तदर्थं दर्वीं
दर्विंशोममन्वायत्ता अनुगता इत्यर्थः ॥ समानं सर्व-
मन्यत् ॥ ८ ॥

इतश्चास्ति तदक्षरं यस्मात्तदज्ञाने नियता संसारोप-
पत्तिर्भवितव्यं तु तेन यदि ज्ञानात्तद्विच्छेदो न्यायोपपत्तेः ।
ननु क्रियात एव तद्विच्छिन्तिः स्यादिति चेन्न । यो वा

भा० तद्विरोधिकल्पनायोगादित्यर्थः ॥ अपूर्वस्य फलहेतुत्वे दोषा-
न्तरमाह । कल्पनेति ॥ तदाधिक्यं वस्तुं पराम्यप्रति । ईश्वर इति ॥
नापूर्वोऽकल्प्यकृतत्वात्तत्र कल्पनाधिक्यमित्याशङ्क्याह । तेनेति ॥
यवहारभूमिस्त्वित्यर्थः ॥ भूमिकां कृत्वा कल्पनाधिक्यं स्फुटयति ।
तत्रेत्यादिना । अपूर्वस्यादृष्टत्वे क्वीति यावत् । इति कल्पना-
धिक्यमिति शेषः । न त्वन्यत्रापि तुल्यकल्पनेत्याशङ्क्याह । इह-
त्विति । स्वपक्षे धर्मिमात्रं कल्प्यं परपक्षे धर्मी धर्मश्चेत्याधिक्यं
तस्मान्प्रथमत उपपत्तेरिति न्यायेन परस्वीय फलदाहतेति भावः ॥
धर्मिंशोऽपि प्रामाणिकत्वं कल्प्यत्वमित्यभिप्रेत्याह । अनुमान-
श्चेति । ईश्वरास्तित्वे हेतुन्तरमाह । तथा चेति । देवा यज-
मानमन्वायत्ता इति सम्बन्धः । जीवगार्ग्यो जीवर्गं निमित्तोद्भवेति
यावत् । देवानामीश्वराणामपि इत्यर्थित्वेन मनुष्याधीनास्त्वहीन-
कृत्तिभाक्त्वं निवन्तृकल्प्यमित्यर्थः । यो न कल्पयित्वास्तित्वेन
विद्यतित्वेन वा वर्त्तते स दर्वीशोमः ॥ ९ ॥

ईश्वरास्तित्वे हेतुन्तरमाह । इतश्चेति ॥ मोक्षहेतुज्ञानविष-
यत्वेनापि तदस्तीत्याह । भवितव्यमिति । यदज्ञानात्प्रकृतिर्या
तज्ज्ञानात्प्रा निवर्त्तत इति न्यायः ॥ कर्मवशादेव मोक्षसिद्धेस्तद्देतु

उ० स्राण्यन्नवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं
गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य
एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स
ब्राह्मणः ॥ १० ॥

भा० एतदक्षरं हे गार्ग्यविदित्वाऽविज्ञायास्त्रिलोके जुहोति यजते
तपस्यते यद्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्नवदेवास्य तत्फलं
भवति तत्फलभोगाम्ने लीयन्त एवास्व कर्माणि । अपि च
यदिज्ञानात्कार्यस्थान्ययः संसारविच्छेदो यदिज्ञानाभा-
वाच्च कर्मकृतपणः कृतफलस्यैवोपभोक्ता जननमरणप्रब-
न्धारूढः संसरति । तदस्यक्षरं प्रशासित्वं तदेतदुच्यते
यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः
पणक्रीत इव दासादिः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदि-
त्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

आ० ज्ञानविषयत्वेनाक्षरं नाभ्युपेयमिति शङ्कते । नञ्विति ॥ उत्तर-
वाक्येनोत्तरमाह । नेत्यादिना । यस्याज्ञानादसकृदनुष्ठितानि
विशिष्टप्रज्ञान्यपि सर्वाणि कर्माणि संसारमेव फलयन्ति तद-
ज्ञानमक्षरं नास्तीत्युक्तं संसाराभावप्रसङ्गादिति भावः ॥
अक्षरास्तित्वे हेतुत्तरमाह । अपि चेति ॥ पूर्ववाक्यं जीवदव-
स्थापुत्रविषयमिदं तु परलोकविषयमिति विशेषं मत्तोत्तरवाक्य-
मवतार्यं व्याचष्टे । तदेतदित्यादिना ॥ १० ॥

उ० तद्वा एतदक्षरं गार्ग्येऽदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्र
 ष्मन्तं मन्त्रेऽविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ
 नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्त्रु नान्य-
 दतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश
 ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

भा० अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत्त्वाभाविकमस्य प्रज्ञास्तुत्वमचेत-
 नस्यैवेत्यत आह । तद्वा एतदक्षरं गार्ग्येऽदृष्टं न केनचि-
 द्द्रष्टृमविषयत्वात्स्वयं तु द्रष्टृ दृष्टिस्वरूपत्वात् । तथाऽश्रुतं
 श्रोत्राद्यविषयत्वात्स्वयं श्रोत्र श्रुतिस्वरूपत्वात् । तथाऽमन्तं
 मनसोऽविषयत्वात् स्वयं मन्त्रु मतिस्वरूपत्वात् । तथाऽविज्ञातं
 बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं विज्ञात्र विज्ञानस्वरूपत्वात् ।
 किञ्चन अन्यदतोऽस्मादक्षरादस्ति नास्ति किञ्चिद्द्रष्टृ दर्शन-
 क्रियाकर्तृ एतदेवाक्षरं दर्शनक्रियाकर्तृ सर्व्वच । तथा नान्य-
 दतोऽस्ति श्रोत्र तदेवाक्षरं श्रोत्र सर्व्वच । नान्यदतो
 ऽस्ति मन्त्रु तदेवाक्षरं मन्त्रु सर्व्वच सर्व्वमनोद्वारेण ।
 नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्र विज्ञानक्रियाकर्तृ । तदेवाक्षरं
 सर्व्वबुद्धिद्वारेण विज्ञानक्रियाकर्तृ । नाचेतनं प्रधानमन्यद्वा

भा० प्रधानवादिनः शङ्कामनूद्योत्तरवाक्येन निराकरोति । अग्ने-
 रित्यादिना । इतश्चाक्षरस्य नाचेतनत्वमित्याह । किञ्चेति ।
 नास्तीत्यन्वयप्रदर्शनं अतोऽन्यदिति विशेषणसिद्धमर्थमाह । एत-
 दिति । अन्यद्वा पूर्व्वोक्तमव्याकृतादिदृष्टिव्यन्तं निगमनवाक्य-
 मुदाहृत्य तस्य तात्पर्य्यमाह । एतदस्मिन्निति । परा काष्ठा पर्य्यव-
 सानं नास्मादुपरिष्ठादधिष्ठानं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । तस्यैव परम-

उ० सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येधुं
यदस्मान्मस्कारेण मुचेधुं न वै जातु युष्माक-
मिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचकव्युपर-
राम ॥ १२ ॥ अष्टमं ब्राह्मणं ॥ ८ ॥

भा० एतस्मिन् खल्वचरे गार्ग्याकाश श्रोतस्य प्रोतस्येति । यदेव
वाचादपरोषाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरोऽग्नायादि-
संसारधर्मातीतो यस्मिन्नाकाश श्रोतस्य प्रोतस्येषा परा
काष्ठेषा परा गतिरेतत्परं ब्रह्मैतत्पृथिव्यादेराकाशान्तस्य
सत्यस्य सत्यं ॥ ११ ॥

सा होवाच हे ब्राह्मणा भगवन्तः शृणुत मदीयं
वचस्यदेव वज्र मन्येधुं मन्यध्वं । किन्तद्यदस्माद्याज्ञवल्क्यान्-
मस्कारेण मुचेधुं मुच्यध्वमसौ नमस्कारं कृत्वा तदेव वज्र-
मन्यध्वमित्यर्थः । जयस्वस्व मनसापि नाशंसनीयः किमुत
कार्यतः । कस्माच्च वै युष्माकं मध्ये जातु कदाचिदपीमं

आ० पुरुषार्थमाह । एवेति । पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काला सा परा-
गतिरिति हि श्रुत्यन्तरं । ब्रह्मास्मादक्षरादन्वदस्तीति चेन्नेत्याह ।
एतदिति ॥ ननु चतुर्थे सत्यस्य सत्यं ब्रह्म व्याख्यातमक्षरन्तु नैव-
मिति चेत्तत्राह । एतत्पृथिव्यादेरिति ॥ ११ ॥

किन्तद्वचनं वदाह । तदेवेति ॥ वज्रमात्रविषयभूतं वज्र
पृच्छति । किन्तदिति ॥ यदादौ मदीयं वचनं तदेव वज्रमात्र-
योग्यमित्याह । यदिचि ॥ वद्व्याकरोति । अस्मादिति । नमस्कारं
कृत्वाऽस्मदनुष्ठां प्राप्येति शेषः । तदेवेति प्राथमिकवचनोक्तिः ॥
किमिति त्वदीयं पूर्व्वं वचो वज्र मन्वामहे जेतुं पुनरिममाशा-
स्यहे नेत्याह । जयस्विति ॥ वज्र प्रश्नपूर्व्वकं पूर्व्वोक्तमेव वज्रमा-

भा० याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं प्रति जेता । प्रत्रौ चेन्नद्यं वक्ष्यति
न वै जेता भवितेति पूर्वमेव मया प्रतिज्ञातमद्यापि ममा-
द्यमेव निश्चयो ब्रह्मोद्यं प्रत्येतत्तुष्यो न कश्चिद्विद्यत इति ।
ततो ह वाचक्रव्युपरराम ॥ १९ ॥

अत्रान्तर्यामिब्राह्मण एतदुक्तं । यं पृथिवी न वेद यं
सर्व्वाणि भूतानि न विदुरिति च । यमन्तर्यामिणं न विदु-
र्ये च न विदुर्यच्च तदक्षरं दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां
चेतनाधातुरित्युक्तं । कक्षेषां विशेषः किं वा सामान्यमिति ।
तत्र केचिदाचक्षते । परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणो
ऽक्षरस्याप्रचलितस्वरूपस्येवप्रचलितावस्थान्तर्यामी अत्य-
न्तप्रचलितावस्थाचेन्नञ्चो यस्तं न वेदान्तर्यामिणं ।

आ० नविषयभूतं वाक्यमवतार्यं व्याचष्टे । कक्षादित्वादिना ॥ परा-
जिताया मार्ग्या वचो नोपादेयमित्वाशङ्क्याह । प्रत्रौ चेदिति ।
ततश्च प्रत्रनिर्णययाद्याश्रवणकक्ष्याप्रकम्प्यत्वं प्रतिपाद्य ब्राह्मणान्प्रति
हितसौख्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्तर्यामी क्षेत्रज्ञोऽक्षरमित्येतेषामवान्तरविशेषप्रदर्शनार्थं
प्रकृतत्वं दर्शयति । अन्तर्यामीति ॥ तत्रान्तर्यामिणः प्रकृतत्वं प्रक-
टयति । यमिति ॥ क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतत्वं स्पुटयति । ये चेति ॥
अक्षरस्य प्रकृतत्वं प्रत्याययति । यच्चेति । सर्वेषां विषयाणां
दर्शनमभवद्यादिक्रियाकर्तृत्वेन चेतनाधातुरिति यत्तदक्षरमुक्त-
मित्यन्वयः ॥ तेषु विचारमवतारयति । कश्चित्ति ॥ तस्मिन्वि-
चारे खयूथ्यमतमुत्थापयति । तच्चेति ॥ क्षेत्रज्ञस्याप्रकृतत्वशङ्कां
वारयति । तमिति ॥ यथा परस्यात्मनोऽन्तर्यामी जीवन्नेत्यवश्ये
हे कक्ष्येते तथा तस्यैवान्याः पञ्चानस्थाः पिच्छे जातिर्विराट्
सूत्रं दैवमित्येवंक्षेत्रज्ञमहाभूतसंज्ञानभेदेन कल्पयन्तीत्याह ।
तच्चेति । उक्तरीत्या कल्पनायां पिच्छे जातिर्विराट् सूत्रं दैवम-

भा० तथात्याः पञ्चावस्थाः परिकल्पयन्ति । तथाष्टावस्था
 ब्रह्मणो भवन्तीति । वदन्यन्येऽचरस्य शक्तय एता इति ।
 वदन्यनन्तशक्तिमचरमिति च । अन्येऽचरस्य विकारा इति
 वदन्ति । अवस्थाशक्ती तावन्नोपपद्येते । अचरस्याग्ननाया-
 दिसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेः । न अग्ननायादिधर्मावदवस्थावत्त्वं
 चैकस्य न युगपदुपपद्यते । तथा शक्तिमत्त्वञ्च । विकाराव-
 यवत्वे च दोषाः प्रदर्शितास्तुर्थे । तस्मादेता असत्याः
 सर्वाः कल्पनाः । कस्तर्हि भेद एषामुपाधिस्त इति ब्रूमे
 न खत एषां भेदोऽभेदो वा सैन्धवघनवत्प्रज्ञाघनैकर-
 सखाभाव्यात् । अपूर्वमनपरमनन्तरमवाङ्मयमात्मा
 ब्रह्मेति च श्रुतेः ॥

आ० व्याकृतं साक्षी क्षेत्रज्ञत्वेत्यावस्था ब्रह्मणो भवन्तीति वदन्तः
 कल्पयन्तीति सम्बन्धः । अवस्थामुक्त्वा शक्तिपक्षमाह । अन्य
 इति । तु शब्देनावयवपक्षान्दर्शयन्विकारपक्षं निक्षिपति । अय-
 न्त्विति ॥ तत्र पक्षद्वयं प्रत्याह । अवस्थेति । अन्तर्यामिप्रभृतीना-
 मिति शेषः । तस्य सांसारिकधर्मातीतत्वश्रुतावपि कथमवस्था-
 वत्त्वं शक्तिमत्त्वं वा न सिद्धतीत्याशङ्काह । न हीति ॥ अवशिष्ट-
 पक्षद्वयनिराकरणं प्रागेव प्रवृत्तं स्मारयति । विकारेति । पर-
 पक्षनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ परकीयकल्पनास-
 म्भवे पृच्छति । कस्तर्हीति ॥ उत्तरमाह । उपाधीति ॥ आत्मनि
 खतो विशेषाभावे हेतुमाह । सैन्धवेति ॥ तत्रैव हेतुन्तरमाह ।
 अपूर्वमिति । वाङ्मं कार्यमाभ्यन्तरं कारणं ताभ्यां कल्पिताभ्यां
 सहाधिष्ठानत्वेति न सत्ता रूपूर्तिप्रदत्तया वर्तते ब्रह्म
 स्वभावतस्तु जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यं ब्रूटस्यं तद्वदित्यवयव-
 श्रुतेरर्थः ।

भा० स वाङ्माभ्यन्तरो ज्ञान इति वाच्यवेषे । तस्माच्चिद-
पाधिकस्यात्मनो निरुपाख्यत्वाच्चिर्विशेषत्वादेकत्वाच्च नेति
नेतीति व्यपदेशो भवत्यविद्याकामकर्म्मविभिन्नकार्यकरणो-
पाधिरात्मा संसारी जीव उच्यते । नित्यनिरतिग्रह-
ज्ञानब्रह्मपाधिरात्मान्तर्यामीश्चर उच्यते । स एव निरु-
पाधिः केवलः शुद्धः । स्वेन स्वभावेनाचरं पर उच्यते ।
तथा हिरण्यगर्भाद्यास्तदेवता जातिषिष्ठमनुष्यतिर्यक्प्रे-
तादिकार्यकरणोपाधिभिर्विभिन्नैस्तदाख्यस्तद्रूपो भवति ।
तथा तदेवति तन्नेजतीति व्याख्यातं । तथैव त आत्मीय
सर्वभूतान्तरात्मीय सर्वेषु भूतेषु गूढः । तत्त्वमस्यहमेवेदं
सर्वमात्मीवेदं सर्वं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतयो न

आ० आत्मनः स्वतो विशेषानवगमे पक्षितमाह । तस्मादिति ।
निरुपाख्यत्वं वाचां मनसाश्चागोचरत्वं । तत्र निर्विशेषत्वमेकत्वञ्च
हेतुर्निरुपाधिकस्येति निर्विशेषत्वं साधयितुमुक्तं तत्र च बीष्णु-
वाक्यं प्रमादकृतं । कथं पुनरेवैतस्य वस्तुनः संसारित्वं तदाह ।
अविद्येति । तैर्विभिन्नं यत्कार्यकरणं तेनोपाधिर्नोपहितः पर-
मात्मा जीवसंसारीति च व्यपदेशभागभवतीत्यर्थः । तथापि
कथं तस्यान्तर्यामित्वं तदाह । नित्येति । नित्यं निरतिशयं सर्व-
जाप्रतिबन्धघ्नानं तस्मिन्सर्वपरिणामे सर्वप्रधाना मायाशक्ति-
रुपाधिस्वेन विभिन्नः सन्नात्मेश्वरोऽन्तर्यामीति चोच्यत इत्यर्थः ।
कथं तर्हि तस्मिन्नक्षरशब्दप्रकृतिकत्वाह । स एवेति । निरुपा-
धित्वं शुद्धत्वे हेतुः केवलत्वमद्वयत्वे । तथाग्रंथ कथं तत्र हिरण्यग-
र्भादिशब्दप्रत्ययाधित्वात्प्रज्ञाह । तथेति । यथैकस्मिन्नेव पर-
स्मिन्नात्मनि कश्चित्तोपाधिप्रयुक्तं नामात्वं तथा तदेवति तन्नेज-
तीत्यादि वाक्यमाश्रित्य प्रागेवोक्तमित्वाह । तथेति । कल्पनया
परस्य नामात्वं । वस्तु तत्त्वैकरस्यमित्यत्र श्रुतीवदाहरति । तथे-

उ० अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा
याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे
यावन्नो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता
त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा

भा० विदग्धन्ते । कल्पनान्तरेष्वेताः श्रुतयो न गच्छन्ति । तस्मा-
दुपाधिभेदेनैवैषां भेदो नान्यथैकमेवाद्वितीयमित्यवधा-
रणात् सर्वोपनिषत्सु ॥ इति वृहदारण्यकभाष्ये पञ्चमा-
ध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणं ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ पृथिव्यादीनां
ब्रह्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्त्रिभोतप्रोतभावं
कथयन् सर्वान्तरं ब्रह्म प्रकाशितवान् । तस्य च ब्रह्मणो
ऽव्याकृतविषये सूत्रभेदेषु नियन्तृत्वमुक्तं । व्याकृतविषये व्यक्त-
तरं स्त्रिभूमिति तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वे नियन्त-
र्यदेवताभेदसङ्कोचदारेषाधिगम्यते इति तदर्थं शाकल्य-

भा० त्वादिना । अवस्थाशक्तिविकारावयवपक्षेऽपि यथोक्तश्रुतीना-
मुपपत्तिमाशङ्क्याह । कल्पनान्तरेष्विति । औपाधिकोऽन्तर्याम्या-
दिभेदो न स्वाभाविक इत्युपसंहरति । तस्मादिति । स्वतो
वस्तुनि नास्ति भेदः किञ्चैकारस्यमेवेत्यत्र हेतुमाह । एकमिति ।
पञ्चमस्याष्टमं ब्राह्मणं ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । अथेति । गार्गीप्रश्ने निर्वाति तया
ब्रह्मवदनं प्रत्येतत्सुख्यो नास्तीति सर्वान् प्रति कथनान्तरमश-
ङ्क्यार्थः । सङ्गतिं वस्तुं दृप्तं कीर्त्तयति । पृथिव्यादीनामिति ।
यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत सर्वान्तरत्वरूपसङ्घट्टादौ साक्षित्वा-
दिकनार्थिकं ब्राह्मणस्यै निर्वादितामित्यर्थः । अन्तर्यामिब्राह्मणे

उ० याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक

भा० ब्राह्मणमारभ्यते । विदग्ध इति नामतः ब्रह्मण्यपत्यं शाकल्यः पप्रच्छ । कतिषष्ठाका देवा हे याज्ञवल्क्येति । स याज्ञवल्क्यो ह किल एतथैव वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे षष्ठायां षष्ठां पृष्टवान् शाकल्यो यावन्तो यावत्षष्ठाका देवा वैश्वदेवस्य ब्रह्मस्य निविदि निविद्यामदेवताषष्ठावाचकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे ब्रह्मे ब्रह्मणे । तानि निवित्सञ्चकानि तस्यां निविदि यावन्तो देवाः श्रूयन्ते तावन्तो देवा इति । का पुनःसा निविदिति । तानि निवित्पदानि प्रदर्शयन्ते । त्रयस्य ची च ब्रता त्रयस्य देवा देवानां चीषि च ब्रतानि पुनरप्येवं त्रयस्य ची च सहस्राष्टेतावन्तो

आ० पुरतो निर्दिष्टमर्थमनुब्रवति । तस्य चेति । नामरूपाभ्यां व्याकृतो विषयो द्वैतप्रपञ्चस्तत्र सूत्रस्य भेदा ये पृथिव्यादयस्तेषु नियम्येषु नियन्तृत्वं तस्योक्तमिति योजना ॥ किमिति व्याकृतविषये नियन्तृत्वमुक्तमिति तत्राह । व्याकृतेति ॥ तत्र हि परतन्त्रस्य पृथिव्यादेर्यद्द्वयं नियम्यत्वे स्पष्टतरलिङ्गमिति तथैव नियन्तृत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ हतमनूद्योत्तरस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । तस्यैवेति । नियन्तृत्वानां देवताभेदानां प्राधान्यः सङ्गोचो

उ० इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता
त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

स होवाच महिमान एवेषामेते त्रयस्त्रिंशुं
शत्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशुंशदित्यष्टौ

भा० देवा इति । आकस्योऽयोमिति होवाच । एवमेषां मध्यमा
सङ्ख्या सन्ध्या ज्ञाता । पुनस्त्रेषामेव देवानां सङ्कोच-
विषयां सङ्ख्यां पृच्छति कत्येव देवा याश्चवल्क्येति । त्रय-
स्त्रिंशत् षट् चयो द्वावधर्षु एक इति । देवतासङ्कोचविका-
त्रविषयां सङ्ख्यां पृष्ट्वा पुनः सङ्कोचस्वरूपं पृच्छति कतमे ते
त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

स होवाचेतरो महिमानो विभूतय एषां त्रयस्त्रिंशतां
देवानामेते त्रयश्च त्री च ब्रतेत्यादयः । परमार्थतस्तु त्रय-

भा० विकासञ्चानन्धपर्यन्तस्तद्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्साप-
रोक्षत्वे स एव नेति नेत्यात्मेत्यादिनाधिगन्तव्य इति ज्ञात्वा प्रथमं
देवतासङ्कोचविकात्रोक्तिरनन्तरं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थमेतद्भा-
ष्यमिति । ब्राह्मण्यारम्भमेवमुक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति ।
अथेत्यादिना ।

त्रिविदि भूवन्तो तावन्तो देवा इत्युत्तरत्र सन्ध्याः । ज्ञेयं त्रिवि-
दिति पृच्छति । त्रिविज्ञामेति । उत्तरमाह । देवतेति । परमार्थमुक्त्वा
वाक्यार्थं कथयति । तस्यामिति । यद्यपि भाष्ये त्रिविद्याख्याता
तथापि प्रश्नद्वारा मुक्त्वा तां व्याख्याति । वा पुनरित्यादिना ।
अनुष्ठावाक्यं व्याकरोति । एवमिति । मध्यमा सङ्ख्या षडधिक-
त्रिंशताधिकत्रिंशताधिकत्रिंशत्सङ्ख्या । कत्येत्यादिप्रश्नानां
पूर्वप्रश्नेन धीमन्ब्रह्मणोऽयं इति परिहरति । पुनरित्यादिना । कतमे

उ० वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशु
शदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशुशा इति ॥ २ ॥

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चा-
नरिक्षत्र्यादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते
वसव एतेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्मा-
द्वासव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे

भा० खिंभश्चैव देवा इति । कतमे ते चयस्त्रिंशदित्युच्यन्ते । अष्टौ
वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव
प्रजापतिश्च चयस्त्रिंशविति चयस्त्रिंशतां पूरुषौ ॥ २ ॥

कतमे वसव इति । तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छ्यते ।
अग्निश्च पृथिवी चेत्यग्न्याद्या नक्षत्रान्ता एते वसवः प्राणिनां
कर्षाफलाश्रयत्वेन कार्यकरणसङ्घातरूपेण तन्निवासत्वेन
विपरिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति वसन्ति च ते
यस्माद्वासयन्ति तस्माद्वासव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति ।

षा० ते चयस्त्रेत्यादिप्रश्नस्य विषयभेददर्शयति । देवतेति । अति तर्हि
देवा भवन्ति तत्राह । परमाद्यं च स्थितिः ॥ १ ॥ चयस्त्रिंशतो देवानां
स्वरूपं प्रश्नद्वारा निर्द्धारयति । कतमे त इति ॥ २ ॥

उत्तरप्रश्नप्रपञ्चप्रतीकं गृहीत्वा तस्य तात्पर्यमाह । कतम
इति । तेषां वखादीनां प्रत्येकं वखादित्रये प्रतिगर्भमिन्ने प्रजा-
पतौ चैकैकस्येत्यर्थः ॥ तेषां वसुत्वमेतेषु हीत्वादिवान्मावसुत्वमेन
स्वरूपयति । प्राणिनामिति । तेषां कर्मबलत्कफस्य चाश्रयत्वेन
तेषामेव निवासत्वेन च शरीरेन्द्रियसमुदावाकारेण विपरिण-
मन्तोऽग्न्यादेवो जगदेतदाश्रयन्ति स्वयञ्च तत्र वसन्ति तस्माद्युक्तं
तेषां वसुत्वमित्यर्थः ॥ वसुत्वं निगमयति । ते यस्मादिति ॥ ३ ॥

उ० प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्या-
दुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्बुद्ध्या
इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै
मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदं
सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदं सर्वमाददाना
यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः
कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्तुरेवेन्द्रो यज्ञः

भा० दश इमे पुरुषे कर्मबुद्धीन्द्रियाणि प्राणा आत्मा मन
एकादश एकादशानां पूरणस्त एते प्राणा यदा अस्मा-
च्छरीरान्मर्त्यात्प्राणिनां कर्मफलोपभोगक्षये उत्क्रामन्ति
अथ तदा रोदयन्ति तन्तत्र यस्माद्रोदयन्ति ते सम्बन्धि-
नस्तस्माद्बुद्ध्या इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति । द्वादश वै
मासाः संवत्सरस्य कास्रस्यावयवाः प्रसिद्धा एते आदि-
त्याः । कथमे ते हि यस्मात्पुनः पुनः परिवर्त्तमानाः
प्राणिनामायूंषि कर्मफलस्य दानाः शृण्वन्त उपाददन्ते
यन्ति गच्छन्ति यस्मादेवमिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मा-
दादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति

आ० प्राणशब्दार्थमाह । कर्मेति ॥ एते यदा अस्मादित्यादि वाक्चमनु-
च्छन्ते तेषां ब्रह्ममुपपादयति । त एते प्राणा इति । मरुत्काचः
सप्तम्यर्थः ॥ ४ ॥ तेषामादित्यत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कते । कथ-
मिति ॥ ५ ॥ एते हीत्वादिवाक्येनोत्तरमाह । एते हीति ॥
प्रसिद्धं वचं व्यावर्त्तयति । वीर्यमिति । तदेव सङ्गावगच्छ-

उ० प्रजापतिरिति क्तमस्तनयित्प्रित्यशनिरिति
क्तमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥

क्तमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चाक्षरिश्च-
आदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदं सर्वं षडिति ॥
७ ॥ क्तमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका

भा० सानयित्पुरेवेन्द्रे यज्ञः प्रजापतिरिति । क्तमः सानयित्पुरि-
त्यग्निरिति । अग्निर्वज्रं वीर्यं बलं यत्प्राणिनः प्रमाप-
यन्ति स इन्द्रः । इन्द्रस्य हि तत्कर्मा । क्तमो यज्ञ इति
पशव इति । यज्ञस्य हि साधनानि पशवो यज्ञस्यारूपत्वा-
त्पशुसाधनाश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥ ६ ॥

क्तमे षडिति । त एवान्वाद्यो वसुलेन पठिताः ।
चन्द्रमसं नक्षत्राणि च वर्जयित्वा षट् भवन्ति षट्सङ्ख्या-
विशिष्टाः । एते हि यस्मान् चयस्त्रिंशदादि यदुक्तमिदं
सर्वमेत एव षड्भवन्ति सर्वो हि वस्त्रादिविस्तर एतेष्वेव
षट्संज्ञाभवंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ क्तमे ते त्रयो देवा इति । इम

षा० त्वेन स्पुटयति । वज्रमिति ॥ किन्तदिति चोत्तरमाह । यत्प्राणिन
इति । प्रमापयं हिंसनं ॥ कथं तस्येन्द्रत्वमुपचारादित्वाह ।
इन्द्रस्य हीति ॥ पशूनां यज्ञत्वमप्रसिद्धमित्वाशङ्काह । यज्ञस्य
हीति ॥ कारणे कार्योपचारं साधयति । यज्ञस्येति । अमूर्त-
त्वात्साधनव्यतिरिक्तरूपाभावाद्यज्ञस्य पशुश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञ
इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एते हीति प्रतीकमादाय आचष्टे । यस्मादिति । यज्ञयस्त्रिंश-
दाद्युक्तं तत्सर्वमेत एव यस्मादेते षड्भवन्तीति योजना ॥ अक्ष-
रार्थमुक्त्वा वाक्कार्यमाह । सर्वो हीति ॥ ७ ॥ प्रतिष्ठासमाप्ता-

उ० एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवा-
वित्यन्नत्रैव प्राणमेति कतमोऽध्यर्द्ध इति योऽयं
पवत इति ॥ ६ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ
कथमध्यर्द्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्द्धीते-

भा० एव चयो खोका इति । पृथिवीमग्निश्चैकीकृत्यैको देवोऽ
न्तरिक्षं वायुश्चैकीकृत्य द्वितीयो दिवमादित्यश्चैकीकृत्य
तृतीयस्त एव चयो देवा इति । एषु हि यस्मात्त्रिषु देवेषु
सर्वे देवा अन्तर्भवन्ति तेनैत एव देवास्तथ इत्येष नैद-
म्नानां केषांचित्पक्षः । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्तश्चैव
प्राणश्चैतौ द्वौ देवावनयोः सर्वेषामुक्ताणामन्तर्भावः ।
कतमोऽध्यर्द्ध इति । योऽयं पवते वायुः ॥ ८ ॥ तथाऽहोद-
यन्ति । यदयं वायुरेक इवैव एक एव पवते । अथ कथमध्यर्द्ध
इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्द्धीदस्मिन्वाद्यौ सतीदं सर्व-
मधि आर्द्धीदधि अधिं प्राप्नोति तेनाध्यर्द्ध इति । कतम

भा० विति शब्दस्तत्र हेतुः । एषु हीति । देवेषुऽप्यह्यतां केषांचिदेव
पक्षो दर्शितोऽन्येषाम्नु चयो खोका इत्यस्य यथा श्रुतोऽर्थ इत्याह ।
इत्येव इति ॥ ८ ॥ एकस्याध्यर्द्धत्वमाक्षिपति । तमेति । इवशब्दस्तु
अथमित्यत्र सम्बन्धते ॥ परिहरति । यदस्मिन्निति ॥ प्राणस्तु
ब्रह्मत्वं साधयति । सर्वेति । तेन महत्त्वेनेति यावत् । तस्य परो-
क्तत्वप्रतिपत्तौ प्रयत्नगौरवार्यं कथयति । तदिति । उक्तमर्थं
प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं सङ्गृह्णाति । देवानामिति ॥ एकत्वं प्राणं पर्य-
वसानं नागतमानन्थं बह्वधिकविंशताधिकविंशत्सङ्ख्याका-
नामेव देवानामनोक्तत्वात्कथं तदानन्थमित्याशङ्क्य प्रतसहस्रश-
ब्दाभ्यामनन्ताप्युक्त्वाशयेनाह । अनन्तानामिति ॥ एकस्मिन्-

उ० नाध्यर्द्ध इति क्तम एको देव इति प्राण इति
स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ ६ ॥

भा० एको देव इति । प्राण इति । स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मक-
त्वात्प्रहृद्वा त्यदित्याचक्षते त्यदिति तद्ब्रह्माचक्षते परोक्षा-
भिधायकेन ब्रह्मेण । देवानामेतदेकत्वं नामात्मज्ञानानां
देवानां निवित्सङ्गाविशिष्टेष्वन्तर्भावस्त्वेषामपि चयस्त्रिंश-
दादिषूक्तरोत्तरेषु यावदेकस्मिन्प्राणे प्राणस्यैव चैकस्य
सर्वोऽनन्तसङ्घातो विस्तर एवमेकज्ञानस्य अवान्तर-
सङ्घाविशिष्टस्य प्राण एव । तत्र च देवस्यैकस्य नामरूपकर्मा-
गुणशक्तिभेदोऽधिकारभेदात् ॥ ८ ॥

आ० प्राणे पर्यवसानं यावद्भवति तावत्पर्यन्तमुत्तरेषु चयस्त्रिंशदादिषु
तेषामप्यन्तर्भाव इत्याह । तेषामपीति । प्राणस्य कस्मिन्नन्तर्भाव-
स्तथाह । प्राणस्यैवेति । सकृद्द्वीतमर्थमुपसंहरति । एवमिति ।
एकस्यानेकधाभावे त्रिभिन्नमित्याशङ्क्याह । तत्रेति । उक्तरीत्या
प्राणस्वरूपे स्थिते सतीति यावत् । देवस्यैकस्य प्रकृतस्य प्राण-
स्यैवेत्यर्थः । प्राणिनां ज्ञाने कर्मणि चाधिकारस्य स्वामित्वस्य भेदो
ऽधिकारभेदस्तत्रिभिन्नत्वेन देवस्यानेकसंस्थानपरिचयमसिद्धिः ।
प्राणिनो हि ज्ञानं कर्म चागुणैश्च द्वात्रिंशद्गुणैश्चैकैरुपमाप-
द्यन्ते तद्युक्तो यथोक्तो भेद इत्यर्थः । सङ्गोचविकाशाभ्यां प्राणस्वरू-
पोक्त्यन्तरमवसरप्राप्तिमिदानीमुच्यते । उपदिश्यते ध्यानार्थमिति
शेषः । ८ ।

उ० पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योति-
र्गो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं

भा० इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरवृथा भेदमुपदि-
श्यते । पृथिवी एव यस्य देवस्यायतनमाश्रयोऽग्निर्लोको
यस्य । लोकायत्यनेनेति लोकाः । पश्यतीत्यग्निना पश्यती-
त्यर्थः । मनोज्योतिर्भनसा ज्योतिषा सङ्कल्पविकल्पादिकार्यं
करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः । पृथिवीशरीरोऽग्नि-
र्दर्शनो मनसा सङ्कल्पयिता पृथिव्यभिमानी कार्यकरण-
सङ्घातवान् देव इत्यर्थः । स एवंविशिष्टश्चैतं पुरुषं यो
विद्याद्विजानीयात्सर्वस्यात्मन आध्यात्मिकस्य कार्यकरण-
सङ्घातस्यात्मनः परमथनं पर आश्रयसं परायणं । मातृ-
जेन लक्ष्म्यांसहधिरूपेण चेत्रस्थानीयेन वीजस्थानीयस्य
पितृजस्यास्त्रिमञ्जुशुक्ररूपस्य परमथनं करणात्मनस्य स वै
वेदिता स्याद्य एतदेवं वेत्ति स वै वेदिता पण्डितः स्यादि-

भा० अवयवशो वाक्यं योजयति । पृथिवीति । संपिच्छितवाक्श-
यार्थं कथयति । पृथिवीत्यादिना । वैशब्देऽवधारणार्थः । तं
परायणं स एव विजानीयात्स एव वेदिता स्यादिति सम्बन्धः ।
अथ केन रूपेण पृथिवीदेवस्य कार्यकरणसङ्घातं प्रत्ययाश्रयत्वं
तदाह । मातृजेनेति । पृथिव्या मातृशब्दवाच्यत्वाद्य एव देवोऽहं
पृथिव्यस्मीति मन्यते स एव शरीरारम्भकमातृजकोशप्रदाभि-
मानितया वर्त्तते । तथा च तस्य तेन रूपेण पितृजचितयं कार्य-
निष्पन्नं करणं प्रत्ययाश्रयत्वं सम्भवतीत्यर्थः । पृथिवीदेवस्य
परायणत्वमुपपाद्यान्तरं वाक्शमुत्थाप्य आचष्टे । स वै वेदि-
तेति । तदा मम किमायातमित्याशङ्क्याह । याश्चवक्शेति । स

उ० स वै वेदिता स्यात् ॥ याज्ञवल्क्यवेद वा अहं तं
पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं
शारीरः पुरुषः स एष देव शाकल्य तस्य का
देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥ १० ॥

भा० त्यभिप्रायः । याज्ञवल्क्यं त्वं तमजानमेव पण्डिताभिमानी-
त्यभिप्रायो यदि तद्विज्ञाने पण्डित्यं लभ्यते वेद वा अहं
तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य यं कथयसि तमहं
वेद तत्र शाकल्यस्य वचनञ्च द्रष्टव्यं । यदि त्वं वेत्यं तं पुरुषं
ब्रूहि किंविशेषणोऽसौ । शृणु यदिशेषणः स एवायं शारीरः
पार्थिवोऽन्नः । शरीरे भवः शारीरो मादृजकोशचयरूप
इत्यर्थः । स एष देवो यस्त्वया पृष्टो हे शाकल्य किन्त्वस्ति
तत्र वक्तव्यं विशेषणान्तरं तद्देव पृच्छैवेत्यर्थः । हे
शाकल्य स एव प्रजोभ्योऽमर्षवन्नग आह तोत्रार्दित
इव गजस्तस्य देवस्य शारीरस्य का देवता यस्मान्निष्प-
द्यते यः सा तस्य देवतेत्यस्मिन्प्रकरणे विवक्षितः । अमृत-

भा० पुरुषो येन विशेषणेन विशिष्टस्तद्विशेषणमुच्यमानं शृण्वित्युक्त्वा
तदेवाह । य एवेति । शरीरं हि पञ्चभूतात्मकं तत्र पार्थिवो-
शेन जनकत्वेन स्थितः शारीर इति यावत् । तस्य जीवत्वं वार-
यति । मादृजेति । पृथिवीदेवस्य निर्णीतत्वन्नगं वारयति ।
किन्त्विति । याज्ञवल्क्यो वक्त्रा सम्प्रष्टारं शाकल्यं प्रति कथं वदै-
वेति कथयति तत्राह । पृच्छेति । ज्योमितस्यामर्षवन्नगत्वे
दृष्टान्तः । वेत्तेति । प्राक्तरुषिषं देवताशब्दार्थमाह । यस्मादिति ।
पुरुषो विष्णुत्वरुषो वक्ष्यते वेदित्विष्णुत्वरुषोत्तमच रस-

उ० काम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्यो-
तिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं
स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं
तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवा-
यं काममयः पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य
का देवतेति स्त्रिय इति हेवाच ॥ ११ ॥ रूपा-

भा० मिति हेवाच अमृतमिति यो भुक्तस्त्रात्रस्य रमो मादृजस्य
खोदितस्य निष्पत्तेर्हेतुस्त्रास्त्राक्षरसाक्षोदितं निष्पद्यते
स्त्रियाश्रितं ततश्च खोदितमयं शरीरं बीजाश्रयं । समान-
मनात् ॥ १० ॥

काम एव यस्यायतनं । स्त्रीयतिकराभिज्ञावः कामः
कामशरीर इत्यर्थः । हृदयं लोको हृदयेन बुद्ध्या पश्यति ।
य एवायं काममयः पुरुषोऽध्यात्ममपि काममय एव
तस्य का देवतेति स्त्रिय इति हेवाच स्त्रीतो हि कामस्य

भा० स्यानुभवेन साधयति । तस्माद्धीति । तस्य कार्यमाह । तत-
श्चेति । जोहृताद्वितीयपदार्थनिष्ठात्तत्कार्यं त्वङ्गांसद्विरूपं
बीजस्यास्त्रिमज्जायुक्तात्मकस्याश्रयभूतं भवतीत्यर्थः ॥ पर्यायसप्त-
कमाद्यपर्यायेषु तु स्यार्थत्वान्न पृथग्ब्याख्यानापेक्षमिवाह । समा-
नमिति ॥ १० ॥

उत्तरपर्यायेषु येषां पदानामर्थभेदलोपां तत्त्वजनार्थं प्रतीकं
प्रकृति । काम इति । वाक्यार्थमाह । कामशरीर इत्यर्थं इति ।
स च हृदयदर्शनेन मनसा संकल्पयितेति पूर्व्ववत् । तस्य विश्लेषणं
दर्शयति । स एवेति । आध्यात्मिकस्य काममवस्य पुरुषस्य
कारणं पृच्छति । तस्येति । तस्यावत्कारणत्वमनुभवेन ज्ञयति ।

उ० ण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं
 पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता
 स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं
 सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवासावादित्ये
 पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति
 सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्या-
 यतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
 विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता
 स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्व-
 स्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं श्रोत्रः
 प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य
 का देवतेति दिश इति होवाच ॥ १३ ॥

भा० दीप्तिर्जायते ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं । रूपाणि शुक्ल-
 कृष्णादीनि । य एवासावादित्ये पुरुषः सर्वेषां हि रूपाणां
 विभिन्नं कार्यमादित्ये पुरुषस्य का देवतेति । सत्यमिति
 होवाच । सत्यमिति चक्षुर्यते चक्षुषाध्यात्मन आदित्यस्या-

भा० स्त्रीतो हीति ॥ ११ ॥ रूपशरीरस्य चक्षुर्दर्शनस्य मनसा सङ्-
 ख्ययितुर्देवस्य कथमादित्ये पुरुषो विशेष्यमित्याशङ्क्यह । सर्वेषां
 हीति । रूपमात्राभिमानिनो देवस्यादित्ये पुरुषो विशेषाव-
 श्येदः । स च सर्वरूपप्रकाशकत्वात्सर्वै रूपाः सप्रकाशनायारब्धः ।
 तस्माद्युक्तं यथोक्तं विशेष्यमित्यर्थः । कथं चक्षुषः सत्त्वाशादा-
 दित्यस्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य चक्षोः सर्वो ज्ञायतेति स्मृतिमाभि-

उ० तम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्यो-
तिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं
स वै वेदिता स्यात् १ याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं
पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं
ह्यायामयः पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य
का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥ रूपा-
ण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै

भा० धिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्यायतनं ।
य एवायं ओचे भवः ओचस्तत्रापि प्रतिश्रवणवेद्यायां
विशेषतो भवतीति प्रातिश्रुत्कस्य का देवतेति दिग् इति
होवाच दिग्भ्यो ह्यसावाध्यात्मिको निष्पद्यते ॥ १३ ॥

तम एव यस्यायतनं । तम इति शर्वराद्यन्धकारो यृच्छते ।
आध्यात्मं ह्यायामयो ज्ञानमयः पुरुषस्य का देवतेति
मृत्युरिति होवाच । मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणं
॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं । पूर्वं साधारणानि रूपाण्यु-

षा० त्याह । चक्षुषो हीति । १२ । तत्रापीति औतोक्तिः । प्रतिश्रवणं
संवादः । प्रतिविषयं श्रवणं वा सर्वान्धि श्रवणानि वा तद्दशा-
यामिति यावत् । दिग्भ्योऽधिदैवतमिति श्रुतिमाश्रित्याह ।
दिग्भ्यो हीति । १३ ।

अधिदैवतं मृत्युरीश्वरो मृत्युनेवेदमाहृतमासीदिति श्रुतेः । स
च तस्याज्ञानमयस्याध्यात्मिकस्य पुरुषस्योत्पत्तिकारणमविवेचि-
प्रक्षेपेदीश्वराधीनत्वादीश्वरप्रेरितो मच्छेत्सर्वं वा श्रममेव वेति
हि पठन्ति तदाह । मृत्युरिति । १४ । पुनरुक्तिं प्रत्याह । पूर्व-

उ० तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शं पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष

भा० क्तानीह तु प्रकाशकानि विभिष्टानि रूपाणि वृद्धानि । रूपायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिबिम्बाधारमादर्शाद्यसुरिति होवाच तस्य प्रतिबिम्बास्यस्य रूपस्य निष्पत्तिरसोः प्राणात् ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनं । साधारणाः सर्वा आप आयतनं वापीतडागाद्यात्रयास्यसुविशेषावस्थानं । तस्य का देवतेति वदन् इति । वदणा-

या० मिति । साधारण्ये भावप्रधानस्तथा च प्रतिबिम्बसाधारणं यत्र तदित्युक्तं भवति । आदिशब्देन खण्डस्य भावखण्डादि वृद्धते । प्राग्नेन हि निवृत्त्यभावे दर्पणादौ प्रतिबिम्बाभिव्यक्तियोग्ये रूपविशेषो निवृत्त्यते । ततो युक्तं प्राक्स्य प्रतिबिम्बकारणत्वमित्यभिप्रेत्याह । तस्येति ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनं । य एवायमप्सु पुरुष इत्युभयत्र सामान्यविशेषभावो न प्रतिभातीति शङ्कमानं प्रत्याह । साधारणा इति । कथं पुनर्वापीरूपविशेषायतनस्य वदन्ते देवता । न हि देवतात्मनो वदन्तस्य तदधिष्ठातु-

उ० वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति वरूण इति
 होवाच ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनं हृदयं
 लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्या-
 त्मनःपरायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य
 वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं
 यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदेव
 शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति
 होवाच ॥ १७ ॥

भा० ऋग्वेदकर्मोऽध्यात्ममाप एव वाप्याद्यपां निष्पत्तिका-
 रणं ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनं । य एवायं पुत्रमयो
 विशेषायतनं रेत आयतनस्य पुत्रमय इति चास्त्रिमव्या-
 शुक्राणि पितुर्जातानि । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति
 होवाच । प्रजापतिः पितोऽप्यते । पितो हि पुत्रस्योत्पत्तिः
 ॥ १७ ॥

आ० सत्कारत्वं तत्राह । वरुणादिति ॥ आपो वापोज्जुपाद्याः पीताः
 सत्वोऽध्यात्मं शरीरे मूत्रादिसङ्घातं कुर्वन्ति । तास्य वरुणाद्ग-
 वन्ति । वरुणशब्देनाप एव रश्मिद्वारा भूमिं पतन्त्योऽभिधीयन्ते ।
 तथा च ता एव वरुणात्मका वाप्याद्यपां पीयमानानामुत्पत्तिका-
 रणमिति युक्तं वरुणस्य वापीतडाग्राद्यायतनं पुरुषं प्रति कार-
 त्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥ वाक्शब्दयं गृहीत्वा तात्पर्यमाह । विशेषेति ॥
 पुत्रमयशब्दार्थं आचष्टे । पुत्रमय इति ॥ १७ ॥

उ० शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वाऽऽ स्विदिमे
ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता ३ इति ॥ १८ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरूपञ्चालानां
ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति

भा० अष्टधा देवसोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधात्मानं विभ-
ज्यावस्थित एकैको देवः प्राण एवोपासनार्थं व्यपदिष्टः ।
अधुना दिम्बिभागेन पञ्चधा प्रविभक्तस्यात्मन्युपसंहारार्थ-
माह । तुष्णीभूतं शाकल्यं याज्ञवल्क्यो ग्रहेणैवावेशयन्नाह ।
शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वां स्विदिति वितर्के इमे
नूनं ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमङ्गारा अवचोयन्ते यस्मि-
न्सन्देसादौ तदङ्गारावक्षयणं तन्नूनं त्वामक्रत हतवन्तो
ब्राह्मणास्त्वन्तु तन्न बुध्यसे आत्मानं मया दक्ष्यमानमित्यभि-
प्रायः ॥ १८ ॥ याज्ञकल्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं
कुरूपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीरत्युक्तवानसि स्वयं भी-
तास्त्वामङ्गारावक्षयणं हतवन्त इति । किं ब्रह्म विद्वान्सन्नेव-

भा० शाकल्येति होवाचेत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यं वक्तुं शक्तं कीर्त्तयति ।
अष्टधेति । लोकः सामान्याकारः पुरुषो विशेषावच्छेदो देवः ।
तत्कारणमनेन प्रकारेण त्रिधा त्रिधात्मानं प्रतिपद्य स्थितो य
एकैको देवस्तदुक्तः स प्राण एव सूत्रात्मा तद्भेदत्वात् पूर्वोक्तस्य
सर्वस्य स उपोपासनार्थमष्टधोपदिष्टोऽधस्तादित्यर्थः ॥ उत्तरस्य
तात्पर्यं दर्शयति । अधुनेति । प्रविभक्तस्य जगतः सर्वस्येति
शेषः । आत्मशब्दो हृदयविशेषः । याज्ञवल्क्यवाक्यस्य शाकल्ये
प्रकृत्यं बुद्धिपूर्वकारित्वापादकत्वं दर्शयति । ग्रहेणेति । सर्व-
वामेव ब्राह्मणाणां प्रायेण हन्तव्यत्वेन सम्मतो भवानिति मुनेर-

उ० दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्विशो
वेत्य सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १६ ॥

किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत

भा० मधिचिपसि ब्राह्मणान् । याज्ञवल्क्य आह ब्रह्मविज्ञानं
तावद्विदं मम किं तद्विशो वेद दिग्बिषयं विज्ञानं जाने
तच्च न केवलं दिग् एव सदेवा देवैः सह दिग्धिष्ठादभिः ।
किञ्च सप्रतिष्ठाः प्रतिष्ठाभिश्च सह । इतर आह । यद्यदि
द्विशो वेत्य सदेवाः सप्रतिष्ठा इति । सफलं यदि विज्ञानं
तथा प्रतिज्ञातं ॥ १६ ॥

किं देवतः का देवता अथ तव दिग्भूतस्य । असौ हि
याज्ञवल्क्यो हृदयात्मानं दिक्षु पञ्चधाविभक्तं दिगात्म-
भूतं तद्द्वारेण सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगा-
त्मेति व्यवस्थितः पूर्वाभिमुखः सप्रतिष्ठावचनाद्यथा
याज्ञवल्क्यस्य प्रतिज्ञा तथैव पृच्छति । किं देवतस्त्वमस्यां

भा० भिसंहितं ॥ १८ ॥ शाकल्यस्तु कालचोदितत्वादनुरोधेनोन्मत्तया
प्रतिपत्तिमेवादाय चोदयतीत्याह । यदिदमिति । दिग्बिषयं
विज्ञानं जाने तस्ममास्तीत्यर्थः । तच्च विज्ञानं केवलं दिग्धात्रस्य
न भवति किन्तु देवैः सह प्रतिष्ठाभिश्च सहिता दिशो वेदे-
त्याह । तथेति ॥ १८ ॥

अवतारितस्य वाक्यस्यार्थं सङ्गृह्यति । सफलमिति । प्राच्यां
दिशि का देवतेति वक्तव्ये कथमन्यथा पृच्छ्यते तत्राह । असौ
हीति । आत्मानमात्मीयमिति यावत् । यथोक्तं हृदयमात्मत्वे-
नोपगम्येति सम्बन्धः । तथापि प्रथमं प्राचीं दिग्ब्रह्मविज्ञानं प्रश्ने
को हेतुरिति चेत्तत्राह । पूर्वाभिमुख इति । यद्यपि दिग्ब्रह्मात्मा-

उ० इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति
चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति

भा० दिग्गवीति हि सर्वत्र वेदे यां यां देवतामुपास्य इदं
तन्मूर्तयां तां प्रतिपद्यत इति । तथा च वक्ष्यति । देवो
भूत्वा देवानप्येतीत्यस्यां प्राच्यां का देवता दिगात्मन-
स्त्वाधिष्ठात्री कया देवतया त्वं प्राचीदिगूपेण सम्पन्न
इत्यर्थः । इतर आह आदित्यदेवत इति । प्राच्यां दिशि
ममादित्यो देवता सोऽहमादित्यदेवतः । सदेवा इत्ये-
तदुक्तं । सप्रतिष्ठा इति तु वक्तव्यमित्याह । स आदित्यः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति । अध्यात्मनश्चक्षुष आदित्यो
निष्पन्न इति हि मन्त्रब्राह्मणवादाः । चक्षुःमा मनसो जात-
श्चक्षुषः स्वर्ग इत्यादयः । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं
भवति । कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितमिति । रूपेष्विति रूपय-

भा० इत्यस्मीति स्थितस्तथापि कथं सर्वत्र अग्नात्मत्वेनोपगम्य तिष्ठती-
त्यवगम्यते तथाह । सप्रतिष्ठेति । सप्रतिष्ठा दिग्घो वेदेति
वचनात्सर्वत्रमपि हृदयद्वारा अग्नात्मत्वेनोपगम्य स्थितो मुनि-
रिति प्रतिभातीत्यर्थः ॥ प्रतिज्ञानुसारित्वाच्चायं प्रश्नो युक्ति-
मानित्याह । यथेति ॥ अहमस्मि दिगात्मेति प्रतिज्ञानुसारिण्यपि
प्रश्ने देहपातोत्तरभावी देवताभावः पृच्छ्यते सति देहे भ्यातु-
स्तद्भावायोमादित्याश्चक्षुषाह । सर्वत्र हीति । इति न भावि-
देवताभावः प्रश्नोत्तर इति शेषः ॥ उक्तोऽर्थं वाक्यशेषमनुब्रूष-
वति । तथा चेति ॥ प्रश्नार्थमुपसंहरति । अस्यामिति ॥ आदि-
त्यस्य चक्षुषि प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयितुं कार्याकारणभावं तयोरा-
दर्शयति । अध्यात्मनश्चक्षुष इति । चक्षुः स्वर्गोऽजायतेत्यादयो

उ० चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रति-
ष्ठितानीति भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

भा० हृणाय हि रूपात्मकं चक्षुः रूपेण प्रयुक्तं । यैर्हि रूपैः
प्रयुक्तं तैरात्मयहृणायारब्धचक्षुस्तस्मात्सादित्यं चक्षुः । सह
प्राच्या दिग्ना सह तत्स्यैः सर्वै रूपाण्यु प्रतिष्ठितं । चक्षुषा
सह प्राची दिक्पूर्वा रूपभूतानि च । कस्मिन्नु रूपाणि
प्रतिष्ठानीति हृदय इति होवाच । हृदयारब्धानि रूपाणि
रूपाकारेण हि हृदयं परिणतं । यस्माद्भृदयेन हि
रूपाणि सर्व्वी लोको ज्ञानाति । हृदयमिति । बुद्धि-
मगधी एकीकृत्य निर्देयः । तस्माद्भृदये ह्येव रूपाणि प्रति-
ष्ठितानि हृदयेन हि स्मरणं भवति । रूपाणां वासना-
त्मनां हृदये रूपाणि प्रतिष्ठितानीत्यर्थः । एवमेवैतद्या-
ज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

आ० मन्त्रवादास्तदनुसारिणश्च ब्राह्मणवादाः ॥ भवतु कार्यकारणभाव-
स्तथापि कथं चक्षुष्यादित्यस्य प्रतिष्ठितत्वं तत्राह ॥ कार्यं हीति ।
कथं चक्षुषोऽरूपेषु प्रतिष्ठितत्वं तत्राह । रूपयहृणायेति ॥
तथापि कथं यथोक्तमाधाराद्येत्वमत आह । यैर्हीति ॥ चक्षुषो
रूपाधारत्वे षष्ठितमाह । तस्मादिति ॥ उपसंहृतमर्थं संग्र-
हति । चक्षुषेति । हृदयारब्धत्वं रूपाणां स्पष्टयति । रूपा-
कारेणेति । हृदये रूपाणां प्रतिष्ठितत्वे हेत्वन्तरमाह । यस्मा-
दिति । हृदयशब्दस्य मांसखण्डविषयत्वं व्यावर्त्तयति । हृदय-
मिति । कथं पुनर्वैर्हिर्मुखाणि रूपाणि अन्तर्हृदये स्थातुं पार-
यन्ति तत्राह । हृदयेष्व हीति ॥ तथापि कथं तेषां हृदयप्रतिष्ठि-
तत्वं तत्राह । वासनात्मनामिति ॥ २० ॥

उ० किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदे-
वत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति
कस्मिन् यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति
कस्मिन् दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा
त्वेव श्रद्धतेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायाम् ॥ १ ॥
दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन् श्रद्धा प्रतिष्ठितेति

भा० किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववत् । दक्षि-
णायां दिशि का देवता तव । यमदेवत इति । यमो
देवता मम दक्षिणादिग्भूतस्य । स यमः कस्मिन्प्रति-
ष्ठित इति । यज्ञ इति । यज्ञे कारणे स प्रतिष्ठितो यमः
सह दिशा । कथं पुनर्यज्ञस्य कार्यं यम इत्युच्यते । अलि-
ग्भिर्निष्पादितो यज्ञो दक्षिणया यजमानसेभ्यो यज्ञं
निष्क्रियते । न यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेनाभिज-
यति । तेन यज्ञे यमः कार्यत्वात्प्रतिष्ठितः सह दक्षिणया
दिशा । कस्मिन् यज्ञः प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति ।
दक्षिणया स निष्क्रियते । तेन दक्षिणाकार्यं यज्ञः । कस्मिन्
दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम दिक्षु-
त्वमास्ति क्वबुद्धिर्भक्तिरहितः । कथं तस्यां प्रतिष्ठिता

भा० पूर्ववदित्युक्तमेव अत्र । दक्षिणायामिति ॥ यमस्य यज्ञ-
कार्यत्वमप्रतिष्ठितमिति श्रद्धित्वा व्युत्थापयति । कथमित्यादिना ।
तस्य यज्ञकार्यत्वे प्रकृतमाह । तेनेति । यज्ञस्य दक्षिणायां प्रति-
ष्ठितत्वं साधयति । दक्षिणयेति ॥ कार्यस्य कारणे प्रतिष्ठित-

उ० हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धा जानाति
हृदये खेव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
वल्क्य ॥ २१ ॥

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत
इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्सिविति

भा० दक्षिणा । यस्माद्यदा श्लेव अद्भुत्तेऽथ दक्षिणां ददाति ना-
अद्भुद्दक्षिणां ददाति । तस्माच्छ्रद्धायां श्लेव दक्षिणा प्रति-
ष्ठितेति । कस्मिन् अद्भुत् प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच ।
हृदयस्य हि वृत्तिः अद्भुत् । यस्माद्भुदयेन हि अद्भुत्
जायति वृत्तिस्य वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति । तस्माद्भु-
दये श्लेव अद्भुत् प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । तस्यां वरुणो
ऽधिदेवता मम । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्सिवित्यर्पा
हि वरुणः कार्यं अद्भुत् वा आपः । अद्भुतो वरुणम-
सृजतेति अनेः । कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति । रेतसीति

पा० मिति श्लेवः । दक्षिणायाः अद्भुत्प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । यस्मा-
दिति ॥ हृदये सा प्रतिष्ठितेत्यत्र हेतुमाह । हृदयस्येति । हृदय-
याप्यत्वाच्च अद्भुत्प्रतिष्ठितत्वं मित्वाह । हृदयेन हीति ।
हृदयस्य अद्भुत्प्रतिष्ठितत्वं तथापि प्रकृते किमायातं तदाह ।
वृत्तिश्चेति ॥ २१ ॥

रेतसो हृदयकार्यत्वं साधयति । काम इति ॥ तथापि कथं
रेतो हृदयस्य कार्यं तदाह । कामिनो हीति ॥ तत्रैव लोक-
प्रसिद्धिं प्रमाद्यति । तस्मादिति । अपिशब्दः समाकर्णः । अ-
व-

उ० कस्मिन्नापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्
 रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रति-
 रूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टो हृदयादिव निर्मित
 इति हृदये खेव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमे-
 वैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां
 दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्र-
 तिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन् दीक्षा प्रति-
 ष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं
 वदेति सत्ये खेव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन् सत्यं
 प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि

भा० रेतसा स्नापः सृष्टा इति श्रुतेः । कस्मिन् रेतः प्रतिष्ठित-
 मिति । हृदय इति । यस्माद् हृदयस्य कार्यं रेतः कामो
 हृदयस्य वृत्तिः । कामिनो हि हृदयाद्रेतोऽधिस्कन्दति ।
 तस्मादपि प्रतिरूपमरूपं पुत्रं जातमाहुर्लौकिका अस्य
 पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः सृष्टो विनिःसृतो हृदयादिव
 निर्मितो यथा सुवर्णेन निर्मितः कुण्डलः । तस्माद् हृदये खेव
 रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किं-
 देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । सतां
 सोमं देवतास्यैकीकृत्य निर्द्देशः । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित

भा० धारुवार्धो वा ॥ २२ ॥ दीक्षायां सोमस्य प्रतिष्ठितत्वं साधयति ।
 दीक्षितो ह्यीत्यादिना । दीक्षायास्तत्र प्रतिष्ठितत्वमप्रतिष्ठितमिति
 अत्रित्वा समाधये । अथमित्यादिना । अपिग्रन्थेऽवधारुवार्धः ।

उ० सत्यं जानाति हृदये खेव सत्यं प्रतिष्ठितं भव-
तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत
इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति

भा० इति । दीक्षायामिति । दीक्षितो हि यजमानः सोमं
क्रीणाति । क्रीतेन सोमेनेद्वा ज्ञानवानुत्तरां दिशं प्रतिप-
द्यते । सोमदेवताधिष्ठितां सौम्यां । कस्मिन्नु दीक्षा प्रति-
ष्ठितेति । सत्य इति । कथं । यस्मात्सत्ये दीक्षा प्रतिष्ठिता
तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति । कारणभ्रेषे
कार्यभ्रेषो माभूदिति सत्ये च्छेव दीक्षा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु
सत्यं प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति होवाच । हृदयेन
हि सत्यं जानाति । तस्माद्भ्रुदये च्छेव सत्यं प्रतिष्ठितं
भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । मेरोः समन्ततो
वसतामव्यभिचारादूर्द्धा दिग् भ्रुवेत्युच्यते । अग्निदेवत
इति । ऊर्द्धायां हि प्रकाशभूयस्त्वं प्रकाशस्याग्निः सोऽग्निः

भा० सत्यं वदेति वदतामभिप्रायमाह । कारखेति ॥ भ्रेषो भंशो नाश
इति तेषामभिप्राय इति शेषः ॥ प्रकृतोपसंहारः । सत्ये हीति ॥ २३ ॥
कथं पुनरूर्द्धा दिगवस्थिता भ्रुवेत्युच्यते तत्राह । मेरोरिति ॥
तत्राग्नेदेवतात्वं प्रकटयति । ऊर्द्धायां हीति ॥ दिशो वेदेत्यादि-
श्रुत्या जगतो विभागेन पञ्चधात्वं ध्यानार्थमुक्तं इदानीं विभाग-
वादिन्याः श्रुतेरभिप्रायमाह । तत्रेति । यथोक्ते विभागे सतीति
यावत् । उक्तमर्थं सङ्ग्रहयति । सदेवा इति । तत्रावान्तरवि-

उ० कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु
हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेति

भा० कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति
हृदय इति । तत्र याज्ञवल्क्यः सर्व्यासु दिक्षु विप्रसृतेन
हृदयेन सर्व्या दिक्षु आत्मत्वेनाभिसम्पन्नः सदेवाः
सप्रतिष्ठा दिक्षु आत्मभूतास्तस्य नामरूपकर्मात्मभूतस्य
याज्ञवल्क्यस्य । यद्रूपं तन्माया दिशा सह हृदयभूतं
याज्ञवल्क्यस्य । यत्केवलं कर्म पुत्रोत्पादनरूपेण च ज्ञानस-
हितं च सहफलैनाधिष्ठात्रीभिश्च देवताभिर्दक्षिणा प्रती-
च्युदीच्यः कर्मफलात्मिका हृदयमेवापन्नास्तस्य । भ्रुवया
दिशा सह नाम सर्व्वं वाग्दारेण हृदयमेवापन्नं । एताव-
द्धीदं सर्व्वं यद्रूपं वा कर्म वा नाम वेति सर्व्वं हृदयमेत-

भा० भागमाह । यद्रूपमिति । आद्ये पर्याये हृदये रूपप्रपञ्चोप-
संहारो दर्शितो हृदये ह्येव रूपायीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ दक्षिणा-
यामित्वादिपर्यायत्रयेण तत्रैव कर्म्मोपसंहार उक्त इत्याह ।
यत्केवलमिति । यच्च केवलं कर्म्म तत्फलादिभिः सह दक्षिणादि-
गात्मकं हृद्युपसंक्रियते । यच्चदक्षिणादिद्वारा हृदये प्रतिष्ठित-
त्वात्केर्दक्षिणस्या दिक्षुस्तत्फलात्पुत्रजन्माख्यं च कर्म्म प्रतीचा-
त्मकं तत्रैवोपसंहृतं हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितमिति श्रुतेः । पुत्र-
जन्मनश्च तत्कार्यत्वाच्चानसहितमपि कर्म्मफलप्रतिष्ठा देवता-
भिश्च होदीचात्मकं । तत्रैवोपसंहृतं सोमदेवताया दीक्षादिद्वारा
तत्प्रतिफलश्रुतेरेवं दिक्षुये सर्व्वं कर्म्म हृदि संवृतमित्यर्थः ॥ पञ्चम
पर्यायस्य तात्पर्यमाह । भ्रुवयेति ॥ नामरूपकर्म्मरूपसंहृते-
ष्वपि किञ्चिदुपसंहृतं नान्तरभवशिष्टमस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति ।

उ० होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै-
यद्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वै न दद्युर्वयाऽसि
वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥ २५ ॥

भा० तस्यैवात्मकं हृदयं पृच्छ्यते कस्मिन् हृदयं प्रतिष्ठितमिति
॥ २४ ॥ अह्निकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण
सम्बोधनं कृतवान् । यत्र यस्मिन्कासे एतद्गृह्यमात्मास्य
शरीरस्यान्यत्र कश्चिद्देशान्तरेऽस्मान्नो वर्त्तत इति मन्यासै
मन्यसे । यद्दि यदि ह्येतद्गृह्यमन्यचास्यस्याङ्गवेच्छानो वा
एनच्छरीरं तदाद्युर्वयांसि वा पक्षिणो वा एनद्दि मथ्नी-
रन्विशोऽथेयुर्विकषेरन्निति । तस्मात्कश्चि शरीरे हृदयं
प्रतिष्ठितमित्यर्थः । शरीरस्यापि नामरूपकर्मात्मकत्वाद्गृ-
ह्ये प्रतिष्ठितत्वं ॥ २५ ॥

आ० एतावतीति । प्रत्रान्तरमुत्थापयति । तस्यैवात्मकमिति ॥ २४ ॥
हृदयपदेन नामाधाधारवदह्निकशब्देनापि हृदयाधिकारत्वं
विवक्ष्यते वाक्काश्यासाभ्यादित्याशङ्क्याह । नामान्तरेवेति ।
अह्नि जीयत इति विष्टञ्च प्रेतवाचिनेति शेषः । देहे हृदयं
प्रतिष्ठितमिति श्रुत्यादयति । यत्रेत्यादिना । तस्मिन्कासे शरीरं
भूतं स्यादिति शेषः । शरीरस्य हृदयात्म्यत्वं विशदयति ।
यज्जीत्यादिना । देहादन्यत्र हृदयस्यावस्थाने यथोक्तदोषमिति
शब्देन परामर्शः पञ्चितमाह । इतीत्यादिना । देहसर्हि कुत्र
प्रतिष्ठित इत्यत आह । शरीरस्येति । इत्तमनूय प्रत्रान्तरमुत्था-
पते । हृदयेति ॥ २५ ॥

उ० कस्मिन् त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण
इति कस्मिन् प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति
कस्मिन्पानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्

भा० बुद्ध्यश्चरीरघोरेवमन्योऽन्यप्रतिष्ठोक्ता कार्यकरणयो-
रतस्मां पृच्छामि । कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्मा च तव
बुद्ध्यं प्रतिष्ठितौ स्त इति । प्राण इति । देहात्मानौ प्राणे
प्रतिष्ठितौ स्यातां प्राणवृत्तौ । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित
इत्यपान इति । सापि प्राणवृत्तिः प्राङ्गेव प्रेयादपानवृत्त्या
चेन्न निगृह्यते । कस्मिन् न्वपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान
इति । साप्यपानवृत्तिरध एव यायात् । प्राणवृत्तिश्च प्राङ्गेव
मध्यस्थया चेद्भ्रानवृत्त्या न निगृह्यते । कस्मिन्व्यानः प्रति-
ष्ठित इति । उदान इति । सर्वास्त्रिषोऽपि वृत्तय उदाने
कोलस्थानीये चेन्न निबद्धा विव्वग्भवेयुः । कस्मिन्नुदानः
प्रतिष्ठित इति समान इति । समानप्रतिष्ठा श्रेताः सर्वा
वृत्तयः । एतदुक्तं भवति शरीरबुद्ध्यवायवोऽन्योन्यप्र-

भा० प्राणशब्दस्य सूत्रविषयत्वं व्यवच्छेत्तुं वृत्तिविशेषणं प्राणस्या-
पाने प्रतिष्ठितत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । साधोति ॥ प्राणा-
पानयोश्चभयोरपि व्यानाधीनत्वं साधयति । साप्यपानेति ॥
तिसृषां वृत्तानामुक्तानामुदाने निबद्धत्वं दर्शयति । सर्वा इति ।
विव्वङ्गिति नानागतिलोक्तिः ॥ कस्मिन्बुद्ध्यमित्यादेः समाना-
नस्य तात्पर्यमाह । एतदिति ॥ तेषां प्रवर्तकं दर्शयति । विद्या-
नमवेति ॥ स एव इत्यादेस्तात्पर्यमाह । सर्वमिति ॥ यस्य कू-
टस्थवृत्तिमात्रस्यान्वर्णमित्यकल्पनाधिकानस्याज्ञानवशात्प्रासने

उ० बानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिनुदानः
 प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्या-
 त्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गे
 न हि सज्ज्यतेऽसितो न व्यथते न रिथति ।

भा० तिष्ठाः सङ्घातेन नियता वर्त्तन्ते विज्ञानमयार्थप्रयुक्ता
 इति । सर्वमेतद्येन नियतं यस्मिन्प्रतिष्ठितमाकाशान्त-
 मोतश्च प्रोतश्च तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोचाद्गच्छणो
 निर्देशः कर्त्तव्य इत्ययमारम्भः । स एष । स यो नेति
 नेतीति निर्दिष्टो मधुकाण्ड एष सः । सोऽयमात्माऽगृह्यो
 न गृह्यः । कथं । यस्मात् सर्वकार्यधर्मातीतसाक्षादगृह्यः ।
 क्लृप्तो यस्मान्न हि गृह्यते । यद्भि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु
 तद्गृह्यगोचरमिदन्तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वं । तथाऽश्री-
 र्थो यद्भि मूर्त्तं संहतं प्ररीरादि तच्छीर्यतेऽयन्तु तद्विप-
 रीतोऽतो न हि शीर्यते । असङ्गेऽमूर्त्तो मूर्त्तान्तरेण यः
 सम्बन्धमानः सज्ज्यतेऽयश्च तद्विपरीतोऽतो न हि सज्ज्यते ।
 तथाऽसितः असङ्गे यद्भि मूर्त्तं तद्वध्यते । इदन्तु तद्वि-

ष्या० द्यावापृथिव्यादि स्थितं स पदमात्मैव प्रत्यगात्मैवेतिपदस्योदर्थं
 विवक्षित्वाह । स एष इति । निषेधद्वयं मूर्त्तान्मूर्त्तब्राह्मणे व्या-
 ख्यातमित्वाह । स यो नेति । यो मधुकाण्डे चतुर्थे नेति नेतीति
 निषेधमुखेन निर्दिष्टः स एष कूर्त्तब्राह्मणे तन्मुखेनैव वक्ष्यत इति
 बोधना । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति । सोऽयमिति ।
 कार्यधर्म्माः शब्दादयोऽज्ञानादयश्च । अत्युक्तं हेतुमवतार्यं व्याचष्टे ।
 कुल इत्यादिना । तद्विपरीतत्वं कार्यगोचरत्वं न चक्षुषेत्वादिभ्युतेः

उ० एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा
अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरूप्य प्रत्युत्थात्य-

भा० परीतत्वादबद्धत्वाच्च व्यथतेऽतो न रिच्यति । ग्रहणशरण-
सङ्गबन्धकार्यधर्म्मरहितत्वाच्च रिच्यति । न हिंसामा-
पद्यते न विनश्यतीत्यर्थः । क्रममतिक्रम्यौपनिषदस्य पुरुष-
स्थाख्यायिकातोऽपस्यत्य श्रुत्या खेन रूपेण त्वरया निर्देशः
कृतः ॥

ततः पुनराख्यायिकामेवाश्रित्याह । एतानि चान्यु-
क्तान्यष्टावायतनानि पृथिव्येव यस्यायतनमित्येवमादीनि
अष्टौ लोका अग्निलोकादयोऽष्टौ देवा अमृतमिति
होवाचेत्येवमादयोऽष्टौ पुरुषः शारीरः पुरुष इत्यादयः ।
स यः कश्चित्तान् पुरुषान् शारीरप्रभृतीन्निरूप्य निश्च-
येनोक्त्य गमयित्वाष्टुत्कभेदेन लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः
प्राचीदिग्दारेण प्रत्यूह्य स्वात्मनि हृदयेऽत्यक्रामदतिक्रा-
न्तवानुपाधिधर्म्मं हृदयाद्यात्मत्वं खेनैवात्मना व्यवस्थितो

भा० तद्विपरीतत्वादमूर्त्तत्वादिति यावत् । पूर्वत्राप्युभयत्र तद्विपरी-
तत्वमेतद्देवातःशब्दार्थं स्फुटमुक्तमुपपादयति । ग्रहेत्येति । कार्य-
धर्म्माः शब्दादयोऽग्रनादयश्च प्रामुक्ताः । ननु शाकल्यवाच्य-
वचस्त्वयोः संवादात्मिकेयमाख्यायिका तत्र कथं शाकल्येनापठ-
मात्मानं याच्यवक्तव्यं याच्ये तत्राह । क्रममिति ।

विद्यानादिवाक्ये वक्ष्यमाश्रित्वात्मिकमित्यत्र निर्देश इत्याशङ्क्याह ।
त्वदयेति । एतान्यष्टावित्यादिवाक्यस्य पूर्व्वेवासङ्गतिमाशङ्क्याह ।
ततः पुनरिति । निश्चयेन गमयित्वेतेतदेव स्पष्टयति । अष्टा-
विति । प्रत्यूह्योपसंहरत्येति यावत् । औपनिषदत्वं पुरुषस्य

उ० क्रामतन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तत्रेन्मे न
विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । तं ह न मेने
शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातापि हास्य परि-
मोषिणोऽस्थीन्यपजहुरन्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥

भा० च औपनिषदः पुरुषोऽग्नाद्यादिवर्जित उपनिषत्क्षेव विज्ञेयो
नान्यप्रमाणगम्यसं त्वा त्वां विद्याभिमानीं पुरुषं पृच्छामि ।
तच्छेद्यदि मे न विवक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि मूर्धा ते
विपतिष्यतीति । तन्त्वौपनिषदं पुरुषं शाकल्यो न मेने
ह न विज्ञातवान् किल । तस्य ह मूर्धा विपपात विप-
तितः । समाप्ताख्यायिका । श्रुतेर्वचनं तं ह न मेने
इत्यादि । किञ्चापि हास्य परिमोषिणस्तस्करा अस्थीन्यपि
संस्कारार्थं शिथ्यैर्नीयमानानि गृहान्प्रत्यपजहुरपहत-
वन्तः । किं निमित्तमन्यङ्कनं नीयमानं मन्यमानाः । पूर्व-
वृत्ता आख्यायिकेह सूचिताष्टाध्याय्यां किल शाकल्येन ।
याश्चवल्क्यस्य समानान्त एव संवादेो निर्दत्तः । तच्च

आ० व्युत्पादयति । उपनिषत्क्षेवेति ॥ तं हेत्वादिना याश्चवल्क्यस्य वा
मध्यमस्य वा वाक्यमिति शङ्कां वारयति । समाप्तेति ॥ ब्रह्म-
विद्विदेषु परलोकविरोधोऽपि स्यादित्याह । किञ्चेति ॥ मूर्धा ते
विपतिष्यतीति मूर्ध्नि पतिते प्रायेण क्षिणित्वमिहोत्राभिसंस्का-
रमपि शाकल्ये न प्राप्तवानित्याशङ्क्याह । पूर्ववृत्तेति ॥ तामे-
वाख्यायिकामनुक्रामति । अष्टाध्याय्यामिति । अष्टाध्यायी नृह-
दारण्यकाम्नाधीना कर्मविषया । पुरे मुख्योत्रातिरिक्ते देशेऽतिथ्ये
पण्यतिथिशून्ये कालेऽस्थीनि च । नेति च न शब्दोऽप्यर्थः । उच्य-

उ० अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्नो यो वः कामयते
स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते

भा० चाक्षवल्क्येन प्रापो दत्तः । पुरेऽतिथे मरिच्यसि । न तेऽ
स्त्रीनि च गृहान्प्राप्यन्तीति च तथैव ममार । तस्य
हाथन्यन्नन्यमानाः परिमोषिणोऽस्त्रीन्यपजहुः । तस्मात्प्रोप-
वादी स्यादुत श्लोवंपित्तपरो भवतीति । सैषाख्यायिकाऽऽचा-
रार्थं सूचिता । विद्या स्तुता ॥ २६ ॥

यद्येह । यस्य नेति नेत्यन्यप्रतिषेधदारेण ब्रह्मणो
निर्देशः कृतस्तस्य विधिमुखेन कथं निर्देशः कर्त्तव्य इति
पुनराख्यायिकामेवमित्याश्रित्याह मूलस्य जगतो वक्तव्य-
मिति । आख्यायिकासम्बन्धस्तत्र ब्रह्मविदो ब्राह्मणान् जिला
गोधनं हर्त्तव्यमिति न्यायं मत्वाह ॥ अथ होवाच । अथाऽ
नन्तरं तूष्णींभूतेषु ब्राह्मणेषु ह उवाच । हे ब्राह्मणाः
भगवन्त इत्येवं सम्बोध्य यो वो युष्माकं मध्ये कामयते

आ० वादी परिभवकर्त्ता ॥ तच्छब्दार्थमाह । उत हीति । किमि-
तीयमाख्यायिकात्र विद्याप्रकरणे सूचितेत्याशङ्क्याह । सैवेति ॥
ब्रह्मविदि विनीतेन भवितव्यमित्याचारः । महती हीयं ब्रह्म-
विद्या । यत्तन्निष्ठावद्यायानैहिकामुष्णिकविरोधः स्यादिति
विद्यास्तुतिः ॥ २६ ॥

अथ हेत्याद्युत्तरग्रन्थमवतारयति । यस्येत्यादिना ॥ जगतो
मूलस्य वक्तव्यमित्याख्यायिकामेवाश्रित्याहेति सम्बन्धः ॥ आख्या-
यिका किमर्थेत्वत् आह । आख्यायिकेति ॥ इतिशब्दः सम्बन्ध-
समाह्वयः ॥ ननु ब्राह्मणेषु तुष्णींभूतेषु प्रतिषेद्धुरभावाद्गोधनं
हर्त्तव्यं किमिति तां प्रति याक्षवल्क्योऽवदीदित्वत् आह । न्यायं

उ० तं वः पृच्छामि सर्वांस्वा वः पृच्छामीति ते ह
ब्राह्मणा न ददृषुः ॥ २७ ॥

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ । यथा वृक्षो वनस्पति-
स्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य लोमानि पर्णानि

भा० इच्छति ब्राह्मणवल्क्यं पृच्छामीति स मा मामागत्य पृच्छतु ।
सर्व्वे वा मा पृच्छत । सर्व्वे वा यूयं मा मां पृच्छत । यो वः
कामयते ब्राह्मणवल्क्यो मां पृच्छत्विति तं वः पृच्छामि ।
सर्वांस्वा वो युष्मानहं पृच्छामि । ते ह ब्राह्मणा न ददृषुस्ते
ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रगल्भाः संवृत्ताः किञ्चिदपि
प्रत्युत्तरं वक्तुं ॥ २७ ॥

तेष्वप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु तान् ह एतैर्वक्ष्यमाणैः
श्लोकैः पप्रच्छ पृष्टवान् । यथा लोके वृक्षो वनस्पतिः । वृक्षस्य
विशेषणं वनस्पतिरिति । तथैव पुरुषोऽमृषा । अमृषा सत्यमे-
तत् । तस्य लोमानि । तस्य पुरुषस्य लोमानीतरस्य वनस्पतेः
पर्णानि । त्वगस्योत्पाटिका । वहिस्सक् अस्स पुरुषस्येतर-

आ० मत्वेति । ब्रह्मस्य हि ब्राह्मणानुमतिमनापाद्य नीयमानमनर्थाय
स्यादित्त्वभिप्रायः । सम्बोधोवाचेति सम्बन्धः ॥ यो व इति प्रती-
कमादाय व्याचष्टे । युष्मानिति । व्याख्यातभागमनूद्य व्याख्येव-
मादाय व्याकरोति । यो व इत्यादिना । वधोक्तप्रश्नानन्तरं ब्राह्म-
णानामप्रतिभां दर्शयति । ते हेति ॥ २७ ॥

सर्वायश्चानप्रकर्षप्रकटनार्थमेव प्रश्नान्तरमवतारयति ।
तेष्विति ॥ वृक्षो वनस्पतिरिति पर्यायत्वात्पुनरुक्तिरित्याश्र-
यान् । वृक्षस्येति । तस्य तस्य महत्त्वमाहेत्यपौरुहित्तः । पुरुषस्य

उ० त्वगस्योत्पाटिका वहिः ॥ त्वच एवास्य रुधिरं
प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातृष्णात्प्रेति रसो
वृक्षादिवाहतात् ॥ मांशान्यस्य शकराणि
किनाटं मावतत्स्थिरं । अस्थोन्यन्तरतो दारूणि

भा० खोत्पाटिका वनस्यतेस्त्वच एव सकाशादस्य पुरुषस्य
रुधिरं प्रस्यन्दि वनस्यतेः । त्वच उत्पटस्त्वच एवोत्फु-
टति । यस्मादेवं सर्वं समानमेव वनस्यतेः पुरुषस्य च तस्मा-
त्तदातृष्णात्प्रेति तद्रुधिरं निर्गच्छति वृक्षादिवा-
हतात्किनाटस्यः । एवं मांशान्यस्य पुरुषस्य वनस्यतेस्तानि
शकराणि शकलानीत्यर्थः । किनाटं । वृक्षस्य किनाटं नाम
शकलेभ्योऽभ्यन्तरं वस्त्ररूपं काष्ठसंलग्नं तत्प्राववत्पुरुषस्य
तत्स्थिरं तत्किनाटं माववहृढं हि तत् । अस्तीनि ।
पुरुषस्य स्नाभ्योऽभ्यन्तरतोऽस्तीनि भवन्ति । तथा किनाट-
स्याभ्यन्तरतो दारूणि काष्ठानि । मज्जा । मज्जैव वनस्यतेः
पुरुषस्य च मज्जोपमा कृता । मज्जाया उपमा मज्जोपमा

भा० दक्षसाधर्म्यमेतदित्युच्यते । साधर्म्यमेव स्पष्टयति । तस्येत्यादिना ।
गीरसा त्वगुत्पाटिकेत्युच्यते । उत्पटो दक्षनिर्वासः । विशेषाभा-
वमेवाभिनयति । यथेति । साधर्म्ये सति वैधर्म्यं वक्षुमश्रु-
मिन्नाशयेनाह । यद्यदीति । इदमपि साधर्म्यमेव किं न स्यादि-
त्याशङ्क्याह । यदेति । तस्मादिति । एतस्मादिशेषस्यासाद्यदिशे-
षत्वमूर्त्तं तत्सर्वमभयोः सामान्यमवगतमिति सम्बन्धः । दक्षदस्ता-
स्येति शेषः । मा भूतस्य प्रदोह्यमिति चेन्नेत्याह । भवितव्येति ।
ब्रुवं जन्म मृतस्य चेतीत्यर्थः । जीवतो हि देतो जायते स एव

उ० मञ्जामञ्जोपमा कृता ॥ यद्दृक्षो वृक्वणो रोहति
मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः
कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ रेतस इति मा वोचत
जीवतस्तत्प्रजायते । धानारूह इव वै वृक्षोऽञ्जुसा

भा० नान्यो विज्ञेयोऽस्तीत्यर्थः ॥ यथा वनस्यतेर्मञ्जा तथा पुरु-
षस्य यथा पुरुषस्य तथा वनस्यतेः । यद्यदि वृक्षो वृक्व-
णो रोहति पुनः प्ररोहति प्रादुर्भवति मूलात्पुनर्न-
वतरः पूर्वस्माद्भिन्नवतरो यदेतस्मादिज्ञेयत्वात्प्राग्जनस्यतेः
पुरुषस्य च सर्व्वे सामान्यमवगतं । अथन्तु वनस्यतौ विज्ञेयो
दृश्यते यच्चिन्नस्य प्ररोहणं । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्षे
पुनः प्ररोहणं दृश्यते । भवितव्यस्य कुतश्चिन्नप्ररोहणेन ।
तस्माद्दः पृच्छामि मर्त्यो मनुष्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः कस्मा-
न्मूलात्प्ररोहति मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमित्यर्थः ।
यदि चेदेवं वदथ रेतसः प्ररोहतीति मा वोचत मैवं वक्तुम-
र्हंत । कस्माद्यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्देतः प्रजायते न मृतात् ।

अ० कुतो भवतीति विचार्य्यते । न चासिद्धेन सिद्धस्य साधनं न च
पुरुषवान्तरादिति वाच्यं यथासिद्धावन्तरप्रयोमानुपपत्तेरिति
मन्वानो हेतुमाह । यस्मादिति ॥ वैद्यमर्थान्तरमाह । यद्यपि
चेति । काखरहोऽपीत्यर्थः । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतक इत्यभिप्रे-
त्याह । वै इत्य इति । अङ्गसेत्वादेर्यंमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । धाना-
वोऽपीति ॥ तथापि कथं वैद्यमर्थमित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ।
पुरुषस्यापि पुनरत्यन्तिमां भूदित्याशङ्क्य पूर्व्वोक्तं निरुपपत्ति
यस्मादिति । अभाववादनृत्यापत्ति । जाय इति । अन्वेषोय

उ० प्रेत्यसम्भवः ॥ यत्समूलमावृहेत्युर्वृक्षं न पुनरा
भवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्काः कस्मान्मूला-
त्परोहति ॥ जात एव न जायते कोऽन्वेनं
अनयेत्पुनः । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिदीतुः

भा० अपि च धानाद्दो धानावीजं वीजद्दोऽपि वृषो भवति
न केवलं काष्ठद्वय एव । एवमन्वोऽनर्थकः । वै वृषो
ऽश्वासा वाचात्प्रेत्य मृत्वा सम्भवो धानातोऽपि प्रेत्य सम्भवो
भवेदश्वासापुवनस्यतेः । अद्यदि सह मूलेन धानया वोदृष्टे-
षुदृष्टेषुदृष्ट्याटयेत्युर्वृक्षं न पुनराभवेत्पुनरागत्य न भवे-
त्तस्माद्दः पृच्छामि । सर्वस्वैव जगतो मूलं मर्त्यः स्विन्मृत्युना
वृक्काः कस्मान्मूलात्परोहति जात एवेति मन्वर्थं यदि
किमत्र प्रष्टव्यमिति । अनिच्छतो हि सम्भवः प्रष्टव्यो न
जातस्वायं तु जात एवातोऽस्मिन्विषये प्रश्न एव नोपपद्यत
इति चेत् । न । किन्तर्हि मृतः पुनरपि जायत एवाम्यथाऽ
कृताभ्यागमकृतनामप्रसङ्गात् । अतो वः पृच्छामि कोऽन्वेनं

आ० समाप्त्यर्थः । तदेव स्फुटयति । अनिच्छतो हीति । न जायत इति
भात्रेनोत्तरमाह । नैत्यादिना । सम्भाववादे दोषमाह । अन्व-
येति । सम्भावसम्भवे चक्षितमाह । अत इति । उक्तमेव स्फुट-
यति । जगत इति । ब्रह्मविदां श्रेष्ठत्वे याज्ञवल्क्यस्य सिद्धे
चक्षितमाह । अत इति । समाप्तास्त्रायिकेति । ब्राह्मणाच्च सर्वे
यथायथं जम्मुदित्यर्थः । विज्ञानादिवाक्यमुत्थापयति । यज्जगत
इत्यादिना । विज्ञानशब्दस्य करणादिविषयत्वं वादयति । विद्-

उ० परायणं । तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥ २६ ॥
नवमं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ इति बृहदारण्यके पञ्च-
मोऽध्यायः । उपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भा० मृतं पुनर्जनयेत् । तत्र विजित्प्राञ्चणा यतो मृतः पुनः प्ररो-
हति जगतो मूलं न विज्ञातं प्राञ्चणैः । अतो ब्रह्मिष्ठत्वात्
इतो गावो याज्ञवल्क्येन जिता प्राञ्चणाः । समाप्तास्थाधिका ॥
यज्जगतो मूलं येन च ब्रह्मेन साक्षाद्गृह्यते ब्रह्म । यथा-
याज्ञवल्क्यो प्राञ्चणान्गृह्यवान् ततः स्वेन रूपेण श्रुतिरस्यभ-
माह । विज्ञानं विज्ञप्तिर्विज्ञानं तच्चानन्दं न विषयवि-
ज्ञानवद्दुःखानुविद्धं । किन्तर्हि प्रसन्नं त्रिवमतुल्यमनायासं
नित्यद्वन्द्वमेकरसमित्यर्थः । किन्तद्ब्रह्मोभयविशेषणवद्भातिः
रातेः षष्ठ्यर्थे प्रथमा धनस्येत्यर्थो धनस्य दातुः कर्माश्रतो
यजमानस्य परमयनं परागतिः कर्माफलस्य प्रदातृत्वात् ।
किञ्च व्युत्पाद्यैषणाभ्यस्तस्मिन्नेव ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्माश्रित-

षा० तिरिति । आनन्दविशेषकज्ञानं दर्शयति । नेत्यादिना । प्रसन्नं
दुःखहेतुक्लामक्रोधादिना सम्बन्धरहितं शिवं ज्ञानादिकारणे-
नाज्ञानेनापि सम्बन्धशून्यं सातिशयत्वप्रयुक्तदुःखराहित्यमाह ।
अनुत्तमिति । साधनसाध्यत्वाधीनदुःखवैधुष्यमाह । अनावा-
समिति । दुःखनिवृत्तिमात्रं सुखमिति पक्षं प्रतिक्षिपति ।
नित्यद्वन्द्वमिति । आनन्दो ज्ञानमिति ब्रह्मसाक्षात्कारभेदमाह ब्रह्माह ।
एकरसमिति । यजमत उपपत्तेरिति न्यायेन ब्रह्मणो यजन्मूष-
त्वमाह । रातेरित्यादिना । ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेतीति अनुत्तर-

भा० ब्रह्म वेत्तीति तद्विषयं तस्य तिष्ठमानस्य च तद्विदो ब्रह्म-
विद इत्यर्थः पराचक्षमिति ॥ २८ ॥

अत्रेदं विचार्यते । आनन्दशब्दे लोके सुखवाची
प्रसिद्धः । अत्र च ब्रह्मणो विशेषणत्वेन आनन्दशब्दः । श्रूयते
आनन्दं ब्रह्मेति । श्रुत्यन्तरे आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । यदेष आकाश आनन्दः । यो
वै भूमा तत्सुखमिति च । एष परमानन्द इत्येवमाद्याः
संवेद्ये च सुख आनन्दशब्दः प्रसिद्धः । ब्रह्मानन्दस्य यदि
संवेद्यः स्थायुक्ता एते ब्रह्मस्थानन्दशब्दाः । ननु च श्रुतिप्रामा-
ण्यासंवेद्यानन्दस्वरूपमेव ब्रह्म किं तत्र विचार्यमिति ।
न । विद्वद्भ्रुतिवाक्यदर्शनात् । सत्यमानन्दशब्दे ब्रह्मणि
श्रूयते विज्ञानप्रतिषेधस्यैकत्वे । यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत्त-
त्केन कं पश्येद्विजानीयात्तं केन विजानीयाद्यत्र नान्य-
त्यश्नति नान्यद्विजानाति । प्राप्तेनात्मना सम्परिच्छिन्नो न

भा० माश्रित्य तस्यैव मुक्तानित्यद्वैतत्वमुपदिशति । किञ्चेति । अक्षरव्या-
ख्यानसमाप्तिरिति शब्दः ॥ २८ ॥

सविदानन्दात्मकं ब्रह्म विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षास्पदमित्युक्तं ।
इदानीं ब्रह्मानन्दविचारमवतारयन्नविज्रीतमर्थमाह । अत्रेति ।
तथापि प्रकृते बान्धे किमायातमिति तदाह । अत्रेति ।
न च केवलमत्रैवानन्दशब्दे ब्रह्मविशेषव्यवर्थात्त्वेन श्रुतः । किन्तु
तैत्तिरीयवादावपीत्याह । श्रुत्यन्तरे चेति । ब्रह्मविशेषव्यवर्थात्-
नन्दशब्दः श्रूयत इति सम्बन्धः ॥ अन्धाः श्रुतारेवोदाहरति ।
आनन्द इत्यादिना । एवमाद्याः श्रुतय इति श्लेषः । तथापि कथं
विचारसिद्धिश्चाह । संवेद्य इति । ज्ञानप्रसिद्धेरद्वैतश्रुतेः

भा० वाचं किं च न वेदेत्यादिविरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनान्तेन कर्त्तव्यो विचारः ॥

तस्माद्युक्तं वेदवाक्यार्थनिर्णयाय विचारयितुं । मोक्ष-
वादिप्रतिपत्तेः । साक्षा वैशेषिकाश्च मोक्षवादिनो
नास्ति मोक्षे सुखं संवेद्यमित्येवं प्रतिपत्ताः । अन्ये निरति-
शयसुखं स्वसंवेद्यमिति । किन्तावद्युक्तमानन्दादिश्रवणाद्
जज्ञन्क्रीडजममाणः स यदि पितृलोककामो भवति । स
सर्वज्ञः सर्ववित् । सर्वान् कामान्समश्रुत इत्यादिश्रुतिभ्यो
मोक्षे सुखं संवेद्यमिति । नन्वेकले कारकविभागाभावा-

भा० ब्रह्मज्ञानन्दः संवेद्योऽसंवेद्यो वेति विचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
उभयत्र यत्नं दर्शयति । ब्रह्मज्ञानन्दश्चेति ।

अन्यथा लोकवेदयोः शब्दार्थभेदादविशिष्टकु वाक्यार्थ इति
न्यायविरोधोऽसंवेद्यत्वं पुनरद्वैतश्रुतिरविरुद्धेति भावः । विचा-
रमाक्षिपति । नन्विति । विरुद्धश्रुत्यर्थनिर्णयार्थं विचारक
र्त्तव्यतां दर्शयति नेति । सङ्गहवाक्यं विदधेति । सत्यमिहा-
दिना । एकले सति विज्ञानप्रतिषेधश्रुतिभेदादाहरति । यथे-
त्यादिना । इत्यादिश्रवणमिति श्लेषः । यजितमाह । विरुद्धश्रु-
तीति । श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विचारकत्वतामुपसंहरति । तस्मादिति ।
तथैव हेतुन्तरमाह । मोक्षेति । तामेव विप्रतिपत्तिं विद-
धेति । साक्षा इति । विमर्शपूर्वकं पूर्वपक्षं गृह्णाति । किन्ता-
वादित्यादिना । आनन्दादिश्रवणादिज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुते-
र्मोक्षे सुखं संवेद्यमिति युक्तमिति सन्नन्धः । तत्रैव वाक्यान्तरा-
श्रुदाहरति । अक्षान्तिनादिना । पूर्वपक्षमाक्षिपति । नन्विति ।
मोक्षे चेदित्यते सुखज्ञानं तर्हि तदानेककारकसाध्यं वाचं
त्रिधात्वात्पाकादिवत्सर्वैकले च मोक्षे कारकविभागाभावात्
सुखसंवेदनं भवतीत्यर्थः । अन्यस्य कारकापेक्षारामपि सुखज्ञा-
नस्यान्यत्वात् तदपेक्षेत्वात्पञ्चाह । त्रिधावाचेति । वा त्रिधा

भा० द्विज्ञानानुपपत्तिः । क्रियासाधनेकारकसाध्यत्वादि-
 ज्ञानस्य च क्रियात्वात् । नैव दोषः । अन्वप्रामाण्यान्वेदि-
 ज्ञानमानन्दविषये । विज्ञानमानन्दमित्यादीन्मानन्दस-
 रूपसाधनेत्येवमुपपन्नानि वचनानीत्यवोचाम । ननु
 वचनेनाप्यग्नेः प्रीत्यमुदकस्य सौष्यं न क्रियत एव ज्ञाप-
 कत्वादचनानां । न च देशान्तरेऽग्निः प्रीत इति प्रक्यते
 ज्ञापयितुमग्नये वा देशान्तर उष्णमुदकमिति । न प्रत्य-
 गात्मन्मानन्दविज्ञानदर्शनात् विज्ञानमानन्दमित्येवमा-
 दीनां वचनानां । प्रीतोऽग्निरित्यादिवाक्यवत् प्रत्यचा-

षा० सानेकारकसाध्येति व्याप्तेर्गमनादाववगतत्वज्ञानस्यापि धात्व-
 र्थेन क्रियात्वादानेकारकसाध्यतासिद्धैवेत्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्य-
 माश्रित्य पूर्ववादी परिहरति । नैव दोष इति । तदेव स्फुट-
 वति । विज्ञानमिति । अद्यत्वे प्रक्यासि श्रुतिप्रामाण्यादानन्दज्ञान-
 नमुक्तमाश्रयति । नन्विति । अद्वैतश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मसि विज्ञान-
 क्रियाकारकविभागापेक्षा नोपपद्यते । न हि विज्ञानमानन्दमि-
 त्वादिवचनानि मानान्तरविरोधेन विज्ञानक्रियां ब्रह्मकृत्याद-
 वन्ति । तेषां ज्ञापकत्वाज्ज्ञापकस्य चाविरोधापेक्षत्वादन्यथाति-
 प्रसङ्गादित्यर्थः । बौद्धिकज्ञानस्य क्रियात्वेऽपि मोक्षे सुखज्ञानं
 क्रियैव न भवति । तत्र विज्ञानादिवाक्यस्याद्वैतश्रुतिविरोधोऽस्ती-
 त्वाप्रसङ्गात् । न चेति । पयःपावकयोस्त्वार्थैकरूप्यवद्विज्ञान-
 स्यापि बोक्त्रेदयोरेकरूपत्वमेवेति भावः । मानान्तरविरोधा-
 द्वात्मन्मानन्दज्ञानस्य सत्त्वमेव वा निषिध्यन्ते । तस्य क्रियात्वं वा
 निराक्रियते । तत्रार्थं दूषयति । नेत्यादिना । तदेव स्पष्टयति ।
 न विज्ञानमिति । सुखज्ञानस्य गुणत्वाङ्गीकारात् क्रियात्वनिरा-
 करत्वंमिष्टमेवेति ज्ञप्त्वात् । अनुभूयते त्विति । अनुभवमेवाभि-
 ववत् । सुखहृमिति । तथापि श्रुतिविरोधः स्यादिवाशज्ज्ञान-
 प्रत्यक्षानुसारेण चापि नैतन्नोक्त्याशयेनाह । तस्मादिति । आत्म-

भा० दिविरुद्धार्यप्रतिपादकत्वं । अनुभूयते त्वविरुद्धार्यता ।
सुखमिति सुखात्मकमात्मानं स्वयमेव वेदयते । तस्मा-
त्सुतरां प्रत्यक्षा विरुद्धार्यता । तस्मादानन्दं ब्रह्मविज्ञाना-
त्मकं सत्स्वयमेव वेदयते ॥

तद्यानन्दप्रतिपादकाः श्रुतयः समञ्जसाः स्युर्जहन्की-
ञ्चममाण इत्येवमाद्याः पूर्वोक्ताः । न । कार्यकारणा-
भावेऽनुपपत्तेर्विज्ञानस्य । शरीरवियोगो हि मोक्ष आत्य-
न्तिकः । शरीराभावे च करणानुपपत्तिरात्रयाभावात् ।
ततश्च विज्ञानानुपपत्तिरकार्यकरणत्वात् । देहाद्यभावे च
विज्ञानोत्पत्तौ सर्वेषां कार्यकरणोपादानानर्थक्यप्रसङ्गः ।
एकत्वविरोधाच्च । परञ्चेत् ब्रह्मानन्दात्मकमात्मानं नित्य-

भा० न्यानन्दज्ञानस्य क्रियात्वानुपकारात्कारकभेदापेक्षाभावादि-
त्यर्थः । गुणत्वपक्षे च प्रत्यक्षस्थानुगुणत्वादागमस्य विरोधिनस्तदनु-
सारेण नैयत्वादविरुद्धत्वादस्य भूयत्वादित्यतिशयः । अविरुद्धा-
र्यता विज्ञानादिश्रुतेरिति शेषः । गुणगुणिभावेऽपि नाद्वैतश्रुतिः
श्रद्धा नेतुमित्याशङ्क्य स्ववेद्यत्वपक्षमाश्रित्वाह । तस्मादानन्दमिति ।
यथा कथञ्चिद्ब्रह्मज्ञानन्दस्य वेद्यत्वे श्रुतीनामानुगुण्यमस्ती-
त्याह । तथेति । आनन्दो वेद्यो ब्रह्मणोति चेदिते सिद्धान्तमाह ।
नेति । आगन्तुकमनागन्तुकं वा ज्ञानं मुक्तावानन्दं मोक्षरवति
नाद्य इत्याह । कार्येति । अनुपपत्तिमेव कपोरयति । शरी-
रेति । कार्यकारणयोरभावेऽपि मोक्षे ब्रह्मानन्दज्ञानं अनिश्चये
संसारं हि हेत्वपेक्षेत्याशङ्क्याह । देहादीति । द्वितीयं दूषयति ।
एकत्वेति । न हि ब्रह्मस्वरूपज्ञानेनैव वेद्यानन्दरूपं भविनुमुत्प-
द्यते । विषयविषयिबोरेकत्वविरोधात्तत्त्वानागन्तुकमपि ज्ञानं
मुक्तौ नागन्दमधिकरोतीत्यर्थः । किञ्च ब्रह्म वा मुक्तो वा संसारी
वा ब्रह्मानन्दं मोक्षरयेत्तत्राद्यमनुवदति । परञ्चेदिति । तस्मि-

भा० विज्ञानत्वान्नित्यमेव विजानीयात् । तत्र संसार्थ्यपि संसार-
विनिर्मुक्तः स्वाभाव्यं प्रतिपद्येत । जज्ञानञ्च इवाद्का-
ञ्चसिः क्षिप्तो न पृथक्त्वेन व्यवतिष्ठते । आनन्दात्मकब्रह्म-
विज्ञानाय । तदा मुक्त आनन्दात्मकमात्मानं वेदयत
इत्येतदनर्थकं वाक्यं । अथ ब्रह्मानन्दमन्यः सम्पुनो वेदयते
प्रत्यगात्मानन्दं वाचमस्यानन्दस्वरूप इति । तदैकत्ववि-
रोधः । तथा च सति सर्वश्रुतिविरोधः । इतीद्या च कल्पना
नोपपद्यते । किञ्चान्यद्ब्रह्मणश्च निरन्तरात्मानन्दविज्ञाने
विज्ञानाविज्ञानकल्पनानर्थक्यं निरन्तरश्चेदात्मानन्दवि-
षयं ब्रह्मणो विज्ञानं तदेव तस्य स्वाभाव इत्यात्मानन्दं
विजानीतीति कल्पनानुपपत्त्या । अतद्विज्ञानप्रसङ्गे हि

षा० अथो व ब्रह्मस्वरूपानन्दं वेति । तेनैकादेकत्र विषयविषयित्वा-
नुपपत्तेरुक्तत्वादिति दूषयति । तत्रेति । नापि संसारी ब्रह्मानन्दं
जोषयति । स स्वप्ननिद्रात्ते संसारे संसारिणमात्मानमभिम-
न्यमानो न ब्रह्मानन्दमाकर्षयितुमर्हं । संसारे निद्रात्ते तु ततो
विनिर्मुक्तो ब्रह्मस्वाभाव्यं प्रतिपद्यमानस्तदानन्दं तददेव विषयी-
कर्तुं नार्हतीति इतीयं प्रत्याह । संसार्थ्यपीति । मुक्तोऽपि ब्रह्मणो
भिन्नोऽभिन्नो वेति विकल्प्याभेदपक्षमनुभासते । जनेति ।
ब्रह्माभिन्नस्य मुक्तस्य तदानन्दविषयोक्तत्वमुक्तन्यायेन निरस्यति ।
तदेति । भेदपक्षमनुवदति । अथेति । ब्रह्मानन्दं प्रत्यगात्मानमिति
सम्बन्धः । वेदनप्रकारमभिनयति । अहमिति । तत्त्वमस्यादि-
श्रुतिविरोधेन निराकरोति । तदेति । मुक्तो ब्रह्मणः सकाशा-
द्भिन्नोऽभिन्नो वा मा भुङ्क्षिन्नाभिन्नस्य स्यादित्याशङ्क्याह । इती-
येति । सर्वत्र भेदाभेदवादस्य दृषितत्वादिसर्वः । ब्रह्मणः स्वान-
न्दस्वावेद्यत्वे हेतुनिरासाह । किञ्चान्यदिति । तदेवोपपादयति ।
निरन्तरश्चेदिति । आस्तातप्रयोगस्य तर्हि कर्षयन्त्वं तत्राह ।

भा० कल्पनाया अर्थवत्त्वं । यथात्मानं परञ्च वेत्तीति । न हि इत्याद्यासकमगमो नैरन्तर्येण ज्ञानाज्ञानकल्पनाया अर्थवत्त्वं ॥

अथ विशिष्टमात्मानं विजानातीति । विज्ञानस्यात्म-
विज्ञानह्रिद्रेऽन्यविषयत्वप्रसङ्गे आत्मनश्च क्रियावत्त्वं । तत-
श्चानित्यत्वप्रसङ्गः । तस्मादिज्ञानमानन्दमिति स्वरूपा-
न्वाख्यानपरैव श्रुतिर्नात्मानन्दसंवेद्यत्वार्था । अक्षन्क्रोड-
न्वित्यादिश्रुतिविरोधोऽसंवेद्यत्व इति चेन्न । सर्व्वात्मौक्ये
यथा प्राप्तानुवादित्वात् । मुक्तस्य सर्व्वात्मभावे सति यच्च
कश्चिद्योगिषु देवेषु वा जज्ञाणादिप्राप्तं तद्यथा प्राप्तमेवा-

भा० अतदिज्ञानेति । देवदत्तो ह्यबुद्धिपूर्वकारित्वावस्थायां स्वात्मा-
नमन्यश्च विविधं न जानाति नान्यदित्युभयथात्वदर्शनात्तत्रा-
ख्यातप्रयोगो युज्यते नैवं ब्रह्मख्यानप्रसङ्गोऽस्ति नित्यज्ञानख-
भावत्वात् । तथा च तत्राख्यातप्रयोगो नार्थवानित्यर्थः । ब्रह्मख्या-
ख्यातप्रयोगानर्थक्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ।

प्रत्यगात्मनि नित्यज्ञानत्वासिद्धिं शङ्कयति । अथेति ॥ विशिष्ट-
मिति ॥ क्रियाविशेषकं परिहरति । विज्ञानस्येति ॥ आत्मनो
विज्ञानस्य ह्रिदमन्तराजमसत्त्वावस्था तदापि विज्ञानमस्ति
चेत्तस्यान्यविषयत्वप्रसङ्गस्तथा च यत्रान्यत्वश्रुतीत्यादिश्रुतेरात्मनो
मर्त्यत्वापत्तिर्न चेत्तदा विज्ञानं तदा पाषाणवदचेतनत्वं विद्यति-
रूपत्वानुप्रीकारादित्यर्थः । आत्मनो नित्यज्ञानवत्त्वे दोषान्तर-
माह । आत्मनश्चेति । आनन्दज्ञाने ब्रह्मणि विषयविषयधित्वा-
योगश्चेत्कथं विज्ञानादिवाक्यमित्वाशङ्कोपसंहरति । तस्मा-
दिति । ब्रह्मख्यानन्दस्यावेद्यत्वे श्रुतिविरोधमुक्तं स्मारयति । अक्ष-
दिति । सर्व्वात्मनो मुक्तस्यैक्ये सति योग्यादिषु यथा जज्ञाणादि
प्राप्तं तथैव तदनुवादित्वादस्याः श्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति परि-
हरति । नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति । मुक्तस्येति । किमनुवा-

भा० नूयते । तत्तत्तैव सर्वात्मभावादिति । सर्वात्मभावमोक्ष-
 सुतये यथा प्राप्तानुवादित्त्वे दुःखित्वमपीति चेद्योगिषु
 यथा प्राप्तजन्मणादिवत् । स्वावरादिषु यथा प्राप्तदुःखि-
 त्वमपीति चेन्न । नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसम्पर्कजनि-
 तभ्रान्धधारोपितत्वात्सुखित्वदुःखित्वादिविभेदस्येति परि-
 हृतमेतत् । सर्व्वविद्वद्भ्रुतीनाञ्च विषयमवोचाम । तस्मा-
 देवोऽस्य परम आनन्द इति वत् सर्वास्थानन्दवाक्यानि
 द्रष्टव्यानि ॥ इति नवमं ब्राह्मणं ॥ इति श्रीमद्भोविन्द-
 भगवत्पूज्यपादत्रिख्यस्य परमहंसप्रतिब्राजकाचार्य्यस्य श्रीब्र-
 ह्मरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः

आ० दक्षजमिति चेत्तदाह । तत्तस्येति । मुक्तस्य योग्यादिषु सर्व्वजा-
 त्मभावादेव तत्र प्राप्तं जन्मबाधप्रभृत्सुतयेऽनूयते । तत्रानुवा-
 दवेद्यर्थमित्यर्थः । विदुषस्सर्वात्म्येन योग्यादिषु प्राप्तजन्मबा-
 धनुवादे स्यादतिप्रसङ्गिरिति शङ्कते । यथा प्राप्तेति । अतिप्रस-
 ङ्गमेव प्रकटयति । योग्यादित्विति । अविद्यात्मकनामरूपविर-
 चितोपाधिद्वयसम्बन्धनिबन्धनमिथ्याज्ञानाधीनत्वादात्मनि दुःखि-
 त्वादिप्रतीतेर्न तत्र वस्तुतो दुःखित्वं न च जन्मबाधयि वास्तव-
 माविद्यस्यैव मुक्तिसुतयेऽनुवादात् । दुःखित्वस्य हि नानुवाद
 इति हीनत्वप्राप्तेरिति परिहरति । नेत्यादिना । यत्तु विद्वद्भ-
 र्भ्रुतिदृष्टेर्नागमार्थो निर्व्वीतो भवतीति तत्राह । विद्वद्वेति ।
 वेद्यत्वादिभ्रुतीनां सोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेन मधुक्वाखे
 खबस्योक्तिरित्यर्थः । ब्राह्मणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । ब्रह्म-
 स्थानन्दस्य वेद्यताया दुर्निरूपत्वं तच्छब्दार्थः । यद्येवोऽस्येत्यत्र
 भेदेन विवक्षितः सर्वात्मभावस्य प्रकृतत्वात् । तथा विद्यानादि-
 वाक्येभ्यः आनन्दस्य वेद्यता न विवक्षिता । उक्तरीत्या तद्वेद्यताया
 दुष्प्रतिपादकत्वात्तस्मादनतिशयानन्दं विदेकतानन्दं वस्तुसिद्ध-
 मित्यर्थः ॥ इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितायां बृहदारण्यक-

उ० जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रेषु ह याज्ञवल्क्य
 आववाज १ तं हेवाच याज्ञवल्क्य किमर्थ-

भा० समाप्तः ॥ ॥ इत्युपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥

ॐ तत्सत् ॥ ॥ * * * ॥ ॥

ॐ नमः परमात्मने ॥ जनको ह वैदेह आसाञ्चके
 ऽस्य सम्बन्धः । शरीराद्यानद्यौ पुरुषान्निरुद्धा प्रत्यूह्य पुन-
 र्हृदये दिग्भेदेन च पुनः पञ्चधा व्यूह्य हृदये प्रत्यूह्य हृदयं
 शरीरञ्च पुनरन्योऽन्यप्रतिष्ठं प्राणादिपञ्चदृश्यात्मके समा-
 नाख्ये जगदात्मनि सूत्र उपसंहृत्य जगदात्मानं शरीर-
 हृदयसूत्रावस्त्रमतिक्रान्तवान् य उपनिषदः पुरुषो नेति
 नेतीति थपदिष्टः स साक्षात्सोपादानकारणस्वरूपेषु
 च निर्दिष्टो विज्ञानमानन्दमिति । तस्यैव वागादिदे-
 वतादारेण पुनरधिगमः कर्त्तव्य इत्यधिगमोपाद्यान्तरा-
 र्थोऽप्यभारम्भो ब्राह्मणद्वयस्य ॥ आख्यायिका त्वाचारप्रद-
 र्त्नार्था ॥ जनको ह वैदेह आसाञ्चके आसनं कृतवान्

भा० भाष्यटीकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ उपनिषद्भाष्यटीकायां
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥

श्रीसङ्करः पातु । पूर्वब्रह्मिन्नाध्याये अल्पन्यायेन सच्चिदानन्दं
 ब्रह्म निर्धारितं । इदानीं बादन्यायेन तदेव निर्धारयितुमध्याया-
 न्तरमवतारयति ॥ जनक इति ॥ तत्र ब्राह्मणहृदयस्यावाप्तारस-
 म्वन्धं प्रतिजानीते । अस्येति ॥ तमेव वक्तुं दृष्टं कीर्त्तयति । शरी-
 राद्यानिति ॥ निरुद्धा प्रत्यूह्येति विस्तार्यं थवहारमापाद्येत्यर्थः ।
 प्रत्यूह्य हृदये पुनरुपसंहृतेति यावत् । जगदात्मनीत्यस्याक-
 तोक्तिः । सूत्रग्रन्थेन तत्त्वारब्धं गृह्यते । अतिक्रमणं तदुच्यते वा-

उ० मचारीः पशूनिच्छन्नुषवत्त्वानिति । उभयमेव
संभ्रालिति होवाच ॥ १ ॥

यत्रे कश्चिदब्रवीत्क्षुण्णवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा
शैलिनिर्वाग्वै ब्रूहेति यथा मातृमान्पितृमा-

भा० आस्त्राधिकं दक्षवानित्यर्थः । दर्शनकामेभ्यो राजा । अथ
ह तस्मिन्समये याज्ञवल्क्य आब्रवीत्तत्रागतवानात्मनो योग-
सेमायं राज्ञो वा विविदिषां दृष्टानुग्रहार्थं । तमागतं
याज्ञवल्क्यं यथावत्पूजां कृत्वावाच होतृवान् जनकः । हे
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीरागतोऽसि किं पशूनिच्छन्नु-
नरपिराशोस्त्रिदशनाम्सूक्ष्मान्मांससूक्ष्मावस्तुनिर्णयान्मातृ-
प्रमाणात्तः श्रोतुमिच्छसिति । उभयमेव पशून्प्रभ्रांस्य हे
सन्नाट् । सन्नाडिति वाजपेययाजिनो लिङ्गं । समस्तस्य
वा भारतस्य वर्षस्य राजा ॥ १ ॥

किन्तु यत्ने तुभ्यं कश्चिदब्रवीत् आचार्योऽनेकाचार्य-
सेवी हि भवांसूक्ष्णवामेति । इतर आह । अब्रवीदुक्त-
वाक्ये ममाचार्यो जित्वा नामतः त्रिलिनस्थापत्यं त्रैलिनः ।

भा० संक्षुण्णं । अनन्तरब्राह्मणद्वयतात्पर्यमाह । तस्यैवेति । वागा-
यधिराशोस्त्रिदशनादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिदारेत्यर्थः । पूर्वोक्तान्व-
यत्यतिरेकादिसाधनायेक्षयाऽन्तरग्रहः । आचार्यवता अज्ञा-
दिसन्मन्त्रेण विद्या जन्मथेत्याचारः । अप्राप्तप्रामिर्योगः । प्राप्तस्य
रक्षकं ज्ञेय इति विभागः । भारतस्य वर्षस्य हिमवत्सेतु पर्य-
न्तस्येति वावत् ॥ १ ॥

तत्र राजानं प्रति प्रश्नमुत्थापयति । किमिति । कश्चिदिति
विशेषणस्य तात्पर्यमाह । अनेकेति । प्रामाण्यं प्राप्तत्वं । यथोक्ता-

उ० नाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मे-
त्यवदतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याय-
तनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्रा-
लिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ॥

भा० वाम्बै ब्रह्मेति । वाग्देवता ब्रह्मेत्याहेतरो यथा मातृमाप्ताता
यस्य विद्यते पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्री अनुशासकर्त्ता स मातृ-
मान् । अत ऊर्ध्वं पिता यस्यानुशास्ता स पितृमान् ।
उपनयनादूर्ध्वमासमावर्त्तनादाचार्यो यस्याऽनुशास्ता स
आचार्यवान् । एवं शुद्धित्रयहेतुसंयुक्तवुद्धिराचार्यः
स्वयं न कदाचिदपि प्रामाण्याद्ब्रुचितीति । स यथा
ब्रूयाच्छिष्याय तथाऽसौ जित्वा शैलिनिरुक्तवान् । वाम्बै
ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । न हि मूकस्त्रेहार्थम-
मुचार्थं वा किं च न स्यात् । किन्त्वब्रवीदुक्तवान् । ते तुभ्यं
तस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठाञ्च । आयतनं नाम शरीरं ।
प्रतिष्ठा त्रिष्वपि काशेषु य आअयः । आहेतरो न मेऽब्रवी-
दिति । इतर आह । यद्येवमेकपाद्वा एतदेकः पादो
यस्य ब्रह्मणस्तदिदमेकपाद्ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास-
मानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः । यद्येवं स त्वं विद्वान्
सन्नोऽस्मभ्यं ब्रूहि हे याज्ञवल्क्येति ॥

षा० योऽनुमोदने युक्तिमाह । न हीति । यथोक्तब्रह्मविद्यया कृतकृत्य-
त्वम्भन्वानं राजानं प्रत्याह । किन्त्विति । आयतनप्रतिष्ठयोरेक-
त्वात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य विभज्यते । आयतनं नामेति । एकपादत्वे
ऽपि ब्रह्मणस्तदिदमेकपाद्ब्रह्म त्रिभिरिति चेन्नैत्याह । त्रिभिरिति ।

उ० वागेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत ।
 का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्प्रालिति होवाच ।
 वाचा वै सम्प्राङ्बन्धुःप्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सा-
 मवेदो ऽथर्वङ्गिरस इतिहासः पुराणविद्या उप-
 निषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुब्याख्यानानि व्याख्या-
 नानीष्टुं हुतमाशितं पायितमयञ्च लोकः परञ्च

भा० स चाह वागेवायतनं वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमा-
 यतनं शरीरमाकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठोत्पत्तिस्थिति-
 स्वयकालेषु प्रज्ञेत्येतदुपासीत । प्रज्ञेतीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्च-
 तुर्यः पादः प्रज्ञेति कृत्वा एतद्ब्रह्मोपासीत । का प्रज्ञता
 याज्ञवल्क्य किं स्वयमेव प्रज्ञोत प्रज्ञानिमित्तं । यथायतनं
 प्रतिष्ठे ब्रह्मणो व्यतिरिक्ते तद्वत्किं न कथं तर्हि वागेव
 सप्ताडिति होवाच । वागेव प्रज्ञेति ह उवाचोक्तवान्न व्यति-
 रिक्ता प्रज्ञेति । कथं पुनर्वागेव प्रज्ञेत्युच्यते । वाचा वै
 सम्प्राङ्बन्धुः प्रज्ञायतेऽस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रज्ञायते बन्धु-
 स्वयमेवादीष्टं यागनिमित्तं धर्मजातं ऊतं होमनिमि-
 त्तञ्चाहितमन्नदाननिमित्तं पायितं पानदाननिमित्तम-
 यञ्च लोक इदञ्च जन्म परञ्च लोकः प्रतिपत्तव्यञ्च जन्म ।

भा० ब्रूहि प्रतिष्ठामायतनञ्चेति शेषः । प्रश्नमेव विष्टञ्चेति । किं
 स्वयमेवेति । प्रज्ञानिमित्तं यस्या वाचः सा तथा । द्वितीयपक्षं
 विशदयति । यथेति । व्यतिरेकपक्षं निषेधति । नेति । आका-
 ङ्गापूर्वकं पक्षान्तरं गृह्णाति । कथं तर्हि । बलिदानमुपहा-

उ० लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राड् ब्रह्म ज्ञाय-
ते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति
सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्नि देवो भूत्वा देवा-
नप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं
सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स
होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य
हरेतेति ॥ २ ॥

भा० सर्वाणि च भूतानि वाचा वै सम्राट् प्रज्ञायन्तेऽतो वाग्मै
सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं यथोक्तं ब्रह्मविदं वाग्जहाति ।
सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्नि बलिदानादिभिरिह । देवो
भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकालं देवास्त्रप्येति अपि गच्छति
य एवं विद्वानेतदुपास्ते । विद्यानिष्क्रियार्थं हस्तितुल्यरूपभो
हस्त्यृषभो यस्मिन् । गोसहस्रे तदुस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति
होवाच जनको ह वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः अननु-
शिष्यत्रिष्यं कृतार्थमकृत्वा त्रिव्याङ्गुलं न हरेतेति मम
पिताऽमन्यत ममाप्यथमेवाभिप्रायः ॥ २ ॥

आ० रसमर्षात् । आदिशब्देन अक्षयन्दनवस्त्राण्यदिग्रहः । विद्या-
निष्क्रियार्थमुवाचेति सम्बन्धः । पितुरेतन्मतमस्तु तव किमायात्
तदाह । ममापीति । २ ।

उ० यदेव ते कश्चिद्ब्रवीत्कृणवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः
 शौल्वायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमा-
 नाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्वायनोऽब्रवीत्प्राणो
 वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते
 तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एत-
 त्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवा-
 यतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत
 का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति
 होवाच प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजय-
 त्यप्रतिगृहस्यप्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति
 यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय प्राणो वै
 सम्राट् परमं बल नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं
 भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं-

भा० यदेव ते कश्चिद्ब्रवीदुदङ्को नामतः शुल्बस्थापत्वं
 शौल्वायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेति प्राणो वा वायुर्देवता ।
 पूर्व्वत्प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा उपनिषत्प्रियमि-
 त्येतदुपासीत । कथं पुनः प्रियत्वं प्राणस्य वै । हे सम्राट्
 कामाय प्राणस्यार्थायायाज्यं याजयति पतितादिकमप्यप्र-
 तिगृह्णात्युपादेः प्रतिगृह्णात्यपि तत्र तस्मां दिशि वधनि-
 मित्तमाशङ्का वधाशङ्का इत्यर्थो यां दिशमेति तस्करा-

आ० यथा वाग्निर्देवता तददित्याह । पूर्व्ववदिति ॥ प्राण एवा-

उ० विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति
 होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
 पिता मेऽभ्यन्यत नाननुशिथ हरेतेति ॥ ३ ॥
 यदेव ते कश्चिदब्रवीत्कृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्ह-
 षीर्षीश्चक्षुर्वे ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्य-
 वान्ब्रूयात्तथा तद्वाष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वे ब्रह्मेत्यपश्यतो
 हि किं स्यादित्यब्रवीतु ते तस्यायतनं प्रति-
 ष्ठान् मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै
 नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः
 प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञ-
 वल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै
 सम्राट् पश्यन्माहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्ष
 मिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वे सम्राट् परमं ब्रह्म

भा० शाकीर्णाच्च तस्यां दिशि बधाग्रहा । तच्चैतत्सर्वं प्राचक्ष
 प्रियत्वे भवति प्राचक्षैव सद्वाट् कामाच । तस्मात्प्राणो वै
 सद्वाट् परमं ब्रह्म नैमं प्राणो जहाति । समानमन्वत् ॥ ३ ॥
 यदेव ते कश्चिद्वर्हुरिति नामतः वृष्णस्यापत्यं वाष्णोऽब्रवी-
 चक्षुर्वे ब्रह्मेत्यादित्यो देवता चक्षुषि उपनिषत्सत्यं ।
 तस्माच्छोषेण श्रुतमनृतमपि स्यात्तु चक्षुषा दृष्टं । तस्मादे
 सद्वाट् पश्यन्माहुरद्राक्षीत्सं हस्तिनमिति स चेद्राक्ष-

प्या० वतनमित्यत्र प्राचक्षब्दः करश्चक्षुषः । पवितादिकमित्यादि-

उ० नैनं चमृजीहाति सर्षाण्येनं भूतान्यभिसरन्ति
देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वानेतदुपास्ते
हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽभ्यन्यत
नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्कृष्णवामेस्यब्रवीन्मे
गर्हभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा
मातृभान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजो
ऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यमृण्वतो हि किं स्यादि-
स्यब्रवीन्नु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदि-
त्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि

भा० मित्याह । तत्सत्यमेव भवति । यस्वन्यो ब्रूयादहमशौ-
चमिति । तद्गुणभिरिति । यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभि-
चारात्सत्यमेव भवति ॥ ४ ॥

यदेव ते गर्हभीविपीत इति नामतो भारद्वाजो मोचतः
श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । श्रोत्रे दिग्देवतागन्त इत्येतदुपासीत ।
कानन्तता श्रोत्रस्य । द्विज एव श्रोत्रस्थानगन्तं । यस्मान्नसा
द्वै सखाटू प्राचीमुदीची वा यां काञ्चिदपि दिग्गं गच्छति

भा० पद्मकुलीनयद्वायं । उद्यो जातिविशेषः । आदिशब्देन श्लेष-
गणो गृह्यते । १ । चक्षुर्ब्रह्मणः सत्त्वं साधयति । यस्मा-
दिति । ४ ।

उक्तमेवोपपादयति । ब्रूयति । दिशामानन्तोऽपि श्रोत्रस्य

उ० याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनक्त
इत्येनदुपासीत काऽनक्तता याज्ञवल्क्य दिश एव
सम्राडिति होवाच तस्माद् वै सम्राडपि यां काञ्च
दिशं गच्छति नैवास्या अन्नं गच्छत्यनक्ता हि
दिशो दिशो वै सम्राट् श्रोत्रं श्रोत्रं वै सम्राट् परमं
ब्रह्म नैनं श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्ष-
रसि देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वाने-
तदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच
जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽ-
मन्यत नाननुशिथ्य हरेतेति ॥ ५ ॥ यदेव ते कश्चि-
द्ब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो
मनो वै ब्रूतेति यथा मातृमान् पितृमाना-
चार्यवान् ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो

भा० नैवास्या अन्नं गच्छति कश्चिदपि । अतोऽनक्ता हि दिशो
वै सम्राट् श्रोत्रं । तस्माद्दिगानन्यमेव श्रोत्रस्यानन्यं ॥ ५ ॥
सत्यकाम इति नामतो जाबालाया अपत्यं जाबालः । चन्द्रमा
मनसि देवता । आनन्द इत्युपनिषत् । यद्यस्मान्न एवानन्द-
स्तस्मान्नसा वै सम्राट् स्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्यते
प्रार्थयत इत्यर्थः । तस्मादां स्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्यते

भा० किमायातं तदाह । दिशो वेति ॥ ५ ॥ तथापि कथमानन्दं
मनसः सम्भवति तत्राह । स वेनेति । ६ ॥ अथं हृदयस्य सर्व-

उ० वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्
 ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा
 एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन
 एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत
 का आनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति
 होवाच मनसा वै सम्राद् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां
 प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राद्
 परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्य-
 भिक्षरन्नि देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वा-
 नेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच
 जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽ
 मन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चि-
 दब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो
 हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्य-
 वान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्य-

भा० तस्यां प्रतिरूपोऽनुरूपः पुत्रो जायते । स आनन्दहेतुः
 पुत्रः स येन मनसा निर्वर्त्यते तस्मान्नम आनन्दः ॥ ६ ॥
 विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति । हृदयं वै सम्राट्
 सर्वेषां भूतानामायतनं । नामरूपकर्मात्मकानि हि
 भूतानि हृदयाग्रथाशीत्यवोचाम । शाकल्यब्राह्मणे हृदय-

भा० भूतायतनत्वं तत्प्रतिष्ठात्वं च तदाह । नामरूपेति । तस्मादिति

उ० हृदयस्य हि किं स्यादित्यब्रवीन्नु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे ऽमन्यत नाननुशिथ्य हरेतेति ॥ ७ ॥ बृहदारण्यके षष्ठे प्रथमं ब्राह्मणं १ १ १

भा० प्रतिष्ठानि चेति । तस्माद्भृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति । तस्माद्भृदयं स्थितिरित्युपासीत हृदये च प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥ इति श्रीबृहदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

आ० ब्राह्मण्यन्वायप्रदामर्शः । भूतानां हृदयप्रतिष्ठिते प्रथितमाह । तस्माद्भृदयमिति ॥ ७ ॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

उ० जनको ह वैदेहः कूचीदुपावसर्पनुवाचनमस्तेऽस्तु
याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सभ्रा-
ण्महात्ममध्वानमेथन् रथं वानावं वा समाददीतैव
मे वै ताभिरूपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं
वृन्दारक आढ्यः सनुधीतवेद उक्तोपनिषत्क

भा० जनको ह वैदेहः । यस्मात्सविशेषणानि सर्वाणि ब्रह्माणि
विजानाति याज्ञवल्क्यस्यस्मादाचार्यकृतं हित्वा जनकः
ब्रूयादासविशेषादुत्पायोप समीपमवसर्पन्पादयोर्निपत-
क्षित्यर्थः । उवाचोक्तवाचमसौ तुभ्यमस्तु हे याज्ञवल्क्यानु-
मा ब्राधि अनुशाधि मामित्यर्थः । इतिब्रह्मे वाक्यपरि-
समाप्त्यर्थः । स होवाच याज्ञवल्क्यो यथा वै लोके हे
सबाह् महामां दीर्घमध्वानमेव्यन्गमिष्यन् रथं वा जखेन
गमिष्यन् नावं वा जखेन गमिष्यन् समाददीत एवमेवैतानि
ब्रह्माण्येताभिरूपनिषद्भिर्धुक्तान्युपासीनः समाहितात्मासि
अत्यन्तमेताभिरूपनिषद्भिः संयुक्तात्मासि । न केवल-
मुपनिषत्समाहित एवं वृन्दारकः पूज्यस्याख्यसेश्वरो न

पा० पूर्वस्मिन्प्राज्ञे ज्ञानिषिदुपासनानि ज्ञानसाधनानीतु-
क्तानि । इदानीं ब्रह्मब्रह्मैवेत्यस्य ज्ञानदादिद्वारा ज्ञानार्थं ब्राह्म-
यान्तरमवतारयति । जनको हेति । राज्ञो ज्ञानित्वाभिमाने
शिक्षित्वविरोधिष्यपतीते मुनिं प्रति तस्य शिक्षित्वेनोपसत्तिं दर्श-
यति । यस्मादिति । नमस्कारोक्तैर्ब्रह्मैवमुपन्यस्यति । अमुमेति ।
अभीष्टमनुशासनं कर्तुं प्राचीनज्ञानस्य यथाभासहेतुत्वोक्ति-

उ० इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगव-
न्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र
गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

भा० दरिद्र इत्यर्थः । अधीत वेद अधीतोवेदो यस्य सोऽयम-
धीतवेदः उक्तास्योपनिषद् आचार्यैस्तुभ्यं । स त्वमुक्तोपनिषत्क
एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन् भयमध्यस्थ एव परमात्म-
ज्ञानेन विनाऽकृतार्थ एव तावदित्यर्थः । यावत्परं ब्रह्म न
वेत्सि । इतोऽस्माद्देहादिमुच्यमान एताभिर्नोऽस्यामीषाभिः
समाहितः क्व कस्मिन्गमिष्यसि किं वस्तु प्राप्स्यसीति ।
नाहं तद्वस्तु भगवन्पूजावन्वेद जाने यत्र गमिष्यामीति ।
अथ यद्येवं न जानीषे यत्र गतः कृतार्थः स्यामहं वै ते तुभ्यं
तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति । यदि
प्रसन्नो मां प्रति । शृणु ॥ १ ॥

आ० इतरा परमपक्षहेतुरात्मज्ञानमेवेति विवक्षित्वा तत्र राज्ञो
जिज्ञासामापादयति । स हेत्वादिना ॥ यथोक्तगुणसम्पन्नश्चेदहं
तर्हि कृतार्थत्वात् न मे कर्त्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याह । एवमिति ॥ याज्ञ-
वल्क्यो राज्ञो जिज्ञासामापद्य पृच्छति । इत इति ॥ परवस्तुविषये
गतेरयोगात्प्रविषयं विवक्षितं सङ्गियति । किं वस्त्विति ॥
राज्ञा स्वकीयमक्षत्तमुपेत्य शिष्यत्वे स्वीकृते प्रत्युक्तिमवसारयति ।
अथेति ॥ तत्रापेक्षितमद्यशब्दसूचितं पूरयति । यद्येवमिति ॥
आज्ञापनमनुचितमिति शङ्कां नारयति । यदीति ॥ प्रसादाभि-
मुख्यमात्मनः सूचयति ॥ शृण्विति ॥ १ ॥

उ० इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषरत्न
 वा एतमिन्धं सन्नमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव
 परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥
 अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी

भा० इन्धो ह वै नाम । इन्ध इत्येवंनामायं चतुर्वै ब्रह्मेति ।
 पुरोक्त आदित्यान्तर्गतः पुरुष एष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्क्षिणि
 विभेष्टेष व्यस्थितः । स च सत्यनामा तं वै तं पुरुषं दीप्ति-
 गुणत्वात्प्रत्यक्षं नामास्तेन्ध इति । तमिन्धं सन्नमिन्द्र इत्या-
 चक्षते परोक्षेण । यस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्य-
 क्षद्विषः । प्रत्यक्षनामयज्ञं द्विषन्ति । एष त्वं वैश्वानरमा-
 त्मानं सन्मोऽसि ॥ २ ॥

अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी यं त्वं वैश्वानर-
 मात्मानं सन्मोऽसि तस्यास्येन्द्रस्य भोक्तुर्भोग्येषास्य पत्नी
 विराड्भुवं भोग्यत्वादेव । तदेतदन्नञ्चान्ता चैकं मिथुनं स्वप्ने ।

भा० विश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन तुरीयं ब्रह्म दर्शयितुमादौ विश्व-
 मनुबदति । इन्ध इति । कोऽसाविन्धनामेति चेत्तमाह । यश्चक्षु-
 रिति । अधिदैवतं पुरुषमक्लाध्यात्मं तं दर्शयति । योऽयमिति ॥
 तस्य पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे प्रकृतत्वमाह । स चेति ॥ प्रकृते पुरुषे
 विदुषां सम्मतिमाह । तं वै तमिति । इन्धत्वं साधयति । दीप्तीति ॥
 प्रत्यक्षस्य परोक्षेणाख्याने हेतुमाह । यस्मादिति ॥ २ ॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनायं प्रासङ्गिकमिन्द्रब्रह्मोपासी चेति
 मिथुनं कल्पयति । अथेत्यादिना । प्रासङ्गिकध्यानाधिकारार्थो
 ऽयमशब्दः । यदेतन्मिथुनं जागरिते विश्वशब्दितं तदेवैकं स्वप्ने

उ० विराद् तयोरेष सङ्स्तावो य एषोऽन्तर्हृदय
 आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहि-
 तपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये

भा० कथं । तयोरेष इन्द्रास्या इन्द्रस्य चैव संस्तावः सन्भूय यत्र
 संस्तावं कुर्वन्ते अन्वोऽन्यं च एष संस्तावः । कोऽसौ च
 एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽन्तर्हृदये हृदयस्य मांसपिण्डस्य
 मध्ये । अथैनयोरेतदन्नमाहमन्नं भोजनं स्थितिहेतुः ।
 किन्नाद्य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डो लोहित एव पिण्डा-
 कारापन्नो लोहितपिण्डोऽन्नं जग्धं देहा परिणमते यः
 स्रूलं तदधो गच्छति । यदन्यत्तत्पुनरग्निना पच्यमानं
 देहा परिणमते । यो मध्यमो रसः स रसो लोहितादि-
 क्तमेष पाञ्चभौतिकं पिण्डशरीरमुपचिनोति । योऽपिण्डो
 रसः स एष लोहितपिण्ड इन्द्रस्य सिद्धात्मनो हृदये मिथु-
 नीभूतस्य यत्तैजसमाचरते च तयोरिन्द्रेन्द्राण्योर्हृदये
 मिथुनीभूतयोः स्रुत्वासु नाडीष्वनुप्रविष्टः स्थितिहेतु-

अन० तैजसशब्दाद्यमित्याह । तदतदिति । तच्छब्दः तैजसमधि-
 हृतस्य एव इति । कथमिति । किन्नास्य स्थानं पच्यतेऽन्नं वा प्राव-
 रणं वा मार्गो वेति विकल्पार्थं प्रत्याह । तयोरेति । कस्तावं सङ्-
 तिमिति यावत् । द्वितायं प्रत्याह । अथेति । अन्नातिरेकेण स्थिते-
 ररुन्मवात्तस्य बह्व्यत्वादित्यशब्दार्थः । लोहितपिण्डं स्रुत्वा-
 न्नरसं आख्यातुं भक्षितस्यान्नस्य तावद्विभजनाह । अन्नमिति ।
 यदन्यत्तत्पुनरिति योजनीयं । तत्रतद्व्याहृत्य दोषं मध्यम
 इत्यादयस्या संख्यः । उपाध्यवहितयोरेकत्वमाशङ्कति । यत्तै-

उ० जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणीयेषा
हृदयाद्गुहा नाउच्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा
भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाउयोऽन्तर्हृदये

भा० भवति । तदेतदुच्यतेऽथैनयोरेतदक्षमित्यादि । किञ्चान्य-
न्यदथैनयोरेतन्प्रावरणं । भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं
भवति । लोके तस्मान्मान्यं हि कल्पयति ऋतिः । किञ्चदि-
ह प्रावरणं । यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवानेकनाडीहृद्-
बद्धसन्नाज्जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिर्भागः । सञ्चरतो
ऽजयेति सञ्चरणी स्वप्नाजागरितदेशागमनमार्गः । का
या सृतिर्या एषा हृदयदेशाद्गुहाभिमुखा सत्युच्चरति
नाडी । तस्याः पारिमाण्यमिदमुच्यते । यथा लोके केशः
सहस्रधा भिन्नोऽत्यन्तसूक्ष्मो भवत्येवं सूक्ष्मा अस्मिन् देहस्य
सन्निभिन्यो हिता नाम हिता इत्येवं व्याख्याता नाश्वस्ता-
स्यान्तर्हृदये मांसपिण्डे प्रतिष्ठिता भवन्ति । हृदयादिप्ररू-
ढास्ताः । सर्वत्र कदम्बकोसरवदेताभिर्नाडीभिरत्यन्तसूक्ष्मा-

भा० असमिति । तस्यान्नत्वमुपपादयति । स तयोरिति । व्याख्याते
ऽर्थे वाक्यस्यान्वयतावयवत्वमाह । तदेतदिति । प्रावरणं पृच्छ्यते
तत्राह । किञ्चान्यदिति । भोगस्वापानन्तर्धमथशब्दार्थः । प्राव-
रणप्रदर्शनस्य प्रयोजनमाह । भुक्तवतोरिति । इहेति भोक्तु-
भोग्ययोरिन्ध्रेन्द्रास्योदक्तिः । हृदयजाणकयोराधाराधेयत्वमाव-
वक्षितं तस्यैव तद्भावान्मार्गश्चेत्युच्यते तत्राह । अयेति । ना-
डीभिः शरीरस्थातस्यान्नस्य प्रयोजनमाह । तदेतदिति । तस्मा-
दित्यादिवाक्यमादाय आचष्टे । यस्मादिति । तथापि प्रवि-

उ प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वी एतदास्रवदास्रवति
तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्मा-
च्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥

तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्द-

भा० भिरेव तदस्रमास्रवद्गच्छदास्रवति गच्छति । तदेतद्देवता-
शरीरमनेनास्त्रेण दामभूतेनोपधीयमानं तिष्ठति । तस्मा-
द्यस्मात्स्रूलोनास्त्रेणोपचितः पिण्डः । इदन्तु देवता-
शरीरं लिङ्गं सूक्ष्मेणास्त्रेणोपचितं । पिण्डोपचयकरमयस्रं
प्रविविक्तमेव मूत्रपुरीषादिस्त्रूलरूपेक्ष्य लिङ्गस्थितिकरन्वस्रं
ततोऽपि सूक्ष्मतरमतः प्रविविक्ताहारः पिण्डः । तस्मा-
त्प्रविविक्ताहारादपि प्रविविक्ताहारतर एष लिङ्गात्मा
इव एव भवति । अस्माच्छारीराच्छरीरमेव शरीरं ।
तस्माच्छारीरादात्मनो वैश्वानरात्तैजसः सूक्ष्मास्त्रोपचितो
भवति ॥ ३ ॥

स एष हृदयभूतस्रैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विधिय-
माणः प्राण एव भवति । तस्यास्र विदुषः क्रमेष वैश्वान-

भा० विक्ताहार इत्येव वक्तव्ये प्रविविक्ताहारतर इति कस्मादुच्यते
तत्राह । पिण्डेति । यस्मादित्यस्यापेक्षितं कथयति । अत इति ।
शारीरादिति श्रूयते कथं शारीरादित्युच्यते तत्राह । शरीरमे-
वेति । उक्तमर्थं सर्वाङ्गोपसंहरति । आत्मन इति । ३ ।

तस्य प्राची दिग्दिग्वाद्यवतारयितुं भूमिकां करोति । स एष
इति । प्राणशब्देनाज्ञातः प्रत्यगात्मा प्राज्ञो गृह्यते । एवं भूमिकां
ज्ञात्वा वाच्यमादाय व्याकरोति । तस्येवादिना ॥ तैजसं प्राप्तस्येत्यस्र

उ० क्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिग्दञ्चः प्राणा उर्द्धा दिगूर्द्धाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न द्यते न

भा० रात्तैजसं प्राप्तस्य हृदयात्मानमापन्नस्य हृदयात्मानस्य प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राग्गताः प्राणाः । तथा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः । तथा प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिग्दञ्चः प्राणाः । ऊर्द्धा दिगूर्द्धाः प्राणाः । अवाचीदिगवाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः । एवं विद्वान् क्रमेण सर्वात्मकं प्राण-मात्मत्वेनोपगतो भवति । तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मान्युपसंहृत्य द्रष्टुर्हि द्रष्टृभावं नेति नेत्यात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते । यमेष विद्वाननेन क्रमेण प्रतिपद्यते । स एष नेति नेत्या-त्मेत्यादि न रिच्यन्तीत्यन्तं व्याख्यातमेतदभयं वैजम्भ-

भा० व्याख्यानं । हृदयात्मानमापन्नस्येति । उक्तमर्थं सङ्गिष्याह । एवं विद्वानिति । विश्वस्य जागरिताभिमानिनस्तैजसे तस्य च सप्राभिमानिनः सुषुप्त्यभिमानिनि प्रोक्षे क्रमेणान्तर्भावं जान-मिथ्यर्थः ॥ स एष नेति नेत्यात्मेत्यादेर्भूमिकां करोति । तं सर्वा-त्मानमिति ॥ तत्र वाक्यमवतार्य्य पञ्चाङ्गं व्याख्यानं स्मारयति । यमेष इति । तुरीयादपि प्राप्तथमन्यदभयमस्तात्वाप्रज्ञाह । अभयमिति । गन्तव्यं वक्ष्यामीत्युपक्रम्यावस्थात्रयातातं तुरीयमु-पदिशन्नात्मान्युष्टः कोविदारानाचष्ट इति न्यायविषयतां नाति-

उ० रिथत्यभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञ-
वल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोऽभयन्त्वागच्छ-
ताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽ-
स्त्विमे विदेहा अयमहमस्मीति ॥ ४ ॥ इति
वृहदारण्यके षष्ठे द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

भा० रणादिनिमित्तभयशून्यं हे जनक प्राप्नोऽसीति । ए एवं
किञ्च उवाचोक्तवान्याज्ञवल्क्यस्तदेतदुक्तमथ वै तेऽहं तद-
च्छामि यत्र गमिष्यसीति । स होवाच जनको ए वैदेहो
ऽभयमेव त्वा त्वामपि गच्छताद्गच्छतु यस्मिं नोऽस्मान् हे
भगवन्पूजावन्नभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापितवा-
नुपाधिहृताज्ञानाव्यवधानापनयनेनेत्यर्थः । किमन्यदहं
विद्यानिष्क्रियार्थं प्रयच्छामि । साक्षादात्मानमेव दत्तवते
ऽतो नमस्तेऽस्त्विमे विदेहास्तव यथेष्टं भुज्यतामथच्चाह-
मस्मि दासभावे स्थितो यथेष्टं मां राज्यञ्च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः
॥ ४ ॥ इति वृहदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं
ब्राह्मणं ॥ २ ॥

आ० वर्तेतेत्याशङ्क्याह । तदेतदिति । विद्याया दक्षिणान्तराभावम-
भिप्रेत्याह । स होवाचेति । कथं पुनरन्यस्य स्थितस्य नदृश्य
वान्यप्रायश्चित्ताशङ्क्याह । उपाधीति । पञ्चादिकं दक्षिणान्तरं
सम्भवतीत्याशङ्क्य तस्योक्तविद्यानुरूपत्वं नास्तौत्याह । किमन्य-
दिति । वस्तुते दक्षिणान्तराभावमुक्त्वा प्रतीतिमान्प्रियाह । अत
इति । अक्षरार्थमुक्त्वा वाच्यार्थमाह । यथेष्टमिति ॥ ४ ॥ षष्ठे
द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

भा० जनकं च वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसम्बन्धो
 विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वात्तरः पर एव
 नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ इत्यादि श्रुतिभ्यः ।
 स एव दृष्ट प्रविष्टो वदनादितिज्ञोऽस्ति विविक्त इति
 मधुकाण्डेऽजातत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्याख्या-
 नेनाधिगतोऽपि सन्पुनः प्राणादिपणमुपन्यस्यौषख्ये
 प्रप्ते प्राणनादिलिङ्गाद्यः सामान्येनाधिगतः प्राणैव
 प्राणितोत्यादिना दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिनाऽलुप्तप्रकृतिस्वभावोऽधि-

षा० पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे जागरादिद्वारा तत्त्वं निर्द्धारितं । सम्प्रति
 ब्राह्मणान्तरमवतार्यं तस्य पूर्वैव सम्बन्धं प्रतिजानीते । जनक-
 मिति । तमेव वक्तुं द्वितीये कर्त्तुं कौर्त्तयति । विज्ञानमय इति ।
 यद्ब्रह्म साक्षादपरोक्षात्सर्वात्तर आत्मा स पर एव विज्ञानमय
 आत्मेत्यत्र हेतुमाह । नान्य इति । विज्ञानमयः पर एवेत्यत्र
 वाक्यान्तरं पठति । स एव इति । वदन्वागित्यादावुक्तमनुव-
 दति । वदनादिति । तार्त्तयिमर्थमनुद्य चातुर्थिकमर्थमनुवदति ।
 अस्ति । यदि मधुकाण्डे ग र्थकाण्डसंवादे प्राणादीनां कर्त्तृ-
 त्वादिनिराकरणेन तन्धो अतिरेकोऽस्ति विज्ञानात्मेति सोऽ
 धिगतकर्त्तृत्वं किमिति पक्षमे तत्सङ्कापो व्युत्पाद्यते तत्राह । पुन-
 रिति । यद्यपि विज्ञानमयसङ्कावच्छनुर्थे स्थितस्तथापि पुनरौ-
 षख्ये प्रप्ते यः प्राणैव प्राणितोत्यादिना प्राणनादिलिङ्गमुपन्यस्य
 तद्विङ्गमन्वः सामान्येनाधिगतः स दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिना कूटस्थदृष्ट-
 स्वभावो विशेषतो निश्चितस्तथा च पक्षमेऽपि तद्व्युत्पादनमुचित-
 मित्यर्थः । आत्मा कूटस्थदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं तस्य संसारस्तत्राह ।
 तस्य चेति । अज्ञानत्वाकार्यद्वन्नाःकरवादिपरोपाधिप्रत्यर्थः ।
 रक्षारस्य तन्वापाधिबलेदृष्टान्तमाह । यथेति । दार्ष्टा-
 न्तिकस्यानेकपत्वादानेकदृष्टान्तोपादानमित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्त-
 क्तमह । तथेति । तथेत्कदृष्टान्तानुसारेणात्मन्यपि परोपाधिः

भा० गतस्तस्य च परोपाधिनिमित्तः संसारो यथा रज्जुष-
रशुक्तिकागगनादिषु, सर्पादकरजतमलिनत्वादिपराध्या-
रोपणनिमित्तमेव न खनस्तथा निरुपाधिको निरु-
पाख्यो नेति नेतीति व्यपदेशः साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर
आत्मा ब्रह्माक्षरमन्तर्यामी प्रज्ञास्तौपनिषदः पुरुषो विद्या-
नमानन्दं ब्रह्मेत्यधिगतं । तदेव पुनरिन्धसञ्ज्ञः प्रवि-
विक्लाहारतरस्ततोऽन्तर्दृश्ये लिङ्गात्मना प्रविविक्लाहा-
रतरस्ततः परेण जगदात्मप्राणोपाधिस्ततोऽपि प्रवि-

भा० संसार इति यावत् । सोपाधिकस्यात्मनः संसारित्वमुक्त्वा निरु-
पाधिकस्य नित्यमुक्तत्वमाह । निरुपाधिक इति । निरुपाख्यत्वं
वाचां मनसां चागोचरत्वं । कथं तर्हि तत्रागमप्रामाण्यं तत्राह ।
नेति नेतीति व्यपदेशः इति । कश्चाणप्रज्ञात्मनुवर्तते । साक्षा-
दिति । अक्षरब्राह्मणोक्तं स्मारयति । अक्षरमिति । अन्त-
र्यामिब्राह्मणोक्तं स्मारयति । अन्तर्यामीति । शाकल्यब्राह्म-
णोक्तमनुसन्धाति । सौपनिषद इति । पाश्चनिकमद्यमित्यम-
नूद्यातोते ब्राह्मणवदये वृत्तमनुभाषते । तद्वेति । यत्साक्षाद-
परोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म तदेवाधिगमनोपायविशेषैः पदर्शनपर-
स्तरं पुनरधिगतमिति सम्बन्धः । षडाचार्य्यब्राह्मणार्थं सङ्क्षिप्य
दूर्ध्वब्राह्मणार्थं सङ्क्षिप्यते । इन्ध इत्यादिना ॥ इन्धस्य विशेषणं
प्रविविक्लाहार इति । हृदयऽन्तर्यामि लिङ्गात्मा स ततो वैश्वान-
रादिन्धात्मविविक्लाहारतर इति योजना । विश्वतैजसावस्तौ
प्राप्तपुरीये प्रदर्शयति । ततः परेवेति । ततस्तस्माद्विश्वतैजसाच्च
परेण व्यवस्थितो यो जगदात्मा प्राणोपाधिद्वयात्कृतात्मः प्राण-
स्ततोऽपि तमप्युपाधिभूतं जगदात्मानं केवले प्रतीचिविद्यथा
प्रविक्लाप्य स एव नेति नेतीति यत्पुरीयं ब्रह्म तदधिगतमिति
सम्बन्धः । विद्ययोपाधिविक्लापने दृष्टान्तमाह । रज्ज्वादाविति ।
अभयं वै जनकेत्वादावुक्तमनुवदति । एवमिति । दूर्ध्वब्राह्मणो-

उ० जनकश्च ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने

भा० सायण जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्जादाविष सर्पादिकं
विद्यया स एष नेति नेतीति साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्माधिगत-
मेवमभयं परिप्रापितो जनकः ।

याज्ञवल्क्येनागमतः सङ्क्षेपतः । अत्र च जायत्स्वप्रसुप्ततु-
रीयाण्युपन्यस्तान्यन्यप्रसङ्गेन । इन्द्रः प्रविविक्ताहारतरः सर्वे
प्राणाः स एष नेति नेतीति । इदानीं जायत्स्वप्रादिद्वारेणैव
महता तर्केण विस्तरतोऽधिगमः कर्त्तव्यः । अभयं प्रापयि-
तव्यं । सद्भावसात्मनो विप्रतिपत्त्याब्रह्मानिराकरणद्वारेण
व्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वं । स्वयं ज्योतिष्मत्प्रसङ्गस्वरूपत्वं

आ० क्लमर्थमनुभाषितं सङ्क्षिप्याह । अत्र चेति ॥ अन्यप्रसङ्गेनोपास-
नानां क्रममुक्तिफलत्वप्रदर्शनप्रसङ्गेनेति यावत् ॥ तेषामुपन्यासमे-
वाभिनयति । इन्द्र इत्यादिना ॥ उत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्य-
माह । इदानीमिति ॥ आदिशब्दः सुप्तमितुरीयसङ्गार्थः । तर्कस्य
महत्त्वश्चतुर्विधदोषराहित्येनावधितत्वं । अधिगमस्तस्यैव प्रस्तुतस्य
ब्रह्मण इति शेषः ॥ कर्त्तव्य इतीदमिदानीमारभ्यत इति सम्बन्धः ।
किमिदं ब्रह्मणोऽधिगमस्य कर्त्तव्यत्वं नाम तदाह । अभयमिति ॥

अधिगन्तव्यमर्थान्तरमाह । सद्भावश्चेति ॥ प्रागपि सद्भाव-
स्तस्यागमोऽधिगतस्तत्कर्मणं पुनस्तादर्थ्येन प्रयत्यते तत्राह । विप्र-
तिपत्तीति ॥ ब्राह्मणानां विप्रतिपत्त्या नास्ति च ब्रह्मणां तन्निरास-
द्वारा आत्मनः सद्भावोऽधिगन्तव्य इत्यर्थः ॥ आत्मनोऽस्ति त्वेऽपि
केचिद्देहादौ तदन्तर्भावमभ्युपयन्त ॥ तान्प्रत्याह । व्यतिरिक्त-
मिति ॥ देहादिव्यतिरिक्तोऽप्यात्मा कर्त्ता भोक्ता चेत्येके । भोक्तैव
केवलमित्यपरे । तान्प्रत्युक्तं । शुद्धत्वमिति ॥ तस्य जडत्वपर्यं प्रत्या-
चष्टे । स्वयं ज्योतिष्मिति ॥ तत्र कूटस्थदृष्टिस्वभाववत्त्वं हेतुमाह ।

उ० न वदिथ इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्य-
आग्निहोत्रे समुदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ

भा० निरतिशयानन्दस्वाभाव्यमद्वैतत्वञ्चाधिगन्तव्यमितीदमा-
रभ्यते । आख्यायिका तु विद्यासम्प्रदानपद्धविधिप्रका-
शमार्था । विद्यास्तुतये च विशेषतो वरदानादिसूचना ।
जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स च गच्छन्नेवं मेने
चिन्तितवान् । न वदिथे किञ्चिदपि राज्ञे । गमनप्रयोजनं
तु योग्येमाथं । न वदिथ्य इत्येवंसङ्कल्पोऽपि याज्ञवल्क्यो
यद्यज्जनकः पृष्टवांस्तप्रतिपेदे । तत्र को हेतुः । सङ्कल्पित-
स्यान्यथाकरण इत्यत्राख्यायिकामाचष्टे । पूर्वत्र किल
जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्ते । तत्र
जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञ-

आ० अक्षुतेति ॥ एतेन विज्ञानस्य गुणत्वपक्षोऽपि वेदितव्यः ॥ ये त्वान-
न्दमात्मगुणमाह्वस्तान्प्रत्याह । निरतिशयेति ॥ आत्मनः सप्र-
पक्षत्वपक्षं प्रत्यादिशति । अद्वैतत्वञ्चेति ॥ ब्राह्मणतात्पर्यमभि-
धायाख्यायिकातात्पर्यमाह । आख्यायिका त्विति ॥ विद्यायाः
सम्प्रदानं शिष्यस्तस्य पद्धविधिं अह्नादिप्रकारस्तस्य प्रकाशना-
र्थेयमाख्यायिकेति यावत् ॥ प्रयोजनान्तरं तस्या दर्शयति ।
विद्येति ॥ कथं कर्मभ्यो विशेषतो विद्यायास्तुतिरत्र लक्ष्यते तत्राह ।
वरेति ॥ कामप्रत्राख्यस्य वरस्य याज्ञवल्क्येन राज्ञे दत्तत्वात् । तेन
चावसरे ब्रह्मज्ञानस्यैव पृष्टत्वाद्नेन विधिना विद्यास्तुतेः सूचना ।
साप्यत्र विवक्षितेत्यर्थः ॥ तात्पर्यमेवमुक्त्वा आख्यामन्तराखामा-
रभते । जनकमित्यादिना । सं वादं न करोमीति व्रतञ्चेत्किमिति
गच्छतीत्याशङ्कते । गमनेति ॥ उत्तरमाह । योगेति ॥ अथ

उ० स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तं ह्मास्मै ददौ तं
सम्राडे व पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुष इति ।

भा० वल्क्यस्यै जनकाय ह किल वरं ददौ । स च जनको ह
कामप्रश्नमेव वरं वव्रे वृत्तवांसञ्च वरं हास्यै ददौ याज्ञ-
वल्क्यः । तेन वरप्रदानसामर्थ्येनाव्याचिख्यासुमपि याज्ञवल्क्यं
दूष्णीं स्थितमपि सम्राडेव जनकः पूर्वं पप्रच्छ । तत्रैवानु-
क्तिर्ब्रह्मविद्यायाः कर्माणा विरुद्धत्वात् । विद्यायाश्च स्वात-
च्यात् । स्वतन्त्रा हि ब्रह्मविद्या । सहकारिसाधनान्तरनि-
रपेक्षा पुरुषार्थसाधनेति च ॥ १ ॥

हे याज्ञवल्क्येत्येवं सम्बोधाभिमुखीकरणार्थं किं
ज्योतिरयं पुरुष इति । किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन

आ० हेत्याद्यवतारयति । नेत्यादिना ॥ अत्रोत्तरत्वेनेति शेषः । पूर्व-
चेति कर्मकाण्डोक्तिः ॥ नन्दप्रकरणे कामप्रश्ने वरो दत्तश्चे-
त्किमिति तत्रैवात्मयायात्स्यप्रश्नप्रतिबचनेनासूचिवातां तत्राह ।
तत्रैवेति ॥ कर्मनिरपेक्षाया ब्रह्मविद्याया मोक्षहेतुत्वादपि कर्म-
प्रकरणे तदनुक्तिरित्याह । विद्यायाश्चेति ॥ सर्वोपेक्षाधिकरण-
न्यायान्न तस्याः स्वातन्त्र्यमित्याशङ्गाह । स्वतन्त्रा हीति ॥ सा हि
स्वातन्त्र्यात् स्वफले वा कर्मण्यपेक्षते । नाद्योऽभ्युपगमात् । नद्वितीयः ।
त एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति न्यायविरोधादित्यभिप्रेत्याह । सह-
कारीति । इत्यस्माच्च हेतोस्तत्रैवानुक्तिरिति सम्बन्धः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यव्रतभङ्गे हेतुमुक्त्वा जनकस्य प्रश्नमुत्थापयति । हे
याज्ञवल्क्येति ॥ अक्षरार्थमुक्त्वा प्रश्नवाक्ये विवक्षितमर्थमाह ।
किमयमित्यादिना ॥ स्वशब्दे यद्योक्तपुरुषविषयः ॥ ज्योतिः-
कार्यमित्यासनादित्यवहारोक्तिः ॥ इत्येतदिति कल्पद्वयं परास्म-

भा० ज्योतिषा व्यवहरति । सोऽयं किं ज्योतिरयं प्राकृतः कार्य-
करणसङ्घातरूपः शिरःपाष्ठादिमान् पुरुषः पृच्छते ।
किमयं स्वावयवसङ्घातवाद्येन ज्योतिरन्तरेण व्यवहरति ।
आहोस्वित्स्वावयवसङ्घातमध्यपातिना ज्योतिःकार्यमयं
पुरुषो निर्वर्त्तयतीत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति । किञ्चातो यदि
व्यतिरिक्तेन यदि वाऽव्यतिरिक्तेन ज्योतिषा ज्योतिःकार्यं
निर्वर्त्तयति । शृणु तच्च कारणं । यदि व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिः-
कार्यनिर्वर्त्तकत्वमस्य स्वभावो निर्द्धारितो भवति । ततो
दृष्टज्योतिःकार्यविषयेऽप्यनुमास्यामहे । व्यतिरिक्तज्योति-
र्किमिदमेवेदं कार्यमिति । अथाऽव्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना
ज्योतिषा व्यवहरति । ततः प्रत्यक्षेऽपि ज्योतिषि ज्योतिः-
कार्यदर्शने व्यतिरिक्तमेव ज्योतिरनुमेयं । अथानियम
एव व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा ज्योतिःपुरुषस्य व्यवहा-
रहेतुस्ततोऽनध्यवसाय एव ज्योतिर्विषय इत्येवं मन्वानः

भा० श्रूते । पक्षद्वयेऽपि फलं पृच्छति । किञ्चेति ॥ सप्तम्यर्थे तसिः ॥ उत्त-
रमाह । शृण्वति ॥ तत्रेति पक्षद्वयोक्तिः ॥ कारणं फलमिति
यावत् ॥ प्रथमपक्षमनूय स्वपक्षसिद्धिफलमाह । यदीत्यादिना ॥
षष्ठी पुरुषमधिकरोति । कारणभूतं ज्योतिर्न दृश्यते । तत्कार्य-
न्वासनाद्युपलभ्यते । तत्रापि विषये स्वप्रादाविति यावत् ॥ अनु-
मानमेवाभिनयति । व्यतिरिक्तेति ॥ विमतमतिरिक्तज्योतिर-
धीनं व्यवहारत्वात्सम्मतवदित्यर्थः ॥ पक्षान्तरमनूय लोकायत-
पक्षसिद्धिफलमाह । अथेत्यादिना ॥ अप्रत्यक्षोऽपीत्यव्यतिरिक्त-
मिति हेदः ॥ कल्पान्तरमाह । अथेति ॥ अनियमं व्याकरोति ।
व्यतिरिक्तमिति ॥ तस्मिन्पक्षे व्यवहारहेतौ ज्योतिष्यनिश्चयात्त-
द्विकारो व्यवहारोऽपि न स्वैर्यमान्येतेत्याह । तत इति ॥

उ० आदित्यज्योतिः सम्प्राप्तिरिति होवाच आदित्ये-

भा० पृच्छति जनको याज्ञवल्क्यं किं ज्योतिरयं पुरुष इति ।
नखेवमनुमानकौशले जनकस्य किं प्रश्नेन स्वयमेव कस्मान्न
प्रतिपद्यत इति । सत्यमेवमेतत् ।

तथापि लिङ्गलिङ्गिष्वन्धविशेषाणामत्यन्तसौन्दर्यादुर-
वबोधयतां मन्यते बहूनामपि पण्डितानां किमुतैकस्य ।
अत एव हि धर्मास्यन्निर्णये परिषद्भाषार इत्यते । पुरुष-
विशेषस्यापेक्ष्यते । दशावरा परिषत्तयो वैको वेति । तस्मा-
द्यद्यप्यनुमानकौशलं राज्ञस्तथाप्यत्र युक्तो याज्ञवल्क्यः

आ० व्याख्यातं प्रश्नमुपसंहरति । इत्येवमिति । प्रश्नमाक्षिपति ।
नन्विति । अतिरिक्तज्योतिर्बुभुक्षया प्रश्नो भविष्यतीति चेत्त-
त्राह । स्वयमेवेति ।

राज्ञोऽनुमानकौशलमङ्गीकरोति । सत्यमिति । किमिति
तर्हि पृच्छतीत्याशङ्क्याह । तथापीति । व्याप्यव्यापकयोस्तत्सम्ब-
न्धस्य चातिसूक्ष्मात्वादेकेन दुर्ज्ञानत्वात्तज्ज्ञाने याज्ञवल्क्योऽप्यपे-
क्षित इत्यर्थः । कथं तेषामतिसूक्ष्मत्वं तत्राह । बहूनामपीति ।
लिङ्गादिष्वनेकेषामपि विवेकिनां दुर्बोधताऽस्ति । किमुतैकस्य
तेषु दुर्बोधता वाच्येत्यर्थः । तेषामत्यन्तसौन्दर्ये मानवीं स्मृतिं प्रमा-
णयति । अत एवेति । कुशलस्यापि पुरुषार्थत्वनिर्णये पुरुषान्त-
रापेक्षायाः सत्त्वादेवेति यावत् । पुरुषविशेषो वेदविदध्यात्म-
विदित्यादिः । तत्र स्मृत्यर्थं सङ्गिपति । दशेति । उक्तं हि । धर्म-
बाधिगतो वैस्तु वेदः सपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा क्षेयाः
श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः । दशावरा वा परिवर्यं धर्मं परिवच्यते ।
अवरा वापि वृत्तस्यास्तं धर्मं न विचारयेत्* । त्रैविद्यो हेतुक-

* विचारयेत् इति पाठान्तरः ।

उ० नैव ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्ये-
तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

भा० प्रष्टुं । विज्ञानकौशलतारतम्योपपत्तेः पुरुषाणां । अथ
वा श्रुतिः स्वयमेव आख्यायिकाव्याजेनानुमानमार्गमुप-
न्यस्यास्मान्बोधयति पुरुषमतिमनुसरन्ती । याज्ञवल्क्योऽपि
जनकाभिप्रायाभिज्ञतया व्यतिरिक्तमात्मज्योतिर्बोधयि-
ष्यन् जनकं व्यतिरिक्तप्रतिपादकमेव सिद्धं प्रतिपेदे
यथा प्रसिद्धं । आदित्यज्योतिः सप्तार्द्धिर्ति होवाच ।
कथमादित्येनैव स्वावयवसङ्घातव्यतिरिक्तेन चक्षुषोऽनु-

आ० क्षत्री नैरक्तो धर्मपाठकः । त्रयस्त्रिंशत्तमः पूर्वे परिषदेषा दशा-
वरा । ऋग्वेदविद्यजुर्विष सामवेदविदेव च । यवरा परि-
षद्वेद्या धर्मसंशयनिर्णय इति । एको वेत्स्य्यात्मविदुच्यते ।
कुशलास्यापि राज्ञो याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नोपपत्तिमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ सूक्तार्थनिर्णये पुरुषान्तरापेक्षया दृढसम्मतत्वा-
दिति यावत् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । विज्ञानेति ॥ राज्ञो याज्ञ-
वल्क्यापेक्षामुपपाद्य पक्षान्तरमाह । अथ वेति ॥ तथा चात्र
राज्ञो मुनेर्वा विवक्षितत्वाभावात् किमिति राजा मुनिमनु-
सरतीति चेद्यं निरवकाशमिति शेषः ॥ प्रश्नोपपत्तौ प्रतिव-
चनमुपपन्नमेवेति मन्वानस्तदुत्थापयति । याज्ञवल्क्योऽपीति ॥
व्यतिरिक्ते ज्योतिषि प्रष्टुं राज्ञोऽभिप्रायस्तदभिप्रायः । तद-
भिज्ञतया तथाविधं ज्योतीराजानं बोधयिष्यन् यथातिरिक्त-
ज्योतिरावेदकं वक्ष्यमाद्यसिद्धं ऋहीतव्याप्तिकं प्रसिद्धं भवति ।
तथा तद्व्याप्तियह्यस्यजमादित्यज्योतिरित्यादिना मुनिरपि
प्रतिपन्नवानित्यर्थः ॥ व्याप्तिं बुभुक्षमानः पृच्छति । कथमिति ॥
यो व्यवहारः सोऽतिरिक्तज्योतिरधीनो यथा सविप्रधीनो
जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तिं व्याकरोति । आदित्येनेति । एवकारं

उ० अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म

भा० याज्ञकेण ज्योतिषाऽयं प्राकृतः पुरुष आस्त उपविशति । पल्ययते पर्येति चेत्तमरणं वा तत्र गत्वा कर्म कुरुते विपल्येति विपर्येति च यथागतं । अत्यन्तव्यतिरिक्तज्योतिर्द्वप्रसिद्धताप्रदर्शनार्थमनेकविशेषणं । वाह्यानेकज्योतिःप्रदर्शनञ्च । लिङ्गस्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थमेवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥

तथास्तमित अदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रमा एवास्य ज्योतिरस्तमित आदित्ये चन्द्रमस्तमितेऽग्निर्ज्योतिः । शान्तेऽग्नी वाग्ज्योतिर्वागिति शब्दः परिगृह्यते । शब्देन विषयेण श्रोत्रमिन्द्रियं दीप्यते ।

आ० आचष्टे । स्वावयवेति ॥ आदित्यापेक्षामन्तरेण चक्षुर्वशादेवायं व्यवहारः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह । चक्षुष इति ॥ आसनाद्यन्यतम्यापारदेशे व्याप्तिसिद्धेर्दृष्ट्या विशेषणवज्जत्वमिहाशङ्क्याह । अत्यन्तेति ॥ आसनादीनामेकैकव्यभिचारे देहस्यान्यथाभावेऽपि नानुग्राहकं ज्योतिरन्यथा भवति । अतस्तदनुग्राह्यादत्यन्तविज्ज्ञमिति विवक्षित्वा व्यापारचतुष्टयमुपदिष्टमित्यर्थः तथापि किमर्थमादित्याद्यनेकपर्यायोपादानं ॥ एकमेव व्याप्तियहसम्भवादित्याशङ्क्याह । वाह्येति ॥ देहेन्द्रियमनोव्यापाररूपं कर्म लिङ्गं । तस्य व्यतिरिक्तज्योतिरव्यभिचारसाधनार्थमनेकपर्यायोपन्यासो बहवो हि दृष्टान्ता व्याप्तिं दृढयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

इन्द्रियं व्यावर्त्तयति । वागितीति ॥ शब्दस्य ज्योतिर्गुणस्यचित्तुं पातनिकां करोति । शब्देनेति ॥ तद्दीपनकार्यमाह । श्रोत्रेति ॥ मनसि विषयाकारे परिग्रामे सति किं स्यात्तदाह । तेनेति ॥

उ० कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥
 अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्त-
 मिते किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य
 ज्योतिर्भवतीत्यग्निर्वायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्य-
 यते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
 ॥ ४ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रम-
 स्यस्तमिते शास्त्रेऽग्नौ किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति
 वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योति-

भा० श्रोत्रेन्द्रिये सम्प्रदीप्ते मनसि विवेक उपजायते । तेन मनसा
 वाङ्मां चेष्टां प्रतिपद्यते । मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणो-
 तीति ब्राह्मणं । कथं पुनर्वाग्ज्योतिरिति । वाचो ज्योति-
 ष्टोमप्रसिद्धमित्यत आह । तस्माद्दे सद्वाट् यस्माद्वाचा
 ज्योतिषाऽनुगृहीतोऽयं पुरुषो व्यवहरति । तस्मात्प्रसिद्धमेत-
 दाचो ज्योतिष्टुं । कथमपि यत्र यस्मिन् काले प्रावृषि
 प्रायेण मेघान्धकारे सर्वज्योतिःप्रत्यक्षमये खोऽपि पाणि-
 र्हस्तो न विस्मृतं निर्जायते । अथ तस्मिन् काले सर्वचेष्टा-
 निरोधे प्राप्ते वाङ्मज्योतिषो ऽभावाद्यत्र वागुचरति आ वा

भा० तत्र प्रमाद्यमाह । मनसा हीति ॥ एवं पातनिकां छत्वा वाचो
 ज्योतिःसाधनार्थं पृच्छति । कथमिति ॥ का पुनरत्रानुपपत्तिस्त-
 चाह । वाच इति ॥ तत्रानन्तरवाक्यमुत्तरत्वेनेत्याप्य व्याकरोति ।
 अत आहृत्वादिना । प्रसिद्धमेवाकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति । कथ-
 मित्यादिना ॥ उपैवेत्यादि व्याचष्टे । तेन शब्देनेति ॥ ज्योतिः

३० षाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति
तस्माद्दे सप्राउपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिज्ञीयते
ऽथ यत्र वागुच्चरयत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवै-
तद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्त-

भा० भवति गर्दभो वा रौति उपैव तत्र न्येति तेन शब्देन
ज्योतिषा ओचमनसोर्नैरन्तर्यं भवति । तेन ज्योतिः-
कार्यत्वं वाक्प्रतिपद्यते । तेन वाचा ज्योतिषा उपन्येत्येव । तत्र
च कर्म कुरुते विपल्येति । तत्र वाग्ज्योतिषो ग्रहणं गन्धा-
दीनामुपलक्षणार्थं । गन्धादिभिरपि हि घ्राणादिष्वनुगृही-
तेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति । तेन तैरथ्यनुग्रहो भवति
कार्यकरणसङ्गतस्यैवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

शान्तायां पुनर्वाचि गन्धादिव्यपि च शान्तेषु वाह्येष्व-
नुयाहकेषु सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्नोऽस्य पुरुषस्यैतदुक्तं
भवति । आयद्विषये वह्निर्मुखानि करणानि चक्षुरादीन्या-

षा० कार्यवत्त्वं तज्जन्त्यवधाररूपकार्यवत्त्वमिति यावत् । तत्र
वाग्ज्योतिष इत्यत्र चतुर्थपर्यायः सप्तमर्थः ॥ किमिति गन्धादयः
शब्देनोपलक्ष्यन्ते तत्राह । गन्धादिभिरिति । प्रशान्तरमुख्या-
पयति । एवमेवेति । तथापि संप्रादौ तस्य प्रवृत्तिदर्शनात्-
त्कारबीभूतं ज्योतिर्वत्त्वमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

कार्यं पुनरत्र एष्यते ज्योतिरन्तरमित्याशङ्क्य प्रचुरभिप्रायमाह ।
एतदुक्तं भवतीति । यो व्यवहारः सोऽतिरिक्तज्योतिर्निमित्तो यथा
आदित्यादिनिमित्तो जायद्यवधार इति व्याप्तिमुक्तां निगमयति ।

उ० मिते शान्नेऽग्नौ शान्नायां वाचि क्रिञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं

भा० दित्यादिज्योतिर्भिरनुगृह्यमाणानि यदा तदा स्फुटतरः
संख्यवहारोऽस्य पुरुषस्य भवतीति । एवं तावज्जागरिते स्वाव-
यवसङ्घातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिःकार्यसिद्धिरस्य
पुरुषस्य दृष्टा । तस्मान्ने वयं मन्यामहे सर्व्ववाङ्मज्ज्योतिः-
प्रत्यक्षमयेऽपि स्वप्नसुषुप्तिकासे जागरिते च तादृगव-
स्थायां स्वावयवसङ्घातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिः
कार्यसिद्धिरस्येति । दृश्यते च स्वप्ने ज्योतिःकार्यसिद्धिर्बन्धु-
सङ्गमनवियोगदर्शनं देशान्तरगमनागमनादिकं सुषुप्ता-
द्योत्यानं सुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिद्वेदिषमिति । तस्मा-
दस्य व्यतिरिक्तं किमपि ज्योतिः । किं पुनस्तच्छान्नायां
वाचि ज्योतिर्भवतीति । उच्यते । आत्मावाच्य ज्योतिर्भवती-
त्यात्मेति । कार्यकरणस्वावयवसङ्घातव्यतिरिक्तं कार्यकर-

भा० एवं तावदिति । ज्योतिश्चानकार्यमनुमानमाह । तस्मादिति ॥
तादृगवस्थायां सर्व्वज्योतिप्रत्यक्षमयदशायामिति यावत् ॥
विमतो व्यवहारोऽतिरिक्तज्योतिरधीनो व्यवहारत्वात्स्यतिप्र-
बन्धित्वस्यैवादेवानुमानमावेदितमिति भावः ॥ हेतोरान्वयासिद्धि-
माशङ्क्य परिहरति । दृश्यते चेति ॥ आदिशब्देन देशान्तरादौ
कर्मकरणं गृह्यते ॥ आश्रयैकदेशसिद्धिमाशङ्क्याह । सुषुप्ताचेति ॥
ध्यानदेवतादशायामिष्टदेवतादर्शनं चकारार्थः ॥ अनुमानयत्वं
निगमयति । तस्मादिति । यद्येकानुमानाज्ज्योतिः सिद्धयेत्किं
प्रप्तेभ्योत्पद्यते ॥ किं पुनरिति ॥ सर्व्वज्योतिरुपरमे दृश्यमा-
नस्य व्यवहारस्य कारणवयानुमानतो ज्योतिर्माचसिजावयि तदि-

उ० ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते वि
पल्येतीति ॥ ६ ॥

भा० षावभासकमादित्यादि वाङ्मज्योतिर्वत्स्यमन्वेनावभास-
मानमभिधीयते । ज्योतिरन्तरखं च तत्पारिष्रेव्यात्कार्य-
करणव्यतिरिक्तं तदिति तावत्सिद्धं । यच्च कार्यकरण-
व्यतिरिक्तं कार्यकरणसङ्घातानुयाहकं च ज्योतिस्तदाह्यै-
सञ्जुरादिकरणैरुपलभ्यमानं दृष्टं । न तु तथा तच्चजुरा-
दिभिरुपलभ्यते आदित्यादिज्योतिःपूपरतेषु । कार्यन्तु
ज्योतिषो दृश्यते । यस्मादात्मनैवायं ज्योतिषा ऽऽस्ते
पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । तस्माद्भूजन्मन्तःखं
ज्योतिरित्यवगम्यते ।

किञ्चादित्यादिज्योतिर्विलक्षणं तद्भौतिकं च । स
एव हेतुर्थञ्जुराद्ययाङ्गत्वमादित्यादिवत् । न समानजाती-
येनैवोपकारदर्शनात् । यदादित्यादिवैलक्षण्यं ज्योतिरन्तर-

षा० शेषबभुत्वायां प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । प्रतिवचनमवतार्यं व्याक-
रोति । उच्यते इत्यादिना ॥ अवभासकत्वे दृष्टान्तमाह । आदि-
त्वादीति । तच्च व्यतिरिक्तत्वं साधयति । कार्येति । अनुयाहक-
त्वादादित्यादिवदिति शेषः । तच्चान्तःखं पारिष्रेव्यादित्युक्तमु-
पपादयति । यच्चेति । उपरतेव्यात्मज्योतिरिति शेषः । तदेव तदि
माभूदिति चेन्नैवाह । कार्यन्त्विति । स्वप्रादौ दृश्यमानं यव-
हादं हेतुत्वञ्च यजितमाह । यस्मादित्यादिना । विमतमन्तःख-
मतीन्द्रियत्वादादित्यवदिति व्यतिरेकीत्यर्थः ।

व्यतिरेकान्तरमाह । किञ्चेति । व्यतिरेकौपयतौदयति ।
नेत्यादिना । तच्च नञर्थं व्याचष्टे । यदिति । उक्तं हेतुं प्रश्न-

भा० सिद्धमित्येतदसत् । कस्मादुपक्रियमाणसमानजातीयेनैवा-
दित्यादिज्योतिषा कार्यकरणसङ्घातस्य भौतिकस्य भौति-
केनैवोपकारः क्रियमाणो दृश्यते । यथा दृष्टस्येतदनुमेयं ।
यदि नाम कार्यकारणादर्थान्तरं तदुपकारकं आदि-
त्यादिवज्ज्योतिस्तथापि कार्यकरणसङ्घातसजातीयमेवा-
नुमेयं कार्यकरणसङ्घातोपकारकत्वादादित्यादिज्योति-
र्वत् । यत्पुनरन्तःस्वत्वाद्प्रत्यक्षत्वाच्च वैलक्षण्यमुच्यते
तच्चक्षुरादिज्योतिर्भिरनैकान्तिकं । यतोऽप्रत्यक्षाण्यन्तः-
स्थानि चक्षुरादिज्योतीषि । तस्मात्तव मनोरथमात्रं विल-
क्षणमात्मज्योतिः सिद्धमिति । कार्यकरणसङ्घातभाव-
भावित्वाच्च सङ्घातधर्मत्वमनुमीयते ज्योतिषः । सामान्यतो
दृष्टस्य चानुमानस्य अभिचारित्वादप्रामाण्यं । सामा-
न्यतो दृष्टबलेन हि भवानादित्यादिवद्भूतिरिक्तं ज्योतिः

आ० पूर्वकं विभजते । कस्मादित्यादिना ॥ यद्यपि देहादेरुपकार्यादुप-
कारकमादित्यादिसजातीयं दृष्टं तथापि नात्मज्योतिरुपकार्यस-
जातीयमनुमेयमित्याशङ्क्याह । यथा दृष्टस्येति । तदेव स्पष्टयति ।
यदि नामेति ॥ विमतमन्तःस्थमतिरिक्तसजातीन्क्रियत्वादादित्यव-
दिति परोक्तं अतिरेकानुमानमनूद्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना ॥
अनैकान्तिकत्वं व्यनक्ति । यत इति ॥ अन्तःस्थान्यथतिरिक्तानि च
सङ्घातादिति द्रष्टव्यं ॥ अभिचारफलमाह । तस्मादिति ॥ विल-
क्षणमन्तःस्थस्येति मन्तव्यं ॥ किञ्च चैतन्यं शरीरधर्मस्तद्भावभा-
वित्वाद्गुणादिवदित्याह । कार्यकरणेति ॥ विमतं सङ्घाताद्भिन्नं
तद्भावकत्वादादित्यवदित्यनुमानान्न सङ्घातधर्मत्वं चैतन्यस्येत्वा-
शङ्क्याह । सामान्यतो दृष्टस्येति ॥ जोकायतस्य देहावभासक-
मपि चक्षुस्ततो न भिद्यते । तथा च अभिचारात् तदनुमान-

भा० साधयति कार्यकरणेभ्यः । न च प्रत्यक्षमनुमानेन बाधितं
 प्रक्यते । अयमेव तु कार्यकरणसङ्घातः प्रत्यक्षं पश्यति
 शृणोति मनुते विजानाति च । यदि नाम ज्योतिरन्तर-
 मस्योपकारकं स्यादादित्यादिवन्न तदात्मा स्याज्ज्योति-
 रन्तरमादित्यादिवदेव । य एव तु प्रत्यक्षं दर्शनादि-
 क्रियां करोति स एवात्मा स्यात्कार्यकरणसङ्घातो नान्यः ।
 प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानस्याप्रामाण्यात् । नन्वयमेव चेद्दर्शना-
 दिक्रियाकर्त्तात्मा सङ्घातः कथमविकलस्यैवास्व दर्शना-
 दिक्रियाकर्त्तृत्वं कदाचिद्भवति कदाचिन्नेति ।

नैव दोषोऽदृष्टत्वात् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । न हि
 खद्योतप्रकाशाप्रकाशकलेन दृश्यमाने कारणान्तरमनुमेयं ।
 अनुमेयत्वे च केनचित्त्वामान्यात्सर्व्वं सर्व्वज्ञानुमेयं स्यात् ।

आ० प्रामाण्यमित्यर्थः । मनुष्योऽहं जानामीति प्रत्यक्षविरोधाच्च तद-
 नुमानममानमित्याह । सामान्यतो दृष्टेति । ननु तेन प्रत्यक्षमु-
 त्सार्यतामिति चेन्नेत्याह । न चेति । इतश्च देहस्यैव चैतन्यमि-
 त्याह ॥ अयमेवेति ॥ ज्योतिषो देहव्यतिरेकमङ्गीकृत्यापि दूषयति ।
 यदि नामेति । विमतं ज्योतिरनात्मा देहोपकारत्वादादित्यव-
 दित्यर्थः । आत्मत्वं तर्हि कस्येत्याशङ्क्याह । य एव त्विति । अनु-
 मानादात्मने देहव्यतिरिक्तत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षेति ।
 नान्य आत्मेति पूर्व्वेद्य सम्बन्धः ॥ देहस्यात्मत्वे कादाचित्त्वं प्रकृत्य-
 श्रोत्रत्वाद्युक्तमिति शङ्कते । नन्विति ॥ स्वभाववादी परिहरति ।
 नैव दोष इति ॥ कादाचित्त्वे दर्शनादर्शने सम्भवतो देहस्याभा-
 यादित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति ॥

विमतं कारणान्तरपूर्व्वकं कादाचित्त्वत्वाद्दृष्टवदित्यनुमान-
 दृष्टान्ते भविष्यतीत्याशङ्क्याभिप्रेत्या इति वदुष्यामुदकमित्यपि प्रत्य-
 त्वादिनानुमीयेतेत्यतिप्रसङ्गमाह । अनुमेयत्वे चेति । ननु यद्-

भा० तच्चानिष्टं । न च पदार्थस्वभावो नास्ति । न अग्नेरव्यवस्था-
 भाव्यमन्यनिमित्तमुदकस्य वा शैत्यं प्राणधर्माधर्माद्यपे-
 क्षमिति चेत् । धर्माधर्मादेर्निमित्तान्तरापेक्षस्वभावप्रसङ्गे
 ऽस्त्विति चेन्न । तदनवस्थाप्रसङ्गः । स चानिष्टः । न स्वप्न-
 स्यत्योर्दृष्टस्यैव दर्शनात् । यदुक्तं स्वभाववादिना देहस्यैव
 दर्शनादिक्रिया न व्यतिरिक्तस्येति तन्न । यदि हि देहस्यैव
 दर्शनाक्रिया स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं न स्यात् । अन्यः स्वप्नं
 पश्यन्दृष्टपूर्वमेव पश्यति । न आकदीपादिगतमदृष्टपूर्वं ।
 ततश्चेतस्त्रिंशद् भवति । यः स्वप्ने पश्यति दृष्टपूर्वं वस्तु स
 एव पूर्वं विद्यमाने चक्षुष्यद्राशीञ्च देह इति । देहस्येद्राष्ट्रा
 येनाद्राशीत्तस्मिन्नुद्भूते चक्षुषि । स्वप्ने तदेव दृष्टपूर्वं न

आ० वति तत्त्वनिमित्तमेव न स्वभावाद्भवत्किञ्चिदस्माकं प्रसिद्धं तत्राह ।
 न चेति । अग्नेरौष्ण्यमुदकस्य शैत्यमित्याद्यपि न निर्निमित्तं
 किन्तु प्राण्यदृष्टापेक्षमिति शङ्कते । प्राणीति । आदिशब्देनेश्वरादि
 ऽदृष्टते । गूढाभिसन्धिः स्वभाववाद्याह । शर्मेति । प्रसङ्गस्ये-
 कत्वं शङ्कित्वा स्वाभिप्रायमाह । अस्वित्वादिना । सिद्धान्ती
 स्वप्नादिसिद्ध्यनुपपत्त्या देहातिरिक्तमात्मानमभ्युपगममनुत्तर-
 माह । नेत्यादिना । तत्र नञर्थं विभजते । यदुक्तमिति । स्वप्ने
 दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुभागं व्यतिरेकद्वारा विवक्ष्येति । यदि
 शीति । आयदेहस्य द्रष्टुः स्वप्ने वदत्वादातीश्रियस्य संस्कारस्य
 चानिष्टत्वादन्वदृष्टे चान्यस्य स्वप्नयोगान्न स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं
 देहात्मवादे सम्भवतीत्यर्थः ॥ मा भूदृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टिरन्वस्यापि
 स्वप्ने दृष्टेरित्याशङ्क्याह । अन्य इति । अपिशब्देऽध्याहर्तव्यः ॥
 पूर्वदृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टत्वेऽपि कुत्रो देहव्यतिरिक्तो द्रष्टा सिद्ध्यती-
 त्वाशङ्क्याह । ततश्चेति । अथोभयत्र देहस्यैव द्रष्टृत्वे का हागिरिति
 चेदत आह । देहस्येदिति । तत्र सप्तकारिचक्षुरभावाच्च-

भा० पश्येत्। अस्ति च लोके प्रसिद्धिः। पूर्वं दृष्टं मया हिमवतः
 प्रद्वलमयाहं स्वप्नेऽद्राचमित्युद्धृतचक्षुषामन्धानामपि। तस्मा-
 दनुद्धृतेऽपि चक्षुषि यः स्वप्नदृक् स एव द्रष्टा। न देह
 इत्यवगम्यते। तथा स्मृतौ द्रष्टृस्मर्त्तारेकत्वे सति य एव
 द्रष्टा स एव स्मर्त्ता। यदा चैवं तदा निमीलितान्त्रोऽपि स्मर-
 न्दृष्टपूर्वं यद्रूपं तद्दृष्टवदेव पश्यतीति। तस्माद्यन्निमीलितं
 तन्न द्रष्टृ यन्निमीलिते चक्षुषि स्मरन्तुं पश्यति तदेवा-
 निमीलितेऽपि चक्षुषि द्रष्टासीदित्यवगम्यते। मृते च देहे
 ऽविकल्पस्यैव च रूपादिदर्शनाभावात् ॥

देहस्यैव द्रष्टृत्वे मृतेऽपि दर्शनादिक्रिया स्यात्। तस्माद्य-
 दपाये देहे दर्शनं न भवति। यद्भावे च भवति। तद्दर्शनादि-
 क्रियाकर्तुं न देह इत्यवगम्यते। अचुरादीन्येव दर्शनादि

भा० रन्तरस्यैवात्मनो देहान्तरस्यापि समुत्पत्तिसम्भवादन्वदृष्टेऽन्यस्य
 न स्वप्नः स्यादित्यर्थः ॥ मा भूत्पूर्वंदृष्टे स्वप्ने देहत्वभावादित्याश-
 ङ्गाह। अस्ति चेति ॥ कथं ते जातान्धानामीदृग्दर्शनमिति चेज्जन्मा-
 न्तरानुभववशादिति ब्रूमः ॥ अन्यस्य देहस्याद्रष्टृत्वेऽपि चक्षुश्चात-
 कास्य स्यादेव द्रष्टृत्वमित्याशङ्गाह। तस्मादिति ॥ स्वप्ने दृष्टस्यैव
 दर्शनादिति हेतुं व्याख्याय स्मृतौ दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं
 व्याचष्टे। तथेति ॥ द्रष्टृस्मर्त्तारेकत्वेऽपि कुतो देहातिरिक्तो अष्टेत्वा-
 शङ्गाह। यदा चेति ॥ देहातिरिक्तस्य स्मर्त्तृत्वेऽपि कुतो द्रष्टृ-
 त्वमित्याशङ्गाह। तस्मादिति ॥ द्रष्टृस्मर्त्तारेकत्वस्योक्तत्वाद्देहाति-
 रिक्तः स्मर्त्ता चेद्दृष्टापि तथा सिद्ध्यतीति भावः ॥ देहस्याद्रष्टृत्वे
 हेतुन्तरमाह। मृते चेति ॥ न तस्य द्रष्टृतेति शेषः ॥

तदेवोपपादयति। देहस्येति ॥ देहव्यतिरिक्तमात्मानमुप-
 पादितमपसंहरति। तस्मादिति ॥ चैतन्यं यत्तदोर्यः ॥ माभू-
 देहस्यात्मत्वं इन्द्रियाद्यन्तु स्यादिति शङ्कते। अचुरादीनीति ॥

भा० क्रियाकचृषीति चेत् । न यद्दमद्राचं तत्स्युभामीति । भिन्न-
 कर्तृकले प्रतिबन्धानानुपपत्तेः । मनस्वर्हाति चेत् । न मनसो
 ऽपि विषयत्वाद्द्रूपादिवद्द्रुत्वाद्यनुपपत्तिः । तस्मादन्तःस्व-
 ष्यतिरिक्तमादित्यादिवदिति सिद्धं । यदुक्तं कार्यकारणस-
 ह्यातसमानजातीयमेव ज्योतिरन्तरमनुमेयं । आदित्यादि-
 भिन्नसमानजातीयैरेवोपक्रियमाणत्वादिति । तदसत् । उप-
 कार्योपकारकभावस्थानियमदर्शनात् । कथं पार्थिवैरिन्धनैः
 पार्थिवत्वसमानजातीयैस्सृणोत्पादिभिरग्नेः प्रज्वलनोप-
 कारः क्रियमाणो दृश्यते । न च तावता तत्समानजाती-
 यैरेवाग्नेः प्रज्वलनोपकारः सर्व्वज्ञानुमेयः स्यात् । येनोद-
 केनापि प्रज्वलनोपकारो भिन्नजातीयेन वैद्युतस्याग्नेर्ज-

आ० अन्यदृष्टस्येतेरेवाप्रत्यभिज्ञानादिति न्यायेन परिहरति । नेत्वा-
 दिना ॥ आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवादिति न्यायेन
 शङ्कते । मन इति ॥ आतुर्मानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रमिति
 न्यायेन परिहरति । न मनसोऽपीति ॥ देहादेरनात्मत्वे यत्कि-
 तमाह । तस्मादिति ॥ आत्मज्योतिःसङ्घातादिति श्लेषः । परो-
 क्तमनुवदति । यदुक्तमिति ॥ अनुयाज्यसजातीयमनुयाज्यक-
 मित्यत्र हेतुमाह । आदित्यादिभिरिति । उपकार्योपकारकत्व-
 साजात्यनियमं दूषयति । तदसदिति ॥ अनियमदर्शनमाकाङ्क्षा-
 पूर्व्वकमुदाहरति । कथं पार्थिवैरिति । उपकरणं वासद्वयं । पार्थि-
 वस्याग्निं प्रत्युपकारकत्वनियमं वारयति । न चेति ॥ तावता
 पार्थिवेनाग्नेरुपक्रियमाणत्वदर्शनेनेति यावत् । तत्समानजा-
 तीयैरिति तच्छब्दः पार्थिवविषयः । तत्र हेतुमाह । येनेति ॥
 दर्शनपक्षं निगमयति । तस्मादिति ॥ उपकार्योपकारकभावे
 साजात्यानियमवदपकार्योपकारकभावेऽपि वैजात्यनियमो ना-
 स्तीत्यर्थः । तत्रोपकार्योपकारकत्वे साजात्यनियमाभावं उदाहार-

भा० ठरस्य च क्रियमाणो दृश्यते । तस्मादुपकार्योपकारकभावे
समानजातीयासमानजातीयनियमो नास्ति । कदाचित्स-
मानजातीया मनुष्या मनुष्यैरेवोपक्रियन्ते । कदाचित्स्था-
वरपश्यादिभिश्च भिन्नजातीयैः । तस्मादहेतुः । कार्यक-
रणसङ्घातसमानजातीयैरेवादित्यादिज्योतिर्भिरुपक्रियमा-
णत्वादिति ॥

यत्पुनरात्य चक्षुरादिभिरादित्यादिज्योतिर्वददृश्य-
त्वादिति । अयं हेतुर्ज्योतिरन्तरस्थान्तःस्वत्वं वैलक्षण्यञ्च न
साधयति । चक्षुरादिभिरनैकान्तिकत्वादिति । तदसत् ।
चक्षुरादिकरणेभ्योऽन्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणत्वापपत्तेः ।
कार्यकरणसङ्घातधर्मत्वं ज्योतिष इति यदुक्तं तन्न । अनु-
मानविरोधात् । आदित्यादिज्योतिर्वत्कार्यकरणसङ्घाता-
दर्थान्तरं ज्योतिरिति ह्यनुमानमुक्तं नेन विरुध्यते । इयं
प्रतिज्ञा कार्यकरणसङ्घातधर्मत्वं ज्योतिष इति । तद्भाव-

भा० नरेख दर्शयति । कदाचिदिति ॥ अम्भसाग्निना वाग्नेरुपशान्त्यु-
पलम्भादुपकार्योपकारकत्वे वैजात्यनियमो नास्तीति मत्वोपसं-
हरति । तस्मादिति ॥ उक्तानियमदर्शनं तच्छब्दार्थः । अहेतु-
रात्मज्योतिषः सङ्घातेन समानजातीयतायामिति शेषः । अनु-
ग्राहकमनुग्राह्यसजातीयमनुग्राहकत्वादादित्यवदित्यप्राप्तं ॥

सम्बन्धतोद्भियत्यहेतोरनैकान्त्यं परोक्तमनुभाष्य दूषयति । यत्पु-
नरित्यादिना । विमतं ज्योतिःसङ्घातधर्मस्तद्भावभावित्वाद्गू-
पादिवदित्युक्तमनूद्य निराकरोति । कार्येति ॥ अनुमानविरोध-
मेव साधयति । आदित्यादिति ॥ ज्ञानात्प्रयापदेशमुक्त्वा हेत्व-
सिद्धिं दोषात्तरमाह । तद्भावेति ॥ अदर्शनादिति क्लेदः ।
यत्पुनर्विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यतेष्वनुमानदूषक-

भा० भावित्वं त्वचिह्नं । मृते देहे ज्योतिषोऽदर्शनात् । सामान्यतो
दृष्टस्यानुमानस्याप्रामाण्ये सति पानभोजनादिसर्वव्यव-
हारस्योपपन्नः । स चानिष्टः । पानभोजनादिषु हि क्षुत्पि-
पासादिनिवृत्तिमुपलभ्यतस्तत्सामान्यात्पानभोजनाद्युपा-
दानं दृश्यमानं लोके न प्राप्नोति । दृश्यन्ते ह्युपलब्ध-
पानभोजनाः सामान्यतः पुनः पानभोजनान्तरेः क्षुत्पि-
पासादिनिवृत्तिमनुमिष्यन्तस्मादर्थं न प्रवर्तमानाः । यदु-
क्तमथमेव तु देहो दर्शनादिक्रियाकर्त्तृति तत्रथममेव
परिहृतं । स्वप्नस्योर्देहादर्थात्तरभूतो द्रष्टेति । अनेनैव
ज्योतिरन्तरस्यानात्मत्वमपि प्रत्युक्तं । यत्पुनः स्वप्नोतादेः
कादाचित्कं प्रकाशाप्रकाशकत्वं तदसत् । पञ्चसुवधवस-
होचविकाशनिमित्तत्वात्प्रकाशाप्रकाशकत्वस्य । यत्पुनरुक्तं
धर्माधर्म्योरवयवं फलदादृत्वस्वभावोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

आ० मभिप्रेतव सामान्यतो दृष्टस्य चेत्याद्युक्तं तद्ब्रूयति । सामान्यतो
दृष्टस्येति । विशेषतोऽदृष्टस्येत्यपि द्रष्टव्यं । किमिदमनुमानाप्रामाण्ये
सर्वव्यवहारहागिरित्वात्प्रकाशः । फलेति । तत्सामान्यात्पानत्व-
भोजनत्वादिसादृश्यादिति यावत् । पानभोजनाद्युपादानं दृश्य-
मानमित्युक्तं किमदयति । दृश्यन्ते हीति । तादर्थ्येन क्षुत्पिपासा-
दिनिवृत्तयोरभोजनपानाद्यर्थत्वेनेति यावत् । देहस्यैव द्रष्टव्य-
मित्युक्तमनूय पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति । यदुक्तमित्यादिना ।
ज्योतिरन्तरमादित्वादिवदनात्मोक्तं प्रत्याह । अनेनेति ।
सङ्घातादेर्द्रव्यविराकारत्वेनेति यावत् । देहस्य कादाचित्कं दर्श-
नादिमत्त्वं स्वाभाविकमित्यत्र परेोक्तं दृष्टान्तमनुभाष्य विराचये ।
यत्पुनरित्यादिना । सिद्धान्तिनापि स्वभाववादस्य क्वचिदेष्टव्य-
त्वमुपदिष्टमनूय द्रूयति । यत्पुनरिति । धर्माधर्म्यदि हेतुत्व-
वाचीनं फलदादृत्वं तदा हेतुत्वन्तरस्यापि हेतुत्वन्तराधीनफलदादृ-

उ० कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
हृद्यन्ज्योतिः पुरुषः ।

भा० तदभ्युपगमे भवतः सिद्धान्तहानात् । एतेनागवस्त्रादोषः
प्रत्युक्तः । तस्मादस्ति व्यतिरिक्तज्ञान्तःस्वं ज्योतिरात्मेति ॥ ६ ॥

यद्यपि व्यतिरिक्तादि सिद्धं तथापि समानजाती-
यानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणानामेवान्तमो
व्यतिरिक्तो वेत्यविवेकतः पृच्छति कतम इति । न्याय-
सूक्ष्मताया दुर्विज्ञेयत्वादुपपद्यते भ्रान्तिः । अथवा शरीर-
व्यतिरिक्ते सिद्धेऽपि करणानि सर्वाणि विज्ञानवन्ति च
विवेकत आत्मनोऽनुपलब्धत्वात् । अतोऽहं पृच्छामि कतम
आत्मेति । कतमोऽमौ देहेन्द्रियप्राणमनःसु यस्त्वयोक्त
आत्मा । येन ज्योतिषाऽऽस्त इत्युक्तः । अथवा योऽयमात्मा
त्वयाभिप्रेतो विज्ञानमयः । सर्व्व इमे प्राणा विज्ञानमया

आ० त्वमित्यनवच्छेद्यत्वं प्रत्याह । एवेनेति । सिद्धान्तविरोधप्रसङ्गे-
नेति यावत् । जौकायतमतासम्भवे स्वयम्भुवसंहरति ।
तस्मादिति ॥ ६ ॥

न त्वात्मज्योतिःसङ्घाताद्यतिरिक्तमन्तःस्थेति साधितं । तथा
च कथं कतम आत्मेति पृच्छते तत्राह । यद्यपीति । अनुग्राह्येव
देहादिना समानजातीयस्यादिब्यादेरनुग्राहकत्वदर्शनान्निमि-
त्तादनुग्राहकत्वाविज्ञेयादात्मज्योतिरपि समानजातीयं देहा-
दिनेति भ्रान्तिर्भवति तथेति यावत् । अविवेकिनो निष्कृष्ट-
व्यभावादित्यर्थः । अतिरेकसाधकस्य न्यायस्य दर्शितत्वात्कुतो
भ्रान्तिरित्याशङ्क्याह । न्यायेति । भ्रान्तिनिमित्ताविवेकज्ञतं प्रश्न-
मुक्त्वा प्रश्नारान्तरेण प्रश्नमुत्थापयति । अथवेति । प्रश्नाक्षराणि
व्याचष्टे । कतमो ऽसाविति । ज्योतिर्निमित्तो अत्रादो मयोक्तो

भा० इवेषु प्राणेषु कतमः । यथा समुदितेषु ब्राह्मणेषु सर्वं इमे तेजस्विनः कतम एतेषु षडङ्गविदिति । पूर्वस्मिन्व्याख्याने कतम आत्मेत्येतावदेव प्रश्नवाक्यं । योऽयं विज्ञानमय इति प्रतिवचनं । द्वितीये तु व्याख्याने प्राणेष्वित्येवमन्तं प्रश्नवाक्यं । अथवा सर्वमेव प्रश्नवाक्यं विज्ञानमयो हृद्यन्तर्ज्योतिःपुरुषः कतम इत्येतदन्तं । योऽयं विज्ञानमय इत्येतस्य शब्दस्य निर्धारितार्थविशेषविषयत्वं । कतम आत्मेतीति शब्दस्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वं व्यवहित समन्वयमन्तरेण युक्तमिति कृत्वा कतम आत्मेत्येवमन्तमेव प्रश्नवाक्यं । योऽयमित्यादिपरं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चीयते । योऽयमित्यात्मनः प्रत्यक्षत्वार्निर्देशः । विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो बुद्धिविज्ञानोपाधिसम्पर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते ॥

आ० न त्वात्मेत्याशङ्क्याह । येनेति ॥ आत्मनैवायं ज्योतिषेत्युक्त्वादासनादिनिमित्तं ज्योतिरात्मेत्यर्थः । प्रकारान्तरेण प्रश्नं व्याकरोति ॥ अथवेति । समन्वयं कथयति । सर्वं इति ॥ योऽयं त्वयाभिप्रेतो विज्ञानमयः स प्राणेषु मध्ये कतमः स्यात्तेऽपि हि विज्ञानमया इव भ्रान्तीति योजना । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावारोपयति । यथेति ॥ व्याख्यानयोरवान्तरविभागमाह । पूर्वस्मिन्निव्यादिना ॥ हृदीत्यादिप्रतिवचनमिति शेषः ॥ द्वितीयतृतीयपक्षयोरन्वयं सूचयन्नाद्यं पक्षमङ्गीकरोति । योऽयमिति ॥ यत्त्वया पृष्ठः सोऽयमित्यात्मनश्चिद्रूपत्वेन प्रत्यक्षात्वादयमिति निर्देश इति पदद्वयस्यार्थः ॥ देहव्यवच्छेदार्थं विधिगच्छि । विज्ञानमय इति । विज्ञानशब्दार्थमाशङ्क्याशङ्क्यत्वात् प्रकटयति । बुद्धीति ॥ बुद्धिरेव विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेस्तेनोपाधिना सम्पर्कं अनाविवेकसत्त्वादिति यावत् ॥

भा० बुद्धिविज्ञानसंयुक्त एव हि यस्मादुपलभ्यते राज्जरिव
 चन्द्रादित्यसंयुक्तः । बुद्धिर्हि सर्वार्थकरणं । तमसीव
 प्रदीपः पुरोऽवस्थितः । मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणो-
 तीत्युक्तं । बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्व्वं विषयजा-
 तमुपलभ्यते पुरोऽवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि ।
 द्वारमात्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः । तस्मात्तेनैव
 विज्ञेय्यते विज्ञानमय इति । येषां परमात्मविज्ञप्तिवि-
 कार इति व्याख्यानं तेषां विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ
 विज्ञानमयस्य शब्दस्यान्यार्थदर्शनादश्रौतार्थतावसीयते ।
 सन्दिग्धश्च पदार्थोऽन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनाभिर्द्धार-
 यितुं शक्यो वाक्यशेषान्निश्चितन्यायबलाद्वा सा धीरिति

भा० तत्सम्पर्के प्रमाद्यमाह । बुद्धिविज्ञानेति । तस्माद्विज्ञानमय
 इति शेषः । ननु चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादि हित्वा विज्ञानमय
 इत्येव यस्मादुपदिश्यते तत्राह । बुद्धिर्हीति ॥ तस्याः साधारण-
 करणत्वे प्रमाद्यमाह । मनसा हीति ॥ मनसः सर्व्वार्थत्वं समर्थ-
 यते । बुद्धीति ॥ किमर्थानि तर्हि चक्षुरादीनि करणानीत्याश-
 ङ्गमाह । द्वारमात्राणीति ॥ बुद्धेः सति प्राधान्ये फलितमाह ।
 तस्मादिति ॥ विज्ञानं परम्पुत्रं तत्प्रकृतिको जीवो विज्ञानमय
 इति भर्तृप्रपञ्चैवक्तमनुवदति । येषामिति ॥ विज्ञानमयादियश्रे
 मयटो न विकारार्थतेति तैरेवोच्यते । तत्र मनः समभिव्याहारा-
 द्विज्ञानं बुद्धिर्न चात्मा तद्विकारस्तस्मादस्मिन्प्रयोगे मयटो
 विकारार्थत्वं वदतां खोक्तिविरोधः स्यादिति दूषयति । तेषा-
 मिति ॥ कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगान्तरमनुवीयते
 तत्राह । सन्दिग्धश्चेति ॥ यथा पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं
 करोतीति पुरोडाशमात्रचतुर्धाकरणवाक्यमेकार्थं सम्बन्धिना
 प्राखान्तरीयेषामेयं चतुर्धा करोतीत्यनेन विशेषविषयतया

भा० चोत्तरच पाठात् इत्यन्तरिति वचनाद्युक्तं विज्ञानप्राप्त-
 त्वमेव । प्राणेष्विति व्यतिरेकप्रदर्शनार्था सप्तमी । यथा
 वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा । प्राणेषु हि व्यति-
 रेकाव्यतिरेकता सन्दिह्यत आत्मनः । प्राणेषु प्राणेष्वे-
 व्यतिरिक्त इत्यर्थः । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तो
 भवत्येव । यथा पाषाणेषु वृक्षः । इति तत्रैतत्प्राणेषु
 प्राणजातीयैव बुद्धिः स्यादित्यत आह । इत्यन्तरिति ।
 इच्छन्नेन पुच्छरीकाकारो मांसपिच्छसारस्वाद्बुद्धिर्हृ-
 त्तस्मां इति बुद्धौ । अन्तरिति बुद्धिदृष्टिव्यतिरेकप्रद-
 र्शनार्थं । ज्योतिरवभासात्मकत्वादात्मोच्यते ॥

तेन ज्ञवभासकेनात्मना ज्योतिषाऽऽख्ये पञ्चयते कर्म
 कुरुते चेतनावानिव ज्ञयं कार्यकरणपिच्छो यथादित्य-

भा० निश्चितार्थेनाश्रेय एव पुरोडाशे व्यवस्थाप्यते । यथा बोक्ताः शर्करा
 उपदधातीत्यत्र केनोक्ता इत्यपेक्षायां तेजो वै हृतमिति वाक्यश्रे-
 यान्निर्ययस्यधेहापीत्यर्थः । आत्मविकारत्वे मोक्षानुपपत्त्याद्यवा-
 धितन्यायादा विज्ञानमयप्रदार्थनिश्चय इत्याह । निश्चितेति ।
 यदुक्तं निर्ययो वाक्यश्रेयादिति तदेव अमन्ति । साधीरिति चेति ।
 आधाराद्यथा सप्तमी दृष्टा सा कथं व्यतिरेकप्रदर्शनार्थेत्वाश्र-
 ण्याह । यथेति । भवत्वत्रापि सामीप्यलक्षणा सप्तमी तथापि
 कथं व्यतिरेकप्रदर्शनमित्याश्रयाह । प्राणेषु हीति । कथितं
 सप्तम्यर्थमभिनयति । प्राणेष्विति । तेषु सप्तम्योऽपि कथं तेष्वो
 व्यतिरिच्यते तत्राह । यो हीति । विश्वेयजान्तरमादाय व्याव-
 र्थाश्रयानुक्ता पुनरवतार्य आकरोति । इदीत्वादिना । विश्वेय-
 जान्तरस्य तात्पर्यमाह । अन्तरितीति ।

ज्योतिःशब्दार्थमाह । ज्योतिरिति । ज्योतिर्ज्ञं स्पष्टयति ।
 तेनेति । आत्मज्योतिषा आत्मस्य कार्यकरणसङ्घातस्य व्यवहार-

भा० प्रकाशस्यो घटो यथा वा मरकतादिर्मणिः शीरादिद्रव्ये
 प्रसिन्नः । परीक्षणायात्मच्छाद्यमेव तत्शीरादिद्रव्यं
 करोति । तादृगेतदात्मज्योतिर्बुद्धेरपि हृदयासूक्ष्मात्-
 दृश्यन्तःस्यमपि हृदयादिकं कार्यकरणसङ्घातं चैकीकृत्या-
 त्मज्योतिश्चाद्यं करोति । पारम्पर्येण सूक्ष्मसूक्ष्मतारतम्या-
 त्मर्वाभ्यन्तरतमत्वात् । बुद्धिस्त्वावत्सूक्ष्मादानन्तर्यान्तात्मचे-
 तन्यज्योतिःप्रतिच्छाया भवति । तेन हि विवेकिनामपि
 तच्चात्माभिमानबुद्धिः प्रथमा । ततोऽप्यानन्तर्यामनसि
 चैतन्यावभासता । बुद्धिसम्पत्तात् । तत इन्द्रियेषु मनः संयो-
 गात् । ततोऽनन्तरं शरीरेन्द्रियसम्पत्तात् । एवं पारम्पर्येण
 हात्तं कार्यकरणसङ्घातमात्मा चैतन्यस्य स्वरूपज्योतिषाव-
 भासयति । तेन हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरणसङ्घाते

आ० क्षमत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । चेतनावानिवेत्यक्तं दृष्टान्तोपा-
 दादयति । यथानेति । हृदयं बुद्धिस्ततोऽपि सूक्ष्मात्वादात्मज्यो-
 तिसदन्तःस्यमपि हृदयादिकं सङ्घातं च सर्वमेकीकृत्य सञ्चार्यं
 करोतीति ज्ञात्वा यथोक्तमभिसादृश्यमुचितमिति दार्ढान्तिके
 योजना । कथमिदमात्मज्योतिः सर्वमात्मच्छाद्यं करोति तत्राह ।
 पारम्पर्येणेति । विषयादिप्रत्यगात्मा तेषु उत्पत्तोरत्तरं सूक्ष्मात्-
 रतम्यात्तेष्वेवात्मादिविषयान्तेषु सूक्ष्मतारतम्याच्च प्रतीचः सर्व-
 स्नादन्तरतमत्वात्तत्र तत्र साकारहेतुत्वमस्तीत्यर्थः । बुद्धेरात्म-
 श्चाद्यत्वं समर्थयते । बुद्धिस्तावदिति । कौशिकपरीक्षणायां
 बुद्ध्यात्माभिमानमन्तिमुक्तेऽर्थे प्रमाद्यति । तेन हीति । बुद्धेः
 पञ्चात्मनस्यपि चिच्छाद्यतेत्यत्र हेतुमाह । बुद्धीति । आत्मनः
 सर्वभावभासकत्वमुक्तमुपसंहरति । एवमिति । आत्मनः सर्व-
 वभासकत्वे किमिति कस्यचित्कचिदेवात्मधीदित्वात्प्रज्ञाह । तेन
 हीति । बुद्ध्यादेवत्तत्रमेवात्मच्छाद्यत्वं तच्छब्दार्थः । आत्मज्योतिष-

भा० सद्बुद्धिषु चाग्नियतात्माभिमानबुद्धिर्यथा विवेकं जायते
 तथा च भगवतोक्तं गीतासु । यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं
 लोकमिमं रविः । ज्ञेयं ज्ञेयी तथा कृत्स्नं प्रकाशयति
 भारत । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलमित्यादि
 च । नित्यानित्यानाञ्चेतनाचेतनानामिति च । काठके ।
 तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं । तस्य भासा सर्व्वमिदं विभा-
 तीति च । येन सूर्य्यस्तपति तेजसेद्भू इति च मन्त्रवर्णः ।
 तेनायं दृश्यन्तर्ज्योतिःपुरुष आकाशवत्सर्व्वगतत्वात्पूर्ण इति
 पुरुषः ॥

निरतिशयश्चास्य स्वयं ज्योतिष्ट्वं सर्व्वावभासात्मकत्वा-
 त्स्वयमन्यामवभास्यत्वाच्च । स एष पुरुषः स्वयमेव ज्योतिः
 स्वभावो यं त्वं पृच्छसि कतम आत्मेति । वाङ्मानां
 ज्योतिषां सर्व्वकरणानुयाहकाणां प्रत्यक्षमयेऽन्तःकरण-

भा० सर्व्वावभासकत्वे लोकप्रसिद्धिरेव न प्रमाद्यं किन्तु भगव-
 दात्ममपीत्याह । तथा चेति । अनाग्निनामयमनाग्नी चेतना-
 ञ्चेतयितारो ब्रह्मादयस्तेषामयमेव चेतनो यद्योदकादीनां अन-
 ग्नीनामग्निमित्तं दाहकत्वं तथात्मनिमित्तमेव चेतयित्वत्त्वम-
 न्येषामित्याह । नित्य इति । अनुगमनवदनुमानं स्वगतया भासा
 स्यादिति शङ्कां प्रत्याह । तस्येति । येनेति । तत्र नावेदविष्म-
 नुते तं दृश्यन्तमित्युत्तरत्र सम्बन्धः । ज्योतिःशब्दव्याख्यानमुप-
 संहरति । तेनेति । दृश्यन्तःस्थितोऽयमात्मा सर्व्वावभासकत्वेन
 ज्योतिर्भवतीति योजना । पदान्तरमादाय व्याचष्टे । पुरुष इति ।
 आदित्यादिज्योतिषः सकाशादात्मज्योतिषि विशेषमाह ।
 निरतिशयश्चेति । प्रतिवचनवाक्यार्थमुपसंहरति । स एष इति ।
 स समानः सन्नित्याद्यवतारयितुं कीर्त्तयति । वाङ्मानामिति ।

भा० द्वारेण वृद्धन्तर्ज्योतिः पुरुष आत्मा ऽनुग्राहकः करणानामित्युक्तं । यदातु वाङ्मकरणाग्राहकाणामादित्यादि-ज्योतिषा भावस्तदाप्यादित्यादि ज्योतिषां परार्थत्वात्कार्यकरणसङ्घातस्याचैतन्ने स्वार्थानुपपत्तेः । स्वार्थज्योतिष आत्मनो ऽनुग्रहाभावे च कार्यकरणसङ्घातो न व्यवहाराय कल्पते । आत्मज्योतिरनुग्रहेणैव हि सर्वदा सर्वं संव्यवहारः । यदेतद्गृह्यं मनस्यैतत्सञ्ज्ञानमित्यादि श्रुत्यन्तरात् । साभिमानो हि सर्वं प्राणिसंव्यवहारः । अभिमानहेतुं च मरकतमणिदृष्टान्तेनावेषाम । यद्यप्येवमेतत्तद्यापि जायद्विषये सर्व्यकरणगोचरत्वादात्मज्योतिषो बुद्ध्यादि वाङ्माभ्यन्तर कार्यकरणव्यापारसन्निपातव्याकुलत्वान्न शक्यते । तज्ज्योतिरात्माख्यं मुञ्चेपीकावन्निष्ठस्य दर्शयितुमित्यतः स्वप्ने दिदर्शयिषुः प्रकुरुते । स समानः सन्नुभो लोकाव-

भा० तर्हि वाङ्मज्योतिः सद्भावावस्थायां किञ्चित्कारमात्मज्योतिरित्याशङ्क्याह । यदात्विति । अतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेन कथयति । आत्मज्योतिरिति । आत्मज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वे प्रमाद्यमाह । यदेतदिति । सर्वमन्तःकरणादि प्रज्ञानेषामित्येतदेवमेव वाङ्मज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वमित्यर्थः । किञ्चाचेतनानां कार्यकरणानाञ्चेतनत्वप्रसिद्धानुपपत्त्या सदा चिदात्मजातिरेक्येत्याह । साभिमानो हीति । कथमसङ्गस्य प्रतीचः सर्वत्र बुद्ध्यादावहं मान इत्याशङ्क्याह । अभिमानेति । वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतारयति । यद्यपीति । यथोक्तमपि प्रत्यज्ज्योतिर्जागरिते दर्शयितुमशक्यमिति श्रुतिः स्वप्नं प्रसौतीत्यर्थः । अशक्यत्वे हेतुद्वयमाह । सर्व्वेति । स्वप्ने निष्कृतं ज्योतिरिति शेषः । सदृशः सन्ननुसम्भरतीति सम्बन्धः । सादृश्यस्य प्रतियोगि

उ० स समानः सन्नभौ लोकावनु सञ्चरति ध्यायतीव
लेलायतीव ।

भा० नुसञ्चरति । यः स पुरुषः स्वयमेव ज्योतिरात्मा स समानः
सदृशः सन् केन प्रकृतत्वात्सन्निहितत्वाच्च । हृदयेन हृदीति
च । हृद्ब्रह्मवाच्या बुद्धिः प्रकृता सा सन्निहिता च । तस्मा-
त्तथैव सामान्यं । किं पुनः सामान्यमश्रमद्विषवद्विवेकतो
ऽनुपलब्धिः । अवभास्या बुद्धिरवभासकं तदात्मज्योतिरा-
लोकवदवभास्यावभासकयोर्विवेकतो ऽनुपलब्धिः प्रसिद्धा ।
विशुद्धत्वाद्द्वालोकोऽवभास्ये न सदृशो भवति ॥

यथा रक्तमेव भासयन् आलोकरक्तसदृशो रक्ताकारो
भवति । यथा हरितं नीलं लोहितं वा ऽवभासयन्नालो-
कस्तासदृशस्तासमानो भवति । तथा बुद्धिमवभासयन्
बुद्धिद्वारेण क्लृप्तं चेचमवभासयतीत्युक्तं । मरकतमणि-

षा० सापेक्षत्वमेष्येष्टे पृच्छति । केनेति । उत्तरं । प्रकृतत्वादिति ।
प्राधान्यामपि तुल्यं तदिति चेत्तत्राह । सन्निहितत्वाच्चेति । हेतु-
द्वयं साधयति । हृदीत्यादिना । प्रकृतत्वादिपक्षमाह । तस्मा-
दिति । सामान्यप्रश्नपूर्वकं विशदयति । किं पुनरित्यादिना ।
विवेकतोऽनुपलब्धिं व्यक्तीकर्तुं बुद्धिज्योतिषोः स्वरूपमाह ।
अवभास्येति ॥ अवभासकत्वे दृष्टान्तमाह । आलोकवदिति ।
तथापि कथं विवेकतोऽनुपलब्धित्वात्तत्राह । अवभास्येति । प्रसि-
द्धिमेव प्रकटयति । विशुद्धत्वाद्गीति ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावारोपयति । यद्येत्यादिना । दृष्टा-
न्तगतमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । तथेति । पुनरुक्तिं परिहर-
ति । इत्युक्तमिति । सर्वावभासकत्वे कथं बुद्धौव साम्यमित्या-
शङ्क्याह । तेनेति । सर्वावभासकत्वं तच्छब्दार्थः । किमर्थं तर्हि

भा० निदर्शनेन । तेन सर्वेषु समानो बुद्धिसामान्यदारेण सर्व-
 मय इति च । अतएव वक्ष्यति । तेनासौ कुतश्चित्प्रतिभञ्ज
 मुञ्जेषीकावस्त्रेण ज्योतीरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति
 सर्वव्यापारं तत्राधारोप्य नामरूपगतं ज्योतिर्धर्मश्च नाम-
 रूपयोर्नामरूपे चात्मज्योतिषि सर्वो लोको मोमुद्यते ।
 अथमात्मा नाथमात्मैत्येवं धर्मा नैवं धर्मा कर्ताऽकर्ता
 शूद्रोऽशूद्रो बद्धो मुक्तः स्थितो गत आगतोऽस्ति
 नास्तीत्यादिविकल्पैः । अतः समानः सञ्जुभौ लोकौ प्रति-
 पन्नप्रतिपन्नव्याविह लोकपरलोकावुपात्ते । देहेन्द्रियादि
 सङ्घातत्यागान्योपादानसन्तानप्रबन्धतसन्निपातैरनुक्रमेण
 सञ्चरति । धीसादृशमेवोभयलोकसञ्चरणहेतुर्न स्वत
 इति । तत्र नामरूपोपाधिसादृशं आग्निनिमित्तं
 यत्तदेव हेतुर्न स्वत इत्येतदुच्यते । यस्मात्स समानः
 सञ्जुभौ लोकावनुक्रमेण सञ्चरति तदेतन्नत्यच्चमित्ये-
 तदर्शयति । यतोऽथायतीव ध्यानव्यापारं करोतीव

पा० बुद्ध्या सामान्यमुक्तमित्वाशङ्क्य दारत्वेनेत्याह । बुद्धीति । आत्मनः
 सर्वेषु समानत्वे वाक्यशेषमनुकूलवति । सर्वमय इति चेति ।
 वाक्यशेषसिद्धेर्ये चोक्तध्यान्तेर्गमकत्वमाह । तेनेति । सर्वमय-
 त्वनेति यावत् । आत्मानात्मनोर्विवेकदर्शनस्थाशक्तत्वे परस्पर-
 ध्यासस्तद्धर्माध्यासश्च स्वात्ततश्च लोकानां मोक्षो भवेदित्याह ।
 इति सर्व्वेति । धर्मविषयं मोहमभिनवति । अयमिति ।
 धर्मविषयं मोहं दर्शयति । एवं धर्मेति । तदेव स्पुटयति ।
 कर्तृत्वादिना । विकल्पैः सर्व्वो लोको मोमुद्यत इति सम्बन्धः । स
 समानः सन्नित्यस्यार्थमुक्त्वाऽवशिष्टभागं व्याकरोति । अत इत्या-
 दिना । आत्मनः स्वाभाविकमुभयलोकसञ्चरणमित्वाशङ्कान्त-

३० सहि स्वप्नो भूत्वेभं लोकमति क्रामति मृत्यो
रूपाणि ॥ ७ ॥

भा० चिन्तयतीव ध्यानध्यापारवतीं बुद्धिं च तत्क्षेण चित्त-
भावज्योतीरूपेषावभासयं तत्सदृशसत्समानः सन् ध्याय-
तीवाऽलोकवदेव । अतो भवति चिन्तयतीति भ्रान्तिर्लोकस्य ।
न तु परमार्थतो ध्यायति तथा खेसायतीवात्यर्थं चस-
तीव । तेवैव करणेषु बुद्ध्यादिषु वायुषु च चसत्सु ।
तदवभासकत्वात्तत्सदृशं तदिति खेसायतीव । न तु पर-
मार्थतश्चक्षणधर्मकं तदात्मज्योतिः ॥

कथं पुनरेतदवगम्यते । तत्समानत्वभ्रान्तिरेवोभयलो-
कसञ्चरणादिहेतुर्न स्वत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय हेतुह-
रदिक्षरे । स आत्मा हि यस्मात्सप्नो भूत्वा च यथा धिया

आ० रवाकावमादत्ते । तत्रेति । आत्मा सप्तम्यर्थः । यतः शब्दे वक्ष-
माखोऽतः शब्देन सम्बन्धते । अक्षरोऽप्यमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ।
भ्रानेति । ध्यानवतीं बुद्धिं ध्यायन्निदात्मा ध्यायतीवेत्यत्र दृष्टान्त-
माह । आलोकवदिति । यथा खण्माखोका नीलं पीतं वा विषयं
अनुवागस्तदाकारो दृश्यते तथा यमपि ध्यानवतीं बुद्धिं भासय-
न्ध्यानवानिव भवतीत्यर्थः । यथोक्तबुद्ध्यावभासकत्वमुक्तं हेतु-
मनूय षष्ठितमाह । अत इति । इवशब्दार्थं कथयति । न त्विति ।
बुद्धिधर्माखामात्मन्यौपाधिकत्वं साधयति । जेभ्यसि । इवशब्द-
सामर्थ्यसिद्धमर्थमाह । न त्विति ।

स चोत्पाद्यमन्तरवाक्यमाकाङ्क्षादोऽप्यपयति । अक्षमिता-
दिना । तच्छब्दे बुद्धिविषयः । सञ्चरन्नादीत्यादिशब्दे भ्रानादि-
ध्यापारसङ्घर्षार्थः । सप्नो भूत्वा लोकमतिक्रामतीति सम्बन्धः ।
अक्षमात्मा सप्नो भवति तत्राह । स वयेति । उक्तोऽर्थे वाक्य-

भा० समानः साधीर्यद्यद्भवति तत्तदसावपि भवतीवात उच्यते ।
तस्माद्यदासौ स्वप्नो भवति स्नापवृत्तिं प्रतिपद्यते धीसादा
सोऽपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते । यदा धीर्जिजागरिषति
तदाऽसावप्यत आह । स्वप्नो भूत्वा स्वप्नवृत्तिमवभासयन्
धियः स्नापवृत्त्याकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितव्यवहा-
रस्वप्नं कार्यकरणसङ्घातात्मकं लौकिकशास्त्रीयव्यवहा-
रास्पदमतिक्रामति अतीत्य क्रामति । विविक्तेन स्नेना-
त्मज्योतिषा स्वप्नात्मिकां धीवृत्तिमवभासयन्नवतिष्ठते ।
यस्मान्तस्मात्स्वप्नं ज्योतिःस्वभाव एवासौ विशुद्धः सन्
कर्षक्रियाकारकफलद्रूपः परमार्थतो धीसादृश्यमेवोभ-
यलोकसञ्चारादिसंयवहारभ्रान्तिहेतुमृत्योरूपाणि मृत्युः
कर्माविद्यादिर्न तस्मान्यद्रूपं स्वतः कार्यकरणान्येवास्व
रूपाणि । अतस्तानि मृत्योरूपाण्यतिक्रामति क्रियाफला-
श्रयाणि । ननु नास्त्येव धियासमानं । अन्यद्विधोऽवभास-
कमात्मज्योतिर्धिव्यतिरेकेण प्रत्यक्षेण वानुमानेन वाऽनु-

भा० मवतार्थं व्याकरोति । आहति । उक्तं हेतुमगूय फलितमाह ।
यस्मादित्वादिना ॥ कार्यकरवातीतत्वात्स्वप्नात्मनो न स्वतः सञ्च-
रित्वमित्यत आह । मृत्योरिति । रूपाण्यतिक्रामतीति पूर्वञ्च
सम्बन्धः । क्रियास्तत्त्वानि चाश्रयो येषां वानि वा क्रियायां
तत्त्वानासाश्रयस्तानीति यावत् । बुद्ध्यवभासकं ज्योतिरात्मे-
त्युक्तं श्रुत्वा शास्त्रः श्रद्धते । नन्दिति । प्रमाणादतिरिक्तात्मोप-
पन्निरित्वाश्रय प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणाद्वैविध्यनियममभि-
प्रेतव ताभ्यामतिरिक्तात्मानुपपन्नभासावस्तीत्याह । धीव्यतिरे-
केवेति । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । घटारिराजोक्तश्चेत्युभयो

भा०पक्षभात् । यथान्या तत्काल एव द्वितीया धीः । यत्त्व
 भास्वावभासकयोरन्यत्वेऽपि विवेकानुपक्षभात्सादृशमिति
 घटाद्यालोकयोः तत्र भवत्यन्यत्वेनालोकस्योपलब्धद्वारेः
 संस्मृष्टयोः सादृशं भिन्नयोरेव । न च तथेह घटादि-
 रिव धियोऽवभासकं ज्योतिरन्तरं प्रत्यक्षेण चानुमानेन
 बोधस्यममहे । धीरेव हि चित्स्वरूपावभासकत्वेन हि
 स्वाकारविषयाकारा च । तस्मान्चानुमानतो नापि प्रत्य-
 क्षतो धियोऽवभासकं ज्योतिः शक्यते प्रतिपादयितुं
 यतिरिक्तञ्च । यदपि दृष्टान्तरूपमभिहितमवभास्वाव-
 भासकयोर्भिन्नयोरेव घटाद्यालोकयोः संयुक्तयोः सादृश-
 मिति । तत्राभ्युपगममात्रमस्माभिरुक्तं । न तु तत्र घटाद्यव
 भास्वावभासको भिन्नो । परमार्थतस्तु घटादिरेवावभासा-
 त्मकः सालोकोऽन्योन्यो हि घटादिरेवत्यद्यते । विज्ञानमात्र-

आ० निधः संखल्योर्विवेकानुपक्षम्भवदवभास्वावभासकयोर्बुद्ध्या-
 त्मनोर्भेदेऽपि पृथगनुपक्षमादिकमवभासते । वस्तुतस्तु तयोरन्य-
 त्वमेवेति शङ्कामनुवदति । यत्त्विति । वैषम्यप्रदर्शनेनोत्तरमाह ।
 तत्रेति । दृष्टान्तः सप्तम्यर्थः । घटादेरन्यत्वेनेति सम्बन्धः ।
 ज्योतिरन्तरं नास्ति चेत्कृतो यादृश्यादृकसंविप्तिरित्याशङ्क्याह ।
 धीरेवेति । वाङ्मार्थवादिनोः सौत्रान्तिकवैभाषिकयोरभिप्राय-
 मुपसंहरति । तस्मान्नेति । इदानीं विज्ञानवादी वाङ्मार्थवादि-
 श्चामभ्युपगतं दृष्टान्तमनुवदति । यदपीति ।

वाङ्मार्थवादप्रक्रिया न सुगताभिप्रेतेति दूषयति । तत्रेति ।
 उभयदृष्टान्तस्वरूपं सप्तम्यर्थः । ननु घटादेरवभासादालोकोऽ-
 वभासको भिन्नो लक्ष्यते नेत्याह । परमार्थतस्त्विति । तस्य स्वायत्तं
 व्यावर्तयति । अन्योन्य इति । प्रतीतं विषयप्राधान्यं व्यावर्त-

भा० मेव वा साज्ञोक्तघटादिविषयाकारमवभासते । यदैवं
तदा न वाज्ञो दृष्टान्तोऽस्ति विज्ञानस्वरूपमात्रत्वात्सर्व्वस्य ।
एवं तस्यैव विज्ञानस्य याज्ञयाज्ञकाकारतामसं परिकल्प-
तस्यैव पुनर्विग्रहं परिकल्पयन्ति । तद्वाज्ञयाज्ञकविनिर्मुक्तं
विज्ञानं स्वस्वीभूतं क्षणिकं व्यवतिष्ठत इति केचित् । तस्यापि
ज्ञानं केचिदिच्छन्ति । अन्ये तदपि विज्ञानं सावृतं याज्ञ-
याज्ञकांशविनिर्मुक्तं शून्यमेव । घटादिवाञ्छवस्तुवदित्य-
परे माध्यमिका आचक्षते । सर्वा एताः कल्पना बुद्धिविज्ञा-
नावभासकस्य व्यतिरिक्तस्यात्मज्योतिषोऽपञ्जवादस्याश्रयो
मार्गस्य प्रतिपक्षभूतावैदिकस्य । तत्र येषां वाञ्छोर्धोऽस्ति
तान्प्रत्युच्यते । तावन्न स्वात्मानवभासकत्वाद्घटादेक्षमस्यव-
स्थितो घटादिस्वावन्न कदाचिदपि स्वात्मानवभास्यते ।

भा० यमुक्तमेव व्यनक्ति । विज्ञानमात्रमिति । विज्ञानवादे यथोक्त-
दृष्टान्तराहित्वं फलतीत्याह । यदेति । शिष्यबुद्ध्यनुसारेण
त्रिविधं बुद्धाभिप्रायमुपसंहरति । स्वमित्यादिना । परिक-
ल्प्येत्त्वन्तेन वाञ्छार्थवादमुपसंहरत्य तस्यैवेत्यादिना विज्ञानवा-
दमुपसंहरति । तत्र विज्ञानवादोपसंहारं विवृणोति । तद्वा-
ञ्छोति । शून्यवादिसतमाह । तस्यापीति । तदेव स्फुटयति ।
तदपीति । पक्षत्रयेऽपि दोषं सम्भावयति । सर्वा इति । कथ-
मश्रूषां कल्पनानां दूषणमित्याशङ्क्य प्रथमं वाञ्छार्थवादिनं
प्रत्याह । तत्रेति । निर्द्वारये सप्तमी । यत्तु धीरेवावभासकत्वेन
स्वाकारेति तत्राह । नेति । यदवभास्यं तत्स्वातिरिक्तावभास्यं
अवभास्यत्वात् यथा घटादि । अवभास्या चेयं बुद्धिरित्यनुमा-
नाद्बुद्धतिरिक्तः साक्षी सिद्धतीत्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति । तम-
सीति । तस्यावभासकापेक्षां दर्शयितुं विशेषणं । साज्ञोक्तो घट
इति । संज्ञेयावगमाद्वास्ति घटस्य व्यतिरिक्तावभास्यत्वमित्याश-

भा० प्रदीपाख्यलोकसंयोगेन तु नियमेनैवावभासमानो दृष्टः ।
 संस्मृतयोरपि घटाख्यलोकयोरन्वयमेव । पुनः पुनः संक्षेपे
 विक्षेपे च विशेषदर्शनाद्द्रव्यघटयोरिव । अन्यत्वे च व्यति-
 रिक्तावभासकत्वं न स्वात्मनैव स्वात्मानमवभासयति ।
 ननु प्रदीपः स्वात्मानमेवावभासयन्दृष्ट इति । न हि
 घटादिवत् प्रदीपदर्शनाय प्रकारान्तरमुपपाददते लोकि-
 काः । तस्मात्प्रदीपः स्वात्मानं प्रकारयति नावभासत्वा-
 द्दिशेषात् ।

यद्यपि प्रदीपोऽन्यस्यावभासकः स्वयमवभासात्मक
 त्वात्तथापि व्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्वं न अभिचरति
 घटादिवदेव । यदा चैवं तदा व्यतिरिक्तावभास्यत्वं तावद-
 वक्ष्यन्भावि । ननु यथा घटचैतन्यावभास्यत्वेपि व्यतिरिक्त-
 माख्यलोकान्तरमपेक्षते नत्वेवं प्रदीपोऽन्यमाख्यलोकान्तरमपे-

क्षा० ज्ञाह । संस्मृतयोरपीति । भवत्वन्वयत्वं किं तावतेत्याशङ्क्याह ।
 अन्यत्वे चेति । व्यतिरिक्तावभासकत्वं तादृशावभासकसाहित्य-
 मिति यावत् । अवभासयति घटादिरिति शेषः । दृष्टान्तस्य
 साध्यविकल्पत्वे परिहृते अभिचारमाशङ्कते । नन्विति । तदेव
 व्यतिरेकमुखेनाह । न हीति । अनैकान्तिकत्वं निगमयति ।
 तस्मादिति । प्रदीपस्य पक्षतुल्यत्वात् अभिचारोऽस्तीति परि-
 हरति । नावभास्यत्वेति ।

अथान्यावभासकत्वात्तस्य नान्यावभास्यत्वमिति चेत्तत्राह ।
 यद्यपीति । अवभास्यत्वहेतोरव्यभिचारे षड्विंशतिमाह । यदा
 चेति । व्यतिरिक्तावभास्यत्वं बुद्धेरिति शेषः । अवभास्यत्वे सत्यपि
 प्रदीपे स्वातिरिक्तेनैवावभास्यत्वमिति नियमासिद्धेर्ब्यभिचार-
 तादवस्थमिति शङ्कते । नन्विति । यदि प्रदीपस्य स्वावभास-

भा० चते । तस्मात्प्रदीपोऽन्यावभासोऽपि सन्नात्मानमवभास-
यति । न स्वतः परतो वा विशेषाभावात् । यथा चैतन्याव-
भास्यत्वं घटस्य तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावभास्यत्वमवि-
शिष्टं । यत्सूच्यते प्रदीप आत्मानं घटश्चावभासयतीति तद-
सत् । कस्मात्प्रदीपानं नावभासयति तदा कीदृशः स्यात् ।
न हि तदा प्रदीपस्य स्वतो वा परतो वा विशेषः कश्चिदुप-
सृज्यते । स नाम अणवभासो भवति । यदाऽन्यावभासकः
सन्निधावसन्निधौ च विशेष उपसृज्यते । न हि प्रदीपस्य
स्वात्मसन्निधिरसन्निधिर्वा शक्यः कल्पयितुं । असति च
कादाचित्को विशेष आत्मानं प्रदीपः प्रकाशयतीति नृषै-
वोच्यते । चैतन्ययाज्ञकत्वम् घटादिभिरविशिष्टं प्रदीपस्य ।
तस्मादिद्वानस्यात्मयाज्ञयाहकत्वेन प्रदीपो बुद्धान्तश्चैतन्य-

आ० नात् पूर्वमसन्निवेशः समनन्तरकाले स्यात् । तदा स्वात्मानं
भासयतीति वक्तुं युक्तं न च सोऽस्तीति दूषयति । नेत्यादिना ॥
तदेव विद्वेद्येति । यथेति ॥ अवभास्यत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ प्रदीपे
परोक्षं विशेषमनुभाव्य दूषयति । यत्स्वित्यादिना ॥ यदा दीपो
न स्वात्मानं भासयति तदानवभासमानः स्यादित्याशङ्क्याह ।
न हीति ॥ विशेषाभावेऽपि दीपस्य खेनैवावभास्यत्वं किं न
स्यादिति चेत्तत्राह । स नाम हीति ॥ दीपस्य विशेषान्तराभावेऽपि
स्वात्मसन्निधयसन्निधौ विशेषावित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ दीपस्य
खेनान्येन वा स्वस्मिन्निवेशाभावे फलितमाह । असतीति ॥
व्यभिचारनिरासपूर्वकं भास्यत्वानुमानमुपपाद्यानुमानान्तर-
माह । चैतन्येति ॥ यद्वाङ्मकं तत्त्वविजातीयव्यग्रं यथा सूर्यादि ।
वाङ्मकं च विज्ञानं तस्मादिद्वानत्यतिरिक्तश्चिदात्मा सिद्धतीत्यर्थः ॥
प्रदीपस्य न स्वावभास्यत्वं किन्तु विजातीयचैतन्यावभास्यत्व-
मिति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति ॥ यद्वाङ्मकं तद्वाङ्मान्तर-

भा० याज्ञं च विज्ञानस्य वाङ्मविषयैरविच्छिद्यं । चैतन्ययाज्ञत्वे
 च विज्ञानस्य किं याज्ञविज्ञानयाज्ञतैव किं वा ग्राहक-
 विज्ञानयाज्ञतेति तत्र सन्दिग्धमाने वस्तुनि अथान्यत्र
 दृष्टो न्यायः कल्पयितुं युक्तो न तु दृष्टविपरीतः । तथा
 च सति अथा व्यतिरिक्तैव ग्राहकेण वाङ्मानीं प्रदीपा-
 दीकां याज्ञत्वं दृष्टं तथा विज्ञानस्यापि चैतन्ययाज्ञत्वात् ।
 प्रकाशकत्वे सत्यपि प्रदीपवङ्मतिरिक्तचैतन्ययाज्ञत्वं युक्तं
 कल्पयितुं न तन्नन्ययाज्ञत्वं । अस्यान्यो विज्ञानस्य गृहीता
 स आत्मा ज्योतिरन्तरं विज्ञानात्तदाऽनवस्थेति चेन्न ॥

याज्ञायाज्ञत्वमात्रं हि तद्ग्राहकस्य वस्त्वन्तरले सिद्ध-
 मुक्तं न्यायतः । न त्वेकान्तग्राहकत्वे तद्ग्राहकान्तरास्थिते वा
 कदाचिदपि सिद्धं सम्भवति । तस्मान्न तदनवस्थाप्रसङ्गः ।
 विज्ञानस्य व्यतिरिक्तयाज्ञत्वे करणान्तरापेक्षायामनवस्थेति
 चेत् । न नियमाभावात् । न हि सर्वत्रायं नियमो भवति ।
 यत्र वस्त्वन्तरेषु गृह्यते वस्त्वन्तरं तत्र याज्ञग्राहकव्यतिरिक्तं

भा० याज्ञं यथा दीपः । याज्ञं चेदविज्ञानमित्यनुमानान्तरमाह ।
 चैतन्येति । तथापि कथं त्वदिस्रयाहकसिद्धिरित्याशङ्क्य विन्द-
 श्चति । चैतन्ययाज्ञत्वे चेति ॥ कथं तर्हि निर्बंधस्तत्राह । इति
 सन्दिग्धमान इति ॥ अस्तु लोकानुसारी निश्चयो लोकस्तु कथमि-
 त्याशङ्क्याह । तथा चेति । तथापि कुतो विवक्षितात्मज्योति-
 स्तत्राह । अस्तेति ॥

विज्ञानस्य ग्राहकान्तरयाज्ञत्वे तस्यापि ग्राहकान्तरापेक्षा-
 यामनवस्थाप्रसङ्गिरिति शङ्कते । अनवस्थेति चेदिति । कूटस्थ-
 मोक्षस्य विज्ञानसाक्षिभ्योऽविषयत्वात्मानवस्थेति परिहरति ।
 नेति ॥ यद्ग्राह्यं तस्मात्तिरिक्तयाज्ञं यथा घटादीति याज्ञत्वमात्रं

भा० करणान्तरं स्यादिति नैकान्तेन नियन्तुं शक्यते । वैचित्र्य-
दर्शनात् । कथं घटस्यावत्त्वात्मव्यतिरिक्तेनात्मना पृच्छते
तत्र प्रदीपादिरालोको यादृश्याहकव्यतिरिक्तं करणं । न
हि प्रदीपाद्यालोके घटांश्चक्षुरंगो वा । घटवच्चक्षुर्याद्व्यत्ने-
ऽपि प्रदीपस्य चक्षुः प्रदीपव्यतिरिक्तेषु वाद्यमासोकस्थानीयं
किञ्चित्करणान्तरमपेक्षते । तस्मान्नैव नियन्तुं शक्यते । यत्र
यत्र व्यतिरिक्तं यादृशत्वं तत्र तत्र करणान्तरं स्यादेवेति ।
तस्माद्विज्ञानस्य व्यतिरिक्तयाहकयाद्व्यत्नेन करणद्वारा-
नवस्था नापि याहकद्वारा कदाचिदप्युपादयितुं शक्यते
तस्मात्सिद्धं विज्ञानव्यतिरिक्तमात्मज्योतिरन्तरमिति । ननु
नास्त्वैव वाद्योर्था घटादिः प्रदीपो वा विज्ञानव्यति-
रिक्तः । यद्भिद्यद्यतिरेकेण नोपलभ्यते तस्मावन्मात्रं वस्तु
दृष्टं । यथा स्वप्नविज्ञानयादृशं घटपटादिवस्तु स्वप्नविज्ञान-

भा० बुद्धियाहकस्य ततो वस्तुन्तरत्वे प्रदीपस्य ज्ञानवभास्यत्वान्यायेन
निष्प्रमुक्तं । न च बुद्धिसाक्षिभ्यो यादृशत्वमस्ति कूटस्थदृष्टिसाभात्या-
तत्कृतोऽनवस्थेत्पुपादयति । यादृशत्वमात्रं हीति । साक्षी साति-
रिक्तयादृशो याहकत्वाद्बुद्धिवदित्वाद्वाहकः । न त्विति । याहकत्वं
हि ग्रहणकर्तृत्वं वा साक्षित्वं वा साध्ये बुद्धिसाक्षिभ्यो मुख्य-
व्यत्याग्रहणकर्तृत्वेन किञ्चिद्विज्ञं सम्भवति । द्वितीये तस्य याह-
कान्तरास्त्वित्नेन कदाचिदपि प्रमाद्यमस्ति तत्कृतोऽनवस्थेत्वर्थः ।
याहकानवस्थां परिहृत्य करणानवस्थामाशङ्कते । विज्ञानस्येति ।
तस्य यादृशत्वे चक्षुरादिस्थानीयेन करणेन भवितव्यं । तस्यापि
यादृशत्वेऽन्यत्करणमित्यनवस्थां दूषयति । न नियमाभावादिति ।
नियमाभावं साधयति । न हीत्यादिना । वैचित्र्यदर्शनमाकाङ्क्षा-
पूर्वकं स्पृष्टयति । कथमित्यादिना । उभयव्यतिरेकं दर्शयति ।

भा० व्यतिरेकेणानुपलम्भात्स्रघटप्रदीपादेः स्वप्नविज्ञानमाच-
तावगम्यते । तथा जागरितेऽपि घटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञान-
व्यतिरेकेणानुपलम्भात्स्याद्यद्विज्ञानमात्रमेव युक्ता भवितुं ।
तस्मान्नास्ति वाङ्मोऽर्थो घटप्रदीपादिर्विज्ञानमात्रमेव तु
सर्व्वं । तच्च यदुक्तं विज्ञानस्य व्यतिरिक्तावभास्यत्वादिज्ञान-
व्यतिरिक्तमस्ति । ज्योतिरन्तरं घटादिरिवेति तन्मिथ्या ।
सर्व्वस्य विज्ञानमात्रत्वे दृष्टान्ताभावात् ।

न चावत्तावदभ्युपगमात् । न तु वाङ्मोऽर्थो भवतैकान्ते-
नैव नाभ्युपगम्यते । ननु मया नाभ्युपगम्यत एव । न विज्ञानं
घटः प्रदीप इति च शब्दार्थपृथक्त्वाद्यावत्तावदपि वाङ्म-
मर्थान्तरमवश्यमभ्युपगम्यतव्यं । विज्ञानादर्थान्तरं वस्तु न
चेदभ्युपगम्यते विज्ञानं घटः पट इत्येवमादीनां शब्दा-

भा० न हीति ॥ तथापि कथं वैचित्र्यं तत्राह । घटवदिति ॥ निय-
माभावमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अनवस्थाद्वयनिराकरणं
निगमयति । तस्माद्विज्ञानस्येति ॥ वाङ्मार्थवादिमतनिराकरण-
मुपसंहरति । तस्मात्सिद्धमिति ॥ वाङ्मार्थवादिनि ध्वस्ते विज्ञान-
नवादी चोदयति । नन्विति ॥ वाङ्मार्थो विज्ञानातिरिक्तो नास्ती-
त्यत्र प्रमाद्यमाह । यद्गीति ॥ नेपकम्यते च जाग्रदस्तु जाग्रद्वि-
ज्ञानव्यतिरेकेत्येति शेषः ॥ दृष्टान्तं समर्थयते । स्वप्नेति ॥ दार्ढ्य-
न्तिकं विद्वेद्येति । तथेति ॥ उक्तमनुमानमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ सर्व्वविज्ञानमात्रमिति स्थिते ऋणितमाह । तत्रेति ॥
क्षिमिति तस्य मिथ्यात्वं तत्राह । सर्व्वस्येति ॥ वाङ्मार्थोपलम्भा-
वादिनं दूषयति ॥

नेत्यादिना ॥ हेतुं विप्रदयति । नत्विति ॥ विज्ञानमात्रवादित्वा-
देकान्तेन वाङ्मार्थानभ्युपगतिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ वाङ्मार्थं
दृष्टादङ्गीकारयति । नेत्यादिना ॥ अन्वयमुखेनेकमर्थं व्यतिरेक-

भा० नामेकार्थत्वे पर्यायशब्दत्वं प्राप्नोति । तथा साधनान्तं
फलस्य चैकत्वे साध्यसाधनभेदोपदेशशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गः ।
तत्कर्तुरज्ञानप्रसङ्गो वा । किञ्चान्यद्विज्ञानव्यतिरेकेण
वादिप्रतिवादिवाददोषाभ्युपगमात् । न ह्यात्मविज्ञानमात्र-
मेव वादी प्रतिवादी प्रतिवादिवादस्तद्दोषो वाभ्युपगम्यते ।
निराकर्तव्यत्वात्प्रतिवाद्यादीनां । न ह्यात्मीयविज्ञानं नि-
राकर्तव्यमभ्युपगम्यते स्वयं वात्मा कस्यचित् । तथा च सति
सर्वसंबन्धवहारलोपप्रसङ्गः । न च प्रतिवाद्यादयः स्वात्मैव
दृष्टान्त इत्यभ्युपगमः । व्यतिरिक्तं याच्ञादित अभ्युपगम्यन्ते ।
तस्मान्तत्सर्वमेव व्यतिरिक्तयाच्ञं वस्तु जायद्विषयत्वाच्चा-
यद्वस्तु प्रतिवाद्यादिवदिति सुखभो दृष्टान्तः । सन्तत्य-
न्तरवद्विज्ञानान्तरवचेति । तस्माद्विज्ञानवादिनापि न

आ० मुखेन विशदयति । विज्ञानादिति ॥ ज्ञानज्ञेययोरैक्ये दोषान्तर-
माह । तथेति ॥ अनर्थकं शास्त्रमुपदिशतो बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं न
स्यादित्याह । तत्कर्तुरिति ॥ वा शब्दार्थः ॥ इतश्च सर्वस्य नास्ति
विज्ञानमात्रत्वमित्याह । किञ्चान्यदिति ॥ न केवलं पूर्वोक्तोप-
पत्तिवशादेव वाच्चार्योऽभ्युपेयः किन्तु तत्रैवान्यदपि कारणमुच्यते
इति यावत् । तदेव स्पुटयति । विज्ञानेति ॥ यद्वाच्चार्यं तत्त्वव्यति-
रिक्तयाच्ञं यथा प्रतिवाद्यादि जायद्वस्तु चेदं याच्चार्यमित्यनुमानात्
वाच्चार्योपकारसिद्धिरित्यर्थः ॥ दृष्टान्ते विप्रतिपत्तिं प्रत्याह । न
हीति ॥ निराकर्तव्यत्वेऽपि तेषां ज्ञानमात्रत्वं किं न स्यादित्या-
शङ्कात्मीयज्ञानत्वं वा तेषामिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । न
हीत्यादिना ॥ स्वकीयनिषेधे चाग्निष्ठापत्तिमाचष्टे । तथा चेति ॥
त्वदङ्गीकाराकोपनायामपि प्रतिवाद्यादीनां विज्ञानातिरेकः
सेत्स्यतीत्याह । न चेति । अन्यथा विवादाभावापातादिति भावः ॥
अयं तर्हि तेषामङ्गीकारस्तथाह । व्यतिरिक्तेति ॥ सिद्धे दृष्टान्ते

भा० ब्रह्मं विज्ञानव्यतिरिक्तं व्यतिरन्तरं निराकर्तुं । स्वप्ने
विज्ञानव्यतिरेकाभावादयुक्तमिति चेत् । नाभावादपि
भावस्य वस्त्वन्तरत्वोपपत्तेः । भवतैव तावत्स्वप्ने घटादिविज्ञा
नस्य भूतभावत्वमभ्युपगतं । तदभ्युपगम्य तद्व्यतिरेकेण
घटाद्यभाव उच्यते ॥

स विज्ञानविषयो घटादिः । यद्यभावो यदि वा भावः
स्वाद्युभयथापि घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतमेव ।
न तु तन्निवर्त्तयितुं ब्रह्मते । तन्निवर्त्तकन्यायाभावात् । एतेन
सर्वस्य ब्रह्मन्यता प्रत्युक्ता । प्रत्यगात्मयाज्ञता चात्मनोऽह-
मिति मीमांसकपक्षः प्रत्युक्तः । यत्तूक्तं साखोकोऽन्वयान्वयस्य

आ० फलितमनुमानं निगमयति । तस्मादिति । किञ्च चैत्रसन्तानेन
मैत्रसन्तानो व्यवहारादनुमीयते सर्वज्ञज्ञानेन चासर्वज्ञज्ञानानि
ज्ञायन्ते । तत्र भेदस्य तेऽपि सिद्धेस्तद्दृष्टान्तामीणादेश्चिद्वि यच्च
भेदः शब्दोऽनुमातुमित्याह । सन्तत्वन्तरवदिति ॥ न वाच्चार्या-
पक्षापसिद्धिरिति शेषः ॥ तदपक्षापासम्भवे फलितमाह ।
तस्मादिति ॥ विज्ञानार्थभेदोक्त्या प्रत्यगात्मा विज्ञानातिरिक्त
उक्तः ॥ सत्यति विमतं न ज्ञानाभिन्नं ग्राह्यत्वात्सप्रयास्यवदितु-
क्तमनुवदति । स्वप्न इति ॥ अयुक्तं विज्ञानातिरिक्तत्वमर्थस्येति
शेषः ॥ दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामभिप्रेत्य परिहरति । नाभावा-
दपीति ॥ सङ्गहवाक्यं विदुषोति । भवतैवेति । वाच्चार्यनादिभ्यो
विशेषमाह । तदभ्युपगम्येति ॥

तथापि कथं दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशङ्क्याह । स इति ॥
घटादिविज्ञानस्य भावभूतस्याभ्युपगतस्य घटादेर्भावादभावाद्वा
विषयादर्थांतरत्वाद्यस्य कस्यचिद्वाच्चार्यस्योपगमाद्दृष्टान्तस्य सा-
ध्यविकलता सुप्रसिद्धेत्यर्थः ॥ माध्यमिकमतमतिदेशेन निरा-
करेति । एतेनेति । ज्ञानज्ञेययोर्निराकर्तुमशक्यत्ववचनेनेति
यावत् । आत्मनो ग्राह्यस्याहमिति प्रत्यगात्मनैव ग्राह्यतेति

भा० घटो जायत इति तदवत् । अणान्तरे स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं कृत्वात्यतकेग्रनखादिद्विवेति चेत् । न तत्रापि कृष्णिकत्वस्यासिद्धत्वात् । आत्येकत्वाच्च । कृत्तेषु पुनरत्यतेषु च केग्रनखादिषु केग्रनखत्वजातेरेकत्वात्केग्रनखत्वप्रत्ययस्यभिनिप्तोऽभ्रान्त एव । न हि दृश्यमानसूत्रोत्थितकेग्रनखादिषु व्यक्तिनिमित्तः स एवेति प्रत्ययो भवति । कस्यचिद्दीर्घकालव्यवहितवृष्टेषु च तुल्यपरिमाणेषु तत्काशीनवासादितुल्या इति प्रत्ययो भवति न तु त एवेति । घटादिषु पुनर्भवति स एवेति प्रत्ययः । तस्मान्न समो दृष्टान्तः । प्रत्ययेषु हि प्रत्यभिज्ञाद्यमाने वक्षुनि तदेवेति । न चान्यत्वमनुमातुं युक्तं प्रत्ययविरोधे क्षिप्रस्याभासोपपत्तेः । सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च ।

आ० मीमांसकमतमपि प्रत्युक्तमेकस्यैव यादृश्यादृशकताया निरस्तत्वादित्वाच्च । प्रत्यजात्मेति ॥ क्षयभङ्गवादिनोक्तमनूद्य प्रत्यभिज्ञाविरोधेन निराकरोति । यत्सूक्तमित्यादिना ॥ स्वप्नेऽपि प्रत्यभिज्ञोपपत्तिं प्राक्चः शङ्कते । सादृश्यादिति ॥ दृष्टान्तं विघटयन्नुत्तरमाह । न तत्रापीति ॥ तथापि कथं तत्र प्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्याह । जातीति ॥ तन्निमित्ता तेषु प्रत्यभिज्ञेति श्रेयः ॥ तदेव प्रपञ्चयति । कृत्तेष्विति ॥ अभ्रान्त इति छेदः ॥ किमिति जातिनिमित्तैवाधीर्थ्यक्तिनिमित्ता किं न स्यादत आह । न हीति । ननु सादृश्यवशाद्यक्तिमेव विषयीकृत्यं प्रत्यभिज्ञानं केश्रादिषु किं न स्यात्तत्राह । कस्यचिदिति ॥ अभ्रान्तस्येति यावत् । दाष्टान्तिकवैषम्यमाह । घटादिद्विवेति ॥ वैषम्यमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ यत्प्रत्ययस्यैव यथा प्रदीपादि । सन्तश्चामी भावा इत्यनुमानविरोधाद्भ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानमित्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षेति ॥ अनुभूयतामुमानवश्वत्प्रत्ययविरोधे क्षयिकत्वानुमानं नोदेत्ववाधितविषयत्व-

भा० ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् । एकस्य हि वस्तुदर्शिनो वस्तुान्तर-
दर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात् । न तु वस्तुदर्शको वस्तुान्तर-
दर्शनाय क्षणान्तरमवतिष्ठते । विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्सकृद-
स्तुदर्शनेनैव क्षयोपपत्तेः । तेनेदं सदृशमिति हि सादृश्य-
प्रत्ययो भवति । तेनेति दृष्टकारणमिदमिति वर्त्तमान-
प्रत्ययस्येनेति दृष्टं स्यात् । यावदिदमिति वर्त्तमानं क्षण-
कालमवतिष्ठेत् । ततः क्षणवादहानिः ।

अथ तेनेत्येवोपक्षीणः स्मार्त्तः प्रत्यय इदमिति चान्य
एव वार्त्तमानिकः प्रत्ययः । क्षीयते ततः सादृश्य-
प्रत्ययानुपपत्तिस्येनेदं सदृशमिति । अनेकदर्शिन एक-
स्याभावात् । व्यपदेशानुपपत्तिस्य द्रष्टव्यदर्शनेनैवोपक्षया-
द्विज्ञानस्येदं दृष्ट*मदोऽद्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्तिर्दृष्ट-

षा० स्थाप्यनुमित्यङ्गत्वादिति भावः ॥ इतश्च प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनि-
बन्धनो भ्रमो न भवतीत्याह । सादृश्येति ॥ तदनुपपत्तौ हेतु-
माह । ज्ञानस्येति ॥ तस्य क्षणिकत्वेऽपि किमिति सादृश्यप्रत्ययो
न सिद्ध्यतीत्याशङ्काह । एकस्येति ॥ अस्तु तर्हि वस्तुद्वयदर्शित्व-
मेकस्येति चेन्नेत्याह । न त्विति ॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति । तेने-
त्यादिना ॥

भवतु किन्तावतेति तत्राह । तेनेति ॥ दृष्टमित्यवतिष्ठेव
यदीति शेषः ॥ क्षणिकत्वहानिपरिहारं शङ्कित्वा परिहरति ।
अथेत्यादिना ॥ तत्र हेतुमाह । अनेकेति ॥ परपक्षे दोषान्तर-
माह । व्यपदेशेति ॥ तदेव विवक्ष्येति । इदमिति ॥ व्यपदेश-
क्षयोऽनवस्थानासिद्धिं शङ्कित्वा दूषयति । अथेत्यादिना ॥ अन्यो
प्रष्टान्यश्च व्यपदेशेत्याशङ्क्य परिहरति । अथेत्यादिना ॥ शास्त्र-

भा० वतो व्यपदेशकज्ञानवस्थानात् । अथावतिष्ठेत चणवादेहा-
निः । अथादृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययस्य तदानां
जात्यन्वस्यैव रूपविशेषव्यपदेशकत्वाद्दृश्यप्रत्ययस्य सर्वमन्व-
परन्परेति प्रसज्येत सर्वज्ञज्ञास्त्रप्रणयनादि । न चैतदित्यते ।
अकृताभ्यागमकृतविप्रनाशदोषौ तु प्रसिद्धतरौ चणवादे ।
दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहित एक एव हि शृङ्खलावत्प्र-
त्ययो जायत इति चेत् । तेनेदं सदृशमिति च । न वर्तमाना-
तीतयोर्भिन्नकालत्वात्तत्र वर्तमानप्रत्यय एकः शृङ्खलाव-
यवस्थानीयोऽतीतस्यापरसौ प्रत्ययौ भिन्नकालौ तदुभय-
प्रत्ययविषयस्युक्तेः शृङ्खलाप्रत्ययः । ततः चणद्वयव्यापित्वा-
देकस्य विज्ञानस्य पुनः चणवादे हाणिः । ममतवतादिविश्ले-
षानुपपत्तेस्व सर्वसंयवहारालापप्रसङ्गः । सर्वस्य च स्वसंवेद्य-
विज्ञानमात्रले विज्ञानस्य च स्वप्नावबोधवभासमात्र-

भा० प्रत्ययनादीत्यादिशब्देन शास्त्रीयं साध्यसाधनादि गृह्यते । क्षत्रि-
कालपक्षे दृषयान्तरमाह । अकृतमिति ॥ व्यपदेशानुपपत्तिमुक्त्वां
समादधानः शङ्कते । दृष्टेति ॥ सादृश्यप्रत्ययस्य शृङ्खलास्थानीयेन
प्रत्ययेनैव सेत्स्यतित्याह । तेनेदमिति ॥ अपसिद्धान्तप्रसक्त्या प्रत्या-
चष्टे । नेत्यादिना । तावेवोभौ प्रत्ययौ विषयौ तदवमाही चेन्नध्य-
वर्ती शृङ्खलावयवविस्थानीयः प्रत्यय इति यावत् । क्षत्राणां मिथः
सम्बन्धकसिद्धिं माभूदिति चेत्तत्राह । ममेति ॥ व्यपदेशसादृश्यप्र-
त्ययानुपपत्तिस्तु स्थितैवेति चकारार्थः ॥ यत्तु विज्ञानस्य दुःखा-
द्युपश्रुतत्वं तद्दूषयति । सर्वस्य चेति ॥ शुद्धत्वात्सर्वसर्गद्रष्टृभा-
वाच्च न ज्ञानस्य दुःखादिसंभवः स्वसंवेद्यताङ्गीकारादित्यर्थः ॥
ज्ञानस्य शुद्धबोधैकज्ञाभाष्यमसिद्धं दाडिमादिविज्ञानाविषयदुःखा-
र्थप्रवक्ष्याम्यवद्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ तत्रैव हेतुनन्तरमाह ।

भा० स्वाभाव्याभ्युपगमात्तद्दर्शिनश्चान्यस्वाभावे ऽनित्यदुःखशू-
न्यानामात्मत्वाद्यनेककल्पनानुपपत्तिः। न च दाडिमादेरिव
विरुद्धानेकांशवत्त्वं विज्ञानस्य स्वच्छावभासस्वाभाव्यादिज्ञा-
नस्य। अनित्यदुःखादीनां विज्ञानांशत्वे च सत्यनुभूयमानत्वा-
द्वातिरिक्तविषयत्वप्रसङ्गः । अथानित्यदुःखाद्यात्मैकत्वमेव
विज्ञानस्य तदा तद्वियोगादिशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः ॥

संयोगिमस्रवियोगाद्धि विशुद्धिर्भवति । यथादर्शप्रस-
तीनां । न तु स्वाभाविकेन धर्मेण कस्यचिद्वियोगो दृष्टः ।
न ह्यग्नेः स्वाभाविकेन प्रकाशेनैष्येन वा वियोगो दृष्टः ।
यदपि पुष्पगुणानां रक्तत्वादीनां द्रव्यान्तरयोगेन
वियोजनं दृश्यते तत्रापि संयोगपूर्वत्वमनुमीयते । बीज-
भावनया पुष्पफलादीनां गुणान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । अतो
विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः। विषयविषय्याभासत्वञ्च

आ० अनित्येति ॥ तेषां तद्दर्शने सत्यनुभूयमानत्वात्ततोऽतिरिक्तत्वं
स्याद्दर्शनां धर्मिमात्रत्वाभावान्नेयानाञ्च मानादर्थान्तरत्वादतो
यन्नेयं तज्ज्ञानांशा यथा घटादिमेयं च दुःखादीत्यर्थः । ज्ञानस्य
दुःखादिधर्मो न भवति किन्तु स्वरूपमेवेति शङ्कामनुभाव्य
दोषमाह । अथेत्यादिना ॥

अनुपपत्तिमेव प्रकटयति । संयोगीत्यादिना ॥ स्वाभाविक-
स्यापि वियोगोऽस्ति पुष्परक्तत्वादीनां तथोपलम्भादित्याशङ्क्याह ।
यदपीति ॥ द्रव्यान्तरशब्देन पुष्पसम्बन्धिनोऽवयवास्तद्गत-
त्वाद्यारम्भका विवक्षिताः । विमतं संयोगपूर्वत्वं विभागवत्वान्ने-
यादिवदित्यनुमानात् स्वाभाविकस्य सति वस्तुनि नाशोऽस्ती-
त्यर्थः ॥ अनुमानानुगुणं प्रत्यक्षं दर्शयति । बीजेति ॥ कार्पासादि-
बीजे द्रव्यविशेषसम्पर्काद्रक्तादिवासनया पुष्पादीनां रक्तादि-

भा० चन्द्रलं परिकल्प्यते विज्ञानस्य तदध्यन्वसंसर्गाभावाद-
 नुपपन्नं । न ह्यविद्यमानेन विद्यमानस्य संसर्गः स्यात् । असति
 चान्यसंसर्गे यो धर्मो यस्य दृष्टः स तत्सम्भावत्वात् तेन
 वियोगमर्हति । यथाग्नेरौष्णं सवितुर्वा प्रभा । तस्मा-
 दन्यसंसर्गेण मलिनत्वं तद्विशुद्धिश्च विज्ञानस्येतीयं कल्प-
 नान्धपरंपरेव प्रमाणप्रून्येत्यवगम्यते । यदपि तस्य विज्ञा-
 नस्य निर्वाणं पुरुषार्थं कल्पयन्ति तत्रापि फलाश्र-
 यानुपपत्तिः । कष्टकविशुद्धस्य हि कष्टकवेधजनितदुःख-
 निवृत्तिफलं न तु कष्टकविशुद्धमरणे तदुःखनिवृत्तिफल-
 स्यान्नय उपपद्यते । तद्वत्सर्वनिर्वाणेऽसति फलाश्रये
 पुरुषार्थकल्पना व्यर्थैव । यस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य हि सत्त-

भा० गुणोदयोपकम्पात्तत्संयोगिप्रत्यापगमादेव तत्पुण्यादिषु रक्तत्वा-
 द्यपगतिरित्यर्थः ॥ विशुद्धानुपपत्तिमुपसंहरति । अत इति ।
 कल्पमान्तरमनूद्य दूषयति । विषयविषयीति । कथं पुनर्ज्ञान-
 स्यान्वेन संसर्गाभावस्तस्यविषयेऽसं संसर्गादित्याशङ्क्याह । न
 हीति ॥ अथान्यसंसर्गमन्तरेऽपि ज्ञानस्य विषयविषय्याभास-
 त्वमलं स्यादिति चेत्तत्राह । असति चेति ॥ कल्पनाद्यमप्रामा-
 ङिकमनादेयमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ कल्पमान्तरमुत्था-
 पयति । यदपीति ॥ उपपत्तिनिर्वाणशब्दार्थः ॥ दूषयति ।
 तत्रापीति ॥ फल्यभावेऽपि फलं स्यादिति चेत्तत्राह । कष्टचेति ॥
 दाष्टान्तिकं विदुषोति । यस्य हीति ॥ ननु तन्मतेऽपि वस्तुनो
 ऽदयत्वात्तस्यासङ्गस्य केनचिदपि संयोगवियोगयोदयोगात्प्र-
 जित्वासम्भवे मोक्षासम्भवादितुल्यमित्याशङ्क्याह । यस्य पुन-
 रिति ॥ यद्यपि पूर्वं वस्तु वस्तुतो सङ्गमङ्गीक्रियते । तथापि
 क्रियाकारकजनभेदेऽस्याविद्यामात्रकृतत्वादसम्भवे सर्वव्यवहार-
 सम्भावान्न साम्यमिति भावः ॥ ननु वाङ्मार्थवादी विज्ञानवाद्दस्य

उ० स वाऽयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्य-

भा० आत्मनो विज्ञानस्य चार्थः परिकल्प्यते तस्य पुनः पुरुषस्य निर्वाणे कस्यार्थः पुरुषार्थ इति स्यात् । यस्य पुनरस्त्वनेकार्थ-दर्शी विज्ञानव्यतिरिक्त आत्मा तस्य दृष्टस्वरणदुःखसं-धोगविधोगादि सर्वमेवोपपन्नमन्यसंधोगनिमित्तं कालुष्यं तद्विधोगनिमित्ता च विभुद्भिरिति । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाद्य नादरः कियते ॥ ७ ॥

यद्येवेहैकस्मिन्देशे स्वप्नो भूत्वा मृत्यो रूपाणि कार्य-करणसङ्घातान्वतिक्रम्य स्वप्न आत्मज्योतिष्यास्त एवं स वै प्रकृतः पुरुषोऽयं जायमानः । कथं जायमान इत्युच्यते । शरीरं देहेन्द्रियसङ्घातमभिसम्पद्यमानः शरीर आत्म-

भा० निराकृतौ शून्यवादो निराकर्तव्यापि कस्मान्न निराकियते तथाह । शून्यवादोति ॥ समस्तस्य बलूनः सत्त्वेन भानाभाना-नाश्च सर्वेषां सद्विषयत्वाच्छून्यस्य चाविषयतया प्राप्तभावेन निराकरणानर्हत्वात्तद्विषयत्वे च शून्यवादिनैव विषयनिराकर-बोत्वा शून्यस्यापङ्गवात्तस्य च स्फुरत्वात्स्फुरत्तयोः सर्वशून्यत्वा-योगात्तदादिनश्च सत्त्वासत्त्वयोक्तदनुपपत्तेः सन्तुतेऽस्मान्मयाभावा-दसम्भवात्तदाश्रयत्वे च शून्यस्य स्वरूपहानान्निराश्रयत्वे चासन्तु-तित्वात्तस्माभिस्तदादनिरासायादरः कियते तत्सिद्धं बुद्ध्याद्यति-रिक्तं नित्यसिद्धमनन्तमुद्धं कूटस्थमदयमात्मज्योतिरिति भावः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गागतं परपक्षं निराकृत्य श्रुतिव्याख्यानमेवानुवर्तयन्नुत्तर-वाक्यतात्पर्यमाह । यथेति । एवमात्मदेशेऽपि वर्तमानं जन्म त्वज्जन्मान्तरं चोपाददानः कार्यकरणान्वतिक्रामतीति श्रेयः । अतः स्वप्नजागरितसङ्घाताद्देशाद्यतिरेकवद्विह लोका-

उ० मानः पाप्मभिः सङ्सृज्यते स उत्क्रामन्त्रियमाणः
पाप्मनो विजहाति ॥ ६ ॥

भा० भावमापद्यमान इत्यर्थः । पाप्मभिः पाप्मसमवायिभि-
र्धर्माधर्माश्रयैः कार्यकरणैरित्यर्थः । संसृज्यते संघुज्यते
स एवोत्क्रामच्छरीरान्तरमूर्द्धं क्रामन् गच्छन् द्वियमाण
इत्येतस्य व्याख्यानमुत्क्रामन्निति । तान्येव संस्त्रिष्टान् पाप्म-
रूपान् कार्यकरणसङ्घणान् विजहाति तैर्विघुज्यते तान्य-
रित्यजति । यथायं स्वप्रजायदृष्टोर्वर्त्तमान एवैकस्मिन्देहे
पाप्मरूपकार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्यामनवरतं सञ्च-
रति धिया सञ्चानः सन् । तथा सोऽयम्युद्वेष उभाविहलोक-
परलोकौ जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणोपादानपरित्यागा-
वनवरतं प्रतिपद्य आसंसारमोक्षात् सञ्चरति । तस्मात्
सिद्धमस्मात्प्रज्योतिषोऽन्यत्वं कार्यकरणरूपेभ्यः पाप्मभ्यः

आ० परलोकसञ्चारोक्त्यापि तदतिरेकस्तस्योच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ।
सम्यक्त्तरं वाक्यं गृहीत्वा व्याकरोति । स वा इत्यादिना ॥ पाप्म-
शब्दस्य ज्ञानवया तत्कार्यविवयत्वं दर्शयति । पाप्मसमवायिभि-
रिति । पाप्मशब्दस्य पापवाचित्वेऽपि कार्यसाम्बाद्धर्मेऽपि वृत्तिं
सूचयति । धर्माधर्मेति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तत्वेनानुवदति ।
यथेति ॥ अथस्याद्वयसञ्चारस्य लोकद्वयसञ्चारं दार्ष्टान्तिकमाह ।
तथेति ॥ इहलोकपरलोकानवनवरतं सञ्चरतीति सम्बन्धः ।
सञ्चरत्प्रकारं प्रकटयति । जन्मेति ॥ जन्मनाकार्यकरणयोर्दपा-
दानमरणेन च तयोस्व्यागमविच्छेदेन जन्ममार्गे मोक्षादर्वागन-
वरतं सञ्चरं दुःखीभवतीत्यर्थः । स वा इत्यादिवाक्यतात्पर्यमु-
ग्रसंहरति । तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव स्पुठयति । संबोधिर्गति ॥

उ० तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत
इदञ्च परलोकस्थानञ्च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्न-

भा० संयोगवियोगाभ्यां । न हि तद्दर्शने सति तैरेव संयोगो
वियोगो वा युक्तः ॥ ८ ॥

ननु नसो ऽस्योभौ लोकौ यौ जन्ममरणाभ्यामनुक्रमेण
सञ्चरति स्वप्नजागरिते इव । स्वप्नजागरिते तु प्रत्यक्षमव-
गम्येते न त्विहलोक परलोकौ केनचित्प्रमाणेन । तस्मादेते
एव स्वप्नजागरिते इहलोकपरलोकविति । उच्यते ।
तस्यैतस्य पुरुषस्य वै द्वे एव स्थाने भवतो न तृतीयं चतुर्थं
वा । के ते इदं च यत्प्रतिपक्षं वर्त्तमानं जन्मशरीरेन्द्रिय-
विषयवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतो ऽनुभूयमानं । परलोक
एव स्थानं परलोकस्थानं । तच्च शरीरादिवियोगोत्तर-
कालानुभाव्यं । ननु स्वप्नोऽपि परलोकस्थाना च सति द्वे

भा० कथमेतावता तेभ्योऽन्यत्वं तत्राह । न हीति । स्वाभाविकस्य हि
धर्मस्य सति स्वभावे कुतः संयोगवियोगौ बन्धौष्यादिव्यद-
र्शनान्स्वात्मिकरूपयोश्च संयोगविभाजवशादस्वाभाविकत्वे सिद्ध-
मात्मनस्तदन्यत्वमित्यर्थः । ८ ।

तस्यैवादिवाक्यस्य व्यावर्त्तयिष्यमाह । नन्विति । अथस्याहव-
त्सोकादयसिद्धिरित्याशङ्क्याह । स्वप्नेति । कथं तर्हि लोकद्वय-
प्रसिद्धिरत आह । तस्मादिति । तत्रोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमुत्थाप्य
व्याकरोति । उच्यत इति । स्थानद्वयप्रसिद्धियोगार्थो वै शब्दः ।
अवधारणं विवक्षोति । नेति । वेदना मुखदुःखादिप्रकृत्या
आगमस्य परलोकसाधकत्वमभिप्रेत्याह । तच्चेति । अवधारण-
माक्षिपति । नन्विति । तस्य स्थानान्तरत्वं दूययति । नेति ॥

उ० स्थानं तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने
पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च ।

भा० एवेत्यवधारणमयुक्तं । न । कथं तर्हि । सन्ध्यं तत् । इहलोक-
परलोकयोर्धः सन्धिसस्मिन्भवं सन्ध्यं यत्तृतीयं तत्स्वप्न-
स्थानं । तेन स्थानद्विधावधारणं । न हि ग्रामयोः सन्धि-
स्तावेव ग्रामावपेक्ष्य द्वतीयत्वपरिगणनत्वमर्हति । कथं तर्हि
पुनस्तस्य परलोकस्थानस्यास्तित्वमवगम्यते यदपेक्ष्य स्वप्न-
स्थानं सन्ध्यं भवेत् । यतस्तस्मिन्सन्ध्ये स्वप्नस्थाने तिष्ठन्भवन्
वर्त्तमान एते उभे स्थाने पश्यति । के ते उभे । इदञ्च पर-
लोकस्थानं च । तस्मात्स्तः स्वप्नजागरितव्यतिरेकेणोभौ
लोकौ धौ धिया समानः सन्ननुसञ्चरति जन्ममरणसन्ता-
नप्रवन्धेन । कथं पुनः स्वप्ने स्थितः सन्नुभौ लोकौ पश्यति ।
किमाश्रयः केन विधिनेत्युच्यते ॥

भा० स्वप्नस्य लोकद्वयातिरिक्तस्थानत्वाभावे कथं द्वतीयत्वप्रसिद्धिरि-
त्याह । कथमिति ॥ तस्य सन्ध्यत्वात् स्थानान्तरत्वमित्युत्तरमाह ।
सन्ध्यं तदिति ॥ सन्ध्यत्वं श्रुत्यादयति । इहेति ॥ यत्तत्स्वप्नस्थानं
द्वतीयं मन्यसे तदिहलोकपरलोकयोः सन्ध्यमिति सन्ध्यः ॥
अस्य सन्ध्यत्वे षकितमाह । तेनेति ॥ पुरुषप्रत्ययश्रुत्या स्थानान्त-
रत्वमेव स्वप्नस्य किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रथमश्रुतसन्ध्यशब्दविरो-
धान्नैवमित्याह । न हीति ॥ परलोकास्तित्वे प्रमायान्तरजि-
ज्ञासया पृच्छति । कथमिति ॥ प्रत्यक्षं प्रमायायज्ञत्तरमाह ।
यत इत्यादिना ॥ स्वप्नप्रत्यक्षं परलोकास्तित्वे प्रमायमित्युक्तं तदे-
वोत्तरवाक्येन स्फुटयितुं पृच्छति । कथमिति ॥ कथं शब्दार्थमेव
प्रकटयति । किमित्यादिना ॥ उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनेत्यापयति ।
उच्यत इति ।

उ० अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमा-
क्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दाश्च पश्यति ॥

भा० अथ कथं पश्यतीति । षट्पु । यथाक्रम आक्रामत्यनेने-
त्याक्रम आश्रयोऽवष्टम्भ इत्यर्थो यादृश आक्रमोऽस्य सोऽयं
यथाक्रमः । अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये
निमित्ते यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्ति-
साधनेन विद्याकर्षापूर्वप्रज्ञासूक्ष्मेण युक्तो भवतीत्यर्थः ।
तमाक्रमं परलोकस्थानायैक्युत्थीभूतं प्राप्ताङ्कुरीभावमिव
वीजं तमाक्रममाक्रमत्वावष्टम्भ्याश्रित्योभयान्पश्यति बद्धव-
चनं धर्माधर्माफलानेकत्वादुभयप्रकारानित्यर्थः । कांस्तान्
पाप्मनः पापफलानि । न तु पुनः साक्षादेव पाप्मनां दर्शनं
सम्भवति तस्मात्पापफलानि दुःस्वानीत्यर्थः । आनन्दांश्च

आ० तत्राद्यशब्दमुक्तप्रत्ययतया व्याकरोति । अथेति ॥ उत्तर-
भागमुत्तरत्वेन व्याचष्टे । षट्षिति ॥ यदुक्तं किमाश्रय इति
तत्राह । यथाक्रम इति ॥ यदुक्तं केन विधिनेति तत्राह । तमा-
क्राममिति । पापशब्दस्य यद्यर्थत्वे सम्भवति किमिति फलवि-
षयत्वं तत्राह । नत्विति ॥ साक्षादागमादृते प्रत्यक्षेणेति यावत् ।
पाप्मनामेव साक्षाद्दर्शनासम्भवस्तच्छब्दार्थः ॥ कथं पुनराद्ये
वयसि पाप्मनामानन्दानाञ्च स्वप्ने दर्शनं तत्राह । जन्मान्तरेति ॥
यद्यपि मध्यमेव वयसि करणपाटवादैहिकवासनया स्वप्ने
दृश्यते तथापि कथमन्तिमे वयसि स्वप्नेदर्शनं तदाह । बाभिमिति ॥
फलानां क्षुप्रत्वमत्रलेशतो मुक्तत्वं । बागीत्युपक्रमात्तानीत्युप-
संख्यातत्वं । ऐहिकवासनावशादैहिकानामेव पाप्मनामानन्द-
नाञ्च स्वप्ने दर्शनसम्भवान्न स्वप्नेप्रत्यक्षं परलोकसाधकमिति
शङ्कते । तत्त्वमिति ॥ परिहरति । उच्यते इति ॥ वयसि स्वप्ने

भा० धर्माफलानि सुखानीत्येतत्तानुभयान्याग्रनान्दांसु पश्यति
जन्मान्तरदृष्ट वासनामयान् । यानि च प्रतिपत्त-
व्यजन्मविषयाणि क्षुद्रधर्माधर्माफलानि धर्माधर्मप्रयुक्तो
देवतानुग्रहाद्वा पश्यति । तत्कथमवगम्यते परलोकस्वान-
भावि तत्प्राप्तानं दर्शनं स्वप्न इत्युच्यते । यस्मादिह जन्मन्व-
ननुभाव्यमपि पश्यति वञ्च । न च स्वप्नो नामा पूर्वं दर्शनं ।
पूर्वदृष्टस्ततिर्हि स्वप्नः प्रायेण । तेन स्वप्नजागरितस्वान-
व्यतिरेकेण स्र उभौ लोकौ । यदुक्तमादित्यादि वाङ्मञ्जो-
तिषामभावे ऽयं कार्यकरणसङ्घातः पुरुषो येन ज्योतिषा
व्यतिरिक्तेनात्मना ज्योतिषा व्यवहरतीत्युक्तं । तदेव नास्ति ।
यदादित्यादि ज्योतिषामभावगमनं । यत्रेदं विविक्तं स्वयं
ज्योतिरुपसम्भेत ॥

आ० मनुष्यान्नामिन्द्रादिभावोऽननुभूतोऽपि भाति । तथापि तदपूर्व-
मेव दर्शनमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ स्वप्नधिया भाविजन्मभा-
विनाऽपि स्वप्ने दर्शनात्प्रायेजेत्युक्तं । न च तदपूर्वदर्शनमपि
सन्ध्याज्ञानमृत्यानप्रत्ययबाधात् । न चैवं स्वप्नधिया भाविजन्मास्ति-
द्विर्यथा ज्ञानमर्थाङ्गीकारादिति भावः । प्रमात्पक्षमुपसंहरति ।
तेनेति ॥ स यत्रेत्यादिवाक्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं कृतम-
नूद्यान्वपति । यदित्यादिना । वाङ्मञ्जोतिरभावे सत्ययं
पुरुषः कार्यकरणसङ्घातो येन सङ्घातातिरिक्तेनात्मज्योतिषा-
गमनादिनिर्वर्त्तयति । तदात्मज्योतिरस्तीति ॥ यदुक्तमित्यनु-
वादायः । विशिष्टस्थानाभावं वक्तुं विशेषजाभावं तावद्दर्श-
यति । तदेवेति ॥ आदित्यादिज्योतिरभावविशिष्टस्थानं यत्रे-
त्युक्तं । तदेव स्थानं नास्ति विशेषजाभावादिति शेषः ॥

उ० स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्राम-
पादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्भीय स्वेन भासा

भा० येन सर्वदैवायं कार्यकरणसङ्घातः संसृष्ट एवोपस-
भ्यते । तस्मादसत्समोऽसन्नेव वा स्वेन विविक्तस्वभावेन
ज्योतीरूपेषात्मेति । अथ क्वचिद्विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेशो-
पसभ्यते । वाङ्माथात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यः । ततो
यद्योक्तं सर्वं भविष्यतीत्येतदर्थमाह । स यः प्रकृत आत्मा
यत्र यस्मिन्काले प्रस्रपिति प्रकर्षेण स्नापनमुभवति ।
तदा किमुपादानः केन विधिना स्त्रपिति सन्ध्यं स्नानं
प्रतिपद्यत इत्युच्यते । दृष्टस्व लोकस्य जागरितस्वप्नस्य
सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावान् । नायं लोकः कार्यकरण-
सङ्घातो विषयवेदनासंयुक्तः । सर्वावत्त्वमस्य व्याख्यातमन्त्र-
चयप्रकरणे । अथोऽयं वा आत्मेत्यादिना । सर्वा वा भूत-
भौतिकमात्रा अस्य संसर्गकारणभूता विद्यन्त इति सर्वा-
वात्सर्व्ववानेव सर्वावांस्तस्य सर्वावतो मात्रामेकदेशमवय-

भा० यथोक्तस्यानाभावे हेतुमाह । येनेति । संसृष्टो वाङ्मैर्ज्योति-
र्भिरिति शेषः । यद्वह्दारभूमौ वाङ्मैर्ज्योतिरभावाभावे यस्मि-
तमाह । तस्मादिति । उत्तरग्रन्थमुत्तरत्वेनावतारयति । अथे-
त्यादिना । यद्योक्तं सर्व्वथतिरिक्तत्वं स्वयं ज्योतिरिति मन्वादि ।
आह स्वप्नं प्रस्रपतीति वाक्यम् । उपादानशब्दः परियहविषयः ।
अथमस्य सर्वावत्त्वं तदाह । सर्वावत्त्वमिति । संसर्गकारणभूताः
सहाधात्मादिविभागेनेति शेषः । किमुपादानमित्यस्योत्तर-
मुक्त्वा केन विधिनेत्यस्योत्तरमाह । स्वमिन्त्यादिना । अपास्य

उ० स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं
ज्योतिर्भवति ॥ ६ ॥

भा० वमपादायापश्चिदादाय गृहीत्वा दृष्टजन्मवासनावासितः
सन्नित्यर्थः । स्वयमात्मनैव विद्यत्य देहं पातयित्वा निःस-
म्बोधमापाद्य आगरिते ज्ञादित्यादीनां चक्षुरादिव्यगुणयो
देहव्यवहारार्थः । देहव्यवहारस्यात्मनो धर्माधर्मफलो-
पभोगप्रयुक्तः । धर्माधर्मफलोपभोगोपरमसन्निन्देहे
आत्मकर्षोपरमकृतमित्यात्मास्य विद्यन्तेत्युच्यते । स्वयं
निर्घाय निर्घाणं कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं मायाम-
यमिव निर्घाणमपि तत्कर्षापेक्षत्वात्स्वयं कर्तृकमुच्यते ।
स्वेनात्मीयेन भासामात्रोपादानसंशयेन । भासादीत्या
प्रकाशेन सर्ववासनात्मकेनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः ॥

सा हि तत्र विषयभूता सर्ववासनामयी प्रकाशते ।
सा तत्र स्वयं भा उच्यते । तेन स्वेन भासाविषयभूतेन स्वेन

भा० प्रस्वपित्यत्रापरसम्बन्धः । कथं पुनरात्मनो देहविद्यन्तृत्वं जाय-
जेतुकर्मफलोपभोगोपरमञ्जाडि स विद्यन्ते तथाह । आगरिते
हीत्वादिना । निर्माद्यविषयं दर्शयति । वासनामयमिति ।
यथा मायावी मायामयं देहं निर्मिमीते तददित्वाह । माया-
मयमिषेति । कथं पुनरात्मनो यथोक्तं देहनिर्माद्यकर्तृत्वं
कर्मकृतत्वात्तन्निर्माद्यस्येत्याशङ्क्याह । निर्माद्यमपीति । स्वेन
भासेत्यत्रेत्यं भावे द्वितीया । करत्रे द्वितीयां यावर्त्तयति । सा
हीति ।

तत्रेति स्वप्नेतिः । यथोक्तान्तःकरणवृत्तेर्विषयत्वेन प्रकाश-
मानत्वेऽपि स्वभासा भवतु करत्रत्वमित्याशङ्क्याह । सासचेति ।

भा० च ज्योतिषा तद्विषयिणा विविक्तरूपेणासुप्तदृक् स्वभावेन
 तद्गारूपं वासनात्मकं विषयीकुर्वन् प्रखपिति । यदेवं
 वर्त्तनं तदप्रखपित्युच्यते । अत्रैतस्यामवस्थायामेत-
 स्मिन्काले यं पुरुष आत्मा स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति
 वाङ्माधात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिर्भवति ।
 नन्वस्य लोकस्य मात्रोपादानं ह्यतं । कथं तस्मिन् सत्य-
 चायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्युच्यते । नैष दोषो विषय-
 भूतमेव हि तत् । तेनैव चाचायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्दर्शयितुं
 शक्यः । न त्वन्यथा सति विषये कस्मिंश्चित्सुप्तप्रकाश इव ।
 यदा पुनः सा भाः वासनात्मिका विषयभूतोपलभ्यमाना
 भवति तदाधिः कोशादिव निष्कृष्टः सर्वसंसर्गरहितं चक्षु-
 रादिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपमसुप्तदृग्गात्मज्योतिः खेन

आ० खेन ज्योतिषेति कर्त्तरि ढतीया । स्वशब्दोऽत्रात्मविषयः । कोऽयं
 प्रखापो नाम तत्राह । यदेवमिति । विविक्तविशेषयं विद्वज्योति ।
 वाङ्मेति । स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मैतुक्तमाक्षिपति । नन्वस्येति ।
 वासनापरिग्रहस्य मनोवृत्तिरूपस्य विषयतया विषयत्वाभावा-
 दविबद्धमात्मनः स्वप्ने स्वयं ज्योतिर्भूति समीपते । नैष दोष
 इति । कुतो वासनापादानस्य विषयत्वमित्याशङ्क्य स्वयं ज्योतिर्भू-
 त्तिसामर्थ्यादित्याह । तेनेति । मात्रादानस्य विषयत्वेनेति
 यावत् । तदेव अतिरेकमुखेनाह । नत्विति । यथा सुषुप्तिकाजे
 व्यक्तस्य विषयस्याभावे स्वयं ज्योतिरात्मा दर्शयितुं न शक्यते
 तथा स्वप्नेऽपि । तस्मात्तत्र स्वयं ज्योतिर्भूत्वा मात्रादानस्य विष-
 यत्वं प्रकाशितमित्यर्थः । भवतु स्वप्ने वासनादानस्य विषयत्वं
 तथापि कथं स्वयं ज्योतिरात्मा शक्यते विविच्य दर्शयितुमित्या-
 शङ्काह । यदा पुनरिति । अवभासयदवभास्यं वासनात्मक-

३० न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ
रथान् रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः
प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र

भा० रूपेणावभासयद्गुह्यते । तेनाचायं पुरुषः स्वयं ज्योति-
र्भवतीति सिद्धं ॥ ६ ॥

नन्वत्र कथं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्येन जागरित इव
याज्ञयाहकादिसञ्चयः सर्वो व्यवहारो दृश्यते । चक्षुरा-
द्यनुयाहकाद्यादित्याद्या लोकास्तथैव दृश्यन्ते यथा जाग-
रिते । तत्र कथं विशेषोऽवधारणं क्रियते । अचायं पुरुषः
स्वयं ज्योतिर्भवतीत्युच्यते वैलक्षण्यात्स्वप्नदर्शनस्य । जाग-
रिते हीन्द्रियबुद्धि मनआलोकादिव्यापारसंकीर्षमात्म-
ज्योतिः । इदं स्वप्नइन्द्रियाभावात्तदनुयाहकादि-
त्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति । तस्मादि-
सञ्चयं । ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेऽपि । यथा
जागरिते तत्र कथमिन्द्रियाभावादैलक्षण्यमुच्यत इति ।

भा० मन्तःकरमिति शेषः । स्वप्नावस्थायामात्मनोऽवभासकान्तरा-
भावे प्रथितमाह । तेनेति ॥ ६ ॥

यदुक्तं स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मेति तत्रकारान्तरैवाक्षिपति ।
नन्विति । अवस्थादये विशेषाभावकृतं चोद्यं दृषयति । उच्यत
इति । वैलक्षण्यं द्युटयति । जागरिते हीति । मनसु स्वप्ने
सदपि विषयान्न स्वयं ज्योतिर्विघातीति भावः । उक्तं वैलक्षण्यं
प्रतीतिमाश्रित्वाक्षिपति । नन्विति । न तत्रेत्यादिवाक्यं व्याकु-
र्वन्मुत्तरमाह । इदं प्रति । प्रतीतिं घटयति । अथचेति । रथादि-

उ० वेशास्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशास्ताः
पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता ॥ १० ॥

भा० शृणु । न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिस्रवणाः । तथा न
रथयोगा रथे युज्यन्त इति रथयोगा अस्मादस्रवणं न
विद्यन्ते । न च पन्थानो रथमार्गा भवन्ति । अथ च रथान्
रथयोगान्पथस्य सृजते स्वयं । कथं पुनः सृजते रथादि-
साधनानां वृत्तादीनामभावे । ननूक्तमस्य श्लोकस्य सर्वावतो
मात्रामपादाय स्वयं विद्यत्य स्वयं निर्माथेत्यन्तःकरण-
वृत्तिरस्य श्लोकस्य वासनामात्रा तामपादाय रथादि
वासनारूपान्तःकरणवृत्तिसादुपलब्धिनिमित्तेन कर्माणां
चोद्यमाना दृग्भवेन व्यवतिष्ठते तदुच्यते । स्वयं निर्मा-
थेति । तदेवाह रथादीन्सृजत इति । ननु तत्र
करणं वा करणानुयाहकाणि वादित्यादिष्वोतीषि तदव-
भास्या वा रथादयो विषया विद्यन्ते तदासनामात्रान्तु
केवलं तदुपलब्धिकर्मानिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्या-

या० दृष्टिमाद्यपि । कथं पुनरिति ॥ वासनामयीदृष्टिसिद्धेत्युक्त-
रमाह । उच्यत इति । तदुपलब्धिनिमित्तेनेत्यत्र तच्छब्देन वास-
नात्मिका मनोदृष्टिरेवेका । उक्तमेव प्रपञ्चयति । नन्वित्यादिना ॥
तदुपलब्धिर्वासनोपलब्धिस्तत्र यत्कर्मानिमित्तं तेन चोदिततया
योद्भूतान्तःकरणदृष्टिग्राहकावस्था तदाश्रयं तदात्मकं तदासना-
रूपं दृश्यत इति योजना ॥ तथापि कथमात्मज्योतिः स्वप्ने केवलं
सिध्यति तत्राह । तद्यस्येति । तथा कोशादस्तिर्विविक्तो भवति
तथा दृग्भायाः बुद्धेर्विविक्तमात्मज्योतिरिति कैवल्यं साधयति ।
असिरिवेति । तथा रथाद्यभाववदिति बावत् । सुखान्येव

भा० अयं दृश्यते । तस्यस्य ज्योतिषो दृश्यन्ते लुप्तदृग्गसदात्म-
ज्योतिरत्र केवलमधिरिव कोशाद्विक्रान्तं । तथा न तत्रा-
नन्दाः सुखविशेषाः मुदो हर्षाः पुत्रादिसाभनिमित्ताः
प्रमुदस्त एव प्रकर्षोपेताः ॥

अथ चानन्दादीन् सृजते । तथा न तत्र वेदान्ताः
पञ्चसाः पुष्करिण्यस्तडागा स्वत्योमद्यो भवन्ति । अथ
वेदान्तादीन् सृजते वासनामात्ररूपान् । यस्मात्स हि
कर्त्ता । तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्म हेतुत्वेनेत्य-
वेषाम तस्य कर्त्तृत्वं न तु साक्षादेव तत्र क्रिया सम्भवति
तत्र साधनाभावात् । न हि कारकमन्तरेण क्रिया सम्भवति ।
न च तत्र हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि सम्भवन्ति ।
यत्र तु तानि विद्यन्ते जागरिते तत्रात्मज्योतिरवभा-
सितैः कार्यकारणैरर्थादिवासनाश्रयान्तःकरणवृत्त्युद्भवनि-
मित्तं कर्म निर्वर्त्तते तेनोच्यते स हि कर्त्तेति । तदुक्तमा-

षा० विशिष्यन्त इति विशेषः सुखसामान्यानीत्यर्थः ॥ तद्येत्यानन्दाद्य-
भावो दृष्टान्तितः । अल्पीयांसि सरांसि पल्लवशब्देनोच्यते ।
स हि कर्त्तेत्यत्र हि शब्दो य स्यादित्युक्तस्तस्मात्सृजतीति शेषः ॥

कुतोऽस्य कर्त्तृत्वं सहकार्यभावादित्याशङ्क्याह । तद्वासनेति ॥
तच्छब्देन वेदान्तादियद्वयं । तदीयवासनाधारचित्तपरिधाम-
स्तेनोद्भवति यत्कर्म तस्य सृज्यमाननिदानत्वेनेति यावत् ॥ मुख्यं
कर्त्तृत्वं वारयति । नत्विति । तत्रेति संप्रोक्तः । साधनाभावे
ऽपि संप्रे क्रिया किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति । तर्हि
संप्रे कान्यपि भविष्यन्ति नेत्याह । न चेति । तर्हि पूर्वोक्तमपि
कर्त्तृत्वं कथमिति चेत्तत्राह । यत्रत्विति ॥ उक्तोऽर्थे वाक्योपक्र-
ममनुकूलयति । तदुक्तमिति ॥ उपक्रमे मुख्यं कर्त्तृत्वं इहत्वैप-

उ० तदेते श्लोका भवन्ति ॥ स्वप्नेन शारीरमभि
प्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादाय

भा० तन्मैवायं ज्योतिषास्ते पश्यन्ते कर्म कुरुत इति । तत्रापि
न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषावभासकत्व-
व्यतिरेकेण । यच्चैतन्यात्मज्योतिषान्तःकरणदारेणावभास-
यति । कार्यकरणानि तदवभासितानि कर्मासु व्याप्रियन्ते
कार्यकरणानि । तत्र कर्तृत्वमुपचर्यन्त आत्मनः । तदुक्तं
ध्यायतीव खेलायतीवेति तदेवानुद्यते स हि कर्त्तेतीह
हेत्वर्थं ॥ १० ॥

तदेतस्मिन्नुक्तोऽर्थे एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति । स्वप्नेन
सुप्तभावेन शारीरं शरीरमभिप्रहृत्य निश्चेष्टमापाद्या-
सुप्तः स्वयमसुप्तदृग्गादिशक्तिस्त्राभाव्याम्बुप्ताम्वासनाकारो-
न्मूतान्तःकरणवृत्त्याश्रयान् वाद्याध्यात्मिकान् सर्वानेव
भावान् खेन रूपेण प्रत्यक्षमितान् सुप्तानभिचाकशीत्य-

भा० चारिकमिति विशेषमाशङ्क्याह । तत्रापीति ॥ परमार्थतश्चैत-
न्यज्योतिषो व्यापारवदुपाध्यवभासकत्वव्यतिरेकेण स्वतो न कर्तृत्वं
वाक्योपक्रमेऽपि विविक्षितमित्यर्थः ॥ आत्मनो वाक्योपक्रमे कर्तृ-
त्वमौपचारिकमित्युपसंहरति । यदिति ॥ स हि कर्त्तेतीपचा-
रिकं कर्तृत्वमित्युच्यते चेत्तस्य ध्यायतीवेत्यादिनोक्तत्वात्पुनरुक्ति-
रित्याशङ्क्याह । तदुक्तमिति ॥ अनुवादे प्रयोजनमाह । हेत्वर्थ-
मिति ॥ स्वप्ने रथादिदृष्टाविति शेषः ॥ १० ॥

तदेते श्लोका भवन्तीत्येतत्प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे । एते
इति । उक्तोऽर्थः स्वयं ज्योतिषादिः । शरीरमिति स्वार्थं उक्तिः ।
स्वयमसुप्तत्वे हेतुमाह । अनुमेति ॥ आख्येयं पदमादाय व्याचष्टे ।

उ० पुनरेति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः
 ॥ ११ ॥ प्राणेन रक्षन्वरं कुलायं वहिष्कु-
 लायादमृतश्चरित्वा । स ईयते ऽमृतो यत्र कामं
 हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ १२ ॥ स्वप्नान्

भा० सुप्तयाऽऽत्मदृष्ट्या पश्यत्यवभाषयतीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं
 ज्योतिर्भद्रिन्द्रियमात्रारूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्षणा
 जागरितस्थानमेत्यागच्छति हिरण्मयो हिरण्मय इव
 चैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः पुरुष एकहंसः एक एव इन्दी-
 त्येकहंसः । एको जायत्सुप्ने हसोकपरसोकादीन् गच्छती-
 त्येकहंसः ॥ ११ ॥ तथा प्राणेन पञ्चदृष्टिना रक्षन्परिपा-
 लयन्नन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यादवरं निरुद्धमनेकाशुचि-
 सङ्घातत्वादत्यन्तबीभत्सं कुलायं नीडं शरीरं स्वयं तु
 वहिष्कुलात्कुलायाश्चरित्वा । यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्नं
 पश्यति तथापि तत्सम्बन्धाभावान्तत्स्य इवाकाशो वहि-
 ष्चरित्वेत्युच्यते । अमृतः स्वयममरणधर्मा ईयते गच्छति ।
 यत्र कामं यत्र यत्र कामो विषयेषु मृतदृष्टिर्भवति तं तं
 कामं वासनारूपेषां मृतं गच्छति ॥ १२ ॥ किञ्च स्वप्नान्ते

भा० सुप्तानित्यादिना ॥ उक्तमनूद्य पदान्तरमवतार्यं श्लाकरोति ।
 सुप्तानभिधाकधीतीति ॥ तथाशब्दः स्वप्नगतविशेषसमुच्चयार्थः ।
 किमिति स्वप्ने प्राणेन शरीरमात्मा याक्यति तत्राह । अन्य-
 येति ॥ वहिष्चरित्वेत्युक्तं शरीरस्य स्वप्नोपलम्भादित्याश-
 ङ्गाह । यद्यपीति ॥ तत्सम्बन्धाभावाद्दहिष्चरित्वेत्युच्यते इति
 सम्बन्धः । देहस्यस्यैव तदसम्बन्धे दृष्टान्तमाह । तत्स्य इति ॥

उ० उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जसदुतेवापि
भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥

आराममस्य पश्यन् न तं पश्यति कश्चेति ।
तन्नायतं बोधयेदित्याहुः ॥

भा० सप्रज्ञाने उच्चावचमुचं देवादिभावमवचं तिर्यग्नादि-
भावं निरुद्धं तदुच्चावचमीयमानो गम्यमानः प्राप्नुवन्-
पाणि देवो द्योतनावान् कुरुते निवर्त्तयतीति वासनाह-
पाणि बह्वन्वयश्लेषानि । उत अपि स्त्रीभिः सह मोदमान
इव जसदिव इत्यत्रिव वयस्यैः । उत इव अपि भयानि
विभेद्येभ्य इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि पश्यन्निव ॥ १३ ॥

आराममारमणमाक्रीडामनेन निर्मितं वासनाहपा-
मस्यात्मनः पश्यन्ति सर्वे जनाः । यामं नगरं स्त्रियमस्त्रा-
द्यमित्यादिवासनानिर्मितमाक्रीडनरूपं न तं पश्यति ।
तं न पश्यति कश्चन । कष्टमो वर्त्तते ऽत्यन्तविविक्तं दृष्टि-
गोचरमापन्नमप्यहो भाग्यहीनता लोकस्य चक्षुष्यदर्शनम-
प्यात्मानं तं न पश्यति । लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति भ्रुतिः ।

भा० सप्रज्ञं विज्ञेयान्तरमाह । किञ्चेति ॥ उच्चावचं विवयीकृत्य तेन
तेनात्मना स्वेनैव स्वयं गम्यमान इति यावत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
आरामं विदधेति । याममित्यादिना ॥ न तमित्यादेस्ता-
त्यर्थमाह । कष्टमिति । दृष्टिगोचरापन्नमपि न पश्यतीति
सम्बन्धः । कष्टमित्यादिगोष्ठं प्रपद्यति । अहो इति ॥ द्योतानां
तात्यर्थमुपसंहरति । अत्यन्तेति ॥ वाक्यान्तरमादाय तात्यर्थमु-

उ० दुर्भिक्ष्यं हास्मे भवति यमेष न प्रतिपद्यते ।

भा० अत्यन्तविविक्तः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायः ।
तं नाद्यतं बोधयेदित्याहुः । प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते
स्वप्ने आत्मज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वं । काशौ । तमात्मानं
सुप्तमायतं सहसा भ्रमं न बोधयेदित्याहुरेवं कथयन्ति
शिक्षित्वाद्बो जना लोके । नूनं ते पश्यन्ति जाग्रदेषादि-
न्निश्चयद्वारतोऽपद्यत्य केवलौ वहिर्वर्त्तत इति यत आहुः ॥

तं नाद्यतं बोधयेदिति । तत्र च दोषं पश्यन्ति । भ्रमं
ज्ञौ बोध्यमानः । तानीन्निश्चयद्वाराणि सहसा प्रतिबोध-
मानो न प्रतिपद्यत इति । तदेतदाह दुर्भिक्ष्यं हास्मी
भवति यमेव न प्रतिपद्यत इति । तमिन्निश्चयद्वारदेवं वस्त्रा-
देवाण्युक्तमादायापद्यतस्वमिन्निश्चयदेवमेव आत्मा पुनर्न
प्रतिपद्यते । कदाचिद्भ्रमत्याखेनेन्निश्चयमात्राः प्रवेक्ष्यति । तत

भा० आकाङ्क्षापूर्वकमक्षराणि व्याकरोति । तन्नेत्यादिना । तेषामभि-
प्रायमाह । नूनमिति । इन्द्रियाण्येव धाराण्यस्येतीन्द्रियद्वारो
जाग्रदेषादित्येव इति यावत् ।

तथापि सहसासौ बोध्यतां वा ज्ञानिदित्याह ।
तनेति । सहसा बोध्यमानत्वं सप्तमर्थः । किमत्र प्रमादमित्याश-
ङ्गानन्तरवाक्यमवगत्य व्याचष्टे । तदेतदाहत्यादिना ॥ पुनर-
प्रतियत्तौ दोषप्रसङ्गं दर्शयति । कदाचिदिति । अत्रासप्रवेष्टस्य
कार्यं दर्शयन्दुर्भिक्ष्यमित्यादि व्याचष्टे । तत इति । उक्तं प्रति-
दिमुपसंहरति । तस्मादिति । इत्तमनूय मतान्तरमुक्त्यापयति ।
स्वप्ने भूत्वेत्यादिना ॥ इतिप्रत्येऽहं वस्त्रादर्थे ॥ तदेव मतान्तरं
व्योदयति । नेत्यादिना । उक्तमप्रीकृत्य फलं पृच्छति । यद्येव

उ० अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि
 खेव जायत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः

भा० आन्ध्रवाधिर्यादिदोषप्राप्तौ दुर्भिक्ष्यं दुःखभिषक्कर्मता
 हास्यै देहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ देहो भव-
 तीत्यर्थः । तस्मात्प्रसिद्धापि स्वप्ने स्वयं ज्योतिरुमस्य गन्वते ।
 स्वप्नो भूलातिक्रान्तो मृत्योरूपाणीति । तस्मात् स्वप्ने
 स्वयं ज्योतिरात्मा अथो अपि स्वप्नस्य आहुर्जागरितदेश
 एवास्यैष यः स्वप्नः । न सन्धं स्नानान्तरमिहलोकपर-
 लोकाभ्यां व्यतिरिक्तं । किं तर्हि इहलोक एव जागरि-
 तदेशः । यद्येवं किञ्चातः शृण्वतो चङ्गवति यदा जागरित-
 देश एवायं स्वप्नस्यदायमात्मा कार्यकरणेभ्यो न व्यावृत्तस्यै-
 र्मिञ्चीभूतः । अतो न स्वयं ज्योतिरात्मेत्यतः स्वयं ज्योति-
 र्द्वयाधनायान्य आहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति । तत्र
 च हेतुमाचक्षते । जागरितदेशत्वे यानि हि यस्माद्दुःखा-

भा० मिति । स्वप्ने जागरितदेश इत्येवं यदीदमस्य किं स्यादिति
 प्रश्नार्थः । यत्नं प्रतिष्ठाय प्रकटयति । शृण्वति । मत्तान्तरौप-
 न्यासस्य स्वमतविरोधित्वमाह । इत्यत इति । स्वप्नस्य जाग्रद-
 शतं दृषयति । तदसदिति । तस्य जाग्रदशतत्वाभावे यत्नित-
 माह । तस्मादिति । स्वप्ने वास्तुज्योतिषः सम्भवो नास्तीत्यत्र
 प्रमाद्यमाह । तदुक्तमिति । वास्तुज्योतिरभावेऽपि स्वप्ने व्यवहा-
 रदर्शनात्तत्र स्वयं ज्योतिरुमात्मेभ्योमशक्नमित्युपसंहरति । तस्मा-
 दिति । कथं पुनर्विद्यायामनुक्तायां सदृशदानवचनमित्याशङ्क्य
 कृतं कीर्त्तयति । स्वयं ज्योतिरिति । मृत्योरूपाण्यतिक्रान्ती-
 त्वत्र च कार्यकरणव्यतिरिक्तत्वमात्मनो दर्शितमित्याह । अति-

उ० स्वयं ज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददा-
म्यत उर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥

भा० दीनि पदार्थजातानि आद्यप्यागरितदेवे पश्यति लौकिक-
स्नान्येव सुप्नोऽपि पश्यतीति । तदसत् । इन्द्रियोपरमात् । उप-
रतेषु हीन्द्रियेषु स्वप्नान् पश्यति । तस्मान्नान्यस्य ज्योतिषस्तत्र
सम्भवोऽस्ति । तदुक्तं न तत्र रथा न रथयोगा इत्यादि ।
तस्मादचायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्येव स्वयं ज्योतिरा-
त्मासीति स्वप्ननिदर्शनेन प्रदर्शितं । अतिक्रामति मृत्यो-
रूपासीति च । क्रमेण सञ्चरन्निहलोकपरलोकादीनिहलो-
कपरलोकादिव्यतिरिक्तः । तथा आद्यत्सप्रकुलायाभ्यां
व्यतिरिक्तः । तत्र च क्रमसञ्चारान्नित्यस्येत्येतदप्रतिपादितं
यान्नवन्मथेन । अतो विद्यानिष्क्रियार्थं सहस्रं ददामीत्याह
जनकः । सोऽहमेवं बोधितस्त्वया भगवते तुभ्यं सहस्रं

आ० कामसीति ॥ लोकद्वयसञ्चारवशादुक्तमर्थमनुभवति । क्रमेणेति ॥
आदिप्रवृत्तदेहादिविषयः । स्थानद्वयसञ्चारवशादुक्तमनु-
भाषते । तथेति । इहलोकपरलोकाभ्यामिवेति यावत् । लोक-
द्वये स्थानद्वये च क्रमसञ्चारप्रयुक्तमर्थान्तरमाह । तत्र चेति ॥
आत्मनः स्वयं ज्योतिषो देहादिव्यतिरिक्तस्य नित्यस्य चापितत्वा-
दित्यतः शब्दार्थः । कामप्रश्नस्य निर्णीतत्वात्त्रिराकाङ्क्षामिति
शब्दां वारयति । विमोक्षणेति । सम्यग्बोधस्तद्भेदतुरिति यावत् ॥
ननु स एव प्रागुक्त्वा नासौ वक्तव्योऽस्ति तत्राह । तदुपयोगीति ॥
अथमित्युक्त्वात्मप्रत्ययोक्तिः । तादर्थ्यात्यदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थ-
ज्ञानशेषत्वादिति यावत् ॥ पदार्थस्य वाक्यार्थवहिर्भावं दूष-
यति । तदेकदेश एवेति ॥ कामप्रश्नो नाद्यापि निर्णीत इत्यत्रो-

उ० स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा
दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च ।

भा० ददामि । विमोक्षस्य कामप्रप्तौ मयाभिप्रेतः । तदुप-
योग्योऽयं तादर्थ्यान्तदेकदेश एव । अतस्त्वां नियोज्यामि
समस्तकामप्रप्तनिर्णयश्रवणेन विमोक्षायात् ऊर्द्धं ब्रूहि ।
यत् संसारादिप्रमुख्येयं । तत्रसादादिमोक्षपदार्थैकदेश-
निर्णयहेतोः सहस्रदानं ॥ १४ ॥

यत्प्रस्तुतमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्य इति तत्रत्यक्षतः
प्रतिपादितं । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति । स्वप्ने
यत्तूक्तं स्वप्ने भूत्वेनं लोकमतिक्रामति मृत्योरूपासीति ।
तत्रैतदाशङ्कते । मृत्योरूपाश्वेवातिक्रामति तन्मृत्सु । प्रत्यक्षं
ह्येतत् । स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोक्षसादादिदर्शनं ।
तस्मान्मृत् नैवायं मृत्युमतिक्रामति । कर्षणे हि मृत्योः

आ० सरवाक्यं श्रमकमित्याह । अत इति । कामप्रप्तस्यानिर्णीतत्वा-
दिति यावत् । तेनापेक्षितेन हेतुनेत्यर्थः ॥ विमोक्षशब्दस्य सम्य-
ग्ज्ञानविषयत्वं सूचयति । वेनेति । सम्यग्ज्ञानप्राप्तौ गुह्यप्रसा-
दस्य प्राधान्यं दर्शयति । तत्रसादादिति ॥ ननु विमोक्षपदार्थो
निर्णीतोऽन्वया सहस्रदानस्यास्मिन्प्रसङ्गादत आह ।
विमोक्षेति ॥ १४ ॥

उत्तरकश्चिकामवतारयितुं हतं कीर्तयति । अत्यस्तमिति ।
आत्मनैवेत्यादिना यदात्मनः स्वयं ज्योतिर्ब्रह्माद्यादौ प्रस्तुतं
तदत्रायमित्यादिना प्रत्यक्षतः स्वप्ने प्रतिपादितमिति सम्बन्धः ।
उत्तमर्थात्तरमगूय बोधमुत्थापयति । यत्तूक्तमिति ॥ मृत्युं नाति-
क्रामतीत्यत्र हेतुमाह । प्रत्यक्षं हीति । इच्छादेवादिरादिश-

भा० कार्यं मोदनाद्यादि दृश्यते । यदि च मृत्युना बद्ध एवाद्यं
 स्वभावतस्ततो विमोक्षो गोपपद्यते । न हि स्वभावात्कश्चि-
 द्दिमुच्यते । अथ स्वभावो न भवति मृत्युसातकस्माद्योच्य
 उपपत्स्यते । यथासौ मृत्युरात्मीयो धर्मो न भवति ततः
 प्रदर्शनाद्यात् ऊर्द्धं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यङ्ग-
 युक्तो चाश्रयवत्कश्चिद्दर्शयिषया प्रववृते । स वै प्रकृतः स्वयं
 ज्योतिः पुण्ड्रः । एष यः स्वप्ने दर्शित एतस्मिन् संप्रसादे
 सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति सम्यसादः । जागरिते देहेन्द्रिय-
 व्यापारव्रतवन्निपातजं हिला कालुष्यं तेभ्यो विप्रतिमुक्त ईष-
 त्प्रसीदति स्वप्ने । इह तु सुषुप्ते सम्यक् प्रसीदतीत्यतः सुषुप्तं
 सम्यसाद उच्यते । तीर्थे हि तदा सर्वान् शोकान् भवति ।

षा० अर्थः । तथापि कुतो मृत्युनातिज्ञानमिति तत्राह । तस्मादिति ।
 कार्यस्य कारणादन्वय प्रकृतयोर्गादिति यावत् । उक्तमुपपाद-
 यति । कर्मयोगो हीति । अतः स्वप्ने मते मृत्युं कर्मोत्थं नातिज्ञान-
 तीति श्रेयः । ना तर्हि मृत्योरतिक्रमोऽभूत्सो दोषस्तत्राह । यदि
 चेति । स्वभावादपि मृत्योर्विमुक्तिमाशङ्क्याह । न हीति । उक्तं
 हि न हि स्वभावो भावानां आवर्त्तेतौष्यवप्रवेदिति । कथं
 तर्हि मोक्षोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । अथेति । एषा च श्रद्धा
 प्रागेव दास्या कृतेति दर्शयन्नृत्तरमृत्यापयति । यथेत्वादिना ।
 तद्दिदर्शयिषयेत्यत्र तच्छब्देन मृत्योरतिक्रमजं दृश्यते । वैशब्दस्य
 प्रसिद्धार्थत्वमुपेत्य सम्यसादनाह । स वै प्रकृत इति । एषश्च-
 मगूय आकरोति । एष इति । सम्यक्प्रसादे स्थित्वा मृत्युमति-
 ज्ञानमतीति श्रेयः । सुषुप्तस्य सम्यसादत्वं साधयति । जागरित
 इत्यादिना । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । तीर्थे हीति । अस्तु
 सम्यक् प्रसादः सुषुप्तं स्थानं तथापि किमायातमित्यत आह ।
 स वा इति । पूर्वोक्तेन क्रमेण सम्यक्प्रसादे सुषुप्ते स्थित्वा सम्यक्-

भा० सखिल एको द्रष्टेति हि वक्ष्यति । सुषुप्तस्वमात्मानं स वा
 एष एतस्मिन् सम्प्रसादे क्रमेण सम्प्रसन्नः सन् सुषुप्ते स्थित्वा
 कथं सम्प्रसन्नः । स्वप्नात्सुषुप्तं प्रविविद्युः स्वप्नावस्य एव रत्ना
 रतिमनुभूय मित्रबन्धुजनदर्शनादिना चरित्वा विहृत्या-
 नेकधा चरणफलं अममुपलभ्येत्यर्थः । दृष्ट्वैव न ह्येत्यर्थः ।
 पुण्यञ्च पुण्यफलं पापञ्च पापफलं । न तु पुण्यपापयोः साक्षा-
 द्दर्शनमस्तीत्यवोचाम । तस्मान्न पुण्यपापाभ्यामनुबद्धः । यो
 हि करोति पुण्यपापे स ताभ्यामनुबध्यते । न हि दर्शनमा-
 नेषैतदनुबद्धः स्यात् । तस्मात् स्वप्नो भूत्वा मृत्युमतिक्राम-
 त्येव न मृत्युरुपाख्येव केवलं । अतो न मृत्योरस्य स्वभाव-
 त्वाशङ्का । मृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्य स्वप्नेऽपि कुर्यात् । न तु करो-

ष्या० प्रसन्नः सन् मृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः । उक्तमर्थमुपपादयितुमा-
 काङ्क्षामाह । कथमिति । रत्नेत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति । स्वप्ना-
 दिति । पुण्यपापशब्दयोर्यथाश्रुतार्थत्वमाशङ्काह । न त्विति ।
 अवोचामो भयान्पाप्मानं आनन्दाच्च प्रसन्नतीत्यनेति शेषः । पुण्य-
 पापयोर्दर्शनमेव न करतमित्यत्र फलितमाह । तस्मादिति ।
 तद्द्रष्टुरपि तदनुबन्धः स्यादित्याशङ्कातिप्रसङ्गान्मैवमित्याह ।
 यो ह्यीत्यादिना । पुण्यपापाभ्यामात्मनोऽसंस्पर्शं फलितमाह ।
 तस्मादिति । मृत्योरतिक्रमये किं स्यादित्याशङ्काह । अतो नेति ।
 मृत्योरस्यभावत्वमुपपादयति । मृत्युश्चेदिति । इष्टापत्तिमाश-
 ङ्काह । न त्विति । अनन्यागतवाक्यादसङ्गवाक्याच्चेत्यर्थः । मोक्ष-
 शास्त्रप्रामाण्यादपि मृत्योरस्यभावत्वमित्याह । स्वभावश्चेदिति ।
 इतश्च मृत्युः स्वभावो न भवतीत्याह । न त्विति । अभावा-
 दिति हेदः । तस्याः स्वभावत्वे कन्वमर्थं कथयति । अत इति ।
 मृत्युमेव व्याचष्टे । पुण्यपापाभ्यामिति । स्वप्ने मृत्योः स्वभावत्वा-
 भावेऽपि जायदवस्थायां कर्तृत्वमात्मनः स्वभावः । तथा च निय-

उ० पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्रायेव

भा० ति स्वभावश्लेषिकायाऽस्य निर्मोक्षतैव स्यात् । न तु स्वभावः स्वप्नेऽभावात् । अतो विमोक्षोऽस्योपपद्यते मृत्योः पुण्यपापाभ्यां न तु जागरितेऽस्य स्वभाव एव । न हि बुद्ध्याद्युपाधिकृतं हि तत् । तच्च प्रतिपादिनं सादृश्यात् । ध्यायतीव लेखायतोवेति ॥

तस्मादेकान्तेनैव स्वप्ने मृत्युरूपातिक्रमणाञ्च स्वाभाविकत्वाद्वाऽनिर्मोक्षता वा । तच्च चरित्सेऽपि चरणफलं अममुपसङ्ग्येत्यर्थः । सम्यसादानुभवोत्तरकाशं पुनः प्रतिन्यायं यथान्यायं यथागतं नि आयो न्यायः । अथनमाथो निगमनं पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायः यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः । प्रतियोनि यथास्थानं स्वप्नस्थानं । स्वप्नस्थानाद्भिः सुषुप्तिं प्रतिपन्नः । स यथास्थानमेव पुनरागच्छतीति । प्रतियोन्या द्रवति स्वप्रायेव

आ० मेन तस्य मृत्योरतिक्रमो न सिध्यतीति शङ्कते । न त्विति । औपाधिकत्वात्कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावादात्मनो मृत्योरतिक्रमः सम्भवतीति परिहरति । नेति । कथमौपाधिकत्वं कर्तृत्वस्य सिद्धवदुच्यते तत्राह । तच्चेति ॥ ध्यायतीवेत्यादौ सादृश्यवाचकादिव शब्दादौपाधिकत्वं कर्तृत्वस्य प्रागेव दर्शितमित्यर्थः । जागरितेऽपि कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावे फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ मृत्योः स्वाभाविकत्वाद्वाभावकृतं फलमाह । अनिर्मोक्षता नेति । वाशब्दो नञ्कर्तृत्वार्थः । पुण्यस्य पापशेषेतदन्तं वाशब्दं आख्याय पुनरित्यादि आचष्टे । तच्च इति ॥ स्वप्नाद्युत्थायं सुषुप्तिमनुभूयोत्तरकाशमिति यावत् । स्थानात् स्थानान्तरगता-

उ० स यत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गे
 खयं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भग-

भा० खप्रस्थानायैव । ननु खप्ने न करोति पुण्यपापे तयोः फल-
 मेव पश्यतीति कथमवगम्यते । यथा जागरिते तथा करो-
 त्येवं खप्नेऽपि तुल्यत्वाद्गम्येति । न । यत आह स आत्मा
 यत्किञ्चित्तत्र खप्ने पश्यति पुण्यपापफलं । अनन्वागतोऽ
 ननु बद्धस्तेन दृष्टेन भवति । नैवानुबद्धो भवतीति । यदि हि
 खप्ने हतमेव तेन स्यात्तेनानुबध्येत । खप्नादुत्थितोऽपि सम-
 न्वागतः स्यात् । न च तल्लोके खप्नकृतकर्मणाऽनन्वागतत्व-
 प्रसिद्धिः । न हि खप्नकृतेनागसागस्कारिणमात्मानं मन्यते
 कश्चित् । न च खप्नदृशः श्रुत्वा लोकसं गर्हयति परिहरति

आ० वध्यासं वक्तुं पुनःशब्दः ॥ प्रतिन्यायमित्यस्यावयवार्थमुक्त्वा विव-
 क्षितमर्थमाह । पुनरिति ॥ सम्प्रसादाद्बुद्धिमिति यावत् । आ-
 रितात् खप्नं ततः सुप्तं गच्छतीति पूर्वगमनं ततो वैपरीत्येन सु-
 तात् खप्नं जागरितं वा गच्छतीति यदागमनं स प्रतिन्यायसमेव
 सङ्गिपति । यथेति । यथा स्थानमात्रवतीत्येतद्विद्वेद्येति । खप्न-
 स्थानादिति । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । प्रतियोगीति । किमर्थं
 यथा स्थानमागमनं तदाह । खप्नस्थानायैवेति । स यदित्वा-
 दिवाक्यस्य व्यावर्थाभाशङ्कामाह । नन्विति । तत्र वाक्यमुत्तर-
 त्वेनावतार्यं व्याकरोति । यत आह्वेति । अगनुबद्ध इत्यस्यार्थं
 स्पष्टयति । नैवेति । स यदित्वादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्प-
 र्थमाह । यदि हीति । तेनात्मनेति यावत् । खप्ने हतं कर्म
 पुनस्तेनेत्युक्तं । अनुबन्धे दोषमाह । खप्नादिति । इष्टापत्तिमा-
 शङ्कामाह । न चेति । खप्नकृतेन कर्मणा आयदवस्थास्य पुत्रवस्था-
 न्वागतत्वप्रसिद्धिरिति यदुच्यते तत्र खवहारभूमौ सम्प्रतिपन्न-
 मित्यर्थः । खप्नदृष्टेन आयदवस्थास्य न सम्प्रतिपत्तिरिति खानुभवं

उ० वते सहस्रं ददाम्यत उर्द्ध्वं विमोक्षायेव ब्रूहीति
॥ १५ ॥

भा० वा । अतोऽनन्वागत एव तेन भवति । तस्मात्स्वप्ने कुर्ष्वन्निवो-
पस्यभ्यते न तु क्रियाऽस्ति परमार्थतः । उतेव स्त्रीभिः सह
मोदमान इवेति । श्लोक उक्तः । आख्यातारश्च स्वप्नश्च सहेव
ब्रन्देनाचक्षते । इस्तिनोऽद्य घटीकृता धावन्तीव मया दृष्टा
इति । अतो न तस्य कर्तृत्वमिति । कथं पुनरस्याऽकर्तृत्व-
मिति । कार्यकरणैर्मूर्त्तैः संश्लेषो मूर्त्तस्य स तु क्रियाहेतु-
र्दृष्टः । न ह्यमूर्त्तः कश्चित्क्रियावान्दृश्यतेऽमूर्त्तस्यात्मातो-
ऽसङ्गो यस्माच्चासङ्गो ह्ययं पुरुषस्तस्मादन्वागतस्तेन स्वप्न-
दृष्टेन । अत एव न क्रियाकर्तृत्वमस्य कथञ्चिदुपपद्यते ।
कार्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्वं स्यात्स च संश्लेषः संयोगोऽस्य

आ० दर्शयति । न हीति ॥ यथोक्तेऽनुभवे लोकस्यापि सम्मतिं दर्श-
यति । न चेति ॥ तत्र फलितमाह । अत इति । कथं तर्हि
स्वप्ने कर्तृत्वप्रतीतिस्तथाह । तस्मादिति ॥ स्वप्नस्याभासत्वाच्च न
तत्र वस्तुतोऽस्ति क्रियेत्याह । उतेवेति ॥ तदाभासत्वे लोकप्र-
सिद्धिमनुकूलयति । आख्यातारश्चेति ॥ स्वप्नस्याभासत्वे फलि-
तमाह । अत इति । अनन्वागतवाक्यं प्रतिघातक्यं आख्याया-
सङ्गवाक्यं हेतुरूपमवतारयितुमाकाङ्क्षामाह । कथमिति ॥
मूर्त्तस्य मूर्त्तान्तरेच संयोगे क्रियोपकम्भादमूर्त्तस्य तदभावादा-
त्मनश्चामूर्त्तत्वेनासंयोगो क्रियायोगादकर्तृत्वसिद्धिरित्युत्तरं हेतु-
वाक्यार्थकथनपूर्वकं कथयति । कार्यकरणैरित्यादिना । आत्म-
नोऽसङ्गत्वेनाकर्तृत्वमुक्तं समर्थयते । अत एवेति ॥ अतःप्रत्यार्थं
विश्रयति । कार्येति ॥ क्रियावत्त्वाभावे जन्ममरणादिराहित्यं
कौटुम्बं फलतीत्याह । तस्मादिति ॥ कर्मप्रविवेकमुक्तमङ्गीक-

३० स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव
पुण्यञ्च पापञ्च पुनःप्रतिन्यायं प्रतिन्याया द्रवति
बुद्धासायैव स यत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागत-
स्तेन भवत्यसङ्गे ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञ-

भा० नास्ति यतोऽसङ्गे ह्ययं पुरुषः । तस्माददृष्ट एवमेवैतद्याज्ञ-
वल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोचायैव
ब्रूहि । मोक्षपदार्थैकदेशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्यग्दर्शित-
त्वादत ऊर्ध्वं विमोचायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥

तत्रासङ्गे ह्ययं पुरुष इत्यसङ्गताकर्तृत्वे हेतुरक्तः ।
उक्तञ्च पूर्व्वं कामवशात् स ईयते यत्र काममिति । कामस्य
सङ्गोऽतोऽसिद्धो हेतुरक्तः । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । न ले-
तदस्ति । कथं तर्ह्यसङ्ग एवेत्येतदुच्यते । स वा एष एतस्मिन्
स्वप्ने स वै एष पुरुषः संप्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा

भा० वेति । स्वमिति । तत्रविविक्तात्मज्ञाने दार्ढ्यं सूचयति ।
सोऽहमिति । नैराकारं आवर्त्तयति । अत इति । कथं तर्हि
सहस्रदानमित्याशङ्गाह । मोक्षेति । कामप्रविवेकविषयनि-
योगमभिप्रेत्य पुनरनुकाममिति । अत ऊर्ध्वमिति ॥ १५ ॥

उत्तरकण्डिकावावर्त्ता शङ्कामाह । तत्रेति । पूर्व्वकण्डिका
सम्बन्धः । भवत्वकर्तृत्वहेतुरसङ्गत्वं किन्नावतीत्याशङ्गाह । उक्त-
चेति । पूर्व्वंज्ञोपन्यासदशायामिति वावत् । कर्मवशात् स्वप्न-
हेतुकर्मसामर्थ्यादित्यर्थः । आत्मनः स्वप्ने कामकर्मसम्बन्धेऽपि
किमिति नासङ्गत्वं तत्राह । कामचेति । हेत्वसिद्धिं परिहरति ।
न त्विति । न चेद्देतोःसिद्धत्वं किं तर्हि कथं तत्सिद्धिरिति
पृच्छति । कथमिति । हेतुसमर्थनार्थमुत्तरग्रन्थमुपन्यासयति ।

उ० वल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमो-
क्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ने रत्वा चरित्वा

भा० चरित्वा यथा कामं दृष्ट्वैव पृथञ्च पापञ्चेति सर्वं पूर्व-
बुद्धान्नाथैव जागरितस्नानाय । तस्मादसङ्ग एवायं
पुरुषः । यदि स्वप्ने सङ्गवान् स्वात्कामी ततस्तत्सङ्गजैर्दोषै-
र्बुद्धान्नाथ प्रत्यागतो स्थित ॥ १६ ॥

यथासौ स्वप्नेऽसङ्गत्वात्स्वप्नसङ्गजैर्दोषैर्जागरिते प्रत्यागतो
न स्थिते । एवं जागरितसङ्गजैरपि दोषैर्न स्थित एव
बुद्धान्ने । तदेतदुच्यते । स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ने जाग-
रिते रत्वा चरित्वाद्यादि पूर्ववत् । यत्तत्र बुद्धान्ने किञ्चि-
त्पञ्चत्यनन्वागतस्तेन भक्त्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । ननु दृष्ट्वै-
वेति कथमवधार्यते करोति च तत्र पृथपापे तत्कालञ्च

भा० असङ्ग इति । प्रतियोग्या प्रवर्तित्वेत्तदन्तं सर्वमित्युक्तं । स्वप्ने कर्त-
त्वाभावस्तच्छब्दार्थः । उक्तमसङ्गतं यतिरेकमुखेन विशदयति ।
यदीति । सङ्गवानित्यस्य व्याख्यानं । कामीति । तत्सङ्गजैस्तत्र
स्वप्नविषयविशेषेषु कामाख्यसङ्गवशादुत्पन्नैरपराधैरिति यावत् ।
न तु स्थिते प्रायश्चित्तविधानस्यापि स्वप्नसूचितानुभावात्प्रा-
यश्चित्तार्थत्वात्सुहृत्तानुसारित्वाभावादिति शेषः ॥ १६ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तीक्ष्ण्य जागरितेऽपि निर्जेषत्वमात्मनो दर्श-
यति । यथेत्यादिना । तत्र प्रमादमाह । तदेतदिति । जायद-
वश्यायामुक्तमकर्तृत्वमाक्षिपति । नञ्विति । तत्र कल्पितं कर्त-
त्वमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । तदेव विदुषोति । आत्मनै-
वेति । स्वतोऽकर्तृत्वे वाच्योपक्रमं संवादयति । तथा चेति ।
वाच्यार्थं सङ्गुह्यति । बुद्धादीति । कर्तृत्वमिति शेषः । नञ्योपा-

उ० दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्याया
द्रवति स्वप्नायाैव ॥ १७ ॥

भा० पश्यति । न कारकावभासकत्वेन कर्तृलोपपत्तेः । आत्म-
नैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इत्यादिनात्मज्योतिषावभासितः
कार्यकरणसङ्घातो व्यवहरति । तेनास्य कर्तृत्वमुपचर्यते न
स्वतः कर्तृत्वं । तथाचोक्तं ध्यायतीव खेसायतीवेति । बुद्ध्या-
द्युपाधिकृतमेव न स्वतः । इह तु परमार्थापेक्षयोपाधि-
निरपेक्षमुच्यते । दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च न ह्येति तेन न
पूर्वापरव्याघाताङ्गता । यस्मान्निरुपाधिकः परमार्थतो
न करोति न लिप्यते क्रियाफलेन । तथा च व्यासेन भग-
वतोक्तं । अनादित्वात्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीर-
स्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इति । तथा सहस्र-
दानम्तु कामप्रपन्नविवेकस्यादर्शितत्वात् । तथा स वा एष
एतस्मिन् स्वप्ने स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्त इत्येताभ्यां
कण्डिकाभ्यामसङ्गतैव प्रतिपादिता । यस्माद्बुद्धान्ते कृते न

आ० धिकं कर्तृत्वं पूर्वमुक्तमिदानीं तन्निराकरत्वे पूर्वोत्तरविरोधः
स्यादित्यत्राह । इह त्विति । उपाधिनिरपेक्षः कर्तृत्वाभाव इति
शेषः । तेनेत्युक्तं हेतुं स्पष्टयति । यस्मादिति । आत्मनो ज्ञेया-
भावे भगवदात्ममपि प्रमादमित्याह । तथा चेति । अवस्था-
त्रयेऽपि असङ्गतमगत्यागतत्वं चात्मनः सिद्धशेदितोक्तपदार्थस्य
निर्णीतत्वाज्जनकस्य नैराकाङ्क्षमित्याशङ्क्याह । तथेति । यथा
मोक्षैकदेशस्य कर्मविवेकस्य दर्शितत्वात्पूर्वत्र सहस्रदानमुक्तं
तथात्रापि तदेकदेशस्य कामविवेकस्य दर्शितत्वात्तद्दानं न तु
कामप्रपन्नस्य निर्णीतत्वादित्यर्थः । द्वितीयद्वितीयकण्डिकावोक्ता-

भा० * स्वप्नान्तगतः सम्प्रसन्नोऽसम्बद्धो भवति सौम्यादिका-
 र्थादर्शनात् तस्मान्निष्पि स्वानेषु स्वतोऽसङ्ग एवायं ।
 अतोऽमृतः स्वानत्रयधर्माविलक्षणः प्रतियोग्या द्रवति
 स्वप्नान्तायैव सम्प्रसादायेत्यर्थः । दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्य स्वप्न-
 शब्देनाभिधानदर्शनादन्तशब्देन च विशेषणोपपत्तेः ।
 एतस्मा अन्ताय धावतीति च सुषुप्तं दर्शयिष्यति । यदि
 पुनरेवमुच्यते स्वप्नान्ते रत्ना चरित्वा एतावुभावन्तावनुस-
 च्छरति । स्वप्नान्तश्च बुद्धान्तश्चेति दर्शनात् स्वप्नान्तायै-
 वेत्यत्रापि दर्शनवृत्तिरेव स्वप्नदर्शन इति । तथापि न
 किञ्चिद्बुध्यति असङ्गता हि सिषाधयिषिता सिध्यत्येव ।
 यस्माज्जागरिते दृष्ट्वैव पुष्यञ्च पापञ्च रत्ना चरित्वा च
 स्वप्नान्तमावतो न जागरितदोषेणानुगतो भवति ॥ १७ ॥

आ० त्वर्थं सङ्गृह्णाति । तथेत्वादिना ॥ यथा प्रथमकखिकया कर्म-
 विवेकः प्रतिपादितस्तथेति यावत् ॥ कखिकान्नितयार्थं सङ्गि-
 योपसंहरति । यस्मादिति ॥ अवस्थानत्रयेऽप्यसङ्गत्वे किं सिद्धति
 तदाह । अत इति ॥ प्रतीकमादाय स्वप्नान्तशब्दार्थमाह ॥ प्रति-
 योन्येति ॥ कथं पुनस्तस्य सुषुप्तविषयत्वमत आह । दर्शनवृत्ते-
 रिति ॥ दर्शनं वासनामयं तस्य वृत्तिर्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वप्ने
 दर्शनवृत्तिस्य स्वप्नशब्देनैव सिद्धत्वादन्तशब्दवैयर्थ्यात्तस्यान्तो
 कथो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वप्नान्तशब्देन सुषुप्तग्रहे सत्यन्तशब्देन
 स्वप्नथावृत्त्युपपत्तेरत्र सुषुप्तस्थानमेव स्वप्नान्तशब्दितमित्यर्थः ।
 तत्रैव वाक्यशेषानुगुण्यमाह । एतस्मा इति । स्वप्नान्तशब्दस्य
 स्वप्ने प्रयोगदर्शनादिहापि तस्यैव तेन ग्रहणमिति पक्षान्तरमु-
 त्थाप्याङ्गीकरोति । यदीत्वादिना ॥ सिषाधयिषितार्थसिद्धौ हेतु-
 माह । यस्मादिति ॥ १७ ॥

उ० तद्यथा महामत्स्य उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्वञ्चा-
परञ्चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्नावनुसञ्चरति
स्वप्नाक्षत्र बुद्धाक्षत्र ॥ १८ ॥

भा० एवमयं पुरुष आत्मा स्वयं ज्योतिः कार्यकरणविल-
क्षणसत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्माभ्यां विलक्षणो यस्माद्-
सङ्गो ज्ञयं पुरुषोऽसङ्गत्वादित्ययमर्थः । स वा एष
एतस्मिन् सम्यसाद् इत्याद्याभिस्त्रिभिः कण्डिकाभिः
प्रतिपादितः । तथासङ्गतैवात्मनः कुतो यस्माज्जागरितार्-
खण्डं स्वप्नाच्च सम्यसाद्ः सम्यसादाच्चपुनः स्वप्नं क्रमेण
बुद्धान्तं जागरितं बुद्धान्ताच्च पुनः स्वप्नान्तमित्येवमनु-
क्रमसञ्चारेण स्थानत्रयस्य व्यतिरेकः साधितः पूर्व-
ज्ञोपन्यस्योऽयमर्थः । स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति
मृत्योरूपापीति । तं विसरेण प्रतिपाद्य केवलं दृष्टान्त-
मात्रमवशिष्टं तद्वक्ष्यामीत्यारभ्यते । तत्तत्रैतस्मिन्व्या प्रद-
र्शितोऽर्थोऽदृष्टान्तोऽयमुपादीयते यथा लोके महामत्स्यो
महासाधौ मत्स्यस्य नादेयेन सोतसाऽहार्य इत्यर्थः ।
सोतस्य विष्टभयति । स्वच्छन्दचारी उभे कूले नद्याः

भा० कण्डिकात्रयेण सिद्धमर्थमनुवदति । एवमिति ॥ आत्मनः
स्थानत्रयसञ्चारादसिद्धोऽसङ्गत्वहेतुरित्याशङ्कते । तत्रेति । प्रति
ज्ञाहेतोरहेतुनिर्द्धारणं सप्तमर्थः ॥ सप्रयोजकत्वाद्देहदयाद्वैकल्य-
व्यन्तु द्वरनिरक्षमित्येवशब्दार्थः । एवञ्चेदित्येवमर्थगार्थं
महामत्स्यवाक्यमिति सङ्गतिमभिप्रेत्य सङ्गत्वनन्तरमाह । पूर्व-
ञ्चेति । यथा प्रदर्शितोऽर्थोऽसङ्गत्वं कार्यकरणविनिर्मुक्तत्वञ्च

उ० तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विप-

भा० पूर्वज्ञापरज्ञानक्रमेण सञ्चरति । स सञ्चरन्नपि कूलद्वयं
तन्मध्यवर्तिनोदकस्रोतोवेगेन न परवञ्चीक्रियते । एवमेवा-
यं पुरुष एतावुभा अन्ता अनुसञ्चरति । कौ तौ । स्वप्ना-
न्तश्च बुद्धान्तश्च । दृष्टान्तप्रदर्शनफलं तु मृत्युरूपः
कार्यकरणसङ्घातः । स ह तत्प्रयोजकाभ्यामनात्मधर्मी
ऽयञ्चात्मैतस्मादिसञ्चय इति विस्तरतो व्याख्यातं ॥ १८ ॥

अत्र च स्वानत्रयानुसञ्चारेण स्वयं ज्योतिष चात्मनः
कार्यकरणसङ्घातव्यतिरिक्तस्य कामकर्षणार्था विविकृतोक्ता ।
स्वतो नायं संसारधर्षवानुपाधिनिमित्तमेव तस्य संसारित्व-
मविद्याधारोपितमित्येष समुदायार्थं उक्तः । तत्र च जायत्-
स्वप्नसुप्तस्वप्नानां चथाणां विप्रकीर्णरूप उक्तो न पुञ्जी-
कृत्यैकत्वदर्शितः । यस्माज्जागरिते संबन्धः स मृत्युः स कार्य-
करणसङ्घात उपसङ्घनेऽविद्यया । स्वप्ने तु कामसंयुक्तो

का० अहार्थत्वमप्रकल्प्यत्वं स्वप्नश्चादित्वं प्रकटयति । सञ्चरन्नपीति ॥
किं पुनर्दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिके जन्मते तदाह । दृष्टान्तेति ॥ १८ ॥
श्लेनवाक्मवतारचितुं वृत्तं कीर्त्तयति । अत्र चेति ॥
पूर्वसन्दर्भः सप्तम्यर्थः । देहद्वयेन सप्रयोजकत्वेन वस्तुतोऽस-
म्बन्धे षड्विंशतमाह । स्वत इति ॥ अयं तर्हि तत्र संसारित्वधी-
रित्वाशङ्काह । उपाधीति । औपाधिकस्यापि वस्तुत्वमाश-
ङ्काह । अविद्येति । वृत्तमनूद्योत्तरयत्प्रमवतारयन्भूमिकामाह ।
तत्रेति ॥ स्वानत्रयसम्बन्धित्वे विप्रकीर्णं विस्मिष्टं रूपमस्येवात्मा
तथा पुञ्जीकृत्य विविकृतं सर्वविशेषरूपमादायेति यावत् ।
एकत्रेति वाक्योक्तिः । तत्र हेतुं वदन् जायदात्मने विवदि-

उ० रिपत्य त्रासः सङ्गत्य पक्षो सत्त्वयायेव ध्रियत
एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्नाय धावति यत्र

भा० मृत्युरूपविनिर्मुक्त उपलभ्यते पुनर्बुद्धान्तमागतो बुद्धा-
न्नाथ । सुषुप्ते सप्रसन्नोऽसन्नो भवतीत्यसङ्गतापि दृश्यते ।
एकवाक्यतया त्रूपसद्विद्यमाणं फलं नित्यमुक्तबुद्बुद्-
सभावतास्य नैकत्र पुञ्जीकृत्य प्रदर्शितेति तत्प्रदर्शनाय
कण्डिकाऽऽरभ्यते । सुषुप्ते शैवंरूपतास्य वक्ष्यमाणा इति ।
तदा अक्षैतदतिच्छन्दा अपहृतपाप्माभयं रूपमिति ।
यस्मादेवं रूपं विस्मयणं सुषुप्तं प्रविविचितमिति
तत्कथमित्याह दृष्टान्तेनाख्यार्थस्य प्रकटीभावो भवतीति ।
तत्र दृष्टान्त उपादीयते । तद्यथास्मिन्नाकाशे भौतिके
श्लेणे वा सुषुप्ते वा । सुषुप्तं श्लेणं चिप्रः श्लेण उच्यते । यथा-
काशेऽस्मिन् विद्यत्य विपरिपत्य आन्तो नानापरिपतनस-

भा० तात्मेतिदित्याह । यस्मादिति । ससङ्गत्वादेर्दृश्यमाणरूपस्य
मिथ्यात्वं सूचयति । अविद्ययेति । सप्रवाक्योऽविवक्षितत्वात्स-
सिद्धिमाशङ्क्याह । सप्रैति । तर्हि सुषुप्तवाक्ये तसिद्धिर्नेत्याह ।
सुषुप्ते पुनरिति । तत्राप्यविद्यानिर्मोक्षेण प्रतिभातीति भावः ।
एवं पातनिकां ज्ञात्वा श्लेणवाक्यमादत्ते । एकवाक्यतयेति । पूर्व-
वाक्यानामिति श्लेवः । कुत्र तर्हि यथोक्तमात्मरूपं पुञ्जीकृत्य
प्रदर्शयते तत्राह । सुषुप्ते हीति । तत्राभयमित्यविद्यारहित-
मुच्यते सा च सुषुप्ते स्वरूपेण सत्यपि नाभिव्यक्ताभातीति ब्रह्मं ।
यस्मात्सुषुप्तेर्यथोक्तमात्मरूपं वक्ष्यते तस्मादिति यावत् । एवं रूप-
मित्येतदेव प्रकटयति । विस्मयणमिति । कार्यकारणविनिर्मुक्तं
कामकर्माविद्यारहितमित्यर्थः । ख्यानद्वयं हित्वा कथं सुषुप्तं

उ० सुप्ते न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ १६ ॥

भा० चक्षणेन कर्षणा परिखिन्नः संदृश्य पक्षौ सङ्गमस्य सम्प्र-
सार्य पक्षौ सम्बन्धीयतेऽस्मिन्निति संसायो नीडो नीडा-
यैव भिद्यते स्वात्मनैव धार्यते स्वयमेव यथायं दृष्टान्त
एवमेवायं पुरुष एतस्मा एतस्मै अन्नाय धावति अन्त-
र्गद्वाच्यस्य विशेषणं। यत्र यत्र अस्मिन्नन्ते सुप्ते न कञ्चन
न कश्चिदपि कामं कामयते। तथा न कञ्चन स्वप्नं पश्यति
न कञ्चन काममिति। स्वप्नबुद्धान्तयोरविशेषेण सर्वैः
कामः प्रतिविध्यते कञ्चनेत्यविशेषिताभिधानात्। तथा न
कञ्चन स्वप्नमिति। जागरितेऽपि यद्दर्शनं तदपि स्वप्नं मन्यन्ते।
श्रुतिरत आह न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति। तथा च श्रुत्य-
न्तरं तस्य चय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति यथा दृष्टान्ते
पक्षिणः परिपतनजप्रमापनुत्तये खनीडोपसर्पणमेवं जाग्र-

था० प्रवेष्टुमिच्छतीति पृच्छति। तत्त्वयमिति। स्वप्नादौ दुःखानुभ-
वात्तत्त्वागेन सुषुप्तं प्राप्नोतीत्याह। आचेति। अघोत्तरा श्रुतिः
स्थानात्स्थानान्तरप्राप्तिमभिधत्तां तथापि किं दृष्टान्तवचनेनेत्या-
शङ्क्याह। दृष्टान्तेनेति। अस्वार्थस्य सुषुप्तिप्राप्तिरूपस्योत्पत्तत्।
स स्वार्थस्त्वचेति सप्तम्यर्थः। परमात्माकारं आवर्तयितुं भौति-
कविशेषणं। महाकायो मन्दवेगः श्लेनः सुपर्यस्तु वेगवानस्य-
वियह इति भेदः। धारणे सौकर्यं वक्तुं स्वयमेवेत्युक्तं। स्वप्नजा-
गरितयोरवस्थानमन्तमन्नातं ब्रह्म। तथा न कञ्चन स्वप्नमिति
स्वप्नजागरितयोरविशेषेण सर्वैः दर्शनं निविध्यत इति श्लेषः।
स्वप्नविशेषवात् स्वप्नदर्शननिषेधेऽपि कुतो जाग्रद्दर्शनं निविध्यते

उ० ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः

भा० त्वप्रयोः कार्यकरणसंयोगजक्रियाफलैः संयुज्यमानस्य
पक्षिणः परिपतनज इव अमो भवति तच्छ्रमापनुत्तये
स्वात्मनो जीउमायतनं सर्वसंसारधर्मविक्षयं सर्वक्रिया-
कारकफलायासशून्यं स्वयमात्मानं प्रविशति ॥ १८ ॥

यद्यस्यायं स्वभावः सर्वसंसारधर्मशून्यतापरोपाधि-
निमित्तश्चास्य संसारधर्मिलं । यन्निमित्तश्चास्य परोपा-
धिकृतं संसारधर्मिलं सा चाविद्या । तस्या अविद्यायाः किं
स्वाभाविकत्वमाहोस्वित्कामकर्मादिवदागन्तुकत्वं । यदि
चागन्तुकत्वं ततो विमोच उपपद्यते तस्याद्यागन्तुकत्वे कोप-
पत्तिः कथं वानात्मधर्मोऽविद्येति । सर्वानर्थवीजभूताया
अविद्यायाः सतत्त्वावधारणार्थं परा कष्टिकाऽऽरभ्यते । ता

आ० तत्राह । जागरितेऽपीति ॥ कथमयमभिप्रायः श्रुतेरवगत इत्या-
शङ्काविशेषबसामर्थ्यादित्याह । अत आहिति । जागरित-
स्यापि स्वप्नत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति । तथा चेति । इत्यान्तदा-
र्शनिकयोर्विवक्षितमंशं दर्शयति । यद्येत्यादिवा । संयुज्यमा-
नस्य क्षेत्रक्ष्येति श्रेयः । सर्वसंसारधर्मविक्षयमिति विश्ले-
षणं आचष्टे । सर्वेति ॥ १९ ॥

श्लेनवाग्नेनात्मनः सौषुप्तं रूपमुक्तमिदानीं नाडीखण्डस्य
सम्बन्धं वक्तुं चोदयति । यद्यस्येति ॥ परः सङ्गुपाधिर्बुद्ध्यादिरस-
ङ्गततः स्वतो बुद्ध्यादिसम्बन्धासम्भवमुपेत्याह । यन्निमित्तश्चेति ।
सिद्धान्ताभिप्रायमनूद्य पूर्ववादी विकल्पयति । तस्या इति ।
आजन्तुकत्वमस्वाभाविकत्वं । आद्ये मोक्षानुपपत्तिं विवक्षि-
त्याह । यदि चेति । अस्तु तर्हि द्वितीयेऽत्र मोक्षोपपत्तेरित्या-
शङ्काह । तस्याचेति । माभूदविद्यात्मस्वभावस्तद्वर्त्मक स्याद-

उ० सहस्रधा भिन्नस्तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति मुक्लस्य
नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा

मा० वा अस्य शिरःपाष्णादिसप्तस्य पुरुषस्यैता हिता नाम
नास्यो यथा केचनः सहस्रधा भिन्नस्तावता तावत्परिमाणे-
नाणिष्ठाणुत्वेन तिष्ठन्ति तास्य शुक्लस्य रसस्य नीलस्य
पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा एतैः मुक्लत्वादिभी
रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः । एते च रसानां वर्णविशेषा
वातपित्तश्लेष्मणामितरेतरसंयोगवैषम्यविशेषादिविधा बह-
वस्य भवन्ति । तास्त्रैवविधासु नाडीषु सूक्ष्मासु वासा-
यसहस्रभेदपरिमाणसु मुक्लादिरसपूर्णासु सकलदेहव्या-
पिनीषु सप्तदशकं क्षिप्तं वर्तते । तदाश्रिताः सर्वा वासना
उच्चावचसंसारधर्मानुभवजनितास्तक्षिप्तं वासनाश्रयं सूक्ष्-
त्वात्सूक्ष्मं स्फटिकमणिकल्पं नाडीगतरसोपाधिसंसर्ग-
वन्नाडुर्ध्वाधर्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरथहत्याद्याकार-

धा० स्मृन्तराभावादित्याह । कथं वेति । तत्रोत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थमु-
ज्यापयति । सर्मानर्थेति । तासां परमसूक्ष्मत्वं दृष्टान्तेन दर्श-
यति । यथेति । कथमन्नरसस्य वर्णविशेषप्रतीतिरित्याद्यज्याह ।
वातेति । मुक्लस्यान्नस्य परिश्रानविशेषो वातवाङ्मले नीलो
भवति पित्ताधिक्ये पिङ्गलो जायते श्लेष्मातिशये मुक्लो भवति
पित्ताश्रयत्वे हरितः शाल्ये च धातूनां लोहित इति तेषां
मिथः संयोगवैषम्यात्तस्यान्वाद्य विधिना बहवश्चान्नरसा भवन्ति
तद्याप्तानां नाडीनामपि तादृशो वर्णो जायते । अरुहाः सिरा
वातवहा नीलाः पित्तवहाः सिरा अरुगवहास्तु दोहिस्रो त्रैलोक्यः
श्लेष्मवहाः सिरा इति सौश्रुतेर्दर्शनादित्यर्थः । नाडीस्वरूपं

उ० अथ यत्रैनं घृणीव जिननीव हस्तीव विच्छा-
ययति गर्त्तमिव पतति ॥

भा० विज्ञेयैर्वासनादिभिः प्रत्यवभासते । अथैवं सति यत्र यस्मिन्
काशे कोचन शाचवाश्रये वा तस्करा मामागत्य ज्ञप्तीति
वृषैव वासनानिमित्तः प्रत्ययोऽविद्याश्लो जायते तदे-
तदुच्यते । एनं सप्रदृशं ज्ञप्तीवेति । तथा जिननीव वज्रं
कुर्वन्नीव । न कोचन ज्ञप्ति नापि वज्रीकुर्वन्ति केवलस्य-
विद्यावासनोद्भवनिमित्तं भ्रान्तिमात्रं । तथा हस्ती चैनं
विच्छापयति विच्छादयति विद्रावयति भावतोवेत्यर्थो
गर्त्तमिव पतति गर्त्तं जीर्णकूपादिकमिव पतन्तमात्मान-
मुपसृजयति । तादृशी श्लथ श्लषा वासनोद्भवति । अत्यन्त-
गिरुष्टा धर्मोद्गाहितान्तःकरणवृत्त्याश्रया दुःखरूपत्वात् ।
किं बद्धना यदेव जायद्भयं पश्यति हस्तादिसृज्यं तदेव

भा० निरूप्य तत्र आमरिते सिद्धशरीरस्य वृत्तिं दर्शयति । तास्त्रिति ।
एवमिधास्त्रित्वस्यैव विवरणं । स्रष्टास्त्रितादि । पञ्चभूतानि
दशेन्द्रियाणि प्रायोऽन्तःकरणमिति सप्तदर्शनं । आमरिते
सिद्धशरीरस्य स्थितिमुक्त्वा आर्त्तं तस्त्रितिमाह । तस्त्रि-
कृन्ति । विवक्षितां स्रष्टे स्थितिमुक्त्वा सुत्वकराणि योज-
यति । अथेत्यादिना । स्रष्टं धर्मादिनिमित्तवशाभिस्यैव
सिद्धं ज्ञानाकारमवभासते तस्मिन्धातानं सिद्धानुमतमूषा-
विद्याकार्त्तत्वादविद्येति स्थिते सतीत्यश्रयार्थमाह । एवं
सतीति । तस्मिन्काशे सप्रदर्शनं विज्ञेयमिति ज्ञेयः । इवश्र-
यार्थमाह । नेत्यादिना । उल्लोदाहरणेन समुच्चित्तोदाहर-
णान्तरमाह । तथेति । गर्त्तादिपतनप्रतिपत्तौ हेतुमाह ।

उ० यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते

भा० भयरूपमत्रास्मिन् स्वप्ने विमैव हस्त्यादिरूपं भयमविद्या-
वासनया तृषैवोद्भूतया मन्यते ।

अथ पुनर्यत्राविद्यापह्वयमाणा विद्या चोत्कृष्यमाणा
किंविषया किंलक्षणा वेत्युच्यतेऽथ पुनर्यत्र यस्मिन् काले
देव इव स्वयं भवति देवताविषया विद्या अदोद्भूता
जागरितकाले तदोद्भूतया वासनया देवमिवात्मानं
मन्यते स्वप्नेऽपि तदुच्यते । देव इव राजेव राज्यस्योऽ
भिषिक्तः स्वप्नेऽपि राजाहमिति मन्यते । राजवासनावा-
सित एवमत्यन्तप्रचीयमाणा विद्योद्भूता च विद्या सर्वात्म-
विषया । तदा स्वप्नेऽपि तद्भावभावितोऽहमेवेदं सर्व-
मस्मीति मन्यते । स यः सर्वात्मभावः सोऽस्यात्मनः परमो
लोकः परम आत्मभावः स्वाभाविकः । यस्तु सर्वात्मभा-

षा० तादृशी हीति । तादृशलं विग्रहयति । अत्यन्तेति । यथोक्तवा-
सनाप्रभवत्वं कथं जर्तपतनादेरवग्रतिमित्याशङ्क्याह । दुःखेति ॥
यदेवेत्यादिभ्रुतेरर्थमाह । किं ब्रुजेति ॥ भयमित्यस्य भय-
रूपमिति आख्यानं । भयं रूप्यते तेन तत्कारणं तथा हस्त्यादि
नास्ति चेत्कथं स्वप्ने भातीत्याशङ्क्याह । अविद्येति ॥ अथ यत्र
देव इवेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अथेति ॥ तत्र तस्याः फलमुच्यत
इति शेषः ॥ तात्पर्योक्त्याद्यशब्दार्थमुक्त्वा विद्याया विषयस्वरूपे
प्रश्नपूर्वकं वदन्येवेत्यादेरर्थमाह । किं विषयेति ॥ इवशब्द-
प्रयोगात्स्वप्ने एवोक्त इति शङ्कां वारयति । देवतेति ॥ विद्येत्युपा-
सितवक्ता । अभिविक्ते राज्यस्यो जाग्रदवस्थायामिति शेषः ॥
अहमेवेदमित्याद्यवतारयति । एवमिति ॥ यथा विद्यायामपक-

उ० ऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सखीऽस्मीति
मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

भा० वादवाग्वासायमात्रमप्यन्यत्वेन दृश्यते नाहमस्मीति । तद-
वस्थाऽविद्या तथाऽविद्यया ये प्रत्युपस्थापिता अनात्मभावा
लोकान्तेऽपरमाः स्वावरात्मास्तान् संव्यवहारविषयांल्लोका-
नपेक्ष्य अयं सर्वात्मभावः समसोऽनन्तरो वाङ्मः सोऽस्य
परमो लोकस्तस्मादपेक्ष्यमाणायामविद्यायां विद्यायाश्च
काष्ठां गतायां सर्वात्मभावो मोक्षः । यथा स्वयं ज्योतिष्टुं
स्वप्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तद्वद्विद्याफलमुपलभ्यत इत्यर्थः ।
तथाऽविद्यायामप्युक्तव्यमाणायाम् तिरोधीयमानायाम्
विद्यायामविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत उपलभ्यते । अथ यच्चैवं
जन्तीव जिनन्तीवेति । त एते विद्याविद्ये कार्ये सर्वात्मभावः
परिच्छिन्नात्मभावश्च । विद्यया बुद्ध्या सर्वात्मा भवति ।
अविद्यया चासर्वा भवति । अन्यतः कुतश्चित्तप्रविभक्तो भवति ।

आ० अमात्रायां कार्यमुक्तं तद्वदित्यर्थः । यदेति आत्ररितोक्तिः । इदं
चैतन्ममहं चिन्मात्रमेव न तु मदतिरक्तेबाप्ति तस्मादहं पूर्वोऽ-
स्मीति जागतीत्यर्थः । सर्वात्मभावश्च परमत्वमुपपादयति ।
यत्किन्मादिना । तत्र तेनाकारेबाविद्यावस्थितेत्याह । तदवस्थेति ।
तस्याः कार्यमाह । तथेति । समस्तत्वं पूर्वत्वमनन्तत्वमेकरसत्वं ।
अवाक्यत्वं प्रकृतं । सोऽयं यथोक्तो लोकः सोऽस्यात्मनो लोका-
त्पूर्वात्तानपेक्ष्य परम इति सम्बन्धः । वाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति । मोक्षो विद्याफलमित्युत्तरत्वं सम्बन्धः । तस्य प्रक-
कत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । विद्याफलवदविद्याफलमपि
स्वप्ने प्रकृतमित्युक्तमनुवदति । तथेति । विद्याफलमविद्याफल-

भा० चतो विभक्तो भवति तेन विरुध्यते । विरुद्धत्वाद्हन्यते जीयते विच्छाद्यते चासर्व्वविवक्ष्यते च भिन्नत्वादेतद्भवति समस्तस्य सन् कुतो भिद्यते केन विरुध्यते येन विरुध्येत विरोधाभावात् केन हन्यते जीयते विच्छाद्यते च ।

अत इदमविद्यायाः सतत्त्वमुक्तं भवति । सर्वात्मनः सत्त्वमसर्वात्मत्वेन ग्राहयत्यात्मनोऽन्यदस्वप्नारमविद्यमानं प्रत्युपस्थापयति । आत्मनः सर्व्वमापादयति । ततस्तद्विषयः कामो भवति । यतो भिद्यते कामतः क्रियामुपादत्ते ततः फलं । तदेतदुक्तं वक्ष्यमाणं च यच्च हि द्वैतमिव भवति तद्वि-तर इतरं पश्यतीत्यादि । इदमविद्यायाः सतत्त्वं सहकार्य्येण प्रदर्शितं । विद्यायाश्च कार्य्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शिताऽ

आ० श्वेत्युक्तमुपसंहरति । ते एते इति । उक्तं फलदयं विभजते । विद्ययेति । असर्वा भवतीत्येतत्प्रकटयति । अन्यत इति । प्रवि-भागे फलमाह । यत इति । विरोधफलं कथयति । विरुद्ध-त्वादिति ।

अविद्याकार्य्यं निगमयति । असर्वेति । अविद्यायाश्चेत्यरि-च्छिन्नफलत्वं तदा तस्य भिन्नत्वादेव यथोक्तं विरोधादिदुर्वारमि-त्यर्थः । विद्याफलं निगमयति । समस्तस्त्विति । नन्वविद्यायाः सतत्त्वं निरूपयितुमारब्धं न च तदद्यापि दर्शितं तथा च किं कृतं स्यादत आह । अत इति । कार्य्यवशादिति यावत् । इदं शब्दार्थमेव स्फुटयति । सर्वात्मनमिति । ग्राहकत्वमेव अतस्त्विति । आत्मन इति । वस्वन्नरोपस्थितिफलमाह । तत इति । कामस्य कार्य्यमाह । कामत इति । क्रियातः फलं जभते तद्भे-दभावे च रागादिना क्रियामादधातीत्यविच्छिन्नः संसारस्त-थावन्न सन्धगच्छानं तावन्मिथ्याज्ञाननिदानमविद्या दुर्वारेत्याह । तत इति । भेददर्शननिदानमविद्येति अविद्यासूत्रे वृत्तमि-

३० तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्मा अभयं
रूपं ।

भा० विद्याविपर्ययेण । सा चाविद्या नात्मनः स्वाभाविको धर्मो
यस्माद्विद्यायामुक्तयमाणायां स्वयमपचीयमाना सती
काष्ठां गतायां विद्यायां परितिष्ठते सर्व्वात्मभावे सर्व्वा-
त्मना निवर्त्तते रज्जामिव सर्पज्ञानं रज्जुनिश्चये । तद्योक्तं ।
यत्र तस्य सर्व्वात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादि ।
तस्मान्नात्मधर्मोऽविद्या । न हि स्वाभाविकस्योच्छ्रित्तिः
कदाचिदप्युपपद्यते सवितुरिवौष्ण्यप्रकाशयोः । तस्मा-
त्तस्य मोक्ष उपपद्यते ॥ २० ॥

इदानीं योऽसौ सर्व्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रिया-
कारकफलप्रभृत्यं स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते । यथाविद्याकाम-

था० आह । तदेतदिति । तत्रैव वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यमाण-
येति । अविद्यात्मनः स्वभावो न वेति विचारे किं निर्णीतं भव-
तीत्याशङ्क्य दृष्टं कीर्त्तयति । इदमिति । अविद्यायाः परि-
च्छिन्नफलत्वमस्ति ततो वैपरीत्येन विद्यायाः कार्यमुक्तं स च
सर्व्वात्मभावो दर्शित इति योजना । सम्प्रति निर्णीतमर्थं दर्श-
यति । सा चेति । ज्ञाने सत्यविद्यानिवृत्तिरित्यत्र वाक्यशेषं
प्रमाणयति । तच्चेति । अविद्या नात्मनः स्वभावो निर्बन्धत्वाद्-
ज्जुसर्पवदित्याह । तस्मादिति । निवर्त्ततेऽप्यात्मस्वभावत्वे का-
द्यानिरित्याशङ्क्याह । न हीति । अविद्यायाः स्वाभाविकत्वा-
भावे फलितमाह । तस्मादिति । २० ॥

तद्वा अस्यैतदित्यनन्तरवाक्यतात्पर्यमाह । इदानीमिति ।
विद्याविद्ययोस्तत्फलयोश्च प्रदर्शनानन्तरमिति यावत् । मोक्ष-
मेव विशिनष्टि । यच्चेति । पदद्वयस्याप्ययं दर्शवन्निबन्धितमर्थ-

भा० कर्माणि न सन्ति । तदेतन्नस्तुतं यत्र सुतो न कश्चन कामं
 कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यतीति । तदा अस्य रूपं ।
 यः सर्व्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छन्दा
 अतिच्छन्दमित्यर्थः । रूपपरत्वाच्छन्दः कामोऽतिगतः
 छन्दोऽस्मिन् * रूपे तदतिच्छन्दं रूपं । अन्योऽसौ असन्तः
 छन्दःशब्दो गायत्र्यादिछन्दोवाची । अथन्तु कामवच-
 नोऽतः स्वरान्त एव । तथाप्यतिच्छन्दा इति पाठः स्वाध्या-
 यधर्मो द्रष्टव्यः । अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तः छन्दः-
 शब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ अतोऽतिच्छन्दमित्येव-
 मुपनेचं कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे । तथापश्चतपाप्मा ।
 पाप्मशब्देन धर्माधर्मावुच्येते । पाप्मभिः संसृज्यते । पाप्मनो

भा० माह । तदेतदिति । यजेत्यन्तशब्दितं ब्रह्मोच्यते ॥ व्याख्यातं पद-
 दधमनूद्य वैशब्दस्य प्रतिज्ञार्थत्वं मन्वानो रूपशब्देन वक्ष्या-
 समन्वं दर्शयति । तदिति ॥ अतिच्छन्दमिति प्रबोधे हेतुमाह ।
 रूपपरत्वादिति ॥ कथमतिच्छन्दमित्यात्मरूपं विवक्ष्यते तत्राह ।
 छन्द इति ॥ छन्दःशब्दस्य गायत्र्यादिछन्दोविषयस्य कथं काम-
 विषयत्वमित्याशङ्क्याह । अन्योऽसाविति ॥ गायत्र्यादिविषयत्वं
 त्वक्त्वा छन्दःशब्दस्य कामविषयत्वमतःशब्दार्थः । यथात्मरूपं
 कामवर्जितमित्येतदत्र विवक्षितं किमिति तर्हि दीर्घं प्रयुज्यते
 तत्राह । तथापीति । स्वाध्यायधर्मत्वं छान्दसत्वं । दृश्यवहार-
 मन्तरेण कामवाचित्वं छन्दःशब्दस्य कथमित्याशङ्क्याह । अस्ति
 चेति ॥ तस्य कामवचनत्वे सति सिद्धं पदरूपमनूद्य तस्यार्थमुप-
 संहरति ॥ अत इति ॥ तथा कामवर्जितत्ववदित्येतत् । मन्वा-
 धर्मवर्जितत्वमेव प्रतीयते न धर्मवर्जितत्वं पाप्मशब्दस्य अधर्म-

* यथाद्रूपमित्यर्थः ।

भा० विज्ञातीत्युक्तत्वात् । अपहृतपाप्मा धर्माधर्मवर्जितमित्ये-
 तत्किञ्चाभयं । भयं हि नामाविद्याकार्यं । अविद्यया भयं
 मन्यत इति श्रुतिं । तत्कार्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयमभयं
 रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्वा-
 त्मभावसंश्लेषेण ह्यन्दापहृतपाप्मा भयं रूपं सर्वसंसार-
 धर्मावर्जितमतो भयं रूपमेतत् । इदञ्च पूर्वमेवोपन्यस्तमती-
 तानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ । अभयं वै जनक प्राप्नोऽशीत्या-
 गमतः । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितं । दर्शितागमार्थप्रत्ययदा-
 र्क्षात् । अयमात्मा स्वयं चैतन्यज्योतिःसभावः सर्वं स्वेन
 चैतन्यज्योतिषावभासयति । स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति रमते
 चरति जानाति चेत्युक्तं । अतः स्थितश्चैतन्यायतो नित्यं
 स्वरूपं चैतन्यज्योतिर्यमात्मनः ॥

आ० मात्रवचनत्वादत आह । पाप्मशब्देनेति । उपक्रमानुसारेण
 पाप्मशब्दोर्भवविषयत्वे विशेषणमनूय विवक्षितमर्थं कथ-
 यति । अपहृतेति । तर्हि कार्यमेवाविद्याया निषिध्यते नेत्याह ।
 तत्कार्येति । तस्मादर्थे तच्छब्दः । वाक्यार्थमुपसंहरति । यदे-
 तदिति । कूर्चब्राह्मणान्तोऽपीदमुक्तमित्याह । इदञ्चेति । आग-
 मवशात्तत्रोक्तं चैतन्यमित्यत्र पुनरुच्यते तत्राह । इह त्विति ।
 सविशेषत्वं चेदात्मत्वानुपपत्तिरित्यादिस्तर्कः । आगमसिद्धे किं
 तर्कोपिन्यासेनेत्याशङ्क्याह । दर्शितेति । स्त्रीवाक्यस्य सङ्गतिं
 वक्तुं कृतमनुब्रूयति । अयमिति । अनन्वागतवाक्ये चात्मनश्चेत-
 नत्वमुक्तमित्याह । सं यदिति । आत्मनः सदा चैतन्यज्योतिरु-
 स्वरूपं न केवलमुक्त्वादागमादेव सिद्धं किन्तु पूर्वोक्त्वादनुमानात्
 स्थितमित्याह । अतः स्थितश्चेति ॥

उ० तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न वाह्यं

भा० स यद्यात्माचाविनष्टः स्नेनैव रूपेण वर्त्तते कस्मादय-
महमस्मीत्यात्मानं वा वहिर्वैमानि भूतानीति जायत्स्वप्रयो-
रिव न जानातीत्युच्यते । शृण्वन्नाज्ञानहेतुमेकत्वमे-
वाज्ञानहेतुस्तत्कथमित्युच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षी-
भवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह । तप्तञ्च यथा श्लोके प्रियये-
ष्टया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः कामयन्था
कामुकः सन्नवाङ्मात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद मत्तो
ऽन्यदस्त्विति । न चान्तरमद्यमहमस्मि सुखी दुःखी चेति
अपरिष्वक्तस्तु तथा प्रविभक्तो जानाति । सर्वमेव वाङ्म-
मभ्यन्तरञ्च । परिष्वङ्गोत्तरकालत्वेकत्वापत्तेर्न जानाति ।
एवमेव यथादृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः

भा० दृप्तमनूद्य सम्बन्धं बह्वुं कामञ्चोदयति । स यदीति । अत्रेति
सुषुप्तिबद्धा । चैतन्यस्वभावस्यैव सुषुप्ते विश्लेषज्ञानाभावं साध-
यति । उच्यत इति । सुषुप्तिः सप्तम्यर्थः । अज्ञानं विश्लेषज्ञाना-
भावः । कोऽसावज्ञानहेतुस्तमाह । एकत्वमिति । जीवस्य
परिष्वात्मना यदेकत्वं तत्त्वयं सुषुप्ते विश्लेषज्ञानाभावे कारणं
तस्मिन्सत्त्वपि चैतन्यस्वभावानिदृप्तोरेति शङ्कते । तत्त्वयमिति ।
तत्र स्त्रीवाङ्ममुत्तरत्वेनोत्थापयति । उच्यत इति । तत्र दृष्टान्त-
भागमाशङ्कते । दृष्टान्तेनेति । एकत्वज्ञतो विश्लेषज्ञानाभावो
विवक्षितोऽर्थः । परिष्वङ्गप्रयुक्तसुखाभिनिवेशादज्ञानं किमिति
कथ्यते स्वाभाविकमेव तस्मिं न स्यादित्याशङ्क्याह । अपरिष्व-
क्तास्त्विति । तर्हि परिष्वङ्गवतोऽपि स्वभावविपरिणोपासम्भवा-
द्विश्लेषविज्ञानं स्यादिति चेन्नेत्याह । परिष्वङ्गेति । स्त्रीपुंसज-

उ० किञ्चन वेद नाक्षरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना
सम्परिघ्नतो न वाखं किञ्चन वेद नाक्षरं ॥

भा० सैन्धवखिलवत्प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत्कार्य-
करण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन
स्वाभाविकेन खेनात्मना परेषु ज्योतिषा सम्परिख्यक्तः
सम्यक् परिख्यक्त एकीभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न वाखं
किञ्चन वख्यन्तरं नाप्यान्तरमात्मन्वयमहमस्मि सुखी
दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह न
जानातीति यद्प्राचीनवाच्यं हेतुर्मयोक्तः । एकत्वं यथा
स्त्रीपुंसयोः सम्परिख्यक्तयोः । तत्रार्थाज्ञानत्वं विशेषविज्ञान-
हेतुरित्युक्तं भवति ॥

आ० क्षययोर्थाभिन्नत्वं परिख्यक्तदुस्तरकात्वं सम्भोगफलप्राप्तिरेक-
त्वापत्तिस्तद्दशादिशेषाज्ञानमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं व्याख्येयं ।
एवमेवेति ॥ भूतमात्राः शरीरेन्द्रियवत्क्षयात्स्वाभिच्छिदात्मनस्ता-
दात्म्याध्यासात्प्रतिबिम्बो जायन्ततो विभक्तवद्भातीत्यत्र दृष्टान्त-
माह । सैन्धवेति ॥ तस्य देहादौ प्रवेष्टं दृष्टान्तेन दर्शयति ।
जलादाविति ॥ उपसर्गवत्सम्बन्धमर्थं कथयति । एकीभूत इति ।
तादात्म्यं व्यावर्त्तयितुं निरन्तर इत्युक्तं । परमात्माभेदप्रयुक्तमनव-
च्छिन्नत्वमाह । सर्वात्मैति ॥ एवं स्त्रीवाक्याक्षराणि व्याख्याय
चोद्यपरिहारं प्रकटयति । तत्रेति ॥ प्रत्यगात्मनीति यावत् ।
इहेति सुषुप्तिरुच्यते । यथा परिख्यक्तयोः स्त्रीपुंसयोरेकत्वं पुंसो
विशेषविज्ञानाभावे तस्य तत्र कारणमुक्तमित्यर्थः ॥ स्त्रीवाक्ये
ज्ञातमर्थमभिधायार्थिकमर्थमाह । तत्रेति ॥

उ० तद्वा अस्यैतदाप्सुकाममात्मकाममकामं रूपं
शोकाक्षरं ॥ २१ ॥

भा० नानाले च कारणमात्मनो वस्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिका-
विद्येत्युक्तं तत्र चाविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति तदा
सर्व्वैकत्वमेवास्त्र भवति । ततश्च ज्ञानश्रेयादिकारक-
विभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा
सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि । यस्मादेवं
सर्व्वैकत्वमेवास्त्र रूपमतस्तद्दे अस्मात्प्रगः स्वयं ज्योतिः स्वभा-
वस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामा
अस्मिन्पूे तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः काम-
सदनाप्तकामं भवति । यथा जागरितावस्थायां देव-
दत्तादिरूपं । न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यतेऽतस्तदाप्त-

भा० किं पुनर्नानाले कारणमिति तदाह । नानाले चेति । उक्त-
मथ योन्यामित्यादावित्यर्थः । किमेतावता सुषुप्ते विशेषविज्ञा-
नाभावस्यायातं तत्राह । तत्रेति । विशेषविज्ञाने नानात्वं तत्र
चाविद्याकारणमिति स्थिते सतीति यावत् । यदा तदेति सुषुप्ति-
विवक्षिता । प्रविविक्तत्वं कार्य्यकारणाविद्याविरहितं । सर्व्वैक
पूर्व्वैक परमात्मना सहेत्यर्थः । विज्ञानात्मा वयोप्यते । एकत्व-
प्रथमाह । ततश्चेति । उक्तमुपजीव्याप्तकामवाक्यमवतार्य्य
याचष्टे । यस्मादिति । आत्मकामत्वं समर्थयते । यस्मात्समस्त-
मिति । तदेव स्थितरेकमुखेन विशदयति । यस्य हीत्वादिना ।
विशेषान्तरमाकाङ्क्षापूर्व्वकमादाय याचष्टे । किमन्यस्मादित्या-
दिना । सुषुप्तेरन्यथात्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव
काव्यमाणाः सुषुप्तावात्मैव कामास्तस्मादात्मकाममात्मरूपमित्येत-

उ० अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका
अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः ॥

भा० कामं भवति । किमन्यस्मादस्वप्नराज्ञ प्रविभज्यते आहो-
स्त्रिदात्मैव तदस्वप्नरमत आह । नान्यदस्मात्प्रमः कश्च-
यत आत्मकाममात्मैव कामा यस्मिन्पुत्रे येऽत्र प्रविभक्ता
इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जायन्ते प्रयोसेऽस्मात्प्रैवान्यत्व-
प्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवा-
काममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकान्तरं शोकद्विद्रं
शोकशून्यमित्येतच्छोकमध्यमिति वा सर्वथाप्यशोकमे-
तद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रकृतः स्वयंज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्षाविनिर्मुक्त
इत्युक्तं । असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां तत्रैवा

आ० इष्टान्तेनाह । यद्येति । अत्रस्यादये स्वप्नात्मनः सकाशादन्यत्वेन
प्रविभक्ता इव काम्याः काम्यन्त इति कामाः । नैवं सुषुप्तवस्था-
यामात्मनस्ते भिद्यन्ते किन्तु सुषुप्तस्यात्मैव कामा इत्यात्मकामं
तद्रूपमित्यर्थः । तस्यात्मैवेत्यत्र हेतुमाह । अन्यत्वेनेति । यद्यपि
सुषुप्तेऽविद्या विद्यते तथापि न साभिद्यत्वात्कीदृशचर्चपरिहारोप-
पत्तिरित्यर्थः । कामानामात्माअथत्वपक्षं प्रतिद्वेषुं द्वितीयं विभे-
षणं । शोकमध्यं शोकस्यान्तरं प्रत्यग्भूतमिति यावत् । तर्हि
शोकवत्त्वं प्राप्तं नेत्याह । सर्व्वंयेति । पक्षद्वयेऽपि शोकशून्यमा-
त्मरूपं । न हि शोका येनात्मवाङ्मस्य शोकवत्त्वं शोकस्यात्मा-
धीनसत्त्वारूपुर्त्तेरात्मातिरेकेणाभावादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अत्र पितृत्यादि वाक्यमवतारयितुं वृत्तमनुभवति । प्रकृत
इति । अविद्यादिनिर्भोके हेतुद्वयमाह । असङ्गत्वादिति । यद्यपि

भा० प्रज्ञा जायते । चैतन्यस्वभावस्य सत्ययेकीभावान्न जानाति स्त्रीपुंसयोरिव सम्परिध्वक्तयोरित्युक्तं । तत्र प्रासङ्गिकमेतदुक्तं कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिष्टुमप्यास्त्रात्मनो न स्वभावः । यस्मात् सम्प्रसादेनोपलभ्यत इत्याशङ्कार्था प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन विद्यमानस्यैवं स्वयं ज्योतिष्टुस्य सुषुप्तेऽप्यदृष्टमेकीभावाद्भेदो न तु कामकर्मादिवदागन्तुकं । इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्त्तयति । अत्र चैतत्प्रकृतमविद्या-कामकर्माविनिर्मुक्तमेव तद्रूपं । यत्सुषुप्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्व्वसम्बन्धाधीनमेतद्रूपमिति । यस्माद्चैतस्मिन् सुषुप्तस्त्वानेऽतिच्छन्दा-पहतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः । तस्य च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्त्तृनिमित्तं तेन च

आ० नागन्तुकत्वमविद्याया युक्तं तथाप्यभिव्यक्ता स्वनर्थहेतुरागन्तु-काति एवञ्च । स्त्रीवाच्यनिरस्याशङ्कामनुवदति । तत्रेति ॥ कामा-दिविमोक्षे दर्शिते सतीति यावत् । स्वभावस्यापायो न सम्भव-तीत्यभिप्रेतव हेतुमाह । यस्मादिति ॥ शङ्कोत्तरत्वेन स्त्रीवाच्य-मवतार्यं तन्नात्यर्थं पूर्व्वोक्तमनुकीर्त्तयति । एवं स्वयमिति ॥ विद्यमानस्येति हृत्तमनूद्योत्तरयश्चमुत्थापयति । इत्वेतदिति ॥ स्वयं ज्योतिष्टुस्य स्वाभाविकत्वमेतच्छब्दार्थः । प्रासङ्गिकं कामा-देरागन्तुकत्वोक्तिः । प्रसङ्गादागतमिति यावत् । प्रकृतमेव दर्शयति । अत्र चेति ॥ अतिच्छन्दादिवाक्यं सप्तम्यर्थः । प्रत्यक्षतः स्वरूपचैतन्यवशाद्यथोक्तात्मरूपस्य सुषुप्ते गृह्यमाणमुत्थितस्य परामर्शमवधेयं । कामादिसम्बन्धवदात्मनस्तद्भिहितमपि रूपं कल्पितमेवेत्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥ प्रकृतमर्थमुक्तोत्तरवाक्यस्य-

भा० कर्मणाऽयमसम्बद्धोऽस्मिन् काखे । तस्मात्पिता पुत्रसम्बन्ध-
निमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात् पिताप्यपिता भवति ।
तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्भवति ।
उभयोर्हि सम्बन्धनिमित्तं कर्म । तदयमतिक्रान्तो वर्त्त-
तेऽपहतपाशेति द्युक्तं । तथा माताऽमाता । लोकाः
कर्मणा जेतव्या जितासु । तत्कर्मसम्बन्धाभावात्लोका
अलोकाः । तथा देवाः कर्माद्भूतास्तत्कर्मसम्बन्धात्तथा
द्देवा अदेवाः । तथा वेदाः साध्यसाधनसम्बन्धविधायकाः
ब्राह्मणक्षत्रिय मन्त्रक्षत्रियाभिधायत्वेन कर्माद्भू-
ता अधीता अध्येतव्यासु । कर्मनिमित्तमेव सम्बन्धो
पुरुषेण । तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन्काखे वेदा अप्यवेदाः
सम्यच्यन्ते ॥

आ० सप्तम्यर्थमाह । अत्रैतस्मिन्निति । जनकोऽप्यत्राप्यपिता भव-
तीति सम्बन्धः । पिताप्यत्रापिता भवतीत्युपपादयति । तस्येत्वा-
दिना । यथा यस्मिन्काखे तत्पिता पुत्रस्यापिता भवति तददि-
त्याह । तथेति । नास्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्तीत्याशङ्क्याह ।
सामर्थ्यादिति । तदेव सामर्थ्यं दर्शयति । उभयोरिति । सुशुते
कर्मातिक्रमे प्रमाद्यमाह । अपहततेति ॥ पुनर्लोकवेदशब्दावनु-
वादाथो । वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे । तथेत्वादिना । साध्य-
साधनसम्बन्धाभिधायका ब्राह्मणक्षत्रिया इति शेषः । अभिधा-
यत्वेन प्रमाद्यत्वेन प्रमेयत्वेन चेत्यर्थः ॥

उ० अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पैल्कसोऽपैल्कसः श्रमणोऽश्रमण-
स्तापसोऽतापसो नन्वागतं पुण्येनानन्वागतं

भा० न केवलं शुभकर्मसम्बन्धातीतः । किन्तुर्हि अशुभैरप्य-
त्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एवायं वर्त्तत इत्येतमर्थमाहात्र
स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्त्ता भ्रूणहासहपाठादवगम्यते ।
स तेन घोरैः कर्मणैस्तस्मिन्काले विनिर्मुक्तो भवति । येनायं
कर्मणा महापातको स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा
तथा चाण्डालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनि-
र्मुक्तः । किं तर्हि सहजेनाप्यत्यन्तनिष्ठदृजातिप्रापकेणापि
विनिर्मुक्त एवायं । चाण्डालो नाम शुद्धेण ब्राह्मणा-
मुत्पन्नः चाण्डाल एव चाण्डालः स जातिनिमित्तेन कर्मणा
सम्बद्धत्वाद्चाण्डालो भवति । पैल्कसः पुष्कस एव
पैल्कसः शुद्धेणैव क्षत्रियायामुत्पन्नः । तथा सोऽप्यपुष्कसो

था० अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादेस्तात्पर्यमाह । न केवलमिति ।
स्तेनशब्दोऽत्र घोरमात्रे भाति कथं विशेषणमित्याशङ्क्याह ।
सूक्ष्मेति ॥ भ्रूणहा च वरिष्ठब्रह्महन्तोच्यते । तदेव घोरं कर्म
विशिनष्टि । येनेति ॥ महापातकमस्येति व्युत्पत्त्या महापातकस्तेनः ॥
स्तेनादिवाक्येन चाण्डालादिवाक्यस्य गतार्थत्वमाशङ्क्याह । नेत्या-
दिना । प्रत्युत्पन्नमागन्तुकं ॥ ब्राह्मणां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्देह-
कक्षया । शूद्राणात्सु चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृत इति स्मृति-
माश्रित्याह । चाण्डालो नामेति ॥ जातो निषादाच्छूद्रायां जाता
पुष्कस इति स्मृतेः । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः । स च
जात्या शूद्रः । तस्मात्क्षत्रियायां जातः पुष्कसो भवतीति व्याख्या-

उ० पापेन तीर्णी हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य
भवति ॥ २२ ॥

भा० भवति । तथा अमलक्षणेऽथ कर्माभिरसम्बद्धो भवतीत्युच्यते ।
अमणः परित्राट् यत्कर्मानिमित्तो भवति स तेन विनि-
र्मुक्त्वाद् अमणः । तथा तापसो वानप्रस्थोऽतापसः । सर्वेषां
वर्षाअमादीनामुपलक्षणाद्यर्थमुभयोर्यद्वेषं किं वज्रमा ।
नन्वागतं न अन्वागतमन्वागतमसम्बद्धमित्येतत्पुष्टेन
शास्त्रविहितेन कर्षणा । तथा पापेन विहिताकरण-
प्रतिषिद्धक्रियासंक्षेपेण रूपपरत्वात्पुंसकलिकुं । अभयं
रूपमिति ह्यनुवर्तते । किं पुनरसम्बद्धत्वे कारणमिति
तद्धेतुश्च्यते । तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा
तस्मिन् काले सर्वाञ्छोकान् श्लोकाः कामा इष्टविषय-
प्रार्थनाः । ते हि तद्विषयवियोगे श्लोकत्वमापद्यन्ते । इष्टं

आ० नमुपेत्याह । श्रुत्रेवेति ॥ तथा चाख्यातवदिति यावत् । अम-
लादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । तथेति । परित्राट्तापसवोदेव
ग्रहबाधत्वर्थायोगेऽपि सौषुप्तस्य वर्षाअमान्तरकर्मायोगं शङ्कि-
त्याह । सर्वेषामिति ॥ आदिशब्देन वयोऽवस्थादि प्रकृतौ । सौषुप्ते
पुरुषे प्रकृते ऋथमन्वागतमिति नपुंसकप्रयोगस्तत्राह । रूप-
परत्वादिति ॥ तत्परत्वे हेतुमनुषङ्गं दर्शयति । अभयमिति । हेतु-
वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । किं पुनरित्यादिना ।
यस्मादिति च्छब्दादिवाक्योक्तत्वभावोऽयमात्मा सुषुप्ते काले हृदय-
निसृष्टसर्वाञ्छोकानतिक्रान्तमिति तस्मादेतदात्मरूपं पुष्ट्यभावात्वा-
मन्वागतं युक्तमित्यर्थः । श्लोकशब्दस्य कामविषयत्वं साध-

भा० हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य चिन्तयानसङ्कुषान्
सम्नायते पुरुषोऽतः श्लोको रतिः काम इति पर्यायाः ॥

यस्मात् सर्वकामातीतो ह्यचायं भवति । न कश्चन कामं
कामयते अति हन्दा इति युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं
श्लोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । कामस्य कर्म-
हेतुर्वक्ष्यति हि । स यथाकामो भवति तन्नतुर्भवति यत्
कतुर्भवति तत्कर्म्म कुरुत इति । अतः सर्वकामातीतोर्षत्वा-
द्युक्तमुक्तमनन्वागतं पुष्पेनेत्यादि । हृदयस्य हृदयमिति
पुष्परीकाकारो मांसपिण्डस्तस्त्वमन्तःकरणं बुद्धिर्हृदय-
मित्युच्यते । तात्स्थ्यान्मन्त्राक्रोशनवद्भृदयस्य बुद्धेर्ये श्लोका
बुद्धिसंश्रया हि ते । कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि । सर्वं
मन एवेत्युक्तत्वात् । वक्ष्यति च कामा येऽस्य हृदि अत्रा

भा० यति । इष्टेति ॥ कथं तस्याः श्लोकात्पत्तिरित्याशङ्क्याह । इष्टं
हीति ।

तेषां पर्यायत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । यस्मादिति ॥
अत्रेति सुसुप्तिवक्ष्यते । अतः सर्वकामातीतोर्षत्वादित्युत्तरत्र
सम्बन्धः । न केवलं श्लोकशब्दस्य कामविषयत्वमुपपन्नमेव किन्तु
सन्निधेरपि सिद्धमित्याह । न कश्चनेति । श्लोकशब्दस्य काम-
विषयत्वेऽपि तदह्ययमात्रात्त्वयं कर्म्मात्त्वयः स्यादित्याशङ्क्याह ।
कामश्चेति । तत्र वाक्यं प्रमादयति । वक्ष्यति हीति । कामस्य
कर्म्महेतुत्वे सिद्धे षक्तितमाह । अत इति ॥ हृदयस्य श्लोकानति-
कामतीत्यत्र हृदयशब्दार्थमाह । हृदयमिति । मांसपिण्डवि-
शेषविषयं हृदयपदं कथं बुद्धिमाहेत्याशङ्क्याह । तात्स्थ्या-
दिति ॥ यथा मन्त्राः क्रोशन्तीति मन्त्रक्रोशनमुच्यमानं मन्त्रस्या-
नुबधानुपचारादाह तथा हृदयस्यात्वाद्भृद्वेवपचाराद्भृदिं हृद-
यशब्दो दर्शयतीत्यर्थः ॥ हृदयशब्दार्थमुक्त्वा तस्य सम्बन्धं दर्शयति ।

भा० इति । आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हीदं वचनं । हृदि
 श्रिता हृदयशोका इति च । हृदयकरणसम्बन्धातीत-
 श्चायमस्मिन् कालेऽतिक्रामति मृत्योरूपासीति द्युक्तं ।
 हृदयसम्बन्धातीतत्वान्तसंश्रयकामसम्बन्धातीतो भवतीति
 युक्ततरं वचनं । ये तु वादिनो हृदि श्रिताः कामा वास-
 नाश्च हृदयसम्बन्धिनमात्मानमुपसर्षोपस्त्रियन्ते । हृदय-
 विद्योगेऽपि चात्मन्यवतिष्ठन्ते । पुटनैलस्य इव पुष्पादिगन्ध
 इत्याचक्षते । तेषां कामः संकल्पः । हृदये ह्येव रूपाणि
 हृदयस्य शोका इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव । हृद-
 यकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत् । न । हृदि श्रिता इति विशेषे-
 षणात् । न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति
 वचनं समञ्जसं । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति च ।

आ० हृदयस्येति ॥ तानतिक्रान्तो भवतीति शेषः ॥ आत्माश्रयास्ते न
 बुद्धिमाश्रयन्तीत्याशङ्क्याह । बुद्धीति ॥ कथं तर्हि केचिदात्माश्र-
 यत्वं तेषां वदन्तीत्याशङ्क्य भ्रान्तिवशादित्याह । आत्मेति ॥ भवतु
 कामादीनां हृदयाश्रितत्वं तथापि तत्सम्बन्धबारा तदाश्रयत्व-
 सम्भवात् कथमात्मा सुधुम्ने कामानतिवर्त्तते तत्राह । हृदयकर-
 खेति ॥ तत्सम्बन्धातीतत्वे श्रुतिसिद्धे यश्चितमाह । हृदयेति ॥ भर्तृ-
 प्रपञ्चप्रस्थानमुत्थापयति । ये त्विति ॥ सत्त्वेव हृदये तन्निष्ठानां
 कामादीनामात्मन्युपसर्षो न तन्निष्ठतावित्याशङ्क्याह । हृदय-
 विद्योगेऽपीति ॥ तन्मते श्रुतिविरोधमाह । तेषामिति ॥ करखेन
 हृदयेनेत्याद्यत्वादात्मविकाराद्यामपि कामादीनां हृदयसम्बन्ध-
 सम्भवान्नानर्थक्यं श्रुतीनामिति शङ्कते । हृदयेति ॥ न कामादि-
 सम्बन्धमात्रं हृदयस्य श्रुत्यर्थः । किन्वाश्रयाश्रयित्वं तच्च करखत्वे
 न स्यात् । न हि चक्षुराद्याश्रयं रूपादिज्ञानं दृष्टमिति परिहृ-
 रति । न हृदीति ॥ चकाराद्वचनं न समञ्जसमिति सम्बन्धते ॥

भा० आत्मविमुद्धेष विवक्षितत्वाद्बुद्धयवचनं यथार्थमेव युक्तं । ध्यायतीव लेखायतीवेति च अनेरन्यार्थासम्भवात् । कामा येऽस्य इति अत्रिता इति विशेषणादात्माश्रया अपि सन्तीति चेत् । न अत्राश्रितापेक्षत्वात् । न चाश्रयान्तरमपेक्ष्य ये हृदीति विशेषणं किन्तर्हि ये हृद्यनाश्रिताः कामास्मानपेक्ष्य विशेषणं । ये त्वप्ररूढा भविष्या भूताः स्वप्रतिपक्षतो निवृत्तासेनैव इति अत्रिताः सम्भाव्यन्ते च ते । अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणं । ये प्ररूढा वर्त्तमानादिविषये ते सर्व्वे प्रमुच्यन्त इति । तथापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् । न । तेषु यत्नाधिक्याद्देयार्थत्वात् । इतरथाऽश्रुतमनिष्ठञ्च कल्पिरं स्यादात्माश्रयत्वञ्च कामानां । न कश्चन कामं कामयत इति

भा० प्रदीपायत्तं घटज्ञानमिति वदन्तः करजायत्तमात्माश्रितं कामादीति तस्य तदाश्रयत्ववचनमापचारिकमित्याशङ्क्याह । आत्मविमुद्धेषेति । इतश्चेदं यथार्थमेवेत्याह । ध्यायतीवेति ॥ अन्यार्थासम्भवाद्बुद्ध्याश्रयत्ववचनस्येति शेषः । दक्षिणेनाक्षणा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीतिवत्प्रमुच्यन्ते इति अत्रिता इति विशेषणमाश्रित्याशङ्कते । कामा ये इति । प्रकारान्तरेण विशेषणस्यार्थवत्त्वं दर्शयति । नेत्यादिना । अचेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः । आश्रयान्तरं बुद्धतिरिक्तमात्माख्यं ॥ बुद्ध्यानाश्रिताः कामा एव न सन्ति यदपेक्षया हृदयाश्रयत्वविशेषणमित्याशङ्क्याह । ये त्विति ॥ प्रतिपक्षतो विषयदोषदर्शनादिति यावत् । कामानां वर्त्तमानत्वनियमाभावाद्गतभविष्यतामपि सम्भवे षक्तितमाह । ये इति ॥ हृदयानाश्रितभूतभविष्यत्कामसम्भवेऽपि सर्व्वकामनिष्ठतोर्विचक्षित्वावर्त्तमानविशेषणमनर्थक्यमिति शङ्कते । तथापीति ॥ अतीतानागतकामाभावः सम्भवति स्वतः सिद्धे न तन्निरूपितो यत्नाऽपेक्ष्यते शुद्धात्मदिदृक्षुषा वर्त्तमानकामनिरासे यत्नाधिक्य-

भा० प्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् । न ।
 सुधीः स्वप्ने भूवेति परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्ते रस-
 प्लवचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते । सङ्गश्च
 काम इत्यवोचाम । आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयोऽस्य
 कामो भवतीति चेत् । न । व्यतिरिक्तकामाभावात्तत्तत्त्वाः ।
 वैशेषिकादितन्मन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति
 चेत् । न । इति श्रुता इत्यादि विशेषश्रुतिविरोधादनपे-
 क्ष्यात्सा वैशेषिकादितन्मोपपत्तयः । श्रुतिविरोधे न्यायभाष-
 लोपगमात् । स्वयं ज्योतिर्वाधनाच्च । कामादीनाञ्च स्वप्ने
 केवलदृग्निमात्रविषयत्वात् स्वयं ज्योतिष्टुं सिद्धं । स्वितश्च
 वाधेतात्म समवायित्वे । दृश्यत्वानुपपत्तेश्च जगत्विशेषवत् ।

भा० माधेयमिति चापयितुं वर्तमानग्रहणमिति परिहरति । न
 तेत्विति । यदि यथोक्तं व्याख्यानमनादृत्वात्माश्रयत्वमेव कामना-
 माश्रयते तदाऽश्रुतं मोक्षासम्भवेनानिच्छच्च कल्पितं स्यादित्याह ।
 इतरथेति । अश्रुतत्वमसिद्धमिति शङ्कते । न कश्चनेति । अर्था-
 दात्माश्रयत्वं श्रुतमेव कामानामित्वेतद्दूषयति । नेत्यादिना ।
 निषेधो हि प्राप्तिसंपेक्षते न वास्तवं कामानामात्मधर्मत्वं प्राप्तिस्तु
 भ्रान्त्यापि सम्भवति । तस्मादात्मनो वस्तुतो न कामाद्याश्रयत्व-
 मित्यर्थः ॥ इतश्चात्मनो न कामाद्याश्रयत्वमित्याह । असङ्गेति ।
 नन्वसङ्गवचनमात्मनः सङ्गाभावं साधयति तस्य कामित्वे न
 विरुध्यते तत्राह । सङ्गश्चेति । कामश्च सङ्गस्ततोऽसिद्धो हेतुरथेति
 शेषः । वाक्यान्तरमाश्रित्वात्मनि कामाश्रयत्वं शङ्कित्वा दूषयति ।
 आत्मेत्यादिना ॥ इच्छादयः क्वचिदाश्रिताः गुणत्वाद्गुणादिवदित्त्व-
 नुमानात्परिषेधात् कामाद्याश्रयत्वमात्मनः सेत्स्यतीति शङ्कते ।
 वैशेषिकादीति । श्रुत्यवच्छब्देन निराचष्टे । नेत्यादिना । स्वयं
 ज्योतिर्वाधनाच्च नात्माश्रयत्वं कामादीनामिति शेषः । तदेव

भा० द्रष्टुर्हि दृग्ममर्थान्तरभूतमिति । द्रष्टुः स्वयं ज्योतिष्टुं सिद्धं ।
तद्वाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्पेत । सर्वशास्त्र-
प्रतिषेधाच्च । परस्मैकदेशकल्पनायाः कामाद्याश्रयत्वे च
सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत । एतच्च विस्मरेण चतुर्थेऽपि वाच्यम् ।
महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः ।
आत्मनः परेऽस्मैकशास्त्रार्थसिद्धेः । तत्कल्पनायां पुनः
क्रियमाणायाम् शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छा-
दीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकासौप-
निकशास्त्रार्थेन न यत्कल्पन्ते । तथेयमपि कल्पनोपनि-
षच्छास्त्रार्थबाधनात्पादरक्षीया ॥ २२ ॥

आ० विदुषोति । कामादीनामिति । स्थितज्ञानुमानादिति शेषः ।
यद्यत्र समवेतं तत्तेन न दृश्यते । यथा चक्षुर्गतं कावर्ण्यं तेनैव चक्षुषा
न दृश्यते तथा कामादीनामात्मसमवायित्वे दृश्यत्वं न स्यात् ।
दृश्यत्वबन्धेनैव स्वयं ज्योतिष्टुं साधितं । तथा च तद्वाधे पूर्वोक्त-
मनुमानमपि बाधतेत्यर्थः । अथं कामादीनामात्मदृश्यत्वमाश्रित्य
स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्टुस्योपदिष्टत्वं तच्चाह । प्रकुरिति ॥ तथापि
तेषामात्माश्रयत्वे ज्ञानुपपत्तिस्तच्चाह । तद्वाधितमिति । यत्तु पर-
मात्मैकदेशं जीवमाश्रित्य तदाश्रितं कामादीति तच्चाह । सर्व-
शास्त्रेति ॥ तदेव स्फुटयति । परस्येति ॥ शास्त्रार्थजातं निर-
वयवत्वप्रत्यगेकत्वादि । तस्य अर्थं बोधः स्यादित्याशङ्क्याह । एत-
च्चेति ॥ चतुर्थे चेद्गर्हप्रपञ्चमतं निरस्तं तर्हि पुनर्निराकरवम-
न्निश्चित्परमित्याशङ्क्याह । महतेति ॥ परेष्व सच्च प्रत्यगात्मनो
यदेकत्वं तस्य शास्त्रार्थस्य सिद्धार्थमिति यावत् । अंशत्वकल्पना-
यामपि शास्त्रार्थसिद्धिमाशङ्क्याह । तत्कल्पनायामिति ॥ भर्त-
प्रपञ्चकल्पनाया हेतवमुपसंहरति । यथेत्यादिना ॥ २२ ॥

उ० यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्त्ये तन्न पश्यति ॥

भा० स्त्रीपुंसयोरिवैकत्वात् पश्यतीत्युक्तं स्वयं ज्योतिरिति च । स्वयं ज्योतिषुं नाम चैतन्यात्मस्वभावता । यदि ज्ञान्मुष्ण-
त्वादिवचैतन्यात्मस्वभाव आत्मा स कथमेकत्वेऽपि हि स्वभावं ज्ञान् जानीयात् । अथ न जहाति कथमिह सुषुप्ते न पश्यति । विप्रतिषिद्धमेतच्चैतन्यमात्मस्वभावो न जानाति चेति । न विप्रतिषिद्धमुभयमध्येतदुपपद्यत एव । कथं यद्वै सुषुप्ते तन्न पश्यति पश्यन्त्ये तन्नच पश्यन्नेव न पश्यति । यन्नच सुषुप्ते न पश्यतीति जानीषे तन्न । तथा गृहीयाः । कस्मात्पश्यन्नेव भवति तन्न । नन्वेवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमो यतो न चक्षुर्वा मनो वा दर्शने करणं व्यापृत-
मस्ति । व्यापृतेषु हि दर्शनश्रवणादिषु पश्यतीति व्यवहारो भवति शृणोतीति वा । न च व्यापृतानि करणानि पश्चामः । तस्मान्न पश्यत्येवायं न हि किन्तर्हि पश्यन्नेव भवति । कथं

भा० यद्वै तन्न पश्यतीत्यादेः सम्बन्धं बहूँ दृप्तं कीर्तयति । स्त्रीपुंस-
योरिति ॥ अकारादुक्तं स्वयं ज्योतिर्इमिति सम्बन्धते ॥ किमिदं स्वयं ज्योतिर्इमिति तदाह । स्वयं ज्योतिर्इं नामेति ॥ एवं दृप्त-
मनूद्योत्तरवाक्यव्यावर्त्तशङ्कामाह । यदीत्यादिना ॥ स्वभावत्वा-
ग्नेवाभिनयति । न जानीयादिति । तस्यागाभावे सुषुप्ते विज्ञेय-
विज्ञानराहित्यमयुक्तमित्याह । अथेत्यादिना ॥ आत्मा चिद्रूपो
ऽपि सुषुप्ते विज्ञेयं न जानाति किं दुष्यतीत्याशङ्क्याह । विप्रति-
षिद्धमिति । परिहरति । नेति ॥ उभयं चैतन्यस्वभावत्वं विज्ञे-
यविज्ञानराहित्यस्येत्यर्थः । उभयस्त्रीकारे शङ्कितं विप्रतिषेधमा-
काङ्क्षापूर्वकं श्रुत्या निराकरोति । कथमित्यादिना ॥ यद्वै तदि-

उ० न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना-
शित्वात् ॥

भा० न हि । यस्माद्द्रष्टुर्दृष्टिकर्तुर्यां दृष्टिसखा दृष्टेर्विपरि-
लोपो विनाशः सन् विद्यते यथाग्नेरौष्णं चावदग्निभावि
तथाचायमात्माऽविनाशतोऽविनाशित्वादात्मनो दृष्टिर-
प्यविनाशिनी चावदृष्टभाविनी हि सा । ननु विप्रति-
पिङ्गमिदमभिधीयते द्रष्टुः सा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत
इति च । दृष्टिश्च द्रष्टा क्रियते । दृष्टिकर्त्तृत्वाद्भि द्रष्टेत्यु-
च्यते । क्रियमाणा च द्रष्टा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति
चाशङ्क्यं वक्तुं । ननु न विपरिलुप्यत इति वचनादविना-
शिनी स्यात् । न वचनस्य ज्ञापकत्वात् । न हि न्यायप्राप्तो
विनाशः । कृतकस्य वचनशतेनापि वारचितुं शक्यते वचनस्य
यथा प्राप्तार्थज्ञापकत्वात् । नैष दोषः । आदित्यादि-

आ० त्वादित्यात्तं चोदितार्थानुवादस्तत्परिहारस्तु परमशक्त्यादित्यात्त-
मिति विभजते । यत्तत्रेति ॥ न हीत्यादित्यात्तनिरस्यामाशङ्का-
माह । नन्विति ॥ अक्षरादिस्वापाराभावेऽपि सते दर्शनादि
किं न स्यादित्याशङ्काह । व्यापृतेष्विति ॥ अस्तु तर्हि तत्रापि
करत्वापारो नेत्याह । न चेति ॥ अयमिति सुसप्तमुखवेत्तिः ॥

न परमशक्तेवेति नियमं निषेधति । नेति ॥ तत्र हेतुं वक्तुं
प्रश्नपूर्वकं प्रतिष्ठां प्रकौति । किं तर्हीति ॥ तत्राकाङ्क्षापूर्वकं
हेतुवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । अविनाशित्यादि-
त्वेतद्याकुर्वन्दृष्टेर्विनाशाभावं स्पष्टयति । यथेत्यादिना । द्रष्टु-
र्दृष्टिर्नशतीत्यत्र विरोधस्योदयति । नन्विति । विप्रतिषेधमेव
साधयति । दृष्टिश्चेति ॥ कार्यस्यापि वचनादविनाशः स्यादिति

भा० प्रकाशकत्वदर्शनोपपत्तेः । यथादित्यादयो नित्यप्रकाश-
स्वभावा एव सन्तः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रका-
शयन्ति । न च प्रकाशात्मनः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्तः प्रकाश-
यन्तीत्युच्यन्ते । किं तर्हि स्वभावेनैव नित्येनैव प्रकाशेन ।
तथायमथात्मा विपरिलोपस्वभावया दृश्या नित्यया
द्रष्टेत्युच्यते । गौणं तर्हि द्रष्टृत्वं । नैवमेव मुख्यलोपपत्तेः ।
यदि सन्वथाप्यात्मनो द्रष्टृत्वं दृष्टं तदास्य द्रष्टृत्वस्य गौणत्वं
न त्वात्मनोऽन्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति । तदेवमेव मुख्यं द्रष्टृत्व-
मुपपद्यते नान्यथा । यथादित्यादीनां प्रकाशचित्तत्वं नित्ये-
नैव स्वाभाविकेनाक्रियभासेन प्रकाशेन । तदेव च प्रकाश-

भा० शङ्कते । नन्विति ॥ तस्या कारकत्वान्नैवमिति परिहरति । न
वचनस्येति ॥ तदेव स्फुटयति । न हीति ॥ यत्कृतं तदद्वित्व-
मिति आत्मगुणत्वोत्तमानुमानविरोधाद्दोषो न कार्यमित्यन्वयोधक-
मित्यर्थः ॥ कूटस्थदृष्टिरेवात्र द्रष्टृशब्दार्थो न दृष्टिकर्ता तत्र
विप्रतिषेधोऽस्तीति सिद्धान्तयति । नैव दोष इति ॥ आदित्या-
दिप्रकाशवत्त्ववदित्युक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति ॥ दृष्टान्तोऽपि
विप्रतिषेधं प्रत्याह । न हीति ॥ दर्शनोपपत्तेरित्युक्तं दार्ढान्तिकं
विभजते । तथेति ॥ आत्मनो नित्यदृष्टित्वे दोषमाशङ्कते । गौण-
मिति ॥ गौणस्य मुख्यापेक्षत्वात्मुख्यस्य चान्यस्य द्रष्टृत्वस्वभावा-
न्नैवमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ तामेवोपपत्तिमुपदर्शयति ।
यदि हीत्यादिना ॥ अन्यथा कूटस्थदृष्टिमन्तरेणेति यावत् ॥ दर्श-
नप्रकारस्यान्यत्वं क्रियात्मत्वं तस्य निष्क्रियत्वश्रुतिसूत्रिविरोधा-
दिति शेषः ॥ द्रष्टृत्वान्तरानुपपत्तौ फलितमाह । तदेवमेवेति ॥
नित्यदृष्टित्वेनेवेत्यर्थः ॥ उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह । यथेत्यादिना ॥
तथात्मनोऽपि द्रष्टृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेन चैतन्मञ्जोतिषा
सिद्ध्यति तदेव च द्रष्टृत्वं मुख्यं द्रष्टृत्वान्तरानुपपत्तेरिति शेषः ॥
आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ दृष्टान्तं

उ० न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्प-
श्येत् ॥ २३ ॥

भा० चिद्वत्त्वं मुख्यं प्रकाशचिद्वत्त्वान्तरानुपपत्तेः । तस्मान्न द्रष्टु-
दृष्टिर्विपरिलुप्यत इति न विप्रतिषेधगन्धोऽप्यस्ति ॥ नन्व-
नित्यक्रियाकर्तृविषय एव दृष्टप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य प्रयोगो
दृष्टो यथा हेत्ता भेत्ता गन्तेति तथा द्रष्टेत्यत्रापीति
चेन्न । प्रकाशचितेति दृष्टत्वात् । भवतु प्रकाशकेष्वन्यथा
सम्भवात् त्वात्मनीति चेत् । न । दृष्टविपरिलोपयुतेः ।
पश्नामि न पश्नामीत्यनुभवदर्शनाच्चेति चेत् । न । करणव्या-
पारविशेषापेक्षत्वात् । उद्भूतचक्षुषाच्च स्वप्न आत्मदृष्टेरवि-
परिलोपदर्शनात् । तस्मादविपरिलुप्तस्वभावैवात्मनो दृष्टिः ।
अतस्तथाऽविपरिलुप्तया दृष्ट्या स्वयं ज्योतिःस्वभावया

भा० दृष्टिशब्दमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ अत्राप्यनित्यक्रियाकर्तृ-
विषयस्युजन्तशब्दप्रयोग इति शेषः । दृजन्तशब्दप्रयोगस्यानि-
त्यक्रियाकर्तृविषयत्वं अभिचारयन्तुत्तरमाह । नेति । वैषम्य-
माशङ्कते । भवत्विति ॥ आदित्वादिसु स्वाभाविकप्रकाशेन
प्रकाशचिद्वत्त्वमस्तु कादाचित्कप्रकाशेन प्रकाशचिद्वत्त्वस्य तेज-
सम्भवात् त्वात्मनि नित्यादृष्टिरस्ति तन्मागाभावात् । तथा च
कादाचित्कदृष्ट्यैव तस्य प्रकृत्यर्थः । प्रतीचक्षिद्रूपस्य औत-
त्वात्कर्तृत्वं विना प्रकाशचिद्वत्त्वमविशिष्टमित्युत्तरमाह । न
दृष्टीति ॥ नूटस्यदृष्टिरात्मेत्युक्ते प्रत्यक्षविरोधं शङ्कते । पश्ना-
मीति ॥ द्विविधोऽनुभवस्तस्य नूटस्यदृष्टित्वमनुगृह्णाति । चक्षुरा-
दिव्यापारभावाभावापेक्षया पश्नामि न पश्नामीति धियोरात्म-
साक्षिकत्वादित्युत्तरमाह । न करणेति ॥ आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे
हेत्वन्तरमाह । उद्भूतेति ॥ आत्मदृष्टेर्नित्यत्वमुपसंहरति । तस्मा-

भा० पञ्चमेव भवति सुषुप्ते । कथं तर्हि न पश्यतीत्युच्यते । न तु तदस्ति किन्तु द्वितीयं विषयभूतं किं विशिष्टं ततो द्रष्टुरन्व-
दन्यत्वेन विभक्तं यत्पञ्चैद्यदुपलभ्येत । यद्भि तद्विशेषदर्शन-
कारणमन्तःकरणं चक्षुरूपं च तदविद्ययान्यत्वेन प्रत्युप-
स्थापितमासीत् । तदेतस्मिन् काले एकीभूतं आत्मनः परेष
परिष्वङ्गात् । द्रष्टुर्हि परिष्वङ्गस्य विशेषदर्शनाद्य कारणम-
न्यत्वेन व्यतिष्ठते । यन्तु खेन सर्वात्मना सम्परिष्वङ्गः खेन
परेष प्राप्तेनात्मना प्रियथेव पुरुषखेन न पृथक्त्वेन व्यवस्ति-
तानि करणानि विषयाश्च । तदभावाद्विशेषदर्शनं नास्ति ।
करणदिकृतं हि तस्मात्प्रकृतं । आत्मकृतमिव प्रत्यवभासते ।

भा० दिति । तन्नित्यत्वोक्तिफलमाह । अत इति ॥ वाक्यान्तरमाका-
ङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥ द्वितीयादियदानां
पौनःपुन्यमाशङ्कार्थभेदं दर्शयति । -यद्गीत्यादिना ॥ साभासम-
न्तःकरणं यत्पञ्चैदिति विशेषदर्शनकारणं प्रमाद्वितीयं । तस्मा-
दन्यत्वेन द्रष्टुरादिप्रमाणं रूपादि च प्रमेयं विभक्तं तत्सर्वं जाय-
त्वप्रयोरविद्याप्रतिषर्गं सुषुप्तिकाले कारणमाचतां गतमभिव्यक्तं
नास्तीत्यर्थः ॥ सुषुप्ते द्वितीयं प्रमाद्विरूपं नास्तीत्येतदुपपादयति ।
आत्मन इति ॥ प्रमाद्विरूपं पृथक्भासतीति शेषः ॥ तथापि करण-
व्यापारकृतं विषयदर्शनमात्मनः स्यादित्याशङ्क्याह । प्रष्टुरिति ॥
सुषुप्तस्यापि परिष्वङ्गत्वमाशङ्क्याह । अयन्विति ॥ तस्य परे-
षोकीभावफलमाह । तेनेति ॥ विषयेन्द्रियाभावकृतं फलमाह ।
तदभावादिति ॥ किमिति विषयाद्यभावाद्विशेषदर्शनं निवि-
ध्यते । तत्त्वमेव तस्यात्मसत्त्वाधीनं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । कर-
णादीति ॥ नन्ववस्थादये विशेषदर्शनमात्मकृतं प्रतिभावितस्य
प्रधानत्वादत आह । आत्मकृतमिति ॥ न त्वित्यादेकात्म्यस्यमुपसं-
हरति । तस्मादिति ॥ प्रमाद्विकरणविषयकृतत्वाद्विशेषदृष्टेस्ते-
षाश्च सुषुप्तावभावात्तत्कार्याया विशेषदृष्टेरपि तत्राभावादिति

उ० यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न
 हि घ्रातुघ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥
 २४ ॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न
 हि रसयितूरसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽवि-
 नाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
 यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न
 वदति न हि वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यतेऽवि-

भा० तस्मान्मत्तत्कतेयं भ्रान्तिरात्मनो दृष्टिः परिशुष्यत इति
 समानमन्यत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । यद्वै तन्न रसयते । यद्वै तन्न
 वदति । यद्वै तन्न शृणोति । यद्वै तन्न मनुते । यद्वै तन्न
 स्पृशति । यद्वै तन्न विजानाति । मननविज्ञानयोर्दृष्ट्यादि-
 सङ्कारित्वेऽपि सति चक्षुरादिगिरपेक्षो भूतभविष्यदर्थ-
 मानविषयव्यापारो विद्यत इति पृथग्यदृष्टं । किं

आ० यावत् ॥ तत्कृता जाग्रदादावात्मकतत्वेन भ्रान्तिप्रतिपन्नविशेष-
 दर्शनाभावप्रयुक्तत्वर्थः समानमन्यदिति ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादावुक्तव्यायमुत्तरवाक्येऽस्तिदिशति ।
 मनोबुद्धोः साधारणकरत्वात् पृथग्व्यापाराभावे कथं पृथ-
 किर्देशः स्यादित्याशङ्क्याह । मनवेति ॥ वाक्यानि व्याख्याय
 सन्निधानत्पुनरुक्तार्थं विचारयति । किं पुनरिति ॥ धर्मभेदो
 धर्मादां सतां मिथो धर्मिण्यश्च भेदो नास्तीति यावत् ॥
 धर्मस्य दृष्ट्यादिपदार्थस्यैवार्थः । पदोपाधिनिमित्तं चक्षुराद्यु-

उ० नाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यद्भदेत् ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न
शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते
ऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो
वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्य-
तेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति
स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति

भा० पुनर्दृष्ट्यादीनामग्नैरौष्ण्यप्रकाशनव्यञ्जनादिवदुर्ध्वभेद आ-
डास्त्रिदभिन्नस्यैव धर्मस्य परोपाधिनिमित्तकं धर्मान्य-
त्वमित्यत्र केचिद्वाच्यते । आत्मवस्तुनः स्वत एवैकत्वं
नानालङ्घ्यं । यथा गौर्गोद्व्यतथैकत्वं साक्षादीनां धर्माणां
परस्परतो भेदो यथा स्थूलेष्वेवमेकत्वं नानालं तथा निरव-
यवेष्वमूर्त्तवस्तुष्वेकत्वं नानालङ्घनमेयं । सर्व्वत्रायभिचार-

भा० पाधिन्नतमित्येतत् । धर्मान्यत्वं धर्मत्वं धर्मिणो नियोऽन्वत्वं
चेत्यर्थः ॥ भर्तृप्रपञ्चमतेन पूर्व्वपक्षं गृह्णाति । अचेति ॥ गवा-
दीनां सावयवत्वाद्गुणभेदसम्भवात्केन रूपेणाभिन्नत्वं रूपान्तरेण
भिन्नत्वमित्युभयथात्वेऽपि निरवयवेष्वात्मादिषु कथमनेकदसत्य-
सिद्धिरित्याशङ्क्याह । यथा स्थूलेष्विति ॥ एकरूपत्वे वस्तुनो
दृष्टान्तादृष्टेर्नानारूपत्वे गवादिदृष्टान्तादर्शनात्तदेवापुमेयं ।

उ० ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न
विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि
विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशि-
त्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वि-
जानीयात् ॥ ३० ॥

भा० दर्शनादात्मनोऽपि तद्देव दृष्ट्यादीनां परस्परं नामात्म-
मात्मना चैकत्वमिति नान्यपरत्वात् । न हि दृष्ट्यादिधर्म-
भेदप्रदर्शनपरमिदं वाक्यं यद्वै तदित्यादि । किं तर्हि यदि
चैतन्यात्मज्योतिः कथं न जानाति सुषुप्ते नूनमतो न चैत-
न्यात्मज्योतिरित्येवमाशङ्क्याप्राप्तौ तन्निराकरणाचैतदारब्धं
यद्वै तदित्यादि ॥

यदस्य जाग्रत्स्वप्नयोश्चक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारा चैत-
न्यात्मज्योतिःस्वाभाव्यमुपलक्षितं दृष्ट्याद्यभिधेयव्यवहारा-
पक्षं सुषुप्त उपाधिभेदव्यापारनिवृत्तावनुज्ञास्यमान-

षा० विमतं भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वाद्वादिवदित्यर्थः । यद्यपि जगदादिषु
भिन्नाभिन्नत्वमनुमीयते तथापि कथमात्मनि तदनुमानमित्या-
शङ्क्य वस्तुत्वस्य नामारूपत्वेनाद्यभिचारादात्मन्यपि यथोक्तमनु-
मानं निरङ्कुशप्रसरमित्याह । सर्व्वंचेति । यथोक्तानुमानानुय-
त्वाच्च दैतमित्यादिभिन्नाभिन्नत्ववस्तुनि तात्पर्य्यमिति भावः ॥
भर्तृप्रपञ्चोक्तं वाक्यतात्पर्य्यं निराकरोति । नेत्यादिना ॥

चैतन्याविनाशे वाक्यतात्पर्य्यश्लेष्कथं तर्हि दृष्ट्यादिभिदा वच-
नमित्याशङ्क्याह । यदस्येति । तद्वि सुषुप्तवस्थायामुपाधेरन्तः-
करणस्य चक्षुरादिभेदाधीनपरिचयमव्यापारनिवृत्तौ सत्त्वानु-

भा० त्वादानुपलक्ष्यमाणस्वभावमप्युपाधिभेदेन भिन्नमिव यथा
 प्राप्तानुवादेनैव विद्यमानत्वमुच्यते । तत्र दृष्ट्यादिधर्म-
 भेदकल्पना विवक्षितार्थानभिज्ञतया सैन्धवघनवत्प्रज्ञाने-
 करसघनश्रुतिविरोधाच्च विज्ञानमानन्दं सत्यं ज्ञानं प्रज्ञानं
 ब्रह्मोत्यादिश्रुतिभ्यश्च । शब्दप्रवृत्तेश्च लौकिकी च शब्द-
 प्रवृत्तिश्चक्षुषा रूपं विजानाति । श्रोत्रेण शब्दं विजानाति ।
 वाचान्मस्य रसं विजानातीति च सर्वत्रैव च दृष्ट्यादि-
 शब्दाभिधेयानां विज्ञानशब्दवाच्यतामेव दर्शयति ।
 शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणं । दृष्टान्तोपपत्तेश्च । यथा हि लोके
 स्वप्नस्वाभावयुक्तः स्फटिकसूत्रिमित्तमेव केवलं हरि-

षा० पाधिभेदस्यानुद्भास्यमानत्वात्तेन भिन्नमिवानुपलक्ष्यमाणस्वभावं
 यद्यपि तथापि चक्षुर्दारेण जायमानायां बुद्धिरसौ यत्कं चैतन्नं
 दृष्टिः । ब्राह्मदारेण जातायां तस्यां यत्कं प्रातिरिक्त्युपाधिभेदात्प्रा-
 त्भेदानुवादेन चैतन्यस्याविनाशित्वे वाक्यतात्पर्यमित्यर्थः । उक्ते
 वाक्यतात्पर्ये स्थिते षड्विंशतमाह । तत्रेति । इतश्च दृष्ट्यादिभेद-
 कल्पना न श्लिष्टेत्याह । सैन्धवेति ॥ तदेव स्पष्टयति । विज्ञान-
 मिति । न दृष्ट्यादिभेदकल्पनेति शेषः ॥ यथा घटाकाशे महा-
 काश इत्येकशब्दविषयत्वादुपाधिभेदेऽप्याकाशस्यैकत्वमिदं तथै-
 कशब्दप्रवृत्तेरेकत्वं चित्तोऽपि लोकर्त्तयं तत्कृतो दृष्ट्यादिभेद-
 सिद्धिरित्याह । शब्दप्रवृत्तेश्चेति । तामेव विवक्ष्येति । लौकिकी
 चेति ॥ यत्तु सिद्धान्ते दृष्टान्तो नास्तीति तत्राह । दृष्टान्तोति ।
 किमेकरूपत्वे वस्तुनो दृष्टान्तो नास्ति किं वा मिथ्यात्वे तन्नामा-
 रूपस्येति वक्तव्यं । नाद्यः । नानारूपवस्तुवादिभिरप्येकैकरूपस्या-
 नवस्यापरिहाराद्यमनामारूपत्वाङ्गीकारादस्मान्कं दृष्टान्तसिद्धेर्व-
 स्तुत्वहेतोश्च तत्रैवानैकान्तकत्वात्तस्मादेकरूपमेव वस्तु लोकर्त्त-
 यमिति भावः । द्वितीयं दूषयति । यथा हीति । तन्निमित्तमेवेत्यत्र
 तच्छब्देन स्वप्नस्वाभावं पराव्यक्षते । स्फटिके हरिकण्डिकायां

भा० तनीलसोहिताद्युपाधिभेदसंयोगात्तदाकारत्वं भजते । च
 च स्रक्खाभायव्यतिरेकेषु हरितनीलसोहितादिष्वक्षणा
 धर्मभेदाः स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यन्ते । तथा चक्षुरा-
 द्युपाधिभेदसंयोगात् प्रज्ञानघनस्रभावस्वीवात्मज्योतिषो
 दृष्ट्यादिभक्तिभेद उपलक्ष्यते । प्रज्ञानघनस्य स्रक्खा-
 भाव्यात् । स्फटिकस्रक्खाभायवज्ज्योतिहाश्च ॥

यथा चादित्यज्योतिरवभास्य भेदैः संयुज्यमानं हरित-
 नीलपीतसोहितादिभेदैरविभाष्यं तदाकाराभासं भवति ।
 तथा च ह्यङ्गं जगदवभासयच्चक्षुरादीनि च तदाकारं
 भवति । तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्य इत्यादि । न

आ० खाभाविकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । तस्य हि
 स्रक्खं खाभाष्यं तदश्वेन हरिताद्युपाधिभेदसम्बन्धव्यतिरेकेवेति
 यावत् । एषस्य नानारूपत्वं मिथ्येतन्न दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्ति-
 कमाह । तथेति । आत्मा मिथ्यानानानिर्भास उपहितत्वात्स्फ-
 टिकवदित्यर्थः । किञ्चात्मा मिथ्यानानात्वाधारः स्रक्खात्मज्योति-
 यन्नवदित्याह । प्रज्ञानेति । किञ्चात्मा चस्पितनानात्वाधारो
 ज्योतिहादादित्वादित्यज्योतिर्वदित्याह । स्वयमिति ।

आदित्याद्यन्नकल्पितोऽपि भेदोऽस्तीत्याशङ्क्य विवक्षितं सान्ध-
 माह । यथा ज्ञेयादिना । अविभाष्यं वस्तुतो विभागायोग्य-
 मिति यावत् । चक्षुरादीनि चावभासयदिति सम्बन्धः । आत्मनः
 सर्ववभासकत्वे नाश्वोपक्रमं प्रमादयति । तथेति । यस्तु निर-
 वयवेष्वपि नानारूपत्वमनुमेयमिति तत्राह । न चेति । आका-
 शादीनां दृष्टान्तत्वमाशङ्क्य निराशङ्के । यदपीत्यादिना । कथ-
 माकाशस्यानेकधर्मवस्तुमौपाधिकमित्याशङ्क्य तस्य सर्वगतत्वं
 तावदौपाधिकमिति साधयति । आकाशस्येति । कथं तर्हि सर्व-
 गतत्वव्यवहारकत्वाह । सर्वोपाधीति । नन्वाकाशस्य सर्वत्र

भा० च निरवयवेष्वनेकात्मता शक्यते कल्पयितुं । दृष्टान्त-
भावात् । अदध्याकाशस्य सर्वगतत्वादिधर्माभेदः परिकल्प्यते
परमात्मादीनाञ्च गन्धरसाद्यनेकगुणवत्त्वं तदपि निरूप्य-
माणं परोपाधिनिमित्तमेव च भवत्याकाशस्य तावत्
सर्वगतत्वं नामतः स्वतो धर्माऽस्ति । सर्वोपाधिसंश्रयाद्धि
सर्वत्र स्वेन रूपेण सत्त्वमपेक्ष्य सर्वगतत्वव्यवहारो न त्वा-
काशः क्वचिद्गतो वाऽगतो वा । स्वतो गमनं हि नाम देशा-
न्तरस्थस्य देशान्तरेण संयोगकारणं । सा च क्रिया नैवा-
विज्ञेये सम्भवति । एवं धर्माभेदा नैव सत्याकाशे । तथा
परमात्मादावपि । परमात्पुर्णाम पृथिव्या गन्धघनाद्याः
परमः सूक्ष्मोऽवयवो गन्धात्मक एक एव न तस्य पुनर्गन्ध-

आ० गमनमपेक्ष्य सर्वगतत्वं किमिति न व्यवह्रियते तत्राह । न त्विति ।
आकाशे गमनायोगं वस्तुं तत्स्वरूपमाह । गमनं हीति । ननु
कुतश्चिदिभागे संयोगे च केनचिद्देशे न तत्कारणीभूता क्रियापि
श्लेणादाविवाकाशे भविष्यति नेत्याह । सा चेति । सावयवे
हि श्लेणादौ क्रिया दृश्यते आकाशलविशेषं निरवयवं कुतस्तत्र
क्रियेत्यर्थः । तथापि धर्मान्तराख्याकाशे भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तेषा-
मपि क्रियापूर्वकात्प्रामाण्यन्यायकवधीकृतत्वमाह । एवमिति ।
भेदाभेदाभ्यां दुर्बलत्वाच्च तत्र धर्मधर्मिभावो न सम्भवतीति
भावः । आकाशे दर्शितन्यायमन्यत्रापि सत्कारयति । तथेति ।
पार्थिवत्वं परमात्परोरेकं रूपं गन्धवत्त्वं चापरमित्तनेकरूपत्वमि-
त्याशङ्क्याह । परमात्पुर्णामिति । न हि पार्थिवत्वातिरेकि गन्धवत्त्वं
प्रामाणिकमिति भावः । वैशेषिकपरिभाषामाश्रित्य शङ्कयति ।
अथेति । पार्थिवपरमात्पौ रसादिमत्त्वमनौपाधिकं न भवति
अजादिसंसर्गकृतत्वात्तथा च निरुपाधिकभेदेनेदमुदाहरण-
मिति परिहरति । न तत्रापीति । उक्तन्यायस्य दिमादावपि

उ० यत्र वाऽन्यदिव स्यात्त्रान्योऽन्यत्पश्येदन्यो
ऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यइदेदन्योऽन्य-

भा० वत्त्वं नाम शक्यते कल्पयितुं । अथ तस्यैव रसादिमत्त्वं
स्यादिति चेन्न । तत्राप्यबादिसंसर्गनिमित्तत्वात् । तस्माच्च
निरवयवस्थानेकधर्मावत्त्वे दृष्टान्तोऽस्ति । एतेन दृगादिश्र-
क्तिभेदानां पृथक्शूरूपादिभेदेन परिणामभेदकल्पना
परमात्मनि प्रत्युक्ता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
२९ ॥ ३० ॥

जाग्रत्स्वप्नयोरिव यद्विजानीयान्तद्वितीयं प्रविभक्तम-
न्यत्वेन नास्तीत्युक्तमतः सुषुप्ते न विजानाति विशेषं । ननु
यद्यस्यायमेवास्त्वस्वभावः किं निमित्तमस्य विशेषविज्ञानं
स्वभावपरित्यागेन । अथ विशेषविज्ञानमेवास्त्वस्वभावः
कस्मादेष विशेषं न विजानातीत्युच्यते । शृणु । यत्र यस्मिन्
जागरिते स्वप्ने चान्यदिवात्मनो वस्त्वन्तरमिवाविद्यया प्रत्यु-

षा० समत्वं मलोपसंहरति । तस्मादिति । सन्ति परस्मिन्नात्मनि
दृगादिशक्तिभेदास्तेषां मध्ये दृक्शक्तिश्चक्षुरात्मना रूपात्मना च
एवमेव परिचयते । ज्ञातिशक्तिश्च ज्ञायात्मना गन्धात्मना चेत्यनेन
क्रमेण परस्मिन्परिचयमकल्पना भर्तृप्रपञ्चैर्या कृता सापि पर-
स्यैकरूपत्वोपपादनेन निरस्तेत्याह । एतेनेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
२७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शेषाधिक्ये दृग्ज्ञादिभेदे न वास्तवोऽस्तीत्युपपाद्य दत्तमनु-
प्रवति । जाग्रदिति ॥ यत्रेत्यन्तरवाक्यव्यावर्थाभावात् दर्शयति ।
नन्विति । किमस्य विशेषविज्ञानराहित्यं स्वरूपं किं वा विशेष-
विज्ञानवत्त्वं । आद्ये जाग्रत्स्वप्नयोरनुपपत्तिः । द्वितीये सुषुप्तेरसि-

उ० च्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्य-
द्विजानीयात् ॥ ३१ ॥

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः

भा० पश्चापितं भवति तत्र तस्माद्विद्याप्रत्युपस्थापितादन्योऽन्य-
मिवात्मानं मन्यमानोऽसत्यात्मनः प्रविभक्ते वस्त्रन्तरेऽ
सति चात्मनि ततः प्रविभक्तोऽन्योऽन्यत्पक्षेदुपलभेत ।
तत्र दर्शितं स्वप्ने प्रत्यक्षतो ज्ञप्तीव जिनन्तीवेति ।
तथान्योऽन्यञ्चिन्नेद्रसयेददेच्छृणुयात्सन्वीत स्पृशेद्विजानीया
दिति ॥ ३१ ॥

यत्र पुनः साविद्या सुषुप्ते वस्त्रन्तरप्रत्युपस्थापिका
शान्ता तेनान्यत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनोऽभावात्तत्केन
कं पक्षेञ्चिन्नेद्विजानीयादातः स्वेनैव हि प्राज्ञेनात्मना
स्वयं ज्योतिःस्वभावेन सम्परिख्यक्तः समस्तः सम्प्रसन्न प्राप्त-
काम आत्मकामः सलिलवत्सच्छीभूतः सलिल इव सलिल
एको द्वितीयस्याभावात् । अविद्यया हि द्वितीयः प्रविभज्यते ।

भा० द्विरिति भावः । प्रतीचञ्चिन्मात्रज्योतिषो विशेषविज्ञान-
राहित्यमेव स्वरूपं तथापि साविद्याकक्षिपतविशेषविज्ञानवस्त्र-
माश्रित्यावस्थाद्वयं सिद्धतीत्युत्तरं वाक्यमवसन्त्योत्तरमाह ।
उच्यत इत्यादिना । तच्चेत्वाविद्यं दर्शनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तवस्तूपसंहारार्थं सलिलवाक्त्रमुत्थापयति । तच्चेत्वा-
दिना । तेनाविद्यायाः शान्तत्वेनेति यावत् । वस्तुनोऽभावा-
त्तत्रेति शेषः ॥ सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावप्रयुक्तं पक्षमाह । अत
इति । पूर्वमेवास्यार्थस्योक्तत्वं द्योतयितुं हिशब्दः । सम्परि-
ख्यक्तं समस्तत्वमपरिच्छिन्नत्वं तत्पक्षं सप्रसन्नत्वं । असम्प-

उ० सम्प्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य
परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो

भा० सा च शान्ताचात एको द्रष्टा दृष्टेरविपरिलुप्तत्वात्म-
ज्योतिःस्वभावा या । अद्वैतो द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्याभावा-
देतदद्वैतमभयमेव ब्रह्मलौको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः
पर एवायमस्मिन् काखे व्यावृत्तकार्यकरणोपाधिभेदः स्व
आत्मज्योतिषि शान्तसर्व्वसम्बन्धो वर्त्तते । हे सम्प्राडिति
ह एवं हैनं अनकमनुब्रह्मासानुशिष्टवान् याज्ञवल्क्य इति ।
अनुतेर्वचनमेतत्कथं वानुब्रह्मास एषास्य विज्ञानमयस्य परमा
गतिः । यास्यन्या देहयहणलक्षणा ब्रह्मादिस्वप्नपर्यन्ता
अविद्या कल्पितास्ता गतायातोपरमा अविद्याविषयत्वात् ।
इयन्तु देवतादिगतीनां कर्मविद्यामाध्यानां परमोत्तमा ।
यः समस्तात्मभावो यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
दिजानातीत्येवैव च परमा सत्यसर्व्वीसां सम्पदां विभूतीनां
इयं परमा स्वाभाविकत्वादस्याः कृतका स्रान्याः सम्पदः ।

भा० सादो हि परिच्छेदाभिमानकृतः ॥ सत्यसन्नत्वे हेतुन्तरमाह ।
आप्तकाम इति ॥ तदेव सत्यसन्नत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । सखि-
जवदिति ॥ उक्तोऽर्थे वाक्याच्छराखि योजयति । सखिज इवेति ॥
द्वितीयस्याभावं स्पुते व्यक्तीकरोति । अविद्ययेति । अत्रष्टा
ब्रष्टेति वाच्छेदः । एकोऽद्वैतशक्त्यभ्यासस्तात्पर्य्यकिङ्गं । तस्य परम-
पुत्रवार्धत्वं दर्शयन्कूटस्थत्वमाह । एतदिति ॥ किमिति षष्ठी-
समासमुपेक्ष्य कर्मधारयो गृह्यते तथाह । पर एवेति । अस्मि-
न्काखे सुबुधवद्यायामित्येतत् । परमत्वं साधयति ॥ वाप्सिति ॥
प्रकृतं समस्तात्मभावं विशेषविज्ञानराहित्येन विशिणक्ति ।

उ० लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्द-
स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥

भा० तथैषोऽस्य परमो लोकः । येऽन्ये कर्मफलाश्रया लोका-
स्योऽस्यापरमाः । अद्यन्तु न केन च कर्मणा मीयते स्वाभा-
विकत्वाद्देवोऽस्य परमो लोकः । तथैषोऽस्य परम आनन्दः ।
यान्यन्यानि विषयेन्द्रियसम्बन्धजनितानि आनन्दात्तानि
तान्यपेक्ष्यैषोऽस्य परम आनन्दो नित्यत्वाद्यो वै भूमा तस्मि-
न्नुपजीवन्ति अत्यन्तरात् । यत्रान्यत्पश्यत्यन्यद्विजानाति तदस्य
मर्त्यममुख्यं सुखमिदं तु तद्विपरीतं । अत एव एषोऽस्य
परम आनन्दः । एतस्यैवानन्दस्य मात्रां कलामविद्याप्रत्युप-
स्थापितां विषयेन्द्रियसम्बन्धकालविभाव्यामन्यानि भूतानि
उपजीवन्ति । तत एवानन्दाद्विद्यया प्रविभज्यमानस्वरूपा-
ण्यन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः परिकल्प्यमानान्यन्यानि सन्त्युपजी-
वन्ति भूतानि विषयेन्द्रियसम्पर्कद्वारेण विभाव्यमानां ॥ ३२ ॥

आ० यत्रेति ॥ सर्वात्मभावात्स्यस्य लोकस्य परमत्वमुपपादयति । येऽन्ये
इति । मीयते परिच्छिद्यते साध्यत इति यावत् ॥ सौमुक्तस्य
सर्वात्मभावात्स्य परमानन्दत्वं विप्रदयति । यागीति ॥ आत्मनो
ऽनवच्छिन्नानन्दत्वे ह्यन्दोऽग्यश्रुतिं संवादयति । यो वै भूमेति ॥
ननु वैश्विकमेकं सुखमात्मरूपं चापरमिति सुखभेदाङ्गीकारा-
दपसिद्धात्तः स्यादित्याशङ्क्य मुखात्मस्यभेदेन तदुपपत्तेर्मैवमि-
त्याह । यत्रेत्यादिना ॥ किञ्च वस्तुतो नास्यैवात्मसुखातिरिक्तं
वैश्विकं सुखमित्याह । एतस्येति ॥ ब्रह्मातिरिक्तचेतनाभावे
कान्त्युपजीवकानि स्युरित्याशङ्क्य परिहरति । यागीत्यादिना ।
विभाव्यमानानन्दस्य मात्रामिति पूर्वोक्त सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

उ० स यो मनुष्याणां राडः समृद्धो भवत्यन्येषामधि-
पतिः सर्वैर्मीनुषैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां
परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स

भा० यस्य परमानन्दस्य मात्रा अवयवाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्य-
पर्यन्तैर्भूतैरुपजीव्यन्ते तदानन्दमात्रावयवद्वारेण मात्रिणं
परमानन्दमधिजिगमिषन्नाह । सैन्धवखणशकसैरिव
खणशैलं । स यः कश्चिन्ननुष्याणां मध्ये राडः संविद्धोऽ-
विकलः समयावयव इत्यर्थः समृद्ध उपभोगोपकरणसम्पन्नो
भवति । किञ्चान्येषां समानजातीयानामधिपतिः स्वतन्त्रः
पतिर्न माण्डलिकः सर्वैः समस्यैर्मानुष्यकैरिति दिव्यभोगो-
पकरणनिवृत्त्यर्थं मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणानि तैः
सम्पन्नानामप्यतिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां
परम आनन्दः । तत्रानन्दानन्दिनो रभेदनिर्देष्टव्यार्थान्तर-
रभूतत्वमित्येतत् । परमानन्दस्यैवेयं विषयविषय्याकारेण

भा० स यो मनुष्याणामित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । यस्येति ॥ यथा
सैन्धवावयवैः सैन्धवाचनं लोको बोधयति तथा तस्यानन्दस्य
मात्रा नाम अवयवास्तत्प्रदर्शनद्वारेणावयविनं परमानन्दमधि-
गमयितुमिच्छन्नन्तरो यत्र प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ तात्पर्यमुक्त्वाक्षराणि
व्याचष्टे । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ राडत्वमविकलत्वस्यैतद्व-
त्वेन पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । समयेति ॥ तदेव समृद्धत्वमपी-
त्याशङ्क्या व्याकरोति । उपभोगेति ॥ अन्तर्वह्निःसम्पत्तिभेदाद-
पुनरुक्तिरिति भावः । न केवलमुक्तमेव तस्य विशेष्यं किन्तु
विशेषयान्तरस्यास्तीत्याह । किञ्चेति ॥ विशेष्यतात्पर्यमाह ।
दियेति ॥ तदनिवर्त्तनत्वे तस्य वक्ष्यमाणमन्तर्वह्निदिव्यन्तर्भावः

उ० एकः पितृणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं
पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्व-
लोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः

भा० मात्रा प्रसूतेति श्लोकं यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादि-
वाक्येन । तस्माद्युक्तोऽयं स परम आनन्द इत्यभेदनिर्देशः
युधिष्ठिरादितुष्यो राजाचोदाहरणं दृष्टं । मनुष्या-
नन्दमादिं कृत्वा श्रतगुणोत्तरोत्तरक्रमेणोन्नीय परमा-
नन्दं यत्र भेदो निवर्त्तते तमधिगमयति । अत्रायमानन्दः
श्रतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्द्धमानो यत्र वृद्धिकाष्ठामनु-
भवति । यत्र गणितभेदो निवर्त्ततेऽन्यदर्शनश्रवणमनन-
भावान्तं परमानन्दं विवक्षन्नाह । अथ ये मानुष्या एवं-
प्रकाराः श्रतमानन्दभेदाः स एकः पितृणां । तेषां विशेषणं
जितलोकानामिति । आह्लादिकर्माभिः पितृन्क्षोषयित्वा
तेन कर्माणां जितो लोको येषां ते जितलोकाः पितर-

आ० स्यादिति भावः । अतिशयेन सम्पन्न इति शेषः । अभेदनिर्देश-
स्याभिप्रायमाह । तत्रेति ॥ प्रकृतं वाक्यं सप्तमर्थः । आत्मनः
सकाशादानन्दस्येति शेषः । औपचारिकत्वं भेदनिर्देशस्य भवि-
ष्यतीत्याशङ्कनाह । परमानन्दस्येति ॥ तस्यैव विषयित्वं विषयत्व-
मिति स्थिते प्रकृतमाह । तस्मादिति । यथोक्तो मनुष्यो न
दृष्टिपथमवतरतीत्याशङ्कनाह । युधिष्ठिरादीति । अथ ये श्रतं
मनुष्याणामित्यादेस्तास्तात्यर्थमाह । दृष्टमिति । श्रतगुणोत्तरो-
त्तरानन्दस्योत्कर्षप्रदर्शनक्रमेण परमानन्दमुन्नीय तमधिगमय-
त्वन्तरेण यथेनेति सम्बन्धः ॥ परमानन्दमेव विशिनष्टि । वचेति ।
भेदः सङ्गाद्यवधारः । उक्तमेव प्रपञ्चयति । यत्रेत्यादिना ॥ पर-

उ० स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा
देवत्वमभिसम्पद्यन्ते । अथ ये शतं कर्मदे-
वानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो
यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनो ऽकामहतोऽथ ते शतमा-

भा० शेषां पितृणां जितलोकाणां मनुष्यान् अन्वयन्तु शतगुणीकृतपरि-
माण एक आनन्दो भवति । सोऽपि शतगुणीकृतो गन्धर्व-
लोक एक आनन्दो भवति । स च शतगुणीकृतः कर्मदेवा-
नामेक आनन्दः । अग्निहोत्रादिश्रौतकर्माणां ये देवत्वं
प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः ।

तथैवाजानदेवानामेक आनन्दः । आजानत एवात्प-
न्नित एव ये देवास्तै आजानदेवाः । यश्च श्रोत्रियोऽधीत-
वेदोऽवृजिनो वृजिनं पापं तद्रहितो यथोक्तकारीत्यर्थः ।
अकामहतो वीतदृष्टः । आजानदेवेभ्योऽर्वाक् यावन्तो

आ० मानन्दे विद्वद्धिकास्तायां हेतुमाह । अन्येति ॥ यद्यपि यस्मिन्ना-
दिनोक्तमेतत्तथापीडाक्षरव्याख्यानावसरे तदेव विद्वत्समिन्ववि-
रोधः । तत्तदानन्दप्रदर्शनामन्तर्यं तत्र तत्राप्यथशब्दार्थः । तत्त-
दात्मोपक्रमो वा । एवं प्रकारत्वसम्बद्धत्वादि पितृणामानन्द इति
सम्बन्धः ॥ आज्ञादिकर्मभिरित्यादिशब्देन पित्र्यपितृयज्ञादि
गृह्यते ॥ के ते कर्मदेवा नाम तत्राह । अग्निहोत्रादीति ॥

यथा गन्धर्वानन्दः शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनन्दस्तथा
कर्मदेवानन्दः शतगुणीकृतः सप्ताजानदेवानामेक आनन्दो भव-
तीत्याह । तथैवेति ॥ कुत्र वीतदृष्टत्वं तत्राह । आजानदेवेभ्य
इति ॥ श्रोत्रियादिवाक्यस्य प्रकृतासङ्गतिमाशङ्क्याह । तस्य
चेति ॥ एवम्भूतस्य विशेषश्चयविशिष्टस्येति यावत् । प्रजापति-

उ० ज्ञानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक
आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ वृजिनोऽक्वामहतोऽथ
ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको

भा० विषयास्तेषु तस्य चैवंभूतस्याजानदेवैः समान आनन्द
इत्येतदन्वाह्यते । अत्रान्दात्तच्छतगुणीकृतपरिमाणः प्रजा-
पतिलोक एक आनन्दो विराट्शरीरे । तथा तद्विज्ञान-
वान् श्रोत्रियोऽधीतवेदश्चावृजिन इत्यादि पूर्ववत् । तच्छ-
तगुणीकृतपरिमाणो ब्रह्मलोक एक आनन्दो हिरण्यमर्भा-
त्मनि । यश्चेत्यादि पूर्ववदेव । अतः परं गणितनिवृत्तिः । एष
परम आनन्द इत्युक्तौ यस्य च परमानन्दस्य ब्रह्मलोका-
द्यानन्दा मात्मा उदधेरिव विप्रुषः । एवं शतगुणोत्तरोत्तर-
वृद्ध्युपेतानन्दा यत्रैकता यान्ति । यस्य श्रोत्रियप्रत्यक्षोऽथैव

आ० लोकशब्दस्य ब्रह्मलोकशब्दादर्थभेदमाह । विराडिति ॥ यथा
विराडात्मन्याजानदेवानन्दः शतगुणीकृतः सन्नैक आनन्दो भवति
तथा विराडात्मोपासिता श्रोत्रियत्वादिविशेष्यो विराजा
तुल्यानन्दः स्यादित्याह । तथेति ॥ तच्छतगुणीकृत इति तच्छब्दे
विराडानन्दविषयः । श्रोत्रियत्वादिविशेष्यवानपि हिरण्य-
मर्भोपासकत्वेन तुल्यानन्दो भवतीत्याह । यश्चेति । हिरण्यम-
र्भानन्दादुपरिष्ठादपि ब्रह्मानन्दे गणितभेदे प्राक्परबिके प्राप्ते
प्रत्याह । अतः परमिति । एषोऽस्य परमानन्द इत्युपक्रम्य
किमित्त्वानन्दान्तरमुपदर्शितमित्याशङ्क्याह । एष इति ॥ तथापि
सौमुह्यसर्वात्मत्वमुपेक्षितमिति चेन्नेत्याह । यस्य चेति ॥ प्रक-
तस्य ब्रह्मानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वमाह । तत्र होति ॥ अगवच्छि-
न्नत्वफलमाह । भूमत्वादिति ॥ ब्रह्मानन्दादितरे परिच्छिन्ना
मर्थाच्चेत्याह । इतर इति ॥ अथ यान्त्वत्यश्रुतीत्यादिमुत्ते-

उ० ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकाम-
हतो श्रेष्ठ एव परम आनन्दः ।

भा० एव सम्यसादलक्षणः परम आनन्दस्तत्र हि नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति अतो भूमा भूमत्वादमृतः । इतरे तद्विपरीता
आनन्दाः । अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्ये । अका-
महतत्वकृतो विशेष आनन्दश्चतुर्गुणवृद्धिहेतुः । अत्रैतानि
साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्या-
नन्दस्य प्राप्तवर्थादभिहितानि । यथा कर्माण्यग्निहोत्रा-
दीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ । तत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्व-
लक्षणे कर्माणी अधरभूमिष्वपि समाने इति नोत्तरान-
न्दप्राप्तिसाधने अभ्युपेयेते ॥

आ० रिति भावः ॥ श्रोत्रियादिपदानि व्याख्याय तात्पर्यं दर्शयति ।
अत्र चेति ॥ मध्ये विशेषणेषु त्रिविधं यावत् । तुल्ये सर्वप-
र्यावेति शेषः । विशेषणान्तरे विशेषमाह । अकामहतत्वेति ॥
तथोक्तविभागमुपपादयितुं सिद्धमर्थमाह । अत्रैतानीति ॥
यश्चेत्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः । तस्य तस्यानन्दस्येति देवप्राजापत्यादि-
निर्देशः ॥ अर्थादभिहितत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ ये कर्मणा
देवत्वमित्यादिश्रुतिसामर्थ्याद्देवानन्दाप्तौ यथा कर्मणि साध-
नान्युक्तानि तथा यश्चेत्यादिश्रुतिसामर्थ्यादेव तान्यपि श्रोत्रि-
यत्वादीनि तत्तदानन्दप्राप्तौ साधनानि विवक्षितानीत्यर्थः ॥
ननु यथाहामविशेषश्रुतौ कथं श्रोत्रियत्वावृजिनत्वयोः सर्वत्र
तुल्यत्वं । न हि ते पूर्वभूमिषु श्रुते तथा चाकामहतत्ववदानन्दा-
त्मके तयोरपि हेतुत्वेति तत्राह । तत्र चेति ॥ निर्धारणार्था
सप्तमी । न हि श्रोत्रियत्वादिश्रुत्यः सार्वभौमादिसुखमनुभवि-
तुमुत्पद्यते । तथा च सर्वत्र श्रोत्रियत्वादेस्तुल्यत्वान्न तदानन्दाति-
रेकप्राप्तावसाधारणं साधनमित्यर्थः ॥

उ० एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः
 सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उड्वं विमोक्षायैव
 ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार मेधावी
 राजा सर्वेभ्यो माऽग्नेभ्य उदरोत्सीदिति ॥ ३३ ॥

भा० अकामहृत्तत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेरुत्तरोत्तरभू-
 म्यानन्दप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते । स एष परम आनन्दो
 विद्वेषोत्रिचयप्रत्यक्षोऽधिगतः । तथा च वेदव्यासः । यच्च
 कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं । दृष्ट्वाद्यसुखस्यैते
 नार्हतः षोडशीं कस्वामिति । एष ब्रह्मलोको हे सत्त्वा-
 डिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहमेवमनुशिष्टो भगवते तुभं
 सहस्रं ददामि गवां । अत ऊड्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति
 व्याख्यातमेतत् । अत्र ह विमोक्षायेत्यस्मिन्वाक्ये याज्ञ-
 वल्क्यो विभयाञ्चकार भीतवान् । याज्ञवल्क्यस्य कारण-
 माह श्रुतिर्न याज्ञवल्क्यो वक्रत्वसामर्थ्याभावाद्भीतवान्
 ज्ञानाद्वा किन्तर्हि मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा मामग्नेभ्यः
 प्रश्ननिर्णयावसानेभ्य उत अरोत्सीत् आदृष्टोत् अवरोधं

भा० यदुक्तमानन्दप्रतगुणदृष्टिहेतुरकामहृत्तत्त्वज्ञतो विशेष इति
 तदुपपादयति । अकामहृत्तत्त्वत्विति ॥ पूर्वपूर्वभूमिषु वैराग्य-
 मुत्तरोत्तरभूम्यानन्दप्राप्तिसाधनं वैराग्यस्य तरतमभावेन परम-
 काष्ठोपपत्तेर्निरतिशयस्य तस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्वसम्भवा-
 दित्यर्थः । यच्चैत्यादिवाक्यस्येत्यं तात्पर्यमूक्त्वा प्रकृते परमानन्दे
 विद्वदनुभवं प्रमाद्यति । स एष इति ॥ निरतिशयमकाम-
 हृत्तत्वं परमानन्दप्राप्तिहेतुरित्यत्र प्रमाद्यमाह । तथा चेति ॥

उ० स वा एष एतस्मिन् स्वप्नात्ने रत्वा चरित्वा

भा० कृतवानित्यर्थः । यद्यन्मया निर्णीतं प्रअरूपं विमोक्षार्थं
तत्तदेकदेशत्वेनैव कामप्रअस्य गृहीत्वा पुनः पुनर्मीं पर्य-
नुयुक्त एव मेधावित्वादित्येतद्भयकारणं सर्व्वं मदीयं
विज्ञानं कामप्रअव्याजेनोपादित्सतीति ॥ ३३ ॥

अत्र विज्ञानमयः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने प्रदर्शितः ।
स्वप्नान्तबुद्धान्तसञ्चारेण कार्यकरणव्यतिरिक्ताकामक-
र्म्मप्रविवेकस्यासङ्गतया महामत्स्यदृष्टान्तेन प्रदर्शितः । पुन-
स्याविद्याकार्यं स्वप्न एव ज्ञन्तीवेत्यादिना प्रदर्शितं । अर्था-
दविद्यायाः सतत्त्वं निर्द्धारितमतद्बुद्ध्याधारोपणरूपत्व-
मनात्मधर्म्मत्वञ्च । तथा विद्यायाश्च कार्यं प्रदर्शितं सर्व्वात्म-
भावः स्वप्न एव प्रत्यक्षतः सर्व्वाऽस्मीति मन्यते । सोऽस्य

आ० प्रकृतं प्रत्यग्भूतं परमानन्दमेव इति पराम्यप्रति श्रुतिर्मेधावी-
त्याद्या व्याचष्टे । नेत्यादिना ॥ तथापि किन्तद्भयकारणं तदाह ।
यद्यदिति । मेधावित्वात्प्रज्ञातिशयप्रज्ञावित्वादिति यावत् । तदेव
भयकारणं प्रकटयति । सर्व्वमिति ॥ ३३ ॥

स वा एष एतस्मिन्नित्याद्युत्तरग्रन्थसम्बन्धं वक्तुं कृतं कीर्त्त-
यति । अत्रेति ॥ अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति वाच्यं सप्त-
म्यर्थः ॥ कृतमर्थान्तरमनुभवति । स्वप्नान्तेति ॥ कार्यकरणव्यति-
रिक्तत्वं प्रदर्शितमिति सम्बन्धः । उक्तमर्थान्तरमाह । कामेति ॥
अथ यत्रैर्न ज्ञन्तीवेत्यादावुक्तमनुभाषते । पुनश्चेति ॥ किं तत्कार्य-
प्रदर्शनसामर्थ्यान्निर्द्धारितमविद्यायाः सतत्त्वं तदाह । अतद्ब-
र्मेति ॥ अनात्मधर्म्मत्वमात्मनि चैतन्यवदस्वाभाविकत्वं । अवि-
द्याकार्यवद्विद्याकार्यञ्च स्वप्ने सर्व्वात्मभावलक्षणं प्रत्यक्षत एव
प्रदर्शितमित्याह । तथेति ॥ सुषुप्ते स्वप्नवदेतद्दर्शितमित्याह ।

उ० दृष्टैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या
द्रवति बुद्धाप्तायेव ॥ ३४ ॥

भा० परमो लोका इति । तत्र च सर्व्वात्मभावः स्वभावोऽस्याविद्या-
कामकर्मादिसर्व्वसंसारधर्म्मसम्बन्धातीतं रूपमस्य साक्षा-
त्सुषुप्ते दृष्टान्त इत्येतद्विज्ञापितं स्वयं ज्योतिरात्मा एष
परम आनन्द एष विद्याया विषयः । स एष परमः सम्प्र-
सादः सुखस्य च परा काष्ठेत्येतदेवमन्तेन ग्रन्थेन व्याख्यातं ।
तस्यैतत्सर्व्वं विमोक्षपदार्थस्य दृष्टान्तभूतं बन्धनस्य च । ते च
एते मोक्षबन्धने सहेतुके सप्रपञ्चे निर्दिष्टेऽविद्याकार्य्ये
तत्सर्व्वं दृष्टान्तभूतमेवेति तद्दार्ष्टान्तिकस्थानीये मोक्षब-
न्धने सहेतुके कामप्रप्रार्थभूते त्वया वक्तव्ये इति पुनः
पर्य्यनुयुक्ते जनकोऽत ऊर्द्धं विमोक्षायेव ब्रूहीति । तत्र
महामत्स्यवत्सुप्रबुद्धान्तावसङ्गः सञ्चरत्येक आत्मा स्वयं

आ० एवमिति । साक्षात्स्वरूपचैतन्यवशादित्येतत् । अन्यथोक्तितस्य
सुखपरामर्शा न स्यादिति भावः । उक्तं विद्याकार्य्यं निगम-
यति । एष इति ॥ तमेव विद्याविषयं विप्रदयति । स एष
इति ॥ दृष्टानुवादमुपसंहरति । इत्येतदिति ॥ एवमन्तेन
ग्रन्थेन ब्रह्मलोकान्तवाक्येनेति यावत् । सोऽहमित्यादेश्चात्यर्थ-
मनुवदति । तच्चेति ॥ यतो राजेत्यं मन्यतेऽतस्तस्य सङ्खदाने
युक्ता प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ अत ऊर्द्धमित्यादेश्चभिप्रायमनुभवति ।
ते चेति ॥ यद्यपि यथोक्तजज्ञे मोक्षबन्धने प्रागेवोपदिष्टे तथापि
पूर्व्वोक्तं सर्व्वं दृष्टान्तभूतमेव तयोरिति यतो राजा भाव्यति
अतो मोक्षबन्धने दार्ष्टान्तिकभूते वक्तव्ये याज्ञवल्क्येनेति मन्यमा-
नस्तं प्रेरयतीत्यर्थः । बन्धमोक्षयोर्वक्तव्यत्वेन प्राप्तयोरपि प्रथमं बन्धो

भा० ज्योतिरित्युक्तं । यथा चासौ कार्यकरणानि मृत्युरूपाणि
परित्यजन्नुपादानञ्च महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धान्तावनुसञ्च-
रति । तथा जायमानो विद्यमाणञ्च तैरेव मृत्युरूपैः
संयुज्यते विद्युज्यते चोभौ लोकावनुसञ्चरतीति । सञ्चरणं
स्वप्नबुद्धान्तावनुसञ्चारस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन सूचितं । तदिह
विस्तरेण सनिमित्तं सञ्चरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थाऽय-
मारम्भः । तत्र च बुद्धान्तात्स्वप्नान्तमथमात्मानुप्रवेष्टितः ।
तस्मात्सम्प्रसादस्थानं मोक्षदृष्टान्तभूतं । ततः प्रस्थाप्य
बुद्धान्ते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य इति । तेनास्य
सम्बन्धः स वै बुद्धान्तात्स्वप्नान्तक्रमेण सम्प्रसन्न एषः । तस्मि-
न्सम्प्रसादे स्थित्वा ततः पुनरीषत्प्रच्युतः स्वप्ने रत्ना चरित्वे-
त्यादि पूर्ववद्बुद्धान्तायैवाद्रवति ॥ ३४ ॥

आ० वर्णयति इति वक्तुं दृष्टान्तं स्मारयति । तत्रेति । दृष्टान्तमगूढ
दार्ष्टान्तिकस्य बन्धस्य सूत्रितत्वं दर्शयति । यथा चेत्वादिना ॥
उभा लोकावित्यत्र प्रथममेवंप्रशब्दे प्रत्ययः ॥ दृष्टमगूढानन्तर-
प्रकरश्चमुत्थापयति । तदिहेति ॥ अक्षः संसारी सप्तम्यर्थः । सनि-
मित्तं कामादिना निमित्तेन सहितमित्येतत् । प्रकरञ्चारम्भ-
मुक्त्वा समनन्तरवाक्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धमाह । तत्र चेति ।
स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्नेत्युपक्रम्य स्वप्नान्तायैवेति वाक्यं
सप्तम्या पराम्बुध्यते । स्वप्नान्तशब्दस्य स्वप्नविषयथादृश्यर्थं विशि-
नष्टि । सम्प्रसादेति ॥ कथं पुनः सम्प्रसन्नस्य संसारोपवर्णनमि-
त्याशङ्क्याह । तत इति ॥ प्रागुक्तः सप्तम्यर्थो व्यवहितो यत्र्यस्ते-
नेति पराम्बुध्यते । समनन्तरयत्र्यः षष्ठोच्यते । वाक्यस्य व्यवहितेन
सम्बन्धमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति । स वै बुद्धान्तादिति ।
स्वप्नान्ते रत्ना चरित्वेत्यादि बुद्धान्तायैवाप्रवतीत्येतदन्तं पूर्वव-
दिति योजना ॥ ३४ ॥

उ० तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्ज्यायादेवमेवा-

भा० इत आरभ्यास्य संसारे वर्णते । यथायमात्मा स्वप्ना-
नादुद्गान्तमागत एवमयमस्माद्देहाद्देहान्तरं प्रतिपत्सत
इत्याद्याच दृष्टान्तः । तन्नच यथा लोके अनः शकटं
सुसमाहितं सुदु श्चं वा समाहितं भास्त्रोपस्करणेनोत्स-
र्यस्यमुत्सर्ज्युर्पिठरादिनास्त्राद्येन च सम्यक् संसारेणा-
क्रान्तमित्यर्थः । तथा भाराक्रान्तं बहुत्वर्जच्छब्दं कुर्व-
द्यथा यायाद्गच्छेच्छाकटिकेनाधिष्ठितं बत् । एवमेव
यथोक्तो दृष्टान्तोऽयं शरीरः शरीरे भवः । कोऽसौ
आत्मा सिद्धोपाधिर्यः स्वप्नुद्गान्ताविव जन्ममरणाभ्यां
पाप्मसंसर्गविद्योमस्रक्षणाभ्यामिदलोकपरलोकानुसञ्चरति
यस्योत्क्रमणमनुप्राणायुत्क्रमणं च प्राप्तेन परेषात्पना
स्वयं ज्योतिःस्वभावेनान्वाकूटोऽधिष्ठितोऽवभासमानस्तथा

भा० तद्यथेत्वादेरिति तु कामयमान इत्यन्तरस्य सन्दर्भस्य तात्पर्यं
नदिहेत्युक्तमनुवदति । इत आरभ्यत इति । तद्यथेत्वादा-
त्त्वादेतत् दृष्टान्तवाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति । यथेत्वादिना । इत
इत्यत्र दृष्टान्तमाहेति योजना । भास्त्रोपस्करणेन भास्त्रप्रमुखेन
शुद्धोपस्करणेनेति यावत् । तदेवोपस्करणं विशिनष्टि । उत्सृ-
जेति । पिठरं पात्रार्थं सूत्रं भास्त्रं । अन्वयं दर्शयितुं यथा शब्दोऽ-
नूयते । सिद्धविशिष्टमात्मानं विशिनष्टि । यः स्वप्नेति । जन्मम-
रणे विशदयति । प्राप्तेति । कार्यकारणानि प्राप्ताशब्देनोच्यन्ते ।
शरीरस्य प्राधान्यं द्योतयति । यस्येति । उत्सर्ज्याति चेतसा-
द्वीकृतमात्मनो गमनमित्याशङ्क्याह । तत्रेति । सिद्धोपाधेर-
त्मनो गमनप्रतीतिरित्यत्रार्थव्युत्तिं प्रमादयति । तथा चेति ।

उ० यत् शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाहूढमुत्सर्ज-
याति यत्रैतदूर्द्ध्वीच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥

भा० चोक्तमात्मनैवाद्यं ज्योतिषाऽऽस्ते पश्ययते इति उत्सर्जयाति
तत्र चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ये सिद्धे प्राणप्रधाने गच्छति
इति तदुपाधिरप्यात्मा गच्छतीव । तथा च श्रुत्यन्तरं
कस्मिन्नहमित्यादि ध्यायतीवेति च । अत एवोक्तं प्राज्ञेना-
त्मनान्वाहूढ इत्यन्यथा प्राज्ञेनैकीभूतः ब्रह्मवत्कथमुत्सर्ज-
याति तेन सिद्धोपाधिरात्मा उत्सर्जकर्मसु निःस्पृहमा-
नेषु दुःखवेदनयार्त्तः शब्दं कुर्वन्त्याति गच्छति । तत्कस्मि-
न्नाह इत्युच्यते । यत्रैतद्भवत्येतदिति क्रियाविशेषणमूर्द्ध्वा-
च्छासी यत्रोर्द्ध्वाच्छासित्वमस्य भवतीत्यर्थः । दृश्यमान-
स्थायनुवदनं वैराग्यहेतोरीदृशः कष्टः खल्वयं संसारो
येनोत्क्रान्तिकाले मर्म्मसूक्तत्यमानेषु स्मृतिलोपो दुःख-
वेदनार्त्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतितप्तौ चासामर्म्मं परवशी-
कृतचित्तस्य । तस्माद्यावद्विद्यमवस्था नागमिष्यति तावदेव

भा० उत्सर्जयातीति श्रुतेर्मुखात्त्वार्थत्वाद्यंमात्मनो वस्तुतो गमनं किं न
स्यादित्याशङ्क्याह । ध्यायतीवेति । चैतपाधिकमात्मनो गमन-
मित्यत्र सिद्धाग्नरमाह । अत एवेति । अथमेतावता निरुपा-
धेरात्मनो गमनं नेष्यते तत्राह । अन्यथेति । प्रमादपक्षं निम-
गयति । तेनेति । तत्कस्मिन्नित्यत्र तच्छब्देनार्त्तस्य शब्दविशेष-
करत्वमूर्द्ध्वं गमनं गृह्यते । एतदूर्द्ध्वाच्छासित्वमस्य यथा स्यात्तथा-
ऽनस्या वस्मिन्नाले भवति तस्मिन्गमनमित्युपपादयति । उच्यत
इत्यादिना । किमिति प्रत्यक्षमर्म्मं श्रुतिरनुब्रूदति तत्राह ।

उ० स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपते

भा० पुरुषार्थसाधनकर्त्तव्यतायामप्रमत्ता भवतेत्याह कारुणा-
च्छ्रुतिः ॥ ३५ ॥

तदस्योर्द्ध्वोच्छ्रासित्वं कस्मिन्काले किं निमित्तं कथं
किमर्थं वा स्यादित्येतदुच्यते । सोऽयं प्राकृतः त्रिरःपाष्ठा-
दिमान्पिण्डो यत्र यस्मिन्काले यमणिमानमणोर्भावम-
णुत्वं कार्शंमित्यर्थः नि एति निगच्छति । किं निमित्तं
जरया वा स्वयमेव कालपक्वफलवञ्जीर्णः कार्शं गच्छति
उपतपतीत्युपतपत् ज्वरादिरोगग्रस्तेनोपतपता वा उप-
तप्यमानो हि रोगेण विषमाग्निताम्रं भुक्तं न जरयति
ततोऽक्षरसेनानुपचीयमानः पिण्डः कार्शंमापद्यते तदु-

षा० दृश्यमानेति । कथं संसारस्वरूपानुवादमात्रेण वैराग्यसिद्धि-
स्तत्राह । ईदृश इति ॥ ईदृशत्वमेव विशदयति । येनेत्यादिना ॥
अनुवादश्रुतेरभिप्रायमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३५ ॥

प्रश्नचतुष्टयमनूद्य तदुत्तरत्वेन स यत्रेत्यादि वाक्यमादाव
स्थाकरोति । तदस्येत्यादिना ॥ प्रश्नपूर्वकं कार्शंनिमित्तं स्वाभा-
विकमागन्तुकं चैतद्दर्शयति । किंनिमित्तमित्यादिना ॥ कथं ज्वरा-
दिना कार्शंप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । उपतप्यमानो हीति ॥ यथोक्त-
निमित्तद्वयवशात्कार्शंप्राप्तिं निगयति । अग्निमानमिति ॥ कस्मि-
न्काले तदूर्द्ध्वोच्छ्रासित्वमस्येति प्रश्नस्योत्तरमुक्तविधया सिद्धमि-
त्याह । यदेति ॥ अवशिष्टप्रश्नस्योत्तरमाह । यदोर्द्ध्वोच्छ्रासीति ।
तत्र हि कार्शं निमित्तं सम्भृतशकटवन्नानाशब्दकरणं स्वरूपं ।
शरीरविमोक्षयश्च प्रयोजनमित्यर्थः ॥ स यत्रेत्यादिवाक्यादर्श-
सिद्धमर्थमाह । जरयेति ॥ तद्यथेत्यादिवाक्यं प्रश्नपूर्वकमादाव
स्थाकरोति । यदेत्यादिना ॥ फलं बन्धनात्ममुच्यते इति सम्बन्धः ।

उ० वाणिमानं निगच्छति यद्यथाभ्रं वोदुम्बरं वा
पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष

भा० अथे उपतपता वेत्यणिमानं निगच्छति । यदात्यन्तकार्शं
प्रतिपक्षो ज्वरादिनिमित्तैस्तदाङ्गीच्छासी भवति । यदे-
ङ्गीच्छासी तदा सञ्जाहितसञ्चारश्चकटवदुत्सर्जयति जरा-
भिभवे रोगादिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च शरीरवतोऽवश्यं
भाविन एतेऽनर्था इति वैराग्यायेदमुच्यते । यदाऽ-
सावुत्सर्जयति तदा कथं शरीरं विमुञ्चतीति दृष्टान्त
उच्यते । तत्तत्र यथाघ्नं वा फलमुदुम्बरं वा फलं पिप्पलं वा
फलं विषमानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्थानियतनिमित्त-
त्वास्थापनार्थं । अनियतानि हि मरणस्य निमित्तान्यसञ्ज्ञा-
तानि च । एतदपि वैराग्यार्थमेव । यस्माद्यमनेकमरण-
निमित्तवांस्तस्मात्सर्वदा मृत्योरास्ये वर्त्तत इति । बन्ध-

भा० त्रिमिति विषमानेकदृष्टान्तोपादानमेकेनापि विवक्षितसिद्धे-
रित्याशङ्क्याह । विषमेति ॥ कथं मरणास्थानियतानि अनेकानि
निमित्तानि सम्भवन्तीत्याशङ्क्यानुभवमनुद्वेत्याह । अनियता-
नीति ॥ अथ मरणास्थानेकानियतनिमित्तवत्त्वसङ्गीर्तनं कुत्रोप-
युज्यते तत्राह । एतदपीति ॥ तदर्थवत्त्वमेव समर्थयते । यस्मा-
दिति ॥ इत्थमप्रमत्तैर्भवितव्यमिति शेषः । हन्तेन सह फलं येन
रसेन सम्बध्यते स रसो बन्धनकारणभूतो बन्धनं हन्तमेव वा
बन्धनं यस्मिन् फलं सम्बध्यते रसेनेति श्रुत्यस्तेस्तस्माद्बन्धनादने-
कनिमित्तवशात्पूर्वोक्तस्य फलस्य भवति प्रमोक्ष्यमित्याह । बन्ध-
नादित्यादिना ॥ शिङ्गमात्मोपाधिरस्येति तद्विशिष्टः शरीर-
स्योच्यते । सस्यमुत्थात्रवतीति सम्बन्धः । समित्युपसर्गस्य तात्प-
र्यमाह । नेत्यादिना । यदि संप्रावक्ष्यायामिव मरणावस्थायं

उ० एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्याया
द्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥

भा० नाइध्यते येन वृत्तेन सह बन्धनकारणो रसो यस्मिन्वा
बध्यत इति वृत्तमेवोच्यते बन्धनं । तस्माद्रसाहुतादा बन्ध-
नात्प्रमुच्यते वाताद्यनेकनिमित्तमेवायं पुरुषो लिङ्गात्मा
लिङ्गेपाधिरेभ्योऽङ्गेभ्यश्चतुरादिदेहावयवेभ्यः सम्प्रमुच्यते
सम्यङ्निर्लेपेन प्रमुच्यते न सुषुप्तगमनकाल इव प्रायेण
रक्षन् । किन्तर्हि सह वायुनोपसंहृत्य पुनः प्रतिन्यायं पुनः
ब्रह्मात्पूर्वमययं देहाद्देहान्तरमसकृद्गतवान्यथा स्वप्न-
द्वान्तो पुनः पुनर्गच्छति तथा पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं
यथागतमित्यर्थः । प्रति योनिं योनिं योनिं प्रति कर्मश्रुता-
दिवशादाद्रवति । किमर्थं । प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः ।
स प्राण एव गच्छति । ततः प्राणायैवेति विशेषणमन-

या० प्रायेण देहं रक्षन्नाद्रवतीति नात्रियते केन प्रकारेण तर्हि तदा
देहान्तरं प्रति गमनमित्याशङ्क्याह । किं तर्हीति । वायुना
प्रायेण सह कारणजातमुपसंहृत्याद्रवतीति पूर्ववत्सम्बन्धः । पुनः
प्रतिन्यायमिति प्रतीकमादाय पुनःशब्दस्य तात्पर्यमाह । पुन-
रित्यादिना । तथा पुनराद्रवतीति सम्बन्धः । यथा पूर्वमिमं
देहं प्राप्तवान्युनरपि तथैव देहान्तरं गच्छतीत्याह । प्रतिन्याय-
मिति । देहान्तरगमने कारणमाह । कर्मिति । आदिशब्देन
पूर्वप्रज्ञा गृह्यते । प्राणव्यूहाय प्राणानां विशेषाभिव्यक्तिभा-
येति यावत् । प्राणायैति श्रुतिः किमर्थमित्यं व्याख्यायते तत्राह ।
स प्राण इति । एतच्च तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकारणे निर्धारितं ।
प्राणायैति विशेषणस्थानर्थक्याद्युक्तं प्राणव्यूहायैति विशेषणमि-
त्याह । प्राणैति । गन्वस्य प्राणः सह वर्तते चेत्तावतैव भोगसि-

उ० तद्यथा राजानमायाप्तमुयाः प्रत्येनसः सूत-
यामण्योऽनैः पानैरावसथैः प्रतिकल्प्यन्तेऽयमाया-

भा० र्थकं प्राणव्यूहाय हि गमनं देहाद्देहान्तरं प्रति । तेन
ह्यस्य कर्मफलभोगार्थसिद्धिः । न प्राणसन्नामात्रेण तस्मा-
त्तादर्थार्थं युक्तं विशेषणं प्राणव्यूहायेति ॥ ३६ ॥

तवाख्येदं शरीरं परित्यज्य गच्छतो नान्यस्य देहान्तर-
रखोपादाने सामर्थ्यमस्ति देहेन्द्रियवियोगात् । न चान्येऽस्य
ह्यत्यस्नानीया गृहमिव राज्ञे शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीच-
माणा विद्यन्ते । अथैवं सति कथमस्य शरीरान्तरोपादान-
मित्युच्यते । सर्व्वं ह्यस्य जगत्सकर्मफलोपभोगसाधनत्वायो-
पाप्तसकर्मफलोपभोगाय चायं प्रवृत्तो देहाद्देहान्तरं
प्रतिपित्सुः । तस्मात्सर्व्वमेव जगत्सकर्मप्रयुक्तं तत्कर्मफलो-
पभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीचत एव । कृतं लोकं

भा० उेरकं प्राणव्यूहेनेत्याशङ्क्याह । तेन हीति ॥ अन्यथा सुपुतिमू-
र्ध्योरपि भोगप्रसङ्गेऽस्तिर्त्यर्थः । तादर्थार्थं प्राणस्य भोगशक्त-
सिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ ३६ ॥

तद्यथा राजानमित्यादिवाक्यव्यावर्त्तनामाशङ्कामाह । तत्रेति ॥
ममूमावस्था सप्तम्यर्थः । अथास्य स्वयमसामर्थ्येऽपि शरीरान्तर-
कर्त्तारोऽप्ये भविष्यन्ति यथा राज्ञो भृत्या गृहनिर्मातारस्तथाह ।
न चेति । स्वयमसामर्थ्यमन्येषां चासत्त्वमिति स्थिते फलितमाह ।
अथेति । तद्यथेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्य्यं दर्शयन्मुत्तरमाह । उच्यत
इति । भवत्वहस्य सकर्मफलोपभोगे साधनत्वसिद्ध्यर्थं सर्व्वं
जगदुपाप्तं तथापि देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्यमानस्य किमाया-
तमित्याशङ्क्याह । सकर्मैति । सकर्मयेत्यत्र सशब्दसकर्मफ-

उ० त्ययमागच्छतोत्येव ११ हेंवं विद ११ सर्वाणि भूतानि
प्रतिकल्प्यन् इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति
॥ ३७ ॥

भा० पुरुषोऽभिजायत इति श्रुतेः । यथा स्वप्नजागरितं प्रति-
पित्तोक्तत् कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते । तत्र
यथा राजानं राज्याभिषिक्तमायातं स्वराष्ट्रे उया जातिवि-
शेषाः क्रूरकर्माणा वा प्रत्येनसः प्रति प्रत्येनसि पापकर्माणि
नियुक्ताः प्रत्येनसस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः सूताश्च
यामण्यश्च सूतयामण्यः सूता वर्षसङ्करजा जातिविशेषा
यामण्यो यामनेतारस्ते पूर्वमेव राज्ञ आगमनं बुद्ध्याऽऽ-
र्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्मंदिरादिभिरावसथैश्च प्रासा-
दादिभिः प्रतिकल्प्यन्ते निष्पत्तैरेव प्रतीक्षन्ते ऽयं राजा
आयात्ययमागच्छतीत्येवं वदन्तः । एवं च एवं विदं कर्माफ-

भा० सोपभोगयोग्यमित्यत्र तच्छब्दश्च प्रकृतभोक्तृनिषयौ । तत्र प्रमा-
द्यमाह । ह्यतमिति । पुरुषो हि त्वत्त्ववर्त्तमानदेहो भूतपञ्च-
कादिना निर्मितमेव देहान्तरमभिव्याप्य जायत इति श्रुतेरर्थः ।
उक्तमेवार्थं दृष्टान्तो न स्पष्टयति । यथेति । स्वप्नप्रज्ञानाप्णागरि-
तस्थानं प्रतिपत्तुमिच्छतः शरीरं पूर्वमेव कृतं नापूर्वं विद्यते
तथा देहादेहान्तरं प्रतिपित्यमानस्य पञ्चभूतादिना ह्यतमेव
देहान्तरमित्यर्थः । सर्वेषां भूतानां देहान्तरं कृत्वा संसारिणि
परलोक्याय प्रस्थिते प्रतीक्षन्तं केन प्रकारेणेति प्रश्नपूर्वकं दृष्टा-
न्तवाक्यमनुत्थाप्य व्याचष्टे । तत्रेत्यादिना । तत्र पापकर्माणि
नियुक्तत्वमेव व्यनक्ति । तस्करादीति । आदिपदेनाप्तेऽपि
नियमाद्या मृच्छन्ते । दण्डनादीत्यादिशब्दे हिंसाप्रभेदसङ्ग्रहार्थः ।

उ० तद्यथा राजानं प्रथियासन्नमुयाः प्रत्येनसःसू-
तयामण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्नकाले

भा० सस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः । कर्मफलं हि प्रसृतं
तदेवंशब्देन परासृज्यते । सर्वान् हि भूतानि शरीरकर्तृष्वि
करणानुपहीदृषि चादित्यादीनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव
कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीचन्ते । इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ
चास्माकमायाति । तथेदमागच्छतीत्येवमेव ज्ञात्वा प्रतीचन्त
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तमेवं जिगमिषुं के सह गच्छन्ति । ये वा गच्छन्ति ते
किं तत्क्रियाप्रणुक्ताः आहोस्त्रिण्तत्कर्मवशात्त्वयमेव गच्छन्ति
पारलोकशरीरकर्तृष्विव भूतानीत्यत्रोच्यते दृष्टान्तः ।
तद्यथा राजानं प्रथियासन्नं प्रकर्षेण चातुमिच्छन्त-

भा० ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूत इति स्मृतिमान्त्रित्य सूतशब्दार्थमाह ।
वर्षसङ्गरेति । भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैरित्यादिशब्देन जेह्मचोच्ययोः
सङ्ग्रहः । मदिरादिभिरित्यादिपदेन क्षीरादि शृङ्गते । प्रासा-
दादिभिरित्यादिशब्दे गोपुरतोराद्यादिग्रहार्थः । विद्वन्मात्र
प्रतीयमाने किमिति कर्मफलस्य वेदितारमिति विश्वेषोपादान-
मित्याशङ्क्याह । कर्मफलं हीति । तत्कर्मप्रयुक्तानीत्यत्र तच्छब्दः
संसारिविषयः संसारियो बन्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वान्निग्नस्य-
शब्दः । अन्धासस्तूभवन्नादरार्थः ॥ ३७ ॥

तद्यथा राजानं प्रथियासन्नमित्यादिवाक्यावर्त्तव्योद्यमुत्था-
पयति । तमेवमिति । वाग्नादयस्तमनुगच्छन्तीत्याशङ्क्याह । ये
चेति । तत्क्रियाप्रयुक्तास्तस्य मन्तुर्वागादिद्यापारेण प्रेरिताः
समाह्वता इति यावत् । यानि च भूतानि परलोकशब्दितं
शरीरं कुर्वन्ति यानि वा करणानुपहीदृषि चादित्यादीनि

उ० सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी
भवति ॥ ३६ ॥ तृतीयं ब्रालणं ॥ ३ ॥
स यत्रायमात्माऽवल्यं न्येत्य सम्भोहमिव न्येत्यथै-

भा० मुयाः प्रत्येनसः सूतयामश्लक्ष एवाभिसमायन्त्याभि-
मुख्येन समायान्येकीभावेन तमभिमुखा आयान्यनाश्रुता
एव राज्ञा केवलतद्विगमिषाभिज्ञाः । एवमेवेममात्मानं
भोक्तारमन्तकाले मरणकाले सर्वे प्राणा वागाद्योऽभिस-
मायन्ति यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातं ॥ ३८ ॥ ० ॥
इति बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

स यत्रायमात्मा । संसारोपवर्णनं प्रसृतं । तत्रायं पुरुष
एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्येत्युक्तं । तत् सम्प्रमोक्षणं कस्मिन् काले
कथं वेति सविस्तरं संस्करणं वर्षाद्यितव्यमित्यारभ्यते । सो

आ० तेभ्यपि यथोक्तप्रप्रवृत्तिं दर्शयति । परलोकैति ॥ नाथः परलो-
कार्थं प्रस्थितस्य वागादिव्यापाराभावादाहानानुपपत्तेः । न द्वितीये
भोक्तृकर्मण्यपि वागादिव्यचेतनेषु स्वयं प्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति
चोदयितुरभिमानः ॥ उत्तरवाक्येनोत्तरमाह । अत्रेत्यादिना ॥
मरणकालमेव विधिगच्छि । यत्रेति ॥ अचेतनानामपि रूपादी-
नाञ्चेतनप्रेरितानां प्रवृत्तिदर्शनाद्वागादीनामपि भोक्तृकर्मवशा-
त्तदाहृतत्वमन्तरेण प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः ॥ ३८ ॥ इति
षष्ठे प्रपाठके ज्योतिर्ब्राह्मणं तृतीयं विवृतं ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । स यत्रेति ॥ सम्बन्धं वक्तुमुक्तं कोर्णयति ।
संसारेति ॥ वक्ष्यमाणोपयोगित्वेनोक्तमर्थान्तरमनुभवति । तत्रे-
ति ॥ संसारप्रकारं सप्तमर्थः ॥ सव्यत्याकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरब्राह्मण-
मादत्ते । तत्सम्प्रमोक्षणमिति । एवं ब्राह्मणमवतार्यं तदक्षराणि
व्याकरोति । सोऽयमित्यादिना । गत्वा सम्भोहमिव न्येतीत्युत्त-

उ० नमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः

भा० ऽयमात्मा प्रस्तुतो यत्र यस्मिन् काले अबल्यमवलभावं नि
एत्य गत्वा यद्देहस्य दौर्बल्यं तदात्मन एव दौर्बल्यमित्युप-
चर्यते अबल्यं नेत्येति । न ह्यसौ स्वतो मूर्त्तत्वादवलभावं
गच्छति तथा सम्मोहमिव संमूढता सम्मोहो विवेकाभावः
सम्मोहतामिव नि एति निगच्छति । न चास्य स्वतः सम्मो-
होऽसम्मोहो वास्ति नित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात् । तेनेव
शब्दः सम्मोहमिव न्येतीति । उत्क्रान्तिकाले हि करणोप-
संहारनिमित्तो व्याकुलीभाव आत्मन इति लक्ष्यते
लौकिकैः । तथा च वक्तारो भवन्ति संमूढः संमूढोऽयमिति ।
अथ बोभयत्रेवशब्दप्रयोगो योज्योऽबल्यमिव न्येतीत्यसम्मो-
हमिव न्येतीति । उभयस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात् ।

आ० एत्र सम्बन्धः । कथमात्मनो दौर्बल्यं तदाह । यद्देहस्येति ॥ किमि-
त्युपचारो मुख्यमेवात्मनो दौर्बल्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न
हीति ॥ यथायमवलभावं निगच्छति तथा सम्मोहं संमूढतामिव
प्रतिपद्यते । विवेकाभावो हि सम्मोहः ॥ तथा च मूढतामिव निग-
च्छतीति युक्तमित्याह । तथेति ॥ इवशब्दार्थमाह । न चेति ॥ कथं
पुनरात्मनः समारोपितोऽपि सम्मोहः स्यान्नित्यचैतन्यज्योतिर्वादि-
त्वाशङ्क्याह । उत्क्रान्तीति ॥ व्याकुलीभावो विक्रस्येति शेषः । तत्र
लौकिकीं वार्त्तामनुकूलयति । तथेति ॥ यथाश्रुतमिवशब्दं
गृहीत्वा वाक्यं व्याख्याय पक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ इवशब्द-
प्रयोगस्योभयत्र योजनानमेवाभिनयति । अबल्यमिति ॥ उभयत्र
तस्योक्तने हेतुमाह । उभयस्येति ॥ तुल्यप्रत्ययेनावल्यसम्मोहयोरे-
ककर्त्तृकत्वनिर्देशादप्युभयत्रेवकारो प्रकृत्य इत्याह । समा-

उ० समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष

भा० समानकर्तृकनिर्देशाच्च । अथास्मिन् काल एते प्राणा ज्ञाना-
दय एनमात्मानमभिसमायन्ति तदास्य प्रारिरस्तात्मनो
ऽङ्गेभ्यः सम्प्रमोक्षणं । कथं पुनः सम्प्रमोक्षणं केन वा प्रकारेणा-
त्मानमभिसमायन्तीत्युच्यते । स आत्मा एतास्तेजोमात्रास्ते-
जसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोऽवयवा रूपादिप्रकाशकत्वाच्च-
क्षुरादीनि करणानीत्यर्थः । ता एताः समभ्याददानः सम्प्र-
मोक्षेणैषेणाभ्याददानः आभिमुख्येनाददानः संहरमास-
स्तत्त्वप्रापेक्षया विशेषणं समिति । ननु स्वप्ने निर्लेपेन
सम्यगादानसंस्तित्वादानमात्रं । गृहीता वाक् गृहीतश्च-
क्षुरस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय अकमादाये-
त्यादिवाक्येभ्यो हृदयमेव पुण्डरीकाकाशमन्ववक्रामत्वन्वव-

भा० नेति ॥ अथेत्यादि वाक्यमवतार्य व्याकुर्वन्वास्मिन्वासे तत्सम्प्रमो-
क्षमभित्त्वस्योत्तरमाह । अथेत्यादिना ॥ कथं वेत्सुहं प्रथममूय
प्रभान्तरं प्रक्षीति । कथमिति ॥ अथोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमादाय
व्याकरोति । उच्यत इत्यादिना ॥ रूपादिप्रकाशनशक्तिमत्त्व-
प्रधानभूतकार्थत्वात्तेजोमात्राश्चक्षुरादीनीत्युक्तं । सम्प्रति समभ्या-
ददान इत्यस्यार्थमाह । ता एता इति । संहरमासो हृदयमन्व-
वक्रामतीत्यन्वयः । तत्त्वमिति विशेषणं स्वप्रापेक्षयेति सम्बन्धः । कथं
स्वप्रापेक्षया विशेषणं तदाह । न त्विति ॥ आदानमात्रमपि स्वप्ने
नास्तीति कुवस्तद्वास्त्यर्थं विशेषणमित्याशङ्क्याह । अस्तीति ॥
स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्येतद्वास्त्याव हृदयमेवेत्यादि
व्याकरोति । हृदयमित्यादिना ॥ सविज्ञानो भवतीति वाक्यशेष-
माभित्त्व वाक्यार्थमाह । हृदय इति । कथमात्मनो निम्ब्रवस्य

उ० चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्तते तथा रूपज्ञो भवति ॥ १ ॥

भा० गच्छति हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थो बुद्ध्यादिविधे-
पोपसंहारे सति । न हि तस्य स्वतस्त्वलनं विधेपोपसंहा-
रादिविक्रिया वा । ध्यायतीव खेसायतीवेत्युक्तत्वात् । बुद्ध्याद्यु-
पाधिदारैव हि सर्व्वविक्रियाधारोप्यते तस्मिन् । कदा पुन-
स्तस्य तेजोमात्राभादानमित्युच्यते । स यच्चैष चक्षुषि भव-
चाक्षुषः आदित्यांशो भोक्तुः कर्माणां प्रयुक्तो यावद्देहधा-
रणं तावच्चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वदत्तते । मरणकाले तस्य चक्षु-
षोऽनुग्रहं परित्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रतिपद्यते । तदेत-
दुक्तं । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्च-
पुरादित्यमित्यादि । पुनर्देहग्रहणकाले संश्रयिव्यक्तस्तथा

आ० तेजोमात्रादानकर्तृत्वमित्याशङ्काह । बुद्ध्यादीति ॥ तेषां तद्वि-
धेपस्य चोपसंहारे सत्यात्मनस्तदादानकर्तृत्वमौपचारिकमि-
त्यर्थः । तर्हि तद्विधेपोपसंहर्तृत्ववत्तदादानकर्तृत्वमपि मुख्य-
मेव भविव्यतीत्याशङ्काह । न हीति ॥ आदिशब्देन क्रियाविशेषः
सर्व्वो गृह्यते । कथं तर्हि प्रतीतिकर्तृत्वादिप्रथेत्याशङ्काह । बुद्ध्या-
दीति ॥ स यच्चेत्वादि वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्यं व्याकरोति ।
कदा पुनरित्यादिना ॥ तस्य पुरुषशब्दाद्भोक्तृत्वे प्राप्ते विधिनसि ।
आदित्यांश इति ॥ तस्य चाक्षुषत्वं साधयति । भोक्तुरित्यादिना ॥
यावद्देहधारणमिति कुतो विशेषणं तत्राह । मरणकाले त्विति ॥
आदित्यांशस्य चक्षुरनुग्रहमनुर्वतः स्वातन्त्र्यं वारयति । स्वमिति ॥
मरणकालायां 'चक्षुराद्यनुग्राहकदेवतांशानामधिदेवतात्मनो-
पसंहारे शुद्धमनसं संवादयति । तदेतदिति ॥ तर्हि देहा-
न्यारे वागादिराहित्यं स्यादित्याशङ्काह । पुनरिति ॥ संश्रयि-

उ० एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न
जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकी-

भा० स्वप्नतः प्रबुद्धतश्च । तदेतदाह । चाक्षुषः पुरुषो यत्र
यस्मिन् काले पराक् पर्यावर्तते परि समन्तात् पराङ्-
व्यावर्तत इति यथाऽत्रास्मिन् कालेऽरूपज्ञो भवति मुमु-
र्षुरूपं न जानाति तदायमात्मा चक्षुरादितेजोमात्राः
समभ्याददानो भवति स्वप्नकाल इव ॥ १ ॥

एकीभवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना । तदैवं पार्श्वस्था
आङ्गर्न पश्यतीति । तथा घ्राणदेवतानिवृत्तौ घ्राण-
मेकीभवति लिङ्गात्मना । तदा न जिघ्रतीत्याहुः । समान-
मन्यत् । जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता तन्निवृत्त्यपेक्षया
न रसयत इत्याहुः । तथा न वदति न शृणोति न मनुते

भा० व्यन्ति वागादयस्तदेवताघ्निसिता यथास्थानमिति शेषः ।
मुमूर्षोरिव स्वप्नतः सर्वाणि करणानि लिङ्गात्मनोपक्रियन्ते
प्रबुध्यमानस्य चेतित्तोरिव तानि यथास्थानं प्रादुर्भवन्तीत्याह ।
तथेति ॥ उक्तेऽर्थे वाक्त्रं यातयति । तदेतदाहेति ॥ पराङ्पर्या-
वर्तत इति रूपवैमुख्यं चाक्षुषस्य विविक्षितमिति शेषः ॥ १ ॥

तर्हि भोक्तोपसंहृतं चक्षुरत्वन्ताभावीभूतमित्याशङ्क्याह । एकी-
ति ॥ उक्तेऽथ जोकप्रसिद्धिं दर्शयति । तदेति ॥ चक्षुषि दर्शित-
न्यायं प्राणोऽतिदिशति । तथेति ॥ यथा चक्षुर्देवताया निवृत्तौ
लिङ्गात्मना चक्षुरेकीभवति तथा घ्राणदेवतांशस्य घ्राणानुग्रह-
निवृत्तिद्वारेणाग्निदेवतयैक्ये लिङ्गात्मना घ्राणमेकीभवतीत्यर्थः ।
तन्निवृत्त्यपेक्षया वरुणादिदेवताया जिह्वायामनुग्रहनिवृत्तौ
जिह्वाया लिङ्गात्मनैक्यपक्षयेत्यर्थः । तदनुयाहकदेवतांशस्य

उ० भवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोती-
 त्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति
 न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहु-
 स्तस्य हैतस्य हृदयस्यायं प्रद्योतते तेन प्रद्योतते
 नैष आत्मा निष्क्रामति ॥

भा० न स्पृशति न विजानातीत्याहुस्तदोपलक्ष्यते देवता
 निवृत्तिः करणानाञ्च हृदय एकीभावः । तत्र हृदय उप-
 संहृत्य तेषु करणेषु योऽन्तर्यापारः स कथ्यते । तस्य ह एतस्य
 प्रद्योतस्य हृदयस्य हृदयकिद्रस्येतत् । अयं नाडीमुखं
 निर्गमनद्वारं प्रद्योतते स्वप्नकाल इव स्नेन भासा तेजो-
 मात्रादानकृतेन स्नेनैव ज्योतिषाऽऽत्मनैव च तेनात्मज्योतिः-
 प्रद्योतेन हृदयाद्येण एष आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधि-
 निर्गच्छति निष्क्रामति । तथाऽऽथर्वणे कस्मिन् न्वहमुत्क्रान्त
 उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति

आ० तत्र तत्रानुग्रहनिवृत्त्या तत्रदंशिदेवताप्राप्तौ तत्कारणस्य लिङ्गा-
 त्मनैक्यं भवतीत्यभिप्रेत्याह । तथेति ॥ मरुददशायां रूप्यादिदर्शन-
 राहित्यमर्थद्वयसाधकमित्याह । तदेति ॥ तस्य हैतस्येत्यादि वाक्य-
 मुपादत्ते । तत्रेति ॥ मुमूर्धावस्था सप्तम्यर्थः ॥ केनायं प्रद्योतो भव-
 तीत्यपेक्षायामाह । स्वप्नेति ॥ यथा स्वप्नकाले स्नेन भासा स्नेन
 ज्योतिषा प्रखपितोति व्याख्यातं तथात्रापि तेजोमात्रायां यदा-
 दानं तत्कृतेन वासनारूपेण प्राप्यफलविषयबुद्धिरूपेण स्नेन
 भासा स्नेन आत्मचैतन्यज्योतिषा हृदयायप्रद्योतनमित्यर्थः ॥
 तस्यार्थक्रियां दर्शयति । तेनेति ॥ किमिति लिङ्गद्वाराऽऽत्मनो निर्ग-
 मनं प्रतिज्ञायते तत्राह । तथेति ॥ यदि मरुदकाले तेजोमात्रा-

उ० चक्षुषो वा मूर्द्धा वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य-

भा० स प्राणमसृजतेति तत्र चात्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्य-
क्ततरं तदुपाधिद्वारा ज्ञात्मनि जन्ममरणगमनागमनादि
सर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारस्तदात्मकं हि दादशविधं
करणं ॥

बुद्ध्यादि तत्सूत्रं तज्जीवनं सोऽन्तरात्मा जगतस्तत्सुखश्च
तत्र प्रद्योतेन हृदयाद्यप्रकाशेन निःक्रममाणः । केन मार्गेषु
निष्क्रामतीत्युच्यते । चक्षुषो वाऽऽदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं
ज्ञानं कर्ष्यं वा यदि स्यात् । मूर्द्धा वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं
चेत् । अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेषु यथा कर्ष्यं
यथा श्रुतमिति तं विज्ञानात्मानमुत्क्रामन्तं परल्लोकाय
प्रसृतं परल्लोकाद्योद्भूतास्तमित्यर्थः । प्राणः सर्वाधिका-

आ० दानं न तर्हि सदा जिज्ञोपाधिरात्मैत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ सप्तस्था-
जिह्वमुच्यते । सर्वदेति । जिह्वसत्तादशोक्तिः ॥ आत्मोपाधिभूते जिह्वे
किं प्रमाद्यमित्याशङ्क्यात्मनि कूटस्थे संव्यवहारदर्शनमित्याह । तदु-
पाधोति । चक्षुरादिप्रसिद्धिरपि प्रमाद्यमित्याह । तदात्मकं हीति ।
एकादशविधं करणमित्यभ्युपगमात्कृतो द्वादशविधत्वमित्या-
शङ्क्य निश्चिनक्ति । बुद्ध्यादीति । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रमित्यादि-
श्रुतिरपि यथोक्ते जिह्वे प्रमाद्यमित्याह । तत्सूत्रमिति । अत्रतो
जीवनमपि तत्र मानमित्याह । तज्जीवनमिति । एष सर्वभू-
तान्तरात्मेति श्रुतिरपि यथोक्तं जिह्वं साधयतीत्याह । सोऽन्त-
रात्मेति । जिज्ञोपाधेरान्तमनो यथोक्तप्रकाशेन मरुत्काशे हृद-
याग्निष्कृमणे मार्गं प्रप्रपूर्वकमुत्तरवाक्येनोपदिशति । तेनेत्या-
दिना । चक्षुषो वेति विकल्पे निमित्तं सूचयति । आदित्येति ।

ॐ स्तमुत्क्रामकं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन् १५

भा० रसानीयो रात्र इवानूत्क्रामति । तच्च प्राणमनूत्क्रामन्तं
 वामादयः सर्वे प्राणा अनुक्रामन्ति । यथा प्रधानाभ्या-
 चिख्यावेद्यं न तु क्रमेष सार्धवद्गमनमिह विवक्षितं । एष
 आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्न इव विशेषविज्ञानवान्
 भवति कर्मवशात् स्वतन्त्रः । स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे
 सर्वः छतकृत्यः स्वात् । नैव तु तन्नश्यते । अत एवाह व्यासः ।
 सदा तद्भावभावित इति । कर्मणाऽनूत्क्राम्यमानेनात्मः कर-
 षवृत्तिविशेषाभितवापनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोक
 इतस्मिन् काले सविज्ञानो भवति । सविज्ञानमेव च
 आत्मस्यमन्ववक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवे-

र्द्धो वेति विकल्पे हेतुमाह । ब्रह्मलोकेति । तत्प्राप्तिनिमित्तं
 ज्ञानं कर्म वा स्यादिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ देहावयवान्तेभ्यो
 क्रमये निवामकमाह । यथेति ॥ कथं परलोकाय प्रस्थि-
 त्बुध्यते प्राणगमनाधीनत्वादिज्ञानात्मगमनस्येत्याशङ्क्याह ।
 गेकार्थेति ॥ गन्तु जीवस्य प्राणादितादात्म्ये सति कथमनु-
 ग क्रमो विवक्ष्यते तत्राह । यथा प्रधानेति ॥ प्रधानमनति-
 हीयमन्वास्थानेषु । तथा च जीवादेः प्राधान्याभिप्राये-
 ष्वप्रयोजो न क्रमाभिप्रायेण देशकालभेदाभावादित्यर्थः ।
 समूहे व्यक्तिसु क्रमेण गमनं दृश्यते न तथा प्राणादिव्यति-
 कः ॥ यदुक्तं हृदयायप्रद्योतनं तत्सविज्ञानश्रुत्या प्रकटवति ।
 ॥ कर्मवशादिति विशेषणं साधयति । नेति ॥ विपक्षे
 ह । स्वातन्त्र्येणेति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह । नैवेति ।
 स्वातन्त्र्ये मानमाह । अत एवेति ॥ कर्मवशादुक्तं सवि-
 पक्षं हरति । कर्मणेति ॥ अन्तःकरणस्य दृष्टिवि-

३० सर्वे प्राणा अनुक्रामन्ति सविज्ञानो भवति
सविज्ञानमेवान्ववक्रामति ।

भा० त्वर्थः । तस्मात्तत्काले स्वातन्त्र्यार्थं योगधर्मानुसेवनं परि-
सङ्गानाभ्यासश्च विभिन्नपुष्टोपचयश्च अहर्धानैः परलोका-
र्थिभिरप्रमत्तैः कर्तव्य इति सर्वशास्त्राणां यत्नतो विधेयो
ऽर्थो दुश्चरिताद्योपरमथं । न हि तत्काले प्रकथते किञ्चित्
सम्पादयितुं । कर्षणा नीचमानस्य स्वातन्त्र्याभावात् । पुष्टो
वै पुष्टेन कर्षणा भवति पापः पापेनेत्युक्तः । एतस्य ज्ञानार्थस्यो-
पपन्नमोपायविधानाय सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ता न तद्विहि-
तोपायानुसेवनमुक्त्वाऽऽत्यन्तिकस्थानार्थस्योपपन्नमोपायोऽस्ति ।
तस्माद् चैवोपनिषद्विहितोपाये यत्न परैर्भवितव्यमित्येष
प्रकरणार्थः ॥

आ० श्रेयो भाविदेहविवयस्तदाश्रितं तद्रूपं सदासनात्मकं विभवेवि-
ज्ञानं तेनेति यावत् । ज्ञियमाद्यस्य सविज्ञानत्वे सर्वार्थसिद्ध-
मर्थमाह । सविज्ञानमेवेति ॥ गन्तव्यस्य विज्ञानत्वं विज्ञाना-
द्यत्वमित्याशङ्क्य विप्रिनष्टि । विभवेति । प्राग्बोत्क्रान्तेः सवि-
ज्ञानत्ववादिश्रुतेस्सात्यर्थमाह । तस्मादिति । पुत्रयस्य धर्मा-
नुसारित्वं तच्छब्दार्थः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तस्य धर्मा-
यमनियमप्रवृत्तयः । तेषामनुसेवनं पुनः पुनरावर्तनं परिस-
ङ्गानाभ्यासो योगानुष्ठानं । कर्तव्य इति प्रकृतश्रुतेर्विशेषोऽर्थं
इति शेषः । किञ्च पुष्टोपचयकर्तव्यत्वात्पेऽर्थे सर्वमेव विधि-
काखं पर्यवसितमित्याह । सर्वशास्त्राद्यामिति ॥ सर्वस्मादाज्ञा-
मिदुश्चरितादुपरमथं कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे निवेद्यशास्त्रमपि पर्य-
वसितमित्याह । दुश्चरिताद्येति । ननु पूर्वं यथेष्टपेष्टां कृत्वा
मरुतकाले सर्वमेतत्सम्पादयिष्यते नेत्याह । न हीति ।

उ० तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥३॥

भा० ब्रह्मकटवत्सम्भृतसंभार उत्सर्जद्यातीत्युक्तं किं पुनस्तस्य परलोकाल्लप्रवृत्तस्य पथ्यदनं शाकटिकसम्भारस्वानीयं गत्वा वा परलोकं यद्गुह्ये ब्रवीराधारम्भकं च यत्तत्किमित्युच्यते । तं परलोकाय गच्छन्तमात्मानं विद्याकर्म्मणी विद्या च कर्म्म च विद्याकर्म्मणी विद्या सर्वप्रकारविहिता प्रतिषिद्धा अविहिताऽप्रतिषिद्धा च । तथा कर्म्म विहितं प्रतिषिद्धा अविहितमप्रतिषिद्धञ्च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वासभेतेऽनुगच्छतः । पूर्वप्रज्ञा च । पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञाऽतीतकर्म्मफलानुभववासनेत्यर्थः । सा च वासनाऽपूर्वकर्म्मरभे कर्म्मविपाके चाङ्गं भवति । तेन ता अप्यन्वारभते । न हि तथा वासनया विना केन केषाञ्चिर्कर्म्म कर्तुं फलसञ्ज्ञोपभोगं शक्यते । न ह्यनभ्यस्ये विषये

भा० कम्मया नीयमानत्वे मानमाह । पुण्य इति । तर्हि पुण्योपचयादेव यथोक्तानर्थनिवृत्तेर्यथै तत्त्वज्ञानमित्याशङ्क्याह । एतस्येति । उपशमोपायस्तत्त्वज्ञानं तस्य विधानं प्रकाशनं तदर्थमिति यावत् । देवताध्यानादनर्थो निवर्त्तियते किं तत्त्वज्ञानेनेत्याशङ्क्याह । न हीति । तद्विहितेति तच्छब्देन प्रकृताः सर्वशाखोपनिषदो ऋद्धान्ते । विद्यानान्तरेवानर्थभ्रंसादिजै पक्षितमाह । तस्मादिति । आपितं सविज्ञानवाच्येनेति श्रेयः । इत्तमनूय प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । ब्रह्मकटवदित्यादिना । विहिता विद्याऽऽध्यात्मिका । प्रतिषिद्धा नभस्त्रीदर्शनादिरूपा । अविहिता घटादिविषया । अप्रतिषिद्धा पथि पतितट्टादिविषया । विहितं कर्म्म यागादि । प्रतिषिद्धं ब्रह्महृन्नादि । अविहितं जमनादि । अप्रतिषिद्धं नेत्रपक्षविद्योपादि ।

भा० कौश्लमिन्द्रियाणां भवति । पूर्वानुभववाचनाप्रवृत्ताना-
 न्विन्द्रियाणामिहाभ्यासमन्तरेण कौश्लमुपपद्यते । दृश्यते
 च केषाञ्चित्कासुचित्क्रियासु चित्रकर्मादिसङ्घासु विने-
 वेहाभ्यासेन जन्मत एव कौश्लं । कासुचिदत्यन्तसौकर्य-
 युक्तास्त्रयकौश्लं केषाञ्चित् । तथा विषयोपभोगेषु स्वभावत
 एव केषाञ्चित् कौश्लसाकौश्लसे दृश्येते । तच्चैतत्सर्वं पूर्व-
 प्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तं । तेन पूर्वप्रज्ञया विना कर्माणि वा
 फलोपभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मादेतन्नवं
 ब्राकटिकसम्भारस्थानीयं परसौक्यपथ्यदनं विद्याकर्म्मपूर्वप्र-
 ज्ञाख्यं । यस्माद्विद्याकर्म्मणी पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपत्सु-
 पभोगसाधनं तस्माद्विद्याकर्म्मादिशुभमेव समाचरेत् । वषे-
 द्देहसंयोगभोगोपभोगौ स्यातामिति प्रकरवार्थः ॥ १ ॥

भा० विद्याकर्म्मबोधोपभोगसाधनत्वप्रसिद्धेरन्वारम्भेऽपि किमिदन्वा-
 रभ्यते वासनेत्याशङ्क्याह । सा चेति । अपूर्वकर्म्मोदभावावन्नं
 पूर्ववासनेत्वन्न हेतुमाह । न हीति । उक्तमेव हेतुमुपपाद-
 यति । न हीत्यादिवा । इन्द्रियाणां विषयेषु कौश्लमनुष्ठाने
 प्रयोजकं तच्च फलोपभोगे हेतुः । न चान्तरेणाभ्यासमिन्द्रियाणां
 विषयेषु कौश्लं सम्भवति । तस्मादनुष्ठानाद्यभ्यासाधीवमित्यर्थः ।
 तथापि कथं पूर्ववासनादावङ्गमित्याशङ्क्याह । पूर्वानुभवेति ।
 तत्र बोधानुभवं प्रमादयति । दृश्यते चेति । चित्रकर्मादी-
 त्यादिशब्देन प्रासादगिर्म्माद्यादि शृण्वते । पूर्ववासनेद्रव्यगतं
 कार्यमुक्त्वा तदभावकृतं कार्यमाह । वास्तुचिदिति । रज्जुनि-
 र्म्माद्यादिवृत्ति यावत् । तत्रैवोदाहरणसौकर्यमाह । तथेति ।
 तत्र हेतुन्तरमाशङ्क्य परिहरति । तथेति । कर्म्मोदभानादौ
 पूर्वप्रज्ञाया हेतुत्वमुपसंहरति । तेनेति । समन्वारम्भवचनार्थं
 निगमयति । तस्मादिति । तस्यैव तात्पर्यार्थमाह । यस्मादिति ॥ १ ॥

उ० तद्यथा तृणजलायुका तृणस्याक्तं गत्वाऽन्यमा-

भा० एवं विद्यादिविद्यारसभूतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानो मुक्ता पूर्वं देहं पृथीव्युच्चात्तरं देहान्तरं प्रतिपद्यते । अथ चाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्षणफलजन्मदेवं नीयते । किं वाचस्यस्यैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिस्त्राभो भवत्याहोस्त्रिश्चरीरस्य सद्गुणितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्याप्य पुनर्देहान्तरारम्भे सद्गोचरमुपगच्छन्ति किं वा मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेवं प्रति गच्छति किं वा कल्पवान्तरमेव वेदान्तसमय इत्युच्यते । त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽजन्ता इति श्रुतेः । सर्व्यात्मकानि तावत् करणानि सर्व्यात्मकप्राणसंश्रयाच्च तेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिक-र्षज्ञानभावनागमिस्तः । अतस्तद्वशात् स्वभावतः सर्वगत-

भा० इत्यजन्तुत्वावात्मनवतारयितुं इत्यननूद्य वादिविवादाद्ग्रन्थ-ज्ञादौ दिगम्बरमतमाह । स्वमित्यादिना । देवतावादिमत-माह । अथ वेति । देवता येन शरीरेण विभ्रितं जीवं परलोकं नर्त्तयि सदातिवाहिकं शरीरान्तरं तेनेति यावत् । साक्षादि-मतमाह । किं वेति । सिद्धान्तं सूचयति । अहोस्त्रिदिति । वैशेषिकादिपक्षमाह । किं वेति । न्यूनत्वनिवृत्त्यर्थमाह । किंवा कल्पवान्तरमिति । तत्र सिद्धान्तस्य प्रामाणिकत्वेनोपादेयत्वं वदन्कल्पवान्तराख्यानप्रामाणिकत्वेन ताव्यत्यमभिप्रेत्याह । उच्यत इति । तेषां सर्व्यात्मकत्वे हेतुकारमाह । सर्व्यात्मनेति । कथं तर्हि करणानां परिच्छिन्नत्वधीरित्याशङ्क्याह । तेषामिति । आधिदैविकेन रूपेणापरिच्छिन्नानामपि करणानामाध्यात्मि-

उ० क्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं

भा० नामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनारूपेष्वैव
 देहान्तरारम्भवशात् प्राणानां वृत्तिः सङ्गुचति विकचति
 च । तथाचोक्तं । समः भुषिणा समो मन्नकेन समो नामेन
 सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेष्वेति । तथा चेदं वच-
 नमनुकूलं । स यो हैताननन्तानुपास्य इत्यादि तं यथा
 यथोपासत इति च । तत्र वासनापूर्वप्रज्ञाख्या विद्या कर्म
 तन्त्रा जलूकावत्सन्तैव स्वप्नकास इव कर्मकृतं देहादेहा-
 न्तरमारभते हृदयस्यैव पुनर्देहान्तरं पूर्वोन्नयं विमुञ्च-
 तोत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते तत्रच देहान्तर-
 सञ्चार इदं निर्द्शनं । यथा येन प्रकारेण दृष्यजलायुका
 दृष्यजलूका दृष्यस्थान्तमवसानं गत्वा प्राप्यान्वत्पृथं दृष्टान्त-
 रमाक्रममाक्रम्यत इत्याक्रमस्तमाक्रममाक्रम्याभित्यात्मा-

आ० कादिरूपेण परिच्छिन्नतेति स्थिते कश्चित्माह । अत इति ।
 तद्वशाद्गुदाहृतभ्रुतिवशादित्येतत् । स्वभावती देवतास्वरूपानु-
 सादेवेति यावत् । कर्मज्ञानवासनारूपेष्वेतेष्वत्र भोक्तुरिति श्रेयः ।
 उभयत्र संवादायं प्राधानामिति द्विदक्तं तेषां दृप्तिसङ्गोपादौ
 प्रमाद्यमाह । तथा चेति । परिच्छिन्नापरिच्छिन्नप्रायोपासने
 गुह्यदोषसङ्गीर्तनमपि प्रायसङ्गोचविकासयोः सूचयमित्याह ।
 तथा चेदमिति । आधिदैविकेन रूपेण सर्वत्रतानामपि करवा-
 नामाध्यात्मिकाधिभौतिकरूपेण परिच्छिन्नत्वात्तत्परिच्छिन्नस्य त्रमनं
 सिध्यतीति सिद्धान्तो दर्शितः । इदानीं दृष्यजलायुकादृष्टा-
 न्तादेहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्चत्यात्मेति सूक्ष्मदेहविशिष्टस्यैव
 परलोकगमनमिति पौराणिकप्रक्रियां प्रत्यात्सारुं दृष्टान्तवा-

उ० शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्र-
म्यात्मानमुपसंहरति ॥ ३ ॥

भा० गमात्मानः पूर्वोपसंहरन्मन्यावयवस्थाने । एवमेवा-
वमात्मा यः प्रकृतो यः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपाप्तं
निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वा विद्यां गमयित्वा
चेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं दृष्टान्तरमिव दृ-
ष्टवस्तूकामिव शरीरान्तरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनया
ऽऽत्मानमुपसंहरति । तच्चात्मभावमारभते । यथा स्वप्ने
देहान्तरमारभते । स्वप्नदेहान्तरस्य इव शरीरारम्भदेशे
आरम्भमाणे देहे अङ्गमे स्वावरे वा । तत्र च कर्षावगात्का-
रणानि सम्भवृत्तीनि संहन्यन्ते वाङ्मयं कुम्भसृष्टिकास्त्रा-
णीयं शरीरमारभते । तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनु-

षा० अस्य तात्पर्यमाह । तत्रेत्यादिना । देहनिर्गमनात्प्रागवस्था
सप्तमर्थः । तदैव यथोक्ता वासना हृदयस्था विद्याकर्मनिमित्तं
भावि देहं स्पृशति जीवोऽपि तत्राभिमानं करोति पुनश्च पूर्व-
देहं त्यजति यथा स्वप्ने देवोऽहमित्यभिमन्यमानो देहान्तरस्य
एव भवति तथोक्तान्तावपि । तस्मान्न पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परजो-
कममनमित्यर्थः । स्वात्मोपसंहारो देहे पूर्वस्मिन्नात्माभिमानत्वात्
प्रसारितया वासनया शरीरान्तरं गृहीत्वेति सप्तमः ॥ उप-
संहारस्य स्वरूपमाह । तत्रेति ॥ सप्तमर्थं विदधेति । आर-
म्भमाह इति । आरम्भे देहान्तरे सूक्ष्मदेहस्याभिव्यक्तिमाह ।
तत्र चेति ॥ कर्मयद्द्वयं विद्यापूर्वप्रज्ञयोदपकञ्चयं । ननु निद्र-
देहवशादेवार्थक्रियाविद्धौ कृतं सूक्ष्मशरीरेवेत्याशङ्क्य तद्यति-
देहेवेतरस्यार्थक्रियाकारित्वं नास्तीति मत्वाह । वाङ्मयेति ।

उ० तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यनु-
वतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं
शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यनुवतरं क-

भा० गृहः । या अन्वादिदेवताः संश्रयन्ते एष देहान्तरार-
म्भविधिः ॥ ३ ॥

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेवोपादानमुपसृष्टो-
पसृष्ट्य देहान्तरमारभते आशेषिदपूर्वमेव पुनः पुनरा-
दत्त इत्युच्यते । इष्टान्तस्तत्तच्चैतस्मिन्नर्थे । यथा पेश-
स्कारी । पेशः सुवर्षं तत् करोतीति पेशस्कारी सुवर्षकारः
पेशसः सुवर्षस्त मात्रामुपादायापिच्छद्य दृष्टीत्वाऽन्यत् पूर्व-
स्माद्द्रव्याविशेषादन्यनुवतरमभिनवतरं कल्याणात् कल्या-
णतरं रूपं तनुते निर्दिशति एवमेवायमात्मेत्वादि पूर्ववत् ।

आ० आरम्भे देहद्वये करबेषु देवतानामनुयाहत्वेनावस्थानं दर्शयति ।
तत्रेति । अङ्गो देहः सप्तम्यर्थः । करबयूहस्येवामभिव्यक्तिः ॥ ३ ॥
पेशस्कारिवाक्यवर्त्यामाश्रयामाह । तत्रेति ॥ संसारिणो हि
प्रकृते देहान्तरारम्भे किमुपादानं नास्ति किं वाऽस्ति नास्ति चेन्न
भावरूपं कार्यं सिद्धीत् । अस्ति चेत्तस्मिन्भूतपक्षकमुतान्वत् । आद्ये
ऽपि तस्मिन्तोपात्तमेव पूर्वपूर्वदेहोपमर्देनात्ममन्वं देहमार-
भते किंवा न्यदन्यद्भूतपक्षकमन्वं अन्यदेहं जनयति । माद्यः ।
भूतपक्षकस्य तत्तद्देहोपादानत्वे मायायाः सर्वकारवत्त्वस्वीकार-
विरोधात् । न द्वितीयो भूतपक्षकोत्पत्तावपि कारवान्तरस्य
मृग्यत्वात्तस्यैव देहान्तरकारवत्त्वसम्भवात्ततो देहस्य पाञ्च-
भौतिकत्वप्रसिद्धिविरोधादिति भावः । उत्तरं वाक्यमुत्त-
रत्वेनादत्ते । अत्रेति । तच्छब्दार्थमपेक्षितं पूरयन्नाह । इष्टान्त
इति । अत्रिच्छं भागमादाय आचष्टे । यथेत्यादिना । किं

उ० ल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं
वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानां ॥ ४ ॥
स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः

भा० नित्योपात्तान्येव वृद्धिद्यादीन्याकाशान्तानि पञ्च भूतानि
यानि देवाव ब्रह्मणो रूपे इति चतुर्थे व्याख्यातानि पेशः-
स्वामीयानि तान्येवोपसृष्टोपसृष्टान्यदन्यच्च देहान्तरं नव-
तरं कक्षाणतरं रूपं संस्वानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः ।
कुरुते पित्र्यं वा । पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यमि-
त्यर्थः । गान्धर्वं गन्धर्वाणामुपभोगयोग्यं । तथा देवानां
दैवं । प्रजापतेः प्राजापत्यं । ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा । यथा कर्म
यथा अतमन्येषां वा भूतानां सन्निधि प्ररीरान्तरं कुरुते
इत्यभिसम्बध्यते ॥ ४ ॥

यस्य बन्धनसञ्ज्ञका उपाधिभूता धैः संयुक्तस्वप्नयो
ऽवमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्यैकत्र प्रतिनिर्दि-
शन्ते । स वा अयं य एवं संसरत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव

भा० पुनरुपादानमेतावता देहान्तरारम्भेऽभ्युपगतं भवति तच्चाह ।
नित्योपात्तानीति ॥ शरीरद्वयारम्भकापीति शेषः ॥ तेषामुभवा-
रम्भकत्वेन मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे प्रस्तुतत्वं दर्शयति । यतीति ॥
देहविकल्पे नियामकमाह । यथा कर्मेति ॥ शरीरारम्भे मावा-
त्मकभूतपञ्चकमुपादानमिति वदता भूतावयवानामपि सदैव
ममनमित्युक्तः ॥ ४ ॥

इदानीं स वा अयमात्मेत्यादेस्तात्पर्यमाह । येऽस्तीति ॥ ताने-
वानाधिभूतान्पदार्थान्विशिनष्टि । वैरिति ॥ ननु पृथ्ममप्येते-

उ० प्राणमयबहुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो

भा० षोडशनाथाद्यतीतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिखेनोपल-
 ष्यमाणस्तन्मयः । कतम आत्मेति । षोडशं विज्ञानमयः ।
 प्राणेष्विति क्षुण्णं विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मान्नदूर्ध्व-
 तमस्य विभाष्यते आद्यतीव खेसाद्यतीवेति । तथा मनोमयो
 मनःसन्निकर्षात्मनोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चह-
 न्तिसन्मयो येन चेतनस्यद्यतीव लक्ष्यते । तथा चक्षुर्धयो
 रूपदर्शनकाले । एवं श्रोत्रमयः शब्दभ्रवणकाले । एवं तस्य
 तस्येन्द्रियस्य व्यापारोद्भवे तन्मययो भवति । एवं बुद्धिप्रा-
 ष्यद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन् शरीरारम्भकप्रवृत्तियादि-
 भूतमयो भवति । तत्र पार्थिवादिशरीरारम्भे पृथिवीमयो
 भवति । तथा वरुणादिलोकेष्वाम्बुशरीरारम्भे आपोमयो
 भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो भवति ।
 तथाकाशशरीरारम्भे आकाशमयो भवति । एवमेतानि
 तैजसानि देवशरीराणि । तेष्वारभ्यमाणेषु तन्मयस्य खे-
 जोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पञ्चादिशरीराणि

भा० यदाद्यां दर्शिताः किं पुनस्तत्त्वदर्शनेनेत्याशङ्क्याह । युञ्जीकथेति ।
 स वा अयमात्मा ब्रह्मेति भागं व्याकुर्वन्नात्मनो ब्रह्मेत्वं वास्तवं
 हतं दर्शयति । स वा इति । तस्यैवावास्तवं रूपमुपपन्नस्यति ।
 विश्वराममय इत्यादिना । ज्योतिर्नाशयेत्पि चास्त्वावं विज्ञान-
 मयत्वमित्याह । कतम इति । कस्मिन्नर्थे मयट् प्रयुज्यते तथाह ।
 विज्ञानेति । उक्ते मयडर्थे हेतुमाह । यस्मादिति । बुद्ध्या-
 ध्यासात्तन्मयस्य कर्तृत्वादेदात्मनि प्रतीतिरित्यत्र ज्ञानमाह ।

उ० वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽनेजोमयः काम-
मयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयो

भा० वरकप्रेतादित्ररीराणि चातेजोमयानि । तान्वपेक्ष्यादा-
तेजोमय इति । एवं कार्यकरणसङ्घातमयः सञ्जात्मा प्राप्तं
वस्तुत्तरं पञ्चनिदशयोऽदोमय इत्यप्राप्तव्यमिति । एवं
विपरीतप्रत्ययसदभिखावः काममयो भवति । तस्मि-
न्कामे दोषं पञ्चतसद्विषयाभिखावप्रक्रमे चित्तं प्रस-
न्नमकसुखं प्राणं भवति तन्मयोऽकाममयः । एवं तस्मि-
न्विद्यते कामे केनचित्सु कामः क्रोधत्वेन परिषमते तेन
तन्मयो भवन्क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निव-
र्त्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सद-
क्रोध उच्यते । एवं तेन तन्मयः । एवं कामक्रोधाभ्याम-
कामक्रोधाभ्याश्च तन्मयो भूत्वा धर्ममयोऽधर्ममयश्च
भवति । न हि कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरुपप-
द्यते । अथ हि कुदरे कर्म तत्तत्कामस्य चेद्विदमिति स्मर-
णात् । धर्ममयोऽधर्ममयश्च भूत्वा सर्वमयो भवति ।
समस्तं धर्माधर्मयोश्च कार्यं यावत्किञ्चिद्ज्ञातं तस्यै

भा० ध्यावतीवेति । मनःसन्निकर्षात्तेन प्रवृत्ततया सम्बन्धादिति
वाच्यम् । अथर्मवत्यादेरपकृत्यत्वमप्रीत्याह । इवमिति ।
उक्तमनूय सामान्येन भूतमवत्वमाह । एवं बुद्धीति । भूतमवत्व
सत्त्वयात्तरविशेषमाह । तत्रेत्यादिना । न चाकाशपरमाणु-

उ० ऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदम्भयोऽदोमय इति
यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधु-

भा० धर्माधर्मयोः कथं । तत्प्रतिपद्यमानस्तन्मयो भवति । किं
वज्रमा ॥

तदेतत् सिद्धमस्य यद्यमिदमस्यो गृह्यमाणविषया-
दिमयस्तस्मादयमदोमयः अद् इति परोक्षं कार्येषु गृह्य-
माणेन निर्दिश्यते । अगन्ता अगन्तःकरणे भावना विशेषाः ।
नैव ते विशेषतो निर्दिष्टुं शक्यन्ते । तस्मिंस्तस्मिन्क्षणे कार्यतो
ऽवगम्यन्ते । इदमस्य इदि वर्ततेऽदोऽस्येति । तेन गृह्यमाण-
कार्येषुदेव्यतया निर्दिश्येते । परोक्षोऽगन्तःस्यो व्यवहा-
रोऽयमिदानीमदोमय इति । सङ्गेषु यथा कर्तुं यथा
वाचरितुं ग्रीह्यमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी स तथा
भवति । करणं नाम नियताक्रियाविधिप्रतिषेधादिम-

भा० भावादाकाशस्य शरीरानारम्भकत्वं श्रुतिविबद्धारम्भप्रक्रिया-
नभ्युपगमादित्यभिप्रेत्याह । तथाकाशेति ।

कथं पुनर्धर्मादिमयत्वे क्षामादिमयत्वमुपयुज्यते तथाह ।
न हीति । कथं धर्मादिमयत्वं सर्वमयत्वे कारकमित्याहृष्ट्याह ।
समस्तमिति । तद्यदेतदित्यादेरर्थमाह । किं वज्रनेति । विषयः
शब्दादिस्ततोऽन्यदपि प्रत्यक्षतो गृह्यमाणमादिशब्दार्थः । इदंम-
यत्वमदोमयत्वगमकमित्याह । तस्मादिति । विशेषतस्तन्भवत्वोक्तिं
विना किमिति सामान्योक्तिरित्याहृष्ट्याह । अगन्ता हीति ।
तदस्तित्वे मागमाह । तस्मिन्निति । अवगतिप्रकारमभिनवति
इदमस्येति । इदंमयत्वमदोमयत्वस्योपसंहरति । तेनेत्यादिना ।
परोक्षत्वं व्याकरोति । अगन्तःस्य इति । अवहितविषयव्यवहार-

उ० कारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ॥

भा० आचरणं नाम । अनियतमिति विशेषः । साधुकारी
साधुर्भवति । यथाकारीत्यस्य विशेषणं । पापकारी पापो
भवति च । यथाचारीत्यस्य ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् ।
अत्यन्ततात्पर्यतैव तन्मयत्वं न तु तत्कर्ममात्रेणेत्याह-
स्याह । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ।
पुण्यपापकर्ममात्रेणैव तन्मयता स्यात् न तु ताच्छील्यमपे-
क्षते । ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः । तत्र-
कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः
संसारस्य कारणं देहाद्देहान्तरसञ्चारस्य च । एतत्प्रयुक्तो
ह्यन्यदन्यद्देहान्तरमुपादत्ते । तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य
कारणमेतत् । विषया हि विधिप्रतिषेधावच शास्त्रस्य
साफल्यमिति । अथोऽप्यन्ये बन्धनमोक्षकुशलाः स्वस्वाहुः ।

भा० वानिति यावत् । इदानीमित्यस्मादुपरिष्ठादपि तेनेति सम्ब-
ध्यते । परोक्षत्वावच्छेदानामित्युक्ता तृतीययाच प्रकृतो व्यव-
हारो निर्दिश्यते । इतिशब्दः सर्वमयत्वोपसंहारार्थः । विज्ञान-
मयादिवाक्यार्थं सङ्गिपति । सङ्गोपतस्त्विति । करणचरत्त्वयो-
रैक्येन मौनवत्त्वमाशङ्क्याह । करणं नामेति । आदिशब्दः शिष्ठा-
चारसङ्ग्रहार्थः । वाक्यान्तरं शङ्कोत्तरत्वेनोक्त्याप्य आचक्षे ।
ताच्छील्येत्वादिना । कुत्र तर्हि ताच्छील्यमुपयुज्यते तथाह ।
ताच्छील्ये त्विति । पूर्वपक्षमुपसंहरति । तत्रेत्वादिना । कर्मणः
संसारकारत्वंतमुपसंहरति । एतत्प्रयुक्तो हीति । संसारप्रयो-
जने कर्मणि प्रमाद्यमाह । एतद्विषया हीति । कथं यथोक्त-

उ० अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स
यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति
तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पते ॥ ५ ॥

भा० अयं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणं ।
तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यापुण्यकर्माणोपचिनोति ॥
कामप्रहासे तु कर्म विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं
न भवति । उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्माणि कामशून्ये फला-
रम्भके न भवतः । तस्मात्काम एव संसारस्य मूलं । तथाचो-
क्तमाथर्वणे । कामान् यः कामयते मन्यमानः स्वकर्माभिर्जा-
यते तत्र तत्रेति ॥ तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यदन्व-
यत्वं तदकारणं विद्यमानमपीत्यतोऽवधारयति काममय
एवेति । स च काममयः सन् चादृष्टेन कामेन यथाकामो
भवति तत्क्रतुर्भवति यकाम ईषदभिसम्पन्नाचेष्टाभिश्चक्रो
यस्मिन्विषये भवति सो विह्वलमानः स्फुटीभवन् क्रतुत्वमा-
पद्यते । क्रतुर्नामाध्यवसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया

भा० कर्मविषयत्वं विधिविधेयचोदित्वात्प्रज्ञाह । अचेति । इतिशब्दः
पूर्वपक्षवमार्थः । सिद्धान्तमवतारयति । अथो इति ।
संसारकारणस्याज्ञानस्य प्रधान्येन कामः सहाकरीति अविज्ञानं
समर्थयते । सत्वमिच्छादिना ॥

कामाभावेऽपि कर्मणः सत्त्वं दृष्टमिच्छात्प्रज्ञाह । कामप्रहासे
त्विति । ननु कामाभावेऽपि निश्चयानुष्ठानात्पुण्यापुण्ये सञ्जीवेते
तथाह । उपचिरेति । यो हि प्रशुपुत्रसर्मादीनमतिशयपुरुषार्था-
न्मन्यमानस्तानेव कामयते स तत्तद्भोगभूमौ तत्तन्नामसंबुद्धौ

उ० तदेष श्लोको भवति तदेव सक्तः सह कर्म-
णैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य प्राप्यात्तं कर्म-

भा० प्रवर्तते यत्कृतुर्भवति चादृक्कामकार्येषु कृतुना यथा-
स्वरूपः कृतुरस्य बोऽयं यत्कृतुर्भवति तत्कर्मां कुरुते। यदि-
वचः कृतुस्तत्फलनिवृत्तये यद्योग्यं कर्मां तत्कुरुते निवर्तयति।
यत्कर्मां कुरुते तदभिसम्पद्यते। तदीयं फलमभिसम्पद्यते।
तस्मान्मन्त्रमद्यत्वेऽस्य संसारित्वे च काम एव हेतुरिति ॥ ५ ॥

तत्तस्मिन्नर्थे एव श्लोको मन्त्रोऽपि भवति। तदेवेति
तदेव गच्छति। सक्त आसक्तस्वभोजुताभिस्त्राषः सन्नित्यर्थः।
कथमेति सह कर्माणां। यत्कर्मां फलासक्तः सक्तरोत्तेन
कर्माणां सहैव तदेति तत्फलमेति। किन्तस्मिन्। मनः। मनः-
प्रधानत्वात्स्मिन्मनो स्मिन्मित्युच्यते। अथ वा स्मिन्मते
ऽवगम्यतेऽवगच्छति येन तस्मिन्। तस्मिनो यच्च यस्मिन्नियत्तं
निश्चयेन सक्तमुजुताभिस्त्राषमस्य संसारिणस्तदभिस्त्राषो हि

भा० भवतीत्याद्यर्थश्च्युतेरर्थः। न्युतियुक्तिस्त्रिभुवर्धं निगमयति।
वस्त्रादिति। धर्मादिमयत्वस्यापि सत्त्वावधारणानुपपत्तिमा-
शङ्क्याह। यदिति। स यथाकामो भवतीत्यादि व्याचष्टे। यस्त्रा-
दिवादिना। यस्त्रादित्यस्य तस्त्रादिति व्यवहितेन सम्बन्धः।
इतिप्रश्नो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्रेति गन्तव्यपरामर्शः। तदेव गन्तव्यं यत्तं विशेषतो ज्ञातुं
पृच्छति। किन्तदिति। प्रतीकमादाय व्याचष्टे। स्मिन्मिति।
योऽवगच्छति स प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसावगम्यते
तस्मिनो स्मिन्मिति यस्यान्तरमाह। अथवेति। यस्मिन्नियत्तं
संसारिणो मनः संसक्तं तत्फलप्राप्तिस्तस्येति सम्बन्धः। तदेवोप-

उ० णस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययं । तस्मात्सोकात्पुन-
रैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथा-

भा० तत्कर्मा कृतवान् । तस्मात्तस्मिन्नेऽभिषङ्गवशादेवास्त तेन
कर्माणा तत्फलप्राप्तिः । तेनैतत्सिद्धं भवति कामो मूलं संसा-
रस्येति । अत उक्तकामस्य विद्यमानान्यपि कर्माणि ब्रह्म-
विदे बन्धप्रसवाणि भवन्ति । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्यैव
सर्वं प्रलीयन्ति कामा इति श्रुतेः । किञ्च प्राप्याप्तं कर्माणः
प्राप्य भुक्त्वाऽन्तमवसानं यावत्कर्माणः फलं । परिश्रमाग्निं
कृतेत्यर्थः । कस्य कर्माणोऽन्तं प्राप्येत्युच्यते । तस्य यत्किञ्चन
कर्मा इहास्मिंल्लोके करोति निर्वर्त्तयत्ययं तस्य कर्माणः फलं
भुक्त्वाप्तं प्राप्य तस्मात्सोकात्पुनरेत्यागच्छत्यसौ लोकाय
कर्माणोऽयं हि लोकः कर्माप्रधानस्येनाह कर्माण इति । पुनः
कर्माकरणाय पुनः कर्मा कृत्वा फलसङ्गवशात्पुनरमुं लोकं
यातीत्येवं । इति नु एवं नु कामयमानः संसरति यस्मात्

भा० यादयति तदभिषाघो हीति ॥ पूर्वार्द्धार्थमुपसंहरति । तेनेति ॥
कामस्य संसारमूलत्वे सत्यर्थसिद्धमर्थमाह । अत इति ॥ बन्ध-
प्रसवत्वं निष्पन्नत्वं । पर्याप्तकामस्य प्राप्तपरमपुत्रवार्थस्येति
यावत् । कृतात्मनः शुद्धबुद्धेर्विदितसतत्त्वस्येत्यर्थः । इहेति जीव-
दवस्थोक्तिः । कामप्रधानः संसरति चेत्कर्माणोऽभोगान्तरं
कामाभावात्मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह । किञ्चेति । इतश्च संसारस्य
कामप्रधानत्वमाश्लेष्यमित्यर्थः । यावदवसानं तावद्भुक्तेति सम्बन्धः ॥
उक्तमेव सङ्गिपति । कर्माण इति ॥ इत्येवं पारम्पर्येण संसरन्ना-
दृते ज्ञानान्न मुक्तिरिति शेषः ॥ संसारप्रकरबन्धमुपसंहरति ।
इति ग्विति । अवस्थादवस्य दार्ष्टान्तिकं बन्धं प्रबन्धेन दर्शयित्वा

उ० कामयमानो योऽकामो निष्काम आप्काम आत्म-

भा० कामयमान एवैव संसरत्यथ तस्मादकामयमानो न कश्चित् संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः । अकामयमानो मुच्यते । एवं कथं पुनरकामयमानो भवति । योऽकामो भवत्यसावकामयमानः । कथमकामतेत्युच्यते । यो निःकामो यस्मान्निर्गताः कामाः सोऽयं निःकामः । कथं कामा निर्गच्छन्ति । य आप्तकामो भवति । आप्ताः कामा येन स आप्तकामः । कथमाप्यन्ते कामाः । आत्मकामत्वेन यस्यात्तैव नानाः कामयितव्यो वस्त्रन्तरभूतः पदार्थो भवति । आत्मैवान्तरो वाङ्मयः इत्यतः प्रज्ञानघन एकरसो मोहं न तिर्यग्नाधः । आत्मनोऽन्यत्कामयितुं वस्त्रन्तरं यस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्येत्

आ० सुषुप्तस्य दार्ष्टान्तिकं मोक्षं वक्तुमथेत्यादि वाक्यं । तत्राद्यशब्दार्थमाह । यस्मादिति । कामरहितस्य संसाराभावं साधयति । फलासक्तस्येति । विदुषो निष्कामस्य क्रियाराहित्ये नैष्कर्म्यमवलसिद्धिमिति भावः । अकामयमानत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कथमित्यादिना । वाङ्मयेषु शब्दादिषु विषयेष्वासङ्गराहित्यादकामयमानतेत्यर्थः । अकामत्वे हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमाह । कथमिति । वासनारूपकामाभावादकामतेत्यर्थः । निष्कामत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्याप्य व्याचष्टे । कथमिति । प्राप्तपरमानन्दत्वान्निष्कामतेत्यर्थः । आप्तकामत्वे हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमाह । कथमित्यादिना । हेतुमेव साधयति । यस्येति ॥ तस्य युक्तमाप्तकामत्वमिति शेषः । उक्तमर्थं प्रमाद्यतः प्रदर्शनार्थं प्रपञ्चयति । आत्मैवेति ॥ कामयितव्याभावं त्रयविदः अन्ववदृग्भेन साधयति । यस्येति ॥ इति विद्यावस्था

उ० कामः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मेव सन्ब्रह्मा-
प्येति ॥ ६ ॥

भा० शृणुयान्मन्वीत विजानीयादा । एवं विजानन् किङ्काम-
चेत । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति ॥

न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति । य एवात्म-
कामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति
मुच्यते । न हि यस्यात्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा काम-
यितव्योऽस्ति । अनात्मा चान्यः कामयितव्यः । सर्वज्ञात्मै-
वाभूदिति प्रतिषिद्धं । सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात्
कर्मानुपपत्तिः । ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति
ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य
जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाश्रनाया-

षा० यस्य विदुषोऽपि साऽन्यमविजानन्न किञ्चिदपि कामयेतेति
योजना ।

पदार्थोऽन्यत्वेनाविज्ञातोऽपि कामयितव्यः स्यादिति चेन्नैत्याह ।
ज्ञायमानो हीति ॥ अनुभूते स्मरन्विपरिवर्तिनि कामनियमा-
दित्यर्थः ॥ अन्यत्वेन ज्ञायमानस्तर्हि पदार्थो विदुषोऽपि काम-
यितव्यः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ आप्तकामस्य ब्रह्मविदो
दर्शितरीत्या कामयितव्याभावे मुक्तिः सिद्धेत्पुसंहरति । य
एवेति ॥ कथं कामयितव्याभावो नात्मनस्तथात्वादित्याशङ्क्याह ।
न हीति ॥ सर्वात्मत्वमनात्मकामयितव्यस्य स्यादित्याशङ्क्याह ।
अनात्मा चेति ॥ अथेतादिवाक्ये औत्तमर्थमुक्त्वाऽर्थसिद्धमर्थं कथ-
यति सर्वात्मदर्शिन इति ॥ कर्मजङ्गानां मतमुत्थाप्य अविदो-
घेन प्रत्याचष्टे । येत्विति ॥ ब्रह्मविदि प्रत्यवायप्राप्तिमङ्गीकृत्याह
इदानीं तस्मान्निरेव तस्मिन्नास्तीत्याशङ्क्याह । येन चेति ॥ यथोक्त-

भा० चतीतो नित्यं प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वचं
 ब्रह्मविदं ब्रूमः । नित्यमेवात्रनायाचतीतमात्मानं पश्यति ।
 वस्त्राच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य
 कर्म न ब्रह्म एव सम्बद्धं । यस्य ब्रह्मविदस्य भवत्येव प्रत्य-
 वायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः । अतः कामाभावाद्-
 कामयमानो न जायते मुच्यत एव । तस्यैव कामयमानस्य
 कर्माभावे गमनकारणाभावान्प्राणावागादयो नोत्क्रामन्ति
 नोर्द्धं क्रामन्ति देहात् । न च विद्वानाप्तकाम आत्मकाम-
 तथा इष्टैव ब्रह्मभूतः । सर्व्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वेन
 प्रदर्शितमेतद्रूपं । तदा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं
 रूपमिति । तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंघ्रियते ।
 अथाकामयमान इत्यादिना । स कथमेवभूतो मुच्यत
 इत्युच्यते । यो हि सुषुप्तावस्थामिव निर्विशेषमदैतमसुप्त-

आ० स्यापि ब्रह्मविदो विदितत्वादेव नित्यानुष्ठानं स्यादिति चेन्नेत्याह ।
 नित्यमेवेति । यो हि सदैवासंसारियमात्मानमनुभवति न
 च हेयमादेयं वात्मनोऽन्यत्पश्यति । यस्मादेवं तस्मात्तस्य कर्म
 संसृष्टमयोग्यं । यथोक्तब्रह्मविद्यया कर्माधिकारहेतूनामुप-
 विदितत्वादित्यर्थः । कर्मसम्बन्धस्तर्हि कस्येत्याशङ्क्याह । यस्त्विति ।
 न विरोधो विधिश्चाख्येति शेषः । अन्वर्थाभ्यां सिद्धमर्थमुपसं-
 रति । अत इति । विद्यावशादित्येतत् । कामाभावात्कर्मा-
 भावाच्चेति ब्रह्मं । अकामयमानोऽकुर्वाणश्चेति शेषः । देशान्तर-
 प्रात्यायत्ता मुक्तिरित्येतन्निराकर्तुं न तस्येत्यादि आचष्टे । तस्ये-
 त्यादिना । ब्रह्मैव सन्नित्येतद्वतारयति । स चेति । कथं वर्त-
 माने देहे तिसृन्नेव ब्रह्मभूतो भवति तत्राह । सन्वात्मनो
 चेति । दृष्टान्तालोचनया दार्ष्टान्तिकेऽपि सदा ब्रह्मत्वं भातीति

भा० चिद्रूपञ्चेतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य
 कर्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणवागादयो मोक्षा-
 मन्ति । किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवागिव
 लक्ष्यते । स ब्रह्मैव सन्ब्रह्मायेति । यस्मात्तद्दि तस्मात्ब्रह्माल-
 परिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति । तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन्ब्रह्मा-
 येति न शरीरपातोत्तरकालं । न हि विदुषो मृतस्य
 भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावो देहान्तरप्रतिसन्धाना-
 भावमात्रेषैव तु ब्रह्मायेतीत्युच्यते । भावान्तरापत्तौ हि
 मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विद्विधितोऽर्थ आत्मैकत्वात्स्यः स बाधितो
 भवेत् । कर्महेतुकञ्च मोक्षःप्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति ।
 स चानिष्टोऽनित्यञ्च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रियानि-
 वर्त्तोऽर्थो नित्यो दृष्टः । नित्यञ्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते ।
 एष नित्यो महिमेति मन्त्रवर्णात् । न च स्वाभाविकात्

भा० भावः । सदा ब्रह्मीभूतस्य मुक्तिर्नाम गच्छति इति वा परि-
 हरति । स कथमिति । परिहारमेव त्योरयितुं तस्यैवादि-
 वाक्यार्थमनुब्रवीति । तस्यैवेति । ब्रह्मैव सन्नित्यस्यार्थमनुब्रवीति ।
 किन्त्विति । विद्वानिहैव ब्रह्म चेत्कथं तस्य ब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याह ।
 ब्रह्मैवेति । यदुक्तं ब्रह्मैव सन्नित्यादि तदुपपादयति । यस्मादिति ।
 प्रागपि ब्रह्मभूतस्यैव पुनर्देहपाते ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तं विदुषो मृतस्य
 भावान्तरापत्तिस्वीकारादित्याशङ्क्याह । न हीति । कर्मं तर्हि
 ब्रह्मायेतीत्युच्यते तत्राह । देहान्तरदेति । विदुषो भावान्तरा-
 पत्तिर्मुक्तिरिति यच्चेऽपि किं दृष्यमिति चेत्तदाह । भावान्तरा-
 पत्तौ हीति । तथा चोपनिषदानुपमास्यं विना हेतुना स्वादिति
 भावः । भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह । कर्मैति ।
 इति यदादुपरिष्ठात् क्रियापदस्य सम्बन्धः । अस्तु कर्मनिमित्तो

भा० स्वभावाद्दन्वन्वित्यं कल्पयितुं शक्यं । स्वाभाविकश्चेदन्वु-
 ष्यवदात्मनः स्वभावः सन्न शक्यते पुरुष व्यापारानुभावीति
 वक्तुं । न ह्यग्नेरौष्ण्यं प्रकाशो वाऽग्निव्यापारानन्तरानुभावी ।
 अग्निव्यापारानुभावी स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धं । ज्वल-
 नव्यापारानुभावित्वमुष्णप्रकाशयोरिति चेत् । न । अन्योप-
 लब्धिव्यवधानापगमाभिव्यक्तपेक्ष्यत्वात् । ज्वलनादिपूर्वक-
 मग्निदृष्टप्रकाशगुणाभ्यामभिव्यज्यते नान्यपेक्षया । किन्त-
 र्द्वन्द्वदृष्टेरग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्मौ व्यवहितौ कस्यचिद्दृष्ट्या
 समर्थमानौ ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमने दृष्टेरभि-

ष्या० मोक्षो ज्ञाननिमित्तस्तु माभूत्तत्राह । स चेति ॥ प्रसङ्गः सर्वनाम्ना
 परान्तरकृते । प्रतिषेधशास्त्रविरोधादिति भावः ॥ मोक्षस्य
 कर्मसाध्यत्वे दोषान्तरमाह । अनित्यत्वश्चेति ॥ तत्रोपयुक्तां
 यातिमाह । न हीति ॥ अस्तु तर्हि प्रासादादिवत् क्रियासाध्यस्य
 मोक्षस्याप्यनित्यत्वं नेत्याह नित्यश्चेति ॥ इतकोऽपि ब्रह्मभावे
 धंसवन्नित्यः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ ह्यनित्यत्वभावव्याह-
 त्वर्थं स्वाभाविकं पदं । अतोऽन्यदार्त्तमिति हि श्रुतिः । धंसस्य तु
 विकल्पमात्रत्वान्नित्यत्वमसम्मतमिति भावः ॥ मोक्षोऽह्यनित्यस्वभा-
 वोऽपि कर्मोक्त्यः स्यादित्याशङ्क्याह । स्वाभाविकश्चेदिति ॥ अग्ने-
 रौष्ण्यवदात्मनो मोक्षश्च स्वाभाविकस्वभावश्चेन्न स क्रिया-
 साधो व्याघातादित्यर्थः ॥ दृष्टान्तं समर्थयते । न हीति ॥ अरवि-
 गतस्याग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ नोपलभ्येते । सति च ज्वलने दृष्टेते तेन
 स्वाभाविकत्वावपि तावागन्तुकौ कादाचित्कोपलब्धिमत्त्वादिति
 शङ्कते । ज्वलनेति ॥ न हि सतोऽग्नेरौष्ण्यादिकादाचित्कं युक्तं । तद्-
 दृष्टव्यवधानस्य दार्ढ्यादेर्धंसे ज्वलनमयनादिना वज्ररभिव्यक्ति-
 मपेक्ष्य तत्त्वभावस्यौष्ण्यादेर्धंस्यभ्युपगमादिति परिहरति ।
 नाग्येति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । ज्वलनादीति ॥ मशनादिव्यापार-
 वशात्प्रकाशादिना व्यज्यतेऽभिरिति यदुच्यते तदग्नौ सत्येव तद्-

भा० व्यञ्जते तदपेक्षया भ्रान्तिरूपजायते। ज्वलनपूर्वकावेतावुष्ण-
प्रकाशौ धर्मौ जाताविति। यद्युष्णप्रकाशयोरपि स्वाभाविक-
कत्वं न स्यात्। यः स्वाभाविकोऽग्नेर्धर्मस्तमुदाहरिष्यामः। न
च स्वाभाविको धर्म एव नास्ति पदार्थानामिति प्रक्यं वक्तुं ॥

न च निगडभङ्ग इवाभावभूतो मोक्षो बन्धननिवृत्ति-
रूप उपपद्यते। परमात्मैकत्वाभ्युपगमादेकमेवाद्वितीयमिति
श्रुतेः। न चान्यो बद्धोऽस्ति। यस्य निगडनिवृत्तिवद्वन्धन-
निवृत्तिर्नोक्षः स्यात्। परमात्मव्यतिरेकेणान्यस्वाभावं विस्त-
रेणावादिषं। तस्मादविद्यानिवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहार इति

भा० तस्यापारापेक्षया तदौच्यत्वाद्यभिधत्तवशात् भवति। किन्तु
देवदत्तदृष्टेरभिधर्मो व्यवहितौ न तु तौ कस्यचिद्दृष्ट्या सम्बन्धेते।
ज्वलनादिव्यापारात् दृष्टेर्व्यवधानभङ्गे तयोरभिधत्तरित्यर्थः ॥
कथं तर्हि ज्वलनव्यापारादग्नेरौच्यप्रकाशौ जाताविति बुद्धिस्त-
त्राह। तदपेक्षयेति ॥ ज्वलनादिव्यापारादृष्टिव्यवधानभङ्गे वङ्गे-
रौच्यप्रकाशाभिधत्तपेक्षयेति यावत्। यथा वङ्गेरौच्यादि
स्वाभाविकं न क्रियासाध्यं तथात्मनो मुक्तिः स्वाभाविकी न
क्रियासाध्येत्युक्तं ॥

इदानीमग्नेरौच्यादि न स्वाभाविकमित्युक्तञ्चाह। यदीति ॥
उदाहरिष्यामो मोक्षस्यात्मस्वभावस्याकर्मसाध्यत्वायेति श्लेषः ॥
आथाग्नेः स्वाभाविको न कश्चिद्धर्मोऽस्ति यो मोक्षस्य दृष्टान्तः
स्यादत आह। न चेति ॥ जन्मात्मकं हि वस्तु वक्ष्यन्तरेण सम्बन्धते।
अस्ति निम्बादौ तिलत्वादि धोरित्यर्थः ॥ भावान्तरापत्तिपक्षं
प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रत्याह। न चेति ॥ न हि बन्धस्य तथाभूतस्य
निवृत्तिविरोधान्नाप्यन्धघाभूतस्यानवस्थानात्। न च प्रसिद्धिवि-
रोधो दुर्निरूपध्वक्तिविषयत्वादिति भावः ॥ किञ्च परस्मादन्यस्य
बन्धनिवृत्तिसस्यैव वा नाद्य इत्याह। न चेति। तत्र हेतुत्वेन
परमात्मैकत्वाभ्युपगमादित्वादिभाष्यं व्याख्येयं। न द्वितीयस्य

भा० चावोचाम । यथा रज्ज्वादौ सर्पादिज्ञाननिवृत्ता सर्पा-
दिनिवृत्तिवदिति । येऽप्याचक्षते मोक्षे विज्ञानान्त-
रमानन्दान्तरं वाभिव्यज्यत इति तैर्वक्तव्योऽभिव्यक्ति-
शब्दार्थः । यदि तावलौकिक्येवोपलब्धिविषयव्याप्तिरभिव्य-
क्तिशब्दार्थः । ततो वक्तव्यं किं विद्यमानमभिव्यज्यतेऽविद्य-
मानमिति वा । विद्यमानश्चेद्यस्य मुक्तस्य तदभिव्यज्यते तस्मा-
त्प्रभूतमेव तदित्युपलब्धिव्यवधानानुपपत्तेर्नित्याभिव्यक्त-
त्वान्मुक्तस्याभिव्यज्यत इति । विशेषवचनमनर्थकं एवमथ
कदाचिदेवाभिव्यज्यते उपलब्धिव्यवधानादनात्मभूतं तदि-
त्यन्यतोऽभिव्यक्तिप्रसङ्गः । तथा चाभिव्यक्तिसाधनापेक्षिता ।

भा० नित्यमुक्तस्य त्वया बद्धत्वानभ्युपगमादिति ब्रह्मण्यं कथं परस्मादश्लो
बद्धो नास्तीत्याशङ्क्य प्रवेशविचारादावुक्तं स्मारयति । परमा-
त्मेति । न चेदन्व्यो बद्धोऽस्ति कथं मोक्षव्यवहारः स्यादित्या-
शङ्क्याह । तस्मादिति । अन्यस्य बद्धस्याभावात्परस्य च नित्यमु-
क्त्वादिति यावत् । यथा रज्ज्वादावधिकाने सर्पादिहेतोरज्ज्व-
ज्ञानस्य निवृत्तौ सत्त्वां सर्पादेरपि निवृत्तिसत्तथाऽविद्याया बन्ध-
हेतोर्निवृत्तिमात्रेण तत्कार्यस्य बन्धस्यापि निवृत्तिव्यवहारो
भवतीति चावादिष्येति योजना । मतान्तरमुद्गावयति । येऽप्या-
चक्षत इति । वैषयिकज्ञानानन्दापेक्षयान्तरशब्दः । ज्ञेयमभि-
व्यक्तिवृत्तिर्वा प्रकाशो वा ॥ नाद्यो मोक्षो सुखाद्युत्पत्तौ तद-
नित्यत्वाद्यन्तेरित्यभिप्रेत्याह । तैरिति । द्वितीयमालम्बते । यदी-
ति । तत्र दोषं वक्तुं विकल्पयति । तत इति । द्वितीये खरवि-
बाहवदपरोक्षाभिव्यक्तिर्न स्यादित्यभिप्रेत्याद्यमनुभाष्य दूषयति ।
विद्यमानश्चेदिति । उपलब्धिव्यवधानावदात्मा तस्य विद्यमानं
सुखादि व्यज्यते चेत् । ज्ञानानन्दयोर्देशादिव्यवधानाभावादा-
नन्दः सदैव व्यज्यत इति मुक्तिविशेषबन्धमनर्थकमित्यर्थः । चक्षु-
र्घटयोर्विषयविषयित्वप्रतिबन्धककुथादिबद्धधर्मादिप्रतिबन्धादा-

भा० समानाश्रयत्वाद्भवधानकल्पनानुपपत्तेः । सर्वदाभिव्यक्ति-
रनभिव्यक्तिर्वा नत्वन्तरालकल्पनार्था प्रमासमस्ति । न
च समानाश्रयाणामेकस्यात्मभूतानां धर्माणामितरेतरवि-
षयविषयित्वं सम्भवति । विज्ञानसुखयोश्च प्रागभिव्यक्तेः
संसारित्वमभिव्यक्त्युत्तरकालञ्च मुक्तत्वं यस्य सोऽन्यः पर-
स्माद्विद्याभिव्यक्तज्ञानस्वरूपादत्यन्तवैलक्षण्यैत्यभिव्य-
क्त्यात्परमात्मभेदकल्पनायाञ्च वैदिकःकृतान्तः परित्यक्तः
स्यात् । मोक्षस्येदानीमिव निर्विशेषत्वे तदर्थाधिकवत्त्वानु-
पपत्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोतीति चेन्न । अविद्याभ्रमा-
पोद्धार्यत्वात् । न हि वस्तुनो मुक्तामुक्तत्वविशेषोऽस्ति ।

आ० नन्दो ज्ञानञ्च संसारदशायां न दृश्यते । मोक्षे तु दृश्यते तद-
भावादिति शङ्कते । अथेति । उपलब्धिदेशाद्भिन्नदेशस्यैव घटादेव-
पक्षव्यप्रतिबन्धदर्शनादनात्मभूतं सुखं न स्वभावभूतयोपलब्ध्या
प्रकाशेत किन्तु विषयेन्द्रियसम्पर्कादित्युत्तरमाह । उपलब्धीति ।
अन्वतोऽभिव्यक्त्या किं स्यादिति चेत्तदाह । तथा चेति । तस्या-
धनानि चेन्मुक्तौ स्युः संसारादविशेषः स्यादिति भावः । उपल-
ब्धिव्यवधानमानन्दस्याप्लीकत्वोक्तं इदानीं तदेव नास्तीत्याह । उप-
लब्धीति । कदाचिदभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिश्च कदाचित्त्वेवं काय-
भेदेनोभयं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न त्विति । आनन्दज्ञानयो-
र्विषयविषयित्वमभ्युपेत्य कदाचित्की तावदभिव्यक्तिर्निराला
सम्यति तदपि न सम्भवतीत्याह । न चेति । आत्मभूतत्वं स्वाभा-
विकत्वं विमतं न समानाश्रयविषयं धर्मत्वात्प्रदीपप्रकाश-
वदिति भावः । मुक्तावानन्दज्ञानाभिव्यक्तिपक्षे दोषान्तरं वस्तुं
भूमिकां करोति । विज्ञानसुखयोश्चेति । तद्वेदापादनमित्यभेदे-
त्याशङ्क्य विवक्षितं दोषमाह । परमात्मेति । परमत्वे निराकृते
सिद्धान्ते दोषदशमाशङ्कते । मोक्षस्येति । मोक्षार्थोऽधिको बलः
शमदमादिः । शास्त्रं मोक्षविवर्धं । मोक्षस्य निर्विशेषत्वेऽपि

भा० आत्मनो नित्यैकरूपत्वात् । किन्तु तद्विषया अविद्यापोद्यते ।
 शास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन प्राक् तदुपदेशप्राप्तेः । तदर्थस्य
 प्रथम उपपद्यत एव । अविद्यावतोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिरुक्तो
 विशेष आत्मनः स्यादिति चेत् । न । अविद्याकल्पनाविष-
 यत्वाभ्युपगमात् । रज्जुषरशुक्तिकागगनानां सर्पादकरजत-
 मखिलत्वादिवददोष इत्यवोचाम । तिमिरातिमिरदृष्टिव-
 दविद्याकर्तृत्वाकर्तृत्वकृत आत्मनो विशेषः स्यादिति चेत् ।
 न ध्यायतीव ज्ञेयायतीवेति स्वतोऽविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्ध-
 त्वात् । अनेकव्यापारसन्निपातजनितत्वाच्च । अविद्याभ्रमस्य
 विषयत्वोपपत्तेश्च । यस्य चाविद्याभ्रमो घटादिवद्विक्रो

आ० प्रथमविद्यातदुत्थानर्थस्यैवेनाभयमर्थवदिति परिहरति ।
 नाविद्येति ॥ तत्र नन्वर्थं विद्वदिति । न हीति ॥ कथं तर्हि
 शास्त्रार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याह । भिन्निति ॥ तत्र शास्त्रार्थवत्त्वं
 तमर्थयते । तद्विषयेति ॥ प्रस्तुतात्मविषयस्यैव ॥ सम्प्रति प्रथ-
 मस्यार्थवत्त्वं प्रकटयति । प्राप्तिरिति ॥ प्रथमस्तस्यैव ॥ शास्त्रविषयः ।
 द्वितीयो मोक्षविषयः ॥ आत्मनः सदैकरूपत्वं प्रागुक्तमाक्षिपति ।
 अविद्येति ॥ अविद्यः सोऽपीति समाधत्ते । नेति ॥ यथा रज्ज्वाद्य-
 विद्योत्थसर्पादेस्तद्विषया भ्रंसाभ्रंसयोर्दृग्वादेर्न वास्तवो विशेष-
 त्तथात्मनोऽपि स्वाविद्याभावेत्यविशेषवत्त्वेऽपि तद्वत्साभ्रंसयो-
 र्न वास्तवो विशेषोऽस्तीत्यर्थः ॥ अदोषः सविशेषत्वराहित्यं ॥
 प्रकारान्तरेण सविशेषत्वं शङ्कते । तिमिरिति ॥ किमिदमविद्या-
 कर्तृत्वं तज्जनकत्वं वा तदाश्रयत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । न
 ध्यायतीवेति ॥ आत्मनः स्वतोऽविद्याकर्तृत्वाभावे हेतुन्तरमाह ।
 अन्येकेति ॥ विषयविषय्याकारान्तःकरणस्य तत्र चिदाभासो-
 दयश्चात्मनो व्यापारस्तथाचानेकव्यापारसन्निपाते सत्त्वं संसा-
 रीत्वविद्यात्मनो भ्रमो जायते तस्मान्न तस्यात्मकार्यतेत्यर्थः ॥
 कल्पान्तरं प्रत्याह । विषयत्वेति । अविद्यादेरात्मदृश्यत्वात्

भा० गृह्यते स नाविद्याभ्रमवान् । अहं न जाने मुग्धाऽस्मीति
प्रत्ययदर्शनात् । अविद्याभ्रमवत्त्वमेवेति चेन्न । तस्यापि
विवेकगृहणात् ॥

न हि यो यस्य विवेकेन गृहीता स तस्मिन्भ्रान्तज्ञान
इत्युच्यते । तस्य च विवेकगृहणं तस्मिन्नेव च भ्रम इति विप्र-
तिषिद्धं । न जाने मुग्धाऽस्मीति । दृश्यत इति ब्रवीषि ।
तद्दर्शिनश्चाज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यत इति च तद्दर्शनस्य
विषयं भवति कर्मतामापद्यत इति । तत्कथं कर्मभूतं
सत्कर्तृस्वरूपं दृशिविशेषणमज्ञानमुग्धते स्यातां । अथ
दृशिविशेषणत्वं तयोः कथं कर्म स्यातां दृशिना व्याप्यते ।
कर्म हि कर्तृक्रियाव्याप्यमानं भवति । अन्यच्च व्याप्यमन्वज्ञा-

या० तदाश्रयत्वं । न हि तद्गतस्य तद्ग्याकृतमंगतः स्वयहापत्तेरि-
त्यर्थः ॥ तदेव स्मोरयति ॥ यस्य चेति ॥ अनुभवमनुसृत्य गच्छते ।
अहं नेत्यादिना ॥ साक्षिसाक्षभावेन भेदाभ्युपगमात्तात्मनो विद्या-
श्रयत्वमित्युत्तरमाह । न तस्यापीति ॥ तदेव स्पष्टयति । न हीति ॥
अविद्यादेर्विवेकेन गृहीतर्यपि तद्विषये, भ्रान्तत्वे वा दानि-
रित्वाशङ्क्याह । तस्य चेति ॥ अज्ञानं मुग्धत्वं चात्मनो न विशे-
षणमिति विद्यान्तरेण दर्शयितुष्येद्यं वाक्यमनुवदति । न जान
इति ॥ तद्वाच्ये । तद्दर्शिनश्चेति ॥ अज्ञानादिसत्कर्मकार्यः ॥
दृश्यमानत्वमेव विशदयति । कर्मतामिति ॥ इति ब्रवीषीति
सम्बन्धः ॥ एवं परकीयवाक्यं व्याख्याय षडितमाह । तत्त्वच-
मिति । तत्र चोद्यवाक्यार्थे दर्शितरीत्या स्थिते सति कर्तृविशेषणं
नाज्ञानमुग्धते स्यातां । तयोः प्रत्येकं कर्मभूतत्वादित्यर्थः ।
विपक्षे दोषमाह । अथेति ॥ कथं कर्म स्यातामित्येतदेव वाच्ये ।
दृशिनिति ॥ तत्रापि कथं शब्दः सम्बध्यते ॥ एतदेव क्लृप्तवति ।
कर्म हीति ॥ एवं सति व्याप्यस्थापकभावस्य भेदनिष्ठत्वे सती-

भा० पकं न तेनैव तज्ज्ञायते च । वद कथमेवं सत्यज्ञानमुग्धते
दृशिविशेषणे स्यातां । न चाज्ञानविवेकदर्शी अज्ञानमा-
त्मनः कर्मभृतमुपलभमान उपलब्धकर्मत्वेन गृह्णाति शरीरे
कार्मण्यरूपादिवत् । तथा सुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन् सर्व्वो
लोको गृह्णातीति चेन्नथापि गृहीतुर्लोकस्य विविक्तैवाभ्यु-
पगता स्यात् । न जानेऽहं त्वदुक्तं मुग्ध एवेति चेन्नव त्वमज्ञो
मुग्धो यस्त्वेवं दर्शी तं ज्ञानमुग्धं प्रतिजानीमहे वचं । तथा
व्यासेनाक्तं । इच्छादिदृष्टत्वं ज्ञेयं ज्ञेयी प्रकाशयतीति ।
समं सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं
यः पश्यति स पश्यतीत्यादि ज्ञतञ्ज उक्तं । तस्मात्प्रात्मनः
स्वतो बन्धमुक्तज्ञानाज्ञानद्वयो विमोक्षोऽस्ति । सर्व्वदा सर्व्वशः
समैकरसस्वाभाव्याभ्युपगमात् । ये स्वतोऽन्यथाऽऽत्मवस्तु

षा० त्वेतत् । किञ्चाज्ञानमुपलब्धकर्मो न भवत्तुपलभमानत्वाद्देहगत-
कार्मण्यदिवदित्याह । न चेति ॥ अज्ञानवत्कार्यमपि नात्मधर्मः
स्यादित्यतिदिशति । तथेति ॥ अज्ञानोत्पत्त्येच्छादेरात्मधर्म-
त्वनिराकारत्वे प्रतीतिविरोधः स्यादिति शङ्कते । सुखेति ॥ तेषां
ग्राह्यत्वमङ्गीकृत्य परिहरति । तथापीति ॥ आत्मनिष्ठत्वे सुखा-
दीनां चैतन्यवदात्मयाच्चात्वायोगात्तद्ग्राह्याणां तेषां न तद्वर्त्म-
तेति भावः । प्रकारान्तरेण निराकर्तुं निराकृतमेव बोधमनु-
वति । न जान इति । किं प्रमातुरज्ञानाद्याश्रयत्वमनुभवादभि-
दधासि तस्यास्ति वा । तत्रार्थं प्रत्याह । भवत्वमिति ॥ कल्पान्तरं
निराकरोति । यस्त्विति ॥ न हि योऽयं साक्षी स तत्राज्ञो
मूढो वेति । तथा च सर्व्वसाक्षी नाज्ञानादिमाश्रयतीत्यर्थः ॥
आत्मनो मोहादिराहित्ये भगवद्वाक्यं प्रमाद्यवति । तथेति ॥ तस्य
सर्व्वविशेषशून्यत्वे वाक्यान्तरमुदाहरति । सममिति ॥ आदि-
पदेन समं पश्यन् हि सर्व्वत्र । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादि

भा० परिकल्प्यबन्धमोक्षादिशास्त्रं चार्थवादमापादयन्ति त उक्त-
हन्ते खेऽपिश्राकुनं पदं द्रष्टुं । खं वा मुष्टिनाऽऽकष्टुच्चर्ष-
वद्वेष्टयितुं । वचन्तु तत्कर्तुमशक्ताः । सर्वदा समैकरसम-
द्वैतमविक्रियमजमजरममरममृतमभयमात्मतत्त्वं ब्रह्मैव सा
इत्येष सर्ववेदान्तनिश्चितोऽर्थः ॥ ६ ॥

इत्येवं प्रतिपद्यामहे । तस्माद्ब्रह्माप्येतीत्युपचारमात्रमे-
तद्विपरीतपक्षवद्देहसन्ततेर्विच्छेदमात्रं विज्ञानफलमपेक्ष्य
संप्रबुद्धान्तगमनदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकः संसारो वर्णितः ।
संसारहेतुसाविद्याकर्षपूर्वप्रज्ञा वर्णिता । यैश्चोपाधिभूतैः
कार्यकरणस्यैर्भूतैः परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति
तानि चोक्तानि । तेषां साक्षात्प्रयोजकौ धर्माधर्माविति

आ० गृह्यते । आत्मनो निर्विशेषत्वे प्रमात्रिके समतमुपसंहरति ।
तस्माद्भेति । प्रज्ञान्तरमनुभाषते । वे त्विति । अतो निर्विशेष
साभाव्यादिति यावत् । अज्ञानाद्वन्धे ज्ञानाभ्युत्थिरिति शास्त्र-
मर्थवादः । आदिब्रह्मेण ब्रह्मोदनाद्यर्थवादं दृष्टान्तं सूचयति ।
सोपहासं दूषयति । उक्तहन्त इति । न हि विश्वेयत्वं ब्रह्म-
मात्मनः प्रतिपत्तुं निर्विशेषत्वप्रत्यायकारमविरोधादिति भावः ।
कथं तर्हि भवद्भिरात्मतत्त्वमभ्युपगम्यते तत्राह । वयन्त्विति ॥

प्रमात्रविद्वद्भ्यो दर्शनं तच्छब्देन पराम्बुषते । सत्त्वादीना-
मिव साम्यं दूषयति । सर्वदेति । भेदाभेदमपवदति । एकरस-
मिति । तत्र हेतुमाह । अद्वैतमिति । अद्वैताभावोपपत्तित-
त्वादित्यर्थः । एकरस्यैक कौटुम्बं हेत्वन्तरमाह । अविक्रियमिति ।
तदुपमादयति । अजमित्यादिना । अमरं मरणाद्यर्थं । तत्र
सर्वत्राविद्यासम्बन्धराहित्ये हेतुमाह । अभवमिति । ननु ब्रह्मैवं
विधं न त्वात्मतत्त्वमित्याह ब्रह्माह । ब्रह्मैवेति । यद्योक्तं प्रत्यग्भूतं ब्रह्मे-
त्यत्र प्रमात्रमाह । इत्येष इति । तत्रैव विददनुभवं प्रमात्रवति ।

उ० तदेष श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा
येऽस्य हृदि त्रिताः । अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यत्र
ब्रह्म समश्नुत इति ॥

भा० पूर्वपक्षं कृत्वा काम एवेत्यवधारितं । यथा च ब्राह्मणेना-
यमर्थोऽवधारित एवं मन्त्रेषापीति बन्धकारणं चोक्तोप-
संहृतं प्रकरणमिति नु कामयमान इति । अथाकामय-
मान इत्यारभ्य सुषुप्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्वा-
त्मभावो मोक्ष उक्तः । मोक्षकारणञ्चात्मकामतया यदा-
प्रकामत्वमुक्तं । तच्च सामर्थ्याच्चात्मज्ञानमन्तरेणात्मकामत-
याप्रकामत्वमिति सामर्थ्याद्भ्रमविधैव मोक्षकारणमित्युक्तं ।
अतो यद्यपि कामो मूलमित्युक्तं तथापि मोक्षकारण-
विपर्ययेण बन्धकारणमविद्येत्येतदप्युक्तमेव भवति । अत्रापि
मोक्षोमोक्षसाधनं च ब्राह्मणेनोक्तं । तस्यैव दृढीकरणाय
मन्त्र उदाह्रियते श्लोकशब्दवाच्यः । तत्तस्मिन्नेवार्थ एष

आ० इत्येवमिति । परपक्षनिरासेन प्रकृतं वाच्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति । उपचारे निमित्तमाह । विपरीतेति । आत्मा तत्त्वतः
संसारोति विपरीतग्रहणवी या देहसन्ततिस्तस्या विच्छेदमात्रं
चावयवमपेक्षोपचारमात्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणेऽर्थे मन्त्रमवधारयितुं ब्राह्मणार्थमनुवदति । स्वप्ने-
त्वादिसा । अयमर्थः संसारस्तद्भेतुञ्च मन्त्रस्यैव सङ्गः सह
कर्मबोधादिः । आत्मज्ञानस्य तर्हि मोक्षकारणत्वमुपेक्षितमित्या-
ह ब्रह्माह । वक्षेति । अतो ब्रह्मज्ञानं मोक्षकारणमित्युक्तत्वादिति
वाच्यत् । मूलं बन्धस्येति शेषः । अत्रेति मोक्षप्रकारबोद्धिः । बन्ध-
प्रकरणं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः ॥ उक्तेऽर्थे तदेष इत्युक्तराशि

भा० श्लोको मन्त्रो भवति । यदा यस्मिन्काले सर्वे समस्ताः
 कामास्तृष्णाप्रभेदाः प्रमुच्यन्ते । आत्मकामस्य ब्रह्मविदः
 समूलतो विग्निर्यन्ते । ये प्रसिद्धा लोक इहामुचार्थाः
 पुत्रवित्तलोकैषणा लक्षणा अस्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य इति
 बुद्धौ श्रिता आश्रिताः । अथ तदा स मर्त्या मरणधर्मा
 सन् कामवियोगात्समूलतोऽमृतो भवति । अर्थादनात्म-
 विषयाः कामा अविद्यालक्षणा मृत्यव इत्येतदुक्तं भवति ।
 अतो मृत्युवियोगे विद्वान्जीवन्नेवामृतो भवति । अचास्मि-
 न्नेव शरीरे वर्त्तमानो ब्रह्म समञ्जते ब्रह्मभावं मोक्षं प्रति-
 पद्यत इत्यर्थः । अतो मोक्षो न देशान्तरगमनाद्यपेक्षते ।
 तस्माद्दिदुषो नेत्कामन्ति प्राणा यथावस्थिता एव स्वका-
 रणे पुरुषे समवनीयन्ते । नाममात्रं ह्यवश्विद्यत इत्युक्तं ॥

आ० व्याचष्टे । तस्मिन्नेवेति । यस्मिन्काले विद्यापरिपाकावस्था-
 यामित्यर्थः । सुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थं सर्वविशेषकमिति मत्वाह । समस्ता
 इति ॥ कामब्रह्मस्थार्थान्तरविवयत्वं व्यावर्त्तयति । ऋष्येति ।
 क्रियापदे सोपसर्गं व्याकरोति । आत्मकामस्येति । तानेव
 विशिनष्टि । ये प्रसिद्धा इति । कामानामात्माश्रयत्वं विरा-
 क्तरोति । इदीत । समूलतः कामवियोगादिति सन्मन्त्रः ।
 कामवियोगादमृतो भवतीति निर्द्देशसामर्थ्यासिद्धमर्थमाह ।
 अर्थादिति । तेषां मृत्युत्वे किं स्यात्तदाह । अत इति ।
 अनेत्यादिना विवक्षितमर्थमाह । अतो मोक्षेति । आदि-
 पदमुत्प्राक्त्यादिसङ्गुद्धार्यं । मुक्तेरुदपेक्षाभावे यचित्तमाह ।
 तस्मादिति । तर्हि मरणासिद्धिरित्याह । यथेति ॥ उत्प्राप्ति-
 मत्यागतिराहित्यं यथावस्थितत्वं । श्वस्य पञ्चमे प्रतिपादित-
 मित्याह । नाममात्रमिति ॥

उ० यद्यथा हि निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयोतैवमेवेदं शरीरं शेते । अथायमशरीरो

भा० कथं पुनः समवनीतेषु प्राणेषु देहे च स्वकारणे प्रलीने विद्वान्मुक्तोऽचैव सर्वात्मा सन् वर्त्तमानः पुनः पूर्ववद्देहित्वं संसारित्वलक्षणं न प्रतिपद्यत इत्युच्यते । तन्नचायं दृष्टान्तो यथा लोके अहिस्सर्पस्तस्य निर्ल्वयनी निर्भोकः सा हि निर्ल्वयनी वल्मीके सर्पाश्रये वल्मीकादावित्यर्थः । प्रत्यक्षा प्रतिचिन्नाऽनात्मभावेन सर्पेण परित्यक्ता अचीत वर्त्तेत । एवमेव यथायं दृष्टान्त इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्तेनानात्मभावेन परित्यक्तं मृतमेव शेते । अथेतरः सर्पस्थानीयो मुक्तः सर्वात्मभूतः सर्पवत्तत्रैव वर्त्तमानोऽयमशरीर एव न पूर्ववत्पुनः सशरीरो भवति । काम-कर्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेन हि पूर्वं सशरीरो मर्त्यश्च ।

आ० तद्यथेत्यादि वाक्यनिरस्यां शङ्कामाह । कथं पुनरिति ॥ विदुषो विद्ययात्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वपि देहे चेदसौ वर्त्तते ततोऽस्य पूर्ववद्देहितादिद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ दृष्टान्तेन परिहरति । अनेत्यादिना ॥ देहे वर्त्तमानस्यापि विदुषस्तत्राभिमानराहित्वं तत्रेत्युच्यते । यस्यां त्वच्च सर्पो नितरां ज्ञोयते सा हि निर्ल्वयनी सर्पत्वमुच्यते ॥ सर्पनिर्भोकदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह । एवमेवेति ॥ सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति । अथेति ॥ अज्ञानेन सह देहस्य नष्टत्वमशरीरत्वादेौ हेतुरथशब्दार्थः । अथशब्दावधीतितहेत्ववृत्तभेनाशरीरत्वं विशदयति । कामेति ॥ पूर्वमित्यविद्यावस्थोक्तिरिदानीमिति विद्यावस्थोच्यते ॥ अत्यल्पनसारेण ऋद्धश्च मुख्यं प्राणं थावर्त्तयति । प्राणस्येति ॥

उ० ऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं
ददामीति होवाच जनको वैदेहः १ ७ १

भा० तद्वियोगाद् अथेदानीमग्ररीरोऽत एव चामृतः प्राणः ।
प्रसितीति प्राणः । प्राणस्य प्राणमिति हि वक्ष्यमाणे श्लोके
प्राणबन्धनं हि सौम्यं मन इति च श्रुत्यन्तरे प्रकरणा-
व्यासामर्थ्याच्च पर एवात्मा । अत्र प्राणशब्दो ब्रह्मैव परमा-
त्मैव । किन्तु पुनस्तत्तेज एव विज्ञानं ज्योतिर्येनात्मज्योतिषा
जगदवभासमानं प्रज्ञानेन विज्ञानज्योतिस्तदविभङ्ग-
दत्तं । यः कामः प्रप्नो विमोक्षार्थं चाज्ञवल्क्येन वरो-
दत्तो जगकाय सहेतुको बन्धमोक्षार्थस्यस्यो दृष्टान्त-
दाष्टान्तिकभूतः स एषोऽन्तिकभूतः स एव निर्णीतः
सविसरौ जगकयाज्ञवल्क्यास्त्रायिकारूपधारिणा श्रुत्या
संसारविमोक्षोपाय उक्तः प्राणिभ्यः । इदानीं श्रुतिः स्वयमे-
वाह । विद्यानिःकथार्थं जगकेनैव मुक्तमिति कथं सोऽह-

षा० श्लोके पर एवात्मा यथा प्राणशब्दस्तथात्रापीत्यर्थः । यथा च श्रुत्य-
न्तरे प्राणशब्दः पर एवात्मा तथात्रापीत्याह । प्राण्येति । त्विह
परविषयमिदं प्रकरणावध्यात्मयमान इति मोक्षस्य प्रकान्त-
त्वादध्यायमित्यादि वाक्यस्य तद्विषयमन्वयात् ब्रह्मादिशब्दानुप-
पत्तेः । तस्मादुभयसामर्थ्यादत्र पर एवात्मा प्राणशब्दित्व इत्याह ।
प्रकारयेति । विशेष्यं दर्शयित्वा विशेष्यं दर्शयति । ब्रह्मैवेति ।
ब्रह्मशब्दस्य कामवासनादिविषयत्वं वारयति । किं पुनरिति ।
तेजःशब्दस्य कार्यज्योतिर्विषयत्वमाज्ञप्त्वाह । विज्ञानेति । तत्र
प्रमाणमाह । येनेति । प्रज्ञा प्रकृष्टा ज्ञप्तिः स्वरूपचैतन्यं नेत्रमिव

भा० मेवं विमोक्षितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्कयाथं सहस्रं ददामीति । इ एवं किलोवाचोक्तवान् जनको इ वै देहः ॥ ७ ॥

अत्र कस्मादिमोक्षपदार्थं निर्णीति विदेहराज्यमात्मानमेव च न निवेदयति । एकदेशोक्ताविव सहस्रमेव ददाति । तत्र कोऽभिप्राय इति । अत्र केचिदर्णयन्ति । अध्यात्मविद्यारसिको जनकः श्रुतमप्यर्थं पुनर्मन्त्रैः शूश्रूषति । अतो न सर्वमेव निवेदयति श्रुताभिप्रेतं याज्ञवल्क्यात्पुनरन्ते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते । यदि चात्रैव सर्वं निवेदयामि निवृत्ताभिलाषोऽयं श्रवणादिति मत्वा श्लोकान्न वक्ष्यतीति च भयात्सहस्रदानं शूश्रूषास्त्रिंशत्प्रापनायेति । सर्वमप्येतद-

व्या० नेत्रं प्रकाशकमस्येति तथोक्तं ॥ सोऽहमित्यादेस्तात्पर्यं वक्तुं कर्त्तव्यं कर्त्तयति । यः कामप्रश्न इति ॥ निर्णयप्रकारं सङ्गियति । संसारेति ॥ सोऽहमित्यादिवाक्यान्तरमुत्थापयति । इदानीमिति ॥ आकाङ्क्षापूर्वकं वाक्यमादाय विभजते । कथमिति ॥ ७ ॥

सहस्रदानमाक्षिपति । अत्रेति ॥ सर्वस्रदानप्राप्तावपि सहस्रदानहेतुमेकदेशीयं दर्शयति । अत्र केचिदित्यादिना । कदा तर्हि गुरवे सर्वस्रं राजा निवेदयिष्यति तत्राह । श्रुतेति ॥ ननु पुनः शूश्रूषुरपि राजा किमिति सम्यत्त्वेव सर्वस्रं गुरवे न प्रयच्छति । प्रभूता हि दक्षिणा गुरुं प्रीत्यतो स्त्रीयां शूश्रूषां फलयति तत्राह । यदि चेति ॥ अनातोक्तौ हृदयेऽन्यत्रिधाय वाच्यन्वभिप्रादनात्मकं व्याजोत्तरं युक्तं । श्रुतौ त्वपौरुषेभ्यामपास्ताश्रेषदोषशङ्कायां न व्याजोक्तिर्युक्ता ॥ तदीयस्वारसिकप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति । सर्वमपीति ॥ एकदेशीयपरिहारासम्भवे हेत्वन्तरमाह । अर्थेति ॥ तदुपनिषेवोपपादयति । विमोक्षेति ॥ तस्यापि पूर्वमसकृदुक्तेस्तदीयशूश्रूषाधीनं सहस्रदानमनुचितमित्याशङ्क्य श्रमादेशानसाधनत्वेन प्रागनुक्तेस्तो न सह

भा० सत्युदयस्यैव । प्रमाणभूतायाः श्रुतेर्व्याजानुपपत्तेः । अर्थशेषो-
पपत्तेश्च । विमोक्षपदार्थ उक्तेऽप्यात्मज्ञानसाधनमात्मज्ञा-
नशेषभूतः सर्वेषणापरित्यागः सद्ग्यासाख्यो वक्तव्योऽर्थशेषो
विद्यते । तस्माच्छ्लोकमात्रशुश्रूषाकल्पनानुष्ठी अगतिका
हि गतिः पुनरुक्तार्थकल्पना । सा चायुक्ता । सत्यां गतौ
न च तत्सुतिमात्रमित्यवोचाम । नन्वेवं सत्यत ऊर्द्धं
विमोक्षार्थैवेति वक्तव्यं । नैव दोषः । आत्मज्ञानवदप्रयोजकः
सद्ग्यासः पक्षे प्रतिपत्तिकर्मवदिति हि मन्वते । सद्ग्यासेन
तनुं त्यजेदिति हि स्यतेः । साधनत्वपक्षेऽपि नात ऊर्द्धं
विमोक्षार्थैवेति प्रश्नमर्हति । मोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरि-
पाकार्थत्वात् ॥

भा० भूयोऽपि सद्ग्यासस्य वक्तव्यत्वयोमात्तदपेक्षया युक्तं सहस्र-
दानमित्याह । आगतिका हीति । ननु सद्ग्यासादि विद्यास्तुत्तर्य-
मुच्यते महाभाषाश्लोऽयं यत्तदर्थी दुष्करमपि करोत्वतो नार्थ-
शेषसिद्धिरत्राह । न चेति । न तावत्सद्ग्यासे विद्यास्तुति-
विदित्वा क्युत्यायेति समानकर्मत्वनिर्देशादिति पक्षमे स्थितं ।
नापि प्रमादिविद्यास्तुतिस्तत्रापि विधेर्वक्ष्यमावत्त्वादित्यर्थः । अर्थ-
शेषशुश्रूषया सहस्रदानमित्यत्र जनकस्याकौशल्यं चोदयति ।
नन्विति ॥ राज्ञः शक्तिमन्कौशल्यं दूषयति । नैव इति ॥ तत्र
हेतुमाह । आत्मज्ञानवदिति । यथात्मज्ञानं मोक्षे प्रयोजकं
न तथा सद्ग्यासे न चास्मिन्पक्षे तस्याकर्तव्यत्वं प्रतिपत्ति-
कर्मवदनुष्ठानसम्भवादिति राज्ञा यतो मन्वते ततः सद्ग्यासस्य
न ज्ञानतुल्यत्वमतो नात ऊर्द्धं विमोक्षार्थैव शूचीति पृच्छती-
त्यर्थः । सद्ग्यासस्य प्रतिपत्तिकर्मवत्कर्तव्यत्वे प्रमाद्यमाह । सद्ग्या-
सेनेति । ननु विविदिषासद्ग्यासमङ्गीकुर्वता न तस्य प्रतिपत्ति-
कर्मवदनुष्ठेयत्वमित्यते तत्राह । साधनत्वेति । तत्रतैव हि
तन्पक्षेयं तत्तुः प्रत्यक्षपरं पदमित्युक्तत्वादित्यर्थः ।

उ० तदेते श्लोका भवन्त्यणुः पन्था विततः पुराणो

भा० आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्र-
ब्राह्मणोक्ते विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति । अणुः
सूक्तः पन्था दुर्बिज्ञेयत्वादिततो विसीर्षो विस्पष्टतरणहेतु-
त्वाद्वा वितर इति पाठान्तराभ्योद्यसाधनो ज्ञानमार्गः
पुराणश्चिरन्तनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात् तार्किकबुद्धि-
प्रभवकुट्टिष्टिमार्गवद्वाङ्मासिको मां स्पृष्टो मां स्पृष्टो
मया लब्ध इत्यर्थः । यो हि येन लभ्यते स तं स्पृशतीव
सम्बध्यते । तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्ध-
त्वात्मां स्पृष्ट इत्युच्यते । न केवलं मया लब्धः । किन्त्वनुविन्नो
मथैवानुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलभावसा-
नतानिष्ठा प्राप्तिः । भुजेरिव हृष्यवसानता । पूर्वम्बु ज्ञान-

भा० राक्षोऽकौशलं परिहृत्य मन्वानवतारयति । आत्मकामस्येति ॥
यदेत्याद्यतीतश्लोकेनागामिश्लोकानामप्यपौनरुक्त्यं सूचयति ।
विस्तरेति ॥ ज्ञानमार्गस्य सूक्ष्मत्वे हेतुमाह । दुर्बिज्ञेयत्वादिति ॥
विसीर्षत्वं पूर्ववस्तुविषयत्वादवधेयं ॥ माध्यन्दिनश्रुतिमाश्रित्याह ।
विस्पष्टेति ॥ प्रयत्नसाध्यत्वं तस्य पक्षस्था विवक्ष्यते । कथं पुन-
रधुनातनो वैदिको ज्ञानमार्गश्चिरन्तनो निरुच्यते तत्राह ।
नित्येति ॥ विशेषतः प्रकाशितमर्थमुक्त्वा तस्य व्यवच्छेद्यमाह । न
तार्किकेति ॥ मन्त्रदृशा लब्धत्वेऽपि कुतो ज्ञानमार्गस्य तत्संश्रित्य-
मित्याशङ्क्याह । यो हीति ॥ अनुवेदनकाभयो विशेषाभावात्पौन-
रुक्त्यमाशङ्क्याह । अनुवेदनमिति ॥ पूर्वशब्देन पाठक्रमानुसारेण
काभो ऽट्टयते ॥ एवकारमाश्रित्य शङ्कते । किमसाविति ॥
तथा च तद्यो यो देवानामित्वाद्यविशेषश्रुतिर्विबध्यत इतिशेषः ॥
अवधारणश्रुतेरन्यपरत्वेनान्ययोग्यवच्छेदकाभावमभिप्रेत्य परि-

उ० मांस्फुष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपि यस्मि
ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित उड्डी विमुक्ताः ॥ ६ ॥

भा० प्राप्तिष्वन्वमात्रमेवेति विशेषः । किमसावेव मन्त्रदृगेको
ब्रह्मविद्याफलं प्राप्नो नान्यः प्राप्नवान् धेनानुवित्तो मयैवे-
त्यवधारयति । नैष दोषः । अस्याः फलमात्मसाक्षिकमनुत्त-
ममिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात् । एवं हि छतार्थाभि-
मानकरणमात्मप्रत्ययसाक्षिकमात्मज्ञानं किमतः परमन्यत्
स्यादिति ब्रह्मविद्यां स्तौति । न तु पुनरन्यो ब्रह्मवित्तन्फलं
न प्राप्नोतीति । तद्यो यो देवानामिति सर्वार्थश्रुतेस्तदे-
वाह । तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रज्ञावन्तोऽन्येऽपि
ब्रह्मविद् इत्यर्थः । अपिचन्यपिगच्छन्ति ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं
स्वर्गं लोकं च । स्वर्गलोकशब्दस्त्रिपिष्टपवाच्यपि सन्निह-

षा० हरति । नैव दोष इति ॥ स्तुतिपरत्वमेव प्रकटयति । एवं
हीति ॥ छतार्थोऽस्मीत्यात्मन्यभिमानकारणं खानुभवसिद्धमात्म-
ज्ञानं नास्मादन्यदुत्कृष्टं किञ्चिदित्येवं विद्यामवधारयत्युक्तिः प्रस्तौ-
तीत्यर्थः ॥ यथाश्रुतार्थत्वे को दोषः स्यादिति चेत्तत्राह । न त्विति ॥
इत्यवधारयत्युक्त्या विवक्षितमिति शेषः ॥ तत्रहेतुः । तद्यो य इति ॥
सर्वार्थश्रुतेर्ब्रह्मविद्या सर्वार्था सर्वसाधारणीति अवगादिति
यावत् ॥ ब्रह्मविद्यायाः सर्वार्थत्वे वाक्यशेषप्रमादत्वेनावतार्यं
व्याचष्टे तदेवेति ॥ ननु मोक्षो स्वर्गशब्दो न युज्यते तस्यार्थान्तरे
रूढत्वादत् आह । स्वर्गिति ॥ यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतो
ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयस्तथा मोक्षप्रकरणे श्रुतः स्वर्ग-
शब्दो मोक्षमधिकरोति । रूपाङ्गीकारे ब्रह्मविद्याया निवर्धप्रस-

३० तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलः हरितं
लोहितञ्च एष पन्था ब्रह्मणा हानुवितः

भा० प्रकरणान्मोक्षाभिधायकः । इतोऽस्माच्छरीरपातादूर्ध्वं
ऊर्ध्वं । जीवन्त एव विमुक्ताः सन्तः ॥ ८ ॥

तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां । कथं ।
तस्मिन् शुक्लं शुद्धं विमलमाहुः । केचिन्मुमुक्षवो नीलमन्ये
पिङ्गलमन्येऽपि हरितं लोहितञ्च यथा दर्शनं । नाद्यस्त्रेताः
सुषुब्बाद्याः श्लेष्मादिरससम्पूर्णाः शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गल-
स्येत्याद्युक्तत्वादित्यं वा मोक्षमार्गमेवंविधं मन्यन्ते । एष
शुक्ल एष नील इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । दर्शनमार्गस्य च
शुक्लादिवर्णासम्भवात्सर्वथापि तु प्रकृताद्ब्रह्मविद्यामार्गादन्य
एते शुक्लादयो न तु शुक्लः शुद्धोऽद्वैतमार्गो न नीलपी-

षा० ज्ञादिति भावः । जीवन्त एव मुक्ताः सन्तः शरीरपातादूर्ध्वं
मोक्षमपि यन्तीति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

तस्मिन्नित्यादि पूर्वपक्षमुत्थापयति । तस्मिन्निति । विप्रतिपत्तिरेव
प्रत्यपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना ॥ पिङ्गलं वद्विज्वालातुल्यं ।
कोतितं जपाकुसुमसन्निभं । सप्रपञ्चं शब्दस्यार्थरूपरसादिमद्भूत
तदुपासनमनुसृत्य तन्प्राप्तिमार्गे विवादे मुमुक्षूणामित्याह । यथा
दर्शनमिति । तथापि कथं ब्रह्मप्राप्तिमार्गे शुक्लादिरूपसिद्धिः । न
हि ज्ञानस्य रूपादिमत्त्वमित्याशङ्क्याह । नाद्यस्त्रिति । तासामपि
कथं यथोक्तवत्त्वमित्याशङ्क्याह । श्लेष्मादीति । तथापि कथं
शुक्लादिरूपवत्त्वमित्याशङ्क्याह । नाङ्गीखण्डोक्तं स्मारयति । शुक्लस्येति ।
नाङ्गीपरिग्रहे नियामकाभावमाशङ्क्य पक्षान्तरमाह । आदि-
त्वच्चेति । एवंविधं शुक्लादिनावावर्त्तमित्यर्थः । तस्य तथा प्रमा-
-

भा० तादिसर्वैर्वर्षवाचकैः सहानुब्रुवणात् । याञ्छुक्तादीन्
 योगिनो मोक्षपथ आङ्गर्न ते मोक्षमार्गाः संसारविषया
 एव हि ते । चक्षुष्टो वा मूर्खो वान्येभ्यो वा शरीरदेहेभ्यो
 वेति शरीरदेहाग्निःसरणसम्बन्धाद्ब्रह्मादिश्लोकप्रापका हि
 ते । तस्मादयमेव मोक्षमार्गो य आत्मकामत्वेनाप्त-
 कामतया सर्वकामक्षये गमनानुपपत्तौ प्रदीपनिर्वाणव-
 चक्षुरादीनां कार्यकरणानामत्रैव समवगय इत्येष ज्ञान-
 मार्गः पन्था ब्रह्मणा परात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्व-
 वशेनानुविष्टः ॥

आ० माह । एष इति ॥ प्रकृते ज्ञानमार्गे किमिति मार्गान्तरं कथ्यते
 तत्राह ॥ दर्शनेति ॥ तर्हि नाङ्गीयन्ती वाऽऽदित्पक्षो वा कतरो
 विवक्षितस्तत्राह । सर्वथापीति ॥ शुक्लमार्गस्य ज्ञानमार्गादन्व-
 त्वमाक्षिपति । नन्विति ॥ शुक्लशब्दस्य नाद्वैतविषयत्वं नीलादि-
 शब्दसमभित्याहारविरोधादिति परिहरति । न नीलेति ॥
 सैद्धान्तिकमन्त्रभागं व्याख्यातुं पूर्वपक्षं दूषयति । याञ्छुक्तादो-
 नीति ॥ न केवञ्च देहदेशनिःसरणसम्बन्धादेव नादोभेदानां
 संसारविषयत्वं किन्तु ब्रह्मलोकसम्बन्धादपीत्याह । ब्रह्मा-
 दीति । आदिल्लोऽपि देवयानमभ्युपगच्छति ब्रह्मलोकप्रापकः
 संसारहेतुरेवेति मन्वानो मोक्षमार्गमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
 आत्मकामतया ज्ञानमार्ग इति सम्बन्धः । एवं भूमिकां कृत्वैव इत्य-
 स्थास्यमाह । सर्वकामेति ॥ यथा तैत्तिरिविषये प्रदीपस्य ज्वल-
 नानुपपत्तौ तेजोभावे निर्वाणमिच्छते । तथा शून्यस्य शून्यस्य च
 सर्वस्यैव ज्ञानस्य ज्ञानात्क्षये सति मत्तनुपपत्तावत्रैव प्रत्य-
 गात्मनि कार्यकरणानामेकीभावेनावसानमित्ययमेव शब्दार्थ
 इत्यर्थः ॥ पन्था इत्येतस्याचष्टे । ज्ञानमार्ग इति । इत्यभावे इती-
 यामाश्रित्याह । परमात्मेति ॥ अनुवेदनकर्तुर्ब्राह्मणस्य सद्भा-
 सित्वं दर्शयति । त्वत्तेति ॥

उ० तेनेति ब्रह्मवित्पुण्यकृतैजसश्च ॥ ६ ॥

भा० तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण ब्रह्मविदन्वोऽप्येति । कीदृशो ब्रह्मविदन्नेतीत्युच्यते । पूर्वं पुण्यकृतत्वा पुनस्त्वत्पुत्राद्येषणः परमात्मानेजसात्मानं संयोज्य तस्मिन्नभिनिर्दृप्तसौत्रसखात्माभूत इहेवेत्यर्थः । ईदृशो ब्रह्मविदनेन मार्गेणैति । न पुनः पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ग्रहणं विरोधादित्यवोचाम । अपुण्यपुण्योपरमे चं पुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताः सन्न्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नम इति स्मृतेश्च । त्यजधर्ममधर्मश्चेत्यादि पुण्यापुण्यत्यागोपदेशात् । निराश्रियमनारम्भं निर्गमकारमस्तुतिं । अशीषं शीषकर्माप्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता

आ० विप्रतिपत्तिं निराकृत्य मोक्षमार्गं निर्द्धार्य ते न धीरा अपि-
यन्तीत्यत्रोक्तं निगमयति । तेनेति ॥ अन्योऽपि मन्त्रदृशः सका-
शादिति शेषः । इहेति जीवदवस्थोक्तिः । समुच्चयकारियोऽत्र
ब्रह्मप्राप्तिर्विबुद्धिरेति केचित्साग्रत्याह । न पुनरिति । विरो-
धाज्ज्ञानकर्म्मबोरेति शेषः । किञ्च कामसमुच्चयः समसमुच्चयो वेति
विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । अपुण्येति ॥ ज्ञानस्य कर्म्मा-
समुच्चयेऽपि विवेकज्ञानेन समुच्चयोऽस्तीत्याशङ्क्याह । त्यजेति ॥
ब्रह्मविदोऽपि क्षुत्वादिदृष्टेस्तेन समुच्चयो ज्ञानस्येत्याशङ्क्याह ।
निराश्रियमिति । कामाननुष्ठानमनारम्भः । अशीषत्वं निविडा-
नाशरत्वं । शीषकर्म्मत्वं नित्यादिकर्म्मराहित्यं । असमुच्चये वाक्या-
न्तरमाह । नेत्यादिना ॥ एकता निरपेक्षता सर्वोदासी नतेति
वावत् । समता मित्रोदासीनशत्रुबुद्धित्तिरेकेण सर्वत्रसस्मिन्नव
दृष्टिः । दण्डनिधानं अहिंसापरत्वं । अर्थस्य मूर्धं निहतिः क्षमा
च कामस्य चित्तस्य वपुर्वयस्य । धर्मस्य यागादि दवादनस्य मोक्षस्य
सर्वोपरमः क्रियाश्च इत्यादिचतुर्विधे पुत्रवार्थे साधनभेदोपदेशि-

उ० अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो

भा० सत्यता च । शीलं स्थितिं दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततस्त्रो-
परमः क्रियाभ्य इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । उपदेक्ष्यन्ति चेहापि
स्त्वेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्माणा वद्धते मो कमी-
घानिति । कर्मप्रयोजनाभावे हेतुमुक्त्वा तस्माद्ब्राह्मणः
शान्तो दान्त इत्यादिना सर्वक्रियोपरमं दर्शयति । तस्मा-
द्यथा व्याख्यातमेव पुण्यकृतं । अथवा यो ब्रह्मवित्तेनैनि
स पुण्यकृतैजसश्चेति ब्रह्मवित् । स्मृतिरेषा पुण्यकृति तैजसे
च । योगिनि महाभाग्यं प्रसिद्धं लोके ताभ्यां । अतो ब्रह्म-
वित्स्त्वयते प्रख्यातमहाभाग्यत्वाज्ञोके ॥ ९ ॥

अन्धमदर्शनात्मकं तमः संसारनियामकं प्रविशन्ति
प्रतिपद्यन्ते । के । येऽविद्यां विद्यातोऽन्यां साध्यसाधनसह-
षामुपासते कर्मानुवर्तन्त इत्यर्थः । ततस्तस्मादपि भूय इव

आ० वाक्यमादिशब्दार्थः । इत्यादिस्मृतिभ्यश्च न पुण्यादिसमुच्चय-
कारिणो ग्रहणमिति सम्बन्धः ॥ तथापि प्रकृते मन्त्रे समुच्चयो
भातीत्याशङ्क्याह । उपदेक्ष्यन्तीति ॥ वाक्यशेषादिपर्यायोपना-
सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ पूर्व्वमुप्युक्तकृत्वा पुनस्त-
त्तुपुनार्थेयस्यो ब्रह्मवित्तेनैतीति क्रमे न युज्यतेऽभूतत्वादित्याश-
ङ्क्याह । अथ वेति ॥ स्मृतिमेवोपपादयति । पुण्यकृतीति ॥ तेजसि
कारकान्युपसंहरत्य स्थितस्यैजसो दहराद्युपासीनो योगी तस्मिन्न-
विमाद्यैश्वर्याम्भहानुभावत्वप्रसिद्धिः ॥ ताभ्यां पुण्यकृतैजसाभ्या-
मित्यर्थः ॥ अतःशब्दपरावृष्टं स्पष्टयति । प्रख्यातेति ॥ पुण्यकृतै-
जसयोरिति शेषः ॥ ९ ॥

प्रकृतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरं निन्दति । अन्धमित्यादिना ।
अविद्यायामिति प्रतीकनादाय व्याकरोति । अविद्येति । अथं

उ० भूयइव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ १० ॥
 अनन्दानाम ते लोका अन्धेन तमसा ऽऽवृताः ।
 तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसो ऽबुधो जनाः
 ॥ ११ ॥

भा० बद्धतरमिव तमः प्रविशन्ति । के । ये तु विद्यायामविद्या-
 वस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां च्यामेव विद्यायां रता
 अभिरताः । विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नान्योऽस्तीत्युपनि-
 षदर्थागपेक्षिण इत्यर्थः ॥ १० ॥

यदि तेऽदर्शनस्रक्षणं तमः प्रविशन्ति को दोष इत्यु-
 च्यते । अनन्दा अनानन्दा असुखानाम ते लोकास्तेना-
 न्धेनादर्शनस्रक्षणेन तमसा वृताः व्याप्तास्ते तस्याज्ञानतमसो
 गोचरास्तांस्ते प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छन्त्यभिप्रयान्ति । के ।
 येऽविदांसः । किं सामान्येनाविदन्तामात्रेण नेत्युच्यते ।
 अबुधो बुधेरवगमनार्थस्य धातोः क्षिप्रप्रत्ययान्तस्य रूपं ।
 आत्मावगमवर्जिता इत्यर्थः । जनाः प्रकृता एव जनन-
 धर्मिणो वेत्येतत् ॥ ११ ॥

आ० पुनस्त्रैव्यामभिरतानामधःपतनमित्याशङ्क्याह । विधीति ॥ १० ॥
 मन्मान्तरमाकाङ्क्षाद्वादोत्याप्य आचष्टे । यदीत्यादिना ॥
 अबुध इत्यस्य निव्यतिं सूचयन्निवक्षितमर्थमाह । बुधेरिति
 ॥ ११ ॥

उ० आत्मानं वेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सञ्ज्वरेत्
॥ १२ ॥

भा० आत्मानं खं परं सर्वप्राणिमनोषितञ्च हृत्स्थमग्ना-
द्यादिधर्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्सहस्रेषु कश्चिषेत् ।
इत्यात्मविद्याया दुर्लभत्वं दर्शयति । कथमयं पर आत्मा
सर्वप्राणिप्रत्ययवाची यो नेति नेत्याद्युक्तः । यस्मान्मान्वो
ऽस्मि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता समः सर्वभूतस्यो नित्यः
शुद्धो बुद्धो मुक्तस्वभावोऽस्मि भवामीति पूरुषः पूरुषः । य
किमिच्छन् तत्स्वरूपव्यतिरिक्तमन्यदस्य फलभूतं किमि-
च्छन्तस्य वान्यस्यात्मनो व्यतिरिक्तस्य कामाय प्रयोजनाय ।
न हि तस्यात्मन एष्टव्यं फलं । न चाप्यात्मनोऽन्योऽस्मि
यस्य कामायेच्छति सर्वस्यात्मभूतत्वात् । अतः किमिच्छन्तस्य
वा कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेद्दुःख्येत्सन्तयेत् शरीरोपा-
धिकृतदुःखमनु दुःखी स्यात् । शरीरतापमनुतयेत् । तद-

भा० उक्तात्मज्ञानस्तुत्वर्थमेतन्निष्ठस्य कायक्षेत्रादित्वं दर्शयति ।
आत्मानमित्यादिना । विज्ञानात्मनो वैलक्षण्यार्थं विभिन्नञ्चि ।
सर्वेति ॥ ताटस्थं थावर्त्तयति । हृत्स्थमिति ॥ बुद्धिसम्बन्धप्रप्तं
संसारित्वं वारयति । अज्ञनायादीति ॥ प्रप्रपूर्वकं ज्ञानप्रकारं
प्रकटयति । कथमित्यादिना । सर्वभूतसम्बन्धप्रयुक्तं दोषं वार-
यितुं विभिन्नञ्चि । नित्येति ॥ इति विजानीयादिति सम्बन्धः । प्रयो-
जनाय शरीरमनुसञ्ज्वरेदिति सम्बन्धः । किमिच्छन्तित्वाद्येपं सम-
र्थयते । नहीति ॥ कस्य वा कामयेत्त्वाद्येपमुपपादयति । न

उ० यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा ऽस्मिन्सन्देहे

भा० नात्मदर्शिने हि तद्भूतिरिक्तवस्त्वन्तरेषोर्ममेदं स्यात् ।
पुनश्चेदं भार्याया इदमित्येव मीहमानः पुनः पुनर्जननम-
रणप्रबन्धाद्दुः शरीररोगमनुसृज्यते ॥ १२ ॥

सर्वात्मदर्शिनस्तु तदसम्भव इत्येतदाह । किञ्च यस्य
ब्राह्मणस्यानुवित्तोऽनुसम्भवः प्रतिबुद्धः साक्षात्कृतः । कथम-
हमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनावगत आत्मा ऽस्मिन्स-
न्देहे सन्देहे अनेकानर्थसङ्कटोपपद्ये गहने विषमे ऽनेक-
व्रतसहस्रविवेकविज्ञानप्रतिपद्ये विषमे प्रविष्टः । स यस्य
ब्राह्मणस्यानुवित्तप्रतिबोधेनेत्यर्थः । स विश्वकृद्विश्वकर्ता ।
कथं विश्वकृत्वं तस्य किं विश्वकृदिति नामेत्याशङ्क्याह ।
स हि यस्यात्मसर्वस्य कर्ता न नाममात्रं न केवलं विश्वकृत्य-
रप्रयुक्तः । किन्तु हि तस्य लोकः सर्वः किमन्यो लोकोऽन्यो
ऽसावित्युच्यते । स तु लोक एव । लोकब्रन्देनात्मोच्यते तस्य

आ० चेति ॥ आद्योपपद्यं निगमयति । अत इति ॥ तदेव स्पष्टयति
शरीरेति । विदुषस्तापाभावं व्यतिरेकमुखेन विशदयति । अना-
त्मेति ॥ वस्त्वन्तरेषोस्तापसम्भव इति शेषः ॥ १२ ॥

स चेत्वेतदध्याहृत्य ममेदमित्यादि योज्यमित्येतदाह किमिच्छ-
न्नित्याद्याभ्युतिरिति शेषः । न केवलमात्मविद्यारसिकस्य काय-
क्षेत्रादित्यं किन्तु कृतकत्वता चास्तीत्याह । किञ्चेति ॥ सन्देह-
पृथिव्यादिभिर्भूतैरुपचिते शरीरे सन्देहत्वं साधयति । अने-
केति ॥ विषमत्वं विशदयति । अनेकशतेति ॥ न नाममात्रमित्यत्र
पुरस्तात्प्रसक्तस्यादिति पठितव्यं । यस्यादित्युपक्रमान्विश्वकृत्वं ।

उ० गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता
तस्य लोकः स तु लोक एव ॥ १३ ॥
इहैव सन्नोऽथ विद्यस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती

भा० सर्वं आत्मा । स च सर्वंस्वात्मोत्थयः । य एष ब्राह्मणेन प्रत्य-
गात्मा प्रतिबुद्धतथानुवित्त आत्मानर्थसङ्कटे गहने प्रविष्टः
सन् संसारी । किन्तु पर एव । यस्माद्विद्यस्य कर्ता सर्वं
स्वात्मा । तस्य च सर्वं आत्मा एक एवादितीवः पर
एवास्तीति मन्मथ इति श्लोकार्थः ॥ १३ ॥

किञ्चेद्देवानेकानर्थसङ्कुले सन्नो भवन्नोऽज्ञानदीर्घनि-
द्रामोहिताः सन्तः कथञ्चिदिव ब्रह्मतत्त्वमात्मत्वेनाप्यथ
विद्यो विजानीमः । तदेतद्ब्रह्म । प्रकृतमथो वयं कृतार्था
इत्यभिप्रायः । यदेतद्ब्रह्म विजानीमः । तन्न चेद्विदितवन्नो
वयं वेदनं वेदः वेदोऽस्मास्तीति वेदी वेद्येव वेदिर्न वेदिर-

ष्या० मिति शेषः । परब्रह्मोऽविद्याविषयः । विन्महत्तत्त्वत्वे इत्येतत् ।
लोकलोकविभागेन भेदं शश्रित्वा दृश्यति । किमित्यादिना ॥
यस्येत्यादिमन्मथ तात्पर्यार्थं संमृच्छाति । य एव इति ॥ अन्नेवं
किन्नावतेत्याशङ्क्याह । एक एवेति ॥ यो हि परः सर्वंप्रकार-
भेदराहित्यात्पूरुषतया वर्तते स एवास्तीत्यात्मानुसन्धातव्य इति
योजना ॥ १३ ॥

ब्रह्मविदो विद्ययाकृतज्ञत्वत्वे अतिसम्प्रतिपत्तिरेव क्षेत्रं न
भवति किन्तु खानुभवसम्प्रतिपत्तिरस्तीत्याह । किञ्चेति ॥
अथेत्यस्य कथञ्चिद्वेति आस्थानं तदित्यस्य ब्रह्मतत्त्वमित्युक्त-
मर्थं स्फुटयति । तदेतदिति ॥ ब्रह्मज्ञाने कृतार्थत्वं सुखानुभवाभ्या-
मुक्त्वा तदभावे दोषमाह । यदेतदिति ॥ तर्हि महती विगच्छ-

उ० विनष्टिः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे
दुःखमेवापि यन्ति ॥ १४ ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं
भूतभयस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥

वेदिः । ततोऽहमवेदिः स्यां । यद्यवेदिः को दोषः स्यान्महती
अनन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणविनष्टिर्विनश्रमं ।
अहो वयमस्मान्महतो विनश्रनास्त्रिर्भुक्ता यददयं ब्रह्म वि-
दितवन्त इत्यर्थः । यथा च वयं ब्रह्म विदित्वास्मादिनाश्र-
नादिप्रमुक्ता एवं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । येन पुनर्नैवं
ब्रह्मविदुस्त इतरे ब्रह्मविज्ञोऽन्येऽब्रह्मन्निद इत्यर्थः । दुःख-
मेव जन्ममरणादिलक्षणमेवापि यन्ति प्रतिपद्यन्ते न
कदाचिदप्यविदुषां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः । दुःखमेव हि
त आत्मत्वेनोपगच्छन्ति ॥ १४ ॥

यदा पुनरेतमात्मानं कथञ्चित्परमकारुणिकं कञ्चि-
दाचार्यं प्राप्य ततो सन्धप्रसादः सन्ननु पश्चात्पश्यति

आ० इति सन्धः । बहलं न विवक्षितं आनाम्नोऽप्यत्र विवक्षित
इत्यभिप्रेत्य वेदिरित्यस्यार्थमाह । वेदमस्मादिना ॥ नचेत-
ब्रह्म विदितवन्तो वयं ततोऽहमवेदिः स्यामिति वोजना । विद्या-
भावे दोषमुक्त्वा विददनुभवसिद्धमर्थं निगमयति । अहोवय-
मिति ॥ इहैवेत्यादिना पूर्वार्जेनोक्तमेवार्थमुत्तरार्जेन प्रयच्छयति ।
यथा चेत्यादिना ॥ दुःखादविदुषां विनिर्म्माकाभावे हेतुमाह ।
दुःखमेवेति ॥ १४ ॥

किञ्च विदुषो विहितकारणादिप्रयुक्तं भवं नास्तीति विद्या-
कोतुमेव मन्मान्तरमादाय आचष्टे । यदा पुनरित्यादिना ॥

उ० यस्मादवीक्सम्वत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।

भा० साक्षात्करोति स्वमात्मानं देवं द्योतनवन्तं दातारं वा सर्वप्राणिकर्माफलानां । यथा कर्मानुरूपमञ्जसा साक्षादी-
ज्ञानं स्वामिनं भूतभव्यस्य कालत्रयस्थेत्येतत् । न ततस्स-
क्षादीज्ञानाद्देवादात्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितु-
मिच्छति । सर्वे हि लोक ईश्वराहुतिमिच्छति भेददर्शी ।
अयं त्वेकदर्शी न विभेति कुतश्चन । अतो न तदा विजुगु-
प्सते । यदीज्ञानं देवमञ्जसात्मत्वेन पश्यति न तदा निन्दते
वा कश्चित् । सर्वमात्मानं हि पश्यति । स एवं पश्यन्कमसौ
निन्द्यात् ॥ १५ ॥

किञ्च यस्मादीज्ञानादर्वाग्यस्मादन्यविषय एवेत्यर्थः ।
सम्वत्सरः कालात्मा सर्वस्य अनिमतः परिवर्च्छेत्ता । आ-
यमपरिच्छिन्दन्नर्वागेव वर्ततेऽहोभिः स्वाययवैरहोरात्रै-
रित्यर्थः । तज्ज्योतिषां ज्योतिरादित्यादिज्योतिषामप्यव-

भा० उत्तमर्थं अतिरेकमुखेन विशदयति । सर्वोद्गीति ॥ जुगुप्सावा
निन्दात्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रथमवयवार्थभादाय आस्त्रावते ऋषि-
र्षोममपहरतीति न्यायादित्वात्प्रज्ञाह । यदेति । तदेवोपपाद-
यति । सर्वमिति ॥ १५ ॥

अधेश्वरस्यापि कालान्त्ये सति वस्तुत्वाद्दृष्टवत्त्वात्प्रायश्चित्त-
त्वात् कालत्रयं प्रतियुक्तमीश्वरत्वमत आह । किञ्चेति । यस्मा-
दीज्ञानादर्वाक् सम्वत्सरो वर्तते तमुपासते देवा इति सम्वन्धः ।
ननु कथं सम्वत्सरोर्वागित्युच्यते कालस्य । कालान्तराभावेन
पूर्वं कालसम्बन्धाभादात् आह । यस्मादिति । अन्ववस्तु पूर्ववत्

उ० तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्हीपासतेऽमृतं
॥ १६ ॥

यस्मिन्पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्माभृतोऽमृतं ॥ १७ ॥

भा० भाषकत्वादायुरित्युपासते देवाः । अमृतं ज्योतिः । अतोऽन्य-
स्मिन्प्रयते हि ज्योतिः सर्वस्य ह्येतज्ज्योतिरायुर्गुणेन । यस्मा-
द्देवास्तज्ज्योतिरुपासते तस्मादायुर्भक्तस्ते । तस्मादायुः
कामेनायुर्गुणेनोपास्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥

किञ्च यस्मिन्पञ्च ब्रह्मणि पञ्च पञ्च जना गन्धर्वादयः
पञ्चैवं ब्रह्माताः । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि
निषादपञ्चमा वा वर्षा आकाशस्याव्याकृताख्यो यस्मिन्
सूत्रमेतच्च प्रोतञ्च यस्मिन्प्रतिष्ठितं एतस्मिन्नु खल्वक्षरे
गार्ग्याकाश इत्युक्तं । तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्येऽहं । न
चाहमात्मानं ततोऽन्यत्वेन जाने । किन्तुर्ह्यमृतोऽहं ब्रह्म
विद्वान्ब्रह्मज्ञानमात्रेण तु मर्त्योऽहमासं । तदपगमाद्विदा-
नहममृत एव ॥ १७ ॥

भा० आत्मज्योतिषो गुणमायुर्गुणस्यैव स्पष्टयन्नुपासकस्य पक्षमाह ।
सर्वस्येति । यथोक्तोपासने देवानामेवाधिकारो विशेषवचना-
दित्यादित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । १६ ।

ज्योतिषां ज्योतिरमृतमित्युक्तं तस्या अतत्त्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन
साधयति । किञ्चेति । एवकारार्थमाह । न चेति । यद्यात्मानं
ब्रह्म जानासि तर्हि किन्तो तद्विद्यापक्षमिति प्रश्नपूर्वकमाह ।
किन्तुर्हीति । कथं तर्हि ते मर्त्यत्वप्रतीतिस्तत्राह । अज्ञान-
मात्रेणेति । १७ ।

उ० प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्त श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्मपुराण-मर्ग्यं ॥ १८ ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति

भा० किञ्च तेन हि चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यमानः प्राण आत्मभूतेन प्राणिति । तेन प्राणस्यापि प्राणः सन्तं प्राणस्य प्राणं । तथा चक्षुषोऽपि चक्षुः । तथा श्रोत्रस्यापि श्रोत्रं । ब्रह्मप्रत्यभिष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनदिसामर्थ्यं । स्वतः काष्ठसोष्टसमानि हि तानि चैतन्यात्मज्योतिः शून्यानि मनसोऽपि मन इति ये विदुश्चक्षुरादिव्यापारदारानुमितास्त्विदं प्रत्यगात्मानं न विषयभूतं ये विदुस्ते किं निचिक्युर्निश्चयेन ज्ञानवन्तो ब्रह्म पुराणं चिरन्तनमय्यमये भवं । तद्यदात्मविदो विदुरिति ज्ञाथर्वणे । तद्ब्रह्मदर्शनसाधनमुच्यते ॥ १८ ॥ मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेनाचार्योपदेशपूर्वकं चानुद्रष्टव्यं । तच्च च दर्शनविषये ब्रह्मणि न इह

भा० पक्षताः पक्षजनाः पक्षज्योतिषा सह प्राणादयो वा स्फुरित-भिप्रेत्याह । किञ्चेति । कथं चक्षुरादिषु चक्षुरादित्वं ब्रह्मविद्यमि तत्राह । ब्रह्मब्रह्मीति । विमतानि केनचिदभिष्ठितानि प्रवर्तन्ते करबत्वादास्याऽऽदिषदिति चक्षुरादिव्यापारेजानुमिता-स्त्विदं प्रत्यगात्मानं ये विदुरिति योजना । विदि क्रियाविषयत्वं व्यावर्तयति । नेति ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्मावदां कथं ब्रह्मविष-मित्वा ब्रह्माह । तदिति । मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मयो वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरित्वा ब्रह्माह । परमार्थेति । केवळं मनो ब्रह्माविषयीकूर्त्तदपि अथवादिह संस्कृतं तदाचारं

उ० किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥

एकधैवानुद्द्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवं । विजरः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥ २० ॥

भा० नानास्ति किञ्चन । न किञ्चिदप्यसति नानात्वे नानात्वमध्यारोपयत्यविद्यया । स मृत्योर्मरणान्तरणमाप्नोति । कोऽसौ । स इह नानेव पश्यति अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण । नास्ति परमार्थतो द्वितीयमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यस्मादेवं तस्मादेकधैविकेनैव प्रकारेण विज्ञानधर्मैकरसप्रकारेणाकाशवस्त्रिरन्तरेणानुद्द्रष्टव्यं । यस्मादेतद्ब्रह्माप्रमयमप्रमेयं सर्वैकत्वादन्येन अन्यत्प्रमीयते । इदन्वेकमेवातोऽप्रमेयं । ध्रुवं नित्यं कूटस्त्रिमविचासीत्यर्थः ॥ ननु विद्ब्रूमिदमुच्यते । अप्रमेयं ज्ञायत इति च । ज्ञायत इति प्रमाणीर्मीयत इत्यर्थोऽप्रमेयमिति च तत्प्रतिषेधः ॥ नैष

आ० जायते । तेन प्रकृत्यं तदुच्यतेऽत एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्युपगच्छन्तीति भावः । अनुशब्दार्थमाह । आचार्येति ॥ प्रकृत्यव्यादिभावनाभेदमाशङ्क्याह । तत्र चेति ॥ एवकारार्थमाह । न चेति ॥ कथमात्मनि वस्तुतो भेदरहितेऽपि भेदो भातीत्याशङ्क्याह । असतीति ॥ नेहेत्यादेः सपिच्छितमर्थं कथयति । अविद्येति ॥ १९ ॥

द्वैताभावे कथमनुशब्दव्यमित्याशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ तमेवैकं प्रकारं प्रकटयति । विज्ञानेति ॥ परिच्छिन्नत्वं व्यच्छिन्नमिति । आकाशवदिति ॥ एकरसत्वं हेतुज्ञत्वाप्रमेयत्वं प्रतिजानीते । यस्मादिति ॥ एतद्ब्रह्म यस्मादेकरसं तस्मादप्रमेयमिति याजना ।

भा०दोषः । अन्यवस्तुवदनागमप्रमाणाप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थत्वात् ।
यथान्यानि वस्तुन्यागमनिरपेक्षैः प्रमाणैर्विषयीक्रियन्ते न
तथैतदात्मतत्त्वं प्रमाणात्तरेण विषयीकर्तुं शक्यते । सर्व-
स्यात्मत्वे केन कं पक्षेद्विजानीयादिति प्रमाणाप्रमाणादि-
व्यापारप्रतिषेधेनैवागमोऽपि विज्ञापयति । न त्वभिधा-
नाभिधेयत्वस्य वाक्यधर्माङ्गीकरणेन । तस्मादागमेवापि
स्वर्गमेवादिवत्प्रतिपाद्यते प्रतिपादयिष्या । आत्मभूतं हि
तत्प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्रतिपाद्यविषयत्वात् । भेदे
हि सति तद्भवति । ज्ञानञ्च तस्मिन् परमात्मभावनिवृत्ति-
रेव । न तस्मिन्साक्षादात्मभावः कर्त्तव्यो विद्यमानत्वादात्म-
भावस्य । नित्यो ज्ञात्मात्मभावः सर्वस्यातद्विषय इव प्रत्यवभा-
सते । तस्मादतद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेण न तस्मिन्सा-

क्षा० हेत्वर्थं स्पष्टयति । सर्वैकत्वादिति । तथापि कथमप्रमेयत्वं तदाह ।
अन्वयेनेति । नित्यो विरोधमाशङ्कते । नञ्चिति । विरोधमेव
स्फोरयति । आद्यत इतीति ॥ चेदितं विरोधं निराकरोति ।
नैव दोष इति ॥ सङ्गृहीतं समाधानं विशदयति । यथेत्वादिना ।
तस्य मानान्तरेर्विषयीकर्तुमशक्यत्वे हेतुमाह । सर्वस्येति ।
इति सर्वैतौपशान्तिश्रुतेरिति श्रवः । आगमोऽपि तर्हि कश्च-
मात्मावभावेदवेदित्वाशङ्काह । प्रमाञ्चिति । आत्मनः स्वर्ग-
दिवद्विषयत्वेनागमप्रतिपाद्यत्वाभावे हेतुमाह । प्रतिपादयि-
ष्यति । तथापि किमिति विषयत्वेनाप्रतिपाद्यत्वं तत्राह । प्रति-
पादयितुरिति । तदिति प्रतिपाद्यत्वमुक्तं कथं तर्हि तस्मिन्ना-
मिकं ज्ञानं तत्राह । ज्ञानस्येति । परस्मिन्नेहादावात्मभावस्यारो-
पितस्य निवृत्तिरेव वाक्येन क्रियते । तथाचात्मपरिद्विष्टे सा-
भाविकमेव स्पष्टयं प्रतिबन्धविग्रहात्मकटीभवतीति भावः । ननु
त्रस्य आत्मभावः श्रुत्या कर्त्तव्यो विवक्ष्यते । न तु देहादावात्मत्वा-

भा० त्मभावो विधीयते । अन्यात्मभावनिवृत्तावात्मभावः स्वा-
 त्मनि स्वाभाविको यः स केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत
 इत्युच्यते । स्वतस्याप्रमेयः । प्रमाणान्तरेण न विषयीक्रियत
 इत्युभयमप्यविरुद्धमेव । विरजो विगतरजो रजो नाम
 धर्माधर्मादिमलं तद्रहित इति । एतत्परः परो व्यतिरिक्तः
 सूक्ष्मो व्यापी वा आकाशादप्यव्याकृतास्थ्यात् । अजो न जायते
 जन्ममरणप्रतिषेधात् । उत्तरेऽपि भावविकाराः प्रति-
 षिद्धाः । सर्वेषां जन्मादित्वादात्मा महान् परिमाणतो
 महत्तरः सर्वस्यात् । भ्रुवोऽविनाशी । तमीदृशमात्मानमेव
 धीरो धीमान् विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्रा-
 चार्थोपदिष्टविषयां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं कुर्वीत
 ब्राह्मणः ॥ एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि सन्न्यासशमदमोपर-

आ० इतिरत आह । न तस्मिन्निति । ब्रह्मसत्त्वेदात्मभावः सदा मन्यते
 कथमन्यथा प्रथेत्वाशङ्काह । नित्यो हीति । सर्वस्य पूर्वस्य ब्रह्मज्ञ
 इत्येतत् । अतविषयो ब्रह्मव्यतिरिक्तविषय इत्यर्थः । ब्रह्मव्या-
 त्मभावस्य सदा विद्यमानत्वे फणितमाह । तस्मादिति । अतदि-
 शयाभासो देहादावात्मत्वप्रतिभासस्तस्मिन्ब्रह्मस्योत्थः । अन्यस्मि-
 न्नात्मभावनिरुक्तिरेवागमेन क्रियते चेत्तर्हि कथमात्मा तेन गम्यते
 इत्युच्यते तत्राह । अन्येति । यथागमिकवृत्तित्वाप्यत्वेनात्मनो
 मेयत्वमिष्यते कथं तर्हि तस्यामेयत्ववाचो युक्तिरित्याशङ्काह ।
 स्वतश्चेति ॥ इत्तित्वाप्यत्वेन मेयत्वस्युरवावाप्यत्वेन चामेयत्व-
 मित्युपसंहरति । इत्युभयमिति । यदुक्तं भ्रुवत्वं तदुपस्कार-
 पूर्वकमुपपादयति । विरज इत्यादिना । कथं जन्मनिषेधादितरे
 विकारा निषिध्यन्ते तत्राह । सर्वेषामिति । यथोक्ते वस्तुनि
 दर्शनं निगमयति । तमीदृशमिति । नित्यशुद्धत्वादिब्रह्मत्वमिति
 यावत् । उक्तरीत्या प्रज्ञाकरणे कानि साधनानीति चेतानि

उ० तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

भा० मत्तित्तिचासमाधानानि कुर्यादित्यर्थः । नानुध्यायास्त्रानु
चिन्तयेद्ब्रह्मन् प्रभूताच्छब्दांस्तत्र ब्रह्मत्वप्रतिषेधात्केवसा-
त्त्वैकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायन्ते । ओमित्तेवं
ध्यायथ आत्मानं । अन्या वाचो मुञ्चयेति चार्थवशे ।
वाचो विस्वापनं विशेषेण स्वानिकरं अमकरं हि यस्मा-
त्तद्ब्रह्मशब्दाभिधानमिति ॥ १० ॥

सहेतुकौ बन्धमोक्षावभिहितौ मन्त्रब्राह्मणाभ्यां
श्लोकैश्च । पुनर्मोक्षस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादितमेवमेतस्मि-
न्नात्मविषये सर्व्वो वेदेऽथोपयुक्तो भवति तत्तथा ब्रह्मव्य-
मिति तदर्थेयं कण्डिका ऽऽरभ्यते । तत्र यथाऽस्मिन्प्रपाठके
विहितं सप्रयोजनमनुध्याचैवोपयोगः कृत्स्नस्य वेदस्य काम्ब-

ष्या० दर्शयति । एवमिति ॥ काम्यनिषेधत्वात् सद्भ्यास उपरमेो निव-
नैमित्तिकत्वात् इति भेदः ॥ ब्रह्ममिति विशेषणवशादायातमर्थं
दर्शयति । तच्चेति । चिन्तनीयेषु शब्देऽपि यावत् ॥ तत्र
अनुत्पन्नरं संवादयति । ओमित्तेवमिति । नानुध्यायादित्यत्र
हेतुमाह । वाच इति ॥ तस्माद्ब्रह्मशब्दात्प्रानुचिन्तयेदिति
पूर्व्वेषु सम्बन्धः । इतिशब्दः श्लोकव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

कण्डिकान्तरभवतारयितुं कृतं कीर्त्तयति । सहेतुकाविति ॥
उत्तरकण्डिकातात्पर्य्यमाह । एवमिति । विरक्तः पर इत्यादि-
नेात्तत्रमेवावस्थिते ब्रह्मन्तीति यावत् । तदित्युपसृष्टोक्तिः ॥
तदर्था ब्रह्मात्मनि सर्व्वस्य वेदस्य विनियोगदर्शनार्थेति यावत् ॥
ननु विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि सर्व्वस्य वेदस्य विनियोगो
वक्ष्यते । तथाच तस्मात्प्राक्तनं वाक्यं किमर्थमित्याशङ्क्याह । तच्चेति ॥
यथाऽस्मिन्नध्याये क्वचमात्मज्ञानमुक्तं तद्यैव तदनुयेति बोधवाक्यं

उ० नानुध्यायाइहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि
तदिति ॥ २१ ॥

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञान-

भा० रात्रिर्वर्जितस्येत्येवमर्थः । उक्तार्थानुवादः स वा एष
इत्यादिः । स इत्युक्तपरामर्शार्थः । कोऽसावुक्तः परामृश्यते
तं प्रति निर्दिशति । स एष विज्ञानमय इत्यतीतानन्तर-
वाक्योक्तसम्यक्तयो माभूदिति । स एष कतम एष इत्यु-
च्यते ॥ २१ ॥

विज्ञानमयः प्राणेष्वित्युक्तवाक्योक्तिङ्गनं संशयनिवृत्त्यर्थं ।
उक्तं हि पूर्वं जनकप्रश्नारम्भे कतम आत्मेति योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि । एतदुक्तं भवति योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयं
ज्योतिरात्मा स एष कामकर्मा विद्यानामनात्मधर्मात्-

भा० यथोक्ते ज्ञाने सर्वो वेदो विनियोज्यते । स्वर्गकामादिवाक्यस्य
स्वर्गादावेव पर्यवसानादित्याशङ्क्य संयोगपृथक्कन्यायमनादित्य
विशिनष्टि । कान्यराशीति ॥ उक्तस्य सफलस्यात्मज्ञानस्यानुवाद
इति यावत् । उक्तानां भूयस्त्वे विशेषं ज्ञातुं पृच्छति । कोऽसा-
विति । विशेषज्ञानार्थं कमाशङ्क्य परिहरति । अतीतेति । तद्वि-
विरमः पर इत्यादिनेक्तो महत्त्वादिविशेषणः परमात्मा । तत्र
सप्रब्दात्प्रतीतिर्माभूदिति ज्ञत्वा तेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्य जीवं परा-
मृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य समिहितेन परेजात्मनै-
कमेवशब्देन निर्दिशतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

विशेषणवाक्यस्यमेवशब्दं प्रप्रपूर्वकं व्याचष्टे । कतम इति ॥
कथं जीवो विज्ञानमयः कथं वा प्राणेष्विति सप्तमी प्रयुज्यते
तत्राह । उक्तेति । तदनुवादस्य सप्रब्दार्थे सन्देहापोहं फल-

उ० मयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मि-
ञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः

भा० प्रतिपादनद्वारेण मोक्षितः परमात्मभावंमापादितः पर
एवायं नान्य इत्येषः । स साक्षात्महानज आत्मेत्युक्तो विज्ञान-
मयः प्राणेष्विति यथा व्याख्यातार्थः । एवञ्च य एषोऽन्त-
र्हृदये हृदयपुण्डरीकमध्ये य एष आकाशो बुद्धिविज्ञान-
संश्रयः । तस्मिन्नाकाशे बुद्धिविज्ञानसहितः ज्ञेते तिष्ठति ।
अथवा सम्यसादकाशोऽन्तर्हृदये य एष आकाशः पर एव
आत्मा निरुपाधिको विज्ञानमयः स्वभावस्तस्मिन् स्वभावे
परमात्मन्याकाशाख्ये ज्ञेते । चतुर्थ एव तद्वाक्यात् केष
तदाऽभूदित्यस्य प्रतिवचनत्वेन । स च सर्वस्य ब्रह्मोन्मादेर्वशी ।
सर्वो ह्यस्य वशे वर्त्तते । उक्तञ्चैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने इति ।
न केवलं वशी सर्वस्येवान ईशिता च । ब्रह्मोन्मप्रभृतीनामी-
शित्वं च कदाचिज्जातिष्ठतं । यथा राजकुमारस्य बलव-
त्तरानपि मृत्यान्प्रति तदन्मा भूदित्याह । सर्वस्याधि-

षा० माह । संश्रयेति । उक्तवाक्योच्छिन्नमित्युक्तं विदुषोति । उक्तं
हीति ॥ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु प्राप्तः स एव महानज
आत्मेति जीवानुवादेन परमात्मभावो विहित इति वाक्यार्थमाह ।
एतदिति । परमात्मभावापादनप्रकारमनुवदति । साक्षा-
दिति । विशेषतश्चात्मस्य व्याख्येयत्वप्राप्त्युक्तवाक्योच्छिन्नमित्य-
ुक्तं स्मरति । योऽयमिति ॥ वाक्यान्तरमवतार्यं चापठे । य
यम इति ॥ कथं पुनराकाशशब्दस्य परमात्मविषयत्वमुपेक्ष्य द्वितीयं
व्याख्यानं तस्यार्थान्तरे कृत्वादिवाशङ्काह । चतुर्थ इति ।

उ० स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनी-
यान् ।

भा० पतिरधिष्ठाय पाक्षयिता क्षतम् इत्यर्थः । न राजपुत्रव-
दमात्यादिभ्यस्तन्मः । न च मप्येतद्विश्रितादिहेतुहेतुमद्रूपं ।
यस्मात्सर्वस्याधिपतिस्ततोऽसौ सर्वस्त्रेभानः । यो हि यम-
धिष्ठाय पाक्षयति स तं प्रतीष्ट एवेति प्रसिद्धं । यस्माच्च
सर्वस्त्रेभानसाक्षात्सर्वस्य वशीति । किञ्चान्यत्स एवभूतो
हृद्यन्तर्व्योतिःपुष्टो विज्ञानमयो न साधुना शास्त्रविहितेन
कर्मणा भूयान् भवति । न वर्द्धते पूर्वावस्थातः केनचिद्दु-
र्घेण । नो एव शास्त्रप्रतिषिद्धेनासाधुना कर्मणा कनीया-
नक्षतरो भवति । पूर्वावस्थातो न हीयत इत्यर्थः । किञ्च
सर्वो अधिष्ठानपाक्षनादि कुर्वन् परानुग्रहपोडाकृतेन
धर्माधर्माख्येन युज्यते । अस्मैव तु कथं तदभाव इत्युच्यते ।
यस्मादेव सर्वेश्वरः सन्कर्मणोऽपीशितुं भवत्येव शीलमस्य ।
तस्माच्च कर्मणा सम्न्यते ॥

भा० इत्थं ज्ञानमगूढं तत्फलमनुबदति । स चेत्वादिना ॥ कथं पुनर्नि-
रुपाधिकस्त्रेश्वरस्य वशीत्वं । कथञ्च तदभावे तदात्मनो विदुष-
स्तादुपपद्यते तत्राह । उक्तञ्चेति । विशेषबन्धयस्य हेतुहेतुमद्रू-
पत्वमेव विशदयति । यस्मादित्यादिना ॥ तत्र प्रसिद्धिं प्रमा-
दयति । यो हीति ॥ न केवलमगूढमेव विद्यापथं निश्चयन्वास्ती-
त्याह । किञ्चेति ॥ एवभूतत्वं ज्ञातपरमात्माभिन्नत्वं । परि-
मुक्तमर्थमनुबदति । हृदीति ॥ ब्रह्मीभूतस्य विदुषः स्वात-
न्त्र्यादिवर्द्धमानादिसम्बन्धित्वं स्यादिति शङ्कते । सर्वो हीति ॥

उ० एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल

भा० किञ्च एष भूताधिपतिर्ब्रह्मादिस्तम्पर्यन्तानां भूता-
नामधिपतिरित्युक्तार्थं पदं । एष कर्ता तेषामेव पाञ्चधिता
रक्षिता । एष सेतुः किं विमिश्र इत्याह । विधरशो
वर्षाभ्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता । तदाह एषां
भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसंभेदायासम्भिन्न-
मर्थ्यादायै परमेश्वरेण सेतुवदविधार्थमाणा लोकाः सम्भि-
न्नमर्थ्यादाः स्युः । अतो लोकानामसंभेदाय सेतुभूतोऽयं पर-
मेश्वरो यः स्वयं ज्योतिरात्मैवैवंवित्सर्वस्य वशीत्यादि ब्रह्म-
विद्यायाः फलमेतन्निर्दिष्टं । किं ज्योतिरयं पुरुष इत्येवमा-
दिषष्ठप्रपाठकविधितायामेतस्यां ब्रह्मविद्यायामेवंफलार्था
कार्थ्यैकदेशवर्जितं क्लृप्तं कर्मकाण्डं तादर्थ्येन विनियुष्यते ।
तत्कथमित्युच्यते । तमेतमेवभूतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवच-

षा० परतन्त्रत्वमुपाधिरिति परिहरति । उच्यत इति । सर्वाधिप-
त्यराहित्यस्योपाधिरित्याह । किञ्चेति । सर्वपाञ्चकत्यराहित्यस्यो-
पाधिरित्याह । एष इति । सर्वाणाधारत्वस्योपाधिरित्याह ।
एष इति । कथं विधारयित्वमित्याह । तदाहिति । तदेव
साधयति । परमेश्वरेणेति । सर्वस्य वशीत्यादिनोक्तमुपसंहरति ।
एवंविदिति । सफलं ज्ञानमनुद्य विविदिषावाक्यमवतारयति ।
किं ज्योतिरिति । एवंफलार्था सर्वस्य वशीत्यादिनोक्तमुपसंये-
तायामिति यावत् । तादर्थ्येन परम्परया ज्ञानोत्पत्तिशेषत्वेने-
त्यर्थः । विनियोजकवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे । तत्-
कथमित्यादिना । एवभूतं लोकोक्तविशेषत्वमित्यर्थः । ब्राह्मणश-
ब्दस्य ऋषियाद्युपलक्ष्यत्वे हेतुमाह । अविमिश्रो ह्येति । सर्वा-

उ० एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

भा०नेन मन्त्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्यायसङ्घणेन विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । के ब्राह्मणाः । ब्राह्मणग्रहणमुपलक्ष्य-
णार्थं । अविशिष्टो ह्यधिकारस्तथासां वर्सानां । अथवा कर्म-
काण्डेन मन्त्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । कथं
विविदिषन्तीत्युच्यते यज्ञेनेत्यादि । ये पुनर्मन्त्रब्राह्मणसङ्घ-
णेन वेदानुवचनेन प्रकाशमानं विविदिषन्तीति व्याचक्षते
तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यात् । न हि कर्म-
काण्डेन पर आत्मा प्रकाशते । तन्वैपनिषदमिति विशेष-
श्रुतेः । वेदानुवचनेनेति चाविशेषितत्वात्समस्याहीदं
वचनं । न च तदेकदेशोत्सर्गो युक्तः ॥

आ० वितं पक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ तेन विविदिषाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं
विदुष्येति । कथमित्यादिना । भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थाप्य व्याचक्षे ।
ये पुनरित्यादिना ॥ तत्र सेतुमाह । न हीति ॥ भवतूपनिषन्मा-
त्रग्रहणमित्याशङ्क्य वेदो वानुच्यते गुरुधारणानन्तरं पश्यत इति
श्रुत्यन्तेवेदानुवचनशब्देन सर्व्ववेदग्रहे सम्भवति तदेकदेशत्यागो
न युक्त इत्याह । वेदेति ॥ दोषसाध्यमाशङ्कते । नन्विति ॥
सिद्धान्तेऽप्युपनिषदं वर्जयित्वा वेदानुवचनशब्देन कर्मकाण्डं
गृहीतमिति कृत्वा तस्य वैकदेशविशेषविषयत्वं स्यात्तत्त्वो-
भयोरित्यादिन्यायविरोध इत्यर्थः ॥ * नित्यस्वाध्यायो वेदानु-
वचनमिति पक्षमादाय परिहरति । नेत्यादिना ॥

* यद्योभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तदन्वर्थ-
विचारश्चे इति टिप्पणी ॥

भा० ननु तत्पक्षेऽप्युपनिषद्वर्जमित्येकदेशत्वं स्यात् । नाह-
 व्याख्यानेऽविरोधादस्मात्पक्षे नैव दोषो भवति । अदा वेदा-
 नुवचनशब्देन नित्यः स्वाध्यायो विधीयते तदोपनिषदपि
 गृहीतैवेति वेदानुवचनशब्दार्थैकदेशो न परित्यक्तो भवति ।
 यज्ञादिसहपाठाच्च । यज्ञादीनि कर्मांश्वेवानुक्रमिष्यन्
 वेदानुवचनशब्दं प्रयुक्ते । तस्मात् कर्मैव वेदानुवचनशब्दे-
 नोच्यते इति गम्यते । कर्म हि नित्यस्वाध्यायः कथं पुनर्नि-
 त्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिरात्मानं विविदिषन्ति । नैव
 विहितान्यात्मानं प्रकाशयन्ति यथोपनिषदः । नैव दोषः ।
 कर्माणां विशुद्धिहेतुत्वात्कर्माभिःसंस्कृता हि विशुद्धात्मानः
 ब्रह्मवन्धात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रतिबन्धेन वेदितुं । तथा
 ज्ञाथर्वणे । विशुद्धसत्त्वसातःसुतं पश्यति निष्कलं ध्यायमान
 इति । अतिस्य । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां ज्ञात्यापस्य कर्मांश्च

भा० वेदैकदेशपरिग्रहपरित्यागात्मकविरोधाभावं साधयति ।
 अदेति । तर्हि व्याख्यानानन्तरमुपेक्षितमित्याशङ्क्य तदपि
 वाक्यशेषवशादपेक्षितमेवेत्याह । यज्ञादीति । सकृद्वाक्यं विद-
 योति । यज्ञादीनि कर्मांश्वीति । तर्हि प्रथमव्याख्याने कथं वाक्य-
 शेषोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । कर्म हीति । वेदानुवचनशादीनामात्म-
 विविदिषासाधनत्वमाक्षिपति । कश्चमिति । उपनिषद्विरिवात्मा
 तैरपि ज्ञायतामित्याशङ्क्याह । नैवेति । कर्मज्ञानप्रमादत्वेऽपि
 वरम्पदया ज्ञानहेतुत्वाच्चिविदिषाश्रुतिरविवर्ज्येति समाश्रयते ।
 नैव दोष इति । तदेव स्फुटयति । कर्माभिरिति । तत्र अनुत्तरं
 प्रमादयति । तथा हीति । ततो नित्याद्यनुष्ठानादियुद्धीरात्मानं
 अदा चिन्त्यमुपनिषद्विर्षं पश्यतीत्यर्थः । आदिशब्देन कथावर्षादि-

उ० यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशक्नैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति ॥

भा० इत्यादिः । कथं पुनर्नित्यानि कर्माणि संस्कारार्थाणीत्य-
वगम्यते ॥

स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेने नाङ्गं संस्क्रियत इदं मेने नाङ्गमुपधीयत इत्यादि श्रुतेः । सर्वेषु च स्रुति-
शास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येवाचक्षते अष्टाचत्वारिंश-
संस्कारा इत्यादिषु । गीतासु च । यज्ञो दानं तपश्चक पाव-
नानि मनीषिणां । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञचयितकल्पवा
इति । यज्ञेनेति द्रव्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थाः । संस्क-
तस्य च विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबन्धेन भविष्य-
त्यतो यज्ञेन विविदिषन्ति । दानेन दानमपि पापक्षय-

षा० इत्यादिस्रुतिसङ्ग्रहः । निर्यकर्मणां संस्कारार्थत्वे प्रमाणं पृच्छति ।
कथमिति ॥

वद्यपि श्रुतिस्रुतिभ्यां कर्मभिः संस्कृतस्योपनिषद्भिः आत्म-
ज्ञानं शक्यते तथापि तेषां संस्कारार्थत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्ने
श्रुतिस्रुती प्रमाणाविति । स ह वा इत्यादिना ॥ किं पुनः श्रुति-
शास्त्रं तदाह । अष्टाचत्वारिंशदिति । अष्टावनायासादयो
मुखाश्चत्वारिंशद्भूमिधानादयः संस्कारा इति विभागः । ब्रह्म-
वचनोपासं स्मृत्यन्तरमाह । गीतासु चेति । यदान्तरमादाय
व्याचष्टे । यज्ञेनेतीति ॥ तेषां संस्कारार्थत्वेऽपि कथं ज्ञानसाध-
नत्वमित्याशङ्क्याह । संस्कृतस्येति ॥ दानेन विविदिषन्तीति पूर्वैश्च
सम्बन्धः ॥ कथं पुनः स्रुतम् दानं विविदिषाकारश्चमत आह ।
दानमपीति ॥ विविदिषाहेतुरिति शेषः । तपसेत्यत्रापि पूर्वैश्च द-
न्वयः । कामान्तरं रामहेषरहितैरिन्द्रियैर्विषयसेवनं यदृच्छा-
नाभिसन्नुत्पत्तिमिति यावत् ॥ यथाश्रुतार्थत्वे ना हानिदित्याश-

भा० हेतुत्वाद्कर्मवृद्धिहेतुत्वाच्च । तपसा तप इत्यविशेषेण ह्यङ्ग-
 ऋथणादिप्राप्तौ विशेषणमनाश्रमेनेति । कामाऽनशनमना-
 श्रकं न तु भोजननिवृत्तिः । भोजननिवृत्तौ चिद्यत एव ।
 नात्मवेदनं । वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देन सर्वमेव नित्यं
 कर्मोपलक्ष्यते । एवं काम्यवर्जितं नित्यं कर्मजातं सर्वमा-
 त्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते । एवं कर्म-
 काण्डेनास्यैकवाक्यतावगतिः । एवं यथोक्तेन न्यायेनैतमेवा-
 त्मानं विदित्वा यथा प्रकाशितं मुनिर्भवति । मननाशुनि-
 र्थागी भवतीत्यर्थः । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति नाम्यं ।
 नन्वन्यवेदनेऽपि मुनित्वं स्यात्कथमवधार्यते एतमेवेति ।
 वाढं अन्ववेदनेऽपि मुनिर्भवेत् । किन्वन्यवेदने न मुनिरेव
 स्यात् । किं तर्हि कर्म्यपि भवेत् । स एतन्मौपनिषदं पुनर्षं
 विदित्वा मुनिरेव स्यात् न तु कर्म्यं । अतोऽसाधारणत्वं
 मुनित्वं विवक्षितमस्येत्यवधारयत्येतमेवेति ॥

भा० ज्ञाह । न त्विति॥भवतूपाप्तानां वेदानुवचनादीनामित्यभावे ज्ञाने
 विनियोगस्तथापि कथं सर्वं नित्यं कर्म तत्र विनियुक्तमित्या-
 शङ्काह । वेदानुवचनेनेति ॥ उपलक्ष्यमाह । एवमिति ।
 प्रबोद्ध्या कर्मयोगो मुक्तिहेतुत्वे काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वमपि सिद्ध-
 तीत्याह । एवं कर्मनेति ॥ वाक्यान्तरमवतार्यं स्यादिति ।
 एवमिति ॥ तस्यैवार्थमाह । यथोक्तेनेति ॥ यथायमुक्तादि-
 श्रुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरुपादोपसर्पणश्रवणादि चेत्तनेन
 क्रमेणेत्यर्थः । यथा प्रकाशितं मोक्षप्रकरणं मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुक्त-
 लक्ष्यमित्यर्थः ॥ योगिशब्दे जीवन्मुक्तविषयः । एवकारं स्या-
 दिति । एतमेवेति ॥ अवधारणमाक्षिप्य समाधत्ते । नन्वि-
 त्वादिना । एवकारस्तर्हि त्वजतामित्याशङ्काह । किन्त्विति ।
 आत्मवेदनेऽपि कर्मित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । एवमिति ।

उ० एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ।

भा० एतस्मिन् हि विदिते केन कं पश्येदित्येवं क्रियासम्भ-
वात्मनमेव स्यात् । किञ्चित्मेतमेवात्मानं खं लोकमिच्छन्तः
प्रार्थयन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजनशीलाः प्रव्रजन्ति प्रकर्षेण
व्रजन्ति सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्यन्तीत्यर्थः । एतमेव लोक-
मिच्छन्त इत्यवधारणान्न बाह्यलोकत्रयेष्णां पारिव्राज्ये
ऽधिकार इति गम्यते । न हि गङ्गाद्वारं प्रतिपित्तुः काशी-
देशनिवासी पूर्वाभिमुखः प्रैति । तस्माद्बाह्यलोकत्रयार्थिनां
पुत्रकर्मापरब्रह्मविद्या साधनं । पुत्रेणायं लोको जय्यो ना-
न्येन कर्मापेत्यादि श्रुतेः । अतस्तदर्थिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्या-
ख्याय न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तं । अतत्साधनत्वात्पारि-

व्या० कथमात्मविदोऽपि मुनित्वमसाधारणं तदाह । एतस्मिन्निति ॥
इतच्चात्मविदो न कर्मित्वमित्याह । किञ्चेति ॥ आत्मलोक-
मिच्छतां मुमुक्षूणामपि कर्मत्यागश्रवणादात्मविदां न कर्मि-
तेति किं वक्तव्यमित्यर्थः । ताच्छील्यं वैराग्यातिशयशक्तित्वं ॥ अव-
धारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह । एतमेवेति ॥ पारिव्राज्ये लोक-
त्रयार्थिनामधिकारे दृष्टान्तमाह । न हीति ॥ लोकत्रयार्थि-
नश्चेत्पारिव्राज्येनाधिक्रियन्ते कुत्र तर्हि तेषामधिकारस्तत्राह ।
तस्मादिति ॥ स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने यागेऽधिकारवञ्चोक्तत्रया-
र्थिनामपि तत्साधने पुत्रादावधिकार इत्यर्थः ॥ पुत्रादीनां बाह्य-
लोकसाधने प्रमाद्यमाह । पुत्रेणेति ॥ पुत्रादीनां लोकत्रयसाध-
नत्वे सिद्धे फलितमाह । अत इति ॥ अतत्साधनत्वं लोकत्रयं
प्रत्यनुपायत्वं ॥ अवधारणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ लोक-
त्रयार्थिनां पारिव्राज्येऽनधिकारादिति बावत् । आत्मलोकस्य
सहस्यत्वेन सदासत्त्वात्कथं तत्रश्रेयाश्रयाह । आत्मेति ॥ तस्यात्म-

भा० ब्राह्मणम् । तस्मादेतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति युक्तमव-
धारणम् । आत्मलोकप्राप्तिर्न विद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्वयस्वान-
मेव । तस्मादात्मानञ्चेहो लोकमिच्छति यस्तस्य सर्वक्रियोपरम
एवात्मलोकसाधनं मुख्यमन्तरङ्गम् । यथा पुत्रादिरेव वाङ्म-
लोकत्रयस्य पुत्रादिकर्मण आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात् । अय-
म्वेग च विरुद्धत्वमवोचाम । तस्मादात्मानं लोकमि-
च्छन्तः प्रव्रजन्थेव । सर्वक्रियाभ्यो निवर्त्तेरन्नेवेत्यर्थः । यथा
च वाङ्मलोकत्रयार्थिनः प्रतिनियतानि पुत्रादीनि साध-
नानि विहितानि । एवमात्मलोकार्थिनः सर्ववर्णानिवृत्तिः
पारिव्राज्यं ब्रह्मविदो विधीयत एव ॥

आ० तेन नित्यप्राप्तत्वेऽप्यविद्यया व्यवहितत्वात्प्रेक्षा सम्भवतीति भावः ।
भवत्वात्मलोकप्रेक्षा तथापि क्षिन्तत्प्राप्तिसाधनं तदाह । तस्मा-
दिति ॥ अविद्यावशात्तदीष्टासम्भवादित्यर्थः । तदिच्छावा दौ-
र्जभ्यं द्योतयितुं चेच्छब्दः । मुख्यत्वं श्रुत्वक्षरप्रतिपन्नत्वं । प्रना-
डिकासाधनेभ्यो वेदानुबन्धनादिभ्यो विशेषमाह । अन्तरङ्ग-
मिति ॥ पारिव्राज्यमेव लोकस्यान्तरङ्गसाधनमिति दृष्टान्तमाह ।
यद्येति ॥ तथा पारिव्राज्यमेवात्मलोकस्य साधनमिति शेषः ।
पारिव्राज्यमेवेति नियमे हेतुमाह । पुत्रादीति ॥ तस्यान्वय
विनियुक्तत्वादिति शेषः । यद्यपि केवलं पुत्रादिकं नात्मलोक-
प्राप्तकं तथापि पारिव्राज्यसमुच्चितं तथा स्यादित्याशङ्क्याह ।
असम्भवेनेति । न हि पारिव्राज्यस्य पुत्रादिसद्वतो वा पारिव्राज्यं
सम्भवति । उक्तञ्च समुच्चयं निराकुर्वन्निः सपारिव्राज्यस्य ज्ञा-
नस्य कर्मादिना विरुद्धत्वं तेन कुतः समुच्चितं पुत्राद्यात्मलोक-
प्राप्तकमित्यर्थः । साधनान्तरासम्भवे यत्किञ्चमुपसंहरति । तस्मा-
दात्मानमिति । प्रव्रजन्तीति वर्त्तमानापदेशाज्ञान विधिरस्ती-
त्याशङ्कापिहेतुं युज्यतीति वदधिमाम्बिन्नाह । यथा चेति ॥

उ०. एतद्द स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न काम-
यन्ने किं प्रजया करिष्यामः ।

भा० कुतः पुनस्त आत्मलोकार्थिनः प्रव्रजन्थेवेत्युच्यते । तत्रा-
र्थवादवाक्यरूपेण हेतुं दर्शयति । एतद्द स्म वै तत् । तदेत-
त्पारिव्राज्ये कारणमुच्यते । इ स्म वै किल । पूर्वे अतिक्रा-
न्तकालीना विद्वांस आत्मज्ञाः प्रजां कर्मापरब्रह्मविद्याञ्च
प्रजोपलक्षितं हि चयमेतत् वाङ्मूलोक्तत्रयसाधनं निर्दि-
शन्ते प्रजामिति । प्रजां किं न कामयन्ते पुत्रादिलोकत्रय-
साधनं मानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । नन्वपरब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठन्थेव
तद्वलाद्भि व्युत्थानं नापवादात् । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यचा-
त्मनो ब्रह्म वेद सर्व्वं तं परादादित्यपरब्रह्मदर्शनमप्यपवद-
न्थेव । अपरब्रह्मणोऽपि सर्व्वमध्यान्तर्भावात् । यत्र नान्यत्प-
श्यतीति च पूर्व्वापरवाङ्मान्तदर्शनप्रतिषेधाच्च । अपूर्व्वमनप-

भा० पारिव्राज्यविधिमुक्त्वा तदपेक्षितमर्थवादमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्था-
पयति । कुतः पुनरिति । उत्थापितस्यार्थवादस्य तात्पर्य्यमाह ।
तत्रेति । आत्मलोकार्थिनां पारिव्राज्यनियमः सप्तमर्थः । अर्थ-
वादस्थान्यक्षराणि व्याचष्टे । तदेतदिति । क्रियापदेन स्मेति
सम्बध्यते । निपातद्वयस्यार्थमाह । किलेति । प्रजां न कामयन्त
इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । प्रजामात्रे श्रुते कथं कर्मादि ऋच्छते
तत्राह । प्रजेति । आकाङ्क्षापूर्व्वकमन्वयमन्वाचष्टे । प्रजां
किमिति । अकामयमानत्वस्य प्रर्थवसानं दर्शयति । पुत्रादीति ॥
पूर्वे विद्वांसः साधनत्रयं मानुतिष्ठन्तीत्युक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥
एषवाभ्यो व्युत्थितां किं तदनुष्ठानेनेत्याशङ्क्याह । तद्वला-
द्भीति । आत्मविदात्मपरविद्यानुष्ठानं दूषयति । नापवादादिति ॥
अथात्र सर्व्वस्यानात्मनो दर्शनमेवापोष्यते । न त्वपरस्य ब्रह्मणो

भा० रमनन्तरमवाह्यमिति । तत्केन कं पश्येद्विजानीयादिति च । तस्मान्नात्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यद्भुत्यानकारणमपेक्षते । कः पुनस्तेषामभिप्राय इत्युच्यते । किं प्रयोजनं फलं साध्यं करिष्यामः प्रजया साधनेन । प्रजा हि वाङ्मल्लोकचयसाधनं निर्हाता । स च वाङ्मो लोको नास्वस्माकमात्मव्यतिरिक्तः । सर्वं ह्यस्माकमात्मभूतमेव । सर्वस्य च वयमात्मभूताः । आत्मा च न आत्मत्वादेव न केनचित्साधनेनोत्पाद्य आद्यो विकार्यः संस्कार्यो वा । यदप्यात्मधाजिनः संस्कारार्थं कर्मेति तदपि कार्यकरणात्मदर्शनविषयमेव । इदं मेने नाङ्गं संस्क्रियत इत्यङ्गाङ्गित्वादिश्रवणात् । न हि विज्ञानघनैकरसनैरन्तर्यदर्शिनेऽङ्गाङ्गिसंस्कारोपधान-

आ० दर्शनमत आह । अपरब्रह्मयोऽपीति ॥ तदपवादे श्रुत्वन्तरमाह । यत्रेति ॥ यस्मिन्भूम्नि स्थितश्चक्षुरादिभिरन्ध्रं न पश्यति शृङ्खोतीत्यादिना च दर्शनादिव्यवहारस्य वारितत्वादात्मविदो न युक्तमपरब्रह्मदर्शनमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । पूर्व्वेति ॥ प्रतिषेधप्रकारमभिनयति । अपूर्व्वमिति ॥ इतश्चात्मविदां नापरब्रह्मदर्शनमित्वाह । तत्केनेति ॥ अपरब्रह्मदर्शनासम्भवे किं तेषामेवशाब्धो व्युत्थाने कारकमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । साधनत्रयमननुत्प्लुतामभिप्रायं प्रश्नपूर्व्वकमाह । कः पुनरित्यादिना ॥ कैवल्यमेव तत्सार्थं फलमित्याशङ्क्याह । प्रजा हीति । निर्हाता सोऽयमित्यादिश्रुताविति श्रेयः । स एव तर्हि प्रजया साध्यतामिति चेन्नैत्याह । स चेति । आत्मव्यतिरिक्तो नास्तीत्युक्तमुपपादयति । सर्व्वं हीति ॥ आत्मव्यतिरिक्तस्यैव लोकस्य प्रजादिसाध्यत्वमित्यतामिति चेन्नैत्याह । आत्मा चेति । आत्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मेत्यङ्गीकारादात्मनोऽस्ति संस्कार्यत्वमित्याशङ्क्याह । यदपीति ॥ अथाङ्गाङ्गित्व संस्कार्यत्वच्च मुस्तात्मदर्शन-

उ० येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रै-
षणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्या-
याश्च भिक्षाचर्य्यं चरन्ति या खेव पुत्रैषणा सा

भा० दर्शनं सम्भवति तस्मात् किञ्चित् प्रजादिसाधनैः करि-
ष्यामः ॥

अविदुषां हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्त्तव्यं फलं । न हि
मृगदृष्टिकायामुदकदर्शं प्रवृत्त इति । तत्रोपरमात्रमु-
दकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता । एवमस्माकमपि पर-
मार्थात्मलोकदर्शिनां प्रजादिसाधनसाध्ये मृगदृष्टिका-
दिसमेऽविद्वद्दर्शनविषयेन प्रवृत्तिर्युक्तेत्यभिप्रायः । तदेतदु-
च्यते । येषामस्माकं परमार्थदर्शिनामयमात्माऽग्रनाद्यादि-
विनिर्मुक्तः साध्यसाधुभ्यामविकार्योऽयं लोकः फलमभिप्रेतं ।
न चास्मात्पुनः साध्यसाधनतादिसर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्य
साधनं किञ्चिदेषितव्यं । साध्यस्य हि साधनान्वेषणा
क्रियते । असाध्यस्य साधनान्वेषणायां असंबुद्धा

भा० विषयमेव किं नेष्यते तत्राह । न हीति । आत्मविदां प्रजादि-
साध्याभावमुपसंहरति । तस्मान्नेति ॥

केषां तर्हि प्रजादिभिः साध्यं फलं तदाह । अविदुषां
हीति । केषाञ्चित्युक्तादिषु प्रवृत्तिश्चेत्तेनैव न्यायेन विदुषामपि
तेषु प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति । तत्र प्रवृत्तिरिति
सम्बन्धः ॥ अविद्वद्दर्शनविषय इति श्लेदः ॥ उक्तेऽर्थे वाक्यमवतार्य्य
आचष्टे । तदेतदिति ॥ आत्मा चेत्तदभिप्रेतं फलं तर्हि तत्र
साधनेन भवितव्यमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ न तर्हि साधनमेतद-
मित्याशङ्क्याह । साध्यस्येति । विपक्षे देवमाह । असाध्यस्येति ॥

उ० वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे खेते एषणे
एव भवतः ।

भा० स्वस एव तरणं कृतं स्यात् । खे वा प्राकुनपदान्वेषणं । तस्मा-
देतमात्मानं विदित्वा प्रब्रजेयुरेव ब्राह्मणा न कर्भारभे-
रन्नित्यर्थः । यस्मात्पूर्वं एव ब्राह्मणाएवं विद्वांसः प्रजामका-
मयमानाः । त एवं साध्यसाधनसंख्यवहारं निन्दन्तो विद-
द्विषमिति कृत्वा किं कुर्वन्त *इत्युच्यते । ते ह सा किञ्च
पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्पादाय
भिन्नाचर्यं चरन्तीत्यादि व्याख्यातं । तस्मादात्मानं लोकमि-
च्छन्तः प्रब्रजन्ति । प्रब्रजेयुरित्येष विधिरर्थवादेन सङ्गच्छते ।
न हि सार्थवादस्यास्य लोकस्तुत्याऽऽभिमुख्यमुत्पद्यते । प्रब्रज-
न्तीत्यस्यार्थवादरूपो ज्ञेयस्तु स्तोत्रादिरुत्तरो गन्धः । अर्थ-
वादस्यैवार्थवादान्तरमपेक्षेत । अपेक्षते त्वेतद् स्तोत्रार्थवादं
प्रब्रजन्तीत्येतत् । यस्मात्पूर्वं विद्वांसः प्रजादिकर्म्मभ्यो

भा० येषामित्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । ब्राह्मणानां
ब्रह्मविदां प्रजादिभिः साध्याभावादिति यावत् । वाक्यान्तरं
प्रब्रजारेवावतार्यं पाश्चमिकं व्याख्यानं तस्य स्मारयति । तस्य-
मित्यादिना ॥ यदर्थोऽयमर्थवादत्वं विधिं निगमयति । तस्मा-
दिति ॥ महानुभावोऽयमात्मकोषो यत्तदर्थिनो दुष्करमपि
पारिमार्थ्यं कुर्वन्तीति स्तुतिरत्र विवक्षिता ॥ न विधिरित्या-
शङ्काह । न हीति ॥ तदेव प्रपद्यति । प्रब्रजन्तीत्यस्येति । तथापि
प्रब्रजन्तिवाक्यस्यार्थवादत्वं किं न स्यादित्याशङ्काह । अर्थ-

* कृतवन्त इति पाठान्तरः ।

भा० निवृत्ताः प्रप्रजितवन्त एव तस्माद्भुनातना अपि प्रप्र-
जन्ति । प्रप्रजेयुरित्येवं सम्बन्धमानं न लोकस्तुत्यभिमुखं
भवितुमर्हति ॥

विज्ञानसमानकर्तृकलोपदेवादित्यादिनाऽवोचाम ।
वेदानुवचनादिसहपाताच्च । यथात्मवेदनसाधनत्वेन विद्दि-
तानां वेदानुवचनादीनां यथार्थत्वमेव नार्थवादत्वं तथा
तैरेव सह पतितस्य पारिव्राज्यस्यात्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेना-
र्थवादत्वमयुक्तं । फलविभागोपदेवाच्च । एतमेवात्मानं
लोकं विदित्वेत्यन्यस्मादाद्याल्लोकादात्मानं फलान्तरत्वेन
प्रविभजति । यथा पुत्रेषुैवायं लोको ज्यो नान्येन कर्मणा ।

आ० वादचेति ॥ अपेक्षाप्रकारमेव प्रकटयन्नस्य क्षुत्तभिमुखत्वाभावा-
दिधित्वमेवेत्याह । यस्मादिति ॥

किञ्च विदित्वा व्युत्थाय भिक्षापथं चरन्तीत्यत्र विज्ञानेन
समानकर्तृकत्वं व्युत्थानादेवपदिशते । विज्ञानञ्च सर्वान्स्वरूपनिघत्तु
विधीयते । अतो व्युत्थानमपि विधिमर्हतीत्युक्तं । तथा चात्रापि
व्युत्थानापरपर्यायं पारिव्राज्यं विधेयमित्याह । विज्ञानेति ॥ इतश्च
पारिव्राज्यवाक्यमर्थवादो न भवतीत्याह । वेदेति ॥ तदेव
साधयति । यद्येत्वादिना ॥ पारिव्राज्यस्य विधेयत्वे हेत्वन्तर-
माह । फलेति ॥ पुत्रादिफलपेक्षया पारिव्राज्यफलं विभागे-
नोपदिशते । तथाच फलवत्त्वात्पुत्रादिवत्पारिव्राज्यस्य विधेयत्व-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ तदेव विदुषोति । तमेवेति ॥ प्रकृतमात्मानं
स्वलोकात्प्राप्ततो विदित्वा तमेव साक्षात्कर्तुमिच्छन्तः प्रप्रजन्तीति
वचनात्पुत्रादिसाध्यान्मनुष्यलोकादात्माख्यं लोकं पारिव्राज्यस्य
फलान्तरत्वेन यतः श्रुतिर्विभव्याभिदधाति । अतस्तस्य विधे-
यत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः ॥ फलविभागोपदेशे दृष्टान्तमाह । यथेति ॥
तथापि पारिव्राज्येऽपि फलविभागोक्तेर्विधेयतेति दार्ष्टान्तिक-
मिति शब्दार्थः । पारिव्राज्यस्य क्षुतिपरत्वाभावे हेत्वन्तरमाह ।

भा० कर्मणा पितृलोक इति । न च प्रव्रजन्तीत्येतत्प्राप्तवह्नोक-
 स्तुतिपरं । प्रधानवचार्थवादापेक्षं सङ्गच्छुतं स्यात् । तस्मा-
 द्दाम्निरेवैषा लोकस्तुतिपरमिति । न चानुष्ठेयेन पारिव्रा-
 ज्येन स्तुतिरूपपद्यते । यदि पारिव्राज्यमनुष्ठेयमपि सदन्व-
 स्तुत्यर्थं स्यात् । दर्शपूर्णमासादीनामप्यनुष्ठेयानां स्तुत्यर्थता
 स्यात् । न चान्यत्र कर्त्तव्यतैतस्मादिषयाभिर्ज्ञाता । यत
 इह स्तुत्यर्थो भवेत् । यदि पुनः कश्चिद्विधिः परिकल्प्येत
 पारिव्राज्यस्य स इहैव मुख्यो नान्यत्र सम्भवति । यदप्यन-
 धिष्ठतविषये पारिव्राज्यं परिकल्प्यते तत्र वृषाद्यवरो-

भा० न चेति । यथा वायुर्वै क्षेपिलेत्वादिदर्थवादः प्राप्तार्थो देवतादि-
 स्तुत्यर्थः स्थितो न तथेदं स्तुतिपरं तदवद्योतिशब्दाभावादि-
 त्त्वर्थः । किञ्च प्रधानस्य दर्शपूर्णमासादेरर्थवादापेक्षावत्पारिव्राज्य-
 मपि तदपेक्षमुपपन्नमिति । तेन तस्य दर्शादिविधेयत्वं दुर्वारमि-
 त्वाह । प्रधानवचेति । किञ्च पारिव्राज्यं सङ्गदेव मुतक्षेदिदं विव-
 क्षितमन्यस्तुतिपरं स्यान्न चेदं सङ्गदेव श्रूयते । प्रव्रजन्तीतुपक्रम्य
 प्रजां न कामयन्ते युव्यायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यध्यासादतोऽपि
 न स्तुतिमात्रमेतदित्वाशङ्काह । सङ्गदिति । न चेत्तत्रापि सम्-
 ध्यते कथं तर्हि पारिव्राज्यस्य स्तुतिपरत्वप्रतीतिक्रमाह ।
 तस्मादिति । अस्तु तर्हि विधेयमपि पारिव्राज्यं स्थावकमपीति
 चेन्नेत्याह । न चेति । विपक्षे दोषमाह । यदीति । अथ
 पारिव्राज्यं यज्ञादिवदन्यत्र विधीयतामिह स्तुतिरेवेत्याशङ्काह
 न चान्यचेति । आत्मज्ञानाधिकारादन्यत्र पारिव्राज्यविध्यनु-
 पपन्नमादित्यर्थः । अन्यत्र विध्यनुपपन्नं समर्थायते । यदीत्यादिना ।
 अन्यत्र प्रक्रियायामिति यावत् । कर्मानधिकारे तत्प्राप्तविधेर्वि-
 द्यत्वादिति भावः । भवत्विह पारिव्राज्ये विधिक्रयापि सर्व-
 कर्मानधिष्ठतविषयः स्यादित्याशङ्काह । यदपीति । तत्र कर्मा-
 नधिष्ठते पुंस्तीत्येतत् । तत्र हेतुमाह । कर्त्तव्यत्वेनेति । कर्मानधि-

उ० स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते

भा० इषाद्यपि पारिव्राज्यवत्कल्पयेत् कर्त्तव्यत्वेनानिर्ज्ञातत्वावि-
शेषात् । तस्मात्क्षुतित्वगन्धोऽप्यत्र नाशङ्क्यः कल्पयितुं ॥

यद्यद्यमात्मा लोक इत्यने किमर्थं तत्प्राप्तिसाधनत्वेन
कर्माद्येव नारभेरन् किं पारिव्राज्येनेति । अत्रोच्यते ।
अस्यात्मलोकस्य कर्माभिरसम्बन्धाद्यमात्मानमिच्छन्तः प्रवृ-
ज्येयुः स आत्मा साधनत्वेन फलत्वेन चोत्पाद्यत्वादिप्रका-
राणामन्यतमत्वेनापि कर्माभिर्न सम्बध्यते । कस्मात्स एष
नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न गृह्यते इत्यादिसङ्घर्षः । यस्मादेवं-
लक्षण आत्मा कर्मफलसाधनासम्बन्धी सर्वसंसारधर्माविल-
सणोऽश्नायाद्यतीतोऽखूसादिधर्मावान् अजोऽजरोऽमरोऽ-
मृतोऽभयः वैश्वघनवद्विज्ञानैकरसस्वभावः स्वयं ज्योतिरेक
एवादयोऽपूर्वो न परोऽनन्तरो ऽवाह्य इत्येतदागमतस्कर्त-
तस्य स्थापितं । विशेषतश्चेह जनकथाज्ञवत्स्वसंवादेऽस्मिन् ।

भा० कृतेन कर्त्तव्यतया ज्ञातत्वं वृक्षारोहणादिव पारिव्राज्येऽपि
नास्ति । तथा चानधिकृतविषये पारिव्राज्यं कथ्यते चेत्तस्मिन्विषये
वृक्षारोहणाद्यपि कथ्येताविशेषादित्यर्थः ॥ पारिव्राज्यस्याधि-
कृतविषयत्वे विधेयत्वे च सिद्धे यणितमाह । तस्मादिति ॥

सार्धंवादं पारिव्राज्यं व्याख्याय स एष इत्यादि व्याकर्तुं शङ्क-
यति । यदीति ॥ परिहरति । अत्रेति ॥ तदर्थिणे नारभन्ते
कर्मादीति शेषः ॥ कर्माभिरसम्बन्धमात्मलोकस्य साधयति ।
यमात्मानमिति ॥ तस्य कर्मासम्बन्धे निष्प्रपञ्चत्वं यजतीत्याह ।
तस्मादिति ॥ निर्विशेषस्तत्र तत्र दर्शितस्वरूपोऽयमात्मेत्येतदा-
गमोपपत्तिभ्यां यथा पूर्वत्र स्थापितं तथा ऽत्रापि ब्राह्मणद्वये विशे-

उ० शीर्यी न हि शीर्यतेऽसद्गो न हि सज्यते
ऽसितो न व्यथते न रिथत्येतमु हैवैते न तरत
इति १

भा० तस्मादेवंसच्छ आत्मनि विदित आत्मत्वेन नैव कर्मारम्भ
उपपद्यते । तस्मादात्मा निर्विशेषः । न हि चक्षुष्मान् पथि
प्रवृत्तोऽहनि कूपे कष्टके वा पतति । छस्त्रस्य च
कर्म्मफलस्य विद्याफलेऽन्तर्भावात् । न चायत्नप्राप्ये वस्तुनि
विदान्यत्नमातिष्ठति । अर्के चेन्नधु विन्देत किमर्थं पर्थतं
व्रजेत् । इष्टस्वार्थस्य सम्प्राप्तौ को विदान्यत्नमाचरेत् ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति गीतासु ।
इहापि चैतस्यैव परमानन्दस्य ब्रह्मवित्प्राप्यस्थान्यानि
भूतानि माचामुपजीवन्तीत्युक्तं । अतो ब्रह्मविदां न
कर्मारम्भः । यस्मात्सर्वैषणाविनिवृत्तः स एव नेति

आ० यतो यस्मान्निर्जातरितं तस्मादस्मिन्नात्मन्यापाततो ज्ञाते कर्मानु-
ष्ठानप्रयत्नासिद्धिरिति योजना ॥ उक्तात्मविषयविवेकविज्ञान-
वतो न कर्मानुष्ठानमित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति ॥ ब्रह्मज्ञान-
फले सर्वकर्म्मफलान्तर्भावाच्च तदर्थिनो मुमुक्षोर्न कर्त्तव्यकर्म्म-
त्याह । छस्त्रस्येति ॥ तथापि विचित्रफलानि कर्म्माणीति विवे-
की कुतूहलवशादनुष्ठास्यतीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ तत्र बौद्धिकं
न्यायं दर्शयति । अर्के चेति ॥ पुरोदेशे मधु लभेत चेदिति
यावत् ॥ ज्ञानफले कर्म्मफलान्तर्भावे मानमाह । सर्वमिति ।
अखिलं समयाङ्गोपेतमित्यर्थः ॥ तत्रैव श्रुतिं संवादयति । इहा-
पीति ॥ निषेधतात्पर्यमुपसंहरति । अत इति ॥ एवमित्यादि वाक्यं
योजयति । यस्मादिति ॥ उ हेति निघाताभ्यां सूचितोऽर्थो

उ० अतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥ २२ ॥

नेत्यात्मानमात्मलेनोपगम्य तद्रूपेणैव वर्त्तते । तस्मादेत-
भा० मेवंविदं नेति नेत्यात्मभूतमु हैवैते वक्ष्यमाणेन तरतो
न प्राप्नुत इति युक्तमेवेति वाक्यशेषः ॥

के ते इत्युच्यते । अतोऽस्मान्निमित्ताच्छरीरधारणादि-
हेतोः पापमपुण्यं कर्माकरवं कृतवानस्मि । कष्टं खलु मम-
वृत्तमनेन पापेन कर्माणाहं नरकं प्रतिपत्स्य इति । योऽयं
पञ्चात्पापं कर्मा कृतवतः परितापः स एवैनं तं नेति नेत्यात्म-
भूतं न तरति । तथातः कल्याणं फलविषयकामान्निमित्तान्
यज्ञदानादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्मा कृतवानस्मि । अतोऽ-
हमस्य फलं सुखमुपभोक्ष्ये देहान्तर इत्येषोऽपि हर्षः । तन्न
तरति उभे उ ह एव एष ब्रह्मविदेते कर्माणी तरति पुण्य-
पापलक्षणे । एवं ब्रह्मविदः सत्यादिन उभे ऽपि कर्माणी
क्षीयेते । पूर्वजन्मनि कृते ये ते इह जन्मनि कृते ये ते चा-
पूर्वं च नारभ्येते । किञ्च नैनं कृताकृते । कृतं नित्यानुष्ठा-

भा० यस्मादित्यनुभाषितः ॥ इतिशब्दस्यापेक्षितं पूरयति । इति
युक्तमिति ।

आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्यं व्याकरोति । के त
इत्यादिना ॥ यथोक्तात्मविदस्तापहर्षासंस्पर्शं हेतुमाह । उभे
इति ॥ पुण्यपापे तरतीत्युक्ते एवमवस्थानं तयोः शङ्कते । तन्निर-
स्यति । एवमिति ॥ निषेधवाक्योक्तमनेवेति यावत् । इतश्चात्मा

उ० तदेतदृचाभ्युत्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात्प-

भा० नमद्वयं तस्यैवाक्रिया । तेऽपि कृताकृतं एनं तपतः । नात्मज्ञं
हि कृतं फलदानेनाकृतं प्रत्यवायोत्पादनेन तपतः । अयन्तु
ब्रह्मविदात्मविद्याग्निना सर्व्याणि कर्माणि भस्मीकरोति ।
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निःसर्वक-
र्माणि भस्मसात्कुरुते तथेत्यादिस्मृतः । अरीरारश्चकयोस्त्र-
पभोगेनैव चयः । अतो ब्रह्मविदकर्मसम्बन्धी ॥ २९ ॥

तदेतदस्य ब्राह्मणेनोक्तमृषा मन्त्रेषाभ्युक्तं प्रकाशितं । एष
नेति नेत्यादिसूत्रेषो नित्यो महिमा । अन्ये तु महिमानः
कर्माकृता इत्यनित्याः । अयन्तु नेति नेत्यादिसूत्रेषो महिमा
स्वाभाविकत्वात् नित्यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य त्यक्तसर्वेषणस्य ।
कुतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह । न कर्मणा वर्द्धते शुभ-

भा० विदो धर्मादिसम्बन्धो नास्तीत्याह । किञ्चेति । तदेवानन्तरवाक्य-
व्याख्यानं नरोरयति । नैनमिति । तयोस्तर्हि कुत्र तापकृतं
तदाह । अनात्मज्ञं हीति ॥ पुरुषत्वाद्ब्रह्म विदुष्यपि कृताकृतयो-
स्तापकृतं स्यादित्याशङ्क्याह । अयन्त्विति । अत्र भगवदात्म-
प्रमाणयति । यथेति ॥ २९ ॥

यद्यपि पूर्वोत्तरयोर्धर्माधर्मयोरनारब्धयोरान्तरात्मविद्यावशादि-
नाश्लेषैः तथापि प्रारब्धयोरस्ति तयोस्तापकृतमित्याशङ्क्याह ।
शरीरेति । प्रकृतं विद्याफलमुपसंहरति । अत इति । कर्म-
कार्यसम्बन्धादिति यावत् ॥ उक्ते विद्याफले मन्त्रं संवादयति ।
तदेतदिति । एष नित्यो महिमेत्यत्र नित्यत्वमुपपादयति । अन्ये
त्विति । तद्विलक्षणत्वमकर्मकृतत्वं ॥ अकर्मकृतो महिमा स्वाभा-

उ० दवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति
तस्मादेवंविच्छासो दास उपरतस्तिष्ठः समा-
हितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं

भा० लक्षणेन कृतेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । यथा
शुभेन कर्मणा नो कनोयाप्राप्यपश्यलक्षणां विक्रियां प्रा-
प्नोति । उपचयापचयहेतुभूता एव हि सर्व्या विक्रिया इत्ये-
ताभ्यां प्रतिषिध्यन्ते । अतोऽविक्रियत्वान्नित्य एव महिमा ।
तस्मान्नखैव महिम्नः स्याद्भवेत्पदवित्पदस्य वेत्ता । पश्यते
गम्यते ज्ञायत इति । महिम्नः स्वरूपमेव पदं । तस्य पदस्य
वेदिता । किं तत्पदवेदनेन स्यादित्युच्यते । तं विदित्वा महि-
मानं न लिप्यते न सम्बध्यते कर्मणा पापकेन धर्माधर्मल-
क्षणेनोभयमपि पापकमेव विदुषः । यस्मादेवमकर्मसम्बन्धेषु
ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणस्यस्मादेवंविच्छान्तो
वाञ्छेन्नियथापारत उपशान्तः । तथा दान्तोऽन्तःकरण-
दृष्ट्यातो निवृत्तः । उपरतः सर्वेषु विनिर्मुक्तः सञ्चासी ।

भा० विकल्पमसिद्धमित्याशङ्क्याह । कुतोऽस्येति । वृद्धिरपरक्षयश्चेति
विक्रियाद्यथाभावेऽपि विक्रियान्तराणि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह ।
उपचयेति । एताभ्यां निषेधाभ्यामिति यावत् । आत्मनः सर्व-
विक्रियाराहित्ये प्रकृतमाह । अत इति । तस्य नित्यत्वेऽपि
किन्तदाह । तस्मादिति । अधर्मलक्षणनेति वक्तव्ये किमिदं
धर्माधर्मलक्षणेनेत्युक्तमत आह । अयमपीति । संसारहेतुत्वा-
विशेषादित्यर्थः । तस्मादित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । यस्मादिति ।
एवंविदात्मा कर्मतत्फलसन्दर्भशून्य इत्यापाततो जानन्नित्यर्थः ।
विशेषबाध्यामुत्सर्गतो विहितस्योभयविधकरत्वापारोपरमस्य

उ० पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति
नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो

भा० तितिद्युर्द्वन्द्वसहितः । समाहित इन्द्रियान्तःकरणचक्षणरू-
पाद्वापुस्त्रैकारूपेण समाहितो भूत्वा । तदेतदुक्तं पुरस्ता-
दाद्यच्च पाप्मित्यच्च निर्विद्येति । आत्मन्येव स्वकार्यकरण-
सङ्घात आत्मानं प्रत्यक्षेत्यतितारं पश्यति । तत्र किं ताव-
न्माचपरिच्छिन्नं नेत्युच्यते । सर्वं समस्तमात्मानमेव पश्यति
नान्यदात्मव्यतिरिक्तं वासायमाचमयस्तीत्येवं पश्यति । मन-
नान्मुनिर्भवति जायत्सुप्रसुप्तसुखं स्थानचयं हित्वा । एवं
पश्यन्तं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापसङ्घस्यतरति न
प्राप्नोति । अथन्तु ब्रह्मवित्सर्वं पाप्मानं तरत्यात्मभावेनैव
व्याप्नोत्यतिक्रामति । न चैनं पाप्मा कृताकृतसङ्घस्यतपति ।
इष्टफलप्रत्यवायोत्यादनाभ्यां सर्वं पाप्मानमयं तपति ।
ब्रह्मवित्सर्व्वात्मदर्शनवदङ्गिना भक्षो करोति । स एष एवं-

भा० यावज्जीवादिभूतिविहितं कर्मापवादस्तथादिरक्तस्यापि न
वित्वादित्यागः । उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न सम्भव इत्यादि-
न्यायादित्यागश्चाह । उपरत इति । जीवनविच्छेदव्यतिरिक्तजीवा-
दिसहित्युत्वं तितिद्युत्वं । यत्र कर्तुः स्वातन्त्र्यं तेषां कर्मणां विद्वत्तिः
श्रमादिपदैः सक्ता । यत्र सव्यग्धीविरोधिनि निद्रावस्थादौ
पुंसो न स्वातन्त्र्यं तन्निवृत्तिः समाधानं । समाहितो भूत्वा पश्य-
तीति सम्बन्धः । पश्यतीति वर्त्तमानापदेभ्राह्मणं विद्विषयेषु सङ्गा-
मितो विधिरित्यागश्चाह । तदेतदिति । बधोक्तैः साधनैरदि-
वायां विद्यार्थां किं स्यादित्यागश्चाह । इवमिति । तस्य पुण्य-
पापसंस्पर्शे हेतुमाह । अथन्विति । इत्यत्र विदुषो न कर्मावद-

उ० विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः
सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भग-

भा० विदिपापो विगतधर्माधर्मो विरजो विगतरजो रजःकामो
विगतःकामः । अविचिकित्सश्चिद्व्यसंशयोऽहमस्मि सर्वात्मा
परब्रह्मेति निश्चितमतिः ब्राह्मणो भवति । अथश्वेवभूत-
एतस्यामवस्त्रायां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूप-
वस्त्रानाङ्गौणमस्य ब्राह्मण्यं । एष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको
ब्रह्मलोको मुख्यो निरुपचरितः सर्वात्मभावलक्षणः ॥

हे सम्राट् एनं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोऽस्य भयं नेति
नेत्यादिलक्षणमिति होवाच याज्ञवल्क्यः । एवं ब्रह्मभूतो
जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्मभावमापादितः प्रत्याह । सो
ऽहं तथा ब्रह्मभावमापादितः सन् भगवते तुभ्यं विदेहा-

षा० सम्बन्धोऽस्तीत्याह । न चैनमिति ॥ किमिति पाप्मा ब्रह्मविदं न
तपतीत्याशङ्गाह । सर्वमिति ॥ कथं ब्राह्मणो भवतीत्यपूर्वव-
दुच्यते । प्रागपि ब्राह्मणस्य सत्त्वादित्याशङ्गाह । अयन्त्विति ॥
मुख्यत्वमवाधित्वं ॥ सप्तकां विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपदिश्योपसं-
रति । एष इति ॥ तत्र कर्मधारयसमासं सूचयति । ब्रह्मैवेति ॥
तथाविधिसमासपरिग्रहे प्रकार्यमनुयाहकमभिप्रेत्याह ।
मुख्य इति ॥ तथापि किमसिद्धमिति तदाह । एनमिति ॥
आत्मीयं विद्याकाशं द्योतयितुं राज्ञो वचनमित्याह । एवमिति ॥
सति वक्तव्यश्रेये कथमित्यं राज्ञो वचनमित्याशङ्गाह । परिसमा-
पितेति ॥ तथापि परपुरवार्थस्य वक्तव्यत्वमाशङ्गाह । समाप्त
इति ॥ कर्त्तव्यान्तरं वक्तव्यमस्तीत्याशङ्गाह । एतावदिति ॥
तथापि वच निष्ठा कर्त्तव्या तदाप्यमित्याशङ्गाह । एवेति ॥

उ० वते विदेहान् ददामि मात्रापि सह दास्यायेति

॥ २३ ॥

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो
विन्दते वसु य एवंवेद १ २४ १

भा० न्देवान् मम राञ्चं ददामि । मां च सह विदेहैर्दास्याय
दास्यकर्मणे ददामीति चञ्चद्वात्मन्वथते । परिसमापिता
ब्रह्मविद्या सह सद्ग्यासेन साङ्गा सेति कर्त्तव्यताका । परिस-
माप्तः परमः पुद्गार्थः । एतावत्पुद्गेष कर्त्तव्यमेवा निष्ठा
एषा परागतिरेतन्निश्रेयसमेतन्नाथ कृतकृत्यो ब्राह्मणो
भवत्येतत्सर्व्वेदानुप्रासनमिति ॥ २३ ॥

योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां व्याख्यात आत्मा
स वै एष महानज आत्मा अन्नादः सर्व्वभूतस्यः सर्वा-
ज्जानामत्ता वसुदानो वसु धनं सर्व्वप्राणिकर्मफलं तस्य
दाता प्राणिनां यथा कर्मफलेन योजयितेत्यर्थः । तमेतम-

षा० तथापि परमा निष्ठाऽस्तीति चेन्नेत्याह । एवेति । निश्चित-
श्रेयोऽन्यदस्तीत्याशङ्गाह । एतदिति । तथापि कृतकृत्यतया
मुख्यप्राणसिद्धयर्थं ब्रह्मचान्तरमस्तीत्याशङ्गाह । एतत्प्राप्येति ।
क्लिमस्यां प्रतिज्ञापरम्परायां निवामकमित्याशङ्गाह । एतदिति ।
निबपाधिकब्रह्मध्यानात्सर्व्वमिति त्रयितुमिति शब्दः ॥ २३ ॥

सम्पत्ति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयं दर्शयति । योऽयमि-
त्यादिना । ईश्वरश्रेयाभिधः कर्मफलं ददाति तर्हि तस्य
वैश्वानरैर्दृष्टो स्यातामित्याशङ्गाह । प्राणिनामिति । उपास्यस्वरूपं
दर्शयित्वा तदुपासनं सफलं दर्शयति । तमेवमिति । सर्वात्मन-
कमुपासनमुक्त्वा यच्चान्तरमाह । अथवेति । दृष्टं फलमन्ना-

उ० स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो

भा० जमनादं वसुदानमात्मानमन्नादवसुदानगुणाभ्यां युक्तं यो वेद सर्वभूतेष्व्वात्मभूतोऽन्नमन्ति विन्दते च वसु सर्वं कर्षफलजातं सभते सर्व्वात्मत्वादेव । य एवं यथोक्तं वेद । अथवा दृष्टफलार्थिभिरप्येवंगुण उपास्यः । तेनाम्नादेो वसोस्य सन्नादृष्टेनैव फलेनाम्नान्तृत्वेन गोम्नादिना चास्य योगो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

इदानीं समस्तस्यैवारण्यकस्य योऽर्थ उक्तः स समुच्चि-
त्यास्यां कण्डिकायां निर्दिश्यते । एतावान्समस्तारण्यकार्यं
इति । स वा एष महानज अत्माऽजरो न जीर्यत इति
न विपरिणमत इत्यर्थः । अमरो यस्मात्साजरसस्मादमरो
न क्षियत इत्यमरो यो हि जायते जीर्यते च स विन-
श्यति क्षियते वा । अथन्वजत्वादजरत्वाच्चाविनाशी यतो
ऽत एवानृतः । यस्माज्जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्भाववि-

षा० तृत्वं धनकाभश्च ॥ उक्तगुणकमीश्वरं ध्यायतः प्रकमाह । तेनेति ।
तदेव प्रकं स्पृश्यति । दृष्टेनेति ॥ १४ ॥

अन्नात्तृत्वं दीप्ताभित्वं निरुपाधिकत्रस्यज्ञानाम्मुक्तिरुक्ता । सोपा-
धिकत्रस्यध्यानाच्चाभ्युदय उक्तकथा च किमुत्तरकण्डिकयेत्याश-
ङ्गाह । इदानीमिति । अजत्वाच्चाविनाशीति वक्तुं चशब्दः । कथं
अजजराभावयोरमरत्वाविनाशित्वसाधकत्वं तदाह । यो हीति ।
अथन्वजत्वाच्चाविनाशी अजरत्वाच्चामरोऽमरत्वाच्चाविनाशीति
योजना । मरत्वायोग्यत्वमुपजीत्य मरत्यकार्यत्वाभावं दर्शयति ।
अत एवेति । अन्नापक्षयविनाशानामेव भावविकाराद्यामिह
मुखतो निषेधाद्विदुःखादीनि विकारान्तराख्यात्मनि भविष्यन्तीति
विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुच्चापरत्वादित्याशङ्गाह । यस्मादिति ॥

उ० श्रयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति
य एवं वेद ॥ २५ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

भा० कारैर्वर्जितस्तस्मादितरैरपि भावविकारैस्त्रिभिस्तत्कृतैश्च
कामकर्म्ममोहादिभिर्दृष्ट्युत्पैर्वर्जित इत्येतदभयोऽत एव ।
यस्माच्चेवं पूर्वोक्तविशेषणस्तस्माद्भयवर्जितः । भयं हि
नामाविद्याकार्यं तत्कार्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन
चाविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः । अयमभय
आत्मैवगुणविभिष्टः किमसौ ब्रह्म परिदृढं निरतिशयं
महदित्यर्थः । अभयं वै ब्रह्म । प्रसिद्धमेतत्सोकोऽभयं
ब्रह्मेति । तस्माद्युक्तमेवगुणविभिष्ट आत्मा ब्रह्मेति । च एव
अथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद सोऽभयं हि वै ब्रह्म भवति ।
एष सर्वस्वा उपनिषदः सङ्क्षिप्तोऽर्थ उक्तः । एतस्मैवार्थस्य
सम्बन्धप्रबोधाद्योत्पत्तिस्थितिप्रसङ्गादिकल्पना क्रियाकार-
कफलाधारोपणा चात्मनि कृता तदपोहेन च नेति नेत्य-

भा० इतरे सत्त्वविद्विपरिग्रामाः ॥ अत एवाभय इत्युक्तं विद्वेदोति ।
ब्रह्माचेति । किन्तुभयं तदाह । भयचेति ॥ अविद्यानिषेधि-
विशेषणाभावादात्मानं सा सदा स्पृशतीत्याशङ्क्याह । तत्कार्येति ॥
विशेषणान्तरं प्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य व्याकरोति । अभय इति ॥ अयं
पुनरभयगुणविभिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं तदाह । अभयमिति ॥
वैश्वदेयार्थमाह । प्रसिद्धमिति । लोकाशब्दः शास्त्रस्याप्युपलक्षणं ।
वेद्यस्वरूपमुक्त्वा विद्यापक्षं कथयति । च एवमिति ॥ अद्विष्टार्थमु-
पसंहरति । एव इति ॥ ब्रह्मादेरपि तदर्थात्किमिदमविद्या-
नोपसंक्रियते तत्राह । एतस्येति ॥ ब्रह्मादेरादोपितत्वेनमभयमाह ।
तदपोहेनेति ॥ तच्छब्दः ब्रह्मादिप्रपञ्चविषयः । तदपोहेनेति

भा० आधरोपितविशेषापनचनद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितं । यथा एकप्रकृत्यापराङ्गं सञ्ज्ञास्वरूपपरिज्ञानाय रेखाधारोपणं कृत्वा एकेयं रेखा द्विभेयं त्रिभेयं सहस्रेयमिति ग्राहयत्ववगमयति सञ्ज्ञास्वरूपं केवलं न तु सञ्ज्ञाया रेखात्मत्वमेव । यथा आकारादीन्यचराणि विजग्राहयिषुः यत्र मयीरेखादिसंयोगोपायमास्यात् वर्षानां सतत्त्वमावेदयति न पञ्चयथात्मतामचराणां ग्राहयति तथा चेहोत्पत्त्याद्यनेकोपायमास्याथैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितं । पुनस्तत्त्वस्थितोपायजनितविशेषपरिबोधनार्थं नेति नेतीति तत्त्वोपसंहारकृतस्तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलं ज्ञानमनोऽस्यां कष्टिकायामिति ॥ २५ ॥ इति वृहदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

भा० युक्तं । तदेव स्फुटयति । नेतीति ॥ अधारोपापवादन्वायेन तत्त्वस्यावेदितत्वादारोपितं भवत्येव सञ्ज्ञादिद्वैतमित्यर्थः ॥ अधारोपापवादन्वायस्य पञ्चप्रकृत्यात्मन्यायविवक्षितत्वं विवक्षितं चेतदेवोच्यतां कथं सञ्ज्ञादिद्वैतारोपणेनेत्याशङ्क्याह । यथेति ॥ उदाहरणान्तरमाह । यथा चेति ॥ वृष्टान्तद्वयमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाचष्टे । तथाचेति ॥ इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः । तथापि कल्पितप्रपञ्चसम्बन्धप्रयुक्तं सविश्लेषत्वं ब्रह्मणः स्यादित्याशङ्क्याह । पुनरिति ॥ तस्मिन्नात्मनि कल्पितः सञ्ज्ञादिरूपायस्त्रेण जनितो विशेषस्तस्मिन्कारणत्वादिसस्य निरासार्थमिति यावत् । तर्हि द्वैताभावविशिष्टं तत्त्वमिति चेन्नेत्याह । तदुपसंहृतमिति ॥ परिशुद्धं भाववदभावेनापि न संसृष्टमित्यर्थः । केवलमित्यद्वितीयोक्तिः । सञ्ज्ञादिवचनस्य गतिमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति । सफलमिति ॥ इतिशब्दः सङ्ग्रहसमाप्त्यर्थो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थो वा ॥ २५ ॥ इति षष्ठे प्रपाठके आदीदकब्राह्मणं चतुर्थं ॥ ४ ॥

उ० अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भाय्ये बभूवतुर्मेत्रेयी
च कात्यायनी च तयोर्ह मेत्रेयी ब्रह्मवादिनी

भा० आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मकाण्डेन ब्रह्मतत्त्वं
निर्द्धारितं । पुनस्तखैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्क्येन
काण्डेन पञ्चप्रतिपञ्चपरिचयं कृत्वा विष्टुञ्ज वादेन विष्ठा-
रितं । शिष्याचार्यसम्बन्धेन च षष्ठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन
सविस्तरं विषयार्थोपसंहृतं । अथेदानीं निगमनस्थानीयं
मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । अथञ्च न्यायो वाक्यकोविदैः
परिगृहीतो हेलपदेऽत्रात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमन-
मिति । अथवा ऽऽगमप्रधानेन मधुकाण्डेन यदमृतत्वसाधनं
ससद्ग्यासमात्मज्ञानमभिहितं तदेव तर्केश्यामृतत्वसा-
धनं ससद्ग्यासमात्मज्ञानमधिगम्यते । तर्कप्रधानं हि
याज्ञवल्क्येयं काण्डं । तस्माच्छास्त्रतर्काभ्यां निश्चितमेतस-
देतदात्मज्ञानं ससद्ग्यासममृतत्वसाधनमिति । तस्मा-

भा० समाप्ते शारीरके ब्राह्मणे वंशब्राह्मणं व्याख्यातयं कृतं प्रतार्थेन
मैत्रेयीब्राह्मणेनेत्याशङ्क्य मधुकाण्डार्थमनुव्रवति । आगमेति ॥ पाश्च-
मिकमर्थमनुभाषते । पुनरिति ॥ तस्यैव ब्रह्मब्रह्मत्वमिति शेषः ।
विष्टुञ्जवादे अथपराजयप्रधानो जयन्यायः ॥ षष्ठे प्रतिष्ठापित-
मनुवदति । शिष्येति ॥ प्रश्नप्रतिवचनन्यायस्तत्त्वनिर्द्धारप्रधानो
वादः । उपसंहृतं तदेव तत्त्वमिति शेषः ॥ सम्यक्त्वरब्राह्मणव्या-
वगतार्थत्वमाह । अथेति ॥ आगमोपपत्तिभ्यां निश्चिते तत्त्वे निग-
मनमभिविष्टुत्वरमित्याशङ्क्याह । अथेति ॥ प्रकारान्तरेण सद्ग-
तिमाह । अथेति ॥ कथमिह तर्केश्याधिगतिस्तथाह । तर्केति ॥
मुनिकाण्डस्य तर्कप्रधानत्वे किं स्यात्तदाह । तस्मादिति ॥ इति

उ० बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्यो
ऽन्यदृत्तमुपाकरिथन् ॥ १ ॥

भा० आह अद्वावङ्गिरमृतत्वप्रतिपित्सुभिरेतत्प्रतिपत्तयमिति ।
आगमोपपत्तिर्भां हि निश्चितोऽर्थः अद्भेयो भवत्यभि-
चारादिति । वाक्याचाराणाम् चतुर्थे यथा व्याख्याते
ऽर्थस्तथा प्रतिपत्तयोऽत्रापि चान्यचराणि व्याख्यातानि
तानि व्याख्यास्यामः । अथेति हेत्वपदेशानन्तर्यप्रदर्शनार्थः ।
हेतुप्रधानानि हि वाक्यान्यतीतानि । तदनन्तरमागम-
प्रधानेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते मैत्रेयीब्राह्मणेन । इ शब्दे
वृत्तावद्योतकः । याज्ञवल्क्यस्यैः किल द्वे भार्ये पत्न्यौ
बभूवतुरास्तां मैत्रेयी च नामत एका ऽपरा कात्यायनी
नाम । तयोर्भार्ययोर्मैत्रेयी इ किल इति ब्रह्मवादिनी ब्रह्म-
वदनशीला बभूव आसीत् । स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियां धोचिता सा

आ० कञ्चतीति श्लेषः । ब्राह्मणादिना यथोक्तस्य ज्ञानस्य निश्चितत्वेऽपि
किं सिद्ध्यति तदाह । तस्माच्छ्रद्धावङ्गिरिति । एतच्छब्दे यथो-
क्तज्ञानपरामर्शार्थं इति । सिद्ध्यतीति श्लेषः । तत्र हेतुमाह ।
आगमेति । अथभिचाराणामानयुक्तिगम्यस्यार्थस्य तथैव सत्त्वा-
दिति यावत् । इतिशब्दे ब्राह्मणसङ्गतिसमाख्यः । तात्-
पर्ये व्याख्याते सत्वचरव्याख्यानप्रसक्तावाह । अचरायान्विति ।
तर्हि ब्राह्मणेऽस्मिन्वक्तव्याभावात् परिसमाप्तिरेवेत्याशङ्क्याह ।
यानीति । ननु वाक्यानि पूर्वत्र व्याख्यातानि न हेतुवपदिदृक्तत्वर्थं
तदुपदेशानन्तर्यं ससङ्घासस्यामृतत्वहेतोरालम्बनस्याथशब्देन
द्योत्वमे तत्राह । हेतुप्रधानानीति । तदेव वृत्तं ज्ञनस्ति । याज्ञ-

उ० मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा
अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्याय-
न्यान्तं करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यनु
म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्नेन पूर्णा स्यात्स्या-
न्नुहंतेनामृताऽऽहो नेति नेति होवाच याज्ञ-
वल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जी-
वितं ऽस्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्नेनेति ॥ ३ ॥

भा० स्त्रीप्रश्ना सैव यस्याः प्रश्ना वृहप्रयोजनान्वेषणालक्षणा सा
स्त्रीप्रश्ना एव तर्हि तस्मिन् काले आधीत्कात्यायनी अथैवं
वति इ किञ्च याज्ञवल्क्यः पूर्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणादुक्तात्
पारिव्राज्यलक्षणं वृत्तमुपाकरिष्यन्नुपाधिकीर्षुः सन् ॥ १ ॥

हे मैत्रेयीति ज्येष्ठा भार्यामामन्त्रयामास । आमन्त्र-
योवाच इ प्रव्रजिष्यन्पारिव्राज्यं करिष्यन्वा अरे मैत्रेयि
अस्मात्स्थानाद्गार्हस्थ्यदहमस्मि भवामि । मैत्रेय्यनुजानीहि
मां हन्तेऽपि यदि तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणी-
त्यादि व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥ सैवमुक्तोवाच मैत्रेयी । सर्व्वेयं
पृथिवी वित्नेन पूर्णा स्यान्नु किं स्यां किमहं वित्तसाधेन
कर्माणा अमृता आहो न खामिति । नेति होवाच याज्ञ-

या० वल्क्येति । अथेत्यस्यार्थमाह । एवं सतीति । भार्याहये दग्निं-
तरीया स्थिते स्वस्य च वैराग्यातिदेके सतीति वाचत् ॥ १ ॥

तस्यां ब्रह्मवादिषुं तदामन्त्रणकारेण तावन्नेव संवादे हेतु
कर्तव्यं । तस्यां ब्रह्मवादिषुं द्योतयितुमिच्छसि यदीच्छसि । मैत्रे-

उ० सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन
 कुर्यां यदेव भगवान्वेत्य तदेव मे विब्रूहीति ॥ ४ ॥
 स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती
 सती प्रियमवृधद्वन्न तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि
 ते व्याचक्षणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ५ ॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो
 भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति ।
 न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भव-
 त्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा
 अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य
 कामाय वित्तं प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय

भा० वल्क्य इत्यादि । समानमन्यत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ स होवाच
 प्रियैव पूर्वं खलु नोऽस्मभ्यं भवती भवन्ती सती प्रियमे-
 वावृधद्वर्द्धितवती निर्द्धारितवत्यसि । अतस्तुष्टोऽहं हन्ते-
 च्छसि चेदमृतत्वसाधनं ज्ञातुं हे भवति ते तुभ्यं तदमृतत्व-
 साधनं व्याख्यास्यामि ॥ ५ ॥

आत्मनि खलु अरे मैत्रेयि दृष्टे कथं दृष्ट आत्म-

भा० यी त्वमृतत्वमाभार्थितामात्मनो दर्शयति । सैवमिति ॥ गुह्यप्रसा-
 दाधीना विद्याप्राप्तिरिति श्रोतवार्थमाह । स होवाचेति ॥
 ज्ञानेच्छादुर्लभताश्रोतवाय चेदित्युक्तं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 व्याख्यानप्रकारमेवाह । आत्मनीति ॥ दृष्टे सर्वमिदं विदितं

उ० वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

भा० नीत्युच्यते । पूर्वमाचार्यागमाभ्यां श्रुते पुनस्तर्कैणोपपत्त्या मते विचारिते । अत्रणस्वागममात्रेण । मते उपपत्त्या । पश्चाद्विज्ञाते । एवमेतन्नान्यथेति निर्द्धारिते किं भवतीत्युच्यते ।

आ० भवतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । केनोपायेनात्मनि दृष्टे सर्वं दृष्टं भवतीत्युपायं पृच्छति । कथमिति । आत्मदर्शनोपायं अत्रादिकं दर्शयन्नुत्तरमाह । उच्यत इति । उल्लोपायस्य प्रश्नपूर्वकमाह । विभित्वादिना । इदं सर्वमित्युच्यते तस्यार्थमाह । यदात्मने

उ० आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः त्रातयो मत्तयो निदि-
 ध्यासितयो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते
 विज्ञात इदं सर्वं विदितं ॥ ६ ॥ ब्रह्म तं परा-
 दाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्यो
 ऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रा-
 त्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो
 देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद
 भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद
 सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं
 क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि
 सर्वाणि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥
 स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न वाक्पाञ्छब्दाञ्छ-
 कुयाद्ब्रह्मणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य
 वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्माय-
 मानस्य न वाक्पाञ्छब्दाञ्छकुयाद्ब्रह्मणाय शङ्खस्य

भा० इदं सर्वं विदितं भवति इदं सर्वमिति यदात्मनोऽन्य-
 दात्मव्यतिरेकेणाभावात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ अतुर्थे शब्दनिष्ठा-
 सेनैव लोकाद्यर्थनिष्ठासः सामर्थ्याद्युक्ता भवतीति पृथ-

षा० ऽन्यदिति । तदात्मनि दृष्टे दृष्टं स्यादिति शेषः । अथमन्यस्मि-
 न्दृष्टे सत्यन्यदृष्टं भवति तत्राह । आत्मव्यतिरेकेणेति । स
 यथात्रैवापेरित्वादाविष्टं ऊतमित्वाद्यधिकं दृष्टं तस्यार्थमाह ।

उ० तु महणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥
 स यथा वीणायै वाद्यमानायै न वाद्याञ्छब्दाञ्छ-
 क्तुयाद्ब्रह्मणाय वीणायै तु महणेन वीणावादस्य
 वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथाद्रैधाग्रेरभ्या-
 हितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य
 महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्गवेदो यजुर्वेदः
 सामवेदोऽथर्वीङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या
 उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुब्याख्यानानि बा-
 ख्यानानोष्ट्रं हुतमाशितं पायितमयञ्च लोकः
 परञ्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि
 सर्वाणि निश्चसितानि ॥ ११ ॥ स यथा
 सर्वांसामपां समुद्र एकायनमेव संघेषां
 स्पशीनां त्वगेकायनमेव संघेषां रसानां

भा० ज्ञोक्तः । इह तु सर्वशास्त्रार्थोपसंहार इति क्तवार्थ-
 प्राप्नोऽप्यर्थः स्पष्टीकर्त्तव्य इति पृथगुच्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥
 १० ॥ ११ ॥

सर्वकार्यप्रलये विद्यानिमित्ते वैश्ववचनवदनकारो
 वाद्यः क्तवः प्रज्ञानघन एक आत्मावतिष्ठते । पूर्वं तु

भा० चतुर्थं इति । सामर्थ्यादर्थग्रन्थस्य शब्दस्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
 नन्वापि सामर्थ्याविशेषात्पृथगुक्तिरवुक्तेत्याशङ्क्याह । इह
 त्विति । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।

स यथा वैश्ववचन इत्यादिनाम्नतात्पर्यमाह । सर्वकार्येति ।

उ० जिह्वैकायनमेवः सर्बेषां ग्रन्धानां नासिकैकायनमेवः सर्बेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवः सर्बेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवः सर्बेषां सङ्कल्पानां मन एकायनमेवः सर्बिसां विद्यानां हृदयमेकायनमेवः सर्बेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवः सर्बेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवः सर्बेषां विसर्गीणां पायुरेकायनमेवः सर्बेषामध्वनां पादावेकायनमेवः सर्बेषां वेदानां वागेकायनं ॥ १२ ॥ स यथा सैन्धवघ्नोऽनक्षरोऽवाहः कृत्स्नो रसघ्न एवैवं वा

भा० भूतमात्रासंसर्गविशेषात्तन्निविशेषविज्ञानस्त्वस्मिन्प्रविष्ठापिते विद्यया विशेषविज्ञाने तन्निमित्ते च भूतसंसर्गे न प्रेत्यसञ्ज्ञाऽस्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥ सा होवाचात्रैव मा भगवाञ्चेतस्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव न प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्तीति मोहान्तं मोहमध्यं आपीपिपदपतङ्गमितवानसि सम्बोहितवानसीत्यर्थः । अतो न वै अहमिमात्मानमुक्तस्त्वच्छरणं विजानामि विवेकत इति । स होवाच नाहं मोहं ब्रवीमीत्याह याज्ञवल्क्यः । अविनाशी वा अरे-

भा० एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यादेरर्थमाह । पूर्व्वन्विति । ज्ञानोदयात्सागवस्थायामित्यर्थः । तन्निविशेषविज्ञानः सम्बन्धहरतीति शेषः । प्रविष्ठापिते तस्यैवव्याहारः । पूर्व्वोत्तरविरोधं प्रकृत्या परि-

उ० अरेऽयमात्माऽनक्षरोऽवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन
 एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति
 न प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः ॥ १३ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भग-
 वान्मोहाक्षमापीपिपन्न वा अहमिमं विजाना-
 मीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यवि-
 नाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥ १४ ॥
 यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
 पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं ॥

भा० ऽयमात्मा यतो विनष्टं शीलमस्येति विनाशी न विनाश-
 विनाशी विनाशशब्देन विक्रियात्मा अविनाशीत्यविक्रिय
 आत्मोत्थः । अरे मैत्रेय्ययमात्मा प्रकृतोऽनुच्छित्तिधर्मा
 उच्छित्तिरुच्छेदः उच्छेदोऽन्तो विनाश उच्छित्ति-
 धर्माऽस्येत्युच्छित्तिधर्मा नोच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा
 नापि विक्रियालक्षणे नाप्युच्छेदलक्षणे विनाशोऽस्य
 विद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

चतुर्थापि प्रपाठकेष्वेक आत्मा तुल्यो निर्द्वारितः परं
 ब्रह्म । उपायविशेषस्तु तस्याधिगमे अन्यस्यान्यस्योपेक्षस्तु

आ० हरति । सा होवाचेत्यादिना । अविनाशित्वं पूर्व्वं हेतुरित्याह
 यत इति । १२ । १३ । १४ ॥

प्रत्यध्यायमन्वथा प्रतिपादनादात्मनः सविशेषत्वमाशङ्क्य स
 एव इत्यादेशात्पर्य्यमाह । चतुर्थापि । केन प्रकाशेन तस्य

उ० रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर
 इतरं शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर
 इतरं स्पृशति तदितर इतरं विजानाति
 यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं
 जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन
 कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत् तत्केन कं स्पृशे-
 त्त्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं

भा० स एव आत्मा यच्चतुर्थेऽथात् आदेशो नेति नेतीति
 निर्दिष्टः । स एव पञ्चमे प्राणपणोपन्यासेन शाकल्य-
 याज्ञवल्क्यसंवादे निर्द्धारितः । पुनः पञ्चमसमाप्तौ पुनर्ज-
 नकथायाज्ञवल्क्यसंवादे । पुनरिहोपनिषत्समाप्तौ चतुर्थामपि
 प्रपाठकानामेतदात्मनिष्ठता नान्योऽन्तराले कश्चिदपि
 विवक्षितोऽर्थ इत्येतत्प्रदर्शनायान्त उपसंहारः स एष नेति
 नेतोत्यादिः । यस्मात्प्रकारज्ञतेनापि निरूप्यमाणे तच्चे
 नेति नेत्यात्मैव निहा नान्योपसम्भरे तर्केण वागमेन

भा० तुल्यत्वमित्याशङ्काह । परं ब्रह्मेति ॥ अध्यायभेदस्यैव कथ-
 मित्याशङ्काह । उपायेति ॥ उपायभेदवदुपेयभेदोऽपि स्यादि-
 त्वाशङ्काह । उपेयस्त्विति ॥ चातुर्थिकादर्शात्पञ्चमिकस्यार्थस्य
 भेदं व्यावर्त्तयति । स एवेति ॥ प्राणपणोपन्यासेन मूर्द्धा ते
 व्यपतिष्यतीति मूर्द्धपातोपन्यासात्प्राणः पश्येन गृहीत इति
 गम्यते । तेन शाकल्यब्राह्मणेन निर्विशेषः प्रत्यमात्मा निर्द्धारित
 इत्यर्थः ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादावुक्तं स्मारयति । पुनरिति ॥
 पञ्चमसमाप्तौ पुनर्विज्ञानमित्यादिना स एव निर्द्धारित इति

उ० केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न
हि गृह्यतेऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गे न हि
सज्यते ऽसितो न यथते न रिथति विज्ञातार-
मरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रे-
य्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो
विजहार ॥ १५ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

भा० वा तस्मादेतदेवामृतत्वसाधनं यदेतन्नेति नेत्यात्मपरि-
ज्ञानं सर्वसञ्चासस्येत्येतमर्थमुपसञ्चिदीर्षन्नाह एतावदे-
तावन्नात्रं यदेतन्नेति नेत्यद्वैतादयात्मादर्शनमिदञ्चान्सह-
कारिकारणनिरपेक्षमेव । अने मैत्रेय्यमृतत्वसाधनं यत्पृष्टव-
त्यसि यदेव भगवान्वेत्य तदेव मे ब्रूह्यमृतत्वसाधनमिति ।
तदेतावदेवेति विज्ञेयं तथेति हैवं किञ्चामृतत्वसाधनमात्म-
ज्ञानं प्रियायै भार्यायै उक्त्वा याज्ञवल्क्यः किं कृतवान्
यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं प्रवृजिष्यन्नस्मीति तच्चकार विजहार

आ० योजना ॥ कूर्चब्राह्मणादावपि स एवोक्त इत्याह । पुनर्जन-
केति ॥ अस्मिन्नपि ब्राह्मणे स एवोक्त इत्याह । पुनरिहेति ॥
किमिति पूर्व्वं च तत्र तत्रोक्तस्य निर्विशेषस्यात्मनोऽवसाने वचन-
मित्याशङ्गाह । चतुर्थांमपीति ॥ पौर्व्वापर्य्यपर्यालोचनायामुप-
निषदर्थो निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्युपपाद्य वाच्यान्तरभवतायं
व्याकरोति । यस्मादित्यादिना ॥ इति होक्त्वादिवाच्यमाका-
ङ्क्षापूर्व्वकमाशय व्याचष्टे । यत्पृष्टवत्वसीत्यादिना ॥ ब्राह्मणार्थ-
मुपसंहरति । यदिसमाप्तेति ॥ तथाप्युपदेशान्तरवर्चस्वमस्मी-
त्याशङ्गाह । एतावानिति ॥ किमत्र प्रमादमिति तदाह ।
एतदिति ॥ तथापि परमा निष्ठा सन्न्यासिनो बल्लभेति चेन्ने-

भा० प्रवृजितवानित्यर्थः । परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या सञ्ज्ञासपर्यव-
शाना । एतावानुपदेश एतद्देदानुभासनमेवा परमनिष्ठा
एष पुरुषार्थकर्त्तव्यतान्त इति ॥ १५ ॥

इदमिदानीं विचार्यते शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्तये यत्
आकुलानि हि वाक्यानि दृश्यन्ते । यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहुवाद्यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत कुर्वन्नेवेह
कर्त्वाणि जिजीविषेच्छतं समा एतद्दे जरामर्थं सचं यद्-
ग्निहोत्रमित्यादीन्वैकाग्र्यप्रतिष्ठापकान्यन्यानि चाग्रमा-
न्तरप्रतिपादकानि वाक्यानि विदित्वा व्युत्थाय प्रवृजन्ति ।
ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहादनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि
वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहादनादेति दावेव
पन्वानावगुनिःक्रान्तरौ भवतः । क्रियापथश्चैव पुरस्तात्स-

भा० त्वाह । एवेति ॥ आत्मज्ञाने ससञ्ज्ञासे सत्यपि पुरुषार्थान्तरं कर्त्त-
व्यमस्तीत्याशङ्काह । एव इति ॥ इतिशब्दे शास्त्रासमात्यर्थः ॥ १५ ॥

ससञ्ज्ञासमात्मज्ञानममृतत्वसाधनमित्युपपाद्य सञ्ज्ञासमधिकृत्य
विचारमवतारयति । इदानीमिति । तत्र तत्र प्रागेव
विचारितत्वात्किं पुनर्विचारेणेत्याशङ्काह । शास्त्रार्थेति ॥ विर-
क्तस्य सञ्ज्ञासो ज्ञानस्यान्तरङ्गं साधनं ज्ञानन्तु क्षेत्रज्ञममृतत्व-
स्येति शास्त्रार्थे विवेकरूपाप्रतिपत्तिरपि प्रागेव सिद्धेति किं
तदर्थेन विचारारम्भेत्याशङ्काह । यत् इति ॥ अतो विचारः
कर्त्तव्यो नान्यथा शास्त्रार्थविवेकः स्यादित्युपसंहारार्थो हि-
शब्दः । वाक्यानामाकुलत्वमेव दर्शयति । यावदिति ॥ यदग्नि-
होत्रमित्यादीनीत्यादिशब्दादैकाग्र्यनवाचार्याः प्रत्यक्षविधाना-
द्गृहस्थेत्यादिस्मृतिवाक्यं गृह्यते कथमेतावता वाक्यानि
आकुलानीत्याशङ्काह । अन्यानि चेति ॥ विदित्वा व्युत्थाय
भिच्छाचर्यं चरन्तीति वाक्यं पाठक्रमेण विदित्यञ्ज्ञासपरमाद्यक्र-

भा० श्चासस्य तद्योः सञ्ज्ञास एवातिरेचयतीति । न कर्मणा न प्रजया धमेन त्यागेनैके नामृतत्वमान्पुरित्यादीनि ॥ तथा स्यतस्य ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति । अविशीर्षब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तभावसेत्तस्मान्मविकल्पमेके ब्रुवते । वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्रपौत्रानिच्छेत्यावगार्थं पितृणां । अग्नीनाधाय विधिवच्छेष्टयज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूवेत् । प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सार्ववेदसदक्षिणां । आत्मन्वग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादित्याद्याः ॥ एवं व्युत्यामविकल्पक्रमयथेष्टाश्रमप्रतिपत्तिप्रतिपादकानि हि श्रुतिस्यतिवाक्यानि ब्रतत्र उपलभ्यन्ते इतरेतरविरुद्धानि ॥

भा० मेव तु विविदिवासञ्ज्ञासपरमात्मानमेव ज्ञेयमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति तु विविदिवा सञ्ज्ञासपरमेवेति विभागः । क्रमसञ्ज्ञासपरां श्रुतिमुदाहरति । ब्रह्मचर्यमिति । अक्रमसञ्ज्ञासविवयं वाक्यं पठति । यदि वेति ॥ कर्मसञ्ज्ञासयोः सञ्ज्ञासस्थाधिक्यप्रदर्शनपरां श्रुतिं दर्शयति ! दावेवेति ॥ अनुमिच्छान्ततरौ शास्त्रे क्रमेणानुदयमिच्छेयसोपायत्वेन पुनः पुनश्चावित्तर्यः । ज्ञानद्वारा सञ्ज्ञासस्य मोक्षोपायत्वे श्रुतान्तरमाह । न कर्मवेति । तानि वैतान्मवरात्रि तर्पाधि न्यास एवात्मरेचवदित्वादिवाक्यमादिशब्दार्थः । यथा श्रुतयस्तथा श्रुतवोऽपि आकुला दृश्यन्त इत्याह । तथेति ॥ तथाक्रमसञ्ज्ञासे श्रुतिमादाबुदाहरति । ब्रह्मचर्यवानिति । यथेष्टाश्रमप्रतिपत्तौ प्रमादभूतां श्रुतिं दर्शयति । अविशीर्षेति । आश्रमविकल्पविवयं श्रुतिं पठति । तस्येति ॥ ब्रह्मचारी वधार्थः । क्रमसञ्ज्ञासे प्रमादमाह । तथेति । तत्रैव वाक्यान्तरं पठति । प्राजापत्यामिति । सार्ववेदसं सार्वसं दक्षिणा यस्यां तां निर्वर्णैत्वर्यः । आदिपदेन मुखा निरुक्तवक्षेत्वादिकां गृह्यते इत्याद्याः श्रुतयश्चेति पूर्वेषु सम्बन्धः । आकुल्यानि वाक्यानि दर्शितान्युपसंहरति । एवमिति ।

भा० आचारश्च तद्विदां विप्रतिपत्तिश्च शास्त्रार्थप्रतिपत्तुषां
 बडविदामपि । अतो न शक्यते शास्त्रार्थो मन्दबुद्धिभि-
 विवेकेन प्रतिपत्तुं । परिनिष्ठितशास्त्रन्यायबुद्धिभिरेव
 श्लेषां वाक्यानां विषयविभागः शक्यतेऽवधारयितुं । तस्मा-
 देषां विषयविभागज्ञापनाय यथाबुद्धिसामर्थ्यं विचा-
 रयिष्यामः । चावज्जीवश्रुत्यादिवाक्यानामन्यार्थासम्भ-
 वात् क्रियावसान एव वेदार्थसं यज्ञपापैर्दहनतीत्यन्तक-
 र्माश्रवणास्मरामर्थ्यश्रवणाच्च लिङ्गाच्च भस्मान्तं शरी-
 रमिति । न हि पारिव्राज्यपक्षे भस्मान्तता शरीरस्य स्यात् ॥
 स्यतिस्य । निषेकादिश्रुतानाम्नामन्तैर्यस्योदितो विधिः ।

भा० इतश्च कर्तव्यो विचारोऽत आह । आचारश्चेति । श्रुतिस्मृति-
 विदामाचारः सविबद्धो ज्ञायते । केचिद्बुद्धयर्थ्यादेव प्रव्रजन्ति
 अपरे तत्परिसमाप्य गार्हस्थ्यमेवाचरन्ति । अन्ये तु चतुरोऽप्या-
 श्रमान् क्रमेणाश्रयन्ते तथाच विना विचारं निर्णयसिद्धिरित्यर्थः ॥
 इतश्चास्ति विचारस्य कार्येतेत्याह । विप्रतिपत्तिश्चेति । यद्यपि
 बडविदः शास्त्रार्थप्रतिपत्तारो जैमिनिप्रभृतयस्तथापि तेषां
 विप्रतिपत्तिरपणभ्यते । केचिद्बुद्धरेतस आश्रमाः सन्तीत्याजर्ण
 सन्तीत्यपरे तत्कृतो विचारादृते निश्चयसिद्धिरित्यर्थः ॥ अथ
 केषांश्चिदन्तरेषामपि विचारं शास्त्रार्थो विवेकेन प्रतिभास्यति
 तत्राह । अत इति ॥ श्रुतिस्मृत्याचारविप्रतिपत्तेरिति यावत् ॥
 केचिद्द्वै शास्त्रार्थो विवेकेन ज्ञातुं शक्यते तत्राह । परिनिष्ठी-
 तेति ॥ नागाश्रुतिदर्शनादिवशादुपमादितं विचारारम्भमुपसं-
 रति । तस्मादिति । विचारकर्तव्यतामुक्त्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति ।
 यावदित्यदिना ॥ श्रुत्यादीत्यादिशब्देन कुर्वन्नित्यादिमन्त्रवादेो
 गृह्यते ॥ ऐकाग्र्ये हेतुन्तरमाह । तमिति ॥ एतद्वै जरामर्थं
 सत्रं यदग्निहोत्रमिति श्रुतेश्च पारिव्राज्यासिद्धिरित्याह ।

भा० तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्श्रेयो नान्यस्य कस्यचिदिति ।
 स मन्त्रकं हि यत्कर्मा वेदेनेह विधीयते । तस्य शास्त्राना-
 म्मतां दर्शयति । सत्यधिकाराभावप्रदर्शनाच्चात्यन्तमेव
 श्रुत्यधिकाराभावो कर्माणि गम्यते । अम्युदासनापवादाच्च ।
 वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयत इति । ननु
 व्युत्थानादिविधानाद्वैकल्पिकं क्रियावशात्त्वं वेदार्थस्य
 नान्यार्थत्वाद्भ्युत्थानादिश्रुतीनां । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति
 यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादीनां श्रुतीनां
 जीवनमात्रनिमित्तत्वाद्यदा न शक्यतेऽन्यार्थता कल्पयितुं
 तदा व्युत्थानादिवाक्यानाञ्च कर्मानधिकृतविषयत्वस-
 क्षवात् ।

आ० अरेति । तत्रव हेतुन्तरमाह । लिङ्गाच्चेति । पारित्राज्यपक्षे तदु-
 पपत्तिमाशङ्क्याह । न हीति । इतश्च नास्ति पारित्राज्यमित्याह ।
 स्मृतिश्चेति । तस्यास्तात्यर्थ्यमाह । समन्त्रकं हीति । नान्यस्य
 कस्यचिदित्यत्र सूचितमर्थं कथयति । श्रुत्यधिकारेति । गृह-
 स्थस्य पारित्राज्याभावे हेतुन्तरमाह । अग्नीति । पूर्वपक्षमादि-
 पति । नन्विति । उभयविधिदर्शने षोडशीयहृत्वायहृत्त्वद-
 धिकारिभेदेन विकल्पो युक्तो न तु क्रियावसान एव वेदार्थ इति
 पक्षपाते निबन्धनमस्तीत्यर्थः ॥ तुल्यविधिद्वयदर्शने हि विकल्पो
 भवत्यत्र तु सावकाशानवकाशत्वेनातुल्यत्वान्नैवमित्याह । नान्या-
 र्थत्वादिति । तदेव स्फुटयति । यावज्जीवमित्यादिना । कर्मा-
 नधिकृतविषयत्वान्न वैकल्पिकमिति सम्बन्धः । क्रियावसानत्वं
 वेदार्थस्येति शेषः ।

भा० कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेकृतं समा इति च मन्त्रवर्षात् । जरया वाङ्मे वासान्मुष्येत मृत्युना वेति च जराभृत्यभ्यामन्यत्र कर्मवियोगश्चिद्रासम्भवात्कर्माणां श्रमज्ञानान्तर्गत्वं न वैकल्पिकं । काणकुण्डादयोऽपि कर्माणां नधिकृता अनुयाया एव श्रुत्येति व्युत्थानाद्याश्रमान्तरविधानं नानुपपन्नं । पारिव्राज्यक्रमविधानस्यानवकाशत्वमिति चेत् । न । विश्वजित्सर्वमेधयोर्थावज्जीवविध्यपवादत्वाद्यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधेर्विश्वजित्सर्वमेधयोरेवापवादश्च च क्रमप्रतिपत्तिसम्भवो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहादानी भूत्वा प्रव्रजेदिति विरोधानुपपत्तेः । न चैवं विषयत्वे पारिव्राज्यक्रमविधानवाक्यस्य कश्चिद्विरोधः । क्रमप्रतिपत्ते-

भा० तत्रैव हेतुन्तराख्याह । कुर्वन्नित्यादिना ॥ न वैकल्पिकमित्यत्र पूर्ववदन्वयः ॥ व्युत्थानादिवाक्यानां कथमनधिकृतविषयत्वमत आह । कायेति ॥ अनधिकृतविषयत्वं तेषामशक्यं बल्लुं । ब्रह्मचर्यं समाप्येत्यादावधिकृतविषये क्रमदर्शनादिति शङ्कते । पारिव्राज्यमिति ॥ गत्वन्तरं दर्शयन्नुत्तरमाह । न विश्वजिदिति ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्सर्गस्तस्यापवादो विश्वजित्सर्वमेधौ तदनुष्ठाने सर्वस्वदानादेव साधनं सम्पत्तिरहात्पारिव्राज्यस्यावश्यभावित्वादतत्कद्विषयं क्रमविधानमित्यर्थः । तदेव स्फुटयति । यावज्जीवेति ॥ कथं क्रमविधेरेवं विषयत्वं कल्पकाभावादित्याशङ्क्याह । विरोधानुपपत्तेरिति ॥ गृहस्थस्यापि विरक्तस्य पारिव्राज्यमिति किमिति क्रमविषयो नेष्यते तत्राह । अन्यविषयेति ॥ क्रमविधेरपि त्वत्पक्षे सङ्गोपः स्यादित्याशङ्क्याह । क्रमप्रतिपत्तेस्त्विति ॥ सति ज्ञाने कर्मन्त्यागो निविध्यते सत्तां वा विधेर्जिज्ञासायामिति विवक्ष्याद्यं दूषयति सिद्धान्तो । नात्मज्ञानस्येति ॥ विदित्यज्ञासस्यावश्यभावित्वात् कर्मावसान एव-

भा० रन्विविषयपरिकल्पनायान्तु यावज्जीवविधाना श्रुतिः स्ववि-
षयात्सङ्गोचिता स्यात् । क्रमप्रतिपत्तेश्च विश्वजित्सर्वभेधवि-
षयत्वाच्च कश्चिद्बाधः । नात्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युप-
गमात् । यत्तावदात्मैवेवोपासीतेत्यारभ्य स एव नेति
नेत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यदुपसंहृतमात्मज्ञानं तदमृतत्वसा-
धनमभ्युपगतं भवता । तच्चैतावदेवामृतत्वसाधनमन्मनिर-
पेक्षमित्येतच्च मृष्यते तत्र भवन्तं पृच्छामि किमर्थमात्म-
ज्ञानं मर्षयति भवानिति ॥

शृणु तत्र कारणं यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गप्राप्त्युपाय-
मजानतोऽग्निहोत्रादिस्वर्गप्राप्तिसाधनं ज्ञापयति तथे-
हाप्यमृतत्वप्रतिपत्तिरामृतत्वप्राप्त्युपायमजानतो यदेव भग-
वान् वेत्स्य तदेव मे ब्रूहीत्येवमाकाङ्क्षितममृतत्वसाधनमेता-

ष्या० वेदार्थं इति सङ्गृहीतं वस्तु विदुर्बोधि । यत्तावदिति । विद्या-
सूत्रादारभ्य निवेर्धवाक्यान्तेन ग्रन्थेन यदात्मज्ञानमुपसंहृतं तत्ता-
वन्मुक्तिसाधनमिति भवतापि यस्मादुपगतं पराङ्मुखात्मविद्या-
नादन्वयेत्यवधारणादिति न्यायात्तस्माज्ज्ञाने सति कर्मानुष्ठानं
निरवकाशमित्यर्थः । अथात्मज्ञानं कर्मसहितममृतत्वसाधन-
मिष्यते न केवलं तथाच ज्ञानोत्तरकालमपि न कर्मन्तजसिद्धि-
रिति शङ्कते । तत्रेति । आत्मज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वे सत्यपीति
बावत् । कर्मनिरपेक्षत्वञ्चेत्तदात्मज्ञानस्य भवान्न सङ्गते किमिति
तर्हि ज्ञानमेवोपगतमिति सिद्धान्ती पृच्छति । तत्रेति । तस्य
कर्मानपेक्षत्वानङ्गीकारे सतीत्यर्थः ।

तत्र पूर्ववादी शास्त्रीयत्वादात्मज्ञानममृतत्वसाधनमभ्युपगत-
मिति शङ्कते । प्रहणिति । ज्ञापयति वेद इति शेषः । शास्त्रानु-
सारेणात्मज्ञानाङ्गीकारे कर्मनिरपेक्षमेवात्माज्ञानं मोक्षसाधनं
केत्यतीति परिहरति । एवं तर्हीति । उभयत्र ज्ञाने कर्मणि

भा० वदरे इत्येवमादौ वेदेन ज्ञायत इति । एवं तर्हि यथाज्ञा-
 पितमग्निहोत्रादि स्वर्गसाधनमभ्युपगम्यते । तथेहाप्यात्म-
 ज्ञानं यथा ज्ञायते तथाभूतमेवाऽऽत्तलसाधनमात्मज्ञान-
 मभ्युपगम्यं युक्तं । तुल्यप्रामाण्यादुभयत्र । यद्येवं किं स्वात्स-
 र्व्यकर्महेतूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्य विद्योद्भवे कर्मनिवृत्तिः
 स्वाहाराग्निसम्बद्धानां तावदग्निहोत्रादिकर्मणां भेदबु-
 द्धिविषयसम्प्रदानकारकसाध्यत्वमन्यबुद्धिपरिच्छेदां अग्नि-
 देवतां सम्प्रदानकारकभूतामन्तरेण न हि तत्कर्मनिर्व-
 र्त्तते । यथा हि सम्प्रदानकारकबुद्ध्या सम्प्रदानकारकं
 कर्मसाधनत्वेनापदिश्यते सह विद्यया निर्वर्त्तते । अन्योऽ
 सावन्वोऽहमस्मीति न स वेद देवास्तं परादुर्थोऽन्यथात्मनो
 देवान् वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।
 एकधैवानुद्गृष्ट्यं सर्व्वमात्मानं पश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः । न

आ० चेत्यर्थः । यदा ज्ञानस्याऽऽत्तलसाधनत्वे तस्य कर्मनिरपेक्षत्वे
 चेत्यर्थः । तुल्यप्रामाण्यात्प्रामाण्यस्य तुल्यत्वादेदस्तेति शेषः । यथा
 शास्त्रं ज्ञानाभ्युपगमेऽपि कथं तन्मेवमं वैवल्यकारकमिति पृच्छति ।
 यद्येवमिति ॥ शास्त्रानुसारेण ज्ञानमभ्युपगम्यन्तं प्रत्याह । सर्व्व-
 कर्मेति ॥ आत्मज्ञानस्य तदुपमर्दकत्वं दर्शयितुं कर्महेतुं ताव-
 द्दर्शयति । दादापीति ॥ अग्निहोत्रादीनां सम्प्रदानकारकसाध्यत्वं
 कतिरेकद्वारा साधयति । अन्वेति ॥ तथापि कथमात्मज्ञानस्य
 कर्महेतूपमर्दकत्वमित्याशङ्क्याह । यथा हीति ॥ इहेति विद्या-
 दशोक्तः । विद्यायाः श्रुतिजन्यत्वेन बलवत्त्वं दर्शयति । अन्योऽ
 सावित्यादिना ॥ ननु श्रुचौ देशे दिवसादौ काले शास्त्राचार्या-
 द्विवशादुत्पन्नं ज्ञानं पुनर्यसाधनं श्रुचौ देशे प्रतिकाष्येत्वादि-
 श्रुतेस्तथाच कथं तस्य भेदबुद्ध्युपमर्दकत्वमत आह । व. चेति ।

भा० च देशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वं व्यवस्थितात्मवस्तुविषयत्वा-
दात्मज्ञानस्य । क्रियायास्तु पुरुषतन्त्रत्वात्साद्देशकाल-
निमित्तापेक्षत्वं ज्ञानस्तु वस्तुतन्त्रत्वान्न देशं कालं निमित्तं
वापेक्षते । यथाग्निरुष्णत्वाकाशोऽमूर्त्तं इति तथात्मवि-
ज्ञानमपि । नन्वेवं सति प्रमाणभूतस्य कर्मविधेर्निरोधः
स्यान्न च तुल्यप्रमाणयोरितरेतरनिरोधो युक्तः ॥

न स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रनिरोधकत्वात्तद्विधि-
विध्यन्त-
रनिरोधकमात्मज्ञानं स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रं निरुणद्धि
तथापि हेत्वपहारात्कर्मानुपपत्तेर्विधिविरोध एव स्यादिति
चेत् । न । कामप्रतिषेधात्काम्यप्रवृत्तिनिरोधवद्दोषात् ।
यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गसाधने यागे प्रवृत्तस्य काम-

भा० यत्रकायता तत्राविशेषादिति न्यायात्ज्ञानसाधनस्य समाधेरपि न
देशाद्यपेक्षा दूरतस्तु कूटस्थवस्तुतन्त्रज्ञानस्येति भावः ॥ विमतं
देशाद्यपेक्षं शास्त्रार्थत्वाद्दर्शनवदित्वात्तन्त्र पुरुषतन्त्रत्वमुपाधिरि-
त्याह । क्रियायास्त्विति ॥ साधनव्याप्तिं दूषयति । ज्ञानस्त्विति ॥
विमतं न देशाद्यपेक्षं प्रमादत्वादुप्याप्तिज्ञानवदिति प्रत्यनुमान-
मित्याह । यद्येति ॥ आत्मज्ञानस्य सर्वकर्महेतूपमर्हत्वे दोष-
माशङ्कते । नन्विति ॥ इष्टापत्तिमाशङ्क्याह । न चेति ॥ कर्म-
कात्वेन कायान्तरस्यापि विरोधसम्भवादित्यर्थः ॥

साक्षादात्मज्ञानं कर्मविधिनिरोधार्थादिति विकल्प्याद्यं दूष-
यति । नेत्यादिना ॥ तदेव स्फुटयति । न हि विध्यन्तरेति ॥
द्वितीयं शङ्कते । तथापीति ॥ यथा न कामी स्यादिति निषे-
धात्कस्यचित्कामप्रवृत्तिर्न भवतीत्येतावता न सर्वान्प्रति काम्य-
विधिर्निरुध्यते तथा कस्यचिदात्मज्ञानात्कर्मविधिनिरोधेऽपि न
सर्वान्प्रत्यसौ निरुद्धो भविष्यतीति परिहरति । न कामेति ॥
इष्टान्तमेव स्पष्टयति । यद्येत्यादिना ॥ प्रतिषेधशास्त्रार्थानभिषं

भा० प्रतिषेधविधेः कामे विहिते काम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिर्निर्ह-
 ध्यते । न चैतावता काम्यविधिर्निर्हृद्भो भवति । कामप्रतिषे-
 धविधिना प्रतिषेधविधेरनर्थत्वज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्निर्हृद्भु
 एव स्यादिति चेद्भवत्वेवैवं कर्माविधिनिरोधो यथा काम-
 प्रतिषेधे काम्यविधेस्तथा प्रामाण्यानुपपत्तिरिति चेदननुष्ठे-
 यत्वेऽनुष्ठातुरभावादनुष्ठानविधानार्थत्वात्प्रामाण्यमेव त-
 त्कर्माविधीनामिति चेत् । न । प्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेः ।
 स्वाभाविकस्य क्रियाकारकफलभेदविज्ञानस्य प्रागात्म-
 ज्ञानात्कर्माहेतुत्वमुपपद्यत एव । यथा कामविषये दोष-
 विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्काम्यकर्माप्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादेव खर्गादी-
 ष्वाद्याः स्वाभाविक्यास्तदत् । तथा सत्यनर्थार्थो वेद इति

आ० प्रति तदुपपत्तेरिति भावः ॥ अभिप्रायमविद्वानाशङ्कते । प्रति-
 षेधविधेरिति ॥ अनर्थकत्वज्ञानं कामस्येति शेषः । प्रवृत्त्यनुप-
 पत्तेः काम्येषु कर्म्मस्विति प्रवृत्त्यं । निरुद्धः स्यात्काम्यविधिरित्य-
 ध्याहर्त्तव्यं । गूढाभिसन्धिः सिद्धान्ती ब्रूते । भवत्विति ॥ पुन-
 रभिप्रायमप्रतिपद्यमानस्योदयति । एवमिति ॥ एवमिति ज्ञानेन
 कर्म्मविधिनिरोधे सतीति यावत् । तत्रामाण्यानुपपत्तिरिति
 शेषः ॥ तदेव चोद्यं विशदयति । अननुष्ठेयत्व इति ॥ तेषा-
 मनुष्ठेयानामभिज्ञानादीनां कर्म्मणां ये विधयस्तेषामिति या-
 वत् । सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन्नृत्तरमाह । नेत्यादिना ॥
 उपपत्तिमेवोपदर्शयति । स्वाभाविकस्येति ॥ तदेव दृष्टान्तेन
 स्पष्टयति । यथेति ॥ अज्ञानावस्थायामेव कर्म्मविधिप्रवृत्ति-
 रित्यत्रानिष्टमाशङ्कते । तथा सतीति ॥ कर्म्मविधेरपि पु-
 रषाभिप्रायवशात्पुरुषार्थोपयोगित्वसिद्धेर्नाभिष्टापत्तिरित्युत्तर-
 माह । नार्थेति ॥ अर्थस्य पुरुषाभिप्रायतन्मत्वे मोक्षस्यापि
 वास्तवं पुरुषार्थत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह । मोक्षमिति ॥ अर्था-

भा० चेत् । न । अर्थानर्थयोरभिप्रायतन्मत्वाभ्योपमेकं वर्जयि-
त्वान्वक्षात्रिसाविषयत्वात् । पुरुषाभिप्रायतन्मै अर्थानर्थौ ।
मरणादिकाभ्येष्टिदृग्भङ्गात् । तस्माद्यावदात्मज्ञानविधेरा-
भिमुख्यं तावदेव कर्मविधयस्तस्मात्तन्मात्रज्ञानसहभावित्वं
कर्मज्ञानमित्यतः सिद्धमात्मज्ञानमात्रमेवावृत्तत्वसाधनमे-
तावदरे खल्ववृत्तत्वमिति । कर्मनिरपेक्षत्वाज्ज्ञानस्य ॥

अतो विदुषस्तावत्पारिब्राज्यं सिद्धं । सप्रदानादिकर्म-
कारकजात्यादिद्रुन्वात्रिक्रियमज्ञात्मावृत्तप्रतिपत्तिमात्रेण
वचनमन्तरेणाप्युक्तन्यायतस्तथा च व्याख्यातमेतत् । येषां
नोऽयमात्माऽयं लोक इति हेतुवचनेन पूर्वे विद्वांसः

भा० नर्थयोरभिप्रायतन्मत्वं साधयति । पुरुषेति ॥ मरयं महाप्र-
स्थानमित्यादि काल्यं ज्ञत्वा जीवदवस्थावामेव महाभार-
तादाविष्टिविधानं दृष्टमतोऽर्थानर्थौवभिप्रायकावेवेत्तर्थाः । कर्म-
विधीनामात्मज्ञानात्प्राचीनत्वं प्रतिपादितमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ तथापि प्रकृते किमायातं तदाह । तस्मान्नेति ॥
तत्र प्रमाद्यमाह । इत्यत इति ॥ अतः शब्दार्थं स्फुटयति ।
कर्मैति ॥ ज्ञानस्य कर्मविरोधित्वे तन्निरपेक्षत्वे च सिद्धे फलित-
माह । अत इति ॥ आत्मज्ञानस्यावृत्तत्वे हेतुत्वाभ्युपगमादित्यादे-
वकृत्यायादात्मसाक्षात्कारस्य कैवल्यस्य कैवल्यकारकत्वसिद्धेः
सति तस्मिन्जीवन्मुक्तस्य कर्मानुष्ठानानवस्थाप्राप्तदुर्द्वैगै प्रक-
त्तस्याधीतवैदस्य विदितपदपदार्थस्य परोक्षज्ञानवत्कृत्वात्रेण
प्रमाद्यापेक्षामन्तरेण सिद्धं सर्वकर्मत्वागच्छत्वं पारिब्राज्यं एव
एव विदत्संज्ञासौ न त्वपरोक्षज्ञानवतः प्रारब्धफलप्रतिमित्त-
रेणानुष्ठेयं किञ्चिदस्तीति भावः । विध्यविषयत्वाज्जावत्साक्षात्-
कारस्य कथं पारिब्राज्यं तत्राह । वचनमिति ॥ विधिं विनाधि-
फलभूतपारिब्राज्यमित्यर्थः । सत्त्वां जिज्ञासायां कर्मत्वामो न

भा० प्रजामकामयमाना व्युत्तिष्ठन्तीति पारिव्राज्यं विदुषामा-
 त्मसोकावबोधादेव तथा विविदिषोरपि सिद्धं पारि-
 ब्राज्यमेतमेवात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति वचनात् ।
 कर्षणाद्याविद्वद्विषयत्वमवोचाम । अविद्याविषये चोत्-
 त्याग्निविकारसंस्कारार्थानि कर्षाणीत्यत आत्मा संस्का-
 रद्वारेणात्मज्ञानसाधनत्वमपि कर्षणमवोचाम । यज्ञादि-
 भिर्विविदिषन्तीति । अथैवं सत्यविद्वद्विषयाणामाश्रमक-
 र्षणां बलाबलविचारणायामात्मज्ञानोत्पादनं प्रतिनिय-

षा० शक्यते निवेद्नुमिति वदन्विविदिषासंज्ञासं साधयति । तथा-
 चेत्यादिना ॥ विदुषामात्मसाक्षात्कारार्थिनां तत्परोक्षनिश्चय-
 वतामिति यावत् । आत्मसोकावबोधोऽपि व्युत्थानहेतुः परो-
 क्षनिश्चय एव । सतीतरस्मिन्पञ्चावस्थस्य व्युत्थानाद्यनुष्ठाना-
 योगात्तदन्तरेण तत्रात्मभावाच्च । उक्तं हि ॥ शमादिवदुपरते-
 रपि तत्त्वसाक्षात्कारे नियतं साधनत्वं तदाह । तथा चेति ॥
 यतत्पारिव्राज्यमिति सम्बन्धः । विविदिषुर्गमाधीतवेदो विचार-
 प्रयोजकापातिकाज्ञानवान्मुमुक्षुर्मोक्षसाधनं तत्त्वसाक्षात्कार-
 मपेक्षमात्रस्तस्मिन्परोक्षनिश्चयेनापि शून्यो विवक्षितस्तस्य कथं
 पारिव्राज्यमत आह । आत्मानमिति । इतश्च विवि-
 दिषासंज्ञासोऽस्तीत्याह । कर्मन्वाचेति । तथा चाविद्याविद्वद्भां
 विद्यामिच्छन्नशेषांश्चि कर्मन्वाचि शरीरधारणमात्रकारणेतराच्च
 त्वजेदिति शेषः ॥ विविदिषासंज्ञासे हेत्वन्तरं साधयति ।
 अविद्याविषये चेति । चतुर्विधफलाणि कर्माण्यविद्यात्वविषये
 परं सम्भवन्ति न त्वसाध्ये वस्तुनीत्यतो वस्तुविज्ञासायां त्वन्यानि
 तावीत्यर्थः । कथं तर्हि कर्मन्वामुत्तमफलान्वयस्तत्राह । आ-
 त्मेति । बुद्धिभ्रुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वात् कर्मन्वामस्ति प्रजाया
 परमपुरुषार्थान्वय इत्यर्थः । संज्ञासः कर्मयोगश्च निश्चयकरा-
 वभाविति स्मृतेर्विविदिषूणां मुमुक्षूणां कथं पारिव्राज्यस्यैव कर्त्त-

भा० मप्रधानागाममानित्वादीनां मानसानाञ्च ध्यानज्ञानवै-
राग्यादीनां सन्निपत्यौपकारकत्वं । हिंसारागदेषादि-
बाहुल्यात् । बहुक्लिष्टकर्माविमिश्रिता इतर इत्यतः
पारिवाञ्छं मुमुक्षूणां प्रशंसन्ति । त्याग एव हि सर्व-
यामुक्तानामपि कर्मणां । वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य
परमो विधिः ॥ किन्ते धनेन किमु बन्धुभिस्ते किं ते दारै-
र्नाह्वयं ये मरिच्यसि । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहास्ते क्व गता पिता च ॥ एवं साङ्ख्ययोगशास्त्रेषु

श्या० अत्यमित्वाशङ्काह । अथेति । यथा विद्वत्सञ्ज्ञासक्त्या विवि-
दिषासञ्ज्ञासेऽपि यथोक्तगीत्या सम्भाविते सतीति वावत् ।
आत्मज्ञानोत्पादनं प्रत्याश्रमधर्मायां बलाबलविचारबायामन्त-
रङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्ता तस्यां सत्यामित्यर्थः । अहिंसाक्षेव-
त्रक्षयर्थ्यादयो यमाः ॥

वैराग्यादीनामित्वादिशब्देन श्रमादयो गृह्यन्ते । इतरे नियम-
प्रधाना आश्रमधर्मा बहुना क्लिष्टेन पापेन कर्मणा सङ्गीर्णा हिं-
सादिप्राचूर्यात् । यमान्यतत्त्वकुर्वाणो निबन्धान् केवलान्धमिति
स्मृतेस्तस्मात्पूर्वेषामन्तरङ्गत्वमुत्तरेषां वहिरङ्गत्वमित्वाशङ्केनाह ।
हिंसेति । कर्मयोगापेक्षया तन्त्यागस्याधिकारिविशेषं प्रति
प्रशस्तत्वमुपसंहरति । इत्यत इति ॥ तत्प्रशंसाप्रकारमेवाभिन-
यति । त्याग एवेति ॥ उक्तानामाश्रमैरनुष्ठेयत्वेनेति श्रेयः ।
तन्त्यागे हेतुमाह । वैराग्यमिति । मोक्षस्य कर्मपरित्याग-
स्येत्यर्थः । उक्तमपुमर्थाधिनः सञ्ज्ञासहाराश्रवणादि कर्तव्यमित्यत्र
वाक्यान्तरमुदाहरति । किन्ते धनेनेति ॥ अथ पित्रादिभिर्गतं
पश्यामन्वेद्ययामि नात्मानमित्वाशङ्काह । पितामहा इति ।
विविदिषासञ्ज्ञासे साङ्ख्यादिसम्भतिमाह । एवमिति । यथाऽः
साङ्ख्या ज्ञानेन चापवर्गे विपर्ययादिष्यते बन्ध इति विवेकस्याति
पर्यन्तमज्ञानान्वितचेष्टितमिति वा । विपर्ययादिमुञ्जं केवल-

भा० च सद्द्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न उच्यते । कामप्रवृत्तभा-
वाच्च । कामप्रवृत्तेर्हि ज्ञानप्रतिकूलता सर्वज्ञास्तेषु
प्रसिद्धा । तस्माद्विरक्तस्यापि मुमुक्षोर्विनापि ज्ञानेन ब्रह्म-
चर्यादेव प्रव्रजेदित्याद्युपपन्नं । ननु सावकाशत्वादनधिकृत-
विषयमेतदित्युक्तं । यावज्जीवश्रुत्यपरोधा । नैष दोषः ।
नितरां सावकाशत्वाद्यावज्जीवश्रुतीनामविदत्कामिकर्त्त-
व्यतां ह्यवोचाम सर्वकर्षणा । ननु निरपेक्षमेव जीवननि-
मित्तमेव कर्त्तव्यं कर्म ॥

भा० मृत्युघते ज्ञानमिति च । योगशास्त्रविद्वद्वाक्यः । अथासवैरा-
ग्याभ्यां तन्निरोध इति । तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः परित्खिणी-
क्रियते । विवेकदर्शनाभ्यासेन कल्याणस्रोत उत्पद्यत इति च ।
दृष्टानुश्रविकविषयविलम्बस्य वशीकारसञ्चं वैराग्यमिति च ॥
इतश्च सद्द्यासो ज्ञानं प्रतिप्रत्यासन्न इत्याह । कामेति । सद्द्या-
सिनः कामप्रवृत्तभावेऽपि कथं सद्द्यासस्य ज्ञानं प्रतिप्रत्या-
सन्नत्वमित्याशङ्क्याह । कामप्रवृत्तेरिति ॥ इति नु कामयमानः ।
काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा
विद्मोमिह वैरिणमित्यादीनि शास्त्राणि विनिदिषासद्द्यास-
मुपसंहरति । तस्मादिति ॥ यथोक्तस्याधिकारिणो दर्शितया
विधया ज्ञानेन विनापि सद्द्यासस्य प्राप्तत्वाद्ब्रह्मचर्यादिवेत्वादि-
विधिवाक्यमुपपन्नमिति योजना । अथ पारिव्राज्यविधानमनधि-
कृतविषयमुचितं । तथा सति सावकाशत्वात् त्वधिकृतविषयं
यावज्जीवश्रुतिविरोधात्तस्या निरवकाशत्वात्सावकाशनिरवका-
शयोश्च निरवकाशस्यैव ब्रह्मवत्त्वादित्युक्तं शङ्कते । नन्विति ॥
यावज्जीवश्रुतेर्निरवकाशत्वं दूषयति । नैष दोष इति ॥ कथ-
मतिश्रवेण सावकाशत्वं तत्राह । अविददिति ॥ जीवनमात्रं
निमित्तीकृत्यचोदितं कर्म कथं कामिना कर्त्तव्यं तत्राह । न
त्विति ॥ प्रत्यवायपरिहारादेरित्युक्त्वादित्यर्थः ॥

भा० प्रायेण हि पुरुषाः कामवज्रलाः कामज्ञानेकविषयो
 ऽनेककर्मासाधनसाध्यज्ञानेकफलसाधनानि च वैदिकानि
 कर्माणि दारामिसम्बन्धपुरुषकर्तव्यानि पुनः पुनश्चानुष्ठी-
 यमानानि वज्रफलानि कृष्यादिवर्षव्रतसमाप्तीनि च
 गार्हस्थ्ये वाऽरथ्ये वाऽतस्तदपेक्षया यावज्जीवश्रुतयः कुर्व-
 ञ्नेवेह कर्माणीति च मन्त्रवर्षः ॥

तस्मिंश्च पक्षे विश्वजित्सर्वमेधयोः कर्मापरित्यागः ।
 यस्मिंस्तु पक्षे यावज्जीवानुष्ठानं तदा मन्त्रानामन्तत्वं भस्मा-

भा० अनुष्ठाद्वस्वरूपनिरूपयत्यायामपि न जीवनमात्रं निमित्तीकृत्य
 कर्तव्यमित्याह । प्रायेणेति ॥ तथापि नित्येषु कर्मसु न कामनिमित्ता
 प्रवृत्तित्वात् काम्यमानपक्षाभावादित्याशङ्क्याह । कामश्चेति ।
 प्रत्यवायपरिहारादेरपि कामितत्त्वं युक्तमिति भावः । तथापि
 नित्ये कर्मणि काम्यमानं फलं विध्युद्देशे किञ्चिन्न श्रुतमित्या-
 शङ्क्याह । अनेकेति ॥ कर्मभिरनेकैः साधनैर्वन्दुरितनिवर्ह-
 यादिसाध्यं तदेवास्याश्रुतमपि विध्युद्देशे साध्यं भवति । यद्यजि
 कुर्वते अन्तुस्तत्त्वामस्य चेष्टितमिति श्रुतेस्तद्यतिदेवेभ्यः प्रवृत्त-
 नुपपत्तेरतो नित्योऽपि कामितफलमस्तीत्यर्थः । ननु वैदिकानां
 कर्मणां नियतफलत्वात्कामोऽपि नियतफलो युक्तस्तथाच नित्येषु
 तदभावात्त कामितं फलं सेत्स्यति तत्राह । अनेकफलेति ॥ अथ
 तानि पुरुषमात्रकर्तव्याणीति कुतो विवक्षितसद्भावात्सिद्धि-
 त्वात् । दातेति ॥ कर्मविरक्तेनापि गृह्णित्वा सकृदेव तान्यनुष्ठे-
 यानि तावता विद्येच्छरितार्थत्वात्तथाच कथं फलवाञ्छ्यमित्या-
 शङ्क्याह । पुनः पुनश्चेति ॥ यावज्जीवोपबन्धादादृष्टिचिद्धिरिति
 भावः । तर्हि यावज्जीवश्रुतिवद्भादशेषोऽनमानुष्ठेयान्मन्त्रव्रतमधि-
 षोचादीनि कुतो यथोक्तसद्भावाद्योपपत्तिरित्याशङ्क्याह । वर्षव्रते-
 ति ॥ अविरक्तगृहिविषयत्वं श्रुतिमन्त्रबोधपरसंहरति । अत इति ॥
 यस्तु यावज्जीवश्रुतेरपवादे विश्वजित्सर्वमेधयोरेति तदपि
 कामिगृहिविषयत्वात्त ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विध्यपवादक-

उ० अथ वक्षः पौतिमाथात्पौतिमाथो गौपवना-
द्गौपवनः पौतिमाथात्पौतिमाथो गौपवनाद्गौप-

भा० नता च ग्ररीरखेतरवर्षापेक्षया वा यावज्जीवश्रुतिर्न हि
क्षत्रियवैश्वयोः पारिवाज्यप्रतिपत्तिरस्ति तथा मन्त्रैर्यस्यो-
दितो विधिः । ऐकाग्रमन्त्राचार्या इत्येवमादीनां क्षत्रि-
यवैश्वापेक्षत्वं । तस्मात्पुरुषसामर्थ्यज्ञानवैराग्यकामाद्यपे-
क्षया व्युत्थानविकल्पक्रमपारिवाज्यप्रतिपत्तिप्रकारा न
विद्वध्यन्ते । अनधिकृतानाञ्च पृथग्भिधानात्पारिवाज्यस्य
ज्ञातको वाऽज्ञातको वोत्सस्नाग्निरग्निको वेत्यादिना ।
तस्मात् सिद्धान्याग्रमान्तराण्यधिकृतानामेव ॥ इति श्रीवृ-
हदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

अथानन्तरं याज्ञवल्कीयस्य काण्डस्य वंश आरभ्यते ।

आ० भित्वाह । तस्मिंश्चेति । परोक्षं क्षिप्रमपि तद्विषयत्वान्न सर्वस्य
वेदस्य कर्मावसानत्वं द्योतयतीत्याह । यस्मिंश्चेति ॥ यावज्जी-
वश्रुतेर्गतान्तरमाह । इतरेति ॥ कथं सा क्षत्रियवैश्ववि-
षयत्वेन प्रवृत्ता वैवर्षिकाद्यामपि पारिवाज्यपरिग्रहादित्या-
ग्रज्ञाह । न होति । यावज्जीवश्रुतिवदेकाग्रमन्त्रप्रतिपादकस्मृती-
नामपि क्षत्रियादिविषयत्वमाह । तथेति ॥ श्रुतिस्मृतीनां कर्म-
तत्त्वद्वयासाधारिणां भिन्नविषयत्वे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
यत्तु काण्डकुण्डान्वादयोऽपि कर्माख्यनधिकृता अनुयाज्या एव
श्रुतेति तत्राह । अनधिकृतानाञ्चेति ॥ सत्त्वामेव भार्थार्या त्वक्ता-
ग्निवत्सन्नाभिस्त्यामसत्वां परित्वक्ताभिरग्निक इति भेदः ।
आग्रमान्तरविषयश्रुतिस्मृतीनामनधिकृतविषयत्वाभावे सिद्ध-
मर्थं निगमयति । तस्मादिति ॥ षष्ठे पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

तदेवं विचारद्वारा श्रुतिस्मृतीनामापाततो विद्वानामवि-
दोक्तं प्रतिपाद्याथ वंश इत्यस्यार्थमाह । अथेति ॥ साङ्गोपाङ्गस्य

उ० वनः कौशिकात्कौशिकः कौशिङ्ग्यात्कौशिङ्ग्यः
 शाशिङ्ग्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च
 गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गाग्यी-
 झाग्यो गाग्यीझाग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सै-
 तवः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणो गाग्यीयणा-
 झाग्यीयण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जावाला-
 यनाज्जावालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिना-
 यनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणात्काषा-
 यणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशि-
 कायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराश-
 र्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो
 जातूकर्ण्यज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्का-
 च्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनि-
 रासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रे-
 यो माण्डेर्माण्डिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो

भा० यथा मधुकाण्डस्य वंशः । व्याख्यानन्तु पूर्ववत् । ब्रह्म स्वच-
 क्षु ब्रह्मणे नमः ॥ ॐमिति श्रीदृढदारण्यके षष्ठाध्यायस्य
 वंशब्राह्मणं षष्ठं ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पञ्चपादत्रिस्यस्य

आ० सप्तमस्त्यात्मविज्ञानस्य प्रवचनानन्तर्यमथशब्दार्थमाह । अन्त-
 रमिति ॥ यथा प्रथमान्तः शिष्यो गुरुस्तु पञ्चमन्त इति चतुर्थांशो
 व्याख्यानं तथाभाषीत्याह । व्याख्यानन्त्विति । इत्यन्तमात्रमोप-

उ० वात्स्यायनात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्य्या-
 त्काप्यात्कैशोर्य्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमार-
 हारितो गालवाङ्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्वि-
 दर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो वाभ्रवाइत्सनपाद्वा-
 भ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गि-
 रसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूति-
 स्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्वि-
 भ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्ध्यङ्गाथर्वणोऽथ-
 र्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंऽसनान्मृत्युः
 प्राध्वंऽसनः प्रध्वंऽसनात्प्रध्वंऽसन एकऋषेरेक
 षिर्विप्रचित्नेर्विप्रचित्त्रिष्यष्टेष्टिः सनारोः सनारुः
 सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः
 परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥
 षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ इति बृहदारण्यके षष्ठो
 ऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भा० परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करस्य भगवतः कृतौ
 बृहदारण्यकटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥

पा० पत्तिभ्यां ससङ्गासं सेतिकर्त्तव्यताकमात्मज्ञानमन्दतत्त्वसाधनं
 सिद्धमित्युपसंहर्त्तुमितिशब्दः ॥ परिसमाप्तौ मङ्गलमाचरति ।
 ब्रह्मेति ॥ ॐ तत्सत् ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
 श्रीमद्बृहदानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य श्रीमद्भगवदानन्दज्ञानविर-
 चितायां श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्यटीकायां षष्ठे प्रपाठके षष्ठं
 ब्राह्मणं ॥ समाप्तं षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्ताध्यायप्रारम्भः ।

उ० हरिः ॐ ॥ पूर्षमदः पूर्षमिदं पूर्षात्पूर्षमुदच्यते
पूर्षस्य पूर्षमादाय पूर्षमेवावशिष्यते ।

भा० पूर्षमद इत्यादि खिखं काण्डमारभ्यते । अध्याव-
चतुष्टयेन यदेव साक्षात्परोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरो
निरुपाधिकोऽग्रनायासतीतो नेति नेतीति व्यपदेशो
निर्द्धारितो । यद्विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनमधुना तस्यै-
वात्मनः सोपाधिकस्य शब्दार्थादिव्यवहारविषयापन्नस्य
पुरस्तादनुक्तान्युपासनानि कर्माभिरविहङ्गानि प्रकृष्टाभ्यु-
दयसाधनानि क्रममुक्तिभाञ्छि च यानि तानि वक्त-
व्यानीति परः सन्दर्भः । सर्वोपासनशेषत्वेनोद्धारो दमं
दानं दयामित्येतानि च विधित्सितानि । पूर्षमदः पूर्षं
न कुतश्चिद्वावृत्तं व्यापीत्येतन्निष्ठा च कर्त्तरि द्रष्टव्या ।
अद इति अपरोक्षाभिधायि सर्वनामं तत्परं ब्रह्मेत्यर्थः ।

आ० पूर्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मात्मज्ञानं सप्तसं साङ्गोपाङ्गं वादन्वावे-
नोक्तमिदानीं काण्डान्तरमवतारयति । पूर्वमिति । पूर्वाध्यावे-
ष्वेव सर्वस्य वक्तव्यस्य समाप्तत्वादकं खिखकाण्डारम्भेनेत्याशङ्क्य
पूर्वज्ञानं परिशिष्टं वस्तु खिखशब्दवाच्यमस्तीत्याशङ्क्य
चतुष्टयेनेति । सर्वान्तर इत्युक्त इति शेषः । अमृतत्वसाधनं

भा० तत्सम्पूर्णाकाशवत् । व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकं च । तदेवेदं सोपाधिकं नामरूपस्य व्यवहारापन्नं पूर्णं स्वेन रूपेण परमात्मना व्याप्येव नोपाधिपरिच्छिन्नेन विभेषात्मना । तदिदं विभेषापन्नं कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्वात्कारणात्मन उद्विच्यते उद्विच्यते उद्भूयतीत्येतत् । यद्यपि कार्यात्मनोद्विच्यते तथापि यत्स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावं न जहाति पूर्णमेवोद्विच्यते । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय गृहीतात्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य विद्यया ऽविद्यया कृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजन्यत्वावभासं तिरस्कृत्य पूर्णमेवानन्तरमवाच्छं प्रज्ञानघनेकरसत्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यते । यदुक्तं ब्रह्म वा इदमय आसीत्तदात्मानमेवावेत् । तस्मान्नात्मत्वमभवदित्येषोऽस्य मन्त्रस्यार्थस्तत्र ब्रह्मेत्यस्यार्थः पूर्णमद इति । इदं पूर्णमिति । ब्रह्म वा इदमय

षा० निर्द्धारितमिति पूर्वेण सम्बन्धः । शब्दार्थादीत्यादिशब्देन मानमेयादियहः । दयां शिच्छेदित्युक्तानीति शेषः । ॐकारादि यत्र साधनत्वेन विधित्सितं तत्पूर्वोक्तमैकब्रह्ममनुबदति । पूर्णमिति ॥ अथ यवार्थमुक्त्वा समुदायार्थमाह । तत्सम्पूर्णमिति ॥ अदः पूर्णमित्यनेन कथं तत्प्रदायं दर्शयित्वा त्वंप्रदायं दर्शयति । तदेवेति ॥ कथं सोपाधिकस्य पूर्णमित्याशङ्क्याह । स्वेनेति ॥ व्यावर्त्तमाह । नोपाधीति ॥ न वयमुपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णतां वक्ष्यामः किन्तु केवलेन स्वरूपेणेत्यर्थः । कथ्यो तत्त्वंप्रदायार्थमुक्त्वा तावेव वाच्यौ कथयति । तदिदमिति ॥ कथं कार्यात्मनोद्विच्यमात्रस्य पूर्णत्वमित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ कथ्यप्रदायार्थब्रह्मज्ञानमनुबन्धस्यति । पूर्णस्येति ॥ उपक्रमोपसंहारयोरेकस्वरूपमैक्ये श्रुतित्वात्पर्यायिकत्वं सङ्गिरते । यदुक्तमिति । कथं

भा० आशीदित्यस्यार्थः । तथा च श्रुत्युत्तरं । यदेवेह तदमुत्र
यदमुत्र तदनु इहेति ॥

अतोऽदःशब्दवाच्यं पूर्णं ब्रह्म तदेवेदं पूर्णकार्यस्य
नामरूपोपाधिसंयुक्तमविद्ययोद्विक्तं । तस्मादेवं परमार्थस्व-
रूपादन्यदिव प्रत्यवभासमानं तद्यदात्मानमेव परंपूर्णं ब्रह्म
विदित्वाऽहमदः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं पूर्णमादाय तिरस्कात्या-
पूर्णस्वरूपतामविद्याकृतां नामरूपोपाधिसम्पर्कजमेतया
ब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलमविभिद्यते । तथा चोक्तं ।
तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ यः सर्वोपनिषदर्थो ब्रह्म स
एषोऽनेन मन्त्रेणानुद्यते उत्तरसम्बन्धार्थं ब्रह्मविद्यासाधन-
त्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनान्योक्तारदमदानदद्या-
ख्यानि विधित्सितानि खिलप्रकरणसम्बन्धात्सर्वोपासनाङ्ग-

आ० पूर्णकण्डिकाया ब्रह्मकण्डिकाया सहैकार्यत्वेनैकवाक्यत्वमित्याशङ्क्य
तद्युत्यादयति । तत्रेत्यादिना ॥ उपक्रमोपसंहारसिद्धे ब्रह्मात्मैक्ये
कठश्रुतिं संव्रदयति । तथा चेति ॥

ब्रह्मात्मनोरैक्येनैकवाक्यत्वमित्याशङ्कोक्तमुपजीय वाक्यार्थ-
माह । अत इति ॥ पूर्णं यद्ब्रह्मेति यच्छब्दो ब्रह्मणः । उक्तमेव
यनक्ति । तस्मादेवेति । संसारावस्थां दर्शयित्वा मोक्षावस्थां
दर्शयति । तद्यदात्मानमिति ॥ उक्तविद्याफलवाक्योपक्रममनु-
कूलयति । तथा चोक्तमिति ॥ न केवलं ब्रह्मकण्डिकैवास्व मन्त्रस्यै-
कवाक्यत्वं किन्तु सर्वोपनिषदभिधिरित्याह । यः सर्वोपनिषदर्थ
इति ॥ अनुवादफलमाह । उत्तरेति ॥ तदेव स्पुठयति । ब्रह्म-
विद्येति । तस्माद्युक्तो ब्रह्मबोऽनुवाद इति शेषः ॥ कथं तर्हि
सर्वोपासनशेषत्वेन विधित्सितत्वमोक्षारादीनामुक्तमत आह ।
खिजेति ॥ अद्वितीयं ब्रह्मेत्युत्तरं प्रवृत्तं शास्त्रं प्रख्यावक्यब्रह्मविषयं

भा० भूतानि च । अत्रैके वर्षयन्ति । पूर्णात्कारणात्पूर्वं कार्य-
मुद्दिश्यते । उद्दिष्टं कार्यं वर्तमानकालेऽपि पूर्णमेव पर-
मार्थवस्तुभूतं दैतरूपेण पुनः प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य
पूर्णतामादायात्मनिधित्वात्पूर्णमेवावशिष्यते कारणरूपं ।
एवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु त्रिव्यपि कालेषु कार्यकारणयोः
पूर्णतैव । सा चैकैव पूर्णता कार्यकारणयोर्भेदेनैव व्यपदि-
श्यते । एवञ्च तथा दैतादैतात्मकमेकं ब्रह्म । यथा किञ्च
समुद्रो जलतरङ्गफेनबुद्बुदाद्यात्मक एक एव । यथा जलं
सत्यं तदुद्भवाश्च तरङ्गफेनबुद्बुदादयः समुद्रात्मभूता
एवाविर्भावतिरोभावधर्मिणः परमार्थसत्याः । एवं सर्व-
मिदं दैतं परमार्थसत्यमेव जलतरङ्गादिस्थानीयं समुद्र-
जलस्थानीयं तु परं ब्रह्म । एवञ्च किञ्च दैतस्य सत्यत्वे कर्म-
काण्डस्य प्रामाण्यं यदा पुनर्दैतं दैतमिवाविद्याकृतं मृग-

व्या० दृष्टिशास्त्रन्तु विशेषं प्रवृत्तं तस्याववादः । ततो दैतादैतरूपं
ब्रह्म सर्वोपनिषदर्थः ॥ तदेव ब्रह्मानेन मन्त्रेण सङ्गृह्यत इति
भर्तृप्रपञ्चपक्षमुत्थापयति । अत्रेत्यादिना ॥ कार्यकारणयो-
रुत्पत्तिकाले पूर्णत्वमुक्त्वा स्थितिकालेऽपि तदाह । उद्दिष्टमिति ॥
प्रलयकालेऽपि तयोः पूर्णत्वं दर्शयति । पुनरिति ॥ काणभेदेन
कार्यकारणयोरेकं पूर्णतां निगमयति । एवमिति ॥ कार्यकार-
णत्वे पूर्णं चेत्तर्हि कथमदैतसिद्धिरित्याशङ्काह । सा चेति ॥
कथं तर्हि तयोरेकं पूर्णत्वं तदाह । कार्यकारणयोरिति ॥ एका
पूर्णता व्यपदिश्यते न द्वयोरिति स्थिते शब्दमर्थमाह । एवञ्चेति ॥
एकं ह्यनेकात्मकमिति विप्रतिषेधमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे ।
यथा किलेति ॥ एवमेकं ब्रह्मानेकात्मकमिति शेषः । ब्रह्मणो
दैतादैतात्मकत्वेऽपि सत्यमदैतमसत्यमितरदित्याशङ्काह । यथा

भा० दृष्टिकावदनृतमद्वैतमेव परमार्थतत्त्वादा किञ्च कर्मकाण्डं
विषयाभावादप्रमाणं भवति ॥

तथा च विरोध एव स्याद्देवैकदेवभूतोपनिषत्प्रमाणं
परमार्थतोऽद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात् । अप्रमाणं कर्मकाण्ड-
मसद्वैतविषयत्वात् । तद्विरोधपरिजिहीर्षया अत्येतदुक्तं
कार्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवत् पूर्णमद् इत्यादिनेति ।
तदसत् । विभिष्टविषयापवादविकल्पधोरसम्भवात् । न हीयं
सुविवक्षिता कल्पना । कस्माच्चया क्रियाविषये उत्सर्गप्राप्त-
स्यैकदेवोऽपवादः क्रियते । यथा अहिंससर्व्वभूतान्यन्यच
तीर्थेभ्य इति हिंसा सर्व्वभूतविषयोत्सर्गेष निवारिता । तीर्थे
विभिष्टविषये ज्योतिष्टोमादावनुज्ञायते । न च तथा वस्तु-

ष्या० चेत्यादिना ॥ द्वैतस्य परमार्थसत्त्वत्वे कर्मकाण्डश्रुतिमनुकूलयति ।
एवञ्चेति । विपक्षे दोषमाह । यदा पुनरिति ।

अस्तु कर्मकाण्डप्रामाण्यं नेत्याह । तथाचेति । विरोधोऽध्य-
यनविधेरिति श्रेयः । तमेव विरोधं साधयति । वेदेति । कथं
तर्हि विरोधसमाधिसत्त्वाह । तद्विरोधेति । प्राप्तं भर्तृप्रपञ्च-
प्रख्यानं प्रत्याघटे । तदसदिति । विभिष्टमद्वितोर्यं ब्रह्म तद्वि-
षयोत्सर्गापवादयोर्विकल्पसमुच्चययोच्चासम्भवं वस्तुं प्रतिज्ञा-
भागं विभजते । न हीति । तत्र प्रप्रपूर्व्वकं हेतुं विद्वोति ।
कस्मादित्यादिना । यथेत्यादिप्रत्यस्य न च तथेत्यादिना सम्बन्धः ।
क्रियायामुत्सर्गापवादसम्भावनामुदाहरति । यथेत्यादिना । तथा
ऽन्यत्रापि क्रियायामुत्सर्गापवादौ द्रष्टव्याविति श्रेयः । वैधर्म-
दृष्टान्तस्य दार्ढ्यान्तिकमाह । न चेति । विषयभेदे सत्त्वत्सर्गाप-
वादौ दृष्टो न तावदद्वितीये ब्रह्मणि सम्भवतः । न हि ब्रह्माहव-
मेव जायते नीयते चेति सम्भावनास्यदमिति भावः । उत्सर्गाप-
वादानुपपत्तिवद्ब्रह्मणि विकल्पानुपपत्तेश्च । तदेकरसमेवित्यस-

भा० विषय इहाद्वैतं ब्रह्मोत्सर्गेषु प्रतिपाद्य पुनस्तदेकदेशोऽपव-
दितुं शक्यते । ब्रह्मणोऽद्वैतत्वादेवैकदेशत्वानुपपत्तेस्तथा
विकल्पानुपपत्तेश्च । यथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति
नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति ग्रहणायग्रहणयोः पुरुषा-
धीनत्वादिकल्पो भवति । न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा
स्यादद्वैतं वेति विकल्पः सम्भवत्यपुरुषतन्त्रत्वादात्मवस्तुनो
विरोधाच्च द्वैताद्वैतत्वयोरेकत्वश्च । तस्मान्न सुविवक्षितेयं
कल्पना श्रुतिन्यायविरोधाच्च सैन्धवघनवत्प्रज्ञानैकरसघनं
निरन्तरं पूर्वापरवाङ्माभ्यन्तरभेदविवर्जितं सवाङ्माभ्या-
न्तरमजं नेति नेत्यस्यूलमणुमजमजरमभयममृतमित्येव-
माद्याः श्रुतयो निश्चितार्थाः संशयविपर्ययासाङ्गहारहिताः
सर्व्याः समुद्रे प्रक्षिप्ताः स्युरकिञ्चित्करत्वात् । तथा न्याय-
विरोधोऽपि सावयवस्थानेकात्मकस्य क्रियावतो नित्यत्वानु-
पपत्तेः । नित्यत्वञ्चात्मनः स्मृत्यादिदर्शनादनुमीयते तद्वि-

ष्या० नित्याह । तथेति ॥ विकल्पानुपपत्तिमुपपादयति । यथेत्यादिना ॥
सम्प्रति समुच्चयासम्भवमभिदधाति । विरोधाच्चेति ॥ उत्सर्गापवा-
दविकल्पसमुच्चयानामसम्भवात् युक्ता ब्रह्मणो नानारसत्वकल्प-
नेति क्लृप्तमाह । तस्मादिति ॥ परकीयकल्पानुपपत्तौ हेतु-
न्तरं प्रतिज्ञाय श्रुतिविरोधं प्रकटीकृत्य न्यायविरोधं प्रकटयति ।
तथेति ॥ ब्रह्मणोऽनेकरसत्वे स्यादिति शेषः । नित्यत्वानुपपत्तेरा-
त्मनो नित्यत्वाङ्गीकारविरोधः स्यादित्यध्याहारः । ननु तस्य नित्यत्वं
नाङ्गीक्रियते मानाभावादिति प्रासङ्गिकामाशङ्क्यां प्रत्याह ।
नित्यत्वञ्चेति ॥ स्मृत्यादिदर्शनादित्यादिशब्देन स एव तु कर्मानु-
स्मृतिशब्दविधिभ्य इत्यधिकरयोक्ता हेतवो गृह्यन्ते । अनुमीयते
कथ्यते स्वीक्रियत इति यावत् । तद्विरोधश्च स्मृत्यादिदर्शनकृता-

भा० रोधश्च प्राप्नोति । अनित्यत्वे भवत्कल्पनांनर्थक्यश्च स्फुटं ।
 एवं चास्मिन् पक्षे कर्मकाण्डानर्थक्यं । अकृताभ्यागमकृत-
 विप्रणामप्रसङ्गात् ॥

ननु ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वे समुद्रादिकृष्टान्ता
 विद्यन्ते कथमुच्यते भवतैकस्य द्वैताद्वैतत्वं विद्वद्भूमिति । न ।
 अन्यविषयत्वात् । नित्यनिरवयववस्तुविषयं हि विद्वद्भूत्वम-
 वोचाम द्वैताद्वैतत्वस्य न कार्यविषये सावयवे । तस्माच्छ्रुति-
 स्यतिन्यायविरोधादनुपपन्नेयं कल्पना । अस्याः कल्पना-
 या वरमुपनिषत्परित्याग एव । अध्येयत्वाच्च न प्रास्तार्थ्यं
 कल्पना । न हि जननमरणानर्थक्यप्रतसहस्रभेदसमाकुलं

आ० अनित्यत्वानुमानविरोधश्चेत्यर्थः । आत्मनोऽनित्यत्वे दोषान्तर-
 माह । भवदिति ॥

कर्मकाण्डस्य सत्यार्थत्वं परेषु कथ्यते । तदानर्थक्यमात्मनि-
 त्यत्वे स्पष्टमेवापतेदित्युक्तमेव स्पुटयति । स्पुटमेवेति ॥ ब्रह्मणो
 नानारसत्वे विरोधमुक्तमसहमानः खोक्तं स्मारयति । नन्विति ॥
 समुद्रादीनां कार्यत्वसावयवत्वाभ्यामनेकात्मकत्वमविरुद्धं ब्रह्मणस्तु
 नित्यत्वान्निरवयवत्वाच्च नानेकात्मकत्वं युक्तमिति वैषम्यमादर्शयन्नु-
 च्छरमाह । नेत्यादिना ॥ ब्रह्मणो नानारसत्वकल्पनानुपपत्तिमुपसं-
 हरति । तस्मादिति ॥ अजो नित्यः शान्तोऽयं पुराण इत्याद्याः
 स्मृतयः । ननु प्रत्यक्षाद्यविरोधेनोपनिषदां विषयसिद्ध्यर्थमेवा
 कल्पना क्रियते । तथा च कथं साऽनुपपन्नेत्याशङ्क्याह । अस्या इति ॥
 विरुद्धार्थत्वे कल्पितेऽपि तस्यानाख्यानोपपत्तेरविशेषादिति भावः ।
 किञ्च ब्रह्मणो नानारसत्वं सौक्ष्मिकं वैदिकं वा । नायम् । तस्यासौक्ष्मिक-
 त्वान्नानारसत्वे लोकस्य तटस्थत्वात् न द्वितीयः । तत्र नानारस-
 त्वस्य ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन वा शास्त्रेणानुपदेशादित्याह । अध्येयत्वा-
 चेति । तदेव स्पुटयति । न ह्येति । इत्येव नानारसं ब्रह्म न ब्राह्म-
 प्रकाशमित्याह । प्रज्ञानेति ॥ चकारानुपपत्तिश्चेतीत्याह कल्पते

भा० समुद्रवनादिवत्सावयवमनेकरसं ब्रह्म श्रेयत्वेन विज्ञेयत्वेन वा श्रुत्योपदिश्यते । प्रज्ञानघनताञ्चोपदिश्यते । एकधैवानुद्द्रष्टव्यमिति चानेकधा दर्शनापवादाच्च मृत्योः स मृत्युमाप्नोति च इह नानेव पश्यतीति । यच्च श्रुत्या निन्दितं तन्न कर्त्तव्यं । यच्च न क्रियते न स शास्त्रार्थो ब्रह्मणोऽनेकरसत्वमनेकधालञ्च द्वैतरूपं निन्दितत्वाच्च द्रष्टव्यं । अतो न शास्त्रार्थः । यत्नेकरसत्वं ब्रह्मणस्त्वादृष्टव्यत्वात्प्रशंसं । प्रशस्तत्वाच्च शास्त्रार्थो भवितुमर्हति । यत्तन् वेदैकदेशस्थाप्रामाण्यं कर्मविषये द्वैताभावादद्वैते च प्रामाण्यमिति तन्न यथाप्राप्त उपदेशार्थत्वात् । न हि द्वैतमद्वैतं वा वस्तु जातमात्रमेव पुरुषं ज्ञापयित्वा पश्चात्कर्म्म वा ब्रह्मविद्या-

ष्या० अनेकधा दर्शनापवादाच्च नानारसं ब्रह्म शास्त्रार्थो न भवतीति शेषः ॥ भेददर्शनस्य निन्दितत्वे जन्ममर्धमाह । यच्चेति ॥ अकर्त्तव्यत्वे प्राप्तमर्धं कथयति । यच्च नेति ॥ सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति । ब्रह्मत्व इति । कस्तर्हि शास्त्रार्थस्तत्राह । वत्त्विति ॥ ब्रह्मैकरसे प्रागुक्तं दोषमनुभाषते । यत्तूक्तमिति ॥ कर्मकाण्डस्य कर्मविषयेन प्रामाण्यमसद्वैतविषयत्वाद्ब्रह्मकाण्डस्य तद्वैते प्रामाण्यं परमार्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात्तथा च विरोधोऽध्ययनविधेरित्यनुवादार्थः ॥ कर्मकाण्डप्रामाण्यं प्रत्याचष्टे । तत्रेति ॥ प्रसिद्धं भेदमादाय तत्रैव विधिनिषेधापदेशस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारार्थवत्त्वान्न कर्मकाण्डानर्थक्यमित्यर्थः । ननु शास्त्रमेवादौ भेदं बोधयित्वा पश्चादभ्युदयसाधनं कर्मोपदिश्यति । तथा च नास्ति भेदस्यान्यतः प्राप्तिरत आह । न हीति ॥ यथा हि शास्त्रं जातमात्रं पुरुषं प्रत्यद्वैतं वस्तु बोधयित्वा पश्चाद्ब्रह्मविद्यामुपदिश्यतीति नेच्छते तथा प्रथममेव पुरुषं पति द्वैतं बोधयित्वा कर्म पुनर्बोधयतीत्यपि नाभ्युपेयं प्रथमतो भेदवेदनावस्थाया-

भा० श्लोपदिशति ब्राह्मं न चोपदेशाद्द्वैतं जातमात्रं प्राचि-
बुद्धिगम्यत्वात् ॥

न च द्वैतस्यानृतत्वबुद्धिः प्रथममेव कस्यचित्स्यात् । येन
द्वैतस्य सत्यत्वमुपदिश्य पश्चादात्मनः प्रामाण्यं प्रतिपादये-
च्छास्त्रं । नापि पाषण्डिभिरपि प्रस्थापिताः शास्त्रस्य
प्रामाण्यं न शक्यं । तस्माद्यथा प्राप्तमेव द्वैतमविद्याकृतं
स्वाभाविकमुपादाय स्वाभाविकैवाविद्ययाऽप्युक्त्वाय राग-
देषादिदोषवते यथाभिमतपुरुषार्थसाधनं कर्षोपदि-

शा० मस्य शास्त्रानधिकारित्वादित्यर्थः । द्वैतस्योपदेशाद्द्वैतमङ्गीकृतोक्तं
तदेव नास्तीत्याह । न चेति ।

ननु द्वैतस्य सत्यबुद्ध्यभावे श्रुतेरङ्गानुष्ठानाय पुंसां प्रवृत्त-
न्युपपत्तेः सप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेव द्वैतसत्यत्वं श्रुतिर्नोपदिश्यति
नेत्याह । न च द्वैतस्येति ॥ द्वैतानृतत्ववादिषु कर्मजडानां प्रदेय-
प्रतीतेर्न प्रथमद्वैतानृतत्वबुद्धिर्न च द्वैतसत्यत्वं श्रुत्यर्थक्यत्परिषय-
होगानामपि द्वैतसत्यत्वाभिनिवेशादित्यर्थः । किञ्चन द्वैतवैतथ्यं
शास्त्रप्रामाण्यविघातकं यतो बौद्धादिभिः श्रेयसे प्रस्थापिताः
स्त्रिभिश्चा द्वैतमिथ्यात्वावगमेऽपि स्वर्गकामस्यैवं वन्देतेत्यादिशा-
स्त्रस्य प्रामाण्यं गृह्णन्ति । तथापि होत्रादिशास्त्रस्यापि प्रामाण्यं
भविष्यति साधनत्वशक्त्यनपहारादित्याह । नापीति । काण्ड-
द्वयस्य प्रामाण्योपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना । प्रसिद्धो
योऽयं क्रियादिरूपे द्वैते दोषः सातिशयत्वादिसिद्धदर्शनं विवे-
कस्तद्वते तस्माद्द्वैतादिपरीतमौदासीन्योपपन्नितं स्वरूपं तस्मि-
न्नवस्थानं कैवल्यं तदर्थिने मुमुक्षवे साधनचतुष्टयसम्पन्नायेत्यर्थः ।
किञ्च तत्त्वज्ञानादृष्टं पूर्णं वा काण्डयोर्विरोधः शङ्कते । नस्य
इत्याह । अथेति । अवस्थाभेदादेकस्मिन्नपि पुरुषे काण्डद्वयस्य
प्रामाण्यमविद्वज्ज । इत्थेवं स्थिते सत्त्वपनिषद्भास्वत्त्वानौत्पन्नव-
न्तरं नान्तरीयकत्वेन प्राप्ते कैवल्ये पुरुषवैराकाण्डस्य जायते न

भा० शत्रुये पश्चात्प्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपदोषदर्शनवने
 तदिपरीतौदासीन्यस्वरूपावस्थाप्रार्थिने तदुपायभूतमा-
 त्मैकलदर्शनात्मिकां ब्रह्मविद्यामुपदिशति । अथैवं सति
 तदौदासीन्यस्वरूपावस्थाने फले प्राप्ते ब्राह्मण्यं प्रामाण्यं
 प्रत्यर्थित्वं निवर्त्तते । तदभावाच्छास्त्रस्यापि ब्राह्मण्यं तं प्रति
 निवर्त्तत एव । तथा प्रतिपुरुषं परिसमाप्तं ब्राह्मण्यमिति
 न ब्राह्मण्यविरोधगन्धोऽप्यस्ति । अद्वैतज्ञानावसानत्वाच्छा-
 स्त्रत्रिभ्यश्चासनादिद्वैतभेदस्य । अन्यतमावस्थाने हि विरो-
 धः स्यात् । अवस्थितस्येतरैतरापेक्षलाभु ब्राह्मण्यत्रिभ्यश्चास-
 नानां नान्यतमो व्यवतिष्ठते । सर्व्वसमाप्तौ तु कस्य
 विरोध आशङ्क्यते ताद्वैते केवले त्रिवे सिद्धे नाप्यविरोधता
 ऽतएव ॥

आ० च निराकाङ्क्षं पुरुषं प्रति ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यमस्ति । प्रवृत्तिर्वा
 निवृत्तिर्वा नित्येन क्षतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रम-
 भिधीयत इति न्यायात्कृतकत्वं प्रति प्रवर्त्तकादिविरहित्यः ब्राह्म-
 ण्ययोगादतो ज्ञानादृच्छं धर्म्माभावाद्विरोधासिद्धिरित्यर्थः ।
 एकस्मिन्पुरुषे दर्शितन्यायं सर्व्वज्ञातिदिशति । तथेति ॥ ज्ञाना-
 दृच्छं विरोधाभावमुपसंहरति । इति नेति । कस्यान्तरं प्रत्याह ।
 अद्वैतेति ॥ तत्त्वज्ञानात्पूर्वं भेदस्यावस्थितत्वात्तमविद्यमादायाधि-
 कारिभेदादवस्थाभेदाद्वा काण्डयोरविरोधासिद्धिरित्यर्थः । भेद-
 नेवोपपादयति । अन्यतमेति ॥ त्रिविधादीनामन्यतमस्यैवाव-
 स्थानं चेदवस्थितस्येतरस्मिंश्च सापेक्षत्वात्त सोऽप्यवतिष्ठेत । न
 च ज्ञानात्प्रामाण्यतमस्यैवावस्थानं सर्व्वेषामेव तेषां यथा प्रति-
 भावमवस्थानादतो न पूर्वं विरोधशङ्केत्यर्थः । ऊर्द्धं विरोध-
 शङ्काभावमधिकविवक्षयाऽनुवदति । सर्व्वेति ॥

भा० अथाप्यभ्युपगम्य ब्रूमः । दैतादैतात्मकत्वेऽपि शास्त्रवि-
रोधस्य तुल्यत्वात् । यदापि समुद्रादिवत् दैतादैतात्मकमेकं
ब्रह्माभ्युपगच्छामो गान्धर्वस्वप्नरं तदापि भवदुक्ताश्चास्त्र-
विरोधात् न मुच्यामहे । कथं । एकं हि परं ब्रह्म दैतादैता-
त्मकं तच्छोकमोहाद्यतीतत्वादुपदेशं न काङ्क्षति । न
चोपदेशाऽन्यो ब्रह्मणो दैतादैतरूपस्य । ब्रह्मण एकस्यैवाभ्युप-
गमात् । अथ दैतविषयस्थानेकत्वादन्योऽन्य उपदेशो न
ब्रह्मविषय उपदेश इति चेत्तदा दैतात्मकमेव ब्रह्म गान्धर्व-
स्वीति विरुद्ध्यते । यस्मिन्दैतविषयेऽन्योन्य उपदेशः सोऽन्यो
दैतश्चान्यदेवेति समुद्रदृष्टान्तो विरुद्धः । न च समुद्रो-
दकैकत्ववद्विज्ञानैकत्वे ब्रह्मणोऽन्योपदेशप्रवृत्त्यादिकल्पना
सम्भवति । न हि हस्तादिदैतादैतात्मके देवदत्ते वाक्कर्ष-

भा० कथं कैवल्यं विरोधाभावस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । नापीति ।
अदैतत्वादेवाभावस्यापि तत्त्वनिमज्जनादित्याह । अत एवेति ।
अद्वितीयमेव ब्रह्म न दैतात्मकमित्युपपादितमिदानीं ब्रह्मणो
दैतादैतात्मकत्वाभ्युपगमेऽपि विरोधो न शक्यते परिहर्तुमि-
त्याह । अथापीति ॥ तुल्यत्वात्तदभ्युपगमो वृथेति शेषः । उक्त-
मेवोपदिशति । यदापीति । दैतादैतात्मकमेकं ब्रह्मेति पक्षे
कथं विरोधो न समाधीयते ॥ दैतमदैतश्चाधिष्ठानत्वात्कण्ठद्वयप्रामा-
ण्यसम्भवादित्याक्षिपति । कथमिति ॥ ब्रह्मविषयः शास्त्रोपदेशः
किंवाऽब्रह्मविषयः । प्रथमे दैतादैतरूपस्यैव ब्रह्मणोऽभ्युपगमा-
त्तस्य च नित्यमुक्तत्वान्नोपदेशः सम्भवतीत्याह । एकं हीति ।
तस्योपदेशाभावे हेत्वन्तरमाह । न चेति । उपदेशा हि ब्रह्मणो
ऽन्योऽन्यो वा । नाद्योऽभ्युपगमविरोधात् । न द्वितीयो भेदमन्त-
रेणोपदेशोपदेशकाभावासम्भवादिति भावः । कत्वान्तरमुत्पाप-
यति । अथेति । प्रतिज्ञाविरोधेन निराकरोति । तदेति । त्रिषु

भा० धोर्देवदत्तैकदेशभूतयोर्वागुपदेशी कर्षः केवल उपदे-
 ब्रह्म गृहीता । देवदत्तस्तु नोपदेष्टा नाप्युपदेशस्य गृहीतेति
 कल्पयितुं ब्रह्मते । समुद्रैकोदकात्मत्वदेकत्वविज्ञानवत्त्वा-
 देवदत्तस्य । तस्माच्छ्रुतिन्यायविरोधस्याभिप्रेतार्थासिद्धिश्चैवं
 कल्पनार्था स्यात् । तस्माद्यथा व्याख्यात एवास्माभिः
 पूर्वमद इत्यस्य मन्त्रस्यार्थः ॥

आ० सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे यः समुद्रदृष्टान्तः सन् स्यात्परस्परौपदेश-
 स्यात्ब्रह्मविषयत्वादित्याह । यस्मिन्निति ॥ अथ यथा फेनादि-
 विकाराणां भिन्नत्वेऽपि समुद्रोदकात्मकत्वं तथा जीवादीनां
 भिन्नत्वेऽपि ब्रह्मस्यभावविज्ञानैक्याद्ब्रह्म सर्वमिति न विरुध्यते
 तत्राह । न चेति ॥ सर्वस्य ब्रह्मत्वमङ्गीकृतं चेद्ब्रह्मविषय एवो-
 पदेशः स्याद्देवदत्तस्याविचारितरमणीयत्वादित्यर्थः । ननु नाना-
 रूपवस्तुसमुदायो ब्रह्म तत्रोपदेशभेदादुपदेशोपदेशभावो
 ब्रह्म तु नोपदेशं उपदेशकश्चेति तत्राह । न हीति ॥ तत्र हेतु-
 माह । समुद्रेति ॥ यथा समुद्रस्योदकात्मना फेनादिष्वेकत्वं तथा
 देवदत्तस्योदकस्य वागाद्यवयवेष्वेकत्वेन विज्ञानवत्त्वान्न व्यवस्था-
 सम्भवस्तथा ब्रह्मस्यपि ब्रह्मत्वमित्यर्थः । मतान्तरनिराकरणमु-
 पसंहरति । तस्मादिति ॥ आत्मैकरसस्य प्रतिपादिका श्रुति-
 न्यायस्य सावयवस्यानेकात्मकस्येत्वादावुक्तः । अभिप्रेतार्थासिद्धि-
 र्भवत्कल्पनानर्थक्यश्चेत्त्वादिना दर्शिता । एवं कल्पनायामेकाने-
 कात्मकं ब्रह्मैकभ्युपगतेऽपीत्यर्थः । परस्वीयव्याख्यानसम्भवप्रति-
 तमाह । तस्मादिति ॥

उ०

ॐ३ खं ब्रह्म ।

भा० ॐ खं ब्रह्मेति मन्त्रोऽयश्चान्यथाविनियुक्त इह ब्राह्मणे
 ध्यानकर्त्तव्यं विनियुज्यते । अथ च ब्रह्मेति विशेष्याभि-
 धानं खमिति विशेषणं । विशेषणविशेष्ययोश्च सामानाधि-
 करण्येन निर्देशो नीलोत्पलवत् । खं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दे
 वृहद्ब्रह्ममात्रात्प्रोक्तो विशेषितोऽतो विशेष्यते खं ब्रह्मेति ।
 यत्तत्खं ब्रह्म तदेतद्ब्रह्मवाच्यमोशब्दस्वरूपमेतत् । उभय-
 थापि सामाधिकरण्यमविरुद्धमिह च ब्रह्मोपासनसाध-
 नत्वार्थमोशब्दः प्रयुक्तः । श्रुत्यन्तरादेतदात्मन्यनं श्रेष्ठमेत-
 दात्मन्यनं परमोमित्यात्मानं युञ्जीत । ओमित्येतेनैवा-
 क्षरेण परं पुरुषमभिधायीत । ओमित्येवं ध्यायथ आत्मा-

भा० ध्यानशेषत्वेनोपनिषदर्थं ब्रह्मानुद्य तद्धिधानार्थं तस्मिन्विनि-
 युक्तं मन्त्रमुत्पापयति । ॐ खमिति । इवे त्वेत्वादिवत्तस्य कर्म्म-
 न्तरे विनियुक्तत्वमाशङ्क्याह । अथचेति । विनियोजकाभावा-
 दिति भावः । तर्हि ध्यानेऽपि नाथं विनियुक्तो विनियोजका-
 भावाविशेषादित्वाशङ्क्याह । इहेति । खं पुराखमित्वादि ब्रा-
 ह्मणं तस्य च विनियोजकत्वं ध्यानसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यात्
 यद्यपि मन्त्रनिष्ठं सामर्थ्यं विनियोजकं तथापि मन्त्रब्राह्मणयो-
 रेकार्यत्वाद्ब्राह्मणस्य सामर्थ्यद्वारा विनियोजकत्वमविरुद्धमिति
 भावः । अथेति मन्त्रोक्तिः । विशेषणविशेष्यत्वे यथोक्तसामाना-
 धिकरण्यं हेतुकदोति । विशेष्येति । ब्रह्मेत्युक्ते सत्त्वाकाङ्क्षाभा-
 वात् किं विशेषणत्वेनेत्याह । ब्रह्म इति । निरुपाधिकस्य सोपा-
 धिकस्य वा ब्रह्मणो विशेषणत्वेऽपि कथं तस्मिन्नोशब्दप्रवृत्तिरि-
 त्वाशङ्क्याह । यत्तदिति । किमिति यथोक्ते ब्रह्मणि ॐशब्दे
 मन्त्रे प्रयुज्यते तत्राह । इह चेति । ॐशब्दे ब्रह्मोपासने

उ० खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरवाय-

भा० नमित्यादेः । अन्यार्थासम्भवाच्चोपदेशस्य । यथान्यत्रोमिति
 ब्रंसत्योमित्युद्गायतीत्येवमादौ स्वाध्यायारम्भापवर्गयोश्चो-
 ङ्कारप्रयोगो विनियोगादवगम्यते न च तथार्थान्तरमि-
 हावगम्यते । तस्माद्ज्ञानसाधनत्वेनैवेहोङ्कारशब्दस्योपदेशः ।
 यद्यपि ब्रह्मात्मादिशब्दा ब्रह्मणो वाचकास्तथापि श्रुति-
 प्रामाण्याद्ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमोङ्कारोऽत एव ब्रह्म-
 प्रतिपत्ताविदं परं साधनं ॥

तच्च द्विप्रकारेण प्रतीकत्वेनाभिधानत्वेन च । प्रतीकत्वेन
 यथा विष्ण्वादिप्रतिमाऽभेदेनैवोङ्कारो ब्रह्मेति प्रतिप-
 त्तव्यः तथा ओङ्कारालम्बनस्य ब्रह्म प्रसीदति । एतदा-
 लम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परं । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्म-

भा० साधनमित्यत्र मानमाह । तथा चेति ॥ सापेक्षं श्रेष्ठं वारयति ।
 परमिति ॥ आदिशब्देन प्रबवो धनुरित्यादि गृह्यते । ॐकारो
 ब्रह्मेति सामाधिकरख्योपदेशस्य ब्रह्मोपासने साधनत्वमोङ्कारस्ये-
 तस्मादर्थान्तरासम्भवाच्च ॥ तस्य तत्साधनत्वमेष्टव्यमित्याह ।
 अन्यार्थेति । एतदेव प्रपञ्चयति । यथेत्यादिना ॥ अन्यत्रेति तैत्ति-
 रीयश्रुतियुद्धं । अपवर्गः स्वाध्यायावसानं । अर्थान्तरावगतेर-
 भावे फणितमाह । तस्मादिति ॥ ननु शब्दान्तरेष्वपि ब्रह्म-
 वाचकेषु सत्यु किमित्वांशब्द एतद्ज्ञानसाधनत्वेनोपदिश्यते
 तत्राह । यद्यपीति ॥ नेदिष्ठं निकटतमं सम्प्रियतममित्यर्थः ॥
 प्रियतमप्रयुक्तं फणमाह । अत एवेति ॥

साधनत्वेऽवान्तरविशेषं दर्शयति । तच्चेति ॥ प्रतीकत्वेन कथं
 साधनत्वमिति पृच्छति । प्रतीकत्वेनेति ॥ कथमित्यध्याहारः ।
 परिहरति । यथेति ॥ ॐकारो ब्रह्मेति प्रतिपत्तौ किं स्यात्-

उ० णीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदि-
तयं ॥ १ ॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥

भा० लोके महीधत इति श्रुतेः । तत्र खमिति भौतिके प्रतीति-
मांभूदित्याह । खं पुराणं चिरन्तनं खं परमात्माकाशमि-
त्यर्थः । यत्तत्परमात्माकाशं पुराणं खं तच्चतुराद्यवि-
षयत्वाधिरासम्बन्धमशक्यं गहीतुमिति । अद्भुतभक्तिर्भा-
भावविशेषेण चोक्त्वा आवेगयति विष्णुशक्तितायां
शैलादिप्रतिमायां विष्णुं यथा लोकः । एवं वायुरं खं वायु-
रस्मिन्विद्यत इति वायुरं खं मन्त्रे खमित्युच्यते । न पुराणं
खमित्येवमाह स्म । कोऽसौ कौरव्यायणीपुत्रः । वायुरे हि
खे मुख्यः खशब्दव्यवहारस्तस्मान्मुख्ये सम्यत्ययो युक्त इति
मन्वते । तत्र यदि पुराणं ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं यदि वा
वायुरं खं उपोपाधिकं ब्रह्म सर्वथाऽप्योङ्कारः प्रतीकत्वेनैव
प्रतिमावत्साधनत्वं प्रतिपद्यते । एतद्वै सत्यकाम परञ्चा-

या० दाह । तथा षीति ॥ मन्त्रमेवं व्याख्याय ब्राह्मणमवतार्य व्याचष्टे ।
तत्रेत्यादिना ॥ मन्त्रः सप्तम्यर्थः ॥ ननु यथोक्तं तत्त्वं खेनैव रूपेण
प्रतिपत्तुं शक्यते किं प्रतीकोपदेशेनेत्याशङ्क्याह । यत्तदिति ॥
भावविशेषो बुद्धेर्विषयपारवश्यं परिहृत्य प्रत्यगब्रह्मज्ञानाभि-
मुख्यमोङ्कारे ब्रह्मावेशनमुदाहरणेन प्रच्यति । यद्येति ॥ कस्या-
न्तरमाह । वायुरमित्यादिना ॥ किमिति सूत्राधिकरत्नमस्या-
द्यतमाकाशमत्र गृह्यते तत्राह । वायुरे षीति ॥ तदेव भूता-
काशात्मना विपरिबतमिति भावः । तर्हि पक्षद्वये सम्भवमाने कः
सिद्धान्तः स्यादित्याशङ्काधिकारिभेदमाश्रित्याह । तत्रेति ॥
शुक्लान्तरस्यान्यथासिद्धिसम्भवदोङ्कारस्य प्रतीकत्वेऽपि विप्र-

भा० परब्रह्म ब्रह्म यदोद्धार इति श्रुत्यन्तरात्केवलसशब्दार्थे
विप्रतिपत्तिर्वेदोऽयमोद्धारो वेद विजानात्यनेन यदेदि-
तयं । तस्मादेदं ॐकारो वाचकोऽभिधानं । तेनाभिधा-
नेन यदेदितयं ब्रह्म प्रकाशमानमभिधीयमानं वेद
साधको विजानात्युपलभेत । तस्मादेदोऽयमिति ब्राह्मणा
विदुः । तस्माद्ब्राह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्वमभिप्रेत-
मोद्धारस्याथवा वेदोऽयमित्याद्यर्थवादः कथमोद्धारो
ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन विहितः ॥

ॐ खं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यात्तस्य स्मृतिरिदानीं
वेदत्वेन सर्व्वे अयं वेद ॐकार एव । एतन्नभव एतदा-
त्मकः सर्व्वं अग्यजुःसामादिभेदभिन्न एष ओंकारः ।
तद्यथा ब्रह्मणा सर्व्वेणि पर्षानीत्यादिश्रुत्यन्तरादितस्यायं
वेद ॐकारो यदेदितयं यत्तत्सर्व्वं वेदितव्यमोंकारेणैव

था० तिपत्तिमाशङ्क्याह । केवलमिति ॥ इतरत्र विप्रतिपत्तिद्योतका-
भावादिति भावः । प्रतीकपक्षमुपपाद्याभिधानपक्षमुपपादयति ।
वेदोऽयमिति । तदेव प्रपञ्चयति । तेनेति । वेदेत्यत्रादौ
तच्छब्दे ब्रह्मणः ॥ ब्राह्मणा विदुरिति विशेषनिर्देशस्य तात्पर्य्य-
माह । तस्मादिति ॥ प्रतीकपक्षेऽपि वेदोऽयमित्यादिग्रन्थो निर्व-
हतीत्याह । अथवेति । विध्यभावे कथमर्थवादः सम्भवतीत्या-
शङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥

वेदत्वेन स्मृतिरोद्धारस्य सकृद्विकरणाभ्यां दर्शयति । सर्व्वो
हीति । ॐकारे सर्व्वस्य नामजातस्यान्तर्भावे प्रमाद्यमाह ।
तद्यथेति ॥ तत्रैव हेलन्तरमवतार्य्य व्याकरोति । इत्यथेति ॥
वेदितयं परमपरं वा ब्रह्म । हे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति मुबन्त-
रात् । तद्देदनसाधनत्वेऽपि कथमोद्धारस्य वेदत्वमित्याशङ्क्याह ।

उ० त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य्य-
मूषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्य्यं

भा० वेदैनेनातोऽयमोकारो वेदः । इतरस्यापि वेदस्य वेदत्वमत
एव तस्माद्विभिद्येऽयमोकारः साधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इति ।
अथवा वेदः सः । कोऽसोऽयं । ब्राह्मणा विदुरोकारं ।
ब्राह्मणानां ह्यसौ प्रणवोद्गीथादिविकल्पैर्विश्लेष्यस्त्वस्मिन्
प्रयुज्यमाने साधनत्वेन सर्वो वेदः प्रयुक्तो भवतीति ॥ १ ॥
सप्तमस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

अधुना दमादिसाधनत्रयविधानार्थोऽयमारम्भः । त्रय-
स्त्रिसंख्याकाः प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानि प्राजापत्याः ।
ते किं । प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य्यं शिष्यवृत्तेर्ब्रह्मचर्य्यस्य
प्राधान्याच्छ्रियाः सन्तो ब्रह्मचर्य्यमूषुःषितवन्त इत्यर्थः ।
के ते । विश्वेपतो देवा मनुष्या असुरास्य । ते उषित्वा

आ० इतरस्यापीति । अत एव वेदितव्यं वेदनहेतुत्वादेवेत्यर्थः । प्रती-
कपक्षे वाक्ययोजनां निगमयति । तस्मादिति । अभिधानपक्षे
प्रतीकपक्षेऽपि वाक्यमेकैकत्र योजयित्वा पक्षद्वयेऽपि साधार-
ण्येन योजयति । अथवेति । तस्य पूर्वोक्तानीत्वा वेदत्वे सामं
दर्शयति । तस्मिन्निति । ॐकारस्य ब्रह्मस्य उपाक्सिसाधनत्व-
मित्यं सिद्धमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः । १ । सप्तमस्य प्रथमं
ब्राह्मणं ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्य्यमाह । अधुनेति । तद्विधानं सर्वो-
पाक्सिशेषत्वेनेति अर्थः । आख्यायिकाप्रवृत्तिरारम्भः । पितरि
ब्रह्मचर्य्यमूषुरिति सम्बन्धः । प्रजापतिसमीपे ब्रह्मचर्य्यवासमानेन
किमित्यसौ देवादिभ्यो हितं ब्रूयादित्वाश्रय्याह । शिष्येति ॥

उ० देवा उचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षर-
मुवाच द इति यज्ञासिष्टा३ इति यज्ञासिष्मेति
होचुर्दाम्यतेति न आत्येत्योमिति होवाच यज्ञा-
सिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हैनं मनुथा उचुर्ब्रवीतु नो
भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति यज्ञा-
सिष्टा३ इति यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्ये-
त्योमिति होवाच यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैन

भा० ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्नित्युच्यते । तेषां देवा ऊचुः पितरं
प्रजापतिं प्रति । किमिति । ब्रवीतु कथयतु नोऽस्मभ्यं
यदनुशासनं भवानिति । तेभ्य एवमर्थिभ्यो ह एतदक्षरं
वर्षमाचमुवाच द इति । उक्त्वा च तान् पप्रक्ष पिता किं
यज्ञासिष्ट इति मयोपदेशार्थमभिहितस्याक्षरस्यार्थं
विज्ञातवन्त आहोस्त्रिन्नेति । देवा ऊचुः । विज्ञासिष्मेति
विज्ञातवन्तो वयं । यद्येवमुच्यतां किं मयोक्तमिति । देवा
ऊचुर्दाम्यत दान्ता यूथं स्वभावतः अतो दान्ता
भवतेति नोऽस्मानात्य कथयसि । इतर आहोमिति

भा० शिष्यभावेन वृत्तेः सम्बन्धिनो ये धर्मास्तेषां मध्ये ब्रह्मचर्यस्ये-
त्यादि बोध्यं । तेषामिति निर्द्धारणे षष्ठी । ऊहापोहशक्ताना-
मेव शिष्यत्वमिति द्योतनार्थो ह्यशब्दः । विचारार्थापहतिरित्य-
ङ्गीकृत्य प्रश्नमेव व्याचष्टे । मयेति । उमित्यनुष्ठानमेव विभ-
जते । सम्यगिति ॥ समानत्वेनोत्तरस्य सर्वस्यैवार्थवादस्याथा-
ख्येयत्वे प्राप्ते दत्तेत्यत्र तात्पर्यमाह ॥ स्वभावत इति ॥ दान-
मेव सोभत्यागरूपमुपदिष्टमिति कुतो निर्द्दिष्टं किमन्यदेव द्वितं

उ० मसुरा उचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदे-
वाक्षरमुवाच द इति यज्ञासिष्टा३ इति यज्ञासि-
ष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्येत्योमिति
होवाच यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुव-
दति स्तनयित्तुर्द्द्द् इति दाम्यत दत्त दयध्व-
मिति तदेतत्त्रयं शिक्सेद्मन्दानं दयामिति
॥ ३ ॥ द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

भा० सम्यग्व्यज्ञासिष्टेति । सामान्यमन्यत् । स्वभावतो लुब्धा यूय-
मतो यथा ब्रह्मा संविभजत दत्तेति नोऽस्मानात्थ किम-
न्यद्भूयासो हितमिति मनुष्याः ॥ १ ॥ २ ॥ तथाऽसुरा
दयध्वमिति । क्रूरा यूयं हिंसापरा अतो दयध्वं प्राणेषु
दयां कुरुतेति निवदेत्प्रजापतेरनुशासनमद्याप्यनुवर्त्तत
एव । यः पूर्वं प्रजापतिर्देवादीननुशासनं सोऽप्यद्याप्यनुशा-
स्येव दैव्या स्तनयित्तुलक्षणया वाचा । कथमेषा श्रूयते दैवी
वाक् । कासौ स्तनयित्तुर्द्द्द् इति दाम्यत दत्त दयध्वमि-
ति । एषां वाक्यानामुपलक्षणाद्य चिर्दकार उच्चार्यतेऽनु-

था० किञ्चिदादिष्टं किं न स्यादित्याशङ्काह । किमन्यदिति । यथा देवा
मनुष्याश्च स्वाभिप्रायानुसारेण दकारव्यञ्जने सत्त्वर्थे अष्ट-
स्तथेति यावत् । दयध्वमित्यत्र तात्पर्यमीरयति । क्रूरा इति ।
हिंसादीत्यादिशब्देन परस्वापहारादि शृङ्घते । प्रजापतेरनुशा-
सनं प्रागासीदित्यत्र जिह्वमाह । तदेतदिति । अनुशासनस्वा-
नुवर्त्तमेव व्याकरोति । यः पूर्वंमिति । द इति विसन्धिपरबं
सर्वत्र वर्ष्मान्तरप्रमापेदार्थं । यथा दन्तारत्रयमत्र विवक्षितं

भा० कृतिर्न तु स्तनयित्नुः शब्दः । चिरेव सङ्ख्यानियमस्य लोकेऽ-
प्रसिद्धत्वाद्यस्मादद्यापि प्रजापतिर्दाम्यत दत्त दद्यध्वमि-
त्यनुशास्येव तस्मात्कारणादेतन्नयं ॥ ३ ॥

किं तन्नयमित्युच्यते दमं दानं दयामिति शिष्येदुपाद-
द्यात्प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्त्तव्यमित्येवं मतिं कुर्यात् ।
तथा च स्यतिः । त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाग्निमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेदित्यस्य हि विधेः
शेषः पूर्वस्तथापि देवादीनुपदिश्य किमर्थं दकारत्रय-
मुच्चारितवान्प्रजापतिः पृथगनुशासनार्थिभ्यः । ते वा कथं
विवेकेन प्रतिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव दकारमा-
त्रेणेति पराभिप्रायज्ञा विकल्पयन्ति । अत्रैक आङ्ग-
दान्मत्वादाहत्वाद्यत्तुल्यैरपराधितमात्मनो मन्यमानाः
शङ्किता एव प्रजापतावृषुः किं नो वक्ष्यतीति । तेषाञ्च
दकारश्रवणमात्रादेवात्माशङ्कावशेन तदर्थं प्रतिपत्तिर-

आ० तथा स्तनयित्नुशब्देऽपि त्रित्वं विवक्षितं चेत्यसिद्धिविरोधः स्यादि-
त्वाशङ्काह । अतुकृतिरिति । दशब्दानुकारमात्रमत्र विवक्षितं
न तु स्तनयित्नुशब्दे त्रित्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ प्रकृतस्यार्थवा-
दस्य विधिपर्यवसायित्वं फलितमाह । यस्मादिति ॥ २ ॥ ३ ॥

उपादानप्रकारमेवाभिनयति । प्रजापतेरिति ॥ श्रुतिसिद्ध-
विध्यनुसारेण भगवद्वाक्यप्रवृत्तिं दर्शयति । तथा चेति ॥ तदे-
तन्नयं शिष्येदित्येष विधिश्चेत्कृतं त्रयाः प्रजापत्या इत्यादिना
ग्रन्थेनेत्वाशङ्का यस्मादित्यादिना सूचितमाह । अस्येति ॥ सर्वै-
रेव त्रयमनुष्ठेयं चेत्तर्हि देवादीनुद्दिश्य दकारत्रयोच्चारण-
मनुपपन्नमिति शङ्कते । तच्चेति ॥ दमादित्रयस्य सर्वैरनुष्ठेयत्वे
सतीति यावत् ॥ किञ्च पृथक् पृथगनुशासनार्थिना देवादय-

भा० भूत् । लोकेऽपि हि प्रसिद्धं पुत्राः शिष्यास्थानुशाखाः सन्तो
 दोषान्निवर्त्तयितव्या इति । अतो युक्तं प्रजापतेर्दकारमात्रो-
 चारणं । दमादित्रये च दकारान्वयात् । आत्मनो दोषा-
 नुरुध्येण देवादीनां विवेकेन प्रतिपत्तुञ्चेति ॥ फलस्वे-
 तदात्मदोषज्ञाने सति दोषा निवर्त्तयितुं ब्रह्मन्नेऽस्वे-
 नाक्षुपदेशेन । यथा देवादयो दकारमात्रेणेति ॥

आ० स्वेभ्यो दकारमात्रोच्चारणेनापेक्षितमनुशासनं सिद्धतीत्याह ।
 एयमिति ॥ किमर्थमिदानीं पूर्वेषु सम्बन्धः । दकारमात्र-
 मुच्चारयतोऽपि प्रजापतेर्विभागानुशासनमभिसंहितमित्या-
 शङ्क्याह । ते वेति ॥ त्रयं सर्वैरनुष्ठेयमिति परस्य सिद्धान्तिनो
 ऽभिप्रायस्तदभिधाः सन्तो यथोक्तगीत्या विकल्पयन्तीति योजना ।
 पराभिप्रायश्चा इत्युपहासो वा । परस्य प्रजापतेर्मनुष्यादीना-
 ष्चाभिप्रायश्चा इति नञ् उल्लेखो वा पाठः । एकीयं परिहार-
 मृत्यापयति । अत्रेति ॥ अस्तु तेषामेव शङ्का तथापि दकारमा-
 त्रात्कीदृशी प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याह । तेषाञ्चेति ॥ तदर्थो दकारार्थो
 दमादिस्य प्रतिपत्तिस्तद्द्वारेणादान्तत्वादिनिवृत्तिरासीदित्यर्थः ।
 किमिति प्रजापतिर्दोषोच्चारणद्वारेण ततो देवादीननुशासनं
 दोषान्निवर्त्तयिष्यति तत्राह । लोकेऽपीति ॥ दकारोच्चारणस्य
 प्रयोजने सिद्धे फलितमाह । अत इति ॥ यत्पूर्त्तं ते वा कथ-
 मित्यादि तत्राह । दमादीति ॥ प्रतिपत्तुञ्च युक्तं दमादीति शेषः ।
 इतिशब्दः स्वयूथमतसमात्यर्थः ॥ परोक्तं परिहारमङ्गीकृता-
 ख्यायिकातात्यर्थं सिद्धान्ती ब्रूते । फलन्विति । निर्घातदोषा
 देवादयो यथा दकारमात्रेण ततो निवर्त्तन्त इति शेषः । इति-
 शब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः । विशिष्टान् प्रबन्नुशासनस्य प्रव-
 त्तत्वादस्माकं तदभावादनुपादेयं दमादीति शङ्कते । नन्विति ।

भा० नञ्चेतन्नयाणां देवादीनामनुशासनं देवादिभिरप्येकैक-
मेवोपादेयमद्यत्वेऽपि न तु त्रयं मनुष्यैः शिञ्चितव्यमित्यत्रो-
च्यते । पूर्वैर्देवादिभिर्विशिष्टैरनुष्ठितमेतन्नयं तस्मान्मनुष्यैरेव
शिञ्चितव्यमिति । तत्र दयालुत्वस्याननुष्ठेयत्वं स्यात्कथमसु-
रैरग्रसुरैरनुष्ठितत्वादिति चेत् । न । तुल्यत्वात्तथाणां । अतो
ऽन्योऽभिप्रायः । प्रजापतेः पुत्रा देवादयस्त्रयः । पुत्रेभ्यश्च
हितमेव पित्रोपद्रष्टव्यं । प्रजापतिश्च हितज्ञो नान्यथोपदि-
शति । तस्मात्पुत्रानुशासनं प्रजापतेः परममेतद्धितं । अतो
मनुष्यैरेवैतन्नयं शिञ्चितव्यमिति । अथ न देवा असुरा
वाऽन्ये केचन विद्यन्ते । मनुष्येभ्यो मनुष्याणामेवादान्ता
येऽन्यैरुत्तमैर्गुणैः सम्यक्नास्ते देवा लोभप्रधाना मनुष्यास्तथा

भा० किञ्च देवादिभिरपि प्रातिखिकानुशासनवशादेकैकमेव दमा-
द्यनुष्ठेयं न तन्नयमित्याह । देवादिभिरिति । यथा पूर्व-
स्मिन्नाजे देवादिभिरैकैकमेवोपादेयमित्युक्तं तथा वर्तमाने
ऽपि काले मनुष्यैरेकैकमेव कर्त्तव्यं पूर्वाचारानुसारान्न तु त्रयं
शिञ्चितव्यं तथा च कस्यायं विधिरित्याह । अद्यत्वेऽपीति ।
आचारप्रामाण्यमाश्रित्य परिहरति । अत्रेति ॥ इत्येकैकमेव
नोपादेयमिति शेषः । दयालुत्वस्यानुष्ठेयत्वमाक्षिपति । तत्रेति ॥
मध्ये दमादीनामिति यावत् ॥ असुरैरनुष्ठितत्वेऽपि दयालुत्व-
मनुष्ठेयं हितसाधनत्वादानादिवदिति परिहरति । नेत्या-
दिना ॥ देवादिषु प्रजापतेरविशेषात्तेभ्यस्तदुपदिश्यमद्यत्वेऽपि
सर्वमनुष्ठेयमित्यर्थः । हितस्यैवोपादेयत्वेऽपि तदज्ञानात्प्र-
जापतिरन्यथोपदिशतीत्याशङ्क्याह । प्रजापतिश्चेति ॥ हित-
न्नस्य पितुरहितोपादेशित्वाभावस्तस्मादित्युक्तः । विशिष्टैरनुष्ति-
तस्यास्मदादिभिरनुष्ठेयत्वं फलितमाह । अत इति ॥ प्राजापत्या
देवादयो विद्यन्तः समीकर्त्तव्यादस्य यथाश्रुतेऽर्थे प्रामाण्य-

उ० एष प्रजापतिर्यद्दृश्यते तद्वैतत्सर्वं तदेतन्न-

भा० हिंसापराः क्रूरा असुरास्त एव मनुष्या अदान्तादिदोष-
त्रयमपेक्ष्य देवादिशब्दभाजो भवन्ति । इतरांसु गुणान्
सत्त्वरजसमांस्यपेक्ष्यातो मनुष्यैरेव हि त्रिषितयमेतन्नव-
मिति तदपेक्ष्यैव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात् । तथा हि मनुष्या
अदान्ता लुभाः क्रूरास्तु इत्यन्ते । तथाच सतिः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेदिति ॥
सप्तमस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ ९ ॥

दमादिसाधनत्रयं सर्वोपासनत्रयं विहितं । दानोऽ-
लुभो दयास्तुः सन्सर्वोपासनेष्वधिक्रियते । तत्र निरुपा-
धिकस्य ब्रह्मणो दर्शनमतिक्रान्तमधुना सोपाधिकस्य तस्यै-
वाभ्युदयफलानि वक्तव्यानीत्येवमर्थोऽयमारम्भः । एष

ष्या० मध्यपत्रस्य दकारत्रयस्य तात्पर्यं सिद्धमिति वक्तुमितिशब्दः ।
सञ्चति कर्ममीमांसकमतमनुचत्वाद् । अथवेति । अथं मनुष्येष्वेव
देवासुरत्वं तत्राह । मनुष्याणामिति । अथे गुणानादयः ।
किं पुनर्मनुष्येषु देवादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं तदाह । अदान्त-
त्वादिति । देवादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तान्तरमाह । इतरांश्चेति ।
मनुष्येष्वेव देवादिशब्दप्रवृत्तौ प्रवृत्तमाह । अत इति । इति-
शब्दो विध्युपपत्तिप्रदर्शनार्थः । मनुष्यैरेव त्रयं त्रिषितय-
मित्यत्र हेतुमाह । तदपेक्ष्येति । मनुष्याणामिव देवादिभावे
प्रमाद्यमाह । तथा हीति । त्रयं त्रिषितयमित्यत्र स्मृति-
मुदाहरति । तथा चेति । इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः । सप्तमा-
ध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ।

सार्थवादेन विधिना सिद्धमर्थमनुवदति । दमादीति । अथं
तस्य सर्वोपासनत्रयत्वं तदाह । दान्त इति । अथुम् इति हेतः ।

उ० क्षरं हृदयमिति हृदयेकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै
स्वाशान्ये च य एवं वेद ददत्येकमक्षरं ददत्यस्मै

भा० प्रजापतिर्यद्दृदयं प्रजापतिरनुब्राह्मीत्यनन्तरमेवाभिहितं
कः पुनरसावनुब्राह्मी प्रजापतिरित्युच्यते । एष प्रजापतिः
कोऽसौ यद्दृदयं हृदयमिति हृदयस्या बुद्धिरुच्यते ।
यस्मिन् ब्राह्मणब्राह्मणान्ते नामरूपकर्षणामुपसंहार उक्तो
दिग्भिर्भागदारेण तदेतत्सर्वभूतप्रतिष्ठं सर्वभूतात्मभूतं यद्दृ-
दयं प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा एतद्ब्रह्म बृहत्त्वात्सर्व्वात्मत्वाच्च
ब्रह्म । एतत्सर्व्वभूतं पञ्चमाध्याये । हृदयस्य हृदयत्वं सर्व्वत्वञ्च
यस्मान्तस्मादुपास्यं हृदयं ब्रह्म । तत्र हृदयनामाक्षरविषय-
मेव तावदुपासनमुच्यते । तदेतद्दृदयमिति नाम अक्षरं
चीक्ष्वराण्यस्येति अक्षरं । कानि पुनस्तानि चीक्ष्वराण्यु-
च्यन्ते । हृदयेकमक्षरमभिहरन्ति । इतेराक्षरतिकर्षणो
हृदयेतद्दृदयमिति यो वेद यस्माद्दृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्वेन्द्रि-
याण्यन्ये च विषयाः ब्रह्मादयः स्वं स्वं कार्य्यमभिहरन्ति

भा० सम्यत्पुनरसन्दर्भस्य तात्पर्य्यं वक्तुं भूमिकां करोति । तत्रेति ॥
काण्डद्वयं सप्तमर्थः । अनन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्य्यमाह । अथेति ॥
यापञ्चाद्यादिरभ्युदयस्तन्प्रजापत्यासनातीति श्रेष्ठः । अनन्तरब्राह्म-
णमादाय तस्य सङ्गतिमाह । एष इत्यादिना ॥ उक्तस्य हृदयश-
ब्दार्थस्य पाश्चमिकत्वं दर्शयन् प्रजापतित्वं साधयति । यस्मिन्निति ॥
कथं हृदयस्य सर्व्वत्वं तदाह । उक्तमिति ॥ सर्व्वत्वसङ्गीर्तन-
फलमाह । तदेतत्सर्व्वमिति ॥ तत्र हृदयस्योपास्यत्वे सिद्धे सती-
त्वेतत् । फलोक्तिमुत्पाप्य व्याकरोति । अभिहरन्तीति ॥ यो
वेदास्मै विदुषेऽभिहरन्तीति सम्बन्धः ॥ वेदनमेव विशदयति ।

उ० स्वाशान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति
स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

भा० हृदयञ्च भोक्त्र्यमभिहरति । अतो हृदयनाशो हृदयेतद-
क्षरमिति यो वेदास्मै विदुषेऽभिहरन्ति स्वास्य ज्ञातयोऽन-
च सम्बद्धाः । बलिमिति वाक्यश्लेषः । विज्ञानानुरूपेष्वैत-
त्फलं । तथा हृदयेतदप्येकमक्षरमेतदपि दानार्थस्य धातो
रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निबद्धमत्रापि हृदयाय ब्रह्मणे
स्वास्य करणान्यन्ये च विषयाः स्वं स्वं वीर्यं ददति । हृदयञ्च
भोक्त्रे ददाति स्वं वीर्यमतो दकार इत्येवं यो वेदास्मै
ददति स्वाशान्ये च । तथा यमित्येतदप्येकमक्षरं । इषो
गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपमस्मिन्नास्ति निबद्धमिति यो वेद स
स्वर्गं लोकमेति । एवं नामाक्षरादपीदृशं विजिष्टं फलं
प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति । हृद-
यस्तुतये नामाक्षरोपन्यासः ॥ १ ॥ इति सप्तमस्य तृतीयं
ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

आ० यस्मादित्यादिना ॥ स्वकार्थं रूपदर्शनादि । हृदयन्तु कार्यं
सुखादि । असम्बद्धा ज्ञातिव्यतिरिक्ताः । इत्युक्तं फलं कथयति ।
विज्ञानेति ॥ अत्रापीति दकाराक्षरोपासनेऽपि फलमुच्यते इति
श्लेषः ॥ तामेव फलोक्तिं व्यनक्ति । हृदयायेति ॥ अस्मै विदुषे
स्वाशान्ये च ददति । बलिमिति श्लेषः । नामाक्षरोपासनानि
त्रयीणि हृदयस्वरूपोपासनमेकमिति अत्यार्थुपासनान्बन्ध-
विव-
क्षितानीत्याशङ्क्याह । एवमिति ॥ १ ॥ इति सप्तमस्य तृतीयं
ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

उ० तद्वैतदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं मह-
द्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांस्त्रैकान्
जित इन्वसावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं

भा० तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनं विधित्स-
न्नाह तत्तदिति हृदयब्रह्म परामृष्टं । वै इति स्मरणार्थं ।
तद्यद्बुद्धयं ब्रह्म स्मर्यत इत्येकस्यच्छब्दस्यदेतदुच्यते प्रका-
रान्तरैरेति द्वितीयस्यच्छब्दः । किं पुनस्तत्रकारान्तरमेत-
देव एतदिति वक्ष्यमाणं बुद्धौ सन्निधीकृत्याह । आस
बभूव । तत्किं पुनरेतदेव यदुक्तं हृदयं ब्रह्मेति । तदिति
द्वितीयस्यच्छब्दो विनियुक्तः ॥ किन्तदिति विशेषतो निर्दि-
शति सत्यमेव । सच त्यच्च मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च सत्यं ब्रह्म ।
पञ्चभूतात्मकमित्येतत्स यः कश्चित्स्यात्मानमेतं महन्मह-
त्ताद्यक्षं पूर्वं पूर्वं प्रथमजं प्रथमं जातं सर्वस्मात्संसारिण
एतदेवाये जातं ब्रह्मातः प्रथमजं वेद विजानाति सत्यं
ब्रह्मेति । तस्येदं फलमुच्यते । यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे
लोका आत्मसात्कृता एवं सत्यात्मानं ब्रह्म महद्यक्षं प्रथ-

भा० ब्राह्मणान्तरमुत्थाप्याक्षराणि व्याचष्टे । तस्येत्यादिना ॥ सत्व-
शब्दार्थं सत्वज्ञानादिवाक्योपासनं व्यावर्त्तयति । सचेति ॥ सर्व्वा-
त्मत्वस्य चतुर्थे प्रस्तुतत्वं सूचयति । मूर्त्तञ्चेति ॥ वेदनमनूद्य
षणोक्तिमवतारयति । स य इति ॥ प्रथमजत्वं प्रकटयति ।
सर्वस्मादिति । स यः कश्चिदेदेति सम्बन्धः । जैमिनिवृत्तिं
षणान्तरमाह । जित इति ॥ वशीकृतस्य शत्रोः स्वरूपेण सत्त्वं
वारयति । असचेति ॥ स यो हैतमित्यदिना य एवमेतमित्यादे-

उ० वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं एव ब्रह्म ॥ १ ॥ चतुर्थं
ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

आप एवेदमय आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्
सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवांस्ते

भा० मजं वेद स जयतीमांसोकान् किञ्च जितो वशीकृत इत्यं
यथा ब्रह्मणाऽसौ प्रचुरिति वाक्यशेषः । अथचावङ्ग-
वेदसौ प्रचुर्जितो भवेदित्यर्थः । कश्चित्प्रकृतमिति पुनर्जि-
नमयति । य एवमेतन्महद्यत्वं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेत्यतो
विद्यानुरूपं फलं युक्तं सत्यं एव यथाद्ब्रह्म ॥ १ ॥ सप्त-
मस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

सत्यञ्च ब्रह्मणः स्तुत्यर्थमिदमाह । महद्यत्वं प्रथमजमि-
त्युक्तं तत्कथं प्रथमजत्वमित्युच्यते । आप एवेदमय आसुः ।
आप इति कर्मसमवायिन्योऽग्निहोत्राद्याऽऽतयः अग्निहोत्रा-
द्याऽऽतेर्देवात्मकत्वादायं । तास्यापोऽग्निहोत्रादिकर्मापव-
र्गोत्तरकाशं कोन चिददृष्टेन सूक्ष्मोष्णात्मना कर्मसमवायि-
त्वमपरित्यज्यन्त इतरभूतसहिता एव न केवलाः कर्म-

भा० देवार्थत्वात्पुनश्क्तिरित्वाशङ्काह । तस्यैवदिति । जयमस्य विद्या-
नस्येदम्प्रकृतमिवाशङ्काह । अत इति । पञ्चमीपराम्बुक्तं स्पष्ट-
यति । सत्वं हीति ॥ १ ॥ सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

इदमा ब्राह्मणं ब्रह्मते तस्यावान्तरसङ्गतिमाह । महदिति ॥
आऽऽतीमानेव कर्मसमवायित्वं न त्वयामित्वाशङ्काह । अग्नि-
होत्रादीति । यद्यप्यापः सोमाद्या ब्रह्ममाणाः कर्मसमवायिन्य-
क्ताद्याप्युत्तरकाशे कथं तासां तद्यत्वं कर्मबोऽस्यायित्वादिवाश-

उ० देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्र्यक्षरं सत्यमिति स
इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथ-
मेात्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभ-

भा० समवायित्वात् प्राधान्यमपामिति । सर्व्वांश्वेव भूतानि प्रागु-
त्पत्तेरव्याकृतावस्थानि कन्तृसहितानि निर्दिश्यन्ते । आप
इति ता आपो वीजभूता जगतोऽव्याकृतात्मनावस्थिताः ।
ता एवेदं सर्व्वं नामरूपविकृतं जगदय आसुर्नान्यत्किञ्चिदि-
कारजातमासीत् । ताः पुनरापः सत्यमसृजन्त । तस्मात्सत्यं
ब्रह्म प्रथमजं । तदेतद्विरक्षणगर्भस्य सूत्रात्मनो जन्म । यद-
व्याकृतस्य जगतो व्याकरणं तत्सत्यं ब्रह्म । कुतो । महत्त्वात् ।
कथं महत्त्वमित्याह । यस्मात्सर्व्वस्यसृष्टु । कथं यत्सत्यं ब्रह्म
तत्प्रजापतिं प्रजानां पतिं विराजं सूर्यादिकरणमसृजते-
त्यनुषङ्गः । प्रजापतिर्देवान्स विराट् प्रजापतिर्देवानसृजत ।
यस्मात्सर्व्वमेवं क्रमेण सत्याद्ब्रह्मणो जातं तस्मान्महत्सत्यं

आ० आह । ताश्चेति । कर्मसमवायित्वमपरित्वजन्यस्तत्सम्बन्धित्वे-
नायः प्रथमं प्रवृत्तास्तन्नाशोत्तरकाशं स्रष्ट्वेवाट्टेनात्मनाऽती-
न्द्रियेणात्मना तिसृन्तीति योजना । आप इति विशेषणं
भूतान्तरस्थासेधार्थमिति मतिं धारयति । इतरेति । कथं
तर्हि तासांमेव अनुभावुधादानं यदाह । कर्मैति । इति तासा-
मेवात्र ग्रहणमिति शेषः । विवक्षितपदार्थं निगमयति ।
सर्व्वांश्वेवेति । पदार्थमुक्तमनूद्य वाच्यार्थमाह । ता इति ।
यास्ता यथोक्ता आपस्ता एवेति यच्छब्दानुबन्धेन योजना । सत्यं
आनमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतं सत्यं कथं भूतान्तरसहितार्थाऽज्ञो

उ० यतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति
नैनं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ १ ॥

भा० ब्रह्म कथं पुनर्यच्चमित्युच्यते । त एवं सृष्टा देवाः पितर-
मपि विराजमतीत्य तदेव सत्यं ब्रह्मोपासते । अत एव
प्रथमञ्जं महद्यच्चं तस्मात्सर्व्वात्मनोपास्यं तत्तस्यापि सत्यस्य
ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तदेतच्चरं । कानि तान्यक्षरा-
णीत्याह । स इत्येकमक्षरं । तीत्येकमक्षरं । तीति इका-
रानुबन्धो निर्देशार्थः । यमित्येकमक्षरं । तत्र तेषां प्रथमो-
क्तमेऽक्षरे सकारयकारौ सत्यं । मृत्युरूपाभावात् । मध्यतो
मध्यमनृतं । अनृतं हि मृत्युः । मृत्य्वनृतयोस्तकारसामा-
न्यात् । तदेतदनृतं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन सकारयकार-
सङ्घणानपरिगृहीतं व्याप्तमन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्यामतो
ऽकिञ्चित्करं । तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति ।
एवं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य मृत्योरनृतस्याकिञ्चित्करत्वं
यो विद्यान्तमेवं विद्वांसमनृतं कदाचित्प्रमादोत्थं न
हिनस्ति ॥ १ ॥

भा० जायते तत्राह । तदेतदिति । तस्य ब्रह्मत्वं प्रप्रपूर्वकं विशद-
यति । तत्सत्यमिति । सत्यस्य ब्रह्मणो महत्त्वं प्रप्रद्वारा साध-
यति । कथमित्यादिना ॥ तस्य सर्वस्यस्यत्वं प्रप्रद्वारेण स्पष्टयति ।
कथमित्यादिना ॥ महत्त्वमुपसंहरति । तस्मादिति । विशेषण-
त्रये सिद्धे प्रकृतमाह । तस्मादिति ॥ तस्यापीत्यपिशब्दे हृदय
ब्रह्मदृष्टान्तार्थः । बुद्धिपूर्वकममृतं विदुषोऽपि बाधकमित्यभि-
प्रेत्य विशिनष्टि । प्रमादोक्तमिति ॥ १ ॥

उ० तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मि-
न्मण्डले पुरुषो यथायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावे-
तावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्र-

भा० अस्याधुना सत्यस्य ब्रह्मणः संख्यानविशेष उपासनमुच्यते ।
तद्यत् । किन्तद्यत्सत्यं ब्रह्म प्रथमजं । किमसौ सः । कौऽसावा-
दित्यः कः पुनरसादावित्यो य एषः । क एष य एतस्मिन्ना-
दित्यमण्डले पुरुषाभिमानो सोऽसौ सत्यं ब्रह्म । यथायम-
ध्यात्मानो दक्षिणेऽक्षत्रक्षिणि पुरुषस्य शब्दात्स च सत्यं ब्रह्मेति
सम्बन्धः । तावेतावादित्याक्षिसौ पुरुषावेकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः
संख्यानविशेषौ यस्मान्तस्मादन्योन्यस्मिन्नितरेतरस्मिन्नादि-
त्यस्याक्षुषे चाक्षुष्यादित्ये प्रतिष्ठितौ । अध्यात्माधिदैवत-
यो रन्योन्योपकारार्थोपकारकत्वात् । कथं प्रतिष्ठितावित्युच्यते ।
रश्मिभिः प्रकाशेनानुपहंसं कुर्वन्नेव आदित्योऽस्मिंश्चक्षु-
ष्यध्यात्मे प्रतिष्ठितः । अथञ्च चाक्षुषः प्राक्षैरादित्यमनु-
गृह्यन्मुञ्चिन्नादित्याधिदैवे प्रतिष्ठितः । सोऽस्मिञ्चरिरे
विज्ञानमयो भोक्ता । यदा यस्मिन्काले उत्कमिष्यन्भवि-

ष्या० ब्राह्मणान्तरमवतार्यं थाकरोति । अस्येत्यादिना ॥ तत्राधि-
दैविकं ख्यानविशेषमुपन्यस्यति । तदित्यादिना ॥ सम्बन्धध्यात्मिकं
ख्यानविशेषं दर्शयति । बन्धेत्यादिना ॥ प्रदेशभेदवर्तिनोः ख्यान-
भेदेन भेदं शङ्कित्वा परिहरति । तावेताविति ॥ अन्योन्यमुप-
कारार्थोपकारकत्वेनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितत्वं प्रपञ्चयति ।
कथमित्यादिना ॥ प्राक्षैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैरिति यावत् । अनु-
गृह्यन्नादित्यमण्डलात्मानं प्रकाशयन्नित्यर्थः । प्रासङ्गिकमुपासना-

उ० तिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् स यदोत्क्रमिथन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ २ ॥

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू

भा० अति तदानौ चाक्षुष आदित्यपुत्रो रश्मीनुपसंहृत्य केवलेनौदासीन्येन रूपेण व्यवतिष्ठते । तदाचं विज्ञानमवः पश्यति इन्द्रमेव केवलं विरभ्येतन्मण्डलं चन्द्रमण्डलमिव । तदेतदरिष्टदर्शनं प्रासङ्गिकं प्रदर्शयते । कथं नाम पुत्रः करणीये बलवान् स्यादिति । नैनञ्चाक्षुषं पदपमुरीकृत्य तं प्रत्यनुपहाय एते रश्मयः स्वाभिकर्तव्यवशात्पूर्वमानच्छन्नोऽपि पुनस्तत्कर्तव्यमनुबध्यमाना इव नाचन्ति न प्रत्यागच्छन्त्येनं । अतोऽवगम्यते परस्पररोपकारार्थोपकारकभावात्सत्यैवैकस्यात्पुनोऽभावेताविति ॥ २ ॥

तत्र योऽसौ कः । य एष एतस्मिन्मण्डले पुत्रः सत्वनामा । तस्य व्याहृत्योऽवयवाः । कथं । भूरिति येषं व्याहृतिः सा तस्य शिरः । प्राथम्यात् । तत्र सामान्यं स्वयमेवाह श्रुतिः ।

भा० प्रसङ्गागतमित्यर्थः ॥ तस्यदर्शनस्य किं फलमित्याशङ्क्याह । कथमिति ॥ पुत्रवद्वयस्यान्योन्योपकारार्थोपकारफलमुक्तं निजमवति । नेत्यादिना ॥ पुनःशब्देन मृतेरुत्तरकाशो मृच्छते । रश्मीनामचेतनत्वादिवशब्दः । पुनर्नकारोपादेयमन्वयप्रदर्शनार्थं । तत्र स्थानद्वयसम्बन्धिनः सत्वस्य ब्रह्मणो ध्याने प्रकृते सतीत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्रेति प्रथमव्याहृतौ शिरोहृद्वाद्योष्ये विवक्षिते तस्योपनिब-

उ० डौ बाहू द्वे एत अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे
इ एत अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पा-
प्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥

योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर
एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू डौ बाहू
इ एत अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा प्रतिष्ठे द्वे इ एते

भा० एकमेकसङ्ख्यायुक्तं शिरः । तथैतदक्षरमेकं भूरिति । भुव
इति बाहू । द्वित्वसामान्याद्दौ बाहू द्वे एते अक्षरे । तथा
स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे इ एत अक्षरे । प्रतिष्ठे पादौ ।
प्रतिष्ठत्याभ्यामिति । तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मण
उपनिषद्ब्रह्ममभिधानं । येनाभिधानेनाभिधीयमान
तद्ब्रह्माभिमुखीभवति लोकवत् । कोऽवावित्याह । अक्ष-
रिति । अक्षरिति चैतद्रूपं हन्तेर्जहातेऽस्मिन्नेति यो वेद स
हन्ति जहाति च पाप्मानं च एवं वेद ॥ ३ ॥

एवं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादि
सर्वं समानं । तस्योपनिषदहमिति । प्रत्यगात्मभूतत्वात् । पूर्व-

भा० द्वित्वादि व्याचष्टे । तस्यैत्यादिना । यथा लोके मवादिः खेनाभि-
धानेनाभिधीयमानः सम्मुखीभवति तद्वदित्याह । लोकव-
दिति । नामोपास्तिपञ्चमाह । अक्षरिति चेति । ३ ॥

यथा मखणपुरवस्य व्याहृत्यवयवस्य सोपनिषत्प्रत्याधि-
दैवतमुपासनमुक्तं । तथाध्यात्मवाच्युपपुरवस्योक्तविशेषस्योपा-
सनमुक्त इत्याह । इवमिति । वाच्यस्य पुरवस्य कथमहमि-
त्युपनिषदित्यते तत्राह । प्रत्यमिति । हन्तेर्जहातेऽस्मिन्नेति-
वद्रूपमिति यो वेद स हन्ति पाप्मानं जहाति चेति पूर्ववत्प्र-

उ० अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं
जहाति च य एवं वेद ॥४॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥५॥
मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नृक्षर्हृदये
यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्व-

भा० वद्धन्नेर्जहातेऽेति ॥ ४ ॥ सप्तमस्य पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

उपाधीनामनेकत्वात् अनेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृत-
स्यैव ब्रह्मणो मनउपाधिविशिष्टस्योपासनं विधित्तस्माद् ।
मनोमयो मनःप्रायो मनस्युपलभ्यमानत्वात्मानसा वोपल-
भत इति मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यो भा एवं सत्यं
सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाः सत्यो भास्वर इत्येतन्मनसः
सर्वार्थावभासकत्वात्मनोमयत्वाच्चास्य भास्वरत्वं तस्मिन्नन्त-
र्हृदये हृदयस्थान्तस्मिन्नित्येतत् । यथा व्रीहिर्वा यवो
वा परिमाणतः । एवं परिमाणस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यो निर्दि-
श्यत इत्यर्थः । स एष सर्वस्येशानः सर्वस्य स्वभेदजात-
स्येशानः स्वामी । स्वामित्वेऽपि सति कश्चिदमात्यादितस्मै
ऽयन्तु न तथा किन्तर्ह्यधिपतिरधिष्ठाय पार्श्वयता ।

भा० क्वाप्यं योष्यमित्याह । पूर्ववदिति ॥ ४ ॥ सप्तमस्याध्यायस्य
पञ्चमं ब्राह्मणं । ५ ।

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । उपाधीनामिति । अनेकविशेष-
णत्वाच्च प्रत्येकं तेषामिति शेषः । तस्यायत्वे हेतुमाह । मनसीति ।
प्रकारान्तरेण तस्यायत्वमाह । मनसा चेति । तस्य भास्वररूपं
साधयति । मनस इति । तस्य ध्यानार्थं स्वानं दर्शयति ।
तस्मिन्निति । औपाधिकमिदं परिमाणं स्वाभाविकत्वात्मानस-

उ० स्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च

॥ १ ॥ षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥

विद्युद्भस्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्युत्येनं पाप्मने

य एवं वेद विद्युद्भस्मेति विद्युद्वेव ब्रह्म ॥ १ ॥

सप्तमं ब्राह्मणं ॥ ७ ॥

भा० सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च यत्किञ्चित्सर्वं जगत्-
त्वर्षं प्रशास्ति । एवं मनोमयस्योपासनात्तथारूपा-
पत्तिरेव फलं । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति
ब्राह्मणं ॥ १ ॥ सप्तमस्य षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥

तथैवोपासनान्तरं सत्यस्य ब्रह्मणो विप्रिष्टफलमारभ्यते।
विद्युद्भस्मेत्याहुः । विद्युतो ब्रह्मणो निर्वचनमुच्यते । विदाना-
दवखण्डनात्तमसो मेघान्धकारं विदार्य ह्यवभासते वि-
द्युत् । एवंगुणं विद्युद्भस्मेति यो वेदासौ विद्यत्यवखण्डयति
विनाशयति पाप्मन एनमात्मानं प्रति । प्रतिकूलभूताः
पाप्मनो ये तान्सर्वान्पाप्मनोऽवखण्डयतीत्यर्थः । य एवं
वेद । विद्युद्भस्मेति तस्मानुरूपं फलं । विद्युद्भि यस्माद्ब्रह्म
॥ १ ॥ सप्तमस्य सप्तमं ब्राह्मणं ॥ ७ ॥

भा० मित्रभिप्रेत्याह । स एव इति । यदुक्तं सर्वस्वेष्टान इति तन्निगम-
यति । सर्वमिति । यथान्यत्र तथाऽत्राप्यनुतेरप्यमिदमुपासन-
मकार्यमिति चेन्नेत्याह । एवमिति ॥ १ ॥ सप्तमस्य षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥
ब्राह्मणान्तरमुद्गाय विभजते । तथैवेत्यादिना । तमसो विदा-
नाद्विद्युदिति सम्बन्धः । तदेव स्फुटयति । मेघेति ॥ उक्तमेव
फलं प्रकटयति । एवमिति ॥ १ ॥ सप्तमस्य सप्तमं ब्राह्मणं ॥ ७ ॥

उ० वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्त्वारः स्तनाः स्वाहा-
कारो वषट्कारो हन्कारः स्वधाकारस्तस्यो द्वौ
स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्का-
रश्च हन्कारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः
प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥ अष्टमं ब्राह्मणं ॥ ८ ॥

भा० पुनरुपासनान्तरं तस्यैव ब्रह्मणः वाग्ने ब्रह्मेति वार्जित
ब्रह्मस्तवी तां वाचं धेनुं धेनुरिव धेनुः यथा धेनुश्चतुर्भि-
स्तनैः स्नानं पयः शरति वत्सायैवं वाग्धेनुर्वक्ष्यमाणैः
स्तनैः पय इवाशं शरति देवादिभ्यः । के पुनश्चे स्तनाः ।
के वा ते चेभ्यः शरति । तस्मा एतस्या वाचो धेन्वा द्वौ
स्तनौ देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीयाः । कौ तौ । स्वाहा-
कारं वषट्कारश्च । आभ्यां हविर्दीयते देवेभ्यः । हन्-
कारं मनुष्याः । हन्त इति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति ।
स्वधाकारं पितरः । स्वधाकारेण हि पितृभ्यः स्वर्धां
प्रयच्छन्ति । तस्या धेन्वा वाचः प्राण ऋषभः । प्राणेन
हि वाक् प्रसूयते । मनो वत्सः । मनसा हि प्रसूयते ।

भा० ब्राह्मणान्तरमवतारयति । पुनरिति । तां धेनुमुपासीतेति
सम्बन्धः । वाचो धेन्वाश्च सादृश्यं विद्मदयति । यथेत्यादिना ।
स्तनचतुष्टयं भोक्तृत्रयश्च प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । के पुनरित्या-
दिना । कथं देवा यथोक्तौ स्तनावुपजीवन्ति तत्राह । आभ्यां
इति । हन्त यद्यपेक्षितमित्यर्थः । यद्यामन्नं प्रसूयन्ते प्रसूता-
कारबोधता क्रियते । मनसा हीत्यादिनोक्तं विदुषोति । मनसेति ।
यथाभवत्वादेतदुपासनमकिसिन्धुदमित्याशङ्गाह । इवमिति ।

उ० अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेत-
त्कृषीवपिधाय शृणोति स यदोत्कमिथ्यन्भवति
नेनं घोषं शृणोति ॥ १ ॥ नवमं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥

भा० मगसा आलोचिते विषये वाक् प्रवर्त्तते । तस्मान्नगो वत्स-
खानीयं । एवं वाग्धेनूपासकस्याद्वायमेव प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरः । पूर्व्वदुपासनान्तरमयमग्निर्वैश्वान-
नरः । कोऽयमग्निरित्याह । योऽयमन्तःपुरुषे । किं त्ररी-
रारन्ध्रको नेत्युच्यते । येनाग्निना वैश्वानराख्येणेदमन्नं
पच्यते । किं तदन्नं । यदिदमद्यते भुज्यतेऽन्नं प्रजाभिर्जा-
ठरोऽग्निरित्यर्थः । तस्य साचादुपसन्नार्थमिदमाह ।
तस्माग्नेरन्नं पचते जाठरस्यैष घोषो भवति । कोऽसौ । यं
घोषमेतदिति क्रियाविशेषणं । कर्षीवपिधायाङ्गुलीभ्याम-
पिधानं कृत्वा शृणोति तं प्रजापतिमुपासीत वैश्वानरमग्निं ।
अथापि तद्भाष्यं फलं । तत्र प्रासङ्गिकमिदमरिष्टस-
न्नमुच्यते । सोऽन्नं त्ररीरे भोक्ता । यदोत्कमिथ्यन्भवति
नेनं घोषं शृणोति ॥ १ ॥ सप्तमस्य नवमं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥

भा० तद्भाष्यं यथोक्तं वागुपाधिकब्रह्मरूपत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥ सप्तमस्याहमं
ब्राह्मणं ॥ ८ ॥

ब्राह्मणान्तरमग्न्यस्य तात्पर्यमाह । अयमिति । अन्नपास्य
पक्षा । तत्सद्भावे मानमाह । तस्येति । क्रियायाः अवबस्यैतदिति
विशेषणं । तद्यथा भवति अथेत्यर्थः ॥ कौटोवागन्वुपाधिकस्य पुरस्त्रो-
पासने प्रकृते सतीत्याह । तत्रेति ॥ १ ॥ सप्तमस्य नवमं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥

उ० यदा वै पुरुषोऽस्मासोकात्पैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स उर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य खत्नेन स उर्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खत्नेन स उर्ध्वं

भा० सर्वेषामस्मिन्प्रकरणे उपासनायां गतिरियं । फलस्योच्यते । यदा वै पुरुषो विदायस्मासोकात्पैति प्ररीरं परित्यजति स तदा वायुमागच्छत्यन्तरिक्षे तिर्यग्भूतो वायुस्त्वमितोऽभेद्यस्तिष्ठति । स वायुश्च स्वात्मनि तस्मै सम्प्राप्ताय विजिहीते स्वात्मावयवान्विगमयति छिद्दीकरोत्यात्मानमित्यर्थः । किं परिमाणं छिद्रमित्युच्यते । यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं प्रसिद्धं परिमाणं । तेन छिद्रेण स विदागूर्ध्वं आक्रमते ऊर्ध्वं स गच्छति स आदित्यमागच्छति । आदित्यो ब्रह्मलोकं जिगमिषोर्मागन्निरोधं कृत्वा स्थितः सोऽप्येवंविदे उपासकाय द्वारं प्रवच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खं वादिचवित्रेषस्य छिद्रपरिमाणं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति । सोऽपि तस्मै तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः

पा० ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । सर्वेषामिति । यत्तन्वयुत-
प्रधानामिति शेषः । किमिति विदाय्वायुमागच्छति तमपेक्षैव
ब्रह्मलोकं कुतो न गच्छतीत्याशङ्गाह । अन्तरिक्ष इति । आदित्यं

उ० आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्व-
सति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥ दशमं ब्राह्मणं ॥ १० ॥
एतद्वै परमं तपो यद्वाहितस्तप्यते परमं
हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो

भा० खं प्रसिद्धं । स तेन ऊर्द्धं आक्रमते स लोकं प्रजापतिमा-
गच्छति । किं विशिष्टमशोकं मानसेन दुःखेन विवर्जित-
मित्येतत् । अहिमं हिमवर्जितं शरीरदुःखवर्जितमित्यर्थः ।
तं प्राप्य तस्मिन् तस्मिन्वसति शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्स-
रानित्यर्थः । ब्रह्मणो ब्रह्मकल्पान्वसतीत्येतत् ॥ १ ॥
सप्तमस्य दशमं ब्राह्मणं ॥ १० ॥

एतद्वै परमं तपः । किं तद्वाहितो व्याधितो
जरादिपरिष्टहीतः सन्वसन्त्यते । तदेतत्परमं तप इत्येवं
चिन्तयेत् । दुःखसामान्यात् । तस्यैवं चिन्तयतो विदुषः कर्म-
क्षयहेतुः । तदेव तपो भवत्यनिन्दितो विषीदतः स एव
च । तेन विज्ञानतपसो दग्धकिल्बिषः परमं ह वै लोकं
जयति य एवं वेद । तथा मुमूर्षुरादावेव कल्पयति किमे-
तद्वै परमं तपो यं प्रेतं मां यामादरथं हरन्ति चत्विजो

आ० प्रत्यागमने हेतुमाह । आदित्य इति ॥ उक्तोर्थे वाक्यं यातयति ।
तस्मा इति ॥ ब्रह्मकल्पानित्यवान्तरकल्पयोक्तिः ॥ १ ॥ सप्तमस्य
दशमं ब्राह्मणं ॥ १० ॥

ब्रह्मोपासनप्रसङ्गेन फलवद्ब्रह्मोपासनमुपन्यस्यते । एतदिति ॥
यद्वाहित इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । जरादीति ॥ कर्मक्षय-
हेतुरित्यत्र कर्मशब्देन पापमुच्यते । परमं ह वै लोकमित्यत्र तप-

उ० यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति
य एवं वेदैतद्वै परमस्तपो यं प्रेतमग्नावभ्याद-
धति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥
॥ १ ॥ एकादशं ब्राह्मणं ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्न-
मृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति

भा० ऽन्वयार्थैतद्गामादरथ्यगमनसामान्यात्परमं मम तत्तपो
भविष्यति । गामादरथ्यगमनं परमं तप इति हि प्रसिद्धं ।
परमं ह वै लोकं जयति य एवं वेद । तथैतद्वै परमं
तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति । अग्निप्रवेत्रसामान्यात् । परमं
ह वै लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ ब्रह्मसूक्तेकादशं
ब्राह्मणं ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेति । तथैतदुपासनान्नरं विविक्त्याहारं
ब्रह्मात्मनश्चते यत्तद्ब्रह्मेति एक आचार्या आहुस्तन्न
तथा यहीतव्यमन्नं ब्रह्मेत्यन्ते वाङ्मः प्राणो ब्रह्मेति
तन्न तथा न यहीतव्यं । किमर्थं पुनरन्नं ब्रह्मेति न
याद्यं । अस्मात्पूयति क्लिप्तते पूतिभावमापद्यते । अन्ते

भा० सोऽनुकूलं यत्तं सोऽन्नशब्दार्थः । अस्तु गामादरथ्यगमनं तद्यथा
कथं तपस्वमित्याशङ्काह । गामादिति । १ । एकादशं
ब्राह्मणं ॥ ११ ॥

ब्राह्मणान्नरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह । अन्नमिति । यथा पूर्व-
स्मिन्ब्राह्मणे यत्तद्वद्व्योपासनमुक्तं तद्वदिति । तथेति ।
एतदिति ब्रह्मविषयोक्तिः । उपास्यं ब्रह्म निर्जादवितुं विद्या-

उ० वै प्राण ऋतेऽन्नादेते हत्वेव देवते एकधाभूयं
भूत्वा परमतां गच्छतस्तच्च स्माह प्रातृदः पितरं
किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा
असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा

भा० प्राणात्तत्कथं ब्रह्म भवितुमर्हति । ब्रह्म हि नाम तद्यद्वि-
नात्रि । अस्तु तर्हि प्राणो ब्रह्म नैवं यस्माच्छुच्यति वै प्राणः
शेषमुपैति ऋते अज्ञात् । अत्ता हि प्राणः । अतोऽज्ञेनाज्ञेन
विना न प्रकोत्यात्मानं धारयितुं । तस्माच्छुच्यति वै
प्राणः ऋतेऽज्ञात् । अत एकैकस्य ब्रह्मता नोपपद्यते ।
यस्मात्तस्मादेते ह तु एव अन्नप्राणदेवते एकधाभूयमेक-
धाभावं भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्वं
प्राप्नुतः । तदेतदेवमध्यवस्य ह स्य आह स्य प्राटदो नाम
पितरमात्मनः । किंस्विदिति वितर्के । यथा मया ब्रह्म
परिकल्पितमेवं विदुषे किंस्वित्साधु कुर्यां साधु श्रेष्ठं
पूजां । कां त्वस्यै पूजां कुर्यामित्यभिप्रायः । किमेव वास्यै
एवं विदुषे असाधु कुर्यां हतकृतोऽसावित्यभिप्रायोऽन्न-
प्राणौ सहभूतौ ब्रह्मेति विदाज्ञासावसाधुकरणेन खण्डितो
भवति । नापि साधुकरणेन महीकृतस्यमेवं वादिनं स

भा० रयति । अन्नमित्यादिना । अन्नस्य विनाशित्वेऽपि ब्रह्मत्वं किं न
स्यादत आह । ब्रह्म हीति । अयमन्नं विना प्राणस्य शेषप्राप्ति-
कत्वाह । अत्ता हीति । प्रत्वेवं नाशित्वमतः शब्दार्थः । किंस्वि-
दित्यादिवाक्यस्यार्थं विदुष्येति । अन्नप्राणाविति । कस्त्विति-
प्रतीकमादाय आहरोति । एतयोदिति ॥ यद्येवमुक्तरोत्या

उ० प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छ-
तीति तस्मा उ हेतदुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने
हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणे
वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि
ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि
रमन्ते य एवं वेद ॥ १ ॥ द्वादशं ब्राह्मणं ॥ १२ ॥

भा० पिता ह स्र आह । पाणिना हस्तेन निवारयन् मा प्राह-
दैवं वाचः । कः कृतयोरेनयोरन्नप्राणयोरेकधाभूयं भूत्वा
परमतां कस्य गच्छति न कस्यिदपि विद्वाननेन ब्रह्मदर्श-
नेन परमतां गच्छति । तस्माच्चैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽसा-
विति । यद्येवं ब्रवीतु भवाक्कथं परमतां गच्छतीति
तस्मै उ ह एतद्वक्ष्यमाणं वच उवाच । किन्तु इति ॥
तद्दि इत्युच्यते । अन्नं वै वि । अन्ने हि यस्मादिमानि सर्वाणि
भूतानि विष्टान्याश्रितान्यतोऽन्नं वीत्युच्यते । किञ्च रमिति ।
रमिति चोक्तवान्पिता । किं पुनस्तद्रं । प्राणो वै रं ।
कुत इत्याह । प्राणे हि यस्माद्ब्रह्माश्रये सति सर्वाणि
भूतानि रमन्तेऽतो रं प्राणः । सर्वभूताश्रयगुणमन्नं । सर्व-

भा० परमत्वं यदि मासीत्पर्यः । उक्तमसङ्गीर्षं गुणदयं सङ्घिष्याह ।
सर्वभूतेति ॥ अन्नगुणं विना प्राणगुणादेतज्ज्ञानं सिद्धयतीत्या-
शङ्काह । न हीति ॥ प्राणगुणस्याप्यन्नगुणत्वसम्भवादन्नं प्राणेने-
त्याशङ्काह । नापीति ॥ गुणदयस्य परस्परपेक्षामनुभवानु-
सारेण स्फोरयति । यदा त्विति ॥ आद्यतनवतो ब्रह्मवत्स्य
ह्यतार्थतेत्यत्र तैत्तिरीयश्रुतिं संवादयति । युवा स्यादित्यादिना ॥

उ० उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदं सर्वमुत्था-
पयत्युद्धास्मादुक्थविद्धीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायु-
ज्यं सलोक्तां जयति य एवं वेद ॥११॥ यजुः
प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि
युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठाय

भा० भूतरतिगुणश्च प्राणः । न हि कश्चिदनायतनो निराश्रयो
रमते नापि सत्यप्यायतने प्राणो दुर्बलो रमते । यदा
त्वायतनवान्प्राणो बलवांश्च तदा कृतार्थमात्मानं मन्य-
मानो रमते लोकः । युवा स्यात्साधु युवा ध्यायक इत्यादि
श्रुतेः । इदानीमेवंविदः फलमाह । सर्वाणि ह वा
अस्मिन्भूतानि विभ्रत्यस्त्रगुणज्ञानात्सर्वाणि भूतानि
रमन्ते प्राणगुणज्ञानाच्च एवं वेद ॥ १ ॥ षष्ठमस्य द्वादशं
ब्राह्मणं ॥ १२ ॥

उक्थं । तयोपासनान्तरमुक्थं ब्रह्मं । तद्धि प्रधानं महा-
व्रते क्रतौ । किं पुनस्तदुक्थं । प्राणो वा उक्थं । प्राणश्च प्रधानं
उक्थश्च ब्रह्माणामत उक्थमित्युपासीत । कथं प्राण उक्थमि-

भा० आग्निष्टो अग्निष्टो बलिष्ठस्त्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्वा
स्यादित्येतदादिशब्देन गृह्यते । अन्नप्राणयोगुर्ब्रह्मदयविशिष्टयो-
र्मित्तितयोक्तुपासनमुक्तं ॥ १ ॥ द्वादशं ब्राह्मणं ॥ १२ ॥

इदानीं ब्राह्मणान्तरमादाय तात्पर्यमाह । उक्थमिति । सत्पु
शास्त्रान्तरेषु किमित्युक्थमुपास्यत्वेनोपन्यस्यते तत्राह । तज्जीति ॥
कश्चिन्निमारोप्य कस्योपास्यत्वमिति प्रश्नद्वारा विदुषोति । किं
पुनरिति ॥ तस्मिन्नुक्थदृष्टौ हेतुमाह । प्राणश्चेति ॥ तस्मिन्नुक्थ-

उ० यजुषः सायुज्यं सलोक्तां जयति य एवं वेद
 ॥ २ ॥ साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि
 भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मे सर्वाणि भूतानि
 श्रेष्ठाय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यं सलोक्तां
 जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं
 प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः

भा० त्याह । प्राणो हि यस्मादिदं सर्वमुत्पापयति । उत्पापनादुक्तं
 प्राणो न ह्यप्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति । तदुपासनफलमाह ।
 उत् ह्यस्मादेवंविद् उक्त्यविप्राणविद्भीरः पुत्र उत्तिष्ठति
 ह दृष्टमेतत्फलमदृष्टनूक्तस्य सायुज्यं सलोक्तां जयति य
 एवं वेद ॥ १ ॥ यजुरिति चोपासीत प्राणं । प्राणो वै यजुः ।
 कथं यजुः प्राणः । प्राणे हि यस्मात्सर्वेषु भूतानि युज्यन्ते ।
 न ह्यसति प्राणे केनचित्कस्य चिद्योगसामर्थ्यं । अतो युज-
 न्तीति प्राणो यजुः । एवंविदः फलमाह । युज्यन्ते उद्यमन्
 इत्यर्थः । ह्यस्मै एवंविदे सर्वेषु भूतानि श्रेष्ठं श्रेष्ठ-
 भावस्तस्मै श्रेष्ठाय स श्रेष्ठो भवेदिति । यजुषः प्राणस्य
 सायुज्यमित्यादि सर्वं समानं ॥ २ ॥ सामेति चोपासीत-

भा० शब्दस्य समवेतार्थत्वं प्रत्यपूर्वकमाह । कथमित्यादिना । उक्त्वा-
 नस्य सतोऽपि सम्भवान्न प्राबल्यत्वमित्याशङ्क्याह । न हीति ।
 उक्तस्य प्राबल्यैतद्विज्ञानतारतम्यमपेक्ष्य सायुज्यं साधोक्तं च
 व्याख्येयं । १ ।

यजुःशब्दस्यान्वयं कृत्वायुक्तं प्राबल्यवयवमिति शङ्कित्वा
 परिहरति । कथमित्यादिना । असत्यपि प्राणे योः सम्भ-

उ० प्र क्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोक्तां
जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ त्रयोदशं ब्राह्मणं
॥ १३ ॥

भा० साम । प्राणो वै साम । कथं प्राणः साम । प्राणे हि
यस्मात्सर्वाणि भूतानि सम्यच्चि सङ्गच्छन्ते । सङ्गमसाम्यक-
त्वापत्तिहेतुत्वात् साम प्राणः । सम्यच्चि सङ्गच्छन्ते ह चक्षी
सर्वाणि भूतानि । न केवलं सङ्गच्छन् एव श्रेष्ठभावाद्य
चाक्षी कल्पन्ते समर्थन्ते । साद्यः सायुज्यमित्यादि पूर्ववत्
॥ ३ ॥ तं प्राणं चचमित्युपासीत । प्राणो वै चचं । प्रसिद्ध-
मेतन्प्राणो हि वै चचं । कथं प्रसिद्धतेत्याह । चायते पाल-
यत्येनं पिण्डं देहं प्राणः । चणितोः शस्त्रादिर्हिंसितात्पुन-
र्मांसेनापूरयति यस्मान्नस्मात्स्यतचाणात्प्रसिद्धं चचत्वं प्रा-
णस्य । विदत्फलमाह । प्र चचमचं । न चायतेऽन्येन केन-
चिदित्यचं चचं प्राणस्यमचं चचं प्राणं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
शाखान्तरे वा पाठात् चचमाचं प्राप्नोति प्राणो भव-
तीत्यर्थः । चचस्य सायुज्यं सलोक्तां जयति य एवं वेद
॥ ४ ॥ सप्तमस्य त्रयोदशं ब्राह्मणं ॥ १३ ॥

भा० वतीत्याशङ्क्याह । न होवि । प्रकरवागुत्तरीतप्रायश्चदं
मुक्त्वा यजुःशब्दस्य कृत्तिं लक्त्वा योमोऽप्रीक्रियत इत्याह । अत
इति ॥ २ ॥ ३ ॥ सङ्गमनादित्येतदेव व्याचष्टे । सम्यक्षीति ।
शाखान्तरशब्देन माध्यन्दिनश्राखीक्यते ॥ ४ ॥ सप्तमस्य त्रयोदशं
ब्राह्मणं ॥ १३ ॥

उ० भूमिरक्षरिहं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह
वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स याव-

भा० ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमचे-
दानां गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते ।
सर्व्वच्छन्दसां हि गायत्रीच्छन्दः प्रधानभूतं । तत्प्रयोक्तृग-
वचाणाद्गायत्रीति वक्ष्यति । न चान्येषां चन्दसां प्रयोक्तृ च
प्राञ्चचाणसामर्थ्यं । प्राञ्चत्प्रभृता च सा सर्व्वच्छन्दसाञ्चात्मा
प्राञ्चः । प्राञ्चश्च चतुर्वाणात्प्रचमित्युक्तं । प्राञ्चश्च गायत्री ।
तस्मात्तदुपासनमेव विधित्यते । द्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्च गा-
यत्र्या ब्राह्मणमसृजत । त्रिष्टुभा राजन्वं । जगत्या वैश्व-
मिति । द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तं । तस्मा-
त्प्रधाना गायत्री । ब्राह्मणा व्युत्पाद्य ब्राह्मणा अभिवदन्ति
स ब्राह्मणो विपापो विजरो विचिकित्सो ब्राह्मणो भव-
तीत्युक्तमपहृषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति । तच्च

भा० एतन्मनूय गायत्रीब्राह्मणस्य तात्पर्य्यमाह । ब्रह्मण इत्या-
दिना । छन्दोऽन्तरेष्वपि विद्यमानेषु किमिति गायत्र्युपाधिक-
मेव ब्रह्मोपास्यमिच्छते तत्राह । सर्व्वच्छन्दसामिति । तस्माद्धान्ते
हेतुमाह । तदिति । तत्प्रयोगे तुल्यं प्रयोक्तृप्राञ्चचाणसामर्थ्यं
छन्दोऽन्तरात्सामपीति चेन्नेत्याह । न चेति । प्रमाणाभावादिति
भावः । किञ्च प्राञ्चत्प्रभावो गायत्र्या विवक्ष्यते प्राञ्चश्च सर्व्वेषां
छन्दसां निवर्त्तकत्वादात्मा । तथा च सर्व्वच्छन्देष्वप्युक्तगायत्र्युपा-
धिकब्रह्मोपासनमेवात्र विवक्षितमित्याह । प्राञ्चत्प्रैति । तदा-
त्मभृता गायत्रीत्तुल्यं यस्तीकरोति । प्राञ्चत्प्रैति । तत्प्रयोक्तृगव-
चाणाद्दि गायत्री । प्राञ्चश्च वागादीनां प्राञ्चः । ततश्चक्षत्राणा-
त्प्रयोक्तादात्म्यमित्यर्थः । प्राञ्चगायत्र्योक्तादात्म्ये यचित्तमाह ।

उ० देषु त्रिषु लोकेषु तावद् जयति योऽस्या एत-
देवं पदं वेद ॥ १ ॥

भा० ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलमतो वक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वं ।
गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमो निरद्भुत एवोत्तम-
पद्वार्थसाधनेऽधिक्रियतेऽतस्त्वमूलः परमपद्वार्थसम्बन्धः ।
तस्मान्तदुपासनविधानायाह । भूमिरन्तरिक्षं द्यौः इत्ये-
तान्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरमष्टावक्षराणि यस्तु तदिद-
मष्टाक्षरं ह वै प्रसिद्धावधोतकौ एवैकं प्रथमं गायत्री
गायत्र्याः पदं यकारेणैवाष्टवक्षरमेतदु ह एव एत-
देवास्या गायत्र्याः पदं पादः । प्रथमो भृश्वदि-
क्षवक्षरैल्लोकात्मा ॥ अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेवैतन्मै-
ल्लोकात्मात्पदं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत्फलं ।
स विद्वान्यावत्किञ्चिदेषु त्रिलोकेषु जेतव्यं तावत्सर्वं ह
जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

भा० तस्मादिति । गायत्रीप्राधान्ये हेत्वन्तरमाह । द्विजोत्तमेति ।
तदेव स्फुटयति । गायत्र्येति ॥ तत्राधान्ये हेत्वन्तरमाह ।
ब्राह्मण इति । कथमेतावता गायत्रीप्राधान्यं तत्राह । तथेति ।
अतो वक्तव्यमित्थत्वात्तद्व्यर्थमाह । गायत्र्या हीति । अधि-
कारित्वकृते कार्यमाह । तत इति । तच्छब्दो गायत्रीविषयः ।
गायत्रीवैशिष्ट्यम्परामर्शश्च कथितमुपसंहरति । तस्मादिति ।
गायत्रीप्रथमपादस्य सप्ताक्षरत्वं प्रतीयते न त्र्यक्षरत्वमित्था-
शङ्काह । यकारेणेति । गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्यनामस्य
सप्ताक्षरत्वप्रबुद्धं कार्यमाह । एतदिति । गायत्रीप्रथमपादे
त्रैलोक्यदृश्यादीपस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवमिति । प्रथमपादे
ज्ञाते विराडात्मकं फलतीत्यर्थः । १ ॥

उ० ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं
ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतद् हेवास्या एतत्स
यावतीयं त्रयी विद्या तावद् जयति योऽस्या
एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान इत्य-
ष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमे-

भा० तद्यार्थो यजूंषि सामानीति त्रयी विद्या नामाक्षराणि
एतान्व्यष्टावेव तथैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदं
द्वितीयमेतद् हेवास्या एतत् यदृग्यजुःसामसप्तमष्टा-
क्षरसामान्यादेव स यावतीयं त्रयी विद्या तस्या विद्यया
यावत्प्रजातमाप्यते तावद् जयति योऽस्या एतद्वावच्चा-
स्तैर्विद्यासचचं पदं वेद ॥ २ ॥ तथा प्राणः अपानः वि-
द्यानः व्यान एतान्वपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तच्च
गायत्र्यास्तृतीयं पदं चावदिदं प्राणिजातं तावद् जयति
योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद । अद्यानन्तरं
गायत्र्यास्त्रिपदायाः त्र्यंशिकायास्तृतीयं पदमुच्यते
ऽभिधेयभूतमद्यासाः प्रकृताया गायत्र्या एतदेव वक्ष-

था० अथमे पादे त्रैलोक्यदृष्टिर्विद्वितीये पादे कर्षक त्रैविद्या-
दृष्टिर्दित्वाह । तथेति । दृष्टिर्विधुपयीभित्तेव सङ्गमसामान्यं
कथयति । ऋच इति । सङ्गमसामान्यकथनाह । एतदिति ।
विद्यापदं दर्शयति । स जयतीति । २ ।

अथमक्षितीवपादयोस्तैलोक्यत्रैविद्यादृष्टिर्वसृतीये पादे प्राणा-
पानादिदृष्टिः कर्षयित्वाह । तथेति । जनु विपदा ज्ञानपी-
यास्याता त्रैलोक्यमुत्तरप्रत्येनेत्वात्सङ्गमाह । अथेति । त्र्यंशिकाया-

उ० तद्दु ह्येषास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्
जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाद्यास्या एतदेव
तुरीयं दशतं पदं परो रजा य एष तपति यद्दे
चतुर्थं तन्नुरीयं दशतं पदमिति ददृश इव श्लेष
परो रजा इति सर्वमु श्लेष रज उपर्युपरि

भा० मासं तुरीयं दशतं पदं परो रजा य एष तपति ।
तुरीयमित्यादिवाक्यपरार्थं श्लेषमेव व्याचष्टे श्रुतिः ।
यद्दे चतुर्थं प्रविष्टुं लोके तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते ।
दशतं पदमित्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते । ददृश इव दृश्यत
इव हि इष मख्यज्ञानार्गतः सुदयोऽतो दशतं पदमुच्यते ।
परो रजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते । सर्वं समस्तं
उ हि इष मख्यज्ञानार्गतः परयो रजो रजोऽन्तं समस्तं
लोकमित्यर्थः । उपर्युपर्याधिपत्यभावेन सर्वं लोकं रजो-
जातं तपति । उपर्युपरीति शोभा सर्वलोकधिपत्य-
स्थापनार्था । ननु सर्वशब्देनैव विद्वत्प्रादीशानर्षिका नैव-

प्रा० वक्षाः प्रवरश्चविच्छेदार्थोऽयमशब्दः । यद्दे चतुर्थमित्यादियशस्य
पूर्वेषु यौनवत्त्वमाशङ्क्याह । तुरीयमिति । इति प्रकृत-
वाक्योक्तिः । कोमिभिर्दृश्यत इवेति वाक्ये न तु मुख्यमीश्वरस्य
दृश्यत्वमतीन्द्रियत्वादित्याह । दृश्यत इवेति । लोका रजाः श्लेषन्त
इति श्रुत्यन्तरमाशङ्क्याह । समस्तमिति । आधिपत्यभावेनेति
कथं वाक्यात्मित्याशङ्क्याह । उपर्युपरीति । शोभामाश्रयति ।
नन्विति । सर्वं रजस्तपतीजेतावतैव सर्वधिपत्यसिद्धत्वाद्यर्था
वीक्षेति शेषं दृशवति । नैव दोष इति । येषां लोकानामिति
वाचत् । मख्यकमुदकस्य निरङ्गुलमाधिपत्यमित्यत्र ह्यन्वोऽयमश्रुति-

उ० तपत्येव १ हेव त्रिया यशसा तपति योऽस्या एत-
देवं पदं वेद ॥ ३ ॥

सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परो
रजसि प्रतिष्ठिता तद्वैतत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै

भा० देवो येषामुपरिष्ठात्सविता दृश्यते तद्विषय एव सर्व-
शब्दः सादित्यान्नङ्गानिवृत्त्यर्था वीष्णा । चे चामुच्चा-
त्यराज्ञो लोकास्त्रेषाञ्छेष्टे देवकामानाञ्छेति अत्यन्त-
रान्तस्तात्सर्व्यावरोधार्था वीष्णा । अथाऽसौ सविता सर्व्या-
धिपत्यस्य च त्रिया अत्रसा च ख्यात्या तपति । एवं
सैव त्रिया अत्रसा च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं
दर्शतं पदं वेद ॥ ३ ॥

सैषा त्रिपदोक्ता या चैलोक्त्यैविद्यप्राणस्य च सा गा-
यत्री । एतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि
प्रतिष्ठिता । मूर्त्तामूर्त्तरसत्वादादित्यस्य । रसापात्रे हि
वस्तुनि रसमप्रतिष्ठितं भवति । अथा काष्ठादिदग्धसारं
तद्वत् । तथा मूर्त्तामूर्त्तात्मकं जगत्त्रिपदा गायत्री आ-

भा० मनुष्यवति । ये चेति । वीष्णार्थवत्त्वमुपसंहरति । तस्यादिति ।
अतुर्थपादज्ञानस्य फलवत्त्वं कथयति । यथेति । ३ ।

अभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्रीं आख्यायाभिधानस्याभि-
धेयतन्मत्वमाह । सैवेति । सादित्यप्रतिष्ठिता मूर्त्तामूर्त्तात्मिका
गायत्रीत्वञ्चेतुमाह । मूर्त्तेति । भवतु मूर्त्तामूर्त्तप्राणानुसा-
देवादित्यस्य तत्त्वारत्वं तथापि कथं गावन्नास्त्वितिहासं एष-
मेव सा मूर्त्ताद्यात्मिका आख्यातीत्याह । रसेति । तद-

उ० सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विव-
दमानावेयातामहमदर्शिमहमश्रौषमिति य एव
ब्रूयादहमदर्शिमिति तस्मा एव अद्ध्याम तद्वैत-
त्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे
प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्वलं सत्यादोगीय इत्ये-

भा० इत्ये प्रतिष्ठिता तद्रसत्वात्सह चिभिः पादैस्तद्वै तुरीयं
पदं सत्ये प्रतिष्ठितं किं पुनस्तत्सत्यमुच्यते । चक्षुर्वै सत्यं
कथं चक्षुः सत्यमित्याह । प्रसिद्धमेतच्चक्षुर्हि वै सत्यं ।
कथं प्रसिद्धमेत्याह । तस्माद्यद्यदि इदानीमेव द्वौ विवद-
मानौ विद्वद् वदमानावेयातामागच्छेयातामहमदर्श-
मृष्टवानस्यन्य आह अहमश्रौषं त्वया दृष्टं न तथा
तदस्त्विति । तयोर्ध एव ब्रूयादहमश्रौषमिति तस्मा एव
अद्ध्याम न पुनर्यौ ब्रूयादहमश्रौषमिति । ओतुर्नृषा
अवषमपि सम्भवति न तु चक्षुषो नृषा दर्शनं । तस्मान्ना-
श्रौषमित्युक्तवते अद्ध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात्सत्य-
श्चक्षुषास्त्वित्ये चक्षुषि सह चिभिरितरैः पादैस्तुरीयं

आ० दादित्तसम्बन्धाभावे मूर्त्ताद्यात्मिका मायत्री स्यादप्रतिष्ठितेति
शेषः ॥ सारादृते खातक्ये च मूर्त्तादेर्न स्थितिरिति स्थिते फलित-
माह । यथेति ॥ आदित्यस्य खातक्यं वारयति । तथेति ॥
सत्त्वशब्दस्यादृतेविपरीतबान्धवयत्नं शङ्काद्वारा वारयति । किं
पुनरित्यादिना । चक्षुषः सत्त्वत्वे प्रमायाभावं शङ्कित्वा दूष-
यति । कथमित्यादिना ॥ ओतरि अज्ञाभावे हेतुमाह । ओतुरिति ॥
अकुरपि नृषादर्शनं सम्भवतीत्याह । न त्विति ॥ कथित्वापचित्वा-

उ० वमेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा ह्येषा
गयांस्तत्रे प्राणा वे गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्य-
ज्ञयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवा-

भा० पदं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । उक्तञ्च । स आदित्यः कश्चिन्प्रति-
ष्ठित इति चक्षुषीति ॥

तदे तुरीयपदाग्रथं सत्त्वं ब्रह्मे प्रतिष्ठितं किं पुन-
स्तद्व्यवस्थितम् । प्राणो वै ब्रह्मं तस्मिन्प्राणे ब्रह्मे प्रतिष्ठितं
सत्त्वं । तथाचोक्तं सूत्रे । तदेतच्च प्रोक्तञ्चेति । अस्माद्ब्रह्मे सत्त्वं
प्रतिष्ठितं तस्मादाज्जर्बलं ब्रह्मादोगीच षोडशीच षोडशर-
मित्यर्थः । लोकेऽपि अस्मिन् हि चदाश्रितं भवति
तस्मादाश्रितादाश्रयस्य ब्रह्मवत्तरलं प्रसिद्धं । न हि दुर्बलं
ब्रह्मवतः कश्चिदाश्रयभूतं दृष्टं । एवमुक्त्याद्येन तु एषा
गायत्री अस्मात्प्रमथ्यात्मे प्राणे प्रतिष्ठिता । सैषा गायत्री
प्राणोऽतो गायत्री अमप्रतिष्ठितं । अस्मिन्प्राणे ब्रह्मे देवा
ब्रह्मे वेदाः कर्षाणि फलञ्च एतं भवति । सैवं गायत्री

भा० अवेऽपि अश्रयेद्यथा अदृष्टि विन्वासी दृष्टो लोकस्थेत्याह । तस्मा-
त्तेति । विन्वासातिशयफलमाह । तस्मादिति । आदित्यस्य च-
क्षुषि प्रतिष्ठितत्वं ब्रह्मेऽपि प्रतिपादितमित्याह । उक्तञ्चेति ।

सत्त्वस्य ज्ञातव्यं प्रत्याह । तदा इति । सत्त्वस्य प्राप्तव्यमित्यत-
त्तच्च पादमित्यमित्याह । तथा चेति । सूत्रं प्राणो वायुश्चक्षुष्येन
सत्त्वशब्दितसत्त्वभूतसदृशं । सत्त्वं ब्रह्मे प्रसिद्धितमित्यत्र लोक-
प्रसिद्धिं प्रमादयति । तस्मादिति । तदेवोक्तमादयति । लोके
ऽप्येति । तदेव अतिदेवमुखेनाह । न हीति । इत्येव गायत्र्याः
सत्त्वान्तर्गत्तं सिद्धमित्याह । एवमित्यत्र । अस्मिन्ब्रह्मे सत्त्वं लोक-

उ० मू५ सावित्रीमन्वाहैषैव स यस्मा अन्वाह तस्य
प्राणांस्त्रायते ॥ ४ ॥

तां५ हेतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुवीग-

भा० प्राणरूपा सती अगत आत्मा । सा हैषा गद्यांस्तत्रे चात-
वती । के पुनर्गद्याः । प्राणा वागादयो वै गद्याः । ब्रह्म-
करणात् । तांस्तत्रे हैषा गायत्री । तत्तत्र यस्याद्गद्या-
स्तत्रे तस्याद्गायत्री नाम । गद्यत्राणाद्गायत्रीति प्रथिता । स
आचार्य्यं उपनीयमाणवकमष्टवर्षं यामेवान् सावित्रीं सवि-
ददेवताकामन्वाह पञ्चोऽङ्गुर्वर्षः समस्ताह । एषैव स
साक्षात्प्राणो अगत आत्मा माणवकाय समर्पिता इहेदानीं
वा व्याख्यातानां व्यास आचार्य्यो यस्मै माणवकाद्यान्वा-
हानुवक्ति तस्य माणवकस्य गद्यान्प्राणान् चापरे नरका-
दिपतनात् ॥ ४ ॥

तामेतां सावित्रीं हैके प्राचिनोऽनुष्टुभमनुष्टुप्प्रवाम-
नुष्टुप्कन्दस्वामन्वाहुरपनीताय । तदभिप्रायमाह । वाग-

भा० यति । सैवेति ॥ गायत्र्याः प्राणत्वे किं सिध्यति तदाह । अत
इति ॥ तदेव स्पष्टयति । यस्मिन्नित्यादिना ॥ गायत्रीनामनिर्व-
चनेन तस्य अग्रणीयगहेतुत्वमाह । सा हैवेति ॥ प्रयोक्तृप्रदीरं
सप्तमर्थः । गायत्रीति त्रया कस्युयस्मिन्वितास्तदादयः । प्राण-
स्यमूलत्वेन सुतुर्थं गायत्र्या एव सावित्रीत्वमाह । स आचार्य्यं
इति । पञ्चः पादशः सावित्र्या गायत्रीत्वं साधयति । स इति ॥
अतः सावित्री गायत्रीति शेषः ॥ ४ ॥

अतान्तरमुक्तावयति । तामेतामिति ॥ तत्सवितुर्वरेणीमहे ।
त्रयं देवस्य भोजनं । ओम् ५ सम्बन्धातमं । तुरं भगस्य श्रीमहीत्वनु-

उ० नुष्टुवेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्री-
मेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदिह वा अप्येवं विद्वद्विव
प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकत्र न पदं
प्रति ॥ ५ ॥

भा० नुष्टुप् । वाक् शरीरे सरस्वती । तामेव हि वाचं सरस्वतीं
माणवकायानुब्रूम इत्येतदन्तो न तथा कुर्याच्च तथा
विद्याद्यन्ते आहुर्दृष्टैव तत्किं तर्हि गायत्रीमेव सावित्री-
मनुब्रूयात्कस्माद्यस्मात्प्राणो गायत्रीत्युक्तं । प्राण उक्ते वाक्
सरस्वती चान्ये च प्राणाः सर्वं माणवकाय समर्पितं भवति ।
किञ्चेदं प्रासङ्गिकमुक्त्वा गायत्रीविदं स्तौति । यदि ह वै
अपि एवंविद्वद्विव न हि तस्य सर्वात्मनो ब्रह्मनामासि
किञ्चित्सर्वात्मकत्वाद्विदुषः प्रतिगृह्णाति सदैव तत्प्रति-
यद्भजातं गायत्र्या एकं च नैकमपि पदं प्रति पर्याप्तं ॥ ५ ॥

भा० शुभं सावित्रीमाहुः । सवित्रदेवताकत्वादित्यर्थः । उपनीतस्य
माणवकस्य प्रथमतः सरस्वत्यां अथवात्मिकायां सापेक्षत्वं शोत-
यितुं हिष्ठम् । दुषयति । नेत्यादिना । गन्धपेक्षितवाग्मात्म-
कसरस्वतीसमर्पणं विना गायत्रीसमर्पणमशुभमिति अश्लिष्य
परिहरति । कस्मादित्यादिना । यदि हेत्वादेवपरमश्रद्धा-
वहितपूर्वग्रन्थासङ्गतिमाशङ्क्याह । इदमिति । सावित्र्या
गायत्रीत्वमिति यावत् । इवशब्दार्थं दर्शयति । न शीति ।
यद्यपि ब्रह्म प्रतिगृह्णाति विद्वानिति पूर्वेषु सम्बन्धः । तथापि न
तेन प्रतिगृह्णातेनैकस्यापि गायत्रीपदस्य विद्यानपत्वं भुक्तं
स्यात् । दूरतस्तु दीवाधायकत्वं तस्मैत्यर्थः ॥ ५ ॥

उ० स य इमां स्त्रील्लोकान्पूषीन्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीर्यं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रति गृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या

भा० स इमांस्त्रीन् स यो गायत्रीविदिमान् भूराद्गींस्त्री-
न्गोऽम्बादिधनपूर्णां लोकान्प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहः
अस्मा गायत्र्या एतत्प्रथमं पदं यद्वास्यातमाप्नुयात् ।
प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् अधिकदोषोत्पादकः
स प्रतिग्रहः । अथ पुनर्यावती इयं त्रयी विद्या अस्ताव-
त्प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयात् । द्वितीय-
पदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात्तथा यावदिदं प्राणि यस्ता-
वत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात् । तेन
तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात्कल्पयित्वादेव मुच्यते पादत्रय-
सममपि यदि कश्चित्प्रतिगृह्णीयात्तत्पादत्रयविज्ञानफल-

भा० गायत्रीविदः प्रविशन्कृतो दोषाभावं सामान्येनोक्तं विशेषतस्त-
दभावात् । स इति ॥ यथा त्रैलोक्यावच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छि-
न्नस्य चार्थस्य प्रतिग्रहेण पादत्रयविज्ञानफलमेव भुक्तं नाधिकं
दूषणं तथेति यावत् । प्रतिग्रहीणा दाया वा त्रैविद्यः सम्मा-
न्ये किन्तु स्वार्थं सुखैवत्वस्थितमिच्छात् । कल्पयित्वा इति ॥ उक्त-
मेव सङ्गृह्णाति । पादत्रयेति ॥ कल्पयित्वादेव मुच्यते इति किमिति
कल्प्यते मुख्यमेवैतत्किं न स्वादित्वात्सङ्ग्राहः । न चेति ॥ कल्प-
नापि तर्हि किमर्थेत्वात्सङ्ग्राहः । गायत्रीति ॥ अङ्गीकृत्योत्तरवा-

उ० एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परो रजा यऽएष
तपति नैव केन च नाप्यं कुत उ एतावत्प्रति-
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

भा० खैव चकारणं न त्वन्यस्य दोषस्य कर्तृत्वे चमं । न
चैवं दाता प्रतिग्रहीता वा गायत्रीविज्ञानस्तुतये कल्पते ।
दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येवं सम्भाष्यते नासौ प्रति-
ग्रहोऽपराधश्चमः । कस्माद्यतोऽभधिकमपि पुरुषार्थविज्ञान-
मवन्निष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्यास्तद्दर्शयति । अथास्मा
एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजा च एष तपति ।
तच्चैतन्नैव केनचित्केनचन केनचिदपि प्रतिग्रहणार्थ-
नैव प्राप्यमित्यर्थः । यथा पूर्वोक्तानि चीषि पदानि एता-
न्यपि नैवाप्यानि केनचित्कल्पयित्वैवमुक्तं परमार्थतः । कुत
एतावत् प्रतिग्रहीतात्त्रैलोक्यादिसमं तस्माद्गायत्र्येवंप्रका-
रोपास्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

आ० अमुक्यापयति । दातेति ॥ तदेवाकाङ्क्षापूर्वकमाह । कस्मा-
दिति ॥ वागात्मकपदत्रयविज्ञानप्रकभोगोक्त्या नन्तर्भवत्यर्थः ।
नैव प्राप्यं प्रतिग्रहेण केनचिदपि नैव भुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ तन्नैव
वैश्वर्ण्यदृष्टान्तमाह । यद्येति ॥ तानि प्रतिग्रहेण यथाऽऽप्यानि
तत्तथैव तदाप्यमित्यर्थः ॥ कुत इत्यादि वाक्यस्य तात्पर्यमाह ।
एतान्यपीति । गायत्रीविदः स्तुतिरक्ता तत्प्रथमाह । तस्मादिति ।
एवंप्रकारा पादचतुष्टयवत्पा सर्वात्मिकेत्यर्थः ॥ ६ ॥

उ० तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी
त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरी-
याय दर्शिताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा
प्रापदिति यं द्विधादसावस्मै कामो मा समृद्धीति

भा० तस्या उपस्थानं तस्या गायात्र्या उपस्थानं उपेत्य स्थानं
नमस्कारणमनेन मन्त्रेण । कोऽसौ मन्त्र इत्याह । हे गा-
यत्रि असि भवसि त्रैलोक्यपादेनैकपदी । त्रयीविद्यारूपेषु
द्वितीयेन द्विपदी । प्राणादिना तृतीयेन त्रिपद्यसि । चतु-
र्थेन तुरीयेण चतुष्पद्यसि । एवं चतुर्भिः पादैरुपासकैः पद्यसे
ज्ञायसेऽतः परं परेण निरुपाधिकेन स्त्रेणात्मनाऽपद्यसि ।
अविद्यमानं पदं येन पद्यसे सा त्वमपद्यसि यस्मात्तद्वि पद्यसे
नेति नेत्यात्मत्वात् । अतो व्यवहारविषयाय नमस्ते तुरी-
याय दर्शिताय पदाय परोरजसे । असौ ब्रह्मः पाप्मा तन्मा-
तिविघ्नकरः । अदस्तात्मानः कार्यं चत्न्यातिविघ्नकर्तृत्वं
प्रापत् मैव प्राप्नोतु । इतिब्रह्मे मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । यं
द्विधात् चं प्रति द्वेषं कुर्यात्स्वयं विदांस्तं प्रत्यनेनोपस्थान-
मसौ ब्रह्मरमुकनामेति नाम गृहीयादसौ यद्ब्रह्माद्याभि-
प्रेतः कामो मा समृद्धिं समृद्धिं माप्नोत्विति चोपतिष्ठते ।

भा० प्रकृतमुपासनमेव मन्त्रेण सङ्गृह्णाति । तस्या इत्यादिना ।
ध्येयरूपमुक्त्वा चैवं गायत्र्या रूपमुपन्यस्यति । अतः परमिति ।
चतुर्थस्य पादस्य पादत्रयापेक्षया प्राधान्यमभिप्रेत्याह । अत
इति । यथोक्तनमस्कारस्य प्रयोजनमाह । असाविति । द्वि-
धमुपस्थानमभिप्रायित्वासावदिति च तत्राद्यं द्वेषा अत्यादयति ।

उ० वा न हेवास्मै स काम ऋध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥

एतद् वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्रतराश्वि-
मुवाच यनु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा अथ कथं
हस्तीभूतो वहसीति मुखं स्याः सम्राण विदा-
ञ्चकारेति होवाच तस्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा

भा० न हेवास्मै देवदत्ताय स कामः समृद्धते । कस्यै । अस्मा एव-
मुपतिष्ठतेऽहमदो देवदत्ताभिप्रेतं प्रापमिति चोपतिष्ठते ।
असावदो मा प्रापदित्यादिचक्षाणां मन्त्रपदानां असा-
कामं विकल्पः ॥ ७ ॥

गायत्री मुखविधानाथार्थवाद उच्यते । एतद् किञ्च
स्मर्यते । तत्र च गायत्रीविज्ञानविषये जनको ह वैदेहो
बुडिलो नामतोऽश्रतराश्विस्थापत्यमाश्रतराश्विसं किञ्चो-
क्तवान् । अन्नु इति वितर्कं हो अदो इत्येतच्चक्षणं गायत्री-
विदब्रूथाः गायत्रीविदसीति चदब्रूथाः किमिदं तस्य
वचसोऽनुरूपमथ कथं यदि गायत्रीविप्रतिग्रहदोषेण

था० यं द्विधादिति । नाम ऋणीयात्तदीयं नाम ऋणीत्वा च तदभि-
प्रेतं मा प्रापदित्त्वनेनोपस्थानमिति सम्बन्धः । अश्वद्विकल्प-
स्थानं दर्शयति । अहमिति । कीदृगुपस्थानमत्र मन्त्रपदेन
कर्त्तव्यमित्याशङ्क्य असावपि विकल्पं दर्शयति । असाविति ॥ ७ ॥

किन्तु तद्गायत्रीविज्ञानप्रतिब्रूचमुपलभ्यते तदाह । अथेति ।
पूर्वोपरिदिदोधावद्योतकोऽप्यशब्दः । तथापि गायत्रीविज्ञान-
पत्रकवत्ते सति प्रतिब्रूचमिदं हस्तीभूतस्य तव मां प्रति बह्वभि-
त्याशङ्क्याह । एसावपि । एसा ब्रूते इद्विधिति । मुखविज्ञानस्य

उ० अपि बह्वीवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत् सन्दह-
त्येव १० हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्व-
मेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥

८ ॥ सप्तमस्य चतुर्दशं ब्राह्मणं ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं तन्व

भा० हकीभूतो वहसीति । स प्रत्याह राज्ञा स्मारितो मुखं
गायत्र्या हि यस्मादस्याः हे यस्मात् न विदाश्चकार न
विज्ञानवानसीति होवाच । एकाङ्गविकल्पत्वात् गाय-
त्रीविज्ञानं ममाफलं जातं । ष्टुणु तर्हि तस्या गायत्र्या
अग्निरेव मुखं । यदि ह वै अपि बह्विवेन्धनं ऋगावभ्या-
दधाति सौकिकाः सर्वमेव तत्सन्दहत्येवेन्धनमग्निरेवं ह
एव एवंविज्ञायत्र्या अग्निमुखमित्येवं वेत्तीत्येवंवित् स्यात्
स्वयं गायत्र्यात्माग्निमुखः सन् । स यद्यपि बह्विव पापं कुरुते
प्रतिग्रहादिदोषं तत्सर्वं पापजातं संप्साय संभक्षयित्वा
ऋद्धोऽग्निवत्पूतश्च । तस्मात्प्रतिग्रहदोषाद्गायत्र्यात्मा अजरो
ऽष्टतस्र सम्भवति ॥ ८ ॥ सप्तमस्य चतुर्दशं ब्राह्मणं ॥ १४ ॥

यो ज्ञानकर्त्तव्यमुपचकारो योऽन्तकाल आदित्यं प्रार्थ-

ष्या० दृष्टान्तावच्छेन यजमाचष्टे । यदीत्वादिना । इवशब्दोऽव-
धारवाच्यः । पापसंस्पर्शराहित्यं शुद्धिसत्प्रकाशसंस्पर्शं च यूपतेति
भेदः । गायत्रीज्ञानस्य क्रममुक्तिफलत्वं दर्शयति । गायत्र्या-
त्मेति । ८ । सप्तमस्य चतुर्दशं ब्राह्मणं ॥ १४ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । यो ज्ञानकर्त्तेति । आदित्य-
स्वामिसुमतात्पर्यं तत्प्रार्थनेत्याह । अस्ति चेति । तथापि

उ० पूषन्नपावृणु सत्यधर्मीय दृष्टये पूषनेकर्षे यम
सूर्य्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्

भा० यत्प्रसिद्धं च प्रसङ्गे गायत्र्यास्तुरीयः पादो हि स तदुप-
ख्यानं प्रकृतमतः स एव प्रार्थ्यते हिरण्ययेन ओतिर्भयेन
पात्रेण । यथा पात्रेणैष्टं वस्त्रपिधीयते एवमिदं सत्याख्यं
ब्रह्म ओतिर्भयेन मण्डलेनापिहितमिवावसाहितचेतसा-
मदृशत्वात्तदुच्यते । सत्यस्त्रापिहितं मुखं मुखं स्वरूपं त-
दभिधानं पात्रमपिधानमिव दर्शनप्रतिबन्धकारणं । तत्र
हे पूषन् जगतः पोषणात्पूषा सविता अपावृणु अपावृणुं
कुर्व दर्शनप्रतिबन्धकारणमपनयेत्यर्थः । सत्यधर्माय सत्य-
धर्मोऽस्येति मम सोऽहं सत्यधर्माऽतस्तस्मै तदात्मभूता-
येत्यर्थः । दृष्टये दर्शनाय । पूषन्नित्यादीनि नामानि
आमन्त्रणार्थानि सवितुः । एकर्षे एकस्त्रासावृषिश्च एकर्षि-
दर्शनादृषिः स हि सर्वस्व जगत आत्मा चक्षुषश्च सस्यर्षे
पश्यत्येको वा गच्छतीत्येकर्षिः । सूर्य्य एकाकी चरतीति
मन्त्रवर्षात् । यमं सर्व्यं हि जगतः संयमनं तत्कृतं । सूर्य्यः,

भा० कथमादित्यस्य प्रसङ्गस्तथाह । तदुपख्यानमिति । नमस्ते तुरीया-
येति तर्हि दर्शितमित्यर्थः ॥ आदित्यस्य प्रसङ्गे यद्विषयमाह ।
अत इति । समाहितचेतसां प्रयत्नवतामपि दृशत्वाद्ग्रापिहितं
किन्तु पिहितमेवेति तथाह । असमाहितेति । अत्रतः पोषणाद्-
र्षमदृश्यादिदानेनेति शेषः । अपावरणकारणमेव विद्वद्येति ।
दर्शनेति । सत्त्वं परमार्थस्वरूपं ब्रह्म धर्मस्वभाव इति वाचत् ।
ननु दर्शनायं तत्प्रतिबन्धनिवृत्तौ पूषन्नि निवृत्ते चिमित्यनेन
सन्मोध्य निवृत्त्यन्ते तथाह । पूषन्नित्यादीति । दर्शनादृषि-

उ० समूहतेजो यत्ने रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि वायुरनिलममृत-
मथेदं भस्माक्षुं शरीरं ॐ३ क्रतो स्मर कृतं

भा० सु ईरयते रसाक्षीन्प्राणान् यो वा जगत इति ।
प्राजापत्यः प्राजापतेरीश्वरस्यापत्यं हिरण्यगर्भस्य वा । हे
प्राजापत्य व्यूह विगमय रश्मीन् ॥

समूह सङ्क्षिपात्प्रगल्भेजो येनाहं शक्रुषां द्रष्टुं । तेजसा
अपहतदृष्टिर्न शक्रुषां तत्त्वरूपमज्ञसा द्रष्टुं । विद्योतन-
द्वय रूपाणामत उपसंहर तेजः । यत्ते तव रूपं सर्व-
कल्याणानामतिशयेन कल्याणं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ।
पश्यामो वयं वचनव्यत्ययेन । योऽसौ भूर्भुवःखो व्याह-
त्यवयवः । पुरुषः पुरुषाकृतित्वात्पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि
अहरहमिति चोपनिषद् उक्त्वादादित्यचाक्षुषयोस्तदेवेदं
परामृश्यते । सोऽहमस्यमृतमिति सम्बन्धः ॥

आ० त्वुक्तं विशदयति । स हीति । सूत्रं आत्मा जगतस्तद्व्युत्पद्येति
मन्त्रवर्त्ममाश्रितोक्तं । जगत आत्मेति । अक्षुर्निजस्य वदवस्था-
भेदित्वेत्तदाश्रित्याह । अक्षुर्चेति ।

साभाविका रश्मयो न विगमयितुं शक्या इत्याशङ्क्याह ।
समूहेति । मदीयं तेजःसङ्घेपं विनापि ते मत्त्वरूपदर्शनं स्यादि-
त्याशङ्क्याह । तेजसा हीति । विद्योतनं विद्युत्प्रकाशस्तस्मिन् सति
रूपाणां स्वरूपमज्ञसा अक्षुषा न शक्यं द्रष्टुं तस्य अक्षुर्मोहि-
त्वात्तथेत्याह । विद्योतन इवेति । तेजःसङ्घेपस्य प्रयोजनमाह ।
यदिति । किञ्च नाहं त्वां मत्त्ववद्याचेऽभेदेन ध्यातत्वादित्याह ।
योऽसाविति । व्याहृतिशरीरे कथमहमिति प्रयोगोपपत्तिरित्या-
शङ्क्याह । अहरिति । तदेवेदमित्यहं रूपमुच्यते ।

उ० स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर अग्ने नय सुपथा
राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्

भा० ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते शरीरस्यो यः प्राचो
वायुः सोऽनिखं वाचं वायुमेव प्रतिगच्छतु । तथाऽन्या-
देवताः स्त्रां स्त्रां प्रकृतिं गच्छन्तु । अथेदमपि भस्मान्तं
सत् पृथिवीं यातु शरीरं । अथेदानीमात्मनः संकल्पभूतां
मनसि व्यवस्थितामग्निदेवतां प्रार्थयति । ॐ क्रतो । ॐ मिति
क्रतो इति च सम्बोधनार्थावेव । ॐ ह्यारप्रतीकत्वादेवमो-
मयत्वाच्च क्रतुः । हे क्रतो ह्यार ह्यर्त्तव्यमन्तकाखे हि
त्वत्स्मरणवशादिष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्रार्थते यस्म्यथा कृतं
तत् स्मर । पुनश्चिरादरार्था ॥

किञ्च हे अग्ने नय प्रापय सुपथा शोभनेन मार्गेण
राये धनाय कर्त्तव्यप्रप्तय इत्यर्थः । न दक्षिणेन दक्षिणेन

आ० ननु इव शरीरपातऽपि नामृतत्वमाध्यात्मिकवाय्वादिप्रति-
बन्धादत आह । ममेति । वायुग्रहस्योपलब्धत्वं विवक्षि-
त्वाह । तथेति । देहस्य देवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव
सुखात्तां तस्य प्रतिबन्धकत्वात् सदान्मृतत्वमित्याशङ्क्याह ।
अथेति । मन्मान्तरभवताम् आहरोति । अथेदानीमित्यादिना ।
अवतीशोमीश्वरः सर्वस्य रक्षकस्तस्य जाठराभिप्रीतीकत्वेन
ध्यातत्वादभिप्रायेण निर्देष्टः । इवमग्निदेवतां सम्बोधयति ।
स्मरेति । इष्टां गतिं शिघ्रमिद्यथा किञ्चित् स्मरन्ने देवता
नियुज्यते सत्त्वाह । स्मरेति ।

प्रार्थनात्तरं समुच्चिनोति । किञ्चेति । उक्तमेव वगन्ति ।
नेत्यादिना । अस्मान्नेवेति पूर्वैव सम्बन्धः । प्रचावग्रहवर्त्तमा-

उ० युयोध्यस्मञ्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं
विधेम३ ॥ १ ॥ पञ्चदशं ब्राह्मणं ॥ १५ ॥ इति
बृहदारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ उपनिषत्सु
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भा० पुनरावृत्तियुक्तेन । किं तर्हि शुक्तेनैव सुपथाऽस्मान्निश्चानि
सर्वाणि हे देव वयुनानि प्रज्ञानानि सर्व्वप्राणिनां विद्वान्
किञ्च युयोधि अपनय वियोजय । असदस्मत्तो जुहुराणं
कुटिलं एनः पापं पापजातं सर्व्वं । तेन पापेन वियुक्ता
वयमेव्याम उत्तरेण पथा तत्रसादात् । किन्तु वयं तुभं
कर्त्तुं ब्रह्मो भूयिष्ठां वञ्चतमां ते तुभं नमउक्तिं नमस्का-
रवचनं विधेम नमस्कारोक्त्वा परिचरेम इत्यर्थोऽन्वत्कर्त्तु-
मशक्ताः सन्तः ॥ इति सप्तमस्य पञ्चदशं ब्राह्मणं ॥ १५ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्राज-
काचार्य्यस्य श्रीब्रह्मरभगवतः कृतायां बृहदारण्यकटी-
कायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

भा० दीनानुपकक्षयं । प्रार्थनान्तरं दर्शयति । किञ्चेति ॥ पापवियो-
जनपक्षमाह । तेनेति ॥ भवद्भिराराधितो भवतां ययोक्तं पक्षं
साधयिष्यामीत्याशङ्गाह । किन्विति ॥ वञ्चतमत्वं भक्तिश्रद्धा-
तिरेकयुक्तत्वं यागादिना परिचरयं क्रियतामित्याशङ्गाह ।
अन्यदिति । सन्ततनमस्कारोक्त्वा परिचरामेति पूर्व्वेन सम्बन्धः ।
अशक्तिस्य नुपूर्वावशादिति शक्यं । इतिशब्देऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥
पञ्चदशं ब्राह्मणं ॥ १५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्य्य-
श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां बृहदारण्य-
कटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ तत् सत् ॥

उ० ॥ हरिः ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च

भा० ॥ ॐ ॥ प्राणो गायत्रीत्युक्तं । कस्मात्पुनः कारणात्प्राण-
भावो गायत्र्या न पुनर्वागादिभाव इति । यस्माज्ज्येष्ठश्च
श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्रेष्ठभाजः । कथं ज्येष्ठत्वञ्च
श्रेष्ठत्वञ्च प्राणस्येति तन्निर्दिधारयिष्येदमारभ्यते । अथवो-
क्त्यद्युःसामञ्चादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमभिहितं सत्स-
प्यन्त्रेषु चक्षुरादिषु तत्र हेतुमात्रमिहानन्तर्येण सम्बन्धते
न पुनः पूर्वश्रेयता । विवक्षितम् । खिलत्वादस्य काष्ठस्य
पूर्वञ्च यदनुक्तं विवक्षितं फलं प्राणविषयमुपासनं तदङ्गव्य-
मिति । यः कश्चिद् वै इत्यवधारणार्थं । यो ज्येष्ठश्रेष्ठ-
गुणं वक्ष्यमाणं वेदासौ भवत्येव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । एवं
फलेन प्रसोभितः सन् प्रश्नाभिमुखीभूतस्तस्यैवाह । प्राणो
वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनरवगम्यते प्राणो ज्येष्ठश्च

भा० श्रीमश्वेशाय नमः । ॐकारो दमादित्रयं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि
तन्मन्त्रं तदर्था गतिरादित्याद्यपस्थानमित्येषोऽर्थः सप्तमे निवृत्तः ।
सम्बन्धति प्राधान्येनाब्रह्मोपासनं सप्तमं श्रीमश्वैदिकमन्त्रं च
वक्तव्यमित्यहममध्यायमारभमाणो ब्राह्मणसङ्कतिमाह । प्राण
इति ॥ तस्मात्प्राणो गायत्रीति युक्तमुक्तमिति शेषः ॥ प्राणस्य
ज्येष्ठत्वादिनाद्यापि निर्द्धारितमिति शङ्कित्वा परिहरति । कथ-
मित्वादिना ॥ प्रकारान्तरेण पूर्वोत्तरग्रन्थसङ्कतिमाह । अथ-
वेति ॥ आदिशब्दादत्रवैशिष्ट्यादिनिर्द्धारस्तनेति प्राणस्यैव विव्रि-
ष्टगुणकस्योपास्यत्वोक्तिर्हेतुः । ज्येष्ठत्वादिसन्मात्रमिहानन्तर-
ग्रन्थेन कथ्यत इति शेषः ॥ तदेव पूर्वग्रन्थस्य हेतुमत्त्वादुत्तरस्य
च हेतुानन्तर्येण पूर्वग्रन्थेण पूर्वग्रन्थेण सप्तोत्तरं ग्रन्थजातं
सम्बन्धत इति फलितमाह । आनन्तर्येणेति । वक्ष्यमाणप्राणोपास-

उ० श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च

भा० श्रेष्ठश्चेति । यस्मान्निषेककाल एव शुक्रशोणितसम्बन्धः प्राणादिकपालस्याविशिष्टस्तथापि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिसामः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यः । अतो ज्येष्ठो वयसा प्राणो निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे हि सञ्जवृत्तौ पञ्चाक्षुरादीनां वृत्तिसामः । अतो युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु । भवति नु कश्चित्कुले ज्येष्ठो गुणहीनत्वात् न ज्येष्ठो मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वाद्गुणैर्ज्येष्ठो न ज्येष्ठः । न तथेहेत्याह प्राण एव तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनः श्रेष्ठ्यमवगम्यते प्राणस्य । तदिह संवादेन दर्शयिष्यामः ॥

अ० नस्य पूर्वोक्तमुष्णाद्युपास्तिशेषत्वमाशङ्क्य गुणभेदात्प्रकभेदाच्च नैवमित्यभिप्रेत्याह । न पुनरिति । किमिति प्रायोपासनमिह स्नातन्यमुपदिशते तत्राह । खिलत्वादिति । इतिशब्दे ब्राह्मणारम्भोपसंहारार्थः । एवं ब्राह्मणारम्भं प्रतिपाद्याक्षराभ्याचष्टे । यः कश्चिदित्यादिना । यच्छब्दस्य पुनरुपादानमन्वयार्थं । निपातयोरर्थमवधारणमेव प्रागुक्तं प्रकटयति । भवत्येवेति । प्रत्राय कोऽसौ ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्चेति । प्रत्रस्तदर्थमिति यावत् । प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिकमाक्षिपति । कथमिति । तत्र हेतुमाह । यस्मादिति । यस्माज्ज्येष्ठत्वादिनां तुल्यमेवेति शेषः । सन्ध्याविशेषमङ्गीकृत्य ज्येष्ठत्वं प्राणस्य साधयति । तथापीति । उक्तमेव समर्थयते । निषेककालादिति । तत्रापि विप्रतिपन्नं प्रत्याह । प्राणो हीति । ज्येष्ठत्वेनैव ज्येष्ठत्वे सिद्धे किमिति पुनरक्षिरित्याह । भवत्विति । ज्येष्ठत्वे सत्यपि ज्येष्ठत्वाभावमुक्त्वा तस्मिन्सत्यपि ज्येष्ठत्वाभावमाह । मध्यम इति । इहेति प्रायोक्तिः । प्राणज्येष्ठत्वे प्रमाणाभावमाशङ्क्य प्रत्याह । कथमित्यादिना ।

उ० उद्येष्टश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति
य एवं वेद ॥ १ ॥
यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति

भा० सर्वथापि तु प्राणं ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेदोपास्ते स स्वानां
ज्ञातीनां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासनसा-
मर्थ्यात्त्वयतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवि-
ष्यामीति बुभूषति भवितुमिच्छति तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठ-
प्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु वयोजिमित्तं ज्येष्ठत्वं
तदिच्छातः कथं भवतीत्युच्यते । नैष दोषः । प्राण-
वद्वृत्तिस्वाभवात्सैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति ।
दर्शनानुरूपेषु फलं । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो
भवितुमिच्छति तेषाञ्च वसिष्ठो भवत्युच्यतां तर्हि
काऽसौ वसिष्ठेति । वाम्बै वसिष्ठा । वासयत्यतिशयेन वसे-

ष्या० पूर्वोक्तमुपासितफलमुपसंहरति । सर्वथापीति ॥ आदोषेबा-
नादोषेभ्य वेत्त्वर्थः ॥ ज्येष्ठस्याविद्यापक्षवत्त्वमाक्षिपति । नन्विति ॥
तस्य विद्यापक्षत्वं साधयति । उच्यत इति ॥ इच्छते ज्येष्ठं दुःसा-
ध्यमिति दोषस्यासत्त्वमाह । नेति ॥ तत्र हेतुमाह । प्राणवदिति ॥
यथा प्राणवदतामनादिप्रयुक्तश्चक्षुरादीनां वृत्तिस्वाभवात् प्राणो-
पासकाधीनं जीवनमन्येषां स्वानां भवतीति प्राणदर्शिनो ज्येष्ठत्वं
न वयोजिवन्धनमित्यर्थः ॥ १ ॥

वसिष्ठत्वमपि प्राणस्यैवेति वस्तुमुत्तरवाक्यमुच्यते ॥
यो हेत्वादिना ॥ मजेन प्रजोभितं शिष्यं प्रजाभिमुखं प्रभाह ।

उ० वाग्ने वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां
बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रति-
तिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च
दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतिति-
ष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥

भा० वेति वसिष्ठा । वाग्मिनो हि धनवन्तो वसन्त्यतिशयेन ।
आच्छादनार्थं वा वसेर्वसिष्ठा अभि भवन्ति हि वाचा
वाग्मिनोऽन्याम् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानादसिष्ठगुणे
भवतीति दर्शनानुरूपं फलं ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यग्रेति प्रतिष्ठा । तां
प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवतीं यो वेद तस्यैतत्फलं प्रतितिष्ठति
समे देवे काले च । तथा दुर्गे विषमे च दुर्गमने च । देवे
दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे । अथेवमुच्यतां काऽप्यै

आ० उच्यतामित्यादिना । वाचो वसिष्ठत्वं द्विधा प्रतिजागीते
वासयतीति । वासयत्यतिशयेनेतुल्यं विद्मदयति । वाग्मिनो हीति ।
वासयन्ति चेति प्रकृत्यं । वक्षो वेत्सुक्तं स्पृष्टयति । आच्छादनार्थं
वेति । आच्छादनार्थत्वमनुभवेन साधयति । अभिभवन्तीति ।
उक्तमुपाक्षिप्यं निगमयति । तेनेति ॥ २ ॥

मुद्यान्तरं वक्षुं वाच्यान्तरमादाव वाचये । यो ह वा इति ।
समे प्रतिष्ठां विद्यां विनापि स्वादित्याशङ्क्याह । तथेति ।
विषमे च प्रतितिष्ठतीति सन्त्यः । विषमशब्दस्यार्थमाह । दुर्ग-
मने चेति । इदानीं प्रश्नपूर्वकं प्रतिष्ठां दर्शयति । वसेवमिति ।

उ० यो ह वै सम्पदं वेद सꣳहास्मै पद्यते यं
काम कामयते त्रोटं वै सम्पत् त्रोट्रे हीमे सर्वे
वेदा अभिसम्पन्नाः सꣳहास्मै पद्यते यं कामं
कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥

भा० प्रतिष्ठा । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । कथं चक्षुः प्रतिष्ठालमि-
त्याह । चक्षुषा हि समे च दुर्गे च दृष्ट्वा प्रतितिष्ठति ।
अतोऽनुरूपं फलं प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे च
एवं वेदेति ॥ ३ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद सम्यङ्पुण्यकं यो वेद तच्छैतत्फल-
मस्यै विदुषे सम्यद्यते ह । किं । यं कामं कामयते स कामः ।
किं पुनः सम्यङ्पुण्यकं । ओषं वै सम्यत् । कथं पुनः ओषस्य
सम्यङ्पुण्यलमिति । उच्यते । ओषे सति हि यस्मान्मूर्ध्वं वेदा
अभिसम्पन्नाः ओषेन्द्रियवतोऽध्येयत्वात् वेदविहितकर्मा-
द्यन्तास्य कामाः तस्माच्छोषं सम्यत् । अतो ज्ञानानुरूपं फलं ।
सं हास्यै पद्यते स यं वं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥

भा० प्रतिष्ठालक्ष्युषो व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥ विद्याफलं
निगमयति । अत इति ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमादाय विभजते । यो ह वै सम्यदमिति । प्र-
पूर्वार्धं सम्यदुत्पत्तिवाक्यमुपादत्ते । किं पुनरिति । ओषस्य सम्य-
ङ्पुण्यत्वं व्युत्पादयति । कथमिति । अध्येयत्वमध्ययनार्हत्वं । तथापि
कथं ओषं सम्यङ्पुण्यकमित्याशङ्क्याह । वेदेति । पूर्वार्धं पच-
मुपसंहरति । अत इति ॥ ४ ॥

उ० यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्या-
यतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनं
स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजया
पशुभीरेतो वे प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया
पशुभिर्यि एवं वेद ॥ ६ ॥

भा० यो ह वा आयतनं वेद । आयतनमाश्रयस्तस्यो वेदाय-
तनं स्वानां भवत्यायतनं जनानामन्येषामपि किं पुनस्तदा-
यतनमित्युच्यते । मनो वा आयतनमाश्रय इन्द्रियाणां
विषयाणाञ्च । मन आश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं
प्रतिपद्यन्ते । मनःसङ्कल्पवज्जानि चेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते । अतो
मनआयतनमिन्द्रियाणां अतो दर्शनानुरूपेण फलं आय-
तनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां च एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजापतिं वेद । प्रजायते ह प्रजया पशु-
भिर्यि सुगमो भवति । रेतो वै प्रजातिः । रेतसा प्रज-

षा० वाक्यान्तरमादाय विभजते । यो ह वा आयतनमिति ।
सामान्येनोक्तमायतनं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किं पुनरिति ।
मनसो विषयाश्रयत्वं विशदयति । मन इति । इन्द्रियाश्रयत्वं
तस्य स्पष्टयति । मनः सङ्कल्पेति । पूर्ववत्फलं निगमयति ।
अत इति । ५ ।

गुह्यान्तरं वस्तुं वाक्यान्तरं गृहीत्वा तदक्षराणि व्याकरोति ।
यो हेत्यादिना । वागादीन्द्रियाणि तत्तत्र गुह्यविश्लेषानि शिद्धा

उ० ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म
जग्मुस्तद्वोचुः को नो वसिष्ठ इति तं होवाच
यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते
स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

भा० ननेन्द्रियमुपलक्ष्यते । तद्विज्ञानानुरूपं फलं प्रजायते ह
प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥

ते ह इमे प्राणा वागादधोऽहंश्रेयसेऽहं श्रेयानित्येतस्मै
प्रयोजनाय विवदमाना विदुः वदमाना ब्रह्म जग्मुर्ब्रह्म
मतवन्तः ब्रह्मब्रह्मवार्थं प्रजापतिं गत्वा च तद्ब्रह्म ऊचुरन्त-
वन्तः । को नोऽस्माकं मध्ये वसिष्ठः । कोऽस्माकं मध्ये वसति
च वासयति । तद्ब्रह्म तैः पृष्टं सत् शेवाचोक्तवद्यस्मिन्वो
द्युक्ताकं मध्ये उत्क्रान्ते निर्गते शरीरादिदं शरीरं पूर्वंस्मा-
दतिव्रजेन पापीयः पापतरं मन्यते लोकः शरीरं हि ना-
मानेकं अतिव्रजातत्माजीवतोऽपि पापमेव ततोऽपि कष्ट-
तरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति । वैराग्यार्थमिदमुच्यते । पापी-
य इति । स वो द्युक्ताकं मध्ये वसिष्ठो भविष्यति । ज्ञान-

भा० देतोविश्विष्टगुणमायच्छाब्दस्य प्रकरवविरोधः स्यादित्वाब्रह्माह ।
देतसेति । विद्यापञ्चमुपसंहरति । तद्विज्ञानेति ॥ ६ ॥

उक्त्वा वसिष्ठत्वादिगुणा न वागादिज्ञानिनः किन्तु मुक्तप्राय-
मता एवेति दर्शयितुमास्त्राधिकं करोति । ते हेमादिना ।
इवसुगुणयोगस्य तात्पर्यमाह । शरीरं हीति । किमिति शरी-
रस्य पापीयश्चमुच्यते तदाह । वैराग्यार्थमिति । शरीरे
वैराग्योत्पादनद्वारा तस्मिन्नहंममाभिमानपरिहारार्थमित्यर्थः ।

उ० वाग्धोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोथागत्योवाच
 कथमशक्त मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथा
 कलाअवदक्षो वाचा प्राणक्षः प्राणेन पश्यन्मक्षुषा
 शृण्वन्मः श्रोत्रेण विद्वांसे मनसा प्रजायमाना
 रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ६ ॥
 चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथागत्योवाच कथ-
 मशक्त मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा
 अपश्यन्मक्षुषा प्राणक्षः प्राणेन वदक्षो वाचा
 शृण्वन्मः श्रोत्रेण विद्वांसे मनसा प्रजायमाना
 रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ६ ॥
 श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथागत्योवाच

भा० अपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाचाऽयं वसिष्ठ इति । इतरेषाम-
 प्रियपरिहाराय । त एवमुक्त्वा ब्रह्मणा प्राणा आत्मनो
 वीर्यपरिचणाय क्रमेणोचक्रमुः ॥ ७ ॥

तत्र वागेव प्रथमं ह अस्माच्छरीरादुचक्राम उत्क्रा-
 न्तवती । सा चोत्क्रम्य संवत्सरं प्रोथ्य प्रोषिता भूत्वा पुनरा-
 गत्योवाच कथमशक्त मन्वन्तो धूयं मद्गते मां विना

आ० वसिष्ठो भवतीत्युक्तवानिति सम्बन्धः । किमिति साक्षादेव मुख्यं
 प्राणं वसिष्ठत्वादिगुणं नोक्तवाग्प्रजापतिः । स हि सर्वं च
 इत्याशङ्क्य ह । जानन्नपीति ॥ वाक् होचक्रामेत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
 एवमिति ॥ ७ ॥

उक्तेऽर्थे मुक्तकाराणि व्याचष्टे । तत्रेत्यादिना । कार्यकार्य-

उ० कथमशक्त मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्यथा
 बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो
 वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांश्चो मनसा प्रजायमा-
 ना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रं ॥ १० ॥
 मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथागत्योवाच कथ-
 मशक्त मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा
 अविद्वांश्चो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेत-
 सैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥
 रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथागत्योवाच कथम-
 शक्त मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा
 अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो
 वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांश्चो
 मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

भा० जीवितुमिति । एवमुक्त्वा ऊचुर्यथा लोके कखा मूका
 अशृण्वन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन व्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन
 पश्यन्तो दर्शनव्यापारं चक्षुषा कुर्वन्तस्तथा शृण्वन्तः
 श्रोत्रेण विद्वांश्चो मनसा कार्यादिविषयं प्रजायमाना
 रेतसा पुत्रानुत्पादयन्त एवमजीविन्त वयं । इत्येवं प्राणैर्द-
 न्तोत्तरा वागात्मनोऽस्मिन्नवसिष्ठत्वं बुद्ध्या प्रविवेश ह वाक् ।

आ० विषयमिन्द्रादिशब्देनोपेक्षणीयः सद्ब्रह्मः । चक्षुरादिभिर्दन्तोत्तरा

उ० अथ ह प्राण उत्क्रामिथन्यथा महा सुहयः
सैन्धवः पद्भीशशङ्कन्त्सवृहेदेवः हैवेमान्प्राणा-

भा० तथा चक्षुर्होचक्रामेत्यादि पूर्ववत् ॥ ओषं मनः प्रजाति
रिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रामिथन्यथा महा सुहयः
मेव खलानामप्रचक्षिता वागादयः । किमिवेत्याह । यथा
श्लोके महासाधौ सुहयश्च महा सुहयः शोभनहयो खल-
शोपेतो महान्परिमाणतः सिन्धुदेशे भवः सैन्धवोऽभिज-
गतः पद्भीशशङ्कन्त्सवृहेदेवः पद्भीशाश्च ते ब्रह्मवसेति
तास्यंष्टहेदुष्यच्छेद्युगपदुखनेदशारोह आरूढे परीक्षणाय ।
एवं ह एव इमान् वागादीन् प्राणान् संववर्षीक्षतवान्
खलानाम्प्रचितवान् । ते वागादयो ह चक्षुर्है भगवः
भगवन् मोत्क्रमीः । अस्मात् वै ब्रह्म्यामस्वदृते त्वां
विना जीवितुं । यद्येवं मम श्रेयता विज्ञाता भवद्भिर-
हमच श्रेयसाश्च उ मे मम वसिं करं कुरुत करं प्रथ-
च्छतेति । अथश्च प्राणसंवादः कल्पितो विदुषः श्रेष्ठ-

आ० पुनर्वाक्किमकरोदिति तथाह । आत्मन इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥

वागादिप्रकरवच्छेदार्थोऽथशब्दः । उत्क्रमं करिष्यन्त्यादा भव-
तीति शेषः । उत्क्रमथं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्नुत्तरवाक्यमवतार-
यति । किमिवेत्यादिना । प्राणस्य श्रेयत्वं वागादिभिर्निर्जायित-
मित्याह । ते वागादय इति ॥ तर्हि तत्प्राणेन भवितव्यमित्याह ।

उ० तिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहं० सम्पदस्मि त्वं
तत्सम्पदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं
तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि

भा० तेन वसिष्ठगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । अदहं प्रतिष्ठाऽस्मि
त्वं तत्प्रतिष्ठाऽसि । या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति चक्षुः ।
समानमन्यत् । सम्यदायतनप्रजापतित्वगुणान्तं क्रमेण
समर्पितवन्तः । यद्येवं साधु वसिं दत्तवक्तो ब्रूत तस्य मे
एवं गुणविशिष्टस्य किमन्नं किं वास इति आऊरितरे ।
यदिदं लोके किञ्च किञ्चिदन्नं नामाप्याश्वभ्य आह्वमिभ्य
आकीटपतङ्गेभ्योयश्वाङ्गं ह्यन्यङ्गं कीटपतङ्गाङ्गं च तेन
सह सर्वमेव यत्किञ्चित्प्राणिभिरद्यमानमङ्गं तत्सर्वं

आ० योजना । बलिदानमङ्गीकृत्यान्नवासवीं पृच्छति । यद्येवमित्यादि-
ना ॥ एवंगुणविशिष्टस्य ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववसिष्ठत्वादिसम्बद्धस्येत्यर्थः ॥
यदिदमित्यादि वाक्यं व्याचष्टे । यचेति ॥ प्रकृतेन शुनामन्नेन
कीटादीनां वाऽग्नेन सह यत्किञ्चिदन्नं दृश्यते तत्सर्वमेव तवा-
न्नमिति योजना । तदेव कफुटयति । यत्किञ्चिदिति ॥ पदार्थ-
मुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति । सर्वमिति ॥ अस्मिन्नेव वाक्ये पश्चा-
न्तरमुत्थापयति । केचित्त्विति ॥ न ह वा अस्येत्याद्यर्थवाददर्श-
नादित्यर्थः । तद्ब्रूयति । तदसदिति ॥ शास्त्रान्तरेण क्रिमयो
भवन्त्यभक्ष्यमक्षिण्य इत्यादिनेत्यर्थः ॥ प्राणविदतिरिक्तविषयं
शास्त्रान्तरं सर्वभक्ष्यन्तु प्राणदर्शिणे विवक्षितं । अतो अवस्थि-
तविषयत्वात् । प्रतिषेधेन सर्वभक्ष्यस्योदितानुदितहोमवदि-
काख्यः स्यादिति शङ्कते । तेनेति ॥ किन्तर्हि सर्वान्नभक्ष्यं
विहितं न वा । न चेन्न तस्य निषिद्धस्यानुष्ठानं प्राणवेदि ।
तत्रापक्ताभावादिहितं चेत्तत्किं यदिदमित्यादिना न चैवेत्यादिना

उ० त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं
किं मे वास इति यदिदं किञ्चाशुभ्य आकृमिभ्य
आकीटपतङ्गेभ्य-

भा० तवान्नं सर्व्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते । केचित्तु
सर्व्वभक्षणे दोषाभावं वदन्ति प्राणान्नविदः । तदसत् ।
ब्राह्मन्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेत् ।
न । अभिधायकत्वात् । न ह वा अस्थानन्नं जग्धं न भवतीति
सर्व्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थ-
मेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु ब्राह्मन्तरे विहितस्य
बाधने सामर्थ्यमन्यपरत्वादस्य प्राणमात्रस्य सर्व्वमन्नमित्येत-
द्दर्शनमिह विधित्सितं । न तु सर्व्वं भक्षयेदिति ॥

आ० वा विहितं वाच्य इत्याह । नाविधायकत्वादिति ॥ यदिदमि-
त्यादिना हि सर्व्वं प्राणस्यान्नमिति ज्ञानमेव विधीयते न तु
प्राणविदः सर्व्वान्नभक्ष्यं तदवस्योतिपदाभावान्न विकल्पोपप-
त्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न ह वा इति ॥ अस्त्विति विद-
त्पदानर्थाग्निपाताः पारार्थवादत्वादवस्योतिनो दर्शनदेकवाक्य-
त्वसम्भवे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वाच्चेति हेतुमाह । तेनेति । अर्थ-
वादस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायेन भविष्यतोत्पा-
न्नस्य न ककञ्चन भक्षयेदित्यादिविहितस्य भक्ष्याभावस्य बाधने
न ह वेत्तादेनं सामर्थ्यं दृष्टिपरत्वादस्य मानान्तरविरोधे स्वार्थे
मानत्वाद्योगादित्याह । नन्विति ॥ न ह वेत्तादेरन्यपरत्वं प्रप-
क्षयति । प्राणमात्रस्येति ॥

भा० चक्षुः सर्वभक्षणे देवाभावज्ञानं तस्मिन्मैव प्रमाणा-
भावाद्बिदुषः प्राणत्वात्सर्व्वाङ्गोपपत्तेः सामर्थ्याद्देव एवे-
ति चेत् । न । अग्नेषाम्प्रानुपपत्तेः । सत्यं । यद्यपि विद्वान्
प्राणो येन कार्यकरणसङ्घातेन विशिष्टस्य विद्वत्ता तेन
कार्यकरणसङ्घातेन कृमिकीटदेवाद्यग्नेषाम्प्रभक्षणं नोप-
पद्यते । तेन तथाग्नेषाम्प्रभक्षणदेवाभावज्ञापनमनर्थकं ।
अप्राप्तत्वाद्देवात्प्रभक्षणदेवस्य । ननु प्राणः सम्भक्षय-
त्येव कृमिकीटाद्यन्मपि । वाहं । किन्तु न तद्विषयः
प्रतिषेधोऽस्ति तस्माद्देवत्वं किञ्चुकं । तत्र देवाभावः ।
अतस्तद्रूपेण देवाभावज्ञानमनर्थकं । अप्राप्तत्वाद्देवात्प्र-

भा० तत्र देवाभावज्ञापनात्तदेव विधित्वितमित्याशङ्क्याह ।
यत्त्विति । अर्थवादस्य मानान्तरविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगस्यो-
क्तत्वादिति भावः । प्रमाणाभावस्यासिद्धिमाशङ्कते । विदुष
इति । सामर्थ्यात्प्राणरूपवत्त्वादिति यावत् । अदेवः सर्वान्-
भक्षणे तस्येति शेषः । अर्थापत्तिं दूषयति । गेत्वादिना । अनुप-
पत्तिमेव विदुषोति । सत्यमिति ॥ येनेत्यस्मात्प्राणथापोति वक्तव्यं ॥
यद्यपीत्युपक्रमत् । प्राणरूपसामर्थ्यादनुपपत्तिरपि शान्ध-
वीति शङ्कते । नन्विति ॥ किं फलात्मना विदुषः सर्वान्भक्षयं
साध्यते किंवा साधकत्वरूपेणेति विदुष्याद्यमङ्गीकरोति ।
वाहमिति ॥ प्राणरूपेण सर्वभक्षयं तच्छब्दार्थः । तत्र प्रतिषेधा-
भावे सदृष्टान्तं यजितमाह । तस्मादिति । तथा स्मरत्किं
प्राणस्य सर्वभक्षयं तत्र वा प्रतिषेधाद्देवराहित्यमिति शेषः ।
तत्राहित्ये किं स्यादिति चेत्तदाह । अत इति ॥ पक्षमर्थमेव
द्वेषोरयति । अप्राप्तत्वादिति । प्राणविदः साधकत्वाकारेण
साध्यते सर्वान्भक्षयमिति पक्षं प्रत्याह । येन त्विति । इहेति
प्राणविदुष्यते । निमित्तान्तरादत्वन्ताप्राप्तिविषयो विधिः प्रति-

भा० भक्षणे दोषस्य । येन तु कार्यकरणसङ्घातसम्बन्धेन प्रति-
 वेधः क्रियते तत्सम्बन्धेन त्विह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति ।
 तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमाद्दोष एव स्यादन्यविषयत्वान्न ह
 वेत्यादेः । न च ब्राह्मणादिन्नरीरस्य सर्वाङ्गत्वदर्शनमिह
 विधीयते किन्तु प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन
 सर्वाङ्गस्य प्राणस्य किञ्चिदन्नजातस्य किञ्चिज्जीवनहेतुः ।
 यथा विषं विषजस्य क्रिमेस्तदेवान्यस्य प्राणान्तमपि
 सहृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिसत्त्वम् । तथा सर्वा-
 ङ्गस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धात्प्रभक्षणे ब्राह्मणत्वादिदेहसम्ब-
 न्धाद्दोष एव स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधाज्ञानमेवाभक्ष्यभक्षणे
 दोषाभावज्ञानं ॥

षा० प्रसवो यथा स्वरितस्यान्नप्रतिषेधेऽप्यौषधं पिबेदिति तथा
 ब्राह्मणाधिकारिणः सर्वाभक्ष्यभक्ष्यनिषेधेऽपि प्राणविदो विशेष-
 विधिर्नैव लभ्यते । तथा च तस्य भक्ष्यं दुःसाध्यमित्यर्थः ॥ प्रति-
 प्रसवाभावे त्वं दर्शयति । तस्मादिति ॥ अर्थवादस्य तर्हि का
 गतिरित्याशङ्क्याह । अन्यविषयत्वादिति ॥ तस्य क्षुतिमात्रार्थत्वान्न
 तद्वत् प्राणप्रतिषेधातिक्रम इत्यर्थः । ननु विशिष्टस्य प्राणस्य
 सर्वाङ्गत्वदर्शनमत्र विधीयते तथा च विदुषोऽपि तदात्मनः
 सर्वाङ्गभक्ष्ये न दोषो यथादर्शनं यन्नाभ्युपगमादत आह ।
 न चेति ॥ इतोऽपि सर्वं प्राणस्यान्नमित्वेतदवच्छब्देन प्राणविदः
 सर्वाभक्ष्यं न विधेयमित्याह । यथा चेति ॥ प्राणस्य यथोक्तस्य
 स्वीकारेऽपि कस्यचित् किन्तुदर्शनं जीवनहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह ।
 यथेति ॥ तथा सर्वप्राणिषु स्वस्ययाग्नसम्बन्धे दार्ढ्यान्तिकमाह ।
 तथेति ॥ प्राणविदोऽपि कार्यकरणवतो निषेधातिक्रमाद्योगे
 यजितमाह । तस्मादिति ॥

उ० स्तत्रेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नान्नं परिगृहीतं य एवमेत-

भा० आपो वास इत्यापो भक्ष्यमाणा वासःस्थानीया-
 क्षवाच च प्राणस्यापो वास इत्येतद्दर्शनं विधीयते । न
 तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तुं शक्याः । तस्माद्यथा प्राप्ते
 ऽऽभक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यं । न ह वै अस्य सर्व्वं प्राण-
 स्यान्नमित्येवंविदोऽनन्नमनदनीयं जग्धं भुक्तं भवति ह ।
 यद्यप्यनेनानदनीयं भुक्तमदनीयं भुक्तमदनीयमेव भुक्तं
 स्यान्न तु तत्कृतदोषेण खिप्यत इत्येतद्विद्यास्ततिरित्यवो-
 चाम । तथा नान्नं प्रतिगृहीतं यद्यप्यप्रतिपाद्यं हस्वादि-
 प्रतिगृहीतं स्यान्नदप्यन्नमेव प्रतिपाद्यं प्रतिगृहीतं स्यान्न-
 दप्यन्नमेव स्यान्नचाप्यप्रतिपाद्यप्रतिगृहदोषेण न खिप्यत
 इति स्तुत्यर्थमेव । य एवमेतदन्नस्य प्राणस्यान्नं वेद ।

आ० वाक्शान्तरमादाय व्याचरोति । आप इति ॥ सार्त्तादाच-
 मनादन्यदेव औतमाचमनमन्यतोऽप्राप्तं विधेयं तदर्थमिदं वाक्श-
 मिति केचित् ॥ तान् प्रत्याह । अत्र चेति वासः कार्यं परिधानं ॥
 तत्र साक्षादपां विनियोगायामे प्राप्तमर्थमाह । तस्मादिति ॥
 यदिदं किञ्चेत्यादावुक्तं दृष्टिविधेरर्थवादमादाय व्याचष्टे ।
 नेत्यादिना ॥ पुनर्न अनुकर्त्तव्यमन्यथार्थमुक्त्वा वाक्शार्थमाह । यद्य-
 पीति ॥ अभक्ष्यभक्ष्यं तर्हि खीकृतमिति चेन्नेत्याह । इत्येतदिति ॥
 यथा प्राणविदो गान्नं भुक्तं भवति तथेत्येतदन्नमतस्तर्हि प्राणविदो
 दुष्प्रतियग्रोऽपीत्याशङ्क्याह । तत्रापीति ॥ असत्प्रतियग्रै प्राप्ते
 ऽपीत्यर्थः । किमित्यर्थं स्तुत्यार्थवादस्योपसंहारार्थः । उक्त-
 मेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां समर्थयते । नन्वित्यादिना ॥ यथा प्राप्तं

उ० दन्नस्यान्नं वेद तद्विद्वांसः त्रिात्रिया अशि-
थक्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं

भा० फलान्नु प्राणात्मभाव एव न तेतत्फलाभिप्रायेण किं तर्हि
स्त्यभिप्रायेणेति । नन्वेतदेव फलं कक्षाण भवति । न
प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलं । तत्र च प्राणात्म-
भूतस्य सर्वात्मनोऽनदनीयमप्यद्यमेव । तथाऽप्रतियाद्यमपि
प्रतियाद्यमेवेति । यथा प्राप्तमेवोपादाय विद्या सूचते ।
तेनैव फलविधिस्वरूपतावाक्यस्य । यस्मादापो वायुः प्राणस्य
तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणाः त्रिात्रिया अधीतवेदा अग्नि-
ज्जनो भोक्ष्यमाणा आचामन्त्यापः अशित्वा आचामन्ति
भुक्त्वापोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र तेषामाचामतां कोऽ
भिप्राय इत्याह । एतमेवार्थं प्राणमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ।
अशित्तयो वक्षी वासो इदाति स तमनग्नं करोमीति

भा० प्रकृतिवाक्यवशात्प्रतिपन्नरूपमनतिक्रमेति यावत् । वाक्पस्य
विद्यास्तुतित्वे फलितमाह । अत इति । यदुक्तमापो वास इति
तस्य शेषभूतमुत्तरकालमुत्थाप्य आचक्षे । यस्मादिति । तत्रैतन्न-
मात् प्रागुक्तं काजोक्तिः । उक्तोऽभिप्राये जोक्प्रसिद्धिमनुकूलयति ।
अस्ति चेति । तत्रैव वाक्योपक्रमस्त्वानुकूल्यं दर्शयति । प्राण-
स्येति । किमर्थमिदं सोपक्रमं वाक्यमित्यपेक्षायामत्र चेत्वा-
दावुक्तं स्मारयति । यदत्र इति । दृष्टिविधायकसहनामः प्रकृते
नन्विति । अस्तु प्रार्थार्थमाधमनं प्राणपरिधानार्थचेत्वात्प्रज्ञाह ।
तर्हेति । कुत्थाप्रखयनव्यायेन द्विकरत्वाविरोधमाहज्ञाह ।
न चेति । तत्र प्राणस्यत्वात्कार्यभेदस्याविरोधोऽपि प्रकृते प्रमाणा-
भावाद्द्विकरत्वात्पत्तिरित्यभिप्रेतोक्तमुपवादयति । वदिति ।

कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ १४ ॥ अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणं
॥ १ ॥

भा० हि मन्यते । प्राणस्य चापोवाच इति युक्तं । यदपः
पिबामि तत्प्राणस्य वासो इदामीति विज्ञानं कर्त्तव्य-
मित्येवमर्थमेतत् । ननु भक्ष्यमाणो भुक्तवांस्य प्रयतो भवि-
ष्यामीत्याचामति तत्र प्राणस्थानगताकरणार्थमे च हिः
कार्यताऽऽचमनस्य स्यात् । न च कार्यद्वयमाचमनस्यैकस्य
युक्तं । यदि प्रायत्यर्थं नान्यत्तार्थमग्राणगतार्थं न प्रायत्यर्थं
चक्षादेवं तस्माद्ध्रितोयाचमनान्तरं प्राणस्थानगताकर-
णाय भवतु । न क्रियादिलोपपत्तेर्हे ह्येते द्विषे भोक्ष्य-
माणस्य भुक्तवस्य यदाचमनं स्वतिविहितं तत्प्रायत्यर्थं
भवति क्रियामाचमेव न तु तत्र प्रायत्ये दर्शनाद्यपेक्षते ।
तत्र चाचमनाद्भूतास्त्वपु वासोविज्ञानं प्राणस्येति कर्त्तव्य-
तया चोच्यते । न तु तस्मिन् क्रियमाण चाचमनस्य प्राय-

भा० ननु स्मार्त्ताचमनस्य प्रायत्यर्थं तथैवान्यत्रार्थत्वं प्रकृतवाक्या-
दधिगतं तथाच कथं द्विकरत्वंप्रामादिकमित्वाशङ्क वाक्यस्य
विश्रवान्तरं दर्शयति । यस्मादिति । द्विकरत्वंत्वदोषमुक्तं
दूषयति । नेत्यादिना । तत्राचमनं दर्शवन्निदपेक्षमित्याह ।
क्रियामाचमेवेति । नन्वाचमने कस्यभूतं प्रायत्यं दर्शनस्यापेक्ष-
मिति चेन्नेत्याह । नञ्चिति । क्रियाया एव तदाधानसामर्थ्या-
दित्यर्थः । तत्रेत्याचमने मुद्ध्यर्थं क्रियान्तरे सतीत्यर्थः । प्राण-
विज्ञानप्रकारे वासोविज्ञानं चोच्यते चेन्नाचमनेऽऽदित्या-
शङ्काह । प्राणस्येति । सर्वान्नविज्ञानवदिति चकारार्थः । चाच-
मनोशास्त्रेषु वासोविज्ञानं क्लिबवे चेत्प्रथमाचमनस्य प्रायत्या-

भा० त्वार्थता बाध्यते क्रियान्तरत्वादाचमनस्य । तस्माद्भोक्ष्य-
माणस्य भुक्तवतस्य यदाचमनं तत्रापि वासः प्राप्तेत्येति
दर्शनमात्रं विधीयते । अप्राप्तत्वादन्यतः ॥ १४ ॥ अष्टमस्य
प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य सम्बन्धः । खिसा-
धिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदुच्यते । सप्तमाध्यायान्ते
ज्ञानकर्म्मसमुच्चयकारिणाग्नेर्मार्गचासनं कृतं । अग्ने नच
सुपथेति । तत्रानेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेषु सामर्थ्यात्प्रद-
र्शितः सुपथेति विशेषणात्पन्वानस्य कृतविपाकप्रतिपत्ति-
मार्गाः । वक्ष्यति च यत्कृत्वेत्यादि । ते च कति कर्म्म-
विपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्वसंसारगत्युपसंहारार्थोऽ-
वमारम्भः । एतावती हि संसारगतिरेतावाकर्म्मविपाकः

षा० र्थत्वमित्याशङ्काह । न त्विति । विकरत्वात्तदोषाभावे यच्चितं दर्श-
नविधिमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अप्राप्तत्वादासोर्दृष्टेर्विधि-
व्यतिरेकेण प्रायत्वाभावाद्दृष्टेः प्रायः प्रकृतत्वात्कार्याख्यानादपूर्वमिति
च न्यायादित्यर्थः ॥ १४ ॥ अष्टमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरमादाय तस्य पूर्वेषु सम्बन्धं प्रतिजानीते । श्वेत-
केतुरिति । कोऽसौ सम्बन्धस्तमाह । खिकेति । तत्र कर्म्मकाख्ये
ज्ञानकाख्ये वा यदसु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्काख्ये वक्तव्यमस्य
खिसाधिकारत्वात्तथाच पूर्वमनूक्तं वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः ।
वक्तव्यश्रेवं दर्शयितुं कृतं कीर्तयति । सप्तमेति ॥ समुच्चयकारिणो
मुमूर्षोरभिप्रार्थनेऽपि किं स्यादित्याशङ्काह । तत्रेति । अथा-
यावसानं सप्तम्यर्थः । सामर्थ्यानेव दर्शयति । सुपथेतीति । विद्वे-
षवशाद्भवो मार्गा भान्तु किं पुनस्तेषां स्वरूपं तदाह ।
पन्वानस्येति । तत्र वाक्यश्रेयमनूक्तयति । वक्ष्यति चेति ।
सम्बन्धाकाङ्क्षादारा समनन्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । तत्रेति ।

भा० स्नाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च विज्ञानस्येति । यद्यपि इया
ह प्राजापत्या इत्यत्र स्नाभाविकः पाप्मा सूचितः । न च
तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः । शास्त्रीयस्यैव तु
विपाकः प्रदर्शितस्त्यन्नात्मप्रतिपत्त्यन्तेन ब्रह्मविद्याप्रारम्भे
तद्द्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि केवलेन कर्मणा
पितृलोको विद्यया विद्यासंयुक्तेन च कर्मणा देवलोक
इत्युक्तं । तत्र केन मार्गेण पितृलोकं प्रतिपद्यते केन वा
देवलोक इति नोक्तं । तच्चेह खिल प्रकरणेऽशेषतो
वक्तव्यमित्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्य

आ० उपसंक्रियमाणां संसारगतमेव परिच्छिन्नमिति । एतावती होति ॥
दक्षिणोद्गमोऽगत्यात्मकेति यावत् । कर्मविपाकस्तर्हि कुत्रोपसं-
क्रियते तत्राह । तावानिति ॥ इतिशब्दे यथोक्तसंसारगत्य-
तिरिक्तकर्मविपाकाभावात्तदुपसंहारार्थं श्वायमारम्भ इत्यु-
पसंहारार्थः । अथोद्गीथाधिकारे सर्वोऽपि कर्मविपाकोऽनर्थ
एवेत्युक्तत्वात्परिच्छिष्टसंसारगत्यभावात्कथं खिलकायहे तन्नि-
र्हेशसिद्धिरत आह । यद्यपीति ॥ कस्तर्हि विपाकस्तन्नोक्त-
स्तत्राह । शास्त्रीयस्येति ॥ तत्र सुकृतविपाकस्यैवोपन्यासे हेतु-
माह । ब्रह्मविद्येति ॥ अनिष्टविपाकासु वैराग्यं सुकृताभि-
मुख्यादेव सिद्धमिति न तत्र तद्विवक्षा । इह पुनः शास्त्रसमाप्तौ
खिलाधिकारे तद्विपाकोऽप्युपसंक्रियत इति भावः । प्रकान्तरेण
सकृतिं वक्तुमुक्तं स्मारयति । तत्रापीति ॥ शास्त्रीयविपाकविषये
ऽपीत्यर्थः । उत्तरग्रन्थस्य विषयपरिशेषार्थं यातनिकामाह ।
तत्रेति । लोकादयं सप्तम्यर्थः । प्रागनुक्तमपि देवयानं पश्यान्
कथमिति कुतो नियमसिद्धिस्तत्राह । तत्रेति ॥ वक्तव्यशेषस्य
सत्त्वे षष्ठितमाह । इत्यत इति ॥ तर्हि प्रागनुक्तं तद्देवयानादि
वक्तव्यं प्रागेवोक्तं तु ब्रह्मलोकादि कस्मादुच्यते तत्राह । ते चेति ॥
शास्त्रस्यान्ते चेति सम्बन्धः । इत्येदं ब्राह्मणमगतार्थत्वादारभ्य-

उ० श्वेतकेतुर्ह वा आरूणेयः पञ्चालानां परिषद-

भा० दृष्टः । अपि चैतावदमृतत्वमित्युक्तं न कर्मणोऽमृतत्वाऽऽ
 ग्राहीति च तत्र हेतुर्नोक्तस्तदर्थस्याथमारम्भः । यस्मादिदं
 कर्मणो गतिर्न नित्येऽमृतत्वे व्यापारोऽस्ति तस्मादेतावदेवा-
 मृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्धेतुत्वं वक्ष्यते । अपि चोक्त-
 मग्निहोत्रे न त्वेवैतयोस्त्वमुत्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां
 न दृष्टिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्वेति ।
 तत्र प्रतिप्रवचने ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत
 इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तं ॥

तच्चैतत्कर्तुराहुतिसंज्ञस्य कर्मणः फलं । न हि कर्त्ता-
 रमनामित्याहुतिसंज्ञस्य कर्मणः स्वात्म्येणोत्क्रान्त्या-
 दिकार्यारम्भ उपपद्यते । कर्त्तृत्वात्कर्मणः कार्यारम्भस्य
 साधनाश्रयत्वाच्च कर्मणस्तत्राग्निहोत्रस्युत्थत्वाद्दग्निहोत्र-

भा० नित्याह । अपि चेति । एतावदिद्व्यात्मज्ञानोक्तिरमृतत्वं तत्सा-
 धनमिति यावत् । चकारादुक्तमित्यनुषङ्गः । ज्ञानमेवामृतत्वे
 हेतुस्त्वुक्तोऽर्थस्तत्रेति सप्तमर्थः । तदर्थो हेतुपदेशार्थः । कथं
 पुनर्वक्ष्यमाणा कर्मगतिसंज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्यत्र हेतुत्वं
 प्रतिपद्यते सच्चाह । यस्मादिति । व्यापारोऽस्ति कर्मणश्च इति
 शेषः । सामर्थ्याज्ज्ञानातिरिक्तस्योपायस्य संसारहेतुत्वविषमा-
 दित्वर्थः ॥ प्रकृत्यदेव प्राज्ञत्ववात्पर्यं वक्ष्यमग्निहोत्रविषये जनक-
 वाचवपञ्चसंवादसिद्धमर्थमनुवदन्ति । अपि चेत्वादिना ॥

तद्योरभिहोत्राहुतोः सावं प्राप्तव्यानुष्ठितयोरिति यावत् ।
 लोकं प्रत्युत्थायिनं वक्ष्यमाणं परिवेष्टेयं लोकं प्रत्याह्वयहोत्रयो-
 रनुष्ठानोपचिदयोः परलोकं अग्निं स्नात्तवोत्पानहेतुं परिवा-

उ० माजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परि-
चारयमाणं तमुदीक्ष्याऽभ्युवाद कुमारः३ इति स

भा० सैव कार्यमित्युक्तं । षट्प्रकारमपीह तु तदेव कर्तुः फल-
मित्युपदिश्यते । षट्प्रकारमपि कर्माफलविज्ञानस्य विव-
क्षितत्वात्तद्वारेण च पञ्चाग्निदर्शनमिहोत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
साधनं विधित्तं । एवमशेषसंसारगत्युपसंहारः । कर्मका-
ण्डस्यैषा निष्ठेत्येतच्च हि दर्शयिपुराख्यायिकां प्रणयति
श्वेतकेतुर्ह वा नामतोऽहस्यस्यापत्यमाहणिस्यस्यापत्यमा-
हशेषः । इ शब्द ऐतिह्यार्थः । पित्रानुश्रितः सन् आत्मनो
यज्ञःप्रथमाय पञ्चालानां परिषद्माजगाम । पञ्चालाः

आ० ममित्येतदिति प्रश्नषट्कमग्निहोत्रविषये जनकेन याज्ञवल्क्यं
प्रत्युक्तमिति सम्बन्धः । तत्रेत्याक्षेपगतप्रश्नषट्कोक्तिः । ननु फलव-
तोऽश्वत्थात्कस्येदमाहुतिफलं । नहि तत्त्वतन्मं सम्भवति तत्राह ।
तचेति ॥ कर्तृवाचिपदाभावादाहुतपूर्वस्यैवोत्पन्न्यादिकार्यार्थ-
रम्भकत्वात् तत्र कर्तृमामिकफलमुक्तमित्वात्पञ्चाह । न हीति ॥
किञ्च कारकाश्वत्थात्कर्मयोगो युक्तं तदफलस्य कर्तृगामित्वमि-
त्याह । साधनेषु ॥ सातन्त्रासम्भवादाहुतौः सत्कर्तृकयोरेव
श्रुत्यादि विवक्षितं चेत्तर्हि कार्यं तत्र केवलाहुतोरङ्गत्वादि गम्यते
तत्राह । तत्रेति ॥ अग्निहोत्रप्रकार्यं सप्तमर्थः । अग्निहोत्र-
श्रुत्यर्थत्वात् प्रश्नप्रतिबचनरूपस्य सन्दर्भस्येति शेषः ॥ भवत्येव
मग्निहोत्रप्रकार्यकृतिः प्रकृते तु किमायातं तत्राह । इह त्विति ॥
किमिति विद्याप्रकारणे कर्मफलविज्ञानं विवक्ष्यते तत्राह ।
तद्दारेवेति ॥ ब्राह्मणारम्भमुपपादितमुपसंहरति । एवमिति ॥
संसारगत्युपसंहारेण कर्मविपाकस्य सर्वस्यैवोपसंहारः सिद्धो
भवति । तदतिरिक्ततद्विपाकाभावादित्याह । कर्मकाण्डस्येति ॥
यथोक्तं वस्तु दर्शयितुं ब्राह्मणमारभते चेत्तत्र किमिवाख्यायिका

उ० भो३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्यो-
मिति होवाच ॥ १ ॥

भा० प्रसिद्धाशेषां परिषदमागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिषदं
जेयामीति गर्भेषाजगाम । जीवस्यस्यापत्यं जैबसिं पञ्चास-
राजं प्रवाह्यनामानं स्वभृत्यैः परिचारयमाणमात्मनः
परिचरयं कारयन्मित्येतस्य राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभि-
मानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्या-
गतमाचमेव अभ्युवाद अभ्युक्तवान् । कुमारः ३ इति सम्बोध्य
भर्त्सनायां च श्रुतिः । स प्रतिशुश्राव भो ३ इति भो ३ इत्ये-
वमुक्तः । प्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रत्युक्तवान् क्रुद्धः सन्न-
शिष्टोऽनुश्रासितोऽसि भवसि पित्रा इत्युवाच राजा । प्रत्या-
हेतरं ॐमिति वाढमनुशिष्टोऽस्मि पृच्छ यदि संशयस्ये ॥१॥

षा० प्रजीयते तत्राह । इत्येतद्द्वयमिति । सर्वमेव पूर्वोक्तं वस्तु
दर्शयितुमिच्छन्नेदः सुखावबोधार्थमास्थायिकां करोतीत्यर्थः ।
यदा कदाचिदतिशान्ते काये वृत्तार्थयोगित्वं निपातस्य दर्श-
यति । इत्यर्थ इति । यशःप्रथमं विदत्सु स्वकीयविद्यासा-
मर्थ्यस्थापनं प्रसिद्धविद्वज्जनविशिष्टत्वेनेति श्रेयः । क्षत्रिय-
यस्य प्रायत्वात् गर्भे हेतुः किमिति राजा श्वेतकेतुमागतमाचं
तदीयाभिप्रायमप्रतिपद्य तिरक्षुर्बन्निव सम्बोधितवानित्या-
शङ्क्याह । स राजेति । सम्बोध्य भर्त्सनं कृतवानिति श्रेयः ।
तदवद्योति पदमिह नास्तीत्याशङ्क्याह । भर्त्सनार्थेति । भो
इति प्रतिवचनमाचार्यं प्रत्यक्षितं न क्षत्रियं प्रति तस्य हीन-
त्वादित्याह । भो इतीति । अप्रतिरूपवचने क्रोधं हेतूकरोति ।
क्रुद्धः सन्निति । पितुः सकाशात्तव सन्मानुश्रासनत्वे किङ्गं नास्ती-
त्याशङ्क्याह । पृच्छेति ॥ १ ॥

उ० वेत्य यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ताः
इति नेति होवाच वेत्यो यथेमं लोकं पुनराप-
द्यन्ताः इति नेति हैवोवाच वेत्यो यथेमं लोकं
पुनः सम्पद्यन्ताः इति नेति हैवोवाच वेत्यो
यथासौ लोक एव बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्नि

भा० यद्येवं वेत्य विजानासि किं यथा येन प्रकारेण इमाः
प्रजाः प्रसिद्धाः प्रयत्यो विद्यमाना विप्रतिपद्यन्ता इ इति
विप्रतिपद्यन्ते विचारणार्था म्रुतिः । समानेन मार्गेण
गच्छन्तीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति तत्र काश्चित्प्रजा-
स्यान्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः ।
यथा ताः प्रजाः विप्रतिपद्यन्ते तत्किं वेत्येत्यर्थः । नेति
होवाचेतरः । तर्हि वेत्य उ यथा इमं लोकं पुनः
पुनरापद्यन्ता इ इति पुनरापद्यन्ते यथा पुनरागच्छ-
न्तीमं लोकं । नेति होवाच श्वेतकेतुः । वेत्यो यथासौ
लोक एव प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत् प्रयद्भि-
र्विद्यमानैर्यथा येन प्रकारेण न सम्पूर्यता इ इति न
सम्पूर्यतोऽसौ लोकस्तत्किं वेत्य । नेति होवाच । वेत्यो

आ० यदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । समानेनेति ॥ नाडीरूपेण साधा-
र्येण मार्गेषाम्भुदयं गच्छतां यत्र मार्गविप्रतिपत्तिस्तत्किं ज्ञाना-
सीति प्रश्नार्थः ॥ विप्रतिपत्तिमेव विप्रदयति । तत्रेति ॥ अधि-
कृतप्रजानिर्द्धारणार्था सप्तमी ॥ प्रथमं प्रश्नं निगमयति । यथेति ॥
प्रश्नान्तरमादत्ते । तर्हिनेति ॥ तदेव स्पष्टयति । यथेति ॥ पर-
लोकगतताः प्रजाः पुनरिमं लोकं यथागच्छन्ति तथा किं वेत्येति

उ० सम्पूर्यता३ इति नेति हैवोवाच वेत्यो यति-
थ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा
समुत्थाय वदन्ती३ इति नेति हैवोवाच वेत्यो
देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा
यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृ-

भा० यतिथ्यां यत्सङ्घाकायामाहुत्यामाहुतौ हुतायामापः पुरु-
षवाचः पुरुषस्य या वाक् सैव यासां वाक् ताः पुरुषस्य
वाचो भूत्वा पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा पुरुषाकारपरि-
णतास्तदा पुरुषवाचो भवन्ति । समुत्थाय सम्यगुत्थायो-
द्भूताः सत्यो वदन्ती इति नेति होवाच । यद्येवं वेत्य
उ देवयानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदं प्रतिपद्यते येन सा
प्रतिपत् तां प्रतिपदं पित्र्याणस्य वा प्रतिपदं प्रतिपद्यन्-
वाच्यमर्थमाह । यत्कर्म्म कृत्वा यथा विप्रिष्टं कर्म्म कृत्वेत्यर्थः ।
देवयानं वा पन्थानं मार्गं प्रतिपद्यन्ते पित्र्याणं न
वा यत्कर्म्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते तत्कर्म्म प्रतिपद्यन्ते तां
प्रतिपदं किं वेत्य देवस्योक्तपित्र्योक्तप्रतिपत्तिसाधनं किं
वेत्येत्यर्थः । अत्राप्यस्यार्थस्य प्रकारकमृषेर्मन्त्रस्य वचो

षा० योजना ॥ प्रश्नान्तरप्रतीकमुपादत्ते । वेत्येति । तद्वाक्येति । स्व-
मिति ॥ प्रसिद्धो न्यायो जरादिमरणहेतुः । प्रश्नान्तरमुत्थाप्य
व्याचष्टे । वेत्येत्यादिना ॥ पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा समुत्थाय
वदन्तीति सम्बन्धः ॥ कथमयां पुरुषशब्दवाच्यत्वं तदाह । वदेति ॥
प्रश्नान्तरमवतारयति । यद्येवं वेत्येति । पित्र्याणस्य वा प्रति-
पदं वेत्येति सम्बन्धः । यत्कृत्वा प्रतिपद्यन्ते पन्थानं तत्कर्म्म प्रति-

उ० याणं वा पि हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अश्रु-
णवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं
विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरञ्चेति
नाहमत एकां च न वेदेति होवाच ॥ २ ॥

भा० वाक्यं नः श्रुतमस्ति । मन्त्रोऽप्यस्यार्थस्त्व प्रकाशको विद्यत
इत्यर्थः । कोऽसौ मन्त्र इत्युच्यते । द्वे सृती द्वौ मार्गा-
वश्रुणवं श्रुतवानस्ति । तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृ-
लोकसम्भूता तथा सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
अहमश्रुणवमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । देवानामुतापि
देवानां सम्बन्धिन्यन्या देवान्प्रापयति सा । के पुनरह-
भाभ्यां सृतिभ्यां पितृन् देवान् गच्छन्तीत्युच्यते । उतापि
मर्त्यानां मनुष्याणां सम्बन्धिनी । मनुष्या एव सृतिभ्यां गच्छ-
न्तीत्यर्थः । ताभ्यां सृतिभ्यामिदं विश्वं समस्तमेजत्सम्भू-
समेति सम्यगच्छति । ते च द्वे सृती यदन्तरा ययोरन्तरा
यदन्तरा पितरं मातरञ्च मातापिचोरन्तरा मध्य
इत्यर्थः । कौ तौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यावण्डकपाले ।
इयं वै माता असौ पितेति हि व्याख्यातं ब्राह्मणेन अण्ड-
कपालयोर्मध्ये संसारविषये एवैते सृती नात्यन्तिका-

आ० पदिति योजना । वाक्यार्थमाह । देवयानमिति ॥ उक्तमर्थं
सङ्गिष्याह । देवलोकेति ॥ मार्गद्वयमेव नास्ति । त्वया तृत्वेन्द्रामा-
त्रेण पृच्छ्यते । तत्राह । अपीति ॥ अत्रेति कर्मविपाकप्रक्रियेति ॥
अस्यार्थस्य मार्गद्वयस्यैतत् ॥ तेषामेव मार्गद्वयेऽधिष्ठितत्वमिति

उ० अथैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे नादत्य वसतिं
कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं होवा-
चेति वाव किल नो भवान् पुरानुशिष्टानवोच-
दिति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राज-

भा० मृतत्वगमनाथ । इतरश्च आह नाहमतोऽस्मान्प्रसमु-
दाषादेकश्च न एकमपि प्रश्नं न वेद नाहं वेदेति हो-
वाच श्वेतकेतुः ॥ २ ॥

अथानन्तरमपनीय विद्याभिमानगर्वभेगं प्रकृतं श्वेत-
केतुं वसत्या वसतिप्रयोजनेनोपमन्त्रयाञ्चक्रे । इह वसन्तु
भवन्तः पाद्यमर्घ्यमानीयतामित्युपमन्त्र्यं कृतवान् राजा
अनादृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रति-
गतवान् पितरं प्रति । स आजगाम पितरमागत्य होवाच
तं कथमिति वाव किल एवं किल नोऽस्मान् भवान्
पुरा समावर्त्तनकालेऽनुशिष्टान् सर्वाभिर्विद्याभिरेवावोच-
दिति । सोपाख्यं पुत्रस्य वचः श्रुत्वाऽऽह पिता । कथं केन
प्रकारेण तव दुःखमुपजातं । हे सुमेधः शोभना मेधा यस्मेति
सुमेधाः श्रेष्ठं मम यथा वृत्तं पञ्च पञ्चसङ्ख्याकान्

भा० वस्तुं हीत्युक्तं तदेव स्फुटयति । ताभ्यामिति ॥ विश्वं साध्वसा-
धनात्मकं सङ्गच्छते । मन्त्रव्यत्वेन मन्त्रव्यत्वेन चेति शेषः । प्रकृतमन्त्र-
व्याख्यानग्रन्थो ब्राह्मणग्रन्थार्थः ॥ पदान्तरेत्वादौ विवक्षितमर्घ्य-
माह । नाह्युपाख्येति ॥ २ ॥

श्वेतकेतोरभिमाननिवृत्तिसिद्धीतनाथं वञ्चयन् । राजव्यदत्तव-
सतिं अनादरे हेतुमाह । कुमार इति ॥ एवं कथेति राज-

उ० न्यबन्धुरप्राक्षीततो नैकञ्चन वेदेति क्तमे त
इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथाः यथा
यदहं किञ्चन वेद सर्वमहं तनुभ्यमवोचं प्रेहितु
तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव
गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य

भा० प्रश्नान् मां राजन्यबन्धुः । राजन्या बन्धवोऽस्येति परि-
भववचनमेतत् । राजन्यबन्धुरिति अप्राचीत् पृष्टवांस्त-
स्मात् एकञ्चन एकमपि न वेद विज्ञातवानस्मि ।
क्तमे ते राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति । इमे त इति हि
प्रतीकानि मुखानि प्रश्नानामुदाजहरोदाहृतवान् ॥ ३ ॥

स होवाच पिता पुत्रं कुड्मुपश्रमयंस्तथा तेन प्रकारेण
नोऽस्मान्स्त्वाह तात वत्स जानीथा गृहीया यथा यदहं
किञ्च विज्ञानजातं वेद सर्वं तुभ्यमवोचमित्येव जा-
नीथाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तो यदर्थं रक्षित्ये ।
अहमप्येतन्न जानामि यद्राजा पृष्टं तस्मात्प्रेक्ष्यागच्छ ।
तत्र गत्वा राज्ञि ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो विद्यार्थमिति स आह ।
भवानेव गच्छत्विति । नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे ।

षा० पराभवलिङ्गकं पिहवचसो ऋषात्वं द्योत्वते अज्ञानाधीनं दुःखं
तवात्मभावितमिति सूचयति । सुमेध इति ॥ ३ ॥

सत्वं किञ्चित्तदुक्तं किञ्चिद्विज्ञानमन्वस्मै प्रियतमाय दातुं रक्षि-
तमित्याशङ्क्याह । कोऽन्य इति ॥ राज्ञा यत्पुष्टं तन्मया न

३० जैबलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयाञ्च-
काराथ हास्मा अर्घ्यं चकार तथु होवाच वरं
भवते गौतमाय दन्न इति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रति-
ज्ञातो म एष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते वाचमभा-
षथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥ स होवाच दैवेषु वै
गौतमो तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥

- भा० स आजगाम गौतमो गोचरो गौतम आहर्षिर्ध्रुव
प्रवाहणस्य जैबलेरास आसनमास्यायिकां । तस्मै गौत-
माथागतायासनमनुरूपमाहृत्योदकं शृत्यैराहारयाञ्च-
कार । अथ ह अस्मा अस्मै अर्घ्यं पुरोधसा कृतवान्
मन्त्रवन्मधुपर्कञ्च कृत्वा सैवं पूजां तं होवाच वरं भगवते
गौतमाय तुभ्यं दन्न इति गोश्रादिस्त्रचणं ॥ ४ ॥ स होवाच
गौतमः प्रतिज्ञातो मे ममैष वरस्त्वयाऽस्यां प्रतिज्ञायां दृढी-
कुर्वात्मानं । यान्तु वाचं कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे
वाचमभाषथाः प्रअरूपां तामेव ब्रूहि स एव नो वर इति
॥ ५ ॥ स होवाच राजा दैवेषु वरेषु तदै गौतम यस्त्वं
प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरं ॥ ६ ॥

आ० विज्ञातं तथा च तस्मिन्निषये तया वक्षितोऽस्मीत्याशङ्क्याह ।
अहमपीति ॥ तर्हि तत्त्वज्ञानं कथं साध्यतामित्याशङ्क्याह ।
तस्मादिति ॥ विवक्षितविद्याया गौतमं विवक्षित्वाह । अस्या-
मिति ॥ तदिति सामान्योक्त्या वरो निर्दिश्यते ॥ ४ । ५ । ६ ॥

उ० स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापातं
गो अश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मा
नो भवान् बहोरनक्तस्यापत्यं नस्याभ्यवदान्यो
ऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहं

भा० स होवाच गौतमो भवतापि विज्ञायते ममाऽप्यस्ति सः ।
न तेन प्रार्थितेन कृत्यं मम यत् त्वं दिक्सि मानुषं वरं । य-
स्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापातं प्राप्तं गोश्वानामपा-
त्तमस्तीति सर्व्वचानुषङ्गो दासीनां प्रवाराणां परिवाराणां
परिधानस्य । न च यन्मम विद्यमानं तत्तः प्रार्थनीयं तया
वा देयं । प्रतिज्ञातस्य वरस्त्वया त्वमेव जानीषे यदच युक्तं
• प्रतिज्ञा रक्षणीया न वेति । मम पुनरयमभिप्रायो माभू-
क्षोऽस्मानभि अस्मानेव केवलान् प्रति भवान् सर्व्वच वदा-
न्यो भूत्वा अवदान्यो माभूत्कदर्थ्यो माभूदित्यर्थः । बहोः
प्रभूतस्यानन्तफलस्येतत् । अपत्यं नस्यापरिसमाप्तिकस्य
पुत्रपौत्रादिगामिकस्येतत् । ईदृग्नस्य वित्तस्य मां प्रत्येव
केवलमदाता माभूद्भवान् । न चात्यन्तादेयमस्ति भवत एव-

भा० ममास्ति स इति यदुक्तं तदुपपादयति । यस्मादित्यादिना ॥
न च यन्ममेव च तस्मादिति पठितव्यं । किन्तु हिं मया कर्त्तव्य-
मित्याशङ्काह । प्रतिज्ञातस्येति ॥ यत्तवाभिप्रेतं तदहं करोमीत्या-
शङ्काह । ममेति । माभूदित्यन्वयं दर्शयन् प्रतीकमादाय व्याचष्टे ।
नोऽस्मानिति ॥ वदान्यो दानशीलो विभवे सत्वदाता कदर्थ्य इति
भेदः ॥ परिश्रष्टं भागं व्याकुर्व्वन्वाक्कार्यमाह । बहोरित्यादिना ॥
मां प्रत्येवेति नियमस्य कृत्यं दर्शयति । त्वं वै इति ॥ कोऽसौ

उ० भवन्मिति वाचा ह स्म वै पूर्व उपयन्नि स
होपायनकीर्त्या उवास ॥ ७ ॥

स होवाच तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव
च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वन् कस्मिंश्च न

भा० मुक्त आह । स लं वै हे गौतम तीर्थेन न्यायेन ब्राह्मविहितेन
विद्यां मत्त इच्छासै इच्छस्नाप्तमित्युक्तो गौतम आह । तीर्थे
उपैत्युपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्मिति । वाचा ह स्म एव
किञ्च पूर्वं ब्राह्मणाः चर्चियान् विद्यार्थिनः सन्तो
वैश्यान्वा चर्चिया वा वैश्यानापद्युपयन्ति शिष्यवृत्त्या ह्युप-
गच्छन्ति नोपायनशुश्रूषाभिः । अतः स गौतमः ह उपा-
यनकीर्त्या उपगमनकीर्त्तनमात्रेणैवोवाचोपितवाञ्चोपग-
यनं चकार ॥ ७ ॥

एवं गौतमेनापदन्तर उक्ते स होवाच राजा पीडितं मत्वा
क्षामयंस्तथा नोऽस्मान् प्रति मापराधा अपराधं माका-
र्षीरस्मादीयोऽपराधो न गृहीतव्य इत्यर्थः । तत्र च पिता-
महा अस्मत्पितामहेषु यथाऽपराधं न जगृहस्तथा पिता

भा० न्यायस्तत्राह । शास्त्रेति ॥ उपसदनवाक्यं शास्त्रमित्युच्यते । गौतमो
राजानं प्रति शिष्यत्ववृत्तिं कुर्वीतः शास्त्रार्थविरोधमाचरती-
त्याशङ्काह । वाचा हेति ॥ आपदि समादधिकारो विद्याप्राप्ति-
सम्भवावस्थायामित्यर्थः । उपायनमुपगमनं पादोपसर्गमिति
यावत् ॥ ७ ॥

विद्याराहित्यापेक्षया न हीनशिष्यभावोपमतिरापदन्तरा ।
तथाशब्दार्थमेव विशदयति । तत्र चेति ॥ सन्तु पितामहा

उ० ब्राह्मण उवाच तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि
 त्वैवं ब्रुवन्मर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ६ ॥
 असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव

भा० महानां वृत्तं अस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । यथा
 इयं विद्या त्वया प्रार्थिता इतस्त्वत्प्रदानात्पूर्वं प्राङ्ग कस्मिं-
 श्चिदपि ब्राह्मणे उवाचोषितवती तथा त्वमपि जानीषे
 सर्वदा च्छत्रियपरम्परयेयं विद्या गता सा स्थितिर्मथापि
 रक्षणीया यदि ब्रह्मत् इत्युक्तं देवेषु गौतम तद्दरेषु मानु-
 षाणां ब्रूहीति न पुनस्त्वादेवो वर इतीतः परं न
 ब्रह्मते रक्षितुं । तामपि विद्यामर्हं तुभ्यं वक्ष्यामि । को
 ज्ञान्यो हि यस्मादेवं ब्रुवन्तं त्वामर्हति प्रत्याख्यातुं न
 वक्ष्यामीति । अर्हं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥ ८ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेत्यादिचतुर्थः प्रश्नः
 प्राथम्येन निर्णीयते । क्रमभङ्गश्चेत्त्रिण्यथाय कृतादितर-

आ० यथा तथा किमस्मात्प्रमित्वाशङ्काह । पितामहानामिति ॥
 किमिति तर्हीयं विद्या भट्टिति मङ्गं नेपदिश्यते तत्राह । न
 कस्मिन्निति । तर्हि भवता सा स्थितीरक्ष्यतामर्हन्तु यथागतं
 गमिष्यामीत्याशङ्काह । इतः परमिति ॥ तवाहं शिष्योऽस्मीत्येवं
 ब्रुवन्तं अन्योऽपि न वक्ष्यामीति यस्मान्न प्रत्याख्यातुमर्हति
 तस्मादहं पुनस्तुभ्यं कथं न वक्ष्ये किन्तु वक्ष्याम्येव विद्यामित्यु-
 पपादयति । को हीत्यादिना ॥ ८ ॥

असावित्वादिना यतिथ्यामित्वादिचतुर्थप्रश्नस्य प्राथम्येन निर्णये
 क्रमभङ्गः स्यात्तत्र च कारणं वाच्यमित्वाशङ्काह । क्रमभङ्गस्त्विति ।
 मनुष्यजन्मस्थितिकर्मानां चतुर्थप्रश्ननिर्णयधीनतया तस्य प्राधा-

उ० समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्द्दिशोऽङ्गारा अवावर-
दिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः

भा० प्रन्ननिर्णयस्त्वसौ शौर्षीकोऽग्निर्हे गौतम शुषोके
ऽग्निवृष्टिरनग्नौ विधीयते । यथा बोधित्पुद्बयोस्त्वस्य
शुषोकाग्नेरादित्य एव समित्समिन्धनात् । आदित्येन
हि समिधतेऽसौ लोकः । रश्मयो धूमः समिध
उत्पानयामान्यात् । आदित्याद्भि रश्मयो निर्गताः ।
समिधश्च धूमो लोक उन्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकारश्च
यामान्यात् । दिशोऽङ्गारा उपन्नयामान्यात् । अवावर-
दिशो विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गवदिषेपात् । तस्मिन्नेवंगुणवि-
श्रिष्टे शुषोकाग्नौ देवा इन्द्रादयः अङ्गां जुहुव्याऽऽतिद्रव्य-
स्त्वानीचां प्रक्षिपन्ति । तस्मा आऽऽत्थे आऽऽतेः सोमो
राजा पितृणां ब्राह्मणानाञ्च ब्रह्मवति । तत्र के देवाः
कथं जुहुति किं वा अङ्गाख्यं इविरित्यत उत्तम-

भा० न्यात् । प्राधान्ये सत्त्वर्चक्रममाश्रित्वाविवक्षितस्य पाठक्रमस्य
भङ्ग इत्यर्थः । इन्द्रादीनां कर्मानधिकारित्वात् शुषोकास्य आहव-
नीयत्वाप्रसिद्ध्या होमाधारत्वायोगात्त्वयस्य च अङ्गाया शौच्य-
त्वानुपपत्तेस्तस्मिन्निन्ध्यादि वाच्यमयुक्तमिति शङ्कते । तच्चेति । होम-
कर्त्तृ सत्त्वर्चः । अस्य ब्राह्मणस्य सत्त्वर्चग्रन्थे समाधानमस्य बोध-
स्यास्माभिर्वक्तव्यमित्याह । अत इति ॥ तदेव दर्शयितुमधिहोप-
प्रकरणे कर्त्तं स्मारयति । नन्विति । किन्तदुक्तमिति चेत्तदाह ।
ते वा इति ॥ आऽऽत्थोः सत्त्वर्चयोर्वत्प्राप्त्यादि कथमित्याशङ्क्याह ।
तच्चेति । यजमानस्य वृत्तिकारः सत्त्वर्चः । समाधानयोरेव
तयोर्वत्प्राप्तिर्न सत्त्वर्चयोरेवेत्येतदुपपादयति । यथेत्यादिना ।

ॐ ब्रह्मां जुह्वति तस्या आहुत्ये सोमो राजा सम्भ
वति ॥ ६ ॥

भा० आभि' सम्बन्धेन त्वेवैतयोस्त्वमुत्क्रान्तिमित्यादिपदार्थषट्-
कनिर्णयार्थमग्निहोत्रे उक्तं । ते एव एते अग्निहोत्राहुती
हुते सती उत्क्रामतः । तेऽन्तरिक्षमाविशतः । तेऽन्तरिक्षमाह-
वनीयं कुर्वन्ते वायुं समिधां मरीचोरेव शुक्रामाहुतिं ।
तेऽन्तरिक्षं तर्षयतः । ते तत उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः ।
ते दिवमाहवनीयं कुर्वन्ते । आदित्यं समिधमित्येवमाहुतं ।
तचाग्निहोत्राहुती ससाधने एवोत्क्रामतः । यथेह धैः
साधनैर्विशिष्टे एते आहवनीयाग्निसमिद्धुमाङ्गारविस्फु-
ल्लिङ्गाहुतिद्रव्यैस्ते तथैवोत्क्रामतोऽस्मात्सोकादमुं लोकं ।
तचाग्निरग्नित्वेन समित्समित्वेन धूमो धूमत्वेनाङ्गारा
ऽङ्गारत्वेन विस्फुल्लिङ्गा विस्फुल्लिङ्गत्वेन आहुतिद्रव्यमपि
पयश्चाद्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादावव्याहृतावस्थायामपि

आ० इहेति जीवदवस्योच्यते ॥ नष्टानामग्न्यादीनामव्याहृतभावापन्न-
त्वेनाविशेषप्रसङ्गात् तैः सहाहुतौत्क्रान्त्यादिसिद्धिरित्वा-
शङ्काह । तत्राभिरिति ॥ नाग्नाद्द्रव्यमपि प्रातिस्विकशक्तिरूपे-
णाग्न्यादिरवतिष्ठते तथा चाविशेषप्रसङ्गाभावादाहुतौः स
साधनबोरेवोत्क्रान्त्यादिसिद्धिरित्यर्थः ॥ यथोक्तयोराहुतौत्क्रान-
त्यादि समर्थते नाग्निहोत्राद्यपूर्वस्य जगदारम्भकत्वमुक्तं भवती-
त्याह । तद्विद्यमानमिति ॥ विद्यमानत्वमेव विशदयति । अपू-
र्व्वेवेति ॥ यथा यथोदितया विषया कथमपि पूर्व्वकल्पीयं कर्म
प्रजबदशायामव्याहृतात्मना स्थितं पुनर्जगदारम्भकं तथा तथापो-
दानोन्नतमग्निहोत्रादिकं कर्म कथं जगदारम्भकं भविष्यती-

भा० परेषु सूक्ष्मोणात्मना व्यवतिष्ठते तद्विद्यमानमेव ससाधन-
मग्निहोत्रस्य कर्मापूर्वोणात्मना व्यवस्थितं सत्त-
त्पुनर्याकरणकाले तथैवान्तरिक्षादीनामाहवनीयास्यम्वा-
दिभावं कुर्वन्दिपरिषमते तथैवेदानीमप्यग्निहोत्राख्यं कर्मः॥
एवमग्निहोत्राहुत्यपूर्वविपरिषामात्मकं जगत्सर्व-
मित्याहुत्योरेव सुत्यर्चनोक्तान्यादयो लोकप्रत्युत्था-
पिताः षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणेऽधस्तात्प्रिषिताः । इह तु
कर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां सुलोकाभ्याधारभ्य पश्चाद्भि-
दर्शनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विभिष्टकर्मफलपभोगाय
विधित्सितमिति । सुलोकाभ्यादिदर्शनं प्रकृत्यते । तत्र
य आध्यात्मिकाः प्राणाः इहाग्निहोत्रस्य होतारस्त एवा-
धिदैविकत्वेन परिषताः सन्तः इन्द्रादयो भवन्ति त एव
तत्र होतारो सुलोकाग्नौ । ते एवेहाग्निहोत्रस्य फल-

भा० आशङ्क्याह । तथैवेति ॥ विमतमारम्भकं तच्छक्तिमत्त्वात्सत्यति-
पन्नवदिति विधित्सितमिति भावः । अग्निहोत्रप्रकरणस्यार्थं
सङ्गृहीतमुपसंहरति । एवमिति ॥

उक्तमुपजीव्य प्रकृतब्राह्मणप्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति । इह
त्विति । उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितमिति सम्बन्धः ।
किमित्युत्तरमार्गे प्रतिपत्तिस्तत्राह । विभिष्टेति । ब्राह्मणप्रवृ-
त्तिमभिधायसौ वै लोकोऽभिरित्वादिवाक्प्रवृत्तिप्रकारमाह ।
इति सुलोकेति । इत्थं ब्राह्मणे स्थिते सतीत्येतत् । भवत्वेनं
तथापि के देवा इति प्रश्नस्य किमुत्तरं तत्राह । तत्रेति । उक्त-
नीत्वा पश्चाद्भिदर्शने प्रकृते सतीत्येतत् । इहेति व्यवहारभूमि-
ग्रहः । कथं तेषां तत्र होतृत्वं तदाह । ते चेति । तथापि कथं
सुलोकेऽप्यौ तेषां होतृत्वं तदाह । ते एवेति ॥ तन्फलभोक्तृत्वादि-

भा० भोगाद्याग्निहोत्रं ऋतवन्तस्त एव फलपरिणामकालोऽपि
 : तत्फलभोगान्तरान्तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा तथा
 विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तोऽत्र च यत्पयो-
 द्रव्यमग्निहोत्रकर्त्ता अथभूतमिहाहवनीये प्रक्षिप्तमग्निना
 भक्षितमदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्ता
 यजमानेनेमं लोकं धूमादिक्रमेषान्तरिक्षमन्तरिक्षाद्द्यु-
 लोकमाविशन्ति ताः सूक्ष्मा आप आऊतिकार्यभूता
 अग्निहोत्रसमवाचिन्यः कर्त्तृषहिताः अद्वाशब्दवाच्याः
 सोमलोके कर्त्तुः शरीरान्तरारम्भाय द्युलोकं प्रविशन्तो
 ह्यथगत इत्युच्यन्तेऽतस्तत्र द्युलोकं प्रविश्य सोममण्डले कर्त्तुः
 शरीरमारभन्ते । तदेतदुच्यते । देवाः अद्वां जुह्वति ।
 तस्माऊत्थै सोमो राजा सम्भवतीति अद्वा वा आप इति
 श्रुतेः । वेत्य यतिथ्यामाऊत्यां ऊतायामापः पुहववाचो

आ० तत्र तच्छब्दोऽग्निहोत्रादिकर्मविषयस्तद्भोक्तृत्वे च प्रायानां
 जीवोपाधित्वादवधेयं । तथा तथा द्युपजन्त्यादिसम्बन्धयोग्याकारे-
 खेति यावत् । के देवा इति प्रश्नो निश्चितः । सम्प्रत्यवशिष्टं
 प्रश्नद्वयं निश्चितुमाह । अत्र चेति ॥ जीवदवस्थायामिति यावत् ।
 सह कर्त्तृत्वत्र तच्छब्द एतत्त्वः ॥ अमुं लोकमाविशतीति सम्बन्धः ।
 आवेशप्रकारमाह । धूमादीति । कथमेतावता किं पुनः
 अद्वास्थं हविरिति प्रश्नो निश्चितस्तत्राह । ताः सूक्ष्मा इति ।
 तथापि कथं जुह्वतीति प्रश्नस्य कथं निश्चयस्तत्राह । सोमलोक
 इति । तथापि तस्या आऊतेः सोमो राजा सम्भवतीति कथ-
 मुच्यते तत्राह । तास्तत्रेति । निश्चितोऽर्थे श्रुतिमवतारयति ।
 तदेतदिति ॥ कथं पुनरापः अद्वाशब्दवाच्या न हि लोके अद्वा-
 शब्दं तासु प्रयुज्यते तत्राह । अद्वेति ॥ उपक्रमवशादप्यापोऽत्र

भा० भूत्वा समुत्थाय वदन्तीति प्रश्नः । तस्य निर्णयविषयेऽसौ
 वै लोकोऽग्निरिति प्रसृतं । तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः
 कर्तुः शरीरारम्भिकाः अद्वाशब्दवाच्या इति निश्चीयते ।
 भूयस्मादापः पुंसवाच इति व्यपदेशो न क्तिन्वापि
 भूतानि न वदन्तीति । कर्मप्रयुक्तस्य शरीरारम्भः । कर्म चाप-
 समवायि । ततश्चापां प्राधान्यं शरीरकर्तृत्वे । तेन चापः
 पुंसवाच इति व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारम्भः सर्वत्र ।
 तत्र यद्यप्यग्निहोत्राज्जतिस्तुतिद्वारेणोत्क्रान्त्यादयः प्रसृताः
 षट् पदार्था अग्निहोत्रे तथापि वैदिकानि सर्वान्शेव कर्मा-
 ष्यग्निहोत्रप्रश्नानि लक्ष्यन्ते । दाराग्निषम्वन्धं हि पाङ्गं
 कर्म प्रसृत्योक्तं । कर्मणा पितृलोक इति वक्ष्यति च ।
 अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकान् जयन्तीति ॥ ८ ॥

आ० अद्वाशब्दवाच्या इत्याह । वेत्येति । अपामेव पुंसशब्दवा-
 च्यानां शरीरारम्भकत्वान्न भूतान्तराद्यामिति क्त्वा तस्य पञ्च-
 भूतारब्धत्वाभ्युपगमभङ्गत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । भूयस्वादिति ।
 अपां पुंसशब्दवाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह । कर्मेति । अथ कर्म-
 प्रयुक्तमपि प्रकृतं जन्नास्ति तत्कथमपां सर्वत्र पुंसशब्दवाच्य-
 त्वं तत्राह । कर्मकृतो हीति । अन्वयात् तत्र तत्र सुखदुःख-
 प्रभेदोपभोगासम्भवादिति भावः । यदि कर्मापूर्वशब्दवार्थ-
 भूतस्य सर्वत्र शरीरारम्भकं कथं तर्हि पूर्वमग्निहोत्राज्जति-
 रैव वक्तव्ये जन्मदारम्भकत्वमुक्तं तत्राह । तत्रेति । अक्षय्योऽग्नि-
 होत्राज्जतिरेव । अक्षय्यायां पूर्वोत्तरवाक्यवोरमकत्वमाह ।
 दाराधीति ॥ ८ ॥

उ० पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव
समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा
ह्लादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमश्च राजानं जुहुति तस्या आहुत्यै वृष्टिः
सम्भवति ॥ १० ॥

भा० पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम। द्वितीय आहुत्याधारः। आहु-
त्योरावृत्तिक्रमेण पर्जन्यो नाम वृक्षुपकरणाभिमानिनी-
देवतात्मा। तस्य संवत्सर एव समित्। संवत्सरेण हि ऋरदा-
दिभिर्गोभान्तैः स्नावयवैर्विपरिवर्त्तमानेन पर्जन्योऽग्निर्दी-
यते। अभ्राणि धूमः। धूमप्रभवत्वाद्भूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा।
विद्युदर्चिः। प्रकारसामान्यात्। अशनिरङ्गराः। उपग्रा-
न्तकाठिन्यसामान्याभ्यां। ह्लादुनयो ह्लादुनयः स्नानधिलु-
ब्ध्वा विस्फुलिङ्गाः। विच्छेपत्वानेकत्वसामान्यात्। तस्मिन्ने-
तस्मिन्नित्याहुत्यधिकरणनिर्देशः। देवा इति त एव
होतारः सोमं राजानं जुहुति। योऽसौ युसोकाग्नेौ
अहुत्यां हुतायामभिनित्यतः सोमः स द्वितीये पर्ज-
न्याग्नेौ ह्ययते। तस्यास्य सोमाहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १० ॥

भा० आद्यमाहुत्याधारमेव निरूप्याहुत्याधारान्तरादि ब्राह्मणेन
निरूपयति। पर्जन्यो वा अग्निरित्यादिना। कुतोऽस्य द्वितीय-
त्वमिति अग्निर्लोकाहुत्याधारित्वेति अथवाह्यं धूमप्रभवत्वे
माथा। धूमव्योतिःसन्निवसत्तां सन्निपातः च मेव इति ॥ १० ॥

उ० अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समि-
दग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमाऽङ्गारा नक्षत्राणि
विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जु-
ह्वति तस्या आहुत्या अनृं सम्भवति ॥ ११ ॥

भा० अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । अयं लोक इति प्राणिज-
स्योपभोगाग्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टः स द्वितीयोऽग्निः ।
तस्मात्तः पृथिव्येव समित् । पृथिव्या अयं लोकोऽनेकप्राण्यु-
पभोगसम्पन्नया समिध्यते । अग्निर्धूमः । पृथिव्याप्रयोत्पान-
सामान्यात् । पार्थिवं धनद्रव्यमाश्रित्याग्निरुत्तिष्ठति । यथा
समिदाग्रयेण धूमः । रात्रिरर्चिः । समित्सम्बन्धप्रभवसामा-
न्यात् । अग्नेः समित्सम्बन्धेन अर्चिः सम्भवति । तथा पृथिवी
समित्सम्बन्धेन ब्रह्मरी । पृथिवीच्छायां हि शार्ध्वरं तम आ-
चक्षते । चन्द्रमा अङ्गाराः । तत्रभवत्वसामान्यात् । अर्चिषो
अङ्गाराः प्रभवन्ति । तथा रात्रौ चन्द्रमा अङ्गारा उपमान-
त्वसामान्याद्वा । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । विस्फुलिङ्गवदिषे-
पसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् वृष्टिं जुह्वति ।

भा० एतल्लोकपृथिव्योर्देहदेहिभावेन भेद इत्याह । पृथिवीच्छायां
हीति । एतानि हि चन्द्रं रात्रेस्तमसो मृत्योर्विष्वत्तमन्तदावहिति
श्रुतेः । रात्रेस्तमस्वावगमात् । तस्य च मृत्योर्वै तमश्चाया मृत्युमेव
तत्तमश्चायान्तरवीति भूश्चायात्वं । तमो रात्रस्तमं । तत्र भूश्चा-
येति हि प्रसिद्धं । उद्धृत्य पृथिवीच्छायां निर्मितं मरुत्वाहति-

उ० पुरुषो वाऽग्निर्गौतम तस्य व्याप्तमेव समित्प्राणो
धूमो वागच्चिब्रह्मरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा-
स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुहुति तस्या
आहुत्ये रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥

भा० तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति । दृष्टिप्रभवत्स्य प्रसिद्धत्वाद्गी-
द्विषवादेरन्नस्य ॥ ११ ॥

पुरुषो वाऽग्निर्गौतम प्रसिद्धः । शिरःपाष्वादिमान् पुरु-
षस्यतुर्योऽग्निस्तस्य व्याप्तं विष्टतं मुखं समित् । विष्टतेन हि
मुखेन दीयते पुरुषो वचनस्त्राधायादौ । यथा समिधाग्निः
प्राणो धूमस्तदुत्यागसामान्यात् । मुखान्नि प्राण उत्तिष्ठति ।
वाक्शब्दोऽर्चिर्व्यञ्जकत्वसामान्यात् । अर्चिश्च व्यञ्जकं । वाक्-
शब्दोऽभिधेयव्यञ्जकः । चक्षुरङ्गारा उपश्रमसामान्यात्प्रका-
शाश्रयत्वादा । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा विक्षेपसामान्यात्तस्मिन्नन्नं
जुहुति । ननु नैव देवा अन्नमिह जुहुतो दृश्यन्ते । नैव
दोषः । प्राणानां देवत्वोपपत्तेरधिदैवमिन्द्रादयो देवास्त
एवाध्यात्मं प्राणास्तौ च अन्नस्य पुरुषे प्रचेन्नारः । तस्या
आहुते रेतः सम्भवति अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १२ ॥

भा० सर्भानेषु दृष्टव्यं द्वितीयं यत्तमोमयमिति स्मृतेरित्यर्थः ।
सोमचन्द्रमसोराश्रयाश्रयिभावेन भेदः ॥ ११ ॥
योग्यानुपकथिविरोधमाश्रयते । गन्धिः ॥ इहेति पुरुषा-
दिनिर्देशः ॥ अङ्गितं विरोधं निराकरोति । नैव दोष इति ।
उपपत्तिमेव दर्शयति । अधिदैवमिति ॥ १२ ॥

उ० योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समि-
 ल्लोमानि धूमो योनिरच्चिर्यदन्तःकरोति तेऽङ्गारा
 अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
 रेतो जुहुति तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवति स
 जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥

भा० योषा वा अग्निर्गौतम । येषेति स्त्रीपञ्चमो शेमाधि-
 करणोऽग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा समि-
 ष्यते । लोमानि धूमस्तदुत्थानसामान्यात् । योनिरर्चिर्वर्ष-
 सामान्यात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अन्तःकरणं मैथुन-
 व्यापाराल्लेङ्गारा वीर्योपन्नमहेतुत्वसामान्यात् । वीर्याद्युप-
 न्नकारणं मैथुनं । तथाऽङ्गारभावोऽग्नेरुपन्नकारणं ।
 अभिनन्दाः सुखलवाः जुहुत्वसामान्याद्विस्फुलिङ्गास्तस्मि-
 ष्येतो जुहुति । तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति । एवं सुपर्ण-
 न्यायंलोकपुरुषयोषाग्निषु क्रमेषु ह्ययमाणाः शेमावृष्य-
 रेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमानाः अद्भुतवृ-
 द्वाद्या आपः पुरुषवृद्धमारभन्ते । यः प्रअश्नतुर्यो वेत्स्य
 यतिथ्यामाहुत्या हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाव
 वदन्तीति स एष निर्णीतः । पञ्चम्यामाहुतौ योषाग्नौ
 हुतायां रेतो भूत्वा आपः पुरुषवाचो भवन्तीति ॥ स

भा० तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवतीति वाक्यं व्याकरोति । इव-
 मिति । पञ्चाभिदर्शनस्य चतुर्यप्रअनिर्णायकत्वेन प्रकृतोपयोगं
 दर्शयति । यः प्रअ इति । निर्णयप्रकारमनुवदति । पञ्चम्यामिति ॥

उ० अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति
समित्समिद्धमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा
विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः पुरुषं जुहुति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्व-
रवर्णः सम्भवति ॥ १४ ॥

भा० पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्नं काष्ठमित्युच्यते ।
यावन्जीवति यावदस्मिच्छरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म
विद्यते तावदित्यर्थः । अथ तत्त्वथे यदा यस्मिन्काष्ठे
सिद्यते ॥ १३ ॥

अथ तदा एनं मृतमग्नयेऽग्न्यर्थमेवानयाज्जलै हरन्ति
अलिजस्रस्याज्जतिभृतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधि-
करणं न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव समित्समिद्धमो धूमो
ऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गा यथा
प्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः । तस्मिन्पुरुषमनयाज्जतिं जुहुति
तस्या आज्जलै आज्जतेः पुरुषो भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्ति-
माग्निषेकादिभिरनयाज्जत्यनैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्सम्भवति
निष्पद्यते ॥ १४ ॥

आ० यथोक्तनीत्या जाते देहे कथं पुरुषस्य जीवनकावो नियम्यते
तत्राह । स पुरुष इति ॥ १३ ॥

पञ्चाभिक्रमेण जातोऽभिषयस्याहं तेनाग्न्यात्मेति ध्यानसिद्ध-
ये षष्ठमभिमन्याज्जत्वधिकारं प्रप्नोति । अथेति ॥ जीवननिमित्त-
तकर्मविषयस्तस्यैवो वक्ष्यमाणकीटादिदेह्याद्यस्ये भास्वरव-
र्णविशेषं दीप्ततिशयवत्त्वे हेतुमाह । निषेकादिभिरिति ॥ १४ ॥

उ०

ते य एवमेतद्बिदुः

भा० इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह ते । के । य एवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनमेतद्बिदुः । एवमब्दादग्निमिद्धूमाग्निर्भारविष्णुखिन्नमृद्धादिविभिन्नाः पञ्चाग्नेयो निर्दिष्टास्मानेवमेतान् पञ्चाग्नीन् विदुरित्यर्थः । नन्वग्निहोषास्तददर्शनविषयमेवैतद्दर्शनं । तत्र क्षुत्तमुत्क्रान्त्वादिपदार्थषट्कनिर्णये दिवमेवाहवनीयं कुर्व्यते इत्यादि । इहाप्यमुष्य लोकास्त्राग्निमादित्यस्य च समित्त्वमित्यादि वक्तव्यं । तस्मात्तच्छेषमेवैतद्दर्शनमिति । न चतिथ्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रति-

ष्ठा० पञ्चाग्निविदो मतिं विवक्षुस्तदग्रमवतारवति । इदानीमिति ॥ ये विदुस्तेऽग्निमभिसम्भवन्तीति सम्बन्धः ॥ रथंशब्दस्य प्रकृते पञ्चाग्निपरामर्शित्वं स्फुटीकृतुं बोधयति । नन्विति ॥ एतद्बिदुरिति श्रुतमेवदर्शनमित्युक्तं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायकं दर्शयति । तत्र हीति ॥ आदिपदमादित्यं समिधमित्यादि सङ्गृहीतुं रथीनां धूमत्वमजोरर्चिभूतित्वादि पृथीतुं द्वितीयमादिपदं ॥ प्रत्यभिज्ञायकमाह । तस्मादिति ॥ प्रश्नप्रतिवचनविषयस्यैव प्रकृतस्यैवशब्देन परामर्शात् न षट्प्रश्नीयं दर्शनमिह परामर्शमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ सङ्गृहीतं परिहारं विवक्षोति । चतिथ्यामित्यस्येति ॥ अधिकरथे यथा वावदक्षुपरिग्रहो विषय इत्यर्थः ॥ षट्प्रश्नीयमेव अथर्विवं दर्शनमत्र परामर्शं चेत्तदा चतिथ्यामिति प्रश्नो व्यर्थः स्यात् ॥ षट्प्रश्नीयविक्षीतदर्शनमेवभूतदर्शवस्य प्रश्नादृते प्रतिवचनसम्भवादित्याह । चन्वायेति ॥ किञ्च पूर्वस्मिन् ग्रन्थे पूर्ववन्निरुतया पञ्चत्वसङ्ग्रहया निश्चितत्वात्तदवच्छिन्नाः साम्बदिक्तापय इवाभैवशब्देन

भा० वचनस्य यावदेव परिग्रहस्तावदेवैवंशब्देन पराश्रुतं युक्त-
मन्यथा प्रश्नानर्थक्यान्निर्घातत्वाच्च सञ्ज्ञाया अग्रच एव
वक्तव्याः । अथ निर्घातमप्यनूद्येत । यथा प्राप्तस्यैवानुवा-
दनं युक्तं । नन्वसौ लोकोऽग्निरित्यर्थोपलक्षणार्थस्तथा-
प्यासेनान्येन चोपलक्षणं युक्तं न्युत्पन्तराच्च । समाने हि
प्रकरणे ह्यान्दोग्यश्रुतौ पञ्चाग्नीन् वेदेति पञ्चसञ्ज्ञाया
एवोपादानादनग्निहोत्रशेषमेतत्पञ्चाग्निदर्शनं । यत्तन्निष्-
मिदादिसामान्यं तदग्निहोत्रस्युत्पत्त्यर्थमित्यवोचाम । तस्मा-
त्कोत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कपरिग्रहानादर्चिरादिप्रतिपत्ति-

आ० पराश्रुतमुचिता इत्याह । निर्घातत्वाच्चेति ॥ अग्निहोत्रप्रकरणे
निर्घातमेवाग्न्यादि पूर्वग्रन्थेऽप्यनूद्यते । तथा चाग्निहोत्रदर्शनम-
न्यवहितमेवंशब्देन किं पराश्रुतमिति शङ्कते । अथेति ॥ अग्नि-
होत्रदर्शनं पूर्वग्रन्थेऽनूद्यते चेत्तत्प्रकरणे प्राप्तं रूपमनतिक्रम्यै-
वान्तरिक्षादेरप्यत्रानुवदनं स्थात्र तु तद्वैपरीत्येनानुवदनं युक्तं ।
अनुवादस्य पुरोवादसायेकत्वात् । न चात्रान्तरिक्षाद्यनूद्यते
तस्मादेवंशब्देनाग्निहोत्रपरामर्शीति परिहरति । यथा प्राप्त-
स्येति ॥ युजोक्तादिवादस्यान्तरिक्षाद्युपलक्षणार्थत्वात् पूर्वस्यानु-
वादत्वसम्भवादेवंशब्दस्याग्निहोत्रविषयत्वसिद्धिरिति चोदयति ।
अथेति ॥ प्रापक्ताभावादुपलक्षणपक्षाद्योगेऽप्यङ्गीकृत्य पञ्चाग्नि-
निर्देशवैयर्थ्येन दूषयति । तथापीति ॥ इतश्च स्वतन्त्रमेव पञ्चा-
ग्निदर्शनमेवंशब्दपराश्रुतमित्याह । न्युत्पन्तराच्चेति ॥ समिदादि-
साध्यदर्शनादग्निहोत्रदर्शनशेषभूतदर्शनमेवैतदर्शनमित्युक्तमनूद्य
दूषयति । यत्स्वित्वादिना ॥ अवोचामाग्निहोत्रस्युत्पत्त्यर्थत्वादग्निहोत्र-
स्यैव कार्यमित्युक्तमित्यनेति शेषः ॥ एवंशब्देनाग्निहोत्रपराम-
र्शासम्भवे फलितमाह । तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थमेव स्पष्टयति ।
एवमित्येति । प्रकृतं पञ्चाग्निदर्शनं तच्च स्वातन्त्र्यमित्युक्तं तदतो
ऽर्चिरादिप्रतिपत्तिर्न केवलं कर्मिण्यमित्यर्थः । प्रश्नपूर्वकं वेदि-

भा० वदिति प्रकृतोपादानेनार्चिरादिप्रतिपत्तिविधानात् । के
 पुनश्चे य एवं विदुः । गृहस्था एव । ननु तेषां यज्ञादिषा-
 धनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधिस्त्रिता नानेवंविदामपि गृह-
 स्थानां यज्ञादिषाधनोपपत्तेः । भिक्षुवानप्रस्थयोश्चारण-
 सम्बन्धेन गृहणात् । गृहस्थकर्त्तव्यसम्बद्धाश्च पश्चाग्निदर्शनस्य ।
 अतो नापि ब्रह्मचारिण एव विदुरिति गृह्यन्ते । तेषाम्-
 न्तरे पथि प्रवेष्टः । स्मृतिप्रामाण्यात् । अष्टाश्रीतिष्वहसा-
 णामृषीणामूर्द्ध्वरेतसां । उत्तरेणार्थस्यः पन्थासोऽष्टतत्वं
 हि भेजिरे ॥

आ० ऋविशेषं निर्दिशति । के पुनरित्यादिना । गृहस्थानां यज्ञादीनां
 पिष्टयाजप्रतिपत्तेर्वक्ष्यमाद्यत्वात् देवयाने पथि प्रवेशोऽस्तीति श-
 ङ्गते । नन्विति । पश्चाभिविदां गृहस्थानां देवयाने पथ्यधिकार-
 क्तद्रहितागन्तु तेषामेव यज्ञादिना पिष्टयाजप्रतिपत्तिरिति विभा-
 गोपपत्तेर्न वाक्यशेषविरोधोऽस्तीति समाधत्ते । नेत्यादिना ।
 एवंविदुरिति सामान्यवचनात्परिब्राजकादेरप्यग्न्यह्वयं स्यादिति
 चेन्नेत्याह । भिक्षुवानप्रस्थयोश्चेति । विधान्तरेण तयोश्चरुमार्गे
 प्रवेशात् पश्चाभिविषयत्वेन गृह्यं पुनरुक्तेरित्यर्थः । गृहस्थाना-
 मेव पश्चाभिविदां तत्र गृह्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । गृह्येति ।
 ब्रह्मचारिणां तर्हीह गृह्यं भविष्यति नेत्याह । अत इति ।
 पश्चाभिदर्शनस्य गृह्यकर्त्तव्यसम्बन्धादेवेत्येतत् । कथं तर्हि नैष्ठिक-
 ब्रह्मचारिणां देवयाने पथि प्रवेशस्तत्राह । तेषामिति । अर्थस्यः
 सम्बन्धो यः पन्थास्तमासाद्यते नोत्तरेण पथा । ते वयोत्सङ्गा
 ऋषयः सापेक्षमन्वतर्त्वं प्राप्ता इति स्मृत्यर्थः ।

उ० ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चि-
रभिसम्भवन्ति

भा० तस्मात् ये गृहस्था एवमग्निजोऽहमन्यपत्यमित्येवं
क्रमेणाग्निभ्यो जातोऽग्निरूप इत्येवं ये विदुस्ते च ये
चामी अरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्यनिष्ठाः श्रद्धां
श्रद्धायुक्ताः सन्तः सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपासते
न पुनः श्रद्धां चोपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । यावद्गृ-
हस्थाः पश्चाद्भिविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुस्तावच्छ्रद्धा-
द्याहुतिक्रमेण पश्चन्यामाहुतौ हुताद्यां ततो घोषाग्ने-
र्जाताः पुनर्लोकं प्रत्युत्थायिनोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठा-
तारो भवन्ति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृ-
लोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेणोममावर्त्तन्ते । ततः पुनर्योषाग्ने-
र्जाताः पुनः कर्म कृत्वेत्येवमेव घटीयन्त्रवत् गत्यागतिभ्यां
पुनरावर्त्तन्ते । यदा त्वेवं विदुस्ततो घटीयन्त्रभ्रमणादि-
निर्मुक्ताः सन्तोऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिरिति नाग्निज्वा

भा० आश्रमान्तराणां पश्चाद्भिविषयत्वेनात्राग्रहणे फलितमाह ।
तस्मादिति । अग्निजत्वे फलितमाह । अग्न्यपत्यमिति । अग्नि-
जत्वं साधयति । एवमिति । अग्न्यपत्यत्वे किं स्यात्तदाह ।
अग्नीति । एवं ये गृहस्था विदुस्ते ये ते चेति योजना । अरण्यं
स्त्रीजनासङ्गीर्षो देशः । परिव्राजकाश्चेति त्रिदण्डिनो गृह्यन्ते
ऽन्येषामेवशाभ्यो व्युत्थितानां सन्यगृह्यागनिष्ठानां देवयाने पथ-
प्रवेशादाश्रममात्रनिष्ठा वा तेऽपि गृह्येरन्निति ब्रह्मं । अज्ञापि
सत्यमुपास्या कर्मत्वश्रवणादित्वाश्रय प्रत्ययमात्रस्य सापेक्ष-
त्वाद्गृह्यात्वागुपपत्तेर्नैवमित्याह । न पुनरिति । सर्वे पश्चा-
द्भिविदः सत्वब्रह्मविदश्चेत्त्वर्थः । विनापि विद्यावत्समर्चिरभि-

भा० सामानं किञ्चर्षिर्भिमानीत्यर्षिः ब्रह्मवाच्या इवतो-
 न्तरमार्गलक्षणा व्यवस्थितैव तामभिसम्भवन्ति । न हि परि-
 ब्राजकानामग्न्यर्षिवैव साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति । तेषां तेन देव-
 तैव परिगृह्यतेऽर्षिः ब्रह्मवाच्या । ततोऽहर्देवतां मरण-
 कासनियमानुपपत्तेरहः ब्रह्मोऽपि देवतैव । आयुषः चये
 हि मरणं नैवंविदाऽह्न्येव मर्त्तव्यमित्यहर्मरणकाखो
 नियन्तुं ब्रह्मते । न च रात्रौ प्रेताः सन्तोऽहः प्रतीचन्ते ।
 स घावरिष्येभ्यस्मन्सावदादित्यं गच्छतीति श्रुत्यन्तरात् ।
 अहं आपूर्यमाणपक्षमहर्देवतयातिवाहिता आपूर्यमाण-
 पक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते । शुक्लपक्षदेवतामित्येतदापूर्यमाण-
 पक्षाद्यान् षण्मासान् उदङ् उत्तरां दिग्गमादित्यः सवि-
 तेति तान्मासान् प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतयातिवाहिताः
 सन्तः । मासानिति बहुवचनात्सप्तवारिष्यः षडुत्तरायण-
 देवतास्त्रेभ्यो मासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवाहिताः ॥

आ० सम्पत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह । यावदिति ॥ कर्मं कृत्वा लोपं
 प्रत्युत्पाद्यिन इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ क्षेत्रकर्मिणां देवयानमार्ग-
 प्राप्तिर्नास्त्योत्पन्नं निगमवति । यवमेवेति ॥ विदुषामेव देवयान-
 प्राप्तिमुपसंहरति । यदा त्विति ॥ ग्न्यर्षिवो व्याकात्मनोऽख्यै-
 र्थ्यात्तदभिसम्पत्तिर्न पलाय कल्पते तत्राह । अर्षिर्दिवीति ॥
 अर्षिः ब्रह्मेण यथोक्तदेवताग्रहे जिह्नमाह । न हीति ॥
 अतोऽर्षिर्देवतायाः सप्ताशादिति यावत् ॥ अहः ब्रह्मस्य काच-
 विषयत्वमुक्तदोषाभावादिति चेन्नेत्याह । मरुवेति ॥ निवमा-
 भायमेव अनन्ति । आयुष इति ॥ विदुषिबये निवममाश्रयाह ।
 न हीति ॥ न तु रात्रौ नतोऽपि विद्वानहरपेक्ष्य पक्षीभूतः
 सम्प्रक्षेप नेत्याह । न घेति ॥

उ० अत्रिषोऽहरद्वा आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणप-
क्षाद्यान् षण्मासानुदङ्गादित्य एति मासेभ्यो देव-
लोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान् वैद्यु-

भा० देवल्लोकाभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते । देवल्लोका-
दादित्यमादित्याद्वैद्युतं विद्युद्भिमानिनीं प्रतिपद्यन्ते ।
विद्युद्देवतां प्राप्तान् ब्रह्मल्लोकवासी पुरुषो ब्रह्मल्लोका मनसा
सृष्टो मानसः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मल्लोकान् गमयति । ब्रह्म-
ल्लोकानित्यधरोत्तरभूमिभेदेन भिक्षा इति गम्यन्ते ।
बहु-वचनप्रयोगाद्दुपासनतारतम्योपपत्तेश्च । तेन पुरुषेण
गमिताः सन्तस्त्रेषु ब्रह्मल्लोकेषु पराः प्रकृष्टाः सन्तः
स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान् वसन्ति ।
ब्रह्मल्लोकाऽनेकान् कल्पान् वसन्तीत्यर्थः । तेषां ब्रह्मल्लोकं
गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन् संसारे । नपुनरा-
गनममिहेति शाखान्तरपाठादिहाकृतिमाचयदृष्टमिति
चेच्छोभूते पूर्वमासीमिति यद्वत् । नेहेति विशेषणा-

भा० एकस्मिन्नेव ब्रह्मल्लोके कथं बहुवचनमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मेति ॥
ब्रह्मल्लोकानिति बहुवचनं प्रयोगादिति सम्बन्धः । अत्रब्रह्मल्लोका
विशेष्यत्वेन गृह्यन्ते ॥ बहुवचनोपपत्तौ हेत्वन्तरमाह । उपासने-
ति । कल्पशब्देऽवान्तरकल्पविषयस्त्वेषामिह न पुनरावृत्तिरिति
क्वचित्पाठादस्मिन्नित्यादिव्याख्यानमयुक्तमिति शङ्कते । इहेति ॥

यथा श्रोभूते पौर्णमासीं यजेतेत्सन्नाकृतिः पौर्णमासीशब्दार्थः ।
श्रोभूतत्वञ्च न ध्यावर्त्तकं पौर्णमासीपदलक्ष्येष्टेः प्रतिपद्येव क-
र्त्तव्यतानियमात् तथेहाकृतेरिहशब्दार्थत्वान्निरङ्गश्रवणादिति-

उ० तान् पुरुषो भानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति
तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न
पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥

भा० नर्थक्यात् । अदि हि नावर्त्तन्त एवेहपदमनर्थकमेव
स्यात् । शोभते पौर्णमासीमित्यत्र पौर्णमास्याः शोभत-
त्वमनुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषितुं । न हि तत्र
अःशब्दः शब्दार्थो विद्यत इति अःशब्दो निरर्थक
एव प्रयुज्यते । अत्र तु विशेषेण शब्दे प्रयुक्ते अन्वित्यभाषे
विशेषणफलं चेन्न गम्यते तत्र युक्तो निरर्थकत्वेनोत्सृष्टुं
विशेषणशब्दो न तु सत्यां विशेषणफलावगतौ । तस्मा-
दस्मात्कल्पादूर्द्धमावृत्तिर्गम्यते ॥ १५ ॥

आ० रज्ज्वेत्सिद्धतीत्यर्थः । परिहरति । नेत्यादिना । परोक्तं दृष्टान्तं
विशदयति । शोभत इति ॥ कृतसम्भारदिवसापेक्षं हि
शोभतत्वं । पौर्णमासीदिने चातुर्मास्येष्टौ कृतायां कदा पौर्णमा-
सीष्टिः कर्त्तव्येति विना वचनं न ज्ञायते । तत्र शोभतत्वं विशे-
षणं भवत्यन्यथावर्त्तकं । तददिहेति विशेषणमपि आवर्त्तकमेवेति
नात्यन्तिकानाद्यत्तिविद्भिर्दित्यर्थः । यत्तु पौर्णमासीशब्दस्याकृति-
वाचित्वाद्यथावर्त्तकत्वमिति तत्राह । न हीति ॥ यद्यपि प्रकृते
वाक्ये पौर्णमासीशब्दो भवत्याकृतिवचनस्तथापि अःशब्दार्थो
ऽपि काचिदाकृतिरस्तीत्यस्तीत्यत्र आवर्त्तकशोभतशब्दो नैव
प्रयुज्यते । तथाचापि विशेषणशब्दस्य आवर्त्तकत्वमावश्यकमि-
त्यर्थः । सुधिरमाकाशमित्यादौ आवर्त्तकभावेऽपि विशेषणप्रयोगव-
दत्रापि विशेषणं सत्त्वानुवादमात्रमित्याशङ्क्याह । अत्र त्विति ।
विशेषणफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १५ ॥

उ० अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति
ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिंश्र रात्रेरपक्षीय-
माणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षि-
णादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोका-

भा० अथ पुनर्ये नैवं विदुर्हत्कान्याद्यग्निहोत्रसम्बन्धपदार्थ-
षट्कस्येव वेदितारः केवलकर्षिणो यज्ञेनाग्निहोत्रादिना
दानेन वह्निर्वेदिभिश्चमाणेषु द्रव्यसंविभागसंज्ञेन तप-
सा वह्निर्वेद्येव दीक्षादिव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रशास्त्राद्यथा-
दिना लोकाञ्जयन्ति । लोकानिति बहुवचनान्तत्रापि
फलतारतम्यमभिप्रेतं । ते धूममभिसम्भवन्त्युत्तरमार्गं इवे-
हापि देवता एव धूमादिशब्दवाच्या धूमदेवतां प्रतिप-
द्यन्त इत्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्देव । धूमा-
द्रात्रिं रात्रिदेवतां ततोऽपक्षीयमाणपक्षदेवतां ततो
यान् षण्मासान् दक्षिणां दिशमादित्य एति तान्मासान्
देवताविशेषान् प्रतिपद्यन्ते । मासेभ्यः पितृलोकं पितृ-

भा० देवतानं पश्यान्मुक्ता पथ्यन्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय पदद्वयं
व्याकरोति । अथेत्वादिना ॥ कथं ते फलभागिनो भवन्तीत्या-
काङ्क्षायामाह । यज्ञेनेति । ननु दानतपसी यज्ञस्य यज्ञेनैव
ऋचीतेन पृथग्युचीतये तत्राह । वह्निर्वेदीति ॥ दीक्षादीत्यादि-
पदेन पयोत्रतादियच्चाङ्गसङ्ग्रहः । तत्रेति पितृलोकोक्तिः । अपि-
शब्दो ब्रह्मदृष्टान्तार्थः ॥ धूमसम्पत्तेरपुत्रवार्थत्वमाह श्लोक्तं । उत्त-
रमार्गं इवेति ॥ इहापीति पितृलोकमार्गोऽपीत्यर्थः । तद्देवे-
त्युत्तरमार्गगामिनीनां देवतानामिवेत्यर्थः । तत्रेति प्रकृत-

उ० चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान् भवन्ति तांस्तत्र देवा
यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येव-
मेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्य-

भा० लोकाचन्द्रं । ते चन्द्रं प्राप्यान् भवन्ति । तांस्तत्राद्यभू-
तान् यथा सोमं राजानमिह यज्ञं च्छन्ति आप्यायस्वाप-
क्षीयस्वेति भक्षयन्त्येवमेतांचन्द्रं प्राप्तान् कर्मिणो भृत्यानि-
व स्वामिनो भक्षयन्त्युपभुञ्जते देवाः । आप्यायस्वापक्षीय-
स्वेति न मन्त्रः किन्तु आप्याय्याप्याय्य चमसस्त्रं भक्षणेना-
पचयन् हत्वा पुनः पुनर्भक्षन्तीत्यर्थः । एवं देवा अपि
सोमलोके स्वधररीरान् कर्मिण उपकरणभूतान् पुनः
पुनर्विआमयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्तः । तद्धि
तेषामाप्यायनं सोमस्याप्यायनमिवोपभुञ्जते उपकरण-
भूतान् देवाः । तेषां कर्मिणां यदा यस्मिन् काले तद्यज्ञ-
दानादिसत्त्वं सोमलोकप्रापकं कर्म पर्यवैति परिगच्छति
परिधीयत इत्यर्थः ॥

आ० लोकोक्तिः । कर्मिणां तर्हि देवैर्भक्ष्यमाणां चन्द्रलोकप्राप्तिरनर्था-
यैवेत्याशङ्काह । उपभुञ्जत इति ॥ अन्यथा प्रतिभासं आवर्तयति ।
आप्यायस्वेति ॥ एवं देवा अपीति सङ्घिनं दार्ढान्तिकं विद-
धोति । सोमलोक इति । कथं पौनःपुन्येन विआन्तिः सम्पा-
द्यते तत्राह । कर्मानुरूपमिति ॥ दृष्टान्तवद्दार्ढान्तिके किमि-
त्याप्यायनं नेतं तत्राह । तज्जीति ॥ पुनः पुनर्विआम्बाभ्यनुज्ञा-
नमिति यावत् । लोकद्वयप्रापकौ पश्यानावित्यं आस्थाप्य पुनरे-
तल्लोकप्राप्तिप्रकारमाह । तेषामित्वादिना ।

उ० श्वेभमेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायो-
वृष्टि वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति

भा० अथ तदा इममेव सिद्धमाकाशमभिनिष्पद्यन्ते ।
यास्याः अद्भाशब्दवाच्या शुभोकाग्नौ ज्ञता आयः
सोमाकारपरिष्कृता याभिः सोमलोके कर्षिणामुपभोगाय
शरीरमारभ्यमद्यं ताः कर्षिण्यद्भिर्मपिष्ट इवातप-
स्यर्कात् प्रविलीयन्ते । तत्रविलीनाः सूक्ष्मा आकाशभूता
इव भवन्ति तदिदमुच्यते इममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त
इति । तेऽपि कर्षिणस्तच्छरीराः सन्तः पुरोवातादिना
इतस्यामुतस्य नीयन्तेऽन्तरिक्षगास्तदाह । आकाशाद्वायु-
मिति । वायोवृष्टिं प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तं । पर्जन्याग्नौ सोमं
राजानं जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पतन्ति ।
ते पृथिवीं प्राप्य त्रीहियवाद्यन्नं भवन्ति । तदुक्तमस्मिँल्लोके
ऽग्नौ वृष्टिं जुह्वति । तस्या आज्ञत्या अन्नं सम्भवतीति ।

आ० कथं चन्द्रस्यसम्पत्तितानां* कर्मिण्यमाकाशतादात्म्यमित्वाश-
ङ्गाह । यास्या इति । सोमाकारपरिष्कृतत्वमेव स्फोरयति ।
याभिरिति । तस्य भटिति त्रवीभवनयोग्यतां दर्शयति । अन्म-
यमिति । साभात्यापत्तिरूपपत्तेरिति न्यायेनाह । आकाशभूता
इवेति । आकाशाद्वायुप्राप्तिप्रकारमाह । ते पुनरिति । अन्या-
धिष्ठिते पूर्ववदभिजाभादिति न्यायेनाह । ते पृथिवीमिति ।
रेतस्त्रिन्धोऽप्येति न्यायमाश्रित्याह । ते पुनरिति । योगः

* स्मृत्तितानामितिपुस्तकान्तरपाठः ।

उ० ते पुनः पुरुषाग्नौ ह्यग्ने ततो योषाग्नौ जायन्ते
लोकान् प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ

भा० ते पुनः पुरुषाग्नौ ह्यग्नेऽन्नभूता रेतस्त्रिंशति । ततो रेतो-
भूता योषाग्नौ ह्यग्ने ततो जायन्ते । ते लोकप्रत्युत्था-
यिनस्ते लोकं प्रत्युत्थिष्ठन्तोऽग्निहोत्रादिकर्मानुतिष्ठन्ति
ततो धूमादिना पुनः पुनःसोमलोकं पुनरिभं लोकमिति ।
त एव कर्षिणोऽनुपरिवर्तन्ते घटीयन्त्रवचक्रीभूता बंधम-
न्तीत्यर्थः । उत्तरमार्गाय यद्यो मुक्तये वा यावद्ब्रह्म न विदु-
रिति । नु कामयमानः संशरीतेत्युक्तं । अथ पुनर्ये उत्तरं
दक्षिणश्चेतौ पन्वानौ न विदुश्चत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः
प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा गानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते किं
भवन्तीत्युच्यते । कीटाः पतङ्गाः । यदिदं यथा इन्द्रशूकं
दंष्ट्रमन्नकमित्येतद्भवन्ति । एवं हीयं संसारमितिः कष्टा ।

आ० शरीरमिति न्यायमनुक्तत्वाद् । तत इति ॥ उत्पन्नानां केषा-
श्चिदिष्ट्यादिकादित्वमाह । लोकमिति । कर्मानुष्ठानानन्तरं
तत्कालभागित्वमाह । ततो धूमादिनेति । सोमलोके ऋषभोग्रान-
न्तरं पुनरेतल्लोकप्राप्तिमाह । पुनरिति ॥

पौनःपुन्येन विपरिवर्तनस्यावधिं सूचयति । उत्तरमा-
र्गायेति । प्राग्ज्ञानात् संसरणं यद्येऽपि ज्ञानात्तन्निष्णाह ।
नत्विति । ज्ञानदयमावृत्तिसहितमुक्त्वा ज्ञानान्तरं दर्शयति ।
अथेवादिना ॥ ज्ञानदवाप्तृतीये ज्ञाने विज्ञेयं कथयति ।
एवमिति ॥ तृतीये ज्ञाने शब्दोभ्यञ्जितं संवादयति । तथा
चेति ॥ अमुष्या प्रवेरतिक्वत्वे परिश्रितं वाक्कार्यमाचष्टे ।
तस्मादिति । सर्वोत्साहो वाक्कायचेतसां प्रलयः । यदुक्तमस्यां

उ० य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा
यदिदं दन्दशूकं ॥ १६ ॥ अष्टमस्य द्वितीयं
ब्राह्मणं ॥ २ ॥

भा० निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथाच श्रुत्यन्तरं ।
तानीमानि चुद्राश्वस्रदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जा-
यस्य विद्यस्तेति । तस्मात्सर्व्वेत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविक-
कर्म्मज्ञानदानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं ब्राह्मीयं
कर्म्म ज्ञानं वाऽऽनुतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । तथा चोक्तं ।
अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं तस्मादस्माच्छुगुप्सेतेति श्रुत्य-
न्तरान्मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः । एवं प्रश्नाः सर्व्वे निर्णीताः ।
असौ वै लोक इत्यारभ्य पुनरुद्वयः सम्भवतीति चतुर्थः
प्रश्नो यतिय्यामाञ्जत्यामित्यादिप्राथम्येन । पञ्चमस्तु द्विती-
यत्वेन देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृद्याणस्य वेति
दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन । तेनैव च प्रथमो
ऽग्नेरारभ्य केचिदर्थिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्भूममिति विप्रति-

ष्या० निमग्नस्य पुनरुद्धारो दुर्लभो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरमनुकूल-
वर्त्ति । तथा चेति ॥ अतो श्रीश्यादिभावादित्यर्थः । तस्मादित्य-
तिक्रष्टात्संसारदित्यर्थः ॥ दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधने फल-
साध्यमाशङ्क्याह । अत्रापीति ॥ पञ्चप्रश्नान् प्रस्तुत्य किमिति प्रत्येकं
तेषां निर्णयो न कृत इत्याशङ्क्याह । श्वमिति ॥ निर्णीतं प्रका-
रमेव सङ्गृह्णाति । असावित्यादिना ॥ प्राथम्येन निर्णीत इति
सम्बन्धः । देवयानस्येत्यादिः पञ्चमः प्रश्नः । स तु द्वितीयत्वेन
दक्षिणादिमार्गप्रतिपत्तिसाधनोक्त्या निर्णीत इत्यर्थः । तेनैव मार्ग-

उ० स यः कामयेत महत्प्राप्तुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपवसद्गती भूत्वा

भा०पत्तिः। पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्नः। आकाशादिक्रमेणैमं लोकमागच्छन्तीति। तेनैत्रासौ लोको न सम्पूर्यते। कीटपतङ्गादिप्रतिपत्तेश्च केषाञ्चिदिति तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः ॥ १६ ॥ इति अष्टमस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

स यः कामयेत ज्ञानकर्माणोर्गतिरक्षा । तच्च ज्ञानं स्वतन्त्रं । कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयाद्यत्तं । तेन कर्माथं वित्तमुपार्जनीयं । तत्राप्राप्त्यवायकारिणोपायेनेति । तदर्थं मन्वाख्यं कर्मारभ्यते महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सत्यर्थसिद्धिं हि वित्तं । तदुच्यते स यः कामयेत । स यो वित्तार्थी

आ० इयंप्राप्तिसाधनोपदेशेनैवेति यावत् । मृतानां प्रजानां विप्रतिपत्तिः प्रथमप्रश्नस्य निरर्थप्रकारमाह । अचेरिति । द्वितीयप्रश्नस्वरूपमनुद्य तस्य निर्णीतत्वप्रकारं प्रकटयति । पुनरावृत्तिश्चेति ॥ आगच्छन्तीति निर्णीत इत्युत्तरसम्बन्धः । तेनैव पुनरावृत्तेः सत्त्वेनेत्यर्थः । अमुष्य लोकस्यासम्पूर्तिर्हि तृतीयः प्रश्नः । स च द्वाभ्यां हेतुभ्यां प्रागुक्ताभ्यां निर्धारितो भवतीति भावः ॥ १६ ॥ इत्यष्टमस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्यं सङ्गतिमाह । स य इति ॥ तत्रेति निर्धारणे सप्तमी ॥ कथं तर्हि वित्तोपार्जनं सम्भवति तत्राह । तत्रेति ॥ तदर्थं वित्तसिद्ध्यर्थमिति यावत् । ननु महत्त्वसिद्ध्यर्थमिदं कर्मारभ्यते । महत्प्राप्तुयामिति अतस्तत्प्रथममन्वया प्रतिज्ञातमिति शङ्कते । महत्त्वेति ॥ परिहरति । महत्त्वे चेति ॥ उक्ते ऽर्थे अत्यक्षराणि योजयति । तदुच्यत इत्यादिना । स यो वित्तार्थी कामयेत तस्येदं कर्मेति शेषः । यस्य कस्यचिद्विद्यार्थिनस्तर्हिदं

भा० कर्मण्यधिहृतो यः कामयेत । किञ्चिद्व्यवहृत्त्वं प्राप्नुयात्
महान् स्वामितीत्यर्थः ॥ तत्र मन्वन्कर्मणो विधित्सितस्य
कासोऽभिधीयते । उदगचन आदित्यस्य तत्र सर्वत्र
प्राप्तावापूर्यमाणपक्षस्य शुक्लपक्षस्य । तत्रापि सर्वत्र
प्राप्तौ पुण्याहेऽनुकूल आत्मनः कर्मविद्धि कर इत्यर्थो
दादशाहं पश्चिम पुण्येऽनुकूले कर्म चिकीर्षति ततः प्राक्
पुण्याहमेवारभ्य दादशाहमुपसद्ब्रवीति । उपसत्सु व्रत-
मुपसद्ब्रतमुपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्नोप-
चयापचयदारेण पयोभक्षणं तद्ब्रतं । अत्र च तत्कर्मा-
नुपसंहारात् केवलमतिकर्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्र-
मुपादीयते । ननुपसदां व्रतमिति यदा विद्यहस्ता

पा० कर्म स्यादित्याशङ्क्याह । कर्मण्यधिहृत इति ॥ तत्र विचार्यणि
पुंसोति यावत् । उपसदो नामेष्टिविशेषः । ज्योतिष्टोमे प्रव-
र्ग्याहःखिति शेषः ॥ किं पुनस्तासु व्रतमिति तदाह । तत्र चेति ॥
यदुपसत्सु स्नोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं यजमानस्य प्रसिद्धं
तदत्रोपसद्ब्रतमित्यर्थः । प्रकृतेऽपि तर्हि स्नोपचयापचयाभ्यां
पयोभक्षणं स्यादिति चेन्नेत्याह । अत्र चेति ॥ मन्वाख्यकर्म सप्तम्यर्थः ।
तत्कर्मेत्युपसद्रूपकर्माहः । केवलमित्यसौ वार्यमाह । इतिकर्त-
व्यताशून्यमिति ॥ समासान्तरमात्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ कर्म-
धारवरूपं समासवाक्यं तदित्युक्तं मन्वाख्यस्य कर्मणः स्मार्त्तत्वा-
दत्र श्रुत्युक्तानामुपसदामुपसद्रूपाभावान्न कर्मधारयः सिद्ध्यती-
त्युत्तरमाह । उच्यते इति ॥ मन्वकर्मणः स्मार्त्तत्वमाह्वयति ।
नन्विति ॥ परिसमूहनपरिषेपनागन्वुपसमाधानादेः स्मार्त्तार्थ-
स्याचोच्यमानत्वादित्यं श्रुतिः स्मृत्यनुवादिनी युक्ता ॥ तथा चैतत्कर्म
भवत्वेव स्मार्त्तमिति परिहरति । स्मृतीति ॥ ननु श्रुतेर्न श्रुत्यनु-
वादिनीत्वं वैपरीत्यादतो भवतीदं श्रौतमित्याशङ्क्याह । श्रौतत्वे

उ० औदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति
सम्भृत्य परिसमूह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय
परिस्तीर्यावृताज्यं संस्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण

भा० सर्वमिति कर्त्तव्यतारूपं याज्ञं भवति । तत्कस्मात् परि-
गृह्यत इत्युच्यते । स्मार्त्तत्वात्कर्म्मणः । स्मार्त्तं हीदं मन्त्र-
कर्म्म । ननु श्रुतिविहितं यत्कथं स्मार्त्तं भवितुमर्हति ।
स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरिषं श्रौतत्वे हि प्रकृतिविकार-
भावस्ततश्च प्राकृतधर्मायाहितं विकारकर्म्मणो न त्विह
श्रौतत्वं ॥

अत एव चावसथ्याग्नावेव तत्कर्म्म विधीयते । सर्व्या
वावृत् स्मार्त्तंवेति उपसङ्गती भूत्वा पथोव्रती सञ्चित्यर्थः ।
औदुम्बर उडुम्बरवृक्षमध्ये कंसे चमसे वा विशेषणं कंसा-
कारे चमसाकारे वा औडुम्बर एवाकारे तु विकल्पो

षा० होति ॥ यदीदं कर्म्म श्रौतं तदा ज्योतिष्कमेनास्य प्रकृतिविकृति-
भावः स्यात् । समयाङ्गसंयुक्ता प्रकृतिर्विकलाङ्गसंयुक्ता च विकृतिः ।
प्रकृतिविकृतिभावे च विहितकर्म्मणः प्राकृतकर्म्मयाहित्वादुपसद
एव व्रतमिति विद्वद्वा सर्वमिति कर्त्तव्यतारूपप्रशङ्गा यद्गीतुं न
चात्राश्रौतत्वमस्ति परिशेषनादिसम्बन्धात् । न च पूर्वभाविन्याः
श्रुतेस्तदभाविस्मृत्यनुवादित्वासिद्धिस्तस्यास्मैकास्वविवक्षत्वात्-
पगमादिति भावः ॥

मथ्यकर्म्मणः स्मार्त्तत्वे सिद्धमाह । अत एवेति ॥ तत्रैव हेतु-
नारमाह । सर्व्या चेति ॥ मथ्यगतेति कर्त्तव्यतायादित्युच्यते । उप-
सद एव व्रतमिति विग्रहासम्भवादुपसत्सु व्रतमित्यङ्गदुहं सिद्ध-
मुपसदंशुंमितिशब्दः । पथोव्रती सन् वक्ष्यमाश्वेन क्रमेण जुहो-

उ० मन्थं संनीय जुहोति यावन्नो देवास्त्वयि
जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् तेभ्यो
ऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्त-
र्पयन्तु स्वाहा या तिरश्चो निपद्यतेऽहं विधरणी

भा० नौदुम्बरत्वे सर्वौषधं सर्वौषधौषधीनां समूहं यथा-
सम्भवं यथाशक्ति च सर्वा औषधीः समाहृत्य तत्र
यान्वाणान्तु नियमेन याद्या त्रीद्विचवाद्या वक्ष्यमाणाः ।
अधिकग्रहणे तु न दोषः । यान्वाणां फलानीति फलानि
च यथासम्भवं यथाशक्ति च । इतिब्रह्मः समस्तसम्भा-
रोपचयदर्शनार्थः । अन्यदपि यत्सम्भरणीयं तत्सर्वं
सन्नुत्येत्यर्थः । क्रमस्तत्र ऋद्धोक्तो द्रष्टव्यः । परिसमूहन-
परिलोपने भूमिसंस्कारोऽग्निमुपसमाधायेति वचनादाव-

आ० तीति सम्बन्धः । तान्नमौदुम्बरमिति शङ्कां वारयति । इक्षामय
इति । तस्यैवेति प्रकृतं पात्रं परामर्शः । औदुम्बरत्वेऽपि विकल्प-
माशङ्क्याह । आकार इति । अत्रेति पात्रनिर्देशः । असम्भ-
वादशक्तत्वाच्च सर्वौषधं समाहृत्येत्युक्तमित्याशङ्क्याह । यथा
सम्भवमिति । औषधिषु नियमं दर्शयति । तत्रेति । परिसङ्कां
वारयति । अधिकेति । इति सम्भत्वात्रेतिब्रह्मस्य प्रदर्शनार्थत्वे
फलितं वाक्यार्थं कथयति । अन्यदपीति । औषध्यादीनां सम्भ-
रज्ञानकारं परिसमूहनादिक्रमे किं प्रमाद्यमित्याशङ्क्याह । क्रम
इति । तत्रेति परिसमूहनाद्युक्तिः । होमाधारत्वेन चेतान्निपरि-
ग्रहं वारयति । अग्निमिति । आवसथ्येऽग्नौ होम इति शेषः ।
कथमेतावता चेतान्निपरित्यागस्तत्राह । एकवचनादिति । कथ-
मुपसमाधानम्भवसं चेतान्निनिवारकं तत्राह । विद्यमानस्येति ।
आवहवनीयादेश्चाभेयत्वात् प्रागेव सत्त्वमिति भावः । मध्ये चस्याभे-

उ० इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे सꣳराधनी-
महꣳ स्वाहा ॥ १ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्थे सꣳत्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसि-
ष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳत्रवमवनयति

भा० षष्ठेऽग्नाविति गम्यते । एकवचनादुपसमाधानश्रवणात्
विद्यमानस्यैवोपसमाधानं ॥ परिकीर्त्य दर्भानावृता आर्त्त-
त्वात्कर्षणः स्नास्त्रीपाकादृत्परिदृश्यते तवाज्यं संकृत्य
पुंसा नषचेष्ट पुण्याहसंयुक्तेन मन्थं सर्वैषधफलमिष्टं
तत्रैतुम्बरे चमसे दधनि मधुनि घृते चोपसिञ्च्यैकचोप-
मन्थिन्योपसंमथ्य सस्त्रीय मध्ये संस्नायौतुम्बरेषु सुवेणाप-
स्नान आज्यस्य जुहोत्येतैर्मन्त्रैर्यावन्तो देवा इत्याज्यैः ॥ १ ॥

अष्टाय स्वाहा अष्टाय स्वाहेत्यारभ्य द्वे द्वे आहुती
हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति । सुवावसेपनमाज्यं मन्थे संस्ना-

भा० अति श्रेष्ठः । आवपस्थानमाहुतिविशेषप्रक्षेपदेशः । भो जातवेद-
स्त्वदधीना यावन्तो देवा वक्रमतयः सन्तो ममार्थान् प्रतिविद्मन्ति ।
तेभ्योऽहमाज्यभागं तर्पयामि । ते च तेन दत्ता भूत्वा सर्वैरपि
पुरस्कार्यैर्मां तर्पयन्तु । अहश्च त्वदधीनोऽर्पित इत्याद्यमन्त्रस्यार्थः ।
जातं जातं वेत्ति वा जाते जाते विद्यत इति वा जातवेदा
या देवता कुटिलमतिर्भूत्वा सर्वस्यैवाहमेव धारयन्तीति मत्वा
त्वामाश्रित्य वर्तन्ते तां सर्वसाधनो देवतामहं हृतस्य धारया
यजे । स्वाहेति पूर्ववदेव द्वितीयमन्त्रार्थः । १ ॥

ज्येष्ठायैत्यादिमन्त्रेषु ध्नितमर्थमाह । एतस्मादेवेति । द्वे द्वे
आहुती ऊत्सेत्युक्तं तत्र द्वित्वप्रसङ्गं भ्रत्वाचष्टे । देतस इत्या-

उ० वावे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति ॥ २ ॥ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

भा० वयति । एतस्मादेव ज्येष्ठाय अष्टायेत्यादिप्राणसिद्धाद् ज्येष्ठअष्टादिप्राणविद् एवास्मिन् कर्मस्थधिकारः । रेतस

आ० रथेति । संबवः सुवावक्षितमाज्यं मग्न्यत्रयस्य प्राणदेवता-
कत्वात्प्राणैकोद्यत्य सर्वात्मकत्वं । तथाच सर्वदेहेषु प्राणरूपेण
त्वं भ्रमदसि प्राणस्य चक्षुषात्मकत्वात्तद्रूपत्वात् । तवाभिरूपेण
च त्वं ज्वलदसि प्रकाशात्मकत्वाद्भेदज्ञद्रूपत्वात् । तदनु ब्रह्म-
रूपेण त्वं पूर्णमसि । नभोरूपेण प्रकाशं निष्कल्पमसि सर्वै-

उ० मन्थे स०स्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
 मन्थे स०स्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ
 हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ
 हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति सद्वीय स्वाहेत्यग्नौ
 हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति प्रजापतये स्वा-
 हेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति ॥ ३ ॥
 अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्षमसि
 प्रस्तन्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हिङ्कियमा-
 णमस्युद्गीथमसि उद्गीथमानमसि आवितमसि
 प्रत्याआवितमस्यार्द्रे सन्दीपमसि विभूरसि प्रभू-
 रस्यनुमसि ज्योतिरसि निधनमसि संवर्गो
 ऽसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्याम०स्याम०-
 हि ते महि स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा०
 राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥

भा० इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा मन्थे स०स्रवमवनयति ॥२॥
 अपरसोपमन्थन्या पुनर्मृशति ॥ ३ ॥ अथैनमभिमृशति

षा० रविरोधित्वात्सर्वमपि जगदेकसभवदात्मन्यन्तर्भावापरिच्छिन्न-
 तथा स्थितं वस्तु त्वमसि । प्रसोत्रा वक्षारम्भे त्वमेव हिङ्कृतमसि ।
 तेनैव यज्ञमध्ये हिङ्कियमासं चासि उद्गात्रा च वक्षारम्भे
 तन्मध्ये चोद्गीथमुग्नीवमानस्यसि । अन्धर्युक्त्वा त्वं आवितमसि ।
 आग्नीध्रेण च प्रत्याआवितमसि । आर्द्रे मेघोदरे सन्धग्दीप्तमसि ।
 विविधं भवतीति विभुः । प्रभुः समर्थो भोग्यरूपेण सोमात्मना
 श्रितत्वादसं भोग्यरूपेणारम्भात्मना ज्योतिःकारवत्त्वाभिधानं

उ० अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधुवाता
 ऋतायते मधुक्षरसि सिन्धव माध्वीर्नः सन्त्वो-
 षधीर्भूः स्वाहा । भर्गोदेवस्य धीमहि मधु नक्त
 मुतोषसो मधुमत्पार्थिवः रजः मधु द्यौरस्तु
 नः पिता भुवः स्वाहा । धियो यो नः प्रचोद-
 यान्मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः
 माध्वीर्गीवो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति । सर्वाश्च
 सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदः सर्वं

भा० भ्रमदशीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छति सह प्राणेन
 हस्ते ष्टञ्जाति आमंस्यामं हि ते महीत्यनेन ॥ ५ ॥

अथैनमाचामति भक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन
 मधुमत्यैकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमयासमाचामति ।
 तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया
 च व्याहृत्या द्वितीयं यासं । तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन
 तृतीयया मधुमत्या तृतीयया व्याहृत्या तृतीयं यासं ।

आ० जयोऽध्यात्माधिदैवयोर्वाग्मादीनाञ्च संहरत्वात् त्वं संवर्गोऽसी-
 त्वभिमर्शमन्त्रस्यार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

आमंसि त्वं सर्वं विजानासि । वयस्य ते तव महि महत्तरं
 रूपमामं हि मन्वामहे । स हि प्राणो राजादिमुखः । स च
 मां तथाभूतं करोति त्वद्यच्छनमन्त्रस्यार्थः ॥ ५ ॥ सवितुर्वरेण्यं
 वरुणीयं श्रेष्ठं पदं धीमहीति सम्भवः । वाता वायुभेदा मधु-
 सुखं ऋतायते वहन्ति । सिन्धवो नद्यो मधु क्षरन्ति मधुर-
 रसान् अवन्ति । ओषधीश्चास्मात्प्रति माध्वीर्मधुररसाः सन्तु ।

उ० भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी
प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्छिराः संविशति
प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमस्य
हं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेत-
मेत्य जघनेनाग्निमासीनो वक्ष्शं जपति ॥ ६ ॥

भा० सर्व्यां सावित्रीं सर्व्यां मधुमतीं ब्रह्माऽहमेवेदं सर्वं भूया-
समिति चान्ते भूर्भुवःस्वः स्वाहेति समसं भक्षवति
यथा चतुर्भिर्गामैस्तद्व्यं सर्वं परिसमाप्यते तथा पूर्व-
मेव निरूपयेत् । अत्पाचावशिष्टं तत्पाचं सर्वं निर्बिन्द्य
दृष्टीं पिबेत् । पाणी प्रक्षाल्याप आचम्य जघनेनाग्निं पश्चा-
दग्नेः प्राक्छिराः संविशति । प्रातःसन्ध्यामुपास्यादित्य-
मुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमित्यनेन मन्त्रेण । यथेतं
यथागतमेत्यागत्य जघनेनाग्निमासीनो वक्षं जपति ॥ ६ ॥

आ० देवस्य सवितुर्भर्गस्तेजोऽनन्ताप्रसूतं पदस्विन्तयामः । नक्षं
रात्रिमुतोषसो दिवसाश्च मधु प्रीतिकराः सन्तु । पार्थिवं रजो
मधु मदनुद्देगकरमस्तु । द्यूश्च पिता नोऽस्माकं मधु सुखकरोऽस्तु ।
यः सविता नोऽस्माकं धियो ब्रह्मीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तस्य
तद्दरेण्यमिति सम्बन्धः । वनस्पतिसामोऽस्माकं मधुमावस्तु । मावो
रक्षयो दिशो वा माधीः सुखकराः सन्तु । अक्षय्यादिति-
शब्दाच्चोपरिष्ठादुल्लेखनुषङ्गः । एवं यासच्चतुष्टये विदुते सत्त्व-
वशिले ब्रह्मे किं कर्त्तव्यं तच्चाह । यथेति । पाचावशिष्टस्य
परित्यागं वारयति । यदिति । निर्बिन्द्य प्रक्षाल्येति यावत् ।
याशिप्रक्षालनवचनसामर्थ्यात्प्राप्तं शुद्धयं स्मार्त्तमाचमनमनुजा-
गति । अयमाचम्येति । एकपुण्डरीकशब्दः सखमेववाची । ६ ॥

उ० तं हतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञ
वल्क्यायास्नेवासिन उक्त्वावाचापि य एनं
शुष्के स्थाणो निषित्रेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः
पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमु हैव वाजसनेयो
याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायास्नेवासिन उक्त्वा-
वाचापि य एनं शुष्के स्थाणो निषित्रेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥ एतमु
हैव मधुकः पैङ्ग्यशूलाय भागवित्तयेऽस्नेवासिन
उक्त्वावाचापि य एनं शुष्के स्थाणो निषित्रे-
ज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥
एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जीनकाय आयस्थू-

भा० तं हतमुद्दालक इत्यादि सत्यकामो जाबालो
ऽन्नेवाग्निभ्य उक्त्वावाचापि य एनं शुष्के स्थाणो निषि-
त्रेज्जायेरस्नेवाग्निन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ।
एवमेतमेनं मन्वमुद्दालकात्प्रभृत्येकैकाचार्यक्रमागतं सत्य-
काम आचार्यो बह्वभ्योऽन्नेवाग्निभ्य उक्त्वा उवाच ।
किमन्यदुवाचेत्युच्यते । अपि य एनं शुष्के स्थाणो
गतप्राणेषुपि एनं मन्वं भक्षणाय संस्मृतं निषित्रेत्
प्रक्षिपेज्जायेरक्षुत्पायेरस्नेवाग्निन् स्थाणा शाखा अवयवा
वृक्षस्य प्ररोहेयुः पलाशानि पर्शानि यथा जीवतः

आ० तमेतं नामुजायेत्यादेरर्धमाह । विद्येति । शिष्यः श्रोत्रियो

उ० णायान्नेवासिन उक्त्वावाचापि य एनं शुष्के
 स्थाणो निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पला-
 शानीति ॥ १० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः
 सत्यकामाय जाबालाथास्नेवासिन उक्त्वावाचापि
 य एनं शुष्के स्थाणो निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
 प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥ एतमु हैव
 सत्यकामो जाबालोऽस्नेवासिभ्य उक्त्वावाचापि
 य एनं शुष्के स्थाणो निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
 प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतन्नापुत्राय वान-
 स्नेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो
 भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर

भा० स्थाणोः किमुत्तानेन कर्षाणा कामः बिद्धेदिति ।
 भुवफलमिदं कर्षति । कर्षाद्युत्कर्षमेतद्विद्याधिमने षट्
 तीर्थानि । तेषामिह स प्राणदृग्गन्तव्यं मन्यविज्ञानस्थाधि-
 गमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायेते पुत्रस्यान्नेवाषी च । ७ । ८ ।
 ९ । १० । ११ । १२ ॥

चतुरौदुम्बरो भवतीति व्याख्यातं । इह आभ्याधि
 धान्यानि भवन्ति आभ्याणां धान्यानां इह नियमेन
 आभ्याणीत्यवोचाम तान्येतामीति निर्दिष्टम् । त्रीह्यवा-
 क्षित्तसमाद्या अष्टत्रियङ्गवेऽवद्यापुत्रश्चवाद्याः । कश्चि-

भा० मेधावी धनदायी भिन्नः पुत्रो नियमा विद्याशलेति षट् तीर्थानि

उ० इध्म औदुम्बय्या उपमन्थन्यौ दश याम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गुगवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान् पिष्टान् दधनि मधुनि घृत उपधिस्रुत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥ इति अष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो

भा० हेने प्रियङ्गवः प्रसिद्धाः कङ्कुलान्देन खन्वा निष्पावा च ब्रह्मशब्दाद्याः । लोके खलकुलाः कुसुम्याः । एतद्भूतिरेकेषु यथाशक्ति सर्वेषुधयो याच्याः । फलानि चेत्यबोचाम यथाशक्तानिव वर्जयित्वा ॥ १३ ॥ इत्यष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणं । ३ ॥

चादुग्जन्मा यथोत्पादितो चैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र आत्मनः पितुश्च लोको भवतीति तत्सम्पादनाय ब्राह्मणमारभते । प्राणदर्शिनः श्रीमन्त्रं कर्म कृतवतः पुत्रमन्वेऽधिकारो । यदा पुत्रमन्त्रं चिकीर्षति तदा श्रीमन्त्रं कृत्वा ऋतुकालं पश्याः प्रतीक्षत इत्येतत् । रेतस ओष-

था० सम्पादानि ॥ ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ ॥ इत्यष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणं । ३ ॥

प्रायोपासकस्य वित्तार्थिनो मन्त्राख्यं कर्मोक्त्वा ब्राह्मणान्तरमुत्पापयति । यादृमिति ॥ उक्तगुणः स कर्म स्यादित्यपेक्षायामिति शेषः । तच्छब्दे यथोक्तपुत्रविययः । यदस्मिन्प्राज्ञयो पुत्रमन्त्राख्यं कर्म ब्रह्मते तद्भवति सर्वान्निकारविषयमित्याशङ्क्याह ।

उ० ऽपामोषधय जोषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि
फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्प-
यानीति स स्त्रियं समृजे तां सृष्ट्वाऽथ उपास्त

भा० ध्यादिरसतमलं स्तुत्यावगम्यते । एषां वै चराचराणां
भूतानां पृथिवी रसः सारभूता सर्वभूतानां मध्विति शुक्रं ।
पृथिव्या आपो रसोऽसु छि पृथिव्येता च प्रोता च । अपा-
मोषधयो रसः कार्यत्वाद्द्रवमोषध्यादीनां । ओषधीनां
पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य
रेतः । सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमिति श्रुत्यन्तरात् । यत एवं
सर्वभूतानां सारतममेतद्रेतोऽतः का नु खल्वस्य योग्या
प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

स ह सृष्ट्वा प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे ईषां कृत्वा । स्तयं
समृजे । ताञ्च सृष्ट्वाऽथ उपास्त मैथुनाख्यं कर्षाथ उपा-
सनं नाम कृतवान् । तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत । अष्टानु-

षा० प्रायेति । पुत्रमन्यस्य कालनियमाभावमाशङ्क्याह । यदेति । कि-
मत्र गमकमित्वाशङ्क्य रेतःस्तुतिरित्याह । इत्येतदिति । पृथिव्याः
सर्वभूतसारत्वे मधुप्राञ्जयं प्रमाद्ययति । सर्वभूतानामिति ।
तत्र गर्भिन्प्राञ्जयं प्रमाद्यमित्याह । असु हीति । अपां पृथि-
व्याश्च रसत्वं करत्वाद्युक्तमोषध्यादीनां कथमित्याशङ्क्याह ।
कार्यत्वादिति । रेतोऽङ्गजतेति प्रस्तुत्य रेतस्तत्र तेजःशब्दप्रयोगा-
त्तस्य पुरुषे सारत्वमैतरेयके विवक्षितमित्याह । सर्वेभ्य इति ॥ १ ॥

अष्टमनुश्रयन्त्यङ्गुसरन्तीति अष्टानुश्रयणाः पशुवर्जं च सार-
त्वेन प्राग्निमानस्य प्रवृत्तेर्दथा विधिरित्याशङ्क्याह । अमेति ।

उ० तस्मात्त्रियमध उपासीत स एतं प्राञ्चं यावाण-
मात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥
तस्या वेदिरूपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्म्माधिष-
वणे समिधो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् ह वै
वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य
लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासश्चरत्या-

भा० अथवा हि प्रजा अत्र वाजपेयसामान्यात्किन्नुक्तिमाह ।
स एतं प्राञ्चं प्रकृष्टगतियुक्तमात्मानं यावाणं सोमाभि-
षवोपलस्थानीयं काठिन्यसामान्यात् प्रजननेन्द्रियमुदपार-
यत् उत्पूरितवान् स्त्रीव्यंजनं प्रति तेन एनां स्त्रियमभ्य-
सृजत् अभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥ तस्या वेदिरित्यादि
सर्वं सामान्यं प्रसिद्धं । समिद्धोऽग्निर्मध्यतः स्त्रीव्यञ्जनस्यै
तौ मुष्कावधिषवणफलके इति व्यवहितेन सम्बध्यते ।
वाजपेययाजिनो यावाँल्लोकः प्रसिद्धस्तावान् विदुषो
मैथुनकर्माणो लोकफलमिति श्रूयते तस्माद्दीभत्सा नो
कार्येति । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां
सुकृतं दृक्ते आवर्जयत्यथ पुनर्यो वाजपेयसम्पत्तिं न

आ० अवाच्यं कर्म सप्तमर्थः ॥ २ ॥ मुष्कौ दृषयौ योनिपार्श्वयोः कठिनौ
मांसखण्डौ । तत्राधिषवणशब्दितसोमफलकदृष्टिर्यच्चानुदुहं चर्म
सोमकण्डनार्थं तद्दृष्टीरहस्यदेशस्य च कर्मणि कर्तव्येत्याह ।
ताविति ॥ उपास्तिप्रकारमुक्त्वा फलोक्तेस्तात्यर्थमाह । वाजपेयेति ॥
श्रूयते मैथुनाख्यं कर्मैति शेषः । स्तुतिफलमाह । तस्मादिति ॥ इति-
शब्दः स्तुतिफलदर्शनार्थः ॥ उपास्तेरधिकं फलमाह । य एवमिति ॥

उ० सां० स स्त्रीणां० सुकृतं वृक्षैश्च य इदमविद्वान-
धोपहासश्चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहे-
तद् स्म वै तद्विद्वान्नाको भौद्रस्य आहैतद् स्म वै
तद्विद्वान् कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्म-
णायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्मांस्तोकात्प्रयन्ति
य इदमविद्वां०सोऽधोपहासश्चरतीति बहु वा

भा० आनाद्यविद्वान् रेतसो रसतमन्वजाधोपहासं चरति । आ
शब्द स्त्रियः सुकृतमावृञ्जते अविदुषः ॥ ३ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह अधोप-
हासाख्यं मैथुनकर्म वाजपेयसम्पन्नं विद्वानित्यर्थः । तथा
नाको भौद्रस्यः कुमारहारितश्च किं ता आहतु-
रित्युच्यते । बहवो मर्या मरणधर्षिणो जनुषा
ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायना ब्रह्मन्भवो
जातिमात्रोपजीविन इत्येतच्चिरिन्द्रिया विसृष्टेन्द्रिया
विसुकृतो विगतसुकृतकर्माणोऽविद्वांसो मैथुनकर्मायता

आ० अविदुषो दुर्ध्यापारनिरतस्य प्रत्यवायं दर्शयति । अथेति ॥ ३ ॥

अविदुषामतिशङ्कितमिदं कर्मैतथाकार्यपरम्परासम्पत्ति-
माह । एतद्वेति ॥ मशुजर्म्भसो वाजपेयसम्पन्नमिदंशब्दार्थः ।
अविदुषामवाप्ये कर्मैश्चि प्रवृत्तानां दोषितमुपसंहरन्मिति-
शब्दः ॥ विदुषो सामनविदुषश्च दोषं दर्शयित्वा त्रिवाक्यात्वा-
त्प्रागेव रेतस्त्वपने प्रायश्चित्तं दर्शयन्ति । श्रीमन्मिति ॥ यः
प्रतीक्षते तस्य रेतो यदि खन्दति इति योजना ॥ ४ ॥ ने समाधा

उ० इदं सुप्तस्य वा जायतो वा रेतः स्कन्दति ॥
 ॥ ४ ॥ तदभिमृषेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः
 पृथिवीमस्कांत्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं
 तद्रेत आददे पुनर्मीमेत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुन-
 र्भगः । पुनरग्निर्धिष्ण्या यथा स्थानं कल्पन्ना-
 मित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायाक्षरेण स्तनौ वा
 भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

आ० इत्यर्थः । ते किमस्मांश्लोकात्प्रवृत्ति परलोकात्परिभ्रष्ट
 इति मैथुनकर्मणोऽत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति । य इद-
 मविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति । ओमन्त्रं कृत्वा पत्न्या
 चतुर्कासं ब्रह्मचर्येण प्रतीकते चदीदं रेतः स्कन्दति ।
 बल्ल वास्यं वा सुप्तस्य जायतो वा रात्रिप्रारम्भे ॥ ४ ॥
 तदभिमृषेदनुमन्त्रयेत वाऽनुजपेदित्यर्थः । यदाऽभि-
 मृष्टवति तदाऽनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तद्रेत आदत्ते आदद
 इत्येवमन्तेन मन्त्रेण पुनर्मीमित्यनेन निमृञ्ज्यादक्षरेण
 भ्रुवौ मध्ये भ्रुवोर्वा स्तनौ स्तनयोर्वा ॥ ५ ॥

आ० प्रातःकाले यत्रेतः पृथिवीं प्रत्यस्कांत्सीत् रागादिदेवेन क्लृप्तमा-
 सीत् ओषधीः प्रति अप्यसरदगमस्यचायः स्वयोजिं प्रतिगतमभूत्
 तदिदं रेतः सप्तम्याददेऽहमित्यादानमन्त्रस्वार्थः । केनामिप्रायेण
 तदादानं सदाह । युजिरिति ॥ यत्पुनरितोऽहोर्षेण बहिर्निर्गत-
 मिन्द्रियं मां प्रत्येव समग्रच्छतु तेजस्वगता कान्तिर्भ्रमः सौभाग्यं
 ज्ञानं वा तदपि सर्वं देतोनिर्गमात्सदात्मनः बहिर्निर्गतं सन्मां
 प्रत्यागच्छतु । आग्निर्धिष्ण्यं स्थानं येषां ते विश्वा देवास्तत्रेतो
 यथास्थानं कल्पयन्ति मार्षन्मन्त्रार्थः । ५ ॥

उ० अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥
सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्
सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना
वोपहृत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद

भा० यदि कदाचिदुदक आत्मानमात्मच्छायां पश्येत्तथा अभिमन्त्रयेत अनेन मन्त्रेण मयि तेज इति । श्रीर्ह वै एषा पत्नी स्त्रीणां मध्ये यत् यस्यान्मलोद्वासा उद्भूतमखवदासास्तस्मान्नां मलोद्वाससं यशस्विनीं श्रीमतीं अभिक्रम्याभिक्रम्योपमन्त्रयेत् । इदमद्यावाभ्यां कार्यं यत् पुत्रोत्पादनमिति त्रिरात्रान्त आश्रुतां ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनां कर्तुकाममेनामवक्रीणीयादाभरणादिना ज्ञापयेत् । तथापि सा नैव दद्यात् काम-

षा० अथोक्तौ रेतस्खलने प्रायश्चित्तमुक्तं रेतो योनावुदके रेतः सिद्धेच्छायादर्शने प्रायश्चित्तं दर्शयति । अथेत्यादिना । निमित्तान्तरे प्रायश्चित्तान्तप्रदर्शनप्रक्रमार्थोऽयमशब्दः । मयि तेजःपृच्छति देवाः कल्पयन्त्विति मन्त्रयोजना ॥ प्रकृते रेतः सिद्धेद् यस्यां पुत्रो जनयितव्यतां स्त्रियं कौति । श्रीरित्यादिना । कथं सा यशस्विनी न हि तस्याः स्थातिरस्ति तत्राह । यदिति । रजस्रसाभिममनादिप्रतिविद्धमित्याशङ्क्य विशिनष्टि । त्रिरात्रेति ॥ ६ ॥

ज्ञापयेदात्मीयं प्रेनातिरेकमिति शेषः । बलादेव वशीकृतां भार्यां पशुकर्मार्थं कथमुपगच्छेदित्याकाङ्क्षायामाह । सस्या-

उ० इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्या-
दिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यश-
स्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥ स यामिच्छेत्कामयेत
मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायो-
पस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि
हृद्यादधिजायसे स त्वमङ्ग कषायोऽसि दिग्ध-
विज्ञामिव मादयेमामभूं मयीति ॥ ९ ॥

भा० मेनां यथा वा पाणिना वोपहत्याभिक्रान्तेऽप्युवाच
ब्रह्मि तां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याय तामनेव मन्त्रे-
षोपगच्छेदिन्द्रियेण यशसा यश आदध इति। तस्मान्नदति-
त्रापादन्था दुर्भगेति व्याख्याता अथवा एव भवति ॥ ७ ॥
सा चेदस्मै दद्यादनुगुणा एव स्याद्गर्तुं चदानेन मन्त्रे-
षोपगच्छेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति तदा
यशस्विनावेवोभावपि भवतः ॥ ८ ॥ स यां स्वभार्यामि-
च्छेदितं मां कामयेतेति तस्यामर्थं प्रजगनेन्द्रियं निष्ठाय
मिच्छित् मुखेन मुखं सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपे-
दितं मन्त्रमङ्गादङ्गादिति ॥ ९ ॥

भा० मीति । ७ । ८ । भर्तुं भार्यां त्रयीकारश्च प्रकारमुक्त्वा पुरवदेविद्या-
स्तस्यास्तद्विषये प्रीतिसम्पादनप्रक्रियां दर्शयति । स यामित्या-
दिना । अथै रेवस्त्वं मदीयात्सर्व्वसादङ्गात्समुत्पद्यसे विभ्रैवतश्च
हृद्यादङ्गात्सदारेव जायसे स त्वमङ्गानां कषायो रसः स व
विजितश्चरद्विज्ञां ज्ञगीमिवामूं मदीकां स्त्रियं मे मादय मद्दशं
कुर्वित्त्वर्थः ॥ ९ ॥

उ० अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं
निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायाभिप्राण्यापान्या-
दिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव
भवति ॥ १० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्या-
मर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायापान्याभि-
प्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति
गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

भा० अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत न धारयेद्गर्भिणी सा
भूदिति तस्यामर्थमिति पूर्व्ववदभिप्राण्याभिप्राणनं प्रथमं
कृत्वा पश्चादपान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्य-
नेन भक्षेणारेता एव भवति न गर्भिणी भवतीत्यर्थः ॥
१० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीत गर्भमिति तस्यामर्थमित्यादि
पूर्व्ववत् । पूर्व्वविपर्य्ययेणापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा
रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

आ० तस्याः स्वविषये प्रीतिमापाद्याऽवाच्यकर्मोक्तानुष्ठानदशाया-
मभिप्रायविज्ञेयानुसारैवानुष्ठानविज्ञेयं दर्शयति । अथेता-
दिना । तत्र तत्राथशब्दकृतदुपक्रमार्थो नेतव्यः । प्रमुक्कर्मकाये
प्रथमं स्वकीयपुंस्वद्वारा तदीयस्त्रीले वाचुं विद्वष्य तेनैव
दारेण ततस्तदादानाभिमानं कुर्यादित्याह । अभिप्राण्येति ॥
भर्तुरेवाभिप्रायान्तरानुसारिणं विधिमाह । अथ कामिता-
दिना । स्वकीयपक्षमेन्द्रियेण तदीयपक्षमेन्द्रियवात्रेतः स्त्रीकृत
तत्पुत्रोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति यत्ना स्वकीयरेतसा सह तस्मि-
न्निष्ठमेतदिदमपाननं प्रायनञ्च तत्पूर्व्वकं रेतःसेचनं ॥ १० ॥ ११ ॥

उ० अथ यस्य जायाये जारः स्यात्तत्रेद्विधादा-
मपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरवर्हि-
स्तीर्त्वी तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पि-
षाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त
आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूँ स्त
आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टा सुकृते त
आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ

भा० अथ पुनर्यस्य जायायै जार उपपत्तिः स्यात्तत्रेद्वि-
धादभिचरिष्यान्वेनमिति मन्येत तस्येदं कर्म । आमपात्रेऽ
ग्निमुपसमाधाय सर्वं प्रतिलोमं कुर्यात् तस्मिन्नेताः
शरभृष्टीः शरषीकाः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता घृताभ्युक्ता
जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीरित्याद्या आहुतीरन्ते सर्व-
सामसाविति नामग्रहणं प्रत्येकं । स एष एवंविधं ब्राह्मणः
अपति स विसृजतो विगतपुण्यकर्मा प्रैति । तस्मादेवंवित्
भोचिषस्य दारेण नोपहासमिच्छेत् नर्कापि न कुर्यात् ।

भा० सत्यति प्राप्तिक्रमभिधादिकं कर्म कथयति । अथ पुनरिति ॥
देववतानुष्ठितमिदं कर्म कथयदिति वक्तुं द्विधादित्त्वधिकारिवि-
शेषं आमविशेषं याचस्य प्रकृतकर्मयोग्यत्वस्थापनार्थं । अधि-
मित्त्वेषवचनादुपसमाधनवचनात् आवश्यक्याभिरत्र विवक्षितः ।
सर्वं परिसरखादि तस्य प्रतिलोमत्वे कर्मस्यः प्रतिलोमत्वं हेतु
कर्त्तव्यं । मम समूते यौवाभौ यौवनादिना समिद्धे देतो उतवानसि
ततोऽपराधिनस्तव प्राजापानावाद्द इत्युक्ता होमो निर्वर्त्तयितव्यः ॥
तदन्ते चासावित्वात्मनः अत्रोवा नाम गृहीत्वात् । इदं श्रौतं

उ० ता आददेऽसाविति । स वा एष निरिन्द्रियो
 विमुकृदस्मासोकात्प्रेति यमेवं विद्वान् ब्राह्मणः
 शपति तस्मादेवंविच्छोत्रियस्य द्वारेण नोपहा-
 समिच्छेदुत स्वेवंविस्परो भवति ॥ १२ ॥ अथ
 यस्य जायामार्त्तं विन्देत्त्र्यहं कंसेन पिबेद-
 हतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरा-
 त्रान् आसृत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥

भा० किमुताधोपहारं । हि यस्मादेवंविदपि तावत्परो
 भवति ऋषुर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथ यस्य जाया-
 मार्त्तं विन्देत् षट्पुत्रं प्राप्नुयादित्येवमादियन्वः श्रीहं
 वा एषा स्त्रीषामित्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः । सामर्थ्यात् अहं
 कंसेन पिबेदहतवासास्य स्त्रात् । नैनां स्त्रातामस्त्रातास्य
 वृषलो वृषली वा नोपहन्यान्नोपसृजेत् । त्रिरात्रान्ते
 त्रिरात्रतसमाप्तावासुत्य स्त्रात्वा अहतवासाः स्त्रादिति
 व्यवहितेन सन्त्यः । तामासृतां व्रीहीनवघातयेत् व्रीहव-
 घाताय तामेव विनियुञ्ज्यात् ॥ १३ ॥

भा० कर्मं सुकृतं स्त्रार्त्तं आद्या प्रार्थना जाया वसतिश्चातं कर्मणा नोप-
 मारुतं तस्य प्रवीक्षा पराक्षा । यथोक्तहोमद्वारा आपदानस्य
 कर्मं दर्शयति । स एव इति । एवंविधं मन्त्रकर्मद्वारा प्राक्प्रविद्या-
 यत्नं । तस्मादेवंविदित्त्वैवंविधं परदारान्मने यथोक्तहोमद्वारा
 कर्त्तव्यं । तच्छब्दोपात्तं हेतुनात्माह । सर्वविदपीति ॥ १२ ॥ आभि-
 चारिकं कर्म प्रसङ्गात्तस्मात्पूर्वोक्तानुपात्तं आपयति । अथेति ।
 श्रीहं वा एषा स्त्रीषामित्येवमेवैवाम् पूर्वोक्तं घातकमादिकं कर्मस्य
 नववत्त्वं हेतुमाह । सामर्थ्यादिति । अर्थवद्भादिति वाच्यम् ॥ १३ ॥

उ० स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्रो जायेत वेदमनुब्रु-
वीत सर्वमायुरियादिति क्षीरोदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्मन्त्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत
द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्यौ-
दनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमन्त्रीयातामीश्वरौ
जनयितवै ॥ १५ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो
लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदाननुब्रुवीत सर्वमा-
युरियादित्युदोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तम-

भा० स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्रो वर्धते जायेत वेदमेक-
मनुब्रुवीत सर्वमायुरियाद्वर्धतं क्षीरोदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्मन्त्रीयातामीश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुं ।
दध्यौदनं दध्ना च दं पाचयित्वा द्विवेदश्चेद्विच्छति पुत्रं
तदैवमन्नमिषमः । केवलमेव स्वाभाविकमोदनं
उदकयज्ञमन्वप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं दुहितुः पाण्डित्यं वृद्धतन्म-
विषयमेव वेदेनाधिकारात् । तिस्रोदनं छन्नं विविधं
गीतो विगीतः प्रख्यात इत्यर्थः । स समितिङ्गमः सभां

आ० श्विपुनरवघावनिष्पन्नैस्त्र्युषैरनुष्ठेयं तदाह । स य इति । वक्त्रे-
वसादृशं वा शुक्लं वा सुक्लं वा स्वाभाविकमोदनं पाचयति चे-
न्निमर्थमुदकयज्ञं तद्यतिरेकेषोदनपाकासम्भवादित्वाग्रह्याह ।
उदकयज्ञमिति । क्षीरादेरिति ज्ञेयः । वेदविषयमेव तत्याखिलं
किं न स्यादत आह । वेद इति । समितिर्विद्वत्सभा तां गच्छ-

उ० श्नीयातामीश्वरो जनयितवे ॥ १६ ॥ अथ य
इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरिया-
दिति तिलोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्ली-
यातामीश्वरो जनयितवे ॥ १७ ॥ अथ य
इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतः समितिं गमः
शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्षी वेदान-
नुब्रवीत सर्वमायुरियादिति मांसेदनं पाच-
यित्वा सर्पिष्मन्तमश्लीयातामीश्वरो जनयितवा
जौशणेन वा ऋषभेण वा ॥ १८ ॥

भा० गच्छतीति । प्रगल्भ इत्यर्थः ॥ पाण्डित्यस्य पृथग्यहसात्
शुश्रूषितां श्रोतुमिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता । संस्कृताया
अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसमिश्रादनं मांसे-
दनं । तन्मांसनियमार्थमाह श्रौद्धेन वा मांसेन । उक्त्वा
मेवमसमर्थः पुङ्गवस्तदीयं मांसं । ऋषभस्ततोऽप्यधिकवधास्त-
दीयमार्धमं मांसं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

आ० तीति । विद्वानेवोच्यतामिति चेन्नेत्याह । पाण्डित्यस्येति । सर्व-
शब्दे वेदचतुष्टयविवयः । श्रौद्धेत्यादि द्वतीया सहार्थे । देव-
विशेषापेक्षया आशुविशेषापेक्षया वा मांसनियमः । अथ-
शब्दस्तु पूर्ववाक्येषु यथावच्चि विज्ञाप्यार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
१७ ॥ १८ ॥

उ० अथाभि प्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा
 स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये
 स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वो-
 ङृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य
 पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्ष-
 त्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्थीं सत्र्यायां
 पत्या सहेति ॥ १६ ॥ अथैनामभिपद्यतेऽभो

भा० अथाभि प्रातरेव काले ऽवघातनिर्दृत्तांक्षुत्ताना-
 दाथ स्थालीपाकावृत्ता स्थालीपाकविधिना आञ्चं चेष्टित्वा
 आञ्चसंस्कारं कृत्वा चरुं अपयित्वा स्थालीपाकस्याङ्गी-
 र्जुहोति । उपघातं उपहत्योपहत्य अग्नये स्वाहा इत्याद्यो
 गार्घ्यः सर्वो विधिर्द्रष्टव्यः । अत्र ङलोङ्गृत्य चरुशेषं प्राश्नाति
 स्वयं प्राश्येतरस्याः पत्यै प्रयच्छत्युच्छिष्टं । प्रक्षाल्य पाणी

आ० कदा पुनरिदमोदनपाकादि कर्तव्यं तदाह । अथेति ॥ कोऽसौ
 स्थालीपाकविधिः कथं वा तत्र होमस्तथाह । गार्घ्यं इति ॥
 ऋद्धे प्रसिद्धो गार्घ्यः । अथेति पुत्रमग्न्यकर्म्मोक्तिः । अतो मद्रा-
 र्थातः सकाशाद्भो विश्वावसो गन्धर्वं त्वमुत्तिष्ठान्याश्च जायां
 प्रपूर्थीं तदर्थो पत्या सङ्गीडमानामिच्छ अहं पुनः स्वामिमां जायां
 समुपैमीति मन्मार्थः । अभिपत्तिराभिङ्गनं । कदा क्षीरोदनादि-
 भोजनं तदाह । क्षीरेति ॥ भुक्त्वाऽभिपद्यत इति सम्बन्धः । अहं
 पतिरमः प्रायोऽस्मि त्वं वागसि कथं तव प्राबलं मम वाक्-
 मित्वाशङ्क वाचः प्राब्याधीनत्ववत्तव मदधीनत्वादित्यभिप्रेत्य सा
 त्वमित्वादि पुनर्वचनं । ऋमाधारं हि साम गीवते । अस्ति च
 मदाधारत्वं तव । तथा च मम सामत्वमङ्गत्वं तव । धीरहं पिब-

उ० हमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोहं सामाहमस्मि
ऋतुं धौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सत्परभावहे सह
रेतो दधावहे पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

अथास्या उरू विहापयति विजिहीषां द्यावा-
पृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं
सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं
क्ल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु आसिञ्चतु

अ० आचम्बोदवाचं पूरयित्वा तेबोदकेनैनां त्रिरभ्युचत्वनेन
मन्त्रेषोत्तिष्ठत इति स्रष्टवन्बोधारणं । अथैनामभिमन्त्र
शीरोदवानि यथाऽपत्यकामं भुङ्कोति क्रमो ऋष्टव्यः । संवे-
त्रणकाले मोहमस्मीत्यादि मन्त्रेषामिपद्यते ॥ १९ ॥ २० ॥

अथास्य ऊरू विहापयति विजिहीषां द्यावापृथिवी-
त्वनेव । तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । त्रिरेनां त्रिरःप्रभ-

आ० त्वात्पृथिवीत्वं आढत्वात्तयोर्मावापिदत्त्वच्चिद्विरित्त्वर्थः । तामासं
संरभमहे संरभमुद्यमं करवामहे । एहि तमाग्रहः । योऽसौ
संरभस्तमाह । सहेति । पुंस्त्वयुक्तपुत्रजाभाव रेतोधारणं
कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

उर्भोः सम्भ्रमं द्यावापृथिवी इति । विजिहीषां भवन्तौ
युवामित्यर्थः । विष्णुर्योनिं पश्यति भगवान् भवत्वा जेनिं कल्पयतु
पुत्रोत्पत्तिस्मर्यां करोतु । त्वष्टा सवित्रा रूपाणि पिंशतु विभा-
गेन दूर्गमयोग्यानि करोतु । प्रजापतिर्विद्वान्मत्स्य मदात्मना शिला
स्ववि रेतः समासिञ्चतु प्रक्षिपतु । धाता वृजः द्युजास्य त्वदीयं
ममं त्वदप्रमना शिला धारयतु मुञ्चतु च । सिमीवापी दूर्गमार्हेदे-
वता त्वदात्मना वर्त्तते । सा च पृथुक्त्वा त्रिशीर्षं कृत्विर्भेत् सिमी-

उ० प्रजापतिधीता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनी-
 वालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवा-
 वाधत्तां पुष्करन्नजो ॥ २१ ॥ हिरण्मयी अरणी
 याभ्यां निर्म्मन्थतामश्विनौ । त ते गर्भं हवामहे
 दशमे मासि सूतवे । यथाऽग्निगर्भा पृथिवी
 यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा
 गर्भं एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥
 सोथन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वायुः पुष्करिणीं
 समिञ्जयति सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु
 सहावैतो जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः

भा० त्वनुसोमाभनुमार्ष्टिं विष्णुर्योगिमित्यादि प्रति मन्त्रं । अन्ते
 नाम गृह्णात्यसाविति तस्याः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सोथन्ती-
 मद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसवनाथंमनेन मन्त्रेण ।
 यथा वातः पुष्करिणीं समिञ्जयति सर्वतः । एवाते गर्भं

भा० वासि पृथुष्टुके गर्भमिमं धेहि धारय । अश्विनौ देवौ सूर्याचन्द्र-
 मसौ सकीयदक्षिमाश्विनौ तव गर्भं त्वदात्मना खिता समा-
 धत्तां ॥ ज्योतिषि प्रसवार्थमाधीयमानं गर्भं दृष्टान्तेन दर्शयति ।
 यथेति ॥ इन्द्रेण सूर्येणेति यावत् । असाविति प्रत्युर्वा निर्देशः ।
 तस्या नाम गृह्णातीति पूर्वेषु सम्बन्धः । समिञ्जयति सख्योप-
 घातमकालैव ज्ञापयतीत्येतत् । एवा ते एवमेव ते सख्योप-
 घातमकुर्वन्नेजतु गर्भं एजतु । जरायुणा गर्भवेष्टनमांसख्येन
 सहावैतु निर्मंष्टु । इन्द्रस्य प्राबल्यायं व्रजो मार्गः सर्गकाले
 गर्भं धानकाले वा कृतः सर्गकाल इत्यस्य व्याख्या सयदिभ्य इति
 परिवेष्टनेन जरायुणा सहित इत्यर्थः । तं मार्गं प्राप्य तमिन्द्र

उ० सर्गलः सपरित्रयः । तमिन्द्र निर्व्विहि गर्भेण
 सावरां सहेति ॥ २३ ॥ जातेऽग्निमुपसमा-
 धायाद्क आधाय कंसे पृषदाज्यं सनीय
 पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन् सहस्रं पुष्या-
 समेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसद्यां मा ह्येत्सीत्
 प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणां-
 स्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्कर्मणात्य-
 रीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकर । अग्निष्टत्स्विष्टकृ-
 द्विद्वांस्त्विष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

भा० एत्रलिति ॥ २३ ॥ अथ जातकर्म । जातेऽग्निमुपसमाधाया-
 द्कमुपाधाय पुचं कंसे पृषदाज्यं सनीय संबोध्य दधिघृते
 पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन् सहस्रमित्याद्याऽवाप-
 स्याने ॥ २४ ॥

आ० गर्भेण सह निर्व्विहि निर्गच्छ । गर्भनिःसरवान्तरं वा मांसपेत्री
 निर्गच्छति सा वरा ताच्च निर्गमयेत्यर्थः । इत्यभिन्नं दधि पृषदाज्य-
 मित्युच्यते । उपघातमित्यभीष्टं पौनःपुन्यं विवक्षितं । पृषदा-
 ज्यस्यास्यमादाय पुनःपुनर्जुहोतीत्यर्थः । अस्मिन् चन्द्रे पुत्र-
 रूपेण वर्जमानो मनुष्याणां सहस्रं पुष्यासमवेकमनुष्वावेषो
 भूयासमस्य मतपुत्रस्योपसद्यां सन्तवै प्रजया वशुभिश्च सह
 श्रीमां निर्व्विह्ना भूयादित्याह । अस्मिन्निति । मयि पितरि वे
 प्राणाः सन्ति तान् पुत्रे त्वयि मनसा सकर्षयामीत्याह । मवीति ।
 अत्यदीरिचमित्यदित्तं इत्यवगच्छि इह कर्मण्यकरं तत्सर्वं
 विद्वानग्निः सिद्धकृत्वा सिद्धमवधिचं सुहुतमन्यूनचाक्षाचं
 करोमित्यर्थः । २१ । २२ । २३ । २४ ।

उ० अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
त्रिरथ दधिमधुघृतं सनीयानन्तर्हितेन जातरू-
पेण प्राशयति । भूस्ते दधामि । भुवस्ते दधामि ।
स्वस्ते दधामि । भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति
॥ २५ ॥ अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति
तदस्य तदुत्थमेव नाम भवति ॥ २६ ॥ अथैनं
मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो

भा० अथास्य दक्षिणकर्णमभिनिधाय स्तं मुखं वाग्वागिति
चिर्जपेत् । अथ दधि मधु घृतं सनीयानन्तर्हितेना-
व्यवहितेन जातरूपेण त्रिरथेन प्राशयत्येतेर्मन्त्रैः प्रत्येकं
भूरिति ॥ २५ ॥ अथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति ।
तदस्य तदुत्थं नाम भवति वेद इति ॥ २६ ॥ अथैनं
मात्रे प्रदाय स्तनं स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तन इत्यादि-

धा० अस्य जातस्य शिशोरित्यर्थः । जयोकक्या वाक्त्वयि प्रविशत्विति
अपतोऽभिप्रायः । एतेर्मन्त्रैर्भूम्ने दधामीत्यादिभिरिति शेषः ।
वेदनाम्ना व्यवहारो जोके नास्तीत्याह आह । तदस्येति । वत्तदेद
इति नाम तदस्य मुखं भवति । वेदनं वेदोऽनुभवः सर्वस्य
निर्जं स्वरूपमित्यर्थः । हे स्वरश्चति यस्ते स्तनः शशयः पक्षं तेन
सह वर्तमानो यस्य सर्वंप्राणिनां स्थितिहेत्वन्नभावेन जातो-
यस्य रत्नधा अन्नपयसोर्वा धाता यस्य वसु कर्मपक्षं तद्विन्दतीति
वसुवित् यस्य ससृष्टु ददातीति सृष्टो वेन च स्तनेन विन्वानि वा-
र्यानि वरशोयानि देवारीनि भूतानि त्वं पुष्यसि तं स्तनं मदीय-
पुत्रस्य धातवे पानाय मदीवभार्याः स्तने प्रविष्टं कुर्वित्वर्थः । इजा
स्तुत्वा भोग्यासि । निजावदवाभ्यां सम्भूतो नैजावदवो वसिष्ठ-

उ० यो मयोऽभ्युर्थो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः । येन
 विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे
 करिति ॥ २७ ॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते ।
 इलासि मैत्रावरूणी वीरे वीरमजीजनत्सा त्वं
 वीरवतीभव । याऽस्मान् वीरवतो करदिति तं
 वा एतमाहुरति पिता वताभूरति पितामहो
 वताभूः परमां वत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा
 ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत
 इति ॥ २८ ॥ इति अष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

भा० मन्त्रेण ॥ २७ ॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इलासी-
 त्यनेन । तं वा एतमाहुरित्यनेन विधिना जातः पुत्रः
 पितरं पितामहं वा अति श्रेत इति । त्रिया यत्रसा ब्रह्म-
 वर्चसेन परमां निष्ठां प्रापदित्येव स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । अथ
 सैवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते स सैवं स्तुत्यो भवती-
 त्यध्याहार्यं ॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

आ० सस्य भार्या मैत्रावरूणी सां चारन्वती तदत्वं तिष्ठसीति भार्या
 सम्बोधयति । मैत्रावरूणीति ॥ वीरे पुत्रवे मयि निमित्तभूवे
 भवती वीरं पुत्रमजीजनत् सा त्वं वीरवती जीव बह्वपुत्रा भव ।
 या भवती वीरवतः पुत्रसम्पन्नान्स्मान् कृतवतीति मन्त्रार्थः । पि-
 तरमतीत्य वर्त्तवे इत्यतिपिता । अहो महानेय विश्वयो वत्पितरं
 पितामहं च सर्वमेवं त्वं समतीत्य सर्वस्मादधिकत्वं जातोऽस्ती-
 त्यर्थः । न केवलं पुत्रस्यैवेवं स्तुतिरपि तु यथोक्तपुत्रसम्पन्नस्य पितु-
 रपीत्याह । २५ । २६ । २७ । २८ । इत्यष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणं । ४ ।

उ० अथ वंशः १ पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्
 कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भार-
 द्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पारा-
 शरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पारा-
 शरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् का-
 त्यायनीपुत्रः कैशिकीपुत्रात् कैशिकीपुत्र आल-
 म्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः
 काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥
 आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो
 भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्
 पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराश-
 रीपुत्रात् पाराशरीपुत्रो वार्करीपुत्राद्वाक्कीरु-

भा० अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः । स्त्रीप्राधान्यात् । गुण-
 वान् पुत्रो भवतीति प्रसृतं । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्र-
 विश्लेषणादाचार्यपरम्परा कीर्तते । तानीमानि शुक्ला-
 नीत्यव्याभिप्रायि ब्राह्मणेन । अथवाऽद्यातथामानीमानि

भा० साम्निध्यात् खिलकायस्य वंशोऽयमिति शङ्कां निवर्तयन् वंश-
 ब्राह्मणतात्पर्यमाह । अथेति । विद्याभेदादतीतस्य कायस्यस्य
 प्रत्येकं वंशभाजोपि नास्य पृथक्भागित्वं खिलत्वेन तच्छेषत्वात् ।
 तथा च समाप्तौ षष्ठितो वंशः समस्तस्यैव प्रवचनस्य भविष्यती-
 त्पर्यः । पूर्वो वंशो पुरुषं विश्लेषितौ तृतीयस्तु स्त्रीविश्लेषितः । तत्र
 किं कारकमित्याशङ्क्याह । स्त्रीप्राधान्यादिति । तदेव स्पष्टयति ।
 मुबवानिति । कीर्तते ब्राह्मणेनेति सम्बन्धः । शुक्लानि यजूवीत्यस्य

उ० णीपुत्रो वार्क्यारुणीपुत्राद्वार्क्यारुणीपुत्र आर्त्तभा-
गीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः
साङ्कृतीपुत्रात् साङ्कृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादा-
म्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जाय-
न्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्मा-
ण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः
शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रा-
द्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चि-
कीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभतीपुत्राद्वैद-
भतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् कार्शकेयीपुत्रः प्राची-
नयोगीपुत्रात् प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्
साञ्जीवीपुत्रः प्राञ्चीपुत्रादासुरिवासिनः प्राञ्चीपुत्र

भा० यजूषि तानि शुक्लानि शुद्धानीत्येतत्प्रजापतिमारभ्य चाव-
त्प्रातिमाधीपुत्रस्तावद्धोधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वंशो
ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य । तच्चैतद्ब्रह्म प्रजापतिप्रवचनपरम्-

भा० आस्तात्सन्नामिन्नासीति दीर्घैरसङ्गीर्षानि पौरुषेयत्वदीवदा-
दाभावादित्यर्थः । अथातथामान्यदुष्टान्यमतार्थानीत्यर्थः । पाठ-
क्रमेण मनुष्यादिः प्रजापतिपर्यन्तो वंशो आस्तात् । सन्नाम्यर्थ-
क्रममाश्रित्वाह । प्रजापतिमिति । अधोमुखत्वं पाठक्रमेणैवो-
च्यते । तत्रापि प्रजापतिमारभ्य साञ्जीवीपुत्रपर्यन्तं वाचसनेयि-
शाखासु सर्वान्नेनो वंश इत्याह । समानमिति । प्रवचनाख्यस्य
वंशात्मनो ब्रह्मणः सन्नाम्यत्प्रजापतिर्विद्यां सन्ववानित्वाह । ब्रह्मण

उ० आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरूणा-
दरूण उपवेशेरूपवेशिः कुत्रेः कुत्रिर्वीजप्रवसे
वाजप्रवा जिह्वावतो वाध्योगाञ्जिह्वावान् वा-
ध्योगोऽसिताद्वाषिगणादसितो वाषिगणो हरितात्
कश्यपाद्जरितः कश्यपः शिल्पात् कश्यपाच्छिल्पः
कश्यपः कश्यपान्नेधुवेः कश्यपो नैधुविर्वीचो वाग-
म्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्ला-
लि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाव्या-
यन्ते ॥ ३ ॥ समानमा साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो
माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डूकान्माण्डूकैः कौ-
त्सात् कौत्सो माहित्येर्माहित्यिर्वामकक्षायणाद्वा-

भा० रथा आगत्याऽस्मास्त्रनेकधा विप्रसूतमनास्त्रनक्तं । स्वयम्भू
ब्रह्म नित्यं तस्मै ब्रह्मणे नमः । नमस्तदनुवर्त्तिभ्यो गुरुभ्यः ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

षा० इति । तस्मात्प्रियादिभेदात् अवान्तरभेदं दर्शयति । तच्चेति ।
प्रजापतिमुखप्रबन्धः प्रपद्यः सैव परम्परा तवेति यावत् ।
तस्य परमात्मस्वरूपं स्वयम्भूत्वमभिदधाति । अनादीति ।
तस्याऽपौरुषेयत्वेनासम्भावितदोषतयाऽप्रामाण्यमभिप्रेत्य विशि-
नष्टि । नित्यमिति ॥ आदिमध्यान्तेषु कृतमङ्गला यस्याः प्रसा-
रियो भवन्तीति मन्वानः सम्राट् । तस्मै ब्रह्मणे नम इति ॥ १ ॥
२ । २ । ४ । अष्टमस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ नमो जन्मादि-

उ० मकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्या-
 डात्स्यः कुत्रेः कुत्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बाय-
 नाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयानुरः
 कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म
 स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमं
 ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ ॥ इति वाजसनेयके बृहदा-
 रण्यक्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० ॐ तत्सत् ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परम-
 हंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीब्रह्मरभगवतः छतायां बृहदा-
 रण्यकटीकायां अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ उपनिषद्भाष्ये
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ॐ तत्सत् ॥

षा० सन्निविन्नविध्वंसहेतवे । हरये परमानन्दपरिज्ञानव-
 पुर्भते । १ । नमस्त्रयन्तसन्दोहरसीरहभानवे । मुरवे
 परपद्मोषध्वान्तध्वंसपटीयसे । २ । इति श्रीपरमहंसपरिव्रा-
 जकमुद्गानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानछतायां बृहदा-
 रण्यकभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः । उपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठो-
 ऽध्यायः ॥ ॐ तत्सत् । समाप्तत्वायं ग्रन्थः । श्रीपरमेश्वरः
 प्रियताम् ।

